ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસારૂપ

સંપૂર્ણ મહાભારત

★ સાત ખંડ ★ પાકી બાધણી ★ અંદાજે ૫,૦૦૦ પાનાં
★ બત્રીસ બહુરંગી આર્ટ પ્લેટ્સ

રૂ.૧,૨૫૦ ફક્ત (પોસ્ટેજ અલગ)

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો

સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય,
ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
૧૪૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

લેખકોને

'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષયક કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણોને – 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત અને કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ.

જેમનું ટપાલખર્ચ મળ્યું હોય તેમને તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની પાંચ છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. એથી ચર્ચામાં ઊતરવું પડે છે. કેટલાક લેખકોને માઠું લાગે છે. એટલે અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કરવું પડ્યું છે. સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે કે અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલખર્ચ મોકલવું જરૂરી છે. ટપાલખર્ચ મળ્યું ન હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામાં આવે છે.

લેખકની કૃતિ શાહીથી કાગળની એક જ બાજુએ સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૨. વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦-૦૦ રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૪. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. છતાં અંક તા. ૧૦મી સુધીમાં ન મળે તો પોતાના વિભાગની પોસ્ટ ઓફિસને ફરિયાદ કરી તેની નકલ અમને મોકલવી. અંક સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. ચાલુ ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઓર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

સંવત ૨૦૫૫નું શુદ્ધ

કાર્તિકી પંચાંગ

ટૂંક સમયમાં પ્રગટ થશે.

■ વ્યાવસાયિક જાહેરખબર માટે ઉત્તમ તક

■ એજન્ટ ભાઈઓ તેમને કેટલી નકલો જોઈશે તેની તરત જાણ કરે

સંપર્ક માટેનું સરનામું

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ,

ભદ્ર, અમદાવાદ

(ફોન ૫૫૦૭૭૯૮)

સસ્તું સાહિત્ય

ગુજરાતનાં લાખો કુટુંબોમાં જેની નકલ પહોંચી ગઈ છે તે
ગીતા (ગુટકો) હવે એકવીસમી આવૃત્તિમાં પ્રવેશે છે....

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

સંસ્કૃત શ્લોકો
અને
ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત

કિં. રૂ.૧૦ (કાચું પૂઠું)
કિ. રૂ.૧૨ (પાકું પૂઠું)

સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

"ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે અગણિત વર્ષો થઈ જવા છતાં એવો બીજો એકે ગ્રંથ હજુ સુધી લખાયો નથી. +++ ગીતાની સાથે સરખાવતાં આખા જગતનું હાલનું બીજું બધું જ્ઞાન મને તુચ્છ લાગે છે. +++ હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારાં હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્રજળમાં સ્નાન કરાવું છું."

મહાત્મા થોરો

અખંડ આનંદ

તંત્રી પ્રકાશ ન શાહ

છૂટક કિંમત રૂ ૧૦/ , વાર્ષિક લવાજમ દેશમા રૂ ૧૦૦

ઍર મેલ પરદેશમા રૂ ૭૫૦, સી મેલ પરદેશમા રૂ ૫૦૦

શ્રાવણ ૨૦૫૪ ઑગસ્ટ ૧૯૯૮

૧	ઊઘડતે अर्जुनस्य प्रतिज्ञे द्वे । न दैन्यम् पलायनम् ॥	–	૭
૨	આપણો કવિતા વારસો વન્દે માતરમ્	ભોળાભાઈ પટેલ	૯
૩	કવિતા	સ હરિકૃષ્ણ પાઠક	૧૭
	● પખીડા	ઉજમશી પરમાર	
	● સૈનિક અને સ્ત્રી	જ નિવાસ પટેનિયા	
	● સાજ પડી ગઈ	દવન્દ્ર દવે	
	● નીડ સુધીનુ અજવાળુ	હર્ષદેવ માધવ	
	● વૈષ્ણવજન	અનુ રામપ્રસાદ દવ	
૪	પતંજિયાની અવકાશયાત્રા કર્મ દ્વારા લયની જાળવણી	ગુણવત શાહ	૧૯
૫	પરિસવાદ ટેલિવિઝન અને બાળકો	ડૉ શશિકાન્ત શાહ	૨૫
૬	શ્રી અરવિંદવિશેષ શ્રી અરવિંદનુ સાહિત્ય સર્જન	જ્યોતિબહેન થાનકી	૩૧
૭	મૃત્યુ મીમાસા ભય નિવારણ	ડૉ સુરેશ વકીલ	૩૮
૮	સાધક માડીજાયા નાકળોનો નિતમ	મૂસાજી દીપક બારડોલીકર	૪૦
૯	ભૂસાતા ગ્રામચિત્રો પાદર	ડૉ મણિલાલ હ પટેલ	૪૫

૧૦. ચિંતન		૪૮
હિન્દુ ધર્મની ભીતરમાં	ઈશ્વરલાલ દેસાઈ	
૧૧. વિચાર		૫૪
ભગવાનને વસાવો	કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા	
૧૨. લોકમાતા		૫૮
સાબરમતી	જયંતકૃષ્ણ દવે	
૧૩. માહિતી		૬૧
ગુજરાતનું કાષ્ઠકોતરકામ	રમણલાલ ત્રિવેદી	
૧૪. ગૃહગંગાને તીરે		૬૫
● કુટુંબ અને સમાજનું હિત	કનૈયાલાલ મુનશી	
● 'તમારી ગુનેગાર છું'	રતનશી મકવાણા	
૧૫. જોયેલું ને જાણેલું		૬૯
● મંગળ દર્શન	કાંતિલાલ શંકરલાલ પોટા	
● સમાજનો ઘડવૈયો	ડાહ્યાલાલ બ્રહ્મભટ્ટ	
● ચોરનું દિલ જાગ્યું !	કે. કા. જાની	
૧૬. સંકલન		૭૪
● પ્રાર્થનાથી મળતી શક્તિથી માણસ કોઈ પણ વયે વિચારતો રહે : મારી જાતને હું કેવી રીતે સુધારું	સૌરભ શાહ	
● સંગીતક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રતિભા ધરાવનાર કે જેમનું સર્વોચ્ચ 'ભારતરત્ન' એવૉર્ડથી સન્માન થયું તે એમ. એસ. સુબ્બુલક્ષ્મી	કમલા પરીખ	
● વિશ્વ પુસ્તક મેળામાં ગુજરાતી પુસ્તકો કેમ દેખાતાં નથી ?	દિનકર જોશી	
● કોઈક મને ઉકેલે છે	સુરેશ દલાલ	
● ભારત-પાક માટે શાંતિમય ન્યુક્લિયર સહઅસ્તિત્વનો એકમાત્ર માર્ગ	પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર	

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : વિવેક દેસાઈ

અખંડ આનંદ

[સળંગ અંક ૫૯૨] શ્રાવણ ૨૦૫૪ [ઑગસ્ટ ૧૯૯૮

ઊઘડતે

अर्जुनस्य प्रतिज्ञे द्वे। न दैन्यम्, न पलायनम्॥
પાર્થ કેરી પ્રતિજ્ઞા બે, ભાગવુ ના, ન દીનતા

દુર્યોધને એક વાર આચાર્ય દ્રોણને એક પ્રશ્ન પૂછેલો 'અર્જુન અને હુ બને માણસો છીએ, બને જુવાન છીએ, સુશિક્ષિત છીએ, બને શસ્ત્રવિદ્યામા પારગત છીએ, બને આપના શિષ્યો છીએ, છતા આપ મને ચાહતા નથી અને અર્જુનને જ ચાહો છો! જાણે કેમ એ એકલો જ આપનો શિષ્ય ન હોય! આમ શા માટે?'

દુર્યોધનના આ શબ્દો સાભળતાવેત દ્રોણ અતિ ક્ષુબ્ધ બની ગયા પણ તાત્કાલિક જવાબ આપવાને બદલે આત્મખોજમા ઊડા ઊતરી ગયા અર્ધમીચેલી આખોએ તે દુર્યોધન અને અર્જુન બનેના વ્યક્તિત્વને જાણે તપાસી રહ્યા

થોડીક પળો આમ મૌનમાં વીત્યા પછી દ્રોણાચાર્યે દુર્યોધનને કહ્યું: 'વત્સ, તું કહે છે તે વાત સાચી છે. તું યુવરાજ છે, જ્યારે પાર્થ સિંહાસનથી ઘણો દૂર છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પછી હસ્તિનાપુરના સિંહાસને તું જ બેસવાનો છે, નહીં કે પાર્થ. આ બધું જોવા-જાણવા છતાં મારું અંતઃકરણ મને અર્જુન તરફ ખેંચે છે. હું પોતે જ જ્યારે આ ખેંચાણનો અનુભવ કરું છું અને એનું કારણ વિચારું છું ત્યારે એક જ વાત મારી સામે આવીને ઊભી રહે છે. અર્જુન રાજમહેલમાં ઊછર્યો નથી, સત્તા અને સુવર્ણ એના હાથમાં નથી, જે તારા હાથમાં છે. પણ તારામાં એક મોટી ખામી છે. તું અત્યંત સુખસમૃદ્ધિમાં છે, ખૂબ લાડકોડમાં જ ઊછર્યો છે, આપત્તિ કેવી હોય તેનો તને પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ જ નથી. લક્ષ્મીદેવીએ તને લડાવેલાં લાડે તને ઝાંખો કરી દીધો છે. તું પણ જો પાર્થની પેઠે અત્યંત દુઃખમાં હાડમારીઓ વચ્ચે ઊછર્યો હોત તો કદાચ હું તને અર્જુન જેટલો જ ચાહતો હોત.'

કસમયનાં લાડ માણસને ઢીલોઢફ - પોચટ - બનાવી મૂકે છે; એ સનાતન સત્ય ઉપર મહાભારતકારે અહીં ઉચિત વજન આપ્યું છે.

મહાભારત અર્જુનની સફળતાના કારણરૂપે ઉપરની પંક્તિ તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે: अर्जुनस्य प्रतिज्ञे द्वे, न दैन्यम्, न पलायनम्॥

જીવન અને જગતનો સામનો કરવો એ પાર્થના સ્વભાવમાં છે. સંકટના સાત કોઠાનો સામનો કરવો અર્જુનને મતે રમતવાત છે. દૈન્ય અને પલાયન (લાચારી) એ પાર્થના સ્વભાવમાં જ નથી. પાર્થનું બીજું જીવનસૂત્ર હતું न पलायनम्। સંકટોને આવતાં દેખીને ભાગી ન જવું, સામનો કરવો. સંકટના દુર્ગને મચક ન આપવી.

અર્જુન, દ્રોણના શબ્દોમાં કહીએ તો, અત્યંત સુખી-સમૃદ્ધ નહોતો, બલકે અત્યંત સંકટગ્રસ્ત હતો. ડગલે ને પગલે અંતરાયોનો તેને સામનો કરવો પડતો. આ સામનાએ તેનામાં કોઈ અનેરું પરાક્રમ સીંચ્યું હતું. પોતાના જમાનામાં અર્જુન એક પરાક્રમી વીર તરીકે જાણીતો હતો. દુર્યોધનના મુગટ કરતાં, અર્જુનનું સંકટનું સિંહાસન ગુરુજીને વધુ વહાલું હતું. ગીતામાં સોળમા અધ્યાયમાં (જેનું નામ દેવાસુર સંપત્ વિભાગ-યોગ છે) દૈવી સંપત્તિનાં અનેક લક્ષણોમાં એક લક્ષણ 'અભય' ગણાવે છે (अभयम् सत्त्वसंशुद्धिः વગેરે). યોગશાસ્ત્રે પણ જે પાંચ મહાવ્રતો ગણાવ્યાં છે એમાં એક અભય છે. ભય ભાળીને ઊભી પૂંછડીએ નાસે તે કદી જીવનસંગ્રામમાં જય મેળવે જ નહીં. ગુરુઓને પરાક્રમી, પ્રાણવંતા શિષ્યો વધારે ગમે છે એટલે જ દ્રોણ અર્જુનને જ ચાહે છે એવી ફરિયાદ કરવી ફોગટ છે.

ગુરુની પ્રીતિ સંપાદન કરવી હોય તો માણસે ખડતલ થવું ઘટે. પૈસા આપીને કે ચોરી કરીને પરીક્ષામાં દસ-પંદર માર્કસ ગ્રેસના મેળવવા માટે આજનો વિદ્યાર્થી ગુરુની કેવી લાચારી કરે છે! જ્યારે ઉત્કટ જિજ્ઞાસા અને શ્રમ કરવાની ટેવ - મર્દના ઘડતરમાં આ બે રસાયણો છે. વનવાસ દરમિયાન અર્જુન શસ્ત્રાસ્ત્રોની તાલીમ લેવા પોતાના પિતા ઇંદ્ર પાસે જાય છે, ત્યારે તેને વિદાયની આશિષ આપતાં યુધિષ્ઠિર આટલું જ પ્રાણપાથેય બંધાવે છે, કે ભાઈ, જીવનયાત્રામાં न कस्यचिद् ददन् मार्गः (ગમે તેવા માન્ધાતાને પણ માર્ગ ન આપવો, નક્કી કરેલો રસ્તો છોડવો નહીં) એવું સૂત્ર આપે છે. એ પણ આ જ ભાવને સુદૃઢ કરે છે.

'પદ્મ'

આપણો કવિતા વારસો

ભોળાભાઈ પટેલ

વન્દે માતરમ્

સુજલા સુફલા મલયજશીતલામ્
શસ્યશ્યામલામ્ માતરમ્
શુભ્ર જ્યોત્સ્ના પુલકિત યામિનીમ્
ફુલ્લ કુસુમિત દ્રમદલશોભિનીમ્
સુહાસિનીમ્ સુમધુર ભાષિણીમ્
સુખદા વરદા માતરમ્
સપ્ત કોટી કંઠ કલ કલ નિનાદ કરાલે,
દ્વિસપ્ત કોટી ભુજૈ ધૃત કરવાલે,
અબલા કેન મા એત બલે!
બહુબલધારિણી નમામિ તારિણી
રિપુદલવારિણી માતરમ્
તુમ વિદ્યા તુમિ ધર્મ
તુમિ હૃદિ તુમિ મર્મ
ત્વ હિ પ્રાણા શરીરે
બાહુતે તુમિ મા શક્તિ,
હૃદયે તુમિ મા ભક્તિ,
તોમારઈ પ્રતિમા ગડિ મન્દિરે મન્દિરે
ત્વ હિ દુર્ગા દશપ્રહરણધારિણી
વાણી વિદ્યાદાયિની નમામિ ત્વા
નમામિ કમલામ્ અમલા અતુલામ્
સુજલાસુફલા માતરમ્
વન્દે માતરમ્
શ્યામલા સરલા સુસ્મિતા ભૂષિતામ્
ધરણી ભરણીમ્ માતરમ્

– બંકિમચંદ્ર

અર્થાત્ (માતૃભૂમિ રૂપી) માતાને હુ વદુ છુ સુજલા એટલે કે નદી સરોવરોથી વિપુલ જળવાળી, સુફલા એટલે કે ભરપૂર ફળોવાળી, મલય પવનથી શીતળ, ધાનથી હરિયાળી એવી માતાને વદુ છુ (શસ્ય શ્યામલામ્મા શ્યામલા એટલે શ્યામ નહિ, ગાઢ લીલી)

શ્વેત ચાદનીથી પુલકિત રાત્રિઓવાળી, ખીલેલા પુષ્પો પર્ણોથી શોભતી, સુદર હાસ્ય વેરતી, મધુર વચનો બોલતી, સુખ આપનારી, વરદાન આપનારી માતાને હુ વદુ છુ

સપ્ત કોટિ સાત કરોડ (જે વખતે આ ગીત લખાયુ તે વખતની જનગણનાનુસાર) કઠમાથી નીકળતા ઘોષથી કરાલ રૂપાને, ચૌદ કરોડ હાથો વડે ખડ્ગ ધારણ કરનારી માતાને બધા અબલા કેમ કહે છે? મહાસમર્થ, અને ઉદ્ધાર કરનારી, દુશ્મનોના સૈન્યને હરાવનારી માતાને હુ વદુ છુ

હે (ભારત) માતા, તુ જ વિદ્યા છે, તુ જ ધર્મ છે, તુ જ હૃદય છે, તુ મર્મ છે તુ જ દેહમા પ્રાણ છે હાથો વડે કરીને તુ શક્તિ છે, હૃદયે કરીને તુ ભક્તિ છે તારી જ પ્રતિમા હુ મદિરે મદિરે સ્થાપિત કરુ તુ જ દશશસ્ત્ર ધારણ કરનારી દુર્ગા છે અને તુ જ કમલાસના લક્ષ્મી છે, તુ જ વિદ્યાદાતા સરસ્વતી છે, તને હુ નમુ છુ કમલા રૂપ એવી સરલા, સુસ્મિતા, ભૂષિતા, ધરણીરૂપ, પોષણ કરનારી માતા તને નમુ છુ

વન્દે માતરમ્ને આપણે ગીત કહીએ છીએ તે ખરુ, પણ વન્દે માતરમ્ એટલે આપણી સ્વતત્રતાનો સઘર્ષ અને ઇતિહાસ પણ છે બહુ ઓછા ગીતો દેશના ભાગ્ય સાથે વન્દે માતરમ્ની જેમ જડાતા હોય છે

આ ઉદ્‌બોધક પ્રેરક દેશભક્તિપ્રવણ ગીતના રચયિતા બંગાળી નવલકથાકાર અને ચિંતક બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય (૧૮૩૮ - ૧૮૯૪) છે. બંકિમચંદ્રની નવલકથાઓ માત્ર બંગાળમાં જ નહીં, સમગ્ર દેશમાં લોકપ્રિય થઈ હતી. તેમના 'કૃષ્ણ ચરિત' ગ્રંથમાં પુરાણોક્ત શ્રી કૃષ્ણને પ્રથમ વાર આધુનિક યુગસંદર્ભમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન છે.

વન્દે માતરમ્ ગીત તેમની પ્રસિદ્ધ નવલકથા 'આનંદમઠ' (૧૮૮૨)માં કથાના એક ભાગ તરીકે પ્રથમ આવ્યું હતું. પરંતુ કથાપ્રવાહમાં એ દબાયેલું રહ્યું નહીં. એ જ્વાળામુખીની જેમ ભભૂકી ઊઠ્યું. 'આનંદમઠ' નવલકથા અને તેમાં આવતા આ ગીતનો પણ આગવો ઈતિહાસ છે. 'આનંદમઠ'નો વિષય માતૃભૂમિની મુક્તિનો છે, પરદેશી શાસન તળે ચગદાયેલી ભારત માતાની મુક્તિનો છે. આ પરદેશી શાસન એટલે બારમી તેરમી સદીથી સ્થપાયેલ વિધર્મીઓનું શાસન છે. એ નવલકથામાં પ્રકટ થતી ઉજ્જ્વળ દેશભક્તિ અને ઉત્કટ ત્યાગભાવના તથા રાજકારણી દૂરદષ્ટિએ બંગાળના ચિત્તને વર્ષો સુધી દેશમુક્તિ માટે આત્મબલિદાનની અને એ માટે ગુપ્ત સંગઠનો રચવાની પણ પ્રેરણા આપી છે. બંગાળી નવલકથાનો ઈતિહાસ લખનાર શ્રીકુમાર બંદ્યોપાધ્યાયે તો લખ્યું છે કે આધુનિક બંગાળને જન્મ આપનાર નવલકથા છે — 'આનંદમઠ'. પણ પછી એની પ્રેરણા બંગાળ સુધી સીમિત ન રહેતાં સમગ્ર દેશવ્યાપી બની જાય છે. શ્રી અરવિંદે પણ બંકિમચંદ્રને 'ઋષિ' કહ્યા છે, કેમ કે તેમણે આપણને રાષ્ટ્રભાવનાના જ્વલંત મંત્ર સમું સૂત્ર 'વન્દેમાતરમ્' આપ્યું છે.

પરંતુ વન્દેમાતરમ્ ગીતે વાદવિવાદ પણ ઘણો સર્જ્યો છે. અનેક મુસ્લિમોએ પોતાના ધર્મ સંદર્ભે રાષ્ટ્રગીત તરીકે પણ આ ગીત ગાવાનો વાંધો ઉઠાવ્યો છે. પણ જો એનો સમગ્ર ઈતિહાસ જોઈએ, અને એનું સમુચિત અર્થઘટન સમજીએ તો આપણા આ રાષ્ટ્રગીત અંગેની ઘણી અસ્પષ્ટતાઓ અને ગેરસમજો દૂર થાય એમ છે.

'વન્દે માતરમ્' ગીત ક્યારે રચાયું? બંકિમચંદ્રના નાના ભાઈ પૂર્ણચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે આ ગીત ૧૮૭૫ની આસપાસ રચાયું હતું. બંકિમચંદ્ર 'બંગદર્શન' નામે સામયિક પ્રકટ કરતા હતા, તેના એક અંકમાં એક પાનું કોરું રહેતું હોવાથી મેટરની જરૂર પડી તો બંકિમે આ ગીત રચી દીધું. પરંતુ બંગદર્શનના પ્રૂફ રીડરે ગીતની બંગાળી અને સંસ્કૃતના મિશ્રણવાળી ભાષાને લીધે કદાચ આ ગીત વિશે ઠંડો અને ઊલટો અભિપ્રાય આપતાં નરાજ થયેલા બંકિમચંદ્રે એ ગીત એ વખતે પ્રકટ થવા ન દીધું.

આમ રચાયા પછી આ ગીત પ્રકટ થયા વિના કેટલાંક વર્ષ પડી રહ્યું. સંભવ છે કે બંકિમ એ પ્રકટ કરવાના યોગ્ય પ્રસંગની અને સંદર્ભની રાહ જોતા હશે. છેવટે ૧૮૮૦માં 'આનંદમઠ'ના હપતાવાર થતા પ્રકાશનમાં એ ગ્રંથાયું. એ રીતે ભલે એ નવલકથાના એક ભાગ તરીકે આવ્યું હોય, પણ એક ઊર્મિ કાવ્ય તરીકે આ ગીતનું પોતાનું સ્વતંત્ર અને આગવું સંઘટન છે.

કેટલાક વિદ્વાનોના મતાનુસાર બંકિમે એ સમયના એક પ્રસિદ્ધ સંગીતકાર જદુ ભટ્ટને આ ગીતને સંગીતબદ્ધ કરવા કહેલું, પણ એના કોઈ આધાર મળતા નથી. પણ પછી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે આ વન્દે માતરમ્‌ને સંગીતમાં પહેલી વાર બાંધ્યું; એટલું જ નહીં, બંમિકચંદ્ર સમક્ષ ગાઈ બતાવ્યું હતું. એ પછી ૧૮૯૬માં કલકત્તામાં રહીમુતુલ્લાહ સાયાણીના પ્રમુખપદે ભરાયેલા ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના બારમા અધિવેશનમાં આ ગીત પહેલી વાર જાહેરમાં ગવાયું, અને ગાનાર પણ બીજું કોઈ નહીં, સ્વયં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર હતા.

આ રીતે 'વન્દે માતરમ્'માં બે સર્જકોનું કર્તૃત્વ છે, એ ગીતનો પાઠ બંકિમચંદ્ર રચિત છે, સંગીત રવીન્દ્રનાથ દ્વારા રચિત છે.

આ ગીત પ્રકટ થયા પછી કેટલાક લેખકો અને વિવેચકોનું એ તરફ ધ્યાન ગયું. હરિશ્ચંદ્ર હાલદાર નામના ચિત્રકારને એ ગીતે ભારતમાતાનું એક ચિત્ર બનાવવાની પ્રેરણા આપી. એ ચિત્ર 'બાલક' સામયિકમાં ૧૮૮૬માં છપાયું હતું. ૧૮૮૬માં હેમચંદ્ર બંદ્યોપાધ્યાયે 'રાખીબન્ધન' નામે ગીત લખ્યું હતું, *તેની પહેલી બે કડીઓ વન્દે માતરમ્માંથી* લીધી તેમણે વન્દે માતરમ્ને 'ભારતવાસીઓના ગીત' તરીકે ઓળખાવ્યું.

પરંતુ 'વન્દે માતરમ્'નો એક ઘોષણામંત્ર તરીકે વ્યાપક ઉપયોગ કરવાની સૌથી પહેલી ઉત્સાહપૂર્ણ અપીલ એક બંગાળી વિદ્વાન યોગેન્દ્રનાથ વિદ્યાભૂષણે ૧૮૯૦માં પ્રકટ તેમના પુસ્તક ગેરીબાલ્ડીના જીવનચરિત્રમાં કરી જોકે યોગેન્દ્રનાથની આ અપીલ જનતામાં પહોંચી હતી એનો કોઈ ઇતિહાસ નથી. આપણને સૌથી મૂંઝવનારી વાત એ છે કે કેવી રીતે 'વન્દે માતરમ્' શબ્દો એક સ્લોગન - ઘોષણા મંત્ર તરીકે રાતોરાત સ્વીકૃતિ પામ્યા અને વન્ય આગની જેમ જોતજોતામાં બંગાળના અને દેશના દૂર દૂરના ખૂણે ખૂણે ફરી વળ્યા. ઘણા લોકોએ, બંકિમ વિશે કશુંય ન જાણવા છતાં, ભારે ઉત્સાહથી 'વન્દે માતરમ્' મંત્રને વધાવી લીધો. મહાત્મા ગાંધીએ લખ્યું છે કે પોતે જ્યારે કિશોર હતા અને 'આનંદમઠ' કે એના અમર લેખક બંકિમ વિશે કશુંય જાણતા નહોતા ત્યારેય વન્દે માતરમે એમને પકડમાં લીધા હતા, અને એ ગીત પહેલી વાર ગવાતું સાંભળતાં તેઓ ભાવવિભોર બની ગયા હતા.

એવું લાગે છે કે વન્દે માતરમ્નો એક યુદ્ધમંત્ર તરીકે સૌથી પહેલો ઉપયોગ રાષ્ટ્રવાદીઓએ ૭મી ઑગસ્ટ, ૧૯૦૫ના રોજ કલકત્તાના ટાઉન હોલમાં લોર્ડ કર્ઝને એ દિવસોમાં બંગાળના ભાગલા પાડવાની યોજના જાહેર કરી તેના વિરોધમાં જ્યારે પરદેશી ચીજવસ્તુઓનો બહિષ્કાર અને સ્વદેશ વ્રતની પ્રતિજ્ઞા લેવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો ત્યારે કર્યો હતો. બંગાળના વિભાજનનું સરકારી જાહેરનામું ૧લી સપ્ટેમ્બરે બહાર પડ્યું અને ૧૬મી ઑક્ટોબરે બંગાળના ભાગલા પડ્યા સરકારના આ નિર્ણયનો વિરોધ કરવા બંગાળના રાજકીય નેતાઓએ કેટલાક *કાર્યક્રમો વિચારી કાઢ્યા. તેમાં એક હતો* રવીન્દ્રનાથ દ્વારા પ્રેરિત 'રાખીબંધન'નો અને રમેન્દ્રસુંદર ત્રિવેદી દ્વારા 'અરન્ધન' (ચૂલાબંધી)નો. ચૂલાબંધી માટે રમેન્દ્ર સુંદર એમની પ્રસિદ્ધ 'બંગલક્ષ્મીર વ્રતકથા' નામ વારતા પરંપરાગત વ્રતકથાઓની લોકશૈલીમાં લખી એ વ્રતકથાની શરૂઆત 'વન્દે માતરમ્'થી થાય છે અને અંત પણ 'વન્દે માતરમ્'થી.

રાજકીય ચળવળના ભાગરૂપે વન્દે માતરમ્ શબ્દોનો કદાચ આ પહેલીવારનો ઉપયોગ હતો. એ પછી ત્રણ અઠવાડિયા પછી, દુર્ગાપૂજા પછી તરતના દિવસોમાં રવીન્દ્રનાથે અત્યંત લાગણીસભર પ્રવચનમાં કહ્યું - 'વન્દે માતરમ્ *દરેકેદરેક કંઠમાંથી ઉચ્ચરિત હો અને દેશના ખૂણે* ખૂણે એનો પ્રતિઘોષ ઊઠો.' અને ખરેખર 'વન્દે માતરમ્'નો આખા દેશમાં પ્રતિધ્વનિ ઊઠ્યો. બે વર્ષ પછી શ્રી અરવિંદે લખ્યું, '૩૦ વર્ષ પહેલાં બંકિમે તેમનું મહાન ગીત વન્દે માતરમ્ લખ્યું હતું, પણ બહુ ઓછાઓએ એ સાંભળ્યું હતું, પણ એ લાંબી મૂર્છામાંથી એકાએક આવેલી જાગૃતિની ક્ષણે બંગાળના લોકોએ કશાક સત્ય માટે ચારે તરફ નજર દોડાવી અને એ નિયતિની ચરમ ક્ષણે કોઈએ વન્દે માતરમ્ ગાયું. જાણે કે એક મંત્ર મળી ગયો અને એક જ દિવસમાં સમગ્ર પ્રજાગણ દેશભક્તિમાં દીક્ષિત થઈ ગયો હતો!

પણ બ્રિટિશ સરકાર બધું જોતી હતી. વન્દે માતરમ્‌નો વિસ્તરતો પ્રભાવ એણે જોઈ લીધો. ૧૯૦૫ના નવેમ્બરની ૮મી તારીખે પૂર્વ બંગાળના મુખ્ય સચિવ પી. સી. લોયને વન્દે માતરમ્ ગીત અને વન્દે માતરમ્ ઘોષણા જાહેરમાં બોલવાની મનાઈ ફરમાવતો પરિપત્ર કમિશનરને મોકલ્યો. પણ એ મનાઈની ઐસીતૈસી કરી અનેક રાષ્ટ્રપ્રેમી તરુણો પોલીસના દંડા ખાવા છતાં અને ધરપકડો થવા છતાં વન્દે માતરમ્‌ની ઉદ્‌ઘોષણા કરતા રહ્યા.

સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ ૧૯૦૬ના એપ્રિલમાં બારિસાલ (પૂર્વ બંગાળ)માં ભરાયેલ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ બેંગાલ પ્રોવિન્શિયલ કોન્ફરન્સ વખતે પોલીસે કરેલા અત્યાચારોનું સ્પષ્ટ બયાન આપ્યું છે. તેમણે લખ્યું છે કે વન્દે માતરમ્‌ના બેજ પહેરી, વન્દે માતરમ્‌ની ઘોષણા કરતા સરઘસ પર પોલીસે છ ફૂટ લાંબી અને ખાસ્સી જાડી લાકડીઓ ઝીંકી હતી, વન્દે માતરમ્ લખેલા બેજ ફાડી નાખ્યા હતા, તેમાં ઘણા તરુણો તો ખૂબ ઘવાયા હતા, પણ તેમ છતાં પોલીસની લાઠીનાં દરેક પ્રહારે તેઓ મસ્તીથી બોલતા — વન્દે માતરમ્, જેનો હવામાં પ્રતિઘોષ જાગતો — વન્દે માતરમ્. આ પ્રસંગને અનુલક્ષીને રાષ્ટ્રભક્તિનાં ઘણાં કાવ્યો પણ રચાયાં.

૧૯૦૫ના ઑક્ટોબરમાં 'વન્દે માતરમ્ સમ્પ્રદાય' નામે એક મંડળ કલકત્તામાં સ્થપાયું. એ મંડળે કેટલાંક સરઘસો કાઢ્યાં. તેમાં સેંકડો તરુણો એક સાથે વન્દે માતરમ્ ગાતા હતા. ઢાકા અને નવદ્વીપ (નદિયા)માં આ મંડળની શાખાઓએ ગીતને ગામડાઓમાં પણ લોકપ્રિય બનાવી દીધું. જોતજોતામાં વન્દે માતરમ્ શબ્દ લોકોમાં પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રિય થઈ પડ્યો. અનેક પુસ્તકોનાં, ચોપાનિયાંનાં અને સંસ્થાઓનાં નામ તરીકે સ્વીકૃતિ પામ્યો. ૧૯૦૫માં વન્દે માતરમ્ નામે દેશભક્તિનાં ગીતોનો એક સંગ્રહ પ્રકટ થયો, અને ૧૯૦૬માં શ્રી અરવિંદના તંત્રીપદે 'વન્દે માતરમ્' દૈનિક શરૂ થયું. કેટલાંક વર્ષો દરમિયાન તો 'વન્દે માતરમ્' શબ્દ કેટલાંક વર્તુળોમાં તો અભિવાદનનો શબ્દ થઈ પડ્યો હતો, અને પછી પણ ક્રાંતિકારીઓમાં તો તેનો વપરાશ ચાલુ જ રહ્યો હતો. ૧૯૦૭માં ઈસ્ટ બેંગાલ રેલવેમાં હડતાળ પડી તો જે પત્રિકાઓ વહેંચવામાં આવી તેનો પણ ધ્યાન મંત્ર હતો — વન્દે માતરમ્.

બંગાળ બહાર તમિળભાષી મદ્રાસ રાજ્ય વન્દે માતરમ્ ગીતની મોહિની નીચે આવનાર પહેલું રાજ્ય હતું. આ સદીના તમિળ ભાષાના સૌથી મહાન કવિ સુબ્રહ્મણ્ય ભારતીએ એ ગીતનો બે વાર અનુવાદ કર્યો. ભારતીએ આ ગીતને મદ્રાસ રાજ્યમાં એટલું લોકપ્રિય બનાવ્યું કે બંગાળમાં જે ઊભરો આવ્યો હતો, તેનો અહીં બરાબર પ્રતિભાવ સાંપડ્યો. વન્દે માતરમ્ બોલવા માટે એક ૧૫ વર્ષના કિશોર પર પોલીસે કોરડા વીંઝ્યા. આ પોલીસ દમનના વિરોધમાં તુતિકોરિનમાં હડતાળ પડી.

મહારાષ્ટ્રમાં, વિશેષે નાગપુરમાં વન્દે માતરમ્ વિદ્યાર્થીવૃન્દમાં બહુ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું. ઘણા છાત્રોને એ સૂત્ર બોલવા માટે નિશાળોમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. ૧૯૦૮માં જ્યારે ટિળકને છ વર્ષની સજા ફરમાવવામાં આવી ત્યારે કોર્ટની બહાર ઊભેલા હજારો લોકોએ વન્દે માતરમ્‌થી તેમનું અભિવાદન કર્યું હતું. એ જ વર્ષે ૧૦મી મેના રોજ વીર સાવરકરે અને બીજા એક ક્રાંતિકારી હરદયાલે ૧૮૫૭ના વિપ્લવની લંડનમાં સુવર્ણજયંતી ઊજવી. આમંત્રણ પત્રિકા ઉપર 'વન્દે માતરમ્' શબ્દો લખ્યા હતા અને કાર્યક્રમનો આરંભ વન્દે માતરમ્‌ના ગાનથી થયો હતો. એ પ્રસંગે મદનલાલ ધિંગરા જેવા તરુણોએ વન્દે માતરમ્ બેજ ધારણ કર્યા હતા. મદનલાલ ધિંગરાને લંડન ઑફિસના એક

પોલિટિકલ એડીસીની હત્યા કરવા બદલ ૧૭મી ઑગસ્ટ, ૧૯૦૯ના રોજ જ્યારે લંડનમાં ફાંસીને માંચડે લટકાવવામાં આવ્યા, ત્યારે એના છેલ્લા શબ્દો હતા — વન્દે માતરમ્.

આપણે જોયું તેમ વન્દે માતરમ્ જયઘોષ અને વન્દે માતરમ્ ગીત અંગ્રેજ સરકારને હટાવવા શરૂ થયેલ આપણી સ્વતંત્રતાની લડતમાં આપણા રાષ્ટ્રભાવનાં પ્રતીક બની ગયાં. ૧૯૧૧માં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસની કલકત્તા બેઠકમાં ત્રણ દિવસમાં જે ત્રણ ગીતો રજૂ થયાં હતાં, તેમાં પહેલું હતું 'વન્દે માતરમ્', બીજું હતું 'જનગણમન' અને ત્રીજું હતું એક સરલા દેવી રચિત 'જય જય હિન્દુસ્તાન'.

એ પછી જ્યારે મહાત્મા ગાંધીએ સ્વતંત્રતા સંગ્રામનું નેતૃત્વ લીધું અને અસહકારની ચળવળ શરૂ કરી એ દિવસોમાં વન્દે માતરમ્‌ની લોકપ્રિયતા ખૂબ વધી ગઈ. હિન્દુઓ અને મુસ્લિમો દ્વારા એક સરખા ઉત્સાહથી એ ગવાતું.

વન્દે માતરમ્ સામે મુસ્લિમ સમાજનો વાંધો ક્યારથી શરૂ થયો અને વન્દે માતરમ્ એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજા છે એવી વાત ક્યારથી સમાજમાં વહેતી થઈ, એ ચોક્કસ રીતે કહેવાનું મુશ્કેલ છે. જોકે આ સદીના આરંભમાં જ શરૂ થયેલ સ્વદેશી આંદોલન વખતે જ મુસ્લિમોના એક જૂથે એક ચોપાનિયું 'લાલ ઇશ્તહાર' પ્રગટ કરી છેક ૧૯૦૬-૦૭માં પૂર્વ બંગાળમાં ફાટી નીકળેલાં હુલ્લડો વખતે મુસ્લિમોને 'વન્દે માતરમ્' સૂત્ર ન બોલવાની વિજ્ઞપ્તિ કરેલી. ૩૧મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૬ જ્યારે મુસ્લિમ લીગ અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને ૨૫મી મે, ૧૯૦૯માં જ્યારે મુસ્લિમો માટે અલગ-મતદાર મંડળની સ્વીકૃતિ થઈ, એ પછી હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે ધીમે ધીમે એક પ્રકારની કડવાશ ઊભી થઈ વધવા લાગી. બન્ને બાજુના નેતાઓ બે કોમ વચ્ચેની સાંસ્કૃતિક ભિન્નતાઓ પર ભાર મૂકવા માંડ્યા. સ્વદેશી આંદોલન દરમિયાન હિન્દુઓના પ્રાચીન સાહિત્યનું પુનરુત્થાન થતાં હિન્દુ રાષ્ટ્રીય નાયકો (રાણા પ્રતાપ, શિવાજી મહારાજ આદિ) પ્રજામાં અસ્તિત્વમા આવતાં મુસ્લિમો-હિન્દુઓ વચ્ચેના ઐક્ય સંબંધો પર વિપરીત અસર પડી અને એ કોમો વધારે જુદી પડતી જવા લાગી. ઘણા મુસ્લિમોને વન્દે માતરમ્ એમની સંવેદના અર્થાત્ (ધાર્મિક) લાગણીને દુભવતું હતું, જોકે એ માટે કોઈ આધાર નહોતો પણ આ સદીના ત્રીજા દાયકાથી વન્દે માતરમ્ ગીત સામેના મુસ્લિમ સમાજના વાંધા વધતા ચાલ્યા. ૧૯૨૧નાં કલકત્તાનાં કોમી રમખાણોમાં હિન્દુઓએ વન્દે માતરમ્ ઘોષણા મુસલમાન દંગલકારોના વિરોધમા અપનાવી હતી, પણ પછી એ સમય બાદ હિન્દુ ઝનૂનીઓ માટે 'વન્દે માતરમ્' યુદ્ધમંત્ર (વૉર ક્રાય) બની ગયો.

૧૯૩૫માં મુસ્લિમ લીગે વન્દે માતરમ્‌નો જોરશોરથી વિરોધ કર્યો એટલું જ નહીં કલકત્તાની ગલીઓમાં 'આનંદમઠ' નવલકથાની હોળી કરી. ૧૯૩૮માં શ્રીમાન ઝીણાએ એવી માગણી મૂકી કે કૉંગ્રેસે આ ગીત પડતુ મૂકવુ જોઈએ. આમ આ ગીત સામે વધતા જતા વિરોધને કારણે કૉંગ્રેસે એક સમિતિ રચી. એ સમિતિના સભ્યો હતા - મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ, જવાહરલાલ નહેરુ, સુભાષચંદ્ર બોઝ અને નરેન્દ્ર દેવ સમિતિનું કામ પ્રવર્તમાન બધાં રાષ્ટ્રગીતોને તપાસી કવિવર રવીન્દ્રનાથની સલાહ લઈ એક રાષ્ટ્રીય ગાન (નેશનલ ઍન્થેમ) નક્કી કરવાનું હતું. સમિતિનો ઠરાવ સ્વયં નહેરુએ ઘડ્યો હતો. તેમાં વન્દે માતરમ્‌ને ભવ્ય અંજલિ આપતાં તેમણે લખ્યું હતું:

"છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોમાં સમગ્ર દેશમાં આત્મ સમર્પણ અને અત્યાચાર સહન કરવાના અસંખ્ય

બનાવો 'વન્દે માતરમ્' સાથે જોડાયેલા છે, અને દેશનાં નર-નારીઓ પોતાને હોઠે 'વન્દે માતરમ્'નો ઉદ્‌ઘોષ કરી મોતને પણ ભેટવામાં પાછાં પડ્યાં નથી. એટલે આ ગીત અને તેના શબ્દો બ્રિટિશ શાહીવાદ સામેના રાષ્ટ્રીય પ્રતિકારનાં પ્રતીક રૂપ છે. ખાસ તો બંગાળમાં અને પછી, આખા દેશમાં 'વન્દે માતરમ્' શબ્દો શક્તિનો એવો મહામંત્ર છે જેણે આપણા રાષ્ટ્રને પ્રેરણા આપી છે. 'વન્દે માતરમ્' શબ્દો એક અભિવાદન છે, જે આપણી આઝાદીની રાષ્ટ્રીય લડત સાથે જોડાયેલું છે.

આ ગીતની પહેલી બે કડીઓનો વપરાશ દેશના અન્ય ભાગોમાં પ્રસરતો ગયો અને તેની સાથે એક પ્રકારની રાષ્ટ્રીય મહત્તા જોડાવા લાગી. બાકીનું ગીત ભાગ્યે જ વપરાતું અને ઘણા લોકોને એની ખબર પણ નથી. આ ગીતની પહેલી બે કડીઓમાં આપણી માતૃભૂમિની સુંદરતા અને સમૃદ્ધિને મૃદુમંજુલ ભાષામાં વર્ણવવામાં આવી છે. તેમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિએ કે કોઈ બીજી રીતે વાંધો લઈ શકાય એવું કશું નથી.''

એવું લાગે છે કે નહેરુએ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો અભિપ્રાય માન્ય રાખ્યો હતો. ટાગોરે નહેરુને લખ્યું હતું — એ ગીતની શરૂઆતની બે કડીમાં વ્યક્ત થયેલ મૃદુતા અને ભક્તિભાવના અને એમાં માતૃભૂમિના સુંદર અને કલ્યાણકારી રૂપ પર મુકાયેલા ભારની એવી તો વિશિષ્ટ અપીલ છે કે બાકીના કાવ્યથી અલગ પાડીને જોવામાં મને કોઈ મુશ્કેલી લાગતી નથી. ટાગોરનો એ અંદેશો સાચો હતો કે મુસલમાનોનો આ ગીત માટેનો અણગમો અને વિરોધ એ આ ગીતમાં વપરાયેલ ધાર્મિક કલ્પનો કરતાં વધારે તો નવલકથા 'આનંદમઠ' સામે છે. ટાગોરે એવું સૂચિત કર્યું હતું કે પ્રથમ બે કડી સિવાયનો ગીતનો બાકીનો ભાગ એકેશ્વરવાદીઓની લાગણીને દુભવી શકે.

ટાગોરના આ નિરીક્ષણે કેટલાંક વર્તુળોમાં ગંભીર વિવાદ ઊભો કર્યો હતો. જોકે ટાગોર આ ગીતે ભજવેલી ઐતિહાસિક ભૂમિકા બરાબર જાણે છે. એમણે કહ્યું હતું કે, જ્યારે લૉર્ડ કર્ઝને ૧૯૦૫માં બંગાળના ભાગલા પાડ્યા હતા ત્યારે લોકોની લાગણીનો પડઘો પાડવાના સંઘર્ષના કટોકટીના દિવસોમાં વન્દે માતરમ્ યોગ્ય રાષ્ટ્રગીત બની ગયું હતું, એટલું જ નહીં આપણા સંગ્રામના વિજય માટેની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવા માટે તે જરૂરી હતું, જ્યારે આપણું શ્રેષ્ઠ યૌવનધન ભારે મોટો ભોગ આપી રહ્યું હતું. કૉંગ્રેસની વર્કિંગ કમિટીએ કવિના અભિપ્રયનો સ્વીકાર કરી વન્દે માતરમ્‌ની પહેલી બે કડીઓને આપણા રાષ્ટ્રીય ગીત 'નેશનલ એન્થેમ' તરીકે સ્વીકારી.

જોકે ઢાકાથી પ્રકટ થતા 'બાંધવ' નામે સામયિકમાં કાલિપ્રસન્ન ઘોષે છેક ૧૮૮૩માં જ વન્દે માતરમ્‌ને નેશનલ એન્થેમ તરીકે ગણાવ્યું હતું. કદાચ એ રીતે એ પહેલા હતા. શ્રી અરવિંદે એને બંગાળનું રાષ્ટ્રીય ગીત ગણાવ્યું હતું. અંગ્રેજી વિવેચકોએ ગીતમાંના 'માતરમ્' એટલે કે 'માતા' શબ્દ એ કાલિ અથવા દુર્ગા માટે છે, એ એકદમ શોધી કાઢ્યું હતું. ૧૯૦૬ના ૧૨મી સપ્ટેમ્બરના ટાઈમ્સમાં જી. એ. ગ્રિયર્સને આ ગીત સંહારની દેવી કાલિને ઉદ્‌બોધન રૂપે છે એમ ઘટાવ્યું હતું. પણ 'સુજલામ્ સુફલામ્' દેવી મૃત્યુ અને સંહારની દેવી કેવી રીતે હોય, એ એમણે નજરઅંદાઝ કર્યું હતું. એક બીજા સર વાલેન્ટાઈન કિરોલે પણ ગીતને પરદેશીઓ માટે ઘૃણા ફેલાવવા ભીષણ રૂપા કાલિને સંબોધીને લખાયું છે, એમ કહી વખોડી કાઢ્યું હતું.

ગ્રિયર્સને તર્ક કર્યો હતો કે વન્દે માતરમ્‌માં 'મા' છે, તે રાષ્ટ્ર યા દેશ ન હોઈ શકે, કેમ કે હિન્દુઓમાં માતૃભૂમિને માતા તરીકે જોવાની

કોઈ વિભાવના નથી. એ વાત ગ્રિયર્સન ભૂલી જાય છે કે બંકિમે 'આનંદમઠ'માં એ જ વાત કરી છે. 'આનંદમઠ'માં એક પાત્ર મહેન્દ્ર આ ગીત સાંભળી કહે છે કે 'પણ આ કંઈ માતા નથી, આ તો દેશની વાત છે.' તો સ્વામી ભવાનંદ કહે છે, 'અમે બીજી કોઈ માને જાણતા નથી માતૃભૂમિ એ જ અમારી મા છે '

બિપિનચંદ્ર પાલે ગ્રિયર્સનને 'ન્યૂ ઇન્ડિયા'ના એક લેખમાં સચોટ જવાબ આપતાં લખેલું કે, શ્રીમાન ગ્રિયર્સનને જરા જેટલું બંગાળી આવડે છે. એને ખબર નથી કે વન્દે માતરમ્‌માં માતરમ્ એ માતૃભૂમિ છે. એક બીજા અંગ્રેજી સનદી અધિકારી હેનરી કોટને પાલના અર્થઘટનને ટેકો આપ્યો અને કહ્યું કે, વન્દે માતરમ્ એ બંગભૂમિ વિશેનું સ્તોત્ર છે, કોઈ હિન્દુ દેવીનું નથી.

ગીતના અર્થઘટન વિશે એ પછી પણ વાદવિવાદ ચાલતો રહ્યો પરંતુ પરદેશી વિદ્વાનો તો વન્દે માતરમ્‌માંની માતાને હિન્દુ દેવી રૂપે ઘટાવતા રહ્યા એ વખતે આપણા રાજદ્વારી નેતાઓ આપણાં અનેક ધાર્મિક પાત્રો કે રૂપકોનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રભાવ જગવવા અને વિદેશીઓને ઉતારી પાડવા કરતા. એ જોતાં તેમને રાષ્ટ્રીય ચળવળના એ દિવસોમાં વન્દે માતરમ્‌ના આવા ધાર્મિક અર્થઘટનને આધાર મળી રહ્યો.

વન્દે માતરમ્‌માં ઇસ્લામ વિરોધી ભાવનો આરોપ પણ સમજાવવો અઘરો છે. એ ગીતમાં ઇસ્લામ વિરોધી કે ઇસ્લામના એકેશ્વરવાદ વિરોધી કશું નથી. દેશને મા તરીકે સંબોધવાનું અરબી કે ફારસી સાહિત્યમાં પણ છે. મૌલાના અકરામખાનને એક વખતે આ ગીતમાં કશું મુસ્લિમ વિરોધી નહોતું લાગ્યું, તેઓ પોતે પછી ઉત્તર વયમાં આ ગીતના વિરોધી બની ગયા. પણ મૌલાનાએ પોતે પોતાના પુસ્તક 'મોસ્તફા ચરિત'માં અરબસ્તાનને મા તરીકે સંબોધન કર્યું છે, જેમ કે 'ઉમા-ઉલ-કોરા' (ગામડાંની મા), 'ઉમા-ઉલ-મોમિનિન' (શ્રદ્ધાળુઓની મા), 'ઉમા-ઉલ-કેતબ' (પુસ્તકોની મા) વગેરે સંબોધનો ઇસ્લામી સાહિત્યમાં અનેક વાર આવે છે. બંકિમ જ્યારે દેશને 'દુર્ગા' તરીકે સંબોધે છે — ત્વમ્ હિ દુર્ગા — ત્યારે તેઓ દેશની સ્તુતિ કરે છે, કોઈ હિન્દુ દેવીની નહીં. કોઈ કવિ હિન્દુ સાહિત્યમાંથી કોઈ ઉદાહરણ આપે એથી એ મૂર્તિપૂજક છે એવું નથી. ટાગોર હિન્દુમૂર્તિ પૂજામાં નહોતા માનતા તેઓ અને કાઝી નજરુલ ઇસ્લામ જે મુસ્લિમધર્મી છે, તેઓ પણ તેમના રાષ્ટ્રભક્તિનાં કાવ્યોમાં દુર્ગા, કાલિ અને લક્ષ્મીનાં કલ્પનો પ્રયોજે છે. મોડર્ન રિવ્યૂના સુપ્રસિદ્ધ તંત્રી રામાનંદ ચેટરજીએ પણ 'વન્દે માતરમ્' નામે એક લેખમાં બંકિમના ગીતમાં ઇસ્લામ વિરોધી ભાવ છે — એ વાતનો પ્રભાવક રીતે ઇન્કાર કર્યો, પણ મુસ્લિમ માનસમાં બંકિમ મુસ્લિમ વિરોધી હોવાની છાપ એટલી દૃઢ રીતે સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી, અને તેમાં વળી મુસ્લિમ લીગ અને ભારતીય રાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસ વચ્ચે મતભેદની ખાઈ વધતી જતી હતી એટલે, વન્દે માતરમ્‌માં હિન્દુ કોમવાદ હોવાનુ ધારી લેવાય તે સહજ હતું.

'આનંદમઠ'માં મહેન્દ્રને સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે કે વન્દે માતરમ્ એ કોઈ દેવી માટેનુ નહીં, પણ માતૃભૂમિ માટેનું સ્તોત્ર છે, મહેન્દ્રને માની ત્રણ મૂર્તિઓ બતાવવામાં આવી — મા જે હતી, મા જે છે અને મા જે થશે — તેમાં માતૃભૂમિના ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યની વાત છે. જો આ સન્દર્ભ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો આ ગીતમાં 'માતરમ્' એટલે કે 'મા'ના અર્થઘટનનો જે બધો વિવાદ છે, તે હમેશ માટે શમી જાય એમ છે. જે લોકોએ 'આનંદમઠ' વાંચ્યું છે, તેમણે જોયું હશે કે માની આ ત્રણ મૂર્તિઓ સાથે ચોથી મૂર્તિ પણ

છે — કમલા કમલ — દલ વિહારીણીમ્ — આ નારીમૂર્તિ 'ધરતી'નો નિર્દેશ કરે છે.

પ્રમથનાથ વિશિ કહે છે તેમ માની ત્રણ મૂર્તિઓમાં મા જ્યારે સમયમાં બંધાયેલી હોય છે, ત્યારે ત્રણ મૂર્તિમાં ત્રણ પહેલું (આસ્પેક્ટ) પ્રકટ થાય છે, પણ જ્યારે તે સમયાતીત બને છે, ત્યારે તે સનાતન રૂપે આવે છે. જ્યારે તે સમયબદ્ધ છે, ત્યારે ભારતમાતા છે, પણ સમયાતીત રૂપે તો તે ધરતીમાતા છે — (ધરણીમ્ ભરણીમ્ માતરમ્). એક વાસ્તવિક છે, બીજું કલ્પના છે. એક સત્ય છે, એક વિભાવના છે. બંકિમચંદ્રની કલ્પના આખા બ્રહ્માંડને વ્યાપી વળે છે, પોતાના દેશને પણ અતિક્રમી જાય છે.

ગીતનો સમગ્ર સંદર્ભ જોતાં આ અર્થઘટન તાર્કિક લાગે છે. ૧૯૧૬માં ટાગોરે લખેલું કે વન્દે માતરમ્ માત્ર બંગભૂમિ માટેનું સ્તોત્ર નથી, પણ વિશ્વમાતાનું — સમગ્ર ધરતીમાતાનું છે. સુભાષચંદ્ર બોઝે કહેલું છે કે, દુર્ગાના કલ્પનમાં મા-સ્વદેશ-વિશ્વ બધું આવી જાય છે, તે જનની છે, જન્મભૂમિ છે અને 'વિશ્વમયી' છે.

વન્દે માતરમ્ ગીત ભારતીય સાહિત્યનાં શ્રેષ્ઠ સ્મરણીય કાવ્યોમાંનું એક છે. આ ગીતે દેશના અનેક કવિઓની કલ્પનાને પ્રેરણા આપી છે. ૧૯૪૭ના ઑગસ્ટની ૧૪મીની મધરાતે જ્યારે ભારતની કૉન્સ્ટિટ્યુટઅન્ટ એસેમ્બલીમાં શ્રીમતી સુચેતા કૃપલાનીએ આ ગીત ગાયું, ત્યારે સૌએ ઊભા થઈ તે સાંભળ્યું હતું. એ પછી જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦માં આપણા રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદે 'જનગણમન'ની સાથે 'વન્દે માતરમ્'ને પણ અલબત્ત, આરંભની બે કડીઓ રૂપે, દેશના રાષ્ટ્રગીત તરીકેના સમાન દરજ્જાથી નવાજ્યું.

'વન્દે માતરમ્' ગીતનો આ દસ્તાવેજી ઇતિહાસ એ ગીત વિશેની ભ્રામક માન્યતાઓ દૂર કરી એને સાચા અર્થમાં આપણા રાષ્ટ્રગીત તરીકે આદર પાત્ર રૂપે જોવામાં સહાયક બનશે*.

હવે પછી: 'જનગણમન' વિશે

*વન્દે માતરમ્ ગીતના ઇતિહાસની સામગ્રીનો મુખ્ય સ્રોત છે, શિશિરકુમાર દાસ રચિત બંકિમચંદ્રના અંગ્રેજી જીવનચરિત્ર The Artist in Chains માં The Story of a Song નામે પરિશિષ્ટ.

તમામ ધર્મો આવશે અને જશે. શેષ રહેશે કેવળ આ:
ખુરશીમાં બેઠાં બેઠાં દૂર દૂર જોવાનું.

વી. વી. રોઝાનો

પથ્થરોમાં પણ પ્રેમ હોય છે: જમીનને તલાશતો પ્રેમ.

મેઇસ્ટર એફહાર્ટ

ભવિષ્ય એ દર્પણ છે - એમાં કોઈ કાચ હોતો નથી.

ઝેવિયર ફોર્નેર્ટ

ચુંબન એ કાનને બદલે હોઠને કહેવાયેલું રહસ્ય છે.

એડમન્ડ રોસ્ટેન્ડ

તમામ વસ્તુઓ એકમેકમાં ભળી જાય છે -
અશુભમાં શુભ. ન્યાયમાં ઉદારતા, રાજકારણમાં ધર્મ...

થોમસ હાર્ડી

કવિતા

સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક

પંખીડાં

સાંકડમાં ફડફડતી પાંખો જરાતરા,
સંકેલ્યા નભ આખાના ફફડાટ જો,
પંખીડાં હિજરાતાં જાલમ પાંજરે
  કલબલતાં ટહુકાનો કાંટો કાઢવા,
  ખૂલે સુનેરી ચકલી કેરાં હાટ જો,
  પંખીડાં હિજરાતાં જાલમ પાંજરે.
લૂંટી મત્તા હાથ બખોલે નાખતાં,
લે આવ્યા કૈં અબોલ આ ત્રફડાટ જો,
પંખીડાં હિજરાતાં જાલમ પાંજરે
  સળિયા ના તૂટ્યા, તૂટી ગૈ ચાંચ રે,
  શમે કેમ આ છૂટ્યાના રઘવાટ જો,
  પંખીડાં હિજરાતાં જાલમ પાંજરે
ભોળી આંખે તરે ઝુરાપા આભના,
કોણે આવી સજા લખી લલાટ જો,
પંખીડાં હિજરાતાં જાલમ પાંજરે

- ઊજમશી પરમાર

સૈનિક અને સ્ત્રી

સ્ત્રીની કેડે તેડેલા બાળકને જોઈ
એની આંખમાં
અનેક ઝળઝળિયા પાપા પગલી ભરતાં
આવી લાગ્યાં
ત્યારે એ સ્ત્રીનો રતુંબડો ચહેરો
એને વિશેષ નાજુક ને વહાલસોયો લાગ્યો.
થોડી વાર પહેલાં જ
દૂરથી એને આવતી જોઈ —
હલાલ કરી નાંખવાનો વિચાર આવ્યો'નો
એ વિચારને એણે;
હરણફાળ ભરતો જોયો .
ખભા પરની બંદૂક સરી
પડી ગઈ ખીણમાં,
ને ખભા પર
રતુંબડા ચહેરાનો ઉજાશ સ્થિર થયો
એ જોતો રહ્યો —
પહાડ પાર
ખીણ પાર
સપાટ વિસ્તાર પરના ઘરના આંગણે
ખીલેલાં ગલગોટા
સાંજ હથેળીમાં જ કાળો મેલ થઈ ગઈ
ત્યારે ત્યાં કોઈ નહોતું
ફક્ત ઝળઝળિયામાં હતી સ્ત્રી

- ડૉ. સિલાસ પટેલિયા

સાંજ પડી ગઈ

સંકેલી લે દફતર આજે
સાંજ પડી ગઈ - ચલ, ઘર પાછાં!

પાંખો વળતી માળા કાજે
સાંજ પડી ગઈ - ચલ, ઘર પાછાં.

થાક્યો-પાક્યો સૂર્ય વિરાજે
સાંજ પડી ગઈ - ચલ, ઘર પાછાં

સૂકી રોટલી મરચું ખાજે'
સાંજ પડી ગઈ - ચલ, ઘર પાછાં.

અંધારાંનો સમદર ગાજે,
સાંજ પડી ગઈ - ચલ, ઘર પાછાં.

દેવ-દુવારે ઝાલર બાજે,
સાંજ પડી ગઈ - ચલ, ઘર પાછાં.

સાવ એકલી ઊભી મા જે—
સાંજ પડી ગઈ - ચલ, ઘર પાછાં.

પંથ ઘણો છે, કાલે જાજે;
સાંજ પડી ગઈ - ચલ, ઘર પાછાં!

- દેવેન્દ્ર દવે

નીડ સુધીનું અજવાળું

ટહુકાઓથી લચી પડેલું આભ જોઉં તો મ્હોર્યું

પાંખોના પડછાયામાંથી સાંજ ડોકિયું કરશે
સૂરજ કયા પંખીને છેલ્લી-વેલ્લી ચૂમી ભરશે?
હારબંધ કિલકાટો કરતી દિશા દોરશે ચીલા,
પીંછામાંથી ખરશે કોઈ ચક્રવાતની લીલા

ખેતરથી..તે છેક..નીડનું કયું અજવાળું દોર્યું

એકસામટા કલશોરોમાં ચાલ, બધું ખોવાયું
ક્યો સૂરજ, કયા તડકા, આ આકાશ ખરું સપડાયું
ટહુકા જેવી કોઈ છેડતી, સાંજ શરમ - રઘવાઈ
કયા તારામાં બજી ઊઠી છે આ એની શહનાઈ...

આકાશે આ એલફેલ સણકાનું સંકટ વ્હોર્યું

- હર્ષદેવ માધવ

વૈષ્ણવજન

વૈષ્ણવજન તો તેને રે કહીએ, પીડ પરાઈ જાણે રે.
પર દુઃખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આણે રે.

સકળલોકમાં સહુને વંદે, નિન્દા ન કરે કેની રે
વાચ, કાછ, મન નિશ્ચળ રાખે, ધન ધન જનની તેની રે.

સમદૃષ્ટિ ને તૃષ્ણાત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે
જિહ્વા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ઝાલે હાથ રે.

મોહમાયા વ્યાપે નહીં જેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે
રામનામ શું તાળી રે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે.

વણલોભી ને કપટરહિત છે, કામક્રોધ નિવાર્યા રે
ભણે નરસૈંયો તેનું દર્શન કરતાં, કુળ એકોતેર તાર્યા રે.

- નરસિંહ મહેતા

॥ वैष्णवजनः ॥

वैष्णवजनः स ज्ञेयो यस्य, परपीडां प्रति करुणा रे।
परदुःखे ह्युपकारं कुर्वन्, मनसि न गर्वो मनागपि रे॥

लोके निखिले सर्वेषु नमनं, कस्यापि न करोति निन्दां रे।
मनसा वाचा कर्मणा ह्यचलो, धन्यतमा तज्जननी रे॥

समदृष्टिः स तृष्णां त्यजति, परनारी जननी सामाना रे।
जिह्वायां नासत्यं क्वचिदपि, स्पृशत्यपि न परवित्तं रे॥

न ह्यवकाशो मोहमाययो, मंनसि च दृढ वैराग्यो रे।
नाम जपन् प्राप्तः सायुज्यं, तीर्थाः सफला देहे रे॥

मनसि न तस्य लोभः कपटं, निवारित कामक्रोधो रे।
वदति नृसिंह स्तस्य दर्शनात्, सकलकुलाः संतारिता रे।

अनुवादक : रामप्रसाद दवे

ગુજરાતી 27805

પતંગિયાની અવકાશયાત્રા

કર્મ દ્વારા લયની જાળવણી

ગુણવંત શાહ

લયનો મહિમા આગળના પ્રકરણમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યો છે. લય એટલે જીવનનો લય. જીવનમાં પ્રતિક્ષણ કર્મ થતાં રહે છે તેથી કર્મલય વગર જીવનલય શક્ય નથી. જીવનને કલાકૃતિ જેવું બનાવવું હોય તો કર્મલય જાળવીને જીવવું પડે. કલાનો આત્મા લય છે. કીર્તનમાં લયની શોભા પ્રગટ થાય છે. ઘોંઘાટ પજવે છે, પરંતુ સંગીત પજવતું નથી. સંગીતમાં લય હોય છે તેથી બધો ફેર પડી જાય છે. કર્મની પજવણીથી બચવાનો એક જ ઉપાય છે. કર્મને કીર્તનનો રંગ ચડાવી દેવો. લયની જાળવણી સાથે થતું કર્મ એટલે કર્મકીર્તન. આ વાત જેટલી આકર્ષક જણાય તેટલી સહેલી નથી. જે સાવ સહેલું ન હોય, તે પ્રાપ્ત કરવાની ભીની મથામણને સાધના કહે છે.

માણસ જીવનભર જે કર્મો કરતો રહે છે તેને બે પ્રકારોમાં વહેંચી શકાય:

(૧) લય તોડનારાં કર્મો

(૨) લય જાળવનારાં કર્મો

પ્રત્યેક માણસનો લય પોતીકો હોય છે. જેમ પ્રત્યેક ગ્રહ, ઉપગ્રહ અને તારાની પોતીકી ભ્રમણકક્ષા હોય છે, તેમ પ્રત્યેક માણસની આગવી અને અનન્ય ભ્રમણકક્ષા હોય છે. માણસે પોતાના લયની શોધ પોતે જ કરવી પડે છે. ગુરુ લયની શોધમાં મદદ નથી કરતા. ખરા ગુરુ એક જ કામ કરે છે લયપ્રાપ્તિ કોને કહે તે સમજાવીને ગુરુ પોતાના પ્રિય શિષ્યને કહે છે કે હવે આવી લયપ્રાપ્તિ માટે મથવાનું ચાલુ રાખ. લગભગ આવા જ મિજાજમાં પિતા વરુણે પુત્ર ભૃગુને કહ્યું હતું : 'તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ'। તપ તો શિષ્યે જ કરવું પડે છે. લયની શોધ એ જ તપ માણસે પોતાની ભ્રમણકક્ષા છોડવાની નથી. એ છૂટતી પણ નથી. એની પોતીકી ભ્રમણકક્ષાને અનુરૂપ કર્મ એ જ સ્વધર્મ. સ્વધર્મનો સંબંધ કર્મલય સાથે છે. આ બાબત હજી થોડાક ઊંડાણથી સમજવા જેવી છે.

લય તોડનારાં કર્મો ચાલુ રાખીને માણસ શાંતિની ઝંખના કરે એ તો ફટાકડા ફોડનારો ઘોંઘાટથી બચવા મથે તેવી વાત થઈ. આજે આપણે વિકાસના નામે એવો સમાજ રચી બેઠા છીએ, જેમાં કર્મલય જાળવવાનું અતિ મુશ્કેલ બની જાય. આયોજનની વાતો ઘણી થાય છે અને નિષ્ણાતોના આંકડાઓનું જંગલ ગરીબીને ઝાઝી ખલેલ નથી પહોંચાડતું. કર્મલય જળવાય એવું આયોજન કરવાનું મહત્ત્વ હજી સમજાયું નથી. થોડાક મુદ્દાઓ આ રહ્યા :

- માણસદીઠ આવકનું આયોજન થયું, પરંતુ માણસના મનની શાંતિ જળવાય તે અંગે કોઈ વિચાર ન થયો.
- ઉદ્યોગોનું આયોજન થયું, પરંતુ જંગલોનું, તળાવોનું અને ઉપવનોનું ન થયું.
- રોજગારીનું આયોજન થયું, પરંતુ કામના કલાકોનું અને દિવસનો કયો સમય ઓછો થકવનારો છે, એનો વિચાર ન થયો.
- કુટુંબનિયોજન થયું, પરંતુ પરિવારજીવન રળિયામણું બને અને આરોગ્ય જળવાય તેવી સમાજરચના અંગે વિચાર ન થયો.
- જીવનધોરણની વાતો ઘણી થઈ, પરંતુ જીવનની ગુણવત્તા ન સુધરી.
- કામના કલાકો અંગે નિયમો રચાયા, પરંતુ ઊંઘની જાળવણી અંગે કાયદાઓ ન ઘડાયા.
- હૉસ્પિટલો ઘણી શરૂ થઈ, પરંતુ સ્વચ્છ

હવા, પાણી અને ખોરાક માટેના આગ્રહનું આયોજન ન થયું.

- લગ્ન, છૂટાછેડા અને ભરણપોષણના કાયદાઓ પર ધ્યાન અપાયું, પરંતુ પ્રેમની પ્રતિષ્ઠા વધે એવી સમાજરચના પર ધ્યાન ન અપાયું.

- સ્થૂળનો મહિમા થયો, પરંતુ સૂક્ષ્મની ઉપેક્ષા થઈ.

- મૂડીરોકાણ ઉદ્યોગોમાં ઘણું થયું, માનવમાં મૂડીરોકાણ ઓછું થયું. શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ (Investment in Man). આ વાત વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી ગુન્નાર મિર્ડાલે ૧૯૬૪-૬૫ના અરસામાં કરેલી.

- જીવનની સ્થૂળ જરૂરિયાતો પણ પૂરી ન થતી હોય ત્યાં જીવનના આનંદનું આયોજન થાય એની તો કલ્પના જ કરવી રહી.

ઑફિસમાં એક ક્લાર્ક અગિયારથી પાંચ વાગ્યા સુધી સતત રસીદ બનાવતો રહે છે. બીજો ક્લાર્ક કલાકો સુધી રજિસ્ટરમાં વિગત લખતો રહે છે. સ્ટેશન પરની ટિકિટબારીના સળિયા પાછળ એક માથું સતત પૈસા ગણીને ટિકિટો આપવામાં રોકાયેલું રહે છે. બૅન્કનાં કાઉન્ટર પર કોઈ માથું પાસબુકમાં એન્ટ્રી પાડતું રહે છે અને કોઈ માથું પૈસા ગણતું રહે છે. આ બધાં કામો યાંત્રિકતા વધારનારાં છે અને નીરસ છે. ગમે તેવો કર્તવ્યપરાયણ માણસ પણ કંટાળી જાય તેવાં આ કામો છે. આવાં કામો કરીને ત્રાસેલો માણસ કામને ધિક્કારવા લાગે છે અને બેજવાબદારીના ગળફા ફંગોળતો રહે છે. એ મૂળે કામચોર નથી, પરંતુ એના માંહ્યલાને રાજી કરે એવું કામ એને મળ્યું નથી તેથી એ તોછડી લાપરવાહી બતાવતો રહે છે. આવું બને તેમાં એનો બહુ દોષ નથી. પેટ ભરવા માટે એ અણગમતું અને કંટાળાજનક કામ વર્ષો સુધી કરતો રહે છે. કર્મલય તૂટે છે અને માનસિક સ્વસ્થતા ખતમ થાય છે.

ઘર અને કામના સ્થળ વચ્ચે લાંબું અંતર કાપવામાં થાક અને કંટાળો વધે છે. સમય વેડફાય છે. ભીડ, ઘોંઘાટ અને ઉચાટમાં અટવાતા માણસનું માનસિક આરોગ્ય કથળે છે. ઍલવિન ટૉફલરે 'ધ થર્ડ વેવ' પુસ્તકમાં એક પ્રકરણ લખ્યું, જેનું મથાળું છે : 'ઇલેક્ટ્રૉનિક કૉટેજ'. એ ઇલેક્ટ્રૉનિક ઝૂંપડીની કલ્પનામાં 'ઘર' કેન્દ્રસ્થાને છે. ટૉફલર એમાં નવથી પાંચ જેવા ઑફિસ અવર્સને બદલે વ્યક્તિને અનુકૂળ એવા કામના કલાકોની કાર્યશૈલીની વાત કરે છે. ઘરે રહીને ઑફિસનું કામ થઈ શકે અને પોતાને અનુકૂળ એવા સમયગાળામાં થઈ શકે એવી શક્યતા કૉમ્પ્યુટરને કારણે વાસ્તવિક બનવાની છે. આવું બને ત્યારે માણસો રોજ અપ-ડાઉન કરવાના માનસિક અને શારીરિક ત્રાસમાંથી મુક્ત થશે અને વાહનવ્યવહારમાં ભીડ ઘટે તે સાથે વાહનોમાંથી વછૂટતા પ્રદૂષણનું જોખમ પણ ઘટશે. કામના કલાકો ઘટે તો જ વૈતરું ટળે. કંટાળો ઘટે તે માટે સંગીતના સૂર પણ મદદરૂપ થઈ શકે. કર્મલય જાળવવા માટે કંટાળો ઘટે તેવી બધી જ તરકીબો અપનાવવી પડશે.

ગરીબી દૂર કરવાનું આયોજન થાય તેવું જ આયોજન કંટાળો દૂર થાય તેવી જીવનશૈલીના વિકાસ માટે કરવું પડશે. આયોજનનો ખરો સંબંધ સ્વસ્થ જીવન સાથે હોવો જોઈએ. કર્મલય જળવાય તો જ સ્વસ્થતા જળવાય. સ્વસ્થ માણસ એટલે એવો માણસ, જેને સ્વધર્મની ભાળ મળી ચૂકી છે. સંસારમાં રહીને આવી ભાળ મેળવવાની છે. લય તોડનારાં કર્મો ટાળવાનાં છે અથવા ઓછાં કરવાનાં છે અને લય જળવાય એવાં કર્મો ખોળીને હરખભેર કરવાનાં છે. બહુ ઓછા માણસોને કર્મલય જળવાય એવી આજીવિકા મળે છે. કર્મયોગ પણ રસયોગ વગર નથી જામતો. આવું બને ત્યારે માણસે બાકીના સમયમાં કરવાનાં કર્મોને માંહ્યલાના રંગે રંગી નાખવાં જોઈએ. એ સમયમાં લય તોડનારાં

કર્મો બધી રીતે ટાળીને, લય જાળવનારાં કર્મોમાં હૈયું ઠાલવવું રહ્યું કર્મલય જાળવવાની ઝંખના હોય તો આવું કરવાનું શક્ય છે કમનસીબી એ છે કે ઘણાખરા માણસોને આવી ઝંખના જ હોતી નથી. પશુઓ જેમ ખેતરમાં ચરી ખાય, તેમ તેઓ જીવી ખાય છે પ્રાણીઓ ચાર પગનાં જ હોય એવો ભ્રમ છોડવા જેવો છે દુનિયા પર ઘણાં બેપગાં પ્રાણીઓ પણ જીવે છે.

લય જળવાય તેવાં કર્મો શોધીને કરવાનાં છે અને તેમાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધા તથા ઉપાસના રેડીને કરવાનાં છે. ભક્ત જે કંઈ કરે તે પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરે અને પૃથગ્જન કે નાસ્તિક જે કરે તે માનવપ્રીત્યર્થે કરે શ્રદ્ધાના મોણ (મોવણ) વગર કર્મની ભાખરીનો લોટ બરાબર બંધાતો નથી. આજીવિકા માટે થતા કર્મને પણ જો ઉપાસનાના રંગ લાગી જાય તો જીવન સાર્થક થાય. લય જળવાય એવા કર્મનાં વ્યવહારુ લક્ષણો ધીરે ધીરે આપણા જેવા સામાન્ય માણસોના ધ્યાનમાં આવતાં જાય છે થોડાંક આ રહ્યાં .

(૧) કામ કર્યા પછી ઊંડા પરિતોષની લાગણી;

(૨) કામ કરતી વખતે મજા પડે;

(૩) બદલાની અપેક્ષા ઢીલી પડે;

(૪) કામની થાક ન લાગે અને જીવનમાં પ્રસન્નતા પ્રગટે; તથા

(૫) જીવન જીવવા જેવું જણાય.

કર્મ ગમે તેવું ઉદાત્ત હોય તોય ક્યારેક એક ડાકણ માણસનો પીછો છોડતી નથી. એ ડાકણ તે નિંદાકૂથલીમાં પ્રગટ થતી પ્રચ્છન્ન અદેખાઈ. આવું કરનારા માણસો માટે ગીતામાં શબ્દ પ્રયોજાયો : 'અભ્યસૂયકા' (૧૬, ૧૮). આવા લોકો સતત બીજાના દોષ કાઢતા રહે છે અને બીજાના ઉત્કર્ષને સહન કરી શકતા નથી. ભલભલા સાહિત્યકારો, કલાકારો, વિદ્વાનો અને સાધુજનોને આ ડાકણ વળગેલી રહે છે. જેઓ કર્મલય પામે છે અને જેમણે ઉપનિષદવૃત્તિથી થતા કર્મનો સ્વાદ ચાખ્યો છે એવા લોકોને અદેખાઈ પજવતી નથી નિજાનંદની ભાળ મળે ત્યાં સુધી અદેખાઈ ન ટળે. ઉપનિષદવૃત્તિથી થતાં કર્મોને કારણે લયપ્રાપ્તિ થઈ છે એની ખરી નિશાની ઈર્ષામુક્તિ છે. ઈર્ષા લય તોડનારી ડાકણ છે. જે માણસ ઉપાસનાનો મર્મ પામે તે માણસ પાસે બીજાઓના દોષ જોવા માટે સમય જ હોતો નથી એનું હૃદય પ્રસન્નતાથી છલોછલ ભરેલું હોય છે તેથી ઈર્ષા, દ્વેષ, નિંદાકૂથલી તથા દોષદર્શન માટે જગ્યા જ નથી હોતી લાભ અને લોભ સખણા થઈને ભલે રહ્યા' તેઓ આપણા કહ્યામાં રહે ત્યાં સુધી કનડતા નથી આમ જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાનો સંસ્પર્શ પામેલું કર્મ વીર્યવાન બને છે ઋષિની આ વાત આદર્શ જેવી જણાય તોય વ્યવહારુ છે પૂછવા જેવા પ્રશ્નો બે જ છે '

(૧) મનની શાંતિ ખતમ થાય પછી થતો લાભ ખરેખર ગણાય ખરો?

(૨) તાણ, રોગ અને અનિદ્રા વધી પડે એટલો લોભ શા કામનો?

ઋષિ કહે છે : જ્ઞાનપૂર્વક (વિદ્યયા), શ્રદ્ધાપૂર્વક (શ્રદ્ધયા) ને ઉપાસનાપૂર્વક (ઉપનિષદા) થતું કર્મ જ વીર્યવાન (શક્તિશાળી, તેજસ્વી અને પ્રભાવશાળી) બને છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્યવહારનો મેળ ન પડે ત્યાં સુધી ઋષિ આપણને સતત સમજાવતા જ રહે છે. આપણી પાત્રતા ઓછી છે, પરંતુ એમની કરુણા અપાર છે.

અગ્નિક્રાંતિથી કૉમ્પ્યુટરક્રાંતિ સુધી

ચતુર્વેદી બદ્રીનાથે મહાભારતની એક વાર્તાને આધારે ચોરનો સ્વધર્મ કેવો હોય તે સમજાવ્યું છે. એક વાર હજારો ચોર એકઠા થયા. તેમનો ધંધો બરાબર ચાલતો ન હતો એમને સમજાયું કે તેઓ પાસે પોતાના ધંધા માટે જરૂરી એવાં કૌશલ્યો (પ્રોફેશનલ સ્કિલ્સ) ન હતાં. છેવટે તેમને લાગ્યું કે તેઓને કોઈ સમર્થ નેતાની જરૂર છે.

બધા ચોર આવું વિચારીને કાવવ્ય પાસે ગયા. કાવવ્ય મહાચોર હતો, પરંતુ એ પોતાના ધંધામાંથી નિવૃત્ત થયો હતો. ચોરસમાજમાં એને સૌ આદર આપતા. સૌએ એને નેતા થવા માટે વિનંતી કરી. છેવટે કાવવ્ય નેતા થવા સંમત થયો, પરંતુ એણે પોતાની શરતો સૌની સમક્ષ મૂકી. એણે સૌને સ્વધર્મની સમજણ આપી.

કાવવ્યે સૌને કહ્યું : 'તમારે થોડીક શરતોનું પાલન કરવું પડશે. તમે સ્ત્રીઓની હત્યા કરશો નહીં. તમે ભયથી ધ્રૂજતા માણસની હત્યા કરશો નહીં. તમે બાળકની કે સાધુની હત્યા કરશો નહીં. સ્ત્રીને બળપૂર્વક ઉઠાવી જવાની તમને છૂટ નથી. તમે કોઈ જ્ઞાની કે વિદ્યાર્થીને લૂંટશો નહીં. તમારે તો એની કાળજી રાખવી પડશે. તમે ઊભા પાકનો નાશ કદી નહીં કરો. જ્યાં અતિથિઓ કે પૂર્વજોનો આદર-સત્કાર થતો હોય ત્યાં તમે કોઈ મુશ્કેલી ઊભી કરશો નહીં. જેઓ સજ્જનોને પજવતા હોય તેઓનો તમે નાશ કરશો. તમે સતત યાદ રાખજો કે ચોરને પણ પોતાનો ધર્મ હોય છે. તમે ચોર ભલે હો, પરંતુ તમારે કરુણાપૂર્વક ચોરી કરવી રહી.'

બધા ચોર ઉપર ગણાવેલી શરતો સ્વીકારવા તૈયાર થયા. સૌએ શરતો પાળવાના સોગંદ લીધા. ચોરીનું કામ સારું ચાલવા માંડ્યું, પરંતુ ધીરે ધીરે ચોરી કરનારાઓને સમજાયું કે આજીવિકા મેળવવાના બીજા સારા માર્ગો છે. ચોરી કરવા કરતાં એ માર્ગો અપનાવી પેટ ભરવું સારું. એમની ચોરી છૂટી ગઈ. ભગવદ્ગીતાની ઉક્તિ સાચી પડી : 'સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્. (૨, ૪૦). કહે છે કે : 'ધર્મનો થોડોક અંશ પણ માણસને મોટા ભયમાંથી ઉગારી લે છે.' માણસ જો પોતાને સહજ આવી મળેલા કર્મને સ્વચ્છ રાખવા મથે તો ધીરે ધીરે એને સ્વધર્મની ભાળ મળી રહે છે. સ્વધર્મની ભાળ મળે એ જ લક્ષ્યપ્રાપ્તિ.

સંત ઑગસ્ટિન કહેતા 'સ્મૃતિ માણસનો પિતા છે. બુદ્ધિ માણસનો પુત્ર છે. સંકલ્પબળ માણસનો આત્મા છે.' કર્મને અધિક વીર્યવાન (વીર્યવત્તરં) બનાવવામાં સંકલ્પબળનો ફાળો ઘણો મોટો છે. સંકલ્પબળ માણસની નિષ્ઠાનું સાતત્ય જાળવી રાખનારું બળ છે. માણસ પોતાની સમગ્ર ચેતના કર્મમાં ઠાલવે ત્યારે કર્મમાં તેજ પ્રગટે છે. હિંમત હાર્યા વગર મંડ્યા રહેવાનું અને મથતા રહેવાનું સંકલ્પબળને કારણે શક્ય બને છે. કવિ દલપતરામ સાચું કહે છે :

કૂવા પરના કઠણ જે પાકા કાળા પાણ;
દોરડીએ છેદાય છે, એ લેવું એંધાણ.

આ પ્રકરણ પૂરું કરતાં પહેલાં એક ઘટનાનું સ્મરણ કરી લઈએ જેથી વીર્યવાન કર્મ કોને કહે તે સમજાઈ જાય. ગૌતમ નામે એક વૈદિક ઋષિ થઈ ગયા. શતપથ અનુસાર તેઓ રાજા જનક અને ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યના સમકાલીન હતા. પ્રત્યેક મંગલકાર્ય વખતે ગૌતમના મંત્રનું પઠન થાય છે :

સ્વસ્તિ ન ઈન્દ્રો વૃદ્ધશ્રવા:
સ્વસ્તિ ન: પૂષા વિશ્વવેદા: ।
સ્વસ્તિ નસ્તાર્ક્ષ્યો અરિષ્ટનેમિ:
સ્વસ્તિ નો બૃહસ્પતિર્દધાતુ ॥ (ઋગ્વેદ)

કહે છે : 'જ્ઞાનસંપન્ન ઈન્દ્ર, સર્વજ્ઞ, પૂષા, જેમના રથની ગતિ કદી ખૂટતી નથી એવા તાર્ક્ષ્ય તથા બૃહસ્પતિ અમારું મંગલ કરો.' સત્કર્મ અને ભક્તિ ભેગાં થયાં તેથી અંગિરસ દ્વારા પ્રથમ વાર અગ્નિ પેદા થયો એવી વાત ગૌતમે કરી છે. અગ્નિની શોધ થઈ પછી માનવ-ઈતિહાસે પડખું ફેરવ્યું. અગ્નિના અનંત ઉપકારોનું સ્મરણ કરવા જેવું છે. અગ્નિની શોધ કરનાર અંગિરસને વંદન. અગ્નિક્રાંતિથી ઈલેક્ટ્રોનિક ક્રાંતિ સુધીની વિજ્ઞાનયાત્રા વીર્યવાન કર્મની યશગાથા છે. અગ્નિ સાથે જોડાયેલી એક આખ્યાયિકા આ પ્રમાણે છે :

સરસ્વતી નદીને કિનારે વિદેઘ માથવ અને પુરોહિત ગૌતમ સાથે રહેતા હતા. એક દિવસ

વિદેઘ માધવના મુખમાંથી વૈશ્વાનર-અગ્નિ પૃથ્વી પર પડી ગયો. એ અગ્નિ બધી વસ્તુઓને બાળતો પૂર્વ દિશામાં આગળ વધતો જ ગયો. વિદેઘ માધવ અને ગૌતમે એનો પીછો કર્યો. વૈશ્વાનર અગ્નિની ગતિ સદાનીરા નદીને કિનારે પહોંચી તેવી જ અટકી ગઈ. વિદેઘ માધવે અગ્નિને પૂછ્યું : 'હું હવે ક્યાં રહું?' અગ્નિએ ઉત્તર આપ્યો : 'આ સદાનીરા નદીને ઊગમણે કાંઠે તમે રહો.' વિદેઘ માધવ પછી ત્યાં જ રહેવા લાગ્યા. ત્યારથી એ ક્ષેત્રનું નામ વિદેહ પડ્યું. આ આખ્યાયિકાનો સાર એટલો જ કે વિદેઘ માધવ અને ગૌતમ દ્વારા યજ્ઞપ્રધાન આર્યસંસ્કૃતિનો વિસ્તાર પૂર્વ દિશામાં થયો.

અગ્નિક્રાંતિને કારણે કર્મ વીર્યવાન બન્યું, તે એ અર્થમાં કે કર્મ અને ઊર્જા (*work and energy*) નો અદ્‌ભુત સંગમ થયો. વરાળયંત્રની શોધ થઈ ત્યારે વરાળની શક્તિનો પરચો માણસને રેલગાડી દ્વારા મળ્યો. વરાળયંત્ર આખરે તો અગ્નિક્રાંતિનું જ ફરજંદ ગણાય. કાળક્રમે વિદ્યુતશક્તિનો આવિષ્કાર થયો. કર્મ અધિક વીર્યવાન બન્યું. હવે કૉમ્પ્યુટર કર્મને અધિકતર વીર્યવાન (વીર્યવત્તરં) બનાવી રહ્યું છે કર્મ અધિક વીર્યવાન બનતું ગયું તેના ત્રણ ઐતિહાસિક તબક્કા નોંધવા જેવા છે '

પ્રથમ તબક્કો : કર્મ સાથે દ્રવ્ય જોડાયુ અને કર્મ વીર્યવાન બન્યું.

બીજો તબક્કો : કર્મ સાથે ઊર્જાનો સુમેળ થયો અને કર્મ વીર્યવાન બન્યું.

ત્રીજો તબક્કો : કર્મ સાથે જાણકારી (ઈન્ફર્મેશન) જોડાઈ અને કર્મ વીર્યવાન બન્યું.

આજે આપણે કર્મની ઉત્ક્રાંતિના ત્રીજો તબક્કામાં છીએ. જે કર્મક્રાંતિ આ ત્રણ તબક્કે થઈ તેમાં એક વાત ઝીણી નજરે નોંધવા જેવી છે. કલ્પનામાં પણ ન આવે એ રીતે કર્મની સ્થૂળતા ઘટી રહી છે અને સૂક્ષ્મતા વધી રહી છે. આગળના પ્રકરણમાં આપણે સૂક્ષ્મનિષ્ઠાની અને સૂક્ષ્મદીક્ષાની વાત વિસ્તારથી કરી ગયા છીએ. માણસ સૂક્ષ્મનિષ્ઠા કેળવે તે માટેની બધી જ અનુકૂળતાઓ આજે હાજર છે. માણસે સુધરવાનું છે અને બદલાવાનું છે. દુનિયા બદલાતી રહી તોય માણસ નથી બદલાયો અણુબૉમ્બ સર્જાયો કારણ કે પરમાણુ તોડવામાં આવ્યો. આઈનસ્ટાઈને સાવ સાચું કહ્યું કે પરમાણુ તોડ્યા પછી બધું જ બદલાઈ ગયું, પરંતુ માણસનું મન ન બદલાયું ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦માં યાસ્કાચાર્યે 'નિરુક્ત' લખ્યું તેના એક શ્લોકમાં ઋષિ આઈનસ્ટાઈનની વેદના જાણે આબાદ વ્યક્ત થઈ સદીઓનું અંતર ખરી પડે તેવી આ વેદના તો જુઓ!

વિદ્યા હ વૈ બ્રાહ્મણમાજગામ
ગોપાય મા શેવધિષ્ટેઅહમસ્મિ ।
અસૂયકાયાનૃજવેઅયતાય
ન મા બ્રૂયા વીર્યવતી તથા સ્યામ્ ॥

કહે છે : વિદ્યાએ બ્રાહ્મણ પાસે આવીને કહ્યું : 'મને સંતાડી દે, હુ તારો નિધિ છું અદેખાઈ કરનારા, અસરળ (કુટિલ) અને અસંયમી લોકોના હાથમાં મને જવા ન દઈશ. તે જ રીતે હું વીર્યવતી રહી શકીશ.' અણુશક્તિ રાજકારણીઓના હાથનું રમકડું બને તેમાં જોખમ છે.

ઉપસંહાર

આપણી પૃથ્વી સ્વર્ગ જેવી ન બની તેનુ એક કારણ એ કે સ્વર્ગને મરણોત્તર બાબત તરીકે લોકોના મનમાં ઠસાવી દેવામાં આવ્યું છે. પંડિત શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરજી સ્વર્ગને મરણોત્તર બાબત ગણતા નથી. સ્વર્ગ જો મરણોત્તર બાબત હોય તો એમાં કોઈ જીવતો માણસ પ્રવેશી શકે ખરો? અર્જુન સ્વર્ગમાં જીવતો ગયેલો અને ઈન્દ્રને મળીને તથા તેની પાસેથી શસ્ત્રો મેળવીને પાછો પણ આવેલો. એ જ અર્જુન જીવતો કૈલાસમાં ગયેલો અને શિવજી પાસેથી શસ્ત્રો મેળવીને પાછો આવેલો. દશરથ જેવા અનેક

ભારતીય રાજાઓ સ્વર્ગલોકમાં જતા હતા. પાંડવો તો મહાભારત યુદ્ધ પછી લગભગ સ્વર્ગ સુધી જીવતા પગે ચાલીને ગયેલા.

જર્મન કવિ ગેટેએ કાલિદાસનું 'શાકુંતલ' વાંચીને કહેલુ : 'હે શકુન્તલા, તારામાં સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એકઠાં થયેલાં જણાય છે.' તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શિક્ષાવલ્લીમાં કહ્યું : 'આ પ્રમાણે કેળવણી પામીને જેઓ સુશિક્ષિત થાય તેને આ જ જીવનમાં પશુસંપત્તિ, સારાં સંતાનો, ખાવાપીવાનું તથા જ્ઞાનનું તેજ પ્રાપ્ત થાય છે અને સુવર્ગલોક પણ મળે છે.' ય એવમ્ એતી મહાસંહિતા વ્યાખ્યાતા વેદ। સન્ધીયતે પ્રજયા પશુભિ: બ્રહ્મવર્ચસેન અન્નાદ્યેન સુવર્ગ્યેણ લોકેન। (શિક્ષાવલ્લી, ૩ - ૮). સાતવળેકરજી કહે છે : ''આજકાલ હિન્દુ લોકો માને છે તે અસત્ય છે. વાસ્તવિક વાત એમ છે કે ત્રિવિષ્ટપ, કૈલાસ વગેરે સ્થાનો હિમાલયમાં, તિબેટમાં છે. 'ત્રિવિષ્ટપ'થી 'તિબેટ' શબ્દ બન્યો છે. કૈલાસ સુધી આજે પણ લોકો જાય છે. મર્યા પછી જ ત્યાં જવાય છે એવું નથી. આ બધાં સ્થાનો પૃથ્વી પર જ હતાં અને આજે પણ છે. સ્વર્ગ જ 'સુ-વર્ગલોક' છે. નારદ મુનિ ઈચ્છા મુજબ ભારતમાં આવતા અને ઈચ્છા મુજબ સુવર્ગમાં જતા. જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંપન્ન, ઉચ્ચ શ્રેણીના, ઉચ્ચ વર્ગના લોકો જ ત્યાં જતા હતા. તેથી તે લોકનું નામ 'સુવર્ગલોક' હતું.'' (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ, સ્વાધ્યાય મંડળ, પારડી, ૧૯૬૦, પાન ૯૪-૯૫).

કર્મને ઉપાસનાનું સ્થાન મળે તો જ ધરતી પર સ્વર્ગ પ્રગટે. દુનિયામાં આજે એવી કેટલીય વસાહતો છે, જે સ્વર્ગતુલ્ય છે. એ જ રીતે નરકતુલ્ય વસાહતોનો પણ પાર નથી. ઉપાસના (ઉપ + આસના) એટલે બેસવું. ઉપનિષદ (ઉપ + નિ + સદ્) એટલે ગુરુની પાસે થોડાક નીચા આસને બેસવું, ઉપાસના સાથે આત્મભાવ જોડાયો છે. એમાં સ્થૂળને વળોટીને સૂક્ષ્મની નજીક હોવાનો ભાવ રહેલો છે. ઉપનિષદમાં 'સદ્' ધાતુ છે. 'સં-સદ્', 'પરિ-ષદ્' શબ્દોમાં પણ સાથે બેસીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ભાવ રહેલો છે. સાતવળેકરજી તો કહે છે કે ઉપનિષદ એટલે સત્સંગ. 'ઉપાસના અને ઉપનિષદ' જેવા બંને શબ્દોનું કુળ એક જ છે. આ મંત્રમાં ઋષિ કર્મને ઉપાસનામય બનાવવાની વાત કરે છે. પૃથ્વી સ્વર્ગ બની રહે તેની ચાવી આ મંત્રમાં છુપાયેલી છે. પ્રાચીન કાળમાં વાનપ્રસ્થી લોકોનો સત્સંગ અરણ્યોમાં ચાલતો રહેતો હતો. આવા સત્સંગને કારણે આપણને આરણ્યકો મળ્યાં.

માણસ સ્વર્ગની કામના કરે, સુખની ઝંખના રાખે, સગવડપૂર્વક જીવવા ઈચ્છે અને સમૃદ્ધિનો આદર કરે તેમાં કશું જ ખોટું નથી. એ માટે ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને જંગલમાં જવાની જરૂર નથી. પરિવારમાં રહીને ઉપાસના કરવાની જીવનશૈલી જડી જાય પછી બીજે સ્વર્ગ શોધવાની જરૂર નથી રહેતી. રોજબરોજનાં કર્મોને ઉપાસનાનો રંગ લાગી જાય પછી પૃથ્વી અને સ્વર્ગ વચ્ચે કોઈ અંતર રહેતું નથી કારણ કે પૃથ્વી સ્વર્ગતુલ્ય બની રહે છે. આપણે ગુલાબ, ગલગોટો, મોગરો કે પારિજાતનું પુષ્પ બની શકીએ તો ભલે. ડમરાનાં પાનનો મઘમઘાટ પણ ઓછો આહ્લાદક નથી હોતો. પ્રત્યેક માણસ પાસે પોતીકી સુગંધ હોય છે. આ મંત્રનો ભાવ ત્રણ વિધાનોમાં સારવી શકાય.

જ્ઞાન અને ભક્તિ વિનાનું કર્મ હોય ત્યાં વાંસવન છે. જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ થતું રહે ત્યાં સરુવન છે. જ્ઞાનપૂર્વક, શ્રદ્ધાપૂર્વક અને ઉપાસના સાથે કર્મ થાય ત્યાં વૃંદાવન છે. જ્યાં વૃંદાવન હોય ત્યાં કર્મને પણ કૃષ્ણતાનો રંગ લાગી જાય છે અને ગાયની સેવાને વાંસળીના સૂરનો સંગાથ પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મ બોજ મટીને ઉપાસના બને તે માટે જીવનમાં વૃંદાવનભાવ કેળવાય એ શક્ય છે. શક્યતાને કૃષ્ણતા ભણી વાળીએ એટલી જ વાર છે.

હવે પછી : **અમૃત અને આનંદનો રસયોગ**

પરિસંવાદ

ટેલિવિઝન અને બાળકો

ડૉ. શશિકાન્ત શાહ

થોડાક સપ્તાહ પૂર્વે ઈન્ડિયન મેડિકલ એસોસિયેશનની સુરત શાખા તરફથી 'ટેલિવિઝન અને બાળકો' એ વિષય પર એક ખૂબ જ રસપ્રદ પરિસવાદ યોજાઈ ગયો પરિવારોમા ટેલિવિઝન અને બાળકોનુ સહઅસ્તિત્વ લાબે ગાળે કેવી ઘાતક અસરો જન્માવે છે તે અગેની સ્ફોટક માહિતી શહેરના બાળરોગ નિષ્ણાતો ડૉ બિપિન દેસાઈ, ડૉ રઈશ મણિયાર તથા અન્ય વક્તાઓએ શ્રોતાઓ સમક્ષ રજૂ કરી ટેલિવિઝનની આડઅસરો અગે દેશવિદેશમા થયેલા અનેક સશોધનો પણ એક જ વાત સૂચવે છે કે ટેલિવિઝન ધીમુ ઝેર છે અને તેના ઉપયોગ પર નિયત્રણ રાખવામા ન આવે તો એ સમાજને ભરખી જશે પ્રસ્તુત પરિસવાદમા ચર્ચાયેલી વાતો અહી સક્ષિપ્તમા રજૂ કરી છે

ડૉ બિપિન દેસાઈએ ચર્ચાનો પ્રારભ કરતા કહ્યુ કે, 'ટેલિવિઝન એ તો નિર્જીવ ઉપકરણ છે એટલે એ સ્વય સારુ કે ખરાબ હોઈ શકે નહી આપણે તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરીએ છીએ તેના પર બધો આધાર છે ટીવી દર્શનની બાળકો અને પુખ્ત વયના દર્શકો પર ભિન્ન ભિન્ન અસર નોંધાય છે કારણ કે, મોટા માણસો જીવનની વાસ્તવિકતા જાણ્યા પછી અને માણ્યા પછી ટીવી જુએ છે એટલે એમનામા નીરક્ષીર વિવેક હોય છે જ્યારે બાળકો તો નિર્દોષ તથા અનુભવશૂન્ય છે તેઓ ટીવી જુએ છે અને તેની કાલ્પનિક દુનિયાને જ સાચી માનવા માડે છે પહેલા ટીવી અને પછી વાસ્તવિક દુનિયાનો ઊલટો ક્રમ ક્યારેક બાળકના જીવનમા ભૂકપ જન્માવી જાય છે (ઉદાહરણ સુપરમેન જોયા પછી બાળકનો કૂદકો અને મૃત્યુ) બાળકનુ મન ખૂબ જ કુમળુ, નાજુક અને સવેદનશીલ હોય છે તેથી એમના પર ટીવીની તીવ્ર અસરો નોંધાય છે આજના બાળકો આવતી કાલના નાગરિકો છે અને જો તેમનુ ઘડતર ટેલિવિઝનના માધ્યમથી થવાનુ હોય તો દેશને કેવા નાગરિકો પ્રાપ્ત થશે તેની કલ્પના કરવાનુ મુશ્કેલ નથી

આપણા ઘરોમા ટેલિવિઝનનો પ્રભાવ કેવો અને કેટલો છે તેનુ વર્ણન કરતા ડૉ દેસાઈએ જણાવ્યુ હતુ કે, 'ટીવીનુ સ્થાન ઘરમા વડીલ સભ્ય જેવુ થઈ ગયુ છે ત બોલે ત્યારે બધા ચૂપ થઈ જાય અને ડાહ્યાડમરા થઈને તેની સામે ગોઠવાઈ જાય તેની સામે દલીલ ન થઈ શકે તેને બાળકો ગમે અને બાળકોને તે ગમે તે સામાન્ય રીતે દીવાન ખડમા બેસી રહે પણ ક્યારેક બેડરૂમમા પણ પહોચી જાય તે સૂઈ જાય પછી જ બધા સૂએ તે હસાવે પણ અને રડાવેયે ખરુ તેની તુલનામા મિત્રો અને સબધીઓની પણ કોઈ હસ્તી નહી તે ઘરમા હોય તો ઘરની આબરૂ ને શોભા વધે તે જેમ મોટુ તેમ ઘરની આબરૂ વધારે! નીચ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિમા ટેલિવિઝન વધારે જોવાય

ટેલિવિઝન નવુ વસાવ્યુ હોય
ઘરમા એક કરતા વધારે ટીવી હોય
- કામ વગરના, નવરા વૃદ્ધો ઘરમાં હોય
- ઘરમા નોકરો હોય અને ગૃહિણી કામ ન કરતી હોય

- જે ઘરમાં બહારની પ્રવૃત્તિઓ ઓછી કે નહિવત્ હોય.

- ગરીબ કુટુંબોમાં કે જ્યાં મનોરંજનના એક માત્ર સાધન તરીકે ટીવી જ ઉપલબ્ધ હોય.

- ગામડાંઓમાં જ્યાં ફુરસદનો સમય વિશેષ પ્રમાણમાં મળતો હોય.

- સંયુક્ત કુટુંબ હોય.

ઉપર દર્શાવી છે તેનાથી વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિમાં ટીવી ઓછું જોવાય.

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાએ બંધાણીની જે સમજૂતી આપી છે તેને ધ્યાનમાં લઈએ તો ટીવી જોનારો ધીમે ધીમે તેનો બંધાણી બની જાય છે એમ કહી શકાય. આરોગ્ય સંસ્થાએ બંધાણી થવા અંગેનાં ચાર લક્ષણો આ રીતે ગણાવ્યાં છે:

- તેના વગર ચાલે જ નહીં.

- ધીમે ધીમે વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં જોઈએ.

- એક વાર બંધાણી થઈ ગયા પછી ગુણવત્તા જોવાતી નથી.

- બંધાણી વ્યક્તિનું સામાજિક જીવન ખોરવાઈ જાય છે.

પુખ્તોને કે બાળકોને જેમ દારૂ કે ગુટકાની લત લાગે તેવી જ રીતે ટીવીની પણ લત લાગે છે અને તેઓ ટીવીના બંધાણી થઈ જાય છે. ટેલિવિઝન પર પ્રસારિત થતા કાર્યક્રમોની ગુણવત્તા તથા અસર અંગે વિચારીએ ત્યારે આટલા મુદ્દા તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે.

* ટેલિવિઝન પરની સિરિયલ્સ બહુધા અવાસ્તવિક હોય છે. (પતિ, પત્ની ઔર વો!) હાઈ સોસાયટીમાં આવું બધું જ ચાલતું હશે એવી છાપ સમાજમાં ઊભી થઈ. આમ થવાથી જીવનસાથીની પસંદગીનાં ધોરણો બદલાયાં. સમાજમાં સ્વતંત્રતાના નામે સ્વચ્છંદતા પ્રવેશી. ધાર્મિક સિરિયલમાં ચમત્કારો જ દર્શાવાય છે. આમ થવાથી દેશનો વિકાસ થતો નથી અને લોકો વિજ્ઞાનને,બદલે ચમત્કારોમાં શ્રદ્ધા રાખતા થયા.

* ટેલિવિઝનમાંથી વહેતો માહિતીનો ધોધ ઘણી વાર અપ્રસ્તુત હોય છે. રોજિંદા જીવનમાં એનો કોઈ ઉપયોગ હોતો નથી. આ પ્રકારના કાર્યક્રમો યુવાનોનો સમય બગાડવાનું કામ કરે છે.

* સ્પોર્ટ્સ્‌નો કાર્યક્રમ જોવાથી દર્શકને પ્રત્યક્ષ રીતે કોઈ ફાયદો થતો નથી. ક્રિકેટની રમત જોયા કરીએ તેથી સારા ક્રિકેટર બની જવાતું નથી.

* ટીવીની જાહેર ખબરોથી ભોગવાદ વધ્યો છે. નકામી ચીજવસ્તુઓ ઘરમાં પ્રવેશવા માંડી. બાળકો પણ ખર્ચાળ સ્વભાવના થઈ ગયાં. ઘણી ખરી જાહેરાતો ઉત્પાદકોને ફાયદો કરનારી અને ગ્રાહકોને છેતરનારી હોય છે.

* ટેલિવિઝનની સૌથી વધારે પ્રતિકૂળ અસર તરુણાવસ્થામાંથી પસાર થતા તરુણો પર નોંધાય છે. જાતીય અપરાધો, આક્રમક વર્તન શૈલી, વૈભવશાળી જીવનશૈલી વગેરે ટેલિવિઝનની સીધી અસરનું પરિણામ છે.

* નવશ્રીમંતો, ગુનેગારો, અસામાજિક તત્ત્વો તથા ગુંડાઓને ભવ્ય રીતે પડદા પર રજૂ કરવામાં આવે. જેથી યુવાનો એમનું અનુકરણ કરવા પ્રેરાય.

* નાનાં બાળકો પર ટેલિવિઝનની ગંભીર અસરો નોંધાઈ છે. નાદાન વાલીઓ 'સમજદાર' શિશુઓ સાથે બેસીને 'હૉરર-શો' જુએ છે. આ બાળકોમાં ભય, ચિંતા, કાલ્પનિક ડર, રાત્રે જાગી જઈને રડવું તથા પથારીમાં પેશાબ થઈ જવો વગેરે લક્ષણો દેખા દેવા માંડે છે.

* લાંબો સમય ટેલિવિઝન જોયા પછી બાળકને નોર્મલ થતા અને ભણવાનું શરૂ કરતાં

વાર લાગે છે તે ચીડિયુ બની જાય છે રડે છે, તોફાન કરે છે, આને Reentry Syndrome કહેવાય છે

* બાળકોને ઊંઘ ઓછી મળવાથી તેઓ થાકેલા રહે, સ્ફૂર્તિનો અભાવ જણાય, જલદી જલદી ખાઈ લે, ઉતાવળે સ્નાન કરી લે, ટૉઈલેટમા પણ ધીરજ ન જાળવે અને તેથી અપચો, કબજિયાત, માંદલી મનોદશાનો ભોગ બને

* અભ્યાસના સમયમા કાપ પડે તેથી બાળક ભણવામા પાછળ પડી જાય, ગૃહકાર્ય ન થાય એટલે સ્કૂલે જવાનુ ટાળે, ખોટા બહાના બતાવે (માથુ દુ ખે, પેટ દુ ખે કે પછી પગ દુ ખે!)

* હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ ટીવીના રવાડે ચઢે એટલે ઠોઠ બની જાય, રેન્ક ગુમાવે અને નાપાસ પણ થાય

* લેખન વાચન ઘટે એટલે ભાષા નબળી પડે, વિચારોની અભિવ્યક્તિ પર અસર પડે

* પોતે રમતગમતમા જોડાય નહી, ટીવી પર જોયા કરે બેઠાડુ જીવન થાય એટલે મેદ વધે, વજન વધે, શારીરિક ફરિયાદો ઉદ્ભવે તથા સર્વાંગી વિકાસની પ્રક્રિયા જોખમાય

* બાળક ખર્ચાળ, ફેશનેબલ બને, તપાટી પરની સ્માર્ટનેસ કેળવાય પરતુ કલા કે કૌશલ્યના અભાવે લાબે ગાળ નકારી તરફ ઘસડાય

* ટીવી જોવાતુ હોય ત્યારે ઘરની બધી પ્રવૃત્તિઓ અટકી પડે બાળકો તોફાન પણ ન કરે! બાળકોમા માનસિક સ્થગિતતા આવી જાય બાળકોને છાના રાખવા, ચૂપ રાખવા માબાપ એનો ઉપયોગ કરે. ટેલિવિઝન આધુનિક યુગનુ ઈલેક્ટ્રોનિક બેબીસીટર બની ગયુ છે જે બાળકો ટીવી જોતા જોતા જ ઊછરે છે તેમને ટીવી જનરેશન કહેવાય છે આ ટીવી જનરેશન ઉપર ચર્ચ્યા છે તેવા વિશિષ્ટ લક્ષણોથી પીડાતુ જોવા મળે છે

પરિસવાદના બીજા વક્તા ડૉ રઈશ મણિયારે બાળકોમા ટીવી દર્શનના કલાકો વધતા જાય છે તે મુદ્દો આકડાઓ આપીને રજૂ કર્યો મોટી ઉમરના માણસો સમય પસાર કરવા માટે ટીવી જુએ છે જ્યારે બાળકો જિજ્ઞાસા અને ઉત્સુકતાથી ટેલિવિઝનની સામે ગોઠવાય છે એમનામા ગીત, સગીત, કાર્ટૂન વગેરેને જોવા, સમજવા, માણવાની ભાવશક્તિ હોય છે તેથી તેઓ ટીવી તરફ વળે છે પરતુ આ બધી શક્તિઓને વધુ સારા માર્ગે વાળવાની કે વિકસાવવાની સભાવનાઓ ઉપલબ્ધ હોય ત્યારે ટીવી, બાળકો માટે નબળો વિકલ્પ પુરવાર થાય છે ડૉ મણિયારે ટીવી કાર્યક્રમોની ગુણવત્તા પાછળનુ ગણિત સમજાવતા કહ્યુ કે, 'ટીવી કાર્યક્રમોનુ નિર્માણ ખર્ચાળ છે અને આ ખર્ચ જાહેરખબર આપતી કપનીઓના ખીસામાથી આવે છે આ કપનીઓને કાર્યક્રમની ગુણવત્તામા કે એની સમાજોપયોગિતામા રસ હોઈ શકે નહીં એ તો એટલુ જ વિચારે કે કેવો કાર્યક્રમ વધુમા વધુ માણસો જુએ, કયા પ્રોગ્રામ દ્વારા પોતાની પ્રોડક્ટનુ વધુ પ્રમોશન થાય આ હેતુઓ સિદ્ધ થાય તે માટે મહત્તમ લોકો સુધી પહોચે એવા લોકભોગ્ય કાર્યક્રમો જ બનવાના (જેમ કે, સાપસીડી, ડાન્સ મેનિયા, અતાક્ષરી વગેરે) પછી ભલે ને એ કાર્યક્રમો સત્ત્વશીલ કે બાળકોને ઉપયોગી ન હોય આમ, ટીવી એ પૂર્ણત વ્યાપારી માધ્યમ છે આપણા જેવા પાચ પચાસ માણસોની જાગૃતિથી ટીવીની કન્ટેન્ટ ન બદલાય બધા જ લોકો દૃઢનિશ્ચયી બનીને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક નબળા કાર્યક્રમો જોવાનુ બધ કરે તો વળી થોડો ફેર પડે કમનસીબે દૂરદર્શન જેવુ સરકારી માધ્યમ પણ અન્ય

ચેનલોની સાથે સ્પર્ધામાં ઊતરી સસ્તા (હલકી કક્ષાના) કાર્યક્રમો આપવા તરફ વળ્યું છે.

સતત ટેલિવિઝન જોતા રહેવાથી જે શારીરિક સ્વાસ્થ્યના પ્રશ્નો જન્મે છે તેની ચર્ચા કરીને ડૉ. મણિયારે ટીવીની માનસિક વિકાસ પર શી અસર થાય છે તેની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરી. એમણે નિર્દેશ્યું કે ટેલિવિઝન જોવા પાછળ વધુ સમય વેડફવાથી બાળકો રમતગમત, વાચન તથા અન્ય અનેકવિધ શોખોથી વંચિત રહી જાય છે. માણસ એકલો જન્મીને સમાજજીવનનો સક્રિય ભાગ બને ત્યાં સુધીમાં જુદા જુદા તબક્કે, સમયાંતરે જિંદગીનો અનુભવ મેળવતો રહે છે. આ રીતે તે જગતના અને જિંદગીના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં આવી શકે છે. માણસ જેમ જેમ પોતાની પરિચિત વ્યક્તિઓ જેવી કે માબાપ, ભાઈ-બહેન, પડોશી, મિત્રો, શિક્ષકો વગેરે સાથે સંપર્ક કેળવે છે, તેમ તેમ વિવિધ પરિસ્થિતિઓ દ્વારા પ્રેમ, કાળજી, ભય, રોમાંચ વગેરે ભાવાવેશોનો સમતોલ અનુભવ કરે છે અને તેને આધારે એનું માનસિક ઘડતર થાય છે. જીવનની આ વાસ્તવિકતાઓમાંથી પસાર થઈને જ વ્યક્તિ વાસ્તવિક અભિગમ કેળવે છે. ઉદાહરણ તરીકે; મારા જેવી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થયેલા માણસને મારામારી, ગુંડાગીરી, કારચેઈઝ, અકસ્માત, મોટી આગ, સોપારી આપવી કે લેવી વગેરે કોઈ જ સંજોગોનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયેલો હોતો નથી. તેથી મારું ભાવ જગત પણ એ રીતે ઘડાય છે. પરંતુ આજનું બાળક પાંચથી પંદર વર્ષની ઉંમર દરમિયાન પોતાના જીવનના વાસ્તવિક, સાચકલા અનુભવો મેળવવાનું શરૂ કરે તે પહેલાં જ ટીવીના પડદા સાથે ઘનિષ્ઠ નાતો બાંધી બેસે છે. આ ટીવી દર્શન દરમિયાન એમને કેવા કેવા માણસોનું એક્સ્પોઝર (વક્તાઓએ પ્રયોજેલા અંગ્રેજી શબ્દો સમગ્ર લેખમાં અનામત રાખ્યા છે.) મોગેમ્બો, ગબ્બરસિંહ, રેમ્બો, સ્પાઈડરમેન, સુપરમેન. આ ઉપરાંત એમને કેવી કેવી પરિસ્થિતિઓનું એક્સ્પોઝર થાય છે; મારામારી, ખૂન, બળાત્કાર, ગુંડાગીરી, સ્ટન્ટ વગેરે વગેરે. આમ, બાળકોના સાચા, વાસ્તવિક અનુભવો કરતાં આ ટેલિવિઝનિયા અનુભવોનું ભારણ વધી જાય છે. વળી, ઘણી વાર બાળક આભાસી અને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકતું નથી. બાળકના પ્રચ્છન્ન મનમાં આ બધાં દશ્યોની પ્રતિમા જળવાઈ રહે છે, અને વખત જતાં એના માનસિક વિકાસનો ભાગ બની જાય છે. આધુનિક પેઢીનાં વૃત્તિ, વિચાર, વલણો, વ્યવહાર અને વર્તનમાં સર્વત્ર ટેલિવિઝનની છાપ ડોકાય છે તેનાં મૂળમાં આ પ્રક્રિયા રહેલી છે.

પરિસંવાદના ત્રીજા વક્તા પ્રા. બાબુભાઈ દેસાઈએ પણ ટેલિવિઝનના લાભાલાભની સમતોલ ચર્ચા કરી. એમણે ટીવી જોવાથી હિંસક તથા આક્રમક વલણોનો વિકાસ થાય છે એ ફરિયાદનો સ્વીકાર કરી ઉમેર્યું હતું કે આપણે આપણા વ્યવહારુ જીવનમાં પણ એટલી બધી હિંસા આચરીએ છીએ કે હિંસક વલણો માટે ટીવીને દોષ દેવાનું નિરર્થક બની જાય. શહેરની બે શાળાઓમાં આચાર્યા તરીકે સેવા આપતાં શ્રીમતી મીનાક્ષીબહેન દેસાઈ તથા શ્રીમતી નંદિનીબહેન શાહે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ટેલિવિઝનની કેટલી તીવ્ર અસરો હોય છે તેની છણાવટ કરી હતી. શ્રીમતી દેસાઈના મત પ્રમાણે ટીવી જોવાથી બાળક વધારે હોશિયાર નથી બનતું, વધારે ચાલાક બને છે અને માબાપને કેમ છેતરવાં તે શીખી જાય છે. વધુ પ્રમાણમાં ટીવી જોતાં બાળકો ઉદ્ધત અને અવિવેકી બની જાય, અતાર્કિક માગણી કરે

(ચાળીસ હજારનું બાઈક અપાવો તો જ કૉલેજ/શાળામાં જાઉં!) સમવયસ્કો સાથે દાદાગીરી કરે અને ધાકધમકીનો પ્રયોગ કરે, ટોળકી રચી પોતે 'ડૉન' બની જાય, શાળામાંથી રજા વગર ભાગી જાય, ચોરી કરે વગેરે વર્તન લક્ષણોના શિકાર બની જાય છે એવું શ્રીમતી દેસાઈએ આચાર્યા તરીકે અવલોક્યું હોવાનું જણાવ્યું. રસપ્રદ પરિસંવાદના અંતિમ વક્તા શ્રીમતી નંદિનીબહેન શાહે બાળકોની ટેલિવિઝન જોવાની આદત માટે માબાપને જ દોષિત ઠેરવ્યાં. માબાપ જ બાળકોથી છૂટવા મળે તે માટે એમને ટીવી સામે ચોંટાડી રાખે છે. નોકરી કરતી મહિલાઓ થાકીને ઘરે આવે એટલે બાળકોથી બચવા એમને ટીવીને હવાલે કરી દે છે.

પરિસંવાદને અંતે ટેલિવિઝનની પ્રતિકૂળ અસરોથી બચવા શું કરવું જોઈએ તે અંગે જે સૂચનો અપાયાં તેની સૂચિ અહીં આપી છે:

* ટીવી અંધારામાં જોવું નહીં.
* ટીવી કદી એકલા જોવું નહીં, ત્રણચાર કે તેથી વધુ વ્યક્તિઓએ સમૂહમાં જોવું.
* ટીવી દર્શન દરમિયાન વચ્ચે વચ્ચે વાતો કરવી અને બ્રેક પાડવો.
* લાંબા સમય સુધી ટીવી જોવું નહીં.
* ટીવીનો અવાજ નાનો રાખવો. (આ સૂચના માત્ર ભારતીયો માટે છે!)
* બાળકોની સાથે બેસી કાર્યક્રમો અંગે અનુચર્ચા ગોઠવવી.
* બાળકોને એકલાં ટીવી જોવા દેવા નહીં.
* માબાપે પોતે જ નકામા કાર્યક્રમો જોવા નહીં.
* ટીવી જોવાના કલાકો ઘટાડી માત્ર પસંદગીના જ કાર્યક્રમો જોવા.
* Healthy Diet Habit ની જેમ Healthy TV Viewing Habit વિકસાવવી.
* વૃદ્ધોએ ટીવી જોયા કરવાને બદલે પૌત્ર-પૌત્રીઓ સાથે વધુ સમય પસાર કરવાનું આયોજન કરવું.
* ઘરમાં એક કરતા વધારે ટીવી સેટ ગોઠવવા નહીં.
* શક્ય હોય ત્યાં સુધી કેબલ કનેકશન લેવું નહીં.
* ટીવી માત્ર રિમોટ કન્ટ્રોલથી જ ચાલે તેવી વ્યવસ્થા કરવી અને રિમોટ માબાપે પોતાની પાસે રાખવું.
* બહુ મોટા કે બહુ નાના પડદાવાળાં ટીવી ખરીદવાં નહીં.
* સામાજિક સમારંભો તથા ઈત્તર પ્રવૃત્તિઓમાં બાળકોને સાથે લઈ જવાં, એમને ટીવીને હવાલે કરીને વારંવાર બહાર જવું નહીં.
* કોઈ પણ સંજોગોમાં રાત્રે દસ વાગે ટીવી બંધ થઈ જવું જોઈએ.
* ટીવી બગડી જાય તો જલદી રિપેર કરાવવું નહીં.
* વિડિયો વસાવવાથી બચવું
* ટેલિવિઝનના કાર્યક્રમોની સુધારણા માટે દૂરદર્શનને પોસ્ટકાર્ડ લખવાની ઝુંબેશ ચલાવવી.
* જેમ ઉપવાસ કરીએ છીએ તેમ અઠવાડિયે એક વાર ટીવી સંપૂર્ણ બંધ રાખવું.
* શાળામાં આચાર્ય તથા શિક્ષકોએ બાળકો અને વાલીઓનો સહકાર મેળવી No TV *Week (ટીવી વગરનું સપ્તાહ)*ની ઉજવણી કરવી.
* બાળકોને ફુરસદના સમયનો ઉપયોગ રચનાત્મક કાર્યોમાં શી રીતે કરવો તે અંગેની તાલીમ આપવી.

'ટેલિવિઝન અને બાળકો' એ વિષય પરના આ રસપ્રદ પરિસંવાદમાં એક શ્રોતાએ કૅનેડામાં બનેલી સત્ય ઘટનાનું હૃદયસ્પર્શી વર્ણન કર્યું હતું. એક કેનેડિયન બાળાએ પોતાના પર થયેલા બળાત્કાર માટે ટેલિવિઝન પર દર્શાવાતા કાર્યક્રમો જવાબદાર છે એવી તીવ્ર સમજથી પ્રેરાઈ ટેલિવિઝનના કાર્યક્રમ સામે 'વન મૅન આર્મી'ની અદાથી સમગ્ર દેશમાં તોફાન જગાડ્યું અને સરકારને તથા ટીવીના આયોજકોને ઝૂકવાની ફરજ પાડી તે અંગેની વિગતો સાંભળીને સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ટેલિવિઝનની અસર ધીમી અને અપ્રત્યક્ષ હોવાથી આપણે તેને ગંભીરતાથી લેતા નથી પરંતુ બાળકના વ્યક્તિત્વ વિકાસ પર એની જે સંગૂહિત અસર પડે છે તેનો સાચો અંદાજ પ્રાપ્ત થાય તો આપણે પણ પેલી કૅનેડિયન બાળાની જેમ હાથમાં બંદૂક લઈને ટેલિવિઝનની સામે ઊભા રહી જઈએ! આજકાલ ટેલિવિઝનનો ઉપયોગ કામગરાં માબાપો દ્વારા આધુનિક બેબીસીટર તરીકે થઈ રહ્યો છે એવો જે સૂર પરિસંવાદમાં વ્યક્ત થયો તેને હું અન્ડરલાઈન કરીને સુજ્ઞ વાચકો સમક્ષ રજૂ કરું છું. આપણે સવેળા ચેતવું પડશે અને પરિવાર જીવનની શાંતિ હણી લેવામાં ટેલિવિઝનની ખલનાયકી ભૂમિકા શી છે તેની જાંચ કરવી પડશે. ટેલિવિઝનના બારામાં 'સબ સલામત'ની ભાવના આપણાં બાળકોનું ભવિષ્ય જ ભરખી જાય એવો પૂરો સંભવ છે. ટેલિવિઝનને એના સાચા સ્વરૂપે ઓળખવામાં હવે વધુ મોડું ન થવું જોઈએ.

ફૂલફૂલમાં બીજ વસે છે: બીજમાં મ્હોરે ઝાડ,
વૃક્ષવૃક્ષમાં અહો વિસ્તરે કાષ્ઠ તણો ઉઘાડ.

કૅથલિન રેઈન

તારા સાન્નિધ્યમાં તારો વિરહ અનુભવું છું.

વ્લાદિમીર હોલન

વિસ્મય સમજણનું પ્રારંભબિંદુ છે.

જોસે ઑર્ટેગા ગૅસેટ

કામ શાપ નથી, પણ વેઠ શાપ છે.

હેન્રી બિચર

રાજા હોય કે રંક હોય - સૌથી નસીબદાર માણસ એ છે કે
જેને પોતાનું કલ્યાણમય ઘર હોય.

ગ્યૂઈથે

શ્રી અરવિંદનું સાહિત્યસર્જન

જ્યોતિબહેન થાનકી

પૂર્ણયોગના પ્રદાતા અને અતિમનસ ચેતનાના અવતારક શ્રી અરવિંદને વિશ્વે મહાયોગી તરીકે ઓળખ્યા પરંતુ સાહિત્યકાર તરીકે તેમને બહુ ઓછા લોકો જાણે છે. તેઓ કવિ, સાહિત્યકાર, અનુવાદક, પત્રકાર, મીમાંસક, અને તત્ત્વવેત્તા પણ હતા. પરંતુ તેમણે કરેલી પ્રખર યોગસાધનાને લઈને, અને તેમણે આધ્યાત્મિક જગતમાં કરેલાં નવાં જ પ્રદાનને લઈને વિશ્વે તેમને મહર્ષિ કે મહાયોગી તરીકે નવાજ્યા. તેમના વ્યક્તિત્વનાં અન્ય પાસાંઓ આ મહાયોગીના સ્વરૂપમાં વિલિન થઈ જતાં કવિ કે સાહિત્યકાર શ્રી અરવિંદની પ્રતિભાનો પૂરો પરિચય વિશ્વને મળી શક્યો નથી.

પરંતુ માનવ મનને આશ્ચર્ય થાય એટલું વિપુલ સાહિત્યસર્જન શ્રી અરવિંદે કર્યું છે. સાહિત્યનાં મોટા ભાગના ક્ષેત્રોનું ખેડાણ શ્રી અરવિંદની કલમે કર્યું છે. એમણે જે વિપુલ સર્જન કર્યું, તે બધું તેમની જન્મશતાબ્દી વર્ષ ૧૯૭૨માં ત્રીસ દળદાર ગ્રંથોમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું. ફરી તેનું પૂનર્મુદ્રણ કરીને ૧૯૯૦માં વીસ ગ્રંથોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું અને તેમાં તેમના અન્ય અપ્રગટ લેખોનું સંકલન કરીને બીજા બે ગ્રંથો ઉમેરાતાં કુલ બાવીસ ગ્રંથોમાં હાલ શ્રીઅરવિંદનું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે.

શ્રીઅરવિંદના સર્જનનો પ્રારંભ રાજકીય લેખો દ્વારા થયો. ઈ.સ. ૧૮૯૪માં મુંબઈથી નીકળતા દૈનિક ઈન્દુપ્રકાશમાં તેમણે 'ન્યુ લેમ્પ્સ ફોર ઓલ્ડ' — 'જૂનાની જગ્યાએ નવા દીવા' નામની રાજકીય લેખોની લેખમાળા શરૂ કરી. તે સમયે તેમની વય એકવીસ વર્ષની હતી તેના પહેલા બે હપતા પ્રગટ થતાં જ રાજકીય મંડળોમાં ભારે ખળભળાટ મચી ગયો હતો. તેમાં તેમણે તત્કાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિની અને કૉંગ્રેસની ઝાટકણી કાઢી હતી. તે સમયે તેમણે આ લેખમાળામાં લખ્યું હતું; "કૉંગ્રેસના ઉદ્દેશો ભૂલભરેલા છે — એની સિદ્ધિ માટે પૂરા દિલથી પ્રયત્ન પણ નથી થતા એની પદ્ધતિ સાચી નથી. એના નેતાઓ સાચા નેતા નથી, આ તો અંધને અંધ નહીં પણ કાણાં નેતાઓ દોરતા જણાય છે". એમની આવી ધારદાર વાણી જોઈને તંત્રી ઉપર પત્રો આવવા લાગ્યા કે આ લેખો હળવી ભાષામાં લખાવો, નહીંતર રાજદ્રોહનો આરોપ મુકાશે. તંત્રીની સૂચના મળતાં પછી તેમનો આ લેખમાળા લખવાનો ઉત્સાહ ઓછો થઈ ગયો નવ હપતામાં જ તેમણે આ લેખમાળા પૂરી કરી દીધી. પરંતુ આ લેખમાળાએ એમની સર્વગ્રાહી અને સૂક્ષ્મવિચારશક્તિ, ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ, અડગ હિંમત, ઉત્કટ દેશભક્તિ અને દિલની સચ્ચાઈનો સર્વને પરિચય કરાવી દીધો. લોકમાન્ય તિલક મહારાજ પણ આ લેખમાળાથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા અને તેઓ ત્યારથી જ ઝીરો ઉપનામથી લખતા આ લેખકને મળવા ઉત્સુક બન્યા હતા.

એ પછી શ્રીઅરવિંદે સ્વાતંત્ર્યની ચળવળમાં સીધું ઝંપલાવ્યું. તેમના પક્ષનું મુખપત્ર

વંદેમાતરમ્ દૈનિક પ્રગટ કર્યું. આ દૈનિકના તંત્રીલેખો શ્રીઅરવિંદ લખતા હતા. આ લેખોએ પ્રજામાં રાષ્ટ્રભાવનાને જાગૃત કરી. આ લેખો વિશે શ્રી બિપીનચંદ્ર પાલ એમના પુસ્તક 'કેરેક્ટર સ્કેચીઝ'માં લખે છે; એમાં શ્રીઅરવિંદની સિદ્ધહસ્ત કલમ પહેલેથી જ કામ કરતી હતી. રોજબરોજ પ્રત્યેક સવારે માત્ર કલકત્તા જ નહીં પણ દેશના દરેક ભાગમાં રહેલો શિક્ષિતવર્ગ રોજની સળગતી સમસ્યાઓ અંગે એ પત્રની જોરદાર વાણીમાં પ્રગટ થતા ઉદ્ગારોની રાહ જોતો હતો.

''શ્રીઅરવિંદ આ નવા પત્રના આત્મા હતા. તેઓ જ એની કેન્દ્રરૂપ વ્યક્તિ હતા. નેશનલ કૉલેજમાં એમને કાર્ય કરવાની જે તક નહોતી મળી, તે તેમને 'વંદેમાતરમ'નાં પૃષ્ઠો દ્વારા મળી આવી અને શ્રીઅરવિંદ થોડાક સેંકડો યુવાનોના શિક્ષક મટીને આખાય દેશના ગુરુ બની રહ્યા.'' 'વંદેમાતરમ્'માં શ્રીઅરવિંદનો બુલંદ સ્પષ્ટ અવાજ માણસોને વીરતાપૂર્વક આત્મબલિદાન આપવા પોકારી રહ્યો હતો એમ પ્રો. બેનરજીએ વંદેમાતરમના લેખોના પ્રભાવ વિશે જણાવ્યું હતું. ગ્રેટબ્રિટનનું અંગ્રેજી દૈનિક માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયને પણ આ લેખોની નોંધ લેતાં જણાવ્યું હતું: ''અમે અરવિંદ ઘોષને એક ક્રાંતિકારી રાષ્ટ્રવાદી તરીકે અને હિંદના દૈનિક પત્રકારત્વમાં એક નવી જ જીવનવાણી જાગૃત કરનાર અગ્નિઝરતા સંપાદક તરીકે ઓળખીએ છીએ.'' તેઓ રાજકારણમાં રહ્યા ત્યાં સુધી તેમની કલમ હિંદની પ્રજાની રાષ્ટ્રભાવનાને દૃઢ કરતી રહી. વંદેમાતરમ્ ઉપરાંત યુગાંતર, કર્મયોગીન ધર્મ વગેરે સામયિકોમાં એમણે પ્રજાના રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્ય ઘડતર માટે જે લેખો લખ્યા તે તમામનો સંગ્રહ શ્રી અરવિંદના 'રાજકીય લખાણો'ના ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ દ્વારા તેમની માતૃભૂમિ પ્રત્યેની ઉત્કટ ભક્તિભાવના અને માતૃભૂમિની મુક્તિ માટેની પ્રચંડ ઝંખનાના દર્શન થાય છે.

શ્રીઅરવિંદના રાજકીય લખાણો પછી જો તેમના સાહિત્ય સર્જનની વાત કરીએ તો તેમાં પણ શ્રીઅરવિંદની કલમે વિપુલ, સમૃદ્ધ અને મનોહર પાક આપ્યો છે. તેઓ પ્રથમથી જ કવિ હતા. તેમણે પોતે જ કહ્યું હતું કે ''હું પ્રથમથી જ કવિ હતો, રાજકારણી અને તત્ત્વવેત્તા તો પાછળથી થયો.'' અગિયાર વર્ષની વયે ઇંગ્લૅંડની ભૂમિ ઉપર તેમનાં અંતરમાં જે કાવ્યસરવાણી પ્રગટી ને તેમના સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન ગંગાના પ્રવાહની પેઠે પુષ્ટ બનતાં બનતાં 'સાવિત્રી' મહાકાવ્યના મહાસાગરમાં પરિણમી. વડોદરાના સાડાતેર વર્ષના વસવાટ દરમિયાન તેમણે ઘણાં કાવ્યો અને સૉનેટો લખ્યાં હતાં. તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'સૉંગ્સ ટુ મર્ટીલા' વડોદરા નિવાસ દરમિયાન કવિતા નામના ગ્રંથરૂપે પ્રકાશિત થયો છે. આ બધી જ કવિતાઓ અંગ્રેજી ભાષામાં છે. પરંતુ તેમાંની ઘણી કવિતાઓ કવિ શ્રી પૂજાલાલે ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત કરી છે અને પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થઈ છે. ટૂંકી કવિતાઓ, ઊર્મિકાવ્યો, સૉનેટ્સ, દીર્ઘકાવ્યો, નવાછંદમાં રચાયેલાં કાવ્યો વગેરે અનેક પ્રકારનાં કાવ્યોનું સર્જન શ્રીઅરવિંદે કર્યું છે. શ્રીઅરવિંદ કવિકર્મનું મૂલ્ય ઘણું ઊંચું આંકે છે. તેઓ કવિને દ્રષ્ટા ગણે છે. તેઓ કહે છે: 'કવિતા શબ્દની તાત્ત્વિક શક્તિ આપણને દર્શન કરાવવાની અને દ્રષ્ટા બનાવવાની છે. કવિતા એ પ્રકાશ, સૌંદર્ય, આનંદ અને દર્શનિર્ગમતાને વ્યક્ત કરવાનું માધ્યમ છે.'' શ્રીઅરવિંદની પ્રત્યેક કવિતા આપણને એ પ્રકાશ, સૌંદર્ય, આનંદ અને માધુર્યનું દર્શન અને પાન કરાવે છે.

શ્રીઅરવિંદની કવિતા વિશે શ્રી સુંદરમ્ કહે છે: "શ્રીઅરવિંદની કવિતા એ તેમના વિરાટ વ્યક્તિત્વનું વિરાટ સ્વરૂપ છે. .. તેમની ઘણી કવિતાઓ અનુભૂતિના દ્વાર ખોલી આપી ચૈતન્યના મહત્તમ માર્ગ સુધી લઈ જાય છે."

શ્રીઅરવિંદે સુંદર, સુસંવાદી, પ્રેમ, પ્રકાશ અને આનંદથી પરિપૂર્ણ એવા ભાવિજગતનું દર્શન કર્યું હતું. આવા તેજોમય ભાવિજગતમાં કવિતાનું સ્વરૂપ કેવું હશે? ત્યારે કવિતાનું કાર્ય કેવું હશે? તે દર્શન પણ શ્રીઅરવિંદે કર્યું હતું. આ દર્શનને તેમણે 'ફ્યુચર પોએટ્રી' — 'ભાવિ કવિતા' નામના પુસ્તકમાં પ્રગટ કર્યું છે, મંત્રરૂપ અને કાન્તદર્શન કરાવતી કવિતા એ જ સાચી કવિતા છે. અને એ જ ભાવિ કવિતા હશે, તેમ તેઓ જણાવે છે. ભાવિ કવિતાનું કાર્ય માનવજાતિના દિવ્ય વિકાસનું, મુક્તિનું, એકતાનું, તેનામાં દેવત્વની જાગૃતિ પ્રગટાવવાનું છે. તેઓ કહે છે કે, "ભાવિ કવિતાએ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારોને સિદ્ધ કરવામાં મદદ કરવાની છે. દર્શનને આંખ આપીને કલામય સૌંદર્યને ધાર આપીને, જીવનને મહાન બનાવવાની ક્રિયાને તેણે પોતાની વસ્તુ-સામગ્રી બનાવવાની છે." આ પુસ્તકમાં શ્રીઅરવિંદે કવિતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું છે, તેવું ભાગ્યે જ કોઈએ પ્રગટ કર્યું હશે.

શ્રીઅરવિંદના સાહિત્ય-સર્જનમાં નાટકો અને વાર્તાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેમણે પ્રેમ, શૌર્ય અને વીરરસનાં નાટકો લખ્યાં છે તેમનાં બધાં નાટકો અને વાર્તાઓને પણ ગ્રંથસ્થ કરવામાં આવ્યાં છે. આ નાટકોમાં મુક્તિદાતા પર્સિયસ, વાસવદત્તા, રોડોગ્યૂન, એરિક, બસરાનો વઝીર, ઈડરનો રાજકુમાર, મેઈડ ઇન ધ મિલ, મથુરાનો રાજકુમાર વગેરે છે. 'શ્રીઅરવિંદની નાટ્યરચનાઓ' આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં એસ. એસ. કુલકર્ણી લખે છે: "વિશ્વના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારોની જેમ શ્રીઅરવિંદ તેમનાં નાટકોમાં જીવનના તીવ્ર સંવેદનશીલ સંઘર્ષો અને લાગણીઓ વણી લે છે. અને એવું વસ્તુ પસંદ કરે છે, જેમા નૈતિકતાનાં ઉચ્ચ ધોરણો હોય, તેથી તેમની દરેક કૃતિ આપણને જીવંત અને સાચી લાગે છે."

આધ્યાત્મિક સાહિત્ય સર્જનમાં તો આ યુગમાં શ્રીઅરવિંદની હરોળમાં બેસી શકે તેવું કોઈ નથી મુનિ વેદવ્યાસની જેમ જ્ઞાન સ્વયં એમના દ્વારા પ્રગટ થયું છે. વેદ-ઉપનિષદ-ગીતા-યોગ અને દિવ્યજીવન પર તેમણે જે અમૂલ્ય ગ્રથો આપ્યા છે, તે ફક્ત ભારતનો જ નહીં પણ સમગ્ર વિશ્વનો અતિમૂલ્યવાન જ્ઞાનભંડાર છે. માનવજાતિના દિવ્યરૂપાંતર માટેની સાધનાની પ્રક્રિયા આ ગ્રંથો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

વેદોના સુક્તોમાં તો ઋષિઓએ ગૂઢ જ્ઞાન મૂકેલું છે, એ રહસ્યમય જ્ઞાનને જાણવા માટે શ્રી અરવિંદે પોંડિચેરીમાં વેદોનો ગહન અભ્યાસ કર્યો. તેની ઋચાઓ ઉપર ધ્યાન અને ચિંતન કર્યું. તેમ કરતાં ઋચાઓની અંદર ઋષિઓએ મૂકેલું નિગૂઢ જ્ઞાન તેમની સમક્ષ ખૂલવા લાગ્યું. ત્યારે તેમને જણાયું કે ઋષિઓએ હેતુપૂર્વક જ જ્ઞાનને ઋચાઓમાં સંગોપીને રાખ્યું હતું કે જેથી, અજ્ઞાન, અશુદ્ધ અને અસંસ્કારી મનુષ્યો તેનો દુરુપયોગ ન કરે. ઋષિઓએ સુક્તોને સૂત્રાત્મક રીતે રચ્યાં કે જેથી દીક્ષિત, પસંદગી પામેલા, જ્ઞાન માટે તીવ્ર અભિપ્સા ધરાવનાર આધ્યાત્મિક લોકો જ તેના રહસ્યને પામી શકે. આ સંદર્ભમાં શ્રીઅરવિંદ લખે છે: "ગુહ્ય રીતે આ પવિત્ર મંત્રો આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ અને જ્ઞાનના તથા માનસશાસ્ત્રીય આત્મસાધનાનાં

પ્રતીકો હતાં. આ મંત્રો વિશુદ્ધ અને જ્ઞાનમાં જાગૃત થયેલા મનુષ્યો માટે હતા. શ્રીઅરવિંદે વેદમંત્રોના આ ગૂઢાર્થોને 'ધ સીક્રેટ ઑફ વેદ' - વેદ રહસ્ય નામના પુસ્તકમાં ગ્રંથસ્થ કર્યા છે. તેમણે ઘણા વેદમંત્રોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પણ કર્યો છે. આ લખવા પાછળના હેતુને જણાવતાં તેઓ કહે છે: ''વૈદિક શબ્દોનો આંતર-અર્થ ઉકેલીને આ ગૂઢ પણ વધારે અગત્યના ભાવાર્થને પ્રગટ કરવો, વૈદિક પ્રતીકોનો અને દેવોના માનસશાસ્ત્રીય ગુણધર્મોના ભાવાર્થને પ્રગટ કરવો, એ બહુ જરૂરી કાર્ય બને છે. આ પ્રકરણો અને તેની સાથેના અનુવાદો એ તે માટેનો માત્ર પ્રારંભ છે.''

'વેદરહસ્ય' જેવો જ શ્રીઅરવિંદનો વેદ પરનો બીજો ગ્રંથ ''હિમ્સ ટુ ધી મિસ્ટિક ફાયર - ગૂઢ અગ્નિ પર ઋચાઓ' એ છે. આ ગ્રંથમાં તેમણે ઋગવેદમાંથી અગ્નિને ઉદ્દેશેલાં સુક્તોનું ગૂઢ આધ્યાત્મિક અર્થમાં અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું છે.

શ્રીઅરવિંદે ઉપનિષદોને વેદની પરંપરા જાળવી રાખતા મહાન ગ્રંથો તરીકે ગણાવ્યા છે. ઘણાં ઉપનિષદોનાં તેમણે અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યા છે. ઘણાં પર ભાષ્યો લખ્યાં છે અને ઘણાં પર લેખો લખ્યા છે. આ બધાંનો સંગ્રહ ઉપનિષદો નામના ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે. ઈશ, કેન, મુંડક, તૈત્તરિય, ઐત્તરિય, પ્રશ્ન, માંડુક્ય વગેરે ઉપનિષદોનાં તેમણે ભાષાંતર કર્યાં છે. આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ લખે છે: ''વેદના પુરાતન અવશેષોની પાર્શ્વભૂમિમાંથી વિચારના વિશાળ ખડકોમાંથી વિશ્વના મહાન શિલ્પીઓએ ઉપનિષદોને કંડાર્યા છે. ઉપનિષદના સમયની પ્રેરણાનું અને તેમની પાછળના બળનું રહસ્ય તો ઋષિઓની સાથે અતીતમાં વહી ગયું છે, છતાંય એ તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે, ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે, અને સત્યદષ્ટા કવિની કૃતિઓ તરીકે આપણી સમક્ષ પ્રગટ રહ્યાં છે. એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે'' તેમણે ઉપનિષદો વિશે એમ પણ જણાવ્યું હતું: ''ઉપનિષદો અનેક ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો અને ધર્મોનું મૂળ છે. હિમાલયનાં શિખરોમાંથી વહેતી નદીઓએ જેમ નીચેના સપાટ પ્રદેશોને ફળદ્રુપ બનાવ્યા છે, તેમ ઉપનિષદોએ ભારતીય જીવન અને મનબુદ્ધિને પ્રકાશિત કર્યાં છે. ભારતના આત્માને સદીઓના વહેવા સાથે જીવંત રાખ્યો છે. અને સદાય પ્રકાશ પૂરો પાડ્યો છે.''

ગીતા ઉપરનું શ્રીઅરવિંદનું ભાષ્ય તો અજોડ છે. એસેઝ ઓન ધ ગીતા — ગીતા નિબંધો રૂપે આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો છે. યોગી કૃષ્ણપ્રેમ કહે છે કે શ્રીઅરવિંદે આ ગ્રંથમાં ગીતાની જે રીતે સમજૂતી આપી છે, તેવી હજુ સુધી કોઈએ આપી નથી. આ ગ્રંથમાં તેમણે ગીતા પાસે આપણી જરૂરિયાત અને માગણી, ગીતાના દિવ્ય ગુરુ અને માનવશિષ્ય, ગીતાના ઉપદેશનું હાર્દ, કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ, પરમ રહસ્ય, ગીતાનો સંદેશ — આ બધા વિષયોની સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજૂતી આપી છે. આ વિશે તેમણે એક પત્રમાં લખ્યું હતું: ''ગીતામાં લગભગ બધી જ આધ્યાત્મિક સમસ્યાઓનું ટૂંકમાં છતાં વિશદ નિરૂપણ છે. મેં આ બધી જ સમસ્યાઓની ગીતાનિબંધોમાં ચર્ચા કરી છે.''

ગીતાને શ્રીઅરવિંદ યોગમાર્ગનો મહત્ત્વનો ગ્રંથ ગણાવે છે. ગીતા વિશે તેઓ જણાવે છે: ''ગીતાની ભાષા, વિચારોની રચના અને એમાંના ખ્યાલોને એક સાથે વણી લઈને જે સમતુલા રજૂ થઈ છે, તેમાં કોઈ સંપ્રદાયના ગુરુ કે મહંતના મનોવિહારનો મિજાજ નથી કે તેમાં ખંડન કે મંડનના તાર્કિક સિદ્ધાંત મુજબનું

વાક્યુદ્ધ નથી. ગીતામાં તો છે, વિશાળ,અવિચલિત, સર્વગ્રાહી વિચારોની ગતિ. આ દર્શન સમન્વયકારી વલણવાળા મનમાંથી આવિષ્કાર પામ્યું છે, તે તોડતું નથી જોડે છે.....' ગીતાના આ સમન્વયકારી દર્શન પર શ્રીઅરવિંદે નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો છે.

'લાઈફ ડિવાઈન — દિવ્યજીવન' એ શ્રીઅરવિંદની મહાન ગદ્યકૃતિ છે. એના પ્રકરણો સર્વપ્રથમ ધારાવાહિક રૂપે 'આર્ય' સામયિકમાં ૧૯૧૪થી ૧૯૧૯ સુધી આપવામાં આવ્યાં હતાં એનું લખાણ ઊર્ધ્વમાંથી સીધું ઊતરી આવ્યું છે. ધારાવાહિક રૂપે પ્રગટ થતાં આ ગ્રંથનાં પ્રકરણોની નોંધ તે સમયે લંડન ટાઇમ્સે પણ લીધી હતી. તેમણે તે સમયે શ્રીઅરવિંદ વિશે,લખ્યું હતું: 'શ્રીઅરવિંદ એક મહાન આદર્શવાદી છે. પરંતુ તે શંકર કે બર્કલે જેવા નહીં. પરંતુ એવા કે જેમણે જડપદાર્થ (મેટર) અને. આત્મા(સ્પિરીટ) વચ્ચે સુમેળ અને એકતા સાધ્યાં છે. એમના મત પ્રમાણે બંને એક જ છે અને અવિભાજ્ય છે. તેઓ કહે છે કે પ્રભુનું અસ્તિત્વ પુરવાર કરવાની જરૂર જ નથી. પ્રભુ છે જ. એની અંદર જ આપણે જીવીએ છીએ, ગતિ કરીએ છીએ, અસ્તિત્વ ધરાવીએ છીએ. આ વિશ્વ એનો જ આવિર્ભાવ છે એટલે વિશ્વ પણ એના જેટલું જ વાસ્તવિક અને સત્ય છે. જો વિશ્વને માયારૂપે કે સત્ય કહેવાનું હોય તો એ વિશ્વ પણ પેલા સત્યના ભાગરૂપે ને એ સત્ય જેટલું જ વાસ્તવિક છે.''

અમેરિકામાં પણ આ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીઅરવિંદે પોતાનું સમગ્ર દર્શન આ ગ્રંથમાં મૂક્યું છે. આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમના સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કરતાં તેમણે જણાવ્યું છે કે ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમ પ્રમાણે હવે માનવનું તેની માનસિકતામાંથી અતિમાનસ-વાળા માનવમાં રૂપાંતર થશે. અને પૃથ્વી ઉપર દિવ્યજીવન સ્થપાશે. આ ગ્રંથમાં તેમણે વિશ્વ અને પરાત્પર, શાશ્વત સત્ય, જગતનું અજ્ઞાન, અને અનંત ચેતના, આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિ અને માનવનું દિવ્યરૂપાંતર — આ બધા વિષયોની માનવમનને સમજાય તે રીતે છણાવટ કરી છે શ્રીઅરવિંદના નૂતન-દર્શનને સમજવા માટે આ ગ્રંથ ઘણો જ ઉપયોગી છે. તેના પ્રથમ ભાગનું ગુજરાતી ભાષાંતર પણ થઈ ગયું છે.

શ્રીઅરવિંદે ભારતના પ્રચલિત યોગમાર્ગોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. પછી તેમણે દિવ્યરૂપાંતરનો નવો જ યોગ જેને તેઓ પૂર્ણયોગ કહે છે, તે આપ્યો આ યોગ અંગેની સમજૂતી, તેની પદ્ધતિ, તે દ્વારા થતું માનવપ્રકૃતિનું રૂપાંતર —. ઉપરાત અન્ય યોગમાર્ગોની સમજૂતી, સમન્વય અને એમનો યોગ બીજા યોગમાર્ગો કરતાં કઈ રીતે જુદો પડે છે, તેની વિસ્તૃત સમજૂતી તેમણે 'સીન્થેસીસ ઑફ યોગા' 'યોગ માર્ગોનો સમન્વય' નામના પુસ્તકમાં કરી છે. આ ઉપરાંત• યોગવિશે માર્ગદર્શન આપતા તેમના અસંખ્ય પત્રોનો સંચય 'લેટર્સ ઓન યોગ'ના ત્રણ ભાગમા પુસ્તકોરૂપે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીઅરવિંદે આ માર્ગદર્શક પત્રો વિશે લખ્યું છે: ''મેં પત્રોના માધ્યમને એટલે અગત્ય આપ્યું છે કે તે મારા મધ્યવર્તી ધ્યેયને પરિપુષ્ટ કરે છે. એવા ઘણા સાધકો છે, જેને પત્ર દ્વારા મદદ પહોંચી છે, જેઓ તમસમાંથી બહાર નીકળ્યા છે, આધ્યાત્મિક માર્ગે ચાલવા માંડ્યા છે, અને અમુક સાધકોને તો આ લખાણે નાના અનુભવોમાંથી ઉચ્ચત્તર સાક્ષાત્કાર તરફ દોર્યા છે. આ બનવા પાછળ પત્રો નહીં પણ એની સાથે જે દિવ્યતત્ત્વ ઊતરીને ભૌતિક સ્તરે પણ વધારે ને વધારે કાર્ય કરતું હતું તે છે.'' આજે

પણ આ પત્રો દ્વારા અનેક સાધકો એ દિવ્યતત્ત્વના સંપર્કમાં આવીને પોતાને મૂંઝવતી સમસ્યાઓમાં માર્ગદર્શન મેળવી સાધનાના માર્ગે આગળ વધવામાં સહાય મેળવે છે. એટલા એ પ્રાણવાન અને જીવંત પત્રો છે.

શ્રીઅરવિંદનો દિવ્યરૂપાંતરનો યોગ મા ભગવતીની સહાયથી જ સિદ્ધ કરી શકાય છે. આ મા ભગવતી કોણ છે? એના વૈયક્તિક સ્વરૂપો કયાં કયાં છે? એની સાથે કેવી રીતે સંપર્કમાં આવી શકાય? સાધકોના મનમાં ઊઠતા આવા બધા જ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવા શ્રીરવિંદે ૧૯૨૭માં 'મા' પુસ્તિકા લખી. ત્યારે આશ્રમના બધા જ સાધકોને તે પુસ્તિકા વહેંચવામાં આવી. આ પુસ્તિકા, ઉપરાંત સાધકોએ શ્રીમાતાજી વિશે પૂછેલા પ્રશ્નોના એમણે આપેલા ઉત્તરો, અને શ્રીમાતાજીએ પરમાત્માને કરેલી પ્રાર્થનાઓ — આ બધાંનો સંચય કરીને 'ધ મધર' ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રીઅરવિંદનું મહાકાવ્ય 'સાવિત્રી' તો અજોડ છે. સાવિત્રી વિશે તો શ્રીમતાજી કહે છે કે "આ ભૂરાં આકાશની નીચે 'સાવિત્રી'ની સાથે સરખાવી શકાય તેવું કંઈ જ નથી' આ મહાકાવ્ય એ શ્રીઅરવિંદ અને શ્રીમાતાજીની યોગસાધનાની કાવ્યમય અભિવ્યક્તિ છે. મહાભારતમાં વનપર્વમાં આવતી સત્યવાન-સાવિત્રીની કથાને પ્રતીક રૂપે લઈને શ્રીઅરવિંદે અશ્વપતિમાં પોતાની અને સાવિત્રીમાં શ્રી માતાજીની સાધના વર્ણવી છે. ઉત્કૃષ્ટ અંગ્રેજી ભાષામાં — અપદ્યાગદ્ય - બ્લેન્કવર્સ છંદમાં, ૨૩૮૧૩ પંક્તિઓમાં લખાયેલું આ મહાકાવ્ય શ્રીઅરવિંદને વિશ્વના ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યકારોમાં મૂકી આપે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા ઉપર પણ શ્રીઅરવિંદે ઘણું ઊંડું ચિંતન અને મનન કર્યું હતું. તેઓ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ, તેની સૂક્ષ્મતા અને સર્વોપરિતાને પારખી શક્યા હતા. ભારતીય સંસ્કૃતિ પર વિદેશીઓએ જે હલકી ટીકાઓ કરી હતી, તેના જવાબરૂપે શ્રીઅરવિંદે 'ધ ફાઉન્ડેશન ઑફ ઇન્ડિયન કલ્ચર' — 'ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયા' નામનું દળદાર પુસ્તક લખ્યું ને આ ટીકાકારોને ભારતીય સંસ્કૃતિની મહાનતાનું દર્શન કરાવ્યું. ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતાઓ, તેની મહાનતા, અને અસ્મિતાને પ્રગટ કરતું આ પુસ્તક પ્રત્યેક ભારતીયે વાંચવા જેવું છે. શ્રીઅરવિંદ કહે છે કે, "ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. કેમ કે, તેમાં ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ધ્યેય રહેલું છે. આ સંસ્કૃતિનું લક્ષ્ય કાર્યકારક બળ અને વિચારોનું હાર્દ આધ્યાત્મિક અભિપ્સા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ જ સમગ્ર જીવનને આધ્યાત્મિકતા પ્રત્યે દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાયો આધ્યાત્મિકતા ઉપર રચાયેલો છે અને એટલે જ એ મહાન છે.

સંસ્કૃતિ ચિંતનની સાથે સાથે શ્રીઅરવિંદે સમાજચિંતન પણ ઘણું ઊંડું કર્યું છે. એમની પાસે માનવસમાજના સમગ્ર વિકાસનું સ્પષ્ટ દર્શન છે. માનવસમાજ કેવી રીતે વિકાસ પામ્યો અને તેનું ભાવિ સ્વરૂપ કેવું હશે, તેનું નિરૂપણ તેમણે 'ધ હ્યુમન સાઈકલ' — માનવવિકાસ ચક્ર નામના પુસ્તકમાં કર્યું છે. આ ઉપરાંત ધ આઈડિયલ ઑફ હ્યુમન યુનિટી અને 'વૉર એન્ડ સેલ્ફ ડિટરમિનેશન' — આ બે પુસ્તકોનો સમાવેશ પણ એમના 'સોશ્યલ એન્ડ પોલિટિકલ થોટ' નામના દળદાર ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ ત્રણેય પુસ્તકો શ્રીઅરવિંદના સમાજદર્શનને પ્રગટ કરે છે. સમાજવિકાસ ચક્ર, રાષ્ટ્રીય આત્મા, સંસ્કૃતિ ને

નસ્કારનિર્માણ, મનસાતીત ઉચ્ચજીવન, જીવનનુ ધ્યેય, જાતિ ને જૂથ, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને એકજાતીયતાનો પ્રશ્ન, વિશ્વએકતા અને વૈશ્વિક રાજ્યસત્તા આ બધા વિષયોને શ્રીઅરવિંદે આ પુસ્તકોમા આવરી લઈને ભાવિ વિશ્વની એકતાનુ ચિત્ર પ્રગટ કયુ છે

શ્રીઅરવિંદ પોતાની વાત ભાગ્ય જ કરતા પાગ છતા સાધકોએ પ્રશ્નો પૂછ્યા હોય, તો તેના ઉત્તરમા પોતાના જીવન વિશે જેટલુ જરૂરી હોય તેટનુ ક્યારેક જાણાવતા એ બધાનો સચય કરીને "શ્રીઓરોબિન્દો ઓન હિમસેલ્ફ' — 'શ્રીઅરવિંદ પોતાના વિશે' એ પુસ્તક પ્રગટ કરવામા આવ્યુ છે આ પુસ્તક દ્વારા શ્રીઅરવિંદ પોંડિચેરી આવ્યા તે પહેલાના તેમના જીવન વિશેની માહિતી, તમ જ યોગસાધનાના પ્રારભની વાત અને મુશ્કેલીઓ વિશે જાણી શકાય છે

શ્રીઅરવિંદના જીવનનુ મુખ્ય કાર્ય તો પરમાત્માની પૂર્ણશક્તિ જેમને તેમાગે અતિમનસ શક્તિનુ નામ આપ્યુ છે, તેન માનવકરાગો — મન, પ્રાગ, અન દેહના છેક સ્થૂલ કોષો સુધી ઉતારીને સક્રિય કરવાનુ હતુ કે જેથી દેહના દ્રવ્યના ગુણધર્મો જ બદલાઈ જાય દેહના બધળા કોષો પરમાત્માની શક્તિથી કાર્યાન્વિત બનતા તેમની બધળી મર્યાદાઓ અને વિકૃતિઓ દૂર થઈ જાય ત્યાર પછી જ મનુષ્ય પરમાત્માની પૂર્ણચેતનાને ધારણ કરતો દિવ્યજીવન જીવી શકે આ અતિમનસ શક્તિ શુ છે? તેનો આવિર્ભાવ કઈ રીતે થાય? માનવ કરાણોનુ રૂપાતર કઈ રીતે થાય? છેક સ્થૂલ કોષો સુધી આ શક્તિ ઊતરે પછી એ દિવ્યદેહ કેવો હશે? આ બધા જ પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ તેમાગે 'અતિમાનસ આવિર્ભાવ અને બીજા લખાણો — 'ધ સુપ્રામેન્ટલ મેનીફેસ્ટેશન' નામના પુસ્તકમા કર્યું છે આ પુસ્તકના લખાણો એ શ્રીઅરવિંદના આખરી લખાણો છે ૧૯૪૯મા એ લખાયેલા છે તેઓ જણાવે છે "આપાગા યોગનો આદર્શ પૃથ્વી ઉપર દિવ્યજીવન સ્થાપવાનો છે દિવ્યદેહ તનુ પહેલુ પગનુ છે આ લક્ષ્ય આપણે પ્રકૃતિમા અભૂતપૂર્વ અને પાયાનુ પરિવર્તન લાવીને ઉત્ક્રાન્તિ દ્વારા સપન્ન કરીશુ અને દેહધારી સ્વરૂપથી ઉપર ઊઠીને આધ્યાત્મિક સત્યની પૂર્ણચેતનામા આરોહણ કરીશુ અને મહત્તમ ચેતનાશક્તિનો આત્માના વિશાળતર જીવનમા વિકાસ સાધીશુ" જીવનના દિવ્યરૂપાતર માટે આ લખાણો પથદર્શક બની રહે છે

શ્રીઅરવિંદનુ જીવન જેવુ ભવ્ય અને અસાધારાગ મહિમામય છે, તેવુ જ તેમનુ સર્જન પાગ ભવ્ય અને અસાધારાગ મહિમામય છે કે સુબ્બારાવ શ્રીઅરવિંદને પ્રત્યક્ષ મળ્યા હતા અને તેમાગે તેમનાથી અત્યત પ્રભાવિત થઈને લખ્યુ "શ્રીઅરવિંદની બરોબરી કરી શકે તેવુ જીવન આપાણી દૃષ્ટિએ ચઢતુ નથી કેવળ બુદ્ધિનુ જ સર્જન લઈએ તો જગતમા બુદ્ધિના સર્જનોના હિમાલય જેવા શિખરોને તેમનુ સર્જન ગુણમા અને સખ્યામા ઢાંકી જાય છે"

જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રને આવરી લેતુ, આવુ વિપુલ અને ઉચ્ચકક્ષાનુ સાહિત્યસર્જન વિશ્વસાહિત્યના ઇતિહાસમા કોઈએ આપ્યુ નથી માનવજાતને યુગો સુધી ચાલે તેટનુ પાથેય શ્રીઅરવિંદે આપ્યુ છે તે માટે માનવજાતિ સદૈવ એમની ઋણી રહેશે

* * *

મૃત્યુ મીમાંસા

૭. ભય નિવારણ

ડૉ. સુરેશ વકીલ

આપણે મૃત્યુના તથા બીજા ભયની ચર્ચા કરી. હવે સવાલ એ થાય, શું ભયનું નિવારણ છે? હા. જરૂર છે. પ્રથમ આપણે મૃત્યુ સિવાયના ભય-નિવારણની ચર્ચા કરીશું અને ત્યારબાદ મરણ-ભયના નિવારણની ચર્ચા કરીશું.

એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે ભય વર્તમાનનો હોતો નથી. વર્તમાનમાં લાગતો ભય ભવિષ્યનો હોય છે. ભવિષ્યમાં બનનાર બનાવનો વિચાર વર્તમાનમાં ભય ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે કે ભવિષ્યનો બનાવ વર્તમાનમાં ભય ઉત્પન્ન કરે છે. વર્તમાનમાં માણસ જીવે કે વિચારે. જીવંત (એલાઈવ) હોવું એટલે જીવવું એવું નથી. જીવંત હોવું અને જીવવું એમાં ફેર છે. માણસ જીવંત હોવા છતાં જીવતો ન હોય. જીવંત માણસ-પણ મૃત હોય. માણસ જીવતો હોય છે ત્યારે વિચારતો હોતો નથી. ભવિષ્યના વિચારથી ભયભીત માનવી જીવતો નથી. આવો માણસ જીવંત હોવા છતાં મરેલો હોય છે.

વિચાર દ્વૈત ઉત્પન્ન કરે છે. વિચાર કરવા માટે મારે મારા સિવાય બીજી વસ્તુ જોઈએ. હું મારા ઉપર વિચાર કરતો નથી. હું તો છું જ. એમાં વિચાર શો? તો પછી હું વિચાર શેના ઉપર કરું છું? હું મારા મહોરા ઉપર વિચાર કરું છું. મારું મહોરું નષ્ટ કે ખંડિત ન થાય તેનો સતત વિચાર કરું છું. હું જાણું છું કે હું મારા મહોરા જેવો નથી. એટલે મારે અને મારા મહોરા વચ્ચે સતત સંઘર્ષ કોન્ફલીક્ટ રહે છે. હું જેવો છું તેવો છું, તેમાં ફેરફાર થતો નથી. મારું મહોરું મેં જેવું બનાવ્યું છે તેવું છે. તેમાં ફેરફાર થતો નથી. મારામાં અને મારા મહોરામાં ફેર છે. હું મહોરા જેવો થઈ શકતો નથી. મહોરું મારા જેવું થઈ શકતું નથી. મહોરાને મારા જેવું જ બનાવવું હોય તો તો મહોરાની જરૂર જ શી? હું તો છું જ. મને હું છું તેવા મહોરાની જરૂર નથી. મારે તો હું નથી એવા મહોરાની જરૂર છે. એટલે જેવો હું છું એવું મારું મહોરું નથી અને જેવું મહોરું છે એવો હું નથી. એટલે બંનેનો મેળ બેસતો નથી. પરિણામે મારા અને મારા મહોરા વચ્ચે સંઘર્ષ રહે છે. મારું મહોરું નષ્ટ કે ખંડિત થવાનો સતત ભય રહે છે. હું મારા મહોરાને મારાથી જુદું માનું છું, મારું મહોરું મારાથી જુદું છે એમ માનીને તેના ઉપર વિચાર કરું છું. એટલે મારે અને મારા મહોરા વચ્ચે સંઘર્ષ રહે છે. પણ જો મને ભાન (રીઅલાઈઝ) થાય કે હું જેના ઉપર વિચાર કરું છું અને જેની સાથે સંઘર્ષમાં છું તે તો હું પોતે જ છું. મહોરું તો મારું જ છે. મહોરાને મેં જ ઊભું કર્યું છે. મેં મારે માટે ઊભી કરેલી વસ્તુ સાથે મારે સંઘર્ષ ન હોય. અને આખરે મહોરું છે શું? મહોરું બીજું કશું નથી. એ તો મારી મોટાઈના પ્રદર્શનની વ્યવસ્થા છે, મારી અપૂર્ણતાને ઢાંકવાની વ્યવસ્થા છે. મને મારી કરેલી વ્યવસ્થા સાથે સંઘર્ષ ન હોય. મારી વ્યવસ્થા એટલે હું. મને મારી સાથે સંઘર્ષ ન હોય. હું તો જે છું તે છું જ, મારે મારી જાત સાથે સંઘર્ષ કેવો? આ ભાન થતાં જ ભૂત ભવિષ્ય ચાલ્યાં જશે. કેવળ વર્તમાન રહેશે. અને વર્તમાનનો ભય હોતો નથી. વર્તમાનમાં જીવો કે વિચારો, જીવન હોય છે ત્યાં વિચાર હોતો નથી. વિચાર નથી ત્યાં ભય નથી. જ્યાં વિચાર છે ત્યાં

ભય છે. ત્યાં જીવન નથી. એટલે વિચાર છે ત્યાં જીવન નથી. જીવન એટલે અનુભવ જ્યારે માણસ અનુભવ કરતો હોય છે ત્યારે વિચાર કરતો નથી. અનુભવ ચાલતો હોય છે ત્યારે વિચાર બંધ હોય છે. જીવન એટલે વિચારશૂન્યતા. મૃત્યુ એટલે પણ વિચારશૂન્યતા આમ જીવન એટલે મૃત્યુ જીવન અને મૃત્યુ એક જ. જેને જીવતાં આવડે તેને જ મરતાં આવડે. જીવનનો ભય ન હોય તો મરણનો પણ ભય ન હોય.

પણ આખરે મરણનો ભય એટલે શેનો ભય? ભય આ છે: હું ખતમ થઈ જઈશ. પણ હું ખતમ થઈ જઈશ એટલે શું ખતમ થઈ જશે? હું એટલે શું? કી વસ્તુને હું ''હું'' માનું છું? હું માનું છું કે હું એટલે મારો દેહ અને મારું બધું. મારું બધું એટલે મારો દેખાવ, મારી પત્ની, પુત્ર, પુત્રી, કુટુંબ, સગા, મિત્રો, મકાન, ધંધો, પ્રતિષ્ઠા, પદ, સત્તા, મારા વિચારો, મારી માન્યતાઓ વગેરે. હું એટલે આ બધું. હું ખતમ થઈ જવાનો ભય એટલે આ બધું ખતમ થઈ જવાનો ભય પણ એ બધું શું છે? આ બધું મારા મહોરા સિવાય કંઈ નથી. આ બધું ખતમ થઈ જશે એનો અર્થ એ મારું મહોરું ખતમ થઈ જશે. હું ખતમ થઈ જઈશ એટલે મારું મહોરું ખતમ થઈ જશે. મરણભય એટલે મહોરું નષ્ટ થવાનો ભય. હું મહોરું નથી તેનું ભાન થાય તો મરણભય જાય.

પણ આખરે મહોરું એ છે શું? સવાલ દેખાય છે અઘરો, પણ છે સહેલો. મહોરું આખરે દેહભાવ સિવાય બીજું કંઈ નથી. મહોરું એટલે દેહભાવ ''હું''માંથી દેહભાવ જાય તો મરણભય જાય. પણ દેહભાવ જાય કેવી રીતે? હું દેહ નથી તેના જ્ઞાનથી. હું દેહ નથી તે જ્ઞાન થાય તો ''હું''માંથી દેહભાવ જાય. ''હું''માંથી દેહભાવ જાય એટલે માત્ર ''હું'' જ રહે. તો પછી ''હું'' શી વસ્તુ છે? એ એમ ન ખબર પડે. ''હું''ને શોધવો પડે પછીના પ્રકરણમાં આપણે ''હું''ની શોધ કરીશું.

પ્રેમની સંભળાય એવી કોઈ ભાષા નથી.
વિલિયમ કોનગ્રેવ

આકાશનુ સૌંદર્ય જેને હર્ષ ન પમાડે,
તેને કંઈ નથી ગમવાનુ એમ કહી શકાય.
ગાંધીજી

મારી પાસે બંદૂક નથી પણ હું થૂંકી શકુ છું.
ઑડન

સતત રજા ભોગવવી એ નરક માટેની સારી અને ખપ આવે એવી વ્યાખ્યા છે.
બર્નાર્ડ શૉ

જીવન અનુભવોની પરંપરા છે.
હેન્રી ફોર્ડ

તમે સુખમાં માનો નહીં તો સુખ કદી આવે જ નહીં.
ડગ્લાસ મેલૉક

બાંધવ માડીજાચા

સાંકળોનો સિતમ

મૂસાજી દીપક બારડોલીકર

(૬)

હૈદ્રાબાદની જેલમાં અમારો બીજો દિવસ હતો. સવારના પહોરમાં જ સિપાઈખાન કહી ગયો હતો કે આજે જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વિઝિટે આવવાના છે. અમને જેલના નિયમ પ્રમાણે કૉરિડૉરમાં લાઈનસર ઊભા રહેવાનું પણ તેણે કહ્યું હતું. તેનું એ સૂચન સ્વીકારવાનો અમે ચોખ્ખો ઈન્કાર કરી દીધો. જેલમાં સામાન્ય ગુનાહિત કેદીઓ માટે હોય છે એવો કોઈ નિયમ માનવાને અમે તૈયાર ન હતા. અમારો રોકડો ઈન્કાર સિપાઈખાનને આંચકો આપી ગયો. તેને કદાચ આ પહેલાં આવો ઈન્કાર સાંભળ્યાનો પ્રસંગ પડ્યો ન હતો. તે ઘડીક અમારી સામે જોઈ રહ્યો. પછી જતાં જતાં બોલ્યો, 'તમે પણ જનરલના બાપ લાગો છો, પણ યાદ રાખજો, આ જેલ છે!'

દસેક વાગે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવ્યા. જેલના નાના મોટા અફસરો તેમની સાથે હતા. એક જેલરના હાથમાં રિવૉલ્વર હતી. બાકી વૉર્ડરોના હાથોમાં ડંડા. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જવાન હતો. શકરા જેવી ચપળતા અને કસાયેલી કાયા. વરંડામાં તેમણે અમારી જોડે હસ્તધૂનન કર્યું. પૂછ્યું, 'કશી તકલીફ તો નથી ને?'

'છે. સમય આપો તો ઑફિસમાં આવીને વાત કરીએ.' મેં કહ્યું.

'ઠીક છે, બે કલાક પછી આવો.' તેમણે કહ્યું. જેલરને સંબોધીને ઉમેર્યું, 'એમને બે જણને લઈ આવજો.' — બીજો જણ મુગલ હતો.

કહે છે કે અગાઉ બ્રિટિશ રાજમાં અને ત્યાર પછી પણ કેટલાંક વર્ષો સુધી જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની વિઝિટ બહુ ધામધુમભરી રહેતી હતી. ત્યારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની આગળ બેન્ડવાળા ચાલતા. અડખેપડખે સશસ્ત્ર ચોકિયાતો ને પાછળ જેલના નાના અફસરો, વૉર્ડરો, વગેરે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એટલે જેલનો રાજા. જેલમાં એ ચાહે એ થાય. એનું મોટા ભાગનું કામકાજ નાયબ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બજાવે, જે જેલરો તથા વૉર્ડરો વગેરે ઉપર અકસર ગરજતો રહે છે. કેદીઓનેય ધમકાવે. ગમે એમ, પણ અમારી સાથે તે સીધો હતો.

બે કલાક બાદ જેલર આવ્યો. હું અને ગુલામનબી મુગલ તેની સાથે માળી પર સુપરિન્ટેન્ડન્ટની કચેરીમાં ગયા.સુપરિન્ટેન્ડન્ટે સારો, શરીફોને છાજે એવો, આવકાર આપ્યો. ચા, સિગારેટ વડે અમારી સરભરા કરી. અમારી વાતો પણ હમદર્દીપૂર્વક સાંભળી. અમારી બૅરકમાંનું કિચન ખોલાવી આપવા તથા સૂકું રાશન, વાસણો વગેરે જરૂરી સામગ્રીની સગવડ કરી આપવા જેલરને સૂચના કરી. રમતગમત માટે કેરમ બૉર્ડ તથા ગંજીફા અને વાંચન માટે લાઈબ્રેરીમાંથી પુસ્તકોનો પ્રબંધ પણ કરાવી આપ્યો, છેલ્લે કહ્યું, 'અગર કોઈ પ્રૉબ્લેમ હોય તો...'

'થેંક્સ!' અમે કહ્યું અને બૅરક પ્રતિ પગ ઉપાડ્યા. અમારા પગોમાં વિજેતાનું જોમ હતું.

સાંજે નાયબ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મને તેમની કચેરીમાં બોલાવ્યો. કહ્યું, 'દીપક સા'બ! તમારાં પુસ્તકો લઈ જાઓ. બીજી કોઈ વસ્તુ હોય તો તે પણ.' અને અલમારી ખોલી આપી.

હવે જેલના નાના તોછડા અધિકારીઓ ખાન કરીને નિયાઝીખાન, જેલર વગેરેના વર્તાવમા પરિવર્તન આવી ગયુ વરુ બકરી બની ગયા નલામો ભરવા લાગ્યા લાઈબ્રેરીઅન પાગ આવ્યો સાથીઓએ તેમની પસંદગીના પુસ્તકો મગાવ્યા મેં મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદના વિખ્યાત પુસ્તક 'ગુબારે ખાતિર' માટે કહ્યુ આ પુસ્તકમાના લેખો, પત્રો મૌલાના આઝાદે તેઓ અહમદનગરની જેલમા હતા ત્યારે લખ્યા હતા એમાના ચા વિશેના લેખો તો નાયે જ માસ્ટરપીસ છે એનુ વાચન કરનાર વ્યક્તિ અગર ચા ન પીતી હોય તો ચાની બધાણી થઈ ગયા વિના રહે નહી 'ઝિક્ર ઉન પરિવશ કા ઔર ફિર બયા આપના' જેવો મામલો છે એક તો 'ચાઈનીઝ ગ્રીન ટી' જેવુ ઉમદા પીણુ અને મૌલાનાની દિલપઝીર શૈલીમા એનુ વર્ણન ભાષા પાગ સોળ વર્ષની શાહજાદી જેવી ઊકળતી ચાની સોડમ, નાની નાજુક પ્યાલીઓ (ફિન્જાન) અને ચાની ચુસ્કી ભેગો સિગારેટનો કસ એનુ એવુ ખૂબસૂરત બયાન કે ઝટ પ્યાલી ઉપાડી લેવાની અદમ્ય ઇચ્છા થઈ આવે મારી માન્યતા પ્રમાણે ઉર્દૂ ભાષામા મિર્ઝા ગાલિબ પછી ઉત્તમ ગદ્યકાર કોઈ પાક્યો હોય તો તે મૌલાના આઝાદ હતા એમને વાચ્યા પછી કોઈ ઉર્દૂ લેખક તમને આકર્ષી શક નહી બધા ફિક્કા લાગે ગાલિબની ખૂબી એ હતી કે તેઓ ગદ્ય તથા પદ્ય બન્નેમા બેનમૂન હતા જ્યારે મૌલાના શાયર ન હતા, તોયે તેમનુ ગદ્ય શાયરીથી કમ નથી શાયરીનેય ટપી જતુ લાગે

* * *

સૂકુ રાશન આવી ગયુ હતુ વાસણો પાગ આવી ગયા કેટલાક વાસણો નાયબ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તેમના ઘરેથી મગાવી આપ્યા હતા બીજા બે બરદાસ્તી પાગ આવ્યા સીનો કોળી અને કાદર બખ્શ સીનો મૂળ તલ્હારનો રહેવાસી હતો જવાન હતો ને કાદર બખ્શ દાદુનો આધેડ વયનો એ બન્નેને જમીનદારોએ ચોરીચકારીના ઉપજાવી કાઢેલા કેસોમા સડોવી જેલ ભેગા કરાવ્યા હતા આ બરદાસ્તી અમારી બૅરકની સફાઈ કરતા, વાસણો ધોઈ આપતા, બિસ્તર ખખેરતા ને તડકે નાખતા ક્યારેક કપડાયે ધોઈ આપતા

હવ અમે અમારા હાથે મનગમતી રસોઈ કરવાનુ શરૂ કર્યું મને તથા બીજા ત્રણ ચાર જાણને રાધતા આવડતુ હતુ શાકભાજી, ચાવલ, દાળ વગેરે તો અમ પકાવી લેતા પાગ રોટલી વેલવાનુ મુશ્કેલ હતુ એ અમને નહી આવડે વેલવા જઈએ તો હિન્દુસ્તાનનો નકશો બની જાય એ તો ઠીક આટો બાધવાની કળા પાગ અમને આવડે નહી માત્ર એક ઉમર ઉઠો હતો, જે આ કળામા પ્રવીણ હતો એ રોટલી બનાવતો અને અમે સૌ મોજથી ખાતા ને દુઆ કરતા કે 'અલ્લાહ તઆલા, ઉમર ઉઠોના લગ્ન કરાવી આપો'

ઉમર એ સાભળીને ચિડાતો 'અહી કોણ લગન માટે સુકાઈ રહ્યુ છે ભાગ્યમા હશે તો લીલા દોડતી આવશે'

'એમ તો લીલા શુ ચકલીય નહી આવે' અમારામાથી કોઈક કહેતુ, 'લીલાની ઉમેદ બાધવા પહેલા આરસીમા જોયુ હોત તો' — અને હસાહસ થઈ રહેતી લીલા એટલે સિંધી પ્રેમકથાનુ એક પાત્ર એ માછણ હતી અને હાકિમ ચનેસર તેનો આશિક હતો

ઉમર ઉઠો મૂળ ઠઠ્ઠાનો સિંધ હારી ચળવળનો એ જોશીલો કાર્યકર હતો સરકારની નીતિ વિરુદ્ધના ભાષણો હારીઓની ઉશ્કેરણી માટે તેન પકડવામા આવ્યો હતો એ જવાન આદમી આમ તો ઘણો મળતાવડો, પાગ કોઈનો ભરોસો કરે નહી બધાને શકાની નજરે જુએ

વાત વાતમાં ઉશ્કેરાઈ જાય. અને આમ થતું ત્યારે તે કેટલીક હાસ્યાપદ હરકતો કરતો. નાચતો ઊછળતો અને હાકોટા પાડતો હતો. અમારે એને બહુ પંપાળીને રાખવો પડતો હતો. રોટલી વેલાવવાની હતી ને એની પાસે! પરંતુ ઘણી કાળજી રાખવા છતાં એક દિવસે તેને કંઈક વાંધો પડ્યો અને તે આળસી ગયો. કહી દીધું, 'જાવ, નથી બનાવવી રોટલી.'

અમે સૌ મૂંઝાયા. આ પથ્થરને હવે કેમ મનાવવો? સમજાવવાની ઘણી કોશિક કરી, પણ તે એકનો બે થયો નહીં. બલકે ચીખ્યો, 'કહી દીધુંને નથી બનાવવી...! જાવ, ખાવું પણ નથી.'

હવે શું થાય? આટો ગૂંદેલો હતો. શાક તૈયાર હતું. પળે પળે ભૂખનું જોર વધતું જઈ રહ્યું હતું. અને ઉમર ઉઠો હતો જે ઊઠવાનું નામ લેતો ન હતો. અમે બધા પરેશાન હતા અને તે અમારી પરેશાનીનો તમાશો જોઈ રહ્યો હતો; કોઈ બિલાડી ભૂખ્યા ઉંદરોનો તમાશો જુએ એમ! મેં અમારા સાથીઓને કહ્યું, 'ઉઠોને મનાવવાનો એક જ ઉપાય છે. એની માફી માગી લો, એ રાજી થઈ જશે.'

બે સિવાયના અમારા બધા મિત્રો એ માટે તૈયાર હતા. હું તેમને લઈને ઉઠો પાસે ગયો. અમે તેની પથારી ઉપર બેસી ગયા. મેં હળવેથી વાત ઉપાડી. 'સાંઈ! અમે માફી માગવા આવ્યા છીએ...!'

'કેવી માફી? શાની માફી?'

'તમે રિસાયા છોને?'

'હા, રિસાયો છું. તો શું એ માટે મારે તમને પૂછવું જોઈએ?!'

'ના, ના. હું એમ ક્યાં કહું છું.' મેં સાંઈ ઉઠોના પગ દબાવતાં કહ્યું, 'પણ કંઈ કારણ રિસાવાનું?'

ઉઠોને અમારા એક સાથીની કોઈક વાતથી માઠું લાગતું હતું. તેને હતું કે તેનું માન જાળવવામાં આવતું નથી. અને આ છોકરાઓ (કૉલેજ વિદ્યાર્થીઓ) એકલા બેઠા હોય ત્યારે તેની મજાક પણ કરે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં એવું કશું હતું નહીં. એ માત્ર તેનો વહેમ હતો. અને વહેમનું ઓસડ તો હકીમ લૂકમાન પાસે પણ ક્યાં હતું? — મેં તેને સમજાવ્યું કે એવું કશું નથી. આ છોકરાઓ મજાક કરે એવા નથી. એમનાં દિલોમાં તેના માટે ઘણું માન છે. મેં તેની હાજરીમાં જ એ છોકરાઓને પૂછ્યુંયે ખરું, 'શું તમે લોકો ઉઠો સાહેબની મજાક કરો છો?' 'ના, ક્યારેય નહીં.' એ બધા એક અવાજે બોલ્યા, 'એમને કોઈ વાતે માઠું લાગ્યું હોય તો અમે માફી માગીએ છીએ.'

સાથે જ મેં ઉઠોનો હાથ ઝાલી તેને ઊભો કરતાં કહ્યું, 'લો, ચાલો! ગુસ્સો મૂકી દો અને ઊભા થાઓ.'

રહીસહી કસર મારા સાથીઓએ પૂરી દીધી. તેમણે ઉઠોને કમ્મરમાંથી પકડીને ઊભો કરી દીધો.

ઉઠો મરણિયા સિપાહીની જેમ છેલ્લા પ્રયાસ રૂપે કાંઈક કહેવા જતો હતો. પરંતુ મેં તેની વાત મૂળમાંથી જ કાપતાં ફટકાર્યું, 'પણ બાણ કાંઈ નહીં. ચાલો, રોટલી બનાવો. પેટમાં ઉંદરડાં દોડી રહ્યાં છે.'

ઉઠો કાંઈક બબડતાં બબડતાં કિચનમાં ગયો. અને પછી શેકાતી રોટલીની સોડમથી આખી બૅરક મઘમઘી ઊઠી. સખત ભૂખ લાગી હોય ત્યારે આ સોડમ વિશેષ મીઠી અને રુચિકર લાગે છે. એક તરફ આ સોડમ હતી તો બીજી બાજુ આ સૂત્ર ગુંજી રહ્યું હતું: 'ઉઠો ઝિન્દાબાદ!'

* * *

આ જેલમાંની અમારી બૅરક આ દષ્ટિએ ઘણી સારી હતી કે બૅરકની આસપાસ બગીચો હતો. જેમાં ગુલાબ, મોગરો, સદાબહાર વગેરે

ફૂલછોડ હતા મારા પ્રિય ગલગોટો અને મેંદીના છોડ પણ હતા મેંદીની મહેક એવી કે હિનાઈ હાથ, ગોરા સુંવાળા હિનાઈ હાથ નાભર્યા વિના રહે નહીં મને એ મહેકનુ વળગણ હુ દરરોજ નવારે, સાંજે એ છોડોની હાર આગળ આંટા માર્યા કરુ હિનાની મહેકથી મન પ્રફુલ્લિત રહેતુ એ મહેકની હારોહાર આવી કાવ્યપંક્તિઓ પણ ચાલી આવતી

હિનાઈ હાથને શુ કામ હુ તરસુ
હિનાઈ હાથ ખુદ મારુ મુકદ્દર છે
ચાહુ છુ એને બસ જેની હથેળીમા
હિનાઈ રંગથી દીપક લખેલુ છે

આ બાગમા કોઈ કોઈ દિવસે ખૂબ ફૂલો ખીલતા જાણે છોડોને વહાલુ ન ચડ્યુ હોય! એક દિવસે નવારના પહોરમા બરક પૂરી અને તરત હુ બાગમા ચાલ્યો ગયો થોડી વારે એક કોલેજ વિદ્યાર્થી નિનાદ પણ આવ્યો અને બાગ નજીક ખુલ્લી જગ્યાએ કસરત કરવા લાગ્યો કસરત એ તેનો રોજિંદો ક્રમ હતો કસરત હુ પણ કરતો મન ધાગી કસરતો આવડે દંડ બેઠક, મગદળ, ડમ્બેલ, યોગાસન, હોરિઝોન્ટલ બાર, પેરલલ બાર, મલખમ, વગેરે કુસ્તી પણ કરી લેઉ સ્વિમિંગમા તો એક્કો યુવાનીમા આ બધુ હુ શીખ્યો હતો એટલુ જ નહીં, વ્યાયામશાળા પણ ચલાવી હતી વડોદરામા દર વર્ષે યોજાતી કુસ્તી તથા સ્વિમિંગની સ્પર્ધાઓમા ભાગ લેવા પણ જતો ગુજરત્ન પ્રા માણેકરાવ મારા ગુરુ હતા અહીં જેલમા મારી આ જાણકારીનો લાભ નિનાદને મળી રહ્યો હતો હુ વિવિધ કસરતો વિશે તેને માર્ગદર્શન આપતો ધ્યાન કરીને યોગાસનમા મ તેને રસ લેતો કર્યો હતો શીર્ષાસન, ધનુરાસન, મયૂરાસન, પદ્માસન વગેરે આસનો શીખવ્યા હતા તે શીર્ષાસન કર્યા પછી પદ્માસન વાળીને બેઠો હતો ત્યા કલદર રહેનતી લહતતો બાગમા આવ્યો મને કહે 'આજે તો ખૂબ ફૂલો ખીલ્યા છેને! ચૂંટી લઉ થોડા?'

મારા જ ગુલાબના છોડ એ દિવસ ખૂબ મહોર્યા હતા અને ખાસ્સી ખુશબૂ પ્રસરી રહી હતી ગુલાબની મીઠી, ભીની ખુશબૂ કોને નહીં ભાવે! એ તો પાષાણ હૃદયનેય મુલાયમ કરી નાખે અને એનો રંગ! શુ કહેવુ એનુ! એ ઈશ્વનાનલ આમ વિચારવાને મજબૂર કરી દે છે કે જેણે આ સૌંદર્ય સર્જ્યું છે એ પોતે કેટલો સુંદર હશે!! મે કલદરના પ્રશ્નનો કશો ઉત્તર આપ્યો નહીં ત ફૂલ ચૂંટે એ મને ન ગમે એ દેખીતુ હતુ પણ તેને એમ કરતા રોકવાની કોઈ સત્તા મારી પાસે ન હતી

કલદરે ચપોચપ ત્રણેક ફૂલ ચૂંટી લીધા નિનાદે એ જોયુ અને તે ફૂલપ્રેમી જવાન ભભૂકી ઊઠ્યો રીતસરનો ચીખી જ પડ્યો, 'એય કલદર! આ જુલમ શા માટે કરે છે?'

'કયા જુલમ?'

'ફૂલ શા માટે ચૂંટે છે? તને એનાથી શુ દુશ્મની છે?' નિનાદે કહ્યુ

કલદર હસ્યો ફૂલોને સૂંઘતા બોલ્યો, 'દુશ્મની અને તે ફૂલોથી? અરે! હુ તો પથ્થરથીયે દુશ્મની રાખતો નથી એ પણ ઠોકર રૂપે વાગીને જ્ઞાન આપે છે, શુ સમજ્યો?'

'એ તો ગામનો ગાયજોય જાણે,' નિનાદે કહ્યુ તેના અવાજમા ખિન્નતા હતી 'પણ ફૂલ ચૂંટીશ નહીં મોટી મહેરબાની '

કલદરે નિનાદની એ વિનંતીને મહત્ત્વ આપ્યુ નહીં તેણે બીજુ એક ગુલાબ ચૂંટ્યુ આથી નિનાદ ના શિખ ભડકો થઈ ગયો અને તૂટી પડ્યો કલદર ઉપર બને જવાન હતા મુસ્તંડા હતા આખલાની જેમ આથડવા લાગ્યા બાથંબાથ પણ મામલો વિશેષ આગળ વધે અને બીચકે એ પહેલા મ દરમિયાનગીરી કરી બેઉને છૂટા પાડ્યા ઠપકાર્યા અને કલદરને બેરેક પ્રતિ રવાના કરી દીધા

જેલમાં આવી સામાન્ય અથડામણો ઘણી વાર ભયંકર સ્વરૂપ પકડી લેતી હોય છે. સામાન્ય ઝઘડા મુક્કા અને ઠોંસાથી આગળ ખૂનખરાબા સુધી પહોંચી જતા મેં જોયા છે. એવી એક ખૂનખાર લડાઈ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮માં હું સુરતની જિલ્લા જેલમાં હતો ત્યારે જોયેલી. એ મારો પ્રથમ જેલવાસ. ત્યારે ગાંધીજીની હત્યા બાદ સમગ્ર મુંબઈ ઇલાકાના 'મુસ્લિમ લીગ નેશનલ ગાર્ડ'ના અફસરોને ગિરફતાર કરી જેલ ભેગા કરી દેવામાં આવ્યા હતા. હું ત્યારે બારડોલી તાલુકા નેશનલ ગાર્ડનો કેપ્ટન હતો. અને એ હેસિયતે સુરત જિલ્લાના અન્ય ગાર્ડ અફસરો ભેગો જેલમાં બંધ હતો. સુરતની આ જેલમાં અનેક ડામીસો, બદમાસો, ચોરો, ઉઠાવગીરો પણ હતા. અમારી બૅરક અલાયદી હતી. અહીં બૅરકો સવારે અને સાંજે બબ્બે કલાક માટે ખૂલતી. એ દરમિયાન નાહવુંધોવું વગેરે કરી લેવાનું. સાંજે થોડુંઘણું રમીયે શકાતું.

અહીં એક દિવસે સવારે દસ વાગ્યાના સુમારે અમે જેલ કમ્પાઉન્ડમાં પીપળાવાળા ચોરા ઉપર બેઠા હતા ત્યાં અચાનક એક બદમાશે પીપળાનું ડાળખું તોડીને એક બીજા બદમાશ ઉપર તૂટી પડ્યો. તેનો એ આગુધાર્યો ઘા બહુ જોરદાર હતો. પણ ચૂકી ગયો. વાગ્યો હોત તો એક જ ઘાએ તેના હરીફનું કામ તમામ થઈ ગયું હોત. વાર ખાલી ગયો એટલે હરીફ બદમાશે ઓટીમાં છૂપાવેલો ચાકૂ ખોલી કાઢ્યો. એના જવાબમાં પેલા બદમાશે રેઝર બ્લેડ કાઢ્યું. અને પડકાર આપ્યો, 'આવ, આજ ક્યાં હું નહીં, ક્યાં તું નહીં.' અને ઝપટવા લાગ્યા એક બીજા ઉપર, ભૂખ્યા વરુઓની જેમ. લોહીના છાંટા ઊડવા લાગ્યા. પણ વિશેષ ખૂનખરાબો થાય એ પહેલાં પોલીસ ટુકડી આવી ગઈ. અને તમામ કેદીઓને બૅરકોમાં તાળાબંધ કરી દેવામાં આવ્યા. બદમાશો પાસેનાં ચાકૂ, બ્લેડ વગેરે હાનિકારક એવી તમામ વસ્તુ લઈ લેવામાં આવી અને તેમના પગોમાં સાંકળો નાખી દેવામાં આવી. એના બીજા દિવસે એ બેમાંના એક બદમાશને કોઈક બીજી જેલમાં મોકલી આપવામાં આવ્યો હતો.

મેં નિસારને ટાઢો પાડ્યો. જીવનમાં ધીરજ અને ઉદારતા કેટલાં મહત્ત્વનાં હોય છે, એ તેને સમજાવ્યું. અને કલંદરની ક્ષમાયાચના કરી લેવાનું સૂચન કર્યું.

બાદમાં અમે બૅરકમાં ગયા ત્યારે કલંદર તેની પથારી આગળની બારીમાં ઊભો કાંઈક વિચારી રહ્યો હતો. તેની નજર બારી બહાર હતી. મેં નિસારને ઇશારો કર્યો, 'જા, ક્ષમા યાચના કર.' અને તે કલંદર કને જાય એ પહેલાં કલંદર પોતે પાછળ ફર્યો. ઘડીક નિસારની સામે જોઈ રહ્યો અને પછી દોડીને તેને ભેટી પડ્યો. કહ્યું, 'મને માફ કરી દે. ...તને નથી ગમતું તો હવે ફૂલ નહીં તોડું!'

મને ઘણી ખુશી થઈ. મેં તેમની પીઠ થાબડી અને બીજે દિવસે મેં પોતે ફૂલોનો એક ગુલદસ્તો બનાવીને કલંદરને ભેટ આપ્યો. તે રાજી થયો. નિસારને પણ એ ગમ્યું.

દુશ્મનો માટે હોય છે કાંટા
દોસ્ત આવે તો ફૂલ વરસાવો.

(ક્રમશઃ)

ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો

પાદર

ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલ

ગઈ કાલ સુધીના ગામની એક છબિ આંખેથી ઓઝલ થતી નથી એ છબિ તે પાદરની. ચરોતરમાં પાદરને ભાગોળ કહે છે પણ અમારા પંચમહાલમાં (તથા દક્ષિણે ભરૂચ સુરત તરફ) ગામના મુખ્ય પ્રવેશને પાદર કહે છે પાદરેથી જ ગામ પરખાઈ આવે. પાદર એટલે ગામનો ચહેરો-મહોરો. માટેરી, નાળિયેરી બેઢાળિયાં ઘરોવાળાં ગામો ..એનાં મોટાં ફળિયાં. પ્રત્યેક ઘર પછીતે મોટા વાડા, વાડામાં ખળું, ઘાસનાં કૂંધવાં. નાવાધોવાના પથરા ને પાણીનાં માટલાં તેય પછીતે. ઊતરતે ચોમાસે, શરદના દિવસોમા સીમ ખળે ઠલવાય ને જોતજોતામાં વાડાઓમાં બધે ડાંગર-મકાઈ-બાજરીના ઘાસનાં કૂંધવાં મંડાઈ જાય. ગામ આવાં કૂંધવા વચ્ચે વસેલું લાગે... ગામને પાદરે પણ કોઈકના વાડા પડતા હોય ને ત્યાય ઘાસની ગંજીઓ કે પરાળના મોટા આંગલા મંડાયેલા હોય. લુણાવાડિયા પાટીદારોનાં આવાં ગામડાં આજેય મોકળાશથી વસેલાં લાગે છે.

પંચમહાલમાં પાદર વગરનું ગામ તમને ભાગ્યે જ મળશે. આ પાદર ગામની શોભા... બધો વટ પડે કે પાડવાનો હોય તે આ પાદરમાં .. ઘણા કહેતા સંભળાય કે 'વટ પડ્યો વડોદરે ટેસ પડ્યો ટેશને પણ પોતાનું પાદર તે પોતાનું.' ઘણે દા'ડે ઘેર વળતો મનેખ પણ પાદરની ધૂળમાં પગલું પાડે કે એના જીવને ટાઢક થાય મા અને માટી બેઉ અહીં પર્યાય હોય છે

મોટા પાલ્લાનું પાદર મોકળાશવાળું...

ધોરીવાટ ગામ ચીરતી પાદરે આવીને અટકે... તળાવની પાળે થઈને વહી જાય પાધરી નાના પાલ્લાની બગલમાં થઈને દૂરનાં ગામે જવા... બીજી 'બે કાંટા અડખેપડખેની સીમમાં' જાય...ઓતરાદો ગાડા ચીલો મહીસાગર તરફ વળી જાય ..મારગ બધો ધૂળિયો ધૂળ સાફ.. આછી કરકરી ને વધારે સુંવાળી .. ગાડાચીલા વધુ રળિયામણા લાગે... એની ટાઢીહેમ ધૂળમાં હુતુતુ ને ખોખો. લંગડી અને પકડદાવ રમવાનાં..: એ બહાને વાતેવાતે બથોબથ પડવાનું... ખરા લંગોટિયા 'દોસ્તારો' તે આ ધૂળમાં જોડે રમીને મોટા થયા હોય તે... આખા પાદરમાં માફકસરની ધૂળ. . વચ્ચે રમવાના મેદાન કરતાં એટલી બધી જગા . જૂની રમતો તો ગામને જાણીતી પણ બાજુના ગામ મધવાસમાં હાઈસ્કૂલ આવી. . એમાં ભાગનારા નીકળ્યા .. ને એ વૉલીબોલ લઈ આવ્યા.. અમે એ રમવા સાંજે પાદરમાં થાંભલા ખોડીને નેટ બાંધીએ આખા ગામનાં છોકરાં જોવા ઊમટે .. ખેતરે કામે જતાં-વળતાં લોક ઊભાં રહીને જુએ, અચંબિત થાય. બાજુમાં વર્ષો જૂનો કૂવો . કૂવે પાણી ભરવા આવતી સમવયસ્ક કન્યાઓ કે વહુવારુઓ દડો રમતા અમને જુએ એ 'અવસર' લાગે ને મનોમન જીવ પોરસાય... રમવા માટુ પડાપડી થાય . લાગવગ લગાડાય... નેટ-દડાના પૈસાની ઑફરો મુકાય . પછી તો એવાં બે-ત્રણ મેદાનો થઈ ગયાં વડીલો જરા વીફર્યા... 'મારાં ઠેહાં ભણવું મેલીને આ દડો કૂટવાનું ચાંથી શીખી લાયાં.. !'

પાદર અને ગામની એક ધારે પીપળ નીચે શિવાલય. . રમણીક અરાલવાળાની કવિતામાં આવે છે એવું - ખરેખરું 'શંભુનું જીર્ણ દેરું .' એને પતરાંની પડાળી... એમાં શીકામાં મૂકેલો ઘડો તે શિવજીની જળાધારી .. ટપક્યા કરે .. ખાલી ઘડો અમેય ભરી દઈએ... એના જીર્ણ-તૂટ્યા ઓટલે ખમીસ કાઢી આડા પડીએ..

ચોમાસે વરસાદ ખેંચાય ત્યારે શિવજીને પાણીમાં ડુબાડી અકળાવવા આખા ગામના મોટિયારો બપોરે હલ્લો કરીએ... શિવજી અકળાય અને એક બે દનમાં વાદળાં થાય પછી વરસાદ પડે... અમને શિવજીમાં શ્રદ્ધા વધે. પીળી કરેણનાં ફૂલો સિવાય ત્યાં કદી બીજાં ફૂલો ભાળ્યાં નથી... ગામમાં શિયાળે હજારીગલ થાય કોકના વાડામાં... ક્યાંક મળે બારમાસી... બાકી ફૂલો તો લક્ઝરી ગણાય મારા ગામમાં, આજેય! એ શિવજીની પૂજા કરવા મધવાસથી એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ સોમવારે આવતા... ઘી-આટો ઉઘરાવીને પાછા વળી જતા.

પાદરના કૂવા પાસે ચોરો-એની પડખે બે પાળિયા. લડતાં લડતાં ખપી ગયેલા કોક રજપૂતની કથા એમાં જોડાયેલી. હોળી-દિવાળીએ આ પાળિયાની પગથારે દીવા મુકાય. બાકી ચોરે નિશાળેથી નાસી આવેલાં ટાબરિયાં પત્તાં રમવાનું શીખ્યા કરતાં... ઓતરાદી પા નિશાળનું નોંધારું ને નવું મકાન થયેલું. રાવજીની નવલકથાની નાયિકા 'લલિતા' બદલી થઈને રાવજીના ગામની નિશાળમાં જાય છે. એ વાંચું ત્યારે લલિતા હંમેશાં મને આ મારા ગામની નિશાળમાં ભળાઈ છે. કેમ કે એમાં એક એવાં શિક્ષિકાબહેને ઘણાં વર્ષો નોકરી કરી છે. જાતે સંસાર મૂકીને શિક્ષણ સ્વીકારેલું. સદાય સફેદ વસ્ત્રોમાં એમને જોયેલાં... ને 'મીરાં'ના નામોચ્ચાર ટાણેય મનમાં પાછાં એ જ મૂર્તિમંત થઈ રહે. મારી નિશાળ તો કોઠિયે ને પડસાળે બેઠેલી... આ તો નવી નિશાળ! પણ એમાં ઘણી વાર માસ્તરોનાં ચા-પાણી, ડોડા શેકવા, ભજિયાં-નાસ્તાની મહેફિલો વિશેની વાતો થાય... પાદરની શોભામાં ખસૂસ વધારો કરતી એ નિશાળ આજેય ઉજ્જડ પાદરે નતશિરે અદબથી ઊભી છે. એ દેખાય...! કૂવાની સામે મોટો વડલો. બાજુમાં આધો ખખડધજ લીમડો વડ મકો ને નાનકડી તળાવડી. વડની બીજી તરફ મકતી જગા. એમાં ફાગણી પૂનમે હોળી પ્રગટે. તળાવડીની સામે પાર બે કોઠીનાં ઝાડ. એ ઝાડ નવા વર્ષે ઝાયણીએ દર્ભની વણેલી તોરણ બંધાય. ગાયો ભડકાવવા લોક ભેગું થાય. હોળી પ્રગટે એ જગાની બાજુમાં બે મોટાં આંબલીનાં ઝાડ, એ ભૂત આંબલી કહેવાય. રાતે બાર વાગ્યા પછી પાદરમાં ચોરા પાસે જોગણીઓ રમવા ઊતરે. ગરબાની ઘૂમેર મંડાય. જોનારું છળી જાય તો તાવ ચડે ને મરણ થાય એવી વાયકા. પાદરમાં ત્રિભેટે બેડિયાં મુકાય ને ઉતાયણાં (રોગદોગ વાળેલાં મંત્રતંત્રનાં પાણી કંટાળાં-ઘડા વગેરે...) નીકળે. દિવસે કૂવાકાંઠો ખાલી જ ન પડે. રમનારાં છોકરાં વડ નીચે વાગોળતાં ઢોર, વટેમાર્ગુઓ પણ રાતે પાદર ભેંકાર. વાતો એવી વહેતી થયેલી કે નબળોપાતળો જીવ એ તરફ સાંજના નવ પછી ડાફેર પણ ના મારે...

પાદર પ્રસંગે ટાણે ઘરઆંગણું. પરણવા ઊઘલીને આવતી જાનનો મુકામ પાદરના વડ નીચે. કન્યાવિદાયની ભીની ક્ષણો તળાવની પાળેથી વિખૂટી પડે. સીમંતવાળી વહુવારુ શિવજીને પગે લાગવા આવે ને પાળિયાઓનાં દર્શન કરે. વરને ગાનારીઓ અહીં પાછી ધારી રમે. ગામના પરણવા ચઢેલા યુવાનોનાં ફૂલેકાં પાદર ચંપાઈને પાછાં વળે. એમાં પ્રેમીઓનાં આંખ-મન મળ્યાંના લહાવા ભળે. હોળીના ઢોલ પણ અહીં ઢબૂકે. સાઠ વર્ષના કણબી એવે ટાણે તાનમાં આવી દાંડિયા રમે. પગી-બારિયા ઢોલ સાથે વેશ કાઢી રમવા આવે. ચાર ચાર ગામના ઢોલ ભેગાં થાય. ગામો ઊમટે યૌવન રમણે ચઢે. જોનારાંથી ઝાલ્યાં ન રહેવાય એવા થનકારા થાય. હોળીએ શ્રીફળ ચારવા નવા પરણેલા મોટિયાર આવે ને પહેલીવાર દીકરાના બાપ બનેલા ફરજિયાત આવે. નારિયેળની બાધા થાય. દીકરાને પગે લગાડાય. વહુ દીકરીઓ ઘૂમર માંડીને ગાય.

'ઊંડો કૂવો ને માદળ સાંકડો રે...
અલ્યા સરખી સાહેલીની જોડ્ય મારા વાલા...'

ફાગણી પૂનમની ચાંદનીમાં પાદર પલળી જાય. સૌ નિરાંતે બેસે, વાતે ચઢે ક્યાંક નવી આવેલી વહુવારુઓ ધૂળ ઉરાડી ધુળેટીનો આરંભ કરે. કોક દિયરિયો ભાભીના ઓરતા પૂરાય કરે. ધીમે ધીમે હોળી ઠરે. ટાઢ લઈને શિયાળો નદી કાંઠે ચાલ્યો જાય. ઉનાળાના બાકળા ભૂત આંબલીએ વેરીને લોક ઘેર જાય, હોળીનો ચોકીદાર રહે - એ જ જાણે ઉનાળો!

બેસતા વર્ષનો દા'ડો તે ઝાયણી. દેશદેશાવર-અમદાવાદ, વડોદરે કે સુરત કમાવા ગયેલા મોટિયારો, કારખાનેદારો, માસ્તરો ને મહેતીઓ દિવાળી ઉપર અચૂક ઘેર આવે ઝાયણીની સાંજે બધાં ભેગાં થાય પાદરમાં. ગોવાળ દર્ભઘાસના ભારા લાવ્યા હોય, એમાંથી જાણતલ વડીલો સાત પૂતળીઓવાળી ઝાડી તોરણ વણે નોકરિયાતોનાં ઊજળાં ને નવાં કપડાં ઘેર રહેનારાં કુતૂહલથી જોઈ રહે, કોક ભાવ પૂછે. અચંબાથી આંખો પહોળી કરે સૂતળી બૉમ્બ ફૂટે, પરદેશી હવાઈ ને બલૂન લાવ્યા હોય તે ચઢે ગાયો તોરણ ચઢાવવા માટે ભડકાવીને લાવે. લક્ષ્મી છાપ જાડા ફટાકડા ફૂટે. ગાયો ભડકે ને દોડે, જેની ગાય તોરણ નીચેથી પહેલી પસાર થાય તેને ઘેર ગોળધાણા ખવાય. તારામંડળ સળગે'ને સૌ લોક બબ્બેની લાઇનમાં થઈને ખભેખભો મિલાવી, 'રામરામ' બોલતાં બોલતાં ભેટે-મળે. આખા વર્ષનાં વેરઝેર ભૂલીને મળે ને થોડીવારમાં પાછું પાદર અંધારું ઓઢીને એકલું થઈ જાય. નવું વર્ષ ઘેરઘેર દાળભાત કંસારમાં પડે. એ જ મીઠાઈ ને એ જ મેવા. વાત પાછી વર્ષને ઓથે પડે. ગંભીર વડ બધી વાતનો સાક્ષી બની રહે.

આ પાદરે જતી વળતી જાનના વિસામા થાય. હાથીવાળા બાવાઓ પડાવ નાંખે. દોરડે ચાલનારા નટના ખેલ થાય ભવાઈના વેશ અને અમે કરેલાં એવાં નવા જમાનાનાં નાટકો થાય તેય આ પાદરમાં. લવારિયા ગાડાંના પૈડે વાટો ચઢાવવા આવે, જિપ્સીઓના ડેરા પડે. માગનારા રાવળિયા પણ પાદરે ઊતરે. ગામમાં મરણ ટાંણે કાણે-મોંકાણે આવનારાં બૈરાં પાદરે પહેલું મ્હોંવાળે! આદમી ત્યાં એકઠા થઈને પછી આગળ વધે. વળતાં બધાં પાદરેથી વિખરાય છાનાંછપનાં મળનારાં કાઠી છાતી રાખીને રાતે પાદરમાં ખૂણેખાંચરે મળે, ભૂતપ્રેત એમને કાંઈ ન કરે સીમના રખોપિયા અધમધરાતેય પાદરે પાર કરી જાય-આવે મરણ પામનારની નનામી પાદર થઈને પહોંચે મહીકાંઠાના મસાણે. સૌભાગ્યવતીના ચૂડા ફૂટે પાદર તળાવની પાળે. રોન ફરનારા પાદરેથી દિશા વહેંચીને નીકળી પડે. પાદરેથી ગાડા જોડાય પરગામ જવા ને પરગામીનાં ગાડાં છૂટે આ પાદરે

મધવાસ ને મુવાડાનાં મનેખ પાદરને 'ગુંદરો' કહે, એટલે કે ગોંદરો. એવા ગામોમાં પાદરે મંદિર હોય, ડેરી કે પંચાયતઘર હોય, નાની હૉટેલ-હાટડી કે એકાદ પાનનો ગલ્લો મળી આવે. નવો જમાનો બેઠો છે - હવે પાદરે ચહેરો બદલાવી લીધો છે બસ સ્ટેન્ડોએ પાદરને વરવાં કે વિકૃત કરી નાખ્યાં છે નબળાં લોકના અડ્ડા બની ગયાં છે પાદર તો મારા ગામનું પાદર ઊજડી ગયું છે '૭૩નાં પૂર ગામમાં ફરી વળેલાં નીચી ફળીને લુહારવાડો જમીનદોસ્ત થઈ જતાં ગામ એડધું નવી વસાહતે વહી ગયું. હવે શિવાલય નથી રહ્યું શિવજીને નાની દેરીમાં જેલવાસ અપાયો છે. ચોતરો પડી ગયો છે, પાળિયા પથરાને ટેકે ઊભા છે. કૂવાની વંડીઓ તૂટી ગઈ છે. લીમડો કપાઈ ગયો છે. વડ પાંખો પડી ગયો છે. તળાવડી દબાણોમાં ચાલી ગઈ છે. ભૂતઆમલીને ભૂતાં ખાઈ ગયાં છે. એકલીઅટૂલી નિશાળ નિરાશામાં ગરક છે ઊબડખાબડ પાદરે હવે હોળી-ઝાયણી ઝાંખાં પડીને ભૂંસાવા માંડ્યાં છે. પાકી સડકના સ્ટેન્ડે ગામ વળી જતાં પાદર 'પાધર' થઈ ગયું છે, પણ મારા મનમાં પાદર હજી અકબંધ છે.

*

ચિંતન

હિન્દુ ધર્મની ભીતરમાં

ઈશ્વરલાલ દેસાઈ

ભારતવર્ષના આર્ય ક્રાંતદ્રષ્ટા કવિઓએ ઉત્તમ સાહિત્ય રચ્યું. આ સાહિત્ય મંત્રરચનાયુક્ત હતું અને તેને ગ્રંથોરૂપે ટકાવી રાખવા આજની જેમ છાપકામનાં કોઈ સાધનો હતાં નહિ. તેથી એક મુખેથી બીજે મુખે, પાઠાંતર થઈને પણ, એક પેઢીથી બીજી પેઢીમાં સચવાતાં રહ્યાં. પેઢી દર પેઢી સાચવી રાખવા તે સંગ્રહ પદ્યરૂપે યોજવામાં આવ્યો હતો કે જેથી તેનો સહેલાઈથી પ્રસાર અનુકૂળ બને. આમ ભારતના વેદગ્રંથોનું નિર્માણ થયું. ત્યાર પછી તેનાં વિવેચન અને ટિપ્પણરૂપે વેદાંતો, સંહિતા, મીમાંસા અને પુરાણો-દર્શનોની રચના થઈ.

એ સારી વાત છે કે આ અમૂલ્ય વારસો આપણી સમક્ષ કોઈ ને કોઈ રૂપે હાજર છે. વેદોની ઋચાઓ આજે પણ આપણને સાંભળવી જ નહિ પણ જીવનમાં ઉતારવા જેવી લાગે છે. કાળક્રમે આ સાહિત્યનું માધ્યમ સંસ્કૃત ભાષા મટીને ઈતરભાષા બનવા માંડ્યું અને તેથી તેની મૌલિક ઝમકમાં થોડી ઓટ આવી ગઈ. આ મૂળ ધર્મપુસ્તકો ઉપરાંત રામાયણ, મહાભારત, અને ભગવદ્ગીતા જેવા મહાન ગ્રંથોનું જ્ઞાન આપણી પાસે મોજૂદ છે કે જેમાંથી આપણને દેશકાળનાં આક્રમણ હોવા છતાં પણ, જીવનની હરકોઈ સમસ્યાઓનો ઉકેલ મળી શકે છે; કારણ કે તે માત્ર ઉપદેશગ્રંથો નથી બની રહ્યા પણ તે અનુભવગ્રંથો સાબિત થઈ ચૂક્યા છે. આ સાહિત્યની અસર આપણા ઉપર જાણ્યેઅજાણ્યે પડી છે અને તે કશનળીમાં ગાળેલું શુદ્ધ તત્ત્વ હોવાથી આપણે તેનું અનુશીલન આપણા જીવનને કામયાબ બનાવવામાં કરી શકીએ છીએ. આ પુસ્તકોની વિવિધતા એ છે કે એમાં વ્યાકરણથી માંડીને જ્યોતિષ, વૈદક, આરોગ્ય, ગણિત, ખગોળ, વિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, સમાજ યુદ્ધવિદ્યા સુદ્ધાંનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઇતર ધર્મનાં પુસ્તકોમાં આટલી વિવિધતા શોધી જડતી નથી.

હિંદુ શબ્દ પરદેશીઓએ આપેલી ભેટ છે. હિંદુ ધર્મનાં મૂળ વેદધર્મમાં છે. તે સૌથી પુરાતન છે. બીજા ધર્મોની હસ્તી અને ઉદય ત્યાર *પછી* થયાં. આથી આજની માનવસંસ્કૃતિ આર્યધર્મની અસર હેઠળ જ ફૂલીફાલી છે. ભારતમાંનો આજે વસેલો સમગ્ર માનવસમુદાય પછી ભલે તે ઈતરધર્મમાર્ગી હોય તોપણ આ વેદધર્મની અસરથી મુક્ત નથી. આ રીતે ભારત બહાર અન્ય દેશોમાં જઈ વસેલા મૂળ ભારતીયો પછી ભલે તે અન્ય નાગરિકો હોય તોપણ ભારતીય છે. ભારતનું બંધારણ બિનસાંપ્રદાયિક છે અને હિંદુ ધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવવાની જરૂર પડી નથી એનું કારણ પણ વેદધર્મની કક્ષામાંથી વિભક્ત થવાની અશક્યતા જ છે. તેથી જ આપણને રાજ્યધર્મના કોઈ મહોરાંની જરૂર નથી, પણ વેદધર્મપ્રમાણિત ધર્મસહિષ્ણુ ધર્મરાજ્યની જરૂર છે, પછી ભલે તેને રામરાજ્ય કે સર્વોદયરાજ્ય કહો. અશોકે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યાશ્રય આપ્યો અને તેથી પ્રજાનું ખમીર હણાયું; ધર્માંધતા ફેલાઈ ગઈ. હિંદુધર્મ

એક વિશાળ વડલા જેવો અડગ ઊભો છે કે જેના આશ્રયે ઉત્તમ નીતિરીતિ ટકી શકે

ધર્મને સંકુચિત દષ્ટિથી જોવાની જરૂર નથી સાચો ધર્મ મનુષ્યનું કોઈ ઉપકરણ, સાધન કે સગવડ નથી. તે વળગણ કે વળગાડ પણ નથી. આથી સાચા ધર્મનો નાશ કરી શકાય નહિ, બદલી શકાય નહિ, તેનો પ્રચાર કે પ્રસાર થઈ શકે નહિ. તલવાર કે રાજ્ય, ધન કે સત્તાના આશ્રયની તેને જરૂર નથી. તે આપોઆપ ફેલાય છે, ફૂલે છે. ફાલે છે અને દેશકાળક્રમે બદલાતો રહે પણ તેનું મૂળ તત્ત્વ બદલાય નહિ વેદધર્મમાં આ પ્રકારનાં સાચા ધર્મનાં બધાં જ લક્ષણો છે. કારણ કે તે જીવનને સહજ સુખી છતાં ઉદાત્ત બનાવે છે. હિંદુધર્મ માત્ર ધર્મ નથી રહ્યો પણ જીવન બની ગયો છે. તે માનવસમુદાયને અનુકૂળ બનીને રહ્યો છે. તેમાં વટલાવીને હિંદુ બનાવવાની કે ઈત્તરધર્મમાં વટલાયેલાને ફરીથી હિંદુ બનાવવાની વાતને સ્થાન નથી. ભારતના ગુપ્તકાળના સુવર્ણયુગમાં આ ધર્મ પુરબહારમાં ખીલી ઊઠ્યો. તેના ઉપર ત્યાર પછી બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનાં આક્રમણો થયાં. ઍલેક્ઝાન્ડરના યુદ્ધને લીધે યવનધર્મનાં આક્રમણ શરૂ થયાં. ત્યાર પછી હજાર વર્ષે ભારતમાં ઈસ્લામીયુગ શરૂ થયો અને તે પછી આંગ્લયુગ શરૂ થયો. વેદધર્મ બહુજનગમ્ય હોવાથી તે આજે વિશ્વમાં લઘુમતીમાં હોવા છતાં પણ ઉપર બતાવેલાં અનેક આક્રમણો સામે ટક્કર ઝીલવા સમર્થ બન્યો છે

આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને સાચે જ કહ્યું છે કે ધર્મ વિનાનું વિજ્ઞાન પાંગળું છે અને વિજ્ઞાન વિનાનો ધર્મ આંધળો છે. હિંદુધર્મમાં ભારોભાર વિજ્ઞાન પડ્યું છે. તેના અનુશીલનમાં મુખ્યત્વે આરોગ્યવિજ્ઞાન દ્યોતક બન્યું છે અને તેની પ્રણાલિકામાં ઉદાત્ત જીવન જીવવાની કળા વણી લેવામાં આવી છે. વેદધર્મે આપણને આપેલી આ સંસ્કૃતિને પરંપરાનાં ઊંચાં મૂલ્યોની ઉપેક્ષા કરીને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ તરફ મીટ માંડી આંધળિયાં કરવાં જોઈએ નહિ, પણ તેનું ભીતરનું સંશોધન કરીને તેને નવાજવી જોઈએ. હિંદુ ધર્મની મહત્તા એ છે કે તેમાં ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો સમાવેશ થતાં માત્ર સુસંયોગ જ નથી થયો પણ તે એકરૂપ બની ગયો છે.

આપણી માન્યતાઓ, ઉત્સવો, વહેમો, રીતરિવાજો, વેશભૂષા, પ્રણાલિકાઓ અને પરંપરાઓને હિંદુધર્મમાં બીજા ધર્મની માફક લુખ્ખા ઉપદેશ દ્વારા સાંકળી નથી પણ તેને ધર્મના નામે દઢીભૂત કરીને ભંડારી દેવામાં આર્ષ દ્રષ્ટાઓનો હેતુ ઉચ્ચ છે 'ધર્મ એ જ જીવન' એ સૂત્ર હિંદુધર્મે અમલી બનાવ્યું છે. હિંદુ ધર્મના આદેશો, આજ્ઞાઓ અને ઉપદેશો જબરદસ્તીથી ઠોકી બેસાડવામાં આવ્યા નથી, પણ તેમાં ઘણી મોકળાશ રાખવામાં આવી છે માંસાહાર વર્જ્ય છે છતાં ઘણા હિંદુઓ માંસ ખાય છે. જનોઈ ન પહેરવા છતાં બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ મટી જતો નથી. મંદિરે અઠવાડિયામાં અમુક દિવસે જવું એવું બંધારણ નથી છતાં તેની સામે સતત જપ, તપ, ધ્યાન અને રામનામની મહત્તા વધારી છે. હિંદુ ધર્મની અનુજ્ઞાઓ એવી રીતે સાંકળી લીધી છે કે જેથી તે જીવનના તાણાવાણા સાથે આપોઆપ વણાઈ જાય એક બાજુ કર્મકાંડ ઉપર ભાર મૂક્યો છે તો તેની સામે કર્મના ફળનો ત્યાગ કરવાનું સૂચન છે. મૂર્તિપૂજાનું મહત્ત્વ બતાવ્યું છતાં નિરાકારની ભાવના બતાવી છે. પરમેશ્વરનાં અનેક રૂપ બતાવ્યાં છતાં આખરે આ વિશ્વનો આધાર એક જ છે અને તેની ફરતે બધા અવતારોને ફરતા બતાવ્યા છે. અવતારવાદ વિજ્ઞાનના ઉત્ક્રાંતિવાદનો પક્ષ ખેંચે છે.

આર્યોએ પ્રથમ ગાયનો ઉપયોગ કર્યો અને તેના વાછરડાને બળદ તરીકે ખેતીમાં ઉપયોગી બનાવ્યા. ભેંસ જંગલી અવસ્થામાં હતી. હજુ પણ આફ્રિકાના દેશોમાં છે. તેને કેળવીને ઉપયોગી બનાવી. આથી જ ગાયને માતા ગણીને પૂજવામાં આવી. ગાયના આખા શરીરમાં દેવોનો વાસ ઠરાવી તેને પૂજ્ય બનાવી. જે દૂધથી આપણું શરીર પોષાય છે તેવા અમૃત સમા દૂધની મહત્તા વધારવા ગાયને કામધેનુ માતા બનાવીને હિંદુ ધર્મે હદ કરી છે. પરદેશોમાં ટી. વી. ઉપર હિંદુ ધર્મનાં ચિત્રોમાં હિંદુઓને ગાય, નાગ, પર્વત, નદી કે વૃક્ષની પૂજા કરતા બતાવીને, રસ્તા ઉપર રખડતી ગાયોને માર્ગવ્યવહારનો અવરોધ કરતી બતાવીને, કેટલી સુંદર ભાવનાની હાંસી કરવામાં આવે છે! આમ કરવામાં તેઓની વિકૃત મનોદશાનું પ્રતિબિંબ કે અસમજ સિવાય બીજું કશું નથી. પૂર્વ આફ્રિકાના મસાઈ લોકો આજે પણ ગાયને પોતાનું ધન માને છે, તેનું રક્ષણ કરવામાં જાન ગુમાવે છે. દિલીપ રાજા ગાયનું રક્ષણ કરવામાં પોતાનો જીવ હોડમાં મૂકે છે. આવાં દૃષ્ટાંતો દ્વારા હિંદુધર્મ ગાયનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરવાનો આદેશ આપે છે. આથી જ રાજાને ગો-બ્રાહ્મણ-પ્રતિપાલક બનાવ્યો અને કૃષ્ણ-ભગવાનને ગોપાલનું બિરુદ મળ્યું.

ગોમૂત્ર ગુણકારી છે અને તેથી તે કાળીચૌદશને દિવસે પીવામાં વપરાય છે. તેનું છાણ જંતુઘ્ન છે અને તેથી જ મૃત્યુશય્યા પર પડેલોમાણસ રોગજંતુનો પ્રસાર ના કરે તેથી ચોકો કરવાનો કે ઘરમાં લીંપણ કરવાનો કે ચૂલા ઉપર ગારો કરવાનો રિવાજ પડ્યો છે. આજના આધુનિક વીજળીના કૂકરને પણ રાસાયણિક પાઉડરથી સાફ કરવું પડે છે તો ચૂલા પર પડેલી ગંદકી દૂર કરીને તેની પૂજા કરવામાં કેટલી સુંદર ભાવના રિવાજરૂપે સ્થાપન કરી છે!

દૂધ પચવામાં ભારે છે અને દહીં વધુ ગુણકારી છે તે બતાવવા મુસાફરીએ નીકળતાં પહેલાં દૂધ કે દૂધની બનાવટના આહારનો નિષેધ કર્યો છે અને દહીંને શુકનવંતુ ગણ્યું છે. ધાર્મિક વિધિમાં દૂધ, દહીં, સાકર, ઘી, અને મધ એમ પાંચ અમૃતો બતાવ્યાં છે. તેની પાછળની ભાવના તેના આરોગ્યદાયી ગુણોની મહત્તા બતાવવાની છે.

હંસને પાણી અને દૂધના મિશ્રણમાંથી નીર-ક્ષીર જુદાં કરવાને શક્તિવાન હોવાનો કે મોતીનો ચારો ચરતો હોવાની કલ્પના કરીને મનુષ્યને સારાસારનો વિવેક રાખવાનો બોધ આપવાનું સૂચન કરવામાં આવે છે.

પાણીને પવિત્ર મનાવીને, તે ગંદકી દૂર કરવામાં સહાયરૂપ છે તે બતાવ્યું છે. ઘણાખરા પદાર્થો પાણીમાં ઓગળી જતા હોવાથી તે સર્વદ્રાવક બનીને શુદ્ધીકરણ કરે છે. મનુષ્યના શરીરનો મોટો ભાગ પાણી છે. તે જીવન છે. તેના વડે ધાન્ય ઊગે છે. ધાર્મિક વિધિમાં પત્ર, ફૂલ, ફળ અને પાણીને મહત્ત્વ આપવા પાછળ તેના ગુણોનો આવકાર કરવાનો હેતુ છે. ગંગા નદીના પાણીમાં કૉલેરા કે પ્લેગના જંતુ ટકી શકતા નથી. તે જંતુઘ્ન છે. અને તેથી જ औषधं जाह्नवीतोयम् - 'ગંગાજળ એ જ ઔષધ' કહેવાયું છે. મરણપથારીએ પડેલાને ગંગાજળનું પાન કરાવવાનો તેથી જ રિવાજ પડ્યો છે. ગંગામાં ડૂબકી મારી કરેલાં પાપોનો નાશ કરવા પાછળ કે કુંભમેળામાં સ્નાન કરવા પાછળ તેના આરોગ્યદાયક ગુણોનો લાભ લેવાનો છે. જોકે આજે તો અનેક પ્રદૂષણોને લીધે ગંગાનું પાણી રોગિષ્ઠ બન્યું છે અને ઊલટાનો કુંભમેળામાં પ્લેગનો રોગ ફાટી નીકળવાનો ભય રહે છે.

નદીઓને પૂજ્ય ગણીને આ રીતે લોકમાતાના પાણીનો સદુપયોગ કરવાનું સૂચન છે. પાણીના કુંડો, વાવ કે ઝરાઓનાં આરોગ્યદાયક તત્ત્વોને લીધે જ તેને પૂજ્ય ગણવામાં આવે છે; અને તેથી જ નદીનાં તીર્થોનું માહાત્મ્ય વધ્યું છે. હિંદુઓએ સ્નાનવિધિને મહત્ત્વ આપીને શરીરની ગંદકી દૂર કરવાનું કહ્યું છે. કારણ કે તે ભારતદેશમાં બહુ જ મોટા વિસ્તારમાં સુલભ અને સસ્તું છે મરણોત્તર શરીરને બાળીને તેની રાખને પાણીમાં પધરાવવામાં કે ડાઘુઓના સ્મશાનવિધિ પતાવ્યા બાદ સ્નાન કરવામાં, પાણીના જંતુમુક્ત કરવાના ગુણોનો કે સ્વચ્છતાના નિયમોનો અંગીકાર કરવાનો શુભ હેતુ છે. રજસ્વલા સ્ત્રી માથે નાહીને સ્નાન કરે એમાં સ્વચ્છતાનો આશય છે અને નવા ઘરમાં પાણીનો ઘડો મૂકવાના રિવાજ પાછળ પાણીનો પુરવઠો પૂરો પાડવાની સમજ છે ગરમ પ્રદેશોમાં વટેમાર્ગુઓની તરસ છિપાવવા પાણીની પરબો ધનિકો પાસે સ્થપાવીને પુણ્ય કમાવાની આજ્ઞા સમાજવાદ ખેંચી લાવે છે

હિંદુઓના જીવનમાં અમુક પદાર્થો કે ક્રિયાઓ શુકનિયાળ કે અપશુકનિયાળ ગણાવીને તેને દૃઢીભૂત કરવામાં પણ કોઈને કોઈ શુભ મર્મ પડ્યો છે. મંદિરોમાં જોડાબૂટ ઉતારીને પ્રવેશ કરવામાં, પગરખાં આવાં પવિત્ર સ્થાનોમાં પગની રજ લઈ ન જાય તે દૃષ્ટિ છે. આ રીતે આવાં સ્થાનોની ચોખ્ખાઈમાં સુગમતા સાંપડે છે. ઊંધા પડેલા પગરખાને વહેમ ગણીને તેને સીધી રીતે રાખવાનો સંકેત છે. અન્નને નહિ ઓળંગવા પાછળ તેને સ્વચ્છ રાખવાનું, છીંકને અપવિત્ર ગણીને તેને લીધે ફેલાતા જંતુઓથી દૂર રહેવાનું આડકતરું સૂચન છે. અતિથિ કે ભિક્ષુક તમારે આંગણે આવે તો તે કદાચ સ્વયં ભગવાન મુલાકાતી બન્યા છે એવું મનાવવા પાછળ અજાણ્યા આગંતુકને મદદ પહોંચાડવા સિવાય બીજો કોઈ મુદ્દો નથી. નાળિયેરને શુકનવંતું ગણીને, મુસાફરીએ નીકળતાં પહેલાં કે ધાર્મિક લગ્નવિધિમાં, ઉપયોગી બનાવવાનો હેતુ તેનાં વૃક્ષોનું સંવર્ધન કરવાનો છે. આવાં નાળિયેરો પાણીમાં પધરાવવામાં આવે છે અને તે તરતા તરતાં સ્થગિત થઈને ઊગી નીકળે છે. સોનાનું ઘરેણું ખોવાય તો તે અશુભ મનાય છે. આ ભાવના પાછળ મૂલ્યવાન વસ્તુઓને કાળજી રાખવાની આવશ્યકતા સૂચવવાનો સંકેત છે રાતે સંજવારી કાઢવી નહિ, નખ-વાળ કાપવા નહિ એવી અનુજ્ઞા રાત્રિનો અંધકાર આવી ક્રિયાઓમાં નુકસાન પહોંચાડે છે એવું બતાવે છે. જનોઈને મળમૂત્રના ત્યાગ વખતે કાને ભેરવવામાં તેની સ્વચ્છતા જળવાઈ રહે તે છે. કાચનું વાસણ તૂટે તો તે શુકનવંતું ગણાય. એની પાછળની દૃષ્ટિ એ છે કે આવું વાસણ કોઈ રીતે પાછું મેળવી શકાતું નથી તો તેનો અફસોસ કર્યા વિના જે વસ્તુ અશક્ય છે તે સ્વીકારી રાજી રહેવું. આ રીતે આગળ દાંતવાળી કન્યા સાથે લગ્ન કરવાથી સુખી થવાય એવી ભાવના પાછળ તેના કદરૂપને ઢાંકવાનો શુભ આશય છે. આવી વિચારસરણી 'કોક નિર્ધન ટાલિયો' કે 'શેઠ મોટા પેટ' માટે ઘટાવી શકાય.

અંગ્રેજોના હસ્તધૂનનના રિવાજના ઊલટ પક્ષે આપણો નમસ્તેનો રિવાજ વધુ અનુકૂળ બને છે કારણ કે નમસ્તે કરવાના રિવાજમાં કોઈ સ્પર્શ રહેતો નથી. સ્નેહીઓને ભેટવાના રિવાજમાં આવો સ્પર્શ આવશ્યક ગણાયો છે. અમાસનો દિવસ મુસાફરીની શરૂઆત માટે અશુભ ગણાયો છે. આનું કારણ મુસાફરીમાં

ચંદ્રનો પ્રકાશ તે વખતે મળી શકે નહિ તેથી મુસાફરી પ્રતિકૂળ બને. તે જમાનામાં આજનાં જેવાં પ્રકાશનનાં સાધનો હતાં નહિ. ભોજન લેવામાં જમણા હાથનો અને મળ સાફ કરવામાં ડાબા હાથનો ઉપયોગ કરવાની આજ્ઞામાં આરોગ્યના નિયમો જાળવી લેવાની દૃષ્ટિ છે. કંકુનાં પગલાં કે થાપા પાડીને નવવધૂ ઘરમાં પ્રવેશ કરે તેની પાછળની ભાવનામાં નવવધૂ તદ્દન અજાણ્યા ઘરમાં આવતાં ગૂંગળાઈ ન જાય અને તેને નવું ઘર હોવા છતાં પોતાનું જ ઘર છે એવો આવકાર મળે એવો ધ્વનિ છે.

આવી જ રીતે ભગવો ઝંડો કે સ્વસ્તિકનું પ્રાધાન્ય વધ્યું છે. સ્વસ્તિક એ સૂર્યદેવની સંજ્ઞા છે. તે માંગલ્ય લાવે છે. તે શુકનનું પ્રતીક છે.

હિંદુઓના ઉત્સવો જેવા કે હોળી-દિવાળીના સંચાલનમાં રિવાજોનું મહત્ત્વ ધાર્મિકતાએ લીધું છે. તેની પાછળની ભાવના આરોગ્યપ્રદાન કરવાની છે. હોળીના ઉત્સવમાં ગામ આખાના કચરાનો નિકાલ કરવાની ભાવના છે. રાંધણછઠનો દિવસ જાતજાતની રસોઈ બનાવી બીજા દિવસ માટે તૈયાર કરવાનો છે. એની પાછળ યજ્ઞની ભાવના છે. તમે જે કરો તે પ્રભુને અર્પણ કરો. સ્ત્રીને ગૃહલક્ષ્મી ગણીને આપણા દાર્શનિકોએ કેવી ઉમદા ભાવના બતાવી છે. તે પૌષ્ટિક અને સ્વાદુ રસોઈ બનાવે એવા પ્રકારના યજ્ઞથી સમસ્ત કુટુંબ સંતોષપૂર્વક આહાર કરે. હોટલોમાંનો તૈયાર ખોરાક કે ડબામાં જાળવી રાખેલો ખોરાક આવા યજ્ઞની ગરજ સારી શકે નહિ. પત્નીને 'ભોજનેષુ માતા' અને 'કાર્યેષુ મંત્રી' ગણીને શ્રમનો મહિમા અને શ્રમની યોગ્ય વહેંચણી કરી છે. આજના કલુષિત જીવનમાં પતિપત્ની બંને કામ કરતાં હોય ત્યારે બાળઉછેરના પ્રશ્ન માટે વિભક્ત કુટુંબવ્યવસ્થામાં પારકી સ્ત્રીને માતાનું સ્થાન લેવું પડે ત્યારે 'ભોજનેષુ માતા'ની ભાવના અલોપ થાય છે. જ્યારે હિંદુઓની સંયુક્ત કુટુંબની વ્યવસ્થામાં ઘરડાંઓ કે જે મહેનતનું કામ કરી અર્થોપાર્જન કરવામાં અશક્ત હોય તે તેનાં પુત્રપુત્રીઓનાં ફરજંદોના બાળઉછેરમાં મદદ કરે એવી મોકળાશ છે. આ સ્થિતિમાં પારકી આયાને માનું સ્થાન લેવાનો કે ઘરડાંઓને ઘરડાંના ઘરમાં ધકેલી મૂકવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો નથી. આમાં શ્રમની યોગ્ય વહેંચણી, આર્થિક લાભ અને કુટુંબભાવના જળવાઈ રહે છે. આવી આગવી દૃષ્ટિ હિંદુઓની સમાજવ્યવસ્થામાં છે. હિંદુધર્મની ભીતરમાં જો આપણે ડોકિયું કરીશું તો આવી અનેક સામગ્રીઓ આપણને મળી રહેશે.

આજનો હિંદુસમાજ પુરાણો પર અવલંબિત છે. આયુર્વેદની જેમ પુરાણોને પણ પાંચમા વેદનું સ્થાન મળ્યું છે. વેદોની મૂળ વસ્તુને લોકભોગ્ય બનાવવામાં પુરાણોની રચના કરવામાં આવી. આમજનતાને વેદસૂત્રો, બ્રહ્મસૂત્રો કે ઉપનિષદો સમજવાં દુષ્કર લાગે તેથી તેને વાર્તારૂપે સાદી ભાષામાં સમજાવવા પુરાણો બન્યાં છે. આથી પુરાણોની ભાષા આલંકારિક બનાવી તેમાં ભારોભાર અતિશયોક્તિ ઠાલવી એટલું જ નહિ પણ તેને મનોરંજક બનાવવા માટે કલ્પનાપ્રચુર બનાવીને કેટલીક મૂળ વસ્તુને વિકૃત બનાવીને તેની મૌલિકતાનો ભોગ આપવામાં આવ્યો. વળી કાળક્રમે તેઓ બુદ્ધિગમ્ય બનતાં અટકી ગયાં. પણ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જ્ઞાનવિતરણ કરવાનો છે તે સચવાઈ રહ્યો છે. આથી આપણને આવા સંગ્રહોમાંથી આચરણમાં મૂકવા જેવી માહિતીપૂર્ણ ને રસપૂર્ણ સામગ્રી મળે છે. તેઓ અધ્યાત્મ સંદેશ આપે છે અને તેમાંણે અનેકોના જીવનમાં જ્ઞાન, ભક્તિ, તપ,

શ્રદ્ધા અને ધર્મનાં બીજ વાવ્યાં છે. તે આપણો અખૂટ વારસો છે. વેદકાળમાં 'વિમાનો, આગ્નેયાસ્ત્ર, વારુણાસ્ત્ર કે એવાં બીજાં આજનાં આધુનિક લડાઈનાં સાધનો હતાં કે નહિ તેનો વિવાદ કર્યા વગર કલ્પના દ્વારા પણ મનોરંજન આપવાની દૃષ્ટિ આપણા દ્રષ્ટાઓએ અજમાવી છે એમ માનવું વધુ અનુકૂળ ગણાય પુરાણોમાં નારદમુનિને અંતરિક્ષયાત્રા કરતા કે બીજા દેવોને ચંદ્રલોકમાં વિહાર કરતા બતાવ્યા છે; તે કલ્પના હોવા છતાં પણ આજનાં અવકાશયાનો સાથે સુસંગત બની છે. મહાન નક્ષત્રોનાં રાશિચિત્રોના નકશાઓ આપણા વૈદિક દાર્શનિકોએ પૂરા અભ્યાસ અને અવલોકનથી નક્કી કર્યા હતા તે પણ અત્યારના છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબના દકૂકાચથી યુક્ત કૅમેરા વડે લેવાયેલાં ચિત્રો સાથે બંધબેસતા આવે છે.

પુરાણોમાં નક્ષત્રચિત્રોની વાર્તા સાથે કલ્પનાનો ઉમેરો કરીને તેની પાછળ આખ્યાયિકાઓ ગોઠવીને સામાન્ય જનતાને બોધ આપવાનો આશય છે. તેમાં રહેલા ચમત્કારોને અંધશ્રદ્ધાથી નહિ પણ બુદ્ધિથી સમજવા પ્રયત્ન કરીએ તો જ તેનું સાચું મૂલ્યાંકન કરી શકીએ આર્યોએ સમસ્ત વિશ્વને બ્રહ્માંડ કહ્યું છે તેનો મર્મ એ છે કે વિશ્વ એકલા વિસ્તારમાં અફાટ કે અનંત ફેલાયેલુ પડ્યું નથી પણ તેના સર્વે આકાશી સભ્યો અંડાકારે વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલા છે. આવી જ માન્યતા આઇન્સ્ટાઇનની સિદ્ધાંતભૂમિકામાં પણ માલૂમ પડી છે.

ગીતાને વેદોનું નવનીત કહેલું છે, એટલું જ નહિ પણ વેદોના ,સર્વસંગ્રહોના નિચોડરૂપે અમુક મુખ્ય સિદ્ધાંતો યોજાયા છે. તેમાં કર્મનો સિદ્ધાંત પણ છે; તે આ પ્રમાણે સમજાવ્યો છે. મનને વિચારોનું ઉદ્ભવસ્થાન ગણ્યું છે. આથી મન એ જ મનુષ્યના બંધનમોક્ષનું કારણ મનાયું છે. પ્રથમ વિચારનું બીજ વાવો. અને તેમાંથી કર્મની પેદાશ કરો. તે કર્મનું વાવેતર મોટું થઈને ટેવરૂપે વિકાસ પામશે. ટેવના સતત અભ્યાસથી ચારિત્ર્યનો ઉગમ થશે અને આવા ચારિત્ર્યને લીધે જ નસીબ ઘડાશે આપણાં કર્મોના ફળાદેશ માટે નસીબને નિમિત્ત બનાવવા પાછળ આપણા વિચારો જ પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં છે. અને વિચારોનું લશ્કર આચારને ઘસડી લાવશે અને આવી રીતે આચારોની પરંપરા જ આપણને પાપપુણ્યના અધિકારી બનાવશે. કોઈનું નસીબ વિધાતા વડે ઘડાતું નથી. પણ આપણાં કર્મો જ નસીબના પીઠબળરૂપે ઊભાં રહીને ચોકી કરતાં હોય છે. મનુષ્યનાં બધા કર્મોનું ફળ એક જ જન્મમા પૂરું થઈ શકતુ નથી તેથી હિંદુ શાસ્ત્રોએ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત માન્યો છે અને મરણોત્તર જીવનની ઘટમાળ યોજી છે. માણસના મૃત્યુ પછી ગરુડપુરાણવાચન, શ્રાદ્ધ, પ્રેતભોજન, નારાયણપૂજા, દક્ષિણા, પિંડદાન વગેરે ક્રિયાઓની આવશ્યકતા બતાવીને મનુષ્યને દાન અને પુણ્ય પ્રત્યે વાળવાની શુભ હેતુ છે. પ્રેતાત્માનાં દુ:ખો, નરકનાં કષ્ટો અને વૈતરણીનાં વર્ણનોમાં પણ મનુષ્યને પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન સત્કર્મો દ્વારા પુણ્યનું ભાથું બાંધી, મરણોત્તર જીવનમાં સુખી થવાની ગુરુચાવી બતાવી છે.

આપણા ઋષિમુનિઓ સંસારી હોવા છતાં સાદું ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવન જીવતા હતા. આવું જ કોઈ જીવન આધુનિક સંજોગોને અનુરૂપ થાય એવુ જો આપણે જીવીએ તો આપણને હિંદુધર્મની ભીતરની દૃષ્ટિ મળી છે એમ સાબિત થાય.

બેશક આધાર હતા; પરંતુ શું તમને ખબર નથી કે ખુદ બાપુના જીવન માટે પણ એક આધાર હતો? એ બાપુને રસ્તો બતાવતો હતો, તેમના હૃદયને પણ મજબૂત કરતો અને તેમાં આશા અને વિશ્વાસ પૂરતો હતો. બાપુ આપણાથી ઘણા દૂર થઈ ગયા છે એ સાચું છે; પણ તમે વિચાર કરો કે જે બાપુના જીવનનો આશરો હતો તે મોજૂદ છે. જો આપણે આશ્રય લેવા ઇચ્છીએ તો તે પોતાનો આશ્રય આપવા હંમેશાં તૈયાર છે બાપુને આપણે પાસે રાખવા ઇચ્છીએ તોપણ હંમેશાં પાસે નથી રાખી શકતા; પરંતુ જે તેમનો પણ આધાર હતો તેને આપણે બેદરકારીથી દૂર કરવા ઇચ્છીએ તો જ તે દૂર થાય છે, નહીં તો સદા તે આપણી પાસે જ છે. પાસે રહીને તે આપણને હિંમત આપવા ઇચ્છે છે, મજબૂત કરવા ઇચ્છે છે. આશવંત કરવા ઇચ્છે છે અને સુખી કરવા ચાહે છે.

મહંમદ સાહેબની એક વાત એ છે કે એક વખત તેઓ એક સાથી સાથે જતા હતા અને દુશ્મનો તેમની પાછળ પડેલા હતા. સાથીએ મહંમદ સાહેબને કહ્યું કે આપણે તો કેવળ બે છીએ, દુશ્મન વધારે છે. હજરત મહંમદે કહ્યું કે, ના ભાઈ, આપણી સાથે એક બીજા પણ સાથી છે, જેની શક્તિ આ બધા દુશ્મનોથી વધારે છે.

એ જ પ્રમાણે હું કહું છું કે જે બાપુનો પણ આશરો હતો, તે આપણે ઇચ્છીએ તો આપણો પણ આધાર થઈ શકે છે અને આપણને મદદ અને બળ આપી શકે છે. આપણે એની મદદને વધારે સમજવી જોઈએ અને તેના બળ પર રહેવું જોઈએ. અને આ વાત હું મારા ભાઈઓ અને બહેનોને 'કહેવા ' ઇચ્છું છું, ભલે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં રહેનારાં હોય, કે પાકિસ્તાનમાં કે દૂરના દેશોમાં.

મેં ઘણી વાર એવું કહેતાં સાંભળ્યું છે અને વાંચ્યું છે કે આપણને આઝાદી પ્રાપ્ત થઈ, પણ એ આઝાદીએ આપણને સુખમાં નહીં પરંતુ મુસીબતોમાં નાખ્યા છે. શું કારણ છે કે આઝાદી જેવી સારી વસ્તુ દેશને મુસીબતોમાં નાખે? એનો હું વિચાર કરું છું. અંગ્રેજોના જવાથી આપણને કમજોર સમજી કોઈ દુશ્મને આપણા પર હુમલો કર્યો છે એવું તો થયું નથી. એટલું જ નહીં પણ કેટલાંક વર્ષો પહેલાં અંગ્રેજી રાજમાં જે આપણો દેશ કરજદાર સમજાતો હતો તે કરજદાર મટી ઊલટો લેણદાર થયો છે. ઘણાં નાનાં નાનાં રાજ્યો હોવાથી દેશ કમજોર થવાનો ડર હતો તે પણ બધાં એક એક સાથે મળીને મોટા મોટા પ્રાંતો થયા છે. તો પછી આપણે જે મુસીબતોમાં પડ્યા છીએ એના મૂળમાં કંઈ ખરાબી છે?

વિચાર કરો. દુનિયામાં આટલી વિદ્યાઓ વધી, વિજ્ઞાન વધ્યું અને એવાં સુખસગવડનાં સાધનો બન્યાં અને વધ્યાં, જેવાં જૂના કાળમાં મોટા મોટા બાદશાહો પાસે પણ ન હતાં; છતાં કેવળ આપણો જ દેશ નહીં પણ લગભગ આખી દુનિયા ભૂખમરો, મુસીબત અને ખૂનરેજીમાં પડી ગઈ છે, એવું કેમ થયું છે? ચીન, બર્મા, ઈન્ડોનેશિયા, પેલેસ્ટાઈન અને યુરોપમાં ક્યાંયે પણ લોકોને સુખ નથી, આરામ નથી અને દિલમાં શાંતિ નથી. એવી કઈ વસ્તુ માણસે છોડી દીધી છે કે જેના વિના સુખ પણ દુ:ખનું કારણ થાય છે અને જે હોય તો દુ:ખ અને મરણ પણ સુખ અને શાંતિ આપનાર થાય છે? આપણે જોઈશું તો સમજાશે કે આપણે સુખ આપનારી બધી બાબતોની મદદ લીધી છે : ઉદ્યોગ, હુન્નરકલા, વિજ્ઞાન, વીજળી, વિમાન, ટપાલ, રેડિયો, ઍટમની શક્તિ, અનેક જાતની

દવાઓ, વાઢકાપ વગેરે કેટલીયે વસ્તુઓ આપણે સુખી થવા માટે નથી બનાવી? બધું જ શોધ્યું છે, બનાવ્યું છે પરંતુ એક મૂળ વસ્તુ છોડીને. અને તે છે સચ્ચાઈ, પ્રેમ, અહિંસા, પ્રામાણિકતા, ભલમનસાઈ, સંયમ, ભાઈચારો અને માનવતા. આ બધાં માટે જો એક જ શબ્દ વાપરીએ તો આપણે બધું જ રાખ્યું છે પણ ભગવાનને છોડી દીધો છે. જાણે એક મોટું મકાન બનાવવા નીકળ્યા, ઈંટ પર ઈંટ અને પથ્થર પર પથ્થર લગાડ્યા પણ વચમાં ચૂનો ભરવાની પરવા ન કરી. આપણાં અનેક જાતનાં દર્શનશાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન - સાયન્સે આપણને એ સમજાવ્યું છે કે ભગવાન - અલ્લા - ગૉડ, એ એક મોટો વહેમ (ભ્રમ) છે, તે છે તેની દુનિયામાં કોઈ સાબિતી જાણાતી નથી અને તેની કોઈ જરૂર પણ નથી; તેની પર વિશ્વાસ રાખવાથી એ અફીણનું કામ કરે છે, માણસને આળસુ બનાવે છે યા તેને પંથ - સંપ્રદાયોના ઝઘડાઓમાં નાખે છે. ભગવાન પરનો વિશ્વાસ આપણા હૃદયમાંથી દૂર કરવો એમાં આપણે પોતાનો પુરુષાર્થ માનેલો છે!

પરંતુ ભગવાનને દુનિયામાંથી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આપણે એ ન જોયું કે ભગવાનનું સ્થાન શેતાને લઈ લીધું છે. ભગવાન તો બધી જાતના ઉમદા ગુણો બતાવનારો એક નાનો સંકેત છે. માણસની માનવતા, સચ્ચાઈ, ભલાઈ, પ્રામાણિકતા, પ્રેમ, ક્ષમા, ઉદારતા વગેરે કેટલાયે સારા ગુણો અને ઉમદા શક્તિને થોડામાં બતાવવા માટે ઓમ્ - ઈશ્વર - અલ્લા - ગૉડ આદિ એક નાનકડો શબ્દ છે.

જુઓ, જેમ જેમ બાપુ ઉંમરમાં વધતા ગયા તેમ તેમ તેમનો ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ અને તેનો આશ્રય લેવાની વૃત્તિ વધતી ગઈ; એટલે સુધી કે નિસર્ગોપચાર - કુદરતી ઇલાજમાં પણ તેમને જે મોટી શ્રદ્ધા અને આકર્ષણ હતાં તે કુદરતી ઇલાજ ફક્ત રામનામનો આશરો લેવા પર આવીને અટક્યો. પોતાની શરદી અને ખાંસી દૂર કરવા માટે પણ તેમને રામનામ સિવાય બીજા કોઈ પર વિશ્વાસ ન રહ્યો અને જેમ જેમ તેમનો ઈશ્વર પર વિશ્વાસ વધતો ગયો, તેમ તેમ તમેનો સત્ય, અહિંસા, સંયમ, ત્યાગ, બધાં પ્રત્યે સમભાવ વગેરે ગુણો પર પણ વિશ્વાસ વધતો ગયો અને તેઓ પોતે બિલકુલ નીડર થતા ગયા. સત્ય અને ન્યાય માટે આખી દુનિયાની સામે એકલા ઊભા રહેવાની શક્તિ તેમાણે મેળવી.

હવે બધાં બહેનો અને ભાઈઓને મારી વિનંતી છે કે, તેઓ આ વાત પર વિચાર કરે. જ્યાં સુધી આપણે ફરીથી ભગવાનને એટલે સચ્ચાઈ, પ્રામાણિકતા, પ્રેમ, સંયમ આદિને પોતાના હૃદયમાં સ્થિર કરવાનો નિશ્ચય ન કરીએ - હૃદયના મંદિરમાં અને દુનિયાના વ્યવહારોમાં ફરીથી તેની સ્થાપના ન કરીએ, ત્યાં સુધી આપણે સુખી નહીં થઈ શકીએ. આપણા દેશનો કારોબાર સુધરી શકશે નહીં, આપણી અડચણો ઓછી થશે નહીં. આ વાતને આજે હૃદયમાં પાકી કરી લઈએ તો આજથી આપણે માટે સુખનો રસ્તો ખુલ્લો થઈ શકે છે. પચીસ વર્ષ પછી કરીશું તો ત્યારથી થશે. જ્યારે આપણે ફરીથી માન અને આદર સાથે પોતાના જીવનમાં - દુનિયાદારીના બધા વ્યવહારોમાં ઈશ્વરની સ્થાપના કરીશું, ત્યારે જ આપણે સુખી થઈ શકીશું, દુનિયાને સુખી જોઈ શકીશું.

આજના દિવસનું નામ 'સર્વોદય દિવસ' રાખવામાં આવ્યું છે. ગાંધીજીની આકાંક્ષાઓ બતાવવા માટે સર્વોદય સમાજની કલ્પના પણ રાખવામાં આવી છે. મેં કૉંગ્રેસ, સમાજવાદી પાર્ટી, લોકસેવા સંઘ, સર્વોદય સમાજ વગેરે બધી સંસ્થાઓના આશયો - ધ્યેયો વાંચ્યાં.

બધામા ઘણો ઓછો ફરક જોયો બધાનો અભિપ્રાય છે કે હિંદુસ્તાનમા જાતપાત, ધર્મ, પ્રાતભાષા આદિથી પર અને બધામા સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સમાનતા લાવનારો એક સમાજ કાયમ કરવામા આવે અને તેમ કરવા માટે સત્ય, અહિંસા યા ન્યાયી અને શાતિના સાધનો પર જોર આપવામા આવે પછી એની સિદ્ધિ માટે રચનાત્મક કામો પર જોર આપવાનુ પણ બધાને મજૂર છે તો કયુ કારણ છે કે આ બધા જુદા જુદા ફિરકાઓ બનેના છે અને સાથે મળીને કામ નથી કરી શકતા?

વિચાર કરુ છુ તો જે મે ઉપર કહ્યુ છે તે જ વાત પર આવુ છુ આપણે ગાડીને આગળ રાખી છે અને ઘોડાને પાછળ એટલે આપણે એ નથી વિચાર્યું કે માણસના બધા કામોનુ તેની બધી સસ્થાઓનુ મૂળ ધ્યેય એ હોવુ જોઈએ, કે આપણ માનવવ્યવહારોમા અને સસ્થાઓમા સત્ય, પ્રેમ, સયમ અને ન્યાય, કાયમ કરીએ - થોડામા કહીએ તો ભગવાનની સ્થાપના કરીએ, તેને સાક્ષી બનાવીએ, બાપુના શબ્દોમા 'રામરાજ્ય'ની સ્થાપના કરીએ અને તે માટે એ જરૂરી છે કે આપણે જાત પાત ધર્મ, ગરીબ, ધનિક આદિ ભેદોથી રહિત એવો સમાજ કાયમ કરીએ આ આપણુ બીજુ કામ છે અને આ બનેની મદદમા જુદા જુદા રચનાત્મક કામો અને રાજનૈતિક કારોબાર આપણા સાધન યા ઓજાર છે '

આ રીતે વર્ગવિહીન સમાજ કાયમ કરવો એ આપણુ પહેલુ ધ્યેય નથી અને સત્ય અહિંસા તેનુ સાધન નથી, બલકે સત્ય, અહિંસા આદિની જગતમા પ્રતિષ્ઠા કરવી એ આપણુ મૂળ ધ્યેય છે એમ સમજીએ અને તેનો ઉપાય વર્ગવિહીન સમાજની સ્થાપના માનીએ તો જ આપણી સર્વોદયની કલ્પના સફળ થઈ શકે છે સમાજનુ રૂપ કેવુ હોવુ જોઈએ તેની કલ્પના દરેક જમાનામા બદલાતી જાય છે અને તેને માટે કેવા રચનાત્મક કામો થવા જોઈએ એમા પણ વારવાર ફરક થવો શક્ય છે પરતુ આજ કે હજાર વર્ષ બાદ પણ સુખી સમાજ બનાવવા માટે એ જરૂરી રહેશે કે માણસોમા સત્ય, ન્યાય, અહિંસા, પ્રેમ, સયમ, મેળ વગરેની ઈજ્જત અને સ્થિરતા એકસરખી કાયમ રહે એમ નથી હોઈ શકતુ કે એક જમાના માટે સત્ય અને અહિંસાના સાધન પર જોર દેવુ જરૂરી છે, પરતુ બીજો જમાનો એવો પણ આવી શકે છે કે જ્યારે તની જરૂર ન હોય

જો મારો, અભિપ્રાય યોગ્ય લાગતો હોય તો મારી મારા બધા દેશબધુઓને વિનતી છે ક આપણે બધા આ કામને મહત્ત્વનુ સમજીએ કે આપણા બધા ખાનગી ક સાવજનિક, દુનિયાદારીના કે ધાર્મિક દરેક કામમા ભગવાનન સાક્ષી રાખીને ચાલવાનો આપણે સકલ્પ કરીએ જો આપણે ઈશ્વરને વચમા રાખીશુ તો આપણા દુ ખો પણ સુખ થશે નહી તો સુખ પણ દુ ખ થતા રહેશે

विपदो नैव विपद सपदो नैव सपद ।
विपद् विस्मरण विष्णा सपन्नारायण स्मृति ॥

'આપત્તિ એ આપત્તિ નથી, સપત્તિ એ સપત્તિ નથી, ભગવાનને ભૂલવો એ જ આપત્તિ છે, તેને યાદ રાખવો એ જ સપત્તિ છે '

આપણને બધાને આ સાચી બુદ્ધિ મળે, જેથી દુનિયામા સર્વોદય કાયમ થાય

લોકમાતા

સાબરમતી

જયંતકૃષ્ણ દવે

મેવાડના નંદીકુંડમાંથી સાબરમતી નદીનો જન્મ થયો એમ મનાય છે. એ સ્થળને મીરપુરા આગળનું ધાંબર તળાવ છે. જ્યાં આગળથી નીસરે છે ત્યાં નદીનું નામ માત્ર સાબર છે, પરંતુ એ નદીને બીજાં માનવંતાં નામ મળ્યાં છે. કોઈ ગ્રંથોમાં એને શ્વભ્રવતી કહી છે, તો કોઈ લેખકે એને સાભ્રમતી કહી છે. એને ચંદનાનું નામ પણ મળ્યું છે. અરવલ્લીમાંથી નીકળીને એ નૈઋત્યે વળે છે, અર્બુદગિરિની પડખે થઈને અમદાવાદ નગર આગળ આવે છે ને ખંભાતના અખાતમાં સમાઈ જાય છે. એ નદી ૨૦૦ માઈલ લાંબી છે. એનો ડ્રેનેજ એરિયા ૯,૫૦૦ ચોરસ માઈલનો છે. હાથમતી નદીને મળ્યા પછીથી સાબર નામની નદી સાબરમતીનું નામ પામે છે.

સાબરમતી પણ પુરાણોમાં વર્ણવેલી નદી છે. સંભ્રમ શબ્દ ઉપરથી એનું નામ પડ્યું છે. પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે એક વાર વસિષ્ઠ મુનિ ધ્યાનમાં બેઠા હતા. એ સમયે એમનાં તેજસ્વી મન:ચક્ષુ આગળ વિશ્વામિત્ર ઋષિ જણાયા. આ વેધક દૃષ્ટિએ ભૂમિમાં બે છિદ્રો પાડ્યાં, તેમાંથી બે નદીઓ વહેવા લાગી. વિશ્વામિત્રને નીરખીને વસિષ્ઠ મુનિને જે સંભ્રમ થયો તેથી એક નદીનું નામ સંભ્રમ પડ્યું. બીજો પૌરાણિક ઉલ્લેખ એવો છે કે આ નદીના પ્રવાહમાં પહાડોનાં વિઘ્ન આવ્યાં એટલે સાત પ્રવાહમાં એ વહેંચાઈ ગઈ.

એક વાર કશ્યપ મુનિ અર્બુદાચળ ઉપર તપ કરતા હતા. વર્ષો સુધી તપ કર્યું અને શિવ પ્રસન્ન થયા ત્યારે એમણે પોતાની જટામાંથી ગંગાને કાઢીને કશ્યપને આપ્યાં. એ નદી કશ્યપગંગા તરીકે જાણીતી થઈ. પરંતુ યુગે યુગે એનાં નામ બદલાતાં રહ્યાં. સત્યયુગમાં કૃતવતી, ત્રેતામાં ગિરિકર્ણિકા, દ્વાપરમાં વિધુમતી અથવા ચંદના, અને કલિયુગમાં એ સાબરમતી તરીકે ઓળખાય છે. આ નદીના બંને કાંઠે ૮૮,૦૦૦ ઋષિઓએ તપ કર્યાં હોવાનું કહેવાય છે એથી એના બંને કાંઠા પાવનકારી ગણાય છે.

આ નદીને તીરે એક ખડ્ગતીર્થ નામનું પવિત્ર તીર્થ હતું એમ પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે. હમણાં પણ ખડ્ગધારેશ્વરનું મંદિર મોજૂદ છે. સાબરમતી નદીમાં સ્નાન કરીને એ મહાદેવનાં દર્શન કરે તેને ચિરકાળને માટે સ્વર્ગસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. પદ્મપુરાણમાં બીજા નીલકંઠ મહાદેવનો ઉલ્લેખ થયો છે. વળી દૂધેશ્વર મહાદેવ નામનું તીર્થ છે. કહે છે કે કામધેનુનું દૂધ આ મહાદેવની જગ્યાએ ટપકતું હતું તેથી એ દૂધેશ્વર કહેવાયા. શ્રદ્ધાળુ લોકોને આજે પણ રાતે અંધારું હોવા છતાં આકાશમાંથી નદીના જળમાં દૂધના છાંટા પડતા દેખાય છે. આ નદીને તીરે દધીચિ ઋષિનો આશ્રમ હતો. દેવોએ એમનાં હથિયારો દધીચિ ઋષિને સોંપેલાં, પરંતુ એ ધોઈ ધોઈને ઋષિ પાન કરતા ગયા અને દેવોએ જ્યારે એમનાં હથિયારો પાછાં માગ્યાં ત્યારે ઋષિ પાસે આપવા જેવું કોઈ હથિયાર નહોતું રહ્યું. એથી એમણે જણાવ્યું કે હું મારો દેહ તજી દઈશ, પરંતુ મારાં અસ્થિ સાચવી રાખજો અને એમાંથી શસ્ત્રો બનાવજો. એમનાં હાડ ગાળીને ઈંદ્રનું વજ્ર તૈયાર થયું અને દેવોએ દાનવો ઉપર વિજય મેળવ્યો.

પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે વિકીર્ણતીર્થ આગળ

સાત નદીઓનો સગમ થાય છે ધોળકાથી આઠ માઈલ દૂર આવેલુ વૌઠા તે આ તીર્થ છે એ સાત નદીઓ તે સાબરમતી, સેતિકા, વત્રિકની, હિરણ્મયી, હસ્તિમતી, વેત્રમતી અને ભદ્રમુખી એ નદીઓને હાલમા સાબર, હાથમતી, ખારી, માઝમ, મેશ્વો, વાત્રક અન શેઢી નદીઓ કહે છે કાળે કરીને નદીઓના પ્રવાહમા ફેરફારો થયા હશે, પરતુ ધોળકા પાસે વૌઠા આગળ કાર્તિકી પૂનમે પાચ દિવસનો મેળો હજી ભરાય છે

મેશ્વો નામની નદી સાબરમતીને મળે છે એને તીરે ભીલોડા ગામ પાસે શામળાજીનુ તીર્થસ્થળ આવેલુ છે ત્યા કૃષ્ણનુ મદિર છે જગલમા હોવા છતા એ પ્રાચીન અને સુદર છે કાર્તિકી પૂનમે અહી પદર દિવસ લગી મેળો ભરાય છે આ સ્થળને ગદાધરપુરીનુ તીર્થ પણ કહે છે આ વિસ્તારમા ગાધારી અને એના ૧૦૧ સતાનોની મૂર્તિઓ છે

આ નદીને કાઠે પ્રાતીજથી બાર માઈલ છેટે કોટ્યર્ક નામનુ સૂર્યનુ તીર્થ પણ છે એ મૂર્તિને ચાર હાથ છે ખડાયતા બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યનુ આ માનીતુ તીર્થ છે એને મધુરાર્ક પણ કહે છે, કેમ કે વલ્લભ સપ્રદાયના ત્રિકમરાયજી અને ઘનશ્યામરાયજીના વૈષ્ણવ મદિરો ત્યા આવેલા છે એ સ્થળેથી સર્પાકારે વહેતી નદીના આઘે સુધી સુદર દર્શન થાય છે

સફેદ આરસની માનવદેહ જેટલી મોટી બ્રહ્માની એક મૂર્તિ ખભાત આગળથી ૧૯૪૬મા શ્રી ભાઈલાલભાઈને મળી તે વલ્લભવિદ્યાનગરમા સાચવી રાખી છે આ મૂર્તિ ઘણી સુદર છે

ઉત્તર ગુજરાતમાથી સાબરમતીને મળનારી નદીઓમા ખારી, મેશ્વો, માઝમ, સેલવા અને અધારી સૌરાષ્ટ્રમાથી આવી મળનારી નદીઓમા ભોગાવો, ભદ્રાવતી, ઉતાવળી, નિલકી, પિજારીઆ અને આધિયા એ નદીઓ પૂર્વ દિશામાથી ખભાતના અખાત આગળ મળે છે જેમ ઉત્તરે જઈએ તેમ સાબરમતીના કાઠા ડુગરાળ થવા લાગે છે, ઊચા વધતા જાય છે વર્ષા ઋતુમા નદીની શોભા ઘણી વધે છે એક કાળે ગુજરાત અને કચ્છ કાઠિયાવાડને જુદા પાડનારી રેખા જેવી આ નદી આજે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રને સાધનારા દોરા જેવી મધ્યરેખા બની છે

એ નદીને તીરે કે એને મળનારી નદીઓને તીરે આવેલા નગરો કે સ્થળો ઐતિહાસિકને પ્રાચીન છે હાથમતીને તીરે આવેલુ હિમતનગર એ ઈડર રાજ્યની રાજધાની હતી ૧૪૨૬મા અહમદશાહે એ વસાવેલુ તે પહેલા ઇલાદુર્ગ અથવા ઈડરમા રાજધાની હતી હરણાવ અથવા હિરણ્યાક્ષી નદીના કાઠે ખેડબ્રહ્મામા બ્રહ્માની ચતુર્મુખવાળી મૂર્તિ છે, અને એ સ્થળે બ્રહ્માએ મોટો યજ્ઞ કરેલો તથા એ નદીમા સ્નાન કરેલુ એમ મનાય છે અહીંની વાવમા બધી રાશિઓની રચના કરી છે મહા વદી ૧૪થી પદર દિવસ લગી અહી મેળો ભરાય છે

સાબરમતીને તીરે વસેલુ સૌથી મોટુ શહેર તે અમદાવાદ સોલકી કુળના રાજા કર્ણદેવે અહી કર્ણાવતી નામની નગરી વસાવેલી એને શ્રીનગર કે રાજનગર પણ કહેતા પદ્મપુરાણમા જે ખડ્ગતીર્થનુ વર્ણન કર્યું છે તે આ જ સ્થળ છે, એમ કેટલાક માને છે ૧૪૧૧મા સુલતાન અહમદશાહે હાલનુ અમદાવાદ વસાવ્યુ શિકારી કૂતરાઓની સામે સસલાએ હિમત બતાવી તે જોઈને સુલતાનને એ ભૂમિ માટે આસ્થા ઊપજી ૧૪૮૬મા મહમદ બેગડાએ એ નગરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો મુસલમાનો પાસેથી મરાઠા સરદારોએ અમદાવાદનો કબજો મેળવ્યો એમની પાસેથી અગ્રેજોની હકૂમત આવી અને હમણા ગુજરાત રાજ્યની રાજધાની અમદાવાદમા છે એ નગરના ધનાઢ્ય વેપારીઓ જગતશેઠ તરીકે

મસહૂર હતા. જમાલપુર દરવાજાની બહાર સપ્તર્ષિનો ઘાટ છે, જ્યાં શિવ અને સપ્તર્ષિનાં મંદિરો છે.

આધુનિક કાળમાં અમદાવાદને અને સાબરમતી નદીને વિખ્યાત કર્યાં હોય તો ગાંધીજીએ. એક વાર નદીના પુલ ઉપર થઈને એ અને દાક્તર હરિપ્રસાદ જતા હશે ત્યારે દાક્તરે દૂરની એક જગ્યા બતાવીને કહ્યું: 'ત્યાં દધીચિ ઋષિનો આશ્રમ હતો. તેમણે દેવોના વિજય માટે પોતાનાં હાડ ગાળવા આપેલાં.' ગાંધીજી એક ક્ષણ જોઈ રહ્યા. અને ત્યાં જ જાહેર કર્યું કે 'ઈશ્વરની કૃપા હશે તો આપણે ત્યાં આશ્રમ નાખીશું અને દેશના સ્વાતંત્ર્ય કાજે હાડ ગાળીશું.' જોતજોતામાં એમનો આશ્રમ નવા જમાનાનું તીર્થસ્થાન બની ગયો.

ઈ. સ. ૧૬૫૭માં દાદુ નામના એક નાગર બ્રાહ્મણનો અમદાવાદમાં જન્મ થયો. એ બાર વર્ષના હતા ને સંન્યાસી થયા, રાજસ્થાન ભાગી ગયા અને આમેર, સિકી, નિરાના વગેરે સ્થળોએ એમની ઘણી ખ્યાતિ થઈ. એ સંત કોટિના પુરુષ હતા.

અમદાવાદમાં અખા નામના વેદાંતી કવિ પણ થયા છે.

ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદમાં થયું તે પહેલાં ભિન્નમાલ, વલભી અને પાટણમાં રાજધાનીઓ હતી. અમદાવાદની ખ્યાતિ કાપડની મિલોના સમૂહને લઈને ટકી છે. એક વાર ખંભાતથી અમદાવાદ સુધી સાબરમતી નદીને ઊંડી બનાવી અમદાવાદને દરિયાઈ બંદર બનાવવાનાં સ્વપ્ન સેવાતાં. અત્યારે તો સાબરમતી ક્ષીણ થઈ ગઈ છે.

ગુજરાતની મુખ્ય જેલ સાથે એનું નામ સંભળાય છે.

* * *

જમનાદાસ ઘણા જ માંદા હતા. ડૉક્ટરને લાગ્યું કે હવે આને સાચી વાત કહી દેવી જોઈએ. પથારી નજીક જઈ એણે કહ્યું:

'જુઓ શેઠ, તમારી માંદગી ગંભીર છે, એ વાત મારે મારી ફરજ સમજીને તમને જણાવી દેવી જોઈએ. સાચી હકીકત શી છે એ જાણવા તમે ઇંતેજાર હશો જ. તો...તો... બોલો, કોઈને મળવાની ઇચ્છા છે તમારી?'

જવાબ સાંભળવા માટે ડૉક્ટર દર્દીની નજીક ગયો. એના કાને અતિ ધીમા પણ સ્પષ્ટ શબ્દો સંભળાયા: 'હા!'

'બોલો. કોને મળવું છે?'

હવે જરાક કડક અવાજે શેઠે જણાવ્યું: 'બીજા ડૉક્ટરને!'

*

ધનજી શેઠના છોકરા અરુણમાં મીઠું જરા ઓછું હતું. પણ ધનવાનનો પુત્ર એટલે સૌ એને અરુણકુમાર કહીને બોલાવતા.

એક વાર બહારગામથી અરુણકુમારના વેવિશાળ માટે એમને જોવા તેમના ન્યાતીલા આવવાના હતા. તેથી ધનજી શેઠે અરુણકુમારને સમજૂત આપી કે જો, મહેમાન આવે ત્યારે તું દુકાને આ ચોપડામાં લખેલાં પાનાં ફેરવતો રહેજે.

બીજે દિવસે મહેમાન આવ્યા. ધનજી શેઠ તેમને ચા-પાણી પાઈ દુકાને લઈ ગયા. મહેમાને અરુણકુમારને જોયો. તે રૂપાળો-દેખાવડો હતો અને ચોપડો હાથમાં લઈ તેનાં પાનાં ફેરવતો હતો. મહેમાનોને લાગ્યું કે મુરતિયો હોશિયાર લાગે છે. ત્યાં અરુણકુમારે એમનું પોત પ્રકાશ્યું: 'બાપા! તમે કહ્યું હતું તેમ આ ચોપડાનાં લખેલાં પાનાં તો બધાં ફેરવી ગયો; હવે લખેલાં બાકી નથી. કહો તો કોરાં પાનાં ફેરવીને પૂરો કરું.'

અને મીઠા વિનાના અરુણકુમારનું વેવિશાળ થતું અટકી ગયું.

માહિતી

ગુજરાતનું કાષ્ઠકોતરકામ

રમણલાલ ત્રિવેદી

કાષ્ઠકોતરકામની કલા ભારતમાં અતિ પ્રાચીન છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મકાનના બાંધકામમાં લાકડાનો ઉપયોગ સૈકાજૂનો છે અને તેના પ્રમાણભૂત આધારો વેદ, પુરાણો, પરદેશી મુસાફરોની નોંધપોથીઓ, બૌદ્ધ સાહિત્ય અને પ્રાચીન શિલ્પ તેમ જ અવશેષોમાંથી મળી રહે છે. મૌર્ય રાજધાની પાટલીપુત્રના જે અવશેષો પટણા નજીકના બુલંદીબાગમાંથી મળી આવ્યા છે, તે ઉપરથી મકાનો તથા મહેલોનાં બાંધકામમાં મુખ્યત્વે લાકડાનો ઉપયોગ અને તેનું અલંકરણ લગભગ ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦ વર્ષ જેટલું જૂનું હોવાનુ સાબિત થયું છે. મૌર્યસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના મહેલના પાયા લગભગ ૩૦ ફૂટ જેટલાં લાંબાં સાગનાં ભારે લાકડાં મૂકીને મજબૂત કરવામા આવ્યા હતા, એમ ખોદકામમાંથી મળેલા અવશેષો જે અત્યારે કલકત્તાના સંગ્રહસ્થાનમાં મોજૂદ છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. બાઘ, ભાજ, અજન્ટા-ઈલોરાની બૌદ્ધ ગુફાઓ પણ સાક્ષી પૂરે છે કે પર્વતમાં કોરી કાઢેલી છત અને છાપરાની પીઢોની ગોઠવણી લાકડાના મકાનની જ પ્રતિકૃતિ છે. ટૂંકમાં, પથ્થરનું શિલ્પકામ આપણા કલાકારોએ હાથ ધર્યું તે પહેલાં મકાન તેમ જ મંદિરોનાં બાંધકામમાં અને તેના સુશોભનમાં કાષ્ઠ અગ્રસ્થાન ભોગવતું એ નિર્વિવાદ છે. પ્રભાસપાટણનું ત્રીજું મંદિર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બંધાવેલું એ પણ લાકડાનું હતું એમ કહેવાય છે. મહંમદ ગઝનવીએ સોમનાથ ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે તે વખતના મંદિરની ફરસબંધીમાં, થાંભલામાં અને દરવાજામાં લાકડાનો જ ઉપયોગ થયો હતો ગિરનાર ઉપરનું જૈન મંદિર પ્રથમ લાકડાનું બાંધેલું હતું શેત્રુંજયનાં જૈન મંદિરો પણ તેના પિતાની આજ્ઞાનુસાર ઉદા મહેતાના પુત્રે પથ્થરથી બંધાવ્યાં તે પૂર્વે લાકડાંનાં બનેલાં હતાં ૧૪મી અને ૧૯મી સદી વચ્ચે ગુજરાતનાં અનેક શહેરોમાં જે જૈન દેરાસરો બંધાવેલાં તે મોટે ભાગે સંપૂર્ણપણે લાકડાંનાં હતાં. આ પૈકીનાં કેટલાંક હજુ પણ મોજૂદ છે, જેમાં સુરતનું ચિંતામણિ દેરાસર, અમદાવાદનું શાંતિનાથ દેરાસર અને પાટણનાં કેટલાંક મંદિરોના સંપૂર્ણ ભાગો ન્યૂ યૉર્કના મૅટ્રોપોલિટન મ્યુઝિયમ અને ખુદ પાટણમાં યથાવત્ મોજૂદ છે તેનો સમાવેશ થાય છે વડોદરામાં પણ લાકડાંનાં દેરાસર હોવાની નોંધો તથા ચિત્રો છે, પરંતુ હાલ તે પૈકી કોઈનું અસ્તિત્વ નથી

મંદિરો ઉપરાંત ગુજરાતમાં અનેક શહેરો તથા ગામડાંનાં સંખ્યાબંધ મકાનોમાં કાષ્ઠ-કોતરકામના સુંદર નમૂના ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. પાટણ, અમદાવાદ, રાધનપુર, ખેડા, નડિયાદ, ખંભાત, સુરત ઇત્યાદિ સ્થળોએ કાષ્ઠ-કોતરકામના જે સર્વશ્રેષ્ઠ નમૂના અદ્યાપિ પર્યંત મોજૂદ છે, તેનાથી કાષ્ઠકોતરણી આ પ્રદેશની કલારસિક પ્રજામાં કેટલી લોકપ્રિય હતી અને તેને સર્વોચ્ચ કક્ષાએ લઈ જવામાં આપણા સિદ્ધ-હસ્ત કારીગરોએ જે અપ્રતિમ ફાળો આપ્યો છે તેની ઝાંખી થાય છે પરંતુ સમય બદલાતાં સિમેન્ટ અને લોખંડનો ઉપયોગ વધતાં તેમ જ પરદેશી સ્થાપત્યનું અનુકરણ થતાં આ કલા ઉત્તેજનના અભાવે અત્યારે નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ છે.

કાષ્ઠકોતરકામ માત્ર એકલા ગુજરાતમાં જ નહીં, પણ ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં અનોખી રીતે જુદા જુદા સ્વરૂપે વિકાસ પામ્યું હતું. કાષ્ઠકામના જુદા જુદા પ્રકારોમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પીંજરાં અગર જાળીકામ, મધ્ય પ્રદેશ અને ઉત્તર પ્રદેશમાં મીનાકારી અને જડતરકામ (અં. ઈન લે વર્ક) અને દક્ષિણ તથા પૂર્વ ભારતનાં મંદિરોના જંગી રથોમાં થતું કોતરકામ ખરેખર નોંધપાત્ર છે. પશ્ચિમ ભારતમાં ગુજરાત કાષ્ઠકોતરકામમાં, ખાસ કરીને મકાન અને મંદિરોની બાંધણીમાં અને તેનાં સુશોભનોમાં, એક અનોખું અને વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે.

ગુજરાતમાં કાષ્ઠશિલ્પનો વિકાસ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત અનુસાર થયો હતો એમ રાજવલ્લભ, શિલ્પશાસ્ત્ર અને પરિમાણમંજરી જેવા ગ્રંથો ઉપરથી જોઈ શકાય છે. આ ગ્રંથોમાં આપેલાં સિદ્ધાંતો અને પ્રમાણોને ગુજરાતનો કારીગર બીજી રીતે અશિક્ષિત હોવા છતાં આજે પણ સમજે છે અને ચુસ્તપણે અનુસરે છે. લાકડાની પસંદગી, ઝાડ કાપવાની રીત, જુદી જુદી જાતનાં લાકડાંનો વિવિધ હેતુઓ માટેનો ઉપયોગ, કોતરકામ તથા આકૃતિઓ વગેરેથી સુશોભનો કરવાના મકાનના જુદા જુદા ભાગોનાં માપ વગેરેની ઝીણવટભરેલી માહિતી આ ગ્રંથોમાં આપવામાં આવેલી છે.

ગુજરાતના સૂત્રધારે - સુથારે - મકાનને એક સમગ્ર અને સંપૂર્ણ એકમ તરીકે કલ્પ્યું છે અને તેથી કરીને મકાનના દર્શનથી તે છેક અંદરના ભાગ સુધી અને ભોંયતળિયેથી તે ઉપરના માળ સુધીના વિવિધ ભાગની તેણે એવી સપ્રમાણ, સુરેખ અને સંયોજિત રચના કરી છે કે તેના પ્રત્યેક ભાગમાં ઉપયોગિતા સાથે કલાનો સુંદર સમન્વય સાધી શકાયો છે. મકાનના વિવિધ ભાગો - જેવા કે બારણાં, બારીઓ, ઝરૂખા, ગોખલા, ઉત્તરંગ, થાંભલાઓ, ભારવટ, મદલ, છત વગેરેમાં કાષ્ઠકોતરણીથી જે સુશોભન કરવામાં આવતું તેના નમૂનાઓ ગુજરાતનાં શહેરોમાં અત્યારે પણ મોજૂદ છે અને તેના જોનારને, આ કારીગરોએ ગુજરાતને જે કલાસમૃદ્ધિ આપી છે તેનાથી મુગ્ધ કરે છે.

કલાનાં બીજાં ક્ષેત્રોની જેમ કાષ્ઠશિલ્પના વિકાસમાં પણ જૈન દેરાસરનો ફાળો ઘણો મોટો છે. કાષ્ઠકોતરણીનો કેટલો સુંદર અને રોનકદાર ઉપયોગ થઈ શકે છે એનો હૂબહૂ ખ્યાલ અમદાવાદ, સુરત, પાટણ, રાધનપુર, ખંભાત વગેરે સ્થળોએ જૈન મંદિરોનાં ઘૂમટ, બારણાં, સ્તંભ, મદલ, ઝરૂખા અને જાળીઓ ઉપર કરેલું કાષ્ઠકોતરકામ અત્યારે પણ સુરક્ષિત છે તે જોવાથી આવી શકે છે. લાકડામાં પણ પથ્થર જેટલું જ આકર્ષક અને કલાત્મક કામ થઈ શકે છે એમ પથ્થરમાં થતું હરેક કામ લાકડામાં કરીને આપણા કલાકારોએ કલાના ક્ષેત્રમાં એક વિશિષ્ટ ભાત પાડી છે. દેલવાડાનાં જૈન મંદિરો જેવા ઘૂમટ, ઝૂમર, ઝરૂખા, કિન્નર, અપ્સરા તથા બીજી મૂર્તિઓ કાષ્ઠનાં મંદિરોમાં ઉતારીને ગુજરાતના કુશળ સૂત્રધારોએ આ ક્ષેત્રમાં અજોડ સિદ્ધિ મેળવી છે.

કાષ્ઠકોતરકામની કલા ગુજરાતમાં માત્ર મકાન અને મંદિરોની બાંધણીમાં મર્યાદિત રહી નથી, પરંતુ સ્થાપત્ય ઉપરાંત ઘર, દેરાસર, પરબડી, ઘરગથ્થુ તેમ જ મંદિરની વપરાશની ચીજોમાં પણ કાષ્ઠકોતરણી મકાનના બાંધકામ જેટલી જ લોકભોગ્ય હતી એમ દીવાલની ખીંટીઓ, દીવીઓ, ત્રણ ખાનિયા, નવખાનિયા, ફર્નિચર, વાહન, રથ, પાલખી, પાણિયારાં, પાટ, પટારા, પેટીઓ, પડદા, બાજઠ, રમકડાં વગેરેમાં આ કલાનો જે સફળ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેનાથી જોઈ શકાય છે. ગુજરાતભરમાં લાકડાના કોતરકામની કલા

સમાજના પ્રત્યેક સ્તરમાં એટલી બધી લોકપ્રિય હતી કે સૌ કોઈ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાના મકાનના સુશોભનમાં ઓગણીસમી સદીના અંત અને વીસમી સદીની શરૂઆત સુધી તેનો એકધારો ઉપયોગ શહેરો તેમ જ ગામડાંમાં કરતા આવ્યા છે.

આ ઉપરથી ગુજરાતમા કાષ્ઠકોતરકામ એ લોકકલાના સાચા અર્થમાં વિકસ્યું હતું એમ કહીએ, તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય. આ ક્ષેત્રમાં તેની અજોડ સિદ્ધિ સમાજની કલા પ્રત્યેની અભિરુચિ અને કુશળ કારીગરોની પરંપરા ઉપરાંત આ કામને અતિઅનુકૂળ એવાં સાગનાં લાકડાં, જે વલસાડી સાગના નામથી ઓળખાય છે અને જે ડાંગનાં જંગલોમાંથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે, તેને આભારી છે. દેવ-દેવી, અપ્સરા, ગંધર્વ, દિક્પાલ, કિન્નર-કિન્નરી વગેરેની માનવ-આકૃતિ, વૃક્ષ, વેલ, પાંદડાં, પુષ્પ જેવી વનરાજી, મોર-પોપટ જેવાં ઘરઆંગણે ઊડનારાં પક્ષીઓ, ગાય, ઘોડો, હાથી અને સિંહ જેવાં પ્રાણીઓ, ભૌમિતિક આકૃતિઓ અને આરપાર કોતરણીના મનોરમ જાળીકામના અભિનવ પ્રયોગ દ્વારા કાષ્ઠકોતરકામના કારીગરોએ આ કલાનો અપૂર્વ વારસો ગુજરાતના ચરણે ધર્યો છે.

ગુજરાતનું કાષ્ઠશિલ્પ મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનું છે ૧. રહેવાનાં મકાન, ૨. મંદિર અને ૩. ઘર તથા મંદિરની વપરાશની ચીજો. આ પ્રત્યેકનું સુશોભન કલાકારે શિલ્પશાસ્ત્રના સ્થાપિત સિદ્ધાંતો અનુસાર કરીને તેમાં જે વિવિધતા ગુજરાતમા આણી છે, તે ભાગ્યે જ બીજા પ્રદેશમાં જોવામાં આવે છે. લાકડું એક એવી વસ્તુ છે કે, જેમાં પોતાની કલા પ્રદર્શિત કરવા માટે કલાકારને પથ્થર કરતાં ઘણી છૂટ રહે છે. કાષ્ઠકલાકૃતિઓ પથ્થર કરતાં વધારે ત્વરાથી ઓછા ખર્ચે બનાવી શકાય છે. પથ્થરકામના શિલ્પીને જે ધીમી ગતિએ કામ કરવાનું હોય

લાક્ષણિક મુદ્રાઓ દર્શાવતી લાકડામાંથી કંડારાયેલી વાદ્યવતી અપ્સરાઓ

છે, તે મર્યાદા કાષ્ઠકામના કારીગરને વસ્તુની સરળતાને કારણે નડતી નથી. કાષ્ઠકોતરકામમાં સૂત્રધાર પોતાની કલાને મૂર્તિમંત કરવામાં જે સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે અને તેનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારી શક્યો છે, તેવી સવલત પથ્થરના શિલ્પીને ભાગ્યે જ મળે છે. કાષ્ઠકોતરકામમાં જે વૈવિધ્ય અને સુશોભન, ખાસ કરીને મકાન તથા મંદિરોનાં સ્થાપત્યમાં, ગુજરાતભરમાં જોવામાં આવે છે, તે બીજા પ્રદેશોમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે, અને તેને કારણે જ ગુજરાતની આ કલાસમૃદ્ધિ તરફ પરદેશીઓ સારા એવા પ્રમાણમાં આકર્ષાતાં કાષ્ઠશિલ્પના સર્વોત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ દેશપરદેશનાં પ્રદર્શનોમાં અને સંગ્રહસ્થાનોમાં સારી એવી પ્રશંસા અને સ્થાપના પામવા ભાગ્યશાળી થયા છે. આ વીસરાઈ ગયેલી કલા માટે અત્યારના જમાનામાં કલાકૃતિઓનો સંગ્રહ કરનારા તેમ જ શ્રીમંતોને એનો સંગ્રહ કરવાની સારી એવી ભૂખ જાગી છે. પરંતુ તે પહેલાં આ કલાના કેટલાક સર્વશ્રેષ્ઠ નમૂનાઓ દેશ બહાર અમેરિકા, બ્રિટન વગેરે સ્થળોનાં સંગ્રહસ્થાનોમાં અને ન્યૂયૉર્ક જેવા શહેરનાં મકાનોના દર્શનભાગમાં ગોઠવાઈ જતાં તેમ જ કેટલાંક જૂનાં મકાન પાડતી વખતે નાશ થતાં આપણે તેમને સદાને માટે ગુમાવ્યા છે.

આ બધી ભૂતકાળની વાત. વર્તમાનકાળમાં કે ભવિષ્યમાં આ કોતરકામને હાલના યુગમાં અને સંયોગોમાં સ્થાન નથી, એ સ્પષ્ટ છે. જેને પૈસાની સગવડ છે અને જેઓ મકાન-બાંધકામમાં છૂટથી નાણાં ખરચી શકે એવી સ્થિતિમાં છે, તેવા માણસો તથા સંસ્થાઓને પણ આ કલા પ્રત્યે કોઈ પણ અભિરુચિ નથી. પરિણામે ઉત્તેજનના અભાવે અને આ કામ ખર્ચાળ હોવાને કારણે કેટલાય દસકાઓથી આ પ્રદેશમાં જે કાષ્ઠકોતરકામ થતું તે બંધ પડ્યું છે. ભવિષ્યમાં તેનો પુનરુદ્ધાર થાય એવી કોઈ શક્યતા નથી. આવી સુંદર કલાના સર્વોત્તમ નમૂનાઓ દિનપ્રતિદિન ઝડપથી ઓછા થતા જાય છે, વેડફાઈ જાય છે, એ ખરેખર ચિંતાનો વિષય છે. એને સાચવવા માટે કંઈ પણ પગલાં લેવાતાં નથી એ ખરેખર દુઃખની વાત છે. લાકડું એ એક એવી વસ્તુ છે કે જે કાળાંતરે નિર્મૂળ થયા વગર રહેવાનું નથી. સંભવ છે કે થોડા દસકામાં એવો સમય આવી રહેશે, જ્યારે આ કલાનું નામનિશાન નહીં રહેતાં તેણે જે અદ્‌ભુત કલાકૃતિઓ સર્જીને મકાનબાંધણીના ક્ષેત્રમાં જે ગૌરવવંતું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેનો ખ્યાલ સરખો પણ આવવાનું મુશ્કેલ બને. કાષ્ઠકોતરકામના સાચવી રાખવા યોગ્ય નમૂનાઓ વૈજ્ઞાનિક રીતે પ્રક્રિયા કરીને સંગ્રહસ્થાનોમાં જાળવવામાં આવે અને તેની પ્લાસ્ટરની પ્રતિકૃતિ બનાવીને સાચવવામાં આવે તો કાષ્ઠશિલ્પે આ દેશમાં અને ગુજરાતમાં જે સિદ્ધિ મેળવી છે, તેનો ભવિષ્યની પેઢીને ખ્યાલ આપવામાં અચૂક મદદરૂપ થઈ પડશે. હજી પણ આ કામના જાણકાર કારીગરો, જૈન ધાર્મિક સંસ્થાઓના આશ્રય અને ઉત્તેજનને લીધે આ કલાને જીવંત રાખી રહ્યા છે; પરંતુ આવા માણસો તો આંગળીને વેઢે ગણી શકાય તેટલા છે. એકાદ પેઢી બાદ આવા કારીગરો જોવા પણ નહીં મળે. એટલે આ કલાને પુનર્જીવન આપવા અમુક જાહેર મકાનો કાષ્ઠકોતરકામથી સુશોભિત કરવાનો સરકાર, સંસ્થાઓ અને શ્રીમંતો આગ્રહ રાખે એવી અપેક્ષા અસ્થાને નહીં ગણાય.

*

ગૃહગંગાને તીરે

કુટુંબ અને સમાજનું હિત

કનૈયાલાલ મુનશી

પશ્ચિમના આંધળા અનુકરણમાં આપણે કુટુંબસંસ્થાનો નાશ કરી રહ્યા છીએ. સંયુક્ત કુટુંબનું વિસર્જન તો થઈ જ રહ્યું છે, પરંતુ પુરુષ, સ્ત્રી, માતાપિતા તથા બાળકોના બનેલા કુટુંબનું નાનું એકમ પણ છિન્નભિન્ન થઈ રહ્યું છે.

પશ્ચિમના સમૃદ્ધ દેશોમા કુટુંબજીવન નષ્ટ થઈ રહ્યુ છે તેનું મુખ્ય કારણ છે લગ્નજીવનમાં પ્રેમ અને શિસ્તનો અભાવ. આ પ્રેમ, શિસ્ત અને દૃઢબંધન જન્મે છે પતિપત્નીની પરસ્પર વિશ્વાસની ભાવનામાંથી. તેમાંથી જ તેમની વચ્ચે લગ્નજીવનની નિકટતા સધાય છે.

આપણે ત્યાં મહદંશે કુટુંબનું બંધન હજી પવિત્ર ગણાય છે, નિરંકુશ જાતીય સંબંધો વિરુદ્ધની ભાવના હજી પ્રબળ છે અને ગરીબ તથા મધ્યમ વર્ગ જ સમાજનાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો ટકાવી રાખે છે. એમને જાતીયતાની ઘેલછા હજી સ્પર્શી નથી પશ્ચિમના દેશોમાં ત્યાંનાં વિજ્ઞાપન-માધ્યમો, ચલચિત્રો, નવલકથાઓ તેમ જ કાર્ટૂનો દ્વારા જાતીયતાના આ વામમાર્ગનો પ્રચાર થાય છે.

કુટુંબ અને સમાજનું હિત રહેલું છે પવિત્રતા અને વફાદારીનાં પ્રણાલિકાગત મૂલ્યોમાં અને તેને ચુસ્તપણે વળગી રહેવામાં આ મૂલ્યધોરણોની ઉચ્ચ સપાટી સર કરી છે તેથી જ માનવસંસ્કૃતિઓ મહાન ગણાઈ છે. આચારનાં આ મૂલ્યો આપણે છોડી દઈએ તો ચારિત્ર્ય તથા નિષ્ઠાનું ધોરણ નીચું ઊતરે, બીજી વ્યક્તિઓ તરફની આદરની ભાવના નાશ પામે, પરોપકારની ભાવનાથી કુટુંબસંસ્થાનું ઘડતર કરવાને બદલે આપણે વ્યક્તિગત સંતોષમાં જ રત રહીએ.

હાલ મળી આવતા પુરાવાઓ બતાવે છે કે સમાજવિરોધી વધુપડતી જાતીય પ્રવૃત્તિની અસર બહુ જ ખતરનાક હોય છે. આથી મનુષ્યનું આધ્યાત્મિક ગૌરવ હણાય છે અને માનવજાતની સમગ્ર સિદ્ધિઓ નહીંવત્ બની રહે છે.

‘તમારી ગુનેગાર છું’

શ્રી રતનશી મકવાણા

કૉલેજના પ્રથમ વર્ષથી જ પ્રણયના દોરે બંધાયેલાં કેતનના અને મારા દિલ વચ્ચે લગ્નની સ્નેહસાંકળે મજબૂત ગાંઠ વાળી દીધી. કેતન અને મારી જોડી કૉલેજમાં જેટલી વખણાઈ હતી એટલી જ લગ્ન વખતે બધાની નજરમાં ઠરી હતી. અમારાં લગ્ન સ્નેહલગ્ન હતાં પણ એમાં અમારાં બંનેનાં માતાપિતાની સંમતિ હતી.

હું સુખી માબાપની એકની એક લાડકવાયી

દીકરી હતી. સ્વતંત્ર મિજાજની હતી, એટલે સાસુ-સસરાની સાથે રહેવામાં લગ્નના બીજા જ મહિને ગૂંગળામણ થવા લાગી. કેતન મને એની સાથે હરવાફરવા, સિનેમા જોવા લઈ જતો એમાં મારાં સાસુ-સસરા કદીયે વાંધો ન લેતાં. ઊલટાનાં અમને સંપૂર્ણ છૂટ આપતાં. રસોઈ કરવાનું મારા ભાગે ક્યારેક જ આવતું છતાં એમાં મને અકળામણ થવા લાગતી. કોણ જાણે મને મારું કૉલેજજીવન યાદ આવતાં એમ થવા લાગતું કે સાસુ-સસરાનું બંધન ન હોય તો સારું. સોનાના પીંજરામાં પુરાઈ ગઈ હોઉં તેવું મને હરપળે લાગ્યા કરતું.

કેતન દુકાનેથી સાંજે ઘેર આવ્યો અને મેં હળવેકથી જુદા મકાનમાં રહેવા જવાની વાત રજૂ કરી દીધી. કેતન તો મારા સુખની ખાતર ગમે તે કરવા તૈયાર હતો. એણે જુદા થવાની વાત મારાં સાસુ-સસરા આગળ રજૂ કરી.

મારા વૃદ્ધ સસરા જમાનાના અનુભવી હતા. એમણે તો આ ઘા જીરવી લીધો, પણ મારાં સાસુ અંદરખાનેથી ભાંગી પડ્યાં હોય તેવું મને લાગ્યું. છતાંય અમે બંને મક્કમ રહ્યાં. મારે મુક્ત જીવન માણવું હતું એથી કેતને જતાં જતાં આશ્વાસન પણ આપ્યું કે, 'અમે દર રવિવારે રજાના દિવસે અહીંયાં આવી જઈશું; તમે ચિંતા ન કરતાં. અમે માત્ર અલગ મકાનમાં રહેવા જઈએ છીએ. તમારો પુત્ર તો મટી જતો નથી ને?'

બસ, નવા મકાનમાં મુક્ત મને હું વિહરવા લાગી. દિવસ દરમિયાન કેતન દુકાને જાય અને હું એકલી પડતી ત્યારે બજારમાં શૉપિંગ કરવા જતી, નાટક-સિનેમા જોઈ આવતી, ક્યારેક દુકાન તરફ આંટો મારતી. રાત્રે મોડું થાય તો અમે લૉજમાં જઈને જમી આવતાં. દિવસ દરમિયાન સાસુની સાથે ચોખા, અનાજ સાફ કરવાની કડાકૂટ નહીં. પાપડ વણવાની માથાકૂટ નહીં, કૂકર વગર દાળ ચડવાની રાહ જોવાની લપ નહીં, કપડાં મેલાં થયાં હોય તો સાબુ ઘસીઘસીને હાથ દુઃખી જાય એટલી મહેનત કરવાની નહીં, સવારમાં મોડા જાગવાની બીક ટાળવા એલાર્મ મૂકવાની ઉપાધિ નહીં, સવારે વહેલાં ઊઠીને સસરાજી માટે ગરમ પાણી મૂકવાની, સાસુજી માટે કૉફી બનાવવાની, કેતન માટે નાસ્તો તૈયાર કરવાની જંજાળ નહીં.

કેતનની સાથે અલગ રહેવામાં પૂરી સ્વતંત્રતા હતી. સવારે મોડું જગાય તો કેતન જ કહેતો એટલે અમે રેસ્ટોરાંમાં જઈને ચા-નાસ્તો પતાવી લેતાં. કોઈ જાતનું બંધન નહીં. પૂરી આઝાદી, આઝાદી આઝાદી જ.

*

લગ્નને પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. અને અમારા લગ્નજીવનના આનંદમાં વધારો થયો હતો. મારે ખોળે ત્રણ વર્ષની પ્રીતિ રમતી હતી. એના કલ્લોલથી અમારા ભર્યા ભર્યા ઘરમાં જાણે સ્વર્ગ ઊતર્યું હતું. દુકાન પિતાજીને ભળાવીને કેતને સરકારી નોકરી મેળવી લીધી હતી. એટલે ગામ છોડીને બીજે ગામ રહેવા જતાં રહ્યાં. રવિવારની રજા કોઈ પિકનિક સ્થળે અમે વિતાવતાં. સાસુ-સસરાની પાસે જવામાં કિંમતી રજા બગાડવાનું બંધ કર્યું હતું.

તરણેતરનો મેળો મહાલવાનું ઘણાં વર્ષોથી મારા મનમાં હતું એ ઇચ્છા આ વર્ષે પૂરી થઈ. પાંચમ ને રવિવાર આવ્યો હતો એટલે કેતનને ઑફિસમાં રજા હતી. વહેલી સવારથી જ ગોઠવાયેલી એસ.ટી. બસોમાં અમે મેળામાં પહોંચી ગયાં. મેં મેળામાં નજર કરી. ઊંચે જતાં ફજેતફાળકાની પાંખે મારું મન ઝૂલવા લાગ્યું. જિંદગી મજા માણવા માટે જ છે.

પ્રીતિને કેતને ખભે બેસાડી હતી. થોડે દૂર જતાં એક મહારાજે ઊભી કરેલી સદાવ્રતની રાવટીની બહાર ખુલ્લામાં બેસીને કેટલીક સ્ત્રીઓ બાજરીના રોટલા ઘડતી હતી. રોટલા શેકાવાની ગરમ ગરમ વાસ મારા મનને અકળાવી રહી હતી. કેતનની સાથે ક્યારેક બાજરાનો ગરમ

ગરમ રોટલો અને રીંગણાનુ તીખુ તમતમતુ ભડથુ ખાવાની ઇચ્છા થઈ આવી મે મારા મનની વાત કેતનને કહી અને કેતને એ ક્યારેક પૂરી કરશે એવા આશ્વાસન સાથે એક નાની ઝાપલીમા પ્રવેશ કર્યો હુ એની પાછળ ગઈ લાલ કરેણના છોડ લીમડાનો મીઠો છાયડો અને આગની રાતનો મેળા માણ્યાનો ઉજાગરો-ધાનમા આળોટતા માણસો ઊંઘ ખેચતા હતા ચારે તરફ લીલીછમ હરિયાળી અને બાજુના ખેતરોમા માણસ આખાને સમાવી લે એવો હિલોળા લેતો બાજરાનો ઊભો મોલ!

નાની કૂઈમાથી પ્લાસ્ટિકની ડોલ વડે પાણી સીચીને, અમારી સાથેના સામાનમાથી સ્ટીલનો ગ્લાસ કાઢીને, હાથ પગ-મો ધોઈને અમે પાણી પીધુ મીઠુ ટોપરા જેવુ કુદરતી પાણી જિંદગીમા પહેલી વાર જ મે પીધુ અને એની મીઠાશ જાણે મારા ગળામા ચોટી ગઈ કેતને આ વાડીની હરિયાળી વચ્ચે મને અને પ્રીતિને કેમેરામા ઝડપી લીધા બીજી છબી ફજેતફાળકામા બેસીને ચોથી ઊંચા ચડેલા ખાનામાથી કેતને ઝડપી લીધી

બીડીવાળા, ડાન્સવાળા, મોતના કૂવવાળા ને બીજા જાતજાતના ખેલ કરતા માણસોની જાહેરાતોના લાઉડસ્પીકરોના કાન ફાડી નાખે એવા અવાજો મને જરા પણ ન ગમ્યા હુ દૂર ઊભી રહી અને કેતન પ્રીતિને લઈને બીડીની લકકી ભેટ ખરીદવા ગયો પ્રીતિને ઈનામમા ફિલ્મની પટ્ટીઓ જોવાનુ નાનુ દૂરબીન મળ્યુ

અમે મદિર તરફ આગળ વધ્યા લોકમાન્યતા મુજબ કુડમા ગગાજી પ્રકટ્યા હતા બધા વચ્ચે ખુલ્લામા નાહવાની શરમને કારણે અમે માત્ર હાથપગ જ ધોયા કેતન પ્રીતિને નવડાવવાનુ કહેતો હતો મે એનો વિરોધ કર્યો 'આવા ઠડા પાણીથી શરદી જ થઈ જાય અને પ્રીતિએ વળી શા પાપ કર્યા હોય - આટલી નાની ઉમરમા?'

ત્રિનેત્રેશ્વર મહાદેવના દર્શન કરીને અમે પાછળના ભાગમા ગયા વેલબુટ્ટા અને ટૂમનાથી મઢેલી છત્રીઓ હવામા અધ્ધર ઘુમાવતા ભરવાડ જુવાનો તેમની ઉમરની ગ્રામીણ સ્ત્રીઓને ગીત ઝિલાવતા હતા મને પણ આ રીતે ગીતમા ઝૂમવાની મનમા ઇચ્છા થઈ આવી કૉલેજમા અને નવરાત્રીમા ગરબાઓમા ભાગ લતી પણ આ ગીતની ઝલક અને આનદ કુદરતી હતા

કળિયુગમા ખરાબ કામોનો બદલો યમરાજા શી રીતે આપે છે તે બતાવતી એક રાવટીના ઊંચા મચ પર સ્ત્રીનો ચણિયો, પુરુષનો લાબો ભગવો ઝભ્ભો અને મો પર ચિત્રવિચિત્ર ટીંગડા ને લાબા દાતના આકારવાળુ મહોરુ પહેરીને એક ટીંગણો માણસ લાઉડસ્પીકરમા વાગતી રેકર્ડ મુજબ નાચતો હતો એને જોઈને પ્રીતિ રાજીરાજી થઈ ગઈ

તળાવની પાળના કાઠે ઊંચા બાજોઠ પર ગોઠવેલી નહાવાના સાબુની ગોટી નીચે રાખેલી દસ રૂપિયાની નોટ લેવાની લાલચમા કેટલાક માણસો સાબુની ગોટી પર રિંગ ફેકતા હતા કેતન પણ રિંગ ફકવાની ઈચ્છાથી પ્રીતિને નીચે મૂકીને ઊભો હતો ત્યા જ પૂર્વ તરફથી જોરદાર પવન સાથે વાદળાઓ ધસી આવ્યા સૌરાષ્ટ્ર પર કુદરતનો કોપ થયો હોય તેમ મુશળધાર વરસાદ ખાબકી પડ્યો મેળામા ભીડ ઘણી હતી ને બધા માણસો ભાગમભાગ કરવા લાગ્યા હુ પણ ભાગીને એક ઝાડ નીચે ઊભી રહી કેતન પણ ભાગ્યો હતો હમણા વરસાદ અટકી જશે એવી ધારણા હતી પણ વરસાદ તો ગાડોતૂર બનીને ખાબકતો હતો સાથે જ તોફાની પવન પણ વીંઝાતો હતો મે કેતનને શોધ્યો તો એ એકલો જ હતો મારા હૈયે ધ્રાસ્કો પડ્યો પ્રીતિ ક્યા? કેતનને એમ હતુ પ્રીતિ મારી પાસે છે પણ હકીકતમા તો વરસાદની બીકમા ભાગવામા અમે પ્રીતિને ભૂલી જ ગયા હતા

મુશળધાર વરસાદને ભૂલીને અમે નાસભાગ કરતા માણસોની વચ્ચે પ્રીતિને શોધવા લાગ્યા

કેતન જોરજોરથી બૂમ મારતો હતો જ્યારે મારા તો હોશ જ ઊડી ગયા હતા. મારી પ્રીતિ ક્યાં હશે? હું તો બેબાકળી બનીને આમથી તેમ દોડતી હતી. બાવરી બનીને પ્રીતિને શોધતી હતી. માત્ર પાંચ જ મિનિટમાં પ્રીતિ ક્યાં જતી રહી?

મેળામાં સ્પેશ્યલ પોલીસસ્ટેશનની સગવડ હતી. મેં ત્યાં ફરિયાદ નોંધાવી. ઈન્સ્પેક્ટરે મને હિંમત રાખવા કહ્યું પણ અંદરથી તો હું પોતે ભાંગી પડી હતી. મારું સમગ્ર ચેતન જાણે હણાવા લાગ્યું હતું. એક પોલીસ કોન્સ્ટેબલ હાથમાં માઈક રાખીને મેળામાં ઘૂમવા લાગ્યો: 'લાલ સફેદ ઊભી લીટીવાળા નીટેડના સૂટમાં ત્રણ વર્ષની નાની બેબી કોઈને મળે તો પોલીસ સ્ટેશને આપી જવા વિનંતી કરવામાં આવે છે.'

ધોધમાર વરસતા વરસાદથી બચવા માણસો નાસભાગ કરતા બસ પકડવા દોડાદોડી કરતા હતા. એમાં પ્રીતિને ક્યાં ખોળવી? કેતન લગભગ અડધા ગાંડા જેવો આમથી તેમ દોડતો હતો. થોડીવારમાં ચોમેર જળબંબાકાર થઈ ગયો. કેતન હતાશ થઈને ખાલી હાથે દોડતો હતો. એ જોઈને શરમ મૂકીને હું મોકળા મને રડવા લાગી. બધા મને હિંમત આપતા હતા. પણ મારું માતૃત્વ રોમરોમ રડતું હતું. મારી મમતા પ્રીતિને પુકારતી હતી.

સાંજ ઢળી ગઈ. બધી આશા છોડીને અમે નજીકના શહેરમાં ગયાં. વાયરલેસથી બધે ઠેકાણે પ્રીતિના વર્ણન સાથે ખબર આપી દેવામાં આવ્યા. કેતને લાઈટનિંગ કૉલ કરીને મારાં સાસુ-સસરાને તેડાવી લીધાં.

મારાં સાસુના મોં પર વેદના જોઈને હું એકાએક ભડકી ગઈ. કેતન એમનો એકનો એક લાડકવાયો દીકરો હતો. પાળીપોષીને એમણે પચીસ વર્ષ સુધી કેતનને મોટો કર્યો હતો, જતનથી રાખ્યો હતો અને કેતનને લગ્ન બાદ માત્ર બે જ મહિનામાં તેમની પાસેથી ઝૂંટવીને હું દૂર જતી રહી હતી. એ વખતે સાસુના મોં પરની માતૃત્વની વેદના હું સમજી શકી ન હતી. અને હઠ કરીને કેતનને મેં એમનાથી અળગો કર્યો હતો તેની સજા આપવા તો ભગવાને મારી પ્રીતિને મારી પાસેથી નહીં ઝૂંટવી લીધી હોય ને? પ્રીતિ વગરનો એક દિવસનો પણ વિયોગ મારા અંતરને ચીરી નાખતો હતો, તો કેતન વગરનાં આ પાંચ વર્ષ મારાં સાસુએ શી રીતે વિતાવ્યાં હશે? હું નીચે જોઈ ગઈ. હું એમની ગુનેગાર હતી.

મારાં સાસુએ મને હિંમત આપી. મોકળા મને રડતી હું એમના ગળે વળગી પડી. કેટલાંય, દેવદેવીઓની માનતાઓ, સત્યનારાયણની કથા વગેરે મેં મનોમન માની લીધી. પોલીસસ્ટેશનના ફોનની ઘંટડી રણકતી અને મારા મનમાં તાલાવેલી જાગતી - પ્રીતિનો ફોન હશે?

કેતને ગામ આખામાં ઢોલ પિટાવરાવીને પ્રીતિનું વર્ણન આપીને ઈનામ જાહેર કર્યું હતું.

રાતના નવ વાગ્યે એક પુરુષ - સફેદ લેંઘો અને સફેદ ઝભ્ભો પહેરીને પોલીસસ્ટેશન તરફ આવતો હતો. એના ખભે ઊંઘતી પ્રીતિને જોતાં જ મારામાં નવું ચેતન આવ્યું. દોડીને મેં પ્રીતિને તેડી લીધી. હેતના વરસાદથી પ્રીતિના ગાલ હું ચૂમવા લાગી. પ્રીતિ મને જોતાં જ રડવા લાગી.

આભારની લાગણી બતાવી અમે સસરાજી લઈ આવેલા તે ટૅક્સીમાં જવા લાગ્યાં. ભારે વરસાદને લીધે સળંગ વ્યવહાર ખોરવાઈ ગયો હતો. છતાં ટૅક્સી આગળ લીધી. મેં સાસુજીને કહ્યું: 'બા, કેતન દુકાન સંભાળશે. બાપુજીને હવે ઢસરડા કરવાના નથી. અમે તમારી સાથે જ રહેવા આવીએ છીએ.'

મેં પ્રથમવાર જ 'બા' કહ્યું તેથી ગદ્દગદિત થઈ ગયેલાં મારાં સાસુએ મને છાતી સરસી ચાંપી લીધી. તેમના હૃદયમાં ઊછળતી મમતાની વેદના મને પણ સ્પર્શી ગઈ હતી.

જોયેલું ને જાણેલું

મંગળ દર્શન

જેમ ઉંમર વધતી જાય તેમ મંદિર, મસીદ, મૂર્તિ કે ગિરજાઘર તરફ સૌનું મન ઢળતું જાય છે. એટલે જ શહેર બહાર સાગરકિનારાથી થોડે દૂર ખુલ્લા મેદાનમાં આવેલા એક જૂના પણ માવજતવાળા મંદિરે રોજ સવાર-સાંજ જવાનો મારો ક્રમ થયો છે.

રોજ સાંજે દર્શન કરી સામેના ચોતરે ખુલ્લી હવામાં શાંતિ મેળવવા હુ બેસું. અનેક ભાવિક ભક્તો દર્શન કરવા આવે, તેની ભિન્ન ભિન્ન ખાસિયતો હું નિહાળું. કોઈ મંદિરના છેલ્લા પગથિયાથી વંદન કરે, કોઈ પોઠિયાને અડીને વંદન કરે તો કોઈ પોતાના કુટુંબનાં દુ:ખને વાગોળતા ને હળવાં કરવા પ્રાર્થના કરતા અને કોઈક તો દર્શન કરી પાછા વળતાં પોતાનાં નવાં જૂતાં જે તે જગ્યાએ છે કે નહી તે તપાસતા.

આમ ઘણા શહેરી જનોને હું જોતે, પણ આ સર્વમાં અનેરી ભાત પાડતું દશ્ય તો પૂર્વ-ઉત્તરના કેડી જેવા રસ્તા ઉપર ચાલ્યા આવતા ને જતા એક વૃદ્ધ અને પાંત્રીસેક વર્ષના એક યુવાનનું હતું. આ દશ્ય જોઈ મને કુતૂહલ થતું. સૂર્યાસ્ત સમયે રોજબરોજ તેને આવતાં-જતાં હું જોતો વૃદ્ધ આંખે અંધ હતા. યુવાન વ્યક્તિના વદને તેજરેખા ચમકતી હતી તેમ જ સૌમ્યતાની સુરખીથી વ્યક્તિ શોભતી હતી. સમયાનુસાર પહેરવેશ હતો બુશર્ટ, પાટલૂન, કાંડાઘડિયાળ વગેરેથી સુસજ્જ તે વ્યક્તિને વૃદ્ધનો હાથ ઝાલી લઈ આવતાં હું નીરખી રહેતો.

એક સાંજે બંને મંદિરમાં ગયા. દર્શન કરી પાછા ફર્યા અને થોડો સમય મારી નજીક ચોતરા ઉપર આવીને બેઠા હવે તો મારી જિજ્ઞાસા દાબી દબાઈ નહી. 'મેં શાંતિનો ભંગ કરી શરૂઆત કરતાં પૂછ્યું: 'દાદા! આપે આંખો ક્યારે ગુમાવી?' મારી સામે મુખ ફેરવી વૃદ્ધે કહ્યું: 'આઠનવ વર્ષ થઈ ગયાં. આમ તો અમે ગુજરાતના. હું સરકારી નાનો નોકર હતો. નિવૃત્ત થયા પછી બે વર્ષે મને આંખમાં એવો રોગ લાગુ પડ્યો કે નિષ્ણાત ડૉક્ટરોની સલાહસૂચના મુજબ આંખના ડોળા કઢાવી લેવા પડ્યા ને મારી પાંગળી સ્થિતિ સરજાઈ.' વૃદ્ધના મુખ ઉપર ન તો ગ્લાનિ વર્તાઈ કે ન દુ:ખ.

પછી તો વૃદ્ધોની ટેવ મુજબ અજાણ્યા હમદર્દ સમક્ષ પોતાના દિલનાં દ્વાર હળવેથી ખૂલી જાય છે તેમ દાદાનાં પણ ખૂલી પડ્યાં. તેમણે વાતનો દોર લંબાવ્યો:

'ભાઈ, હું થોડું ભણ્યો છું. નાનો નોકર છું. છતાં શિક્ષણ માટે મને રુચિ ઘણી રહી છે. મેં મારા દીકરાને એન્જિનિયર બનાવ્યો તેણે પણ સરકારી નોકરી સ્વીકારી. પછી તો બઢતી મળતાં છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં અમે અહીના વિભાગના કાર્યકારી ઈજનેર તરીકે બદલીમાં મારા દીકરા સાથે આવ્યા.

'હું જ્યારે નોકરી કરતો ત્યારે રોજ સાંજે મંદિરે જતો પછી જ ઘેર આવતો. તે મુજબ મારા નિયમનો ભંગ આ મારો દીકરો કોઈ દિવસ થવા દેતો નથી.' વૃદ્ધે શ્વાસ લેવા વિસામો લીધો, ત્યાં તો મેં પૂછી નાખ્યું: 'દાદા! તમે નસીબદાર છો. યુવાન અમલદાર દીકરાની અમૂલ સેવા તમે પામો છો.' મેં વધુ વિગત જાણવા પ્રયાસ કર્યો.

'ભાઈ! નસીબદાર હું છું કે તે, એનો નિર્ણય હું કેમ કરી શકું? એ તો જોનારની દષ્ટિ એવી સૃષ્ટિ. પણ હા, તે વડો ઈજનેર છે. ઑફિસ છે, પટ્ટાવાળા છે, માસિક વેતન સારું છે. પણ મારે મન તો તે દીકરો ને?' વૃદ્ધે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો.

'પણ દાદા! પટાવાળાનો ઉપયોગ કેમ નથી કરતા? અને સાહેબને હાથ ઝાલી ખાડા-ટેકરા-અડચણની તમને સમજૂતી આપતાં આવવું પડે છે.' મેં થોડી ચીકાશ કરી. 'ભાઈ! મારા દીકરાને તે બિલકુલ ગમતું નથી. એક વાર મેં પૂછ્યું, તો કહે, બાપુજી! નોકર તે નોકર અને દીકરા તે દીકરા. હા, કોઈવાર કચેરીમાં કામ સબબ મોડું થાય તો કૉલેજમાં ભણતા મારા પૌત્ર પ્રવીણને કહેલું છે એટલે તે મને અહીં લાવે છે. પણ આમ તો સમયસર સ્કૂટર ઉપર તે ઘેર આવી જાય અને મારો હાથ ઝાલી તે લાવે છે. વાત દરમિયાન હું યુવાન વ્યક્તિ સામું જોતો ત્યારે તેના મુખભાવ બદલાતા હતા. પોતાની પ્રશંસા તેને જરાય ગમતી નહોતી.

'દાદા! તમે દેખતા નથી તો કોનાં દર્શન કરો છો?' મેં વાતને વળ ચડાવ્યો. ભાઈ અંધ થયા અગાઉ રોજ દર્શન કરતો. તે સમયથી શંકર, કૃષ્ણ ભગવાન, રામ અને માતાજીની મૂર્તિઓ મારા હૃદયમાં જાણે જડાઈ ગઈ છે. જ્યારે અહીં આવું ત્યારે મનને થાય કે નિર્મળ પવિત્ર મંદિરમાં હું આવ્યો. સામે હાથ જોડું કે હૃદયમાં જડાયેલી મૂર્તિઓ અંતરચક્ષુમાં જાણે પ્રાણવાન બને છે. ભલે હું દેખતો નથી, પણ ભગવાન તો મને દેખે છે ને? તે દેખે છે કે એક ભાવુક અંધ વૃદ્ધ સામે બેઠો છે. શું એટલું બસ તમને નથી લાગતું ભાઈ?'

જ્ઞાની વૃદ્ધની સચોટ દલીલ ગળે ઊતરી જતાં હું ચૂપ બની ગયો. ત્યાં તો યુવાને ધીમેથી કહ્યું: 'બાપુજી! હવે જશું ને? રસ્તાના દીવા થઈ ગયા.' અને બંને ઊઠી ચાલતા થયા.

આ સમયે ભાગ્યે જ જોવા મળે તેવું પ્રેરણાદાયી મંગળ દશ્ય હું જોતો રહ્યો, બસ જોતો જ રહ્યો.

કાંતિલાલ શંકરલાલ પોટા

સમાજનો ઘડવૈયો

એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થે ગાયકવાડી રાજ્યમાં જુદે જુદે સ્થળે નોકરી કરેલ અને છેવટે ખેરાળુમાં સ્થિર થયેલ. તેમને ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક ચીજવસ્તુઓ અને જૂનાં પ્રાચીન ચિત્રો તથા ફોટાઓનો ખૂબ શોખ. એટલે એવાં પ્રાચીન ચિત્રો, ફોટાઓ વગેરેનો સારો એવો સંગ્રહ તેમની પાસે હતો. તેમના મરણ બાદ તેમના વારસો પાસે તે વસ્તુઓ આવી પણ તેમને કોઈને તેનો ખાસ કંઈ શોખ નહિ. એટલે તે બધી ગમે તેમ વેરવિખેર પડી રહી. તેમાંથી ઘણીખરી વસ્તુઓ આઘીપાછી પણ થઈ ગઈ. પરંતુ ખાસ કરીને જૂના ફોટાઓ, ચિત્રો વગેરે એક ઓરડામાં માળિયા ઉપર પડેલાં હતાં. તે કુટુંબનાં એક ઘરડાં ડોશીમા પાસે આ બધું હતું. એકાદ વખત કોઈ ચીજવસ્તુ શોધવા આ ડોશીમા માળિયા ઉપર ચડ્યાં હશે ત્યારે તેમના ધ્યાન ઉપર આ બધો નિરુપયોગી અટાળો આવ્યો. તેમને આ બધી વસ્તુઓ ખોટી જગ્યા રોકતી લાગી. એટલે એ બધું કાઢી નાખવા વિચાર થયો. ફોટાના કાચ ઘણા ખરા ફૂટી ગયેલા હતા. આ ડોશીમાની પડોશમાં એક યુવાન શિક્ષક રહે. તેને ડ્રૉઈંગનો ખૂબ શોખ. તે આખો દિવસ કંઈ ને કંઈ ચીતર્યા જ કરે. અને આવાં બધાં ચિત્રો, ફોટાઓ વગેરે ભેગાં કરે. અને તે ઉપરથી કંઈક માથાકૂટ કર્યા કરે. આ ડોશીમાના મનમાં આવ્યું કે 'આ છોકરાને આ બધું આપી દઉં તો તેને કંઈક કામમાં આવે. અને મારે આ બધું સાફ થઈ જાય. એ ઇરાદે એક દિવસ રજાના દહાડે પેલા ભાઈને બોલાવ્યો.

અને તેને માળિયા ઉપર ચઢાવી એ જૂના અટાળામાંથી તેને જે કંઈ ઉપયોગી થાય એમ હોય તે બધું લઈ જવા કહ્યું. અને બાકીનું બધું નીચે ઉતારી ઉકરડા ભેગું કરવાની ઇચ્છા જણાવી.

પેલા શિક્ષક ભાઈને તો આ બધાં પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક પ્રાચીન ચિત્રો, ફોટાઓ જોઈ ખૂબ આનંદ થયો. અને તે બધી વસ્તુઓ સાચવીને એકઠી કરી લઈ ઘેર લઈ ગયો. પછી તે બધી વસ્તુઓને વ્યવસ્થિત કરી કેટલાક ફોટાઓ, ચિત્રોને જુદા જુદા માઉન્ટ ઉપર લગાવી સારું એવું સંગ્રહસ્થાન બનાવ્યું.

પછી તો ધીરે ધીરે આવી જૂની પ્રાચીન કળા-કારીગરીની વસ્તુઓની માગ ઊભી થઈ. તેના સંગ્રહકારો તરફથી તેની માગણીઓ વહેતી થઈ. તેના દલાલો ઠેરઠેર ઘૂમવા લાગ્યા. આ ભાઈને પણ એવો એક દલાલ ભેટી ગયો. તે વસ્તુઓના તેને અઢીસો રૂપિયા આપવા તૈયાર થયો. પરંતુ આ શિક્ષક ભાઈએ તે વેચવાની મરજી બતાવી નહિ પેલાએ વધતાં વધતાં પાંચસો રૂપિયા કહ્યા. પણ શિક્ષક ભાઈએ માન્યું નહિ. થોડા દિવસો પછી તે દલાલ ફરી પાછો આવ્યો. અને તેણે એક હજાર રૂપિયા કહ્યા. પણ તેની માગણી સ્વીકારાઈ નહિ. પછી તો આ શિક્ષકભાઈને પણ આ વસ્તુઓની કિંમત સમજાઈ એટલે તે બધાને વધુ સારી રીતે શણગાર્યાં. એવામાં બીજો એક ગ્રાહક મળ્યો. તેણે તેના બે હજાર રૂપિયા આપવાની તૈયારી બતાવી. પણ આ શિક્ષક ભાઈ આપવા તૈયાર થયા નહિ. પછી તો તેની કિંમત વધતી જ ચાલી. છેવટે તેના લગભગ દશેક હજાર રૂપિયા જેટલી કિંમત થવા લાગી. અને તેટલામાં વેચવા માટે તે શિક્ષક ભાઈ ઉપર બીજાનું દબાણ પણ થવા લાગ્યું. આ સંબંધમાં ખેરાળુ ગામના કેટલાક આગેવાન નાગરિકોની સલાહ પણ લીધી છેવટે ખેરાળુ સુધરાઈના પ્રમુખશ્રીની સલાહથી તે વેચવા તૈયાર પણ થયો.

તેણે તે બધું દશેક હજાર રૂપિયાની કિંમતમાં છેવટે વેચી દીધું અને તેનાં મૂળ માલિક પેલાં ડોશીમાને શોધી કાઢીને પોતાને ઘેર બોલાવ્યાં. પછી પોતાના સંબંધીઓને અને કેટલાક અગ્રગણ્ય નાગરિકોની હાજરીમાં તેણે તે ડોશીમાને રકમ સુપરત કરી દીધી.

જ્યારે આ રકમ લેવા સારું પેલા માજીને બોલાવ્યાં ત્યારે ઘણાયે માણસોએ તેને સલાહ આપી કે 'ભાઈ! તે ડોશી આ બધી વસ્તુઓ ઉકરડે નાખવાની હતી. આ તો તેં તેમાંથી ધૂળધોયાની માફક ધૂળમાંથી સોનું શોધી કાઢી તેને મહેનત કરી માઉન્ટ વગેરે લગાડી વ્યવસ્થિત બનાવ્યાં ત્યારે જ આટલી કિંમત ઊપજી. માટે આમાં તેમને કશું આપવાનું હોય નહિ. છતાં જો તને એમ લાગતું હોય તો પાંચ-પચીસ રૂપિયા આપી દે. તે ડોશી રાજી થઈને લઈ લેશે!' પરંતુ આ તો શિક્ષકભાઈ! તેને તે વાત કબૂલ ન હતી. માજીને થોડીક રકમ આપવી અને બાકીની પોતે લઈ લેવી એમાં તો એને નરી છેતરપિંડી કરવા જેવું લાગ્યું. તેના કેટલાક શિક્ષકમિત્રો પણ તેને એવી જ સલાહ આપવા લાગ્યા. ત્યારે તે શિક્ષક ભાઈએ કહ્યું, 'ભાઈ! આપણે તો સમાજના ઘડવૈયા! આપણે સમાજનું ઘડતર કરવાનું છે. માટે આપણાથી આ નીતિની બાબતમાં મનમનામણાં કરી તેનું મૂલ્ય ઓછું કરી શકાય નહિ.'

માજી તો આ શિક્ષકભાઈની આવા પ્રકારની વાતચીત સાંભળી આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. એમને તો આ બધું સ્વપ્ન જેવું લાગવા માંડ્યું. છેવટે વાસ્તવિકતાનું ભાન થતાં તેમણે પણ કહ્યું કે, 'ભાઈ! આટલી બધી રકમ મને પોસાય પણ નહિ હું તો તે બધું ઉકરડે નાખવાની હતી. એમાંથી તેં તારા ઉપયોગની વસ્તુઓ શોધી,

અને તેને વ્યવસ્થિત કરવા મહેનત લીધી તેને શણગારી ત્યારે તેની કિંમત ઊપજી. માટે આમાં મારાથી ખરેખર કંઈ જ લેવાય નહિ. છતાં તારું મન માનતું ન હોય તો સો-દોઢસો રૂપિયા મને આપી બાકીની રકમ તું રાખી લે. મને તેથી સંતોષ છે!'

પણ આ ભાઈએ માન્યું નહિ અને પૂરેપૂરી રકમ માજીને આપી દીધી. માજી ગળગળાં થઈ ગયાં. અને દુનિયામાં આવા ધર્માત્મા પણ વસે છે એમ સમજી તેને અનેકાનેક આશીર્વાદ આપવા લાગ્યાં. લોકોએ પણ શિક્ષકભાઈને શાબાશી આપતાં બિરદાવ્યા.

ડાહ્યાલાલ બ્રહ્મભટ્ટ

ચોરનું દિલ જાગ્યું!

નાનકડું નગર હતું. ત્યાં નાના એવા મકાનમાં પોતાના સાત વર્ષના એક બાળક સાથે એક વિધવા માતા રહેતી હતી.

એનો પતિ બે વર્ષ પહેલાં સર્પદંશથી મૃત્યુ પામ્યો હતો. પરંતુ તે બાર વર્ષનો હતો ત્યારથી જ ધંધે વળગ્યો હતો એટલે બે-પાંચ હજારની મૂડી પણ ભેગી થઈ હતી ને થોડા ઘણા સોનાચાંદીના દાગીના પણ બનાવ્યા હતા જે મરતી વખતે પોતાની પત્ની અને બાળક માટે આશરાના રૂપમાં મૂકતો ગયો હતો.

પત્ની પણ સમજુ હતી. એણે વિચાર્યુ કે પતિ જે ધન મૂકતા ગયા છે તે મારો પુત્ર બાળક છે તે કમાતો ન થાય ત્યાં સુધી મારે તેમાંથી પાઈનો પણ ઉપયોગ કરવો ન જોઈએ.

આમ વિચારીને એણે ગૃહઉદ્યોગ અને લોકોના ઘરનું કામ કરીને પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવા માંડ્યો ને પતિનું ધન અને દાગીના કોઈનેય ખબર ન પડે એ રીતે ઘરના એક ખૂણામાં દાટી દીધાં.

ગામના લોકો એમ જ માનતા કે વિધવા પાસે મૂડી છે. એક ચોરને પણ આ વાતની ખબર પડી ગઈ. એટલે એણે એ ધન મેળવવા માટે યોજના ઘડવા માંડી.

ને એક મેઘલી અને ઘોર અંધકારની વેળાએ એ ચોર વિધવાના ઘરમાં દાખલ થઈ ગયો. ઓરડામાં નાનકડો દીવો ટમટમતો હતો. માતા અને પુત્ર એક પથારીમાં સુખની નીંદર માણી રહ્યાં હતાં.

કંઈક સંચાર થયો ને મા જાગી ઊઠી. જોયું તો ચોર ભયાનક નજરે જોઈ રહ્યો હતો. ચોરે કહ્યું, 'જરાય અવાજ કરીશ તો ખંજર હુલાવી દઈશ' ને એણે ચમકતું ખંજર બહાર કાઢ્યું. વિધવા શાંત બેસી રહી એટલે ચોરે ધમકીપૂર્વક કહ્યું, 'ઘરમાં દાટેલું ધન અત્યારે જ કાઢી આપ... નહિ તો મારી નાખીશ.'

છતાંય વિધવા મૌન રહી. એટલે ચોરે ખંજરની અણી ભરનીંદરમાં પડેલા બાળકની છાતી પર ધરીને કહ્યું, 'ધન જલદીથી કાઢી આપ નહિ તો હમણાં જ આ છોકરાને મારી નાખીશ.'

મા ફફડી ઊઠી. દીકરાના પ્રાણની સામે ધનની શી કિંમત? એ બોલી, 'ભાઈ, સઘળું ધન આપું છું, પણ મારા દીકરાને ના મારીશ. મારા પતિએ કાળી મજૂરી કરીને જે ધન મેળવ્યું છે તે મારા દીકરા માટે જ સાચવી રાખ્યું છે અને દીકરાનો જીવ બચાવવા માટે જ આજે એનો ઉપયોગ થાય છે. મારા દીકરાને હવે પાંચ જ વરસ કાઢવાનાં છે. પછી તો તે મજૂરી કરીને પણ પોતાનું પેટ ભરી શકશે. ભાઈ, જેને મહેનત કરીને ધન મેળવવું છે એને ધન છાતીએ નથી વળગતું.'

વિધવા માતાના આ શબ્દોએ ચોરના અંતરમાં પોઢેલા રામને જગાડી દીધો. એ ચાર ડગલાં પાછો હઠીને વિચારમાં ઊભો રહી ગયો.

બાઈએ ઊઠીને કહ્યું, 'ભાઈ, તું અહીં જ

ઊભો રહે મે રસોડામા જ દાટ્યુ છે ત્યાથી બધુ કાઢી આપુ છુ '

'ઊભી રહે બહેન!'

બાઈ ત્યા ઊભી રહી ગઈ અને ચોર સામે જોઈ રહી

ચોરે કહ્યુ, 'બહેન, હુ એક રીઢો ચોર છુ, પરતુ આજ સુધી મને સમજાયુ નથી કે સાચુ ધન મજૂરીમા પડ્યુ છે, ચોરીનુ ધન મે પણ મળવ્યુ છે પણ કદી ટક્યુ નથી હુ જાઉ છુ બહેન તારુ ધન તુ સાચવી રાખજ '

તરત વિધવા માતાએ કહ્યુ, 'ભાઈ, ધન લઈને જ જા એ ધન વડે ધધો કરી સાચા રસ્તે ચઢી જા '

ચોરે ગળગળા સ્વરે કહ્યુ, 'બહેન, ધન પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો તેં મને દેખાડી દીધો છે હુ આજથી ચોર મટી જઈશ મજૂરી કરીને મારા પસીનાની કમાઈમા જ મોજ કરીશ '

આટલુ કહીને ચોર ચાલ્યો ગયો

આ ઘટના નોળ વર્ષ પહેલા ઉત્તરપ્રદેશમા બની ગઈ ચોરને પણ દિલ છે એના દિલને ઢઢોળી શકે એવો પ્રસગ ઊભો થાય તો ચોર માનવી બની શકે છે

કે કા જાની

દુનિયામા બે પ્રકારના માણસો છે કેટલાક ખડમા આવે છે અને આવતાની સાથે કહે છે જુઓ હુ આવી ગયો અને કેટલાક એવા છે કે જે આવતાની સાથે કહે છે કે હાશ! તમે અહીં છો

ફ્રેડરિક કૉલિન્સ

મરણ એ શરીરની આદત છે આત્માની નહીં

સ્વામી રામ

ખરી ગયેલા પાદડાઓથી નહીં, પણ ખીલેલા ફૂલોથી તમારા બગીચાનો અદાજ મેળવો

અનામી

હવે મારા પ્રેમને કોઈ મર્યાદા નથી પ્રેમ એ મારો ધર્મ છે

કીટ્સ

આવતી કાલની ચિંતા ફિકર ન કરો આવતી કાલ એની પોતાની ચિંતાઓ લઈને આવવાની હશે તો આવશે આજની મુશ્કેલીઓ આજ પૂરતી પૂરતી છે

મેથ્યુ

હુ છુ, હુ ચાહુ છુ, હુ સક્રિય છુ, હુ સકલ્પસિદ્ધ

શ્રી અરવિંદ

મને કોઈ પ્રેમ કરે એટલુ જ પૂરતુ નથી - પણ એ મને કહે કે એ પ્રેમ કરે છે

જૉર્જ એલિયટ

સંકલન

પ્રાર્થનાથી મળતી શક્તિથી માણસ કોઈ પણ વયે વિચારતો રહે: મારી જાતને હું કેવી રીતે સુધારું

પ્રાર્થનાનો શબ્દ ગમે એવા કલહભર્યા વાતાવરણમાં પવિત્રતા જન્માવે છે. આંખ બંધ કરીને માત્ર કલ્પના કરો. સવારના સાત વાગ્યાનો માહોલ હોય. મનમાં કોની ઉઘરાણી હજુ નથી આવી અને કોને આપેલો એક હવે પાછો ફરવાનો છે એની ગડમથલ ચાલતી હોય ત્યાં જ અગરબત્તીની સુગંધ સાથે તમારા ડ્રૉઈંગ રૂમની ઑડિયો સિસ્ટમના સ્પીકર પર ઉદય મઝુમદારના કંઠે નરસિંહ મહેતાના શબ્દો સંભળાય: નાનું સરખું ગોકુળિયું મારે વિઠ્ઠલે વૈકુંઠ કીધું રે, નાનું સરખું ગોકુળિયું... વિખરાયેલા મનને શાંત કરવાના બે ઉત્તમ ઉપાય છે: ઍન્ટિક્વિટીના ચાર કડક પૅગ અથવા પ્રાર્થના નામનું સાત્ત્વિક ટ્રાન્ક્વિલાઈઝર.

'પરમ સમીપે'માંની કુન્દનિકા કાપડીઆની કલમે પુન: અવતરેલી પ્રાર્થનાઓ હજારો ગુજરાતીઓને હૃદયસ્થ હશે. પ્રાર્થના-આરતી-ભજનની વાત જ્યારે જ્યારે કરીએ છીએ ત્યારે કોણ જાણે કેમ પણ મનમાં માત્ર એક વ્યક્તિના કે એક કુટુંબના એકાંતનું ચિત્ર જ ઊપસે છે. લોકલ ટ્રેનોની ભજનમંડળીઓ કે મૃત્યુ પછી યોજાતી પ્રાર્થનાસભાઓ, આપણે અત્યારે જેની વાત કરી રહ્યા છીએ એમાં કોઈ રીતે ફિટ બેસતી નથી. સામૂહિક પ્રાર્થનાઓમાં જેઓ પોતાનું એકાંત સરજી શકવાની ક્ષમતા ધરાવતા હોય તેઓ ચોક્કસ બીજાઓ કરતાં મુઠ્ઠી ઊંચેરા છે. જો કે, એ લોકોય ટ્રેનમાં તણાતા રાગડાઓમાં કે ઉઠમણા-બેસણાની અવેજીમાં થતી પ્રાર્થના-સભાઓમાં પોતાનું ધાર્યું વાતાવરણ મનમાં નહીં સરજી શકતા હોય. વૈષ્ણવો અને જૈનોમાં પૉપ્યુલર ફિલ્મી ધૂનો પર રચાતાં ભજનો કેવી રીતે ગાનાર-સાંભળનારના મનમાં પવિત્ર વાતાવરણ ઊભું કરી શકતાં હશે તે ભગવાન જાણે. ધક ધક કરને લગાની ધૂનમાં તમે ગમે એટલા સાત્ત્વિક શબ્દો બેસાડીને ભજન ગાવાનું નક્કી કરો તોપણ તમારી આંખ સામે પ્રભુજીને બદલે દીક્ષિતકાકાની ડૉટરનો પર્ટિક્યુલર શારીરિકપ્રદેશ જ આવવાનો. એની વે. વૈષ્ણવોનું એક પ્રિય ભજન છે: બેસવું હોય તો બેસી જાજો, ગાડી ઊપડી જાય છે!

ભજન સાહિત્યનાં કેટલાંક યાદગાર પ્રકાશનો સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ દ્વારા પ્રગટ થયાં છે: નરસિંહ મહેતાનાં ભજનો, મીરાંબાઈનાં ભજનો, કબીરનાં ભજનો, તુલસીદાસની સાખીઓ, ધીરા ભગતનાં પદો, સો ભજનો, સંતવાણી વગેરે ડઝનબંધ સંગ્રહો છે. આ બધાંમાં જે તદ્દન નોખું તરી આવે એવું પુસ્તક છે તે 'નિશ્ચેના મહેલમાં' અત્યારે આઉટ ઑફ સ્ટૉક છે, પણ આ મહિનામાં ગમે ત્યારે એની નકલો મુંબઈમાં પધારશે. બંસીબોલના કવિ દયારામની પંક્તિ 'નિશ્ચેના મહેલમાં વસે મારો વ્હાલમો' પરથી આ પુસ્તકનું શીર્ષક બન્યું છે. પુસ્તકના રચયિતા છે ઉમાશંકર જોષી. અગાઉ 'અખંડ આનંદ'માં આ પુસ્તકમાંના ભજનલેખો શ્રેણીરૂપે પ્રગટ થયા હતા. ઉમાશંકરની કક્ષાના સર્જક જ્યારે

વીસ ભજનો પ્રાર્થનાકાવ્યોનો આસ્વાદ કરાવે ત્યારે કોઈ પણ બિનસાહિત્યપ્રેમીનેય જલસો પડી જાય, સાહિત્યપ્રેમીઓની તો વાત જ શુ પૂછવી

નરસિંહરાવ દિવેટિયા રચિત 'મગલ મદિર ખોલો'નો આસ્વાદ કરાવતા ઉમાશકર જોષી લખે છે 'આ પ્રાર્થના નરસિંહરાવે પુત્ર માટે ગાયેલી જ પ્રાર્થના ન રહેતા, પોતાને માટે ગાયેલી અને પુત્ર પણ પોતાને માટે મૃત્યુ પછી જ નહીં, પિતાને ખોળે હતો ત્યારે અનેકવાર ગાઈ શકતો હોત એવી, તેમ જ આપણે સૌ પણ જીવનની જે કોઈ મજલ પર ઊભા હોઈએ ત્યા ગાઈ શકીએ એવી પ્રાર્થના બની રહે છે '

કલાપીની રચના 'જ્યા જ્યા નજર મારી ઠરે યાદી ભરી ત્યા આપની' એક પ્રેમીએ બીજા પ્રેમીને કરેલુ સબોધન છે એવી લોકમાન્યતા ખાસ્સી એવી પ્રચલિત છે હકીકતમા આ પ્રભુને ઉદ્દેશીને રચાયેલુ કાવ્ય છે અને કવિ કાન્તને લખેલા એક પત્રમા કલાપીએ આ અગે સ્પષ્ટતા પણ કરી હતી આ રચનાનો આસ્વાદ કરાવતા ઉમાશકર એક એક્સ્ક્લુઝિવ માહિતી આપે છે કે ગાધીજીને પણ આ કૃતિ ગમતી અને તેઓ 'આશ્રમ ભજનાવલિ'મા એનો સમાવેશ કરવા માગતા પણ ગાધીજીના એક સાથીએ આવુ કરતા એમને વાર્યા એવુ એ સાથીએ જ ઉમાશકરને જણાવ્યુ હતુ આવુ કરવા પાછળનુ કારણ શુ, ભગવાન જાણે, છવ્વીસ વર્ષની વયે જેમની આયુષ્યલીલા સકેલાઈ ગઈ તે કવિની આ છેલ્લી કૃતિ લેખાય છે ઉમાશકરના શબ્દોમા 'એક મહામથનશીલ કવિઆત્માની હસગીતિ (સ્વાન સૉન્ગ) છે આ '

'નિશ્ચેના મહેલ'મા કવિએ એક ખૂબ જાણીતા સિંધી ભજન 'તેરા મકાન આલા'નો આસ્વાદ કરાવ્યો છે (અહી 'આલા' એટલે ગોવિદા આલા રે આલાવાળુ આલા નહીં પણ અરબી દરજ્જાવાળુ ઉત્તમ આલા) ઉમાશકરે ૧૯૩૦મા સાબરમતી જેલમા સાજની પ્રાર્થના વખતે જયતીલાલ આચાર્ય નામના કરાચીના શિક્ષક કવિ-ગાયકના કઠે આ ભજન પહેલ વહેલીવાર સાભળ્યુ હતુ, તેરા મકાન આલા, જિત્થે કિત્થે વસી ભી તૂ હે પ્રભુ, તારુ મકાન ઉત્તમ છે, જ્યા ને ત્યા તુ જ વસી રહ્યો છે (સરખાવો જ્યા જ્યા નજર મારી ઠરે) એમ કહીને ભજનસર્જક આકાશ અને નદીથી માડીને મદિરની મૂર્તિ અને માણસોની વાત આ ભજનમા કરે છે આ ભજનની વાત કરતા ઉમાશકર એક સ્મરણ ટાકે છે એક વાર અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાસભામાથી સાજે કામમાથી છૂટીને કવિ ઉમાશકર આનાવાડી તરફ પોતાને ઘેર જઈ રહ્યા હતા ગુજરાત કૉલેજ સામે એક લીમડા નીચે બહુ વખતથી એક મોચી બેસતો જે છેલ્લા કેટલાક સમયથી ત્યા દેખાતો નહીં એ સાજે અચાનક કવિની નજર એ મોચી પર પડી કવિ એની સામે જઈને ઊભા એ માથુ નીચુ કરીને પોતાનુ કામ કરતો હતો થોડી વારે એણે ઊચે જોયુ અને આનદમા પ્રેમ સાથે કવિને કહ્યુ 'કેમ, સાહેબ!' કવિને 'સાહેબ' સબોધન ગમ્યુ હોય એમ જરા મૂગા થઈ ગયા કવિના મનને તરત વરતી જઈને મોચીએ કહ્યુ 'તે, તમને કોણ કહે છે, અદરવાળાને કહુ છુ ' આટલુ નોંધીને કવિ ઉમેરે છે

'આપણી અદરવાળાનુ નિવાસસ્થાન (આપણુ પોતાનુ શરીર) કેટલુ મહાન છે, ભવ્ય છે એનુ આપણી જાતને સ્મરણ કરાવનાર આ ભક્તિગીત છે '

મુબઈ સમાચાર સૌરભ શાહ

સંગીતક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રતિભા ધરાવનાર કે જેમનું સર્વોચ્ચ 'ભારતરત્ન' ઍવૉર્ડથી સન્માન થયું તે

એમ. એસ. સુબ્બુલક્ષ્મી

આજનો યુગ જાહેરાતનો યુગ છે. અલ્પ સિદ્ધિ અને સંપત્તિથી જાતજાહેરાતનાં પાટિયાં લઈ ફરતો આજનો માનવી પલાંઠી લગાવીને ક્યાં કશું સિદ્ધ કરવા તરફ પુરુષાર્થ દાખવે છે? આવા માહોલથી અલગ અને અલિપ્ત રહી સાચા કલાકારો પોતાના કલાયોગમાં જ લાગેલા હોય છે. એમને મન કલાસાધના એ જ પરમ લક્ષ્ય હોય છે. સિદ્ધિ તો આવવી હોય તો આવે! પણ સાચા કલાકારને સિદ્ધિ ક્યારેય છેહ દેતી નથી. અને જેને પરમોચ્ચ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને પછી પ્રસિદ્ધિની તો ખેવના જ રહેતી નથી. પ્રસિદ્ધિ તો સિદ્ધિની પાછળ ઘસડાતી આવે છે.

આવું જ બન્યું એમ. એસ. સુબ્બુલક્ષ્મીની બાબતમાં. ક્યાંય આગળ આવવાની હોડમાં ડ્યા વગર એમણે આજીવન શાસ્ત્રીય સંગીતની આરાધના કરી, અને એના પરિણામે સંગીતકલામાં એમનું નામ સિદ્ધિના શિખર પર પહોંચી ગયું. એમને વળી માન-અકરામ કે પ્રસિદ્ધિ - પ્રમાણપત્રોની શી જરૂર હોય? પણ સમાજને એની ગરજે આવા પ્રતિભાશાળી કલાકારોને ઉચ્ચાસને બેસાડવા ગમે છે. તાજેતરમાં જ શ્રીમતી સુબ્બુલક્ષ્મીને ભારત સરકારે 'ભારતરત્ન'નો ઈલકાબ એનાયત કરી ખુદ કલાનું જ બહુમાન કર્યું છે, અને સુબ્બુલક્ષ્મી ઉચ્ચાસને બિરાજે છે તે હકીકતને સ્વીકૃતિની મહોર મારી છે.

સંગીતની દુનિયામાં ભારતભરમાં પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવનાર સન્નારી એટલે એમ. એસ. સુબ્બુલક્ષ્મી. એમનું નામ આમ તો શ્રીમતી મદુરાઈ શન્મુગાવડીવુ સુબ્બુલક્ષ્મી છે, પણ આપણે સહુ એમને એમ. એસ. સુબ્બુલક્ષ્મીના નામથી જ ઓળખીએ છીએ. તેમનો જન્મ ૧૬મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬માં મદુરાઈ મીનાક્ષી મંદિર પાસેના નાનકડા ઘરમાં થયો હતો, અને આ નાનકડા ઘરમાં જન્મેલાં સુબ્બુલક્ષ્મી કેટલાં મહાન બન્યાં! નાનપણથી જ સંગીતનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું. માતા પાસેથી વારસામાં તેમને મળ્યું સંગીત. ઘર વીણાવાદન અને કર્ણાટક સંગીતના સૂરોથી હંમેશાં ભર્યું ભર્યું રહેતું, પરિણામે સુબ્બુલક્ષ્મીના અણુએઅણુમાં સંગીત છવાઈ જતું. પ્રાતઃકાલથી જ સંગીતની તાલીમનો આરંભ થતો અને ત્યારે બધું ભૂલીને, દેહભાન પણ ભૂલી સંગીતસમાધિમાં સરી જતાં. તેર વર્ષની વયથી તો તેમણે ભજન ગાવાં શરૂ કરેલાં તે છેક અત્યારે ૮૨ વર્ષની ઉંમરે પણ ચાલુ જ છે. કેવી મહાન સિદ્ધિ! સંગીતનું વાતાવરણ, સંગીતમય બનવાની તમન્ના અને ભક્તિસંગીત તરફ હૈયાનો વળાંક - આ ત્રિવેણી સંગમે એમને કીર્તિના ઉચ્ચ શિખરે સ્થાપિત કરી દીધાં. આ જ કેવળ તેમનો જીવનમંત્ર બની ગયો.

તામિલ ફિલ્મોમાં થોડો સમય તેમણે કામ કર્યું, પણ 'મીરાં' ફિલ્મમાં અભિનય અને ગીતોથી તે જાણીતાં થયાં. તેમને જોવાનો પ્રત્યક્ષ લહાવો તો નથી મળ્યો પણ 'મીરાં' ફિલ્મ ટી.વી. પર જોયેલી ત્યારે યુવાન સુબ્બુલક્ષ્મીને જોવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલું. પરંતુ તે કરતાંયે તે ફિલ્મમાં ગાયેલાં પેલાં ભજનો તો હજુ પણ કર્ણપટ પર ગુંજ્યા કરે છે. ૮૨ વર્ષની ઉંમરે પણ તેમનું પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ હૈયે વસી જાય છે. સૌમ્ય ચહેરો, ભક્તિ નીતરતાં ચક્ષુ, શુદ્ધ વાણી, વાંકડિયા-શ્વેતશ્યામ કેશ, ભાલે ચમકતો મોટો કુંકુમ ચાંદલો અને નાકમાં ચૂની - આવું વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં તેઓ આંખ સામે પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જ્યારે જ્યારે તેમને ટી.વી પર ગાતાં જોયાં છે ત્યારે લાગ્યું છે કે જાણે સંગીતની દેવી

નાક્ષાત્‌સ્વરમાધુરીમા પ્રભુને નિમગ્ન કરી રહી છે કર્ણાટકી સગીતને તેમણે જીવનસાધના સ્વરૂપે સ્વીકારી લીધુ છે અને એ રીતે તેઓ દેશના સર્વશ્રેષ્ઠ શાસ્ત્રીય કઠ્યસગીતના ગાયિકા બની રહ્યા છે

આવા આ નારીને શ્રી સદાશિવમ્ જેવા પતિ પ્રાપ્ત થયા તેમના જીવનમા સદાશિવમ્‌નુ આગમન પણ એક જાણવા જેવી બાબત છે કૌમાર્ય અવસ્થામા પ્રાત કાળ જ્યારે તેઓ સગીતની સાધના કરતા હતા ત્યારે તેમના મધુર, સૂરીલા કઠથી આકર્ષાયેલા સદાશિવમ્ ત્યા આવવા લાગ્યા અને તેમણે સુબ્બુલક્ષ્મીનુ હીર પારખી લીધુ તેમણે ધૂળમા ઢકાયેલા આ રત્નને ચમકાવવાનો નિર્ણય કર્યો અને તેમની સમક્ષ લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો, પરતુ પરિસ્થિતિ અનુકૂળ નહોતી સદાશિવમ્ પરિણીત હતા, ઉચ્ચ વર્ણના હતા, બે પુત્રીના પિતા હતા અને જર્નાલિસ્ટ હતા તેઓએ ગાધીજી તથા રાજાજીના માર્ગને અનુસરીને જેલની હવા પણ ખાધી હતી જ્યારે બીજી બાજુ સુબ્બુલક્ષ્મી ચલચિત્રોમા શકુતલા, સાવિત્રી અને મીરાના પાત્રો ભજવી શ્રોતાઓને મુગ્ધ કરી દેતા હતા સદાશિવમ્‌ના પ્રથમ પત્નીના અવસાન બાદ ૧૯૪૦મા તેઓ તેમની સાથે લગ્નગ્રથિથી જોડાયા, જાણે કે શિવશક્તિનુ મિલન થયુ! પછી તો તેમનુ ઘર સગીતચાહકોનુ મદિર બની ગયુ સદાશિવમ્ સુબ્બુલક્ષ્મીના *friend philoso pher* અને guide બની ગયા અને દક્ષિણ ભારતમા સુબ્બુલક્ષ્મીનો ડકો વગાડી દીધો તેમણે કેટલાય ઍવૉર્ડઝ મેળવ્યા તેમનામા રહેલી કલા તથા પરમેશ્વર જેવા પતિનો સપૂર્ણ સહકાર, આ બને વસ્તુઓ તેમના માટે મહત્ત્વની રહી છે આના જેવુ બીજુ કયુ સૌભાગ્ય હોઈ શકે! ૧૯૬૮મા તેમને મદ્રાસ મ્યૂઝિક એકેડેમીએ સગીત કલાનિધિની ઉપાધિથી નવાજ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યુ 'આજે સમાજમા સગીતની દુનિયામા મને જે સ્થાન મળ્યુ છે તે માટે હુ મારા પતિની ઋણી છુ, જે શબ્દોમા વ્યક્ત કરવુ શક્ય નથી તેથી આજનુ સન્માન તેમના ચરણે ધરી દઈ હુ તેમને સાષ્ટાગ દડવત પ્રણામ કરુ છુ ' તેમના ભજનોમા પ્રગટ થતી પ્રભુભક્તિ જેવી જ આ શબ્દોમા પ્રગટ થતી પતિભક્તિના દર્શન થાય છે

ગાધીજી અને નહેરુ પરિવારના પણ તેઓ પ્રિય બની ગયા હતા ગાધીજી સમક્ષ તેમણે જ્યારે 'વૈષ્ણવ જન તો તેને રે કહીયે' ગાયુ ત્યારે ગાધીજીની આખો અશ્રુભીની થઈ ગઈ હતી આવો હતો તેમનો કઠ અને તન્મયતાનો પ્રભાવ ૧૯૫૩મા દિલ્હીમા શ્રીરામકૃષ્ણ મિશન દ્વારા યોજાયેલા એક કાર્યક્રમમા પ્રમુખપદે બિરાજેલા અને સુબ્બુલક્ષ્મીના સગીતની રસલહાણ માણી રહેલા નહેરુના ઉદ્‌ગારો હતા, 'હુ તો એક સામાન્ય વડા પ્રધાન છુ પરતુ સુબ્બુલક્ષ્મી તો સ્વરસામ્રાજ્ઞી છે! ૧૯૯૮મા સયુક્ત રાષ્ટ્રસઘ દિને ત્યાની જનરલ ઍસેમ્બલીએ તેમને સગીત આપવા માટે આમત્ર્યા હતા તેના જેવી બીજી કઈ ઉપલબ્ધિ હોઈ શકે! તેમણે સગીત કલાનિધિ ઉપરાત પદ્મવિભૂષણ અને મૅગ્સેસે ઍવૉર્ડ પ્રાપ્ત કરેલા છે, પણ આ વર્ષે ૧૯૯૮મા રાષ્ટ્રનો સર્વોચ્ચ ઍવૉર્ડ 'ભારતરત્ન' તેમના ફાળે ગયો ત્યારે તો જાણે આવા હીરાની પરખ અને મૂલ્ય અકાયુ તેમ સહુને લાગ્યુ આ ઍવૉર્ડ જ્યારે જાહેર થયો ત્યારે તેમણે જે લાગણી અને ભાવના વ્યક્ત કરી છે તે ખરેખર હૃદયસ્પર્શી છે તેમણે કહ્યુ કે, 'જો બે મહિના પહેલા (પતિ જીવિત હતા ત્યારે) આ સન્માનની જાહેરાત થઈ હો તો તેમને ખૂબ આનદ થાત હજુ પણ હુ માનુ છુ કે તેમનો આત્મા મારી સાથે છે, અને સ્વર્ગમા પણ તેઓ જરૂર આનદ અનુભવશે ' તેમના પતિ આ જાહેરાતના બે મહિના પહેલા

હોય તો એને સંકોડવાનો લાંબા ગાળાનો લાભ સમગ્ર ભાષા અને સાહિત્યને મળે છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાએ પેલા સામયિક માટે કરેલો ખર્ચ, એને સરવૈયાની ભાષામાં ખર્ચ નહીં પણ રોકાણ જ કહેવાય! કૉર્પોરેટ સેક્ટરમાં એના કર્મચારીઓ માટે જે રીતે પ્રશિક્ષણ અથવા ટ્રેનિંગનો ખર્ચ થાય છે એ લાંબા ગાળે તો કંપનીના ઉત્પાદન અને કાર્યક્ષમતા માટે લાભદાયક જ હોય છે!

આ તો વ્યાપારી પાસું થયું પણ અન્ય ભાષાઓની ઉપસ્થિતિ વચ્ચે સદંતર ગેરહાજર હોવું અથવા નહીંવત્ હાજર હોવું એમાં ગૌરવની પણ અવશ્ય હાનિ થાય છે, ગુજરાતી પ્રકાશકો - વિક્રેતાઓએ આ વિષયમાં સંયુક્ત વિચારણા કરવી જોઈએ અને યોગ્ય માર્ગ ખોળી કાઢવો જોઈએ! અન્ય ભાષીઓ જો આ મુદ્દા પર સમાધાન કેળવી શકતા હોય તો ગુજરાતીભાષીઓનું આ વ્યાપારીકરણ ઊંડી અને ફેરવિચારણા માગે છે. રૂપિયા-પૈસા અવશ્ય મહત્ત્વની વાત છે પણ એ જ કંઈ તમામ મહત્ત્વની ઉપરવટ નથી. એમાંય પુસ્તક પ્રકાશનનો કે વેચાણનો વ્યવસાય એ પાનગલ્લા કે ગુટકાનો વેપાર નથી એથી ખૂબ ખૂબ ભિન્ન અને વિશેષ છે!

અક્ષરલોક **(દિનકર જોશી)**

કોઈક મને ઉકેલે છે

વર્ષ ૧૯૯૦માં જેમને નોબેલ પ્રાઈઝ મળ્યું એ મેક્સિકન કવિ ઓક્તાવિયો પાઝનું રવિવારે મરણ થયું. દોઢેક મહિના પહેલાં એમને હૉસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવ્યા છે એ વાંચીને ફાળ તો પડી હતી. એક તો ઉંમરે પહોંચેલો માણસ. એમાં કેન્સર જેવો જીવલેણ રોગ-છેવટે રોગ જીત્યો. કહેવાય છે કે કવિ મરતો નથી. મરણ બાદ એ એના ચાહકોમાં વિખેરાઈ જાય છે. હજી ગયે અઠવાડિયે જ બિલ મોયર્સનું પુસ્તક 'ધ લૅંગ્વેજ ઑફ લાઈફ પાઝ'નું ગયા વર્ષે પ્રગટ થયેલું પુસ્તક લીધું. એમાં કવિઓની મુલાકાતો છે, કાવ્યો છે અને ક્યાંક ક્યાંક કવિનાં વક્તવ્યો છે. (પાઝ નોબેલ પ્રાઈઝ મેળવનાર પહેલો મેક્સિકન કવિ હતો) આ પુસ્તકમાં પાઝનાં કેટલાંક વક્તવ્યો વિચારપ્રેરક છે. એ કહે છે કે કવિતામાં મને ભરોસો છે, પણ કવિઓમાં નહીં.

એનું કહેવાનું કદાચ આટલું જ હશે કે કવિ જ્યારે કવિતા સર્જે છે ત્યારે એ અલૌકિકની અસર હેઠળ હોય છે. પછી તો એ માણસ જેવો માણસ છે. એને પણ એનાં રાગદ્વેષ, ઈર્ષા, સ્પર્ધા હોય છે. કવિતાનું તો એક જ કર્મ, કવિતાનો એક જ ધર્મ કે લોકોમાં એણે વિસ્મયની શક્યતાઓ પેદા કરવાની છે. જીવન માટેનો આદર જીવતો કરવાનો છે. હતાશાને હઠાવીને પ્રજાને ઉત્સાહિત કરવાની છે. જીવન અદ્ભુત છે એની પ્રતીતિ આપવાની છે. જીવન અદ્ભુત છે એમ કહેવાથી કશું વળતું નથી. કવિના સજીવ શબ્દોમાંથી એની પ્રતીતિ મળવી જોઈએ. કવિઓએ સમજી લેવું જોઈએ કે બીજા બધા કરતાં એ સાવ કંઈ જુદા નથી. કવિતાનું છોગું પહેરીને ફરવાથી કવિ થવાતું નથી. કવિતા માણસને નમ્ર બનાવે છે.

એક જમાનો એવો હતો કે કવિતા જીવનના કેન્દ્રમાં હતી. હવે તો કવિતા હાંસિયામાં ચાલી ગઈ છે. જીવનમાંથી જો કવિતા હદપાર થાય તો આખી માનવજાત હદપાર થઈ છે એમ સમજવું. કવિતા અંધકાર અને પ્રકાશ બંનેનો પરિચય આપે છે. આ કવિએ કવિતા ઉપરાંત નિબંધો, વિવેચનો પણ લખ્યાં છે. ૧૯૬૨માં એ ભારતમાં મેક્સિકન એમ્બેસેડર તરીકે રહ્યા હતા. ભારત વિશે પુસ્તક પણ લખ્યું છે અને કાવ્યો પણ લખ્યાં છે. પોતે નોબેલ વિજેતા છે એનો ભાર લઈને ફરતા નહોતા.

એક વાત અજ્ઞેય, શ્રીકાંત વર્મા એ બે હિંદી કવિઓ અને ઓક્તાવિયો પાઝ ભેગા થઈ ગયા ઓક્તાવિયો પાઝે એક પંક્તિ લખી બીજી પંક્તિ અજ્ઞેય લખી ત્રીજી શ્રીકાંત વર્માએ લખી આમ કાગળ ફરતો રહ્યા અને ત્રણ કવિઓનુ એક સહિયારુ કાવ્ય રચાયુ આ કાવ્યનો અનુવાદ 'કવિતા'ના કોઈક અંકમા છપાયો છે કયો અંક તે યાદ નથી આપણા કવિ જગદીશ જોષીએ સન સ્ટોન સૂર્યપાષાણ ન કાવ્યનો અનુવાદ કર્યો છે આ કાવ્ય લંડન મેગેઝિનમા છપાયુ હતુ મરાઠી કવિ દિલીપ ચિત્રેએ પણ સત્યકથામા અનુવાદ પ્રગટ કર્યો હતા જગદીશ જોષીના ગુજરાતી અનુવાદ પર ખાસ કોઈનુ ધ્યાન પડ્યુ નથી એમા ઓક્તાવિયો પાઝ કે જગદીશ જોષી એ કશુ ગુમાવવાનુ નથી ૨૩થીય વધુ પાનામા વિસ્તરતા આ કાવ્યની ૨૦મી સદીના પાંચ મહાન કાવ્યોમા ગણના થાય છે

પાઝના જન્મ મેક્સિકોમા ૩૧ માર્ચ ૧૯૧૪ એના દાદા પ્રસિદ્ધ પત્રકાર હતા લેખક હતા, પિતા વકીલ હતા, શૈશવની સ્મૃતિને વાગોળતા પાઝે એક ઠેકાણે કહ્યુ છે કે બગીચાથી વીંટળાયેલા ઘરમા અમે રહેતા હતા ક્રાંતિ ને સિવિલ વોરને કારણે ઘણુ બધુ નષ્ટ થયુ હતુ ઘરમા ચિક્કાર પુરાણુ ફર્નિચર હતુ અઢળક પુસ્તકો હતા ૧૯૩૧મા એની પહેલી કવિતા કોઈક સામયિકમા પ્રગટ થઈ ત્યારે એમની ઉમર ૧૭ વર્ષની હતી બે વર્ષ પછી એમનો કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો પાઝ નસીબદાર હતા કેટલાય કવિઓને એ મળી શક્યા શેરનુદા, નેરુદા, ઓડન અને સ્પેન્ડર કવિતા એમનુ કેન્દ્ર હતુ, પણ વિશાળ જીવન એમની બાથમા હતુ માણસ તરીકે એ બધામા જ રસ લેતા એકાંગી નહોતા સરરિયલિઝમના સ્થાપક આન્દ્રે બ્રેતો જ્યારે એમને પેરિસમા મૈત્રી થઈ એમણે કવિતામા પણ અનેક પ્રયોગો કર્યા છે અનુવાદ કરવામા પણ એમને નાનમ નહોતી અનેક વિદ્યાપીઠોમા એમણે શીખવ્યુ પણ છે આખી દુનિયા ફર્યા અને મેક્સિકોમા આવનજાવન કરતા થયા સંસ્કૃતિ અને રાજકારણના સામયિકના સ્થાપક પણ થયા અને તંત્રી પણ રહ્યા સાતેક તો એમણે નિબંધ સંગ્રહો લખ્યા છે

કવિઓમા ભરોસો રાખવા જેવો નથી એવુ કહેનાર પાઝ કવિઓને મળવાનુ ટાળતા નહી એમનુ એક પુસ્તક છે કવિ અને કવિતા વિશે એ ફ્રોસ્ટને કેવી રીતે મળ્યા એની એક નિબંધમા વાત છે ભરબપોરે રોબર્ટ ફ્રોસ્ટને મળવા નીકળી પડ્યા કપરો ઢાળ ચઢવાનો હતો આસપાસ રસ્તામા વૃક્ષો હતા વહેતુ ઝરણુ હતુ તાપ હતો છાયો ક્યાય ન હતો પવન સ્તબ્ધ હતા પાંદડુ પણ હલતુ ન હતુ એક બાજુ પ્રકૃતિ હતી ક્યાંક ક્યાંક પંખીના ટહુકાઓ હતા રોકાઈ જવાની ઇચ્છા હતી, પણ કવિને મળવાની ઇચ્છા એટલી તીવ્ર હતી કે પાઝ છેવટે ફ્રોસ્ટના ઘરે પહોંચ્યા કોઈ બે મહાસમુદ્રો મળતા હોય એમ બંને જણ એકમેકને મળ્યા ફ્રોસ્ટ કોઈ પહાડ પરની કાષ્ઠ કુટિરમા હતા, એકલા હતા, એમનો કૂતરો હતો નાનકડો ખંડ હતો, બે ખુરશીઓ હતી, એક આરામખુરશી હતી, ટેબલ પર થોડા પુસ્તકો અને કોરા કાગળ હતા, મળતાની સાથે બંનેએ મોસમની વાત કરી ધીરે ધીરે બિયર પીધો ફ્રોસ્ટે સફેદ શર્ટ પહેર્યું હતુ જે ખુલ્લુ હતુ એમની આંખો ભૂરી હતી નિર્દોષતાના ઝરૂખા જેવી કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનીનુ માથુ હોય એવુ એનુ માથુ હતુ એમના હાથ ખેડૂતના હતા પ્રાચીન ઋષિ જેવા લાગતા બંનેએ મન ભરીને વાતો કરી ફ્રોસ્ટ શહેરથી દૂર પ્રકૃતિની વચ્ચોવચ રહેનારા કવિ એ લોકોની વાતોનો એક સૂર એ

હતો કે જે માણસો વાંચતા નથી એનો હું ભરોસો કરતો નથી. માણસે વાંચવું જોઈએ ને અવારનવાર વાંચવું જોઈએ. પંડિતોનો કોઈ અર્થ નથી. મહત્ત્વ ભાવકોનું છે. માણસોની વચ્ચે માણસ ભયથી ખોવાઈ અને ખવાઈ ગયો છે. કવિતા એ બીજું કશું નથી પણ મુક્તિનો અનુભવ છે. માણસજાતે જો જીવવું હોય તો એનાં મૂળિયાં સુધી પહોંચવું જોઈએ. મૂળિયાંથી કદી છુટ્ટા ન પડાય. પાઝની વાત કરીએ અને એની કવિતા ન ટાંકીએ તો બધું જ અધૂરું છે. એમણે કલોડિયસને અંજલિ આપતું એક કાવ્ય લખ્યું છે. કાવ્યનું શીર્ષક છે 'ભાઈબંધી'.

હું માણસ છું
કંઈ ઝાઝું ટકવાનો નથી
અને રાત વિશાળ છે.
હું ઊંચે જોઉં છું:
સિતારાઓ લખે છે.
અજાણપણે પણ હું સમજું છું:
હું પણ લખાયેલો છું
અને આ ક્ષણે જ કોઈક મને ઉકેલે છે.

(શબ્દ સૃષ્ટિ) **- સુરેશ દલાલ**

ભારત-પાક માટે શાંતિમય ન્યુક્લિયર સહઅસ્તિત્વનો એકમાત્ર માર્ગ

આણુ વિસ્ફોટ ક્ષેત્રે ભારત અને પાકિસ્તાન બંનેએ કમાલ કરી! ગયા મહિને બેઉએ ૧૭ દિવસમાં ૧૧ ધડાકા કર્યા! બન્ને દેશોની ન્યુક્લિયર જાણકારી અને ક્ષમતા વિશે આખી દુનિયાને ખબર હતી. નવી દિલ્હી અને ઈસ્લામાબાદ ધારે ત્યારે આણુપરીક્ષણો પૂરી સફળતાથી કરી શકે એમ છે એનો ખ્યાલ સહુ ધરાવતા જ હતા. એટલે, ૧૧-૧૩ મેએ પોખરણમાં કરાયેલા ભારતના પ્રયોગો અને ૨૮-૩૦ મેએ બલુચિસ્તાનના ચગઈ પર્વત પ્રદેશમાં પાર પડાયેલા પાકિસ્તાનના પ્રયોગાત્મક પગલાં, સાવ અણધાર્યાં તો નહોતાં જ, પણ જે નાટકીય ઢબે અને એકમેકના અખતરા નજીક સદર અભૂતપૂર્વ ઘટનાઓ બની તે જરૂર અનઅપેક્ષિત હતી. ભારતે પાંચ પ્રયોગો પછી પૂર્ણવિરામ મૂક્યું, તો પાકિસ્તાને છ બાદ! ભારતને સમકક્ષ બનીને જ પાકિસ્તાન જપ્યું! પાકિસ્તાનનો જન્મ જ ભારત — દ્વેષ સાથે થયો છે અને અત્યાર સુધીનું એનું આયખું તમામ ક્ષેત્રોમાં ભારત સાથે સ્પર્ધા કરતા રહીને, ભારત જોડે બરોબરી સિદ્ધ કરવાની ઝંખનામાં, વીત્યું છે. ન્યુક્લિયર પ્રયોગો અને શસ્ત્રો બાબતમાં તો ભારત સાથે એક પાટલે બેસવાની ઝનૂની દોડમાં પાકિસ્તાન રચ્યુંપચ્યું છે. આણુપરીક્ષણો માટેની પહેલ ભારતે કરી તેનો પડકાર ઝીલવાની તત્પરતાને કારણે પાકિસ્તાને વળતો પ્રહાર કરીને પાંચના બદલામાં છ વિસ્ફોટ કર્યા એમ પાક વડા પ્રધાન નવાઝ શરીફ કહે છે, ગયા અઠવાડિયે પાકિસ્તાને પ્રયોજેલા ધડાકાઓથી, અમારી ધારણા અને નીતિરીતિ સાચી હોવાનું, તથા ભારતનાં દૃઢ પગલાં સમર્થનીય પુરવાર થયાં છે, એવું આપણા વડા પ્રધાન અટલ બિહારી વાજપેયીએ ગયા ગુરુવારે લોકસભામાં જોશભેર જણાવ્યું છે. પરંતુ, કોણે પહેલ કરી અને કોને પ્રતિસાદ આપવો પડ્યો એનો વાદ હવે વ્યર્થ છે. બનવાકાળ બની ગયું છે, બન્ને દેશો હવે ન્યુક્લિયર સજ્જતાસંપન્ન જગજાહેર થઈ ચૂક્યા છે.

આણુ પરીક્ષણોની આ ઘટમાળની કરુણતા અને ભયાનકતા વર્ણવવા શબ્દો જડતા નથી. પોતાના સ્વાતંત્ર્યના ૫૦ વર્ષની ઉજવણી બેઉ દેશો આ રીતે કરે એ વિધિસંકેત અફલાતૂન છે! બન્ને રાષ્ટ્રોમાં ગરીબાઈ, નિરક્ષતા, ગંદવાડ અને મંદવાડ, બેરોજગારી અને પછાતપણું પાર વગરનાં છે. આવાં વ્યાપક અનિષ્ટો દૂર કરવાને

બદલે છેલ્લામા છેલ્લી ઢબના ભયકર વિનાશક શસ્રો પેદા કરવાની હરીફાઈમા અને હોડમા બેઉ દેશો વધુ ઊડા પાણીમા સરકી પડે એના જેવી દારુણ સ્થિતિ બીજી કઈ હોઈ શકે? આમેય શિક્ષણ અને આરોગ્ય પર બન્ને દેશોની સરકારો દર વર્ષે જે કાઈ ખર્ચ કરે છે એનાથી અનેકગણો વધારે ખર્ચ સરક્ષણના ખાતે અને નામે ગત પાચ દાયકમા એકધારો કરતી રહી છે અને હવે, ન્યુક્લિયર શક્તિ મેળવવા અને વધારવા કોણ જાણે કેટલાયે અબજો રૂપિયાની ધૂળધાણી કરશે! મે, ૧૯૯૮ના અણુપ્રયોગોને કારણે સમગ્ર ભારતીય ઉપખડ પર અધકારની અને અધોગતિની અમગળ છાયા પ્રસરવા લાગી છે કોઈ પણ હિસાબે એને હવે અટકાવવી જ રહી! આણુન્યુક્લિયર પ્રયોગો અને શસ્રો ક્ષમતાથી એકમેકને ડરાવવાનુ બન્ને દેશોના સત્તાધારીઓએ ગોઠવ્યુ, પણ એમા સર્જાયેલી અપેક્ષિત મહાગાડનુ બિહામણુ દૃશ્ય જોઈને હવે બેઉ પડોશી રાષ્ટ્રોએ પરસ્પર સાથે મત્રણા અને મિત્રતા ચાલુ કરવાનુ વિના વિલબે શરૂ કરવુ રહ્યુ! ભારત અને પાકિસ્તાનની આ નવી ન્યુક્લિયર સિદ્ધિથી કેવળ આપણા ઉપખડમા જ નહી, સમગ્ર એશિયામા બલ્કે વિશ્વભરમા અનેક પ્રકારની અસમતુલા ઉત્પન્ન થઈ છે એને કારણે અનિશ્ચિતતાનુ તથા અસ્થિરતાનુ વાતાવરણ પણ વધુ પ્રક્ષુબ્ધ બન્યુ છે ન્યુક્લિયર તાકાત જમાવવાની હોય તોપણ એને વાપરવાની તો છે જ નહી! ન્યુક્લિયર ક્લબની પાચ મહાસત્તાઓ વિકસિત અને સમૃદ્ધ છે તોય એ સહુને વ્યક્તિગત કે સામૂહિક રીતે આવી આત્મનાશક અને સર્વવિનાશક સજ્જતા પોષાય એમ નથી, તો ભારત અને પાકિસ્તાન જેવા વિકસતા અને વિશાળ તેમ વૈવિધ્યપૂર્ણ પ્રજાસમૂહોવાળા દેશોને તો તે જરીકે પાલવે એમ નથી! એનો અર્થ એ કે, ભારતે અને પાકિસ્તાને શાતિમય ન્યુક્લિયર સહઅસ્તિત્વનો એકમેવ માર્ગ અને વિકલ્પ સ્વીકારવો રહ્યો! ન્યુક્લિયર શક્તિ બાબતે જે કોઈ ઘેલછા આપણા ઉપખડમા ચગાવાઈ એનો તત્કાળ અત લાવે જ છૂટકો! ન્યુક્લિયર સામર્થ્યના ભરોસે રહેવા જેવુ નથી, એનુ અવલબન કરવા જઈશુ તો બેઉ દેશોના આપણે સહુ પ્રજાજનો મરી પરવારશુ! તેથી જ, હવે ન્યુક્લિયર વિજ્ઞાનના પ્રયોગો પર લગામ મૂકીને રાજકીય વિવેકનો પુરુષાર્થનો દોર હાથમા લેવો જોઈએ

શાતિમય આણુશક્તિ સહઅસ્તિત્વના આવો માહોલ અને તકાજો એશિયા માટે, ખાસ કરીને ભારત અને પાકિસ્તાન વાસ્તે, પહેલવહલો અને નવોસવો છે, અમેરિકા, રશિયા આદિ પાચ મહાસત્તાઓને આ રીતના સહઅસ્તિત્વનો જ અને જેવો અનુભવ કરવાનો આવ્યો છે, તનાથી જુદી અને વધુ કપરી પ્રતીતિ તથા અનુભૂતિ કરવાની વેળા અને કસોટી આપણી સાથે લખાઈ છે અમેરિકા સહિતના સમૃદ્ધ દેશો આપણા બે દેશો પર આર્થિક પ્રતિબધો લાદે એ લાબો સમય ચાલવાના નથી ટૂકા ગાળામા ભારત કરતા પાકિસ્તાનને સદર પ્રતિબધોને કારણે વધુ કફોડી હાલતમા મુકાવુ પડશે, ન્યુક્લિયર મહાસત્તાઓની દાદાગીરી અને દરમિયાનગીરી દભ ભરી અને દમ વિનાની નીવડે એમ છે એય ખરુ, પણ આ બધી બાબતોથી નિરાત અન રાહત અનુભવવાની ભૂલ આપણે રખે કરીએ! પાકિસ્તાનની તુલનામા ભારતની સ્થિતિ અને જવાબદારી તદ્દન જુદી અને મોટી છે પાકિસ્તાનનુ એકમાત્ર સૂત્ર અને લક્ષ્યાક ભારત વિરોધ છે! આપણુ ધ્યેય એવુ નથી પાકિસ્તાનને મિટાવવાની આપણી નેમ જરાય નથી, ઊલટુ, એ લોકશાહી રાષ્ટ્ર બને અને આર્થિક રીતે સપન્ન થાય એમ આપણે ઈચ્છીએ છીએ

આપણો આધાર અને વિશ્વાસ બિનસાંપ્રદાયિક તથા લોકશાહી ભારતના વિકાસ પર છે. પાકિસ્તાન નર્યું સાંપ્રદાયિક અને સંકુચિત ધર્મમૂળ ધરાવતું રાષ્ટ્ર છે તેની સામે આપણો તત્ત્વત: વિરોધ છે. કાશ્મીરનો પ્રશ્ન પણ આપણે સેક્યુલર દૃષ્ટિએ જ વિચારીએ છીએ. ભારત સાથે કાશ્મીરનું જોડાણ અફર અને અતૂટ રહે એવી આપણી ભૂમિકામાં પ્રાદેશિક વિસ્તાર કે ભારતીય સંસ્કારના વર્ચસ્વનો લવલેશ ઇરાદો નથી. પાકિસ્તાનને તો ગમે તે ભોગે અને કેવળ સંકુચિત ધર્મ ઝનૂનને લીધે, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય પચાવી પાડવું છે. આપણને સર્વધર્મ સમભાવમાં જીવંત અને અતૂટ શ્રદ્ધા છે. તેથી જ, ભારતમાં તમામ ધર્મોને સમાનસ્થાન અને માન અપાય છે. એ દૃષ્ટિએ, કાશ્મીરને આપણે ભારતીય પ્રદેશ તથા પ્રજા તરીકે અકબંધ રાખવાની મથામણ કરીએ છીએ. આપણા માટે પાકિસ્તાન કોઈ દુશ્મન રાષ્ટ્ર નથી. આપણો અભિગમ દુશ્મનાવટને ઊભી કરવાનો કે એને લંબાવવાનો છે જ નહીં. બીજી તરફ ચીન સાથેના આપણા સંબંધો પહેલેથી જ નાજુક અને નબળા રહ્યા છે. ચીન અને ભારત એશિયાના બે પ્રાચીન મહાન રાષ્ટ્રો છે, એકમેકના પાડોશી હોવા સાથે અને છતાં, પરસ્પરથી ભિન્ન સંસ્કાર વિચાર અને આચાર ધરાવે છે. ચીન વિસ્તારવાદી છે, સામ્યવાદી એકતંત્રીય દેશ છે, બિનલોકશાહી છે, વૃત્તિ-વર્તાણૂકે સરમુખત્યારશાહી વલણ અને વર્તન ધરાવતું ખૂબ વિશાળ રાષ્ટ્ર છે. એટલે જ, ચીનની નીતિરીતિથી ભારતે લગાતાર ચેતતા રહેવાનું છે, ચકોરપણે સાવધ રહેવાનું છે. ચીનની મુરાદો મહત્ત્વાકાંક્ષી છે, અકળ છે, અટળ પણ છે! એટલે, ભારતે સવિશેષ સાવધાની સાથે ચીન જોડેના સંબંધો બાંધવાના છે.

પોખરણમાંના વિસ્ફોટ સફળ થયાથી ભારતની શક્તિ વધી છે, પણ નવી પ્રાપ્ત કરેલી આ સિદ્ધિ પછી આપણી વાજપેયી સરકારની, વિવિધ પક્ષોની, સહુ પ્રજાજનોની કર્તવ્યશીલતા અને જવાબદારી ઘણી બધી વધી છે. પાકિસ્તાન ભલે ફૂંફાડા મારે, ચીન ચાહે તેટલી કુટિલ રાજનીતિ અપનાવે, મહાસત્તાઓ ભલે રૂઆબથી અને ઢોંગ સાથે ચાલે-બોલે, ભારત સરકારે ખૂબ જ સંયમથી અને અત્યંત સ્વસ્થતાથી સમગ્ર વ્યવહાર કરવાનો છે. રાજનૈતિક કાબેલિયત કેળવવાની આપણને આજે સવિશેષ જરૂર છે. નજીકના તેમ દૂરના દેશો સાથે, આપણે અર્થપૂર્ણ અને અસરકારક દોસ્તી બાંધવાની છે. જે કોઈની સાથે મતભેદ અને વિરોધ હોય તેમની પણ સહયોગભરી મિત્રતા સ્થાપવાની ભગીરથ કામગીરી બજાવવાની છે. ન્યુક્લિયર શક્તિસંપન્ન ભારતે હવે નૈતિકતા અને પરિપક્વતા સારી એવી માત્રામાં ખીલવવાની છે. વડા પ્રધાન વાજપેયી એકલા જ અવારનવાર પ્રગટપણે ભારતનો અભિગમ અને આગ્રહ સહુ રાષ્ટ્રો સમક્ષ વ્યક્ત કરતા રહે, અને ગૃહપ્રધાન તથા સંરક્ષણપ્રધાન સહિતના સત્તાધારીઓ મૌનનો મહિમા સમજીને કાર્યરત રહે એ આજની તાતી આવશ્યકતા છે. લાલકૃષ્ણ અડવાણી, આંતરિક સુરક્ષાના નામે, કાશ્મીર પ્રશ્ન પરત્વે સંસદમાં તથા અન્યત્ર છૂટથી બોલે એનાથી કામ બગડે છે. જ્યોર્જ ફર્નાન્ડિસની વાચાળતા ખતરનાક છે. પાકિસ્તાનના અણુપ્રયોગોના મુકાબલે આપણાં પરીક્ષણો ઘણાંબધાં સદ્ધર અને વધુ અસરકારક હોય તો તે ખુશીની વાત છે, પણ સંરક્ષણપ્રધાને એવી બાબતો વિશે છાશવારે છાપે ચડવાની તેમ ટી.વી. પર બડાશ મારવાની શી જરૂર? વાજપેયીના રાજકીય સલાહકાર પ્રમોદમહાજન પણ વારંવાર અભિપ્રાયો અને પ્રત્યાઘાતો આપવામાં અગ્રેસર અને આક્રમક રહે છે! આ બધું બહુ બોલબોલ કરવાનું તત્કાળ બંધ થવું જોઈએ. વડા પ્રધાને આ અંગે સ્પષ્ટ અને કડક આદેશો જારી કરીને એને અમલી બનાવવા ઘટે!

(કચ્છમિત્ર) **પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર**

દક્ષિણાભિમુખ કૈલાસ

તસવીર મહેશ જોષી

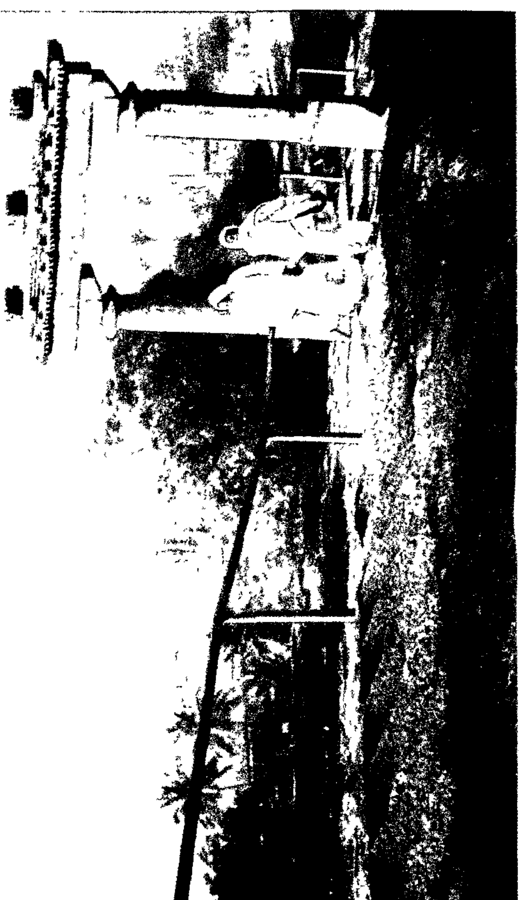

આગામી અંક

મનહર-મનભર દીપોત્સવી વિશેષાંક

અખંડ આનંદ

◆ સુંદર, સત્વસમૃદ્ધ વાચન

◆ નિયમિત વિભાગો તેમ વિશિષ્ટ વિભાગો

◆ સમયની છીપમાં

◆ વિવિધ ભાષાઓમાંથી ચૂંટેલી વાર્તાઓ

◆ બસોથી વધુ પાનાંની સંગ્રાહ્ય સામગ્રી

◆ બહુરંગી આર્ટપ્લેટ્સ

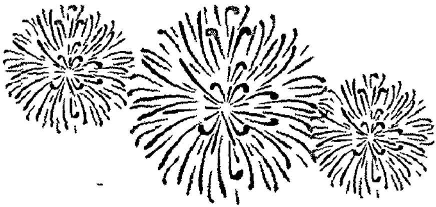

દિવાળી અંકની છૂટક કિંમત રૂ ૨૦

ઑક્ટોબરના બીજા અઠવાડિયામાં પ્રગટ થશે

તમારી નકલ આજે જ સુરક્ષિત કરો

સંપર્ક : ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસારૂપ

સપૂર્ણ મહાભારત

★ સાત ખંડ ★ પાકી બાંધણી ★ અંદાજે ૫,૦૦૦ પાનાં
★ બત્રીસ બહુરંગી આર્ટ પ્લેટ્સ

રૂ.૧,૨૫૦ ફક્ત (પોસ્ટેજ અલગ)

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો

સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય,
ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
૧૪૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

સંવત ૨૦૫૫નું શુદ્ધ

કાર્તિકી પંચાંગ

ટૂંક સમયમાં પ્રગટ થશે.

■ વ્યાવસાયિક જાહેરખબર માટે ઉત્તમ તક

■ એજન્ટ ભાઈઓ તેમને કેટલી નકલો જોઈશે તેની તરત જાણ કરે

સંપર્ક માટેનું સરનામું

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ,

ભદ્ર, અમદાવાદ

(ફોન ૫૫૦૭૭૯૮)

લેખકોને

'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષયક કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણોને – 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત અને કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ.

જેમનું ટપાલખર્ચ મળ્યું હોય તેમને તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની પાંચ છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. એથી ચર્ચામાં ઊતરવું પડે છે. કેટલાક લેખકોને માઠું લાગે છે. એટલે અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કરવું પડ્યું છે. સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે કે અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલખર્ચ મોકલવું જરૂરી છે. ટપાલખર્ચ મળ્યું ન હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામાં આવે છે.

લેખકની કૃતિ શાહીથી કાગળની એક જ બાજુએ સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૨. વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦-૦૦ રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૪. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. છતાં અંક તા. ૧૦મી સુધીમાં ન મળે તો પોતાના વિભાગની પોસ્ટ ઑફિસને ફરિયાદ કરી તેની નકલ અમને મોકલવી. અંક સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. ચાલુ ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

અખંડ આનંદ

તંત્રી : પ્રકાશ ન. શાહ
છૂટક કિંમત રૂ.૧૦/-, વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ.૧૦૦
એર-મેલ પરદેશમાં રૂ.૭૫૦, સી-મેલ પરદેશમાં રૂ.૫૦૦

ભાદરવો ૨૦૫૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૮

૧. ઊઘડતે		૭
मा गृधः कस्यस्विद् धनम् ।	–	
૨. કવિતા		૯
● અભિસાર...	વીરુ પુરોહિત	
● જીવનના બાસઠમા વર્ષે	'રાઝ' નવસારવી.	
● તડકો	રતિલાલ સથવારા	
● ...અમે થોર !	કરસનદાસ લુહાર	
● ખેપે ખેપે	ઊર્મિથી પરમાર	
● હો બંધવા !	જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ	
● અમે	ગભરુ ભડિયાદરા	
૩. એક ઐતિહાસિક મુલાકાત		૧૨
લોકમાન્ય અને ગાંધીજી	સ્વામી આનંદ	
૪. ઈતિહાસ અને કલ્પનાવિલાસનો સંગમ		૨૧
કાશ્મીરની કહાણી	જનાર્દન પ્રભાસ્કર	
૫. વાર્તા		૨૫
ઋણમુક્તિ	ગુલાબદાસ બ્રોકર	
રવિયો ટપાલી	રમણીક જી. અગ્રાવત	
૬. આરોગ્ય		૩૩
દૂધ	ઈશ્વરચંદ્ર	
૭. પ્રવાસ		૩૬
લક્ષદ્વીપ	ડૉ. આર. બી. બલર	
૮. મૃત્યુ મીમાંસા		૪૩
''હું''ની શોધ	ડૉ. સુરેશ વકીલ	

૯. ચરિત્ર		**૪૬**
શ્રી રમણ મહર્ષિ	જશવંત કાનાબાર	
૧૦. લોકગીતો		**૫૪**
કન્યાને વિદાય	રમણીક મહેતા	
૧૧. અવનવું		**૬૫**
હજાર શબ્દો : આપણા કે પરભાષાના ?	—	
૧૨. ગૃહગંગાને તીરે		**૭૪**
જીવનનો આસ્વાદ	પાંડુરંગ આઠવલે	
૧૩. જોયેલું ને જાણેલું		**૭૬**
● ચમત્કાર સર્જતા હાથવગા ઉપચારો	પ્રતિમા પરીખ	
● પરગજુ જીજાકાકા	રાજુભાઈ જંત્રાણિયા	
● ભાવેણાના ભૂપની ગરવાઈ	ધનુભાઈ મહેતા	
૧૪. સંકલન		**૮૧**
● હવે ગુજરાતનો કોઈ ધારાસભ્ય ગરીબાઈની રેખા નીચે રહેશે નહીં !	પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર	
● અપ્રિયસ્ય અપથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા દુર્લભા	રમેશ ઓઝા	
● ભારતીય ગરીબીના મૂળમાં રાજકીય અર્થકારણ છે	ધવલ મહેતા	
● મુસ્લિમ મહિલા અનામતની વાત કેટલી પ્રાસંગિક ?	મુજફ્ફર હુસેન	
● કેફી દ્રવ્યોનો વેપાર અને વપરાશ ચિંતાજનક હદે વધી રહ્યાં છે	રમેશ તન્ના - વંદિતા	

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : વિવેક દેસાઈ

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૫૯૩] ભાદરવો ૨૦૫૪ [સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૮

मा गृधः कस्यस्विद् धनम्।

લાલસા ન રાખ, ધન કોનું છે ?
(કોઈના ધનની લાલસા ન રાખીશ)

ઈશોપનિષદ કહે છે કે આ જે કંઈ છે તે સર્વમાં ઈશ્વરનો વાસ છે. એ છે તો આ બધું છે. આ બધું જે કંઈ છે તે એને લીધે છે અને એનું છે. એ અચલ છે, પણ આ વિશ્વમાં જે કંઈ છે તે બધું ચલ છે. એ અચલની આ બધી લીલા છે. જો આ બધું જ એનું હોય તો માનવી આ સર્વને 'મારું' કરવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરે? આપણે પોતે પણ જો એના હોઈએ તો એનું જે કંઈ છે તેને એની પાસેથી આપણે શી રીતે મેળવી શકીએ? આપણે પોતે જ જો પોતાના ન હોઈએ, તો અન્યને આપણે આપણું પોતાનું શી રીતે કરી શકીએ?

પ્રશ્ન થશે કે આપણે આપણા પોતાના નથી? જો આપણે આપણા પોતાના હોઈએ તો આપણું અસ્તિત્વ આપણી ઈચ્છા મુજબનું હોય. પણ એવું તો કશું જોવા મળતું નથી આપણી ગણતરીઓ ક્ષણમાં ઊંધી વળી જાય છે, અને આપણને ખ્યાલેય ન હોય ત્યાં મૃત્યુ આપણાં દ્વાર ખખડાવતું આવીને ઊભું રહે છે! આપણો અધિકાર બધે ચાલતો નથી. અધિકાર ચલાવવાની આપણી ઈચ્છા તો હોય છે, પણ આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે બધું ક્યાં બને છે? એટલે તો કહેવાયું છે કે બલિયસી કેવલ ઈશ્વરેચ્છા!

આ જગતમાં કશું જ સ્થિર નથી. જે આજે છે તે કાલ નથી, અને જે આજે નથી તે કાલે હશે. સમુદ્રના મોજાંની પેઠે બધું ચલાયમાન છે. સંસારમાં આપણું અસ્તિત્વ પણ એવું જ ચલાયમાન છે. *જો બધું જ સરતું જવાનું હોય તો બુદ્ધિશાળી તેને સ્થિર શી રીતે માને?* જો કશું સ્થિર ન હોય તો એને ભેગું કરવાનો શો અર્થ? ભલભલી સંસ્કૃતિઓ કાળની ઝાપટમાં ઉસેટાઈ ગઈ છે. રાજા-મહારાજાઓનાં સિંહાસનો ધરતીની નીચે ધરબાઈ ગયાં છે. કાળની પાંખ વીંઝાતી જ રહે છે. એની પાસે કોઈ ટકી શક્યું નથી. જો સાચી પરિસ્થિતિ આ હોય તો 'મારું, મારું' કરીને બધું ભેગું કરવાની વૃત્તિ રાખવી એ શક્તિઓનો મિથ્યા વ્યય નથી? ઉપનિષદનો મંત્ર કહે છે કે, તૃષ્ણા ન રાખ, ધન કોનું છે? વાડીવજીફા, મહેલમહેલાતો, રાજપાટ ને સિંહાસનો કોઈનાં થયાં નથી અને થવાનાં પણ નથી. જેમણે એ સર્વને પોતાનાં માન્યાં તે સૌને એ બધું છોડીને ચાલતા થવું પડ્યું છે.

જીવનનિર્વાહ માટે કશું ન કરવું એમ ઉપનિષદ કહેતું નથી. એ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે. એક દિવસની જરૂરિયાત કરતાં વધારે જે ભેગું કરતો નથી તેવા ગૃહસ્થની પ્રાચીન સંહિતાએ પ્રતિષ્ઠા આંકી છે. સંગ્રહ કરવાની શરૂઆત કરી એટલે એ પ્રવૃત્તિનો ક્યાંય અંત નહીં આવે. માનવી પોતાનાં સુખને પણ ભૂલીને કે અવગણીને સંગ્રહ કરવામાં જ બધી શક્તિઓ રોકતો થઈ જાય છે. એની બુદ્ધિ એક જ દિશામાં ચાલે છે - સંગ્રહ કરવો! જે નાવમાં વધારે પડતો ભાર લદાઈ જાય તે નાવ આખરે તો ડૂબે જ. એમાંથી ઊગરવાનો એક જ માર્ગ છે - જરૂરિયાતો ઓછી કરવી અને સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિને દાબી દેવી. જો એ વૃત્તિને આપણે દાબી ન દઈએ તો એ આપણને દાબી દેશે.

પરિગ્રહની વૃત્તિ પાપને અને આફતોને નોતરે છે. સંગ્રહ કરવામાં જ જો બુદ્ધિ રોકાઈ ગઈ તો પછી એ કોઈ પણ માર્ગે સંગ્રહ કરવામાં ઈતિકર્તવ્યતા માનશે. સાધનશુદ્ધિની વાત પછી ભુલાઈ જશે. અપ્રામાણિકતા વ્યવહારમાં પ્રવેશ કરશે અને નીતિનિષ્ઠા ભુલાતાં જશે. અન્યનું ધન ખોટા માર્ગે આંચકી લેતાં પછી એ અચકાશે નહીં. ઉપનિષદના આ મંત્રનો વ્યવહારની બીજી ભૂમિકાએ પણ અર્થ થઈ શકે છે કે કોઈના ધનની તૃષ્ણા ન કરવી. જે પરમાત્માનું છે તેને માનવી ભ્રમણાથી અન્યનું અને પોતાનું એમ ભેદ પાડીને જુએ છે. એ ભેદદૃષ્ટિ એને લાલચુ બનાવે છે; અને લાલચ અન્યના ગણાયેલા ધનને પોતાનું કરી લેવા માનવીને પ્રેરે છે. રીતસરના કરતાં વધારે નફો લેવો તે કોઈનું ધન અપ્રામાણિકપણે આંચકી લેવા જેવું જ કર્યું કહેવાય. પ્રામાણિકપણે મહેનત કરીને રીતસરનું જે મળે તે જ જીવનનિર્વાહ પૂરતું મેળવવું. એથી વિશેષ નહીં અને અન્યથા માર્ગે પણ નહીં, એ શ્રુતિનો બોધ છે. આ બોધમાં વ્યક્તિની નીતિમત્તા જળવાય તે જોવાયું છે, પણ સાથે સાથે સમાજની નિરામયતા પણ ધ્યાનમાં રખાઈ છે. ઓછી મહેનતે અને અપ્રામાણિક માર્ગે વધુ ધન ભેગું કરવાનો 'પુરુષાર્થ' જે સમાજમાં ચાલતો હોય તે સમાજમાં વર્ગભિન્નતા ઊભી થાય અને એમાંથી પછી વર્ગવિગ્રહ જન્મે. વર્ગો વચ્ચેની દુશ્મનાવટ સમાજને છિન્નભિન્ન કરીને જંપે.

જે માનવી અન્યના ધન પર નજર ન બગાડે તે પોતે પુરુષાર્થ દ્વારા ધનનું ઉપાર્જન ન કરે. જે જાતે મહેનત કરીને પ્રામાણિકપણે જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે અને અપરિગ્રહવ્રત ધારણ કરે છે તે યજ્ઞ કરે છે એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. જે આ રસ્તે ન જતાં અન્યથા માર્ગે ધનનો સંચય કર્યે જાય છે તે સમાજને ભારરૂપ થઈ પડે છે. સંચયતૃષ્ણા પોતે જ ખરાબ છે. એક વ્યક્તિ અન્યના ભોગે જ ધનનો સંચય કરી શકે. રાષ્ટ્રો માટે પણ આ સાચું છે; અને ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ પછી એક રાષ્ટ્રે બીજાં રાષ્ટ્રોને પોતાનાં 'બજાર' બનાવીને જે ઉઘાડી લૂંટ ચલાવી તેના પરિણામરૂપે પ્રજાઓને કેટલું વેઠવું પડ્યું, તેની સાક્ષી ઈતિહાસ પૂરે છે. અન્યના ધનની તૃષ્ણા ન કરવી, કારણ કે જેને 'અન્ય'નું કહીએ છીએ તે પણ 'અન્ય' પાસે ટકી શકતું નથી. 'અન્યનું' અને 'મારું' એ બેઉ જ ખોટાં છે. જે કંઈ છે તે પરમાત્માનું છે, કારણ કે આ જે કંઈ છે તે તેનો આવાસ છે. સમજની આ ભૂમિકા માનવીને સંચય તૃષ્ણાની આંધળી દોટમાંથી ઉગારી લે છે, તેની શક્તિઓનાં દુર્વ્યય થતો અટકાવે છે, તેને પાર્થિવતાના કળણમાં ખૂંપી જતો અટકાવે છે. અને સમાજને નિરામય બનીને ટકી રહેવાની પ્રેરણા આપે છે. તેથી તો ઉપનિષદ કહે છે:

मा गृधः कस्यस्विद् धनम्।

કવિતા

સં હરિકૃષ્ણ પાઠક

અભિસાર...

ઘરમાથી તુ નીકળી સવ્વાશેર આગિયા પ્હેરી!
નીકળી એવી મારી આખી ન્યાત બની ગઈ લ્હેરી!

બસમાથી ઊતરીને કહેવા માડ્યો એક પ્રવાસી
છે બધા મકાનો મીણબત્તી'ને ઝળહળ જ્યોત અગાસી!
રસ્તા પર રજનીગધાની સેર ઝૂકી મલકે છે,
અહી નગરજન ગુલાબદાની માફક કા છલક છે?
તને જોઈ એની ઉત્કઠા થઈ ગઈ મૂગી બ્હેરી!
ઘરમાથી તુ નીકળી સવ્વાશેર આગિયા પ્હેરી!

તને ગમે તે માટે નભમા નૃત્ય કરે અપ્સરા
છે ચાદ ઊછળતુ મોતી, તારા હશે હાર નવસરા!
તુ ચાલી ત્યારે બધી શેરીઓ નિદરમાથી હબકી,
બધી આખ ફૂલ સમજીને તુ ત્યા જઈ જઈને ઝબકી!
તારા પગલાની છાપે છાપે ચાગે નોક સહુ દ્હેરી!

ઘરમાથી તુ નીકળી સવ્વાશેર આગિયા પ્હેરી!
નીકળી એવી મારી આખી ન્યાત બની ગઈ લ્હેરી!

— વીરુ પુરોહિત

જીવનના બાસઠમા વર્ષે

હુ જાણુ છુ હવે સૌને અખરવાનો સમય આવ્યો,
ખરેખર દુર્દશાને જાત ધરવાનો સમય આવ્યો

સતત આ ધ્રૂજતી કાયા ડરાવે ક્યાથી કોઈને?
હવે તો ખુદના પડછાયાથી ડરવાનો સમય આવ્યો

તમાશા મેળા જોવાને હજીયે મન તો ગમે છે,
પરતુ થાય શુ, ઘરમા વિહરવાનો સમય આવ્યો

છે મારી વાત સાચી તોય સાંભળતું નથી કોઈ,
મનોમન દિલને સૌ ફરિયાદ કરવાનો સમય આવ્યો.

ઘડીભર આંખ મીંચીને જરા આનંદ માણી લઉં,
વીતેલા સુખના દિવસોને સમરવાનો સમય આવ્યો.

જિવાડીને કરે છે એ કસોટી મારી ધીરજની,
નહીંતર રોજ લાગે છે કે મરવાનો સમય આવ્યો.

–'રાઝ' નવસારવી

તડકો

વગડા પર ઊતરે છે તડકો,
કણકણ પર વરતાયો ભડકો.
પાસું મરડે તળાવ --
તે ગમમાળો ઊડ્યો જાય,
પછી કિનારો ઊભડક બેસી,
છાંટે ઊડી કાંઈ ધુબાકા ખાય.

ધોરી કંઠે
ખેતર રણકે અને પછી તે
નીકે નીકે ઝળમળ વહેતું જાય.
પ્હાણે ચાડિયો ધીરે હાલી --
મરડે નિજની કાય.

પાદરમાં જેવો પગ મૂકો;
પાદર આખું પીઠ-પાળિયે બેઠેલું હો જાણે!
જાળામાં બેઠેલા સસલે
ચાંદરણાં થૈ તડકો વગડો માણે.

'લરવ કલરવ કરતો આખો વગડો જાગે,
હ્યોસહ્યો અંધાર વાવનો ઝબકી ભાગે.

– રતિલાલ સથવારા

...અમે થોર!

રણમાં ઊગેલા અમે થોર!
સૂકા સન્નાટામાં ફૂણાફૂણા કાંટાથી
કોતરીએ લીલો કલશોર!
રણમાં ઊગેલા અમે થોર!

શ્વાસોમાં સંતાડી રેતલ વંટોળ
અને તડકાઓ તાતા ફૂંકાતા,
ન્હાતી હોય ટાબરાંની ટોળી તળાવમાં
એમ અમે ઝાંઝવામાં ન્હાતા!

શીળી સવાર નહીં, ભીનો અન્ધાર નહીં,
અમને તો ભાવે બપ્પોર!
રણમાં ઊગેલા અમે થોર!

સૂરજની મીંચાતી આંખે ખોવાઈ
અમે વનમાં ઊગેલ કદી લાગીએ!
થઈને હદ પાર : હવે છીએ રણબા'ર
એવા અણગમતા સોણેથી ભાગીએ!

માનીએ શાપ કોઈ આપે આશિષ:
''તમે થોર મટી થાઓ ગુલમ્હોર!''
રણમાં ઊગેલા અમે થોર!

– કરસનદાસ લુહાર

ખેપે ખેપે

ઉતાવળા રઘવાયા હડફડ કટક-બટક કૈં કીધુ,
ખરલ ઘૂંટવા ખેપ તણી પાણી પીધુ ના પીધું

જ્યરે ચરણને અગણિત રસ્તા, નૌ પથને આ પગલા,
ખેપે ખેપે પીડા કેરા નદે પ્રકારો નવલા

ઠરીઠામ પાવાની પગત કદી ન પડવા પામી,
પછડાયા હેઠે તો ભઈલા, ક્યાંય જડે ના હામી

મોર્યે ડાંક ભરાતી, વાંહે વાંહે વાવાઝોડુ,
દશે દિશાએ ફંગોળ્યા, પગ કયા પાતાળે ખોડુ?

તરસ ભાગવા વાવ જડી તો તિરાડ તળિયુ કાપે,
જીવને વળગે જળો સરીખા શોષ ભિયા કયા પાપે?

— ઊજમશી પરમાર

હો બંધવા !

મરતાને મેર ના કહીએ,
ઉછાછળા ન થઈએ, હો બંધવા!
આયખું ઉજાળતા જઈએ

આવતાંની આગતા કરીએ,
ઓવરણા લઈએ, હો બધવા!
આયખું ઉજાળતા જઈએ.

ભાંગ્યાના ભેરવા થઈએ,
સુકાન હાથ લઈએ, હો બંધવા!
આયખું ઉજાળતા જઈએ

ઝાઝા ના ઓરતા કરીએ,
વહેવારમાં રહીએ, હો બધવા!
આયખું ઉજાળતા જઈએ

દુખિયાંને વ્હાલ કરી લઈએ,
કે આશકાયુ લઈએ, હો બંધવા!
આયખું ઉજાળતા જઈએ

અપકારે ઉપકાર કરીએ,
અવહેલના ન કરીએ, હો બધવા!
આયખુ ઉજાળતા જઈએ

વિશ્વાસે વ્હાણ ભરી દઈએ,
ઉજાગરો ના કરીએ, હો બધવા!
આયખુ ઉજાળતા જઈએ

ફિકરનો ફાકડો કરીએ,
પ્રસન્ન ચિત્ત રહીએ, હો બધવા!
આયખું ઉજાળતા જઈએ

વેદનાને વેગળી કરીએ,
સોહમ સગ ભળીએ, હો બધવા!
આયખુ ઉજાળતા જઈએ.

— જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ

અમે

ચીલા છોડીને અમે ચાલીએ હો ભાઈ,
ચીલા છોડીને અમે ચાલીએ (૨)
અણદીઠી દિશા અમે ઝાલીએ હો ભાઈ,
અણદીઠી દિશા અમે ઝાલીએ (૨)

ઊભે વગડે અમે હાલીએ હો ભાઈ,
ઊભે વગડે અમે હાલીએ (૨)
ચંદરના લોકમા માલીએ હો ભાઈ,
અમે ચંદરના લોકમા માલીએ (૨)

શિખરો શોધીને અમે આલીએ હો ભાઈ,
શિખરો શોધીને અમે આલીએ (૨)
વગડે વેરાનમાં ફાલીએ હો ભાઈ,
અમે વગડે વેરાનમાં ફાલીએ (૨)

— ગભરુ ભડિયાદરા

એક ઐતિહાસિક મુલાકાત

લોકમાન્ય અને ગાંધીજી

સ્વામી આનંદ

લોકમાન્યના સ્વર્ગવાસના થોડા મહિના અગાઉ ઘણે ભાગે ૧૯૨૦ના એપ્રિલમાં પૂના નજીકના સિંહગઢના કિલ્લા પર ગાંધીજી અને લોકમાન્યનો ચાર દિવસ નિકટ સહવાસ થયેલો. દૈવયોગે આ ઐતિહાસિક મુલાકાતમાં હું નિમિત્ત બનેલો. ગોઠવણ તો પંદર દિવસ સહવાસની નક્કી થયેલી, પણ અમદાવાદમાં મિલમજૂરો અને માલેકો વચ્ચે ચાલતા ખટરાગની સ્થિતિ બગડ્યાનો તાર આવ્યાથી ચાર જ દિવસમાં ગાંધીજીને પાછું જવું પડ્યું.

આ ચાર દિવસના સહવાસની વિસ્તૃત નોંધ બે નોટોમાં મેં કરેલી ને વર્ષો સુધી સાચવેલી. પણ પછી અઢીત્રણ દાયકાઓની ધમાચકડીમાં અમારી ઘરવખરીઓ ઠેર ઠેરના આશ્રમો અને સંસ્થાઓની જપ્તીઓ ઇ.માં રફેદફે થઈ તેમાં રવડી ગઈ.

ગયે વર્ષે 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'ના તંત્રીખાતાવાળાએ - શ્રી મહેન્દ્ર દેસાઈએ લોકમાન્યનું એક ચરિત્ર અંગ્રેજીમાં તૈયાર કર્યું. આ ઉત્કૃષ્ટ જીવનચરિત્રની હાથપ્રત તેમણે મને જોવા ડીસાની મોકલી ત્યારે આ ઐતિહાસિક મુલાકાતનો ઉલ્લેખ કરવા મેં તેમને સૂચવ્યું. ગાંધીજી તે કાળે પૂનાની પ્રજામાં વિશેષ ન ગમાતા તેથી કે કોણ જાણે, પણ આ મુલાકાતની ચરિત્રકારોએ કશી ખાસ નોંધ લીધી જણાતી નથી. ભાઈ મહેન્દ્રનો કાગળ આવ્યા ત્યારે આ મુલાકાતની સામગ્રી શોધવા જૂનાં કાગળિયાંઓનાં મારાં બચવા પામેલાં ૧-૨ પોટકાં મેં ફેંદ્યાં. તેમાંથી મારી ટેવ મુજબ બહુ ઝીણા અક્ષરે કરેલી નોંધનાં બેઉ બાજુ લખેલાં બે ફાટેલાં પાનાં મને જડ્યાં. તે પરની સામગ્રી અહીં આપવા માગું છું. પણ આમ કરું તે અગાઉ આગલોપાછલો ઇતિહાસ અને સંદર્ભ સમજાય તે ખાતર થોડું લખવું જરૂરી છે.

જલિયાંવાલાની કતલ પછી અમૃતસરમાં મળેલી સને ૧૯૧૯ની કૉંગ્રેસ પૂરી થઈ તે પછી ટૂંક અરસામાં જ ગાંધીજી અને લોકમાન્ય વચ્ચે પેલી 'શઠં પ્રતિ શાઠ્યમ્'વાળી ઐતિહાસિક ચર્ચા ઊઠી. ગાંધીજીએ 'યંગ ઇન્ડિયા'ના એક લેખમાં લખ્યું કે લોકમાન્ય 'જૈસે કુ તૈસા'વાળે ન્યાયે રાજકારણમાં બધું પાધરું માનવાવાળા છે. લોકમાન્યે આનો પ્રતિવાદ કર્યો અને લખ્યું કે રાજકારણ સાધુસંતોની નહીં પણ દુન્યવી જીવોની રમત છે, ને એમાં 'अक्कोधेन जिने क्काधम'થી કામ ચાલતું નથી; એમાં તો ગીતાના 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्'વાળા વચનને અનુસરવું વધુ વાજબી ઠરે છે.

ને એમણે પોતાના તાજા બહાર પડેલ ગ્રંથ 'ગીતારહસ્ય'માં પોતે આ વિષય વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે કહી તેનો હવાલો આપ્યો.

ગાંધીજીની 'શઠં પ્રત્યપિ સત્યમ્' ઉપરની આસ્થા ડગે તેમ નહોતું. એમણે દુન્યવી માણસ શું, કે સાધુસંત શું, બેઉ એક જ સત્યમાર્ગના પ્રવાસી છે; એકની સારુ બીજાને સારુ અંતર નથી; સાધુએ આખરે તો ઊંચામાં ઊંચા અર્થમાં સુજ્ઞ જ (a gentleman in the highest sense) છે, દુનિયાથી એ અળગો નથી - એ પોતાની અટલ શ્રદ્ધા તેટલા જ ભારપૂર્વક જાહેર

કરી, ને ટેકામાં પોતાના પા સદીના જાહેર જીવનના જાતઅનુભવનો હવાલો આપ્યો!

એક સમે હનુમાન-ગરુડ બેઉ
એક સ્થળ મળિયા,
કોઈ કોઈથી ગાંજ્યા ન જાય
એમ એક એક પે બળિયા!

ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની જ્વલંત કારકિર્દી, તે પછી હિંદમાં એમનું આગમન, અહીંનું એમનું જાહેર જીવન અને એમણે ઉપાડેલાં એકથી વધુ સામુદાયિક આંદોલનો, રોજના દુન્યવી વહેવારમાં, બલકે વિદેશી સલ્તનત સામેના રાજકારણી મામલાઓમાં પણ, શુદ્ધ સત્ય અને અહિંસાથી જ કામ લેવાની એમની અજબગજબની ફિલસૂફી અને આગ્રહ - આ બધું તે કાળે પ્રજાને સાવ અવનવું હતું. લોકો, અમે સૌ, ઉપરટપકે ડોકાં હલાવી એમની અહિંસાને કુર્નેસ બજાવતા, પણ આડું જોઈ મોંએ રૂમાલ દઈ હસતા!

લોકમાન્ય ઘણી વાર વાતોમાં કહેતા: 'આફ્રિકાથી આવ્યા છે; અહીં હજુ એમનાં આંગળાં દાઝ્યાં નથી. દાઝશે ત્યારે જો જો ને, એ બધાથી અગાડી જવાના છે!'

પણ અમારા જેવા અસંખ્ય જુવાનો અને ક્રાંતિકારોની મનોદશા બહુ દુગ્ધાભરી હતી. મૅઝીનીની છૂપી સમિતિઓ અને બૉમ્બ-પિસ્તોલનાં કાવતરાંની સ્લોગનો અમારા રોમે રોમે વ્યાપી હતી. બીજી બાજુએ સત્ય-અહિંસાની વેવલી વાતો કરનારા ગાંધીજીએ ચંપારણમાં ગળિયારા ગોરાઓના દોર હેઠળ છુંદાતી રાંક પ્રજાની ભેર કરવા કાળઝાળ એવી બ્રિટિશ સલ્તનતને પડકારી તે દિવસથી એ મૂઠી હાડકાંના માણસે અમારા દિલનો કબજો લઈ લીધો હતો: કહો ન કહો પણ દેશની ભાવિ આગેવાની માટે એક આ જ બાળવટ (વેવલો) માણસ અંકાયેલો છે, ને એની સરદારી હેઠળ કામ કરવામાં કાર્યસિદ્ધિ અને ગૌરવ છે, એવી ગડમથલ અમારા દરેકનાં હૈયામાં ચાલતી.

પાંચસાત વરસથી નિષ્ઠાના ક્ષેત્રમાં હું લોકમાન્ય અને ગાંધીજી વચ્ચે ઝોલાં ખાતો. બેઉ જોડે નિકટ અંતેવાસીનો નાતો. એવામાં આ 'શઠં પ્રતિ શાઠ્યં'વાળી ચર્ચા ઊઠી ને એણે સૌની જેમ મને પણ બેચેન કરી મૂક્યો. એમ તો વર્ષોથી હું આ બેઉ મહાપુરુષોને થોડા દિવસ ક્યાંક એકાંત સ્થળે ભેળા કરવાના ઘોડા ગૂંથતો ને લાગ શોધતો. પણ હજુ લગી જોગ ખાધો નહોતો. હવે આકાશપાતાળ એક કરીને પણ તેમ કરવું મને અનિવાર્ય લાગ્યું.

એ દિવસોમાં પૂના-મુંબઈને કોચરબ-સાબરમતી વચ્ચે મારી કાયમ સમણાસમણ રહેતી. બાપુને મળું ને અચૂક લોકમાન્યના ખબર પૂછે: પ્રવૃત્તિઓ, અંગત વહેવાર, બોલચાલ, ટેવો, ખાસિયતો, 'किमासीत व्रजेत किम्' બધી વિગતો પૂછે. શબ્દે શબ્દે લોકમાન્ય પ્રત્યેનાં એમનાં માનઆદર મને સ્પર્શે. દાદા(લોકમાન્ય)ને મળું તેવા જ 'કાય સ્વામી! કેવ્હાં આલાંત? કાય મ્હણતાત તુમચે ગાંધી?' એવી અચૂક શરૂઆત કરીને કંઈ કંઈ પૂછે. હું વાતો કરતો ન ધરાઉં, દાદા સાંભળતાં ન ધરાય. અંતે તેવો જ સમારોપ કરે: 'હોય, હોય. ખરેં આહે. મોઠા ચ માણૂસ તો.'

દાદા, ને ગાંધીજી બેઉ 'મોઠીં માણસેં.' એમને નિરાંત ફક્ત જેલમાં જાય ત્યારે જ. બહાર કુરસદ કેવી? દાદાએ અમૃતસર કૉંગ્રેસ વખતે મહારાષ્ટ્રમાં 'નવા પક્ષનું જાહેરનામું કાઢીને responsive co-operationની સ્લોગન વહેતી મૂકેલી ને તેના પ્રચારે સારુ બેલગામથી નાગપુર લગી પ્રવાસો ને કાર્યક્રમોની તડામાર. આમાં અમદાવાદ જવાનું ક્યાંયે આવતું નહીં.

બીજા કામપ્રસંગે કે સભા-પરિષદોમાં મુંબઈ-અમદાવાદ ક્યાંક ઘડીચપકું મળેહળે તેમાં શું વળે? મારું મન તો મામલેસર પાંચગની ક્યાંક આસાયેશને બહાને બેઉ ભેળા થાય, એક સ્થળે રહે, મળેહળે, વાતચીતો કરે ને અમને, સૌને શ્રવણભક્તિથી લહાણુ લૂંટવાનો મોકો મળે, એ સારુ તલસતું હતું.

દાદાને હું વળગ્યો. એમણે સિંહગઢ જઈને રહેવા હા પાડી. સિંહગઢ કિલ્લા પર દાદાનું એક મકાન હતું. કોઈ વાર આરામ માટે કે નિરાંતે લખવાવાંચવા ત્યાં જઈને થોડા દિવસ રહેતા. અમે એપ્રિલ મહિનો નક્કી કર્યો. એમણે પોતાની જોડે જ રહેવાનું બાપુને સમજાવવા મને કહ્યું.

'ના. એ ન ફાવે. એમની જોડે ટોળું, રસાલો ને નાનકડી 'હૉસ્પિતાલ' હોય.'

'તો સામે જ પદમજીવાળાના ત્રણ બંગલા છે.'

'આપ ફિકર ન કરો. અમારા શેઠ(નરોત્તમ મોરારજી)નોય બંગલો છે જ. પદમજીવાળાઓને પણ હું ઓળખું છું. એ બધું મારા પર છોડો.'

'બરેં તર.'

વળતાં મુંબઈમાં નરોત્તમ શેઠની ઑફિસે ગયો. એમણે તરત જ હા કહી. સાબરમતી જઈને બાપુને વળગ્યો. દાદા આગળ 'કમિટ' થઈને આવ્યો છું એમ પણ કહ્યું.

બાપુને મારો ઘાટ ગમ્યો. વચનની પંચાત હતી જ. હા ના કરતાં પંદર દિવસ કબૂલ્યા. 'વચમાં કશું વઘન ઊભું ન થાય તો' એવી બારી રાખી.

મેં દાદાને ખબર આપી. અમદાવાદથી પૂના પહોંચી રાતદિવસ એક કરી દોઢ દિવસમાં નરોત્તમ શેઠવાળો બંગલો વસાવ્યો. ને બાપુને લેવા પાછો પૂના પહોંચ્યો. બાપુનું રાવાણું આવ્યું. તેમાં ડૉ. જીવરાજ, સ્વ. દુર્ગાબહેન, સ્વ. સરલાદેવી ચૌધરાણી, ડૉ. આઈસ વગેરે હતાં. પંદરેકનું ટોળું. મહાદેવ બહારગામ હતા. ડૉ. જીવરાજ વિલાયતમાં ઊંચી દાક્તરી પાસ કરી આવ્યા પછી પહેલા મહાયુદ્ધમાં તેમની આગબોટ ડૂબી ને પ્લુરસીથી પીડાતા હતા.

સ્ટેશન પર જ મોરારજી ગોકુળદાસની જૂની ધર્મશાળામાં રોકાયા. સ્વ. કેળકર અને 'કેસરી' ઑફિસના થોડાક આવીને મળી ગયા. સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇન્ડિયા સોસાયટીવાળાઓ પણ. સોસાયટી બાપુનું 'પિયેર' પણ ગઢ ઉપર વેળાસર પહોંચી જવું હતું તેથી બાપુ સોસાયટીમાં ન ગયા. મોટરો તે કાળે નહોતી. એક ઘોડાના ભાડૂતી ટાંગાઓમાં પંદર માઈલ ડોણજા ગામે પહોંચ્યા. ત્યાં ડોળીઓ તૈયાર હતી. ત્રણ માઈલ ચડીને ગઢ પર પહોંચ્યા.

ઉપર પહોંચીને મેં દૂરથી દાદાનું મકાન બાપુને દેખાડ્યું. બંગલે પહોંચતાં જ કહે: 'ચાલો, સૌ પહેલાં તિલક મહારાજ આગળ હાજરી પુરાવી આવીએ.'

મેં કહ્યું: 'એ તો એ પેલા આવે. પૂણેરી બ્રાહ્મણ છે. આપનાથી હારે એમ નથી.'

બધાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં.

ડોળીઓ દૂરથી આવતી જોઈને જ નીકળી પડેલા. બાપુ ફાટક સુધી સામા ગયા. બેઉ હાથ જોડી નીચા વળીને નમન કર્યું. દાદા કહે, 'હેં કાય? હેં કાય?'

ઘણા પ્રેમથી બેઉ મહાપુરુષ ઘડી વાર એકબીજા સામું જોતા ઊભા થઈ રહ્યા. પછી બેઉ હાથ ઝાલીને બાપુ દાદાને બંગલા પર લઈ આવ્યા.

દાદા: આમચ્યાંત બ્રાહ્મણાતાત મૂળમેટ. અસ્યા અખેર આધીં દેવાંચેં દર્શન ઘ્યાયચેં ! ઘી.

નાહીંતર યાત્રેચેં આરધેં પુણ્ય યા પ્રમાદાચ્યા પાપીંચ જિરાયચેં!

બાપુ: વહાં તો મૈં જત્રાલુ હૂં!

દાદા: અહો, દેવ આણિ ભક્ત દોન્હીં એકચ. (હસાહસ)

બાપુએ બધાંની ઓળખ કરાવી. થોડી મિનિટ કુશળ પ્રશ્નોની આપ-લે કરી. દાદાએ બંગલો ફરીને બધી વ્યવસ્થા જોઈ. મારા ભણી જોઈ મોં મલકાવ્યું. બાપુને કહે: 'હે આમચે સ્વામી આહેત ના, - ચુકલો તુમચે' (ફરી હસાહસ) ત્યાંચીચ સર્વ કરામત આહે હી. બરેં ઝાલેં આલાંત એકદાંચે. આતાં ખુશાલ રહા ઈથેં પંધરા દિવસ. કામાચી કટકટ નકો. યેથેં હવા છાન આહે. જાણ્યાચી વાઈ કરું નકા.'

સિંહગઢ સમુદ્રસપાટીથી લગભગ ૪,૦૦૦ ફૂટ ઊંચો છે.

રોજ સવારસાંજ ફરવાનું તો હતું જ. પણ સવારે બાપુ વહેલા ફરવા નીકળી જાય ને વળતાં દાદાને ત્યાં 'હાજરી પુરાવી'ને ઘેર આવે. ક્યારેક ઘડીચપકું બેસે. સાંજે સાડા ચારે અમે દાદાને તેડવા જઈએ. સાડા પાંચ સુધી દાદા બાપુ પાસે બંગલે બેસે. પછી બેઉ મહાપુરુષો સાથે ફરવા નીકળે. પાછળ આખું ટોળું ચાલે. બંગલે ને રસ્તે વાતોની રમઝટ ચાલે ને અમે શ્રવણભક્તિમાં સેલારા દઈએ. વચમાં બોલીએ પણ ખરા. તે કાળે એવી હિંમત હતી. માસ્તર-વિદ્યાર્થીનો નાતો

દાદાને તેડવા જનારમાં ઘણે ભાગે હું ને ડૉ. આઈસ હોઈએ. ડૉ. આઈસ તો એમની ધૂનને લીધે કહેવાતા. નામ તો કેળકર હતું. આપણાં તારાબહેન મોડકના ભાઈ. એમનું કુટુંબ જાણીતા પ્રાર્થનાસમાજીઓનું. એ દિવસોમાં પૂનાના અગ્રેસર પ્રાર્થનાસમાજી મહાવિદ્વાન ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર અતિ જઈફ ઉંમરે પહોંચીને પૂનામાં એમના નિવાસસ્થાને પથારીવશ લગભગ અંતઅવસ્થાએ હતા. દિવસોના દિવ બેભાન અવસ્થામાં, તો વચ્ચે વચ્ચે વળી ‹ દિવસ સભાન એમ ચાલ્યા કરતું. ડૉ. આઈસ લગભગ રોજેરોજની ખબર આવે. એટ‹ એમને જોતાંવેંત દાદા પૂછે:

'કાય હો કેળકર, કાય મ્હણતાત તુમ‹ ભાંડારકર?'

ડૉક્ટર છેલ્લી ખબરો કહે: 'બે દિવસથં ભાન નથી. આજે ત્રીજે દિવસ પણ આવું ત ચાલ્યા જ કરે છે.' આમ વાત કરતાં કરત અમારું ફાટક આવે.

[મારી નોંધવાળાં પાનાં ઘણું કરીને બીજા ત્રીજા દિવસની મુલાકાતનાં છે એમાં શરૂઆત જ ડૉ. ભાંડારકરની સ્થિતિ અંગેથી છે.]

લોકમાન્ય: પણ માણસે એટલું જીવવું જ શ માટે જોઈએ? આંખ જાય, કાન જાય હલનચલન કશું બીજાની મદદ વગર ન થઈ શકે રાતદિવસ લોકોને તમારે માટે ઊંઘ વેચીને ઉજાગરા કરવા પડે. અંગનાં લોકોને પણ માણસ ન્યૂસંસ જેવો લાગવા માંડે. એવું થઈને જીવવામાં શું હાંસલ? શું મુદ્દો?

ગાંધીજી: જીવે નહીં તો શું કરે? કંઈ આપણ હાથની વાત છે? શું માણસ આપઘાત કરે?

લોકમાન્ય: અલબત્ત કરે. શાસ્ત્રોમ સ્મૃતિગ્રંથોમાં વિધિ કહ્યા છે. ક્યારે, કઈ અવસ્થામાં પ્રાયોપ્રવેશ ન કરવું; જીર્ણાવસ્થા, રોગ, નૈતિક દોષ-અપરાધ, બધા માટે ચોક્કસ અવસ્થાઓમાં જિંદગીનો અંત આણવો યોગ્ય ઠરાવ્યો છે. ક્યારે ક્યારે શું વિહિત, શું નિષિદ્ધ બધું બતાવ્યું છે.

ગાંધીજી: કંઈક વધુપડતું નથી?

લોકમાન્ય: મુદ્દલ નહીં. માણસને સમાજ ઉપર બોજો, ન્યૂસંસ થઈને જીવવાનો શો હક્ક

છે? બીજા ખપના લોકો માટે જગા કરવી કે નહીં?

ડૉ. આઈસ : તેથી જ તો અંગ્રેજો આપણને પછાત કહે છે!

લોકમાન્ય: ને તમારા જેવાઓ માટે તે શંભર નંબરી સત્ય! સાંભળજો ન સાંભળ્યું હોય તો! આપણે પછાત એ સંસ્કાર અંગ્રેજોએ પોતાના રુઆબથી આપણને આંજીને આપણા પર પાડ્યો. ને આપણા બંગાળીઓ, બ્રહ્મસમાજી, પ્રાર્થનાસમાજી એવા એવા એમાં ઘસડાયા. આમચે ગોખલે આગરકર પણ એમના જ મિલ બૅન્થમના ચેલા. પાશ્ચાત્યોની પ્રભાવળ હેઠળના. વિષ્ણુશાસ્ત્રી (ચિપળુણકર) એમાંના નહીં.

નીકર એ લોકો જ આપણી આગળ સાવ પછાત સો વરસ પહેલાં હતા. મરઘું ચોરવાના અપરાધ માટે ફાંસી દેતા ને પાડાં, વાછરડાંને સાક્ષીના પાંજરામાં લાવીને ઊભાં કરતા! નાહવાધોવાનું ન જાણતા. આ દેશમાં આવીને મુસલમાન નવાબ બાદશાહોનાં હમામ આયોજનો જોયાં ને નવાબીના દમામ કરતાં શીખ્યા.

ગાંધીજી: એમનામાં ક્ષત્રીવટ નથી?

લોકમાન્ય: મૂળે પ્રજા જ માછીમાર ને ચાંચિયાઓની, ક્ષત્રીવટ પાછળથી ફ્રાન્સની દેખાદેખીએ શીખ્યા. છતાં એ સંસ્કાર એમનામાં વિશેષ રૂજ્યો એમ ન કહેવાય. ચાંચિયાગીરીમાંથી વેપારીની પ્રતિષ્ઠાને પામ્યા ને ફ્રેંચોએ એમને તાગડીતોળ કર્યા. યુરોપના સાચા ક્ષત્રિયો ફ્રેંચ. ને પછી આવે જર્મનો, મધ્ય યુરોપવાળા, ને આ બાજુ સ્પેનિયાર્ડ. ઇટાલિયોની ક્ષત્રીવટ રોમ પછી આથમી, ને એ લોકો લલિતકલાઓ અને પોપલીલાઓ તળે દાઈ ગયા. લલિતકલાઓમાં પંકાયા ખરા. આખા યુરોપની લલિતકલાઓ ઇટાલિયન રેનેસાંની પાંડુવર્ણી ચેલી ગણાય. બાકી એમના પૂર્વજ રોમનો તો રાનટી જ હતા. તુર્કો પણ એવા જ રાનટી, પણ તલવાર ગજવનારાય ખરા.

સરલાદેવી ચૌધરાણી: 'આપણી પ્રજાની વિશેષતા કઈ? જ્ઞાનવૈરાગ્ય?'

લોકમાન્ય: અધ્યાત્મવિચારણા અને સામાજિક પ્રયોગોમાં આપણા લોકો અને ચિંતકો ઘણા આગળ ગયા. આપણી સરખામણીમાં ચીન, કંબોડિયા, જાવા, સિયામ એવા થોડા દેશો સિવાય બીજી પ્રજાઓ રાનટી લેખાય. ચીન, જાવા વગેરે ઉપર પણ મૂળે હિંદુ સંસ્કૃતિની બૌદ્ધો મારફત અસર પડી. બૌદ્ધોએ તે કાળની જાણીતી આખી દુનિયામાં હિંદુ સંસ્કૃતિ અને વિચારણાનો પ્રસાર કરેલો એ હવે સાબિત થયું છે.

હું: બૌદ્ધો તો સામે પડેલા ને? હિંદુપ્રચાર કેમ કહેવાય?

લોકમાન્ય: બૌદ્ધ ભિખ્ખુઓ હિંદુ વડની જ વડવાઈઓ હતા. વડવાઈઓ નહીં તો બીજું શું? ગૌતમ બુદ્ધે પ્રજ્ઞાપ્રધાન શુદ્ધ જ્ઞાનમાર્ગ વિચાર્યો અને યજ્ઞયાગ સામે બળવો ઉઠાવ્યો. આ પછાત પગલું તો તે કાળના કર્મકાંડના અતિરેક સામે યોગ્ય જ હતું. પણ બુદ્ધની પાછળ એના અનુયાયીઓએ તો મહાયાન પંથ કાઢીને હિંદુઓનો ભક્તિમાર્ગ જ મુખ્યપણે ઉપાડ્યો ને પ્રસાર્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ ભક્તિપંથ ઉપરાંત કશું નથી. મારા ગીતારહસ્યમાં મેં આ બધું પુરાવા સહિત બતાવ્યું છે.

ગાંધીજી: આટલો બધો પ્રસાર એ ધર્મો પામ્યા એટલે એમાં આપણાથી કંઈક ગુણવત્તા હશે ને?

લોકમાન્ય: બૌદ્ધ ધર્મ એટલે હિંદુની જરા

સુધારેલી વધારેલી આવૃત્તિ બધા જ બડા ગોર સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓમા પ્રારંભે ખૂબ ધગશ, તાલાવેલી, ત્યાગ બલિદાન અને અલૌકિક આસ્થાનિષ્ઠા હોય, તેથી Indulgences અને privilegesમા ગળાડૂબ એવા પ્રસ્થાપિત ધર્મ નામે શરૂમા તે બહુ જોરાવર અસર પાડે બહુજનસમાજ તો પ્રસ્થાપિતોની ઝબ્બૂશાહીથી ત્રસ્ત હોય તેથી નવા સંદેશને તત્કાળ ઝીલ ને તે પાછળ કુરબાન થવાના તેજ અને ખમીર બતાવે આમ નવા ધર્મ કે પંથ ઝપાટાભેર ફાલે ને બધે વિજયી થાય બૌદ્ધ ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ, ઈસ્લામ, આર્યસમાજ, સત્યશોધક સમાજ, એ બધા આવા બળવામાથી જન્મેલા ધર્મો કે સંપ્રદાયો ગણાય

હુ તો પછી તે જૂના ઉપર સુધારો ગણાય કે નહી?

લોકમાન્ય જરા ધીરજ રાખો સુધારા ખરો, પણ વત્તાકાળો નહીં કાળે કરીને તો જેનુ જીવનદર્શન વધારે સમર્પક અને સર્વગ્રાહી હોય, સમન્વયની ક્ષમતાવાળુ હોય, તે જ ટકી રહે ને સર્વોપરી ઠરે એનુ સનાતન ખમીર તે એ જ હિંદુઓનુ દર્શન આવુ સમન્વયશીલ હતુ તેથી જ તે સમય જતા સનાતન અને સર્વોપરી ઠર્યું આનદકુમાર સ્વામી જેવા કડવા (ચુસ્ત) બૌદ્ધે પણ નિખાલસપણે આ કબૂલ્યુ છે બુદ્ધને કોઈ ખરા ખમીરનો બ્રાહ્મણ ભેટ્યા નહોતો (અગર ભેટ્યો હશે તો તેની નોંધ કોઈએ ન રાખી) નોકર એને બધે મળી તેવી સહેલી જીત દરેક જગ્યાએ મળત નહીં

પણ બૌદ્ધો, જૈનો, બધા એકમાર્ગી કહેવાય, સમન્વયના જીવનદર્શનની કિંમત ન સમજ્યા તેથી તેમનુ જીવનદર્શન આપણા જેવુ જ ઊચુ છતા અધૂરુ રહ્યુ

ડૉ આઈન તર્કશુદ્ધ નહી?

લોકમાન્ય ના, એકાંગી (Lopsided) એ લોકો પૂર્ણાત્પૂર્ણનો છેડો લેવા નીકળ્યા એવો છેડો તો હોય જ નહી અનંતને છેડો કેવો? એટલે ચાલ ચાલ કરવામા આગળ જઈએ છીએ કે પાછળ એની જૈનો વગેરેને કામ ન રહી જીવનનો છેડો સમન્વય છે અનંતને વળગીને ચાલ ચાલ કરવુ એ તો જ નહીં

જુઓ સમજાવુ ભૂગોળની ૧૮૦ અક્ષાંશ રેખાઓ બધીયે ધ્રુવના એક જ બિંદુમાથી એકઠી થાય છે ખરુ ને? ગમે ત્યાથી ચાલો ત્યા પહોંચ્યા એટલે છેડો આવ્યો એ જ સમન્વયબિંદુ, એ જ સંપૂર્ણ દર્શન ત્યાથી 'આગળ' એવુ કશુ મળે જ નહી

પણ બૌદ્ધ-જૈનોએ જીવનના સમન્વય દર્શનને સમજવા સ્વીકારવાની ના પાડી કહે, ના, અમે તો છેડો જ લેશુ બસ આગળ ને આગળ જ જઈશુ કહે, પ્રોગ્રેસને અંત નથી

ડૉ આઈસ તેથી જ હુ કહેતો હતો કે એમની ભૂમિકા તર્કશુદ્ધ છે logical

લોકમાન્ય કપાળ લૉજિકલ! અહ્યા સમન્વય (synthesis) એ જ સમાપ્તિ, લૉજિકનો છેડો બીજો વળી છેડો કેવો? જિંદગીને જિંદગીના વહેવાર logic-૯૦ ડિગ્રીનો કાટખૂણો નથી જિંદગીના પ્રમેયો સમજવા-સમજાવવા સારુ લોજિક નીકળ્યુ, એ લૉજિકના તર્કશુદ્ધ દોરડામા જકડાઈ, ગૂગળાઈને જિંદગી હારી બેસવા સારુ નહીં લૉજિક એટલે તર્ક તર્કને છેડો ન હોય યા બોદાથી થુકી યા બોગાવર ને પાછી ત્યાથી યા વર! (હસાહસ)

હવે તર્કને ભલે છેડો ન હોય, પણ જિંદગી તો નક્કર વસ્તુ છે, જેના પર ચાલનાર જોઈસમજીને ચાલવુ જોઈએ ધ્રુવબિન્દુએ પહોંચ્યા પાછીયે જો તમે કહો કે ના બસ, અમારે

તો હજુયે આગળ જ ચાલવું છે, તો ત્યાંથી તમારા પગ હેઠળની ધરતી (કે બરફ જે હોય તે) ખસી થોડી જ જવાની છે? ચાલો બાપલા! કોણે તમારો હાથ ઝાલી રાખ્યો છે?

પણ એવું ચાલવું તે આગળ નહીં પણ પાછા વળવા બરોબર છે, ચડવા નહીં ઊતરવા બરોબર છે, એટલું સમજો.

ધ્રુવબિંદુએ પહોંચ્યા પછી આગળપાછળ, ડાબુંજમણું કશું છે જ નહીં. દરેક પગલું ધ્રુવબિંદુથી, જીવનસમન્વયથી તમને દૂર લઈ જનારું છે, એટલું સમજો. ન સમજો તો નસીબ તમારું. કોઈની આંખમાં આંગળાં ખોસ્યેથી થોડું જ એ 'ચક્ષુર્વૈ સત્યમ્' ભાળવાનો છે?

આવું બચારા બૌદ્ધ-જૈનોનું થયું. બ્રાહ્મણ ડાહ્યો તે જિંદગીનું ધ્રુવ લક્ષ્યબિંદુ પામી સમજીને બેસી ગયો. ને કહે, એ જ સત્યં છે. પૂર્ણાત્ પૂર્ણ છે. સત્ય એક જ છે. એકજિન્સી છે. એમાં વધઘટ નથી. એક જ છે. અનંત છે. દૂર છે ને નજીક છે. સર્વકંઈ - બધા છેડા - પોતામાં સમાવીને બેઠું છે. એની બહાર કે એનાથી અળગું એવું કશું નથી. ચૌદ લોક ને અનંત બ્રહ્માંડોને વ્યાપીવીંટીને એ દસ આંગળ બાકી જ વધ્યું છે! ઇતિ Q. E. D. (શ્રોતાવૃંદમાં હસાહસ)

હા, બૌદ્ધો-જૈનોએ બ્રાહ્મણોના અતિરેક (યજ્ઞયાગોની હિંસા) આદિ ટાળ્યાં ને જૂના માનસવાળાઓની તાળાંવાસનીતિને ઢીલી પાડીને એમને સમજાયું તેવા સત્યનો જનવાણીમાં લોકોને સમજાય એ રીતે પ્રસાર કર્યો. એ એમનો આપણી સંસ્કૃતિમાં મોટો ફાળો. એમાં ના નહીં. એમણે નર્યું કોરું જ્ઞાન નહીં, પણ સમ્યક આચરણ ઉપર ભાર મૂક્યો, કર્મકાંડ કે આચારધર્મ, અને અહિંસા નેમ જ કરુણામૂલક ધર્માચરણ, વચ્ચે ભેદ પાડ્યો અને હઠયોગાદિ શુષ્ક સાધનમાર્ગોનું વૈયર્થ્ય સમજાવ્યું. વળી આ બધું આપણા મધ્યયુગીન સંતોની જેમ લોકોની ભાષામાં તેમણે ઉપદેશ્યું; લોકોની વચ્ચે ફરતા રહીને મૈત્રી, કરુણા મુદિતાની સપાટીએ બધું કર્યું. બ્રાહ્મણોની જેમ બહુજનસમાજથી ઊંચા અળગા ન રહ્યા, આ એમની વિશેષતા - બહુ સ્પૃહણીય વિશેષતા, એમાં ના નહીં.

[નીચેનું લખાણ ઘણું કરીને બીજા દિવસનું ને ઉપર વાળું ત્રીજા દિવસનું છે એવું મને લાગે છે.]

લોકમાન્ય: Good and Evilનો ઝઘડો સંસારમાં માનવીના જેટલો જ સનાતન છે. માનવીના અંતરની સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ છે. પિંડે તે જ બ્રહ્માંડે છે. અગર કહો કે પિંડ એ બ્રહ્માંડનો અંશ જ છે. તેથી બ્રહ્માંડમાં છે, તમામ દશ્યઅદશ્ય સૃષ્ટિમાં જે ગતિ અને સંઘર્ષ છે, તે જ પિંડમાં છે. માનવીમાં આંતરબાહ્ય છે. પહેલો Subjective aproach છે ને બીજો Objective એમ જોઈએ તો કહો.

પણ તેથી આમાં માણસને વખતોવખત પોતાની સ્થિતિ પરત્વે જે કંઈ વહેવાર કરવા પડે છે તેમાંથી એનો છૂટકો નથી થતો. good & evilનાં પગલે પગલે સામે આવીને ઊભાં રહેતાં દ્વંદ્વો વચ્ચે જેની જેવી પરિસ્થિતિ તે મુજબ દરેક વ્યક્તિને જુદાં જુદાં સાધન - હથિયારોથી સામનો કરવો જ પડે છે. એક સ્થિતિમાં જે અયુક્ત, તે જ બીજા સંજોગો વચ્ચે ઉપયુક્ત અને અનિવાર્ય કરે છે.

આથી જ યતિધર્મ અને ગૃહસ્થધર્મ એવા ભેદ પડ્યા. યતિસંન્યાસીનો અમુક સ્થિતિમાં જે ધર્મ છે તેનાથી એ જ સ્થિતિમાં ગૃહસ્થનો ધર્મ જુદો - બલકે એથી સાવ ઊલટો થઈ પડે એમ બને.

પવનાહારી બાવાને સરપ કરડ્યો. તો કહે એ તો મારા પ્રભુનો ખેપિયો હતો. બીજી બાજુએ

આમચે તુકારામ બુવા ગૃહસ્થધર્મી સંત હતા તેમણે કહ્યુ, 'વિંચૂ નર્પ નાગવણ, ત્યાચી વદાવે દરૂન' (હનાહન)

વળી કહ્યુ 'ચાભાગચ્યા દેવાલા ખેટરાચી પૂજા')હસાહન) મોચીના દેવન જૂના જોડાનો હાર પહેરાવીને જ પૂજા કરાય બહુ તો ઘરાકોના નવાનકોર સીવ્યા હોય તેનો મોચી બીજુ લાવે ક્યાથી? ને શુ કરવા લાવ? જોડા જ એના ગૃહસ્થાશ્રમના વૈભવ અને ગૌરવનુ પ્રતીક (હનાહન)

એટલે આવા નાધનભેદ (means) પરત્વે ગમાઅણગમાની વૃત્તિ યથાયોગ્ય નથી બ્રાહ્મણને સારુ શમ અને ક્ષત્રિયને નારુ તેજ અને યુદ્ધ અપલાયનમનો આદર્શ કહ્યો તેજ દખાડવાને અવસરે ક્ષત્રિયને શમનુ આકર્ષણ થાય તો તેનુ પતન થાય ત જ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ શમનો પ્રનગ હોય ત્યારે 'શાપાદપિ શરાદપિ'નુ વલણ અખત્યાર કરે તો તેનુ પણ નિશ્ચે પતન થાય

તથી જ સુદામદેવની પત્નીએ પતિની અયુક્ત વૈરાગ્યવૃત્તિની નિર્ભર્ત્સના કરી અને ચૂલાની રાખમા ટૂંટિયા વાળીને પડી રહેતા બાળકોને ચીંધીને ગૃહસ્થધર્મના પાલનની અગત્ય નમજાવી બીજા દાખલામા વિરાટપુત્ર ઉત્તરને યુદ્ધના મેદાન પર ગભરાઈને ભાગવા કરતો જોઈ તેના સારથિ અજ્ઞાતવાની અર્જુને તેને પોતાના ઉત્તરીય વડે રથને ઠાઠે બાધી જાતે ગાંડીવ ઉપાડ્યુ ને છતા થવાનુ જોખમ ખેડીને પણ વિરાટની ગાયો વાળી

વળી એ જ અર્જુનની પોતાની પણ થોડા જ અરના પછી કુરુક્ષેત્રના મેદાન ઉપર મોહે ઘેરાઈને એવી જ કેવિલવાણી (દયાપાત્ર) દશા થવાની હતી પણ એના સારથિ સાક્ષાત્ નારાયણ પોતે હતા તથી એનો મોહ દૂર કરી સત્યધર્મ સમજાવ્યો ને અર્જુનને યુદ્ધોન્મુખ કર્યો. અર્જુને વિરાટપુત્રના દાખલામા કર્યુ તેમ શ્રીકૃષ્ણે જાતે હથિયાર ન ઉપાડ્યા ને નાનામા મસારને ગીતારૂપી જીવનશાસ્ત્ર મળ્યુ

* * *

હિંદુ ધર્મ અને સસ્કૃતિનુ હાર્દ હિંદુ તેમ જ પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રગ્રથોના પોતાના વિશાળ અભ્યાન અને ચિંતન દ્વારા પચાવ્યા પછી જે જીવનદર્શન લોકમાન્યે ઘડ્યુ અને સ્વીકાર્યુ હતુ તેમા યતિસન્યાસી એટલે gentleman in the highest sense એ ગાધીજીની રજૂઆત નિ સકોચપણે સ્વીકારવા છતા તેઓ તેટલા જ આગ્રહપૂર્વક, ગાધીજી જોડેની Controversyમા તેમણે કહ્યુ તેમ, સાધુ સત સન્યાસીને વિહિત એવો યતિધર્મ અને દુન્યવી માણસનો ગૃહસ્થધર્મ, એવા ચોખ્ખા ભેદ પાડતા વિવેકાનદ પણ એમ જ કહેતા કે અપ્રતિકાર ("resist not") એ સાધુસન્યાનીનો અને પ્રતિકાર (resist) એ સમારી ગૃહસ્થાશ્રમીનો ધર્મ છે ચોક્કસ સજોગો કે પરિસ્થિતિમા સાધુ resist કરે ને સહન ન કરે, તો એનુ પતન થાય પણ એ જ પરિસ્થિતિ હેઠળ જે ગૃહસ્થાશ્રમી છે તે હિંસા - અહિંસા જે કઈ તે ઘડીએ એને સૂઝે કે આવડે તે રીત અખત્યાર કરીને resist ન કરે તો નપુનક ઠરે ને માણસાઈમાથી તેનુ પતન થાય '

ગાધીજીએ પણ ચપારણમા આ કબૂલ્યુ હતુ અને પછીના વર્ષોમા જ્યારે અમુક પરિસ્થિતિ હેઠળ વાદરા મારવાની, વાછરડુ મારવાની અને હડકાયા કૂતરાને મારવાની ફરજ વિશે સાબરમતી આશ્રમમા ચર્ચાઓ ઊઠી ત્યારે કુટુબની કે સમાજસમુદાયની જવાબદારીવાળા માણસની અનિવાર્ય સજોગો હેઠળ લઘુતમ હિંસા કરવાની ને તેવી હિંસાની નૈતિક જવાબદારી ઉઠાવવાની ફરજ થઈ પડે છે એમ જાહેર કરીને વિવેકાનદની કે લોકમાન્યની

ભૂમિકાનો પર્યાય સ્વીકાર કર્યો હતો એમ કહી શકાય.

આજે તો હવે એક છેડે ઍટમબૉમ્બ અને બીજે છેડે વિનોબાજીની આજની દુનિયા, વિવેકાનંદ-લોકમાન્યની, બલકે ગાંધીજીની પણ દુનિયાને અને વિચારણાઓને વટાવીને ઘણી આગળ નીકળી ગઈ! હિંસાની ભારોભાર વ્યર્થતા અને ભયજોખમો પુરવાર કરવામાં વિજ્ઞાને બહુ મોટો ને ઝડપી ફાળો આપ્યો, જોકે એનાં વિષચક્ર અને વરાળાથી બચવાની સ્થિતિથી આજની દુનિયાનાં માનવી હજુ ઘણો દૂર છે.

આજની અરધી સદી અગાઉ પ્રાચીન જીવનના આદર્શ અને દર્શન ઉપર પોષાયેલા લોકમાન્યનો approach દુન્યવી અને સમાજના એક એકમને નાતે ગૃહસ્થાશ્રમી માણસનો અથવા કહો કે pragmatic હતો. એમના સ્વભાવ મુજબ પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ તેઓ હંમેશાં આગ્રહ - અભિનિવેશપૂર્વક અને દાખલાદલીલ શાસ્ત્રાધાર ટાંકીને સમજાવતા, સાબિત કરતા અને શાળામાસ્તરની અદાથી Q.E.D. કરી બતાવીને જ અટકતા. કિશોરલાલભાઈએ ચલણી કરેલી ભાષામાં લોકમાન્ય ભદ્ર સંસ્કૃતિના સર્વોચ્ચ પ્રતિનિધિ હતા.

દુર્ભાગ્યે સિંહગઢ પરનો એ મહાપ્રસંગ સાચે જ ચાર દા'ડાનું ચાંદરણું નીવડ્યો. અમદાવાદમાં મિલમજૂરો અને માલેકો વચ્ચે તંગ મામલો ઊભો થયાનો તાર આવ્યો ને ત્યાં પહોંચવા બાપુ અને હું પાંચમે જ દિવસે વહેલી સવારે કિલ્લો ઊતરી પૂનેથી ટ્રેન પકડવા ભાડાના એકઘોડિયા ટાંગામાં ઊપડી ગયા. અમારું ટોળું પાછળ થોડો વખત કિલ્લા પર રહ્યું હતું.

વળત-મુસાફરીમાં આખે રસ્તે અમારી વચ્ચે દાદા વિશે જ વાતો ચાલેલી. આ ચાર દિવસોમાં લોકમાન્યના સૌજન્ય, નિખાલસતા, મોટપ, અગાધ અભ્યાસ અને ઊંડી ધીંગી ધર્મભાવનાની જે છાપ ગાંધીજી ઉપર પડી હતી તેનો ઘડીએ ઘડીએ મને પરચો થતો. લોકમાન્યની અંતમાંદગી વેળાએ ગાંધીજી મુંબઈમાં અપાર આદરભક્તિથી એમની પાસે થોડા થોડા કલાકને અંતરે ગયેલા અને અવસાન પછી સ્મશાનયાત્રામાં ખાંધ આપી વળતો દિવસ રોકાયેલા.

ગાંધીજી અને લોકમાન્ય વચ્ચે ઊઠેલી ૧૯૨૦ની સાલની આ ontroversy દરમિયાન હું ગાંધીજીની 'યંગ ઇન્ડિયા', 'નવજીવન' છાપાં જોડે સંકળાયેલો હતો. એ કાળની નિત્યપાઠની ગીતપોથીને પૂંઠે મેં એક વાક્ય ટપકાવેલું હતું. ગાંધીજીએ જ વાતો કે ચર્ચા દરમિયાન ક્યાંક કહ્યું હોવું જોઈએ. આ રહ્યું તે:

The pragmatic approach may be, and perhaps is, alright so far as it goes. But for purposes of all higher values and endeavour - whether in the life of individuals or nations - it is petty and harmful and must necessarily fail.

કોસબાડ હિલ, જિ. થાણા
તા. ૨૫-૭-'૫૭

ગઈ કાલ કૅન્સલ થયેલો ચેક છે, આવતી કાલ પ્રૉમિસરી નોટ છે,
આજ - એ રોકડ રકમ છે. એને શાણપણથી વાપરો.

કે. લિયોન્સ

ઇતિહાસ અને કલ્પનાવિલાસનો સંગમ

કાશ્મીરની કહાણી

જનાર્દન પ્રભાસ્કર

આધુનિક શાસ્ત્રજ્ઞોએ સંશોધન કરીને પ્રકાશમાં આણેલાં શાસ્ત્રીય તથ્યો અને શ્રુતકાનુશ્રુતકથી લોકસાહિત્યમાં અને પુરાણોમાં ચાલી આવતી કથાકહાણીઓનો સુરેખ સંગમ જો ક્યાંક જોવા મળતો હોય તો તે કાશ્મીરની ઉત્પત્તિની બાબતમાં છે. સંસ્કૃત અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં કાશ્મીરની ઉત્પત્તિની જે કથાઓ મળી આવે છે, તે ઉપરછલ્લી વાંચીએ તોપણ કાશ્મીરની ઉત્પત્તિ પાછળનાં શાસ્ત્રીય તથ્યો પણ તે સ્પષ્ટ કર્યા વિના રહેતી નથી. આ કથાઓ સુંદર છે, મનને રીઝવનારી છે એમ હોવા છતાં પણ તેમાં શાસ્ત્રીય તથ્યનાં ભાન સાફ થયેલાં દેખાઈ આવતાં નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, કાશ્મીરના સ્વર્ગીય પ્રદેશની ઉત્પત્તિની કહાણીઓ અંગે અગાઉના ઋષિમુનિઓએ સત્ય ઘટનાઓ પર કલ્પનાવિલાસનો સુંદર ઓપ ગિલીટ જ છે. વિશેષમાં જુદાં જુદાં પુરાણોમાં આ કલ્પનાનો ઓપ જુદા જુદા સ્વરૂપમાં પ્રદર્શિત થયેલો જણાઈ આવે છે.

'નીલમત' પુરાણમાં કાશ્મીરની ઉત્પત્તિ વિશે કથાભાગ એવો છે કે, કાશ્મીર એ જ ગૌરી પાર્વતીદેવી હોઈ તે દેવાધિદેવોની મહાદેવતા સતી છે. તે જ હિમાલયની લાડકી પુત્રી છે. આ સતીનો દેશ હોઈ તે સ્વર્ગીય દેવોનું પૃથ્વી પરનું માનીતું ક્રીડાંગણ છે. આ ક્રીડાંગણનું સદાસર્વદા ઝરમરતું [illegible] પામી અને તે જ પૃથ્વી પરનું અમૃત છે. આ જ સ્વર્ગીય જળાશયના સાન્નિધ્યમાં કાશ્મીરની એક સુંદર કહાણીનો જન્મ થયો છે. તે કહાણી આ પ્રમાણે છે.

હિમાલયની આ લાડકી કન્યા — પાર્વતીના માનીતા સરોવરમાં એક વાર દેવ અપ્સરાઓ જલક્રીડા કરતી હતી. ત્યારે તે ઠેકાણે અચાનક સંગ્રહાસુર નામનો એક રાક્ષસ ઉપસ્થિત થયો. તે અપ્સરાઓમાં ઇંદ્રની પત્ની શચીએ સંગ્રહાસુર પર મોહિની નાખી અને તેના લાવણ્યથી ઘેલા થયેલ સંગ્રહાસુરનું પ્રેમબીજ તે સરોવરના જળાશયમાં પડ્યું. પછી કેટલાક સમય પછી તેમાંથી એક સુંદર બાળકનો જન્મ થયો. તે સમયમાં તે સરોવરને કાંઠે નાગલોકોની વસ્તી હતી. તેમને તે દેખાવડું છોકરું એટલું બધું ગમ્યું કે, તે બધાએ મળીને તેનું પાલનપોષણ કર્યું. તે બાળકનો જન્મ જળાશયમાં થયો હતો તેથી તેનું નામ 'જલોદ્ભવ' રાખવામાં આવ્યું. પરંતુ વિધિની ગતિ કંઈ જુદી જ હતી. ભારે મમતાથી ઊછેરેલું આ બાળક જ પાછળ જતાં તે નાગલોકોનો કાળ બનનાર હતું.

જલોદ્ભવ શરીરે વધવા લાગ્યો, અને તેની સાથે જ રાક્ષસના બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ તે બાળકના રાક્ષસી ગુણો પ્રગટ થવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તો જલોદ્ભવને નરમાંસની એટલી બધી ચટક લાગી કે, ધીમે ધીમે તે સરોવરની આજુબાજુની મનુષ્યવસ્તી ઓછી થવા લાગી. વળી કોઈ આ નરમાંસભક્ષી જલોદ્ભવનો નાશ કરવા માગે, તો એથી બચવા જલોદ્ભવે ઘોર તપશ્ચર્યા કરીને બ્રહ્મદેવ પાસેથી 'મને પાણીમાં સદા અભય હજો' એવું વરદાન મેળવ્યું હતું. તેથી આસપાસના આખા પ્રદેશમાં ખૂબ મનમાની ધમાચકડી મચાવવી, મનુષ્યો સ્વાહા કરી જવા અને કોઈ પ્રતિકાર કરવા આવે તો પાણીમાં ડૂબી

પડી ડૂબકી મારી બેસી રહેવું, એવો જલોદ્ભવનો નિત્યક્રમ હતો.

તેના આવા ત્રાસને લીધે પાર્વતીના રાજ્યમાં બધે હાહાકાર મચી રહ્યો. જલોદ્ભવનું માત્ર નામ સાંભળતાં જ લોકો ધ્રૂજી ઊઠતા. આવી રીતે હતબલ થયેલા નાગો છેલ્લે એ જલોદ્ભવના પાલનકર્તા નીલ નાગની પાસે દોડી ગયા. તેમની ફરિયાદ સાંભળીને નીલ નાગ તો વિચારમાં જ પડી ગયો, પરંતુ તેને એકદમ પોતાના પિતાનું - કાશ્યપ ઋષિનું સ્મરણ થયું. અને જલોદ્ભવના નાશની સહેજ આશા જાગી. કારણ કાશ્યપ ઋષિનો જન્મ બ્રહ્મદેવના મુખમાંથી થયેલો હોવાથી જલોદ્ભવ વિરુદ્ધ તેઓ જ બ્રહ્મદેવને કંઈક કહી શકશે એમ નીલ નાગને લાગ્યું.

કર્મધર્મસંયોગે એ જ અરસામાં કાશ્યપ ઋષિ અખિલ ભારતનાં તીર્થાટન માટે નીકળ્યા હતા અને તેમણે દક્ષિણ ભારતનું તીર્થાટન તુરતમાં જ પૂરું કર્યું હતું. હવે તેમની ઉત્તર ભારતની યાત્રા શરૂ થવાની હતી; અને તે માટે તેઓ હરિદ્વાર આવ્યા હતા, નીલ નાગે ત્યાં જ તેમની મુલાકાત લઈને જલોદ્ભવે માંડેલ હાહાકારની બધી વાત તેમને કાને નાખી અને તેને માટેનો ઉપાય પૂછ્યો. આમેય કાશ્યપને ઉત્તરની યાત્રાએ જ જવાનું જ હતું; તેથી તેમણે તે વખતે 'વિશ્વશિખર' નામથી ઓળખાતો એ કાશ્મીરનો પ્રદેશ જ પ્રથમ યાત્રા માટે પસંદ કર્યો.

નીલ નાગ અને કાશ્યપ ઋષિ બંને પિતાપુત્રો ઉત્તર તરફ જમ્મુમાં આવી પહોંચ્યા. તે વખતે જમ્મુનો પ્રદેશ નીલ નાગના જ તાબામાં હતો. આ પ્રદેશ પણ જલોદ્ભવના ભયથી ઉજ્જડ બની ગયો હતો. એક વખતનું પૃથ્વી પરનું આ નંદનવન હવે સ્મશાન જેવું થઈ ગયું હતું. કાશ્યપ તેની આવી હાલત જોઈ શક્યા નહીં. તેમણે તુરત ભગવાન વિષ્ણુની પ્રાર્થના કીધી. વિષ્ણુ પ્રસન્ન થયા અને જલોદ્ભવના નાશનું કામ તેમણે લક્ષ્મીને સોંપ્યું.

પોતા વિરુદ્ધ ચાલી રહેલ આ કાર્યવાહીની જલોદ્ભવને જાણ થઈ ચૂકી હતી; તેથી તે ચોવીસે કલાક પાણીમાં જ છુપાઈને બેસી રહેવા લાગ્યો. આ તરફ લક્ષ્મીએ સારિકાનું - મેનાનું રૂપ ધારણ કર્યું અને પોતાની ચાંચમાં કાંકરો લઈને તે સરોવરની આસપાસ એકસરખી ફેરા ફરવા લાગી. કેટલાક સમય પછી તેને જલોદ્ભવની પાણીમાં સંતાઈ રહેવાની જગ્યાનો પત્તો લાગ્યો. અને તેણે પોતાની ચાંચમાંનો પથરો બરાબર જલોદ્ભવ પર ફેંક્યો. એ પથરો સીધો તેમના અંગમાં પેસી ગયો. તેથી જલોદ્ભવ ગભરાઈ ગયો, કારણ તે નાના દેખાતા પથ્થરમાં ગમે તેટલો મોટો આકાર ધારણ કરવાની દિવ્ય શક્તિ સમાયેલી હતી. તેથી તેના માંસમાં પડેલો તે પથરો ઝટપટ મોટો થવા લાગ્યો. જલોદ્ભવે તે પથ્થર પોતાનાં શરીરમાંથી કાઢી નાખવાનો ઉત્કટ પ્રયત્નો કર્યા, પણ વ્યર્થ! છેલ્લે તે નાનો શો પથ્થર એક મોટા પર્વતના રૂપમાં પરિણામ પામ્યો અને જલોદ્ભવ તેની નીચે કચડાઈ ગયો!

આ પર્વતનું જ પાછળથી 'સારિકા પર્વત' એવું નામ પડ્યું. હાલમાં એ પર્વત 'હરિ પર્વત'ના નામથી ઓળખાય છે. કારણ કાશ્મીરી ભાષામાં 'સારિકા' શબ્દ માટે 'હર' એવો શબ્દ છે. આ પર્વત પર સારિકાનું એક દેવળ હોઈ વિશેષમાં તેની પૂજા હિંદુ, શીખ, મુસલમાન વગેરે બધા ધર્મના લોકો પુષ્કળ મનોભાવથી કરે છે.

*

કાશ્મીરમાં આ જ સુધીમાં બનેલી ભૌગોલિક ઘડભાંજો પણ જુદી જુદી પૌરાણિક વાતોમાં ગૂંથાયેલી મળી આવે છે. દાખલા તરીકે કાશ્મીરના બારામુલ્લા પ્રદેશની ઉત્પત્તિની

કહાણી નીચે પ્રમાણે છે આ ઘટના ઉપર વર્ણવેલ જલોદ્ભવના નાશના પહેલાની છે

એક વાર એમ થયુ કે, મહેશ્વરની દીર્ઘ સમાધિનો કોઈકે ભગ કર્યો અને તેથી ગુસ્સે થયેલ મહેશે ક્રોધમા પોતાના હાથમાનુ ત્રિશૂળ દૂરસુદૂર ફેક્યુ તે સીધુ કાશ્મીરના પર્વતમાથી આરપાર નીકળી ગયુ તેથી કેટલાક દિવસોથી તે ડુગરના કડાની તટબધીમા ગોંધાઈ રહેલુ પાણી બહાર નીકળીને વહેવા લાગ્યુ અને તેનુ એક મોટુ સરોવર બન્યુ તે પાણીને લીધે તેની આજુબાજુમા સ્વર્ગીય વનસૃષ્ટિ નિર્માણ થઈ આ સરોવરમા જલોદ્ભવનો જન્મ થયો અને તેને છુપાઈ રહેવાની જગ્યા મળી તથા નાસિકાએ પાછળથી તેનો નાશ કર્યો, એવી કહાણી ચાલુ થઈ

ભગવાન વિષ્ણુને એટલે બીજા અર્થમા લક્ષ્મીને પ્રસન્ન કરીને તેના હાથે મેનાના રૂપે જલોદ્ભવનો નાશ કરવાની મહત્ત્વપૂર્ણ કામગીરી કાશ્યપ ઋષિએ કરી, એથી તે સરોવરની બધી ખીણોનુ 'કાશ્યપ ઋષિ'નુ નામ પડ્યુ કાશ્મીરી ભાષામા 'માર' એટલે 'ઘર' એવો અર્થ થાય છે તેથી આ આખો પ્રદેશ 'કાશ્યપનો માર' છે, એવુ મનાવા લાગ્યુ કાલાતરે આ બે શબ્દોનો અપભ્રશ થઈને 'કાશ્મીર' એવો શબ્દ રૂઢ થયો અને આવી રીતે હિમાલયના પશ્ચિમ તરફના ભાગનુ 'કાશ્મીર' એવુ નામ પડ્યુ

*

આવી છે આ કાશ્મીરની ઉત્પત્તિ વિશેની પુરાણોમાની કથાઓ હવે આ જ કથાઓ વિજ્ઞાન જુદી રીતે એટલે સશોધનની કસોટી પર ઘસીને કેવી રીતે કહે છે, તે જોઈશુ

નિષ્ણાત ભૂગોળવેત્તાઓના મત પ્રમાણે ઉપર જણાવેલુ સરોવર આશરે ૨,૦૦૦ ફૂટ કરતા પણ વધારે ઊડુ હોઈ, હિમાલયનો પશ્ચિમ પ્રદેશ કમજોર હોવાથી તે બનેલુ છે આ પ્રદેશની કમજોરીનુ કારણ એ છે કે, તે ભાગમા ભૂપૃષ્ઠ નીચે મોટો સાગર દબાયેલો છે

તે ખીણની જગ્યાએ અગાઉ સાગર અસ્તિત્વમા હતો એના કેટલાક સબળ પુરાવાઓ મળી આવે છે એ ખીણના અતર્ભાગમા ૧,૫૦૦ ફૂટ નીચે માછલાના હાડપિંજર, છીપો, પ્રસ્તરીભૂત (થયેલ) સમુદ્રવનસ્પતિ વગેરે મળી આવે છે તે સિવાય અગાઉ આ ખીણમા સર્વત્ર પાણી જ પાણી હતુ એની સાક્ષી તરીકે ૧૦૦-૨૦૦ ફૂટ ઊંચાઈના અને ૫૦૦ ચોરસ માઈલ વ્યાસના મોટા મોટા ખડકો ત્યા મળી આવે છે

આ બધા કરતા પણ અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ એવી કારણપરપરા કેટલાક શાસ્ત્રજ્ઞો આપે છે ભૂકપને લીધે ઉત્પત્તિ થઈને પાણીમાથી જ બારામુલ્લાની બાજુના ડુગરો નિર્માણ થયા હોવા જોઈએ આ પર્વતો જોઈને ઔરગઝેબ સાથે સફર પર ગયેલ એક ફ્રેચ પ્રવાસી કહે છે, 'આ બધા ડુગરો તરફ જોતા જ લાગે છે કે, જાણે ભૂમિગત એવા કોઈ જલાશયમા જ તે તરી રહ્યા છે આ ભાગમા થતા હમેશના ધરતીકપનો જ આ પ્રતાપ હોવો જોઈએ '

આ બધા ઉપરથી તળાવમા છુપાઈ બેઠેલા જલોદ્ભવના શરીરમા ખૂપી ગયેલ પથ્થરનુ આગળ જતા એક મોટા પર્વતમા રૂપાતર થયુ, એ પુરાણમાની કથા સાથે એનો પૂરેપૂરો મેળ બેસે છે

ફ્રેચ પ્રવાસીના ઉપરના અવલોકનને આપણા પુરાતન વાઙ્મયમાથી પણ ટેકો મળે છે કાશ્મીરનો પ્રસિદ્ધ કવિ કલ્હણ પોતાના 'રાજતરગિણી' કાવ્યમા ત્યાના ભૂકપના વર્ણનો અનેક ઠેકાણે આપે છે તેવી જ રીતે આધુનિક ઈતિહાસમા પણ કાશ્મીરમાના ઉત્પાતોના અનેક વર્ણનો છે ઈ સ ૧૫૫૨

અને ૧૬૪૦માં કાશ્મીરમાં ભૂકંપના બે મોટા આંચકા લાગ્યા હોવાનું ઈતિહાસ કહે છે. તેમ જ ૨૬મી જૂન ૧૮૨૮માં થયેલ ધરતીકંપમાં ત્યાં ૧૨,૦૦૦ ઘરો પડી જઈને, ૧,૦૦૦ માણસો મરણ પામ્યાની નોંધ છે. ત્યાર પછી એટલે ૧૮૮૫માં બારામુલ્લાની બાજુએ લાગેલ ભૂકંપના આંચકાથી ૨૦,૦૦૦ ગામો જમીનદોસ્ત થયાં અને ૩૦,૦૦૦ ઢોર અને ૩,૦૦૦ માણસો નાશ પામ્યાં એવો વૃત્તાંત છે.

પરંતુ આ ઠેકાણે ચારે બાજુથી ઘેરાયેલ ડુંગરના વર્તુળમાં પાણી ક્યાંથી આવ્યું? અને તે આટલી બધી ઊંચાઈએ ઘેરાઈ શી રીતે રહ્યું? આ પ્રશ્ન તો બાકી જ રહે છે. તેનું પ્રમાણ શાસ્ત્રજ્ઞો હિમયુગ સુધી પહોંચાડે છે. અત્યાર સુધીમાં આ ભૂગોળ પર ચાર હિમયુગો થઈ ગયા. તે દરેક વખતે ધ્રુવ પ્રદેશ તરફની બરફસૃષ્ટિ વિષુવવૃત્ત પર આવી અને કેટલાક સમય પછી પાછી ધ્રુવપ્રદેશ તરફ ગઈ. એ સમયમાં એશિયામાંના હિમાલય અને યુરોપમાંના આલ્પ્સ પર્વતની હારો અતિશય જાડા હિમ પથરોથી ચોવીસે કલાક આચ્છાદિત રહેતી. બરફની નદીઓ નિસર્ગનિયમોને અનુસરીને સપાટ પ્રદેશ તરફ દોટ લેતી. ૧૦,૦૦૦ વર્ષ પહેલાં, એટલે છેલ્લા હિમયુગના વખતે વિષુવવૃત્ત પરનો બરફ જ્યારે ધ્રુવ પ્રદેશ તરફ સરકતો હતો, ત્યારે અનેક પ્રકારની ઘટનાઓ ···ની હતી. હિમયુગનો અંધકારમય સમય પૂરો થઈને જીવનનું પ્રભાત ઊઘડતું હતું, ત્યારે કેટલીક હિમનદીઓ હિમાલય પર્વતરાજિમાં જ અટકી પડી અને પછી સૂર્યના પ્રખર તાપને લીધે પીગળી જઈને તેમાંથી રમણીય સરોવરો નિર્માણ થયાં. 'સતીસર' નામનું પુરાણપ્રસિદ્ધ સરોવર આવી જ રીતે નિર્માણ થયું એમ શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે.

આ ઉપરથી બારામુલ્લામાંની પૌરાણિક કથામાં કહેવા પ્રમાણે મહેંદ્રકોપથી નિર્માણ થયેલ જળાશયની શાસ્ત્રીય ઉપપત્તિ લાગે છે.

પરંતુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, આપણને હિમાલયનો કાશ્મીર તરફનો તેટલો ભાગ જ સરોવરમય રહેલો દેખાય છે. પરંતુ મણિપુર સંસ્થાન, ગ્રીસનો ભૂપ્રદેશ એ પણ અગાઉ તો સરોવરમય પ્રદેશો જ હતા; એટલું જ નહીં પણ આજના દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાનો (બ્રહ્મદેશ, મલાયા, ઈન્ડોચાઈના વગેરે) બધો પ્રદેશ પૂર્વે મોટાં મોટાં સરોવરો જ હતાં, એવું સંશોધનથી સિદ્ધ થયું છે.

ભૂકંપને લીધે સાગરમાંથી નિર્માણ થયેલ કાશ્મીરનું નંદનવન એ શાસ્ત્રીય સત્ય જેવું રમ્ય છે, રોમાંચકારી છે, તેવું જ કાશ્મીરની આજુબાજુએ વસેલ ઋષિમુનિઓએ રચેલ જલોદ્ભવનાશ, મહેશપ્રકોપ વગેરે કાશ્મીરની ઉત્પત્તિની કથાઓ પણ રમ્ય નથી એમ કોણ કહેશે?

*

સારું તે અમારું

પારસી ધર્મનું એક લક્ષણ પરધર્મો પ્રત્યેની એની સહિષ્ણુતા છે. એમ માનીએ છીએ કે અમારું જે છે, તે કદાચ બીજાઓને સારું નયે લાગે. પણ જગતમાં જે કાંઈ સારું છે, તે તો જરૂર અમારું જ સમજવું. તમામ નેક વિચારો, વચનો અને કાર્યોને અમે ચાહીએ છીએ અને વંદીએ છીએ.

– ફિરાઝ કા. દાવર

વાર્તા

ઋણમુક્તિ

ગુલાબદાસ બ્રોકર

ત્યારે તો બાપડા મેઘજીને ઊંચુ જોવાનીય ફુરસદ નહોતી આખો દિવસ કામ, કામ ને કામ 'મેઘલા, આ આપજે મેઘલા, પલુ મૂક મેઘલા, ત્યા જા ને મેઘલા, અહીં આવ' રાતનીય નિરાંત નહીં ને રાતે અગિયાર સાડા અગિયાર સુધી તેના મામા બેઠા બેઠા નામુ ચીતરતા હોય ને એક ખૂણામા ટૂંટિયુ વાળીને બેઠેલો મેઘજી તેના ઉપર સતત આક્રમણ કરી રહેલી ઊંઘથી બચવાના નિષ્ફળ ફાંફા મારી રહ્યો હોય નિષ્ફળ જ, કેમ કે અંતે ઊંઘનો જ વિજય થાય ને એ સાથે જ મામાની ત્રાડ પડે

'મેઘલા!'

'જી' કહેતોક અર્ધો ઊંઘતો, અર્ધો જાગતો મેઘજી બેઠો થઈ જાય

'આ ટપાલ નાખી આવ'

રસ્તામા એ ચાલતો હોય કે ઊંઘતો હોય એનીય એને ખબર ન પડે પાછા વળતા ઘણી વાર તો રસ્તામા ફૂટપાથ ઉપર જ એ ઊંઘી જાય, ને સવારના પહોરમા મામા જાગી જાય કે તરત જ બીજા દિવસના કામનો ભરડો ચાલુ થઈ જાય ને બદલામા તેને મળે ખાવુપીવુ ને વરસેદહાડે પચાસ રૂપિયાનો પગાર!

એવી એ સ્થિતિમા ત્યારે મેઘજી બીજો વિચાર તો શુ કરી શકે? માત્ર પોતાની સ્થિતિ માટે સંતાપ કરી શકે, ને બાએ ને બીજાઓએ કહેલી ગત સમયની વાતના સોનેરી ખ્યાલોએ આંખમા આંસુ આણી શકે

આંસુ આવે એવી જ એ વાત હતી તે પણ સારા કુટુંબનો છોકરો હતો, બા તેના મામા હતા એટલા જ સારા કુટુંબના તેને ઘેર પણ, દોમ દોમ તો નહીં, પણ થોડી ઘણી સાહેબી તો હતી જ તેના બાપુ નાતજાતમા ને રાજદરબારમા પણ ઠીકઠીક માનમરતબો ધરાવતા હતા પણ એ બાપુ તો ગરીબીના પગરણ ઘરમા થવા માંડ્યા તે અરસામા જ થોડુ એ ગરીબાઈનુ દુઃખ જોઈને ને ઘણી એના ભાવી પ્રત્યાઘાતો વિશે ચિંતા કરી કરીને ગુજરી ગયા હતા, ને એની બાને એની આશાના એક માત્ર દીપક જેવો પોતે આ બધુ સહેવાને બેઠા રહ્યા હતા, ને પોતે તો એ કશાની ફરિયાદ પણ કરી શકે એમ ન હતો, કેમ કે મામા અને વેપારધંધામા તૈયાર કરવા મુંબઈ લઈ આવ્યા, ત્યારે મેઘજીની બા જોડે એ શરત કરીને જ લાવ્યા હતા કે "મેઘજીને હુ કાળી મજૂરી કરાવીશ, પણ એ બાબતમા તારે ચૂ કે ચા કરવાની નહીં કેમ કે શેઠ થવુ હશે તો મજૂર થવુ પડશે મજૂર ન થઈ શકે એ માણસ શેઠ પણ ન થઈ શકે થાય તો ટકે નહીં ને મેઘલાને તો મારે મોટો શેઠ બનાવવો છે — એના બાપે એને વિશે ખ્યાલ કર્યો હોય એથીય મોટો" એટલે બા પાસે પણ ફરિયાદ થઈ શકે તેમ નહોતી, કેમ કે બા તો દીકરાના શેઠ થવાના જ સપના જોઈ રહી હતી મારો દીકરો મોટો શેઠ થશે, મેઘજી શેઠ!"

'મેઘજી શેઠ!' શબ્દો જ જાણે એકબીજા સાથે ભળતા લાગતા નહોતા, મેઘજી કટુતાભર્યું સ્મિત કરતો વિચારતો ને મનમા ને મનમા ગણગણતો 'બાપુએ મને બનાવવા ધાર્યો હશે એવો શેઠ તો કયે ભવે થઈશ, કોણ જાણે, પણ આમ ને આમ લાંબુ ચાલ્યુ તો સ્વધામ તો બાપુ પાસે વહેલો પહોંચી જઈશ'

એમ, ત્યારે તો મેઘજીને ઊંચું જોવાની કે આડુંઅવળું, આગળપાછળ, કશું વિચારવા કરવાની ફુરસદ નહોતી, પણ હવે તો એ વાતનેયે વર્ષો વીતી ગયાં હતાં. મેઘલામાંથી તે ધીમે ધીમે મેઘો બન્યો હતો અને મેઘામાંથી મેઘજી. મેઘલામાંથી મેઘજી બનવાની તેને તાલીમ આપનાર મામા તો ગુજરી ગયા હતા, પણ મેઘજી એમની પેઢીમાં દરેકે દરેક કામમાં પાવરધો થઈ ગયો હતો અને મામાના છોકરાઓ ભલે એમની પેઢી સંભાળે, પણ મેઘજી પોતે પણ એ પેઢીના એક અનિવાર્ય અંગ જેવો બની ગયો હતો જ. રાત ને દિવસ કામ કરવામાં એને આળસ ન વરતાતું, અને ઝીણામાં ઝીણા કામમાં પણ એની નજર પહોંચતી. જે મામાને એણે અનેકવાર મનમાં ને મનમાં ભાંડ્યા હતા અને શાપો આપ્યા હતા, તે કડક સ્વભાવના પણ પ્રેમાળ હૈયાના મામાને હવે મેઘજી હૃદયની ખરી કૃતજ્ઞતાપૂર્વક યાદ કરતો, અને પોતાની નવી આવેલી સારી સ્થિતિ માટે અને હજીયે આવું આવું થતી દેખાતી વિશેષ સુખદ પરિસ્થિતિ માટે બધોયે યશ તેમને જ આપતો.

ને હવે પોતાના પિતાના ભાગ્યના ઇતિહાસમાં પણ પાછળ નજર નાખવાની તેને ફુરસદ મળી હતી. એટલે નવરો પડે ત્યારે ઘણીયે વાર એ પિતાના વખતના સાચવી રાખેલા ચોપડામાં ખૂંચી જતો અને તેની રકમેરકમ વિશે વિગતવાર વિચાર કરતો.

એ ઇતિહાસમાં બહુ જ સંશોધનની કશી જરૂર નહોતી. ગર્ભશ્રીમંત જન્મેલા પિતા પોતે પણ સારું એવું કમાયા હતા ને સારું એવું ખર્ચતા પણ હતા, તે એમાંથી એ જોઈ શક્યો, ને પછી એકીસાથે ઓઝારાં વર્ષોનો કડીબંધ ઇતિહાસ પણ તેને મળી ગયો. સાથે સાથે એ વર્ષો દરમિયાન પિતાશ્રીને વારંવાર ક્યાંક ને ક્યાંકથી દેવું કરીને પૈસા લાવવા પડતા તે પણ તેણે જોયું, ને જરા જેટલી છૂટ થતાં એ દેવું તરત પાછું વાળવાના તેઓ કેટલા ભગીરથ પ્રયત્નો કરતા એ પણ એને દેખાયું. આખરે, ઘરનું બધુંય લગભગ વેચાઈ ગયું હતું, ને દેવું પણ લગભગ ભરપાઈ થઈ ગયું હતું એ તે જોઈ શક્યો, પણ એક જ રકમ એવી હતી જે પિતાજી ભરપાઈ નહોતા કરી શક્યા, કેમ કે પછી એમની આવી સ્થિતિ કદીયે પાછી થઈ જ નહોતી. પણ ઘરનું રાચરચીલું સુદ્ધાં વેચીને નાનામાં નાની રકમ પણ ચૂકતે કરનાર પિતાને પોતે એ દેવું ભરપાઈ ન કરી શક્યા એનું કેટલું દુઃખ રહી ગયું હશે તે પણ તે કલ્પી શક્યો.

દેવાની એ રકમ બહુ મોટી નહોતી, તો એમની સ્થિતિના પ્રમાણમાં નાનીયે નહોતી. હતી ચાર હજાર રૂપિયા. પણ એ વાતને તો વર્ષો વીતી ગયાં. વ્યાજનો હિસાબ ગણીએ તો તો હવે આઠ હજાર રૂપિયા થવા જાય. એટલા બધા રૂપિયા કાઢવા ક્યાંથી? એ બધું જોતાં-તપાસતાં મેઘજીને વિચાર થયો: પિતાની દેવાની એ રકમ પોતે ભરપાઈ ન કરી દે તો એમનો એ પુત્ર શેનો? પુત્રને માટે શુંનું શું કરી નાખવાના અભિલાષમાં તો પિતાએ એ બધો વેપાર ખેડ્યો હશે, અને એના પરિણામરૂપે તેઓ જ ગરીબીમાં ફસડાઈ પડ્યા હશે. ને હવે એ જ પુત્ર એમનું એ દેવું ન ચૂકવે તો થઈ જ રહ્યું ને! તો તો પોતે આટલું કમાતાં શીખ્યો એની કિંમત શી રહી?

મેઘજી હજી 'મેઘજી શેઠ' નહોતો બન્યો કે સહેલાઈથી એ રકમ ચૂકવી આપી શકે. તેને મન હજીયે પચીસ હજાર રૂપિયા એ તો મોટી મૂડી લાગતી અને પોતા આગળ એટલી મૂડી થાય તો તો શુંનું શું કહેવાય એ ખ્યાલે એ હર્ષની ધ્રુજારીઓ અનુભવતો. તેમાં આ આઠ હજાર જેવડી રકમ નાનીસૂની તો ન જ ગણાય. પણ મેઘજીએ નક્કી કર્યું કે કોઈને કશી વાત કરવી

નહીં, પાગ પહેલા આ૦ હજાર રૂપિયા ભેગા થતા જ પોતે જઈને આ રકમ ચૂકવી આપવી અને પછી નિરાતનો શ્વાસ ખાવો

'કેટલા નારા માગનો હતા એ લાગદાર પાગ!' મેઘજીને થતુ પોતે રહેતો ત્યાથી બહુ દૂર એ નહોતા રહેતા ને પોતે કરતો હતો એ જ નહીં, પાગ એના જેવો જ ધધો એ કરતા હતા એ પાગ છોકરા જ હતા લેગદાર શેઠના છોકરા, પોતે દેગદારના છોકરો હતો તેમ છતા કોઈ દહાડો આખના ઇશારે પાગ એ મેઘજીને જાગવા નહોતા દેતા કે પોતે આટલી મોટી રકમ એની આગળ માગે છે ને કયા સુધાનો મઘજી આમ બાદશાહની જમ કર્યે રાખે છો! વાહ રે વાહ! એમને વિશે વિચાર કરતા મેઘજીને એમને માટે માન થતુ, છતા આ વાત જાગ્યા પછી, એમની જોડે ક્યાક ભેગા થઈ જતા, તેને શરમ પાગ ઊપજતી એવે સમયે તે ક્યાક આડોઅવળો થઈ જતો

એ રકમ પેદા કરવા મેઘજી અથાગ મહેનત કરવા લાગ્યો બા બિચારી તેને વારવાર વારતી

'ભાઈ, હવે તો નાગાનો રોગ્વો ખા મજૂરી તો કેટલી કરી? ને તારા શરીર નામુ તો જો ક્યાય દેખાય છે તારા શરીરમા લોહીનુ એક ટીપુ પાગ?'

પાગ એ કશી વાત નાગકાર્યા વિના મેઘજી મહેનત કરવા લાગ્યો ને અતે એગે એટલી રકમ એકઠી પાગ કરી તેના મન ઉપરથી મોટો બોજા ઊતરી ગયો, ન હળવા મને એક વખત તે પેલા લેગદાર શેઠન ઘર ગયો

'આવો મેઘજી, આવો, આજે કઈ આ તરફ?' એમાગે એને સત્કાર્યો

'એક કામ પડ્યુ છે, શેઠ સાહેબ ' તેગે કહ્યુ

'શુ હતુ, કહો!' પેનાએ એની સામે જરા ચીવટથી જોઈ પૂછ્યુ

'વાત એમ છે, શેઠ, કે હુ હમણા મારા બાપાના ચોપડા જોતો હતો તેમાથી મને ખબર પડી કે આપના પિતાશ્રીની જોડે એમને કઈક લવડદવડનો વ્યવહાર હતો એ ગુજરી ગયા ત્યારે એ વહેવાર ચોખ્ખો નહોતો કરી શક્યા હવે આપ આપના ચોપડા જોઈ બધો હિસાબ કરી નાખો એટલે આપાગે હિસાબ ચૂકતે કરી નાખીએ ' મેઘજીએ કહ્યુ

પેલો એની સામ તાકી રહ્યો એગે કહ્યુ 'હતો એવો વહેવાર મેઘજી? મને તો કશી ખબર નથી '

'આપ આપના પિતાશ્રીના ચોપડા જોશો એટલે બધીયે ખબર પડશે, શેઠ એટલે હુ પાગ એક કરજમાથી મુક્ત થાઉ '

'ભલે, તમે કહતા હો તો જોઈ રાખીશ હુ ચોપડા, પાગ મને કશુ યાદ નથી હા '

'તો ભલે હુ શનિવારે આવુ? થોડી નિરાત પાગ હોય અને બધુ પતી પાગ જાય '

'સારુ '

ચાપાગી પી મોમા પાનનુ પડીકુ મૂકીને એમને ઘેરેથી નીચે ઊતર્યો ત્યારે મેઘજીના મનમા આનદ આનદ વરતી રહ્યો હતો

શનિવારે નિયત કરેલા સમયે મેઘજી ફરી પાછો એ શેઠને ઘેર પહોચી ગયો આ વખતે પોતાને હિસાબે થતી રકમ પાગ-વ્યાજ સાથે તે લઈ ગયો હતો જોતાવેત શેઠે તેને આવકાર્યો આજે તે પાગ કઈક આનદમા લાગતા હતા આવડા મોટા પૈસાદાર શેઠને પાગ આટલા પૈસા મેળવવામા આટલો બધો આનદ આવે છે, એ વાત મેઘજી તરત જ સમજી ગયો, પાગ તેથી તેને આશ્ચર્ય ન થયુ પૈસો આવે એ કોને ન ગમે? તેથી આવકારવિધિ વગેરે પૂરુ થતા આડીઅવળી બીજી કશી વાતચીતમા સમય ગાળ્યા સિવાય મેઘજીએ મૂળ વાત જ ઉપાડી

'બોલો ત્યારે શેઠસાહેબ, આપે ચોપડા જોઈ લીધા?'

ગણતરી ખોટી પડી ને ' મેઘજીના મો ઉપર એક સ્મિત ફરકી ગયુ

'કઈ ગણતરી?'

'મારા બાપુ તો કમાઈને એ રકમ પાછી વાળી શકે એમ નહોતા જ એ ગણતરી તો એમની સાચી પડી, પણ નાનો એવો હું પણ મોટો થતા નહી કમાઈ શકુ અને એમના ઉપકારને યાદ નહી કરી શકુ એ ગણતરી તો એમની ખોટી પડી ને? કે કદાચ એ ગણતરી જ એમણે નહીં કરી હોય! પણ લો, શેઠ સાહેબ, જુઓ, આ રકમ ચાર હજારની, એમણે ધીરી હતી એ, અને આ આટલા વર્ષોનુ વ્યાજ મળી કુલ અત્યારે આપના રૂપિયા સાત હજાર લેણા થાય આપ એ સ્વીકારો ને મને છૂટો કરો ' ને તેણે એ રકમ આખી શેઠના ખોળામા મૂકી દીધી

'હોય નહી, હોય નહીં, કદીય બને નહી, મેઘજી! તમે મને શુ ધાર્યો?' શેઠ ઊભા થઈ ગયા

'મે આપને, શેઠ સાહેબ, આપના પિતાશ્રી, જેટલા જ સજ્જન ધાર્યા પણ વાત આપની ખોટી છે, મારી સાચી છે લેણી રકમ લેણદાર કહે તે સાચી નયે હોય પણ દેણદાર કહે, સામે ઊઠીને, ત્યારે તો તે ખોટી ન જ હોય આપ મારી વાત નહી સ્વીકારો તો મને તો સુખે ઊંઘ આવશે નહીં, પણ મારા બાપુનો આત્મા પણ કકળી ઊઠશે તો મારા ઉપર આટલી મહેરબાની, આટલી દયા કરો '

ને આખરે જ્યારે, માડમાડ, અતિશય રકઝકને અતે, શેઠ મૂળ રકમ સ્વીકારવા તૈયાર થયા — વ્યાજ વિશે તો તેમણે વાત સાભળી જ નહી — ત્યારે મેઘજીની આખો હર્ષથી નાચી ઊઠી અને એને અગે આવેલા આસુઓથી તગતગી ઊઠી 'તમે મારા ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો શેઠ ' તે માડ બોલ્યો

ને ઘેર જઈ માને પગે પડી તેણે કહ્યુ 'બા, આજે હુ મારા બાપુનો સાચો દીકરો બન્યો છુ,' ત્યારે તેનો સાદ હર્ષથી ફાટફાટ થતો હતો

આખી વાત સાભળી હર્ષથી તેના ઓવારણા લઈ રહેલ બા બોલી 'ત્યારે આજથી તુ મેઘજી શેઠ બની ગયો ના, દીકરા! હવે કોઈ તારી સામે આગળી ચીંધી નહીં શકે ' ને પછી આસુથી ગળગળા બની ગયેલા સાદે ભૂલ સુધારતી હોય તેમ તે બોલી 'કે કદાચ હવે બધા તારી સામે આગળી ચીંધશે '

'શા માટે?'

'આ જાય ઓલો મેઘજી શેઠ કહીને '

હસતા હસતા બાએ તેની છાતી સામે આગળી તાકતા કહ્યુ

પછી તો વર્ષો પછી જ્યારે મેઘજીમાથી તે ખરેખર મેઘજી શેઠ બની ગયો અને મેઘજી શેઠમાથીયે ઊચે ચઢીને મેઘજીભાઈ શેઠ બન્યો, ત્યારે વારવાર મેઘજીને એ વાત યાદ આવતી અને એની યાદે તેની આખો આસુઓથી તગતગી રહેતી આસુના એ તગતગાટમા એવે દરેક વખતે તેને પોતાની છાતી સામે આગળી તાકી રહેલી બાની વત્સલતાભરી અને મેઘલામાથી તેનુ મેઘજીભાઈ શેઠ બનવુ શક્ય બનાવનાર મામાની પ્રેમાળ છતાયે કડકાઈભરી મૂર્તિ દેખાતી અને એ દર્શને તેનુ હૃદય કોઈ અપૂર્વ શાતિ અનુભવી રહેતુ

*

નદી ન હોય તોપણ રાજકારણીઓ પુલ બાધવાનુ વચન આપે છે

\- નિકિતા ખ્રુશ્ચેવ

વાર્તા

રવિયો ટપાલી

રમણીક જી. અગ્રાવત

દ...અ...અ...અ...અ...લીચંદ...વીરચંદ
ન...અ...અ...અ...અ...અ...રસી...ઓધા
આ...આ...આ...આ...આ...અમૈ...મે'તા

દરરોજ બપોર વેળા ગામની શેરીઓમાં એક વિશિષ્ટ લહેકામાં લંબાઈને રવિયાનો અવાજ સંભળાય એટલે મારા જેવા આળસુ ઘડિયાળના કાંટા મેળવી લે કે હં, એક વાગ્યો! બપોરા કરી સૌ ફળિયા, ડેલીમાં ખાટલા ઢાળી આડા પડે ને રવિયાના ફરડક ફરડક કરતાં પ્લાસ્ટિકનાં ચંપલના અવાજ સાથે શેરીઓના સૂનકારને ઘડીભર અકળાવતી આ નામાવલિ શરૂ થતી.

રવિયાના બાપ દયાશંકર ગોર ગામોટી હતા અને ટપાલનું કામ પણ આખી જિંદગી કરેલું. દયાશંકર ગોર રવિયાની સંભાળ રાખવા જમનામાને પાછળ છોડી મોટે ગામતરે હાલી નીકળ્યા ત્યારે રવિયો માંડ પંદરેક વરસનો હશે. રવિયો દસ વરસની ઉંમરથી જ નિશાળનું દફતર ઊંચે ચડાવી બાપની ભેગો સત્યનારાયણની કથામાં, ચંડીપાઠમાં, લગ્નપ્રસંગોમાં એમ બધા જ સારામાઠા પ્રસંગોમાં સહાયક તરીકે જતો થઈ ગયેલો એટલે ખાસ વાંચે આવ્યો નહિ. નિશાળના મોટા માસ્તર વલ્લભભાઈએ દયાશંકર ગોરનું મરણ થતાં ટપાલીનું પદ પણ રવિયાને ગામલોકની રજા લઈ આપી દીધું. આમ નાની ઉંમરે રવિયા ગોરમાંથી રવિયો ટપાલી બનેલો. રવિયો પોતાની જાતને સરકારી માણસ ગણાવવામાં ભારે ગૌરવ અનુભવતો. જમનામાએ કેટકેટલું સીવી દીધેલ થીંગડાંઓ વચ્ચે રવિયાની છાતી; પર 'ઈ. ડી. એજન્ટ' એવું લખેલ પોસ્ટ ખાતાનો સિક્કો હોય જ. અરે રવિયો ઘરના કામે બહારગામ જાય તોપણ એ સરકારી સિક્કો છાતી પર તો ખરો જ! રવિયાને એનો બહુ ગર્વ હતો અને એથી જ તેનો મિજાજ થોડોક ઊંચે ગયેલો. કોઈ તેને રસ્તા વચ્ચે પૂછવાની હિંમત કરતું નહિ કે 'મારી ટપાલ છે કે નહિ?' સૌને રવિયાના મિજાજની ખબર હતી અને સાથોસાથ રવિયાના કામ પર ભરોસો પણ એટલો જ હતો; જોકે તેની અકડાઈ પૂંઠે વગોવાતી.

ભૂતકાળમાં દયાશંકર ગોરથી ક્યારેક એકની ટપાલ બીજાને અપાઈ જતી કે એકાદ-બે દિવસ ખૂણિયા થેલામાં આરામ ફરમાવી મોડેથી ટપાલ પહોંચતી એવું બનતું, પણ રવિયો ભારે ચીવટવાળો હતો.

જમનામા પણ દીકરાથી રાજી હતાં. ભળકડે ગોરધનમા'રાજ રામજી મંદિરની ટોકરી ખખડાવે કે જમનામા રવિયાને ઉઠાડે. રવિયો દાતણ મોંમાં ઘાલતાંકને લોટો લઈને ઊપડે. કુદરતને ખરડીવાળે આરે નાહી ધોઈ અજવાળું થતાં તો પાછો ઘેર આવી જાય. ત્યાં જમનામાએ દીકરા સારુ બે રોટલા ટીપી નાખ્યા હોય. રવિયો સંધ્યાની ને એવી કડાકૂટમાં પડતો નહિ પણ સહજ હનુમાન ચાલીસાનો આખો પાઠ ગગડાવી નાખે. ઢંગો કરીને એ- જમનામાએ ચીવટથી ધોઈને ચકચકિત કરેલી ખિસ્સાની નાંખી ઉઠાવે. બાપુકીર્તિ જતી

વખતે માથે ટોપી ઓઢે અને ખાખી પાટલૂનને બદલે ઘડીક પૂરતુ બાપનુ પીતાંબર ચડાવે પણ ઉપર ખાખી પહેરણમા સરકારી સિક્કો તો ખરો જ! અને રવિયો તાબડી છલકાય એટલા ઘર ચેતવીને પચિયાને છેડે પાદરથી શાક બાધતોકને આઠ વાગતા તો પાછો ઘેર આવી ગયો હોય

મા જુએ નહિ એમ બીડીના બે દમ મારે ત્યા ટપાલ કાઢવાનો વખત થાય એક ચોરે અને બે પરામા એમ ત્રણ ડબ્બામાથી એ ચીવટથી ટપાલ ભેગી કરી, ગામની છેક બહાર આવેલી નિશાળે પહોચી જાય વલ્લભભાઈ માસ્તર ત્યા તૈયાર જ હોય થેલો ભરી સીલ લગાવીને રવિયો ઊપડે બે માઈલ દૂરની મોટી પોસ્ટ ઑફિસેથી ગામની ટપાલ આવે પણ સૂરજ મા'રાજ બરાબર માથા ઉપર આવે અને રવિયો ટપાલ લઈને પાછો આવી જાય રવિયાની ચાલવાની ઝડપ એટલી હતી કે ગામના ટીખળી જુવાનિયા એને રવિયો 'એક્સ્પ્રેસ' કહેતા વાતેય સાચી હતી સીમમા રસ્તે ચડી ગયા પછી રવિયો ચાલવાને બદલે દોડતો જ જોવા મળતો અને દરરોજ એની એ જ ઝડપે નિશાળે જઈ, બધી વિધિ પતાવી રવિયો ટપાલ વહેચવા નીકળી પડતો

પણ હમણા હમણા રવિયો ટપાલ ખૂબ જ ચીવટથી જોતો અને થોડો બાવરા જેવો રહ્યા કરતો એકવાર વલ્લભભાઈ માસ્તરે પણ પૂછી લીધેલુ 'એલા રવિ, શુ વાત છે?' પણ રવિએ હસીને જવાબ ટાળી દીધો

પદર દિવસ પહેલા રવિયાના મામા એક મહેમાનને લઈને આવેલા ત્યારે ગામમા કોઈએ નોંધ લીધેલી નહિ પણ રવિયો તે દીથી થોડોક બદલી ગયો હતો

વાડામા મા અને મામા વચ્ચે થતી વાત સાભળી લીધેલી મામા કહેતા હતા 'પુરુષોત્તમદાસ કહી ગ્યા સે કે-ઘેર જઈને અમે તરત લખશુ, આ દહ વીહ દા'ડામાં જવાબ આવી ગયો માન્ય '

જમનામા કહેતા હતા 'મારે તો તુ જ મારી આધળાની લાકડી છો ભાઈ! આ રવિયાનુ તુ નહિ કરે તો-કોણ કરશે?'

જવાબમા મામા હસતા હતા 'હોવે હુ બેઠો હોઉ ને અમારો ભાણોભાઈ થોડો રહી જાય '

ત્યારે રવિયાને એકલા એકલા ગલગલિયા થઈ ગયેલા મામા સાથે આવેલ મહેમાન પુરુષોત્તમદાસ હતા એ વાત રવિયો જાણતો હતો અને એ પુરુષોત્તમદાસને એક છોકરી હતી જેની વાત-રવિયા સાથે પાકી થવામા હતી, એવુ મામીએ રવિયાને એકલો ખેચી મશ્કરી કરતા કહી દીધેલુ તે દીથી રવિયો મોટી પોસ્ટઑફિસેથી જેવી ટપાલ અલગ થાય કે આતુરતાથી નજર ફેરવવા માડતો

મે'તા શેરીમા બાબુભાઈની દુકાને ગામના નવરાઓનુ ટોળુ બેઠેલુ જ હોય ક્યારેક કોઈક રવિયાને ચીડવવાને ઇરાદે પાછળથી બોલતુ 'એલા રવિયા, ટપાલ છે કે?' અને રવિયો ખરેખર ચિડાઈ પડતો કોપિત મુદ્રામા પાછળ ફરી બબડતો 'કયો છે ઈ ? એમ રસ્તામા ટપાલ રેઢી પડી હશે તે ? ટપાલ હશ તો તમારે ઘર્યે પૂગી જાહે મારે કાઈ થોડી ગાય જવાઈ ગે?' લોક પાછળથી હસતું અને રવિયો ધૂધવાતો-પગ પછાડતો આગળ વધી જતો પરતુ હમણા હમણા કોઈ ચીડવતુ તોય રવિયો મૂગો મૂગો આગળ વધી જતો જીને નવાઈ લાગતી!

ધજડીપાવાળા વમનમુખીની મોટી દીકરીનો

લગાડેલું એક કવર તો તેનું હોય જ! રવિયાને થતું. 'માળું આ નવતર...! એવી તો કઈ વાતું હશે....?'

પણ હમણાં હમણાં રવિયો તે છોકરીનું કવર આવે ત્યારે મનમાં કંઈક ચમચમાટ અનુભવતો. મોટી પોસ્ટ ઑફિસના માર્ગે ચાલતાં તેને એ જ વિચારો આવતા. એક વાર વળી પોતાના વિચારે ચડી ગયો. પુરુષોત્તમદાસની 'છોડી' ભાણેલી હશે તો...ટપાલ તો લખશે જ ને વળી? પણ હું શું લખીશ? પછી તો રવિયો- રસ્તામાં ભવિષ્યના લખવાના 'કાગળ'ની રૂપરેખા ઘડવામાં પડી જતો.

એક દિવસ વલ્લભ માસ્તરે રવિયાને ઑફિસમાં બોલાવ્યો. બાબુ મે'તો સાહેબની સામે બેઠો હતો. રવિયાને થોડીક ગભરામણ થઈ. 'શું કંઈ વાંક આવ્યો હશે?' બાબુ મે'તા જેવો ખુરાંટ નક્કી કાંઈક તરકટ લઈને આવ્યો હશે!

સાહેબે કહ્યું: 'જો રવિ, આ બાબુભાઈ ફરિયાદ લઈને આવ્યા છે. એમની ટપાલ તેં પેલા બાબુભાઈ મોચીને ત્યાં નાખી દીધેલી.'

રવિયાને પરસેવો વળી ગયો. તેની કારકિર્દીની આ પહેલી ભૂલ હતી. એટલે માસ્તરે માફ કરી દીધો. પરંતુ ગામલોકોને કારણ મળી ગયું: 'ઈ તો બાબુ મે'તા જેવા કાન પકડવાવાળા ન હોય તો ઈ રવિયું તો ફાટીને ધુમાડે જાય એવું સે.'

અને રવિયાની ઓસરતી જતી અકડાઈ માટે સૌને બાબુ મે'તા જ કારણભુત લાગ્યો.

દિવસ ઉપર દિવસ પસાર થતા જતા હતા. છતાં મામાનો કે પુરુષોત્તમદાસનો કાગળ નહોતો. જમનામા જેવો રવિયો ફળિયામાં પગ મૂકે કે તરત પૂછતાં: 'કાં ભાઈ?' રવિયો અકળાઈ જતો. મૂંગો મૂંગો પાણિયારે જઈ હાથ-મોં ધોવા મંડી જતો એટલે જમનામા સમજી જતાં.

અને અંતે રવિયાનું તપ ફળ્યું. મોટી પોસ્ટ ઑફિસેથી ટપાલ તારવતાં જ ગડબડિયા અક્ષરમાં લખેલ 'રવિશંકર દયાશંકર' નામ વાંચતાં જ રવિયાએ થોડાક ફફડાટ સાથે પોસ્ટ કાર્ડ ઝડપી લીધો. વાંચતાં વાંચતાં તેના મોં પર અવનવા રંગો ઢોળાવા માંડ્યા. મામાએ લખ્યું હતું કે પુરુષોત્તમદાસ રૂબરૂ મળીને કહી ગયા છે કે મુરત જોવરાવી ચાંદલા કરવા આવો. રવિયાએ પોસ્ટકાર્ડ ગજવામાં મૂકી દીધો અને વળી તરત જ મનમાં બબડતાં બબડતાં બહાર કાઢ્યો, 'નહિ એમ મારાથી સરકારી માણહથી ખોટું તો ન જ થાય. ગામનો સિક્કો માર્યા વિના થોડી જ ટપાલ લઈ લેવાતી હશે?' અને બે માઈલનો રસ્તો કાપતાં રવિયાને બસ કો'ક અજાણ્યું મુખ જ દેખાયા કરતું હતું.

દરરોજ તો સિક્કા મારી ટપાલ ગામમાં વહેંચવા નીકળતાં પહેલાં નિશાળના બાંકડે બેસી રવિયો ઉપરાઉપરી બે બીડી ચડાવી લેતો પણ આજ તો ટપાલ ગોઠવતોકને ઉતાવળો ઉતાવળો નીકળી પડ્યો ત્યારે વલ્લભ માસ્તરને નવાઈ લાગી. પાદરમાં આવતાં જ પહેલી ખડકી રવિયાની આવે. રવિયો તેની મસ્તીમાં જ બારણા આગળ જઈ, ટપાલ ઘરમાં ફેંકી બોલ્યો: 'ર...અ...અ...અ...વિશંકર દયાશંકર...!'

જવાબમાં જમનામા ઉચાટભર્યા ચહેરે હાંફળાં-ફાંફળાં બહાર ધસી આવ્યાં.

*

આરોગ્ય

દૂધ

ઈશ્વરચંદ્ર

સર્વ સંપૂર્ણ ખોરાક તરીકે દૂધ જાણીતું છે. એ પ્રાણી જ પદાર્થ છે અને એનાં પોષક દ્રવ્યો શરીરને અનુકૂળ હોવાથી શાકાહારી લોકો માટે એ અત્યંત અગત્યનું છે. રોજનું હજારો મણ દૂધ અને દૂધની બનાવટો તો માણસજાતને માટે આશીર્વાદરૂપ છે.

આપણી વસ્તીનો અડધો ભાગ ઊગતી ઉંમરનો છે. એમનાં પોષણ અને વૃદ્ધિનો આધાર દૂધ ઉપર જ છે; કારણ કે દૂધ સુપાચ્ય ખોરાક છે. પોષણ અને વૃદ્ધિ માટે જરૂરી બધાં જ તત્ત્વો-પ્રોટીન, ચરબી, સાકર, ફોસ્ફરસ, કૅલ્શિયમ, વિટામિન એ, બી, સી, ડી, અને ઈ- એમાં સમાયેલાં છે. એના જેટલાં પોષક તત્ત્વો ધરાવતી આટલી છૂટથી મળી શકે એવી બીજી એકે ચીજ નથી. માત્ર ભારતમાં જ નહીં પણ દુનિયાભરમાં એ સામાન્ય માણસને પોષાય એવા ભાવે મળી શકે છે.

માતાના દૂધ સિવાય મુખ્યત્વે ગાય, ભેંસ અને બકરીના દૂધનો બહોળો ઉપયોગ થાય છે આ સિવાય ઊંટડી, ગધેડી, ભૂંડ વગેરેનું દૂધ પણ કેટલીક જગ્યાએ ઉપયોગમાં લેવાય છે પણ આ બધાંની સરખામણીમાં એનું પ્રમાણ નહીં જેવું જ છે. આપણે ત્યાં આશરે વીસ કરોડ ઢોર છે. એટલે કે બે માણસ દીઠ એક. દુનિયાના પશુધનનો ૨૮ ૫ ટકા ભાગ ભારતમાં છે; છતાં દૂધનું ઉત્પાદન માત્ર ૧૨ ટકા જ છે. જર્મનીમાં પચીસ લાખ પશુઓ આટલું દૂધ આપે છે. આપણે ત્યા ગાય દીઠ રોજનું સરાસરી અશેર દૂધ ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે હૉલૅન્ડમાં ૨૦.૫ શેર, ઇંગ્લૅંડમાં ૧૫ શેર અને ન્યુઝિલૅન્ડમાં ૧૪ શેર દૂધ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ પશ્ચિમની ગાયો કરતા ભારતીય ગાયના દૂધમા ચરબીનુ પ્રમાણ ૨૫થી ૫૦ ટકા વધારે છે. ભેંસના દૂધમા ચરબીનુ પ્રમાણ ૧૦૦ ટકા વધારે છે. ભારતમાં ૬૨ કરોડ મણ એટલે કે ૨૨.૧ લાખ ટન દૂધ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં ૬૦ ટકા ભેંસનું, ૩૭ ટકા ગાયનું અને ૩ ટકા બકરીનું છે. રોજનો માથા દીઠ વપરાશ ૫ ઔંસ છે, કેનેડામાં આ વપરાશ ૫૮ ઔંસ છે

દરેક જાતના પ્રાણીનુ દૂધ તેનાં બચ્ચાંને અનુકૂળ થાય તેવુ હોય છે. તેથી જ નાનાં બાળકોને માટે માતાનું દૂધ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. માતાના દૂધમાં ૮૭.૫ ટકા પાણી, ૩.૫ ટકા ચરબી, ૬ ટકા કાંજી, ૨.૬ ટકા પ્રોટીન ઉપરાત લોહ, ચૂનો, ફોસ્ફરસ વગેરે તત્ત્વો સમાયેલાં હોય છે

બકરીનું દૂધ માતાના દૂધ જેવાં જ તત્ત્વો ધરાવે છે. એટલે સ્વાભાવિક જ એનો ઉપયોગ બાળકો માટે આવકારદાયક નીવડે. દૂધ દ્વારા જેમ માતાના ગુણો બાળકમાં ઊતરી આવે છે, તેમ બકરીના દૂધથી બાળકમા ખૂબ ચપળતા આવે છે, બકરીના દૂધમાં ૮૬ ટકા પાણી, ૩ ટકા પ્રોટીન, ૩.૭ ટકા ચરબી અને ૪ ટકા કાંજી હોય છે. ઈંગ્લૅંડની ગાયો કરતાં પણ બકરીના દૂધમાં ચરબીનું પ્રમાણ વધારે છે. વળી બકરીને જલદી રોગ લાગુ પડતો નથી તેથી; એનું દૂધ નિર્ભય છે. આયુર્વેદમાં ક્ષયના દર્દીઓ માટે બકરીનાં દૂધ, ઘી અને છાશની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવી છે. આ વાત આજના વિજ્ઞાને પણ સ્વીકારી છે

ડૉ. મેક્કરીસને જગતની સૌથી વધુ તંદુરસ્ત જાતિ તરીકે વાયવ્ય સરહદની 'હુજા' નામની જાતિને ગણાવી છે. આ લોકો બકરીનું જ દૂધ વાપરે છે. વળી તુર્કસ્તાનમાં ૧૦૦ વર્ષથીય વધુ જીવતા લોકોનું દીર્ઘાયુષ્ય બકરીના દૂધને જ આભારી હોવાનું એ લોકો કહે છે. પૅરિસમાં બકરીઓ રાખવા માટે એક ગગનચુંબી ઈમારત બાંધવામાં આવી છે ને જર્મનીમાં ૭૫ ટકા ઘરોમાં બકરી વસે છે.

ગાયોનું પ્રમાણ યુરોપમાં પુષ્કળ છે. આપણાં શાસ્ત્રોએ ગાયની અત્યંત ઉપયોગિતા સમજીને ગાયને માતાનું સ્વરૂપ આપી દીધું છે. તે છતાં લોકોને એની અગત્ય સમજાતી નથી. ગાયનું દૂધ ભેંસના દૂધ કરતાં અનેકગણું ચડિયાતું છે. આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ શરીરની આઠમી ધાતુ 'ઓજ'ને ગાયનું દૂધ મળતું આવે છે. આધુનિક વિજ્ઞાનના કથન મુજબ ગાયના દૂધમાં થોડેક અંશે (अ. ટ્રેસિસ) આયોડિન, પોટેશિયમ અને ફૉસ્ફરસ જેવાં તત્ત્વો રહેલાં છે. આમાં રોગપ્રતિકારક શક્તિ રહેલી છે. આ ઉપરાંત એમાં વિટામિન એ, બી અને સી પણ સારા પ્રમાણમાં છે.

બૌદ્ધિક શ્રમ કરનાર માટે ગાયનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે. એમાં ૩ ટકા પ્રોટીન, ૪ ટકા ચરબી, ૫ ટકા કાંજી અને ૧ ટકો ક્ષાર રહેલાં છે. ગાય સ્વચ્છ જાનવર છે એટલે એ રોગમાં જલદી સપડાતી નથી, પરિણામે ગાયનું દૂધ બાળકોને પણ નિર્ભયતાથી આપી શકાય છે. ગાયનું દૂધ પ્રમાદ વધારનાર નથી, પરંતુ તાજગી ને ચપળતા બક્ષનાર છે, શરીરને જરૂરી પોષક તત્ત્વો આપવા ઉપરાંત જ્ઞાનતંતુઓનો શ્રમ ઉતારવાનું સામર્થ્ય પણ એ ધરાવે છે.

ભેંસના દૂધમાં ચરબીનું પ્રમાણ ગણું છે. પ્રોટીન ૪ ટકા, કાંજી ૫ ટકા, ક્ષાર ૧ ટકો અને ચરબી ૮ ટકા હોય છે. પરિણામે એ દૂધ જડતાપોષક અને પ્રમાદવર્ધક છે. ભેંસને પાણી, કાદવકીચડને ગંદકી પ્રિય છે એટલે એના દૂધમાં જંતુઓનો ભય સૌથી વધુ રહે છે. આપણા દેશની પશુપાલનની પ્રથા અવૈજ્ઞાનિક છે, એટલે આ ભય આપણને સૌથી વધુ સતાવે છે. ભેંસનું દૂધ દર રતલે ૪૯૧ કેલરી ગરમી પૂરી પાડે છે; એટલે શારીરિક શ્રમ કરનાર માટે એ આવકારદાયક છે.

મલાઈ કાઢી લીધેલ અને યંત્રથી ક્રીમ કાઢી લીધેલા 'સેપરેટેડ' દૂધમાં પણ કાંજી તથા કંઈક અંશે વિટામિન રહેલાં છે, એટલે કે આ દૂધ તદ્દન નકામું નથી.

દૂધમાં દહીં કે છાશ નાખી રાખી મૂકવાથી એમાંના કેટલાક પ્રોટીન પદાર્થોનું લેક્ટિક ઍસિડ નામના આમ્લમાં રૂપાંતર થાય છે. આ લેક્ટિક ઍસિડ બે રીતે ઉપયોગી છે.

(૧) પ્રોટીનવાળા પદાર્થોને જઠરમાં સડતા અટકાવે છે અને (૨) નુકસાનકારક જીવાણુઓની વૃદ્ધિ અટકાવે છે.

દહીં અને છાશ બંને આ રીતે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. જગતમાં લાંબામાં લાંબું (૯૭ વર્ષનું સરાસરી) આયુષ્ય ભોગવનાર ન્યુઝિલૅંડની પ્રજાના ખોરાકમાં દહીં અને છાશ બહુ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् કહીને આપણાં શાસ્ત્રોએ તો એને અમૃત કરતાંય ઊંચું સ્થાન આપીને બિરદાવી છે. ભોજન પછી છાશ પીનાર કાઠિયાવાડી પ્રજાનું શરીરસૌષ્ઠવ આનો જીવંત પુરાવો છે.

છાશમાં નાના તથા મોટા આંતરડામાં પેદા થયેલા ઝેરી કીટાણુ નાશ કરવાની મહાન શક્તિ છે. આ ઝેરી કીટાણુઓથી શરીર તથા નાજુક જ્ઞાનતંતુઓ પર થનાર ઝેરી અસર છાશના નિત્ય સેવનથી થતી નથી અને થયેલી અસર દૂર થાય છે. સંગ્રહણી, મરડો, મંદાગ્નિ, આંતરડાની કૃત્રિમ ગરમી તાજી મોળી છાશના સેવનથી મટી જાય છે.

દૂધની અન્ય બનાવટમા માખણ અને ઘી જાણીતા છે આ બનેમા ચરબીનુ પ્રમાણ પુષ્કળ છે પરિણામે ઠંડા ઋતુ પૂરી પાડતી શક્તિનુ પ્રમાણ પણ એમા ઘણુ છે એક રતલ ઘી ૪,૦૮૨ કેલરી ગરમી પૂરી પાડે છે જ્યારે દૂધમાથી સામાન્ય રીતે ૩૫૦થી ૫૦૦ કેલરી ગરમી મળે છે પુખ્ત ઉમરના માણસને રોજની ૩,૬૦૦થી ૨,૮૦૦ કેલરી ગરમી આપે એવા કાર્બો, પ્રોટીન, ચરબી, ક્ષારો અને વિટામિનયુક્ત ખોરાક લેવા જોઈએ

મલાઈમા દૂધમાના પ્રોટીન અને ચરબી જેવા પૌષ્ટિક તત્ત્વો તથા વિટામિન એ અને ડી પુષ્કળ હોય છે, તેથી એ ખૂબ જ પૌષ્ટિક ગણાય છે ક્રીમમા પણ ચરબી અને પ્રોટીન સારા પ્રમાણમા હોય છે

પશ્ચિમના દેશોમા પનીર(ચીઝ)નો ખૂબ ઉપયોગ થાય છે તેમા ચરબી ૨૫ ટકા, પ્રોટીન ૨૫ ટકા અને ક્ષારો ૬ ટકા ઉપરાત વિટામિન 'એ' પણ સારા પ્રમાણમા હોય છે

આમ દૂધ અને દૂધની બનાવટોએ જગત પર સામ્રાજ્ય જમાવ્યુ છે દૂધ રોગનાશક છે, શરીરની સપ્રમાણ વૃદ્ધિ કરે છે, સુપાચ્ય છે અને પોષક આહારમા અગ્રસ્થાને છે દુગ્ધોપચારથી રોગી અનેક અસાધ્ય અને જીર્ણરોગથી મુક્ત થઈ નવજીવન પ્રાપ્ત કરે છે જ્ઞાન અને સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડના સેનેટોરિયમોમા તો દુગ્ધોપચારની પ્રથા ખૂબ ફૂલીફાલી છે આપણે ત્યાના પશુઓની જાત સુધારવા પાછળ જો પૂરતુ ધ્યાન અપાય, તો વિશ્વનુ ૧/૩ પશુધન ધરાવતુ ભારત દૂધના ઉત્પાદનમા જરૂર આગળ આવે

વળી દૂધના વપરાશને અને દેશના નરેરાશ આયુષ્યને સીધો સબધ છે ન્યુઝીલૅન્ડમા માથાદીઠ ૫૬ ઔંસ દૂધ વપરાય છે બ્રિટનમા ૪૨ ઔંસ, યુ એસ એ મા ૩૬ ઔંસ અને ભારતમા ૫ ઔંસ દૂધ વપરાય છે સરાસરી આયુષ્ય ન્યુઝીલૅન્ડનુ ૬૭ વર્ષ, બ્રિટન અને યુ એસ એ નુ ૬૨ વર્ષ અને ભારતનુ ૨૮ વર્ષ છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટપણે તારવી શકાય કે 'દૂધ પીઓ ને દીર્ઘાયુ બનો '

માણસ સૌથી વધારે યાતના ભોગવે છે બીજા કશાને લીધે નહીં
પણ વિચારોને કારણે
ટૉલ્સ્ટૉય

બાળકોને વસ્તુઓ નહીં વહાલ જોઈએ છે
એચ જૅક્સન બ્રાઉન

શૈલી એ ખુદ માણસ પોતે છે
જ્યૉર્જિસ બફોન

જિંદગી આખી સુખ ને સુખ
કોઈ પણ જીવત માણસ આ સહન ન કરી શકે
પૃથ્વી પર આ એક નરક જ છે
- જ્યૉર્જ બર્નાર્ડ શૉ

લક્ષદ્વીપ

ડૉ. આર. બી. બલર

હિન્દુસ્તાનનો નકશો ચીતરતાં ચીતરતાં પેન છટકોરીએ અને અકસ્માતે કાગળ ઉપર પડેલા શાહીનાં ટપકાં જેવા દેખાય તેવા આકારના ઘણા બધા ટાપુ અરબી સમુદ્રમાં કેરાલાની પશ્ચિમે આવેલા છે. તે બધા સંયુક્તપણે 'લક્ષદ્વીપ'ના નામે ઓળખાય છે.

નામ પ્રમાણે લાખ ટાપુ હોવા જોઈએ, પણ એવું નથી. પાણી નીચે ડૂબેલા પરવાળાના પહાડોના ટોચકાઓ છે તો ઘણા. કોઈ ખાલી ટપકાં જેવા, જેની પરીઘી પર ચક્કર મારતા માંડ પાંચ મિનિટ થાય, તો કોઈ લાંબી લીટી જેવા, જેની પહોળાઈ જાણે થોડા મીટર જ. એક કિનારેથી સામેનો કિનારો જોઈ શકાય. કુદરતી સૌંદર્યથી આ નાનકડા ટાપુઓ છીછરા સમુદ્રમાં છલોછલ છલકાય છે. પાણી એટલું ચોખ્ખું છે કે ૨૫' થી ૩૦' ઊંડુ તળિયું, તેના પર પડેલી પરવાળાની સફેદ રેતી અને વિહાર કરતી રંગીન માછલીઓ આપણી નજર સામે તરે છે.

લક્ષદ્વીપ પહોંચવા માટે કોચીનથી સ્ટીમર પકડવી પડે. સ્ટીમરમાં સહેલાણીઓ માટે બે વર્ગ છે. એક કેબિન ક્લાસ અને બીજો પુલમેન ક્લાસ કેબિન ક્લાસ એ ફર્સ્ટ ક્લાસ છે. તેમાં એક નાનકડી કેબિનમાં ચાર બર્થ છે અને આખી કેબિન સંપૂર્ણ વાતાનુકુલ છે. એક નાનકડું ટેબલ, ખુરશી અને ઉપરની બર્થમાં ચઢવા નાની સીડી છે. બર્થની બાજુમાં નાઈટલેમ્પ અને એક સંપૂર્ણ સગવડતાવાળો ટોઈલેટ હોય છે. આ બધું જ સંપૂર્ણપણે 'ફર્સ્ટ ક્લાસ' છે. ટિકિટ એક જણના ૩૫૦૦ રૂપિયા. તેમાં ખાવાનું, પીવાનું અને રહેવાનું આવી જાય. ત્રણ દિવસ અને ચાર રાત્રિનો સંપૂર્ણ ખર્ચ આમાં સામેલ છે. પુલમેન ક્લાસમાં બધી જ પુશબેક ખુરશીઓ છે અને ટોઈલેટ કોમન છે. રાત્રે સૂવા માટે કાં તો ખુરશીમાં જ આડા પડો અથવા ફ્લોર ઉપર ચટાઈ પાથરી પડી રહો. રૂમ આખો વાતાનુકૂલ અને ટિકિટ ૨૮૦૦ રૂપિયા.

લક્ષદ્વીપની કુલ વસ્તી લગભગ ૫૫,૦૦૦. જેમાંના ૯૦% તો મુસ્લિમ ધર્મ પાળે છે. તેમનો મુખ્ય ધંધો માછીમારી અને નાળિયેર ઉછેર. ખેતરો છે જ નહીં. ટાપુ ઉપર સ્ત્રીઓ અને બાળકો વિશેષ. પુરુષોએ કામ ધંધા અર્થે સ્ટીમરોમાં દૂર દૂર જવું પડે. વખતો વખત પરત આવે, અને કૌટુમ્બિક જીવન જીવી પાછા વળી લાંબી મુસાફરીએ પેટિયું રળવા નીકળી પડે.

સ્ટીમર ઉપડવાનો સમય બપોરના બે વાગ્યાનો. પરંતુ ૧૧ વાગે રિપોર્ટિંગ ટાઈમ હોઈ, ત્યારે હાજર થઈ જવું પડે. સ્ટીમર જોઈને અનહદ આનંદ થયો. થોડી વારમાં નવતર મુસાફરી કરી શકવાની શક્યતાથી જ મન કૂદાકૂદ કરવા લાગેલું. સ્ટીમરની હીંચોળા લેતી સાંકડી સીડીથી એક હાથમાં કઠોરો અને બીજા હાથમાં બેગ પકડી કોઈ મહાન શિખરો સર કર્યા હોય તેવા ઉમળકા સાથે સ્ટીમર ઉપર ચઢ્યા. કેબિનનો નંબર મેળવીને કેબિનમાં ગોઠવાયા. અંદરથી આનંદ ઊભરાતો હતો. કેબિન થોડી સાંકડી લાગી, પણ મોટી થઈ શકવાની અથવા હોવાની કોઈ શક્યતા જ ન હોઈ ખૂબ જલદી તેમાં ગોઠવાઈ ગયા. ચોથું જણ કોણ હશે, તેની પ્રતીક્ષા કરી ન કરી ત્યાં તો મિસ્ટર બાસુ કરીને

ને સગાળી બાનુ લગભગ બની વર્ષના જુવાન વૃદ્ધ આંખો ચકળવકળ કરતા અને મામા નાનુ ચાખુ રમાડતા બાકી પડ્યા તેમની સાથ બીજા મિત્રો પણ હતા પોતે ફરવાના શોખીન, હિમાલયમા ખૂબ જ ટ્રેકિંગ કરેલા, કુદરતના પ્રેમી અને ફોટોગ્રાફર અને બધી જ રીત અમારી સાથ બરાબર જામી પડે તેવા સજ્જન હોઈ અમને લાગ થઈ ગયા તો તેમનુ સગાળી અંગ્રેજી અને અમારુ ગુજરાતી અંગ્રેજી બ બના નવાદ જન્મજાત અગ્રજન ઉભરાવીએ તો કાના એનુ અંગ્રેજી સુધરી જાય અથવા ના સ્વાનુ જ માડી વાળ તવા હાર હતા, અને છતા પણ અમને ખૂબ ફાવ્યુ

સામાન કેબિનમા રાખી તમ ગોઠવી અમ શિપનુ અવલોકન કરવા નીકળ્યા આનદથી મન ઊભરાતા હતા શિપમા ઉપર નીચે ટ્રક ડક ઉપર અમે ત્યા ફરવાની છૂટ હોય છે તથી સન વીગ પીગ તના દ્વેર આવાન અને માર્ગમા ફરતા હતા પણ માગ દીકરો છક એન્જિન રૂમથી ઉપરના ડેક સુધી અડાર ઉતાવળથી બધુ જઈ આવી, અમન શાણી, આ જાળવી જવાનુ વાનિ કરી, અમને ત્યા લઈ જવા તત્પર થતા હતો શિપની અંદરમ ઉપર વિશાળ જગ્યા છે ત્યા બપ ડકમા થાળી બેસવાની સગવડ પણ છે ત્યાર બન્નીન સાર બાજ જવાની અને ડક ઉપર ટહલવાની મજા કઈક ઓર જ છે

અમે શિપન સપૂર્ણપણે પાગરી ત્યાર ડેકમા સુદરતમ જગ્યા શોધી થોડા સ્થિર થયા કોચીનનુ બારુ ત્યાથી ખૂબ સુદર દેખાતુ હતુ ખાડીમા અવાર નવાર આવન જાવન કરતી નાની બોટ જાણ જ કરતા હતા જ્યા જ્યા જમીન હતી ત્યા ત્યા લહરાતી લીલીછમ નાળિયરીના ઝુડમા દેખાતા ઘરના નાના રાતા છાપરા કઈક કઈક હૃદયના ધબકારા વધારતા હતા અને કેમ ન હોય એ દૃશ્ય લીલીછમ ઓઢણી ઓઢેલી ગુલાબી ગોરીના નાકમા લાલ નગની ચુનીથી દીપતા મુખારવિંદથી સહેજે ઊતરતુ ન હતુ પવનની મદ મદ લહરાણીથી ઉત્પન્ન થતા નાજુક મોજાની નયનરમ્ય ઝાકળની (Mist) શિખાઓ ઉપર પોમડા (Sea gulls) ના વૃંદ ઝળુંબતા હતા અને આખારે દૃશ્યન જીવત બનાવતા હતા

બારના સુમારે શિપનો પાવો વાગ્યો માલસામાનની ચઢઊતર બધ થઈ અને સીડીઓ સકેલાવા માડી એક મોટરમન બોટ નજીક આવી અને અમારી શિપન દોરડાથી બાંધી ખેંચવાનુ શરૂ કરી તની દિશા બદલી આપી આ સાપુએ નયોજન નપતપટીમા છેડાછેડી બાંધ્યા વરવધૂ મગળફેરા લતા હોય એવુ લાગતુ હતુ બધુ જ એકદમ ધીરી ગતિથી ચાલતુ હતુ અને શિપના બધા જ મુસાફર જાનૈયાની માફક જઈ રહ્યા હતા ધીરે ધીરે શિપ ઊંડા પાણીમા આવી અને છેડાછેડી છૂટી ગઈ હવે શિપ પાતે જ ધીમી ગતિએ સરકવા માડી કોચીનની ઇમારતો એક પાછી એક પાછળ પડવા માડી થોડી વાર પછી કિનારો પણ દૂર જવા લાગ્યો લગભગ અડધા એક કલાક પછી તો એ ક્ષિતિજની લીટીમા સમાઈ ગયો હવ ચારેબાજુ એકલુ પાણી જ પાણી હતુ શિપના સરકવાથી તની પાછળ કપાતા પાણીથી ઉત્પન્ન થતા દૂધ જેવા સફેદ પટ્ટા ઉપર ધોમડાનુ ટોળુ ઘણા લાબા અતર સુધી સાથ રહ્યુ તેમની હાજરી લાબા અતરની મુસાફરીના વળાવિયા જેવી લાગી

લગભગ દોઢેક કલાકની મુસાફરી પછી પાણીનો રગ એકદમ બદલાઈ ગયો હવે ખડીપ છાજની પૂરી થઈ અને સમુદ્રની ઊંડાઈ એકદમ વધી હોવાથી પાણીનો રગ ઘેરો વાદળી બની ગયો હતો આકાશ એની સરખામણીમા સાવ

ભૂખરું લાગતું હતું. પાણીનો રંગ આટલો વાદળી હોઈ શકે તે અમારી કલ્પનાની બહાર હતું. આ રંગ જોવા અમે સૂર્યાસ્ત સુધી શિપના પ્રયાણથી ઊઠતાં મોજાં અને પાછળ પડતા પટ્ટાને દેખવા દોડતા રહ્યા.

સૂર્યાસ્ત સમયે લગભગ બધા જ સહયાત્રી ડેક ઉપર આવી ગયા. અને મનગમતી જગ્યાએથી ડૂબતા સૂર્યને જોવા ઊભા રહી ગયા. જે કોઈ ફોટોગ્રાફી કરતા હતા એ બધા પોતાના શસ્ત્રોથી ડૂબતા સૂર્યને 'શુટ' કરવા તૈયાર હતા. હવે ક્ષિતિજે લાલીમા પકડી હતી. અને વાદળીઓ વધુ હોઈ તેની પાછળ સૂર્યનારાયણ શરમાતા હતા. છુપેલા દેવને જોવાનું દુર્લભ હતું. પણ વાદળીના કાણામાંથી તેજસ્રોત્ર સાગર ઉપર સોનાનો રેલો વહાવતો હતો. વાદળીની સોનેરી કોર સુંદર હતી.

શરમાતા સૂરજદેવ ઓઢણી પાછળ સંતાકૂકડી રમતા રમતા અલોપ થઈ ગયા. ત્યાર પછી લાલીમા ઓર વધી. સાગરની ખારાશના કણ અને ધૂંધળું વાતાવરણ એવું તો લાલ લાગતું હતું, જાણે કે અચાનક આવી ચડેલા હોળીના ઘેરૈયાઓએ અમાપ ગુલાલ હવામાં ઉડાડ્યું હોય!

પશ્ચિમમાં સૂર્યાસ્તનો રંગ ઝાંખો થાય અને અંધારું એનો કાળો કામળો ઓઢાડે તે પહેલાં પૂર્વમાં ચંદ્રોદયનો ઉજાસ વર્તાવા લાગ્યો. નાનપણમાં "થાળી જેવડો મોટો ચાંદો" વિશે વાંચેલું અને સાંભળેલું. પણ અહીં તો કંઈક જુદું જ હતું. ચંદ્ર થાળીથી ઘણો મોટો હતો. મધ્ય આકાશે દેખાતા મઢેલા એકલદોકલ મોટા તારલા અને ચંદ્રથી પ્રતિબિંબિત થતાં મોજાં ઉપરના ચમકારા વચ્ચે, વધુ ચમકવાની હરીફાઈ જાણે થતી હતી.

પૂર્ણિમાની શિતળ ચાંદનીમાં મધ્ય દરિયામાં શિપની સફેદ અનેરો આનંદ આપતી હતી. સાંજના ભોજન પછી મોડી રાત સુધી ડેક ઉપર લટાર મારીને અને ત્યાર પછી ત્યાં જ બેસી રહી ચાંદની, ઠંડી હવા અને મોજાંને માણતા રહ્યા. શરીર થાક્યું પણ મન માનતું ન હતું. તેને હજુ રસાસ્વાદ માણવો હતો. અંતે સમાધાન થયું. અમે કેબિનમાં સુવા માટે ગયા. થોડીવાર ગપાટા મારી બધા જ પોત પોતાની બર્થમાં લંબાયા. સરસ નરમ અને સુંવાળી પથારી હતી. શિપની હાલકડોલક, ઘોડિયાની ભ્રાંતિ કરાવતી હતી. ઘોડિયામાં તોફાની બારકસ બાળક પણ ઊંઘી જાય છે. અમે ક્યારે શાંત થયા અને ક્યારે નિંદ્રાધીન થયા તેની ખબર ન રહી. વહેલી સવારે ચાર વાગવામાં થોડીવાર હતી તોપણ અમે ત્રણે જાગી ગયા અને બાસુદાને પણ જગાડ્યા. ચારે જણા ડેક ઉપર પહોંચ્યા. શિપના બધા જ મુસાફર ગાઢ નિંદ્રામાં હતા. કેપ્ટન એમની કેબિનમાં કામ કરતા હતા. શિપ રાત્રીના શાંત વાતાવરણમાં પાણી ચીરતી સરકતી હતી. અનુભવ અદ્‌ભુત હતો. ખૂબ આંટાફેરા માર્યા. થાક જેવું નામ ન હતું.

વહેલી સવારે પ્હો ફાટતા ઝાંખા પ્રકાશમાં દૂર ક્ષિતિજ ઉપર કશુંક કાળું કાળું દેખાતું હતું. જમીન હોવાનો આભાસ થતો હતો. થોડું વધુ અંતર ઘટ્યું અને પ્રકાશ વધ્યો. ખબર પડી કે એ દેખાતી કાળી લીટી મિનિકોય ટાપુ છે, ત્યારે અમારા આનંદનો ઊભરાટ પૂર્ણિમાની ભરતીથી પણ વધુ હતો. અરે, કોલંબસને મહિનાઓની રઝળપાટ પછી શોધાયેલી જમીન જોઈને જે આનંદ થયો હશે તે અમારી સરખામણીમાં ઓછો હતો. આ તો 'કામ કરે કાનો અને જશ ખાય જેઠો' એના જેવી વાત છે. શિપના સંચાલનમાં અમે કશું કર્યું ન હતું. માત્ર મુસાફર હતા. પણ આ આનંદમાં એ બધું વિસરાઈ ગયું હતું.

ગઈ કાલ સાંજના સૂર્યાસ્તનો સૂરજ વાદળી

પાછળ શરમાતી નમણી નાર જેવો લાગ્યો હતો તે આજે સવાર સૂર્યોદય વખતે પહેલીવાર પહેરેલી સાડી પાછળ શરમાતી કુમળી કન્યા જેવો ભાસતો હતો

ક્ષિતિજે વાદળ ઘણા હતા મનમા થોડી બીક હતી, વાદળ વધશે તો ફોટોગ્રાફી નહીં થઈ શકે બધુ કુદરત ઉપર છોડી મિનિકોય ટાપુ જોવામા પડી ગયા એ હવે સાફ દેખાતો હતો મૂઠીભર રેતીથી કરેલી પાળી જેવો એ લાગતો હતો પાળી બનાવતા જેમ બે ચાર કણ છૂટા પડી જાય તેમ છૂટા પડેલા નાના ટાપુ મિનિકોયના સાન્નિધ્યમા હતા પાણી એકદમ શાંત અને ચીનાઈ પડતા વાદળી (Cadmium blue) રંગનુ હતુ ટાપુ ઉપર ઊગતી અનગણ્ય નાળિયેરીઓ લહેરાતી હતી

ત્રણભાગ આઠના સુમારે અમારી શિપ ઉચિત સ્થળે લાંગરી એ પહેલા દરેક મુસાફર સવારના ચા-પાણી, નાસ્તો પતાવી અને આખા દિવસ માટે જોઈતી એકદમ જરૂરી ચીજો હેન્ડબેગમા પેક કરી તૈયાર ઊભા હતા

બહાર કાઢેલી ગોળની ભેલી ઉપર જેમ માખીઓ મડરાવા લાગે તેમ અમારી શિપની આજુબાજુ નાની મોટરબોટ ઘુમરાવા લાગી શિપના ભડકીયાનો દરવાજો ખોલી તેમાથી બધા મુસાફરોને મોટરબોટમા બેસાડવામા આવતા હતા મુસાફરોની સાથે લક્ષદ્વીપના સ્થાયી મુસાફરોની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી તેઓ એમની સાથે જીવન જરૂરિયાતની બધી જ વસ્તુઓ કોચીનથી ખરીદી લાવ્યા હતા એ બધા રહીશો, તેમનો માલસામાન અને કોઈ કોઈ બીમાર માણસોને ઉતાર્યા પછી અમારા જેવા મુસાફરોનો વારો આવ્યો હતો મશીનબોટ દરેક મોજાની સાથે ખૂબ ઉપર નીચે ઊછળતી બેસતી હોઈ અજાણ્યા મુસાફરોને બોટમા જતા તકલીફ પડતી હતી એથી બે મજબૂત પુરુષો દરેક મુસાફરને બાવડાથી પકડી ટીંગાટોળી કરી સામાનના કોથળાની જેમ બોટમા મૂકતા હતા આ પણ એક અનુભવ હતો મશીનબોટ ટીઝલ એન્જિનથી ચાલતી હોઈ એનો અવાજ વિશેષ હતો શિપથી મિનિકોય જેટી (ધક્કો) સુધીનો રસ્તો એક કલાકનો થયો રસ્તામા પાણીના વિવિધ રંગ જોવા મળ્યા દરિયાનુ તળિયુ લગભગ પદરથી વીસ ફુટ ઊંડે સાફ દેખાતુ હતુ બોટને ચલાવવા માટેનો રસ્તો ચોક્કસ હતો અને તે રસ્તાની બન્ને બાજુ ઝાડની સૂકી ડાળીઓ ખોસી તેના ઉપર અવનવી વિચિત્ર ચીજો મૂકીને બનાવેલા "માર્કર" હતા એ બધાનુ ધ્યાન ખાસ ખેંચતા હતા

મુસાફરોને જેટી ઉપર ઉતારી એક સ્વાગત તંબુમા લઈ જવામા આવ્યા ત્યા સ્વાગત પીણામા લીલુ નાળિયેર અપાયુ અને આખા દિવસના પ્રોગ્રામ વિશે જાણ કરવામા આવી થોડીવારના વિશ્રામ પછી એક મીનીબસમા અમને દીવાદાંડી જોવા લઈ ગયા દીવાદાંડીના લગભગ ત્રણસોનો પગથિયા ચઢ્યા ગોળ ગોળ નીસીમા ઉપર પહોંચતા પહેલા ઘણીવાર થાક ખાવા ઊભા રહેવુ પડે ઉપર ચઢીને જોયુ તો એના કાચની કરામત અજાયબની લાગી એક નાનો ઘાસલેટનો દીવો કેટલા બધા માઈલ દૂર પ્રકાશ ફેંકી શકે છે તે જાણી આશ્ચર્ય થયુ ઉપર એકદમ સુઘડ હતુ પણ વધુ મઝા પડી એની બાલ્કનીમાથી બહાર જોવામા દૂર દૂર સુધી નજર પહોંચે ત્યા સુધી સમુદ્રનુ રંગોથી ભરપૂર ચોખ્ખુ પાણી અને વચ્ચે વચ્ચે નાના નાના બીજા ટાપુઓ હતા બે ટાપુ વચ્ચેના લગુનના વિવિધ રંગ ખાસ નજર ખેંચે તેવા હતા ટાપુ નાળિયેરીના ઝુંડથી ભરપુર હતા

બપોરના અગિયાર વાગતા સુધીમા વાદળ હટી ગયા તીવ્ર તડકો નીકળ્યો માથા પર ટોપી મૂકવી જ પડે અને ગોગલ્સ પહેરવા જ પડે

તેવી રેતીની ચમક હતી. રેતી પરવાળાના ભૂકાથી બનેલી હોઈ તડકામાં ખૂબ જ ચમકે. સામાન્ય રીતે આપણે અતિ પ્રકાશના બપોરના સમયે બહાર નીકળીએ અને ગોગલ્સ ના હોય તો આંખ ઉપર નેજવાં કરીએ તો જોવામાં વધુ સુગમતા પડે છે. અહીં વાત જુદી હતી. અહીંયાં ઉપરથી આવતા સીધા તડકા કરતાં નીચેની રેતી ઉપરથી પરાવર્તિત થઈ આવતા ઉજાસની તીવ્રતા વધુ હોઈ સારી પેઠે જોવા માટે આંખની નીચે હાથ રાખી અવરોધ કરવો પડતો હતો.

સમુદ્ર કિનારે એક નાની છાવણી જેવું બનાવી રાખેલું હતું. જેથી સમુદ્ર સ્નાન કરતી વખતે કપડાં બદલવાની સગવડ રહે અને સ્નાનાર્થીના સહયાત્રીઓને બેસી રહેવા છાંયડો મળે. કમર સુધીના ઊંડા પાણીમાં તળિયું ચોખ્ખું નજર આવતું હતું. પરવાળાનાં ભાંગેલા ટુકડા અને છીપલાં શોધવાની મઝા, કિનારે ટહેલતા લોકો લેતા હતા. ટૂંકમાં બધા જ વ્યસ્ત હતા અને લઈ શકાય તેટલો આનંદ લેતા હતા.

બપોરના દોઢ કલાકે જમવાનું મળ્યું. શાકાહારી અને માંસાહારી બન્ને પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતું. બધાને ખૂબ ભૂખ લાગી હતી. પેટ ભરીને જમ્યા પછી કોઈ કોઈ ઝોકું લેવા લાગ્યા. ૨.૩૦ કલાકે ટાપુના પૂર્વ કિનારે લઈ ગયા. ત્યાં રેતી ન હતી. પણ પરવાળાના ધારદાર ગડકાં હતા. તેથી એ સ્નાન માટે વર્જ્ય હતો. ચાર વાગતા ફરી પાછા મશીનબોટ માટે જેટી ઉપર આવ્યા. બોટમાં બેસી શિપ તરફના રસ્તામાં દૂર જતા મિનિકોયને જોઈ જ રહ્યા. ત્યાં આખા દિવસ દરમ્યાન કુદરતના ખોળામાં પાડેલી અમારી પગલીઓ હતી. હૈયામાં હતાં તેનાં સંભારણાં અને હની આવતી કાલના બીજા ટાપુ જોવાની ઉત્કંઠા.

મશીનબોટ શિપની સમાંતર લેવામાં આવી. સવારે શિપ છોડતી વખતે જે બે મજબૂત પુરુષો યાત્રીઓને સામાનના કોથળાની જેમ બોટમાં ઉતારતા હતા એ જ બે પુરુષો અત્યારે અમને પોટલાં સમજી ઉપાડતા હતા. અને ગણતરી પૂર્વક કેટલા 'નંગ' પરત આવ્યા તેનો હિસાબ લગાવતા હતા.

શિપમાં આવતા જ બધા ખુશ ખુશાલ હતા. નાહી ધોઈ સ્વચ્છ કપડાં પહેરી, ચા પાણી કર્યાં. ત્યાર પછી લગભગ દરેક જણ ડેક ઉપર સૂર્યાસ્ત જોવા આવી ગયા. સ્થાનિક મુસાફરોમાં ઘણાં નવા ચહેરા હતા.

સૂર્ય ડૂબી રહ્યો હતો. રંગો બદલાઈ રહ્યા હતા અને શિપ સરકી રહી હતી. છતાં મુસાફરોને ગઈ કાલ કરતાં આજે તેની નોંધ ઓછી વર્તાતી હતી. "આ તો દરરોજનો ક્રમ છે." એવી સાફ છાપ તેમના મોં પર વર્તાતી હતી. ત્રાંસી નજરે સૂર્યાસ્ત જોયો ન જોયો કરી બધા પોતે દિવસ દરમિયાન શું શું જોયું અને કર્યું તેનું સરવૈયું વાગોળવા વધુ કાર્યરત હતા.

સાડા સાતના સુમારે જમવા મળ્યું. રાત્રી ભોજન પછી મૂડ પાછો જામ્યો. મોડી રાત સુધી ડેક ઉપર બેસી રહ્યા. શુકલ પક્ષનાં પહેલાં દિવસ હોઈ ચંદ્રોદય થોડો મોડો થયો. પણ ચાંદની રાત હોઈ ઝાંખા પ્રકાશમાં આજુબાજુ જોતા રહેવામાં મઝા પડતી હતી. મિનિકોય અને કાલ્પેની ટાપુ વચ્ચેનું અંતર પ્રમાણમાં ઓછું હોઈ બીજે દિવસે સવારમાં વહેલા સૂર્યોદય સમયે જ કાલ્પેની પહોંચી ગયા. ડેક ઉપર આવીને જોયું તો બહાર અદ્‌ભુત દૃશ્ય હતું. કાલ્પેની એક નાનકડી લીટી જેવો ટાપુ દેખાતો હતો અને તેની પડોશમાં બીજા ઘણા નાના નાના ટાપુ હતા. બે ટાપુ વચ્ચેના લગુનમાં પાણીના રંગની વિવિધતા ઘણી વધારે હતી. શિપનું ઊભા રહેવું, નાની મશીનબોટમાં બદલાવું અને ટાપુ ઉપર પહોંચી સ્વાગત પીણું લેવું એ હવે રોજિંદું લાગતું હતું.

આ બધી વિધિ પૂર્ણ કરી અમને અહીં પાગ ટીવાની જવા લઈ જવામાં આવ્યા જ્યાં ઉપરથી જણાતી સૃષ્ટિ ન્યારી હતી નાનું કર્યું કંપનીનો ક્રમ બીજો હતો જો પહેલા જ દિવસે આ દૃશ્ય જોયું હોત તો ખુશીના માર્યા પાગલ થઈ જાત અહીંથી દૂર દૂર સુધી નાના ટાપુ ખૂબ જ નજીકમાં લાગતા હતા કોઈ કોઈ તો ઘણા નાના હતા! એકના ઉપર તો ફક્ત પાંચ જ નાળિયેરીનાં ઝાડ હતાં ટાપુની પરિધી એક કલાકથી પાગ ઓછા અંતરની હશે અને તેમની આજુબાજુના પાણીના રંગ તો શું અદ્ભુત હતા! અવાર નવાર પસાર થતી નાની વાદળી સૂર્યપ્રકાશની તીવ્રતા ઓછી વત્તી કરતી રહેતી અને તેથી કરી પાણીના રંગ દરેક પળે બદલાતા રહેતા હતા કુદરત પાણીના વહળાઓથી શું અદ્ભુત ન્યાળી પૂરી હતી!

આ સ્વર્ગીય આનંદ માણતા માણતા સમુદ્ર કિનારે નાહવા ગયા પાણીમાં પગ મૂકતા જ તરત જાણું અનન્ય નાની નાની માછલીઓ નજર સમક્ષ રમવા માંડી સ્વચ્છ શાંત વહેતા ચિત્રપટના દૃશ્યની ભ્રાંતિ થતી હોય તેમ લાલ, પીળી, વાદળી, કાળી વગેરે તેના શુદ્ધ અને સયોજિત રંગોમાં એક દાકત અને નાના મોટા ટોળામાં ફરતી, તરતી અને વિહરતી માછલીઓની આ સૃષ્ટિ કુદરતની ઉત્તમ ભેટ હતી તેને જોવાનો અને માણવાનો લહાવો મળ્યો અને જ જીવનને ધન્ય માનવું

બપોરના જમણ પછી આરામના સમય દરમિયાન ત્યાંના સ્થાનિક આદિવાસી લોકોએ લોકગીત ગાઈ અને નૃત્ય કર્યું. તેમનું નૃત્ય સૌરાષ્ટ્રના દાંડિયારાસને વધુ મળતું હતું દરેક આદિવાસીના જમણા હાથમાં લાકડાનો દાંડી અને ડાબા હાથમાં કાગળના માવાના પૂંઠામાંથી બનાવેલી ઢાલ હતી નૃત્ય કરતી વખતે પગના ઠેકાની સાથે ઢાલ ઉપર દાંડી પીટીને તાલ દેતા હતા

સાંજ પડતા શિપ ઉપર આવી ગયા કપ્તાનીની કમનીયતા માણતા રહ્યા આજના સૂર્યાસ્ત હતો તો પુનરાગમન પણ એ સાંજના નહોતા ન હતા, કારણ કે સૂર્યાસ્ત, અમારી યોગાભ્યાસની મુસાફરી પૂરી થઈ અને હવે ઘણું થોડું બાકી છે, તેવું યાદ અપાવતા હતા

સૂર્યોદય સમય અમે અમારા છેલ્લા મુકામ કવરાતી ટાપુ પહોંચી ગયા કવરાતી, આખાય લક્ષદ્વીપ સમૂહનો રાજધાની ટાપુ છે ટાપુ મોટો છે અહીં ત્રીજી સ્ટીમરોની ચહલ પહલ પણ વધુ છે અને વસ્તી વિશેષ છે

વધુ વસ્તી હોવાથી બધું વ્યાપારિક ધોરણ ઉપર છે કુદરત તેની પછેડી પછેડી અહીં સંકેલવા માટે છે છૂટી છવાઈ નાની હાટડી, પણ ખાચર પડતા માનવ નિર્જિત રચનાના ઢગલા અને અવાર નવાર કાન પડતા કેસેટ પ્લેયરના તીણા અવાજ, બીજા દિવસ હિન્દુસ્તાનની મુખ્ય ભૂમિ ઉપર "એ બધાની વચ્ચે જ રહેવાનું છે" એવા પહેલા ફરિયાદ કરાવતા હતા

છતા પણ કવરાતીના દરિયામાં એક નવી સૃષ્ટિ નિહાળી પહેલાથી વીસ માણસો બેસી શકે અને બરાબર જોઈ શકે તેવી એક નાની મશીનબોટના તળિયે કાચ જડી પારદર્શક (Glass Bottom Boat) બનાવેલી હોય એવી એક બોટમાં અમને એકાદ કલાક દૂર પાણીની નીચે રહેલા પરવાળા જોવા લઈ જવામાં આવ્યા પરવાળાની વસાહત ઉપર ગયા ત્યારે ભાન ખબર ન હતી કે નીચે શું છે પરંતુ જેવું કાચ ઉપરનું પાટિયું હટાવવામાં આવ્યું એટલે અમારી નજર સમક્ષ એક માની ન શકાય એવી રમણીય જીવંત દુનિયા સરતી માંડી મશીનબોટ એકદમ ધીમે ચાલતી હતી અને તળિયે જડેલા કાચની આરપાર દરેક ભાગ દરેક બદલાતા હતા પાણીની ઊંડાઈ ના'

૩૦' હશે. પાણીમાં પરવાળાના અસંખ્ય નાના મોટા ટેકરાઓ સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. તે દરેક ટેકરાની વચ્ચે વચ્ચે સુંદર ખીણો હતી. તેના તળિયે સફેદ ચમકતી રેતી હતી. દરેક ટેકરીઓ પરવાળાની વસાહતથી ભરપૂર ભરેલી હતી. પરવાળાની વિવિધતા પણ કેટલી બધી હતી! કોઈ આછા ગુલાબી, તો કોઈ ઝાંખા વાદળી, તો વળી કોઈ શ્વેત કે શ્વેતશ્યામ. કોઈનો આકાર નાના દડા જેવો, તો કોઈ મયુરપંખની ડાળીઓ જેવા, એ બધા પાણીની નીચે કેટલા નાજુક વર્તાતા હતા. પાણીનો લીલાશ પડતો વાદળી રંગ તેની ઊંડાઈ પ્રમાણે બદલાતો હતો અને ખીણમાં વિહરતી રંગીન માછલીઓ અમારું મન આકર્ષતી હતી. એ રંગીન નાની મોટી માછલીઓ, જીવંત પરવાળા અને પાણીના રંગીન વહેળા બધું મળીને કુદરતે પૂરેલા રંગોનું જે સંયોજન થતું હતું તેને કોઈ માનવ કલાકાર પડકારી ન શકે. શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી પાતાળ નગરી આવી જ હશે અને એની અપ્સરાઓ તે બીજું કોઈ નહીં પણ આજ તરવરાટથી તરબોળ અને હીલોળે ચઢેલા યૌવનથી સભર માછલીઓ જ હશે.

સાંજ પડવા આવી. રોજના ક્રમે મશીનબોટમાં બેસી શિપમાં જવા નીકળ્યા. આંખો બંધ કરી ઊંડો શ્વાસ લીધો. ફેફસાં ફાટે તેટલી લક્ષદ્વીપ સમૂહની શુદ્ધ હવા ચોરી, ટાપુના છેલ્લા દશ્યને બંધ આંખે વાગોળતો રહ્યો. થોડી વારે આંખો ખોલી તો કવરાતી ક્યારનોય દૂર સરકી ગયો હતો. હૃદયમાં એ ગયાનું દર્દ હતું, અને આંખોમાં ઝળઝળિયાં.

ઝળઝળિયાં વરાળ થઈ વાદળીમાં વિલીન થયાં. વરસ્યાં નહીં, સારું થયું. નહીં તો મારા એ અશ્રુબિંદુએ લક્ષદ્વીપના સુંદરતમ સાગરના રંગ બદલી નાખ્યા હોત!

રાત્રી.ભોજન પછી પણ અંધારામાં લબુક ઝબુક થતા દિવાદાંડીના દિપકને જોતા રહ્યા. અંતે એ પણ અસંખ્ય ટમટમતા તારલામાં સમાઈ ગયો.

મોડે સુધી ડેક ઉપર નવા બનેલા મિત્રો સાથે ધીમે ધીમે હરતા ફરતા રહ્યા. અને સરનામાની લેવડ દેવડ કરી. જિંદગીમાં ફરી મળીશું વગેરે વગેરે. શિષ્ટાચાર પછી છૂટા પડી સૂવા ગયા.

બીજા દિવસે બપોરે કેરાલાનો કિનારો ક્ષિતિજે નજરે પડ્યો. કિનારા પહેલાના થોડા અંતરે શિપના કેપ્ટનની બદલી થઈ. આગંતુક કેપ્ટન શિપને ધીરે ધીરે જેટી સુધી લાવ્યા. પછી નીચે ફેંકાયેલા દોરડાથી ખેંચી કિનારે લાંગરવામાં આવી. સીડીઓ નીચે સરકાવવામાં આવી. ચારે બાજુ મુસાફરોની અવર જવર અને માલસામાનની હેરાફેરીથી કોલાહલ મચી ગયો. પિયરમાં પહોંચેલી નવોઢાના આનંદની જેમ પુલકિતભાવે જમીન ઉપર પગ મૂક્યો અને ઘર માટે દૂર જતાં પહેલાં શિપ તરફ આભારની એક લાગણી સભર નજર નાંખી.

જે માણસમાં પોતામાં સંગીત ન હોય કે જેના પર સંગીતનો પ્રભાવ ન હોય એ માણસનો ભરોસો કદીયે કરતા નહીં.

— શેક્સપિયર

મૃત્યુ મીમાંસા

''હું''ની શોધ

ડૉ. સુરેશ વકીલ

ગયા પ્રકરણમાં આપણે ભયનું મૂળ તપાસ્યું. આપણે જોયું કે મરણભય એટલે મહોરું નષ્ટ થવાનો ભય. આપણે એ પણ જોયું કે મહોરું એટલે દેહભાવ; અને દેહભાવ એટલે દેહ સાથે જોડાયેલું બધું. આપણે એ સમજ્યા કે ''હું''માંથી દેહભાવ જાય તો મરણભય જાય. એનો અર્થ એ કે દેહભાવમાંથી ''હું''ને પૃથક કરવો પડે. જેવી રીતે ડાંગરના ફોતરામાંથી ચોખાના દાણાને છૂટો કરવો પડે છે તેવી રીતે દેહભાવમાંથી ''હું''ને છૂટો કરવા ''હું''ની શોધ કરવી પડે. ''હું'' મળશે એટલે મહોરું ખરી પડશે; દેહભાવ ચાલ્યો જશે.

''હું''ને જાતે શોધીએ નહીં, પણ ''હું'' શું છે? તેનો તૈયાર જવાબ મેળવવા નીકળીએ તો જવાબ તો મળે. જવાબ આપનારા ઘણા છે. વેદો, ઉપનિષદો, શાસ્ત્રો, પુરાણો, ઋષિઓ, મહર્ષિઓ, સંતો, મહંતો, અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન હોવાનો દાવો કરવાવાળા બધાય જવાબ આપે છે કે 'તું જીવ છે. તું દેહ નથી. તું અમર છે. તારો નાશ નથી.'' આમ આપણને ''હું શું છું''?નો જવાબ તો મળી ગયો. પણ આ જવાબ આપણે શોધેલો નથી. બીજાએ આપેલો આ જવાબ છે. આ જવાબ બીજાએ પોતે શોધ્યો કે બીજાએ ત્રીજા પાસેથી મેળવ્યો તે આપણે જાણતા નથી. બીજાએ પોતે શોધ્યો હોય તો તે જવાબ તેણે કેવી રીતે શોધ્યો તે પણ આપણે જાણતા નથી. આપણે તો જવાબ આપનાર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને માનવાનું કે ''હું દેહ નથી, હું જીવ છું, અને મારો નાશ નથી.'' આપ્તજનમાં શ્રદ્ધા રાખવી તે કંઈ ખોટું નથી. દર્શનશાસ્ત્રોમાં તો આપ્તજનના વચનને જ્ઞાનનું સાધન માન્યું છે. તે સાધનને દર્શનશાસ્ત્રમાં શબ્દપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે પણ આપ્તજન ઉપર આપણને ગમે તેટલી શ્રદ્ધા હોય છતાં તેણે આપેલો જવાબ આખરે તો ઉછીનો લીધેલો જવાબ છે. ઉછીની લીધેલી વસ્તુથી કામ ચાલે, પણ તે વસ્તુ આપણી ન કહેવાય. ઉછીની વસ્તુ સંતોષ આપી ન શકે. આ જવાબથી કામ ચાલે; ''હું'' કોણ છું? એ બાબત કરવી પડતી કલ્પનાનો અંત આવે, પણ તે જવાબ આપણો ન કહેવાય. આ જવાબથી આપણને ''હું''નું જ્ઞાન ન મળે; અને જ્ઞાન વિના સંતોષ ન થાય આપણા ''હું''નું જ્ઞાન આપણે જ મેળવવું પડે. આપણા ''હું''ની શોધ આપણે જ કરવી પડે. તો ચાલો આપણે જ આપણા ''હું''ને શોધીએ

''હું''ની શોધ શંકાથી શરૂ કરીએ. જગતની તમામ વસ્તુઓના હોવા બાબત શંકા થઈ શકે છે, દાખલા તરીકે સાકર. ધારો કે સાકરનો ગાંગડો આપણી સામે પડ્યો છે. આપણે સાકરનું જ્ઞાન મેળવવું છે. આંખ સમક્ષ સફેદ રંગનું ધબ્બુ નજરે ચઢે છે. હાથ લગાડો તો કઠણાઈનો અનુભવ થાય છે. જીભ લગાડો તો ગળપણનો અનુભવ થાય છે. સાકરના ગાગડાનો આકાર, પહોળાઈ, લંબાઈ, અને ઊંચાઈ પણ દેખાય છે એટલે આપણે જ્યારે સાકરનો અનુભવ કરવા નીકળીએ છીએ ત્યારે સાકરનો અનુભવ થતો નથી પણ તેના રંગ, રૂપ, આકાર, ઊંચાઈ, પહોળાઈ, લંબાઈ, કઠણાઈ, અને ગળપણનો અનુભવ થાય છે. આ બધા સાકરના ગુણો છે. આનો અર્થ એ થાય કે સાકર એટલે ગુણોનો સમૂહ પણ આ ગુણો તો સાકર સિવાય બીજા પદાર્થોમાં પણ દેખાય છે. સવાલ એ થાય છે કે આ બધા ગુણો સાકરમાં છે કે અનુભવ કરનાર જ્ઞાતામાં છે? હવે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ એવી હોય છે કે સાકર કોઈને સામાન્ય ગળી લાગે;

પ્રમાણે જ્યારે હુ મારુ મન, મારા વિચારો, મારી બુદ્ધિ, મારો અહકાર એવા શબ્દપ્રયોગો કરુ છુ, ત્યારે હુ મન, વિચાર, બુદ્ધિ, અહકાર નથી એવુ ઘોષિત કરુ છુ આના સ્પષ્ટ અર્થ એ થયો કે હુ શરીર નથી, હુ હાથ નથી, હુ પગ નથી, હુ કાન નથી, હુ જીભ નથી, હુ મન નથી, હુ વિચારો નથી, હુ બુદ્ધિ નથી, હુ અહકાર નથી, હુ આ બધાથી જુદો છુ આ બધા "હુ"ના છે પણ આ બધુ હુ નથી તો પછી "હુ" શુ છે ?

"હુ" શુ છે તે સમજવા સસાર તરફ નજર નાખવી પડશે સતત સસાર સસાર નિરતર સર્યા કરે સરવુ એટલે પરિવર્તન પામવુ સર્યા કરે એટલે બદલાયા કરે સસારમા કશુ સ્થિર નથી બધુ જ સતત બધુ બદલાયા કરે પ્રત્યેક ક્ષણ પરિવર્તન થયા કરે સસારમા બધુ પરિવર્તનશીલ સસાર એટલે પરિવર્તન સસારમા સતત પરિવર્તન થયા કરે છે પરિવર્તનના અનુભવ બધાને થાય છે

જેનુ પરિવર્તન થાય તે ક્યારેક શરૂ થયુ હોય જ શરૂ થાય તે પરિવર્તન પામતુ પામતુ પૂરુ થાય શરૂ થાય તે પૂરુ થાય જેનુ પરિવર્તન હોય તેનો આદિ હોય આદિ હોય તેનો અત હોય જેટલુ પરિવર્તનશીલ એટલુ અતવત પરિવર્તનશીલ એટલે નાશવત જેનુ પરિવર્તન તેનો નાશ વહેલો કે મોડો

મારા શરીરમા પરિવર્તન થાય છે શરીરમા સતત પરિવર્તન થયા કરે છે, પરિવર્તનના કારણે હુ બાળકમાથી કિશોર યુવાન, આધેડ અને વૃદ્ધ થાઉ છુ શરીર સતત બદલાયા કરે છે મારુ શરીર બદલાતુ હોવાના મને અનુભવ થાય છે મારુ શરીર પરિવર્તનશીલ છે એટલે નાશવત છે શરીરનો નાશ થાય છે વહેલો કે મોડો

મનની વાત એ છે કે મારુ શરીર બદલાય છે, પણ "હુ" બદલાતો નથી શરીરમા પરિવર્તન થાય છે, પણ "હુ"મા પરિવર્તન થતુ નથી "હુ"મા પરિવર્તન થતુ હોવાનો કોઈ અનુભવ થતો નથી "હુ" તો એનો એ જ રહે છે "હુ"નુ પરિવર્તન નથી "હુ" પરિવર્તનશીલ નથી એટલે "હુ" નાશવત નથી "હુ" પરિવર્તનશીલ નથી એટલે "હુ"નો આદિ નથી એટલે "હુ"ના અત નથી મને મારા અસ્તિત્વની પાકી ખાતરી છે મારા શરીરના તમામ પરિવર્તનોમા "હુ" એનો એ રહ્યો છુ "મારા"મા પરિવર્તન નથી એટલે "મારા" નાશ નથી હવે એ વાતની મને પાકી ખાતરી થઈ જાય કે મારો આદિ નથી, મારો અત નથી, હુ ક્યારેય નહોતો એવુ મને લાગતુ નથી હુ કદી નહી હોઉ એવુ પણ મન માનતુ નથી હુ હમેશા હતો અને હમેશા હોઈશ એવુ લાગે છે મન શાશ્વતતાની જરા પણ શક લાગતી નથી મારી શાશ્વતતા સહજથી પર છે મન ચોક્કસ લાગે છે હુ અમર્ત્ય છુ હુ નિત્ય છુ હુ શાશ્વત છુ, તો પછી હુ કોણ છુ ?

હવે એની તપાસ કરીએ. આ પાનાની આ લીટી તમે વાચો છો ત્યા સુધીનુ જીવન તમે જીવ્યા તમે જીવ્યુ જીવન ક્યા ગયુ ? તમે જીવ્યુ જીવન હાલ ક્યા છે ? જવાબ સ્પષ્ટ છે તમારુ અને મારુ પાછલુ તમામ જીવન મારા સ્મૃતિકોષમા ચાલ્યુ ગયુ મારુ પાછલુ તમામ જીવન સ્મૃતિ બની ગયુ પણ સ્મૃતિ આખરે છે શુ ? સ્મૃતિ આખરે એક વિચાર છે મારુ પાછલુ તમામ જીવન એક વિચાર બની ગયુ તે વિચારનુ અસ્તિત્વ છે તે વિચાર હુ જાણુ છુ તે વિચારનુ અસ્તિત્વ છે તે પણ હુ જાણુ છુ એ વાત સ્પષ્ટ છે કે વિચારને હુ જાણુ છુ વિચાર મને જાણતો નથી વિચાર મને પહોચી પણ શકતો જ નથી વિચાર મારાથી છે "હુ" વિચારથી નથી, વિચાર મારો છે "હુ" વિચારનો નથી "હુ" ન હોઉ તો વિચાર ન હોય વિચાર ન હોય તોય "હુ" હોય હુ વિચાર નથી હુ વિચારથી પર છુ વિચાર મારાથી ચાલે છે હુ વિચારથી ચાલતો નથી જેનાથી વિચાર છે તે હુ છુ જેનાથી વિચાર ચાલે છે તે હુ છુ તો મારુ સ્વરૂપ કેવુ હશે?

ચરિત્ર

શ્રી રમણ મહર્ષિ

જશવંત કાનાબાર

સને ૧૮૭૯ ડિસેમ્બરની ૩૦મી તારીખે, દક્ષિણ ભારતમાં મદુરાથી ત્રીસ માઈલ દૂર એક નાનકડા 'તિરુચુઝી' નામના ગામમાં એક સાધારણ પણ સુશીલ સંસ્કારી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં એક વિરલ વિભૂતિનો જન્મ થયો.

છેલ્લાં સો વર્ષમાં ભારતના પ્રાચીન જ્ઞાન અને વિશ્વમાં અજોડ ગણાતી એવી આ દેશની સંસ્કૃતિનાં વિસ્તાર અને પ્રતિષ્ઠા માટે, સેંકડો નહીં બલકે હજારો ગ્રંથો લખાયા હશે અને લાખો પ્રવચનો થયાં હશે, પણ આ મહાપુરુષના જીવનથી જેટલું આ કાર્ય સિદ્ધ થયું છે, તેટલું કદાચ આ હજારો ગ્રંથો અને અસંખ્ય ઉપદેશોથી સાધ્ય થયું નહીં હોય. ખરેખર, આ મહાન રાષ્ટ્ર અને તેની સંસ્કૃતિ મહર્ષિ રમણ જેવા મહાપુરુષોના પુણ્યપ્રતાપે બચ્યાં છે. જેમનાં જીવન અન્યને પણ પાવન કરે છે તેમના માટે, પ્રાચીન વાઙ્મયમાં જે કહ્યું છે તે શ્રી રમણ મહર્ષિને બરોબર લાગુ પડે છે:

कुलं पवित्रं जननि कृतार्था वसुंधरा पुण्यवती च येन, अपार संसार समुद्रमध्ये लीनं परंब्रह्मणि यस्य चेतः॥

આ અનંત ફેલાયેલા સંસારમાં પરબ્રહ્મ-પરમાત્મામાં જેણે પોતાનું મન લીન કરી દીધું એવા મહાપુરુષના જીવનથી તેનું કુળ પવિત્ર છે, જનની કૃતાર્થ છે અને આ પૃથ્વી પણ તેના થકી પુણ્યવતી છે.

એકલા ભારતની નહીં પણ, વિશ્વની મહાન વિભૂતિઓમાં આદરભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે એવી વિરલ આ મહાપુરુષની જીવનગાથા છે. અને એટલું જ ભવ્ય, અનુપમેય તેમનું જીવનદર્શન છે. ખરેખર! આ ભૂમિ તેમના જીવનથી ધન્ય બની છે. એક સાધારણ વકીલ કુટુંબમાં તેમણે જન્મ ધારણ કર્યો. તે ઘટનાને આ ચાલુ વર્ષમાં સો વર્ષ પૂરાં થાય છે. સને ૧૯૭૯નું આ વર્ષ આ મહાપુરુષની જન્મ શતાબ્દીનું વર્ષ છે. કિંમતી અને શાશ્વત જીવનમૂલ્યોનો આજે જ્યારે ચોતરફ હ્રાસ થઈ રહેલો દેખાય છે, વિચાર અને આચારમાં અરાજકતાની જે પ્રચંડ ભરતી જોવામાં આવે છે ત્યારે, આ મહાન વિભૂતિનું જીવન આપણા સૌના માટે એક ઉત્તમ દીવાદાંડીની ગરજ સારે તેવું છે.

રમણ મહર્ષિનું માતા-પિતાએ પાડેલું નામ 'વેંકટરામન' હતું. પોતાના બે ભાઈઓ કરતાં પોતે કંઈ અસાધારણ વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે તેવો કશો ખ્યાલ તેમણે કોઈને પણ આવવા દીધેલ નહીં. અલબત્ત તેમની કેટલીક વિલક્ષણતાનો પરિચય તો સૌને થયેલો જ. કોઈ બોલાવે ત્યારે જ બોલવું, એવી મિતભાષિતા અને નાનપણથી જ ગંભીર અને અંતર્મુખ વૃત્તિ ધરાવતા વેંકટરામન, એકવાર ગાઢ નિદ્રામાં પડે તો પછી તેમને જગાડવાનું બહુ કઠણ થઈ જતું. જાણે યોગનિદ્રામાં સૂતા ન હોય! બુદ્ધિ પણ ખૂબ જ કુશાગ્ર, વાંચે થોડું, પણ સાંભળ્યું કે તુરત યાદ રહી જાય. ગણિત અને તામિલ સાહિત્યમાં ખૂબ રસ, વ્યાયામ પણ એમની પ્રિય પ્રવૃત્તિ.

૧૬ વર્ષના ઉંમરના વેંકટરામનની એક વેળા એક વૃદ્ધ જન સાથે મુલાકાત થઈ. 'આપ

ક્યાંથી આવો છો? એવા પ્રશ્નનો જવાબ મળ્યો: 'અરુણાચલથી-' 'અરુણાચલ'? એ નામ સાંભળતાં જ વેંકટરામનના જન્મ-જન્માંતરના સંસ્કારો જાણે જાગી ઊઠ્યા. કેટલું સુંદર નામ? પાછળથી આ પ્રસંગ યાદ કરતાં તેમણે જ કહ્યું છે કે, તે દિવસે અરુણાચલ શબ્દ સાંભળતાં જ મારાં ચિત્તને કોઈ અવર્ણનીય આનંદની અનુભૂતિ થયેલી. ભવિષ્યમાં, અરુણાચલની સાક્ષીએ પોતાનું મહાન અને ઉગ્ર તપ સિદ્ધ કરનાર આ વિભૂતિના ચિત્તમાં આમ 'અરુણાચલ' શબ્દે સ્થાયી સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

વેંકટરામન જ્યારે પોતાનું ઔપચારિક શિક્ષણ હાઈસ્કૂલમાં લઈ રહ્યા હતા ત્યારે તેમને કોઈ ખાસ ધાર્મિક ગ્રંથોનું વાંચન કે પરિચય કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો ન હતો. તેમ છતાં સત્તર વર્ષની ઉંમરના આ તરુણ વેંકટરામનને એક મહાન અભૂતપૂર્વ આધ્યાત્મિક અનુભવ થયો. મદુરામાં તે વખતે તે પોતાના કાકાના ઘેર રહેતા હતા. તે દિવસે, તે ઘરમાં સાવ એકલા જ બેઠા હતા. શરીર સંપૂર્ણપણે તંદુરસ્ત હતું. એવામાં એકાએક કશા જ સંબંધ-કારણ વગર તેમને મૃત્યુના ભયની જબરી લાગણી થઈ આવી. તેમને ચોક્કસ લાગ્યું કે મરણ પાસે આવ્યું છે, હવે બચી નહીં શકાય, પરંતુ મૃત્યુના ભયે તેમને તત્કાળ અંતર્મુખ બનાવી દીધા. તેમના જ શબ્દોમાં આગળ ઉપર તેમણે આ અનુભવનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે: 'કોઈ પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા વગર, મેં મારી જાતને સંકેત કર્યો: જો હવે મૃત્યુ આવ્યું છે. મેં મારા શરીરના અવયવોને શબની જેમ શિથિલ અવસ્થામાં મૂકી દીધા. શ્વાસોચ્છ્વાસ ધીરે ધીરે મંદ પડતો બંધ થઈ ગયો. બધી ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટા સંપૂર્ણપણે સંકેલાઈ ગયેલ અનુભવી. મેં મારી જાતને કહ્યું: જો આનું નામ મરણ, આ શરીર હવે નિષ્પ્રાણ-નકામું થયું હોઈ, તેને બાંધી સ્મશાને લઈ જવામાં આવશે અને ત્યાં તેને બાળીને તેની રાખ કરવામાં આવશે પણ આ શું? આ બધું તો હું જોઈ રહ્યો છું. આ શરીર મરણ પામ્યું છે, પણ, હું તો મારું હુંપણું એવું ને એવું અનુભવી રહ્યો છું. શરીરથી બિલકુલ અલગ એવી મારી જાતને મેં તે ઘડીએ અસંદિગ્ધપણે અનુભવી. હું શરીર નથી પણ તેને જોનારું બિલકુલ અલગ તત્ત્વ છું. જેને મૃત્યુ સ્પર્શી શકતું નથી એવા અમર આત્મારૂપ મેં મારી જાતને અનુભવી. આ કોઈ વિચારો નહોતા, એક સ્પષ્ટ અનુભૂતિ હતી. બસ, તે ક્ષણથી જ મૃત્યુનો ભય કાયમને માટે અદૃશ્ય થયો. મે, પરમ જાગૃતિ અનુભવી.'

આ એક જ અનુભવે, વેંકટરામનને, વિરલ એવી આત્મદશામાં જાણે કાયમને માટે સ્થિર કરી દીધા. આ અનુભવે એમના જીવનવ્યવહારને સંપૂર્ણપણે બદલી નાખ્યો. પરમ જાગૃતિ અનુભવતું તેમનું ચિત્ત પરમાત્મા પ્રત્યેની સંપૂર્ણ શરણાગતિના ભાવમાં ડૂબેલું રહેવા લાગ્યું અને થોડા જ સમય બાદ એમના મોટાભાઈના હાથમાં વેંકટરામને લખેલી ચિઠ્ઠી આવી: 'મારા પરમ પિતાની શોધમાં તેમના આદેશ અનુસાર, અહીંથી પ્રયાણ કર્યું છે. આ એક પુણ્ય કાર્ય માટે નીકળેલ છે. માટે કોઈએ આ બાબત વિષાદ કરવા જેવું નથી. એને શોધી કાઢવા કંઈ ખર્ચમાં ઊતરશો નહીં.'

ઘેરથી ફક્ત ત્રણ રૂપિયા લઈને નીકળેલા વેંકટરામનને પેલા વૃદ્ધ પાસેથી સાંભળેલું પવિત્ર તીર્થસ્થાન અરુણાચલનું ઉત્કટ સ્મરણ થઈ આવેલું. પણ, તે કેટલું દૂર છે તેની તેને ક્યાં ખબર હતી? ત્રણ રૂપિયા તો રસ્તામાં અધવચ્ચે જ ખર્ચાઈ ગયા. રસ્તામાં ખાવા માટેના પૈસા પણ રહ્યા નહીં. પણ, ચિત્તમાં અરુણાચલના દર્શનની લગન હતી. પશ્ચિમે ભારતમાંના

કોઈને ઉપદેશ આપતા નહી બહુ પૂછવામા આવે ત્યારે ક્યારેક જ જવાબ આપતા તેમની આખોમા અભૂતપૂર્વ તેજ હતુ તેમની સાથે દૃષ્ટિ મેળવનારને તેઓ મોટે ભાગ મૌનથી જ સમજાવતા 'मौनव्याख्यात् प्रकटित परब्रह्मतत्त्वम्' દક્ષિણામૂર્તિની જેમ મૌનથી જ પરમાત્મતત્ત્વનો બોધ કરાવતા પોતાના પૂર્વાશ્રમની વાત, કોઈ આગ્રહપૂર્વક પૂછે તો પાગ કહેતા નહી પાગ તેમની કીર્તિ વધુ ને વધુ ફેલાતા છેવટે, તેમને વર્ષોથી શોધી રહેલા તેમના કાકા નેલ્લિયપ્પય્યર અને માતા અલઘમ્મા તેમની પાસે આવી પહોચ્યા છ વર્ષ પહેલા જ પોતાના પતિને ગુમાવી ચૂકેલા વિધવા માતા અલઘમ્મા, પોતાના લાડકા પુત્ર વેકટરામનને આમ નાની ઉમરમા સન્યાસી થઈ બેઠેલ જોઈ, ખૂબ જ કલ્પાત કરવા લાગ્યા, અને રડતા રડતા તેમને બધુ છોડી, ઘેરે પાછા ફરવા સમજાવવા લાગ્યા પરતુ વેકટરામન શાત અને નિશ્ચલ રહ્યા પરમ વૈરાગ્યમા સ્થિર થયેલા વેકટરામનના ચિત્ત પર, કાકાની, માતાની તેમ જ મોટા ભાઈ નાગસ્વામી વગેરેની વિનતીઓ આજીજીઓની કોઈ અસર થઈ નહી તો સ્વજનો નિરાશ થઈ પાછા ફર્યા વખત જતા તેમના માતા અલઘમ્મા પોતે જ, વેકટરામન પાસે આવીને રહ્યા બાદમા તેમના મોટાભાઈ પાગ તેમની પાસે આવીને રહ્યા આ અરસામા શ્રી વેકટરામન, અરુણાચલ પર્વત પર આવેલા સ્કન્દાશ્રમમા રહેતા હતા અહી વાનરો ખૂબ હતા, પરતુ તે બધા સ્વામી વેકટરામનના મિત્રો બની ગયેલા લોકોની પણ અવરજવર ખૂબ રહેતી તે પૈકી શ્રી ગભીરમશેષય્યરે સ્વામીને જે પ્રશ્નો પૂછેલા અને તેના તેમણે જે જવાબો આપેલા, તે નોંધી રાખેલા, જે પાછળથી શ્રી રમણાશ્રમ તરફથી (અ સેલ્ફ ઇન્કવાયરી) 'આત્મ વિચારણા' પુસ્તિકારૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે આ પછી સ્વામી વેકટરામન પર્વત પર આવેલ વિરૂપાક્ષી ગુફામા રહેવા ગયેલા ત્યા તેમની પાસે આવનારાઓ પૈકી શ્રી શિવપ્રકાશમ્ પિલ્લૈએ સ્વામીના બતાવેલ માર્ગે, ખૂબ સાધના કરી ઘણા વખતની મૌન સાધના બાદ તેમાણે સ્વામીજીને જે પ્રશ્નો પૂછ્યા, તેના સ્વામીએ, લખીને ઉત્તરો આપેલ, જેમા તેમની સર્વ અનુભૂતિનો સાર સમાઈ જાય છે આ પ્રશ્નો અને ઉત્તરો પાછળથી 'હુ કોણ' (અ હુ એમ આઇ) નામે પુસ્તિકા રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે

આ અરસામા શાસ્ત્રવેત્તા પડિત પ્રવર ગણપતિ શાસ્ત્રી સ્વામી વેકટરામનની ખ્યાતિ સાભળી તેમની પાસ આવી પહોચ્યા ગણપતિ શાસ્ત્રીએ તેમની પાસ નમ્રતાપૂર્વક નિવેદન કરતા કહ્યુ 'વેદ-વેદાગ, દર્શનો, પુરાણો વગેરેનો ઘણો અભ્યાસ કર્યો, ઘણા યુવાનોને સસ્કૃતિપ્રચારના કામોમા પ્રેર્યા, ઘણુ તપ કર્યુ, પણ મનને સમાધાન, શાતિ હજી પ્રાપ્ત થયા નથી તો સાચુ તપ કોને કહેવુ?' 'સ્વામી વકટરામન તેમની હમેશની ટેવ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તરમા મૌન રહ્યા સ્વામી સાથે દૃષ્ટિ મળતા જ, ગણપતિ શાસ્ત્રી પરમ શાતિનો અનુભવ કરવા લાગ્યા આમ ને આમ ઘણો સમય પસાર થઈ ગયો આખરે, મૌન ખોલતા ધીમા અવાજે સ્વામી બોલ્યા 'અહભાવનો જ્યાથી ઉદ્ભવ થાય છે ત્યા સતત અનુસધાન કરતા રહેતા, મન આખરે તેમા જ લય પામી જશે, એ જ સાચુ તપ છે ' આ પછી સ્વામી સાથેના અવારનવારના સત્સગથી પડિતશિરોમણિ ગણપતિ શાસ્ત્રીને ખાતરી થઈ કે, સ્વામીએ, ભલે કોઈ શાસ્ત્રગ્રથો વાચ્યા ન હોય, પાગ શાસ્ત્રોમા કહેલા અનુભવોનો સ્વામીને અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર થયેલો છે વળી સ્વામીનુ દર્શન સ્પષ્ટ છે અને પથ, સપ્રદાય

કર્મકાંડોથી રહિત તેમણે બતાવેલી 'આત્મ-વિચારણા'ની સાધના પદ્ધતિ તો બિલકુલ સીધી અને સરળ હોવાનાં કારણે ખરેખર અદ્દભુત છે. આ બધું સમજીને અત્યંત પ્રભાવિત થયેલા ગણપતિ શાસ્ત્રીએ સ્વામીની પ્રશસ્તિમાં સંસ્કૃતમાં પાંચ શ્લોકોની રચના કરી. સ્વામીના મૂળ 'વેંકટરામન' નામના છેલ્લા ત્રણ અક્ષરો 'રમણ' તેમને બહુ યોગ્ય લાગ્યા. સદાયે આત્મતત્ત્વમાં રમણ કરનારા સ્વામીને પંડિતજીએ, મહર્ષિ તરીકે સંબોધ્યા અને પોતાના શિષ્યો સહિત સૌ કોઈને પંડિત ગણપતિ શાસ્ત્રીએ આજ્ઞા કરી કે સ્વામીને, હવેથી રમણ મહર્ષિ કહીને ઓળખવા. આમ વેંકટરામન, સ્વામીમાંથી રમણ મહર્ષિ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે સમગ્ર ભારતમાં અને ભારત બહારના દેશોમાં, રમણ મહર્ષિ રૂપે અધ્યાત્મ સૂર્યનાં જ્ઞાનકિરણોની પ્રભા ફેલાવા લાગી.

લોકોના નાના મોટા સમૂહો આ સિદ્ધ જ્ઞાની પુરુષના દર્શને આવવા લાગ્યા. દેશવિદેશના જિજ્ઞાસુ સાધકો, શાંતિ, સમાધાન અને માર્ગદર્શન માટે તેમની પાસે આવી રહેવા લાગ્યા. સને ૧૯૨૨માં અવસાન પામેલાં તેમના માતુશ્રી અલઘમ્માની સમાધિની નજીકમાં જ સાધકો, રહેઠાણો બાંધી રહેવા લાગ્યા. અનેકાનેક સાધકો ભક્તોના પ્રવાસોથી જોતજોતામાં ત્યાં અરુણાચલ તિરુવન્નમલે તીર્થસ્થાનમાં પાછળથી જગવિખ્યાત બનેલા ખૂબ શાંત અને સુંદર એવા રમણાશ્રમની સ્થાપના થઈ. જો કે મહર્ષિએ આ પ્રવૃત્તિઓ કે આશ્રમની રચનામાં કોઈ સક્રિય રસ લીધેલ નહીં. એ તો એવા ને એવા જ તટસ્થ, નિઃસ્પૃહ અને સમાધિનિષ્ઠ રહેલા. તેમની સાક્ષીભાવની, આત્મનિષ્ઠાની વાતો કેવળ શબ્દોમાં નહોતી. અને શબ્દોનો તો તેઓએ તેમના જીવનમાં ઓછામાં ઓછો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમનામાં પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે રહેલા પ્રેમ અને ઊંડા સદ્દભાવની અસર હિંસક પ્રાણીઓ પર પણ થતી. મહર્ષિએ, આશ્રમમાં કેટલાંક પ્રાણીઓને પણ ખૂબ પ્રેમથી રાખેલાં, તેમના પશુપ્રેમની વાતો હૃદયને ભાવભીનું કરે તેવી છે.

એક અંધારી રાત્રે, આશ્રમમાં લાકડીઓ લઈ કેટલાક ચોરો દાખલ થયેલા. કેટલાક આશ્રમવાસીઓ પર પ્રહારો કરવા ઉપરાંત આ ચોરોએ, મહર્ષિ પર પણ, લાકડીઓથી પ્રહારો કર્યા. આથી આશ્રમવાસીઓ ઉશ્કેરાઈ, સામનો કરવા તત્પર થયા. મહર્ષિએ તેમને તત્કાળ અટકાવ્યા. એક ચોરે ચોરી કરવામાં સગવડતા થાય તે માટે ફાનસ માગ્યું. મહર્ષિએ એક આશ્રમવાસીને ફાનસ આપવા આદેશ કર્યો અને તમામ આશ્રમવાસીઓને પોતાની સાથે મુખ્ય ઓરડાની બહાર આવી જવા કહ્યું. ચોરો, પોતાને ઠીક લાગે તે ચીજવસ્તુઓ લઈ ચાલ્યા ગયા. ત્યારે બધો વખત શાંત અને સ્વચ્છ રહેલા મહર્ષિએ કહ્યું: 'એ તો માર્ગ ભૂલેલા માનવીઓ હતા, તેમને તેમનું કામ કરવા દેવું જોઈએ. આપણે સાધુ કહેવાઈએ. આપણે આપણો ધર્મ ન ચૂકવો જોઈએ.' સવારે આશ્રમમાં પોલીસ તપાસ માટે આવી પણ મહર્ષિએ પોતાને થયેલ ઈજા વિશે કે ચોરી વિશે કાંઈ કહ્યું નહીં.

સને ૧૯૩૬ની સાલમાં, કોઈકે આશ્રમ સંબંધમાં કોર્ટમાં કેસ દાખલ કર્યો. તેમાં કોર્ટથી નિમાયેલ કમિશન, મહર્ષિનો જવાબ લેવા આશ્રમમાં આવ્યું. તે વખતે પૂછવામાં આવેલ પ્રશ્નોના મહર્ષિએ જે ઉત્તરો આપેલા છે, તે તેજસ્વી જ્ઞાનની તેજધારાસમા, નિર્લેપભાવ અને અનાસક્તિની પરાકાષ્ઠાભર્યા છે. મહર્ષિએ કહ્યું: 'મારો કોઈ આશ્રમ નથી....આશ્રમાતીત છું. કોઈ મિલકત મેં માગી નથી. અહીં રહેનારાં

સાધકોએ ધીરેધીરે આ બધું ઊભું કર્યું છે. મેં તેમને કદીયે સમર્થન આપ્યું નથી તેમ, તેમને અટકાવ્યાં પણ નથી. જે મિલકતો આ રીતે ઊભી કરાઈ છે તેમાં કશાને હું ચાહતો નથી તેમ કશાનો તિરસ્કાર કરતો નથી. લોકો પ્રશ્નો પૂછે છે તેના હું જે જાણું છું તે અનુસાર જવાબ આપું છું. લોકો આને ઉપદેશ ગણતા હોય તો ભલે. મારો કોઈ શિષ્ય નથી તેમ હું કોઈનો ગુરુ નથી.'

આ દેશના અસંખ્ય લોકોએ તેમનાં પાવનકારી દર્શન અને સાંન્નિધ્યનો લાભ લીધો. તેમાં, ગાંધીજીના અંતેવાસીઓ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ, શ્રી જમનાલાલ બજાજ, શંકરલાલ બેન્કર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, શ્રી રામકૃષ્ણ મિશન પેરિસના અધ્યક્ષ સ્વામી સિદ્ધેશ્વરાનંદ, શ્રી અરવિંદ આશ્રમના દિલીપકુમાર' રૉય, સર સી. પી. રામસ્વામી અય્યર, દીવાન બહાદુર કે. સુંદરમ્ ચેટિયાર, ડૉ. હાફિઝમહમદ, ગુજરાતના શ્રી મનુ સૂબેદાર, સ્વામી માધવતીર્થ વગેરે મહાનુભવોએ મહર્ષિ સાથેની મુલાકાતોનું જે વર્ણન કરેલ છે તે ખરેખર હૃદયંગમ છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોના લોકો પૈકી સૌપ્રથમ મહર્ષિના સંપર્કમાં આવનારા એફ. એચ. હમ્ફ્રીસ નામે એક બ્રિટિશ પોલીસ અમલદાર હતા. મહર્ષિ સાથેની મુલાકાતો, વાતચીત અને તેથી પોતાને મળેલ આધ્યાત્મિક લાભના અહેવાલો શ્રી હમ્ફ્રીસે, ઈંગ્લૅંડમાંથી પ્રસિદ્ધ થતા 'સાયિમક ગૅઝેટ' પર મોકલી આપ્યા. તે છપાતાં પશ્ચિમના જગતને મહર્ષિનો પહેલવહેલો પરિચય મળ્યો. પછી તો મહર્ષિના પરિચયમાં આવનાર વર્સેલિસની લેખિકા પાસ્કાલાઈમ મેઈલર્ટે 'ટર્ન ઈસ્ટવર્ડઝ (પૂર્વ તરફ વળો) નામે ગ્રંથ લખીને, અને જાણીતા ગૂઢવાદી લેખક અને પત્રકાર પોલ બ્રન્ટને 'એ સર્ચ ઈન સિક્રેટ ઈન્ડિયા' (ભારતના આધ્યાત્મિક રહસ્યની ખોજમાં) નામે અદ્ભુત ગ્રંથ લખીને, રમણ મહર્ષિ માટે, સારાયે પશ્ચિમી જગતમાં અભૂતપૂર્વ કુતૂહલ અને રસ પેદા કરી દીધાં. વિદેશોના કેટલાંયે ક્ષેત્રોના જાણીતા અને અગ્રણી મહાનુભાવોએ, આ પછી મહર્ષિના જ્ઞાન અને સાન્નિધ્યનો લાભ માણ્યો. તેમાં લશ્કરી અફસર મેજર ચેડવિક આર્થર ઓસ્બોન, એસ. એસ કોહેન, વિખ્યાત અંગ્રેજી સાહિત્યકાર સોમરસેટ મોમ, પેરિસ યુનિવર્સિટીના મોન્સિયેર લૌકોમ્બે વગેરે મુખ્ય હતા. આ લોકોએ મહર્ષિ વિશે કંઈ ને કંઈ ભાવો પ્રકટ કરતાં લખાણો પણ લખ્યાં છે.

અરુણાચલ તિરુવન્નમલૈયામાં આવીને મહર્ષિએ નિવાસ કર્યાને સને ૧૯૪૬માં ૫૦ વર્ષ પૂરાં થયાં દેશવિદેશના ઘણા લોકોએ રમણાશ્રમમાં ભેગા થઈ, આ પ્રસંગને સુવર્ણમહોત્સવ તરીકે ઊજવ્યો. સત્તા, સંપત્તિ અને કીર્તિનાં કોઈ પણ પ્રલોભન આ મહાપુરુષની આત્મનિષ્ઠાને ચળાવી શક્યાં નહીં. એક જ સ્થાનમાં, પચાસ વર્ષો એક ધારાં રહ્યાં છતાં સમગ્ર વિશ્વમાં તેમનો આધ્યાત્મિક સંદેશો પહોંચી શક્યો અને અનેક લોકો તેમની પાસે આકર્ષાઈ આવ્યા તે કેવળ મહર્ષિના અલૌકિક બ્રહ્મનિષ્ઠ જીવન અને વિશુદ્ધ પાવનકારી ચારિત્ર્યના કારણે બની શક્યું. જીવનભર માનવજાતના એક પરમ મિત્ર તરીકે તેઓ રહ્યા. ઉપદેશક તરીકેની ભૂમિકા તેમણે ક્યારેય સ્વીકારી નહીં ઉપદેશ માટે, દેશવિદેશમાં ફરવા આવવા માટેનાં આમંત્રણોનો તેમણે નમ્રતાપૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો. અને તિરુવન્નમલૈની બહાર ક્યારેય નીકળ્યા નહીં. હળવી પ્રસન્ન મુદ્રામાં તેઓ આવાં આમંત્રણોનો પ્રત્યુત્તર આપતાં કહેતા: 'કોને

ઉપદેશ આપું?' કોઈ બીજા હોય તો ને? સમાજનું ભલું કરવાની જો વાત હોય તો, શું બોલવાથી જ હંમેશાં અસર પહોંચે છે? તમામ દ્વંદ્વોથી પર એવી પરમાત્મ શક્તિમાં સ્થિર થયેલા મનની બીજાઓ પર, પ્રગટવાણી કરતાં અનેકગણી કલ્યાણકારી અસર થાય છે. બોલાયેલા શબ્દો કરતાં, વિચારોનું પણ મૌન સાધેલા મનની શક્તિ પર તેમનો અપાર વિશ્વાસ હતો. અને તેના પર તેઓ હંમેશાં ભાર મૂકતા. આ બાબતનો જીવતો જાગતો પુરાવો મહર્ષિ પોતે જ હતા. તેમના સાન્નિધ્યમાં આવનાર પ્રત્યેક પર, તેઓશ્રીની આંખોમાં રહેલ અલૌકિક આધ્યાત્મિક તેજની અને કેવળ મૌન દ્વારા પ્રશ્નોના જવાબ આપવાની તેમની શક્તિની અસર થયા વગર રહેતી નહીં. તેમના ભવ્ય પ્રશાંત સાન્નિધ્યમાં લોકોના અગાઉથી તૈયાર કરીને લાવેલા પ્રશ્નો પણ ક્યાંય ખોવાઈ 'તા. દક્ષિણામૂર્તિ સ્તોત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે - गुरोस्तु मौनं व्याख्यानम्, शिष्यास्तु छिन्नसंशयाः। જેવી સ્થિતિ થતી. મહર્ષિએ પોતાની પાછળ કોઈ પંથ ઊભો કર્યો નહીં. કોઈ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો નહીં તેમ કોઈ શિષ્યમંડળ બનાવ્યું નહીં. લોકોએ તેમની સાધનાપદ્ધતિને ખૂબ બિરદાવી. પણ, મહર્ષિએ, પોતે કંઈ નવું જ કહ્યું છે, એવો દાવો કદી કર્યો નહીં. ઊલટું, આત્મવિચારણાનો પોતે ચીંધેલ માર્ગ, મૂળભૂત આધ્યાત્મિક પરંપરાનો છે-તેમ એમણે હંમેશાં કહ્યું. મહર્ષિએ કોઈ મત, સંપ્રદાય કે પંથના વિરોધ કે ખંડન કર્યાં નહીં. પોતે નિવૃત્ત સંન્યાસી હોવા છતાં પ્રવૃત્તિવાદ કે કર્મમાર્ગનું કદી ખંડન કર્યું નહીં. ઊલટું, કર્તાપણાની ભાવના છોડી દઈ, કર્મ કરવાનો આદેશ આપ્યો. પોતા માટે 'હું' અને 'મારું' એવા શબ્દો તેમના મુખમાંથી ભાગ્યે જ નીકળતા. મહર્ષિના આવા મુક્ત વલણની દુનિયાભરના વિચારકો અને ચિંતકો પર ઊંડી અસર થઈ.

મહર્ષિ કાળથી પર થઈ ગયેલ વિભૂતિ હતા. પચાસ વર્ષનો સમય બીજાઓના માટે હતો. આ સમયગાળા દરમિયાન માનવસમાજે, સાધેલ અભૂતપૂર્વ આધિભૌતિક પ્રગતિની વાતોની કે, બબ્બે વિશ્વયુદ્ધો ખેલી નોતરેલ મહાવિનાશની વાતોની મહર્ષિના ચિત્ત પર કોઈ અસર થઈ શકી નહોતી. કાળ, હંમેશાં બનાવમાં રહેલો છે. સર્વ આશ્ચર્યોમાંના પરમ આશ્ચર્યરૂપ અખંડ એકરૂપ આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરનાર મહર્ષિ માટે કોઈ બનાવ રહેલ નહીં તેમ કશાનું આશ્ચર્ય રહેલ નહીં. શરીરના કારણે જે દેશનું સ્થળનું બંધન દેખાતું રહેલું તેનો પણ હવે જાણે અંત આવવાનો હોય તેમ સને ૧૯૪૭માં તેમનું શરીર લથડ્યું. ડાબા હાથની કોણી નીચે થયેલ એક ભારે પીડાકારી ગૂમડાએ, વારંવાર ઑપરેશનથી તેને દૂર કર્યાં છતાં, મહર્ષિના શરીરનો પીછો છોડ્યો નહીં. અસહ્ય પીડા છતાં, મહર્ષિના ચિત્તની પ્રસન્નતા અને તેમના મુખ પરનું સ્મિત વિખરાયાં નહીં. મૃત્યુ વખતે પ્રગટ થતાં લક્ષણો આંચકી, તાણ, સંઘર્ષ વગેરેમાંનું કંઈ પણ મહર્ષિમાં જોવામાં ન આવ્યું. મહાનિર્વાણની ઘડીએ, મહર્ષિએ પોતાની દિવ્ય તેજયુક્ત આંખો થોડા સમય માટે ખોલી, મુખ પર સ્મિત વેરાયું ત્યાં ધીરેથી શ્વાસ બંધ થયો. ૧૪ એપ્રિલ, ૧૯૫૦ની રાત્રે ૮-૪૭ વાગ્યે, મહર્ષિએ, આ નશ્વર દેહ છોડી વિદેહ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી. બરોબર એ જ વખતે સેંકડો લોકોએ યોગાનુયોગ અરુણાચલના શિખર પરના આકાશમાં રહેલા એક તેજસ્વી તારાને તેજનો લીસોટો પ્રસરાવતો, પર્વતમાળા પાછળના અવકાશમાં લીન થતો જોયો.

શ્રી રમણ મહર્ષિ આ સદીના એક સમર્થ

અદ્વૈતવાદી હતા. તેમનો કોઈ વાદ નહોતો. છતાં પરંપરાની દ્રષ્ટિએ કહેવું હોય તો કહી શકાય કે તેઓ અજાતવાદી હતા. मानवदेहे नृत्यति वेदांत-सिद्धांत - જાણે વેદાંતનો સિધ્ધાંત નાચતો હોય એવી એમની જીવનલીલા હતી. તેઓ બહુ જ ઓછું બોલ્યા છે પણ જે કહ્યું છે તે સારરૂપ અને સૂત્રાત્મક છે. તેમણે પોતે બહુ થોડું લખ્યું છે. તેમની અમૃતવાણી પ્રગટ કરતા ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે:

(૧) આત્મવિચારણા, (૨) હું કોણ? (૩) આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન, (૪) અરુણાચલ પંચકર્મ, (૫) સદ્દર્શન ચાલીમા, (૬) મહર્ષિ સાથેના વાર્તાલાપો, (૭) કેટલીક છૂટી છવાઈ સંસ્કૃત તેમ જ તામિલમાં રચાયેલી કાવ્યપંક્તિઓ તથા આત્મબોધ, વિવેકચૂડામણિ વગેરે ગ્રંથોના તેઓશ્રીએ કરેલ ભાષાંતરો

મહર્ષિનું અજાતવાદનું દર્શન મુખ્યત્વે આ પ્રમાણે છે: સર્વત્ર એક અને અખંડસત્, ચિત્ અને આનંદસ્વરૂપ આત્મસત્તા જ બસ છે કંઈ ઉત્પન્ન થતું નથી. કંઈ નાશ પામતું નથી જીવ, જગત અને ઈશ્વર, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું વાસ્તવમાં કોઈ અસ્તિત્વ નથી, બધું કલ્પિત છે. પોતે જ રચેલ એક શ્લોકમાં તેઓ કહે છે:-

'हृदयकुहुरमध्ये केवल् ब्रह्म मात्रम्।
अहमहम् इति आत्मरूपेण भाति॥'

'હૃદયરૂપી ગુફામાં કેવળ એક બ્રહ્મતત્ત્વ વિલસે છે જે (દરેકમા) 'હું હું રૂપે પ્રકાશે છે ' આ આત્મતત્ત્વ જ એકમાત્ર દ્રષ્ટા છે, જ્ઞાતા છે. માણસે, બીજું બધું જાણવાનો નાદ છોડીને પ્રથમ આ જાણનારને જાણવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. એને જાણતા જ બધા પ્રશ્નોનો અંત આવશે. માણસે અંતર્મુખ થઈ, 'હું કોણ?' એવો પ્રશ્ન પોતાની જાતને પૂછવો જોઈએ. આ 'પ્રશ્નનો મનથી જવાબ આપવાનો કોઈ પ્રયત્ન કર્યા વગર,' હૃદયની ઊંડાણમાં જઈ, આ 'હું પણું' શું છે તે જોવા તે ક્યાંથી ઉદ્દ્ભવે છે તે મૂળમાં જવા સદાયે તત્પર રહેવુ. કોઈ વિચારો આવે તો, તેનાથી જરાપણ ગભરાયા કે ચલિત થયા વગર આ વિચારો કોને ઉદ્દ્ભવે છે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવી હુંપણાના મૂળની શોધ જારી રાખવી. આ આત્મવિચારણાનો માર્ગ છે. આ રસ્તે આગળ જતા, સાધક પોતાના ધ્યેયને.એક દિવસ જરૂર પામી જશે.

આત્મવિચારણાના માર્ગે ચાલવાની સાધકને પોતામાં જો શક્તિ ન લાગતી હોય તો, મહર્ષિએ, પરમાત્માને સર્વસમર્પણ કરવાના પરંપરાગત શરણાગતિના માર્ગને તેટલો જ અસરકારક ગણાવ્યો છે પરંતુ, મહર્ષિ કહે છે આવી શરણાગતિ સંપૂર્ણ અને બિનશરતી હોવી જોઈએ ટ્રેઈનમાં બેઠા પછી માથા પર જરા જેટલો સામાન પણ ઊંચકી રાખવાનો શો અર્થ ? માટે અહંભાવ સહિત બધુ પરમાત્માને સમર્પિત કરી દેવું જરૂરી છે તેવું સમર્પણ થતાં જ અંતિમ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'મહર્ષિ આપણી વચ્ચે આજે ભલે સદેહે નથી, પણ જે અમર આત્મતત્ત્વનું તેમણે જીવનભર પ્રતિપાદન કર્યું તે રૂપે તેઓ હજુ પણ આપણા વચ્ચે જ છે. અને પ્રેમ, સમતા તથા એકાત્મભાવની ઊણપથી પીડાતી માનવજાતને તેઓ સદાકાળ તેમનો જ્ઞાનપ્રકાશ આપતા રહેશે તેમ માનવા મન સ્વાભાવિક રીતે પ્રેરાય છે

*

ઘૂંટણિયે પડીને જીવવા કરતા આપણા પગ પર ઊભા રહીને મરવું વધારે બહેતર છે.

લોકગીતો

કન્યાને વિદાય

રમણીક મહેતા

લગ્નનો ઝાકમઝોળ ઉત્સવ પૂરા આનંદથી ઊજવાઈ રહ્યા પછીની પળ પુત્રીને વિદાય દેતાં દાદાજી, દાદીમા, માતપિતા ને ભાઈભાંડુને માટે અત્યંત નાજુક નીવડે છે. પૂરા લાડકોડ ને જતનથી વર્ષો સુધી જે છોડને પાળ્યો-પોષ્યો, જે કોયલરાણીના મીઠામધુરા ગીતલલકારથી આખાયે કુટુંબમાં કલ્લોલ ગાજી રહેતો હતો, તેનું અંતે શું આ પરિણામ? કેટલું કરુણ એ દશ્ય છે! કઈ માતા, કયો પિતા આ પ્રસંગ ભૂલી શકે એમ છે? 'કન્યા છે ધન પારકાનું' શકુંતલાને વિદાય દેતા મહર્ષિ કણ્વનુંએ વચન દિલમાં કેવું સોંસરું ઊતરી જાય છે! વિદાય દેનારાં માતાપિતાની ને આણજાણ પરભોમમાં, પરજનને સ્વજન બનાવવાના કોડ સાથે વિદાય [illegible]ી પુત્રીની આ પ્રસંગની વેદનાને દુનિયાભરનાં લોકગીતોમાં સ્થાન મળ્યું છે. સંસ્કાર-સૂત્રે એક એવા હિંદના આંતરપ્રાંતનાં લોકગીતોનું સામ્ય એકસંસ્કારની સાક્ષી પૂરે છે. આ પ્રસંગનાં રાજસ્થાની, હિંદી, પંજાબી ને ગુજરાતી લોકગીતો સરખાવવાનું અહીં સુગમ થઈ પડશે.

કન્યાને પરણાવ્યા બાદ તેને સાસરે વળાવતી વખતનો સમય સાચે જ ખૂબ હૃદયદ્રાવક હોય છે. પુત્રીની જુદાઈથી ઘરબાર, મહેલ-મકાન, ગલીકૂંચી, પશુપક્ષી અને ઈંટ-પથ્થર સુધ્ધાં રુદન કરતાં લાગે છે. આ કરુણાજનક દશ્યને કવિકુલગુરુ કાલિદાસે પોતાના 'શાકુંતલ' નાટકમાં આલેખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જ્યારે કણ્વ જેવા વિરક્ત તપસ્વી પણ પુત્રીના વિરહથી વિહ્વળ બની આંસુ સારે છે, તો પછી સંસારી માનવીઓનું તો પૂછવું જ શું?

પુત્રી ક્યાં ઊછરે છે અને ક્યાં જઈને તેને પોતાનું ઘર બનાવવું પડે છે? પંદરસોળ વર્ષ પર્યંત જેને તે પોતાનું ઘર સમજતી રહી છે, ત્યાં તો એક મહેમાન જેવો અનુભવ કરે છે. હવે ભાભીની આજ્ઞા વિના તે કોઈ પણ વસ્તુનો ઉપયોગ કરી શકતી નથી. વિનાબોલાવ્યે તે પિયરમાં પણ આવી શકતી નથી. સાસરિયામાં સૌ નાનાં-મોટાં તેની પ્રત્યેક હિલચાલને આલોચક બનીને નિહાળે છે. ઊઠતાં-બેસતાં, ખાતાં-પીતાં, વાતચીતમાં અને શિષ્ટાચારમાં જરા જેટલી પણ ત્રુટિ નજરે પડતાં, તેઓ કટાક્ષ કર્યા વિના નથી રહેતાં. જેમના સ્વભાવ અને પ્રકૃતિનો તેને જરા પણ ખ્યાલ નથી. જ્ઞાન નથી, એ સૌને પ્રસન્ન રાખતાં એ તેનું કર્તવ્ય બને છે. એમનાં હૃદયોને જીતી તેને ઘરની રાણી બનવાનું હોય છે. આ સૌ બાબતોનો વિચાર આવતાં કન્યાપક્ષની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગે છે. સ્ત્રીઓનાં કરુણારસથી ભરપૂર ગીતો હૃદયને વધારે દ્રવિત કરી મૂકે છે. પહેલાં એ વિશેનાં થોડાંક રાજસ્થાની લોકગીતો જોઈએ:

મ્હે થાઁને પૂછાઁ મ્હાઁ રી ધીવડી,
મ્હે થાઁને પૂછાઁ રી બાળકી;
ભિતરો બાબૈજી રો લાડ છોડ'ર.
બાઈ, સિધ ચાલ્યા?
મ્હે રમતી બાબો-સા રી પોળ,
મ્હે રમતી બાબો-સા રી પોળ;
આયો સગૈજી રો સૂવટો,
ગાયડમલ લે ચાલ્યો.'
મ્હે થાઁને પૂછાઁ મ્હાઁ રી બાળકી,
મ્હે થાઁને પૂછાઁ મ્હાઁ રી ધીવડી;

અિતરો માઆજી રો લાડ છોડ'ર,
બાઆી, સિધ ચાલ્યા?
આયો સગેજી રો સૂવટો;
હે આયો સગેજી રો સૂવટો;
ઓ લેગ્યો ટોળી માઁ સૂઁ ટાળ,
ફૂટરમલ લે ચાલ્યો.
મ્હે થાઁને પૂછાઁ મ્હાઁ રી બહનડી,
મ્હે થાઁને પૂછાઁ મ્હાઁ રી બાઆી-સા,
અિતરો વિરેજી રો હેત છોડ'ર,
બાઆી, સિધ ચાલ્યા?
હે આયો પરદેશી સૂવટો,
હે વાગાઁ માઁયલો સૂવટો;
મ્હે તો રમતી સહેલ્યાઁ રી સાથ,
જોડી રો જાલમ લે ચાલ્યો.

હે લાડવાઈ દીકરી! તું પિતાનો આટલો બધો પ્રેમ છોડીને ક્યાં જાય છે?

પુત્રી કહે છે: હું પિતાજીના આંગણમાં ખેલી-કૂદી રહી હતી. વેવાઈનો પોપટ આવ્યો અને મને તે લઈ જાય છે.

હે પ્યારી પુત્રી! માતાનાં આટલાં લાડ તજીને તું ક્યાં ચાલી જાય છે?

વેવાઈનો સપૂત આવ્યો અને તે મને સરખી સાહેલીઓના ટોળામાંથી ટાળીને લઈ જાય છે.

હે વહાલી બહેન, તારા ભાઈનો આટલો પ્રેમ છોડીને તું ક્યાં જાય છે?

એક પરદેશી પોપટ આવ્યો-બાગમાંનો પોપટ આવ્યો - અને મને મારી ખેલતી-રમતી સાહેલીઓના સાથમાંથી ઉપાડી જાય છે.

બીજું ગીત જુઓ:

વન ખઁડ કી એ કોયલ, વનખઁડ છોડ કઠે ચલી?
થારી આળે-દીવાળે ગુડિયાઁ ધરી,
વનખઁડ કી એ કોયલ,
વનખઁડ છોડ કઠે ચલી?
થારી સાથ સહેલ્યાઁ અનુમણી,
વનખઁડ કી એ કોયલ;
વનખઁડ છોડ કઠે ચલી?
થારી માઆજી થારે વિન અણમણા,
થા રી છોટી બૈનડ રોવે એકલડી;
વનખઁડ કી એ કોયલ,
વનખઁડ છોડ કઠે ચલી?
થારો વીરો-સાં ફિરે છે અુદાસ,
વિલખત થારી ભાવજડી;
વનખઁડ કી એ કોયલ,
વનખઁડ છોડ કઠે ચલી?
થારો બાબો સા ફિરે છે અુદાસ,
માઆજી થારી વિલખ રહી,
વનખઁડ કી એ કોયલ,
વનખઁડ છોડ કઠે ચલી?

હે વનખંડ-ઉપવનની કોયલ! તું વનખંડ છોડીને ક્યાં ચાલી જાય છે? હજુ તો કબાટમાં-તાકામાં તારી ઢીંગલીઓ પડી છે. તું એમને છોડી ક્યાં ચાલી નીકળી?

તારી સખી સાહેલીઓ ઉદાસ થઈ રહી છે.

તારી માતા તારા વિના વ્યાકુળ બની રહી છે, તારી નાની બહેન એકલી રુદન કરી રહી છે, હે વનખંડની કોયલ, તું વનખંડ છોડી ક્યાં ચાલી જાય છે?

તારો મોટો ભાઈ ઉદાસ થઈ ફરે છે, તારી ભાભી વલખાં મારી રહી છે; હે વનખંડની કોયલ, તું વનખંડ છોડીને ક્યાં ચાલી જાય છે?

તારા પિતા વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે, તારી માતા કલ્પાંત કરી રહી છે. હે ઉપવનની કોયલડી, તું એ સૌને છોડીને ક્યાં ચાલી જાય છે?

કોયલ ઊડી જતાં ઉપવનની વસંત નથી રહેતી. લાડપ્યારમાં ઊછરેલી કન્યા સાસરે જતાં માતાપિતાનું ઘર સૂનુંસૂનું થઈ જાય છે. કણ્વના આશ્રમમાંથી શકુન્તલાના ચાલ્યા ગયા પછી આશ્રમનાં વૃક્ષોનાં પાને-પાન અને પશુપક્ષીએ પણ સ્નેહનાં આંસુ સાર્યાં હતાં. એ જ ભાવને જુદે સ્વરૂપે, પણ વધુ ઘેરા ભાવથી આલેખતું

આ ગીત જુઓ:

થારે બાબો સાં વાગ લગાયો, એ વનડી.
થારે વિન કૂણ સીંચેગો,
એ મ્હૉરે હરિયે વનરી કોયલી.
થારે વાગૉં મેં ફૂલડા ફૂલ્યા તો
થારે વિન કૂણ તોડેગો,
એ મ્હૉરે હરિયે વનરી કોયલી.
થારે એ વાગૉં મેં હીંડો ઘાલ્યો તો
થારે વિન કૂણ હીંડેગો,
એ મ્હૉરે હરિયે વનરી કોયલી.
આઁગણિયે માઁય થારો રોવત ભતીજો તો
થારે વિન કૂણ ખિલાસી,
એ મ્હૉરે હરિયે વનરી કોયલી.
ગુડિયાઁ યે ધરી થારી આળે-દિવાળે તો
દેખ'ર જી અકળાવૈ,
એ મ્હૉરે હરિયે વનરી કોયલી.
સૅંગ રી સહેલ્યાઁ થારી ઘર નહિં લૉંકે તો
દેખ દૂરૉંસેં હી જાવૈ,
એ મ્હૉરે હરિયે વનરી કોયલી.
કોઓયન અબ મ્હૉરે આઁગણ ખેલૈ,
યો સૂનો સો દરસાવૈ,
એ મ્હૉરે હરિયે વનરી કોયલી.
થારી માતા હો હીવડો અકળે
બા તો નેણાઁ નીર ઢરકાવૈ,
એ મ્હૉરે હરિયે વનરી કોયલી.

તારા પિતાએ સુરમ્ય બગીચો લગાવ્યો છે; પરંતુ હવે તારા વિના એને કોણ પાણી પાશે? હે મારા લીલુડા વનની કોયલ!

તારા બાગમાં ફૂલ ખીલ્યાં છે; એને તારા વિના કોણ ચૂંટશે? હે મારા હરિયાળા વનની કોયલ!

તારા બગીચામાં હીંચકો બંધાવ્યો છે: તારા વિના હવે એના પર કોણ હીંચકશે?

ઘરના આંગણમાં તારો ભત્રીજો રડે છે, હવે એને તારા વિના કોણ રમાડશે?

ઘરમાં ચારે બાજુએ તારી ઢીંગલીઓ પડી છે, એ જોઈજોઈને જીવ અકળાય છે.

તારી સખીસાહેલીઓ હવે આ ઘરમાં ડોકિયું સરખું યે નથી કરતી. દૂરથી જ નજર નાખીને ચાલી જાય છે.

હવે મારા આંગણામાં કોઈ રમતું-ખેલતું નથી. એ સૂનું પડ્યું છે તારા વિના.

અને તારી માતાનું હૃદય તો એનાથીયે અધિક સૂનું બની ગયું છે. રાતદિવસ તે આંસુ સાર્યાં કરે છે; હે મારા લીલુડા વનની કોયલ!

વિરહે જગાડેલી સ્નેહસ્મૃતિમાં એક પ્રકારનો અનિર્વચનીય સૂનાપણાનો ભાવ રહે છે. નીચેનું હૃદયંગમ ગીત નિહાળો:

મેરો પીંડો રીતો, બો બાબલ,
કૂણ ભરૈગો તેરી ધીય વિના,
તેરી ભાભ્યાઁ ભરૈગી તેરી પીંડો,
લાડો બેટી, જાય ઘરાઁ.
મેરો ગોબર ગ્વાડે પસરચો, બો બાબલ,
કૂણ અઠાસી તેરી ધીય વિના;
થારી ભાભ્યાઁ અઠાસી થારો ગોબર,
લાડો બેટી, જાય ઘરાઁ.
મેરો દહી પડ્યો વિના વિલોયાઁ,
કૂણ વિલોવૈગો, બાબલ, તેરી ધીય વિના;
થારી ભાભ્યાઁ થારો દહી એ વિલોસી,
લાડો બેટી, જાય ઘરાઁ.
મેરી ગાય બૅંધી છે ઠાણ, કૂણ ખોલૈગૌ,
બાબલ, તેરી ધીય વિના;
તેરો ભાઈ ખોલૈગો તેરી ગાય,
લાડો બેટી, જાય ઘરાઁ.
મેરા વાછા રમે છે ગો-ઠાણ,
કૂણ ચુંઘાવૈ, બાબલ, તેરી ધીય વિના;
થારી ભાભ્યાઁ ચુંઘાસી થારો વાછડા,
લાડો બેટી, જાય ઘરાઁ.
મેરી કૂણ લ્યાવૈગો ઘાસ,
ઓ બાબલ, તેરી ધીય વિના;

તેરો ભાઈ લ્યાવૈગો તેરો ઘાસ,
લાડો બેટી, જાય ઘરોં
મેરે કૂણ કરૈઓ રસોઈ,
ઓ બાબલ, તેરી ધીય વિના,
તેરી ભાભી કરૈગા રસોઈ,
લાડો બેટી, જાય ઘરોં
મેરે કૂણ ખિલાવૈગો ભતીજ,
ઓ બાબલ, તેરી ધીય વિના,
તેરી ભાભી ખિલાવૈગી બાળકિયો ભતીજ,
લાડો બેટી, જાય ઘરોં
તને બાબલ કૂણ કહૈગો,
ઓ બાબલ, તેરી ધીય વિના,
આનૂ તો ભર આયા નૈણા મે,
ઓ લાડો બેટી, જાય ઘરોં

પ્રસગ ઉપરના ગીતનો જ છે કન્યાની વિદાયનો અન્ય ગીતોમા કન્યાના માતાપિતા એની વિદાયવળાએ વ્યાકુળ બને છે, પરતુ એમના સ્નેહની પૂતળી કન્યાના હૃદયની દશાનો કોણ વિચાર કર્યો? આ ગીતમા કન્યાના હૃદયનુ ચિત્ર છે કન્યા વિદાયવળાએ તેના પિતાને કહ છે

હે પિતાજી, મારા વિના ઘરનુ પાણિયારુ ખાલી પડ્યુ રહેશે, એને કોણ ભરશે?

લાડકી બેની! તુ એની ફિકર ન કર તારી ભાભી પાણી ભરશે તુ નિશ્ચિંત બનીને તારે સાસરે જા

હે પિતાજી! વાડામા છાણના પોદળા પડ્યા છે, મારા વિના એ કોણ ઉપાડશે?

પિતા કહે છે એ તારી ભાભી ઉપાડશે હે દીકરી! તુ તારે ઘર જા

પુત્રી કહે છે હે પિતાજી! ઘરમા વલોવ્યા વિનાનુ દહીં પડી રહ્યુ છે, એને મારા વિના કોણ વલોવશે?

હે દીકરી! એને તારી ભાભીઓ વલોવશે, તુ પ્રસન્નચિત્તે તારે ઘેર જા

આવી રીતે કન્યાને વિદાય થતી કન્યાને ખીલ બાંધેલી ગાયને છોડવાનુ, વાછરડાને ગાયને ધવડાવવાનુ, ઘાસ કાપી લાવવાનુ, રસોઈ કરવાનુ અને નાનાનાના ભાઈભત્રીજાઓને રમાડવાનુ આ સૌ વિચારો વ્યાકુળ કરી મૂકે છે અને પિતા એની એ બધી ચિંતાઓનુ સમાધાન કરી તને નિશ્ચિંત બનીને સાસરે જવાનો આદેશ કરે છે, પરતુ જ્યારે તે કહે છે કે મારા વિના તમને 'બાપુ' કહીને કોણ પુકારશે, ત્યારે પિતાનુ હૃદય પણ ભરાઈ આવે છે અને તે એના ઉત્તર પણ આપી શકતો નથી

વિદાય થતા અગાઉ કન્યા જ્યારે અત્યાર સુધી ઘરની રાણીની માફક રાજ્ય કર્યું હતુ - બધા કારભાર પોતાની ભાભીને સોંપતી જાય છે અત્યાર સુધી ઘરના બધા વહેવાર તે ચલાવતી હતી માતાપિતાની સેવાચાકરી પોતે કરતી હતી એને બધી વાત ભાભી નિશ્ચિંત હતી નીચેના ગીતમા કન્યાની ભાભી પ્રત્યેની ઉક્તિ છે

ઓ લ્યો ભાવજ, ઘર આપણૂં
મૈ તો જાવૂં હૂં પિયાજી રે દેસ
આંબા-નીંબા બાબલ, બાંસ કટાયા,
તોરણ થાંભ રોપાયા
ઓ લ્યો ભાવજ, ઘર આપણૂં
મૈ તો જાવૂં હૂં પિયાજી રે દેસ
ઊંચો સો મંડવો રોપાવો મેરે બાબલ,
રેસમતણી એ બંધાય
ઓ લ્યો ભાવજ, ઘર આપણૂં
મૈ તો જાવૂંગી પિયાજી રે દેસ
પગ-પગ બાબલ, ચૂંરી ખુદાયી
દીની દોવડ દાન
ઓ લ્યો ભાવજ, ઘર આપણૂં
મૈ તો જાવૂંગી પિયાજી રે દેસ
સારી જાન જિમાયી મેરે બાબલ
જિદરાં રા ભાત રંધાય

ઓ લ્યો ભાવજ, ઘર આપણૂં
મૈં તો જાવૂં પિયાજી રે દેસ.
ભોત ઘણો મ્હાંને દીનો દાયજો
દીની રથ મેં ચઢાય.
ઓ લ્યો ભાવજ, ઘર આપણૂં
મ્હે જાવાં પિયાજી રે દેસ.

હે ભાભી, આ તમારું ઘર સંભાળી લ્યો. હવે હું મારા પ્રિયતમના દેશમાં જઈ રહી છું.

મારા પિતાએ લીલુડા વાંસ કપાવીને તોરણ-સ્થંભ બંધાવ્યા હતા. રેશમની દોરીઓવાળો મંડપ ઊભો કર્યો હતો અને એમાં લગ્નવેદી યોજાવીને મારું લગ્ન કરી નાખ્યું.

એમણે જાનને ઉચ્ચ કોટિના ચોખાનો ભાત જમાડ્યો.

મને બમણી-તમણી પ્રહેરામણી આપી અને રથમાં બેસાડીને મને વિદાય આપી.

હે ભાભી! આ તમારી ઘરવખરી સંભાળી લ્યો. હું તો હવે મારા પ્રિયતમના દેશમાં જાઉં છું.

હવે કન્યાને વિદાય આપતાં હિંદી લોકગીતો જોઈએ:

અરે અરે બેટી પિયારી રાની!
તોરી બોલ ભલી, તોરી બચન ભલી.
ઐસન બપૈયા ઘર છોડિ કે બેટી!
કહવાઁ ચલી, બેટી! કહવાઁ ચલી?
જૈસે બના કી કોઇલિયા,
ઊડિ બાગોં ગઈં, ફૂલવરિયાઁ ગઈં.
તૈસે બાબા ઘરા છોડિ કે,
અબ મૈં સસુરે ચલી. સસુરરિયા ચલી.
ઘોડવા ચઢા ભૈયા આગે ખડે
હાથે તીર કમાઁ, હાથે તીર કમાઁ,
રોક હિં બહિન કે ડગરિયા,
બહિન મોરિ કહવાઁ ચલી?
બહિની કહવાઁ ચલી?
જાને દે ભૈયા! જાને દે બાબા!
લગન ધરી, અમ્મા સાજ કરી;
અહીં મૈં કાજે પરોજન બિરન
તોરે બેટા ભયે, તોરે બેટા ભયે.

હે મારી લાડકવાઈ દીકરી! તારી વાત અત્યંત મીઠી છે. તું આવા પિતાનું ઘર છોડીને ક્યાં જાય છે?

પુત્રીએ કહ્યું: જેમ વનની કોયલ ઊડીને ક્યારેક બાગમાં જાય છે, ક્યારેક ફૂલવાડીમાં જાય છે, તેમ મારા પિતાજીનું ઘર છોડી હું મારે સાસરે જાઉં છું.

ઘોડા પર ચઢેલો. હાથમાં તીરકમાન લઈને ભાઈ આગળ ઊભો છે. એમણે રસ્તો રોકીને કહ્યું: હે બહેન! તું ક્યાં જાય છે?

બહેને કહ્યું: હે ભાઈ! મને જવા દે. પિતાજીએ લગ્ન નક્કી કર્યું અને માતાએ બધી તૈયારીઓ કરી, હવે હું જાઉં છું. ક્યારેક તારે કામકાજ પડે, અથવા તારે ત્યાં પુત્રનો જન્મ થાય ત્યારે હું આવીશ.

બીજું એક હિંદી લોકકવિના હૃદયમાં સ્ફુરેલું ગીત જુઓ:

બાબા નિમિયા કે પેડ જિનિ કાટેઉ,
નિમિયા ચિરૈયા બસેર -
બલૈયા લેઉँ બીરન.
બાબા બિટિયઉ જિનિ કેઉ દુખ દેઈ,
બિટિયા ચિરૈયા કી નાઁઈ -
બલૈયા લેઉँ બીરન.
સબ રે ચિરૈયા ઊડિ જઈ હૈં,
રહિ જઈ હે નિમિયા અકેલી -
બલૈયા લેઉँ બીરન.
સબ રે બિટિયવા જઈ હૈં સાસુર,
રહિ જઈ હૈં માઈ અકેલી -
બલૈયા લેઉँ બીરન.

કન્યા સાસરે જઈ રહી છે. ઘરની સામે લીમડાનું એક ઝાડ છે. કદાચ એના પોતાના હાથે વાવેલું હશે. એને માટે તે પોતાના પિતાને કહે છે:

હે પિતાજી, આ લીમડાના ઝાડને કાપશો નહિ. એના પર ચકલીઓનો નિવાસ છે.

હે પિતાજી, દીકરીઓને પણ કોઈ કષ્ટ ન આપજો. પુત્રી અને પંખીની દશા એકસરખી છે.

સૌ ચકલીઓ ઊડી જશે અને લીમડાનું ઝાડ એકલું અટૂલું રહી જશે.

સૌ દીકરીઓ પોતપોતાને સાસરે ચાલી જશે અને માતા એકલી રહી જશે.

કેવું સ્વાભાવિક વર્ણન છે! લીમડાના વૃક્ષની સાથે માતાની અને પક્ષીઓની સાથે કન્યાઓની તુલના કરીને ઉદાસીનતાનું જે ચિત્ર આ ગીતમાં આલેખાયેલું છે તે કવિતાની દૃષ્ટિએ સાધારણ કોટિનું નથી જ. મોટે ભાગે સઘળે ઠેકાણે ગીતોમાં પક્ષીઓના નિવાસનું સ્મરણ સંસારની ક્ષણભંગુરતા બતાવવા - કરવામાં આવે છે; પરંતુ આ ગીતમાં તે કોઈ નવા જ સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

લગ્ન થયા બાદ કન્યા પરાયું ધન બને છે. પિતા એને પોતાને ઘેર રાખી શકતો નથી. મીરતમાં ગવાતું એક ગીત અહીં નીચે આપ્યું છે. એ ગીતમાં એકલા પિતાનો જ ઉલ્લેખ છે. પુત્રી બધાં સંબોધનો પિતાને જ કરે છે. કદાચિત પુત્રીની માતા તેના લગ્ન પૂર્વે અવસાન પામી હોય.

બાબલ! તેરા સીંકો કા ઘરવા રે,
બાબલ, ચિડિયૉં તોડ ગઈં.
બેટી! ઔર છવાય લૂઁગા રી,
લાડો ઘર જાઓ આપને.
બાબલ! તેરા ચૌકા જે સૂના રે,
બાબલ, તેરી ધીય બિના.
બેટી! બાંમની લગાય લૂઁગા રે,
લાડો ઘર જાઓ આપને.
બાબલ! તેરા પાની જો ભિનકે રે,
બાબલ, તેરી ધીય બિના.
બેટી! કહારિ લગા લૂઁગા રિ,
લાડો ઘર જાઓ આપને.
બાબલ! મેરા ડોલા જો અટકા રે,
બાબલ, તેરે મહલ મેં.
બેટી! દો ઈંટ: ખિંચાય દૂઁગા રિ,
લાડો ઘર જાઓ આપને.
બાબલ! મેરી ગુડિયા જો સૂની રે,
પિતાજી, તુમરી બેટી બિના.
બેટી! મેરી પોતી જો ખેલેં રી,
લાડો ઘર જાઓ આપને.

હે પિતા! તમારું ઘર સરકટના સાંઠાઓનું બનેલું છે, ચકલીઓએ એ તોડી નાખ્યું છે.

હે પુત્રી! હું બીજું બનાવરાવીશ, તું તારે ઘેર જા.

હે પિતા! તમારી દીકરી વિના તમારી રસોઈ સૂની છે

હે પુત્રી! હું રસોઈ માટે બ્રામણી રાખી લઈશ, (અહીં એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે કન્યાની માતા મરણ પામેલી છે.) તું તારે ઘેર જા.

હે પિતા! તમારી દીકરી વિના તમારું પાણિયારું સૂનું છે.

હે પુત્રી! હું એક ભોયણને રાખી લઈશ, તું તારે ઘેર જા.

હે પિતા! તમારા મહેલોમાં મારી ડોળી અટકી પડી છે.

હે પુત્રી! હું બે ઈંટ વધારે ચણાવીશ તું તારે ઘેર જા.

હે પિતાજી! તમારી દીકરી વિના ઢીંગલીઓ સૂની પડશે.

હે પુત્રી! એ ઢીંગલીઓ સાથે મારી પૌત્રી રમશે. તું તારે ઘેર જા!

વળી આ જુઓ:

અરે અરે, કારી કોઈલિયા તુ હૈં કિન ભોરવા,
ઐસા અનન્દ બન છોડિ બિન્દ્રાવન તૂ જે ચલિઉ.
કાહ કહીં મોરી મૈયા વહી સુગવા ભોરવા,
ઐસા અનન્દ બન છોડિ બિન્દ્રાવન હમ જે ચલેન.
અરે અરે બેટી, દુલહિન દેઈ તુહૈં કિન ભોરવા,
ઐસન બબૈયા ઘર છોડિ સજન ઘર તૂં જે ચલિઉ.
કાહ કહીં મોરી માઈ, વહી દુલહા ભોરવા,
ઐસન બબૈયા ઘર છોડિ સજન ઘર હમ જે ચલેન.
ગલિયૉં ખેલત મોર ભૈયા ઝપટિ ઘર આયેન,
છૈંકા હે બહિનિ કે રાહ બહિનિ મોર કહૅવા ચલિઉ.
જાને દે યે ભૈયા, જાને દે હમ તૌ ફન્દે પરી,
કાજ પરે હમ ઐબે યે ભૈયા પૉવ ઉઠાય.

હે કાળી કોયલ, તને તે કોણે ફોસલાવી કે તું આવી આનંદકુંજ છોડીને વૃન્દાવન જવાને ચાલી?

હે મા! શું કહું? એ પોપટે મને ફોસલાવી લીધી છે એથી હું આવું આનંદવન છોડી વૃન્દાવન જાઉં છું.

હે દીકરી! તને તે કોણે ફોસલાવી, કે તું તારા પિતાજીનું આવું ઘર છોડીને સાજનને ઘરે જાય છે?

હે મા! શું કહું? એ દુલ્હાએ મને ફોસલાવી લીધી છે; તેથી હું પિતાજીનું આવું સુખદાયક ઘર છોડી સાજનને ઘેર જઈ રહી છું.

ગલીમાં રમતો મારો નાનોભાઈ ઝટપટ દોડતો ઘેર આવ્યો અને બહેનનો રસ્તો રોકીને પૂછવા લાગ્યો: હે બહેન! ક્યાં જાય છે તું?

બહેન કહે છે: હે ભાઈ! મને જવા દે. હવે તો હું ફંદામાં ફસાઈ ગઈ છું. જ્યારે તારે ત્યાં કોઈ કામકાજ પડશે ત્યારે હું આવીશ. આ લે, હું જાઉં છું.

હવે કન્યાવિદાયનાં પંજાબનાં લોકગીતો જોઈએ:

બોલ ની મેરી બન તન કોયલ માયે
છોડ કહૉં ચલ્લી એ.
બાબલ મેરે ને બચન જુ કીતે વચનૉં,
દી વધડી મૈં ચલ્લી ઐં.
મૉં સુપુત્તી ને દાજ રૅંગાયા,
દાજ પુચાવન મૈં ચલ્લી ઐં.

મારી પાળેલી-પોષેલી હે કોયલ! માતપિતાને ત્યજીને તું ક્યાં જાય છે?

પુત્રી કહે છે: મારા પિતાએ વચન આપ્યું હતું તે પૂરું કરવાને જાઉં છું.

સુપુત્રવતી માતાએ દહેજનાં કપડાં રંગાવ્યાં છે; એનો ઉપભોગ કરવા જાઉં છું.

આ ગીતમાં દીકરીને કોયલની ઉપમા આપવામાં આવી છે. માદા કોયલ, કાગડા વગેરે બીજાં પક્ષીઓના માળામાં ઈંડાં મૂકે છે. તે પક્ષીઓ એના બચ્ચાંઓને પોતાનાં સમજીને પાળે છે; પરંતુ મોટાં થતાં પાલક પક્ષીઓનો ત્યાગ કરી એ બચ્ચાંઓ કોયલોમાં આવી ભળી જાય છે. નાનાંનાનાં નવા જ ભાવવાળાં નીચેનાં ગીતો જુઓ:

સરવરે કૂંજે જૉંદિએ ભૈણે તેરા વાસ કયૂઁ દરે?
મેરા વાસ પુછેંદેઆ ભાઈયા બાબે
(બાબલ, વીરે) દિતડી દૂરે.
બૂરિયૉં દિંદા સૅંધરિયૉં દિંદા પોતી
(ધી, ભૈંણ) ન દિન્દડા દૂરે.

સરોવરતીરે જતી હે બહેન કુલંગ! તારો વાસ આટલો દૂર કેમ છે?

હે મારો વાસ પૂછવાવાળા ભાઈ! મારા દાદાએ મને દૂર દીધી છે. ભેંસો આપી દીધી હોત, ગાયો આપી દીધી હોત પણ મને એકને-દીકરીને દૂર ન દીધી હોત તો?

*

ડોલે દા બાણ પુરાણા, ની નૉં રો મેરી
બીબી, ધીઆઁ દા ધાન નંમાણા.
ડોલે નૂં લગડે રસ્તે, ની નૉં રો મેરી
બીબી, તૂં રોવેં જગ હસ્સે.

ડોલે નૂં લગદે તીરે, ની નાઁ રો મેરી
બીબી, તેનૂં વિદેઆ કરેંદે તેરે વીરે
ડોલે નૂં લગદે નારે, ની નાઁ રો મેરી
બીબી, તેનૂં વિદેઆ કરેંદે તેરે ચાચે
ડોલે નૂં લગદે કાને, ની નાઁ રો મેરી
બીબી, તેનૂં વિદેઆ કરેંદે તેરે મામે

ડોળીની દોરી જૂની છે હે દીકરી, તુ રડીશ નહીં પુત્રીઓ એ એક એવુ ધન છે કે તેના પર કોઈ અભિમાન ન કરી શકે

હે દીકરી, તુ રડીશ નહીં, તુ રુદન કરે છે ભાઈ બનારે હસે છે

હે દીકરી, તુ રડીશ નહીં, તને તારા ભાઈ વિદાય આપી રહ્યો છે

હે દીકરી, તુ રડીશ નહીં, તને તારા કાકા વિદાય આપી રહ્યા છે

હે દીકરી, તુ રડીશ નહીં, તને તારા મામા વિદાય આપી રહ્યા છે

સઠ સહેલી બાબલ દર ખડી,
મૈનૂં નહીં મિલન દા ચાઓ રે, સુન બાપ મેરે,
કિ હર મન ચાવ રે,
કિ દિલ દરિયાઓ રે
નડિયાઁ તે બાબલ તેરિયાઁ પર્વત હોઈયાઁ,
અરજન હોઈયા પરદેસ રે, સુન બાપ મેરે,
કિ હર મન ચાવ રે,
કિ દિલ દરિયાઓ રે
સોહના તે ડોલા બાબલ દર ખડા,
મૈનૂં નહીં ચઢન દા ચાવ રે, સુન બાપ મેરે,
કિ હર મન ચાવ રે,
કિ દિલ દરિયાઓ રે
તાકિયાઁ ભરિયાઁ બાબલ, ગુડિયાઁ છડિયાઁ,
મૈનૂં નહીં ખેડન દા ચાઓ રે, સુન બાપ મેરે,
કિ હર મન ચાવ રે,
કિ દિલ દરિયાઓ રે
માઁ રોંદી દી અઁગિયા ભિજ ગઈ,
ભાબો દે મન ચાવ રે, સુન બાપ મેરે,
કિ હર મન ચાવ રે,
કિ દિલ દરિયાઓ રે

વિદાયની વેળાએ પુત્રી કહે છે, ને હે પિતા! સાઠ સાહેલીઓ દરવાજે ઊભી છે, પણ મને એમને મળવાની હોંશ નથી, હે પિતાજી! સાંભળો પ્રત્યેકના મનમા આ સમય ઉમગ હોય છે અને હૃદય નદીના જેવુ વિશાળ બની રહ્યુ છે (બીજો અર્થ એ પણ થઈ શકે છે કે મારા હૃદયમા પતિમિલનના કોડ છે, અને મારુ હૃદય નદીના જેવુ ભરપૂર છે)

હે પિતાજી! તમારી ગલીઓ મારે કાજે પર્વત સમાન બની રહી છે અને આગણુ પરદેશ બન્યુ છે, કારણ કે લગ્ન પછી પિતાનુ ઘર કન્યાને કાજે પરાયુ બને છે

હે પિતાજી! દ્વાર પર સુદર પાલખી ઊભી છે, પરન્તુ મને એમા બેસવાનુ મન નથી

હે પિતાજી! હુ રમકડા ભરેલા તાકા (કબાટ) છોડીને જઉ છુ, હવે મને રમવાના કોડ નથી

હે પિતાજી! રુદનથી મારી માતાનુ અગ ભિજાઈ ગયુ છે, પણ ભાભી પ્રસન્ન છે મારા જવાથી તેમને આનદ આનદ થઈ રહ્યો છે

બાબે દી મૈ લાડલી, મૈનૂં દાદી દિતડા દૂર વે,
લખદાતી દિતડા દૂર
બાબા ધરમ કરેંદેઆ, મૈનૂં રખ લૈ અજ દી રૈન વે,
મૈનૂં રખ લૈ અજ દી રૈન
બારાઁ બરસાઁ રખ કે, મૈનૂં ઇક ન રખેઆ રૈન

હુ મારા દાદાની લાડકવાઈ હતી, પરન્તુ લાખ્ખો રૂપિયાનુ દાન કરનારા મારા દાદીમાએ મને દૂર દેશમા વરાવી

હે ધર્મિષ્ઠ દાદાજી! મને આજની રાત તમારે ત્યા રહેવા દો મને તમારે ત્યા બાર વર્ષ લગી રાખી છે, પાળી-પોષીને મોટી કરી છે, તો શુ એક રાત વધારે રહેવા દેવાની કૃપા નહીં કરો?

મુસલમાનોના અત્યાચારોને કારણે હિદુઓમા બાર વર્ષથી મોટી ઉમરની કન્યાને

અવિવાહિત રાખવામાં પાપ સમજતા હતા.

*

દેસૉં દી મૈં કૂંજડી પરદેસૌં મેરા
વાસ બે, પરદેસૉં મેરા વાસ.
બાબલ, ધર્મ્મ કરેંદેઆ, મૈંનૂં
રખલૈ અજદી રૈણ બે,
મૈંનૂં રખલે અજદી રૈણ.
બારૉં બારસૉં રખ કે મૈંનૂં અજ ન રખેલા રૈણ બે,
મૈંનૂં અજ ન રખેઆ રૈણ.
માઁ દી મૈં લાડલી, મૈંનૂં બાબલ, દિતડા દૂર બે,
લખદાતે દિતડા દૂર.
તાયૉં ધર્મ્મ કરેંદેઆ, મૈંનૂં રખલૈ અજ દી રૈણ બે,
મૈંનૂં રખલે અજ દી રૈણ.

કુલંગપક્ષીની માફક મારા ભાગ્યમાં પણ જન્મભૂમિમાં રહેવાનું નથી લખાયું. મારો પરદેશમાં જ વાસ છે.

હે ધર્મી પિતા! મને આજની રાત તમારે ત્યાં રહેવા દો. બાર વર્ષ સુધી રાખીને તમે મને આજની રાત ન રહેવા દીધી.

હું મારી માતાની લાડકી હતી, પરંતુ પિતાએ મને દૂર દૂરના દેશમાં દીધી છે.

એ પ્રમાણે ફોઈ, કાકા, મામા વગેરે સગાંઓનાં નામ લઈને ગીત આગળ ગવાય છે.

સૉડા ચિડિયૉં દા ચમ્બાવે
બાબલ, અસીં ઊડ જાનૉં.
સાડી લમ્બી ઉડારી વે,
બાબલ, કેહડે દેસ જાનૉં.
તેરા ચૌંકા-ભાણ્ડા વે,
બાબલ તેરા કૌન કરું?
તેરે મહલૉં દે બિચબિચ વે,
બાબલ, મેરી માઁ રોવે.
માઁ ફેર મિલા દૌંગા,
ધીએ ઘર જા અપને.
તેરે તાકૉં દે બિચબિચ વે,
બાબલ સાડિયૉં ગુડિયૉં રૂલન.

. હે પિતાજી, અમારો દીકરીઓનો તો પંખીનો મેળો છે. અમારે એક દિવસ ઊડી જવાનું છે. અમારો પંથ લાંબો હશે. અમે ઊડીને ક્યા દેશમાં જઈશું એની અમને ખબર નથી.

હે પિતાજી! મારા ગયા પછી તમારે માટે રસોઈ કોણ કરશે? તમારા મહેલમાં મારી માતા રુદન કરી રહી છે.

પિતા કહે છે: હે પુત્રી! તારી માતાને હું ફરીથી તારું મિલન કરાવી આપીશ. તને કોઈ કોઈવાર અહીં તેડાવીશ; તું હવે તારે ઘેર જા.

પિતાજી! તમારા કબાટમાં મારાં રમકડાં છૂટાંછવાયાં-વિખરાયેલાં પડ્યાં છે.

પિતા કહે છે: એ રમકડાંથી હવે તારી ભત્રીજીઓ રમશે, હે દીકરી! તું હવે તારે ઘેર જા.

*

હવે વિદાયનાં ગુજરાતી ગીતો જોઈએ:

પિતાના આંગણનો ઘેરગંભીર-શીળો વડલો તજવાની વેળા આવી પહોંચી; અને પંખિણી જેવી પુત્રી પિતાની ક્ષમા માગવા લાગે છે ને કહે છે:

દાદાને આંગણ આંબલો, આંબો ઘેર ગંભીર જો!
એક તે પાન મેં ચૂંટ્યું, દાદા નો દેજો ગાળ જો!
અમે રે લીલા વનની ચરકલડી,
ઊડી જાશું પરદેશ જો!
આજ રે દાદાજીના દેશમાં, કાલે જાશું પરદેશ જો!
દાદાને વા'લા દીકરા,-અમને દીધા પરદેશ જો!

પિયરિયાં વિનવે છે, કે ઓ બહેન! હવે અહીં પેટ ભરીભરીને મનભાવતાં ભોજન જમી લ્યો. પછી સાસરિયામાં તો તમારે વહુ તરીકે એઠાંજૂઠાં ને વહેલાંમોડાં જમવાં પડશે; મિષ્ટાન્ન તો કોઈ વારપરબે જ મળશે.

અને રમીજમીને ગરીબ ઘરને સાસરે ચાલી જતી બહેન તો રડતાં રડતાં પણ સ્વજનોને આશિષો જ આપી જાય છે:

લ્યોને રે લાડી કચોળડાં,
જમોને વાર બેવાર રે,
પછે રે જમશો રે સાસરે,
જમશો ઉછિષ્ટ વાર રે!
કૂર જમશો દીવાલડી,
રોટલી આદિતવાર રે;
એક જમશો રે બપોર કે,
બીજું તે માઝમ રાત રે!
ધેડી રે ચાલ્યાં સાસરે રે,
રોઈ રોઈ ભરિયાં તળાવ રે;
ટાળશે મુખ લ્હોઈ ત્યાં,
સરોવર ધોવા છે પાય રે!
ધેડી રે ચાલ્યાં છે સાસરે,
દાદો વળાવાને જાય રે;
ઘણું જીવો રે મારા દાદાજી,
માતા સુવાસણી હોય રે!
ધેડી રે ચાલ્યાં સાસરે,
વીરો વળાવાને જાય રે.
ઘણું રે જીવો રે મારા વીરાજી,
ભાભી સુવાસણ હોય રે!

અને ઓ પિતાજી! હવે પાછા વળો. આવીઆવીને તમે કેટલેક સુધી આવી શકશો? તમે તો મને બહુ દૂર પરણાવી છે!

પરસાળેથી કેસર ઊડે,
ઘોડવેલું આવે રે ઉતાવળી.
ઘોડવેલ બેસી બેનીબા ચાલ્યાં,
દાદા ને - ભાઈ વળામણે.
વળો વળો રે મારા સમરથ દાદા,
અમનેને દીધાં તમે વેગળાં.

વેલડી ચાલી, પૈ સીંચાયાં: એટલે કે વેલડીનાં પૈડાં નીચે શ્રીફળ પીલવામાં આવ્યાં; અને સૌ સ્વજનો બહેનને વળાવવા ચાલ્યાં. પ્રત્યેક પુત્રીને કરુણાભરી શિખામણો દીધી. પિતા પ્રબળ ઊર્મિનો માર્યો ડેલીએથી જ પાછો વળ્યો અને છેલ્લે સીમડી સુધી વળાવવા જવાની હિંમત તો ફક્ત વીરાની જ ચાલી.

આ દશ આ દશ પીપળો,
આ દશ દાદાનાં ખેતર!
ડેલી વળામણ મારો દાદોજી,
દીકરી ડાયલાં થાજે!
હૈયે તેં જડયું સોનાં સાંકળાં,
મનડાં વાળીને રે'જો!
સસરાનો સરડક ઘૂમટો,
સાસુને પાયે તે પડજે!
જેઠ દેખી ઝીણા બોલજે,
જેઠાણી વાદ ન વદજે!
નાનો દેરીડો લાડકો,
એનાં હસ્યાં રે ખમજે!
નાની નણંદ જાશે સાસરે,
એનાં માથડાં ગૂંથજો!
માથાં ગૂંથી સેંથી પૂરજે,
બેનને સાસરે વળાવજો!

*

શેરી વળામણ મારી સૈયરું,
બેની ડાયલાં થાજો!

*

ઝાંપલા વળામણ મારી માતાજી,
બેની ડાયલાં થાજો!

*

સીમડી વળામણા મારા વીરોજી,
બેની ડાયલાં થાજો!

*

સહુએ બહેનને સાસરિયા-સ્વજનો પ્રત્યેનું કર્તવ્ય પ્રબોધ્યું. રોતી પુત્રી અને વેલની પાછળ દોડતાં માતાપિતા: પતિ જાણે હરણ કરી જતો હોય એવા ઉલ્લાસથી કઠોર બને છે; અથવા તો વેદનાનો વહેલો અંત લાવવા માગે છે.

કન્યા વિનવે છે, કે થોડીકવાર વેલને થંભાવો: મારા પિતાને ફરી એકવાર મળી લઉં. ભાઈની રજા માગી લઉં. પણ ના! ના! એને રજા

નથી મળતી.

ઢોલીડા ધડૂક્યાં લાડી, ચાલો આપણે ઘેર રે!
ઊભાં રો'તો માગું મારા દાદાજીની શીખ રે!
હવે કેવી શીખ રે લાડી, હવે કેવા બોલ રે!
પરણ્યાં એટલે ખ્યારાં લાડી, ચાલો આપણે ઘેર રે!
ઊભાં રો'તો માગું મારા વીરાજીની શીખ રે!

આગળ પછી પ્રત્યેક સ્વજનનું નામ લઈ એ જ પંક્તિઓ ગવાય છે.

એવા પોકાર કરતી કન્યાને ઉપાડી વેલડી વેગે ચડી; અને કન્યાના પિતાએ ઘેર જઈ જોયું તો માંડવો નિસ્તેજ લાગે છે.

વાળી વાળી દાદા પૂછે વાત
આજ માંડવ કેમ અણોહરો રે?
દીવડો તે હતો બેની બાને હાથ
મેલીને ચાલ્યાં સાસરે રે!

પિતાના ઘરનો દીવડો-ઘરનું તેજ ચાલ્યું ગયું! જાણે કોઈ ધુતારો ધૂતી ગયો!

એક આવ્યો'તો પરદેશી – પોપટો,
બેની રમતાં'તાં માંડવ હેઠ;
ધુતારો ધૂતી ગયો!
બેની મેલ્યાં ઢીંગલ, મેલ્યાં પોતિયાં,
બેને મેલ્યો સૈયરોનો સાથ;
ધુતારો ધૂતી ગયો!

માતા અફસોસ કરી રહી છે કે મારી ચંપાકળી જેને મેં અંતરનાં અમૃત પાઈને ઉછેરી, ને આજ તો એ પારકાને હાથે ચૂંટાઈ ગઈ. નીચેનું ગીત એ બતાવે છે:

મેં તો હરખે ચાંપલિયો રોપાવિયો રે,
મારો ઉછેરતાં ભવ જાય;
ફૂલડાં વેળાએ માળી લઈ ગયા રે!
મેં તો હરખે ને લાડવઈ મોટાં કર્યાં રે,
મારો ઉછેરતાં ભવ જાય;
કામની વેળાએ જમાઈ લઈ ગયો રે!
મેં તો હરખે ને જીયાવર મોટા કર્યા રે,
મારો ઉછેરતાં ભવ જાય;
કમાઈ વેળાએ વહુએ વશ કર્યા રે!

★

જ્યારે કેક કરતાં મીણબત્તીનો ખર્ચો વધારે આવે
ત્યારે સમજવું કે વૃદ્ધ થતાં જાઓ છો.

- એડગર શોફ

પ્રશ્નોનો ઉકેલ એ જિંદગી નથી પણ વાસ્તવિકતાનો અનુભવ એ જિંદગી છે.

- સોરેન કિર્કગર્ડ

એક માણસ સ્મિત અને સ્મિત અને સ્મિત આપ્યા જ કરે અને
છતાંય એ ખલનાયક હોઈ શકે છે.

- શેક્સપિયર

પ્રેમનું પુષ્પિત થવું એ ધ્યાન છે.

- જે. કૃષ્ણમૂર્તિ

અવનવું

હજાર શબ્દો : આપણા કે પરભાષાના ?

મૂળ અંગ્રેજી પણ આપણી ભાષામાં અને લોકોના વહેવારમાં બહુ જ પ્રચલિત થયા હોય તેવા સેંકડો શબ્દોને આવકાર આપી આપણે લઈ લેવા જોઈએ, એવી અમારી ભલામણ છે, કારણ કે સામાન્ય ને અનપઢ માણસો પણ આમાંના સેંકડો શબ્દો જાણે છે ને રોજ વાપરે છે આની બદલીમાં સાવ પ્રચલિત ન હોય તેવા જડબાતોડ સંસ્કૃત શબ્દો કાઢવાની મહેનત કરવી નિરર્થક છે

ગુજરાતના લોકો જ આ શબ્દો જાણે છે ને વાપરે છે તેવું નથી, પણ બધા રાજ્યોમાં આ શબ્દો ખૂબ વપરાય છે ને જાણીતા છે એટલે દેશના જુદા જુદા પ્રદેશોને જોડી દેવા સ્ત્રીભાષા બનાવવાનો પ્રયાસ થાય ત્યારે ઘણો મજબૂત ફાળો આ શબ્દો તેમાં આપી શકે

શિક્ષિતવર્ગને તો આમાંના બધા શબ્દોની માહિતી હશે, પણ ઊછરતા બાળકોને આ શબ્દો જલદી શિખવાડી દેવાથી તેમનું વહેવારુ જ્ઞાન ઘણું વધી જશે

અહીં આપ્યા છે તે સિવાયના બીજા ઘણા આવા શબ્દો હશે તે વાચકોને સૂઝે તો તેમને અમારા તરફ મોકલાવી આપવા વિનંતી છે

આ સૂચનાઓ ગુજરાતની સરકાર, યુનિવર્સિટી ને કેળવણીસંસ્થાઓ તેમ જ ભાષાશાસ્ત્રીઓએ તપાસીને તેમાં પ્રજાને લાભ ક્યાં છે, તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ

હમણાં ત્રિશંકુની જેમ, નહીં અહીંયાં કે નહીં ત્યાં, એવો વ્યવહાર થઈ રહ્યો છે તેમાંથી ઊભા થતા રમૂજી અને શોચનીય પરિણામો દેખાડનારા બે ટુચકા અહીં વાચકોની જાણ માટે આપવામાં આવ્યા છે

ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડ તરફથી એક ગુજરાતી દૈનિકમાં ઇજનેરોની નોકરી માટે એક જાહેરખબર પ્રગટ થયેલી તેમાં નીચે પ્રમાણે છબરડા વળેલા

પ્રથમ તો ગુજરાત ઇલેક્ટ્રિસિટી બોર્ડનું રૂપાંતર 'ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડ' કર્યું છે એમાં 'બોર્ડ' શબ્દ કાયમ રાખ્યો છે મંડળી શા માટે ન કર્યું તે સમજાતું નથી 'સિવિલ એન્જિનિયર'નો અનુવાદ 'મુલ્કી ઇજનેર' કર્યો છે અંગ્રેજીમાં સિવિલ એન્જિનિયર એટલે બાંધકામ કરનાર, ડિઝાઇન બનાવનાર ઇજનેર એવો અર્થ થાય, જે મુલ્કી ઇજનેરીથી સૂચવાતો નથી મુલ્કી શબ્દ તો 'પ્રદેશને લગતું' એટલો જ અર્થ સૂચવે છે એનો બીજો અર્થ દીવાની છે એ તો ઠીક, પણ તે ઉપરાંત 'તાંત્રિક મદદનીશ'ની માગણી કરી છે હવે ગુજરાતીમાં 'તાંત્રિક' શબ્દનો અર્થ તો 'તંત્રશાસ્ત્રના પ્રયોગો કરનાર કોઈ તાંત્રિક' એવો થાય આ ઉપરાંત 'પ્રોવિડન્ટ ફંડ'ને માટે 'સહાયનિધિ', 'થર્મલ'ને બદલે 'બાષ્પ', 'હાઇડ્રોપાવર સ્ટેશન'ને માટે જળવિદ્યુત મથકો (!) 'પરિવહન રેખાઓ', 'વિદ્યુત પ્રકર્ષકો', 'વિભાજકો' જેવા ઘણા ભદ્રંભદ્રી શબ્દો એમાં જોવા મળે છે અમારું મંતવ્ય માત્ર એટલું જ છે કે જ્યાં ટેક્નિકલ શબ્દો આવે ત્યાં અર્થ માટે તે રૂઢ થયેલા હોવાથી અંગ્રેજી શબ્દો જ શા માટે ન અપનાવવામાં આવે? બધા જ શબ્દોનું ગુજરાતીકરણ કરવાનો આગ્રહ શા માટે? અને આમ પણ પ્રસ્તુત જાહેરખબરમાં પણ 'કુલિંગ ટાવર', 'ગીઅર બૉક્સ', 'ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ કમ્બશન કન્ટ્રોલ' જેવા શબ્દો તો વપરાયા છે, તો ઉપર જણાવેલા અર્થમાં અસ્પષ્ટ અને ન સમજાય

એવા શબ્દો વાપરવાની કશી જરૂર નથી. પ્રોવિડન્ટ ફંડ તો ગુજરાતીમાં પણ હવે ઠેરઠેર વપરાય છે. તેને માટે 'સમભાગી સહાયનિધિ' જેવો બહંભદ્રી શબ્દ યોજવાનું શું પ્રયોજન? કોણ સમજશે? ('ગુજરાત મિત્ર')

*

ત્રણચાર વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. સ્ટેશન પરથી રિક્ષા રોકનારે રિક્ષાવાળાને 'સચિવાલયમાં લઈ જાવ' એમ કહ્યું. બેચાર વખત કહેવાં છતાં જ્યારે રિક્ષાવાળો સમજ્યો નહીં ત્યારે એમ કહેવામાં આવ્યું કે જ્યાં સરકારવાળા માણસો બેસે છે ત્યાં. ત્યારે રિક્ષાવાળાએ સામેથી પૂછ્યું કે 'સેક્રેટરિયેટ?' તો કહે: 'હા.' પછી રિક્ષાવાળો બોલ્યો: 'તો પહેલેથી સામો માણસ સમજે તેવી ભાષા બોલતાં શું થતું હતું?'

આ બાબતમાં જાહેર મત કેળવવાની જરૂર છે. ખોટી નકલ કરતાં વાસ્તવિક શું છે તે વિચારીને આ વિષય પર મત બાંધવો જોઈએ.

પેપર, કાર્ડ, એન્વેલપ, રબરસ્ટેમ્પ, ઇન્કપેડ, ટેલિફોન, ગોડાઉન, ડિવિડન્ડ, બીલ, કેશમેમો, વાઉચર, ડ્રાફ્ટ, રિબેટ, ડિસ્કાઉન્ટ, સેટ ઑફ, કાઉન્ટર, કસ્ટમર, સેલ્સમૅન, કેટલોગ, રેઇટ, લિસ્ટ, કમિશન, પ્રાઇસ, ફિક્સ્ડ પ્રાઇસ, સ્ટૉક, વૉશિંગ કંપની, હેરકટિંગ સલૂન, સ્ટાર્ચ, લાર્ડ, સોફ્ટ, સાઇકલોસ્ટાઇલ, સ્ટાફ, કૅલેન્ડર, ફોરમ, ગુડવીલ, ચેરમૅન, ચેરમૅન, ઓવર ટાઇમ, કંપની, ડિરેક્ટર, સીલ, એસોસિયેશન, કમિટી, ડુપ્લિકેટ, ડિપ્રેશન, વેલકમ, હોલસેલ, બૅલેન્સ, બ્રોકર, બ્રૉકરેજ, કેશ, બુલિયન, ઇન્કવાયરી, ફોલિયો, એસ્ટિમેટ, પરમેનન્ટ, ક્વોલિફાઇડ, રેઇનકોટ, મોનોગ્રામ, નોન કો-ઓપરેશન, ઓબ્લોંગ, પાર્ટનર, ઑન એપ્રુવલ, પ્રોમિસરી, ઑન ડિમાન્ડ, ઓપનિંગ સેરિમની, ઇનવેસ્ટમેન્ટ મીટિંગ, મેજોરિટી, લૉન્ડ્રી.

કમર્શિયલ બૅન્ક, ફાઈનાન્સ બૅન્ક, ડાયરેક્ટર્સ, એડ્વાઈઝર, પાસબુક, ચેક, ક્લિયરિંગ, ક્રોસ, ઑર્ડર, પેઈઝ એકાઉન્ટ ઓન્લી, પોસ્ટડેટેડ, બેરર, બૅલેન્સ, ફોરેન એક્સચેન્જ, ઑથોરાઈઝ્ડ એજન્ટ, લોન, સિક્યૉરિટી, શૅરબ્રૉકર, સ્લીપ, ઓવરડ્રાફ્ટ, ક્રેડિટ, પીપલ્સ બૅન્ક, નેશનલ ડિફેન્સ સર્ટિફિકેટ, ગોલ્ડ બોન્ડ, શૉર્ટ ટર્મ ડિપૉઝિટ, લૉંગ ટર્મ ડિપાઝિટ, એન્યુઈટી સર્ટિફિકેટ, નેશનલ સેવિંગ્સ સર્ટિફિકેટ, ઍડ્વાન્સ, સેફ ડિપૉઝિટ વૉલ્ટ, સેવિંગ્સ બૅન્ક, ડિવિડન્ડ, બૉનસ, પૉલિસી, પ્રીમિયમ, રાઈટ, ક્લોઝીઝ, નો-ક્લેમ, બેનીફીટ, ક્લેમ, પાલિસી વીથ પ્રૉફિટ, હોલ લાઈફ, એક્સિડન્ટ ઇન્સ્યુરન્સ, મોટર ઇન્સ્યુરન્સ, મરીન ઇન્સ્યુરન્સ, લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ, બર્ગલર ઇન્સ્યુરન્સ, ફાયર ઇન્સ્યુરન્સ, લેપ્સ, ફોરફીટ, પ્રૉટેક્શન, રિસીટ, સરવે, ફિલ્ડ ઑફિસર, એક્ચ્યુરી, બેરરચેક, બુકકીપિંગ, પાસપોર્ટ

મ્યુનિસિપાલિટી : ગવર્નમેન્ટ :
ટૅક્સિસ : રેવન્યુ : ચલણ

સિટી કૉર્પોરેશન, ઑફિસ, બી ઈ એમ ટી , એ એમ ટી એસ , ઓપન સ્પેસ, ઓપનલૅન્ડ ટૅક્સ, હાઉસ ટૅક્સ, વેલ્યૂએશન ડિપાર્ટમેન્ટ, ટૅક્સ કલેક્ટર, ચીફ ઑફિસર, મ્યુનિ કમિશનર, સેનિટરી ઇન્સ્પેક્ટર, હેલ્થ ઑફિસર, ઑર્ડર ફૉર્મ, સ્ટ્રીટ, લૅમ્પ, ગૅસ, કર્ડ, મેનહોલ, ગટર, ફાયરબ્રિગેડ, ફાયરમૅન, સ્ટીમ હોઝ પાઈપ, વૉટર પ્રેશર, વૉટર સપ્લાય, મેમ્બર, રેઝોલ્યુશન, સેક્રેટરી, મિનિટ્સ, ચેરમૅન, સેક્શન, એપ્રુવલ, વૉટરવર્ક્સ, પમ્પ, ફૂટપાથ, ગાર્ડન, બૅન્ડસ્ટેન્ડ, મ્યુઝિયમ, મરીનડ્રાઈવ, ઓવરબ્રિજ, ટેમ્પલ, કૅપિટલ, ટોલ-નાકું, સ્ટેચ્યુ, બ્રિજ, પાઈપ, ટ્રસ્ટ, ચૅરિટી કમિશનર, ટ્રસ્ટડીડ, ઓરિજિનલ-ડૉક્યુમેન્ટ, રજિસ્ટર, વૉકઆઉટ, સેક્રેટેરીએટ, કૉંગ્રેસ, પાર્લમેન્ટ, બૅરોનેટ, પ્રેસિડન્ટ, વાઈસ પ્રેસિડન્ટ, વર્કિંગ કમિટી, હાઈકમાન્ડ, લીડર, જનરલ સેક્રેટરી, ટાઉન હૉલ, કૅન્ટીન, લંચરૂમ, કોરમ, મોશન, પેનલ, રૂપી, પાઉન્ડ, શિલિંગ, પેન્સ, સેન્ટ ડૉલર, કોપેક, ગિની, સોવરીન, ૧૪ કૅરેટ ગોલ્ડ, નૉન-ઍગ્રિકલ્ચર રેવન્યૂ, કલેક્ટર, ડેપ્યુટી કલેક્ટર, નોટિસ, ટેનન્ટ, રેવન્યૂ ટ્રિબ્યૂનલ, મીટિંગ, લેવી, સેસ, વાઈસરૉય વિલા, ઍપ્લીકન્ટ, બજેટ, સિવિલ, ગૅઝેટિયર, કૅપિટલ સિટી, ટરમિનસ, સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ, એક્ઝિક્યુટિવ કાઉન્સિલ, કાઉન્સિલર, ડેફીસિટ બજેટ, ડૉનેશન, ડૉનર, ગવર્નમેન્ટ, સ્ટેચ્યુટરી, સ્ટેટસ, સસ્પેન્શન, ડિસમિસ, ડ્રેનેજ, રોડરિપેર, સબસિડી, એડોલ્ટસ સર્કલ, સુપરવાઈઝર, સરપ્લસ, એમ્પ્લોયમેન્ટ બ્યૂરો, વકેન્સી ટુ લેટ, વિટો, વૉટર કનેક્શન, પૉલિટિકલ, ઇકૉનૉમી, લિબરલ, એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ, કમ્યુનિસ્ટ, સોશ્યાલિસ્ટ, મોડરેટ, નૅશનલ, ઇન્ડીઅન, ઑક્ટ્રૉય, ઑફિશિયલ, ઓવરસિયર, કમ્પાર્ટમેન્ટ, સર, નાઈટ, રિઝાઈન, લેબરબ્યૂરો, એક્સઑફિશિયો, રેઝીગ્નેશન, મ્યુટની, રાયેટ, સેટરી, ઇન્ટરનૅશનલ, સીડલાઈસ્ટ, લાઈટહાઉસ

બિલ્ડિંગ

પ્લૉટ, ફ્લોર, બિલ્ડિંગ, ટૅરેસ, બ્લૉક, પાર્ટિશન, સ્ટેરકેસ, બાલ્કની, વ્યૂ, રૂમ, ઑનરશિપ, રેન્ટ, લીઝ, લીવ-લાઈસન્સ, એન્જિનિયર, ઓવરસિયર, ડ્રાફ્ટ્સમૅન, લેઆઉટ, પ્લાનમેકર, બ્લુપ્રિન્ટ, પ્લીન્થ, પેરાપેટ, કૉંક્રિટબાક્સિંગ, ડોર, બાથરૂમ, કીચન, વરંડા, આઉટહાઉસ, લેવલ, લૉન,

બ્રિજ, સ્પશિયલ, રિટર્ન, રિટાયર્ડ, લોડ, કેપેસિટી, શિડ્યૂલ ટાઈમ, એરાઈવલ, ડિપાર્ચર, બોલ્ટ, નટ, વેલ્ડિંગ, સ્ક્રપ આયર્ન, લગેજ, ડેમેજ, ડિલીવરી, ટ્રાવલ, સબર્બન, યાર્ડ, ઈસ્ટર્ન, વેસ્ટર્ન, ફ્રેટ, નેટવેઈટ, નબર, પર્મનન્ટેજ, પેસેન્જર

પ્રેસ ન્યૂપેપર્સ

પ્રસ રજિસ્ટ્રાર, પપર, ટાઈપ, ગેલી, ફોન્ટ, પ્રૂફ, પ્રૂફરીડર, ફારમેન, કમ્પોઝિટર, ગેલીમેન, પિન્ચિસ, પાઈકા, ગ્રેટ, સ્મૉલ, નાઈન પાઈન્ટ્સ, ટેન પૉઈન્ટ્સ, ટ્વેલ્વ પૉઈન્ટ્સ, મોનોટાઇપ, લાઇનોટાઈપ, પ્રિન્ટિંગ મશીન, રોટરી મશીન, સિલિન્ડર, ટ્રેડલ, કટિંગ મશીન, ગિલોટીન મશીન, બાઈન્ડિંગ મશીન, વાર્નિશ મશીન, બ્લૉક, પિક્ચર, થ્રી કલર, ઑફસેટ, ન્યૂસપ્રિન્ટ, પ્રિન્ટિંગ પેપર, આર્ટ પેપર, ટિસ્યૂ પેપર, ઑફસેટ પેપર, ક્રાફ્ટ પેપર, કેગ, ગલીપ્રૂફ, ફાઈનલ પ્રૂફ, મશીનપ્રૂફ, પેજ મન્યુસ્ક્રીપ્ટ, ચેસ, ગલર કામ્પોઝિશન, આર્ટિકલ, એડિટોરિયલ, ન્યૂઝ, ન્યૂઝરિપોર્ટર, કોર્ટરિપોર્ટર, લાઇસન્સ, ક્વાટા, પરમિટ, કટ્રોલર ઑફ એક્સપોર્ટ, ન્યૂસપેપર વીકલી, બાઈવીકલી, મન્થલી, ઈયરલી, ડેઈલી, બુકસ્ટૉલ, સરક્યુલેટિંગ લાઈબ્રેરી, લાઈબ્રેરિયન, બુક, બુકમાર્ક, જર્નલ, જર્નાલિસ્ટ, કાર્ટૂન, ગેઝેટ, પ્રેસ ટ્રસ્ટ ઑફ ઇન્ડિયા, રાઇટર, યુ એન આઈ, ઈન્ફા, કેમેરા, ફ્લેશ, હાફટોન બ્લૉક, સ્કીન બ્લૉક, એડિટર, કોપી રાઇટ, કૉલમ, ટેલેક્સ, રેડિયો ફોટો, ફીચર રાઇટર, ફોટો ફ્લેશ, ફ્લેશ બલ્બ, ટ્રકકોલ, ન્વિકોન ઑપરેટર, પ્રેસ ફોટોગ્રાફર, પૅરેગ્રાફ, બુકબાઈન્ડર, પ્રિન્ટર, પબ્લિશર, બુકસેલર, ઑથર, રૉયલ્ટી, બુલેટિન, લેબલ, ઑટોબાયોગ્રાફી, ક્રિટિક, નૉવેલ, શૉર્ટ સ્ટોરી, રિવ્યુ, ક્રાઈમરિપોર્ટર, ઈન્ટીમેશન, રિપોર્ટર, ડેમી, ગેમી, ડમી, કોન્ટ્રબેન્ડ ટ્રેડમાર્ક, વાર્નિશ, ક્વૉર્ટરી

સિનેમા-નાટક-પ્રદર્શન-રેડિયો-વાજિત્ર

સિનેમા, ઑપરેટર, ઓપન એર થિયેટર, એક્ટર, એક્ટ્રેસ, એમ્પેરિયમ, એક્ઝિબિશન, સેન્સર, ફેર, ફિલ્મ, ઍરકન્ડિશન, રોલ, સરકસ, સર્ચલાઈટ, ડોરકીપર, જૉકર, પિક્ચર, પ્રોગ્રામ, ફારસ, બેનિફિટ શૉ, એમ્પોરિયમ, જિપ્સી, રિહર્સલ, સ્લાઈડ, કર્ટન, વન્સમોર, મેજિક લેન્ટર્ન, સ્ટુડિયોઝ, ટોકી, મુવી, ફિલ્મ ડાયરેક્શન, પ્રોડક્શન, સ્ટાર, હિરોઈન, હિરો, સિને શિફ્ટિંગસેટ, લૅબોરેટરી, કટ શૉર્ટ, લોગફિલ્મ, કલર્ડ ફિલ્મ, સિનેમાસ્કોપ, ઓડિયન્સ, એડવાન્સ બુકિંગ, ઑફર, મૉર્નિંગ શૉ, એક્સ્ટ્રા, ગેલેરી, રિઝર્વ્ડ નબર, સ્ટૉલ, થિયેટર, મ્યુઝિક ડાયરેક્શન, મૅનેજર, એક્ટિંગ, ઍક્ટ, સીન, સ્ટેજ, બેન્ડ, મ્યુઝિક, સ્ક્રીન, બાલ્કની, બૉક્સ, બુથ, સિલ્વરજ્યુબિલી, ગોલ્ડન જ્યુબિલી, લીન્ડર સેનેટ, કન્ટુર, ડાન્સિંગ, ડાન્સ, ફોન, ઍયરપીસ, એન્ટ્રન્સ, સીનીકરેલવે, રેનિંગ, ફર, ઍમ્પ્લોયર, ઑરકેસ્ટ્રા, રેડિયો, લાઈનન્સ, ટ્યૂન, ટૉનકી, કિનોસાઇકલ્સ, વાલ્વ, લાઉડસ્પીકર, સ્ક્રીપ્ટ, પ્રોગ્રામ, બ્રૉડકાસ્ટ, વાયરલેસ, ટ્રાન્ઝીસ્ટર, ટ્રાન્સમીટર, રેડિયોગ્રામ, કલીઅરટાન, જર્મન મેક, અમેરિકન મેક, ઈંગ્લિશ મેક, એરિયલ, અર્થિંગ, એમ્પલીફાયર, બલ્બ, ઈલેક્ટ્રિસિટી, બૅટરી, રિપ્લેસમેન્ટ્સ, પાર્ટ, ઑથોરાઈઝ્ડ ડીલર, પૉઈન્ટ, સાઉન્ડ, રેકર્ડ ચેન્જર, પિયાનો, ફિડલ, વાયોલિન, ટેલિવિઝન, માઈક્રોફોન, આર્કલૅમ્પ, રેડિયો રિપેરિંગ, સિનેમા પ્રોજેક્ટ, રેડિયો સિગ્નલ, સ્વિચ, હાર્મોનિયમ, લાઉડસ્પીકર, વાયર, ગ્લૉબ, રેડિયો સ્ક્રિપ્ટ,

રેકર્ડ, ન્યૂઝ, ક્લાસિકલમ્યુઝિક, ડિસ્કશન, એનાઉન્સર, સાઉન્ડ એન્જિનિયર, સુવેનિયર, ટ્રેડ યુનિયન, વૉલ્યુમ, કાર્નિવલ, માઉથ-ઓરગન, શોટ્સ, પૉર્ટેબલ.

કોર્ટ-કચેરી

લોઅર, એટર્ની, સૉલિસિટર, બ્રીફ, એડ્વોકેટ, કેસ, લિસ્ટ, બોર્ડ, જજ, ઇન્ટરપ્રિટર, ક્લાર્ક ઑફ ધી કોર્ટ, જજમેન્ટ, પોસ્ટપોન્ડ, એડજોર્નમેન્ટ, ટ્રાન્સફર, અપીલ, ડિક્રી, બેલિફ, વૉરંટ, સર્ચવૉરંટ, મૅજિસ્ટ્રેટ, ક્રિમિનલ લૉ, સિવિલ લૉ, જસ્ટિસ ઑફ ધી પીસ, સિનિયર, જુનિયર, એક્ઝિબીટ, સિટી સિવિલ કોર્ટ, હાઈકોર્ટ, સુપ્રીમકોર્ટ, રિવિઝન, પિટિશન, શેરીફ, કમિશનર, કમિશનર ઑફ એકાઉન્ટ્સ, વીલ, રજિસ્ટ્રાર ઑફ ધી કોર્ટ, આરબીટ્રેટર, અમ્પાયર, કોર્ટ રિસીવર, પાવર ઑફ ઑથોરિટી, જ્યુરી, જુનિયર ડિવિઝન, સિનિયર ડિવિઝન, ઍફિડેવિટ, સમન્સ, લાયસન્સ, લાયબલ, બૅરિસ્ટર, હેબિયેસ કોર્પર્સ, સીલ, સ્યોરિટી, સિક્યોરિટી, બોન્ડ, ગૅરન્ટી બોન્ડ, સર, કોનસલ, ડિપ્લોમેટ, ઍમ્બેસેડર, ડિપ્લોમેટિક, હાઈકમિશનર, ક્રેડિટર, હેડક્લાર્ક, રિટાયર, સિવિલ સરવન્ટ, ગવર્નમેન્ટ સરવન્ટ, ઑફિસર, સ્ટૅમ્પ, કોર્ટફી, માઈનોર, સેટલમેન્ટ, પ્રેસિડન્સી મૅજિસ્ટ્રેટ, રજિસ્ટ્રાર ઑફ ઓથ, સિગ્નચર, વિટનેસ, રજિસ્ટ્રાર, ડિસમિસ, ડિક્રી, નોટિસ, ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ ડિસ્પ્યુટ્સ ઇન કોર્ટ, બેઇલબોન્ડ, બાર-એટલૉ, ક્લૉઝ, ઇજેક્મેન્ટ, રેન્ટ ઍક્ટ, પ્રૉસિક્યુટર, જજ, લીગલ.

હોટેલ અને રેસ્ટોરન્ટ-ડેરી

મેનુ, વેઇટર, ટી, કૉફી, કોકો, સેન્ડવીચ, સુગર, ચેન્જ, ટીપ, ડ્રિંક, સોડા, લેમન, રાસ્પબરી, જિંજર, પીક-મી-અપ, લીથીઆ, બીર, સ્પૂન, નાઇફ, ફોર્ક, નેપકીન, આઇસ, હોટ, કોલ્ડ સોલ્ટ, વૅફર, ફ્રૂટ સેલાડ, ગ્લાસ, ફ્લાવર વાઝ, રિઝર્વ, રજિસ્ટર, બુક, કન્ટ્રોલર ઑફ ફૂડ, કન્ટ્રોલર ઑફ સુગર, ટી સ્ટૉલ, લૉજ, ડાઈનિંગ રૂમ, કાઉન્ટર, હૉલ, આઈસ્ક્રીમ, બૉર્ડર, રૅશનકાર્ડ, ચૉકલેટ, કપ-સોસર, વેઇટર, ટમ્બ્લર, ટિફિન, પ્લેટ, બિસ્કિટ, કોલ્ડ્રિંક હાઉસ, કેક, સિગારેટ, સિગાર, પૅકેટ, ટોબેકો, સિગારહોલ્ડર, મેગબૉક્સ, કીટલી, કૂકર, કેક, રેફ્રિજરેટર, ગેસ્ટહાઉસ, જગ, ટબ, ટેસ્ટફુલ, ડિશ, પિપરમીટ, બોનબોન, ચૉકલેટ, ગૅંગવે, વૅફર ઇનટુ પૅકેટ, બૅકરી, ટોસ્ટ, બોર્ડિંગ, સ્ટૉલ, હેન્ગર, હીટર, કોકેન, બાર, પેગ, મિલ્ક કૉલોની, મૉર્નિંગ કાર્ડ, ઈવનિંગ કાર્ડ, બેબીફૂડ, ડેરી ફાર્મ, ડેરી, મિલ્ક બૉટલ, બોર્ડિંગ, સ્પેશિયલ રાઈસ પ્લેટ, ફૂડ, વેજિટેરિયન, નટમિલ્ક ચૉકલેટ, કેશ, કાફે હોટલ, કેલેરી, રેફ્રિજરેશન, ડીપ ફ્રીઝ, પ્રોહિબિશન, લૉજિંગહાઉસ.

પોસ્ટ ઍન્ડ ટેલિગ્રાફ-ટેલિફોન

એક્સપ્રેસ લેટર, એક્સપ્રેસ-ઑર્ડિનરી ટેલિગ્રામ, રજિસ્ટર લેટર, ઇન્સ્યૉર્ડ લેટર, લેટફી, પોસ્ટમૅન, ટિકિટ, સરચાર્જ, પોસ્ટકાર્ડ, મનીઑર્ડર, ઇન્લૅન્ડ લેટર, એકનોલેજમેન્ટ, વી.પી.પી. ફૉર્મ, ઇન્સ્યૉર્ડ પાર્સલ, પોસ્ટપારસલ, ઍરપારસલ. બુક પોસ્ટ, ઑર્ડિનરી-અર્જન્ટ ટેલિગ્રામ, રેટ, કાઉન્ટિંગ વર્ડ્સ, એડ્રેસ, ટેલિગ્રાફિક એડ્રેસ, પોસ્ટમાસ્ટર, ડિલીવરી ક્લાર્ક, ડિલીવરી પ્યૂન, ઇન્સ્પેક્ટર, આસિસ્ટંટ પોસ્ટમાસ્ટર, પી.એમ.જી., આસિસ્ટંટ પોસ્ટમાસ્ટર જનરલ, જનરલ પોસ્ટ ઑફિસ, ટેલિફોન્સ, ટ્રંક કૉલ, લૉંગ ડિસ્ટન્સ

કૉલ, સ્ટેમ્પ, કલેક્શન, ફોરેન સ્ટેમ્પ, એનવેલપ, નોટપેડ, પાર્સલ ડિલીવરી, રિપ્લાઈ પેઇડ, ડબલકાર્ડ, કેબલ.

યુનિવર્સિટી-એજ્યુકેશન-સાયન્સ-ઇલેક્ટ્રિસિટી

કૉલેજ, ટર્મ, ટરમિનલ, મોડરેટર, પેપર એકઝામિનર, રિઝલ્ટ, એજ્યુકેશન, કૉમર્સ ગ્રેજ્યુએટ એસોસિયેશન, રજિસ્ટ્રાર, ચેન્સેલર, વાઈસ ચેન્સેલર, ફેકલ્ટી ઑફ એજ્યુકેશન, એકઝમ્પશન, મૅટ્રિક્યુલેશન, એસ.એમ.સી., આર્ટ્સ, સાયન્સ, ટેક્નોલૉજી, પ્રોફેસર, પ્રિન્સિપાલ, સેનેટ, સિન્ડીકેટ, એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, લાઇબ્રેરી, સ્કૂલ, સ્કૉલરશિપ, સ્લેટ, હાઈસ્કૂલ, હેડમાસ્તર, હૉસ્ટેલ, ક્લાસ, ગ્રાન્ટ, ડિગ્રી, ડિપ્લોમા, ડ્રૉઈંગ, નોટ, પિરિયડ, પૅરેગ્રાફ, ફી, ફૉર્મ, બોર્ડ, માર્ક્સ, મૉનિટર, માન્ટેસોરી, સર્ટિફિકેટ, લસન, કૉલેજટર્મફી, એકઝામિનેશન, પેપર, ...સ્ટ, સાયન્સ, પોએટ્રી, યુનિવર્સિટી, ગ્રેજ્યુએટ, ફેઇલ, બી.એ., સુપરવાઈઝર, રેડિયમ, ફુલ માર્ક, ગ્રેસ માર્ક, સાઈક્લોપીડિયા, આર્ટપેઈન્ટર, પિક્ચર, થિયોસૉફી, ફિલૉસૉફર, મેસ્મેરિઝમ, હિપ્નોટિઝમ, મેડિકલ, સાયન્સ, જર્મનસિલ્વર, રોલ્ડગોલ્ડ, ઇનેમલ, ટિન, સિલ્વર, ગોલ્ડ પ્લેટેડ, ફિલૉસૉફી, સ્ટુડન્ટ્સ કન્સેશન, લૅમ્પ શેડ, બલ્બ, ફેન, પ્લગ, ફ્યૂઝ, મેઈન સ્વીચ, કેબલ, ક્લીપ, ટ્યૂબલાઈટ, ઇલેક્ટ્રિક ક્લૉક, આલ્જિબ્રા, ડિક્શનરી, પ્રાઇમર, ગાઈડ, પ્રીલિમિનરી, ફાઈનલ, સર, એન્જિનિયરિંગ, રૉકેટ, બુક, ડિસ્ટીલરી, ટ્યૂશન, ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કૉલેજ, વેકેશન, વૉલન્ટીઅર, આલ્બમ, એડમિશન, એજ્યુકેશન, ઇલેક્ટ્રિસિટી, મિનિમમ, મેક્સિમમ, જૉમેટ્રી.

પોલીસ-મિલિટરી

પોલીસમૅન, સાર્જન્ટ, ઇન્સ્પેક્ટર, કમિશનર, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ડેપ્યુટી કમિશનર, ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ, સી.આઈ.ડી., ક્રિમિનલ, એલ.આઈ.બી., ડિટેક્ટિવ, પ્લેનક્લોથ યુનિફૉર્મ, ટ્રાફિક પોલીસ, સિગ્નલ, એરેસ્ટ, કમ્પલેઇન, પોલીસસ્ટેશન, ગન, પિસ્તોલ, લાઈસન્સ, રિવૉલ્વર, બેજ, નંબર, ડ્યૂટી, મિલિટરી શૂટિંગ, ઑફિસર, રાઈટર કૉન્સ્ટેબલ, એક્સાઈઝ, રાઈફલ, રિપોર્ટ, રૉકેટ, રેલી, લેફ્ટેનન્ટ, લૉકપ, વૉર્ડર, વ્હીસલ, સાયરન, સિવિલિયન, સૉલ્જર, કૉર્ડન, જેલ, હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, ડાઈંગ ડેક્લેરેશન, પરેડ, પેન્શન, પેરોલ, પ્રમોશન, બૉમ્બ, બ્યૂગલ, માર્શલ લૉ, મેજર, કેમ્પ, વાયરલેસ, વી.આઈ.પી., સર્કલ, મિનિટ ઑર્ડર, હૉલ, લીવ, કેઝ્યુઅલ લીવ, ટ્રાફિક, કેસ, વૉરંટ, ઑટોમૅટિક, વેપન્સ, સ્માલ આર્મ્સ, રિફિલર્સ, કમાન્ડર, એડમિરલ, લેફ્ટેનન્ટ જનરલ, ઑફિસ, રિક્રુટ, પ્રિઝનર, ઍરેસ્ટ, ...મી, કર્નલ, સબમરીન, મશીનગન, ટૅન્ક, ટોરપિડો, બ્રિગેડ, કૅપ્ટન, કમાન્ડ, ડાઈનામાઈટ, એટમિક એનર્જી.

પહેરવેશ-શણગાર

અન્ડરવેર, અપ-ટુ-ડેટ ડ્રેસ, ઓવરકોટ, જૅકેટ, કેપ, કોટ-પેન્ટ, રિંગ, ટાઈ, ટેનિસ, એરિંગ, હેરપિન, ફ્રૉક, બકલ, બટન, બુશશર્ટ, સ્કર્ટ, બૂટ, બૉ, બૉડિસ, પેટીકોટ, બૉબ્ડહેર, બ્લાઉઝ, લિપસ્ટિક, લૉકેટ, લૉંગકોટ, વોયલસાડી, વૉટરપ્રૂફ કોટ, સોલોહેટ, સ્નો, હાફકોટ, હેન્ડવૉચ, લેડિઝવૉચ, બેંગલ્સ, બ્રેસલેટ, નેકલેસ, હેરડાઈ, હેરઑઈલ, કૉલર, સેન્ડલ, લૉશન, વૅસેલાઈન, સૂટ, ટાલ્કમ પાઉડર, ઝિગઝાગ, સોપ, લિક્વિડ સોપ, રેઝર,

સેન્ટ, પરફ્યૂમ, સ્પ્રે, હેરકટ, શેમ્પુ, રેઝર, બ્લેડ, શૂઝ, સ્લીપર્સ, હૅન્ગર, ક્રીમ, ફેન્સી, એમ્બ્રોઈડરી, આઈગ્લાસ, સ્પેક્ટેકલ્સ, પર્સ, શૉરૂમ, પેર.

રોગો-દવાઓ-રસાયણો

ઈન્ફ્લુએન્ઝા, ઍસિડ, કાર્બોલિકસોપ, એપેન્ડિસાઈટિસ, ઑપરેશન-કોલન વૉટર, કૉલેરા, ક્લૉરોફૉર્મ, ક્વિનાઈન, કેલેરી, ગૅસ, ગૉગલ્સ, જિંજર, ટાઈફૉઈડ, ટી.બી., ટેમ્પરેચર, ટેસ્ટટ્યૂબ, ડેન્ટિસ્ટ, ડૉક્ટર, ડ્રેસિંગ, થરમોમીટર, ઑપરેશન થિયેટર, નર્સ, નાઈટ્રોજન, ન્યુમોનિયા, પર્ગેટિવ, લમ્બર પંકચર, પેરાફિન, પેસ્ટ, પોટાશ પરમેંગનેટ, પ્રિસ્ક્રિપ્શન, પ્રેક્ટિસ, પ્રોટીન, પ્લેગ, ફાર્મસી, ફિનાઈલ, પેશન્ટ, ફૉસ્ફરસ, બૉટલ, બ્લડપ્રેશર, મિક્ષ્ચર, મલેરિયા, મેડિસિન, મસાજ, રેડિયમ, આર.એમ.ઓ., લીવર, લૅબોરેટરી, વિટામિન, પ્લસ, વિઝિટ, સૅનેટોરિયમ, સેપ્ટિક, વૉશિંગ સોડા, સ્ટ્રેચર, વૉર્ડ, હૉસ્પિટલ, ડાયાબીટિસ, હાર્ટઍટેક, ફાટફિલ, હિસ્ટીરિયા, કમ્પાઉન્ડર, સારસાપરીલા, સ્પિરિટ-વાઈન આલ્કોહોલ, બામ, એનિમા, ઑપ્ટીશિયન, સર્જન, ફૉસ્ફરસ, હોમિયોપથી, ટૉનિક, હાઈડ્રોજન, સ્ટેથોસ્કોપ, બ્લડ એકઝામિનેશન, સ્કીનિંગ, એક્સ-રે, કાર્ડિયોગ્રામ, વૉર્ડબૉય, ઈનડોર પેશન્ટ, આઉટડોર પેશન્ટ, બેડ, એનેસ્થેટિક્સ, ગમ, પ્લૅટ, પોલસ્ટીટ, ડિસિન્ફેકટન્ટ, મિસકેરેજ, મેટરનિટી, ક્વિન્સ, યૂરિન, બ્લડ ટેસ્ટ, ડ્રગ, ટોનસિલ, ટેબ્લેટ, કેમિસ્ટ, ફીવર, નૉર્મલ, હાઈ, પ્રિસ્ક્રીપ્શન, આઉટહાઉસ, ઈન્જેક્શન, સિરિન્જ, માઈક્રોસ્કોપ, ઈનડીજેશન.

તોલ-માપ-વજન

તોલ: સેન્ટિગ્રામ, ગ્રામ, મિલિગ્રામ, કિલોગ્રામ, ક્વિન્ટલ, મૅટ્રિક ટન, કૅરેટ.

સંખ્યા: ગ્રૉસ, ડઝન.

માપ (પ્રવાહી): મિલિલિટર, લિટર, ડ્રામ, ગૅલન.

લંબાઈ: મિલિમીટર, સેન્ટિમીટર, મીટર, કિલોમીટર, હૅક્ટર, મૅટ્રિક, એકર, ઈંચ, ફૂટ, ગૅજ.

સમય: મિનિટ, સેકંડ.

પ્રકીર્ણ: ડેસિમલ, યુનિટ.

ઑક્શન

લૉટ, બીડ, કૅટલૉગ, ઑક્શનિયર, ઑક્શન, નોટિસ, ઍડવાન્સ.

સ્ટેશનરી

કવર, રબર, રીમ, હોલ્ડર, પૅડ, પૅન્સિલ, ફૂટ, બ્લેડ, બ્લૉટિંગ, પેન, નીબ, કલર બૉક્સ, ડ્રૉઈંગપેપર, ટ્રેસિંગપેપર, ઈન્ક, ફાઉન્ટનપેન, કાર્બનપેપર, રાઈટિંગપેપર, રફ પૅડ, સૉફ્ટ પેન્સિલ, હાર્ડ પેન્સિલ, બ્લ્યુ પેન્સિલ, રેડ પેન્સિલ, બૉલપેન, લાઈટર, પાઈપ, પાઈપક્લિનર, ડાયરી, પૉકેટ ડાયરી, કૅલેન્ડર, એડવરટાઈઝમેન્ટ, હાર્ડબોર્ડ, રેફિલ.

સ્પોર્ટસ-રેસ

ક્રિકેટ, હૉકી, બેડમિન્ટન, ટેનિસ, ટૂર્નામેન્ટ, સ્ટેડિયમ, ટીમ, કૅપ્ટન, બૉલ, બેટ, ગોલ્ફ, ચૅમ્પિયન, વર્લ્ડ ચૅમ્પિયન, રેસલિંગ, ક્રિકેટ ગ્રાઉન્ડ, બાઉન્ડરી, ઓવર બાઉન્ડરી, જીમખાના, ટેન્ટ, વૉલીબૉલ, ઈનિંગ, બાઉન્ડસ્ક્રીન, રન, વિકેટ, હેટ્રિક, વિકેટકીપર,

બૉલર, અમ્પાયર, ફૂટપેડ, નૉ-બૉલ, કૅચ, ઈનિંગ્ઝ, ડ્રૉ, ગોલ, સેન્ટર ફોરવર્ડ, ગોલકીપર, ગોલ્ફસ્ટીક, કાર્ડ, પ્રોગ્રામ, થ્રો, લેગ બીફોર ફાઉલ, ઑફ, ફિલ્ડિંગ, ઑન સાઈડ, સ્લિપ, સ્પીનબૉલ, સિક્સર, ગુગલી, ફાસ્ટ બૉલર, સ્લો બૉલર, લેફ્ટહૅન્ડ, આઉટ, ટૉસ, સ્કોર બોર્ડ, પીચ, બૉક્સર, રેસ, હાઈ જમ્પ, લૉંગ જમ્પ, સ્કાઉટ, ગર્લ ગાઈડ, સ્લાઈડ-સ્પિનિંગ, કેરમ, ચેસ, ત્રિક્ક, બિલિયર્ડ, સ્ટમ્પ, ટર્ફ, હોર્સીસ, રેસકોર્સ, વિન, પ્લેસ, પુલ, ટ્રેબલ પુલ, જૅકપૉટ, સ્ટેબલ, ટ્રેનર, જૉકી, ઓનર, પેડિગ્રી, ફોર્મ, સ્ટાર્ટિંગ પૉઈન્ટ, માઈલ, રેસ, ટોટલાઈઝર, ઑબ્જેક્શન, સ્ટુવર્ડ, ગોલ્ડ કપ, ફર્સ્ટ પ્રાઇઝ, માઉન્ટેઇન ક્લાઈંબર્સ, કૅમ્પ, ઇક્વિપમેન્ટ, ટેન્ટ, વ્યૂ, ફિલ્ડ, ગ્રાઉન્ડ, સ્કોર, સ્કોરર, જિમ્નેશિયમ, ડમ્બેલ્સ, પોલો

ફર્નિચર-હાઉસહોલ્ડ

પાલિશ, ફ્રેમ, સ્ટૂલ, ટેબલ, ચેર, સીટ, આલમીરા, સોફા, સોફા કમ બેડ, પિક્ચર, કટ, હોલ્ડોલ, બૅગ, બેડિંગ, બ્રશ, ટૂથબ્રશ, ટૉર્ચ, કાસ્કેટ, સુટકેસ, ટ્રંક, થરમોસ, પ્રાઈમસ, બર્નર, પટ્રોમેક્સ, બૉક્સ, પ્લાસ્ટિક, ટાઈમ, મિનિટ, સેકંડ, અવર, એ એમ , પી એમ , નૂન, ઇવનિંગ, નાઈટ, મૉર્નિંગ, વૉચ, ટાઈમપીસ, એલાર્મ ક્લૉક, લૉટરી, શોર્ટસાઈટ, સન ગ્લાસીસ, બેબી, મેડમ, મમ્મી, પપ્પા, આન્ટી, ફ્રેન્ડ, મિસ્ટર, લવ, કી, ટૉય, બેબી બૉટલ, કૉફી પૉટ, ફિલ્ટર બૉટલ, ટિફિન, ટિફિન કેરિયર, કેરોસીન, ટમ્બલર, ગ્લાસ, કીટલી, ક્લબ, ટાઈટ, કૉર્ક, લૂકિંગ ગ્લાસ, મેટ્રીસ, પીલો, પીલોકવર, પીલો કેસ, બેડકવર, રગ, મોસ્કિટો કરટન, સ્લિપિંગ પિલ્સ, ફુલસાઈઝ, ડબલ બેડ, લૉક, બૂટપૉલિશ, લેધર, શુલેસ, બૂટ, રિસ્ટવૉચ, પૉકેટવૉચ, ઝીપ ફાસ્ટનર્સ, ગાઉન, બ્લાઉઝ, બેલ્ટ, કપબોર્ડ, ઈઝીચેર, કારપેટ, ટેબલ ક્લૉક, નેપકીન, ટૉવેલ, બેનિન, ટબ, લક્ઝરી, ડ્રેસ, સોફાકવર, મેચીસ, બેડ સ્પ્રેડ, કરટન, ડોર બેલ, કેન ચેર, ચેઈન, ગિલિટ, હોઝિયરી, સ્ટ્રેપ, પેનનાઈફ, ડ્રાયક્લિનિંગ, વેક્યૂમ ફ્લાસ્ક, એન્લાર્જમેન્ટ

મિલ-ટેક્સ્ટાઈલ્સ-ફૅક્ટરી-વર્કશૉપ

ઈમિગ્રેશન, એજન્ટ, એન્જિનિયર, ઓવરટાઈમ, કેન્વાસ, લૉન, લૉંગક્લોથ, ટેરેલીન, ટાફેટા, પાવરલૂમ, પોપલિન, હૅન્ડલૂમ, હોઝિયરી, ફૅશન, બૉઈલર, બૉબિન, મલમલ, મિલ, યુનિટ, થ્રેડ, હૅન્ડવુવર, સ્પિન્ડલ, લૂમ, મશીન, ફ્રેમ, લેથ, ચીમની, જૉબર, મૅનેજર, સ્પન, મૉડલ, પટર્ન, કાઉન્ટ, યાર્ન, બ્લૉરૂમ, કાર્ડ, બ્લીચિંગ, સાઈઝિંગ, ફિનિશિંગ, ઍરકન્ડિશન, બેલ્ટ્સ, વર્ઇટ, સ્કેલ્સ, ઑર્ડર, જૉબ, કોટન, વૂલન, સિલ્ક, કૅલેન્ડર, રીલ, ડ્રિલ, મિડિયમ, સુપર ફાઈન, બૉનસ, મિકૅનિક, યુનિયન, ટ્રેડમાર્ક, સ્ક્રૂ, વાઈન્ડર, બોલ્ટ નટ, સ્પ્રિંગ, હૅન્ડલ, હુક, રિવેટ, ડાયલ, મોટર, કેબલ, રિઝર્વફંડ, ક્લોથ માર્કેટ, સાગી, ફાઈન, વર્કશૉપ, યાર્ડ, ફૅક્ટરી, ફાઉન્ડ્રી, મશીનરી

મિસિલીનિયસ

ફૂલ, ઈડિયટ, બૉયકૉટ, યુનાઈટેડનેશન્સ, વર્લ્ડબૅન્ક, કન્ટ્રોલર, ફોરચ્યુનટેલર, શેતાન, ગલ્ફ, પેનીનસુલા, પોપ્યુલર પૉઈન્ટ, પોપ્યુલર પીકપૉઈન્ટ

*

ગૃહગંગાને તીરે

જીવનનો આસ્વાદ

પાંડુરંગ આઠવલે

જીવન સુખી કરવું હોય તો કાર્યનો સ્વાદ કેમ રહે તે જાણવું જોઈએ. ઘણા યુવાનો આરંભથી જીવનનો સ્વાદ ગુમાવી બેસે છે. વિદ્યાર્થીઓ ભણતર પૂરું કર્યા પછી, ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ કરે પછી બેચાર વર્ષોમાં જીવનનો સ્વાદ ગુમાવે છે. આમ કેમ? સ્મૃતિકાર મનુએ કહ્યું છે કે કેવળ વિદ્યાસ્નાતક હોય તેની કંઈ કિંમત નથી; કેવળ વિદ્યાસ્નાતક સરસ્વતીને વટાવતા હોય છે. તેમણે બીજી એક અપેક્ષા રાખી છે: वेदविद्याव्रतस्नातान् અર્થાત્ જીવનમાં કંઈક કરાર, કંઈક ધ્યેય, કંઈક વ્રત રાખો તો જીવનમાં સ્વાદ આવશે. ધ્યેયહીન જીવનને સ્વાદ નથી, એ પશુજીવન થયું.

મારા પિતા મને સાત વારની એક કવિતા કહેતા; જેમાં સોલોમન ગ્રાન્ડીનો જન્મ સોમવારે થતો, મંગળવારે ઉપનયન થતું, બુધવારે તે પરણતો, ગુરુવારે વંશ વધતો, શુક્રવારે માંદો પડતો, શનિવારે મરી જતો અને રવિવારે તેની દફનવિધિ થતી. આમ આપણું જીવન ધ્યેયહીન પસાર થાય છે. મનુએ આથી જ વિદ્યાસ્નાતક થવાની સાથે વ્રતસ્નાતક થવાની વાત કરી છે અને જીવનમાં મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખવાનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે. સો સો વર્ષ સુધી તાજા-સદા ચૈતન્યયુક્ત રહેવું જોઈએ; એ ધ્યેય હોવું જોઈએ.

તો ધ્યેય એ શું છે? જેનું ધ્યાન કરી શકાય તે ધ્યેય. અંગ્રેજીમાં ટેનિસનની એક કવિતા છે: નવપરિણીત યુવાનનું શબ શહીદી પછી લાવવામાં આવ્યું ત્યારે પત્ની દિઙ્મૂઢ થઈ ગઈ. બધાંને લાગ્યું કે જો તે રડે નહીં, તો કદાચ ગાંડી થઈ જશે. એટલી વારમાં કોઈક તેનું બાળક તેની સામે મૂક્યું અને તે તરત જ બોલી ઊઠી: 'આ બાળકની ખાતર તો હું જીવીશ.' એ પ્રમાણે દરેક પાસે કંઈક જીવવા માટેનું વ્રત, ધ્યેય હોવું જોઈએ. વ્રતસ્નાતક બનો તો જીવન જીવવા જેવું લાગશે.

પણ કેટલાક ધ્યેય જ જુદું રાખે છે! બધાંને મહત્ત્વાકાંક્ષા હોય છે. પણ એનો અર્થ આજે બદલાઈ ગયો છે. એક આદમીની ચાર સ્ત્રીઓ મરી ગઈ અને તે પાંચમી પરણવા તૈયાર થયો. તેણે જણાવ્યું કે મરતી વખતે વિધવા રાખીને મરીશ, વિધુર નહીં મરું; એ મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા છે! મહત્ત્વાકાંક્ષાનો આવો હીન અર્થ પણ લોકો કરે છે. ખરું જોતાં મહત્, મોટા થવાની, લઘુ થવાની નહીં, એનું નામ મહત્ત્વાકાંક્ષા. અને આથી જ તમે કેવળ વિદ્યાસ્નાતક ન થતાં વ્રતસ્નાતક પણ થાઓ. દેશ માટે, વિશ્વ માટે, માનવતા માટે નહીં તો પણ કેવળ નમારું જીવન સ્વાદિષ્ટ કેમ બને તે માટે પણ વ્રતસ્નાતક થાઓ.

જીવનને સ્વાદિષ્ટ બનાવવા જીવનનિષ્ઠા હોવી જોઈએ. જીવન સુખકારક જ છે. એ સુખ જોવા ચશ્માં જોઈએ. મરણથી ડર રાખો નહીં. મરણથી જીવન પૂરું થતું નથી. સુખ કે દુઃખ ગમે તે આવે પણ જીવનની નિષ્ઠા હશે તો જીવન એ એક કથાના પ્રકરણ જેવું લાગશે. ભગવાન અને જીવ વચ્ચે પ્રેમકહાની છે; એમાં જીવન એ એક પ્રકરણ છે. મરણ પણ એક પ્રકરણ છે. મર્યા પછી પણ જીવન જીવવાનું છે. સુખ અને દુઃખ બંનેને પચાવતાં આવડે તે જીવન ખરું.

આ માટે સુદના ચંદ્રની માફક વર્ધિષ્ણુ થવું જોઈએ. જે સાહિત્ય કેવળ પતનની ગાથા ગાતું હોય કે ફક્ત ઉત્તર ગુજરાતના માંજી રાખેલાં વાસણો માફક કેવળ આદર્શની વાતો જ કરતું હોય તે સાહિત્ય નહીં ચાલે. જેમાં સમાજની નબળાઈઓ અને ઉદાત્ત ભાવનાઓને એકસાથે મૂકી હોય એવું જીવન સમજાવવાની હિંમત રાખતું સાહિત્ય જોઈએ. આ કામ વ્યાસે કર્યું છે. નાનામાં નાની વિચારધારાની નોંધ વ્યાસે છોડી નથી. વ્યાસના નામ ઉપરથી જ નવા વિચારોને સમાજ સમક્ષ મૂકનાર પીઠનું નામ વ્યાસપીઠ પડ્યું. જેમ ભમરી તોડીને તરનાર જ ખરો તરનાર છે તેમ સુખ-દુઃખની ભમરીઓ તોડીને જીવન જીવનાર જ વર્ધિષ્ણુ છે.

બજારભાવની વાત ભૂલી જઈને ભાવવાહી જીવન જીવતાં શીખવું જોઈએ. માતાનો બજારભાવ નથી; ગાનારીનો છે. સામાન્ય રીતે જ્ઞાન વધે તેમ હૃદયના-જીવનના ભાવ ઘટે છે! આથી જ્ઞાન વધે છતાં ભાવ ઘટે નહીં એવો રસ્તો શોધવો જોઈએ. એવો રસ્તો કોણ બતાવે છે? ગીતા એક એવો ગ્રંથ છે જેમાં આવી ઘણી વાતો છે.

*

અને જો હું કોઈ નશ્વર વસ્તુ પર હસું છું તો એટલા માટે જ કે ક્યાંક હું રડી ન પડું.

– બાયરન

અપૂર્ણને પૂર્ણ કરવા માટે, પ્રેમ કરીએ એ પૂરતું છે.

– કેથલિન રેઈન

માણસ મરી જાય છે પછી લોકો સ્મશાનગૃહમાં કે શોકસભામાં એના વિશે એવી સારી વાતો કરે છે કે કોઈને પણ એમ થાય કે આપણને આપણા વિશે આવું સારું સાંભળવા નહીં મળે.

– ગૅરિસન કેલોર

જ્યાં શંકા હોય છે ત્યાં હું શ્રદ્ધા લાવીશ.

– અનામી

તમે તમારી જાત સાથે સૌમ્યતાથી વર્તો.

– મૅક્સ એહરમન

જોયેલું ને જાણેલું

ચમત્કાર સર્જતા હાથવગા ઉપચારો

કહેવાય છે કે ચપટી ધૂળથી પણ ઘણીવાર સારું થઈ જાય. અમુક દર્દી પર ઘણા ઉપચારો કરવાથી ફરક પડતો નથી ત્યારે સાવ સાધારણ કહેવાય તેવા ઘરગથ્થુ ઉપચારો અકસીર ઈલાજ કરી જાય છે તો એવા ઉપચારો જોઈએ.

(૧) આંગળીના નખ પાસે પાક થવો : આંગળીઓમાં જાણતાં, અજાણતાં, કામ કરતાં આંગળીના નખ પાસે વાગી જાય અને પાક થાય છે. આ પીડાને નહિયું પાકયું કહે છે ત્યારે આવા પાક પર ઘઉંના લોટની પોટીસ અકસીર ઈલાજ છે.

ઘઉંની પોટીસ બનાવવાની રીત: ઘઉંનો ચપટી લોટ લઈ તેમાં પાણી નાંખી પેસ્ટ બનાવીને ગરમ કરવી. આ ગરમ થયેલી પેસ્ટ સહન થાય તેવી હોય ત્યારે સોજા ઉપર લગાડી પાટો બાંધવો. જે આંગળી પર પાક થયો હોય તે મટી જાય છે.

(૨) મૅનોપોઝ વખતે ઉપચાર: (૧) સ્ત્રીઓની ઉંમર ચાળીસથી પચાસ વર્ષની થાય તે વખતે આર્તવ નિવૃત્તિનો સમય હોય છે. આ સમય દરમિયાન ઘણી સ્ત્રીઓને રક્તસ્રાવ ખૂબ જ પ્રમાણમાં થાય છે. આવા સમયે નિરંજન ફળ (ગોરાગાંધીની દુકાને મળે) રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી તેમાં ખડી સાકર નાંખવી. આ ફળ પાણીમાં પલળીને ફૂલે છે. સવારે નરણે કોઠે તેને ચોળીને ગાળીને પી જવું. આ પ્રયોગ બે-ત્રણ દિવસ કરી શકાય.

(૨) જાસૂદના ફૂલ: જાસૂદનું ફૂલ લઈ તેના પુંકેસર કાઢી, બધી પાંદડીઓ છૂટ્ટી કરી પાણીમાં ખડી સાકર સાથે પલાળીને તે પાણી પીવાથી રક્તસ્રાવનું પ્રમાણ ઘટે છે.

(૩) એક કળીનો ગુંદર ખડી સાકર સાથે પલાળી સવારે પીવાથી વધુ પડતો રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. ગુંદર કમરના દુખાવામાં પણ રાહત આપે છે.

જે વ્યક્તિને જે પ્રયોગો માફક આવે તે કરી શકાય.

(૩) નાના બાળકોને શરદી થાય ત્યારે કેસરની પાંખડીઓ પાણીમાં ઘૂંટીને નાક અને કપાળ પર લગાડવાથી રાહત થાય છે.

(૪) મચ્છરો કરડવાથી હાથની ચામડી પર એલર્જી થાય છે. ઘણાં ચામડી માટેનાં ઓઈન્ટમેન્ટ વાપરવા છતાં ફરક ન પડે ત્યારે પોતાનો જ પેશાબ લગાડવાથી ચામડીમાં ફરક પડે છે.

(૫) પગની બળતરા : પગમાં મરચાં ચોપડયાં હોય તેવી બળતરા થાય ત્યારે જાસૂદના ફૂલ પાણીમાં પલાળી તેમાં પગ બોળવાથી ઠંડક થાય છે. જાસૂદના ફૂલ ગણપતિને બહુ પ્રિય છે.

(૬) જીભ પર ચાંદાં પડયાં હોય કે મોઢામાં ચાંદાં પડયાં હોય ત્યારે તે ભાગ પર મધ ચોપડી રહેવા દેવું અને લાળ પાડવી તો જીભ કે મોંમાં પડેલાં ચાંદાંમાં રાહત થાય છે.

(૭) ઓરી-અછબડા થાય ત્યારે ભીંગડાં વળવાની શરૂઆત થતાં શરીર પર ખૂબ ખંજવાળ આવે છે ત્યારે લીમડાની પાંદડાં સાથેની ડાળીઓ શરીર પર ફેરવવી. ઓરી-અછબડા નમે પછી લીમડાનાં પાન ગરમ

પાણીમા ઉકાળી દરદીને તે પાણીથી નવડાવવો લીમડામા જતુનાશક ગુણ છે

ઓરી અછબડા દખાય ત્યારે થોડા દૂધમા ગોળ ઓગાળીને બેત્રણ દિવસ દર્દીને આપવાથી શરીરની ગરમી નીકળી જાય છે

ઓરી અછબડા નમ ૫ કી કાળી દ્રાક્ષ રાત્રે પાણીમા પલાળી સવારે દ્રાક્ષને ચોળી, તેના બી કાઢી તે પાણી પીવાથી શરીરમા ઠડક થાય છે

(૮) દાતમા દુખાવો થતો હોય ત્યારે લીમડાની આતરછાલ પાણીમા પલાળી તે પાણીના કોગળા કરવાથી મોઢુ સ્વચ્છ થાય છે અને દાતના દુખાવામા રાહત થાય છે

(૯) શરીરમા ઝીણો તાવ રહેતો હોય ત્યારે લીમડાની ગળો પાણીમા નાખી તે પાણી ઉકાળીને પીવુ

(૧૦) અરડૂસીના પાન ઉધરસ અને કફ થયા હોય ત્યારે અરડૂસીના બેત્રણ પાન લઈ, ધોઈને લોઢી પર જરા તપાવી થોડુ પાણી નાખી ખાડી નાખી તેનો રસ, મધ સાથે પીવાથી ઉધરસ અને કફમા રાહત થાય

(૧૧) પ્રવાસમા બસ ટેક્સીમા મુસાફરી કરતા બેચેની થાય ત્યારે મોમા લવિગ રાખવાથી બેચેની દૂર થાય છે

(૧૨) સૂરણની છાલ ઉતારી તેને બાફી છૂદો કરી અદર દહી, મીઠુ, કોથમીર નાખીને ખાવાથી હરસની તકલીફમા ફાયદો થાય છે

(૧૩) સૂઠ અને કેસ્ટર ઓઈલ સૂઠનો પાઉડર લઈ અડધા કપ પાણીમા નાખી ઉકાળવુ પાણી ઠડુ પડે એટલે કેમિસ્ટને ત્યા મળતુ કેસ્ટર ઓઈલ(દિવેલ) તેમા નાખવુ અને તે પીવાથી કબજિયાત દૂર થાય છે પોતાને ફાવે તે રીતે એક ચમચી કે ચમચો એ પ્રમાણે દિવેલ લેવુ

(૧૪) એલચી એલચી પર દિવેલ લગાડી ઘીના દીવા પર બાળી, તેને મધ સાથે ચાટવાથી ઉધરસ મટે છે

(૧૫) નાના બાળકોને ઝાડા થતા હોય તો વારવાર ધોવાથી પડની ચામડી લાલ થઈ બળતરા થાય છે તો આવે વખત મલાયમ કાપડથી જ થોડુ હૂફાળુ પાણી લઈ અને સાફ કરી પાઉડર ભભરાવવો

— પ્રતિમા પરીખ

પરગજુ જીજાકાકા

શ્રી નરેન્દ્રભાઈ ગજાનદ ભટ્ટ ઉર્ફે બાનુકાકા ઉર્ફે જીજાકાકા વ્યારા જિ સુરતના વતની, ૧૮ ૯ ૧૯૧૯ એમનો જન્મદિન બા સસ્કારી ભજનિક, બાપુજી સેવાભાવી વૈદ્ય, ચાર ભાઈઓ અને ચાર બહેનો આખુ કુટુબ સસ્કારી ભણતર વ્યારા અને ગણદેવીમા થયેલુ બી એ એલ એમ ડી ની ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ઉપાધિ મેળવેલી સેનેટરી ઈન્સ્પેક્ટરના તથા સોનગઢ કેન્દ્રનો અભ્યાસ કરેલો

બાળપણમા એક પ્રસગમા ગામના તળાવમા તરતા તરતા તળાવમા આવતા એક કૂવામા ડૂબતા બચી ગયેલા રસ્તામાથી એકનો રૂ ની નોટ જડેલી ત માલિકને શોધીને પાછી આપેલી

૯ ૫ ૧૯૩૮ને દિવસે સૌ શ્રી કાતાબહેન સાથે લગ્નગ્રથીથી જોડાયેલા બે દીકરાઓ અને બે દીકરીઓ છે ૨૮ ૧૧ '૮૯ના દિને દુર્ભાગ્યે વિધુર થયા અગ્રેજ સરકારની નોકરી નહી કરવાનુ નક્કી કરેલુ ૧૯૩૮મા સુધરાઈમા જોડાયા ૧૯૪૯મા વ્યારામા (પ્લેગ) મરકીના રોગ ફાટી નીકળેલો ગાયકવાડી વ્યારાના ઉચ્ચ અધિકારીઓ સાથે મળીને ગામની ગદકી દૂર કરવામા મરેલા ઉદરો દાટવામા તનમનથી ફરજ બજાવેલી તેમની કદર કરીને ચીફ ઑફિસરનો હોદ્દો મળ્યો હતો

સુધરાઈની કામગીરીમા સફાઈ કામદારોની એક સહકારી મડળી બનાવેલી એક ઘરમડળી બનેલી જેના પરિણામે આજ ફડકેનિવાસ

હરિજન ભાઈબહેનોની કોલોની ઊભી છે. ગામમાં એક આદર્શ સોનખત કેન્દ્ર હતું. ગામના મળકચરાનું ઉત્તમ ખાતર બનતું જે ખેડૂતો ખાતર તરીકે વાપરતા. ૧૯૫૯માં ગાંધી શતાબ્દીના વર્ષમાં ગાંધી સ્મારક નિધિ મારફતે એક સફાઈ વિદ્યાલય વ્યારામાં થયું. તેમાં સક્રિય સેવાઓ આપેલી. ખોરાકમાં ભેળસેળ રોકવા માટે દૂધના તથા બજારુ ખોરાકના નમૂનાઓ ચકાસીને ખરાબ નમૂનાઓવાળાને સખત હાથે દંડતા. ૧૯૬૬માં પ્રમુખશ્રી સાથેના વૈચારિક મતભેદોને લીધે ૨૮ વર્ષની ફરજ બજાવી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લીધેલી.

ગૌસેવાનો ભારે શોખ એટલે ઘરઆંગણે એક ગાય પાળેલી. પોતાનાં બાળકો જેટલી જ ગાયમાતાની સેવાચાકરી પતિપત્ની અને બાળકોએ કરેલી. પચ્ચીસેક વર્ષ સુધી ગોપાલન કર્યું.

ખેતીવાડી બજાર-ઉત્પાદન સમિતિ — માર્કેટિંગ યાર્ડ — વ્યારામાં શરૂ થયું. ૧૯૬૬થી તેના પહેલા મંત્રી તરીકે જોડાયા. ખેડૂતો અને વેપારીઓના પ્રશ્નોનો કાયદાનું પાલન કરીને, સમજાવટથી પ્રશ્નો ઉકેલતા. પરિણામે ગુજરાતનું એક આદર્શ માર્કેટિંગ યાર્ડ બન્યું. આજે એમાં વ્યારા, સોનગઢ, વાલોડ, માંડવી તેમ જ દૂર દૂરનાં સેંકડો હજારો ખેડૂતભાઈબહેનો કરોડો રૂપિયાનાં ખેતીમાં પેદા થયેલ અનાજ, કઠોળ, શાકભાજી વેચવા આવે છે, ઉપરાંત, જાનવરોનું પણ બજાર ભરાય છે.

જીજાકાકા ખાદી ભંડાર વ્યારાના પ્રમુખ બન્યા હતા. ગામના જાહેર શિવાજી પુસ્તકાલયના મંત્રીની સેવાઓ આપેલી. ૬૦ વર્ષની ઉંમર થતાં નિવૃત્તિ લીધેલી. તે પછી ઘેર બેઠા આરામ કર્યો નથી.

ગુજરાતમાં શિવામ્બુનો પ્રચાર-પ્રસાર શરૂ થયો. તેમાં સક્રિય ભાગ લીધો. [illegible] પોતે નિયમિત શિવામ્બુપાન કરે છે તથા માલિસ કરે છે. પોતાના સ્વજનોને, મિત્રોને સૌ કોઈને માંદગીમાંથી ઊગરી જવા માટે શિવામ્બુની સલાહ આપવાનું ચૂકતા નથી. ૧૯૯૮માં ૮૨ વર્ષની ઉંમરે પોતાનું શરીર નિરોગી નરવું રાખી સેવાની જ્યોત જલતી રાખી છે.

૧૯૮૩થી વ્યારા ગ્રાહક સુરક્ષા મંડળના પ્રમુખ બનેલા. વ્યારા પેન્સરોના મંડળના પ્રમુખ તરીકે ફરજ બજાવે છે.

પત્રકારત્વ તેમનો શોખનો વિષય છે. દક્ષિણ ગુજરાતના દૈનિકોમાં ઘણાં વર્ષો સુધી સમાચાર અઠવાડિક પત્રો અને ચર્ચાપત્રો દ્વારા પોતાની કલમ અજમાવવાનું આ જૈફ ઉંમરે ચાલુ રાખ્યું છે.

ગાંધી સવાસો વર્ષની ઉજવણીમાં સવાસો દીનદુ:ખિયાંને સરકારી મદદ અપાવવાનો મનોરથ સંકલ્પ કરેલો તે પૂરો કરેલો. તે પછી આ પ્રવૃત્તિ જાળવી રાખી છે. ૧૯૯૮ સુધીમાં નિરાધાર ૧૫૦ વૃદ્ધોને માસિક સહાય ૨૫૦ જેટલી વિધવાબહેનોને માસિક સહાય, પચ્ચીસેક જેટલા અપંગોને માસિક સહાય, સો જેટલાં કુટુંબોને કૌટુંબિક સહાય, પચ્ચીસેક જેટલાં કુટુંબોને શ્રમિક અકસ્માત સહાય, દોઢસો જેટલાં ભાઈબહેનોને જૂથ વીમા યોજનાનો લાભ અપાવ્યો છે. અને આ પ્રવૃત્તિમાં પૂરો સમય આપી રહ્યા છે. આ શુભકાર્યમાં સરકારી કર્મચારી મિત્રો ખૂબ જ સદ્‌ભાવથી બાબુકાકાને ખાયકી વગર સહયોગ આપે છે. સહાય મેળવનાર ભાઈબહેનો જીજાકાકાને અંત:કરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપે છે.

૧૯૯૪માં વ્યારાની રેફરલ હૉસ્પિટલમાં પૂર્વ આયોજન કરી વિકલાંગ મેળો યોજેલો જેમાં તાલુકાનાં ગામે ગામથી વહેલી સવારે અસંખ્ય વિકલાંગો આવ્યાં. આખો દિવસ અને મોડી રાત્રી સુધી તેમને સિવિલ સર્જન ડૉક્ટરોએ

તપાસીને ૩૦૦ ઉપરાંત વિકલાંગોને સ્થળ પર પ્રમાણપત્રો અપાવ્યાં જેથી તેઓને રાહતે, એસ.ટી. બસમાં રાહત દરે પ્રવાસની સુવિધા મળી તથા સરકારી મદદ મળી શકી ઉપરાંત રોજીરોટી મેળવવા માટેના સાધનો પ્રજાકીય મદદથી અપાવેલાં

વ્યારાના વિકલાંગ મેળાની સફળતા જોઈને ૧૯૯૭મા સોનગઢમા સરકારી, બિનસરકારી મિત્રોની મદદથી વિકલાંગ મેળો યોજ્યો જેમા પંદરસો કરતા વધુ વિકલાંગોએ ભાગ લીધો બે દિવસ ખૂબ જહેમત ઉઠાવીને સો જેટલા અંધજનો, પાંચસો જેટલા વિકલાંગોને પ્રમાણપત્રો અપાવ્યા

૧૯૯૮ની ગુજરાતની ભાજપ સરકારને પરિવર્તન સેલ દ્વારા સાચી સલાહ આપવાનુ ચૂકતા નથી. વ્યારાના છૂપા દાનવીરો બાનુકાકાને આ પ્રવૃત્તિ ટકાવી રાખવા માટે દાન આપે છે જેનો ઉપયોગ અનેક ગરીબ ભાઈબહેનોને તરત મદદ આપવામા કરે છે આ પ્રવૃત્તિ કાયમી થાય એવી તેમની ઇચ્છા છે તેથી એક સંસ્થા બનાવવાનુ સ્વપ્નુ સેવે છે વ્યારા અને આસપાસના પ્રદેશોના સેંકડો હજારો દીનદુ ખિયાના દોસ્ત બાનુકાકા ઉર્ફે જીજાકાકા નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ દ્વારા નિજાનંદ મેળવી મસ્ત જીવન જીવી રહ્યા છે એવા લોકલાડીલા બાનુકાકાને આપણી સો સો સલામ

રાજુભાઈ જયાણિયા

ભાવેણાના ભૂપની ગરવાઈ

અમારી પેઢી ખરેખર ખુશનસીબ છે તે ઇતિહાસ ભણી પણ ખરી અને ઇતિહાસ જીવી પણ ખરી કેવી અને કેટલી અજબ-ગજબ ઘટનાઓની તે સાક્ષી છે 'Atom cannot be divided' - અણુનુ વિભાજન ન થઈ શકે એવો વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત શીખેલી અમારી પેઢીએ અણુને વિભાજિત થતુ અને તેમાંથી પ્રચંડ ઊર્જા નીપજતુ અનુભવ્યું અણુ વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે પા-પા પગલી ભરતા ભારતને પાંચ પાંચ અણુ વિસ્ફોટો કરી દુનિયાની મહાસત્તાઓને પડકારતુ દીઠુ અમે જન્મ્યા ત્યારે પાયમાના વિદેશી શાસનકાળમાં રાજા આઠમા એડવર્ડે પોતાની પ્રેમિકા મીસીસ સેમ્પસન સાથે લગ્ન કરવા માટે પૃથ્વી પરના ત્રણ ચતુર્થાંશ સામ્રાજ્યને ઠોકરે મારતી રોમાંચક ઐતિહાસિક ઘટના અમારી નજર સમક્ષ ઘટી ત્યારે છઠ્ઠા અને રાણી ઇલીઝાબેથ બીજાના શાસનકાળની ગુલામી પણ અમે વેઠી મનુષ્યને ચંદ્રની ધરતી પર પગ મૂકતો અને પોતાના આજાનબાહુને મંગળ સુધી લંબાવતો જોયો

પોણાસો વરસે એકાદવાર આકાશમા દેખાતા ધૂમકેતુ હેલીનાના દર્શન કરવાનો લહાવો અમને મળ્યો ભારતમા અનેક દેશી રજવાડાના રાજવીઓના દોર-દમામ, જાહોજલાલી, જુલમો તેમ જ તેમની દિલ દિલાવરીના પરમ્પર વિરોધી પ્રસંગો પણ જોયા અમારી પેઢીનુ પરમ સૌભાગ્ય તો એ કે અમે આ ધરતી પર જીવતો જાગતો ગાંધી જોયો ૧૯૪૭ના ઑગસ્ટની પંદરમી તારીખે દિલ્હીના લાલ કિલ્લા પરની ભારતના ત્રિરંગી ધ્વજની અને અંગ્રેજોના યુનિયન-જેકની ચડઊતર પણ દીઠી ૧૯૪૭મા દેશ આઝાદ થયો અનેક નાના મોટા રાજ-રજવાડાં હતા સૌને પોતાની આગવી સ્વતંત્ર હકૂમત સ્થાપવાના અભરખા હતા પણ ત્યારે એક ભડ આદમીએ એ રાજાઓ, નવાબો અને ઠાકોરોની મેલી મુરાદ બર ન આવવા દીધી ભારતના એ બિસ્માર્ક, લોખંડી, વિચક્ષણ, મુત્સદ્દી, ચાણક્ય પુરુષ સરદાર પટેલે બધા રાજ-રજવાડાઓનુ વિલિનીકરણ કરી અખંડ ભારતનું નવસર્જન કર્યું અને એમ અનેક ચક્રવર્તી મહારાજાઓને કાળચક્રની ફેરીએ ફરતા અને શહાઆલમ જેવા શહેનશાહોના સગાઓને

શેરીએ ભીખ માંગતાં પણ જોયાં. પણ એ બધામાં એક અનોખો, વિરલ અને નખશીખ સજ્જન રાજવી હતો. સંસ્કાર નગરી ભાવનગરનો ધણી મહારાજા કૃષ્ણકુમાર સિંહજી. તેણે સામેથી જઈને સ્વેચ્છાએ પોતાના ભાવનગર રાજ્યને ગાંધી-સરદારના ચરણે મૂકી ભારતને સમર્પિત કર્યું. આવી ન્યોચ્છાવરીની કદર બૂઝી ભારત સરકારે તેમને મદ્રાસના ગવર્નર પદે નિયુક્ત કર્યા. દેશ સેવાર્થે તેમણે એ પદ સ્વીકાર્યું. એ શરતે કે ગવર્નરને મળતો માસિક મોટો દરમાયો લેવાને બદલે પ્રતીક તરીકે ફક્ત રૂપિયો એક જ લેશે. ગવર્નર બન્યા પછી કૃષ્ણકુમાર સિંહજી મદ્રાસથી પ્રથમવાર ભાવનગર પધારવાના હતા. ભાવનગરની પ્રજાએ તેમનું દબદબાભર્યું સ્વાગત કરવાનું નક્કી કર્યું. ભાવનગરને આંગણે જાણે ઉત્સવ મંડાયો. ઘરો, શેરીઓ, રાજમાર્ગો અને નગર - ચોકો આસોપાલવ અને ફૂલમાળાના તોરણોથી શણગારવામાં આવ્યાં. વાસણ બજારના વેપારીઓએ તાંબા પિત્તળ અને ચાંદીનાં ધાદાટ વાસણો ને કલાત્મક રૂપે ગોઠવી મંડપો ને કમાનોથી વાસણ બજાર શણગાર્યું. તો .પડના વેપારીએ મોંઘામાં મોંઘા કાપડના તાકાના તાકાઓના કલાત્મક મંડપો અને પ્રવેશ દ્વારો ઊભાં કર્યાં. પ્રજાજનોએ, વેપારીઓએ અને મહાજન મંડળોએ આ બધું અંતરના સાચા ઉમળકાથી કર્યું. રાજવીને સોના-ચાંદી મઢેલા રથમાં બેસાડી તેમનું સામૈયું કાઢવાનો પણ નિર્ધાર કર્યો. રાજવી પધાર્યા. આ બધા શણગારો પાછળનો પ્રજાપ્રેમ અને રાજભક્તિ જોઈ તેઓ ભાવવિભોર બની ગયા. પણ સોના-ચાંદી મઢેલા રથમાં બેસવાની મહાજનોની વિનંતીને તેમણે વિવેકપૂર્વક નકારી. અમે કરબદ્ધ નમ્ર ભાવે કહ્યું, 'ભાઈઓ, હવે તો રાજે ગયાં, રજવાડાંયે ગયાં અને રાજાઓ પણ ગયા. વળી મેં તો રાજમુગટ, રાજદંડ અને રાજસિંહાસન તો આપણા રાષ્ટ્રના સાચા પ્રતિનિધિ બાપુ અને સરદાર સાહેબના ચરણે સમર્પિત કર્યા છે. હવે હું રાજા નહિ, પણ પ્રજાનો અદનો સેવક છું. આવા રથમાં આરૂઢ થવું મને ન અરઘે. હું તો નગરજનો સાથે જ પગે ચાલીને નગર માર્ગો પર ફરીશ અને પ્રજાના દર્શન કરીશ. પ્રજાને વંદન કરતા અને વંદન ઝીલતા પ્રસન્ન ચહેરે સરઘસાકારે તેઓશ્રી પ્રજા વચ્ચે ફર્યા. વરઘોડો 'મોતીબાગ'માંના 'ટાઉન હૉલ' પર આવ્યો. 'હૉલ'ની આગળના ભાગના મેદાનમાં વાંસ પર ભારતના ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજની જોડાજોડ કેટલાક ખુશામતખોર અમલદારોએ મહારાજા સાહેબને ખુશ કરવા 'મનુષ્ય યત્ન ઈશ્વર કૃપા'ના રાજ્ય મુદ્રા લેખાંકિત ભાવનગર રાજ્યનો ધ્વજ પણ લહેરાવ્યો હતો. રાજવીની નજરે તે પડ્યો. તેમણે એક કાર્યકર્તા ભાઈને બોલાવ્યા અને કહ્યું, ''રાષ્ટ્રધ્વજની સાથે ફરકતો પેલો રાષ્ટ્રધ્વજ ઉતારી નાંખો. રાજરાજના નાના નાના ધ્વજો દેશની અખંડિતતા જાળવવામાં બાધા રૂપ બનશે. વળી આ 'Protocol' -શિષ્ટાચાર-શિરસ્તો પણ ન ગણાય. માત્ર રાષ્ટ્ર ધ્વજને જ ઉન્નત મસ્તકે લહેરાવા દ્યો. અને તે કાયમ એમ જ લહેરાતો રહે તેવો સંકલ્પ કરી તેને માટે પરિશ્રમ અને સ્વાર્પણ આપવા પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ બની 'ઝંડા ઊંચા રહે હમારા' એ પંક્તિના પ્રતિઘોષ સાથે રાષ્ટ્રધ્વજને સલામી આપી તેની શાન વધારીએ'' આમ કહી 'હજૂરે' 'હા,જી,હા' કરનારા 'હ-કાજીઓની ખુશામત ખોરીને ડામી અને રાષ્ટ્રની શાન જાળવવામાં વિવેકબુદ્ધિ ન ચૂકવાનો પણ ઈશારો કર્યો. ભાવેણાના ભૂપની આવી ગરવાઈ અને રાષ્ટ્ર ભાવનાનું નજરોનજર દર્શન કરનાર અમારી પેઢીનું આ પણ એક અહોભાગ્ય નહિ?

— ધનુભાઈ મહેતા

સંકલન

હવે ગુજરાતનો કોઈ ધારાસભ્ય ગરીબાઈની રેખા નીચે રહેશે નહીં!

કમાલ કરી આપણા રાજ્યના નવા ચૂંટાયેલા ધારાસભ્યોએ! પોતે જ પોતાના પગારભથ્થામા એકનામટો ધરખમ વધારો કરી નાખ્યો! પાટનગર ગાધીનગરમા, ગયા અઠવાડિયે, ગુજરાત વિધાનસભાના અંદાજપત્ર સત્રના અંતિમ દિવસે, માનનીય સભ્યશ્રીઓએ, ઝડપભેર અને લગભગ એક અવાજે, ભાજપ સરકારનુ ખાસ વિધેયક પસાર કરીને ભારે ભથ્થા અને જાતજાતની સુવિધાઓ તથા સવલતો અંકે કરી લીધા! હવ દર મહિને પ્રધાનોને ₹ ૧૧,૦૦૦/- અને ધારાસભ્યોને ₹ ૧૦,૦૦૦/- મળશે સરવાળે ત્રણ ગણો પગાર વધારો કરતો આ ખરડો સભાગૃહમા આશરે કલાક સવા કલાકની ચર્ચાવિચારણા પછી પસાર થયો એ ખરુ જોતા આશ્ચર્ય જ કહેવાય આપણે ત્યા સસદમા અને રાજ્યોના વિધાનગૃહોમા સભ્યોના વેતન વગેરે વધારતા ખરડાઓ હમણા હમણાથી કશી ચર્ચા વિના, સર્વાનુમતે, સત્રના છેલ્લા દિવસે, ઉતાવળે, મજૂર કરવાનો રિવાજ ઘર કરી ગયો છે! એટલે ગયા સપ્તાહમા, સિત્તેર મિનિટની ચર્ચા આપણી વિધાનસભામા ચાલી એની નવાઈ લાગી, એક સભ્યના જ્વલત અપવાદને બાદ કરતા, બાકીના જેઓ બોલ્યા એમણે ભથ્થા-વધારાનો લૂલો બચાવ કર્યો, વધારાના સૂચન રૂપે હજી કેટલી રકમ ક્યા ઉમેરી શકાય એની પણ વાત કરી! પ્રજાકીય સેવા માટેના ઉચ્ચ આદર્શો અને ઉમદા ધ્યેયોનો ઉલ્લેખ સભ્યોએ ભૂલમા કે ઉપરછલ્લો પણ ન કર્યો! વિરોધ પક્ષના આગેવાન અમરસિહ ચૌધરીએ ઉલટાનો એવી મતલબનો વસવસો વ્યક્ત કર્યો કે, ગાધીજીના નામોચ્ચાર અને સ્મરણથી ગુજરાતના બાપડા લોક-પ્રતિનિધિઓને સાદાઈ તથા ત્યાગવૃત્તિની શીખામણનો કડવો ઘૂટડો પીવાની જાણે ફરજ પડાય છે! માજી મુખ્યમત્રી, અને હાલના ઉદ્યોગ તથા વૈધાનિક અને સસદીય બાબતોના પ્રધાન, સુરેશ મહેતાએ સદર વિધેયક રજૂ કરતા કહ્યુ કે 'સમાજમા આપણા આ નિર્ણયની ટીકા થતી રહેશે, પણ અમારો આત્મા ડખતો નથી એવી અમને પ્રતીતિ થઈ છે'! સુરેશભાઈએ તો વધારામા એક આશ્ચર્યજનક કથન એવુ ઉમેર્યુ કે, કમસે કમ, ધારાસભ્યોને ગરીબાઈની રેખાથી ઉપર આણવા પણ આ વિધેયક જરૂરી હતુ

આપણી સસદીય લોકશાહીમા, ચૂટાયેલા લોકપ્રતિનિધિઓને એક બાબતે મોટુસુખ છે સસદસભ્ય કે વિધાનસભ્ય તરીકે પોતે પ્રતિમાસ કેટલો પગાર લે, કેવાં કેવા ભથ્થા મેળવે, કઈ કઈ સગવડો પ્રાપ્ત કરે અને ઉપભોગે, વગેરે બધી બાબતોનો વિચાર અને નિર્ણય પોતે જ અવારનવાર કરતા રહે, અને, બદલતા સજોગો અનુસાર પગાર ભથ્થામા જરૂરી વધારો કરતા રહે! એ માટે કોઈ ત્રાહિતને પૂછવાનુ નહી, કશા પચની નિમણૂક કરવાની નહી, પોતાની જરૂરિયાતો અને માગણીઓ માટે હડતાલ પર ઊતરવાની, પણ જરૂર નહી! જ્યારે જેવુ અને જેટલું લાગે અને ઇચ્છે એ મુજબ જોગવાઈ કરતો ખરડો પસાર કરી દેવો! કાયદો પોતે જ કરે અને એનો ઉપભોગ પણ કરે પોતે જ! પ્રજાને

પૂછવાની જરૂર જ શી? પ્રજાકીય સંમતિ મેળવવાની કોઈ માથાકૂટ નહીં, એક રીતે જોતાં, આવી વિશેષ સત્તા કે છૂટ લોક પ્રતિનિધિઓને હોય એ લોકશાહીમાં યોગ્ય જ છે, કારણ કે ચૂંટી મોકલેલા પ્રતિનિધિ જવાબદારીથી તથા સ્વશિસ્તથી હંમેશ વર્તે એ અપેક્ષિત છે. પોતે જ પોતા માટે લાભ મેળવવા કાયદો કરે એટલે સંયમ અને બંધન આપમેળે પાળે જ!એને બદલે, કમભાગ્યે, દુનિયાભરના લોકશાહી દેશોમાં, અને ખાસ કરીને આપણા લોકશાહી પ્રજાસત્તાક ભારતમાં પ્રજાના આવા બધા સેવકો અને પ્રતિનિધિઓ દલા તરવાડીની શૈલીની જેમ, ''રીંગણા લઉં બે ચાર, તો લોને દસબાર'' જેવું કરતા રહ્યા છે! આ વર્ષે ફેબ્રુઆરીમાં થયેલી સામાન્ય ચૂંટણીમાં ચૂંટાઈને આવેલા ૧૦મી ગુજરાત વિધાનસભાના માનનીય સભ્યશ્રીઓએ, ગઈ ૨૯મી જુલાઈએ, જે કર્યું તે દલા તરવાડીની 'સ્ટાઈલ'નેય વટાવી જઈને! એમના આવા ''પાપકૃત્ય''ની કડક આલોચના આપણાં ઘણાં ખરાં અગ્રણી અખબારોએ વિસ્તારથી અને વિસ્ફોટક શબ્દોમાં કરી એ બહુ સારું થયું. હાલ તુરત આપણા વિધાનસભ્યો મોટાં અને જાડાં પગાર-ભથ્થાં આદિ મેળવે, પણ પ્રજાનાં નાણાંની આવી બેફામ અને ઉઘાડી લૂંટ આ પ્રતિનિધિઓને પચવાની નથી. જાગૃત લોકમત નિઃશંક આવા પ્રતિનિધિઓની વિરુદ્ધ છે, અને ભવિષ્યમાં આવનારી એક યા બીજી ચૂંટણીમાં એનો પડઘો મતદારો અચૂક પાડશે.

અલબત્ત સંસદસભ્યોને તથા વિધાનસભ્યોને એમની કામગીરી તથા જવાબદારી સારી રીતે અને કાર્યક્ષમતાથી બજાવવા માટે પગાર-ભથ્થાં, સગવડો બરાબર અને પૂરતા પ્રમાણમાં મળવાં જ જોઈએ. પ્રજાની સેવા કરવી એ મોટું માન છે, પણ તેથી કંઈ પ્રજા-સેવકોની ભૂમિકા માનદ ગણાવીને એમને સહુને સ્વખર્ચે કામ કરતા રહેવાની ફરજ પાડી ન શકાય. અવેતન કાર્યની અપેક્ષા લોકપ્રતિનિધિઓ પાસેથી રાખી શકાય નહીં. જો ગાંઠનું ગોપીચંદન ઘસીને કામ કરવાનું હોય તો કેવળ સાધનસંપન્ન અને પૈસે ટકે સુખી લોકો જ બહુ બહુ તો એમ કરી શકે. ચૂંટાયેલ લોકપ્રતિનિધિ આર્થિક રીતે મધ્યમ કે ગરીબ વર્ગનો હોય તો તે શું દેવું કરીને આવી સેવા બજાવે? લોકપ્રતિનિધિનો માનમરતબો જળવાય અને એનો કાર્યભાર સચવાય એ રીતે એને પગાર-ભથ્થાં હોવાં જ જોઈએ. અગાઉ આવી કામગીરી કંઈક મર્યાદિત હતી, પણ સમયનાં વહેણ સાથે, લોકપ્રતિનિધિની કાર્યભૂમિકા અને એનું કાર્યક્ષેત્ર એકધારાં વધતાં રહ્યાં છે. એટલે, આવાં પગાર ભથ્થાંની સગવડ સવિશેષ ઉપલબ્ધ હોવી ઘટે. એક તરફ લોકસંપર્ક ચાલુ રાખવો અને વધારવો, તો બીજી તરફ સભાગૃહમાં રજૂઆત અને પ્રવચનની માત્રા વિસ્તારવી એ આજના લોકપ્રતિનિધિ માટે અનિવાર્ય બન્યું છે. એનું કાર્ય એ કોઈ નોકરી કે ધંધો નથી. લોકસેવા માટેનું અનેરું આહ્‌વાન છે, અને લોકશાહીમાંના પ્રતિનિધિને આવી સેવા માટેનો અસાધારણ અવકાશ પણ હોય છે. તેથી જ, એને એના સભ્યપદ દરમિયાન વિવિધ સગવડો અને જરૂરી સહાય આપતા રહેવાનું પ્રજાનું કર્તવ્ય છે. વખતોવખત એમાં વધારો કરવાનું પણ આવશ્યક રહે છે, આમ, લોકપ્રતિનિધિનાં પગાર-ભથ્થાં વાજબી છે જ, પણ એમાં પ્રમાણ સચવાવું જોઈએ એ મહત્ત્વની વાત છે. સર્વસામાન્ય લોકોને જે આર્થિક, આદિ લાભો મળે એના કરતાં લોકપ્રતિનિધિને અવશ્ય વધારે મળવાં જોઈએ, પણ લોકો અને લોકપ્રતિનિધિ વચ્ચેનું અંતર એ કારણે ઘણું વધે એ ચલાવી ન લેવાય! લોકપ્રતિનિધિને એવી મોટી રકમ ન અપાય કે જેનાથી લાલચ કે ઈર્ષાનો ભાવ પ્રગટે!

પ (પડી કરવાની રહે તે વધુ લેવા માટે હોય વધારે લાભ મેળવવા માટે ન હોય?

ગુજરાતમા ધારાસભ્યોના અને પ્રધાનોના વતનો તાજેતરના વર્ષોમા ચાર વાર ૧૯૭૮ ૧૯૮૧, ૧૯૮૬ અને ૧૯૮૯ વધારાયા છે મોંઘવારી કૂદકે અને ભૂસકે વધતી રહી છે, એટલે ફરી વેતન સુધારો એટલે કે વધારો કરવાનો આગ્રહ સમજી શકાય પણ, મોંઘવારી એકલા ધારાસભ્યોને સ્પર્શતી કે નડતી નથી, તમામ પ્રજાજનોને એની ઝાળ લાગે છે, બલ્કે આમજનતાને આવી નકરામણ અને નતામણી વિશેષ અનુભવવી પડે છે તેથી જ લોકપ્રતિનિધિ તરીકે પોતાના પગાર ભથ્થા વધારવાની લક્ષ્મણરેખા સમજવાની નૈતિક જવાબદારી આ તો રહેવાની છે આ બાબતમા ધારાસભ્યોનુ વર્તન અને વર્તન અન્ય સહુને દૃષ્ટાંતરૂપ બની રહવુ ઘટે જો સભ્યો જ પોતાને માટે ભરપૂર ભથ્થા મેળવતા હોય તો બીજાઓને કયા મોઢે સમજાવે અને સંયમથી વર્તવાનુ કહી શકે? ધારાસભ્યોની નૈતિકતા ઘટે નહીં પણ વધે એ રીતના એમનો વ્યવહાર અને આચાર રહેવા જોઈએ કુલ માસિક વેતન પગાર ભથ્થા રૂ ૭૦૦/ થી એકદમ વધારીને રૂ ૧૦ ૦૦૦/ કરવાનુ માનનીય ધારાસભ્યોએ ઠરાવ્યુ એ અતિરેક છે, અને તેથી જ, અસમર્થનીય છે વળી, ટપાલ ખર્ચ માટે રૂ ૮૦૦/૦૦થી વધારીને રૂ ૧૮૦૦/૦૦ મજૂર કર્યા એનો અર્થ એવો કરવો કે ધારાસભ્યો લોકોના પત્રોના જવાબો હવે વધુ ચોકસાઈ અને નિયમિતપણે આપતા રહેશે? અંગત મદદનીશ માટે રૂ ૮૦૦/ થી વધારીને રૂ ૨૪૦૦/ કરાયા, પણ કેટલા ધારાસભ્યો અંગત મદદનીશની સેવા લઈને પ્રજાનુ કાર્ય વધુ ચીવટથી અને અસરકારક રીતે કરે છે? વાસ્તવમા ટપાલ ખર્ચ અને અંગત મદદનીશના નામે પગાર વધારો જ કરાયો છે શુ આ એક જાતની છેતરપિંડી નથી? આ પ્રશ્ન ની ઓથ અને કાળજીથી એ સૂક્ષ્મ ભ્રષ્ટાચાર નહી તો બીજુ શુ? ગુજરાતના ધારાસભ્યો રાજ્યમા અને ક્યાંય મુસાફરી વિના મૂલ્યે કરી શકે એ માન્ય પણ વરસમા ત્રણ વાર હવાઈ મુસાફરી ભારતભરમા કરવાની એમને શી જરૂર? એનાથી સભ્યોની કાર્યક્ષમતા અને કાર્યદક્ષતા વધવાની છે?

ગુજરાત વિધાન સભાના ૧૮૨ સભ્યોમાથી ફક્ત એક જ સભ્ય શ્રી મહેન્દ્ર મશરૂએ ભથ્થા વધારા સામે તીવ્ર આક્રોશ પ્રગટ કર્યો જૂનાગઢ મતવિભાગમાથી અપક્ષ તરીકે આઠમી અને નવમી વિધાનસભાઓમા ચૂંટાનાર મહેન્દ્રભાઈ વ્યવસાયે બેંકમા જુનિયર ક્લાર્ક હતા એ નોકરી પણ એમણે હવે છોડી દીધી છે અને ૭૪ કલાક જાહેર સેવા કરે છે આ વર્ષની ચૂંટણીમા તેઓ ભાજપની ટિકિટ પર ચૂંટાયા, પણ પોતાની મૂળ અપક્ષ ભૂમિકા અને સ્વતંત્ર વૃત્તિ પ્રકૃતિ એમણે અકબંધ રાખી છે એટલે જ તેઓ હિમ્મતપૂર્વક આ પગાર વધારા સામે બોલી શક્યા અમનુ ભાષણ સ્પષ્ટ અને પ્રભાવક હતુ ભાજપ ના જ નહીં સહુ સાથી સભ્યોને મશરૂએ ભાષણમા ઘણુ બધુ સંભળાવ્યુ પોતે તો છેલ્લા આઠ નવ વર્ષથી કોઈ પગાર ભથ્થા લેતા નથી, એટલે વધારાના ભથ્થા લેવાનો તો એમને માટે પ્રશ્ન જ નથી સભાગૃહમા એક સભ્યની અદાથી મશરૂએ ઉત્કટ વિરોધ વ્યક્ત કર્યો ને ત્યાં સુધી જ કહ્યુ કે ધારાસભ્યો સ્વેચ્છાએ વિધાનસભામા આવે છે કોઈ તમને જબરજસ્તીથી વિધાનસભામા મોકલતુ નથી 'આપણે લોકહિત માટે કાયદા ઘડવા ભેગા થયા છીએ, સ્વહિત માટે નહીં,' એવી માર્મિક ટકોર પણ મશરૂએ કરી જોરદાર ભાષણ કરીને સભાગૃહ છોડી ગયેલા મહેન્દ્ર મશરૂ જો ગૃહમા જ બેઠા રહ્યા હોત અને મતદાન વખતે પોતાનો

વિરોધ મત નોંધાવ્યો હોત તો સોનામાં સુગંધ ભળત!

– પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર

અપ્રિયસ્ય ચ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા દુર્લભા

ન્યાયમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણના ભગીરથ કાર્યની ગંભીરતા સમજવા માટે ૧૯૯૨-'૯૩ના એ ગોઝારા ચાર મહિના યાદ કરવા પડે. આતંક શું કહેવાય તેનો આપણને ત્યારે પહેલી વાર પરિચય થયો હતો. માણસ માણસથી ડરતો હતો. લોકો એકબીજાને શંકાથી જોતા હતા. આ ભીડમાં મિત્ર કોણ છે અને દુશ્મન કોણ છે તેવા સતત સતાવતા રહેતા પ્રશ્ન સાથે લોકો જીવતા હતા. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં અને તે દરમિયાન નાઝી જર્મનીમાં લોકો પર શું વીત્યું હશે તેનો થોડો અંદાજ જાન્યુઆરી ૧૯૯૩નાં હુલ્લડો અને ૧૨મી માર્ચના બૉમ્બવિસ્ફોટ દ્વારા આવી શકે છે. દેશમાં અત્યારે પરિસ્થિતિ કાંઈક અંશે થાળે પડી છે તો તે લોકોની પીંગી વિવેકબુદ્ધિના ..ણે, નેતાઓના કારણે નહીં. બેજવાબદાર ..તાઓને લોકો એક હદથી વધારે છુટ્ટોદોર ..પવા રાજી નથી તે આ દેશમાં એકથી વધુ વખત સાબિત થઈ ચૂક્યું છે. અંતે તો કોમી તંગદિલીનો શિકાર સામાન્ય ગરીબ લોકો બને છે. ૧૯૯૨-'૯૩માં કોમી તંગદિલી માટે ઉશ્કેરણી કરનારાઓને રતિભાર પણ નુકસાન નથી થયું.

ન્યાયમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણે તેમના અહેવાલમાં ખાસ નોંધ્યું છે કે ગણતરીપૂર્વકનાં કોમી હુલ્લડો ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં થયાં હતાં. ૧૯૯૨ના ડિસેમ્બર મહિનામાં મસ્જિદ તોડવામાં આવી તે પછી તરત જ ભીંડીબજાર અને મહમ્મદ અલી રોડ પર રમખાણો થયાં હતાં. ૧૯૯૩માં જાન્યુઆરી મહિનામાં જે રમખાણો થયાં તે મોટા ભાગે ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં થયાં હતાં. એ કલંકિત રમખાણોમાં જે ૧૫૦૦થી વધુ લોકો માર્યા ગયા છે તેમાં હિન્દુ કેટલા અને મુસલમાન કેટલા તેનું વિભાજન કરવાની જગ્યાએ સાધનસંપન્ન કેટલા અને ગરીબ કેટલા તેવું વિભાજન કરવું જોઈએ. ૧૫૦૦માંથી ૧૪૯૦ લોકો સાવ ગરીબ નિરાધાર હતા: નાનાં નાનાં ભૂલકાંઓએ પોતાનાં માબાપ ગુમાવ્યાં, કોઈકે સંતાન ગુમાવ્યાં, કોઈકે પતિ ગુમાવ્યો અને બીજા હજારો લોકોએ માથા પરથી છાપરું ગુમાવ્યું હતું. ઉદ્ધ્વસ્ત થવાની, મૂળ સાથે ઊખડી જવાની વેદના કેવી હોય છે તેનો ખ્યાલ તો જેના પર તે વીતી હોય તેને આવી શકે. સુખેથી બે ટંકનો રોટલો મેળવનારાઓને મૂળસોતા ઊખડી જવું તે શું, તેનો ખ્યાલ નહીં આવી શકે. ભોગવવું નથી પડતું એટલે સાધનસંપન્ન મધ્યમ વર્ગને આજે કોમવાદી થવું પરવડે છે. તે સમયે કેટલાક નીચ લોકોએ રમખાણનો લાભ લઈને વહેતી ગંગામાં હાથ ધોઈ લીધા હતા. ધંધામાંથી હરીફોને ખતમ કરવા માટે હુલ્લડોનો લાભ લેવામાં આવ્યો હતો. વીણીવીણીને મુસલમાનોની દુકાનો બાળવામાં આવી હતી. મુસ્લિમ વિસ્તારોમાં હિન્દુઓની દુકાનો તેમ જ ગોદામો બાળવામાં અને લૂંટવામાં આવી હતી. કેટલાક લોકોએ ત્યારે પાણીના ભાવે જગ્યા પડાવી લેવા માટે આતંકનો ઉપયોગ કર્યો હતો. મુંબઈના કૉસ્મોપોલિટન સ્વરૂપને ખતમ કરવા કેટલાક લોકો કામ કરતા હતા. કોમવાદને કારણે અંગ્રેજીમાં જેને ઘેટ્ટો (અલગ અલગ કોમના મહોલ્લાઓ, વાડાઓ, મૂળ અર્થ યહૂદીવાડી) કહેવામાં આવે છે તે અસ્તિત્વમાં આવે છે અને ઘેટ્ટોને કારણે કોમવાદ પ્રબળ બને છે.

શહેર જ્યારે આતંકિત હતું ત્યારે શહેરનો કહેવાતો ભદ્ર વર્ગ શું કરતો હતો? શાસકો પોતાની ભાખરી શેકતા હતા. બુદ્ધિજીવીઓ

વિતંડાવાદ કરતા હતા એકબીજા પર દોષારોપણ કરતા હતા પોતાને શહેરના મોભી-મોવડી સમજનારાઓ કા તો લપાઈ ગયા હતા અને કા પોતાના વિશિષ્ટ વર્ગની સુરક્ષા કાજે સરકાર પર દબાણ લાવતા હતા જેઆરડી તાતાની અધ્યક્ષતામાં ઉદ્યોગપતિઓનુ એક પ્રતિનિધિમંડળ કેન્દ્રીય પ્રધાન અર્જુનસિંહ તેમ જ શરદ પવારને મળ્યુ હતુ નાની પાલખીવાલાએ મુંબઈમા કટોકટી લાદવાની માગણી કરી હતી કેટલાકોએ શહેરને લશ્કરને હવાલે કરી દેવાનુ સૂચન કર્યું હતુ આ કહેવાતા *પારસી છડીના જાજરમાનોમાથી એક પણ માઈનો* લાલ લોકોની વચ્ચે નહોતો ગયો દરેકેદરેક જાણ સુરક્ષિત જગ્યાએ રહીને શહેરની ચિંતા કરતા હતા. શહેરના માવડીઓની પાછળ લોકો નથી અને લોકોની વચ્ચે જવા જેટલી તેમનામા હિંમત નથી તે હકીકત ત્યારે ઉઘાડી પડી ગઈ હતી આપણો સમાજ નો ટકા સરકારી તંત્રના ભરોસે જીવી રહ્યો છે તે એક કડવી વાસ્તવિકતા છે સમાજ જ્યારે આત્મનિર્ભર મટીને શાસનનિર્ભર બની જાય ત્યારે કોઈ પણ સ્થાપિત હિત તેની સાથે ચેડા કરી શકે છે ૧૯૯૨-'૯૩માં સમાજની અને વધુ તો સમાજના મોવડીઓની લાચારી છતી થઈ ગઈ હતી

૧૯૯૨-'૯૩મા સૌથી ભૂંડી ભૂમિકા ભાષાકીય અખબારોએ ભજવી હતી શ્રીકૃષ્ણ પંચે 'નવાકાળ'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે 'નવાકાળ' ત્યારે અપવાદ નહોતુ પોલીસ હવાલદારો નવાકાળ વધુ વાંચે છે એટલે નવાકાળ નજરે ચડી ગયુ બાકી ત્યારે મોટા ભાગના ભાષાકીય અખબારો વત્તેઓછે અંશે 'નવાકાળ' હતા આમા પણ ગુજરાતી અખબારો તેમ જ પત્રકારોએ તો આડો આંક વાળ્યો હતો તંત્રીથી લઈને પ્રૂફરીડર સુધીના લોકો ત્યારે હાડોહાડ કોમવાદી બની ગયા હતા હડહડતો જુઠો પ્રચાર કરવામાં આવતો હતો બેજવાબદાર પત્રકારત્વ કેવુ હોય અને તે સમાજને કેટલી હદે નુકસાન પહોંચાડી શકે છે તે ત્યારે આપણાં અખબારોએ બતાવી આપ્યુ હતું આ દેશ જો ક્યારેય આંતરવિગ્રહની ગર્તામા ધકેલાઈ જશે તો તેનુ સૌથી મોટુ કારણ બેજવાબદાર પત્રકારો હશે તે નક્કી વાત છે

ન્યાયમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણે અહેવાલના અંતમા માનવીની અંદર રહેલી હિંસક વૃત્તિની વાત કરી છે, જે ક્યારેક મોકો મળતા વાતાવરણથી પ્રેરાઈને બહાર આવી જાય છે તે '*અહિંસા પરમો ધર્મ'મા માનતા ભારતીય દર્શનને અને* બુદ્ધ તેમ જ ગાંધીના સંદેશને ક્ષણભર ભૂલી જાય છે માટે જ પ્રબુદ્ધજનોએ ક્વચિત સુધી વાત કરીને, કાન આમળીને સાચી વાત કહેવી જોઈએ કમનસીબે કડવુ પણ સંપૂર્ણ સત્ય બોલનારાઓ અને તેને સાંભળી શકનારાઓ દુર્લભ હોય છે ન્યાયમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણે કડવુ અને સંપૂર્ણ સત્ય ઉચ્ચાર્યું છે જ અપ્રિય હોવા છતાય સમાજ માટે શ્રેયકારક છે ન્યાયમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણે રામાયણકારને ટાંકીને કહ્યુ છે તેમ દુર્લભ શ્રોતા બનવાની જવાબદારી હવે આપણી છે

મિડ-ડે - રમેશ ઓઝા

ભારતીય ગરીબીના મૂળમાં રાજકીય અર્થકારણ છે

રાજકીય અર્થકારણ (પોલિટિકલ ઇકોનોમી)નો પ્રભાવ :

રાજકીય અર્થકારણ એટલે અર્થકારણ પર સ્થાપિત હિતોની પકડ દેશના અર્થકારણ પર વ્યક્તિઓના હિતજૂથો (ઇન્ટરેસ્ટ ગ્રૂપ્સ) પકડ જમાવવાની કોશિશ કરે છે. પોતાના હિતોનુ રક્ષણ કરવા તેમ જ વધારવા આ હિતજૂથો સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે તેઓ રાજ્યના સંસાધનોમા (રીસોર્સિઝ) અને ખાસ કરીને

નાણાકીય સાધનોમાં જેમ બને તેમ વધારે હિસ્સો પડાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ માટે હિતજૂથો અંદર અંદર તીવ્ર હરીફાઈ કરે છે. દા.ત. રાજ્ય પાસેથી વધુ નાણાં મેળવવા તથા પોતાની તરફેણમાં કાયદાઓ અને નીતિ-નિયમો ઘડાવવા ભારતના ઉદ્યોગપતિઓ, મજૂરસંઘો, શિક્ષકો, વ્યાપારીઓ, નિકાસકારો, ધંધાદારી વ્યાવસાયિકો, સરકારી કર્મચારીઓ, ખેડૂતો વગેરેની લૉબી સક્રિય હોય છે. બેરોજગારો, અસંગઠિત મજૂરો, ભૂમિવિહોણા ખેતમજૂરો, ગામડાંની સ્ત્રીઓ, ગામડાંનાં તદ્દન છેવાડેનાં માણસો વગેરેની કોઈ લૉબી નહીં હોવાથી તેઓ અત્યંત દરિદ્ર જીવન ગાળે છે.

અત્યાર સુધી દલિતોની, આદિવાસીઓની, અન્ય પછાત જ્ઞાતિઓની, કોઈ લૉબી નહોતી. હવે તેઓ સંગઠિત થયા છે અને પોતાનાં હિતો માટે લડી રહ્યા છે. તેઓ પોતાનાં દબાવ-જૂથો બનાવી રાજકારણમાં ઝંપલાવે છે. પોતાનાં હિતોનું રક્ષણ કરતા ઉમેદવારોને મત આપે છે. .ત. બહુજન સમાજ પક્ષને દલિતો મજબૂત .ો આપે છે. ઉત્તર પ્રદેશ જેવા મોટા રાજ્યના 'ખ્યમંત્રી માયાવતી બની શક્યાં તે દલિતોની નવજાગૃતિ અને સંગઠિત જૂથ વિના બની શકત નહીં. ગુજરાતમાં દલિતો તેમ જ અન્ય પછાત જ્ઞાતિઓ(ઓબીસી)ના ટેકા સિવાય શંકરસિંહ વાઘેલા મુખ્યમંત્રી બની શક્યા ન હોત. ભારતમાં દલિતો, આદિવાસીઓ અને માંડલ પંચ જ્ઞાતિઓની મજબૂત લૉબીઓ ઊભી થઈ ના હોત તો ભારતીય રાજકારણમાં તેઓનું સ્થાન ના હોત. ભારતમાં સ્ત્રીઓની નવી ઊભી થયેલી લૉબી રાજ્યની ધારાસભાઓમાં તેમ જ પાર્લમેન્ટમાં એકતૃતીયાંશ બેઠકોની અનામત માટે માંગણી કરે છે. અત્યારે ભારતીય ઉદ્યોગપતિઓની એક મજબૂત લૉબી, વાજપેયી સરકાર તેઓનું વિદેશી હરીફાઈથી રક્ષણ કરે, તેવી માંગણી કરે છે. આ માટે તેઓ આયાત પર ભારે કર નાંખવાની ભલામણ કરે છે, જેથી પરદેશી કંપનીઓનો માલ ભારતીયો ખરીદે નહીં. પરંતુ તેમ કરવાથી ભારતીય ગ્રાહકોને પ્રોડક્ટસના વધુ ઊંચા ભાવો આપવા પડે અને તેમનું શોષણ થાય.

'લૉબી'માં પણ 'લૉબી'ઓ:

લૉબીની અંદર પણ લૉબીઓ હોય છે. દા.ત. ઉદ્યોગપતિઓની એક મજબૂત લૉબી ભારતમાં કામ કરે છે તે વાત સાચી, પરંતુ તેમાં પણ મોટરકાર ઉદ્યોગની લૉબી, સ્ટીલ ઉદ્યોગની લૉબી, દવાઉદ્યોગની લૉબી, કાપડ ઉદ્યોગની લૉબી વગેરે હોય છે. પોતાને વધુ પગાર અને સવલતો મળે તે માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ, માધ્યમિક શિક્ષણ અને ઉચ્ચશિક્ષણની મજબૂત લૉબીઓ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારને હંફાવે છે. લગભગ મફતના ભાવે વીજળી અને પાણી મેળવવા મથતા ધનિક ખેડૂતો દરેક રાજ્ય સરકારને ડરાવે છે અને ઝુકાવે છે. આર્થિક રીતે આગળ વધેલા પશ્ચિમ યુરોપના દેશોના ખેડૂતો કુલ વસ્તીમાં અલ્પસંખ્યક હોવા છતાં ખેતઉત્પાદન અને ડેરી ઉત્પાદનમાં બહુ મોટી સબસિડીઓ મેળવે છે. મજબૂત લૉબીઓને નાખુશ કરવાની ભલભલી લોકશાહી સરકારોની તાકાત હોતી નથી. બીજી બાજુ રાજકારણીઓ પ્રજાના મત મેળવવા સામે ચાલીને લોકરંજની પણ ગરીબોને અંતે નુકસાનકારી નીતિ અપનાવે છે. તાજેતરમાં ગુજરાતમાં કેશુભાઈ પટેલની સરકારે સો એકમોથી ઓછી વીજળી વાપરનારાઓને તેમના વીજળી દરમાં ૨૫ ટકા રાહત આપીને રાજ્યની તિજોરીમાંથી ૧૨૦ કરોડ રૂપિયા કરતાં પણ વધુ નાણાંની સખાવત કરી. આ માટે કોઈ જ આંદોલન ન હતું તેમ છતાં આમ કરવાથી સરકાર લોકપ્રિય થશે એવી તેમની ધારણા છે. આ ૧૨૦ કરોડ રૂપિયાની

રકમમાંથી કેટલી બધી પ્રાથમિક શાળાઓનાં મકાનો વધુ સારાં બની શક્યાં હોત કે હાલની કેટલીક પ્રાથમિક શાળાઓમાં કોમ્પ્યૂટરનો અભ્યાસ શરૂ થઈ શક્યો હોત - તેની આ સરકારે કશીય દરકાર કરી નથી. દરેક સબસિડીની જેને અર્થશાસ્ત્રીઓ 'ઑપોર્ચ્યુનિટી કોસ્ટ' કહે છે તે ઘણી ભારે હોય છે.

હિતજૂથોનાં જોડાણો :

સરકારની નીતિને પોતાની તરફેણમાં બદલવા હિતજૂથો આંદોલનો કરે છે. પોતાના આંદોલનને મજબૂત બનાવવા આ હિતજૂથો બીજા હિતજૂથો સાથે મુદ્દા - આધારિત (ઇસ્યુ-બેઝ્ડ) જોડાણ કરે છે. દા.ત. ખેડૂતોની લૉબી ખૂબ ઓછા દરે વીજળી મેળવવા કે નહેરના પાણી પોતાની તરફ વાળવા ખેતમજૂરોને પણ સાથમાં લે છે. નદી પરના બંધો અટકાવવા પર્યાવરણવાદીઓ આદિવાસીઓને પોતાની સાથે રાખે છે. અમુક ઉદ્યોગની લૉબીઓ પોતાના ઉદ્યોગને સરકાર લાભ આપે તે માટે તે ઉદ્યોગના સંગઠિત મજૂરોને પણ સાથે રાખે છે. અધ્યાપકોની લૉબી અમુક મુદ્દા પર કર્મચારી યુનિયન અને વિદ્યાર્થીઓના સંઘોનો પણ ટેકો મેળવે છે. અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે આવા ઘણાં જોડાણો ટૂંકી મુદતનાં અને તકવાદી હોય છે. હિતજૂથો તેમના આંદોલનમાં સફળતા મેળવ્યા બાદ તેમનાં સહયોગી જૂથોને ભૂલી જતાં હોય છે અને કેટલીકવાર તો તેમની સામે પણ થઈ જતાં હોય છે.

નબળા લોકોનાં જૂથો :

તો શું નબળા લોકોએ પોતાનું જૂથ ઊભું ના કરવું? જરૂર ઊભું કરવું જોઈએ, નહીં તો ધનિક જૂથો તેઓનું શોષણ કર્યા જ કરે. જ્યારે નબળા વર્ગના લોકો સંગઠિત થઈ પોતાનું હિતજૂથ ઊભું કરે ત્યારે સરકાર પ્રથમ તો તેને હિંસક રીતે દબાવી દે છે. સરકાર તેમને દબાવે તે પહેલાં તો તેનાં વિરોધી જૂથો જ દબાવી દે છે. બિહારમાં ભૂમિહીનોનાં સંગઠનોને દબાવી દેવા જમીનદારોએ રચેલી હિંસક રણવીરસેના ઊભી થઈ છે. ઉદારમતવાદીઓ અને ધર્મનિરપેક્ષ જૂથોને કે વ્યક્તિઓને દબાવી દેવા બજરંગદળો ઊભાં થયાં છે. માનવતત્ત્વના વિચારો અને વ્યવહારને દબાવી દેવા હિંદુત્વના વિચારો અને વ્યવહારો ઊભા થયા છે. મુસ્લિમ સ્ત્રીઓના ઉદારમતવાદી સંગઠનને કચડી નાખવા મુસ્લિમ લીગ અને ઉલેમાઓ સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. પરંતુ જો તેઓ ધીરજ રાખે તો લાંબે ગાળે સરકાર કે વિરોધી હિતજૂથો નમતું જોખે છે. આને પરિણામે સમાજ સામાજિક ન્યાય (સોશ્યલ જસ્ટિસ)ની દિશામાં આગળ વધે છે. કાર્લ માર્ક્સના વર્ગયુદ્ધની વિચારધારાની એ મર્યાદા હતી કે તેમણે ઉદ્યોગપતિઓ અને મજૂરો વચ્ચેના એકમાત્ર વર્ગયુદ્ધ (ક્લાસ વૉર)ની ધારણા કરી હતી. પરંતુ સમાજમાં અનેક વર્ગો અને હિતજૂથો હોય છે. સમાજમાં અનેક કક્ષાએ આવાં હિતજૂથો વચ્ચે સંઘર્ષો ચાલતા હોય છે. સામ્યવાદી સરકારોએ પણ હિતજૂથોના સંઘર્ષોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. દા.ત. ભારતમાં મજૂર સંગઠનો પોતે જ એક સ્થાપિત હિત બની ગયાં છે અને તેઓ બિનસંગઠિત મજૂરોને ગણકારતાં નથી. ભારતમાં સંગઠિત અને અસંગઠિત કામદારો વચ્ચેના વેતનમાં આભજમીનનો તફાવત છે. પરંતુ શું જ્ઞાતિઓને આધારે ઊભી થયેલી લૉબી પછી ભલેને તે ગરીબ જ્ઞાતિઓની હોય, તેઓને પ્રગતિશીલ ગણી શકાય? આવી લૉબીઓ જ્ઞાતિવાદ ચાલુ રાખે છે.

નયા માર્ગ — ધવલ મહેતા

મુસ્લિમ મહિલા અનામતની વાત કેટલી પ્રાસંગિક ?

સંસદમાં મહિલાઓના અનામતની ચર્ચા લાંબા સમયથી ચાલી રહી છે. આ વખતે અટલ બિહારી બાજપેયીની સરકારે હિંમત બતાવી એ બિલ સંસદના વર્તમાન સત્રમાં રજૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આમ સહમતી બનાવવા માટે તમામ વિરોધી દળોની બેઠક બોલાવવામાં આવી. એ બેઠકમાં કેટલાક રાજનીતિક પક્ષોનો મિજાજ જોઈ સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે, બિલ સહેલાઈથી ગૃહમાં રજૂ કરી શકાશે નહીં.

હાલમાં બિલ રજૂ કરવું મોકૂફ રાખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં તેને સંસદમાં રજૂ કરવાની સંભાવનાનો ઈન્કાર કરી શકાય એમ નથી. એટલા માટે કે કૉંગ્રેસ અને સામ્યવાદી પક્ષ બિલને ટેકો આપે છે. એટલે એ કાયદો બની જવામાં કોઈ વિશેષ સંકટ ઉપસ્થિત થનાર નથી. વર્તમાન સરકાર પાસે બે તૃતીયાંશ મત નથી તેથી હર હાલતમાં તેણે કૉંગ્રેસ અને ડાબેરીઓની કૃપા ઉપર નિર્ભર રહેવું પડશે. ર વિચારવામાં આવે તો કૉંગ્રેસ અને એનું ર્થન કરનાર વિરોધ પક્ષો સરકાર ઉપર કોઈ હેસાન નથી કરતાં. આ દેશમાં અગર કોઈ ૌથી મોટી મતબૅંક હોય તો તે મહિલા મતબૅંક છે તેથી મહિલાઓની વાત કરીને તેનું સમર્થન રવાનો હરકોઈ પ્રયાસ કરશે. જેઓ વિરોધ કરી રહ્યા છે તેઓનો ઈરાદો પણ જાતિ અને ધર્મના નામ ઉપર મહિલાઓને ઉત્તેજિત કરી તેઓના મત પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તેથી સમર્થન અને વિરોધ બન્ને મત આધારિત છે.

દરેક વાતમાં મહિલાઓને પ્રાથમિકતા આપવાની વાત કરનાર પશ્ચિમ હંમેશાં મહિલા વિરોધી રહ્યું છે. સ્વિડન, જર્મની અને ઈંગ્લેન્ડમાં મહિલાઓને મતદાનનો અધિકાર કેટલા સંઘર્ષ પછી મળ્યો છે. તેને માટે ઈતિહાસ સાક્ષી છે. પૂર્વને મહિલાઓના મામલામાં પછાત કહેવામાં આવે છે. જ્યાં મહિલાઓને મતદાનનો અધિકાર જલદી જ આપવામાં આવ્યો નહીં, બલકે મહિલાઓને દેશનું નેતૃત્વ સોંપવામાં પણ પૂર્વ પાછળ રહ્યું નથી. તુર્કસ્તાનનાં વડાપ્રધાન તાનસૂચિકાર હોય અથવા ઈઝરાયલના ગોલ્ડા મેયરથી લઈને ભારતનાં ઈન્દિરા ગાંધી અને આજે બાંગ્લાદેશમાં હસીના વાજિદા અને પાકિસ્તાનનું બે વાર નેતૃત્વ કરનાર બેનઝીર ભુટ્ટો, શ્રીલંકાની ભંડાર નાયકે સુધી વડાપ્રધાન રહી ચૂકી છે. તેઓએ પોતપોતાના દેશની સરકારોને ઘણી યોગ્યતાથી ચલાવી છે. એશિયા એ મામલામાં એકદમ વિરોધાભાસી મહાદ્વીપ છે, જ્યાં તે દેશનું સંચાલન મહિલાના હાથમાં આપી દે છે ત્યાં દહેજથી તલાક સુધીની યાતના પણ આપવામાં પાછળ રહેતો નથી. ભારતીય ઉપખંડમાં સ્ત્રીનું સળગી જવું એક સામાન્ય બાબત છે. ઘૂંઘટ અને બુરખો એ આજે પણ ત્યાંની મહિલાઓની પહેચાન છે. એશિયાના કેટલાક દેશોમાં અત્યારે પણ મહિલાઓનું શિક્ષણ ચારથી છ ટકા છે. ભારત પોતાની આ અડધી વસ્તીને માટે અનેક સમસ્યાઓ સામે લડી રહ્યું છે. તેથી ભારતના રાજનીતિજ્ઞો અને બુદ્ધિજીવીઓનું માનવું છે કે, લોકતાંત્રિક માળખામાં અગર એકવાર મહિલાઓને મોકલવાની જોગવાઈ થઈ જાય તો દેશની ઉન્નતિ તુરત થઈ શકે છે. અડધી વસ્તીને જલદી અને પ્રભાવી રીતે ન્યાય મળી શકે છે. તેથી એવો સંકલ્પ કરવામાં આવ્યો કે, અગર સંસદમાં ૩૩ ટકા મહિલાઓને મોકલવાની જોગવાઈ કરવામાં આવે તો કામમાં ગતિ આવી શકે છે. એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરીને એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, સંસદની ચૂંટણીમાં મહિલાઓને માટે ૩૩ ટકા અનામત નક્કી કરવામાં આવે અગર કાયદો બની ગયો તો આવતી વખતની

લોકસભાની ચૂટણીમા લગભગ ૧૮૦ મહિલા સાસદ હશે

કોઈ દેશની મહિલા વડાપ્રધાન બની જાય એનો અર્થ એ નથી કે, એ દેશ અત્યત પ્રગતિશીલ છે અને ત્યા મહિલાઓની કોઈ સમસ્યા નથી જે દેશોમા મહિલા વડાપ્રધાનપદે હતી એ દેશોની જાણકારી ખૂબ ચોકાવનારી છે ૧૪ કરોડની વસ્તીવાળા પાકિસ્તાનમા નેશનલ અસેમ્બલીની કુલ ૨૧૭ બેઠકો છે આ સમય ત્યા કેવળ ૮ મહિલા સાસદ છે અર્થાત્ ત્રણ ટકા સભ્યોની વિધાનસભાઓમા આ ટકાવારી ૪ ટકા છે શ્રીલકા અને નેપાળમા આ ટકાવારી પાચ ટકા છે ભારતમા સાત અને બાગ્લાદેશમા અગિયાર ટકાને ૩૩ ઉપર પહોચાડવુ મુશ્કેલ કામ તો છે, પરતુ ભારત જેવા એક લોકતાત્રિક દેશને માટે એક પડકાર પણ છે બિલના વિરોધીઓની એ માગ છે કે, એમા પછાત અને અનુસૂચિત જાતિઓની મહિલાઓને અનામત આપવુ જોઈએ, રાજનીતિક દળોમા એવો અવાજ પણ ઊઠ્યો છે કે, સસદમા મુસ્લિમ સાસદોની સખ્યા આમ પણ ઓછી થતી જાય છે ૩૩ ટકા મહિલાઓનુ અનામત તેઓની સખ્યા વધુ ઓછી કરી નાખશે તેથી મુસ્લિમોનુ પ્રતિનિધિત્વ એમનુ એમ રહે અને તેઓના હિતો ઉપર કોઈ કુઠારાઘાત ન થાય તે માટે મુસ્લિમ મહિલાઓને અનામત મળવુ જોઈએ લઘુમતીમા ખ્રિસ્તી, પારસી અને શીખ મહિલાઓ પણ સામેલ છે, પરતુ તેઓની તરફ ઈશારો ન કરતા રાજનીતિજ્ઞો કેવળ મુસ્લિમ મહિલાઓની વાત કરે છે

ધર્મના નામ ઉપર દેશના ભાગલા પડ્યા અને ફરીથી ધર્મના નામ પર બધારણમા લઘુમતી બહુમતી શબ્દ અને તેની ભાવનાનો સમાવેશ થયો છેલ્લા ૫૦ વર્ષમા આ શબ્દે કેટલી આપત્તિ વરસાવી છે તેનાથી આખો દેશ પરિચિત છે તેથી વર્તમાન સરકાર મહિલાઓને ફરીથી ધર્મના નામ પર અનામત આપવાનુ કોઈ જોખમ ઉઠાવવા માગતી નથી કોંગ્રેસ હમેશા આ પ્રકારના વિભાજનનો લાભ ઉઠાવતી રહે છે, પરતુ આ વખતે એ સાઉ અને દેશને માટે શુભ લક્ષણ છે કે, ૩૩ ટકામા ધર્મના નામ પર કોઈ વિભાજન કરવા તે નથી માગતી ભારતમા પૂરો મહિલા વર્ગ ઉપેક્ષિત અને દયનીય સ્થિતિમા છે એમા મુસ્લિમ મહિલા તો સૌથી વધારે છે

તલાક અને બહુલગ્નનો માર તેની ઉપર રાત દિવસ પડે છે પર્સનલ લૉનુ નામ જ મહિલા પ્રતિ અન્યાય અને અત્યાચાર છે સમાન નાગરિક કાનૂનની સૌથી મોટી કોઈ હકદાર હોય તો તે મુસ્લિમ મહિલા હોઈ શકે છે આ મોટા ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિને માટે અગર અલ્પ સમયને માટે મુસ્લિમ મહિલાને અલ્પ પ્રમાણમા આરક્ષણ આપવામા આવે તો આકાશ ફાટવાનુ ન હતુ, પરતુ એ માગ મુસ્લિમ મહિલાઓ તરફથી આવવી જોઈતી હતી જે લોકો માગણી કરી રહ્યા છે તે તો હમેશા મુસ્લિમ મહિલાઓના ઘોર વિરોધી અને કટ્ટરવાદીઓના સમર્થક છે તેથી પણ તેઓને મુસ્લિમ મહિલા સાથે આટલી સચી હમદર્દી કેમ થઈ ગઈ? વાત સ્પષ્ટ છે જે વર્ગ મુસ્લિમ મહિલાઓને બીજા અથવા ત્રીજા દરજ્જાના નાગરિક બનાવી રાખવા માગે છે

મધ્યયુગની બાંદીના રૂપમા તેને જોવા માગે છે તેની દલાલી કરવા માટે મગરમચ્છના આસુ વહાવવામા આવી રહ્યા છે અને સસદમા ધરણા કરવામા આવે છે

કાનૂનના મામલામા મુસ્લિમ મહિલાના વિચાર મુસ્લિમ પુરુષથી ભિન્ન છે થોડા દિવસો ઉપર ઉત્તરપ્રદેશમા કેટલાક સ્થાનો નગરપાલિકા અને નગર નિગમના અધ્યક્ષપદ મહિલાઓ માટે અનામત રાખવામા આવ્યા, અન્ય ધર્મની

મહિલા ઉમેદવારોએ પ્રચાર શરૂ કરાવ્યો કે, ઇસ્લામમાં મહિલા નેતૃત્વ નથી કરી શકતી, તેથી અધ્યક્ષપદની ચૂંટણી લડવી તે ગેરઇસ્લામી કૃત્ય છે. એ મહિલાઓના પતિ મૌલાના પાસે ફતવો લેવા પહોંચી ગયા. દેવબંદ જેવા પ્રતિષ્ઠિત મદરસાએ એ મુસ્લિમ મહિલાઓ વિરુદ્ધ ફતવા કાઢ્યા, ચૂંટણી લડી રહેલ મુસ્લિમ મહિલાઓ સંગઠિત થઈને મૌલાઓની પાસે પહોંચી ગઈ. તેઓએ એવા દેખાવ કર્યા કે, મૌલાનાઓને છઠ્ઠીનું દૂધ યાદ આવી ગયું. એ મુસ્લિમ મહિલાઓએ મૌલાનાઓને સીધો સવાલ પૂછ્યો કે, નઝમા હેમતુલ્લા રાજ્ય સભામાં ઉપાધ્યક્ષ હતાં તે અંગે શું? બેનઝીર વડાપ્રધાન હતાં અને ખાલિદા ઝિયા વડાપ્રધાન હતાં.

એમાં એક જોખમ અવશ્ય છે કે, ક્યાંક અનામત પામેલ મહિલાઓ કટ્ટરવાદીઓનો હાથો ન બની જાય; નહીં તો આ અનામત અભિશાપ બની જશે.

સાધના - મુજફ્ફર હુસેન

કેફી દ્રવ્યોનો વેપાર અને વપરાશ ચિંતાજનક હદે વધી રહ્યાં છે

આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે નશીલા પદાર્થોનો વેપાર ૪૦૦ અરબ ડૉલરે પહોંચ્યો છે. આ આંકડો વિશ્વના કુલ વેપારના લગભગ આઠ ટકા જેટલો થવા જાય છે. આમ, તો સમગ્ર વિશ્વમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી કેફી દ્રવ્યોનાં ઉત્પાદન, વેપાર અને ઉપયોગમાં ચિંતાજનક રીતે વૃદ્ધિ થઈ છે, પરંતુ વિકસિત દેશોના પ્રમાણમાં (અને એ દેશોના કારણે પણ) વિકાસશીલ દેશોમાં આ જોખમી પરિસ્થિતિ વધુ ઘેરી અને ભયંકર બની રહી છે.

ભારતમાં ગેરકાનૂની વેપારનું ટર્નઓવર અંદાજે ૫૦૦ અરબ ડૉલરનું છે. આમાં કેફી દ્રવ્યો, ગેરકાનૂની હુન્નર આવી જાય છે. ભારતમાં હવે લાખોની સંખ્યામાં લોકો નશો કરતા થઈ ગયા છે. એક અનુમાન મુજબ ૧૩૦ લાખ લોકો કોકીન, ૮૦ લાખ લોકો હેરોઇન લે છે. દેશમાં કુલ ૩૦૦ લાખ લોકો એવા છે જે કોઈ ને કોઈ માદક દ્રવ્ય લે છે. ઉદારીકરણની આર્થિક નીતિના અમલ પછી નશીલા પદાર્થોના વેપારમાં પણ ભરતી આવી છે. ૧૯૯૦ પછી દર વર્ષે ૧૮ ટકાના દરે આપણા દેશમાં આ વેપાર વધી રહ્યો છે. કરોડો લોકો માદક દ્રવ્યોના શિકાર બની રહ્યા છે અને તેમાં મહિલાઓ પણ છે.

૧૯૮૦ પછી ભારત, ભુતાન, પાકિસ્તાન, શ્રીલંકા, અફઘાનિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ, મ્યાનમાર, થાઈલૅંડ વગેરે દેશોમાં નશીલા પદાર્થોનો વેપાર મોટાપાયે વધી રહ્યો છે. આ બધા દેશો કાં તો અલ્પવિકસિત છે અથવા તો રૂપાળું નામ આપવું હોય તો વિકાસશીલ છે. વિકાસની દિશામાં પા... પા... પગલી ભરતા ત્રીજા વિશ્વના દેશોને અનેક પ્રશ્નો અવરોધે છે. તેમાં નશીલા પદાર્થોની દાણચોરી, ઉત્પાદન, વેપાર અને ઉપયોગ સવિશેષ નડે છે. આ બધા દેશો ગરીબી, ભૂખમરો, વસ્તીવધારો, બેકારી વગેરે મૂળ ઘાલી ગયેલા પ્રશ્નો સામે માંડ માંડ ઝીંક ઝીલતા હોય છે ત્યાં આ વધારાનો પ્રશ્ન તેમની કમર તોડી નાખે છે. વિકસિત દેશોમાં નશીલાં દ્રવ્યોનો પ્રશ્ન નથી તેવું નથી, પણ વિકસિત દેશોએ આ પ્રશ્નના ઉકેલો શોધ્યા છે અને તેનાં અસરકારક પરિણામો પણ તેમને મળ્યાં છે.

૧૯૮૦ પછી એશિયાના દેશોમાં આંતરિક કલહ વધ્યો છે. તેના કારણે એક યા બીજા પ્રકારનો આતંકવાદ ઊભો થયો. આતંકવાદ ગેરકાયદેસર ઘૂસણખોરી જ નહીં, ગેરકાયદેસર વેપારને પણ પ્રોત્સાહિત કરે છે. એમાંય આ બધા માટે પડોશી દેશોને નિશાન બનાવવાનું સહેલું પડતું હોય છે. પડોશી દેશોમાં માદક દ્રવ્યો

ધુમાડી કરોડો રૂપિયા રળવા ઉપરાંત એ દેશને ખોખલો કરવાની સૌથી નહેલી તરકીબ હાથવગી થતી હોય છે કાશ્મીરના જમ્મુ પ્રદેશમા મુસ્લિમ આતંકવાદીઓએ આજકાલ આ તરકીબ અજમાવી છે

હિન્દી ફિલ્મોમા મોટા ભાગે જે માનવાનુ મન થાય એવુ ઘણુ ઓછુ હોય છે, પરતુ માફિયા અને લોકો (!) ને માદક દ્રવ્યોનો વેપાર કરતા દેખાડાય છે એ વાતમા ઘણો દમ છે આ ગેરકાયદેસર ધધો કરોડો રૂપિયા કમાઈ આપતો હોવાથી સૌથી પહેલી નજર આ ધધા તરફ જાય એ સ્વાભાવિક છે આપણા દેશમા માફિયા ગેગ વધી તેમ આ ધધો પણ ફૂલ્યો ફાલ્યો છે દરેક ખુણાને (ગુજરાત જેવુ રાજ્ય હોય તો) દારૂનો અડ્ડો હોય એ વાત જૂની થઈ ગઈ દેશી દારૂ પીનારો વર્ગ હવે ઘટતો જાય છે ત્યારે નવી પેઢીને હેરોઈન, કોકીન, મેન્ડ્રેક્સ, એલ એસ ડી, ડી એમ એન જેવા આધુનિક નશીલા દ્રવ્યો ખપે છે ૧૯૯૧પછી સિન્થેટિક ડ્રગ્સ અને સાઈક્રોટ્રોપિક ડ્રગ્સ ચલણી બન્યા છે મેન્ડ્રેક્સ, મેટા ક્યુલન, એલ એસ ડી, ડી એમ એમ જેવા ડ્રગ્સ તો દવાઓ રૂપે છે જ ડિઝાઈનર ડ્રગ્સ કહેવાય છે યુવા લોકોમા તે વધુ ચાલે છે

ભારત અફીણ પેદા કરતો બહુ મોટો દેશ છે દવાઓની બનાવટ કરતા ગેરકાયદેસર રીતે માદક દ્રવ્યોની બનાવટમા તેનો બહુ મોટો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે સરકારોએ તેને રોકવા ઘણા ઉપાયો કર્યા પણ તે થઈ શક્યુ જ નહી આપણા દેશમા ગાજા ઉપર છેલ્લા દસ વર્ષથી પ્રતિબધ છે ભારતના અનેક ભાગોમા ગાજો ઘાસચારાની જેમ ઊગે છે પ્રતિબધ લગાવવાના કારણો ગમે તેટલા નક્કર હોય પણ તેનો અમલ ન થતો હોય ત્યા લગી બધુ નિરર્થક છે ૧૯૮૫મા જ્યારે નાર્કોટિક ડ્રગ્સ એન્ડ સાઈકોટ્રોપિક સબ્સ્ટન્સિસ (એન ડી પી એસ) એક્ટ પસાર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે પણ આ પ્રકારની આશકાઓ થઈ જ હતી એ વખતે વિરોધીસૂરમા કહેવાયુ હતુ કે ગાજાને હેરોઈન, ચરસ, હશીશ, બ્રાઉન સુગર જેવા માદક પદાર્થોની પગતમા ન બેસાડશો પણ કેન્દ્ર સરકારે ૧૯૮૯મા ગાજો રાખવા અને તેના ઉપયોગ ઉપર પ્રતિબધ લગાવ્યો અને તે માટે પાચ વર્ષની કઠોર કેદની સજાની પણ જોગવાઈ કરી હમણા ગાજાના જથ્થા સાથે કર્ણાવતીમા પકડાયેલા એક સાધુને પાચ વર્ષની સજા થઈ છે નવાઈની વાત તો એ છે કે ભારતના સાધુઓ માટે ગાજાનો નશો ઘણો સહજ છે દેશના ઘણા વિસ્તારોમા ગાજો ચલમ (યા ચિલમ)મા નાખી પિવાય છે ઘણા શ્રમિકો ગાજાના ચૂર્ણને ચલમમા નાખી તમાકુની જેમ પીએ છે ઉત્તર ભારતમા તો ગાજા બીડીની જેટલી સ્વાભાવિકતાથી પિવાય છે (કાયદો બન્યા પછી હવે ખાનગીમા પિવાતો હશે) આ માહિતી ગાજા ઉપરનો પ્રતિબધ હટાવી દવો જોઈએ તે અભિગમથી નથી આપતો કોઈ પણ માદક દ્રવ્યનો ઉપયોગ નુકસાનકારક છે શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ તો એ જ હોવી ઘટે કે પ્રજા પોતે જ તે અગે જાગૃત અને સભાન હોય પણ એવી અશક્ય ગણાતી આદર્શ સ્થિતિ ન હોય ત્યારે તે અગેના કાયદાઓ પણ કરવા પડે પરતુ એ કાયદાઓ તર્કસગત, વહેવારુ અને અસરકારક હોવા જોઈએ એક બાજુ આધુનિક ગણાતા માદક દ્રવ્યોનુ ચલણ વિના રોકટોક બેસુમાર વધતુ હોય અને બીજી બાજુ ગાજા જેવા માદક દ્રવ્ય ઉપર પ્રતિબધ હોય તો તે અન્યાયકર્તા છે એનો અર્થ એવો પણ ઘટાવવો કે નશો કરો તોપણ વિદેશથી આયાત થયેલા પદાર્થનો કરો

વિકસિત દેશો ભારે હોશિયાર છે તેઓ ગરીબ દેશોને આર્થિક રાહતોની જાડાજોડ ઘણુ બધુ એવુ પણ પધરાવે છે જે ગરીબ દેશોને કદી

મહિલા ઉમેદવારોએ પ્રચાર શરૂ કરાવ્યો કે, ઈસ્લામમાં મહિલા નેતૃત્વ નથી કરી શકતી, તેથી અધ્યક્ષપદની ચૂંટાણી લડવી તે ગેરઈસ્લામી કૃત્ય છે. એ મહિલાઓના પતિ મૌલાના પાસે ફતવો લેવા પહોંચી ગયા. દેવબંદ જેવા પ્રતિષ્ઠિત મદરમાએ એ મુસ્લિમ મહિલાઓ વિરુદ્ધ ફતવા કાઢ્યા, ચૂંટાણી લડી રહેલ મુસ્લિમ મહિલાઓ સંગઠિત થઈને મૌલાઓની પાસે પહોંચી ગઈ. તેઓએ એવા દેખાવ કર્યા કે, મૌલાનાઓને છઠ્ઠીનું દૂધ યાદ આવી ગયું. એ મુસ્લિમ મહિલાઓએ મૌલાનાઓને સીધો સવાલ પૂછ્યો કે, નઝમા હેમતુલ્લા રાજ્ય સભામાં ઉપાધ્યક્ષ હતાં તે અંગે શું? બેનઝીર વડાપ્રધાન હતાં અને ખાલિદા ઝિયા વડાપ્રધાન હતાં.

એમાં એક જોખમ અવશ્ય છે કે, ક્યાંક અનામત પામેલ મહિલાઓ કટ્ટરવાદીઓનો હાથો ન બની જાય; નહીં તો આ અનામત અભિશાપ બની જશે.

સાધના - મુજફ્ફર હુસેન

કેફી દ્રવ્યોનો વેપાર અને વપરાશ ચિંતાજનક હદે વધી રહ્યાં છે

આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે નશીલા પદાર્થોનો વેપાર ૪૦૦ અરબ ડૉલરે પહોંચ્યો છે. આ આંકડો વિશ્વના કુલ વેપારના લગભગ આઠ ટકા જેટલો .ા જાય છે. આમ, તો સમગ્ર વિશ્વમાં છેલ્લાં ડાં વર્ષોથી કેફી દ્રવ્યોનાં ઉત્પાદન, વેપાર અને ઉપયોગમાં ચિંતાજનક રીતે વૃદ્ધિ થઈ છે, પરંતુ વિકસિત દેશોના પ્રમાણમાં (અને એ દેશોના કારણે પણ) વિકાસશીલ દેશોમાં આ જોખમી પરિસ્થિતિ વધુ ઘેરી અને ભયંકર બની રહી છે.

ભારતમાં ગેરકાનૂની વેપારનું ટર્નઓવર અંદાજે ૫૦૦ અરબ ડૉલરનું છે. આમાં કેફી દ્રવ્યો, ગેરકાનૂની જુગાર આવી જાય છે. ભારતમાં હવે લાખોની સંખ્યામાં લોકો નશો કરતા થઈ ગયા છે. એક અનુમાન મુજબ ૧૩૦ લાખ લોકો કોકીન, ૮૦ લાખ લોકો હેરોઈન લે છે. દેશમાં કુલ ૩૦૦ લાખ લોકો એવા છે જે કોઈ ને કોઈ માદક દ્રવ્ય લે છે. ઉદારીકરણની આર્થિક નીતિના અમલ પછી નશીલા પદાર્થોના વેપારમાં પણ ભરતી આવી છે. ૧૯૯૦ પછી દર વર્ષે ૧૮ ટકાના દરે આપણા દેશમાં આ વેપાર વધી રહ્યો છે. કરોડો લોકો માદક દ્રવ્યોના શિકાર બની રહ્યા છે અને તેમાં મહિલાઓ પણ છે.

૧૯૮૦ પછી ભારત, ભુતાન, પાકિસ્તાન, શ્રીલંકા, અફઘાનિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ, મ્યાનમાર, થાઈલેંડ વગેરે દેશોમાં નશીલા પદાર્થોનો વેપાર મોટાપાયે વધી રહ્યો છે. આ બધા દેશો કાં તો અલ્પવિકસિત છે અથવા તો રૂપાળું નામ આપવું હોય તો વિકાસશીલ છે. વિકાસની દિશામાં પા... પા... પગલી ભરતા ત્રીજા વિશ્વના દેશોને અનેક પ્રશ્નો અવરોધે છે. તેમાં નશીલા પદાર્થોની દાણચોરી, ઉત્પાદન, વેપાર અને ઉપયોગ સવિશેષ નડે છે. આ બધા દેશો ગરીબી, ભૂખમરો, વસ્તીવધારો, બેકારી વગેરે મૂળ ઘાલી ગયેલા પ્રશ્નો સામે માંડ માંડ ઝીંક ઝીલતા હોય છે ત્યાં આ વધારાનો પ્રશ્ન તેમની કમર તોડી નાખે છે. વિકસિત દેશોમાં નશીલાં દ્રવ્યોનો પ્રશ્ન નથી તેવું નથી, પણ વિકસિત દેશોએ આ પ્રશ્નના ઉકેલો શોધ્યા છે અને તેનાં અસરકારક પરિણામો પણ તેમને મળ્યાં છે.

૧૯૮૦ પછી એશિયાના દેશોમાં આંતરિક કલહ વધ્યો છે. તેના કારણે એક યા બીજા પ્રકારનો આતંકવાદ ઊભો થયો. આતંકવાદ ગેરકાયદેસર ઘૂસણખોરી જ નહીં, ગેરકાયદેસર વેપારને પણ પ્રોત્સાહિત કરે છે. એમાંય આ બધા માટે પડોશી દેશોને નિશાન બનાવવાનું સહેલું પડતું હોય છે. પડોશી દેશોમાં માદક દ્રવ્યો

લેખકોને

'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષયક કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણોને – 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત અને કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ.

જેમનું ટપાલખર્ચ મળ્યું હોય તેમને તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની પાંચ છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. એથી ચર્ચામાં ઊતરવું પડે છે. કેટલાક લેખકોને માઠું લાગે છે. એટલે અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કરવું પડ્યું છે. સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે કે અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલખર્ચ મોકલવું જરૂરી છે. ટપાલખર્ચ મળ્યું ન હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામાં આવે છે.

લેખકની કૃતિ શાહીથી કાગળની એક જ બાજુએ સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૨. વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦-૦૦ રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૪. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. છતાં અંક તા. ૧૦મી સુધીમાં ન મળે તો પોતાના વિભાગની પોસ્ટ ઑફિસને ફરિયાદ કરી તેની નકલ અમને મોકલવી. અંક સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૫. સરનામું બદલ્યાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. ચાલુ ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

અખંડ આનંદ

તંત્રી : પ્રકાશ ન. શાહ
વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ.૧૦૦
ઍર-મેલ પરદેશમાં રૂ.૭૫૦, સી-મેલ પરદેશમાં રૂ.૫૦૦
છૂટક કિંમત વીસ રૂપિયા

આશ્વિન ૨૦૫૪ **ઑક્ટોબર ૧૯૯૮**

૧. ઊઘડતે — ૭
"મરતાં પહેલાં જાને મરી" — યશવંત શુક્લ

૨. આપણો કવિતા વારસો — ૯
देव्यपराधक्षमापनास्तोत्रम् — શંકરાચાર્ય (અનુ. જયન્ત પંડ્યા)

૩. ચિંતનમધુ — ૧૨
ધર્મને નામે — ડાયના એક (દુષ્યન્ત પંડ્યા)

૪. પતંજિયાની અવકાશયાત્રા — ૧૯
અમૃત અને આનંદનો રસયોગ — ગુણવંત શાહ

૫. બે પૂંઠા વચ્ચે — ૨૬
ગીતાંજલિ — ગોવિંદભાઈ રાવલ

૬. કવિતા — સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક — ૩૪
- પાટ ઉપર દીવો પેટાવી બેઠો છું — દલપત પઢિયાર
- છળના થૈ નથી શકતી — મનહર 'દિલદાર'
- હળવી-કડવી વ્યથા — પ્રાણજીવન મહેતા
- કોણ...? કેમ...? — ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી
- હજીય વધુ પ્રેમ (પૃથ્વી સૉનેટ) — ઉશનસ્
- સાવ અટૂલો (શિખરિણી/સૉનેટ) — પ્રતાપસિંહ હ. રાઠોડ 'સારસ્વત'
- રમાણીય ખાંચા — હર્ષદ ત્રિવેદી
- નામ — દેવેન્દ્ર દવે
- જાણે કે હું વીરમ છું — કનૈયાલાલ મ. પંડ્યા
- ધૂળનો જ અર્થ — કરસનદાસ લુહાર
- સૂરજ ઊગિયો — લાલજી કાનપરિયા
- ગઝલ — મનસુખ લશ્કરી
- પાઘડી — દુર્ગેશ ન. ભટ્ટ
- સોપો — ઊજમશી પરમાર
- સાંત્વન — જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ

૭. સમયની છીપમાં		૪૩
મહાલક્ષ્મી (૧૮૦૯-૮૨)ની શોધમાં	ડૉ. મકરંન્દ મહેતા	
વિદાય લેતી સદીનો આયનો : ધ.વૉલ્ડ સિટી	પ્રફુલ્લ રાવલ	
એક સાહસયાત્રા, નામે સાહિત્યસર્જન	મુલ્કરાજ આનંદ (અનુ. લતા હીરાણી)	
''હું પણ સિંહની જેમ ત્રાડ પાડી શકું છું.''	મોહન દાંડીકર	
ગાય-જો-દરો	બી. કેશરશિવમ્	
માણસનો ચોકિયાત માણસ ?	હકુ શાહ	
તુલસી દયા ન છાંડિયે	સુવર્ણા	
અમદાવાદી રિક્ષાવાળા	એસ્થર ડેવિડ	
વિદ્વાનની શાહી, શહીદનું લોહી	પૂર્ણિમા દવે	
વિઝન ૨૦૨૦	બટુક વોરા	
આવે રે દિવસ ક્યારે ઉજમાળો	ધનુભાઈ મહેતા	
ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય, પાણી મળતાં જીવન છલકાય	નવલભાઈ શાહ	
ગ્મલેલ	ગીતા પરીખ	
મુલાકાત એક મજાના મહારાજ સાથે	યજ્ઞેશ દવે	
કાશ્મીર : ધરતીનું સ્વર્ગ કે નરક ?	હીરજીભાઈ નાકરાણી	
૮. વાર્તાવિશ્વ		૮૫
વિચિત્ર માણસ	ચેખોવ (અનુ. અનુપમ ભટ્ટ)	
માનતા	વિ. સ. ખાંડેકર (અનુ. ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ)	
હીંચકો	માધવી દેસાઈ (અનુ. ચિત્તરંજન પાઠક)	
માંસનું રુદન	કાલિન્દીચરણ પાણિગ્રહી (અનુ. મોહન દાંડીકર)	
તમારાં દુ:ખો મને આપી દો	રાજેન્દ્રસિંહ બેદી (અનુ. મોહન દાંડીકર)	
વાર્તા લખ	પ્રવીણસિંહ ચાવડા	
૯. લોકકથા		૧૨૬
સ્વર્ગ અને નરક વચ્ચેનું અંતર	આકુતા ગાવા (અનુ. બકુલ દવે)	
૧૦. લોકસંસ્કૃતિ		૧૨૮
ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ	જોરાવરસિંહ જાદવ	
૧૧. મૃત્યુ મીમાંસા		૧૩૩
''હું''નું સ્વરૂપ	ડૉ. સુરેશ વકીલ	

૧૨. કુમાઉંના પહાડોમાં		૧૩૫
... ત્યારે આકાશ સ્વચ્છ હોય છે	ભોળાભાઈ પટેલ	
૧૩. શતાબ્દીને ઉંબરે		૧૪૧
માતૃધર્મી સાને ગુરુજી	પુ. લ. દેશપાંડે (અનુ. સંજય ભાવે, અનામિકા ઓઝા)	
૧૪. ચરિત્રસંકીર્તન		૧૫૧
અધ્યાત્મની ઉષા મુક્તાબાઈ	દર્શના ધોળકિયા	
૧૫. વિશેષ		૧૫૫
શક્તિસ્તોત્રપ્રકાર ગરબો	હસુ યાજ્ઞિક	
૧૬. વ્યાસંગ		૧૬૩
ગુજરાતની રાજપૂતકલા	નરોત્તમ પલાણ	
૧૭. ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો		૧૬૯
ખળું	ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલ	
૧૮. વિનોદિકા		૧૭૨
રાષ્ટ્રની અર્ધશતાબ્દી અને કરકસર	મનસુખ સલ્લા	
૧૯. દાદાજીના દેશમાં		૧૭૬
ન્યૂઝીલૅન્ડ કો સબ કો સલામ	મહેન્દ્ર ('[illegible]')	
૨૦. ગૃહગંગાને તીરે		૧૮૧
સમૂહલગ્નનું અર્થશાસ્ત્ર અને તેની સાર્થકતા	જિતેન્દ્ર દેસાઈ	
આપણી પ્રસન્નતા આપણા હાથમાં	અવંતિકા ગુણવંત	
૨૧. સંકલન		૧૮૮
• વીસમી શતાબ્દીનાં દસ શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી પુસ્તકો	ભોળાભાઈ પટેલ	
• ગોખલે, ટિળક, ગાંધી : એક જોડી કાઢેલી વાત, ત્રણેની કાર્યપદ્ધતિ વિશે	દાદા ધર્માધિકારી	
• વિવેકહીન ટોળાંઓની સત્તા : બારડોલી ઘટના નિમિત્તે થોડું પ્રગટ ચિંતન	હિમાંશી શેલત	
• તસલીમા પોતાનો સંઘર્ષ પોતે જ લડવા માંગે છે.	ડેવિડ રિચર્ડ્સ	

- વાત મારુતરાય સરોજ ઉર્ફે એક
  સંપત્તિવિહીન સર્જનશીલ સંશોધકની — અનિલ અવચટ
- સપાટી નીચેનું સત્ય : સમૃદ્ધ
  ગરીબીથી પીડાતું અમેરિકા — બટુક વોરા
- ભારતીય વિજ્ઞાનીઓની હકાલપટ્ટી — વિશ્વરંગ
- બિલ ક્લિન્ટન, મોનિકા-લેવેન્સ્કિ,
  હું, તમે અને આપણે — જિતેન્દ્ર દેસાઈ
- નેલ્સન મંડેલાનો પ્રેમ-સમાધાનનો માર્ગ — કૂપમંડૂક
- સમાજ સાથે ગાઢ સંબંધ જોઈએ — પ્રા. યશપાલ
- દરેક ગાંધીવાદી વિચારે — મનુભાઈ પંચોળી
- દુનિયાભરમાં માતૃભાષાઓ વીસરાતી જાય છે. — ઉમેદ દોશી
- માના દૂધને બદલે બેબીફૂડના તૈયાર પાઉડર કે
  બૉટલનો પ્રચાર કરવો એ ફોજદારી ગુનો છે — ડૉ. કેતન ઝવેરી
- સુલભ શૌચાલય-સંસ્કારી સમાજની શોભા — જયાબહેન શાહ
- એક વળાંક : આ દશ પીપળો, આ દશ દાદાનાં ખેતર — ડૉ. ગુલાબ દેઢિયા

૨૨. સંસ્થા સમાચાર ૨૨૨
  તંત્રીની વાત
  'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : વિવેક દેસાઈ

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૫૯૪] આશ્વિન ૨૦૫૪ [ઑક્ટોબર ૧૯૯૮

''મરતાં પહેલાં જાને મરી''

અખા ભગતે પોતાના છપ્પાઓમાં આ વચનો કવ્યાં તેમાં અભિશાપનો ભાવ નથી, પણ એક પ્રકારનો અનુનય છે. એક મરણ તો જ્યારે ત્યારે પણ નિશ્ચિત રૂપ આવવાનું જ છે પણ એ મરણ આવે તે પહેલાં નિશ્ચયપૂર્વક 'મરી જવું' એનો કેવો અર્થ અખાને અભિપ્રેત છે તે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. આ 'મરવું' તે દેહનું મરણ નથી, પણ વાસનાજન્ય વ્યવહારોનો અંત છે જ્યાં સુધી શરીર મરી પરવાર્યું નથી ત્યાં સુધી દેહના વ્યવહારો તો જેવા તેવા પણ રહેવાના જ. અખાએ આ વ્યવહારો વિશે કશો જ ધોખો કર્યો નથી પણ દેહના નિશ્ચિત મરણ પૂર્વે એણે મરી જવાની વાત કરી છે તેનો અર્થ એટલો જ કે આત્માર્થીએ વાસનાજન્ય વ્યવહારોને છેડા ફાડી આપવા આને જો મરણ કહી શકાય તો એ એક પ્રકારનું મરણ થયું.

સ્વેચ્છાએ વહોરેલું આવું મરણ દેહ અને ચિત્તને હવે ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે જ વ્યવહરવા દેશે. સંસારીઓ જે જે પ્રવૃત્તિઓને મહત્ત્વ આપતા હોય તેમાંથી મરતાં પહેલાં મરનારો પોતાનો જીવ કાઢી લેશે. એનું લક્ષ્ય બદલાઈ જશે અને દેહનો ઉપયોગ પણ બદલાઈ જશે. એ હવે ઈશ્વર સાથે હૃદયનો સંબંધ જોડશે, ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ અર્થે જે કર્તવ્યો આચરવાં ઘટે તેને જ પ્રાધાન્ય આપશે. આમ સંસાર વ્યવહારો વિશે અનાસક્ત થઈ જનાર આત્માર્થી જેમ અણહાલ્યું જળ નીતરી રહે, એનો બધો કચરો જેમ હેઠે બેસે, તેમ દુન્યવી આસક્તિઓ એની હેઠે બેસશે, અર્થાત્ નિર્મૂળ થશે અને તેનું ચિત્ત નર્યું નિર્મળ અને ઈશ્વર પરાયણ બની રહેશે.

ભાષામાં આ વાત મૂકવી જેટલી સહેલી છે, તેટલી વ્યવહારમાં એ સિદ્ધ કરવી સહેલી નથી. માણસને દેહમનના કેટલાં બધાં વળગણો હોય છે? બીજાં માણસો સાથેના સંબંધોને કારણે પણ કેવાં કેવાં કાર્યો એને કરવાં પડતાં હોય છે? એ બધાંને ગૌણ કરી બ્રહ્માંડના સર્જક સાથે સંબંધ જોડવો અને એ સુઝાડે તે કર્તવ્યો બજાવવાં એ એક પ્રકારે દુનિયાદારીનો છેડો ફાડી આપવા જેવું છે, પણ આટલું જે કરી શકે તેનો ગાઢ સંબંધ આત્મિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે બંધાય અને સાંસારિક વ્યવહારોએ તેની ચેતનામાં જે કચરો ભંડાર્યો હોય તે તળિયે બેસે, એટલે કે, અણહાલ્યું જળ નીતરી રહે.

ઈશ્વર સાથે સંબંધ જોડવામાં, એટલે કે, સ્રષ્ટા સાથે ચેતનાનું અનુસંધાન કરવામાં, ઈંદ્રિયોના વિષયોમાંથી જીવ કાઢી લેવો જ પડે. તો જ ચેતના બૃહત્ત્વ અનુભવે અને જે કચરો મનમાં ભરાયેલો હોય તે ઉલેચાઈ જાય. આમ સાધના દ્વારા અનાસક્તિ કેળવાતાં મન ખુલ્લું થઈને સરજનહારને પોતાનામાં ભરી દઈ શકે. અણહાલ્યું જળ નીતરી રહે તેનો આ પણ વિશેષ અર્થ છે.

ભક્ત કવિ અખાની સાધના વિશેની આખી સમજ આ વિધાનમાં ઊતરી આવી છે.

— યશવન્ત શુક્લ

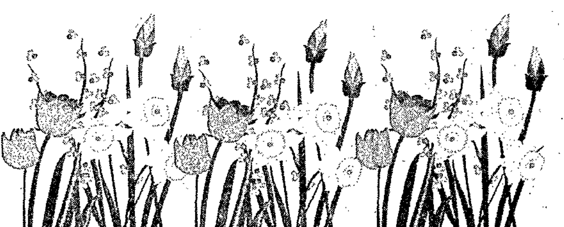

देव्यपराधक्षमापनास्तोत्रम्

दव्यपराधक्षमापनास्तात्रम्
દવી અપરાધ ક્ષમાપનસ્તોત્ર
शकराचाय

न मन्त्र नो यन्त्र तदपि च न जान स्तुतिमहो
न चाह्वान ध्यान तदपि च न जाने स्तुतिकथा।
न जान मुद्रास्ते तदपि च न जाने विलपनम्
पर जाने मातस्त्वदनुसरण क्लेशहरणम् ॥१॥
ન મન્ત્રે, યન્ત્રે કે પરિચિત નથી હુ સ્તુતિ થકી,
ન ધ્યાને, આહ્વાને સમજ કશી ના સ્તોત્ર કથને,
પિછાણુ ના મુદ્રા, અશ્રુ જ નવ જાણુ વિલપવુ,
પરં જાણુ તારુ અનુસરણ મા! કલેશ હરતુ

विधेरज्ञानेन द्रविणविरहेणालसतया
विधेयाशक्यत्वात्तव चरणयोर्या च्युतिरभूत्।
तदेतत्क्षन्तव्य जननि! सकलोद्धारिणि! शिवे!
कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति ॥२॥
વિધિના અજ્ઞાને, ધનહીનસ્થિતે, આળસ થકી
પૂજા અર્ચા કિંચિત્ નવ ધરી શક્યો આપ ચરણે,
ક્ષમા તેની માગુ, જનની! સકલોદ્ધારિણી શિવે!
કુપુત્રો તો જન્મે, પણ નવ કુમાતા જનમતી

पृथिव्या पुत्रास्ते जननि! बहव सन्ति सरला
पर तेषा मध्य विरलतरलोऽह तव सुत।
मदीयोऽय त्याग समुचितमिद नो तव शिवे
कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति ॥३॥
ધરામધ્યે તારા, જનની! સુત અત્યંત સરલ,
પરતુ તે ગોમા વિરલ સુત હુ ચચલ બહુ,
મને તેથી ત્યાગો, ઉચિત નવ છે, ભદ્ર જનની!
કુપુત્રો તો જન્મે, પણ નવ કુમાતા જનમતી

ચિંતનમધુ

ધર્મને નામે

ડાયના ઍક

(નોંધ: ઈ. સ. ૧૮૯૩માં, શિકાગોમાં જગતની પ્રથમ વિશ્વ ધર્મ પરિષદ મળેલી. કોઈ પણ ધર્મ કે સંપ્રદાયનું પ્રતિનિધિત્વ લઈને નહીં પણ, વ્યક્તિગત હેસિયતથી હિંદુ ધર્મ વિશે જગતને જાણ કરવાના હેતુથી એ પરિષદમાં ભાગ લેવા ગયેલા સ્વામી વિવેકાનંદને એક અજાણ્યા સંન્યાસીમાંથી જગદ્ગુરુપદે સ્થાપિત કરનાર એ પરિષદની શતાબ્દી શિકાગોએ ૧૯૯૩ના સપ્ટેમ્બરમાં ઊજવી હતી. શ્રી રામકૃષ્ણ મઠમિશનના ઉપાધ્યક્ષ સ્વામી ગહનાનંદે તેમાં ભાગ લીધો હતો.

એ શતાબ્દી પરિષદની પૂર્વસંધ્યાએ, શ્રીમતી ડાયના ઍકે (Diana Eak) સુપ્રસિદ્ધ વિલ્સન ક્વાર્ટર્લીના ઑગસ્ટ '૯૩ના અંકમાં ઉપર્યુક્ત શીર્ષક (In the Name of Religions) હેઠળ સુંદર લેખ લખ્યો હતો તેને આધારે આ લેખ તૈયાર કર્યો છે.

શ્રીમતી ઍક જગવિખ્યાત હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં ધર્મો અને ફિલસૂફીના પ્રાધ્યાપક છે. કાશી (વારાણસી) વિશે તેમ જ હિંદુ ધર્મ વિશે એમણે સુંદર પુસ્તકો લખ્યાં છે. તટસ્થ ચિંતન એમની વિશેષતા છે. દૃ. પં.)

કોલંબસે અમેરિકામાં ૧૪૯૩માં પગ મૂક્યો હતો. ૧૮૯૩માં તેને ચારસો વર્ષ પૂરાં થતાં હતાં. યુ.એસ.એ.ને નામે ઓળખાતો ઉત્તર અમેરિકાનો પ્રદેશ સમૃદ્ધિની હરણફાળ ભરી રહ્યો હતો. વીજળીની, કૅમેરાની, ટેલિફોનની, ટાઈપરાઈટરની, મોટરગાડીની એમ અનેક શોધો થઈ ચૂકી હતી. કોલંબસે કરેલી કહેવાતી અમેરિકાની શોધની ચતુર્થ શતાબ્દી મોટે પાયે ઊજવવાનું અમેરિકનોએ નક્કી કર્યું. આ માટે મધ્યમાં આવેલા શિકાગો શહેરની પસંદગી થઈ. મિશિગન સરોવરને કાંઠે આવેલી ઈલિનોઈસ રાજ્યની એ મહાનગરી વેપારઉદ્યોગથી ધમધમતી હતી.

ઓગણીસમી સદીના છઠ્ઠા દાયકામાં ઈંગ્લૅન્ડે અને નવમા દાયકામાં ફ્રાન્સે વિશ્વમેળાઓનું આયોજન કર્યું હતું. પહેલા મેળાના કરતાં બીજો વધારે ચડિયાતો હતો, તો આ ત્રીજો, બીજા કરતાં ક્યાંય વધારે ચડિયાતો હતો. વીજળીની શોધે અને વપરાશે એની રોનક બદલી નાખી હતી.

પણ કેટલાક વિચારશીલ મનુષ્યોને લાગ્યું હતું કે, યુરોપીય વસાહતની ચતુર્થ શતાબ્દી કેવળ આનંદપ્રમોદના મેળા પૂરતી મર્યાદિત રાખવી જોઈએ નહીં. એમના ઉત્સાહથી વિવિધ પરિષદોનું આયોજન હાથ ધરાયું હતું. એ પરિષદોમાંની એક તે વિશ્વધર્મ પરિષદ ૧૮૯૩ના સપ્ટેમ્બરની સાતમીથી ચોવીસમી તારીખ સુધી એ પરિષદ ચાલેલી. એમાં હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન, પારસી, શિંટો, યહૂદી, ખ્રિસ્તી ધર્મના કેથલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયો વગેરેના પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો હતો. હજારોની સંખ્યામાં લોકોએ ઉત્સાહભેર એમાં હાજરી આપી હતી.

એ પરિષદના હેતુ વિશે એ પરિષદના અધ્યક્ષ, શિકાગોના પ્રિસ્બાઈટીરિયન પાદરી જોન હેન્રી બેરોઝે કહ્યું હતું: ''બધા ખંડોમાં

જુદે જુદે સ્થળે એકમેક સામે હરીફાઈ કરતા ધર્મો એક ઓરડે બેની વાદવિવાદને બદલે પ્રેમભરી આપલે કરે તેમા શાણપણ અને ફાયદો છે ''

પોતાના ટૂકા સ્વાગત પ્રત્યુત્તરથી જ સ્વામી વિવેકાનદે હિદુ ધર્મની સહિષ્ણુતા અને સર્વસ્વીકૃતિ પર ભાર મૂક્યો હતો શિકાગોના યહૂદી ધર્મના વડા રબીએ જાહેર કર્યું હતુ ''રાષ્ટ્રીય ધર્મનો યુગ આથમી ગયો છે સમગ્ર વિશ્વનો વિભુ સમસ્ત માનવજાતને આવાહન કરે છે '' આ પરિષદના વિચારના જનક, શિકાગોના વકીલ ચાર્લ્સ બોનીએ પરિષદના સમાવર્તન સમારભમા અનુરોધ કર્યો હતો ''આજ પછીથી જગતના ધર્મો પરસ્પર સામે યુદ્ધે નહી ચડે પણ, માનવજાતને પીડતા મહાઅનિષ્ટો સામે યુદ્ધ કરશે '' અને સમગ્ર સભાએ એક કઠ બની બાઈબલની પ્રભુપ્રાર્થના ગાઈ હતી

આવી ઉદાત્ત ભાવના વ્યક્ત થયે સો વર્ષ વીત્યા ત્યારે, એ ભાવના જગતે કેટલી હાસલ કરી તેનો હિસાબ માડવા જગતના ચિતકો વિચારે એ સ્વાભાવિક છે પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોતા નિરાશાજનક એવુ ઘણુબધુ બની રહ્યુ છે ઉત્તર આયર્લૅન્ડમા, અલ્સ્ટરમા, ધાર્મિક ભેદને કારણે યુદ્ધ જેવી સ્થિતિ જ પ્રવર્તે છે અને આઈરિશ છાપામારો ઈંગ્લૅન્ડમા પણ ક્યારેક ક્યારેક છમકલા કરે છે ૧૯૮૪મા સુવર્ણમદિરમા જે યુદ્ધ ખેલાયુ તેની પાછળ ધાર્મિક ઝનૂન જ હતુ અને ઇન્દિરા ગાધીની હત્યાથીયે ધાર્મિક વૈમનસ્ય શમ્યુ નથી ઈઝરાયેલની સ્થાપના ૧૯૪૭મા થઈ ત્યારથી ચાલુ રહેલી યહૂદીઓ અને આરબો વચ્ચેની લડાઈ આજ સુધી શાત થઈ નથી આફ્રિકાના કેટલાય વિસ્તારોમા મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ વચ્ચે તગદિલી પ્રવર્તે છે વિશ્વ હિદુ પરિષદ, બજરગ દળ, આર એસ એસ , શિવસેના જેવા પક્ષ હિદુધર્મની સમન્વયકારિણી દૃષ્ટિને અને સર્વસ્વીકૃતિને સ્વીકારતા નથી અને ઇતર ધર્મીઓ - ખાસ કરીને મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ - સામે જેહાદ ચલાવ્યા જ કરે છે બાબરી મસ્જિદની તોડફોડ આ વિચારણાની સીધી નીપજ હતી યુરોપમા બોઝ્નિયામાની એક કોમની સફાઈ અને ફરીથી ઊઠેલા યહૂદીવિરોધ, ઈંગ્લડમા નવા હિદુ મદિર સામેનો વિરોધ, ન્યૂયૉર્કના વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટરમાનો પ્રચડ બૉમ્બ વિસ્ફોટ, ધાર્મિક લાગણી ઉશ્કેરી, એના રાજકીય લાભ ખાટવાના હેતુથી થતી રથયાત્રાઓ, અમેરિકામાના ખ્રિસ્તી સપ્રદાયોમા જાગાણ સાધવાના પ્રયાસો, સલમાન રશ્દી સામનો ફતવો, તુર્કસ્તાન, અલ્જિરિયા અને મિસરમા ધર્મઝનૂનીઓના પ્રયાસો આ અને, આવી, બાબતો બનતી જોઈ, સામાન્ય માણસ નિરાશાની ખાઈમા ડૂબે એ સમજી શકાય તેવુ છે ૧૯૯૩ના ૧૮૯૩ની વિશ્વ ધર્મ પરિષદના શતાબ્દીના - વર્ષને આતરરાષ્ટ્રીય સમજણનુ અને સહકારનુ વર્ષ' તરીકે ઊજવવાનો વિચાર આ વાસ્તવિકતા સામે કેટલો ટકી શકે તેવો છે?

ચિત્રની આ એક બાજુ છે

'આતરરાષ્ટ્રીય સમજણ અને સહકાર' માત્ર પાગલોનુ સ્વપ્ન નથી કેટલાક અગભાગીએ ચગાવેલો એ તરગપતગ નથી લગભગ બધા વર્તમાનપત્રોને સનસનાટીભર્યા સમાચાર છાપવામા રસ છે આદિકાળથી તેમ જ થતુ આવ્યુ છે ઔરગઝેબે મદિરો તોડ્યા અને જજિયાવેરો લાધો તે વાત પોકારીને કહેનાર ઇતિહાસનુ પુસ્તક એ નથી કહેતુ કે, એ જ ઔરગઝેબે ફાગણના હિદુ સાળવીઓને

હાથ ઊંચા થયા હતા. આમ, કશું જ જાણ્યા વિના બીજા ધર્મની નિંદા કરતાં આપણને કોણ રોકે છે? મેક્સમૂલરે કહ્યું હતું: ''જે એક (ધર્મ)ને જાણે છે તે કશું જ જાણતો નથી.'' ભારતીય ધર્મગ્રંથોના એમાણે આરંભેલા અધ્યયનથી ધર્મોના તુલનાત્મક અધ્યયનના શ્રીગણેશ મંડાયા. આને ઉચ્ચ કેળવણીની ૧૦૦૦ જેટલી સંસ્થાઓ અમેરિકામાં આ કાર્ય વધતેઓછે અંશે કરી રહી છે. મેક્સમૂલરના સાથી અધ્યાપક એસ્ટલિન કાર્પેન્ટરે શિકાગોની પરિષદને પાઠવેલા સંદેશામાં લખ્યું હતું કે:

''હું એમ સૂચન કરવા માગું છું કે આ પરિષદ એક જ ધર્મ આધારિત આવિષ્કારની પરિકલ્પનાને છોડીને વિવિધ ધર્મોની અનુભૂતિઓને લાગુ કરી શકાય તેવી ધર્મની સમજણ ઊભી કરે.''

સમયના વહન સામે મેક્સમૂલર અને કાર્પેન્ટરનું આ દષ્ટિબિંદુ વિલિયમ જેમ્સ, ઈ. બી. ટેયલર, દુર્ખાયમ, કાર્લયુંગ વગેરેમાં એક અથવા બીજી રીતે વિકસતું જોવા મળે છે. ૧૯૬૨માં પ્રકાશિત થયેલા પોતાના શકવર્તી ગ્રંથ 'ધ મીનિંગ ઍન્ડ ઍન્ડ ઑવ્ રિલિજિયન'માં વિલ્ફ્રેડ કેંટવેલ સ્મિથ 'ધર્મોની ગતિશીલ સમજણ'ને સ્થાને, 'સામૂહિક ધર્મપરંપરા' શબ્દસમૂહ અપનાવવાનું સૂચન કરે છે, કારણ એ પરંપરા કાળક્રમે પરિવર્તન પામે છે. ધર્મપરંપરા નદી જેવી વહેતી છે, સ્મારક જેવી સ્થિર નથી.

બીજા ધર્મનો કે દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આદરીએ ત્યારે પરિભાષાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. ઓગણીસમી સદીમાં પૌરસ્ત્ય ધર્મોનું અધ્યયન આરંભાયું ત્યારે પોતાના ધર્મસંપ્રદાયદર્શનની પરિભાષામાં એ ધર્મોની અને દર્શનોની સમજણ માંડવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. એ મર્યાદા સ્વાભાવિક હતી. ઉદાહરણ તરીકે કર્મ, બ્રહ્મ, સમાધિ; કુંડલિની, સમ્યક્ જ્ઞાન વગેરેને ગમે તેમ કરીને ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ગ્રીક ફિલસૂફીની પરિભાષામાં વ્યક્ત કરવાના યત્નો થતા હતા. પણ સાચા અભ્યાસીએ ઝેનની પરિભાષા, સૂફીવાદની પરિભાષા, વેદાન્તની પરિભાષા બરાબર આત્મસાત્ કરવી જોઈએ. 'ઈશ્વર' કે 'દેવો' પ્રયોજવાને બદલે વલંદા પંડિત વેન ડર લીયુ 'શક્તિ' પસંદ કરે છે, રુડોલ્ફ ઓટો 'પાવક' અને મિર્ચા એલિયાદ 'પાવનકારી' પ્રયોજે છે.

સુવિખ્યાત બંગાળી લેખિકા મૈત્રેયીદેવીના 'ન હત્યતે'માં જેમનો ઉલ્લેખ છે તે આ મિર્ચા એલિયાદે માણસને 'કોમો રિલિજિયોસસ' (ધાર્મિક મનુષ્ય) કહ્યો છે અને 'પાવનકારી'ને 'માનવઅનુભૂતિના વૈશ્વિક પરિમાણ તરીકે તેમણે દર્શાવેલ છે. વિવિધ ધર્મોની આખ્યાયિકાઓ,. પુરાકલ્પનો, એનાં પ્રતીકો, ગહન અનુભૂતિઓ અને ધાર્મિકતાની વિવિધ રીતિઓ માનવીની કેન્દ્ર માટેની ઝંખનાનું નિદર્શન કરે છે. 'ભક્તિ', 'યોગ', 'દર્શન' આદિ ભારતીય પદો પર્યાયોથી નહીં પણ આ મિર્ચાની વિચારસરણીથી સમજવાં સરળ થશે. પ્રશ્ન કઈ ભાષા પ્રયોજવી તે નથી પણ તુલનાત્મક અધ્યયન દ્વારા સંવાદની ભૂમિકા ઊભી કરવાનો અને એકબીજાને સમજવાનો છે. આ સમજણ વગર આદર જન્મી શકે નહીં. હિંદુ શબ્દ 'શ્રદ્ધા' અને મુસલમાનોનો શબ્દ 'ઈમાન' આવી સમજણથી જ ગળે ઊતરી શકે. મરિયમ લિવરિંગ અને એમના સાથીઓએ 'ગ્રંથ', 'શબ્દ' આદિ પ્રયોગોને એક ધર્મની વિભાવનાઓ તરીકે સમજાવવાને બદલે વિવિધ ધર્મો વચ્ચેના સંવાદની ભૂમિકાએથી સમજાવવા યત્ન કર્યો છે. આ રીતે કશું વૈશ્વિક લાધે તો તેને

જોરશોરના પ્રચારથી નહીં પણ સમન્વય દૃષ્ટિથી સમજાવવાનું છે.

૧૮૯૩ની શિકાગોની ધર્મપરિષદ પાસે તુલનાત્મક ભાષાની વર્તમાન વિચારણા ન હતી પણ એના અધ્યક્ષના શબ્દોમાં એ વિચારણાનો સૂર સાંભળવા મળે છે: બીજા ધર્મનાં થોથાં વાંચીને નહીં પણ એ ધર્મના અનુયાયીઓને સમભાવપૂર્વક સાંભળીને આપણે એ ધર્મ વિશે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીશું. પાછલાં સો વર્ષોમાં ભાષાશાસ્ત્રે ગ્રંથોના શબ્દોના અર્થ અને નૃવંશશાસ્ત્રીઓએ જુદી જુદી પ્રજાઓનાં પુરાકલ્પનો સુલભ કરી આપેલ છે. વળી, ધાર્મિક પરંપરાઓ જડ પદાર્થો નથી પણ પરિવર્તનશીલ જીવંત પ્રક્રિયાઓ છે.

વિધિની એ પણ એક વક્રતા છે કે, કેટલીક વાર આવું પરિવર્તન એક પ્રકારની ધાર્મિક જડતા ભણી વળે. શ્રીમતી ઍકે આના ઉદાહરણ તરીકે, કેલિફોર્નિયામાં ઉદ્ભવેલી અને ભારતમાં ફેલાયેલી વિશ્વ હિંદુ પરિષદની જડ વિચારસરણી ચીંધી છે. ભિંદરાવાલા અને અકાલીદળનું વલણ પણ ધર્મને જડ ચોકઠામાં બાંધવાનું છે. ખોમેનીની ઈરાની વિચારસરણી અને ઘરઆંગણે કેટલાંક ઈસ્લામી દળોની વિચારસરણી પણ ધર્મને બીબાંઢાળ બનાવવાની જ છે.

આપણે ત્યાં શાળા-કૉલેજના વર્ગો બહુધાર્મિક વિદ્યાર્થીઓના હોય છે તેની આપણને નવાઈ નથી લાગતી. પાછલાં પચાસેક વર્ષોથી એશિયા અને આફ્રિકામાંથી જતા વસાહતીઓનું પ્રમાણ ઇંગ્લંડ. અમેરિકામાં વધ્યું છે અને ત્યાંના વર્ગોમાં વિવિધ પ્રજાઓનાં વિવિધ ધર્મો પાળતાં બાળકો જોવાં મળે છે. એ દેશોમાંના 'ડૉટ બસ્ટરો'(ચાંદલો ભૂંસનારાઓ)ની ઘાતક પ્રવૃત્તિ જેટલી પ્રસિદ્ધિ પામે છે એના દસમા ભાગની પણ પ્રસિદ્ધિ ત્યાંની શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં સધાતા સંવાદસમન્વયને અને ખીલતા ભાઈચારાને નથી મળતા. મારા અંગ્રેજ મિત્ર જૅન યુવને ગુજરાતી પ્રજાનું જીવન સમજાવતું, આપણા બધા તહેવારોને આવરી લેતું, 'અવર નેયબર્સ' (આપણા પડોશીઓ) નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. ન્યૂ યૉર્કની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં એક અમેરિકન વિદુષીએ અઢારમી અને ઓગણીસમી સદીમાં કૃષ્ણભક્તિ વિશે, ભાગવતાદિ ગ્રંથોમાંથી અવતરણો સાથે અને સ્લાઇડો સાથે આપેલા સુંદર પ્રવચનનો લાભ મેં લીધો છે. એક અંગ્રેજ યુવાન થોડાં વર્ષો પહેલાં જૈન ધર્મ અને તેના સંપ્રદાયોના અધ્યયન માટે ગુજરાતમાં આવ્યો હતો. આવાં બીજાં અધ્યયનો પણ થતાં હશે. શ્રી રામકૃષ્ણ મઠના સંન્યાસીઓ દ્વારા ચાલતાં અનેક વેદાન્ત કેન્દ્રો સમન્વય અને સંવાદનો સંદેશ જગતભરમાં ફેલાવી રહ્યાં છે.

યુરોપના દેશોમાં અને અમેરિકામાં આ 'વિધર્મીઓ' અને વિદેશીઓએ લોકભૂગોળ બદલી નાખી છે. આફ્રિકાના કેટલાક દેશોમાં પણ તેમ બનવા પામ્યું છે. આજે પ્રવાસ સરળ બનતાં, અભ્યાસાર્થે, વ્યવસાયાર્થે, રાષ્ટ્ર સંઘની કામગીરી અર્થે, પોતાના ધર્મના કે સંપ્રદાયના પ્રચારાર્થે કે કેવળ પ્રવાસાર્થે પરદેશગમન કરનારાઓની સંખ્યા અનેકગણી વધી ગઈ છે. આવા સંપર્કો હંમેશાં ચિરંજીવી પરિણામ લાવનારા ન જ બની શકે એ સાચું છે તેટલું એ પણ સાચું છે કે, આપણાથી તદ્દન ભિન્ન રીતિરિવાજવાળા લોકોને આપણે જોઈએ છીએ અને આપણા પૂર્વગ્રહો ખેરવવામાં તે સહાયભૂત થાય છે. કેટલીક વાર ઊંડી સમજદારીભરી ગાઢ મૈત્રી પણ પરિણમે છે.

આવું બને ત્યારે પૂર્વગ્રહનો ગઢ તૂટી પડે છે. અમેરિકાના વસાહતીધારામાં ૧૯૬૫માં સુધારો થયા પછી, એશિયનોની વસતિ અમેરિકામાં ઝડપથી વધવા લાગી છે. ૧૮૯૩માં અમેરિકામાં ખ્રિસ્તીઓ સિવાય કોઈનું દેવસ્થાન ન હતું. આજે ત્યાં હિંદુ મંદિરો, બૌદ્ધ મંદિરો, શીખ ગુરુદ્વારો અને ઈસ્લામી મસ્જિદો આવેલ છે. ૧૯૯૧ના જૂનમાં યુ.એસ.એ.ના કૉંગ્રેસના સત્રનું ઉદ્‌ઘાટન બ્રુકલિનની મસ્જિદના ઈમામ સિરાજ વહાજે કુરાનની આયત ગાઈ કર્યું હતું. શિકાગો શહેરમાં આજે પાંચ લાખ મુસલમાનો વસે છે. એમને માટે ૭૦ મસ્જિદો છે. શિકાગોનાં પરાંઓમાં હિંદુ મંદિરો છે. ત્યાં શીખ ગુરુદ્વારો છે, જૈન દહેરાં છે, પારસી અગિયારી પણ છે. બોસ્ટનમાં બંધાયેલા એક હિંદુ મંદિરમાં જલાભિષેક માટે ગંગા અને મિસિસિપીનાં જળ વપરાયાં હતાં. ઓકલાહોમા શહેરમાં પાંચ મસ્જિદો, ચાર હિંદુ દેવાલયો, એક ગુરુદ્વાર અને બે વિયેતનામી બૌદ્ધ મંદિરો છે. ડેનવરમાં પણ આવાં અનેક દેવસ્થાનો આવેલાં છે. મોટા ભાગનાં આ દેવસ્થાનો ૧૯૭૦ પછીના ગાળામાં બંધાયેલાં છે. આ બધાં દેવસ્થાનોમાં વિવિધ ધર્મના લોકો એકઠા થઈ પોતાના ધાર્મિક ઉત્સવો ઊજવે છે. પોતાના સ્થાનિક પ્રશ્નો ચર્ચે છે અને પોતાના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો યોજે છે. આમ, અમેરિકામાં અનેકતાનો પ્રસાર થઈ રહ્યો છે. ન્યૂયૉર્ક રાજ્યને સીમાડે અને રહોડ આઈલૅંડ તથા પ્રોવિડન્સ રાજ્યોની નજીક આવેલા એક મંદિરમાં બધા હિંદુ દેવો સાથે તીર્થંકરની પ્રતિમા પણ છે.

આ આંતરવ્યવહારમાં ઘણી નવીનતા પણ પ્રગટ થતી જોવા મળે છે. બાબીના કે દક્ષિણ ભારતના ખ્રિસ્તીઓની રીતરસમો, ઉત્તર અમેરિકાના હિંદુઓ અને શીખોની ગતિવિધિઓ, વિવિધ ધર્મી પ્રજાઓમાં બાળકોનાં થતાં લગ્નોએ, એક ધર્માનુયાયીઓની બીજા ધર્માનુયાયીઓ પર થતી એક યા બીજા પ્રકારની અસરોએ નવી જ પરિસ્થિતિ (અમેરિકામાં) નિર્મિત કરી છે. 'ડોટ બસ્ટરો'(ચાંદલો ભૂંસનારા)ના દેશોમાંથી આવતાં અનેક વિદેશી પર્યટકોનું સ્વાગત ચાંદલા અને પુષ્પહારથી થાય છે તે તેમને ખૂબ ગમે છે એ વાત આપણે નોંધવી રહી.

એકસોને બે વર્ષ પહેલાં વૈશ્વિક એકતાનો આ શંખનાદ બજાવવામાં આવ્યો હતો, તેનો આટલો પ્રચાર અને પ્રસાર છતાં તેની સામે ધર્માન્ધતાનો આ ભોરિંગ શા માટે ફૂંફાડા કાઢે છે ને પોતાનું વિષ ચોમેરે ફેલાવી રહ્યો છે? વેદાન્તનું 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' અને ઈસુનું 'આઈ એણ્ડ માઈ ફાધર આર વન' (હું અને મારા પિતા વચ્ચે અભેદ છે) વચ્ચે કશો તફાવત નથી. પણ મંદિરની ષોડશોપચાર પૂજાવિધિ અને ખ્રિસ્તી દેવળમાંના પૂજોપચાર વચ્ચે તફાવત છે. વળી, વિજ્ઞાનની શોધોએ યહૂદી, ખ્રિસ્તી અને ઈસ્લામ ત્રણેય સેમિટિક ધર્મોની કેટલીક પાયાની માન્યતાઓને હચમચાવી નાખી છે. કેટલાક લોકોની શ્રદ્ધા સમૂળગી ડગી ગઈ હોવાનો સંભવ છે. જનોઈ નહીં પહેરનારા અને શિખા નહીં રાખનારા હિંદુઓની સંખ્યા કેટલી બધી મોટી હશે?

૧૮૯૩માં સ્વામી વિવેકાનંદે જે સંવાદ અને સમન્વયનો સંદેશ આપેલો તેને વિજયી કરવા માટે ઘણી લાંબી મજલ કાપવાની છે. એ મજલના અંતનું દરેક કદમ સંભાળીને ઉપાડવું પડશે. ઝનૂનનો સામનો ઝનૂનથી નહીં - પ્રેમથી, સત્યથી, વિવેકથી જ કરવો પડશે.

રજૂઆત : દુષ્યન્ત પંડ્યા

પતંગિયાની અવકાશયાત્રા

અમૃત અને આનંદનો રસયોગ

ગુણવંત શાહ

क्षेम इति वाचि।
योगक्षेम इति प्राणापानयोः।
कर्म इति हस्तयोः।
गतिः इति पादयोः।
विमुक्ति इति पायौ।
इति मानुषीः समाज्ञाः।
अथ दैवीः।
तृप्ति इति वृष्टौ।
बलम् इति विद्युति।
यशः इति पशुषु।
ज्योतिः इति नक्षत्रेषु।
प्रजातिः अमृतमानन्दः इति उपस्थे।
सर्वम् इति आकाशे॥

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ, ભૃગુવલ્લી,
દશમ અનુવાક, મંત્ર બીજો ત્રીજો

શબ્દાર્થ

(ન પરમાત્મા - એ પરમાત્મા), વાચિ - વાણીમાં, ક્ષેમ ઇતિ - રક્ષાશક્તિના રૂપમાં, પ્રાણાપાનયો - પ્રાણ અને અપાનમાં, યોગક્ષેમ ઇતિ - પ્રાપ્તિ અને રક્ષા, એમ બન્ને સ્વરૂપે, હસ્તયો - બે હાથોમાં, કર્મ ઇતિ - કર્મશક્તિ રૂપે, પાદયો - બે પગમાં, ગતિ ઇતિ ગતિ સ્વરૂપે, પાયૌ - ગુદામાં, વિમુક્તિ ઇતિ મળવિસર્જનની શક્તિરૂપે રહેલો છે, માનુષી - માનવીય (એટલે કે આ સાત્વિક), સમાજ્ઞા - સમજણ સાથે થતી કર્મરૂપી ઉપાસનાઓ છે, અથ હવે પછી, દૈવી દિવ્ય ઉપાસનાઓનું વર્ણન કરીએ છીએ, (એ પરમાત્મા) વૃષ્ટૌ - વરસાદમાં, તૃપ્તિ ઇતિ તૃપ્તિ સ્વરૂપે, વિદ્યુતિ - વીજળીમાં, બલમ્ ઇતિ - ઊર્જા સ્વરૂપે, પશુષુ - પશુઓમાં, યશ ઇતિ - યશ સમૃદ્ધિ સ્વરૂપે, નક્ષત્રેષુ - તારાઓમાં, જ્યોતિ ઇતિ - જ્યોતિસ્વરૂપે, ઉપસ્થે - પ્રજનન ઇન્દ્રિયોમાં, પ્રજાતિ - પ્રજા ઉત્પન્ન કરનારી સેક્સ સ્વરૂપે, અમૃતમ્ વીર્યરૂપ અમૃતના રૂપમાં, આનન્દ ઇતિ - આનંદ સ્વરૂપે, આકાશે - આકાશમાં, સર્વમ્ ઇતિ સર્વ બાબતોના આધાર સ્વરૂપે રહેલો છે

ભાવાર્થ

વાણીની રક્ષણશક્તિ પરમાત્માની વિભૂતિ છે.
કશુંક મેળવવાની અને મેળવેલું ટકાવી રાખવાની
પ્રાણ તથા અપાન દ્વારા મળતી શક્તિ
પરમાત્માનું જ રૂપ છે.
આપણા બે હાથોમાં રહેલી કર્મશક્તિ
પરમાત્માનું જ રૂપ છે.
આપણા બે પગની ગતિ કરવાની શક્તિ
પરમાત્માને આભારી છે.
ગુદા મળત્યાગ કરવાની શક્તિ ધરાવે
તે પણ એનો જ પ્રતાપ છે.
આ બધી માનવીય સમજણો કે ઉપાસનાઓ ગણાવી.
હવે દિવ્ય સમજણોની વાત કરીએ.
વરસાદ સૌને તૃપ્ત કરે તે શક્તિ પણ પરમાત્માની છે.
વિદ્યુતશક્તિમાં જે બળ છે તે પણ પરમાત્માનું બળ છે.
પશુપાલન દ્વારા જે યશસમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય
તે પરમાત્માને આભારી છે.
નક્ષત્રોમાં જે પ્રકાશ છે
તે પરમાત્માની જ્યોતિને કારણે છે.
સ્ત્રી-પુરુષની પ્રજનન ઇન્દ્રિયોમાં
સેક્સની જે શક્તિ છે તેમાં પરમેશ્વર
અમૃતસ્વરૂપે અને આનંદસ્વરૂપે રહેલો છે
અને
બધી જ શક્તિઓના આધાર સ્વરૂપે એ આકાશમાં
વ્યાપેલો છે.

*

રોકડું અને ઉધાર વચ્ચે સમન્વય

ઉપનિષદના ઋષિની મૌલિકતા એમની સમન્વયકારી જીવનદૃષ્ટિમાં પ્રગટ થાય છે. તેઓ જીવનમાં ઊંચામાં ઊંચા આદર્શની વાત કરે ત્યારે પણ જીવનની વ્યવહારુ વાસ્તવિકતાને કદી પણ ભૂલતા નથી. તેઓ સ્વર્ગના રાજ્ય (સ્વારાજ્યમ્)નો મહિમા કરે ત્યારે પણ પૃથ્વીનો મહિમા કરવાનું ચૂકતા નથી. વૈદિક સાહિત્યમાં 'દ્યાવા-પૃથિવી' (સ્વર્ગ અને પૃથ્વી) જેવો દ્વંદ્વસમાસ ખાસો પ્રચલિત છે. ઋષિ આનંદબ્રહ્મની યાત્રા કરાવે તે પહેલાં અન્નબ્રહ્મનો મહિમા કરવાનું ન ચૂકે.

જગતમાં સતત બે બાબતો વચ્ચે ખેંચાતાણી ચાલતી જ રહે છે. રોકડું છે તે ઝટ સમજાય છે. જે ઉધાર છે તે ઝટ નથી સમજાતું. રોકડું લોગ તે આકર્ષે છે. ઉધારનું આકર્ષણ ઊંડી સમજણ

મા ! છે અહીં 'ઉધાર' શબ્દને સમજી લેવાનો છે 'ઉધાર' એટલે 'ઉછીનું' એવો અર્થ નથી - વાના ઉધાર એટલે, જે ગેરુ નથી તે શાસ્ત્રમાં બે પ્રકારના નામો શિખવવામા આવે છે, દ્રવ્યવાચક નામ અને ભાવવાચક નામ જે દ્રવ્યવાચક હોય તે રોકડું જે ભાવવાચક હોય તે ઉધાર જે સ્થૂળ હોય તે રોકડ, જે સૂક્ષ્મ હોય તે ઉધાર જે પ્રત્યક્ષ હોય અને સ્પર્શી શકાય તેવુ હોય તે રોકડું જે પ્રત્યક્ષ ન હોય અને હાથમાં ઝાલી શકાય તેવુ નક્કર (ઈન્દ્રિયગમ્ય) ન હોય તે ઉધાર જાણી રાખવા જેવુ છે કે 'ઉધાર' શબ્દ 'ઉદ્ધાર' પરથી બનેલો છે 'ઉદ્ધાર' એટલે મોક્ષ જીવનની ગતિ નિ વૃત્તિ તરફથી ઉર્ધ્વ વૃત્તિ તરફની રહે તો જે સુક્ષ્મની માંગ આવુ બને તેમા, જે ગેરુ હોય તેના અનાદર નથી જે પ્રાપ્ત થયું તે રોકડ કહેવાય જે પ્રાપ્ત કરીએ તે પામવુ પડે સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તે પૂરતુ નથી એ તો પામવી પડે પ્રિયતમા પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ પછી પ્રિયતમાને પામવી પડે સ્થૂળ પ્રાપ્તિ રોકડી છે, પરંતુ પામવા માટે સૂક્ષ્મનિષ્ઠા જોઈએ રોકડ હોય તે ભૂખ ભાંગ પણ તૃપ્ત ન કરે પ્રાપ્તિ અને તૃપ્તિ વચ્ચે સમન્વય થવો જોઈએ આવો સમન્વય ઋષિઓ કરી ગયા

બ્રહ્મ સત્ય છે એવુ વૈદિક ઋષિઓએ કહ્યુ છે, પરંતુ જગત મિથ્યા છે એવુ અમાગ નથી શંકરાચાર્ય આદિ શંકરાચાર્યે 'બ્રહ્મ સત્ય જગત્ મિથ્યા' સૂત્ર પ્રચલિત કર્યુ અને અદ્વૈતનો મહિમા કર્યો વિનોબાજીએ આ સૂત્રને એના યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમા મૂકી આપ્યુ અને કહ્યુ 'બ્રહ્મ સત્ય જગત સ્ફૂર્તિ' ઉપનિષદના ઋષિએ આપણને એક નવી જીવન દૃષ્ટિ આપી જેમા વ્યવહાર અને પરમાર્થ વચ્ચે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ વચ્ચે રોકડ અને ઉધાર વચ્ચે પૃથ્વી અને સ્વર્ગ વચ્ચે, ઐહિક અને પારલૌકિક વચ્ચે, વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિ વચ્ચે, સંસાર અને સાધુતા વચ્ચે તથા બંધન અને મુક્તિ વચ્ચેનો સમન્વય જળવાઈ શકે આ મંત્રમા આવો ભવ્ય સમન્વય પ્રકટ થયો છે

મંત્રમા બે પ્રકારની સમજણનો સમન્વય ઋષિએ કર્યો છે એક છે માનવીય સમજણ અને બીજી છે દૈવી (દિવ્ય) સમજણ મંત્રનો મર્મ પામીએ ત્યારે એવુ લાગે, જાણે ભૃગુ ઋષિને સમન્વયકારી દર્શન રજૂ કર્યા સિવાય ચેન જ પડતુ નથી પ્રાપ્તિ અને તૃપ્તિ વચ્ચે સમન્વય ન થાય ત્યા સુધી માણસ ખરા અર્થમા સુખી ન થઈ શકે પુષ્પ પ્રાપ્ત થઈ શકે, પણ તેની સુગંધ તો પામવી પડે આવુ કહેવામા સ્થૂળ પુષ્પનો અનાદર નથી થતો કોઈ માણસને આરોહણ કરીને પર્વતની ટોચ પર પહોંચ તેમા તળેટીના રોળા ઓછો નથી હોતો તળેટી છે તો ટોચ છે સ્થૂળ છે તો સૂક્ષ્મ છે ધનનો પાયા છે તો ધર્મના મોભારે છે પુષ્પ છે તો સુગંધ છે ઋષિ જાણે હળવેકથી આપણા કાનમા અતુ જ કહી દે છે કે પ્રાપ્તિ પછી અન્નથી ન જશો ઉપભોગ કરવાની છૂટ છે, પરંતુ ઉપલબ્ધિ બાદ છે તે ભૂલશો નહીં

જીવનમા વ્યવહાર તરફથી આદર્શની ગતિ એ તળેટી તરફથી શિખર તરફની ગતિ છે શિખર માણસને આકર્ષે છે એ આકર્ષણનુ રહસ્ય સમજવા જેવુ છે શિખર આકાશ સાથે ઓતપ્રોત છે તળેટીમા પૃથ્વીતત્ત્વની બોલબાલા છે તળેટીમા રોકડી વાતોનો મહિમા છે આકાશ (અવકાશ) શૂન્યતાથી ભરેલુ છે તેથી 'ઉધાર' છે પ્રાપ્તતા (મત્ર) તરફથી અપ્રાપ્યતા (શૂન્ય મંત્ર) તરફની આ યાત્રાને જીવનનુ આરોહણ કહેવામા આવે છે આ માટે સૂક્ષ્મનિષ્ઠાની જરૂર પડે આરોહણ હોય ત્યા

તળેટી હોય, વચલો પડાવ હોય અને ટોચ પણ હોય. તળેટીમાં રોકડની બોલબાલા છે; સ્થૂળનો મહિમા છે. વચલા પડાવ પર સૂક્ષ્મનિષ્ઠાની શોભા ખીલતી જણાય છે. ટોચ પર સ્થૂળ લગભગ ખરી પડે છે કે પછી નીચે રહી જાય છે. ઋષિની આંગળી ઝાલીને આપણે ઉપરવાસ ભણી આરોહણ કરીએ ત્યારે આટલું સમજી રાખવાનું છે. સૂક્ષ્મનિષ્ઠાના ત્રણ તબક્કા આ પ્રમાણે છે:

પ્રથમ તબક્કો : પદાર્થતા અને પ્રાપ્તિ (તળેટી)

બીજો તબક્કો : સૂક્ષ્મનિષ્ઠા અને તૃપ્તિ (વચલો પડાવ)

ત્રીજો તબક્કો : સૂક્ષ્મદીક્ષા અને ઉપલબ્ધિ (શિખર)

પ્રથમ તબક્કે રોકડું હોય તેનું મહત્ત્વ હોય છે. બીજા તબક્કે (સૂક્ષ્મ) 'ઉધાર'ની બોલબાલા ધીરે ધીરે વધતી જણાય છે અને ત્રીજા તબક્કે 'ઉધાર'નો મહિમા કેન્દ્રમાં હોય છે. આમ ઋષિની જીવનદૃષ્ટિમાં જગતને મિથ્યા ગણ્યા કે ગણાવ્યા વગર બ્રહ્મના સત્યને પામવાની કળા પ્રગટ થતી જણાય છે. નાસ્તિકને પણ ઋષિની વાત ગમી જાય તેવી છે કારણ કે જીવનના આરોહણમાં ક્યાંય ભગવાનની ખલેલ નથી હોતી.

માનવીય સમજણમાં ઈશ્વરભાવ

વલસાડ પાસે તીથલના દરિયાકિનારે ધ્યાનશિબિરનું આયોજન થયેલું. ગુજરાતના ચિંતક અને પરિવ્રાજક સદ્ગત રોહિત મહેતાનાં પ્રવચનો ઉપરાંત ચાર પ્રવચનો મારાં પણ ગોઠવાયેલાં. શિબિરમાં એક માણસે પ્રવચનને અંતે પ્રશ્ન કર્યો: 'મને જાજરૂમાં બેઠાબેઠા ભગવાનનું સ્મરણ થાય છે. આ વાત મેં એક ધર્મગુરુને કરી. એમણે મને જણાવ્યું કે એ તો બહુ મોટું પાપ કહેવાય. મારે શું કરવું?' રોહિતભાઈએ તો એ ભાઈને શાબાશી આપી અને કહ્યું કે ઈશ્વરનું સ્મરણ ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે અને ગમે તે પરિસ્થિતિમાં થઈ શકે છે. પછી એ ભાઈ મને મળ્યા. મેં એમને જણાવ્યું: 'તમે જે પાપ કરો છો તે હું રોજ કરું છું. જાજરૂમાં સારા સારા વિચારો તો આવે જ છે અને ક્યારેક તો અડધું પડધું ધ્યાન પણ જામે છે.'

વૈદિક ઋષિનું જીવનદર્શન એટલે સમન્વયની સાધના. આવી સાધનાની ચાર મુખ્ય આધારશિલાઓ તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. જીવનને કલાકૃતિની માફક અર્થપૂર્ણ અને આનંદપૂર્ણ બનાવવું હોય તો આ ચાર બાબતોનો સમન્વય અનિવાર્ય છે. આવો જ સમન્વય આપણી આશ્રમવ્યવસ્થામાં જોવા મળે છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસ જેવી ચાર સહજ અવસ્થાઓમાં પુષ્પની માફક જીવન ખીલી ઊઠે અને કાળક્રમે ખરી પડે એ કલ્પનાએ મને તો ખૂબ જ પ્રભાવિત કર્યો છે. જીવનની ચડતી કળા આપણી આશ્રમવ્યવસ્થામાં પ્રગટ થતી જણાય છે. ચાર વર્ણ પર આધારિત વર્ણવ્યવસ્થા વિવાદાસ્પદ અને નિંદાસ્પદ બની છે. હવે એને એક મિનિટ પણ ટકવા ન દેવાય. ભગવાન મહાવીરનો પ્રથમ શ્રાવક આનંદ શૂદ્ર હતો. મેતાર્ય મુનિ, હરિકેશીબલ મુનિ, ચિત્ર મુનિ અને સંભૂત મુનિ શૂદ્રો હતા. આ તો માત્ર પ્રસિદ્ધ નામો ગણાવ્યાં, પરંતુ આવાં અગણિત નામો હશે. આનંદની કોઈ વાત સાચી હતી છતાં ખોટી કહેવા બદલ મહાવીરે પટ્ટશિષ્ય ગૌતમ સ્વામીને, આનંદ જેવા શૂદ્ર જ્ઞાનિના શ્રાવક પાસે માફી માગવા મોકલેલા. માણસને જુદા જુદા વાડાઓમાં બાંધી જ ન શકાય.

વાર્ણવ્યવસ્થામા અસ્પૃશ્યતા ભળે ત્યારે તો એ અધર્મની આગળિયાત બની રહે છે એક વાત ચોક્કસ કે સમાજમા મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારના લોકો જોવા મળે છે

(૧) બ્રાહ્મણવૃત્તિ ધરાવતા જ્ઞાનપ્રધાન માણસો
(૨) ક્ષત્રિયણવૃત્તિ ધરાવતા સામર્થ્યપ્રધાન માણસો
(૩) વૈશ્યવૃત્તિ ધરાવતા અર્થપ્રધાન માણસો
(૪) શૂદ્રવૃત્તિ ધરાવતા શ્રમપ્રધાન માણસો

દુનિયામાં ગમે ત્યા જાઓ ત્યા આવુ જ વિભાગીકરણ જોવા મળે છે વાર્ણવ્યવસ્થામા 'ગામને મોટી ખોટ' એ, કે ડૉ આબેડકર જેવા વિદ્વાન માણસ જ્ઞાનપ્રધાન હોય તોય એમની બ્રાહ્મણતાનો સ્વીકાર ન થાય ખરી વાત એ છે ક પ્રત્યેક માણસમા આ ચારે વૃત્તિઓ હોય છે, પણ દરેકમા એમનુ પ્રમાણ જુદુ જુદુ હોય છે વાર્ણવ્યવસ્થાને કારણે માણસને જે લેબલ ચાગી જતુ તે જીવનની મશ્કરી કરનારુ હતુ, કારણ કે એમા ભાવ અર્થલક્ષી હોય એવા બ્રાહ્મણને વૈશ્ય ગણવાની શક્યતાનો છેદ ઊડી જતો હતો વાર્ણવ્યવસ્થાને કારણ આપણી સસ્કૃતિને પારાવાર નુકસાન થયુ, કારણ કે સમન્વયને બદલે ભાગલાવૃત્તિને બળ મળ્યુ સમન્વયનુ દર્શન ન હોય તો જીવનદર્શન પણ જામતુ નથી આ મત્રમા આપણા ઋષિ પ્રત્યેક વ્યક્તિમા અને જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયામા ઈશ્વરની વિભૂતિના વાસ છે, એવી મૌલિક વાત કરે છે જો આ મત્રને બરાબર સમજવામા આવ તો વાર્ણના લેબલ આપોઆપ ખરી પડે અને જીવનમા ઈશ્વરભાવ પ્રગટે એમ બને ઋષિ કરે છે

- માણસની વાણીમા ઈશ્વરનો અંશ છે તેથી એ વાણી રક્ષણ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે

પ્રાણ અને અપાનની નિત્યક્રિયામા પણ ઈશ્વરનો અશ છે તેથી યાગક્ષમ શક્ય બને છે

માણસના બે હાથોમા રહેલી કર્મશક્તિ આખરે તો ઈશ્વરની શક્તિનુ પ્રકટીકરણ છે

પગની ગતિશક્તિ પણ ઈશ્વરીય શક્તિન આભારી છે

ગુદામા મળત્યાગની શક્તિ એ પણ ઈશ્વરીય શક્તિનો જ પ્રભાવ છે

ઉપર જે શક્તિઓ ગણાવી તે પ્રત્યેક વ્યક્તિમા રહેલી છે શરીરમા રહેલી ચેતના ઈન્દ્રિયો સાથે જોડાઈને પોતપોતાના કર્મો કરે છે આ ચેતના તો સમગ્ર બ્રહ્મમા વ્યાપી રહેલી પરમ ચેતનાની પ્રતિનિધિ ગણાય આવી સમજણને ઋષિ 'માનુષી સમાજ્ઞા ' અને ક માનવીય સમજણ કહે છે આવી માનવીય સમજણમા ક્યાય વાર્ણભેદ નથી 'સમાજ્ઞા' એટલે સમજણ અથવા ઊડી સમજણ કેટલાક વિદ્વાનો 'સમાજ્ઞા'નો અર્થ 'ઉપાસના' પણ કરે છે ઊડી સમજણપૂર્વક જે કર્મ થાય તે ઉપાસના બની રહે એવો ભાવ મત્રમા રહેલો જણાય છે આ મત્રમા માનવીય ઉપાસનાઓની સાથ ઋષિએ દિવ્ય ઉપાસનાઓ પણ ગણાવી છે જીવનની રોજિંદી સ્થૂળ ક્રિયાઓ પણ ઉપાસનાભાવ થાય એ કલ્પના જ ઉદાત્ત છે શ્વાસે શ્વાસે ઈશ્વરભાવ અને શ્વાસે શ્વાસે કર્મ

અન્ય પશુઓથી માણસન જુદો પાડનારી એક બાબત, તે માણસને પ્રાપ્ત થયેલુ વાણીનુ વરદાન વાણી અને મન વચ્ચ સુમેળ હોય ત્યારે શબ્દની શક્તિ પ્રગટ થાય એવી વાત બીજા પ્રકરણમા વિસ્તારથી થઈ છે અહી વાજબી પ્રશ્ન થાય કે વાણી દ્વારા કોનુ રક્ષણ કરવાનુ

છે? વાણીની રક્ષણશક્તિ આખરે કયા શત્રુ સામે? બીજા પ્રકરણમાં વક્તાના એટલે કે આચાર્યના રક્ષણ માટે શિષ્ય પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરે છે. આ મંત્રમાં પણ વાણી રક્ષણ કરનારી છે એવી વાત થઈ છે.

જે વાણી મનમાં પ્રતિષ્ઠિત (મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા) હોય તે વાણી રક્ષણ કરનારી છે. રક્ષણ કોનું? વાણી વદનારનું. માણસનું રક્ષણ દુશ્મન સામે જ કરવાનું હોય એવી માન્યતા ઝટ છૂટે તેવી નથી. માણસે પતનથી બચવાનું છે. પતનને દુશ્મનની ગરજ હોતી નથી. જે માણસ મનમાં હોય તેનાથી જુદું બોલે, તે પડે છે. જે વાણી મનની વાતને પ્રગટ કરનારી હોય તે વાણીમાં ઈશ્વરનો અંશ રહેલો છે. 'હૈયે તે હોઠે' એવી કહેવતમાં અપ્રદૂષિત વાણીનો મહિમા થયો છે. જ્યાં ખટપટ છે, દંભ છે, ગણતરી છે અને વાણીવિલાસ છે, ત્યાં આપણી ભીતર રહેલી ચેતનાનો સંગાથ નથી. માંહ્યલાના સંગાથ વગરની વાણી પતન આણનારી છે. ચેતના સાથે સંલગ્ન એવી નિર્મળ વાણી રક્ષણ કરનારી છે. અહીં રક્ષણ આપત્તિ સામે કરવાનું છે. ચેતનાનો સંગાથ વાણી ગુમાવે એ બહુ મોટી આપત્તિ છે એવી સમજણ (સમાજ્ઞા) જળવાય તો આપત્તિથી બચી જવાય. પતનથી બચવાનો એક ઉપાય છે: મન અને વાણીનો સુમેળ.

પ્રાણ-અપાનની ક્રિયા આપોઆપ ચાલતી રહે છે. યાદ પણ નથી રહેતું કે શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલી રહ્યા છે. જે ક્રિયા વગર બે મિનિટ પણ જીવન ન નભે તે ક્રિયા કરવાનું યાદ રાખવાની જવાબદારી ઈશ્વરે માણસ પર છોડી નથી. જો શ્વાસ લેવાનું અને છોડવા(પ્રાણ અને અપાન)નું કામ ભગવાને માણસ પર છોડી દીધું હોત તો કેટલાય માણસો જીવનની દોડધમાલમાં કદાચ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરવાનું પણ ચૂકી જાત અને મરી જાત. હૃદય એની મેળે ધબકતું રહે છે અને ચોવીસે કલાક તથા બારે મહિના ધબકતું રહે છે. આવી અત્યંત અનિવાર્ય એવી ક્રિયાઓ ઈશ્વરે પોતાના ચાર્જમાં રાખી છે તે એની કરુણા છે. વાતવાતમાં ક્યારેક કોઈ વી. આઈ. પી. કહે છે: મને શ્વાસ લેવાની પણ ફુરસદ નથી. ક્યારેક વળી બહુ કામગરો માણસ કહે છે: મને મરવાની ફુરસદ નથી. ઈશ્વર આપણી નબળાઈ જાણે છે. પ્રાણાપાનની ક્રિયા દ્વારા આપણે જીવનના મૂળ સ્રોત (સોર્સ) સાથેનું અનુસંધાન જાળવી શકીએ છીએ. મૂળ સ્રોતને ઈશ્વર કહેવાનું ફરજિયાત નથી. વિપશ્યના તરીકે ઓળખાતી સાધનામાં પ્રાણાપાનની ક્રિયાનું અવલોકન કરવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. 'વિપશ્યના' એટલે 'વિશિષ્ટ રીતે નીરખવું.' ચેતના સાથે એકરૂપ થવાની આ યોગપદ્ધતિ છે. એનાં મૂળિયાં બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરામાં રહેલાં છે.

ઋષિ આગળ કહે છે: હાથોમાં રહેલી કર્મશક્તિ પણ ઈશ્વરની જ શક્તિ છે. વેદમાં હાથને ભગવાનથી ચડિયાતો (ભગવત્તર) કહ્યો છે. કર્મ એ જ ઉપાસના બની રહે ત્યારે જીવનનું પ્રત્યેક કર્મ જાણે પરમ ચેતનાનો સ્પર્શ પામતું જણાય એમ બને. આ બાબતની ચર્ચા ગયા પ્રકરણમાં થઈ ગઈ છે તેથી અહીં અટકી જઈશું. કર્મ વગરની એક ક્ષણ પણ વીતતી ન હોય તો જીવનની બધી ક્ષણોને કૃપણનો રંગ લાગી જાય એવું ભલે બનતું.

પગને ગતિનું વરદાન મળ્યું છે. ગતિમાં પ્રગટ થતી ચેતના પ્રેક્ષણીય જણાય છે. ખિસકોલીની દોડાદોડી સગી આંખે નીરખવા જેવી હોય છે. હરણની ગતિમાં ચેતનાની

શોભા નોખે રૂપે પ્રગટ થાય છે ખળખળ વહેતા ઝરણાની ગતિમા ચેતના વહેતી રહે છે માણસની ગતિનુ વાહન પગ છે લિયોનાર્દ દ વિન્ચી માણસના પગને ઉત્તમ કલાકૃતિ ગણાવે છે સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્રના પુત્ર રોહિતને શુન શેપ આખ્યાનમા ઇન્દ્ર કહે છે 'ચરાતિ ચરતો ભગ ' એટલે કે ચાલનારનુ ભાગ્ય ચાલે છે ગતિશીલતા (ડાઇનેમિઝમ) દ્વારા ઈશ્વરની વિભૂતિ પ્રગટ થાય છે ગીતાના દસમા અધ્યાય 'વિભૂતિયોગ'ની યાદ અપાવે એવી વાતો ઋષિએ આ મત્રમા જરાક જુદી રીતે કરી છે સદીઓ વીતી તે સાથે આપણા પગની શક્તિનુ વિસ્તરણ (એક્સ્ટેન્શન) થતુ રહ્યુ છે સદીઓ પહેલા પગને ચક્રનો સાથ મળ્યો અને ગાડુ, ગાડી અને રથનુ નિર્માણ થયુ કાળક્રમે રથનુ પૈડુ મોટરગાડીનુ પૈડુ બની ગયુ અને પગની ઝડપ વધી ગઈ હવે માણસના પગને જેટવિમાનની પાંખો પ્રાપ્ત થઈ છે માણસના પગને રોકેટની ગતિનો સગાથ મળ્યો અને એણે ચદ્ર પર થોડાક ડગલા માડ્યા આવતી કાલે એ જ પગ મગળની ધરતી પર પણ ચાલવાના છે ગતિને ઈશ્વરીય વિભૂતિ તરીકે જોવાની છે આવી સમજણ (સમાજ્ઞા) ખીલે તો પગને જોવાની દૃષ્ટિ જ બદલાઈ જાય

માણસની ગુદાની મળત્યાગ કરવાની શક્તિ(વિમુક્તિ)મા ઈશ્વરનો અશ છે એવુ તો ભૃગુ જેવા ઋષિ જ કહી શકે બહુ મોટી વાત કહી દીધી આપણો દેશ દુનિયાના સૌથી ગદા દેશોમાનો એક છે આપણી ગદકીના મૂળમા મળત્યાગ માટેની સગવડ પ્રત્યેની અક્ષમ્ય બેદરકારી રહેલી છે આફ્રિકામા રખડવાનુ બન્યુ ત્યારે એક વાત ધ્યાનમા આવી આફ્રિકન આદિવાસી ગમે ત્યા મળત્યાગ કરતો જોવા ન મળ્યો એનો ઝૂપો (ઝુમ્ભા) હોય તેમા અચૂક ગામઠી જાજરૂની વ્યવસ્થા હોવાની પશ્ચિમમા જાજરૂ મદિર જેટલા સ્વચ્છ બન્યા અને આપણે તો મદિરોને પણ સ્વચ્છ ન રાખ્યા હજારો વર્ષ પહેલા ઋષિએ ક્રાતિકારી વાત કરી અને મળત્યાગ જેવી ગદી ગણાતી ક્રિયામા પણ ઈશ્વરીય અશ છે એમ કહ્યુ હજી આજે પણ આપણને આ વાત સમજાઈ નથી ખાવાની સગવડ બધે હોય છે, પરતુ મળત્યાગની સગવડ બધે નથી હોતી ગાધીજીએ જાજરૂ સફાઈનો મહિમા કર્યો વિનોબાજી તો એક ડગલુ આગળ ગયા અને એમણે એક નિબધમા સૂત્ર લખ્યુ પ્રભાતે મલદર્શનમ્!

ઉપર ગણાવી તે બધી સમજણને ઋષિ માનવીય (માનુષી) સમાજ્ઞા કે ઉપાસના તરીકે ઓળખાવે છે મળત્યાગ જેવી ક્રિયાની પણ ઋષિએ ઉપેક્ષા નથી કરી ઉપનિષદના મત્રમા મળત્યાગની શક્તિ(વિમુક્તિ)ને આવુ આદરભર્યું સ્થાન મળે, એ વાતે આજેય આશ્ચર્ય થાય છે જીવનને પૂરી સમગ્રતાથી નિહાળવાનો ઋષિનો અભિગમ ખરેખર દાદ માગી લેનારો છે અન્નને બ્રહ્મનો દરજ્જો આપનારા ઋષિ મળત્યાગની શક્તિ-(વિમુક્તિ)નો મહિમા ઈશ્વરીય અશ તરીકે કરે, એમા એમની અખિલાઈથી શોભતી જીવનદૃષ્ટિ પ્રગટ થઈ છે આવી માનવીય સમજણની વાત કર્યા પછી ઋષિ દિવ્ય(દૈવી) સમજણની વાત પર આવે છે સમન્વયપ્રેમી ઋષિ માનવતા અને દિવ્યતાનો સમન્વય કરવાનુ ચૂકે ખરા?

હવે પછી માનવતાને સતત દિવ્યતાનો સથવારો

બે પૂંઠા વચ્ચે

ગીતાંજલી

ગોવિંદભાઈ રાવલ

વિશ્વસાહિત્યના થાળમાં ભારતની કઈ કૃતિઓ મૂકી શકાય? રામાયણ, મહાભારત અને શાકુન્તલ. પણ આ તો ઘણી પ્રાચીન કૃતિઓ. શું ત્યાર પછી સમગ્ર માનવીય ચેતનાને આંદોલિત કરે એવી કોઈ સાહિત્યકૃતિ આપણે સર્જી શક્યા નથી?

ખૂબ હોંશભેર અને ગૌરવપૂર્વક કહી શકીએ કે એવી અર્વાચીન કૃતિ છે કવિવર રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરની 'ગીતાંજલિ'. જેને નોબેલ પ્રાઇઝ આપીને દુનિયાએ સ્વીકારી છે.

નાની, નમણી, પ્રેમ અને સૌંદર્યમંડિત છે આ [illegible]. એમાં વાણીનો વિલાસ નથી, અનુભૂતિની છાલક છે. ટાગોરે કહેલું, 'યજ્ઞને મનુષ્યરૂપે અવતરવાનું મન થયું અને તે ગાંધી થયો.' આપણે ખુશીથી કહી શકીએ કે - કવિતાએ સદેહે અવતરવા રવિ ઠાકુરની વરણી કરી હશે. ટાગોરના વ્યક્તિત્વમાંથી નરી કવિતા નીતરતી. એમની મનિષા પણ એ જ હતી કે 'એ કવિ હતા અને આ ધરતીને ચાહતા હતા' બસ, એટલું જ જગત યાદ રાખે.

કવિએ અઢળક કાવ્યો રચ્યાં છે, એમાંની એક અંજલિ - તે આ 'ગીતાંજલિ'. કેવું હતું એનું કામણ?

ઇનામ મળ્યા પહેલાંની વાત છે. આયર્લેન્ડના કવિ યીટ્સ ગીતાંજલિનાં કવિવરે પોતે અંગ્રેજી ભાષાંતર કરેલાં કાગળિયાં પોતાની સાથેને સાથે રાખતા. બસમાં કે ગાડીમાં જરા વખત મળે વાંચવા લાગી જતા. પણ વાંચતાં-વાંચતાં એમના હૃદયના ભાવ કોઈ દેખી ન જાય તે માટે તેમને વચ્ચે-વચ્ચે વાંચતાં થંભી જવું પડતું.

ખુદ ટાગોરે ઇંગ્લૅંડમાં પ્રથમ વાર આ કાવ્યો વાંચ્યાં ત્યારે કેવી ઘટના બની? વાચન પૂરું થતાં, કશું બોલ્યા-ચાલ્યા વિના લોકો ઊઠી-ઊઠીને ચાલ્યા ગયા. કવિને થયું, મેં આવું ગાંડપણ ક્યાં કર્યું? પણ બીજા દિવસથી કવિ ઉપર પત્રોનો જે વરસાદ વરસ્યો છે! એક જ ભાવ - અદ્‌ભુત! અદ્‌ભુત! આવું અમે કદી સાંભળ્યું જ નથી. અમારી ભાવદશા એવી હતી કે ત્યારે અમે વાણીથી કશું વદી શકીએ એમ જ નહોતા.

આવી હતી કવિની વાણી — જે તમને મૌનના મહાસાગરમાં લીન કરી દે.

કવિતા એ કાંઈ તત્ત્વજ્ઞાન નથી. તત્ત્વજ્ઞાનમાં તત્ત્વને — વિચારને વાગોળવાનો હોય છે, એનું મનન કરવાનું હોય છે. ત્યારે કાંઈક તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય, દર્શન થાય.

પણ કવિતાની વાત જુદી છે. કવિતામાં હોય છે ભાવ.ભાવ ત્યારે પમાય જ્યારે ભાન ભુલાય જેવી દશા ગોપીઓની થતી.

ભાવમાં ડૂબવાનું હોય છે, ઓગળવાનું હોય છે, એમાં તો લીન થઈ જવાનું, ત્યારે જે 'પ્રેમ પદારથ' છે એને તમે પામી શકો.

આપણી દુન્યવી ભાષામાં કહીએ તો ચોકલેટને ચાવી ખાવામાં એની મઝા નથી. ચોકલેટને ચગળવાની-મમળાવવાની મઝા હોય છે. ઘૂંટડે-ઘૂંટડે મધુને માણવાનું હોય છે.

કવિવરનાં કાવ્યોનું આવું છે. પ્રથમ વાચને ઉઘાડ ન પણ થાય પણ તમે જેમ મમળાવો તેમ રસ ઝરે.

એ રસ શું છે? કાંઈક જાણે રે વ્રજની રે ગોપી
તો કાંઈક જાણે નરસૈંયો ભોગી.

આવો ત્યારે આપણે પણ નરસૈંયો કે ગોપી થઈ એમાં જરાક ડૂબકી લગાવીએ

ભારતના કહેવાતા ધાર્મિક નમ્સ્કાર જન્મ મરણમાંથી મુક્તિની વાત કરતા તદ્દન જુદી જ વિભાવના કવિવરે ગાઈ છે

આપણા નરસૈંયાનો પણ એને ટેકો છે

હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે
માગે જનમોજનમ અવતાર રે
નિત સેવા, નિત કીર્તન ઓચ્છવ
નીરખવા નંદકુમાર રે

આમ, તો આ છે પ્રેમના કાવ્યો પણ પ્રેમ છે પરમ નાથનો પ્રેમ સ્વયં પરમ પ્રભુ છે Love is God પહેલું જ કાવ્ય જોઈએ

કવિએ પોતાની પુનર્જન્મમાંની શ્રદ્ધા કેવી કાવ્યાત્મકરૂપે નિરૂપી છે? કહે છે — 'કાયા કુંભ જેવા આ દેહને તું વારવાર ખાલી કરે છે અને ફરી ફરીને તું જ એને નવજીવનથી ભરી દે છે '

પુનરપિ જનનમ્ પુનરપિ મરણમ્
પુનરપિ જનની જઠરે શયનમ્

શંકરાચાર્યની જેમ કવિને એનો શોક નથી, ફરિયાદ નથી

બીજા કાવ્યમાં કવિ કહે છે — ગાનની મસ્તીમાં હું શું બાની બેસું છું? તું છે મારો સ્વામી અને હું તને સખા — સખા કહું છું જાણે કહેતા ન હોય — જોયોને મારો અવિવેક?

ત્યારે જુઓ આ એક પ્રાર્થના

'હે જીવનના જીવન! મારું શરીર પવિત્ર રાખવા યત્ન કરીશ (યત્ન શબ્દ મહત્ત્વનો છે) કેમ? તો કહે છે — રોમ રોમમાં તારો સ્પર્શ છે મનમાંથી અનૃતને દૂર રાખીશ કારણ મારા અંતઃકરણમાં તું બેઠેલો છે ' કવિ પ્રતિજ્ઞા કરે છે, 'મારા કર્મોમાં તને જ પ્રગટ કરતો રહીશ ' કવિની નમ્રતા તો જુઓ — 'હે મારા પ્રભુ, મારામાં એક પાદડું પણ ફેરવવાની તાકાત નથી જે કાંઈ શક્તિ છે તે તારી છે ' કવિ ઇચ્છે છે કે — 'તેમનું જીવન એના ગાનનું વહન કરનાર સાદી બરુની વાંસળી થઈ રહે '

મરણ વહેલું આવે તોય કવિને ફિકર નથી કેવો કાવ્યાત્મક છે એનો સ્વીકાર! 'ભલે, કળી પુષ્પ ન થઈ હોય પણ તારી ઇચ્છા હોય તો તું ચૂંટી લે, તારા સ્પર્શનું એને સુખ મળશે '

પ્રિયતમના સાનિધ્યમાં બેસવાનો કેવો છે આ તલસાટ! 'હાથમાંનું કામ તો પછી પૂરું થશે જરા તારી પાસે બેસવા દે ને!' તારા દૃષ્ટિપથથી દૂર થતાં જ મારું અંતર શાંતિ ખોઈ બેસે છે તારી નજર બહારનું દરેક કામ મને મજૂરી વેંતરું લાગે છે ' પવનની લહેરખીમાં, ભમરાઓના ગુંજનમાં કવિને અનંતની હાજરી વર્તાય છે કવિને થાય છે કામ તો પછી પણ થશે પણ આ દશ્યો ફરી ક્યારે જોવા મળશે? માટે જરા તારા સાનિધ્યમાં શાંતિથી બેસવા દે, સમર્પણનું ગીત ગાઈ લેવા દે.

અને સાંભળો ટાગોરના મુખે આ ગાંધીવાણી

'આ બધી માળા ને પ્રાર્થના, ભજન ને ધૂન બંધ કરો બારણાં બંધ કરી એકાંતમાં બની તમે કયા ઈશ્વરને શોધી રહ્યા છો?' કવિ દૃઢતાથી કહે છે — ઈશ્વર ત્યાં નથી? તો ક્યાં છે? શું જવાબ છે!

'ઈશ્વર ત્યાં છે, જ્યાં ખેડૂત હળ હાંકે છે, માળી ઝાડ રોપે છે, મજૂર પરસેવો પાડે છે તડકામાં ને વરસાદમાં, ધૂળથી ખરડાયેલા મેલા વસ્ત્રોમાં એ તો અમની સાથે છે ઈશ્વરની પૂજા એટલે ધરતીની પૂજા ' શ્રમ અને શ્રમિકની પ્રતિષ્ઠાનું આ છે કવિજ્ઞાન

મુક્તિના આપણા પરંપરિત ખ્યાલ ઉપર જુઓ કવિનો આ વ્રજાઘાત

'શું કહ્યું મુક્તિ શોધો છો? ભલા માણસ, ચૌદ લોકનો નાથ પોતે થઈને સર્જનના આનંદમાં બંધન ઉપાડતો સાથ ને તમે બંધનથી મુક્ત છો? ભગવાનની સાથ આપો ને આપણી સાથ

ભગવાન બંને પરસ્પર બંધાયેલા છીએ. શીદને છૂટવા ફાંફાં મારો છો?

અને પછી સાંભળો. આ અવળવાણી.

'મારા ભાઈ, બંધનથી મુક્ત થવાનું નથી. બંધનથી ન બંધાય એટલે ઘણું!' સ્થૂળ બંધન એ બંધન નથી. અંદરનાં વળગણ એ ખરાં બંધન છે. ગ્રંથિમુક્ત થવું એ જ ખરી મુક્તિ.

મૃત્યુની વાત પણ મધ જેવી મીઠી લાગે એવું ગાન તો રવિ ઠાકુર જ ગાઈ શકે. સાંભળો:

'જીવનદિનની સંધ્યાનો જો સમય થયો હોય, કુંજનિકુંજનાં પક્ષીઓનાં ગાન જો બંધ પડ્યાં હોય, હવાની લહરીઓને જો થાક લાગ્યો હોય તો હે નાથ! ધરતીને તું જેમ નિદ્રાની ચાદર ઓઢાડે છે, કમળપત્રોને નમતી સંધ્યા સમયે જેમ સ્વપ્નમધુર આરામ આપે છે, તેમ મારા જીવનપંથ ઉપર અંધારપછેડો નાખીને, બે ઘડીની નિદ્રા મને પણ લેવા દે!

પ્રવાસ પૂરો થયા પહેલાં જે મુસાફરનું જીવનભાથું ખૂટી ગયું હોય, વસ્ત્ર ફાટી ગયું હોય, શક્તિ ખર્ચાઈ ગઈ હોય, એને શરમમાંથી ને દીનતામાંથી ઉગારી લેવો ઘટે. તારી પ્રેમ-રજનીની ચાદર નીચે, જેમ તું પુષ્પોને નવજીવન આપવા સારુ થોડી વાર નિદ્રાધીન કરે છે, તેમ એ થાક્યા પ્રવાસીને પણ, પ્રેમભીની ચાદરનો એક છેડો આપવો ઘટે છે, મારા પ્રભુ!'

મૃત્યુ એટલે બે ઘડીની નિદ્રા. કવિને પૂરો વિશ્વાસ છે કે — વિરામ મળી જતાં પાછી યાત્રા આગળ ચાલવાની જ.

અસાધ્ય રોગથી પીડાતા જીવો માટે પણ કરુણાથી ઉભરાતા કવિ કેવી કલાત્મક પ્રાર્થના કરે છે? 'તારા પ્રેમની ચાદર ઓઢાડી એમને તારે નિદ્રાધીન કરવા જોઈએ પ્રભુ!'

અહેસાસ થાય છે પણ એના દર્શન નથી થતાં ...નાં પોતાનું જાડ્ય જ કવિને જવાબદાર લાગે છે. શું કહે છે?

'મને નવાઈ લાગતી જ રહી છે જેનો શ્વાસ મારી નિદ્રામાં પણ મને રાત-દિ' સ્પર્શ્યા કરે છે એટલું નિકટ જેનું સાંનિધ્ય છે તેને કેમ દેખી શકતો નથી? નહીંતર એ આવે છે હંમેશાં.'

'તે મારા સાંનિધ્યમાં આવીને મને અડીને જ બેઠો, પણ હું જાગ્યો નહીં!

અરેરે! એ તે કેવી ઘોર કાલનિદ્રા મને આવી ગઈ હતી!' એને જોવો હોય તો જોઈએ - અખંડ જાગરુકતા.

વિદાયની વેળા આવી જાય ત્યારે કવિની શી એષણા છે?

'નામ અને આકારથી ભરેલી આ રંગભૂમિ પર મેં પણ મારું નાટક ભજવ્યું છે એમ કરતાં એની મને ઝાંખી થઈ છે. જે સ્પર્શાતીત છે એનો મને સ્પર્શ થયો છે. અને મેં જે જોયું તે કલ્પનાતીત સૌન્દર્ય હતું. બસ, આ મારો છેલ્લો શબ્દ હજો.'

કેવી છે કવિની ઝંખના? પ્રભુએ આ રંગભૂમિ ઉપર મને નટ કરી મોકલ્યો છે તો મારે મારું નાટક બરાબર ભજવવું છે. એમને વિશ્વાસ છે કે આ મારો ધર્મ હું બરાબર બજાવીશ તો મને એનો સ્પર્શ લાધશે અને કલ્પનાતીત સૌન્દર્યથી ભરેલા એના રૂપની પણ મને ઝાંખી થશે.

મૃત્યુના ભયથી થરથરતા માનવીને 'મૃત્યુ એટલે નવજીવન'ની વાત કવિ કેવી કલાત્મક રીતે સમજાવે છે કહે છે કે — 'શિશુ આક્રંદ કરી મૂકે છે, પણ માતા તો એને જમણે સ્તનેથી લઈને, દૂધધારા આપવા માટે માત્ર ડાબે સ્તને ફેરવતી હોય છે.' મૃત્યુનું લાલિત્ય આથી મધુરપણે કોણ નિરૂપી શકે?

કવિને 'એનો' પગરવ છેક શૈશવકાળની રમત વચાળેથી વર્તાતો આવ્યો છે જે એમને મોટપણે એક-એક તારકમાં અને નક્ષત્રમાં સંભળાય છે.

આપણે કોઈકની રાહ જોવાની હોય તો શું થાય છે? વખત વીતી જાય અને છતાં આવનાર

ન આવે તો કેવી લાગણી અનુભવીએ છીએ? કંટાળો, અકળામણ, હતાશા, ગુસ્સો ખરુ ને?

ત્યારે કવિવર શુ કહે છે? 'રાહ જોવી એ એક પ્રકારનો મહાઆનદ છે મારુ અત કરણ અદર બેઠુ આનદ આનદ અનુભવે છે હુ અહી, અમારા દ્વાર પાસે બેસુ છુ હુ જાણુ છુ કે કોઈક સુખદ પળે, અચાનક જ હુ તને જોઈશ! દરમિયાન હુ એકલ સ્મિત અને સગીતની મોજ લઉ છુ'

કવિ મિત્રોને કહે છે — 'એની રાહ જોઈ જોઈ હુ થાકીને ઊંઘી જાઉ અને એ આવે તો મારી નિદ્રાભગના ભયે એને આવતો રોકશો મા, તો મન ઉઠાડશો પણ નહી એ જ એના પ્રથમ સ્પર્શથી મને ઉઠાડશે અને હુ આખ ખૂલતા પ્રથમ એનુ જ દર્શન કરીશ અહા એ કેવી આનદની ઘડી હશે?' આગળ કવિ કહે છે —

'છેવટે જ્યારે હુ જાગ્યો અને મે મારી આખ ઉઘાડી, તો કોઈ નહી પણ તુ પોતે, મારી નિદ્રાને તારા સુદર સ્મિતના પ્રકાશથી ભરી દેતો ત્યા ઊભો હતો!'

'અરે! હુ કેવો અકારણ ભય સેવી રહ્યો હતો કે રસ્તો ઘણો લાબો હતો અને તને મેળવવાનો પથ ઘણો વિકટ હતો!

વિકટ તો એ એમને માટે હતો, જે તને શોધવા માટે નીકળ્યા હતા પણ જે તને જોઈ જ રહ્યા હતા એમને તો માત્ર હાથ જ લબાવવાનો હતો!'

પ્રભુ શોધવાથી નથી મળતો અને તમે શોધશો પણ ક્યા? ભલે એ ક્યા નથી? તમે એને જ તો જોઈ રહ્યા છો જરાક હાથ લબાવો ને તે તમારા હાથમા હા, આટલુ તો કરવુ પડશે, જરાક હાથ લબાવવો પડશે પછી તો તમે ભર્યા ભર્યા પણ આટલો અમસ્તો હાથ લબાવવા જેટલી આળસ છોડવા પણ આપણે ક્યા તૈયાર છીએ

રવિબાબુ એમનુ ગીત ગાઈ રહ્યા છે એ સાભળીને એ તો આવી એમની ઝૂપડીને આગણ ખડો થઈ ગયો કવિને આશ્ચર્ય થાય છે કે એનુ સિહાસન છોડી, એના દરબારના ગવૈયાઓની મીઠી મિજલસ છોડી મારો નાદો, આણઘડ પ્રેમસ્વર સાભળી આ મારે બારણે આવી ઊભો' મારુ ગીત સાભળવા?'

કવિ કહે છે ત્યારે મે જાણ્યુ કે 'બસ તુ એક જ રાજા બાકી બધા ભિખારી'

'ફૂલની છાબ ભરી હુ બેઠી છુ લોકો મારા ફૂલ દામ દઈ લઈ જાય છે પણ તુ હજુ ન આવ્યો સાજ પડી ને ઘરભાણી વળ્યા છે બધા પૂછે છે તુ હજુ કેમ બેઠી છે? શુ જવાબ દઉ? શરમની મારી નીચી નજર કરી દઉ છુ ને ત્યા તુ ધ્વજા ફરકાવતો, સોનેરી રથમા બનીને આવે છે મને ભિખારણને ધૂળમાથી ઊચકી તારી બાજુ રથમા બેસાડે છે લોક ચકિત થઈ જાય છે'

આ છે એક ભાવ તો હવે જુઓ બીજો

'હુ ભિખારી બારણે બારણે ફરી ભીખ માગુ છુ મારી ઝોળીમા થોડાક દાણા આવ્યા છે ત્યા તારો દેદિપ્યમાન રથ દેખાયો મને થયુ મારો રાજા આવી પહોચ્યો છે આજે મારુ દળદળ ફીટશે

પણ આ શુ? હુ હાથ લબાવુ તે પહેલા તો તુ જ મારી સામે તારો હાથ લબાવી કહે છે, 'લાવ, મને શુ આપે છે?' આ તે કેવી મારી મશ્કરી? મે લજવાઈને તારા હાથમા મારી ઝોળીમાથી એક દાણો મૂક્યો તે લઈ તુ તો ચાલ્યો ગયો દિનાન્તે ઘેર જઈ મે મારા દાણાની ઢગલી ઠલવી તો કેવુ આશ્ચર્ય? દાણાની ઢગલીમા એક મોતી તેજથી ઝળાઝળા થતુ ચમકી રહ્યુ હતુ મે માથુ કૂટ્યુ અરે કજૂસ ભિખારી, આખી ઝોળી એના હાથમા તે ઠલવી દીધી હોત તો?'

જીવ મારાપણાની ક્ષુદ્રતામાથી છૂટે તો મોતીભર્યા મહેરામણને માણે ને!

'રાતે તુ આવ્યો સવારે જતો હતો ત્યારે ઈચ્છા હતી કે તારા ગળામા શોભતી ગુલાબની

માળા માગી લઉં પણ હાય, મારી શરમ! તારા ગયા પછી મને થયું પથારીમાં વેરાયેલી ગુલાબ પાંદડીઓને તો વીણી લઉં. પણ બાપ રે! પથારીમાં શું હતું? સમશેર. અરે, આ તે તારી કેવી ભેટ? કેમ કરી ક્યાં સંતાડું? લટકાવતાં લજવાઉં. વાગવાની પણ બીક લાગે.

પણ મારા નાથ,' તારી ભેટ મને મંજૂર છે. મારાં બંધનો જે મેં જ હાથે કરી બાંધ્યાં છે તેને તારી આ સમશેર વડે છેદી કાઢીશ. તારી સમશેર મળી છે પછી મને ભય કેવો?

અભયનું દાન અને નિર્ગ્રંથતાનું વરદાન આપનાર આ સમશેરનું પ્રતીક પ્રયોજી કવિએ કેવી કમાલ કરી છે?

ભક્તને જ ભગવાનની ગરજ છે એવું થોડું છે? ભગવાનને પણ ભક્તનો એટલો જ ખપ છે.

રવિબાબુ કહે છે — 'આજ સમજાયું કે તારો મારા પ્રત્યેનો આનંદ કેમ આટલો ફુલ્લ-પ્રફુલ્લ છે. તારો મારામાં કેમ નિવાસ છે તે આજ સમજાયું. હે મારા સ્વામી! હું ન હોઉં તો તું તારી આ પ્રેમામૃત ધારા ક્યાં વહાવે?'

આનંદ, સૌન્દર્ય અને પ્રેમ વહાવીને પ્રભુ પણ ભક્તમાં એકલીન બની જાય છે.

આ જુઓ — કવિની એક આનંદાનુભૂતિ. 'પાંદડે-પાંદડે આનંદ વહે છે, અને આ આનંદની કોઈ સીમા નથી... આનંદનું મહાપૂર જાણે પૃથ્વીની મુસાફરીએ નીકળી પડ્યું છે!'

પણ આવી અનુભૂતિ ક્યારે થાય છે? 'હૃદયમાં પ્રકાશ પ્રગટે ત્યારે.

કવિ કહે છે 'તું મારા હૃદયમાં બેસી આવું નૃત્ય કરાવી રહ્યો છે.'

'શિશુ' એ કવિવરની કવિતાનું એક ખાસ પાત્ર છે. શિશુની લાગણીઓને પોતે શિશુ થઈને અનુભવી હોય એવો અનુભવ આપણને એમનાં શિશુકાવ્યો વાંચતાં થાય છે.

કવિ પૂછે છે — શિશુના હોઠ ઉપર ફરકતું અકારણ સ્મિત અને એના અંગે અંગમાં સ્ફુરતી તાજગી એ ક્યાંથી આવે છે, કોઈ જાણો છો?

કવિ જાણે છે — એ કહે છે જ્યારે જનની કુમારિકા હતી — ત્યારે એના હૃદયમાં પ્રેમની એ ગહન ગુફામાં એણે જે સંચિત કરી રાખેલું તેમાંથી આ પ્રગટે છે. મા અને શિશુનો 'નાળ-સંબંધ' કવિ કરતાં વધુ કોણ જાણે?

'રંગોની લીલા જે રમકડાંરૂપે બાળક નિહાળે છે, કાવ્યનો લય એનું નર્તન અને સંગીત બને છે. ફૂલ અને ફળો માં છુપાયેલ મધુ, મઘમઘતી મીઠાઈઓ બની બાળકને તૃપ્ત કરે છે, પ્રેમભર્યું ચુંબન સ્મિત બની પાછું મળે છે.' શિશુ દ્વારા કવિને મળતી આ બધી પ્રસાદી પામીને સૃષ્ટિમાં લહેરાતાં આનંદ, સૌન્દર્ય અને પ્રેમનું રહસ્ય કવિ કહે છે તે મને સમજાય છે.

કવિને ધરતી એટલી વહાલી છે કે એને છોડીને જવાનું આવતાં એમને મનમાં કૈં-કૈં થઈ જાય છે.

એ કહે છે — 'તેં અહીંયા જે અજાણ્યા હતા એ બધાને મારા મિત્ર બનાવી દીધા, દૂરનાને નજીક આણ્યા, અણઓળખીતાને ઓળખીતા કરી આપ્યા.

પ્રભુ! આ તે તારી કેવી લીલા કે જ્યારે તારી ઝાંખી થાય છે ત્યારે કોઈ અપરિચિત કે અજાણ રહેતું જ નથી' પણ પોતાની નબળાઈને ઓળખી પ્રાર્થના કરે છે.

'આ બધાંની સાથે આનંદભરી રંગ-રમતમાં જોજે હું તને ખોઈ ન બેસું.'

આપણને કવિના પેલા શબ્દો યાદ આવે છે—

ના દો તો પ્રભુ ભલે ન દેશો દર્શન તમારાં.
આને આ જન્મે મારા મિલન હજુ નથી થયું તમારું
એના ભાણકારા રહેજો અંતરમાં મારા.

એની લેહ લાગે ત્યારે કેવી સ્થિતિ થાય તે આપણા નરસિંહ-મીરાંની જેમ રવિ બાબુમાં પણ દેખાય છે.

એક છે કુમારિકા, કાળી ભમ્મર આંખોવાળી આ 'કાળી ભમ્મર આંખો' ધ્રુવપદ બની કાવ્યમા સતત ઘૂંટાય છે અને રંગ જમાવટ કરે છે તે નીકળી છે હાથમા દીવો લઈ કવિ પૂછે છે, મારુ ઘર અધકારભર્યુ છે તારો દીવો ધરીશ' કુમારિકા આપે? કહ છે, હુ તો નદીના વહેતા વહેણમા સધ્યાટાણે મારો દીપ તરતો મૂકીશ

અ ધકારથી ભરેલા ઘરવાળો કવિ આ નિરર્થક તણાઈ જતા દીપને જોઈ રહે છે

ફરી પૂછે છે ત્યારે વળી કુમારિકા કહે છે, નારે, મારે તો આકાશને મારો દીવો ધરવો છે નિરર્થક અવકાશમા બળતા દીપને જોઈ કવિ ત્રીજી વાર દીવો માગે છે પણ પેલીકાળી ભમ્મર આંખોવાળી કુમારિકાને આ ગરીબના ઘરનુ અધારુ ઉલેચવા કરતા અનક દીવાઓ વાળી દીપમાળામા પોતાનો દીવો પણ મૂકવો વધુ પસદ છે

કોક રકના ઝૂપડાને અજવાળાને બદલે દીપમાળાના અનેક દીવાઓમા પોતાની જાતને ખોઈ બેઠેલા દીવાની દયા ખાતો કવિ નિ શ્વાસ નાખી ઊભો છે

દયા કોની ખાઈશુ? દીવાની, કુમારિકાની કે દીવો માગનારની?

સર્વાત્મભાવની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ પામી ચૂકેલા આપણા કવિ એને કેવી રીતે નિરૂપે છે?

'જે જીવનપ્રવાહ મારામા વહી રહ્યો છે એ જ જીવનપ્રવાહ રાત-દિ આ જગતમા પણ વહી રહ્યો છે '

કવિને એ કેવો દેખાય છે? ઘાસની સળીએ-સળીમા ને ધૂળના કણે કણમા નૃત્ય કરતો

નૃત્ય શાનુ છે? આનદનુ પેલો જીવનપ્રવાહ સ્વય આનદ થઈ ધૂળમાથી પાદડા અને ફૂલ બની પમરે છે

સાગરના ભરતી અને ઓટની જેમ જન્મ અને મૃત્યુના હીંચકે પણ એ જ ઝૂલે છે

કવિ કેવળ કથતા નથી આ વિશ્વવ્યાપી જીવનપ્રવાહનો પોતાના અગેઅગમા સ્પર્શ અનુભવે છે, જે એમના લોહીના કણ કણમા ભળી નૃત્યનો રણકો થઈ આપણા લગી પહોચે છે

કવિને વેદના છે ઈશ્વરને એ પિતારૂપે દૂર રાખી પોતે નમસ્કાર કરે છે પણ નાના થઈ એના હાથમા હાથ મૂકી શકતા નથી

અનન્ય બધુઓમા એ શ્રેષ્ઠતમ બધુ રૂપે છે એ જાણવા છતા એની સાથે ભાઈ ભાગ વહેચીને ભોગવી શકતા નથી સુખમા ને દુ ખમા જનગણની સાથે ઊભતા નથી

જીવન જે એની ભેટ છે એને છોડવાનુ આવતા એ ધ્રુજી જાય છે એ ભયે જીવનસાગરમા ડૂબકી મારવાનો આનદ પણ પામી શકતા નથી

બાળકની વરસગાઠ છે માએ બરાબર શણગાર્યું છે ઢીંગલી શણગારે તેમ એથી બાળકનુ રૂપ દીપી ઊઠેલુ જોઈ માને શો આનદ છે?

પછી હુકમ છૂટ્યો 'જો આજે બહાર ન જઈશ, ધૂળમા ન રમીશ ' આવા કીમતી કપડા મેલા થશે આભૂષણ ચોરાઈ જશે

કવિ પૂછે છે 'મા, આ તો તે એને આભૂષણ આપ્યુ કે બિચારાને બધનમા નાખ્યુ? એના બાળગોઠિયાઓ સાથે મળી એને રમતા રોકે, એનો આનદ-વિનોદ ઝૂટવી લે તેવા આભૂષણ શા કામના?

પણ બાળક જેનુ નામ તે આવા બધન સ્વીકારે? મા તારા કપડા ગદા થશે ને? તારા આભૂષણ ચોરાઈ જશેને? તો લે તારા કપડા ને લે તારા આભૂષણ બાળકતો નિર્વસ્ત્ર થઈ શેરીમા સાથીઓ ભેગું રમવા દોડી ગયુ

બાળકોને પોતાના આનદ ખાતર સમજાવતા અને પછી દાટતા-રોકતા માબાપોને આ કવિતા દ્વારા કવિ એક દૃષ્ટિદાન આપે છે

ભારતની આઝાદીનું કવિએ કેવું સુંદર સોણલું સેવ્યું હતું? એ કેવી આઝાદી ચાહતા હતા? 'હે પરમપિતા, મારો દેશ સ્વાતંત્ર્યના સ્વર્ગમાં જાગ્રત બની રહો.'

કવિને સ્વાતંત્ર્ય સ્વર્ગસમું લાગે છે પણ આવું સ્વાતંત્ર્ય ક્યારે લાધે? જાગૃત બની રહીએ તો. અખંડ જાગરૂકતા એ સ્વાતંત્ર્ય સાચવવાની પૂર્વ શરત છે. આ માટે શું જોઈએ?

નિર્ભય મન, ઉન્નત ગૌરવપૂર્ણ મસ્તક. સ્વરાજ્ય બીકણ લોકોની સંપદા નથી તો ગૌરવહીન નીચી મૂંડીએ સુખ-સગવડની લાલચોમાં ફસાઈ જનાર નામર્દોનું પણ અહીં કામ નથી.

અને હવે કવિ એક ઘણી મોટી વાત કરે છે, શું કહે છે?

મારો દેશ, સ્વતંત્ર દેશ — એ કે 'જ્યાં જ્ઞાન મુક્ત છે — બધાંને માટે'.

Not for class but for mass. થોડાક બ્રાહ્મણો કે ઉપલા વર્ગોનો જ એના પર અધિકાર નહીં. સર્વને માટે મુક્ત.

જ્ઞાનમુક્ત થાય, એનો પ્રકાશ બધાં સુધી પહોંચે પછી અજ્ઞાનનું અંધારું કેમ કરીને રહી શકે?

Education for all નું સૂત્ર તો હમણાં આવ્યું. ટાગોરે એનો ઉદ્ઘોષ કેટલો વહેલો કરેલો?

આ કાવ્યમાં મંત્ર જેવી વાત કવિ બોલી રહ્યા છે. શું કહે છે? 'એ મારો સ્વતંત્ર દેશ જ્યાં શબ્દો બોલાય છે સત્યની ગંભીર પ્રતીતિ કરાવવા.' ચારેકોર શબ્દોનો બેફામ બફાટ થઈ રહ્યો છે ત્યારે કવિ આ શું કહે છે?

આ વાણી પ્રભુએ શીદને આપી છે? લવારો કરવા? ના, સત્યની ગંભીરપણે પ્રતીતિ કરાવવા. વાણી તો એ જે સત્યપૂત હોય. બોલનારા શબ્દોને ફંગોળનારો કદી સત્યવાણી ન બોલી શકે. વિચારીને-જોખીને બોલનાર વ્યક્તિ જ સત્ય વદી શકે?

'સંપૂર્ણતા પામવી છે?' તો કવિ કહે છે — 'શ્રમ કરો, અથાગ શ્રમ. શ્રમનો તો વળી થાક હોતો હશે?' શું વાણી છે? એક-એક વચન, વેદની જાણે ઋચા.

કવિ કહે છે 'જો તમારી વિચારધારા સ્વચ્છ હોય તો યાંત્રિકતા કે નિઃસ્તેજતા તમને નિત્ય વિકાસ કરતાં અટકાવી શકશે નહીં.'

સ્વાતંત્ર્યને સ્વર્ગના આનંદમાં પલટવું હોય તો આપણા કવિની આ પ્રાર્થના-નિત્ય જાગૃત રહેવાની - હરહંમેશ યાદ રાખવી જોઈશે.

મુક્તિનું રાત-દિવસ રટણ કરનારાઓ સાંભળો આ કવિવાણી.

'મારે માટે ત્યાગમાં મુક્તિ છે જ નહીં. હું તો મારી જાતને, પ્રેમને અને આનંદનાં હજારો બંધનોના આલિંગનમાં મુક્ત દેખું છું. પ્રભુ રોજ-રોજ રંગ-રંગનો સુગંધી આસવ ભરેલી મધુ પ્યાલીઓ મારે માટે મોકલે છે. એથી આ મારો દેહ તો છેક ટોચ સુધી ઉલ્લાસ-ઉલ્લાસ માણતો ભરાઈ જાય છે.

ના-ના, મારે મારી ઇન્દ્રિયોનાં દ્વાર બંધ કરીને જડસુ વેરાગી નથી બનવું.

દૃષ્ટિનો આનંદ અને શ્રુતિનો આનંદ મને ઉલ્લાસિત કરી દે છે.

તારા આનંદનો સ્પર્શ મારું અંગેઅંગ અનુભવે એને જ હું મારી મુક્તિનું દ્વાર સમજું છું.'

આ પૃથ્વી અને એના ઉપરના પદાર્થો એ પ્રભુની મનુષ્યને મળેલી બક્ષિસ નથી શું? પ્રભુની આ પ્રસાદી કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્વીકારવાને બદલે એનો ત્યાગ કરવામાં પ્રભુનું જ અપમાન નથી શું?

મુક્તિની વિભાવનાને મૂળસ્રોત બદલી નાખી કવિએ જાણે કે આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ કરી છે.

હજાર-હજાર રૂપે વિલસતા આનંદને ગાયા પછી કવિ શું કહે છે?

'મારા છેલ્લા ગીતમાં પણ એ આનંદ હજો.'

'ક્યો આનંદ?'

'વિલુપ્ત થઈ જવાનો મહાઆનંદ'. આનંદની ચરમસીમા પૂરેપૂરા ઓગળી જવામાં છે. ભલા,

મુક્તિ એટલે સપૂર્ણપણે ઓગળી જવુ એમ નથી તો બીજુ છે શુ? અહમનુ સપૂર્ણ વિસર્જન ક્યારે થાય? સ્વ તરીકે પોતાની આગવી અસ્મિતા ટાળી સર્વસાથે એકરૂપ થઈ જઈએ ત્યારે

માનવની પામરતાની કવિને પરખ છે મનુષ્યની વાસનાઓનો ક્યા કોઈ છેડો છે? પણ પ્રભુની દયા પણ પ્રબળ છે

'મારી ભિખારીની હલકટ માગણીઓનો, કાકલૂદીનો, આજીજીનો સ્વીકાર ન કરીને તે મારા પર કેવી કઠોરકૃપા કરી છે, પ્રભુ!'

'દુર્દમ્ય વાસનાઓમાથી ઉગારી લેવા તે આ આકાશ, આ પ્રકાશ, આ દેહ, આ મન, આ જીવન — આ બધી સાદી પણ સુદર વસ્તુઓની ભેટ તે શુ મન નથી આપી?'

'તારી નિષ્ઠુરતા એ મારા માટેના પ્રબળ પ્રેમની નિશાની છે અધિકાર વિનાનુ કશુ મેળવી હુ વધારે નિર્બળ અને ગુલામ ન બનુ તે માટે તે મને વાસના તૃપ્તિની તક ન આપીને મારા ઉપર કેટલો ઉપકાર ક્યા છે? મારા માટેનો આ તે તારો કેટલો જાગ્રત પ્રેમ!

અન્યના પ્રેમમા હોય છે નરી નિષ્ઠુરતા જ્યારે તારી નિષ્ઠુરતામા છે સમર્થપ્રેમ '

પ્રભુની કઠોરકૃપાનો મર્મ આથી વધુ માર્મિક રીતે કોણ સમજાવી શકે?

દુનિયામા પ્રેમ કરનારા સૌ પ્રેમ કરીને આપણા ઉપર અધિકાર જમાવતા હોય છે પછી તે માબાપ હોય, પતિપત્ની હોય કે મિત્ર હોય

કવિ કહે છે — પણ 'પ્રભુ તારી પ્રેમ કરવાની રીત જ અનોખી છે તુ મને પ્રેમ કરીને પણ મને મુક્ત રાખે છે તે એટલે સુધી કે તુ કોઈ દિવસ મને નજરે જ ચડતો નથી ન દેખાવુ એ તારા પ્રેમની અદ્ભુત રીત છે મારી પ્રાર્થનામા તને બોલાવુ કે ન બોલાવુ, તને મારા હૃદયમા રાખુ કે ન રાખુ પણ તુ તો મને પ્રેમ કરે જ છે એમ હુ અનુભવુ છુ અનન્ય છે તારી આ મને પ્રેમ કરવાની રીત '

કવિ પ્રેમ કરનારાઓને આ ગીત વાટે કહી રહ્યા નથી શુ કે પ્રેમ કેમ થાય? જે બાધે નહીં, જે દબાય નહીં અને છતા તે પ્રેમ કરે છે એવી આપણને અનુભૂતિ થાય ત્યારે પ્રેમ કર્યો એમ કહેવાય હદ થઈ ગઈ ને!

ગીતાજલિમા આવા તો સોથી વધુ ગીતો છે એમાથી આ તો જરા રગછાટણા છાનણા પણ કેવા? મૂળકૃતિને ક્ષતિ પહોંચાડે એવા મે નિરૂપ્યુ તે મારા ગજા પ્રમાણે

ગીતાજલીના ગીતો જાત સાથે એકલા પડી મૌનમા ઊતરી માણીએ તો કાક પમાય બાકી બોલવા જઈએ ત્યારે મૂળને અન્યાય કરતા તો નથી ને એવી ભોઠપ અનુભવાય

છતા મૂળ ગીતો વાચવાની ઉત્સુકતા નકોરવા આ ચેષ્ટા કરી છે

રવિન્દ્રનાથની આ ગીતાજલિ — આપણા પરપરિત ભજનો કરતા કાઈક જુદી જ ભાત પાડે છે આમા માગણી નથી, અરજી નથી, કાકલૂદી નથી કવિને કશુ જોઈતુ જ નથી ભૌતિક પદાર્થો તો નથી જોઈતા પણ મુક્તિ પણ નથી જોઈતી એણે જે આપ્યુ છે — આ સુદર દેહ, માનવીઓનો મેળો, આવી સસ્યશ્યામલ ધરતી, ભરી-ભરી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, તારા ખચીત આકાશ, રગબેરગી પુષ્પો, પક્ષીઓ અને બીજુય ઘણુ બધુ આટલુ મળ્યા પછી હવે શુ માગવાનુ?

બસ, એક જ માગવાનુ હોય કે જેણે આ બધુ આપ્યુ છે તેને હુ મન ભરીને ચાહી શકુ એવુ એક હૃદય તુ મને આપ એટલે ભયો ભયો

ગીતાજલિના પદે પદે કવિવર પોતાનો પ્રભુ પ્રત્યેનો અને પ્રભુનો તેમના પ્રત્યેનો પ્રેમ કેવી ચમત્કૃતિ સર્જી રહ્યો છે તેની આપણા જેવા વાચકો, ભાવકોને પ્રતીતિ કરાવી શક્યા છે

માનવજાતના ઈતિહાસમા આ કૃતિ મનુષ્ય રહેશે ત્યા સુધી યુગે-યુગે ગવાતી રહેશે આવી અમરકૃતિના ગાયકને આપણા અતરના ઓવારણા

કવિતા

સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક

પાટ ઉપર દીવો પેટાવી બેઠો છું

પાટ ઉપર દીવો પેટાવી બેઠો છું
ચાંદો સૂરજ ચોકી બાંધી નભ ચેતાવી બેઠો છું...

પવન બધા પરકમ્મા કરતા નવખંડ ધરતી ના'તી
દશે દિશાઓ મંગળ ગાતી છાયા સકલ સમાતી
આખા અક્ષત, અક્ષર આખા, વખત વધાવી બેઠો છું...

નહીં પીંડ બ્રહ્માંડ નહીં, નહીં પુરુષ નહીં નારી
ઝીલે બુંદ કોઈ બાળકુંવારી, બીજમાં ઊઘડે બારી
સ્તંભ રચી બાવન ગજ ઊંચે બાણ ચડાવી બેઠો છું...

ચડ્યા પવન, કંઈ ચડ્યા પિયાલા; જ્યોત-શિખાઓ ચડી
ખૂલ્યાં કમળ ને ખીલી ઘટાઓ અનહદ નૂરની ઝડી
ઓહિંગ સોહિંગ સોબત શૂનગઢ શિખર સજાવી બેઠો છું...

નહીં ઉદય કે અસ્ત નહીં, નહીં વાયક નહીં વેળા
જળ, સ્થળ, ગગન, પવન નહીં પંખી, નહીં મંડપ નહીં મેળા,
નાંગળ નાખી ગંગાજમુના ઘેર વળાવી બેઠો છું.
પાટ ઉપર દીવો પેટાવી બેઠો છું...

— દલપત પઢિયાર

*

છલના થૈ નથી શકતી

બધી આશા મટી ગૈ છે નિરાશ થૈ નથી શકતી
અખંડાનંદમાં અવ કૈં કમીના થૈ નથી શકતી.

'તું હી, તું હી'ની રમણાઓ સતત દિલમાં રમી રહી છે.
નકામી કોઈ પણ બીજી તો રમણા થૈ નથી શકતી.

તને આ, ત્રાસદાયક મોહ નહીં છૂટે જો મહેફિલનો
તો તારી, દિવ્ય મહેફિલમાં વ્યવસ્થા થૈ નથી શકતી.

અસહ માયા અને આભાસી રૂપો સૌ ગયો સમજી
દિલે ભ્રાન્તિ અગર તો કોઈ ભ્રમણા થૈ નથી શકતી.

લલુતા શેની હું રાખું? કરું હું કોના પર મમતા?
હુંપદ શેનું ધરું? એ, કાંઈ પૃચ્છા થૈ નથી શકતી.

નથી કો' મિત્ર કે શત્રુ, વિશદ સમભાવ છાયો છે
દિલે સમરસ ભરેલો છે વિષમતા થૈ નથી શકતી.

છે આકાંક્ષા દિલે ને વહેણ પણ વહેતું રહેલું છે
કહ્યું કોણે મહાસાગર સરીતા થૈ નથી શકતી?

ન સમજે કાંઈ પણ ભાવક અરથમાં ખાય સૌ ગોથાં
એ, કંટાળાજનક મુજથી કવિતા થૈ નથી શકતી.

પ્રપંચો થઈ ગયા અળગા સૂરજ ત્યાં ઝળહળ્યો તરત જ
નહીં અટવાવું અવ 'દિલદાર' છલના થૈ નથી શકતી.

— મનહર 'દિલદાર'

હળવી-કડવી વ્યથા

પીપળ છાંયે ઢાળી ખાટ, હાલો હેંડો હળવા થઈએ,
કાશી કરવત કાઢી કાટ, હાલો હેંડો હળવા થઈએ.

શું અહીંયાં કે શું પરલોક, હાલો હેંડો હળવા થઈએ,
અરથ-નરથની મૂકી પોક, હાલો હેંડો હળવા થઈએ.

વાંચી અટકળ ચશ્માં-ચાળે, હલો હેંડો હળવા થઈએ,
બાંધી અખ્ખર કૂંચી-તાળે, હાલો હેંડો હળવા થઈએ.

ગજવે મેલી ધરમ ને ધૂળ, હાલો હેંડો હળવા થઈએ,
હવને હોમી કરમ ને કૂળ, હાલો હેંડો હળવા થઈએ.

પંડ-પિંડને ખંભે સહાઈ, હાલો હેંડો હળવા થઈએ.
ભજવી પૂરાણ વેશ-ભવાઈ, હાલો હેંડો હળવા થઈએ.

પંડે પૂર્યા ભૂંસી વ્યોમ, હાલો હેંડો હળવા થઈએ.
બોલી ઈશ્વર અલ્લા-ઓમ્, હાલો હેંડો હળવા થઈએ.

— **પ્રાણજીવન મહેતા**

*

કોણે...? કેમ...?

થાક્યું પાક્યું કોકડું થૈ નીંદર્યું'તું... હાશ!
કોણે છેડ્યું -- ફેણ માંડી વિસ્તર્યું આકાશ?

વ્યાપતું ગયું કેટલું અથોભ અમાપ!
કિંતુ સાવ અણુ માત્રે આંતર્યું આકાશ!

અનંતની ખેપે નીકળેલું અચમૂચ
કદી કો'ક કીકી કાંઠે નાંગર્યું આકાશ.

મલય વાયુ તે આછા ફરક્યા ને એમ
કૂંપળ કપોલે રાતા નજર્યું આકાશ.

આંખની મટુકીમાંથી નીંદનું ગોરસ
છાનું ચોરી જાય અળવીતરું આકાશ!

ઈન્દ્રધનુથી ઘટાઓ બાંધી લીધી, તોય
અધબીડ્યું રહી રહી નીતર્યું આકાશ.

તડકાઓ નિરમમ હતા એટલા કે
આયખાએ રાતભર કોતર્યું આકાશ.

ઉષા-સંધ્યા-અભ્રના સૌ શમી ગયા રંગ,
સૂના અંધકારે પછી ભીતર્યું આકાશ.

શબ્દનું જ રૂપ છતાં શબ્દાતીત, ગૂઢ -
રહસ્યે આ કેમ હશે આદર્યું આકાશ?

— ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી

હજીય વધુ પ્રેમ
(પૃથ્વી સૉનેટ)

હજીય વધુ પ્રેમની જરૂર, હા, વધુ પ્રેમની,
સહાનુભૂતિની, ક્ષમા, સમજ, ધૈર્ય, ઔદાર્યની;
જરીક વધુ આપણી હદ ઉલંઘી સત્કાર્યની;
હજીય મન મોટું કૈં કરી શકાય જો એ ભણી .

બધા જ અપરાધ, વાંક, ક્ષતિ, ખામીઓ અન્યની
ગણ્યા જ કરવાથી આમ, પડી ગાંઠ ના ઊકલે,
બધાંનું બધું ઊકલે નહીં જ, આપણે એકલે
જવાનું બસ ઊકલી ભીતર-બહાર ચૈતન્યની;

અને પ્રીતથી આટલી તું અટકી જશે જો અહીં,
થયેલ ઊભી શક્યતાની તક હાથમાંથી જશે,
તું છે ત્યહીંથી બે'ક ડગ જો તું આઘે ખસે...
જરી જ ખસવાનું છે ભીતરમાં જ પોતા મહીં;

ઉપાય સહુ પ્રશ્નનો પ્રીત અનર્ગલા, આખરે;
નર્યો નકરી પ્રીત; આટલી અમસ્થીથી શું વળે?

— ઉશનસ્*

સાવ અટૂલો
(શિખરિણી/સૉનેટ)

જતો'તો અજાણ્યે પથ બસ ચડી આંખ ફરતી
હતી, લીલારાની સરહદ વટી; જોગણ સમી
છૂટાકેશી તીખી ગહનનજરાળી શરૂ થઈ,
અબોટી સૃષ્ટિ! ત્યાં પવન પલમાં જાય પરશી,
જગાડે હૈયામાં મધુર જુગજૂનાં દરદ કૈં;
સ્મૃતિઓ સંજ્ઞાઓ અગમ અ-કળ્યા ભાવ બળ દે!

લસોટું ધીમેથી તન-મન-ઉરે, ચાટણ મળ્યું;
લઉં થોડું થોડું અજબ ચમકારા! અમી ઢળ્યું!
ટળ્યા સંતાપો ને ગજબ-ઘરનાં દ્વાર ઊઘડ્યાં;
બધી રિદ્ધિ સિદ્ધિ સકલ પુરુષાર્થો છલ-છલ્યાં.

ઊભો સામે તુંયે ત્રિભુવનજયી હાસ હલક્યાં!
પરંતુ ઓચિંતી બસ ધપી, વળી, ખેતર લીલાં!

ગઈ સૂકી સૂની ધરણિ, અણબોટી અસર ઓ!
ફરીથી ફેંકાયો ભરચક જગે સાવ અટૂલો!

— પ્રતાપસિંહ હ. રાઠોડ 'સારસ્વત'

*

રમણીય ખાંચા

હવે ન ઝાઝા થવાશે લખાચા,
અહીં બધા કોટડા સાવ કાચા.

અમારું છે કેવું સહુને ખબર છે,
નથી તમારાય મજબૂત ઢાંચા!

બડી હસ્તીઓને ક્યાં કૈં પડી છે?
નડે બધે રોજ ટૂંકા ને ટાંચા!

બધું જ સાચું કે ભટક્યા ઘણું, પણ-
ઘણા મળ્યા છે રમણીય ખાંચા!

મળે ન ઊંજણ ન કોઈ મરામત,
હવે સમયના ભરોસે જ સાંચા!

— હર્ષદ ત્રિવેદી

*

નામ

અંતરથી વહાલું ઘણું
નાજુક નમણું નામ
અધરે ફોરે એટલું
બાવન બાગ નકામ !

— દેવેન્દ્ર દવે

જાણે કે
હું વીરમ છું

જાણે કે
હું વીરમ છું.
વીરમો દેશી
વીરમો ગમાર;
નથી છપાવાનું
છાપાંઓમાં
જેનું નામ
જેનો રચાવાનો નથી ઈતિહાસ
જેની વંશાવળી
જેમ કે
પહેલાં હતા જાગનદા
એમના થયા હરજીદા
હરજીદાના પરાંણદા
ને
પરાંણદાનો પશો
પરસોત્તમદાના વિઠ્ઠલ
ને
વિઠ્ઠલદાના ત્યાં વીરમો;
એવાં
વંશગાન સાથે
નથી પ્રારંભ થવાનું
કોઈ મહાકાવ્ય.
વીરમ થવું
એટલે
સાવ વીરમ થઈને રહેવું.
ખાવું
પીવું
ઢોર ચારવાં
મુખી-સરપંચના
હુકમ-હાકોટા
એટલાં
ટાંપાં ટૈયાં ને
જીભ ફરે
એટલા
પગ ફેરવવા.
અર્ધ તૂટેલી
શીલાઓ પર
સિંદૂર
ચઢાવતા રહેવું
ને
જમીન સરસા
સૂઈ જઈ
બે હાથ જોડી
માથું
ઊંચું-નીચું
કર્યા કરવું
કાચીંડાની જેમ.
ગોરબાપાના
અશુદ્ધ શ્લોકો
સાથે
ગોવિંદાય નમ:
કહી
હસ્તપ્રક્ષાલન માટે
આપેલ પાણી
ગટગટાવી જવું
ને
ધનં ધાન્યં
પશુ-પુત્ર-લાભં-ની
પ્રલંબ
આશિષ પર
થઈ જવું
રાજીના રેડ.
ભેંસોની સાથે
તળાવમાં તર્યા કરવું
ભેંસની જ જેમ.
ચોમાસામાં
ફાટફાટ તળાવની
વચ્ચોવચ

પહોંચી જવું
જળદેવને
શ્રીફળ ધરાવવા.
લટકતી કાથીવાળી
તૂટેલી ખાટલી પર
'ચા લાવજો'
ના હુકમ સાથે
અદાથી બેસી જવું.
ગાભા સીવી સીવી
ફુલાવેલી ગોદડી પર
ને
ગંદા સાડલે
લુછાયેલા
ગોબરા હાથ પરથી ગરમાગરમ
ચાનો કપ હાથમાં લઈ
સૂસકારા
બોલાવવા
આ મારા
વીરમ પ્રવેશ બાદ
વર્તમાન પત્રોની
ચિંતા નહી,
સામ્યવાદની
ભાંજગડ નહીં,
લોકશાહીનું
વર્ષ
પહેલું હોય કે
પચાસમું
પરવા નહીં;
કોઈ
પૂછે કે
વીરમા
દુનિયા આખી
ચાલવા
નીકળીએ
તો
અડધે જતાં
ક્યાં પહોંચીએ?
વીરમો
કહે,
'કટોસણ.'
પૃથ્વી
ત્યારે પૂરી
ક્યાં થાય
તો
વીરમો કહે,
'મેંહાણા.'
હે
તેત્રીસ કરોડ
દેવો,
પ્રાર્થના છે
મારું
વીરમાકરણ કરો!

— કનૈયાલાલ મ. પંડ્યા

ધૂળનો જ અર્થ

વિસ્મયનો રોપ આંખથી નિર્મૂળ થઈ ગયો!
ને ધૂળનો જ અર્થ હવે ધૂળ થઈ ગયો!

એવી ફૂટી સુગંધના સંદર્ભને અણી;
પર્યાય ફૂલનો પછીથી શૂળ થઈ ગયો!

ખુલ્લાણના ખયાલને જે ટૂંપતો હતો;
એ ઓરડો શેં આજ અનુકૂળ થઈ ગયો?

જ્યારે નગર શરીર ઉપરથી સરી પડ્યું;
ત્યારે પવન પોતે જ એક દુકૂળ થઈ ગયો!

અસ્તિત્વને ઉશ્કેરતું કારણ છે આટલું.
કે, શ્વાસ શ્વાસને જ પ્રતિકૂળ થઈ ગયો!

— કરસનદાસ લુહાર

Desai Trading Company
Paper Merchant

Vaishya Sabha Building,
Jamalpur Road,
Ahmedabad-380 001
Tel. : 535 4727, 535 2240

Sales Office :
Nava Darwaja Road,
Khadia,
Ahmedabad-380 001
Tel. : 2113300, 212 58 44
Fax : 079 - 535 2298

STOCKIST :

The West Coast Paper Mills Ltd.
Sangamner Bhag S. S. K. Ltd.
Shree Warana S. S. K. Ltd.
The South India Paper Mills Ltd.
Shreyans Industries Ltd.
(Shree Rishabh Papers)
Eggro Paper Moulds Ltd.
Shree Bhavani Paper Mills Ltd.
Sarda Papers Limited (Coated Paper)

સમયની છીપમાં

મહાલક્ષ્મી (૧૮૫૯-'૮૨)ની શોધમાં

ડૉ. મકરન્દ મહેતા

જેનાં નામથી ૧૯મી સદીમાં અમદાવાદમાં સ્ત્રી-શિક્ષણ સંસ્થા સ્થપાઈ હતી તે તો આજે સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ મહાલક્ષ્મી તદ્દન વિસરાઈ ચૂકી છે. આ યુવતી કોણ હતી? કેવા સંજોગોમાં 'મહાલક્ષ્મી ફિમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજ' સ્થપાઈ હતી? અને કેવી કરુણ હાલતમાં તે ક્ષયથી માત્ર ૨૨ વર્ષની વયે મૃત્યુ પામી હતી? - આ પ્રશ્નો આજની દૃષ્ટિએ પણ મહત્ત્વના લાગવાથી તેની અત્રે છણાવટ કરવામાં આવી છે.

મહાલક્ષ્મીનો જમાનો કન્યા કેળવણી સમસ્યાનો સમય હતો. ૧૮૫૦માં સુપ્રસિદ્ધ વેપારી હઠીસિંહ કેસરીસિંહનાં વિધવા હરકોર શેઠાણી અને મગનભાઈ કરમચંદ નામના પ્રતિષ્ઠિત દાનવીરોએ કન્યાશાળાઓ સ્થાપી. આમ છતાં શિક્ષિકાઓને અભાવે માતાપિતા તેમની છોકરીઓને શાળાઓમાં મોકલતાં અચકાતાં. 'મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજ' (સ્થાપના: ૧૮૫૭)માં તૈયાર થયેલા શિક્ષકો ખરા, પરંતુ માતાપિતાને તેમનામાં વિશ્વાસ નહોતો. તેથી કન્યા કેળવણીનો વિકાસ રૂંધાયો. આવા સંજોગોમાં કુ. મેરી કાર્પેન્ટર નામનાં ઇંગ્લૅંડનાં પ્રખર શિક્ષણશાસ્ત્રીએ જ્યારે ૧૮૬૬માં અમદાવાદની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેમણે હરકોર શેઠાણી, પાર્વતીકુંવર (મહિપતરામ રૂપરામનાં પત્ની), સમરથબહેન (મગનભાઈ કરમચંદનાં પુત્રી), આલીબહેન ખરશેદજી, મહિતપતરામ, નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હિમાભાઈ અને કવિ દલપતરામ જેવા પ્રગતિશીલ સુધારકો સાથે ચર્ચાવિચારણા કરી અને સૌ એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે શિક્ષિકાઓને તૈયાર કર્યા સિવાય બીજો કોઈ જ વિકલ્પ નથી. તેને પરિણામે ૧૮૭૧માં 'ફિમેલ નૉર્મલ સ્કૂલ' શરૂ થઈ.

તેનાં ત્રણ વર્ષ બાદ ૧૮૭૪માં સુપ્રસિદ્ધ મિલમાલિક અને સમાજ સુધારક બહેચરદાસ લશ્કરીએ (૧૮૧૮-'૮૯) રાયખંડમાં ખમાસા ગેટ પાસે સંસ્થાની સુંદર ઇમારત ચણાવી આપી. (૧૮૭૯નાં નગરનો વિરલ નકશો સામેલ છે) સંસ્થાએ નવું નામ પ્રાપ્ત કર્યું - 'મહાલક્ષ્મી ફિમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજ'.

આ કૉલેજની પ્રથમ ત્રણ અધિષ્ઠાત્રીઓ કુ. ચેમ્બરલેન, કુ. મિચલ અને કુ. કૉલેટ ઇંગ્લૅંડમાં તાલીમ પામેલી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ હતી. પરીક્ષાઓ આપીને તેઓ ગુજરાતી ભાષા શીખી હતી. કુ. કૉલેટે તો ૧૮૮૨માં 'અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ગીતો' નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. બુદ્ધિ પ્રકાશે (ઑગસ્ટ, ૧૮૮૩) તેને વિશે લખ્યું હતું કે, 'તેમણે ગુજરાતની કન્યાશાળાઓ માટે આ પુસ્તક રચ્યું છે. કન્યાઓ તે હોંશેહોંશે ગાય છે અને ભાણવાની સાથે સાથે રમૂજ અનુભવે છે.' ઉપર્યુક્ત ત્રણેય અધિષ્ઠાત્રીઓ છોકરીઓને ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને ગણિત જેવા વિષયોની સાથે-સાથે સીવણ અને ભરતગૂંથણ તેમ જ સંગીત શીખવતી. તેમના પ્રયાસોથી કૉલેજના ભાગરૂપે એક માધ્યમિક શાળા - પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલ - શરૂ થઈ. વિદ્યાબહેન, શારદાબહેન અને યશોદાબાઈ ઠાકુર જેવી તેજસ્વી વિદ્યાર્થિનીઓ તેમાં ભણીને મૅટ્રિક થઈ હતી. જશોદા કાળિદાસ નામની ખારવા જ્ઞાતિની ગરીબ યુવતી શિષ્યવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરીને આ કૉલેજમાં ભણી અને પાછળથી શિક્ષિકા થઈ. ગુજરાતનાં પ્રથમ મહિલા નવલકથાકાર (કૃતિ: 'સદ્ગુણી હેમંતકુમારી', ૧૮૯૯) કૃષ્ણાગૌરી રાવલ તો છેક આદિવાસી વિસ્તાર સંતરામપુરથી તાલીમ લેવા આ કૉલેજમાં આવ્યાં હતાં. ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરતાં તેમની બઢતી મુખ્ય શિક્ષિકા તરીકે થઈ હતી. આ સંસ્થા સાચે જ સ્ત્રીકેળવણીના કેન્દ્રરૂપ હતી.

તેનાં પ્રણેતા બહેચરદાસ બેત્રણ 'ચોપડી'થી આગળ ભણેલા નહીં, પણ અનુભવથી તેઓ ઘણું ઘડાયા હતા. ૧૮૬૭માં મિલ સ્થાપ્યા બાદ કરોડપતિ બન્યા, પણ અભિમાનનો છાંટો પણ તેમનામાં નહીં. પૈસો વાપરી જાણ્યો કાળુપુર રેલવે સ્ટેશન પાસેની ધર્મશાળા, સંસ્કૃત પાઠશાળા અને પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર તેમનાં દાનોનાં પરિણામ સ્વરૂપ હતાં. ૧૮૬૩-'૬૪ અને ૧૮૬૭ના દુકાળો તેમ જ ૧૮૭૫ની રેલ વખતે તેમણે ગરીબોને અન્નવસ્ત્ર આપ્યાં હતાં. એટલું જ નહીં, એક પ્રસંગે તેમણે છેક ઈંગ્લૅંડનાં લીવરપુલ સુધી મજૂરો અને અપંગોને રૂ ૫,૦૦૦/- પહોંચાડ્યા હતા. પ્રાર્થના સમાજ અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના તેઓ સભ્ય નારાયણ હેમચંદ્રે તેમની આત્મકથા 'હું પોતે' (મુંબઈ, ૧૯૦૦)માં લખ્યું છે તે મુજબ રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના પિતા અને પ્રખર બ્રહ્મો સમાજી નેતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ જ્યારે અમદાવાદ પધાર્યા ત્યારે તેઓ દિલ્હી દરવાજા પાસેના બહેચરદાસના બંગલામાં ઉતર્યા હતા.

બહેચરદાસ કણબી - કડવા પટેલ - જ્ઞાતિના નેતા હતા. કન્યાવિક્રય, સાટાંતેખડાં અને દૂધ પીતીને ચાલ જેવા જ્ઞાતિમાં પ્રવર્તતા અનિષ્ટો સામે તેમણે ઝુંબેશ શરૂ કરી હતી. ૧૮૪૮થી અથાગ પરિશ્રમ કરીને તેમણે નવજાત બાળકીઓને મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગારી હતી

મહાલક્ષ્મી આવા પરોપકારી ધનિકની પુત્રી હતી. આમ છતાં તે સુખ કેમ ન ભોગવી શકી? બુદ્ધિ અને ગ્રહણશક્તિ હોવા છતાં તેની વિકાસ કેમ રૂંધાઈ ગયો? આ પ્રશ્નો આજે પણ મહત્ત્વના છે કારણ કે છેલ્લાં સો સવાસો વર્ષમાં ગુજરાતમાં ભારે પરિવર્તન થયું હોવાં છતાં હજારો તેજસ્વી અને આશાસ્પદ છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓની જિંદગી જૂનવાણી કુટુંબ જ્ઞાતિ સમાજમાં રગદોળાયેલી નજરે પડે છે. બહેચરદાસના જમાનામાં 'દૂધ પીતીની ચાલ' હતી તો આજના 'સુધરેલા' યુગમાં ગર્ભાવસ્થામાં જ બાળકીની હત્યા કરવામાં આવે છે. તેને માટે નવો મેડિકલ-ટેક્નોલૉજીકલ શબ્દપ્રયોગ હવે પ્રચલિત બન્યો છે - amniocentesis. આમ ઘણાં જૂના કુરિવાજો નવા અને કદાચ વ્યાપક સ્વરૂપમાં પ્રચલિત બન્યા છે.

બહેચરદાસને પુત્ર પ્રાપ્તિની ઘેલછા હતી. પાંચપાંચ પત્નીઓ કરી હતી અને તેમાંથી બે તો સતત તેમની તહેનાતમાં હતી. જો કે પાછળથી તેમને ત્રણ પુત્રો પ્રાપ્ત થયા, પણ તેમનું પ્રથમ સંતાન તો મહાલક્ષ્મી જ. ત્રણ મહિનાની થતાં તેની માતા શિવકોરનું મૃત્યુ થયું હતું. તેથી બહેચરદાસે તેની સંભાળ માટે આયાને રાખી. આયા તેને દૂધમાં અફીણ પાઈને સુવાડી દેતી!

કણબી જ્ઞાતિમાં દર બાર વર્ષે 'બાંધ્યા વિવાહ' થાય. બહેચરદાસ પુત્રીને જો ન પરણાવે તો તે બાર વર્ષ સુધી કુંવારી રહે તેમ હતું. તેથી માત્ર એક વર્ષની વયે ૧૮૬૦માં તેને ચુનીલાલ વનમાળીદાસ નામના બાળક સાથે પરણાવી દીધી. ત્રણ વર્ષની વયે તે વિધવા થઈ. જ્ઞાતિમાં નાતરાનો રિવાજ, તેથી તેને 'મૂળચંદના દીકરા' સાથે ફરીથી પરણાવી. પણ નસીબ બે ડગલાં આગળ, તેથી મહાલક્ષ્મી ફરીથી વિધવા થઈ આમ છતાં પિતા હિંમત હાર્યા નહીં. ડાહ્યાભાઈ જમનાદાસ નામના વિધુર સાથે તેને ત્રીજી વખત પરણાવવામાં આવી.

મહાલક્ષ્મીની ઇચ્છા હરકોર શેઠાણીની કન્યાશાળામાં ભણવાની હતી. આમ છતાં તેમણે ન મોકલી. ઘરમાં શિક્ષિકાને રાખીને ભણાવવાના ઘણા પ્રયાસો કરવા છતાં કોઈ જ ન મળી. આ અંગે અમદાવાદ જિલ્લાના કલેકટર એ. એ. બોરડેલે પ્રકાશ નાંખ્યો છે. તા. ૨૧ ઑગસ્ટ ૧૮૭૭ના રોજ 'મહાલક્ષ્મી ફિમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજ'ના ઉદ્‌ઘાટન પ્રસંગે તેમણે સભાને જણાવ્યું હતું: 'રાવ બહાદુર

બહેચરદાસ લશ્કરીની પુત્રી મહાલક્ષ્મી આઠ વર્ષની થઈ હોવા છતાં તેમને શિક્ષિકા ન મળવાથી આ કૉલેજની સ્થાપના કરવાની તેમને ઇચ્છા થઈ તેથી તેમણે મારી સાથે ચર્ચા કરીને મારા હાથમાં રૂ. ૧૦,૦૦૦/-ની માતબર રકમ મૂકી હતી. આમ આ સંસ્થા રા. બ.નાં દાનમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે.'

મહાલક્ષ્મી વિશે આ ઉપરાંત તેમના પતિ ડાહ્યાભાઈ જમનાદાસે માહિતી પૂરી પાડી છે. જેવી રીતે મહીપતરામ રૂપરામે તેમનાં પત્નીની સ્મૃતિમાં ૧૮૮૧માં 'પાર્વતીકુંવર આખ્યાન' રચ્યું હતું તેવી રીતે ડાહ્યાભાઈએ ૧૮૮૨માં 'મહાલક્ષ્મીનું ટૂંકું જીવન ચરિત્ર' પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. જો કે બુદ્ધિપ્રકાશે તેની કડક ટીકા કરતાં લખ્યું હતું: 'લખાણ અશુદ્ધ છે. ઘણે ઠેકાણે 'મહાલક્ષ્મીનો વર' એ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે તે અવિવેકી ગણાય.' આ પ્રકારની આલોચના પરથી ખ્યાલ આવશે કે ૧૯મા સૈકાનો સમાજ સુધારાનો પ્રવાહ કેટલો બધો ભદ્રવર્ગીય હતો!

બહેચરદાસને ઘેર ૧૮૬૫માં શંભુપ્રસાદ નામનો દીકરો જન્મ્યો. પિતાએ આ ઉત્સવ દમામપૂર્વક ઊજવ્યો ત્યારે છ વર્ષની મહાલક્ષ્મી વિધવાવસ્થામાં હતી. તે બાળક હતી, પણ વિધવા તરીકે અણસમજણમાં પણ તેણે કેવી ક્ષણો વિતાવી હશે! દુઃખી પિતા તંબૂરાના તાન સાથે સુંદર અવાજે ભજનો ગાઈ શકતા. તેઓ મહાલક્ષ્મી અને ડાહ્યાભાઈને અવારનવાર ભજનો સંભળાવતા. છેવટે બહેચરદાસ અને જમાઈએ ચેમ્બરલેન અને મીચલ દ્વારા મહાલક્ષ્મીને ઘરમાં ભણાવી. અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત તે ભરતગૂંથણ અને સીવણની કળા શીખી. ડાહ્યાભાઈના કથનાનુસાર તે સુધારક વિચારોના સંપર્કમાં આવતાં કુરિવાજો સામે તેના વિચારો રજૂ કરવા લાગી. મૃત્યુ પ્રસંગે જ્યારે 'બીજાં બૈરાંઓ રોવાકૂટવા જાય' ત્યારે તે પોતાને ઘેર જ બેસી રહેતી. બાળ લગ્નને તે ધિક્કારવા લાગી, અને તે એટલે સુધી કે ચાર વર્ષના તેના પુત્રનાં લગ્ન પ્રસંગે જ્યારે કુટુંબીજનોએ સુંદર સાડી ઉપરાંત મોડ પહેરવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે ભારોભાર વિરોધ કરતાં કલ્પાંત સાથે કહ્યું કે, 'મારા પુત્રનું બાળલગ્ન મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ થાય છે. હું મોડ નહીં ઘાલું. મને એકલી પડી રહેવા દો.' તેની વેદના આપણે વળી કેવી રીતે પામી શકવાનાં હતાં? આવા પ્રશ્નો 'ત્યારના' જ નથી, 'આજે' પણ પ્રવર્તે છે, પણ ગરીબાઈના પ્રશ્નો પાયારૂપ ગણાયા હોવાથી કૌટુંબિક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રશ્નો ગૌણ બન્યા છે, અને બનતા જાય છે! મહાલક્ષ્મીની હયાતીમાં જ તેનો પુત્ર અને પુત્રવધૂ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં!

આવા ઉપરાઉપરી બનાવોથી મહાલક્ષ્મી તદ્દન વિરક્ત બની ગઈ. કદાચ આવાં માનસિક તનાવોને લીધે તે ક્ષયનો ભોગ બની. માંદગી દરમિયાન એકાદ વર્ષ તે પિતાને ઘેર રહી. ડાહ્યાભાઈએ લખ્યું છે કે તે દરમિયાન તે 'મારે માટે પહેરવાનાં બૂટ, ગલપટા, ટોપીઓ વગેરે કરી આપતી.'

બહેચરદાસ અને ડાહ્યાભાઈએ સારા ડૉક્ટરો પાસે તેની સારવાર કરાવવામાં કશી જ મણા રાખી નહોતી. પણ તે ધીમે ધીમે નબળી પડતી ગઈ અને 'અંતે મને કહેવડાવતાં હું તેને મળવા ગયો. બાઈની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં ને મને કહ્યું કે હું તમારી ચાકરી કરી શકી નથી તેથી મને માફ કરો. મારું પણ હૃદય ભરાઈ આવ્યું. મેં તેની સાથે પરલોકની વાતો કરીને કહ્યું કે તું હવે મારામાંથી મન વાળી લઈને ઈશ્વરમાં પરોવ. તેણે કહ્યું કે હું તમારા કહેવા પ્રમાણે જ કરીશ. એમ બોલતાંમાં તો આ પવિત્ર નારીની જીભ બંધ થઈ ગઈ અને મારી હાજરીમાં તે ૪ મે ૧૮૮૧ના રોજ ઈશ્વરના દરબારમાં પહોંચી ગઈ.'

હવે તો ગુજરાતી સ્ત્રીઓ તેમની આત્મકથા લખતી થઈ છે. પરંતુ ગાંધીયુગ પૂરો થયો ત્યાં સુધી નારી આત્મકથાઓ જૂજ હતી. પાર્વતીકુંવર અને મહાલક્ષ્મીના સમયમાં તો પોતાની પત્ની વિશે

લખવું તે જ તિરસ્કારને પાત્ર હતુ જો પરિસ્થિતિ આ હોય તો સ્ત્રીઓની પોતાની લાગણીઓનો અણસાર પણ કઈ રીતે આવી શકવાનો હતો?'

મહાલક્ષ્મી તદ્દન સામાન્ય સ્ત્રી હતી આમ છતા આ લેખમા તેને વિશે અણસાર મેળવવાનો પ્રયાસ એટલા માટે કર્યો કે જેથી 'અખડ આનદ'ના વાચકને અને તેના દ્વારા અનેકને ખ્યાલ આવે કે સ્ત્રીના વિકાસનો આધાર છેવટે તો તેના કુટુબ પર છે બહેચરદાને જેટલી નૈતિક, એટલે કે, ધાર્મિક હિંમત દૂધપીતીના રિવાજ સામે દાખવી તેટલી જો 'બાધ્યા વિવાહ'ની સામે બતાવવાની પહેલ કરી હોત તો મહાલક્ષ્મીનુ લગ્ન એક વર્ષને બદલે બારતેર વર્ષે થાત બાળકોનુ મૃત્યુ પ્રમાણ વધારે હોય છે તે વાત તો તે સમયનો સમાજ પણ જાણતો હતો વળી મહાલક્ષ્મી પોતે પણ તેના લગ્નમા મહાલી શકી હોત! આજે પણ જો બેચાર કુટુબો નિર્ણય કરે કે, 'ગમે તે થાય પણ દહેજ તો નહીં જ આપીએ ' તો તેની ધીમે ધીમે શુભ અસરો શુ પડ્યા વગર રહી શકે? છેવટે, આજે તો લગભગ સવાસો વર્ષ જૂની આ સસ્થા 'મહાલક્ષ્મી સ્ત્રીઅધ્યાપન મદિર' એવા પવિત્ર નામથી ઓળખાય છે તેમા મૂર્તિ સ્થાપિત કરવાની વાત નથી પરતુ મહાલક્ષ્મીની એકાદ છબી કે શીલાલેખ પણ જોવા મળતા નથી તે દુ ખદ ગણાય તેમ થઈ શકે ખરુ?

❖

વિદાય લેતી સદીનો આયનો : ધ વૉલ્ડ સિટી

પ્રફુલ્લ રાવલ

એક જાણે મનથી ઓશિયાળી બની ગયેલી યહૂદી નારીની આતરવેદનાનુ ગદ્યકાવ્ય તે એસ્થર ડેવિડની નવલકથા 'ધ વૉલ્ડ સિટી' જેનો 'ભીંત' એ નામે ગુજરાતી અનુવાદ થયો છે આયાસ વગરની હૃદયની ભાષા એનુ આભૂષણ છે 'મારુ દાયેસ્તાન' વાચતી વેળાએ જે અનુભૂતિ થઈ હતી, લગભગ એવી જ અનુભૂતિ 'ભીંત' વાચતા થઈ, જેણે મનને પકડી રાખ્યુ, જકડી રાખ્યુ નવલકથાનો પરિવેશ વારવાર પરિચિત ભૂમિનો બોધ આપ્યા કરે, એટલે યહૂદી નારીની વેદના થકી મન ઉધ્વગ બને છે એની વેદનામા મન ઓતપ્રોત થાય છે અને એની જીવનકથાના અન્ય અશો જાણવાની જિજ્ઞાસામા વૃદ્ધિ થાય છે શહેરની તૂટતી દીવાલ બધા જ સદર્ભોને છતા કરે છે ક્યારેક યહૂદી નારીને અમદાવાદની દીવાલની આખો ભીની લાગે છે આ દીવાલો પડી જતા શહેરના દરવાજાની જેમ એ રક્ષણ વગરની થઈ ગઈ હોવાનો ભાવ અનુભવે છે કથામા આત્મકથનના પડઘા સભળાય તે પરિવેશના પ્રકારો એસ્થર ડેવિડ આત્મકથા હોવાનુ નકારે છે પરતુ કળાનુ સત્ય જે બોલે છે તે એ કે સર્જક આજુબાજુના પરિવેશને છતો કર્યા વગર ન રહી શકે એમ આત્મકથ્ય ઉપસ્થિત રહે છે

શહેરની દીવાલ તૂટતી જાય છે તેની સમાન્તરે યહૂદીકુટુબ ટૂકાતુ જાય છે અને કુટુબમા છેલ્લે રહે છે યહૂદી નારી અને એની બહેન મલખા એમણે પરિસ્થિતિવશ પોતાના અરમાનને ધરબી દીધા છે ઉભયે પોતાને ગમતા પાત્રને ભૂલી જવામા જ જીવનનુ સમાધાન શોધ્યુ છે આ યહૂદી નારી જ્યારે છોકરી હતી ત્યારે એની મા નાઓમીની વાસ્તવિક અને અવાસ્તવિક દુનિયાથી ગૂચાઈ જાય છે અને એને પ્રશ્ન થાય છે "શુ હુ ચૂડેલ કે ભૂતની જેમ માત્ર એક ઓળો છુ? કે સાચા અર્થમા જીવુ છુ? શુ હુ લીલા ચહેરાવાળી ચૂડેલ છુ? જે આબલીના વૃક્ષ પર ઊંધા પગે બેસે છે?" આ આતરમનમા

ચાલતી ગડમથલ અંતે યહૂદી છોકરી ફ્રૉક નીચે છુપાયેલા પેટને સ્પર્શ કરે છે અને એને પોતાનું પેટ નાનું લાગે છે. મુગ્ધવયની કુતૂહલતા બોલે છે - ''ભવિષ્યમાં આટલા અમથા પેટમાં કોઈ જીવ કેમ કરીને આકાર લેશે? મારી અંદર, મારા સિવાય, કોઈ બીજા જીવને હું કેવી રીતે સમાવી શકીશ?'' વિશાળ વટવૃક્ષ સમા કુટુંબમાં રહેતી આ મુગ્ધા વય વધતાં છેલ્લે એકલી પડતી જાય છે ત્યારે એની વાણીનો ઉદ્‌ગાર છે - ''હું અને મલખા, બાકી રહેલું કુટુંબ છીએ. અમે અમારા ગર્ભને તાળું મારી દીધું છે.'' પ્રારંભની સ્ત્રીસહજ મનીષા-ઝંખના વિલોપાઈ ગઈ છે. વિલાઈ ગઈ છે. યહૂદી નારીની મુગ્ધ ઝંખના અને અંતે યૌવન પસાર કરીને પ્રૌઢતાની પાળે બેઠેલી નારીની મનોવ્યથા વચ્ચે નવલકથા પથરાયેલી છે જેમાં લઘુમતી યહૂદી પ્રજા ભારતમાં પોતાનું યહૂદીપણું સાચવીને રહેતા લોકોની ઘટના કરતી વાર્તાનું પોત બંધાયેલું છે. પોતાની ઓળખ યથાવત્ રાખીને ભારતીય જીવનમાં ઓતપ્રોત થવા મથતી નારીની આ કથા કોઈકને ટુકડામાં વહેંચાયેલી લાગે પરંતુ એક સળંગ સૂત્રતા છે તે એ નારીની વિકાસયાત્રાની, જે છે તો વ્યથાયાત્રા જ. એ નારી યહૂદીપણું છોડ્યા વગર ભારતીય નારી બનવા તલસે છે. એનું કપાળ ચંદનની ઠંડક ઇચ્છે છે પણ એની મા નાઓમી માટે કુમકુમ અને તિલક બન્ને વર્જ્ય છે. એની મા કમાય છે. વટવૃક્ષ જેવું કુટુંબ દિલ્હી દરવાજા પાસે રહે છે. એ ઘરના બેક-ગાર્ડન પાછળ નૃત્ય થાય છે. અને એની અસર તળે એને સ્વપ્નમાં પરી દેખાય છે. એ એની સહિયર સુભદ્રાના ઘરે નિરાંતે જમે છે. એની પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થાય છે. સુભદ્રાને એની પ્રાર્થનાનો અર્થ સમજાય છે. પરંતુ એ એની હિબ્રૂ પ્રાર્થનાનો અર્થ સમજતી નથી. એ પોતાને 'યાદવો ઓછાયાં' માને છે. એને પોતાના 'યહૂદીપણા' વિશે પ્રશ્ન થાય છે. પછી એ માનતી થાય છે કે 'હું, હું છું. હું યહૂદી નથી. મુસ્લિમ પણ નથી. માત્ર માનવી છું.' એને પોતાનું નામ ભૂંસી નાખવાનું મન થાય છે, કારણ કે એ નામ એને અન્યથી જુદી પાડે છે. આ જુદાપણું એની વેદના છે. એને 'હું કોણ છું?' એવો પ્રશ્ન થાય છે ત્યારે એના પિતા કહે છે: 'માનવી'. આ ઉત્તર એણે જીવનસૂત્ર રૂપે જાળવી રાખ્યો છે.

અહીં નવલકથામાં પાત્રોની ભાતીગળ સૃષ્ટિ છે. ડેનિયલ દાદા, લીલા, અંકલ મેનોખેમ, મુમતાઝ-મણિ, હાન્ના આંટી, જોએલ, ભિખારણ, સુભદ્રા, પ્રતિભા, મંદાકિની, ઇમાનબાબા, સેમ્યુઅલ, નાઓમી, આંટી જેરૂશા ઇત્યાદિ. એ પ્રત્યેકનું અલાયદું જીવન છે. પોતાનું નોખું વિશ્વ છે. નોખી મનોસૃષ્ટિ છે. એમને ગમા-અણગમા છે. ભાવ-અભાવ છે. સૌ પોતાની યહૂદી ઓળખ સાચવી રાખવા મથે છે અને એ નોખાં વિશ્વ - નોખી સૃષ્ટિ સાથે યહૂદી છોકરી નાનપણથી મુક્ત થઈને પ્રૌઢ બની ત્યાં લગી એના ભાવ-અભાવ વચ્ચે જીવન પસાર કરે છે. એણે પ્રત્યેકના જીવનમાં અધૂરપનાં દર્શન કર્યાં છે અને સ્વયં પણ અધૂરપમાં જીવે છે. એનું આ જીવન સંઘર્ષમય છે અને એણે આ સંઘર્ષમય જીવનનો અસ્વીકાર કર્યો નથી. નથી એમાંથી છટકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. વળી, એનું મન ખુલ્લું છે. એટલે જ તો ડેનિયલદાદાના મૃત્યુ ટાણે જેરૂસલેમની માટીથી એમની આંખો બંધ કરે છે ત્યારે 'હું પણ થોડી માટી હાથમાં લઈ એમની આંખ પર પાથરું છું. સૂકી, ભૂખરા રંગની માટી, મારી માતૃભૂમિ જેવી જ.' આમ, એ ભારતીય જીવનને પામવા મથે છે. એની સાથે તાલ મેળવવા તલસે છે પરંતુ રૂઢ કુટુંબવ્યવસ્થા સતત એને ટપારે છે. એને ભારતીય જીવનનું આકર્ષણ છે. એનું આ જીવન અમદાવાદના કોટ વિસ્તારમાં ઊછરે છે જે કોટની દીવાલ તૂટવા માંડી છે અને એની વય વધે છે. દીવાલ તૂટે છે પરંતુ અમદાવાદ છોડવું એને ગમતું નથી. હિંસક વાતાવરણ થકી કર્ફ્યૂનું નિર્માણ થયું

છે છતાય 'અમે અમદાવાદ છોડીને ક્યાય જતા નથી, જઈ શકીએ એમ નથી' એવી એની અવસ્થા છે અને આ અવસ્થા વચ્ચે એણે ઈશ્વર માટેની શોધ પૂરી કરી છે એણે શહેર અગે તારણ કાઢ્યુ છે

"અમદાવાદમા, હવે એક નવા ભગવાન પધાર્યા છે એમનો જન્મ, બે કુમારિકાઓના લોહીમાથી થયો હતો જે કોમી રમખાણ પછી તાજા ડામર પર નગ્નદશામા, શબવાહિનીની રાહ જોતી પડી હતી આ ભગવાનને બે બિહામણા માથા છે અને એમના હજાર હાથમા ખુલ્લી તલવારો છે"

નવલકથા પહેલા પુરુષ એકવચનમા કહેવાઈ છે દરેક પાત્રનો પ્રવેશ યહૂદી નારીની ફરતે કે સદર્ભે થાય છે આથી આ એની સ્મૃતિકથા બની રહે છે એની વદના-સવેદના આપોઆપ વાચા પામે છે જેમા બાળપણની તોફાની સ્મૃતિ સાથે કુતૂહલતા પણ છતી થાય છે એની મુગ્ધ વયની અનુભૂતિ કે યૌવનકાળની લાગણી પણ અબોલ રહી નથી એની વય વધતા સમજના તત્ત્વે સવેદનાનુ રૂપ એના પાત્રને દીપ્તિમય બનાવે છે અને પ્રત્યેક પાત્રના આલેખન સાથ એની કથા વેદના વિકાસ પામે છે એને પ્રિય વાત કે ઘટના એ ઉલ્લાસની વ્યક્ત કરે છે, તો ન ગમતી વાત-ઘટનામા એની નારાજગી અછાની રહેતી નથી આખી કથામા એની માનસિક મથામણ ખુલ્લા મને છતી થાય છે, એ કશુય ગોપિત રાખતી નથી કદાચ બધુ જ કહી દેવુ એ એની પ્રકૃતિ છે આત્મકથનની શૈલી થકી નવલકથાનુ પોત ઉઘાડી આપવામા એસ્થર ડેવિડ સફળ રહ્યા છે

અહીં માનવીય પાત્રો સાથે પશુ-પખીની સૃષ્ટિ પણ દેખા દે છે હીંચકો અને ટેબલ પણ મનની અવસ્થાને તાલ આપે છે ક્યારેક એ સમસમી રહે છે તો ક્યારેક એની વ્યથા એને ઊડા ચિતનમા સેરવી દે છે આથી એ અસહાય અને ઓશિયાળી હોવાની પ્રતીતિ કરે છે

અહીં વિદાય લેતી સદીના ચોથા દાયકાના અતિમ ચરણના અમદાવાદનો પરિવેશ છે શહેરના દુર્ગની તૂટતી દીવાલ પછી નગરનુ કદ વધતુ ગયુ છે આ કદને આકારનુ સૌષ્ઠવ નથી એટલે કદરૂપતા આપોઆપ આવી ગઈ છે અને ક્રમશ માનવસભ્યતા-માનવીય સદર્ભના સ્થાને કોમી તનાવનો વિકાસ થતો ગયો છે અમદાવાદના વિકાસની આ તસવીર છે ક્યારેક 'પોળના છાપરેથી નખાયેલા એક નાના પથ્થરથી અમદાવાદ ભડકે બળે છે' એટલા અંશે નવલકથાનુ દસ્તાવેજી મૂલ્ય પણ છે

માનવીય સદર્ભ તૂટવાની સમાતરે યહૂદી નારીના જીવનની સાકળ શિથિલ થતી ગઈ છે એ માને છે 'જે કઈ દિવસે સર્જું છુ - તે બધુ રાત્રે તૂટી જાય છે' એને પોતાનુ જીવન માણેકબાબા જેવુ લાગે છે હિસક વાતાવરણ વચ્ચે એ જીવે છે અને ધીમે ધીમે તૂટતુ-ભાગતુ જાય છે એનુ આતરિક અસ્તિત્વ છતાય એ જીવે છે એણે પરણવાનો વિચાર તો ઠુકરી દીધો છે એનુ કારણ એ છે કે એને ડર છે કે એ દીકરીને જ જન્મ આપશે જે પરપરા મુજબ યહૂદી હશે એ એને બહારની દુનિયાથી અલગ રાખવા પ્રયત્ન કરશે એવા વિચાર-કાર્ય પર નિયત્રણ રાખશે એને ઇઝરાયલ જવાનુ કહેવામા આવશે પણ એ નહીં જાય - એની સભાળ રાખશે જેમ યહૂદી નારી પોતે અત્યારે સભાળ રાખી રહી છે - જીવી રહી છે તેમ આ અનત વિષચક્ર છે યહૂદી નારી આ વિષચક્રમા અટવાયેલી છે માનસિક તાણમા ગૂચવાયેલી છે એનુ મન સકોચાતુ જાય છે કશાક ડર તળે, ભયના ઓથાર તળે એ જીવન પસાર કરે છે સઘર્ષ એના જીવનનો સૂર છે એના ભાગ્યમા રહ્યુ છે ઓશિયાળાપણુ કદાચ આ જ આ નવલકથાનુ મધ્યબિંદુ છે - હાર્દ છે

આ નવલકથાનું રમ્ય પાસું છે એસ્થર ડેવિડની ભાષાશૈલી. ગદ્યની નાજુક તરાહ કથાને રૂપવતી બનાવે છે. કોઈ પણ પાનું ઉઘાડીને વાંચીએ તોપણ આનંદની માત્રામાં ઓછપ નથી અનુભવાતી. કેટલાંક વાક્યો મન પર દીર્ઘ છાપ મૂકી જાય છે. અને આ નવલકથા વિદાય લેતી સદીની મનોવ્યથાનો આયનો બની રહે છે. એની વિશ્વ સાહિત્યના વિશાળ ફલક પર સ્વીકૃતિ થશે તો આ નવલકથા શિષ્ટ ભારતીય સાહિત્યની સશક્તતાને છતી કરશે જે આપણી ગુર્જરભૂમિનું ગૌરવ બનશે.

વર્ષોથી પછી ગુજરાતી ભાષામાં અલબત્ત, અનુદિત નવલકથા વાંચવા મળી. હું વીતેલાં વર્ષની આ એક રમ્ય ઘટના ગાણું છું. રેણુકા શેઠના સ્મરણ સાથે - જેણે આ નવલકથા ગુજરાતીમાં ઉતારી.

❖

એક સાહસયાત્રા નામે સાહિત્યસર્જન

મુલ્કરાજ આનંદ

મારી વાર્તાઓમાં મેં જે કંઈપણ લખ્યું છે, એ શબ્દ સૃષ્ટિ પાછળની પ્રેરણા વિશે હું જ્યારે વિચારું છું ત્યારે અનુભવું છું કે મારામાં એક તીવ્ર ઝંખના હતી કે કેવી રીતે લોકો સુધી હું મારી વાત પહોંચાડું, લોકો મને સમજે અર્થાત્ લોકોનો સ્નેહ મને મળે. જો લેખન પાછળનો મૂળ આશય લોકોનો સ્નેહ પામવાનો હોય તો શબ્દો હૃદયના ઊંડાણથી પ્રગટે છે. સંવેદનશીલ હૃદયો દ્વારા અનુભવાયેલી દર્દભરી અનુભૂતિઓ માનવ સંવેદનાઓના રૂપમાં અભિવ્યક્તિ પામે છે.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં શિષ્ય ગુરુને પૂછે છે, 'હું આ જીવનનું શું કરું?' ગુરુ ઉત્તર આપે છે, 'પોતાની જાતને પૂછો, હું ક્યાંથી આવું છું અને મારે ક્યાં જવાનું છે?'

અલ્લામા ઇકબાલે મને કહ્યું હતું કે તેમની લાંબી કવિતા 'અસરાર-એ-જિંદગી' આ જ ઉદ્દેશ્યથી લખવામાં આવી હતી. એમણે કહ્યું હતું કે જ્યાં સુધી વ્યક્તિને સત્યનો સાક્ષાત્કાર નથી થતો અને તે પોતાની જાતને માન અને સમ્માનથી તથા પ્રવંચના અને પાખંડથી મુક્ત નથી કરી લેતી ત્યાં સુધી તે પૂર્ણ અને પવિત્ર નથી થઈ શકતી.

સત્યની શોધમાં હું પશ્ચિમ તરફ ગયો. દર્શનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો મારે જાણવા હતા. પ્લેટો, પ્લૂટિનસ, કાન, હીગલ વગેરે દાર્શનિકોએ જે ગહન તથ્યો, પરિકલ્પનાઓ અને વિચારોને રજૂ કર્યાં હતાં, મને એવું લાગ્યું કે જાણે આ બધું માનવજીવનને સ્પર્શતું નથી. ગટેનો ફાઉસ્ટ શેતાનને પોતાનો આત્મા માત્ર એટલા માટે વેચવા માગતો હતો કે જેથી તે સંસારને જીતી શકે અને એક અહંકારી બુદ્ધિવાદીનું પ્રતિરૂપ બની શકે. મારે આમતેમ ભટકવું નહોતું. કલ્પનાલોકમાં ઉડ્ડયન કરવાનું કે અહંકારી બનવાનું મને પસંદ નહોતું. મને એ પણ મંજૂર નહોતું કે હું રોજબરોજની સામાન્ય જિંદગીમાં ડૂબી જઉં.

અસ્તિત્વવાદી નિરાશાથી ઘેરાઈને મેં મારી વાર્તા 'લોસ્ટ ચાઈલ્ડ' લખી. મને એમ હતું કે કદાચ આ રઝળપાટના માધ્યમથી મને રસ્તો મળી જશે. સ્મૃતિઓ તમારા અંતર્જગતને યથાર્થમાં પ્રતિબિંબિત કરવામાં મદદ કરી શકે છે. મને ઉપનિષદના ગુરુ દ્વારા શિષ્યને અપાયેલી સલાહ યાદ આવી. ત્યાર પછી મેં હું કોણ છું, ક્યાંથી આવ્યો છું અને ક્યાં જવા માગું છું તે જાણવા માટે આત્મસ્વીકૃતિ પર લખવાનું શરૂ કર્યું.

આત્મખોજ માટેના મારા બધા સવાલોનો ઉત્તર હતો - મારા માતાપિતા કે જેઓ મને આ

સંસારમાં લાવ્યાં અને મારું પાલનપોષણ કર્યું. મારી સૌ પ્રથમ સ્મૃતિ માનાં થાન સાથે અને પિતાના ક્રોધના વિરોધમાં માનો પ્રેમ મેળવવા ઇચ્છતા બાળકના અહમ્ સાથે જોડાયેલી છે. પિતાના ગુસ્સાની પરવા કર્યા વગર મેં એક સાહેબના બગીચામાં ઘૂસી એક ફૂલ તોડવાનું સાહસ કરી લીધું. મારી આંગળીઓમાં કાંટા વાગ્યા અને હું રડી પડ્યો બાગના માળીએ મને આશ્વાસનના રૂપમાં એક ગાજર આપ્યું.

મોટાં બાળકો મને તેમની સાથે રમવા નહોતાં દેતાં કેમ કે તેમના અંદરોઅંદરના ઝઘડામાં મને ક્યાંક વાગી જાય. આથી હું માની લોકકથાનો રાજકુમાર રસાલુ બની ગયો. જે વિશ્વવિજય માટે પોતાના સફેદ ઘોડા પર નીકળે છે. એક લાકડી મારો સફેદ ઘોડો બની ગઈ હતી.

સૈનિકો શત્રુઓનું નિશાન તાકવાના મહાવરા અર્થે ધણધણતી બંદૂકોના અવાજથી ઉંમર કરતાં મોટા લાગવાની મારી ઇચ્છા દબાઈ ગઈ

મારી માએ મને ક્રૂર ગોરાઓને સજા દેવા માટે ભટકતા ફરતા પ્રેતાત્માઓની વાત કરી હતી, જેમને યુદ્ધમાં મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. મા ગોરાઓને રાક્ષસ કહેતી અને તેમના દ્વારા મારી નંખાયેલા લોકોની આત્માઓનો ભય મારા મન પર છવાઈ ગયો હતો. મને અંધકારની અને બપોરના સન્નાટાની બીક લાગતી. ચમકતા પ્રભાત જેવો ચહેરો ધરાવતો હું પાંચ વર્ષની ઉંમરે બહુ અનિચ્છાથી શાળાએ જતો. શાળામાં મારા શિક્ષક જાડી બુદ્ધિના ગરીબ બાળકોના મગજમાં શબ્દોનો પ્રવેશ કરાવવા માટે ફૂટપટ્ટીનો ઉપયોગ કરતા. બીજા સુખી ઘરના બાળકોની માફક મેં પણ 'સબેરે જો કલ આંખ મેરી ખુલી' કવિતા કંઠસ્થ કરી લીધી હતી. બુધ્ધુ બાળકોને ફૂટપટ્ટી મારવાનું કામ મને સોંપાતું. હું એમને ખૂબ ધીમેથી મારતો પરંતુ શિક્ષકે મારા હાથ પર ફૂટપટ્ટી ફટકારીને મને શીખવ્યું કે કેવી રીતે મારવું. પરિણામ એ આવ્યું કે પછી શાળાના મેદાનમાં બાળકો મને ઘેરી વળતા અને હું બેહોશ ન થઈ જઉં ત્યાં સુધી મને મારતાં મોટાં બાળકો સાથે મને રમવાનું મન થતું પણ તેઓ મને દૂર રાખતાં. મોટાંઓ દ્વારા નાના પર થતી ક્રૂરતાનો મને ત્યારે અનુભવ થયો.

હું બીજા ઉપેક્ષિતો સાથે રહેતો. અછૂતોમાંથી માત્ર 'બખા'ને અમારી ટીમમાં એ શરતે પ્રવેશ મળ્યો હતો કે તે કોઈને અડકશે નહી અને અમારી ટીમને વિજયી બનાવશે. અમે બંને માછલી પકડવા નદીકિનારે જતાં. બાજુના ગામમાં તે આંબાના ઝાડ પરથી કેરી પાડતો અને હું તે કેરીઓ મારી ઝોળીમાં એકઠી કરતો. હું તેની પાસેથી પંજાબી લોકગીતો શીખ્યો હતો. બખો આ ગીતો તેની મા પાસેથી શીખ્યો હતો. એકવાર એક ઝઘડામાં મારા માથામાં અણીદાર પથ્થર વાગી ગયો અને તે મને ઘરે લઈ આવ્યો. પણ તે મને અડક્યો હતો. આથી મારી માએ તેને બહુ કડવાં વેણ કહ્યાં. મને સ્નાન કરાવી મારી અપવિત્રતા ધોઈ બખો બિચારો આંસુભર્યા નયને ત્યાંથી પાછો ફર્યો હતો. તેના તરફનો આ અન્યાય મારા હૃદયમાં ઊંડે સુધી ઊતરી ગયો હતો. આમ બખો મારી પ્રથમ નવલકથા 'અછૂત'નો નાયક બન્યો

ગોરા સાહેબોનો પોતાનાથી નીચલી કક્ષાના હિંદી સાહેબો પ્રતિ દ્વેષપૂર્ણ વ્યવહાર, મોટા અધિકારીઓ દ્વારા નવા જોડાયેલાઓને અપાતી ગાળો, શિક્ષિતોનો અશિક્ષિતો પ્રત્યે અપમાનભર્યો વ્યવહાર, ગામડેથી આવેલા મારા મામાઓ તેમ જ મારા પોતાના શહેર અમૃતસરના ગંદા કપડાંવાળા લોકો પ્રત્યે મારા શિક્ષિત પિતાની ઉપેક્ષાપૂર્ણ દૃષ્ટિ અને કડવી વાણી, ક્રૂર હાથો તથા અહંકારી લોકો, આ બધાંએ મને વિદ્રોહી બનાવી દીધો હતો.

'હું પણ સિંહની જેમ ત્રાડ પાડી શકું છું'

મોહન હાંડીકર

મૂળ નામ તો જેરામભાઈ પણ પિતાજીએ સંબોધેલું. આ નામ જ લોકજીભે રમતું થઈ ગયું. ગામનાં નાનાં ટેણિયાં પણ ૮૨ વર્ષના આ દાદાને દોસ્તની જેમ એકવચનમાં જ બોલાવે. 'જેક,' તમે એને પૂછો કે જેરામભાઈનું ઘર ક્યાં? તો બોલશે નહીં. તમારા તરફ જોયા કરશે. પણ તમે પૂછો કે પેલા જેકભાઈ? તો એ તરત ખીલી ઊઠશે. આંખોમાં ચમક આવી જશે. રમત મૂકીને એ તમને ઘર બતાવવા આવશે. આ જેકભાઈ.

તમે સામેથી પૂછો નહીં તો, જાણો નહીં તો, ખબરે ન પડે કે આ એક જીવંત માણસ છે. જીવંત વ્યક્તિત્વ છે. ૮૨મે વરસે પણ આ માણસ યુવાનોને શરમાવે તેવા તરવરાટથી, તમન્નાથી, તોરથી, ગામનાં વિકાસનાં કામોમાં ઓતપ્રોત રહે છે. પછી એ બાલમંદિરનું કામ હોય, પ્રાથમિક શાળાનું કામ હોય, હાઈસ્કૂલનું કામ હોય, આચાર્ય મણિભાઈ ટ્રસ્ટનું કામ હોય કે ગાંધીસ્મૃતિ મંદિરનું કામ હોય. જેકભાઈ દરેક કામમાં હાજર. ખબરદાર, દિલદાર.

ગામ પ્રત્યેનું અને કામ પ્રત્યેનું મમત્વ એવું કે ઘસાઈ છૂટે. રવિશંકર મહારાજની સાથે જેલમાં રહેલાને? એમનો ચેપ તો લાગે ને? 'ઘસાઈને ઊજળા થઈએ' દાદાનો એ જીવનમંત્ર એમણે એમની રીતે પોતાના જીવનમાં આત્મસાત કરી બતાવ્યો. ગામનું કોઈ પણ હોય, પૈસા વિના અટકે નહીં. નથી, તો લો. કામ કરો. કામ ચાલવા દો. આ એમનો મુદ્રાલેખ.

હમણાં ભારત વિદ્યાલય કરાડીનો અમૃત મહોત્સવ ઊજવાયો. ત્યારે એમની આ ઉદારતાનો પરિચય થયો. 'સ્મરણિકા' તૈયાર કરવાની હતી. તેની સંપાદનની જવાબદારી મને સોંપાયેલી. એટલે એકવાર મેં પૂછ્યું: 'આમાં તો ૫૦-૬૦ હજાર રૂપિયા ખર્ચ થાય તેમ છે. તમારી ગણતરી શું છે?' મને કહે: 'એની ચિંતા ન કરો. થઈ રહેશે. કામ સારું થવું જોઈએ.' ત્યારે કમિટી પાસે માંડ થોડી સિલક. ૧૦૦-૨૦૦ જેટલા ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ, મહેમાનો, વિદેશોમાંથી આવવાના. મકાનોને શણગારવાનું, રંગરોગાન કરવાનું, ભોજનાદિ વ્યવસ્થા કરવાનું કામ તો હજુ બાકી. પણ કામ માટેની નિષ્ઠા ગજબની! મિત્રો વિશેનું માપ પણ પાક્કું! અમૃત મહોત્સવ રંગેચંગે ઊજવાયો. શાળા માટે, ગામ માટે, એ એક અવિસ્મરણીય સંભારણું બની રહ્યો. આવેલા મિત્રો, શુભેચ્છકો, સહૃદયીઓ, એટલા બધા ખુશ કે આઠ લાખ રૂપિયા સામેથી આપ્યા. ઉમળકાથી આપ્યા. પૈસા વિના સમાજનાં કામો અટકે નહીં. ઉત્સાહ હોય તો. લોકભાગીદારી હોય તો. તે કરાડીએ ફરી સાબિત કરી બતાવ્યું.

કાંઠાવિભાગની આ તાસીર છે. ગામેગામ આવાં સંગઠનો છે. મંડળો છે. યુવાનો છે. આગેવાનો છે. જેઓ પાઈનીય ઘાલમેલ વિના ઊલટથી ગામનાં વિકાસનાં કામોમાં સક્રિય રહે છે. એ જ સાચું ધન છે કાંઠાનું. રાજકારણના પ્રદૂષણે હજી સુધી તો એને અભડાવ્યું નથી. ઇન્શાઅલ્લા!

જેકભાઈ આજે સમગ્ર કાંઠાવિભાગના પ્રાથમિક અને હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ માટે, તેમના શિક્ષણનું સ્તર ઊંચું આવે તે માટે, રમતગમત ક્ષેત્રે તેઓ ઝળકે, તેમનું કૌશલ ખીલે, ગુટકા માવાના રસપાનથી રસાયેલાં વકટલેણ કરતાં તેમનાં શરીર વધુ કસદાર અને કૌવતવાળાં બને તે માટે, ન્યૂઝિલેન્ડ સરકાર તરફથી તેમને જે પેન્શન મળે છે તેમાંથી, છેલ્લાં ૮-૧૦ વરસથી વરસે ૫૦-૬૦ હજાર રૂપિયા ખેરાત કરે છે. આ જાણ. વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ માટે પોતાની અંગત બચતમાંથી

આટલી ઉદારતાથી કોઈ વ્યક્તિ ફાળો આપે, અમારા વિભાગમાં તેવું મારી જાણમાં તો નથી. હશે પણ ખરા.

એટલે આ માણસ મને ગમે છે.

પોતે તો સંજોગોને કારણે, પરદેશ જવું પડ્યું એટલે ભણી શક્યા નહીં. પણ સમાજનાં બાળકો સરસ ભણે, પૈસાને વાંકે કોઈનું ભણતર અટકે નહીં તેની સતત ચિંતા

વિદ્યાર્થીઓ માટેની તેમની આવી લાગણીનો એક પ્રસંગ સામાપુરના કેશવભાઈ એમ. પટેલે મને કહ્યો તેઓ ૧૯૫૯માં શાળામાં S S C માં અભ્યાસ કરતા હતા. સામાપુરના બીજા બે વિદ્યાર્થીઓ પણ હતા. રોજ ચાર કિલોમિટર ચાલીને જાય ચાલીને આવે. તેમની ઇચ્છા S S C.માં ગણિત રાખવાની. શાળાના પ્રિન્સિપાલ વહીવટી કારણોસર એમને ના પાડતા હતા. જેકભાઈ તે વખતે ન્યૂઝિલેન્ડથી આવેલા. તેમણે વિદ્યાર્થીઓની દલીલો સાંભળી. તેમને થયું કે આવા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને ગણિત જેવો ગમતો વિષય લેવા દેવો જોઈએ. તેમણે પ્રિન્સિપાલને પૂછ્યું. પ્રિન્સિપાલે ખુલાસો કર્યો કે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ માટે વ્યવસ્થા ન થઈ શકે. આર્થિક પ્રશ્ન પણ ખરો જેકભાઈએ કહ્યું - તમે ગમે તેમ કરીને આ ત્રણને ગણિત લેવા દો. આર્થિક જવાબદારી મારી. એમની એ શુભ લાગણીને કારણે વિદ્યાર્થીઓ ગણિત રાખી શક્યા ને ૬૦ ટકાથી વધુ માર્ક્સ મેળવીને પાસ પણ થયા. કેશવભાઈ આજે ચેમ્બુરની ફર્ટિલાઈઝર કંપનીમાં ક્લાસવનના ઑફિસર છે એક નાનો સંકલ્પ માણસને ક્યાંનો ક્યાં પહોંચાડે છે!

જે સમાજમાં પારકી છઠ્ઠીના આવા જાગતલ હોય તે સમાજ સદ્ભાગી. તેની ઈર્ષા કરજો.

એમણે આપણી સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની લડત વિશેનો આંખે દેખ્યો જે અહેવાલ લખ્યો છે (એક સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીનાં સંભારણાં, આનંદ પ્રકાશન મંદિર) તેનાથી હું પ્રભાવિત થયો છું.

જૂની પેઢી માટે આ પ્રસંગો જૂના અને જાણીતા છે. આવનારી પેઢી માટે આ પ્રસંગો પ્રેરણારૂપ બનશે.

જ્યારે તેઓ જાણશે કે આપણા દેશને આવી રીતે આઝાદી મળેલી. અમારા વડીલોએ તેમાં આવી આવી કુરબાનીઓ આપેલી ત્યારે

જેમ એટનબરોની ગાંધી ફિલ્મ જોઈને આ જગતને વિસ્મય થયું - 'આ ગાંધી?'

તેવું કંઈક.

આપણો દેશ જ્યારે આઝાદીની લડત લડતો હતો ત્યારે કાંઠા વિભાગના લોકોએ તેમાં કેવો ભાગ ભજવેલો, કેવાં કેવાં કષ્ટો વેઠેલાં, કેવાં કેવાં બલિદાનો આપેલાં, માથે મોતનું કફન બાંધીને ઘરબાર છોડીને, દિવસો સુધી, મહિનાઓ સુધી, વરસો સુધી, કેવી કેવી યાતનાઓ વેઠેલી જેલનાં કષ્ટો વેઠેલાં, તેની રોમાંચક અને રૂંવાડાં બેઠાં થઈ જાય તેવી કથા અહીં થોડાંક પાનાંમાં છે. મટવાડના ગોળીબારમાં ત્રણ જણા શહીદ થયેલા. તેમાં મગનભાઈની ઉંમર તો માત્ર ૧૬ વરસ. મૂછનો દોરો માંડ ફૂટુંફૂટું કરે ઊજળી આવતી કાલ હજુ જોણે જોવાની, માણવાની, તેના નસીબમાં પોલીસની ગોળી આવી પડી! દેશની આઝાદી ખાતર ૧૬ મે વરસે જ લીલા સંકેલાઈ ગઈ! કાળને પણ શું કહીએ? દેલવાડાના લોકોની દિલાવરી, સહાનુભૂતિ, લાગણી, પ્રેમ પણ દાદ! કેવો હશે એ જમાનો? કેવાં હશે એ લોકો? દિવસો સુધી તમને તમારાં ઘરબાર યાદ ન આવે તેવી રીતે તમને કોઈ સાચવે એવું બને કે? દેલવાડાનાં એ દિલદાર લોકોને સો સો સલામ! દેશ પ્રત્યેના પ્રેમને કારણે મોટું

મન રાખીને હસતાં હસતાં તેમણે આ બધું કર્યું. તેનું મૂલ્ય કંઈ જેવું તેવું નથી.

આવતી કાલનાં બાળકો જ્યારે આ જાણશે ત્યારે તેમની છાતી ફાટફાટ થશે.

જેકભાઈને અનાયાસે જ નરસિંહભાઈ પરીખ અને અંબાલાલ સારાભાઈના સંપર્કમાં આવવાનું બન્યું. તેનું વર્ણન પણ સરસ છે. સંતર્પક છે. કપૂરના દીવા જેવું. ગુજરાતના શ્રેષ્ઠી, મિલમાલિક અંબાલાલ સારાભાઈ જેકભાઈને પાણીનો ગ્લાસ આપે! ગાંધીજીના નિકટના સાથીદાર નરસિંહભાઈ એમનાં તરફનાં આંતરિક ખેંચાણને કારણે કરાડી સુધી મળવા આવે! કેવી ખુશનસીબી!

આ માણસનો સ્વભાવ તો જુઓ!

૧૯૪૬માં માત્ર ૩૦ વરસની વયે બીજીવાર પરદેશ જાય છે. સિંગાપોરમાં એક મહિના સુધી સ્ટીમરને ફરજિયાત રોકાવું પડે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધને કારણે આખું સિંગાપોર શહેર તારાજ થઈ ગયું છે. અજાણ્યું શહેર! ત્યાં આ માણસ એક મિત્રની સાથે સહપ્રવાસીઓનાં ભોજન માટે સીધુંસામાન લેવા જાય છે, મિત્રની સાથે મળીને સૌ માટે રસોઈ પણ બનાવે છે.

જેલમાંથી ભાગી છૂટવાનો પ્લાન થતાં ડુપ્લીકેટ ચાવીથી તાળું ખોલે તો છે. પણ બંધ આગેવાન મણિભાઈ પણ મુંઝાય જાય છે. આ માણસ સિફતથી, કુનેહથી વૉર્ડર પાસેથી ચાવીનો ઝુમખો માગી લે છે. એ જ ચાવીથી તાળું વાસી દે છે. સૌ આફતમાંથી ઊગરી જાય છે.

પુસ્તકમાં ગમ્મત ગુલાલના પ્રસંગો પણ ઠેર ઠેર છે. તેમાંથી પણ તેમના સ્વભાવની એક ઝલક ઊપસે છે.

રામભાઈ કેદીઓના વધેલા રોટલા ભેગા કરી વાંદરાને ખવડાવે છે. વાંદરા રામભાઈની અડખેપડખે ટોળે વળીને ટાંપીને બેઠા છે. ત્યાં એકાએક હૂપ હૂપ કરતો એક નપૂંછિયો વાંદરો ટોળામાં ટપકી પડે છે. વાંદરા ગભરાઈ જાય છે. રામભાઈના માથા પર થઈને ભાગી છૂટે છે. રામભાઈ કહે છે - જેક, તેં બધી મજા બગાડી મારી!

આચાર્ય મણિભાઈ લીંબડા નીચે બેઠા છે. સમાધિ અવસ્થામાં. જેકને ટિખળ સૂઝે છે. સિફતથી એક ચકલી પકડીને ખિસ્સામાં સરકાવી દે છે. પછી મણિભાઈ પાસે પહોંચે છે. ઠાવકાઈથી કહે છે - મણિભાઈ, તમે કહો તો પલકવારમાં આ બધાને જેલમાંથી ભગાડી મૂકું.'

મણિભાઈ પોતાના આ શિષ્યને ઓળખે. એટલે પૂછે - 'એ કઈ રીતે?'

ચેલો પણ ગુરુને ચડી જાય એવો. એમનાં મોં પાસે હાથ લઈ જઈને ચકલી ફુરરર કરતી ઊડાડે. પછી કહે - 'આ રીતે.'

મણિભાઈ પણ હસી પડે છે.

એકવાર જેલમાંથી ભાગી છૂટવાનો પ્લાન કર્યો. આજકાલ કરતાં નિર્ણય થતો નથી, ત્યાં બાજુના વોર્ડનાં કેદીઓ ભાગી છૂટે છે. સત્તાવાળા સતર્ક બની જાય છે. સાવચેતી ખાતર આ છ જણને બેડીઓ પહેરાવી દે છે. કેસરી સવારે સમાચાર આપે છે. 'જેક, પેલા ભાગી ગયા જો.'

જેક કહે: 'ભાગી જ જાય ને. હિંમત જોઈએ. હવે આ સરકારી જાગસ પહેરીને ફર્યા કરો. મજા કરો.'

લલ્લુભાઈ મકનજી તો સ્વભાવે ધીરગંભીર. સાબરમતી જેલમાં જેક નિયમિત કસરત કરે. તેને જોઈને લલ્લુભાઈને પણ મન થયું. વાતવાતમાં જેકને કહ્યું: 'જેક, મારે પણ કસરત કરવી છે.'

જેક કહે - 'ભલે.'

પછી લલ્લુભાઈ પૂછે - 'જેક, મારી છાતી કેવી લાગી?'

અને જેક જેનું નામ કહે: 'લલ્લુભાઈ, ઘડો ગોબાઈ ગયો હોયને તેવી '

લલ્લુભાઈ પણ મરકમરક હસે છે

હાસ્યનો ખજાનો છે. આ માણસની પાસે. જેણે બંકુલ ત્રિપાઠી, બોરીસાગર કે વિનોદ ભટ્ટનું નામ પણ નથી સાભળ્યુ તેવા ગામડાંમાં રહેતા એક પાણીદાર માણસની પાસે હ્યૂમરની જે કળા છે તે જુઓ! જેના વડે એ જેલના કપરા દિવસોને પણ સહ્ય બનાવે છે.

એ મને વાતવાતમા ઘણીવાર સંભળાવે છે મોહનભાઈ, મને તમારા લોકોની જેમ લખતાં નથી આવડતું, હું મૌન રહુ છું

હવે આ પ્રાથમિક શાળાનું ભણતર પણ પૂરું નથી કર્યું તેવા માણસે આ પુસ્તકમાં કાંઠાવિભાગ બાજુ બોલાતી સુરતી લોકબોલીનો જે ઉપયોગ કર્યો છે તે જોજો. લોકબોલીમાં જે મીઠાશ છે, જે ગરિમા છે, જે તાકાત છે, જે જુસ્સો છે, તે જોજો અનાયાસે કેવાં પ્રગટ થયાં છે! આ વિસ્તારની લોકબોલીનો આટલો સરસ, સુંદર, સુયોગ્ય ઉપયોગ મેં બીજે જોયો નથી.

લોકબોલી પણ આવે છે તો લોકોના રોજબરોજના જીવાતા જીવનમાંથી. આપણું ૮૦ ટકા લોક જે જીવે છે, આચરે છે, અનુભવે છે, તેમાંથી તેના શબ્દો આવે છે, લોક શું છે તેનું પ્રતિબિંબ છે એ. અરીસો છે એ લોકજીવનનો, નાડીસંબધ છે એની સાથે એને.

આ પુસ્તકમાં આવતા થોડાક શબ્દો નોંધ્યા છે મેં.

તિહરા, દગડા, ગબેકી, દદૂડી, ભોર, ઘચરતા, પાઘણ, રવત, કાઠી, રોયલી, પઢાર, આરબાં, કડી, પલબાણ, ફાલકું, તફડાં, નિજર, હરબોળાં, ટાપરો, ફણિયા, ફામરા.

આમાંથી આ શબ્દો સાર્થ જોડણીકોશમાં છે

દગડા, ગબરૂ, દદૂડી, ઘચરતા, પાઘણ (પાગર) કાઠી, રોયલી, પઢાર(પડસાળ) ફણિયું (ફેણ જેવા આકારનું)

આ શબ્દો નથી.

તિહરા, ભોર, રવત, આરબાં, કડી, પલબાણ, ફાલકું, તફડાં, નિજર, હરબોળાં, ટાપરો, ફામરા

ફામરા એટલે ફાર્મર(ખેડૂત) તેનું અપભ્રંશ ફામરા.

આરબાં એટલે અરબસ્તાનમાંથી આવેલું કંદમૂળ (બટેટા)

ગુજરાતીમાં દોડવું, ઝડપથી દોડવુ, અતિ ઝડપથી દોડવું - એક જ ક્રિયા માટે વપરાતા આ શબ્દો છે આ ત્રણેનો ભાવ વ્યક્ત કરતો લોકબોલીનો આ શબ્દ છે - ગબેકી.

આ જ ભાવ વ્યક્ત કરતો એક બીજો શબ્દ આ પ્રદેશમાં વપરાય છે - રોણી માર. પણ આ પુસ્તકમાં એ વપરાયો નથી.

તફડાં એટલે જેમાં ગલેલી - ગેદલી - હોય તે ફળ.

પલબાણ જેને આધારે સઢ બાંધવામાં આવે છે.

ભાષાશાસ્ત્રીઓનો આ વિષય. બોલીવિજ્ઞાનની બાબતમાં તો ડૉ. શાંતિભાઈ આચાર્ય કે ડૉ. ભાયાણી સાહેબ અધિકારપૂર્વક કહી શકે. મારું એ ક્ષેત્ર નહીં. એટલે અટકું.

- માણસ પોતાની અંદર કશુંક હોય છે. એ પ્રગટ થાય છે ત્યારે જ એને ચેન પડે છે. પછી એ શબ્દો દ્વારા પ્રગટ થાય, શિલ્પ દ્વારા પ્રગટ થાય, સંગીત દ્વારા પ્રગટ થાય, નૃત્ય દ્વારા પ્રગટ થાય, કે

રમતગમત દ્વારા પ્રગટ થાય. પ્રગટ થાય ત્યારે જ એને જંપ વળે છે. તૃપ્તિનો અનુભવ થાય છે. માણસ પોતાના ઉચ્ચોચ્ચ ધ્યેય માટે સર્વસ્વ સમર્પિત કરે છે. ત્યારે જ તેને આવી પરમતૃપ્તિનો અનુભવ થાય છે. એ રીતે એને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. આત્માની ઓળખ થાય છે.

આ સંદર્ભમાં સૂફી કવિઓનું એક જાણીતું દૃષ્ટાંત બહુ સૂચક છે.

સિંહનું એક તાજું જન્મેલું બચ્ચું. સિંહનાં ટોળામાંથી છૂટું પડી ગયું. ઘેટાંઓનાં ટોળામાં ભળી ગયું. ઘેટાંઓની જેમ જ બોલે, ચાલે, હરે, ફરે, ચરે, રમે. ઘેટાંની સાથે રહીને અસલ ઘેટાં જેવું જ બની ગયું. એને ખ્યાલ જ નહીં કે એ સિંહનું બચ્ચું છે. અચાનક એક સિંહની નજર પડી. એણે જોયું. ઘેટાંની વચ્ચે આ તો એક સિંહબાળ છે. સિંહે ગર્જના કરી. ઘેટાં બધાં આઘાંપાછાં થઈ ગયાં. પછી સિંહ પેલા બચ્ચાને લઈને ચાલવા માંડ્યો. અરીસા જેવું એક સરોવર આવ્યું. તેમાં સિંહે બચ્ચાને એનું પ્રતિબિંબ બતાવ્યું. બંને એક છે તેની પ્રતીતિ કરાવી. પછી જોરથી ત્રાડ પાડી. પહાડમાં એના પડઘા પડ્યા. અત્યાર સુધી બચ્ચું ઘેટાંની જેમ જ બોલતું હતું. આ ત્રાડથી એને ભાન થયું. લાવને, હું પણ ત્રાડ પાડું. એણે પહેલીવાર ત્રાડ પાડી. એને પ્રતીતિ થઈ ગઈ. હું પણ સિંહની જેમ જ ત્રાડ પાડી શકું છું. ફરીવાર ત્રાડ પાડી. બસ, ત્યારથી એને એનામાં રહેલી સાચી શક્તિનો ખ્યાલ આવી ગયો.

આપણું પણ આવું જ હોય છે. શક્તિ તો હોય છે. ખ્યાલ નથી હોતો. અહેસાસ નથી થતો, ઓળખ નથી થતી. કોઈ મનગમતા કામમાં એનો વિનિયોગ થાય છે ત્યારે જ એની સાચી ઓળખ થાય છે.

આ પુસ્તક આ રીતે પણ તપાસવા જેવું છે.

આપણા દેશની આઝાદીની લડત વિશે જૂજ પુસ્તકો લખાયાં છે. તેમાં પ્રાદેશિક સ્તરે પણ કેવા કેવા પ્રયત્નો થયા છે, કેવાં કેવાં આંદોલનો થયાં છે, તેનો આંખે દેખ્યો અહેવાલ આપતું. આ પુસ્તક એક ઉમેરણ છે. મેળવણ છે.

આમીન.

❖

ગાય-જો-દરો

બી. કેશરશિવમ્

મોહન-જો-દરોનો અર્થ થાય છે મૃત માનવીઓનો ઢગલો કે ટેકરો. હું જ્યાં જન્મ્યો, ઊછર્યો ને મોટો થયો એ જગાનું નામ છે ગાયોનો ટેકરો એટલે કે ગાય-જો-ડેરો. મોહન-જો-દરોને શોધી કાઢવા ખૂબ ખોદકામ કરવું પડ્યું હશે. ગાય-જો-દરો માટે આવા ખોદકામની જરૂર નથી. મોહન-જો-દરોની સંસ્કૃતિ ગઈ કાલની વાત છે જ્યારે ગાય-જો-દરોની સંસ્કૃતિ વર્તમાનની વાત છે. એને જાણવા કોઈ પુરાતત્ત્વવિદ્‌ની જરૂર નથી. ખુલ્લી આંખે તમે ને હું; નાનાં ને મોટાં, ગરીબ-તવંગર સૌ જોઈ શકે છે, વિના પ્રયત્ને. એ માટે કોઈ તજ્જ્ઞોની જરૂર નથી. ગાય-જો-દરોની સંસ્કૃતિ આજે ધરતી પર શ્વાસ લઈ રહી છે છતાં હજુ ઘણાથી તે અજાણ છે.

અહીં જીવતી ગાયોનો ટેકરો હતો. કદાચ બધી ગાયો એક સામટી ઊભી રહેતાં, ટેકરા જેવું લાગતાં, ગાયોનો ટેકરો કહેવાતો હશે! દલિતોને ગાયની સાથે સરખાવીએ તો આ જીવતા માનવીઓનો ટેકરો હતો!

મારું કાયમી સરનામું છે, 'વણકર વાસ, ગાયોના ટેકરે, કલોલ (ઉ.ગુ.).' માત્ર 'ગાયોના ટેકરે' સરનામું લખી પત્ર મોકલો તોપણ મને મળી જાય કારણ કે પોસ્ટ ખાતું તેનાથી હવે જાણકાર થઈ ગયું છે. આ ગાય-જો-ડેરો વિશે તમે કોઈ પુરાતત્ત્વ ખાતાવાળાને પૂછશો તો તેમને કંઈ જ ખબર નહીં પડે. પુરાતત્ત્વ ખાતું માત્ર મોહન-જો-દરો, હડપ્પા ને લોથલ(મરેલાનો ઢગલો)ને જાણે છે. એનું કામ મરેલાનાં હાડકાં ને ખંડેરો શોધી કાઢવાનું છે. અહીં જીવતા માણસોનાં શરીરનાં ખંડેર છે. જ્યાં સુધી તે હાડકાંમાં નહીં ફેરવાઈ જાય ત્યાં સુધી પુરાતત્ત્વ ખાતું તેની સામે જોશે પણ નહીં. કલોલમાં ગાયોનો ટેકરો જાણીતો છે, એટલે શોધાશોધ કરવી પડે એમ નથી. મારું સરનામું 'ગાયોના ટેકરે' વાંચી કેટલાકને નવાઈ લાગતી. કેટલાક મને મજાકમાં પૂછતા:

"તમે ગાયોના ટેકરે રહો છો?"

હું 'હા' પાડતો. તે ફરી ગમ્મતમાં પૂછતા:

"તો પછી ગાયો ક્યાં રહે છે?"

પછી તો હું પણ મજાકમાં કહેતો:

"મારું પૂરું સરનામું વાંચો. ગાયોના ટેકરાની આગળ વણકર વાસ લખ્યું છે. ગાયો બધી વણકર વાસમાં રહે છે."

મારી મજાકમાં વ્યંગ ન હતો, કારુણ્ય હતું, એક વીતી ગયેલા ભવનું. દલિતોની સ્થિતિ ગાય જેવી હતી. આવા ગાય જેવા દલિતો વણકર વાસમાં રહેતા હતા. જરૂર પડ્યે તેમને કામ અંગે મજૂરીએ બોલાવી ગાયની જેમ દોહી લીધા પછી ડફણાં મારી હાંકી કાઢવામાં આવતા હતા. દલિતોનો નિવાસ ગામથી દૂર તો હોય જ પણ અમારો નિવાસ તો આમ ગામથી દૂર ગામઢોરો પાસે હતો. મારું આ સરનામું યાદ રહી જાય એવું છે. મારી નવલકથા 'શૂળ'ના ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય તરફથી રાખવામાં આવેલ લોકાર્પણ વિધિ પછી જાણીતા સાહિત્યકાર મુ. શ્રી મોહનલાલ પટેલ(કડી)નો આનંદ વ્યક્ત કરતો પત્ર આવ્યો હતો. એમનો પત્ર મારા ગાંધીનગરના સરનામે આવ્યો હતો છતાં એમના પત્રમાં મારા જૂના સરનામા 'ગાયોના ટેકરે'ને તેમણે સંભાર્યું હતું. છત્રીસ વર્ષ પહેલાં સને ૧૯૫૯માં 'ચાંદની'માં મારી વાર્તા 'રાતી રાયણની રતાશ' વાંચી એમણે મને 'ગાયોના ટેકરે'ના સરનામે અભિનંદનનો પત્ર લખ્યો હતો. 'ગાયોના ટેકરે'ને તે ભૂલ્યા ન હતા. ગાયોનો ટેકરો ભૂલ્યો ભુલાય એમ નથી. જો મુ. શ્રી મોહનલાલ તેને ભૂલી શક્યા ન હોય તો હું કેવી રીતે ભૂલી શકું? ગાયને માતા ગણવામાં આવે છે એટલે મારું સરનામું દેશના કોઈ પણ ખૂણે યાદ રહી જાય એવું છે.

આમ તો રબારીઓની ગાયો જ્યાં ઊભી રહેતી તેને ગાયોનો ટેકરો કહેવામાં આવતો. ત્યાં કોઈ એવો ટેકરો ન હતો. જૂના વખતમાં હોય તો તેની ખબર નથી કારણ કે અમે અહીં પાછળથી આવ્યા હતા. મારાં ઘૈડિયાં કહેતાં કે તેઓ આડેવાડથી હિજરત કરી અહીં આવ્યા હતા. અમારા કુટુંબમાં આડેવાડ પરથી કેટલાકે આડેવાડિયા અટક રાખી છે. મારી સમજણ આવ્યા પછી અમારે હિજરત કરવી પડી નથી છતાં આ હિજરતનો સિલસિલો હજુ ચાલુ છે. કેટલેક ઠેકાણે આજે પણ દલિતો તેમના વતનની શોધમાં નીકળી પડે છે. ગામના ત્રાસથી ગામ છોડીને હિજરત કર્યા છતાં તેમને કેટલેક ઠેકાણે હિજરતી ગણવામાં આવતા નથી; એ પણ આજના સમયની તાસીર છે.

કેટલીક ગાયોની પીઠ પરના ગૂમડા પર તે ગાયની પીઠ પર બેસી કાગડા ચાંચો મારતા. પોતાના પૂછડાથી ગાય તેને ઉડાડતી. કોઈ વાર આ ગૂમડા પર આકાશમાંથી ગીધ કે સમડી ઝાપટ મારતાં.

પેલી ગાય ચીસ પાડી ઊઠતી. અસ્પૃશ્યતા પણ હિંદુ સમાજનું ગંધાઈ ગયેલું ગૂમડું છે. આજે તેને ખોતરીને કેટલાક પોતાનો સ્વાર્થ સાધી રહ્યા છે. કોઈ કાગડાની જેમ ચાંચો મારે છે, તો કોઈ સમડીની જેમ ઝાપટ મારે છે, પણ પેલું ગૂમડું તો જેમનું તેમ જ રહે છે. આ ગાયે અમને શિંગડું માર્યું હોય, વગાડ્યું હોય તોપણ બોલી શકાતું ન હતું. ભૂલેચૂકે પણ તેને મારી શકાતું ન હતું. કેટલીક ગાયો બાજુના ઉકરડાઓમાંથી મેલું ખાતી છતાં તે ગાયમાતા કહેવાતી. અમારા મહોલ્લાના ઝેણાભાઈને મરેલી ગાયને ઉપાડીને જતાં, તેનું શરીર નીચે ઘસાતું જોઈ તરત જ એમને સાંભળવું પડ્યું હતું:

"દિયોર ઊંચકીને લઈ જાને!"

ગાય મરેલી હોય તોપણ તેને નીચે ઢસડી શકાય નહીં, એવી ગાયભક્તિ હતી! મરેલી ગાયના પેટમાંથી ગોરમટ નીકળે છે. બાળકોને વરાધ થઈ હોય તો તેના ઉપચાર તરીકે તે અકસીર ગણાતું હતું. કેટલાક સવર્ણો પોતાનાં બાળકો માટે આ ગોરમટ લઈ જતા હતા.

અમારો મહોલ્લો થોડો ઊંચાઈ પર છે. તે ગાયોના ટેકરાનો કદાચ એક ભાગ જ હશે. દલિતો ઊંચાઈ પર રહે તે કોઈને ન ગમે એટલે કદાચ આ ઊંચાઈમાં ભાગ પડાવવા ગાયો મોકલી હશે! આ ટેકરા પર પહેલાં કદાચ ગાયો જ બેસતી હશે! આજે ત્યાં ઊંટ, ઘેટાં-બકરાં, પાડા-પાડી અને સાંઢ પણ બેસે છે. હું નાનો હતો ત્યારે બગલમાં બેડું લઈને ત્યાંથી પાણી ભરવા નીકળતો કે કેડ્યમાં ટોપલી લઈ એંધરાં વીણવા નીકળતો ત્યારે ઘણી ગાયોને મેં ત્યાં બેઠેલી ને ઊભેલી જોઈ હતી. રબારીઓ તેમને ઘાસ નીરતા હોય, રબારીઓ ને રબારણો ગાયોને દોહતાં હોય, કોઈ કોઈ રબારણો ત્યાં છાણાં થાપતી હોય. કોઈને ભૂલેચૂકે અડી જવાતું તો અમારે માથે છાણાં થાપવાનું ચાલુ થઈ જતું. રબારીઓ શરીર પર અંગરખાં પહેરતા, રબારણો ચોળી પહેરતી, કેટલાંક તેને કાપડું પણ કહેતાં. એમાં આગળનો ભાગ ઢંકાયેલો રહેતો ને પીઠ ઉઘાડી રહેતી. કોઈ કોઈ વાર અમે ત્યાં આખલાને જોતા. તે ગાયો પર ચઢી જતો ત્યારે બાળસહજ ભાવે અમે ત્યાં તાકી રહેતા. કોઈ કોઈ વાર ગાય સીધી ઊભી ન રહેતી હોય ત્યારે પેલા રબારી સાંઢને સંવનનમાં મદદ કરતા. અમને નાના છોકરાઓને આ જોવામાં મજા પડતી ને અમે ખિલખિલાટ હસી પડતા. આ હસવાના બદલામાં બેચાર ગાળો પણ ખાવી પડતી.

આ ગાયોના ટેકરા પરથી અમને રાંધવા માટે બળતણ મળી રહેતું. ઢોરનું છાણ રબારણોની નજર બચાવી છાનાંમાનાં અમે ટોપલીમાં ભરી દેતા. રબારી કે રબારણ જો જોઈ જાય તો આખી ટોપલી ખાલી કરાવી દેતાં. ગાયના આ એક પોદળા માટે કોઈ વાર આખી ટોપલી ગુમાવવી પડતી. આમ, છાણને બદલે ઊંટ, ગધેડાનાં લીંડાં, ઘેટાં-બકરાંની લીંડીઓ, ઘોડાની લાદ કે કોઈ વાર હાથીની લાદ અમારે ભાગે આવતી. તેને ઘેર લાવી, સૂકવીને અમે અમારાં ચૂલામાં બાળીને રસોઈ બનાવતાં. કોઈ કોઈ વાર કૂતરાનું લીંડું અજાણતાં આવી જતું ત્યારે આખા ઘરમાં દુર્ગંધ ફરી વળતી ને મા બોલી ઊઠતી:

"જરા ધાંન રાખતો હોય તો! નાક ફાટી જાય એવી વાસ આવઅ સઅ."

થોડાં વર્ષો પહેલાં પ્રોટોકોલ ડ્યૂટી માટે મારે લોથલ જવાનું થયું હતું. ત્યાં વિદેશીઓને લઈને આવેલી બે લક્ઝરીઓ પડી હતી. તેમાં જર્મની અને જાપાનના પ્રવાસીઓ હતા. તેઓ આ લોથલ(મરેલાનો ઢગલો)ને જોવા આવ્યા હતા. આજે તો ત્યાં કોઈ મરેલા માણસોનો ઢગલો નથી. બધા પ્રવાસીઓ જુદા જુદા અવશેષો જોઈ રહ્યા હતા. હું પણ તેમની સાથે જુદા જુદા અવશેષો,

ઠીકરા ને હાડકાના ટુકડા જેતો હતો પાણીના નિકાલની એ વખતની નગર આયોજનની વ્યવસ્થા બધા જોઈ રહ્યા હતા હુ જેમ જેમ બધુ જોતો ગયો તેમ તેમ આ લોથલના ટેકરા પરથી મને મારા ગાયોની ટેકરી યાદ આવી ગયો

આ ગાયોનો ટેકરો અમારા મહોલ્લાનુ નાકુ ગણાય છે પરણીને આવ્યા પછી, પાછી આવેલી જાન આ નાકે બેસે છે પછીથી બધા વાજતેગાજતે તેને વહુ સાથ મહોલ્લામા લઈ જાય છે વહુનુ કે દીકરીનુ આણુ વળાવવા આ નાકે જ બધા ભેગા થતા હોય છે ને વિદાય આપતા હોય છે કોઈના મૃત્યુ પ્રસગે આ નાકા સુધી સ્ત્રીઓ રડતી રડતી આવે છે ને ત્યાથી જ નનામીને વિદાય આપે છે સ્મશાનમા તેને બાળીને બધા ડાઘુઓ આ ટેકર જ ભેગા થાય છે પછીથી માથે ટુવાલ કે રૂમાલ નાખી બધા સમૂહમા 'ઓ ઓ ઓ ' કરતા મરનારને ઘેર કોગળો કરાવવા જાય છે આ ગાયોના ટેકરાએ લગ્ન ટાણે અમારી જાન જતી જોઈ છે, તો મરણ ટાણે જાન જતો પણ જોયો છે આ અમારી ભાગોળ છે આમ તો દરેક ઠેકાણે દલિતોની વસ્તી ગામની ભાગોળે જ હોય છે, જ્યાથી સ્મશાન નજીક પડતા હોય છે

અમારી આ સસ્કૃતિને પ્રકાશમા લાવ્યા ડૉ આબેડકર એમણે દેશ ને દુનિયાને આ જીવતી સસ્કૃતિનો પરિચય કરાવ્યો થોડા વર્ષો પર હુ મુબઈ ગયો હતો ત્યા ડૉ આબેડકરના નિવાસસ્થાન રાજગૃહ ને એમની ચૈત્યભૂમિમા ગયો હતો રાજગૃહના આગણામા દાખલ થતા જ મારા શરીરમા એક પ્રકારનો રોમાચ થયો હતો મે રાજગૃહની માટીને નીચેથી ઉપાડી મારા માથે મૂકી આ સમય દરમિયાન મારી આખો ભરાઈ આવી મારા બાળકો અનિમેષ નેત્રે મારી સામે તાકી રહ્યા હતા એમણે પેલી વીતી ગયેલ ગાય જા દેરોની સસ્કૃતિ જોઈ નથી, એની વેદના અનુભવી નથી તે સસ્કૃતિના અવશેષો મારે હૈયે ધરબાઈ ગયા છે

❖

માણસનો ચોકિયાત માણસ ?

હકુ શાહ

આજથી પદર વર્ષ પર એક અમેરિકન વિદ્યાર્થીની, નામે સુઝન ભારતમા કારીગરી ઉપર કામ કરવા આવી એના એમ એ ના અભ્યાસનો એ એક ભાગ હતો અમદાવાદ આવી નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ ડિઝાઈન થકી કામ કરવાનુ એણે નક્કી કર્યું મારી સાથે બેઠી, વિષય નક્કી કરવા છેવટે નક્કી થયુ કે 'ખાટ લાના વા'ણની ભાત એની પ્રક્રિયા અને ઉપયોગ, આના ઉપર કામ કરવુ અમદાવાદમા ખાટલા તો અનેક જાત જાતનાને ભાત ભાતના એના રૂપે અનેક. ક્યારેક મોટી દીવાન ભરીને ભીતે ટગાય તો ક્યારેક આખી શેરીને ભરી ભરી બનાવી દે ક્યારેક કોક બહેન વાસણ ઉટકીને એના ઉપર સૂકવે તો ક્યારેક કોક એનો છાયો કરીને બેસે એવુ જ ભાત ભાતનુ જાતજાતની ભાત બદલાય

ભાતે ભાતે રૂપ બદલાય

ભીડી, સૂતર, ઊન, ચીદરડી, શણ, કાથી એવા અનેક માધ્યમોમા એ વણાયેલા હોય'

સુઝનને રસ પડી ગયો એક દિવસ એ પાછી મારી પાસે આવી એક પાતળા, દાઢી વધેલા, લઘરવઘર વૃદ્ધભાઈને લઈને મે કહ્યુ, 'આ ભાઈ કોણ છે?' તો એણે વાત કાઢી 'હુ રવિવારીમા

ગઈ હતી. કેટલાય વખતથી હું ખાટલાના ઉપયોગ વગેરે નોંધતી હતી, પણ મને કોઈ એની દોરી ભરતી વ્યક્તિ મળતી નહોતી.' એને જંપ નહોતો, એટલે ગઈ રવિવારીમાં, ને ત્યાં તો કાંઈ કેટલાય લોકો વા'ણ ભરાવતા હતા. એ તો ખુશ ખુશ થઈ ગઈ! એણે પેલા ભાઈઓને વાત કરી. મારે આને બરાબર જોવું છે....'

ને પછી એને વણતા જોવા છે, ભરતા જોવા છે. એ ત્યાં ઘણો વખત સુધી ઊભી રહી. એના અભ્યાસની વાત કરી. પછી એને થયું કે લાવ એક ભાઈ પાસે આ પ્રક્રિયાની બરાબર વિગત મેળવું અને વા'ણ ભરતા શીખું. એણે એ ભાઈને પછી વિનંતી કરી કે મારે જ્યાં કામ કરવાનું છે એ ડિઝાઇનની કૉલેજ છે ત્યાં ચાલો. એ તો આવી એ ભાઈ સાથે, એન.આઈ.ડી.ને ઝાંપે. ચોકીદારે સુઝનને તો અંદર આવવા દીધી પણ પેલાભાઈને ના પાડી. સુઝને વિનંતી કરી કે આ ભાઈ તો મારી સાથે છે, મારા ગુરુ છે, તો એ વાતને ચોકીદારે હસી કાઢી ને ધસીને અંદર જવાની ના પાડી. આ વાત કરતાં કરતાં સુઝનની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં! મને જે શિખવવાના છે એ જ ભાઈને અંદર જવાની ના પાડે એ કેવું? એટલે પછી તમારી પાસે લઈ આવી.

મેં એને બેસાડી, સાંત્વન આપ્યું, કહ્યું કે જો તને બે ગુરુ મળ્યા છે, આ એક રવિવારીવાળા ભાઈ અને આ અમારા માળી! સુઝને તો પછી એ બંને સાથે કામ કર્યું. ખૂબ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો, દેશના જુદા જુદા ભાગમાં ખાટલાના થતા ઉપયોગને ફોટામાં, લખાણમાં નોંધ્યા, અને સુઝનને ત્યાંની યુનિવર્સિટીએ ખુશીખુશીથી એમ.એ.ની ડિગ્રી આપી!

મારા મનમાં એક વિચાર આવે છે કે આમાં કોનો વાંક? એન.આઈ.ડી.નો? ના. ચોકિયાતનો? ના. ખરેખર તો આપણા માનવસમાજમાં 'ભય'નો એક કીડો સળવળે છે એમાંથી જનમી પોલીસ એમાંથી જન્મ્યા ચોકીદારો! વળી માણસ માણસને મળે. એમાં વળી આ વચેટિયા ક્યાંથી આવે?

ખેર, બીજો પ્રસંગ, હું ૯૦/૬ની બસમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ જતો હતો. બપોરના એક વાગ્યો હતો. ત્યાં પંચમહાલના આદિવાસી જુવાન છોકરા છોકરીનું ટોળું બસમાં ચઢ્યું

જોકે આમ તો બસમાં સુધરેલા કહેવાતાને એમની સૂગ લાગે પણ મને આ લોકોને મળવું હતું. પણ એમ અચાનક મળાય જ કેવી રીતે? અમારા દીકરાની વહુ વિદ્યા એ લોકો કેમ સ્થળાંતર કરે છે એનો અભ્યાસ કરે છે એટલે મને કોક રીતે પણ એમની સાથે વાત માંડવાનું મન! મારી બાજુમાં જગ્યા ખાલી હતી. પેલી ટોળીમાંના એક જુવાન ભાઈ મારી બાજુમાં ગોઠવાઈ ગયા! ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું! મેં નામ પૂછ્યું તો કહે 'રમેશ'. તમે ક્યાં કામ કરો? તો કહે અરવિંદભાઈને ત્યાં. મેં કહ્યું અમારે ત્યાં વિદ્યાપીઠ આદિવાસી સંગ્રહાલયમાં તમારા, આદિવાસીનાં પૂતળાં છે. મને થયું કોક દિવસ અચાનક આવે ને મારો મેળાપ થઈ જાય તો મજા આવે. સદ્ નસીબે અમે બંને અને બીજા બધા ઈન્કમટેક્ષ ઊતર્યા મને થયું એ લોકો ક્યાં જાય છે એ જાઉં, પણ ત્યાં ઊભા હતા. રમેશે છેલ્લે કહ્યું, કાંઈ કામકાજ હોય તો કહેજો પાલડીથી આગળ એક ખુલ્લી જગ્યામાં પડાવ નાખ્યો છે. હું થોડો આગળ ચાલ્યો. પાછળ જોયું તો રમેશ મારી સાથે! મને કહે, 'અમારે પૂતળાં જોવાં છે, બીજી બહેનો વગેરેને પણ કહેવા લાગ્યો 'આવો કે' 'આવો કે' ... એ લોકો પણ દોડતાં આવતાં હતાં. એકદમ અવાજ આવ્યો 'એય અંદર નહીં' ચોકીદાર રમેશને અંદર જતો અટકાવતો હતો. મેં તરત કહ્યું, મારી સાથે છે. અને બધાય અંદર આવ્યા... બહુ જ રસથી આદિવાસી સંગ્રહાલય જોયું... પછી ક્યાંક ગયાં...

મને થયુ, આદિવાસી નગ્રહાલય, જેમા આદિવાસીના જ પૂતળા છે, ગાંધીજીએ સ્થાપેલ વિદ્યાપીઠમા આ સંગ્રહાલય યોગ્ય રીતે જ સ્થાન પામ્યુ છે ત્યા ચોકીદાર, હકદારને ના પાડે! એમા વિદ્યાપીઠનોય શો વાક? એમા ચોકીદારનોય શો વાક? એણે તો ચોકી કરવાની એટલુ જ કે શેની કરવાની? માટીવાળાની નહીં, મીણ સાહબની નહીં, પણ પેલા માણસની જેને જુદુ શુ છે એ સમજ જ નથી એને!

પાયાનો પ્રશ્ન એ છે કે કમનસીબ માણસે પોતાને માટે પોલીસ ઊભો કર્યો, ચોકિયાત ઊભો કર્યો, કમાન્ડો અને મિલિટ્રી ઊભી કરી બીજુ બાજુ લોખંડની જાળીઓથી રસ્તા બાધ્યા, તાળા પેટા કર્યાં ને છેવટે મિસાઈલ્સ અને એટમ બોમ્બ બનાવ્યા એ માણસ માને છે કે મે મારે માટે આ બધા ચોકિયાતો ઊભા કર્યા છે પણ ભલા માણસ તારે માટે તે વળી ચોકિયાત હોય, આટલો મોટો તુ, કહેવાય માનવ, તને ભય શાનો? ભાઈ ભાઈનો, પતિપત્નીનો, માબાપનો, દીકરાદીકરીનો જાણ જાણનો?

❖

તુલસી દયા ન છાંડિયે, જબ તક ઘટ મેં પ્રાણ

સુવર્ણા

મારે રાજ રિક્ષામા બેસવાનુ થાય છે રિક્ષાવાળા ભાઈઓ સામે ઘણાને ફરિયાદ હોય છે મને નથી, પણ મન એકવાર એક રિક્ષાવાળા ભાઈ મારા પર ખિજાઈ ગયા હતા એટલુ યાદ છે 'સામ્રાજ્ય'મા ટ્યુશન કરતી હતી ત્યારે દરવાજા પાસે ઊતરવાને બદલે છેક ફ્લેટવાળી ઈમારત પાસે ઊતરવાનો મારો આગ્રહ રહતો એથી ચાલવાની બેત્રણ મિનિટો બચી જતી એ દિવસે રિક્ષાવાળા ભાઈ અદર આવવા તૈયાર નહોતા એમને દરવાજા બહાર જ સવારી મળે તેમ હતુ તે દિવસે મારે મોડુ થતુ હતુ કે વરસાદ હતો તે બરાબર યાદ નથી પણ મે રિક્ષા અદર લેવડાવી હતી હુ ઊતરી ત્યારે રિક્ષાવાળા ખિજાઈ ગયા હતા 'મારી બહાર ઊભેલી સવારી ગઈ, મને દુ ખ થયુ, એટલે મે કહ્યુ 'તમારે મને કહેવુ હતુ ને, તો હુ દરવાજા પાસે ઊતરી જાત '

'મે બે વાર કહ્યુ પણ તમે મને અદર લઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો, 'એમ એ અકળાઈ ગયા હતા મને ફરી પસ્તાવો થયો કે મારે ભલે થોડુ ચાલવુ પડત કે બેપાચ મિનિટ મોડુ પહોચાત પણ એમને તો સવારી મળી જાત

મારે ઘેરથી 'સામ્રાજ્ય' જવાના લગભગ પાચ રૂપિયા થાય છે પણ કોઈ સાડા પાચ લે છે ને કોઈ છ હુ દલીલમા પડ્યા વગર પૈસા આપી દઉ છુ કોઈ સમાજ સુધારકને કદાચ એવુ લાગે કે હુ બેઈમાની શીખવુ છુ કે બેઈમાનીને પ્રોત્સાહન આપુ છુ પણ મને એવુ નથી લાગતુ હા હુ થોડા આખ આડા કાન કરુ છુ પણ બેઈમાનીને પ્રોત્સાહન આપવા ન આપવાની પળોજણમા હુ પડતી નથી આવુ હુ લગભગ બધા સાથે કરુ છુ પછી એ શાકભાજીવાળા ભાઈ હોય ગટર રીપેર કરનારા પ્લબર હોય સુથાર હોય, દૂધવાળા હોય કે ઘરના કામ કરવાવાળા હોય આ બધા માટે મને થાય છે કે મને જરૂર છે એથી વધુ એમને પૈસાની જરૂર છે અને એમની સેવાઓની આપણે બધાએ કરવી જોઈએ એટલી કદર કરી નથી આપણા સુખ સગવડો જે શ્રમજીવી વર્ગ પર આધારિત છે તેમની જ સાથે ભાવતાલ કરી આપણે એમને અન્યાય કરીએ છીએ તેવુ મને લાગે છે એ માટે ખરા ઉપાય

તો એ છે કે એમને મળતાં ભાડાં-ભાવ રીતસર, કાયદેસર ઘણાં ઊંચાં કરવામાં આવે. આપણે લોકો મોટી, ઝળહળતી દુકાનોમાં કપડાં કે બીજાં સાધન-પ્રસાધનો ખરીદવા જઈએ છીએ ત્યારે ત્યાં ભાવ-તાલ કરીએ છીએ? તો પછી શ્રમજીવીઓ સાથેય શા માટે? આવી એક વિચાર પ્રક્રિયાને કારણે હું કોઈનીયે સાથે ભાવ-તોલ કરી શકતી નથી. હા, એમાં થોડીક આળસ પણ છે તે પ્રામાણિકતાથી કબૂલ કરું છું. સામસામી જીભાજોડીની આળસ, ખોટો સમય ન બગડે ને ખોટા અવાજો ન થઈ જાય તેવી ઇચ્છા, થોડી બેદરકારી પણ ખરી પણ ખરેખર તો રગેરગમાં શ્રમજીવી વર્ગ માટેની પક્ષપાત વૃત્તિ. આમાં કરી જાય છે ને ખુદાતાલાની મહેરબાનીથી આપણું ગાડું ચાલ્યે જાય છે.

પણ થોડા દિવસ પહેલાનો રિક્ષાવાળાનો અનુભવ થોડો જુદો રહ્યો. 'સામ્રાજ્ય'માંથી ઘેર આવવા માટે મેં રિક્ષા લીધી. માનવમંદિરના વળાંક પાસે રિક્ષા આવી ત્યારે એક માણસ રિક્ષાની નજીક આવી ગયો. એણે ફાટ્યાં તૂટ્યાં કપડાં પહેર્યાં હતાં અને એના માથા પર મસમોટું ચોરસ આકારનું એક પોટલું હતું. એમાં શું હશે મને ખ્યાલ ન આવ્યો. એ ટોપલું રિક્ષાને અથડાયું ને નીચે પડ્યું. એ ટોપલાવાળા ભાઈ આગળ હતા અને રિક્ષા પાછળ હતી. રિક્ષાવાળા ભાઈએ હડબડી કરી તેને બદલે શાંતિથી બાજુમાં થઈને રિક્ષા આગળ લઈ જવી જોઈતી હતી. એ એમ ન કરી શક્યા ને ટોપલાને રિક્ષા અથડાઈ. પણ-રિક્ષાવાળા-ભાઈ ટોપલાવાળા-ભાઈને ખીજવવા માંડ્યા, 'ધ્યાન રાખીને કેમ નથી ચાલતો?' પેલા ભાઈ પણ સામું કંઈ બોલ્યા. બેચાર મિનિટ બંને વચ્ચે ક્રૂધ્ધ શબ્દોની આપલે થઈ. છેવટે પેલા ભાઈ મહામહેનતે ટોપલું ફરી માથે ચડાવી બાજુમાંથી ચાલતા થયા ને રિક્ષાવાળાએ જક મૂકી. પછી રિક્ષાવાળા એકલા એકલા બોલવા માંડ્યા: 'સાલાઓ સમજતા નથી, હલકા છે હલકા' મેં કહ્યું, 'એમના માથા પર ભાર હતો એટલે એમને દેખાયું નહીં હોય. પાછા એ આગળ હતા ને આપણે પાછળ. આવે વખતે પાછળવાળાની જવાબદારી વધારે હોય છે.' મારી વાત સાંભળી રિક્ષાવાળા સહેજ જુદા જ ધ્વનિમાં બોલ્યા, 'એ જ કહું છું, ને! ધ્યાનજ નથી રાખતા.' પછી એ ચૂપ થઈ ગયા.

મને થયું ખરેખર તો રિક્ષાવાળાને ટોપલાવાળાની દયા આવવી જોઈએ કે બિચારાને ઠંડીની મોસમમાં, અપૂરતાં કપડાં પહેરી ભર વાહનવ્યવહાર વચ્ચે માથા પર સહી ન શકાય તેટલો મોટો ભાર લઈ ચાલવું પડે છે. એને બદલે એ માણસ હલકો છે એવો ભાવ રિક્ષાવાળા ભાઈ જે પોતેય શ્રમજીવી છે તેમના મનમાં જન્મ્યો એ એમની કઠોરતા અને ઊંચનીચની વૃત્તિ નથી બતાવતો?

દુનિયામાં માણસને માણસથી અલગ કરનારાં કેટલાં બધાં કૃત્રિમ તત્ત્વો છે? સદીઓ જૂની ઉચ્ચાવચતાની શ્રેણીઓ કોને ખબર ક્યારે દૂર થશે? તથાકથિત ઉચ્ચ વર્ણમાં જન્મેલા લોકો રિક્ષાવાળાઓને ઊતરતા ગણતા હશે, રિક્ષાવાળાઓ માથે ટોપલાવાળાઓને, ને માથે ટોપલાવાળાઓ ઝાડુવાળાઓને! એમ ચક્કર ચાલ્યા જ કરે છે. ખરેખર ઠેર ઠેર વર્તાતી આ અસમાનતાના શૈતાની ચક્રવ્યૂહમાંથી બહાર નીકળીને બધાનો વિચાર કરનારા કેટલા લોકો હશે? પણ હું નિરાશાવાદી નથી. કેટલા વખત પછી તે કહી શકતી નથી પણ એક દિવસ જરૂર એવો આવશે જ્યારે માનવ માનવ વચ્ચેના બધા કૃત્રિમ ભેદો દૂર થઈ ગયા હશે, ને એક માનવને બીજા માનવથી જુદો પાડતી અસમાનતા દૂરના ઇતિહાસમાં ખોવાઈ ગઈ હશે.

❖

અમદાવાદી રિક્ષાવાળા

એસ્થર ડેવિડ

અમદાવાદના રિક્ષાવાળાઓનુ મારા જીવનમા વિશેષ સ્થાન છે વર્ષોથી હુ રિક્ષામા ફરતી રહી છુ બસનો વિચાર ઘણીવાર આવ્યો છે, પરતુ તેની ગિરદી અને સ્પિડ જોઈને ધ્રૂજી ઊઠુ છુ એટલે રિક્ષાના ભાડા ગમે તેટલા વધતા હોય તોપણ રિક્ષામા જ પ્રવાસ કરવો તે અમારા ઘરનો નિયમ છે ઘણા રિક્ષાવાળા તો હવે એવા ઓળખીતા થઈ ગયા છે કે, રિક્ષામા બેસતાની સાથે તરત મારા ઘર ભણી હકારી મૂકે ઘણીવાર મારે એમને રોકવા પડે અને કહેવુ પડે કે અત્યારે ઘરે નથી જવુ બીજે જવાનુ છે!

આમ તો રિક્ષાવાળાઓને વચ્ચે બે ત્રણ ચાર સ્ટેશન કરવા નથી ગમતા પણ હુ બે બાબત નસીબદાર છુ મારે જ્યા રોકાવુ હોય ત્યા રોકાય, અને જેટલુ શોપિંગ કરવુ હોય તેટલુ કરવા દે ત્યા સુધી કે જ્યારે થેલા વધારે હોય ત્યારે મને બધુ ઉતારવામા મદદ પણ કરે રિક્ષાવાળાઓને નિરીક્ષણનો પણ ભારે શોખ હોય છે પહેલા મારા વાળ કાળા હતા ત્યારે એ લોકો મને બહેનનુ સબોધન કરતા અને શ્વેત વાળને લીધે હુ અનેક સબોધન સાભળુ છુ મેડમ, આન્ટી, માસી અને દીદી મને ગમે છે

ઘણા તો મને થોડા દિવસ જુએ નહીં ત્યારે પાછા મળે ત્યારે મારી ચિંતા પણ કરે અને પૂછે કે કઈ તકલીફમા હતા? બધુ બરાબર છે ને? અમુક રિક્ષાચાલકોને પાછી સાઈડ મિરરમાથી નિરીક્ષણ કરવાનો શોખ હોય છે ઘરે પહોચીએ ત્યારે મારી અને ફાધરની નેમ પ્લેટ વાચીને અમારા ઘરનો આખો ઇતિહાસ મને કહેવા બેસી જાય અને દિલ્હી દરવાજાની ઓળખાણ પણ કાઢે

રાત્રે અમદાવાદમા મને ક્યારેય ભય નથી લાગ્યો સપ્તકની સગીતની રાત્રિ બેઠકમાથી પાછા વળતા ઘણી વાર રાત્રિના બેત્રણ વાગી જાય ત્યારે બહુ બહુ તો ડબલ ભાડુ લે, પણ ઘેર હેમખેમ પહોચાડી દે

ભય ત્યારે જ લાગ્યો છે, જ્યારે કોઈક રિક્ષાચાલક તેજ સ્પિડમા ચલાવે એમને વિનતી કરુ કે ભાઈ જરા ધીરે ચલાવજે ત્યારે એ મને સાત્વના આપે કે બહેન, શુ કામ બીક લાગે છે મને મારો જીવ વહાલો નહીં હોય? આ બધી બાબતોને લીધે હુ રિક્ષા જ પસદ કરુ છુ ત્યા સુધી કે કોઈ મને એમની ગાડીમા લિફ્ટ આપવાનો આગ્રહ કરે ત્યારે મારે ના પાડવી પડે છે રિક્ષાની મઝા જ કઈ ઓર છે અહી હુ મુક્તપણે નિશ્ચિત થઈને મારા વિચારોને પૂરો દોર આપી શકુ છુ ઘણીવાર રમૂજ પણ મળે જ્યારે રિક્ષાવાળા પગથી સિગ્નલ આપે, ત્યારે ખરેખર ખૂબ મનોરજન મળી રહે છે

છતા થોડા અઠવાડિયા ઉપર મને ભયનો અનુભવ થયો રિક્ષાચાલક રૂપાળો નવયુવાન હતો અને મારુ બારીક નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો રોજની જેમ મે મારી દસે દસ આગળીઓ પર જાતજાતની વીટીઓ પહેરી હતી પછી મને પૂછે આન્ટી, તમારા વાળ સફેદ છે પણ તમારા ચહેરા પર કરચલી કેમ નથી? અને જો કરચલી નથી તો તમારે તમારા વાળને કાળો કલર કરવો જોઈએ સારુ લાગે પછી કહે, તમારો ટેસ્ટ સારો છે ચાલો, આજે ભાડાના બદલામા મને એક વીંટી આપી દો બસ મને બીકનો અનુભવ થયો, અને મને ચિંતા થઈ કે આ સારો લાગતો માણસ મને કોઈ એકલવાયા રસ્તા પર લઈ જઈને વીટી માટે કદાચ મારી આગળીઓ જ કાપી નાખશે! એટલે મે એને કહ્યુ ભાઈ, આ તો બધી સસ્તી વીંટીઓ ઢાલગરવાડમાથી ખરીદી છે પણ આમા કઈ જ ચિંતાજનક

નહોતું. કારણ મેં એની સાથે વાત કરી એનો એ આભાર માની રહ્યો હતો. કહે - લોકો તો ખુમારી સાથે એટલું ખરાબ વર્તન કરતા હોય છે. વત્તા વાત તો કરે જ નહીં. એનો આખો દિવસ ખરાબ ગયો હતો. પત્ની માંદી હતી. દીકરો પડી ગયો - વાગ્યું. રિક્ષા રિપૅર કરાવવા ચાર કલાક બેસી રહેવું પડ્યું. કહે મને માણસનું માન આપ્યું તેનો આભાર.

❖

વિદ્વાનની શાહી, શહીદનું લોહી

પૂર્ણિમા ઠવે

અધ્યાત્મ સાથે મારે સદૈવનો નાતો પરંતુ વિજ્ઞાન પ્રત્યે પણ મને એટલું જ આકર્ષણ રહ્યું. આધ્યાત્મિક પુરુષો સત્યના ઉપાસકો; વૈજ્ઞાનિકો સત્યના અન્વેષકો. 'एक विज्ञानेन सर्वं विज्ञानम्'। - જેમાં સર્વ નિહિત હોય એવા એક પરમ તત્ત્વની ખોજ માટે, એ પરમ સત્યના દર્શન માટે સંતોએ સમાધિ લગાવી તો બીજી બાજુ અનંત રહસ્યોના જાળામાં ગૂંથાયેલી સહસ્રદળ કમળ સમ પ્રકૃતિના ભેદને ઉકેલવા વૈજ્ઞાનિકોએ સમાધિ સાધી.

સંતો તેમની અધ્યાત્મયાત્રામાં અને વૈજ્ઞાનિકો તેમની સત્યશોધની દીર્ઘયાત્રામાં યાતનાનો ભોગ બન્યા. મીરાંએ આ યાતનાને વાચા આપી:

ઊની ઊની રેતીમાં પગ તપે છે
લૂ વાય છે માસ જેઠની રે.

પગને બાળી નાખે એવી ધોમધખતી રેતી સમી અને જેઠ મહિનાની લૂના સપાટા જેવી ભીષણ યાતનાઓ વચ્ચે તેમની યાત્રા વણથંભી આગળ ધપતી રહી અને ધ્યેયપૂર્તિ કરીને જ જંપી. એવી અવિરત સંઘર્ષયાત્રામાં અભૂતપૂર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર મીરાં, સૉક્રેટિસની સાથે સાથે વિશ્વના ઈતિહાસમાં પ્રસ્થાપિત થનાર જગતના મહાન વૈજ્ઞાનિક ગેલીલાઈ ગેલીલીયોની આજે વાત કરવી છે.

પાશ્ચાત્ય મધ્યકાલીન યુગનો સમય હતો. ઘોર અંધકારમાં કાળું અબનૂસ ઓઢી આમપ્રજા ઠૂંઠવાઈને ભરનિદ્રામાં પડી હતી. એક ખૂણામાં ઍરિસ્ટોટલે પ્રકટાવેલી નાનકડી દીવીમાંથી 'કહેવાતા બૌદ્ધિકો' પોતાની નાની નાની અગરબત્તીઓને પેટાવી તેના અજવાળે સૂર્યના ઝળાહળા પ્રકાશનો દાવો કરી મિથ્યા આનંદમાં રાચી રહ્યા હતા. પરંપરાગત રૂઢિ અને ધર્મની અબાધિત સત્તાના સંપૂર્ણ નિયંત્રણ હેઠળ આ બૌદ્ધિકોની આંખે પડળ છવાઈ ગયાં હતાં. એ અંધકારના ઘાટા પડને ઉલ્લંઘી એક સિતારો ચમક્યો એ હતો ગેલીલિયો.

ગેલીલિયોનું જીવન એટલે વેદના અને સંવેદનાનું, સત્યનિષ્ઠા અને વ્યવહારુ શાણપણ, સાત્ત્વિક ભાવ અને મનુષ્ય સહજ નબળાઈનું સંમિશ્રણ. સોળ વર્ષની ઉંમરે ગુરુકુળના પવિત્ર નીરવ વાતાવરણમાં તેને પાદરી થવાના સાત્ત્વિક વિચારો આવતા તો યુવાન ગેલીલિયો કામના બોજ અને ઘોંઘાટિયા વાતાવરણમાંથી છૂટી પ્રાચીન ગ્રીકની સન્માનીય ગણાતી લલનાઓના સહવાસમાં આનંદ માણી આવતો. વળી ક્યારેક કાવ્યપઠન, ઊર્મિગીત, પ્રહસન અને સંગીતમાં ડૂબકી મારીને તાજગી મેળવી લેતો. તેના જીવનમાં વિજ્ઞાન, લલિતકલા (સાહિત્ય-સંગીત) અને અધ્યાત્મનો ત્રિવેણી સંગમ સધાયો હતો. ઈટલીથી ભાગી છૂટી વેનિસમાં સ્થાયી થયેલા વિદ્વાનો મુક્ત મને

અભ્યાસ કરી શકે તે માટે સંવેદનશીલ ગેલીલિયોએ તેમને માટે અકાદમીની સ્થાપના કરી. કીર્તિની ટોચ પર હતો ત્યારે પણ કુટુંબ પરત્વે ફરજપરસ્ત. વિદ્યાપીઠના હિસાબનીશ પાસેથી એક વર્ષનો આગોતરો પગાર લઈ ભાઈબહેનની આર્થિક અપેક્ષાઓ અને કુટુંબનાં ઋણ અદા કર્યાં.

પ્રકૃતિનાં જટિલ રહસ્યોના ભેદને ઉકેલતો ગણિતનો આ માથાફોડિયો જાદુગર તેના અંગત જીવનમાં સરળ, માયાળુ અને નિખાલસ. સાલસ પ્રકૃતિના, યુધિષ્ઠિરે દ્યુત ખેલવાના નિમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો અને તેનો નિર્ણય મહાભારતના ભીષણ યુદ્ધનું નિમિત્ત બન્યો. તેમ પેડ્યુઆના મુક્ત વાતાવરણમાંથી પિસાના પાદરીઓના બંધિયાર વાતાવરણમાં પાછા ફરવાનો ગેલીલીયોનો નિર્ણય એના જીવનની કરુણાંતિકાનું કારણ બન્યું.

મધ્યકાલીન યુગમાં ચાલી રહેલી અબાધિત સત્તા પ્રતિ ગેલીલીયોએ વિરોધનો નીડર સ્વર ઉઠાવ્યો. એની વિસ્ફારિત આંખોને ઠેર ઠેર વિસંગતિઓનું દર્શન થઈ રહ્યું હતું. ડગલે ને પગલે તેણે રૂઢિગત પરંપરા અને સત્તાને પડકારી વર્ગમાં અને વર્ગની બહાર જાહેર રસ્તા પર પણ પ્રાધ્યાપકોએ ગણવેશ ફરજિયાત પહેરવાની તથ્યહીન પ્રથાના આંધળા અનુકરણથી માંડીને 'સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ભ્રમણ કરે છે' - એ ધાર્મિક, રાજકીય રંગે રંગાયેલી પરંપરાગત માન્યતાને તેણે પડકારી. એમ કરવા જતાં તેની નજીવી આમદનીનો મોટો ભાગ ગણવેશ ન પહેરવા માટે દંડરૂપે ભરવામાં વપરાઈ જતો તો 'સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે.' એને પડકારવામાં એ કારમી કેદની સજાનો ભોગ બન્યો.

સૉક્રેટિસ પછી જનમાનસની સૂતી ચેતનાને જગાડવાની જાહેરમાં હામ ભીડનાર ગેલીલિયોએ પિસાના મિનારા પરથી પોતાના પ્રયોગનું જાહેરમાં નિદર્શન કરી લોકોની આંખમાં ઝોકેલી ધૂળને ખંખેરી. દેહ અને મન બંનેથી સતત સ્વતંત્રતા ઝંખતા ગેલીલિયોએ પરંપરાને ચાતરીને આદરેલો અભ્યાસ અને રહેણીકરણી બંને ચાલુ તો રાખ્યાં પણ સ્વાર્થી અને દંભી સત્તાલોલૂપોના ષડ્યંત્રનો એ શિકાર બન્યો.

સત્યને ખાતર સૉક્રેટિસને શહીદ થવું પડ્યું હતું અને બ્રૂનોને જાહેરમાં જીવતો સળગાવી મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ કમનસીબ ઘટનાઓની સ્મૃતિ ગેલીલીયોના માનસપટ પર તાજીનરવી હતી તેથી પોતે જીવતો રહે તો કમ સે કમ વિજ્ઞાનયાત્રાને તો આગળ ધપાવી શકાય. વળી કુરાનમાં લખ્યું છે: 'ઈશ્વરની નજરમાં વિદ્વાનની શાહી અને શહીદનું લોહી - એ બંનેનું એકસરખું મૂલ્ય છે.' અને આમ તેણે સંજોગો સાથે સમજૂતી કરવાનું નક્કી કર્યું. એમાં એની વિજ્ઞાનનિષ્ઠાની શ્રદ્ધેયતા અને વ્યવહારુ શાણપણનાં જ દર્શન થાય છે.

જોકે ગેલીલીયોએ ઘણી સાવચેતી રાખી પરંતુ એના જીવનમાં વિદ્વાન અને શહીદ બંને થવાનું નિર્માયું હતું. ધર્મનો ઠેકો લઈ બેઠેલા અને સત્તા હાથમાંથી સરી પડવાની સતત ભયગ્રંથિથી (*fear psychoses*) પીડાતા પાદરીઓ જેવી અંકુરમાંથી કૂંપળને ફૂટતી જુએ કે તરત જ કુઠારાઘાત કરી તેને મૂળસોતી ઉખેડી નાખવાના પ્રયત્ન કરતા પરંતુ ઊગવું એ જ જેનો ધર્મ છે, કહો કે મૂળભૂત ધર્મ છે એવી એક કૂંપળના મૂળમાં વિજ્ઞાનના ફળફૂલની તૈયારીનો સંકેત હતો. એવી એક કૂંપળ અનેક આક્રમણો સામે ઝઝૂમીને ટકી રહી અને એમાંથી વિજ્ઞાનની વસંત ખીલી ઊઠી.

અંકુરની વાવણી ઊગવા માટે કરાય છે, તેમ પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓ વિચારોની મુક્ત અભિવ્યક્તિ માટે જન્મ લે છે ગેલીલિયો પોતાની જાતને લાંબો સમય રૂંધી શક્યો નહીં. તેણે શોધેલાં વૈજ્ઞાનિક સત્યોને તેણે લખાણમાં ઉતાર્યાં અને પાદરીઓએ તેના પર સિતમ ગુજારવાની ચાલ ચલી.

જોકે આ વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે ગજગ્રાહ નહોતો. એ સત્ય અને સત્તા વચ્ચેનો સંઘર્ષ હતો!

અને છેવટે સત્તા વગર સહેજ પણ જીવી ન શકનાર મનથી માંદા અને જેમની સંવેદના થીજી ગઈ હતી એવા નિષ્ઠુર ધર્માધિકારીઓએ ગાત્રોને ગાળી નાખે એવી શિયાળાની કાતિલ ઠંડીમાં બીમારી અને વૃદ્ધાવસ્થાથી કૃશ થઈ ગયેલા ગેલીલિયોને જો જરૂર જણાય તો પગે બેડી બાંધીને પણ રોમના વેટીકન શહેરમાં ધર્મની અદાલત સમક્ષ હાજર કરવાનું ફરમાન કર્યું.

તન અને મનથી ભાંગી ગયેલા ગેલીલિયોએ પાદરીઓની ધાકધમકી હેઠળ જાહેરમાં કબૂલાત કરતું એક નિવેદન કર્યું કે ''હું પવિત્ર ધર્મગ્રંથ પર હાથ મૂકીને ઈશ્વરના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે મારાં આગલાં તમામ નિવેદનોનો હું જાતે નકાર કરું છું અને એ ભૂલ મારા અજ્ઞાન અને વ્યર્થ મહત્ત્વકાંક્ષાનું ફળ માત્ર છે. હવે હું ફરીથી ઈશ્વરના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે 'પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરતી નથી.' ''

પરંતુ કહેવાય છે કે જાહેરમાં આવી કબૂલાત કરીને ગેલીલિયો બંને બાજુ બે જણાનો હાથ પકડીને થાકથી થર થર કાંપતો ધર્મની અદાલતમાંથી બહાર નીકળી રહ્યો હતો ત્યારે તેના શ્વાસોચ્છ્વાસમાંથી વૈજ્ઞાનિક સત્યના ઉદ્‌ગારો આપોઆપ સરી રહ્યા હતા,

'પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે જ છે.'

અને એથી પણ એક કદમ આગળ વધીને ગેલીલિયો ધૂંટી ધૂંટીને એક આધ્યાત્મિક સત્ય પણ જાહેર કરી રહ્યો હતો: 'પાદરીઓ મારી ગમે તેટલી સતામણી કરે તોપણ હું ખ્રિસ્તી જ રહીશ.'

તેજસ્વી બુદ્ધિમત્તા ધરાવતા ગેલીલિયોએ તેના જીવનમાં વિજ્ઞાન અને ધર્મને યથાસ્થાને જાળવી રાખ્યા હતા. ઇષ્ટદેવ પ્રત્યે તેની શ્રદ્ધાની જ્યોત અનેક ઝંઝાવાતી પવનોના સપાટા વચ્ચે એવી ને એવી સ્થિર અને પ્રજ્વલિત રહી. અનેક યાતનાઓ પછી પણ ગિરિધર પ્રત્યે એકનિષ્ઠાનું દર્શન કરાવતી મીરાંની પંક્તિઓનું અહીં સહજ સ્મરણ થાય છે:

'મેરે તો ગિરધિર ગોપાલ દૂસરો ન કોઈ,
દૂસરો ન કોઈ સાધો સકલ લોક જોઈ.'

પાદરીઓ દ્વારા ભીંસી નાખે એવી યાતનાનું વર્ણન વાંચીએ તો રૂવાડાં ઊભાં થઈ જાય, મન વિક્ષુબ્ધ થઈ જાય અને બુદ્ધિ કુંઠિત થવા લાગે. પણ ગેલીલિયોની અદમ્ય અધ્યાત્મ નિષ્ઠાનું દર્શન કરાવતું એક જ વિધાન 'હું ખ્રિસ્તી જ રહીશ' એ અનેક શ્રદ્ધાની શગ પર ચડેલી રાખને ખંખેરી ફરી પ્રજ્વલિત કરવામાં પ્રેરણારૂપ બને છે.

કડક ફરમાન પછી નજરકેદમાં ગેલીલિયોએ અંતે છેલ્લો ગ્રંથ પૂરો કર્યો. એને છપાવવા માટે ગુપ્ત રીતે હોલૅન્ડ મોકલાવ્યો. છપાયેલી પ્રત મળી ત્યારે તેને આંખે અંધાપો આવી ગયો હતો. હવે કાર્યની પૂર્ણાહુતિ થઈ ચૂકી હતી તેથી સત્ય પર પડદો પાડી દેવાની મૂર્ખ ચેષ્ટા કરનાર સત્તાંધોના દર્શનથી દૂર રહેવા માટે જ જાણે ગેલીલીયોએ ખુદ આંખે પડદો પાડી દીધો ન હોય!

એ ગ્રંથની પ્રતને હાથમાં પકડી રાખી વૈજ્ઞાનિક સત્યને અનાવૃત કરવાના અંતિમ ધ્યેયને પૂર્તિના આનંદ અને સંતોષ સાથે ગેલીલિયો ગુલામીની બેડીમાંથી સદાને માટે મુક્ત થઈ ગયો. ગેલીલિયોનું કાસળ કાઢનાર સૌ મરી ગયા. ગેલીલિયો વિશ્વના ઈતિહાસમાં અમર થઈ ગયો!

સત્યનું સમ્યક્ દર્શન એટલે અધ્યાત્મનું ઝળહળતું અજવાળું. સત્યનું સંશોધન એટલે વિજ્ઞાને પાથરેલી આભા!!

*

વિઝન ૨૦૨૦

બટુક વીરા

રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે 'અધ પતન' પામેલા ભારતનુ ભાવિ કેવુ હશે, કેવુ હોવુ જોઈએ, કેવુ બનાવવાનુ સ્વપ્ન છે એ વિષય આજની પરિસ્થિતિમા પડકારરૂપ છે

વધતે ઓછે અશે ભાવિ આશાસ્પદ છે એવી માન્યતા ફેલાતી જાય છે રાજકારણીઓના સ્થાને હવે વૈજ્ઞાનિકો, ચિતકો, દર્શકો, શિક્ષકો, એન્જિનિયર્સના હાથમા સમગ્ર ભાવિનો મુખ્ય દોર આપવાનો વિચાર વ્યાપતો જાય છે

અરે, પ્રાચીન સસ્કારો પુન સ્થાપિત કરવા મથતા જમણેરી પરિબળોના અગ્રણી નેતા ગૃહમત્રી એલ કે અડવાણીએ પણ તાજતરમા કલોલ ઇફ્કોના પ્લાન્ટના પ્રાગણમા મળેલી સભામા કહ્યુ કે, 'રાજકીય નેતાઓનો પ્રભાવ વિજ્ઞાન ઉપર હતો તેને સ્થાને હવે વિજ્ઞાનનો પ્રભાવ રાજકારણ ઉપર હોવો જોઈએ ' ડાબેરી પરિબળો તો આવુ વિધાન કરતા જ આવ્યા છે

પશ્ચિમના અગ્રણી ચિતકો જેમા એલવીન ટોફલ અગ્રસ્થાને છે તેમણે તો ૨૧મી સદીને 'એજ ઑફ નોલેજ' જ્ઞાનયુગ તરીકે ગણાવીને માહિતી ક્રાતિ 'માત્ર સાધન નહી પણ સમગ્ર માનવજાતના જીવનનુ 'ચાલક બળ' હશે એવી આગાહી કરી છે!

એ સાચુ કે, ભારત આ રોમાચક વૈશ્વિક કૂચમા બળદગાડાની ઝડપે ચાલી રહ્યુ છે ભારતની દષ્ટિવિહોણી નેતાગીરીએ ધાર્યું હોત તો છેલ્લા ૭-૮ વર્ષો દરમિયાન ભારતને માહિતી ટેક્નોલૉજી ક્ષેત્રે પહેલી હરોળમા મૂકી શકી હોત છેલ્લા ચાર વર્ષોમા પાચ ટકા પ્રધાનો બદલાય ત્યારે સમજી શકાય કે માત્ર દષ્ટિનો અભાવ જ છે એવુ નથી પણ સસદીય લોકશાહી કઈક ગભીર બીમારીથી પીડાય છે છતા શુ આશાવાદી રહી શકાય? મારો જવાબ છે - 'હા'

એ 'હા'નુ એક નક્કર તર્ક છે તેને શબ્દોમા (અને ટૂકમા) મૂકવાની અહી કોશિષ કરીશ

*જુઓ ૧૯૯૩-'૯૫ દરમિયાન સામ પિત્રોડા જેવા ટેલીફોન ટેક્નોલૉજી નિષ્ણાતના પુરુષાર્થને કારણે ભારતના ખૂણે ખાચરે એસટીડી, પીસીઓ, આઇએસડી જેવી ટેલીફોન સગવડ ઊભી થઈ વિદેશથી પ્રવાસે આવતા ભારતીયો તો ફાટી આખે જોઈ રહેલા કે, 'વાહ વાહ રાતોરાત આવી વ્યાપક ટેલીફોન જાળ કઈ રીતે પથરાઈ ગઈ?' કેબલ ટી વી નુ એવુ જ બનેલુ

એટલુ જ નહી, લેપ ટોપ, ઇન્ટરનેટ, ડીજીટલ ડાયરી, મલ્ટી મિડીયા, ઓટો રીડાયલ, મોબાઇલ્સ, પેજર્સ એવા સખ્યાબધ આધુનિક ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનોનો જાણે હવે તો રાફડો ફાટ્યો છે અલબત્ત, આ ઘટના હજુ મહાનગરો/નગરોના ઉપલા મધ્યમ વર્ગ સુધી જ રહી છે, પણ તેનો વ્યાપ હવે કોઈ રોકી શકે તેમ નથી

યાદ છે એ સમય - હમણા જ ૧૫-૨૦ વર્ષો પહેલા જ્યારે મોટર સાઇકલ (બુલેટ કે યઝદી) કે બજાજ/વાસ્પા ઉપલા મધ્યમ વર્ગ સુધી જ ફેલાયેલા આજે બે પૈડાના વાહનોનો વિસ્ફોટ દેખાય છે, દૂર દૂર ગ્રામીણ વિસ્તારોમા તે ચોતરફ દેખાય છે એવુ જ મોબાઈલ ફોનનુ થશે

ગયા એપ્રિલમા ચીનની મારી મુલાકાત દરમિયાન એક 'હીલ સ્ટેશન'ની મુલાકાત દરમિયાન (સીચુઆન પ્રાતમા) ઊચા પર્વતોની ભીતરમા રોપ-વે ટ્રોલીમા અમે એકથી બીજા પોઇન્ટ તરફ જતા હતા ત્યારે મે એક વખત નીચે નજર કરી ત્યા પર્વતની ખેતીમા રોકાયેલ એક કિસાન ખેતરમા ઊભા

ઊભા મોબાઈલ ફોન ઉપર વાત કરતો જોયો! આવા (મૉડર્ન વાતાવરણમાં કદાચ તેને માટે આ ફોન જીવનની અનેરી હળવાશ ઊભી કરતો હશે.)

મેં હૉંગકૉંગમાં તો દર દસ રાહદારીમાંથી ઓછામાં ઓછા પાંચ સાત લોકોના હાથમાં મોબાઈલ ફોન જોયા. ઠેકઠેકાણે દૂરભાષી સાધનો જોયાં.

એની સરખામણીમાં ભારતનું જોઈએ તો ઘડી ભર નિરાશા જ આવે. જુઓ એ મુંબઈ, દિલ્હી, કલકત્તાની ટૅક્સીઓ...મોટા ભાગની એવી ભંગાર હાલતમાં ચાલે છે તેને જોતાં જ વિદેશીઓ શહેર તરફ આવતાં હસ્યા જ કરે છે (એક વિદેશી પરિચિત મહિલા કહેતી હતી કે દિલ્હીમાં પ્રથમ ૨૪ કલાક સુધી તે હસવાનું રોકી શકી નહીં!).

એમ છતાં, હું આશાવાદી એટલા માટે છું કે ભારતમાં એક વખત કોઈ ચીજ પ્રજાના વિશાળ સ્તરોને લોહચૂંબકની જેમ ખેંચે છે એટલે પછી તેને રોકનાર કોઈ નથી (કહેવાતા સ્વદેશી જાગરણ મંચે પણ ચૂપ જ રહેવું પડે છે)?

*એ જ આપણાં સામ પિત્રોડા ફરી એક વખત લંડનની વર્ડટેલ લિમિટેડના ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ તરીકે દિલ્હી ગયા સપ્તાહમાં આવ્યા. તેમણે જોયું કે ટેલીફોન/માહિતી ક્રાંતિ દક્ષિણ ભારતથી ફેલાશે. તેથી ગુજરાત આવવાને બદલે તેમણે હાથમાં કંપનીના ૫ કરોડ ડૉલરનું રોકાણ લઈને તે ચેન્નાઈ પહોંચ્યા. તેમણે જોયું કે તામિલનાડુ સરકાર' કર્ણાટક/આંધ્ર/કેરાલા સાથેની વિકાસ સ્પર્ધા માટે કમર કસી છે અને કરુણાનિધિએ તેમનું ઉષ્માભર્યું સ્વાગત કર્યું અને પિત્રોડાના બીજા એક સ્વપ્નને ફળીભૂત કરવા બીડું ઝડપ્યું.

તે સ્વપ્ન કંઈક આવું છે: જે રીતે ખૂણે ખાંચરે એસટીડી બૂથ છે તે રીતે ઠેર ઠેર 'ઈન્ટરનેટ કમ્યુનિટી સેન્ટર' ઊભાં કરવાં. વિદેશ સંચાર નિગમને ભારે ફીમાં ૫૦ ટકા ઘટાડીને ચાર્જ લેવો અને સામાન્ય માનવીને આ સેન્ટરમાંથી કમ્પ્યૂટર સ્ક્રીન ઉપર ઈન્ટરનેટ કનેક્શન (ટેલી-કનેક્શન) આપવું. તામિલનાડુ આ યોજનાથી ૫૦,૦૦૦ બેરોજગાર યુવાનોને રોજી આપશે.

આ સ્વપ્નનો અમલ બે વર્ષમાં કરવાનો નિર્ધાર કરુણાનિધિ અને પિત્રોડાએ કર્યો. અલબત્ત, પિત્રોડા કહે છે કે તેમનું ધ્યેય ઝડપથી દેશભરમાં આવાં કેન્દ્રો સ્થાપવાનું છે પણ તે ફેલાવો તામિલનાડુના અનુભવને આધારે જ કરાશે.

કમ્પ્યૂટર ઉપર તામિલ ભાષામાં ડેટા ઈમ્પૂટ કરાશે - જેમાં જીવનની તમામ રોજિંદી ચીજોની માહિતી, ભાવતાલ, સરકારી ફોર્મ્સ, રેલવે, ટિકિટ માહિતી અને પ્રાપ્તિ, ઈ-મેઈલ સર્વિસ, વહીવટી યોજનાઓના હિસાબ કિતાબ, ગામડાઓની તમામ માહિતી વગેરે બધું ખાસ સોફ્ટવેરમાં રખાશે. જેથી સામાન્ય માનવી સહેલાઈથી થોડી મિનિટોમાં એ બૂથમાંથી માહિતી મેળવી શકશે કોઈ ખાસ ચીજો/પુસ્તકો/ડોક્યુમેન્ટ/ની ખરીદીના ઓર્ડર આપી શકશે, દૂર દૂર બજારોમાં જવાનું કે ગામતરા કરવાનું ટાળી શકશે.

આ તો માહિતી ક્રાંતિની ટૂંકી વાત થઈ. એવી આગાહી થઈ રહી છે કે ઈન્ટરનેટ ક્રાંતિથી ભારત જેવા દેશની નિંભર નોકશાહી અને સંવેદનશીલતા વિહીન રાજકારણીઓના ભ્રષ્ટાચારી વર્તન ઉપર સામાન્ય માનવી ઊંડી દેખરેખ રાખી શકશે. માનવીની મનોભૂમિમાં જ પાયાનું પરિવર્તન થશે. સામાન્ય માનવી, ખાસ કરીને માહિતી ટેક્નોલૉજીનો જાણકાર વિશાળ વર્ગ કોઈ પક્ષ કે શાસકોની કોઈ ગુપ્ત વાતો ખુલ્લી કરતાં અચકાશે નહીં. સામાન્ય ગ્રામજન પણ પોતાના ગામમાં કોઈ સરકારી

યોજના બની હોય તો તેના તમામ હિસાબ કિતાબ જાણીને જરૂર લાગે તો ભ્રષ્ટાચારીને ખુલ્લા પાડી શકશે

ઈન્ટરનેટ આજ સુધીના માનવજીવનનુ સૌથી વધુ લોકશાહી અને 'અવકાશી' સાધન છે તેનુ કોઈ માલિક નથી, તેના ઉપર કોઈનો અકુશ કે હકૂમત નથી પશ્ચિમના દેશોમા ૫૦ ટકા લોકો પોતાના ઘરમા કમ્પ્યૂટર વસાવી શકયા છે જ ભારત જેવા દેશમા ઝડપથી શકય નથી

તેથી જ તમારા ઘરમા ૨૫થી ૪૫ હજારની કિમતનુ પર્સનલ કમ્પ્યૂટર ન વસાવી શકાય તો ચિત્રોડાના સ્વપ્ન જેવુ ઈન્ટરનેટ કમ્યુનિટી સેન્ટર તમામ સગવડ આપી શકશે તેનો લાભ તો જરૂર લઈ શકાય

* આ તો ટેલી કમ્યુનિકેશન્સ અને માહિતી ક્રાતિના એક જ પાસાની વાત થઈ

* અણુ પરીક્ષણથી વિશ્વભરમા નામ કમાનાર ડૉ અબ્દુલ કલામે હવે ભારતના ભાવિનુ વિરાટ ગુલાબી સ્વપ્ન ઘણી જહેમતથી પોતાના વૈજ્ઞાનિક સાથીદાર વાય કે રાજનના સહકારથી 'વિઝન ૨૦૨૦' નામના ગ્રથમા કડાર્યુ છે

અણુશસ્ત્રો અને મોઘાદાટ અણુસજ્જ મિસાઈલ્સ બનાવવાની તેમની યોજનાનો સજ્જડ વિરોધ કરવો જોઈએ, પણ ૨૦૨૦ની સાલમા ખેતી, ઉદ્યોગો, બાયોટેક્નોલૉજી, રસાયણ, મિનરલ્સ, તેલ પેટ્રોલિયમ્સ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, ખાદ્યખાકીય ક્ષેત્રોમા તેમણે જે ઉચ્ચ ટેક્નોલૉજીની અને માહિતી ક્રાતિની સહાયથી સમગ્ર પ્રગતિનુ ચિત્ર બદલી નાખવાનુ સ્વપ્ન સેવ્યુ છે તમા કોઈ પણ ભારતીય ગર્વ લઈ શકે એવુ છે

* ડિપાર્ટમેન્ટ ઑફ સાયન્સ ઍન્ડ ટેક્નોલૉજીએ સ્થાપેલી સસ્થા 'ટેક્નોલૉજી ઈન્ફર્મેશન ફાર કાસ્ટિગ ઍન્ડ એસેસમેન્ટ' કાઉન્સિલ (TIFAC) ના ચેરમેન વૈજ્ઞાનિક અબ્દુલ કલામે સન ૨૦૨૦ની સાલ સુધીમા તમામ ક્ષેત્રે કેટલી હરણફાળ ઉચ્ચતર ટેક્નોલૉજીની મદદથી ભરી શકાય છે તેનુ વિગતે બ્યાન લખાવ્યુ છે તે ક્ષેત્રોમા માત્ર સરક્ષણ જ નહી, પણ ખેતી, રસાયણ, જળ વાહનવ્યવહાર, રસ્તાઓ, બદરો વગેરે તમામ વિષયો આવરી લેવાયા છે આ તમામ ક્ષેત્રોનુ તેમા અદ્ભુત સર્વેક્ષણ કર્યા પછી ભાવિ લક્ષ્યાકો મૂકવામા આવ્યા છે અને કઈ વિશિષ્ટ ટેક્નોલૉજી તે ક્ષેત્રમા જરૂરી છે તે નક્કી કરાયુ છે ઝીણવટથી તમામ ક્ષેત્રો આવરી લેવાયા છે

* ટૂકમા, સમગ્ર વિશ્વ જેનો લાબો પથ કાપીને જ્ઞાનયુગમા પ્રવેશી રહ્યુ છે ત્યા ભારત હજુ ઉદ્યોગ યુગ અને ખેતી યુગના મિશ્રણમા તરબોળ છે જે રીતે ખેતીયુગ/સામતી યુગના જીવન મૂલ્યો ખતમ કરવા ઔદ્યોગિક મૂડીવાદે આહલેક જગાવી અને 'સમાનતા, લોકશાહી અને સ્વતત્રતાના સૂત્રો લોકપ્રિય બનાવ્યા, તે જ રીતે હવે ખખડધજ અને પતન પામેલા મૂડીવાદને સ્થાને વિકેન્દ્રીકરણ, વ્યક્તિ સ્વાતત્ર્યનો વધુ વિકાસ અને સામૂહિક ઉત્પાદન પદ્ધતિને સ્થાને 'કસ્ટમ ટેઈલર્ડ' માસ સામાન ઉત્પન્ન કરવાની પદ્ધતિનો યુગ આવી રહ્યો છે

૨૦મી સદીએ શસ્ત્રો, યુદ્ધો અને ખૂનખાર કોમવાદી/જાતિવાદી સઘર્ષો જોયા, તો હવે જ્ઞાન યુગમા અદ્વિતીય સ્પર્ધા, જ્ઞાનનો અપૂર્વ ફેલાવો અને મહિમા, નિષ્ણાતોની બોલબાલા વગેરે મૂલ્યો સ્થપાશે

વૈજ્ઞાનિકોએ તો જ્ઞાનયુગમા માનવ અધિકારોનુ એક 'મેગ્નાકાર્ટા' બનાવ્યુ છે, જેમા માહિતી ક્રાતિમા સાધનોની ઈજારાશાહી માલિકી કે સરકારી આધિપત્યને પડકાર અપાયો છે, જેને એશિયાના 'લીટલ ડ્રેગન્સ' (મલયેશિયા, સિંગાપોર વગેરે) અને 'બીગ ડ્રેગન' (ચીન) કહેવાય છે તે બધા

માહિતી ટેક્નોલૉજી ક્ષેત્રે ભારત કે પાકિસ્તાન/શ્રીલંકાથી ઘણાં આગળ નીકળી ગયાં છે.

તે નજરમાં રાખીને, ભારતીય વૈજ્ઞાનિકોએ ત્રણ સ્તરે ઈલેક્ટ્રોનિક્સ અને કમ્યુનિકેશનની ટેક્નોલૉજી ક્ષેત્રે લક્ષ્યાંકો ઠરાવ્યાં છે - ૨૦૦૦ની સાલ સુધી, ૨૦૦૧થી ૨૦૦૫ અને ૨૦૦૬થી ૨૦૨૦.

તે જ રીતે, એગ્રો-ફુડ પ્રોસેસિંગ ઉદ્યોગમાં રાષ્ટ્રીય જરૂરતો ઉપરાંત આજના ૧-૨ ટકાના નિકાસને સ્થાને ૫ ટકા નિકાસ સુધી લક્ષ્યાંક રાખ્યું છે. ખાદ્ય પદાર્થોન ઉત્પાદન, સ્ટોરેજ, પ્રોસેસિંગ તેમ જ ઘઉં, મકાઈની પેટા ઊપજો, ખેતીનાં યંત્રો, રિસર્ચ ઍન્ડ ડેવલપમેન્ટ, હાર્વેસ્ટર્સ વગેરેનો વિકાસ કરાવ્યો છે.

* સંસદીય લોકશાહીમાં આજના ભારતની ઉગ્ર સમસ્યાઓમાં ભ્રષ્ટાચાર અને અપરાધીકરણ મૂલ્યોનો રકાસ અને વહીવટકર્તાઓમાં પ્રજાભિમુખ સંવેદનશીલતાનો અભાવ મુખ્યત્વે દેખાય છે.

બ્રિટિશ શાસનકાળથી ચાલ્યા આવતા પોલીસ ઍક્ટ, ઑફિસિઅલ સિક્રેટસ ઍક્ટ, વગેરે કાનૂનોને સ્થાને મુક્તિ માહિતી કાયદાની જરૂરત ઉપર કેન્દ્ર તથા રાજ્યોમાં હજારો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ જે રીતે દબાણ લાવી રહી છે તે જોતાં કેન્દ્ર સરકારે આ કાયદો બનાવવો જ પડશે. જેની સહાયથી સંસદીય બીમારીનો ઈલાજ કરી શકાશે.

વળી, શિક્ષણ ક્ષેત્રે તો આમૂલ ક્રાંતિની જરૂરત સર્વત્ર સ્વીકારાઈ રહી છે ત્યારે લાઈબ્રેરીઓ શાળાઓ અને કૉલેજો-યુનિવર્સિટીઓમાં નવા સાધનોથી આમૂલ પરિવર્તન લાવી શકાય તેમ છે એ સિદ્ધાંત હવે સ્વીકારાયો છે.

જુઓને, એક જ સીડીરોમ ડિસ્કમાં 'એન્સાઈક્લોપિડિયા બ્રિટાનિકા'ના ૩૨ ગ્રંથોની માહિતી (૩ લાખ પાના)નો સંગ્રહ કરી શકાતો હોય તો ગ્રંથાલયોમાં શું ક્રાંતિ ન થઈ શકે?

આપણા ચીલાચાલુ વિવાદોની દિશા પણ બદલાશે: વિકાસ કરવો તો કેવો કરવો, જિંદગીને ગાય ગામડું અને લીમડા સુધી સિમિત રાખી, 'ઓછા સાધન એટલું વધુ સુખ'વાળી વાત સ્વીકારવી કે માનવજીવનને ઓછામાં ઓછા કષ્ટથી વધુ સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે તો તે હાંસલ કરવા દોડવું? આધુનિકીકરણની નકારાત્મક બાજુઓ (પ્રદૂષણ કે નીતિમત્તાનું હલકું ધોરણ, વગેરે)નો ઉપાય એ જ ઉચ્ચતર ટેક્નોલૉજીની અને વધુ સઘન શિક્ષણથી થઈ શકે છે એ સિદ્ધાંત સ્વીકારાઈ રહ્યો છે.

એ સાચું કે વ્યક્તિગત રીતે દરેક માનવીનું નીતિમત્તાનું સ્તર ઊંચું આવે તો જ વિશ્વ નિર્મળ બને, પણ તમે વિચારો કે આવો સિદ્ધાંત અમલી બનાવવાનું કેટલું બધું 'અવ્યવહારુ' છે? દરમિયાન વ્યક્તિઓનો સુધારો થયા કરશે, પણ સાથે સાથે સઘન શિક્ષણ અને ઉચ્ચતર ટેક્નોલૉજી, સમાજ અને માનવજીવનને ઘણું વધુ પ્રદાન કરી શકે તેમ છે એ વિચાર સ્વીકારવો પડશે.

❖

આવે રે દિવસ ક્યારે ઉજમાળો

ધનુભાઈ મહેતા

સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં વાવાઝોડાએ તાજેતરમાં જ ભારે વિનાશ વેર્યો. કેટલી જાનહાનિ થઈ તે કોણ જાણે. રાજકીય પક્ષોને તો પોતપોતાની રોટી શેકી લેવાની તક મળી. નેતાઓએ અસરગ્રસ્ત વિસ્તારોની મુલાકાતના ઓઠા નીચે છબીઓ પડાવી. વર્તમાનપત્રોએ મોટાં મથાળાં હેઠળ તે છાપી.

અમદાવાદ દૂરદર્શન કેન્દ્રે નેતાઓની નાટકીય ગભીરતા તરી આવે તેવુ તેનુય 'કવરેજ' પણ કર્યું ભલે પણ આ પ્રસગે તાજી કરાવી આજથી બરાબર આડત્રીસ વર્ષો પૂર્વેની આપણા પાડોશી રાષ્ટ્ર પાકિસ્તાનની એક ઇતિહાસ કથાની

માસ ઑક્ટોબર અને સાલ ૧૯૬૦ આઝમખાન પૂર્વ પાકિસ્તાનના ગવર્નર તરીકે હજી તો તાજા જ નિમાયેલા તવામા ઢાકા વિસ્તારના ચટ્ટગ્રામમા એક ભારે હોનારત સર્જાઈ ભરતીના પ્રચડ જુવાળે ચટ્ટગ્રામમા ભારે ખાના ખરાબી સર્જી પર્વત ઊચા ઊછળતા મોજાઓએ ત ગામન સાવેસાવ ધોઈ નાખ્યુ એમ કહીએ તો તેમા જરાય અતિશયોક્તિ નહી ફતુબદિયા, સદીપ અને હાતિયા જેવા ટાપુઓની મોટા ભાગની વસતિ પાણીના પ્રચડ પ્રવાહ વેગમા તણાઈ ગઈ રાક્ષસકાય મોજાઓએ અનેક ગામો તારાજ કરી નાખ્યા ચટ્ટગ્રામમા તો જાણે ઉપર પાણી અને નીચે ગામ તેનુ હવાઈમથક પણ પાણીની કબરમા ચારેકોર વેરણછેરણ પડેલા શબ્દો સડતા શબો અને તેમાંથી દુર્ગંધ મારતી હવા આ વખત ગવર્નર ઢાકામા પૂર્વ પાકિસ્તાનની રાજધાની ખાનાખરાબીની જાણ થતા જ ગવર્નર આઝમખાન ન થોભ્યા પાણી પીવા કે ન થોભ્યા કપડા બદલવા કે કુટુબીજનોન, 'બાય' કરવા પહેરેલે જ કપડે મારતી ગાડીએ પહોંચી ગયા ચટ્ટગ્રામ હોનારતનો ભોગ બનેલાઓની વહારે નો'તો હાજર કોઈ સરકારી અફસર કે અધિકારી નિરાધારોનો આધાર હતો માત્ર એક અલ્લામિયા મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ તો હજી ઊઘતા'તા ચપરાનીએ દોડતા આવીને ખબર દીધા કે ગવર્નર સાહેબ પધાર્યા છે ખબર સાભળતા જ આખ ચોળતા બેબાકળા ઊઠ્યા ને આઝમખાન સમક્ષ ખડા થયા આઝમખાન તો રાતાપીળા થઈ ધૂધવાતા પગપછાડતા બે હાથ પીઠ પાછળ ભીડી પાજરામા સિહ આટા મારે તેમ હૉલના એક છેડેથી બીજા છેડે આગ મારી રહ્યા હતા મેજિસ્ટ્રેટને જોતા જ તેઓએ તેમને કોટના કાલરથી પકડી હચમચાવી નાખ્યા અન તાડૂક્યા કે ભરતીની ખાનાખરાબીની જાણ થતા જ હુ છેક ઢાકાથી પહેરે ને કપડે અહી દોડી આવ્યો ને તમે ગામમાને ગામમા જ હોવા છતા હજી તો કોટના બટન બીડતા બીડતા આવો છો? પૂર તાડવમા ડૂબકિયા ખાતા અને, 'બચાવો, બચાવો',ની બૂમો પાડતા પીડિતોના આર્તનાદો શુ હજી તમારા બહેરા કાને નથી પડ્યા? માણસ છો કે હેવાન? તરત જ 'સસ્પેન્શન'નો હુકમપત્ર તમના હાથમા પકડાવી દીધો પોતે પૂરગ્રસ્ત ગામોમા પગપાળા જ ઘૂમી વળ્યા તેમણે દીઠા શબ ઢગો અને વિનાશનુ રૌદ્ર તાડવ ઘેર ઘેર ફર્યા પીડાગ્રસ્તોને ખોરાક અને કપડા વહેચ્યા ન જોયા રાત કે 'દિ, દી'કે રાત એ આપખૂદ, તુડમિજાજી અને નિષ્ઠુર ગણાતા આઝમખાને પીડિતોએ તો આઝમખાન નહી સ્વય દેવદૂત દીઠો તેમણે ઘરબાર વિહોણા થયેલાઓને આશ્રયસ્થાન આપ્યા ભાગી પડેલાઓના ભેરુ બની તેમને હામ આપી અને એમ કરતા રાહ ન જોઈ છાપાના રિપોર્ટરોની, ફોટોગ્રાફર્સના કેમેરાઓના 'ક્લિક' અવાજની પૂર્વ બગાળના ગામડે ગામડે ઘૂમ્યો એ નેવાથી ગવર્નર ન જાયા એણે ભૂખ, તરસ કે થાક!

આઝમખાનની માનવતા અને હમદર્દીની વાત કહેતો એક બીજો પ્રસગ તેઓ ઢાકાથી નારાયણ ગજ ચેમ્બર ઑફ કોમર્સની સભામા હાજરી આપવા જઈ રહ્યા હતા વાટે ફતુલ્લા પાસેના એક સ્થળે સ્ત્રીઓના એક ઝમેલાને તેમણે ઝઘડતુ જોયુ બાજુમા ઘડા માટલા, મટકા પડ્યા હતા ગાડી થોભાવી તપાસ કરાવી તો જાણવા મળ્યુ કે આજુબાજુના બેચાર ગામડાઓ વચ્ચે પાણીની માત્ર એક જ ચકલી હતી ચકલી એક અને ભરનાર સામટા ઝઘડા ઝઘડી જ થાય ને! ગાડી ચલાવી

ચેમ્બર ઑફ કોમર્સના હૉલ તરફ. ઉદ્યોગપતિઓ ફૂલતોરા લઈ સ્વાગત કરવા દોડ્યા. પણ આઝમખાને કોઈની સામે એક નજર પણ ન નાંખી. પી.એ.ને પૂછ્યું કે ટેલિફોન ક્યાં છે. પી.એ. તેમને ટેલિફોન પાસે દોરી ગયો. ગવર્નરે નંબર જોડ્યો સચિવાલયનો. સામેથી 'હલ્લો', સાંભળતા જ કહ્યું, 'આઝમ સ્પિકિંગ ફ્રોમ ધીસ ઍન્ડ' — આ તરફથી આઝમ બોલી રહ્યા છે. પછી કહ્યું કે મારો હુકમ નોંધી લ્યો કે આજ સાંજ સુધીમાં ફતુલ્લામાં એક ટ્યૂબવેલ તૈયાર થઈ જવો જોઈએ. કાલે સવારે મારે ત્યાં પાણીની ચકલીઓ જોઈએ. કાલે સવારે જાતતપાસ માટે આવું છું. સામેથી હાંફળો હાંફળો જવાબ મળ્યો, 'સાહેબ, આ ખોરાક ખાતું છે, પાણીખાતું નહીં'. આઝમ તાડૂક્યા, 'મારે જવાબ નહીં, કામ જોઈએ કામ. કાલે સવારે ત્યાં ચકલી નહીં હોય તો હું તમને જ પકડીશ ને સીધા ઘેર બેસાડી દઈશ' બસ આટલું જ કહી ફોન 'ક્રેડલ' પર પટક્યો. ફૂડ ખાતાનો અન્ડર સેક્રેટરી દોડ્યો પાણી ખાતાના અન્ડર સેક્રેટરી પાસે, ગવર્નરનો હુકમ જણાવ્યો. રાતોરાત તડામાર કામ ચાલુ. સવારે તો પાણીની ચકલીઓ તૈયાર. નારાયણગંજમાંથી પાછા ફરતાં સવારે ગામની વહુબેટીઓને શાંતિથી પાણી ભરતી ને ખિલખિલાટ હસતી જોઈ પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયા આઝમખાન તો!

કલ્હન કૃત બંગાળી નવલકથા 'વિક્ષુબ્ધ પાકિસ્તાન' (અનુ. સુકન્યા ઝવેરી) વાંચવાનું બનેલું તેને આધારે સ્મરણમાંથી આ પ્રસંગો, વર્તમાન બનાવોના અનુસંધાનમાં સમજવા જેવા લાગતાં, સંભારું છું ત્યારે મનમાં રમી રહેતી પ્રધાન લાગણી કોઈ એક હોય તો તે એ જ કે આપણે ત્યાં કારભાર ચલાવનાર આવા ગવર્નરો હોય તો?

— પણ એવો આવે દિવસ ક્યારે ઉજમાળો?

❖

ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય, પાણી મળતાં જીવન છલકાય

નવલભાઈ શાહ

જામનગર જિલ્લાનું ૬૦૦ માણસની વસ્તી ધરાવતું નાનું ગામ સરવડા. આ ગામ જામનગર શહેરથી ૨૦ કિલોમિટરના અંતરે ડુંગરાઓની ધારમાં વસેલું છે. એ ગામને પીવાનું પાણી પૂરું પાડવા દર વરસે ટૅન્કરો દોડાવવી પડતી. ટૅન્કરથી પાણી પૂરું પાડવાનું ખર્ચ અછતના વર્ષે ૫૦થી ૬૦ હજાર રૂપિયા થતું છતાં માત્ર તરસ જ છીપતી. સંતોષકારક પાણી ન મળતું.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે જામનગર જિલ્લામાં પાણીની ભારે ખેંચ છે. સમુદ્ર કિનારાનું પાણી વધારે ને વધારે ખારું થતું જાય છે. ગુજરાતનું એ મોટું સદ્ભાગ્ય છે કે એને ૧,૬૦૦ કિલોમિટરનો સાગરકાંઠો મળેલો છે પણ સ્વરાજ્ય મળ્યા બાદ ખેતી અને કારખાનાંઓ માટે પાણી મેળવવા જે યોજનાઓ થઈ ને પાણી ખેંચાયું તેને પરિણામે ભૂતળનાં પાણીની સપાટી ઊંડી ને ઊંડી જવા લાગી. સ્વરાજ્ય મળ્યું ત્યારે ગુજરાતના સાગરકાંઠે સરેરાશ ૧થી ૨ કિલોમિટર સમુદ્રનું પાણી ધરતીમાં પ્રવેશેલું હતું. આ પ્રવેશ ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે. હવે સરેરાશ ૨૦થી ૨૧ કિલોમિટરની સમુદ્રકાંઠાની જમીનમાં સમુદ્રનું ખારું પાણી ઘૂસી ગયું છે.

જામનગર જિલ્લામાં મોટા તોતિંગ ઉદ્યોગો નંખાયા, સિમેન્ટનાં કારખાનાં ઊભાં થયાં, તેની બારીક રજ જમીન પર પથરાઈ જમીનની છિદ્રાળુતા ઘટવા લાગી પીવાના પાણીની ખેંચ વધવા

લાગી જ્યા પીવાનુ પાણી ન હોય ત્યા ખેતી માટે તો પાણી મળે જ ક્યાથી? એ વિસ્તારમા ચંદેરિયા ટ્રસ્ટે ઉત્સાહથી કામ ઉપાડ્યુ ડુગરા પર પડતુ પાણી વોકળામા વહી સાગર ભેગુ થતુ આ પાણીના વહેણથી જમીનનુ ધોવાણ પણ થતુ

લોકોના સાથ-સહકારથી આડબધ બાધ્યો વધારાનુ પાણી વહી જાય ને માટીના બધને નુકસાન ન કરે તે માટે પાકી સિમેન્ટની છ નાલી બાધી એનાથી પાણી રોકાયુ એ બધના નીચેના ભાગમા એક કૂવો હતો ચોમાસામા તો પાણી મળતુ પણ શિયાળો આવતા કૂવો કોરો થઈ જતો આ બધમા સઘરાયેલુ પાણી જમીનમા ઊતર્યું તેનો પહેલો ચમત્કાર એ થયો કે કૂવામા બારે બાસ પાણી મળવા લાગ્યુ પાણી મળતા જ ગામલોકોનો ઉત્સાહ વધ્યો તે પર એન્જિન મૂક્યુ ને ગામ સુધીની ૭,૦૦૦ ફૂટની પાઈપલાઈન નાખી ગામના પાદર સુધી પાણી લઈ ગયા જે બહેનોને પાણી માટે કૂવા સુધી ચાલવુ પડતુ તે બહેનોને ગામના પાદરે નળથી પાણીની વ્યવસ્થા થઈ બહેનો પણ કરકસરપૂર્વક પાણી વાપરવા લાગી તેમ છતા બેડુ ભરતા થોડુ પાણી ઢોળાય તે શાળાના કપાઉન્ડ વૉલવાળા મેદાનમા વાવેલા વૃક્ષોને મળે એવુ આયોજન કર્યું શાળાના વિદ્યાર્થીઓ ને શિક્ષકોએ આ કામ ઉત્સાહથી ઉપાડ્યુ વૃક્ષો લીલાછમ થયા નવા વૃક્ષો પણ વવાયા

આ તો પીવાના પાણીની વાત થઈ આ બધનુ છલકાતુ પાણી રોકવા હેઠવાસે બીજો પાળો નખાયો વળી નીચે ત્રીજો બધ વરસાદનુ બધુ પાણી સઘરવામા આવ્યુ આને પરિણામે કૂવા જીવતા થયા એ પાણીથી ખેડૂતોએ શિયાળુ ને ઉનાળુ ખેતી શરૂ કરી

એક ખેડૂતે કહ્યુ "મારા આ ખેતરમા પહેલા કશુ જ પાકતુ નહોતુ આ વર્ષે ૩૦૦ મણ ચણા, ૧૫૦ મણ ઘઉ ને ૨૦૦ મણ બાજરો પાક્યો મારા ઢોર માટે લીલો ચારો મળ્યો "

આવા એક નહીં અનેક ખેડૂતોના જીવમા જીવ આવ્યો પાણી લાવ્યુ સમૃદ્ધિને તાણી' લોકોએ કહ્યુ "આ પાણી ક્યાથી આવ્યુ? ત્યા જ વરસેલુ પાણી ઉપયોગમા લેવામા આવ્યુ "

લોકોની સ્થિતિ સુધરી ગામમા આ યોજના પહેલા બધા જ ઘર માટીના હતા સાદા નળિયા મૂખ ગ્રામ તે ગામના ઘર પાકા થયા ઉત્સાહી સરપચ જિલ્લા વિકાસ એજન્સીની યોજના ખેચી લાવ્યા તે લોકભારતીના વિદ્યાર્થી નિષ્ઠાવાન ને ધગશવાળા ગામમા પાકો રસ્તો થયો ગામ લોકોએ ફાળો કરીને માતાજીનુ મદિર બનાવ્યુ આખુ આરસનુ ત્યા વૃદ્ધો બેસે, ગામની બહેનો અને બાળકો આવે ભજન પણ થાય

ખેતીનુ ભણેલો ને નિષ્ઠાવાન અને ઉત્સાહી સરપચ શુ કરી શકે તે ત્યા જોવા મળ્યુ સરપચે કહ્યુ "હુ બીજા ગામના સરપચોને મળુ છુ તેઓ પણ ગ્રામવિકાસના કામો કેમ કરવા તે સમજાવુ છુ "

જે ગામના ઝૂપડા જેવા ઘર દૂરથી દેખાતા તે ગામ વૃક્ષોની હરિયાળીથી ઢકાઈ ગયુ છે સાચી દિશાનુ કામ સરવડામા જોઈ શકાય છે જે સરવડામાં થઈ શકે તે બધે થાય તો? સાચુ સ્વરાજ્ય આપણને જોવા મળે, લોકોને અનુભવવા મળે

❖

ખલેલ!

ગીતા પરીખ

એ જમાનામાં મુંબઈમાં અમારા મકાનમાં સોળ બ્લોક વચ્ચે ફક્ત અમારે ઘેર જ ફોન હતો. એટલે ત્યાં આડોશપાડોશ માટે અવારનવાર ફોન આવે. મારાં બા ઘણીવાર ઘરમાં એકલાં હોય - અમે બધાં સ્કૂલ-કૉલેજમાં ગયાં હોઈએ ત્યારે ફોનની ઘંટડી વાગે. આ શાકદાળમાં મસાલો કરતાં હોય કે રોટલી કરતાં હોય ને ફોન લેવા દોડે - ફોનમાં અવાજ આવે, જરા ત્રીજે માળેથી કોકીલાબહેનને બોલાવોને!' બા આવાં કેટલાય 'કોકીલાબહેન'ને સાદ પાડીને, ને એ ન સાંભળે તો જાતે જઈને બોલાવે. એ આવી જાય પછી બા પાછાં રસોડાના કારભારમાં ડૂબી જાય. એ માટે ભાગ્યે જ ફરિયાદ કરે, એ તો એમ કહે કે, 'એમને સગવડ નથી એટલે જ તો આપણને 'લાભ' આપે છે ને? ભલેને એમનું કામ થાય.' અને આવા આવા વિક્ષેપોથી એમની રસોઈની એકાગ્રતા તેમ જ સ્વાદમાં કશો ફેર ન પડે. ઊલટાની એમાં બીજા માટેના સદ્ભાવની મીઠાશ પણ અનુભવાય!

* * *

નડિયાદમાં એક સંસ્થામાં એક સર્વોદય-શિબિરમાં હું ગયેલી. સર્વોદયનાં એક અગ્રણ્ય વિદુષી ક્ર એમાં પ્રવચન આપતાં હતાં. અમે, શિબિરાર્થીઓ તથા સંસ્થાની સેવિકા-બહેનો એમના ાધ્યાત્મિક વિચારો શાંતિથી સાંભળતાં હતાં ત્યાં બહારથી ચાર વાગ્યાનો ઘંટ વાગ્યો. એટલે સભાખંડમાંથી સાતઆઠ બહેનો ઊઠી ગઈ અને (ધીમેથી) સભાખંડની બહાર નીકળી ગઈ.

અને ખલ્લાસ! પ્રવચન તો અટકી ગયું. એ વક્તા (થોડા ઉગ્ર અવાજે) એટલું જ બોલ્યાં: 'अब तो हम बोल नहीं सकेंगे।' અને પ્રવચનમાં આવ્યું પૂર્ણવિરામ! ત્યારે સંસ્થાના કાર્યકરોએ એમને ઘણું સમજાવ્યું કે, 'એ બહેનોને આપણે માટે સાંજની રસોઈ કરવા ચાર વાગે રસોડે જવાનું હતું. એ તો એમની ફરજ બજાવવા ઊઠી ગઈ હતી.'

પણ પ્રવચનની અટકેલી ગાડી આગળ ના જ વધી, અને સભા બરખાસ્ત થઈ. ખંડમાંથી બહાર નીકળતાં એક શ્રોતા બહેન બીજાંને પૂછતાં કે, 'જેને પોતાના વિષયનું ઊંડું જ્ઞાન હોય, જે આધ્યાત્મિક ચિંતન ઘણા 'ભક્તો'ને આકર્ષતું હોય - એની એકાગ્રતા આટલાથી જ આવી કેમ તૂટે? એનું જ્ઞાન અને અભિવ્યક્તિ ફરી સરળતાથી વહી ન શકે? નદીનાં પાણી અનેક કંકરો વચ્ચેથી કેવાં ખળબળાટ વહેતાં હોય છે તો પછી અહીં...?'

* * *

અમદાવાદની થિયોસોફિકલ સોસાયટીના હૉલમાં એક સુપ્રસિદ્ધ સીતારવાદકને સાંભળવા અમે બેઠેલાં. ત્યાં એ કાર્યક્રમની અગાઉ કોઈ ધર્મ - સંપ્રદાયની સભા થઈ હતી. હૉલ લાઇટ, માઇકને પંખાથી સુસજ્જ હતો. એ સભા પૂરી થઈને અમે સભાખંડમાં બેઠાં. આગલી સભાના થોડાઘણા શ્રોતાઓ પણ સાથે બેઠેલાં અને સીતાર પર રાગ માલકૌંસની મીઠાશ વહેવા માંડી. એના સૂરોની વાતાવરણના તાણાવાણા વણાવા માંડ્યા. ત્યાં તો આગલી સભાના શ્રોતાઓ એકદમ ઊઠ્યા ને (હુડૂડૂડુ કરતાં) બહાર નીકળવા માંડ્યા. એટલું જ નહીં, પણ એમણે મૂકેલા ઊભા પંખાઓ પણ ઊઠાવીને ચાલ્યા....

સિતારના સૂર ઘડીક તો થંભી ગયા. પણ બાકીના શ્રોતાઓ (અમે પણ) બેઠેલાં. ધીમે ધીમે એમનો ઘોંઘાટ શમ્યો. અને સિતાર પાછી ઊંચકાઈ. સિતારવાદકને વ્યથા તો ઘણી થઈ. પરંતુ એણે

એની વેદનાને સંગીતમય વાચા આપી રાગ સોહિણીના કરુણમધુર સૂરોમા એ શરૂ કરતા પહેલા એમણે એટલુ જ કહ્યુ કે, 'जब हमारे मन में ग्लानि होती है तब हम संगीत में उसे ऐसे व्यक्त करते है।' અને વાતાવરણ આખુ ભીંજાઈ ગયુ સોહિણીના સ્વરોથી અને સોહિણી પછી એમણે અન્ય રાગોમા બીજા ભાવો પાણ કઈ રીતે વ્યક્ત થાય છે તે વગાડ્યુ ત્યારે ભાવવિભોર શ્રોતાઓ અગાઉના વિક્ષેપને વીસરી ગયા, અને સિતારવાદક તો એની સ્વર સમાધિમા ડૂબી ગયા (આભાર એ ધર્મ-સંપ્રદાયના ભક્તોને!)

* * *

આવી જ બીજી વાત છે શહનાઈ નવાઝ બિસ્મિલ્લાખાનની - ત્યારે અમદાવાદનો પ્રેમાભાઈ હૉલ શ્રોતાઓથી ભરચક ભરેલો એ ભીડમા સદ્દભાગ્યે મને પણ જગ્યા મળી ગઈ એ વિશાળ હૉલમા પ્રખ્યાત શરણાઈ-વાદક શરણાઈ પર રાગ દરબારી કાનડા વગાડી રહેલા દરબારીની ધીરગંભીર સ્વરાવલિથી આખુ વાતાવરણ છવાઈ ગયેલુ એમા એમના સૂરો સિવાય બીજુ કઈ સભળાય નહીં એવી શાતિ પ્રસરેલી

ત્યા શ્રોતાવર્ગમાથી એક જણની બૂમ સભળાઈ -

'गूँज उठी शहनाई फिल्म का गाना सुनाईए'' (એ ફિલ્મમા બિસ્મિલ્લાખાને શરણાઈ વગાડી હતી)

દરબારીના અતિકોમલ સૂરો ધડીક બધ થયા શરણાઈને ધીમેથી હોઠ પરથી ખસેડીને એ પ્રખ્યાત શહનાઈ નવાઝે નમ્ર અવાજે કહ્યુ -

'जिसको वो सुनना है वो अभी बहार जाय, पद्रह मिनट के बाद अदर आये, तब वो गाना सुन सकेगा।

અને થોડી ક્ષણોમા જ શરણાઈ પાછી બે હોઠ વચ્ચે ગોઠવાઈ ગઈ દરબારીની કોમળતા પાછી સધાઈ ગઈ (સધાઈ પણ ગઈ!) અને વહેવા માડ્યો એક અસ્ખલિત સ્વરપ્રવાહ! મર્મતલને સ્પર્શતો એ નાદ ચિરસ્મરણીય થાય જ!

કોણ તોડી શકે એ ઘૂંટાયેલી એકાગ્ર સ્વરસાધનાને?!

જીવનમા કર્તવ્યપાલન, ચિંતન મનન અને કલાસાધનાની તપશ્ચર્યા તરહ તરહની હોય છે એમા ઉપરોક્ત ચારે સાધકોને કયે માપે મૂલવવી?

❖

મુલાકાત એક મજાના મહારાજ સાથે

યશેશ દવે

માર્ચ મહિનામા આકાશવાણી તરફથી કટકમા એક ટ્રેનિંગમા જવાનુ હતુ ટ્રેનિંગ તો બહાનુ જગન્નાથજીએ જ દર્શન માટે હુકમ કર્યો હશે ટિકિટ રિઝર્વ થઈ ગઈ હતી તેથી ચિતા ન હતી અમદાવાદ સ્ટેશન પર ચાર નબરના પ્લૅટફૉર્મ પર ઊભેલી પુરી એક્સ્પ્રેસને પકડવા પાટાઓ અને પ્લૅટફૉર્મ પર ઊભેલી ટ્રેનો ટેકી ચાર નબરના પ્લૅટફૉર્મ પર પહોંચ્યો સેકન્ડ એ સી સરકારી ખર્ચે ડબ્બો શોધી સામાન ગોઠવી પ્લૅટફૉર્મ પર ઊભો ત્યા તો પહાડ જેવુ વ્યક્તિત્વ સામે આવ્યુ સફેદ દાઢી, પીળો ખૂલતો રેશમી ઝભ્ભો, ભરાવદાર ગોળ ગૌર ચહેરો, કપાળ પર વૈષ્ણવી તિલક સોગે લાલ ચાદલો — ટીપીકલ સાધુ મા'તમા અત્યારે ફૂલેલા ફલેલા, સતો, મહતો, આશ્રમોની સૃષ્ટિને લીધે એ આખી જમાત પ્રત્યે અદરથી એક પ્રકારનો અણગમો મહારાજશ્રીએ લિસ્ટમા નબર જોઈ

સાથે રહેલા ભીરુ સેવકને સામાન ચડાવવા સૂચના આપી પોતેય ચડ્યા. સ્ટેશન પરની ચહલપહલ, હો હા દેકારા, કર્કશ એનાઉન્સમેન્ટો, ફેરિયાના અવાજો આવજો, કહેવા ઊભેલા ઝૂમખાં, આવતી જતી ટ્રેનોના લિસોટાઓમાં એ ચહેરાઓ ક્યાંય ખોવાઈ ગયા.

ગાડી ઊપડી. કમ્પાર્ટમેન્ટમાં જઉં ને જોઉં તો મહારાજ મારી નીચેની જ સીટમાં. સામે એક યુવાન ઓડિયા કપલ. ઓડિયા હોવા છતાં અંગ્રેજીમાં જ ફાડફાડ કર્યા કરે. સહુ બારી બહાર તાકતા હતા, શૂન્યને ફાકતા હતા. કોઈ રૂમમાં એકલા બેઠાં હોય તેમ બધાં મીંઢા, મૂઢ મૂર્તિની જેમ બેઠાં હતાં. ધીમેધીમે દરેકમાં રહેલી સંબંધ ચેતના સળવળી. ખડક જેવા લાગતા વ્યક્તિત્વમાંથી કાચબાની જેમ હળવેકથી દરેકે ડોક કાઢી. પહેલાં આંખો, પછી શબ્દ પછી હાથ લંબાયો, પછી ખૂલ્યા નાસ્તાના ડબરાઓ. પછી છેલ્લે હૈયાના પટારા.

આ મહારાજનો સેવક તો મહારાજને ચડાવી અદશ્ય થઈ ગયો હતો. મહારાજ એકલા પડ્યા હતા. કાયા પડછંદ અને તોતીંગ. ગોળીથીય મોટી ફાંદ રેશમી ઝભ્ભામાંથીય અનુભવાય. ઝભ્ભો કાઢે ત્યારે ઊંચે ચડી ગયેલા અંડરવેર નીચે ફાંદની વચ્ચે ડૂંટીની મોટી ગબી દેખાય. ધોતિયાની કસોકસ ગાંઠ ધોતિયાને ટકાવી રાખી મહારાજની લાજ રાખે. ધીમે ધીમે 'કહાંસે આયે'ના તકિયા કલામથી વાત શરૂ થઈ. મહારાજ હતા જગન્નાથપુરીના. નડિયાદમાં માઈમંદિરની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે આવેલા. હવે મહોત્સવ પૂરો થયે પાછા જઈ રહ્યા હતા. આટલી વાત થઈને ફરી સૌ પોતપોતાના કિલ્લામાં કિલ્લેબંધ બારેક કલાક પછી ધીમે ધીમે વાત નીકળી. મહંતશ્રીનો ગુજરાતમાં સારો આવરોજાવરો. અમદાવાદ જગન્નાથજી મંદિર. ઓઢવ હનુમાન મંદિર અને અમારા રાજકોટના જગન્નાથમંદિરમાં ઘણી વાર પધારેલા. અમદાવાદ રાજકોટના તો ઘણા વિસ્તારોને ઓળખે. રાજકોટના પેંડાયે તેમની જીભને ચટકો લગાડેલો.

વાતવાતમાં તુલસી ગુટકાનું પાઉચ ચરડ તોડી આખું મોંમાં ઓરી દે તુલસીકૃત રામાયણગ્રંથ - ગુટકાના અભ્યાસી તેવા આ રગ તુલસીગુટકાનાય જમતી વખતે 'કુછ લેંગે' કહી ડબરા ધર્યા તો માલમાલ સુખડી જ ઊપાડી.

મૂળ ઉત્તર પ્રદેશના પણ વરસોથી પુરીમાં જ વસ્યા છે. સાધુઓને આમ પૂર્વાશ્રમ પશ્ચિમાશ્રમ શું, છતાં વળગેલો તો રહે જ છે. જન્મજન્માંતર નથી ખંખેરી શકાતા તો આ જન્મનું શું ગજું! સંસ્કૃતના પંડિત. વારાણસીમાં વ્યાકરણ પર સંશોધન કરેલું ને પી.એચ.ડી. થયેલા નામ ડૉક્ટર અયોધ્યાદાસજી મહારાજ. સંસ્કૃતની વાત કાઢી તો યાસ્કાચાર્ય, પાણિનિ, પોસ્ટપાણિનીની વ્યાકરણની વાતો કરી. મને એમ કે આવા ધર્માચાર્યને શૃંગારરસનો કવિ કાલીદાસમાં રસ ક્યાંથી હશે. એની વાત કરી તો 'કુમારસંભવમ્,' 'શાકુંતલમ', 'રઘુવંશ'માંથી શ્લોકો ટાંકતા જાય. મહારાજ ત્રીસ, ચાલીસ વરસથી ઓરિસામાં રહે તેથી તે ભાષાય માતૃભાષા જેવી જ મને આવડતી એકમાત્ર ઓડિયા પંક્તિ — રાધાનાથ રોયની ચિલિકાની પંક્તિ 'ઉત્કળ કમળા વિલાસ દિર્ઘિક' બોલ્યો ને તેમની આંખ ચમકી. મારા ઉડિયા સદ્દશ ઉચ્ચારોથી તો ઓળઘોળ. ભાષા શું શું કરીશકે છે તેની પ્રતીતિ થઈ. લોકોના હૃદયસુધી પહોંચવાનો આબાદ કીમિયો મેં અજમાવ્યો હતો. મારો ઉડિયા પ્રેમ જાણી તેમણેય ઉત્કલમણિ ગોપબંધુ દાસની ચિલિકા પરની પંક્તિઓ અને અસ્પૃશ્ય કવિ શાલવેણની જગન્નાથજી પરની ભક્તિ કવિતાય સંભળાવી.

આ તો મજ્જાદી મા'તમા એટલે રેલવેના ડાઈનિંગ કોચનું તે કેમ ખાય? ગોળી જેવી ફાંદની ચક્કી રાતદિવસ કંઈક તો માગે ને સ્ટેશને સ્ટેશને બાધા મારી માને બાપ કરી ગરમાગરમ ગોટા, વડા ભજીયાં ઝાપટે ટ્રેનમા ચડે ત્યારે કેળાની લૂમ કે પોપકોર્નના પૅકેટ તો સાથે લેતા આવે જ સાથે રહેલા ભાતાના ડબ્બામાથી લાડુ ને મીઠાઈ તો ઝાપટ્યા જ કરવાના ડોલતી ટ્રેનમા ભારેખમ કાયાને જાળવતા ડોલાવતા લોટો લઈ બાથરૂમ તરફ જાય ને હીંચકતા શરીરે પાછા આવે 'શરીરમ્ ખલુ આદ્ય ધર્મસાધનમ્' — કાલીદાસને બરોબર પામી ગયેલા — એમના ધર્મના સાધન આ શરીરને રક્ષવા કેવડી મોટી કાયા પોષવાની? સ્ટેશને સ્ટેશન નાસ્તાની ઝપટ નિરાંતે તુલસીના પાઉચના હારડાઓનો સ્ટૉક પણ કરી રાખવાના ક્યારેક પૈસા આપી માગી પાન મગાવે ને સ્ટૉક ખૂટી ગયો હોય તો એ ધરેલુ માગેને આમ, બાવાસાધુ પણ સંસારમા, રાજકારણમા રસ બરકરાર કલ્યાણસિંહ વિધાનસભામા વિશ્વાસના મત જીત્યા કે નહીં ને વારે વારે બધાને પૂછ્યા કરે ટ્રેનમા રેડિયો મળે નહીં છેક સવારે છાપુ વાચી હાશકારો કર્યો

દસબાર કલાકનો રસ્તો કાપી ટ્રેન જલગાંવની પાસે અમલનેર પહોચી ઊભી રહી અડિયલની જેમ ક્રોસિંગ હશે ધારીને પંદરેક મિનિટ તો લોકો ન સળવળ્યા પણ પછી પૂછપરછ શરૂ થઈ છેક એંજિન સુધી જઈ કોઈ અફવા લઈ આવ્યુ કે આગલા સ્ટેશને માલગાડી ખડી ગઈ છે ને ટ્રેક બધ છે ક્યારે ક્લીયર થાય તે તો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ગતિના જ્ઞાતા ભગવાન બ્રહ્મા, શિવ કે વિષ્ણુ ય ન કહી શકે અફવા સાચી પડી હતી લગભગ કલાક પછી નિર્ણય લેવાયો કે ટ્રેનને પાછી સુરત વાળો અળસિયાની જેમ મોઢુ બદલી ટ્રેનની સુરત તરફ પીછેહઠ શરૂ થઈ સુરતથી વિરાર થઈ જલગાવ રૂટ પર વાળવાની હતી અડધી રાતે ફરી સુરત આવ્યુ વહેલી સવારે વિરાર ને જલગાવ પહોચી ત્યારે વીસેક કલાક લેઈટ થઈ ગયેલી લેઈટ પડેલી ટ્રેનનુ કોણ ધણી હોય? એ તો લેઈટ પડતી જ જાય અમે બધા સેકન્ડ એસીમા હતા તેથી ગરદી, ગરમી સહન ન કરવી પડી બસ ખાઈપીને સુવાનુ જ હતુ

ગાડી ચોવીસ કલાક મોડી પડી તેથી મહતશ્રી સાથે વાતો કરવાનો મોકો મળ્યો રાજકારણનુ રજેરજ જાણે બીજુ પટનાયકથી માડી જે બી પટનાયક અને નેહરુથી માડીને ગુજરાલ સુધી બધા પ્રવાહો જોયેલા સ્વરાજ પોલ ઓરિસામા ઉદ્યોગ લાવવાના હતા તેની વાત હોય કે ચિલિકા સરોવર પુરાતુ જતું હોય તેની ચિતા હોય બધા વિશે તેમને કહેવાનુ હોય સેવક અમદાવાદ સ્ટેશને સામાન ચડાવી ગયેલો તેથી મને એમ કે તેમને ત્યા મૂકવા આવ્યો હશે પણ તેતો આ જ ટ્રેનમા સેકન્ડક્લાસમા હતો આખો દિવસ દેખાયો નહીં તેથી ચિતા કરતા બોલેલા 'કહીં મર તો નહીં ગયા હોગા' અચાનક જ એક સ્ટેશને ગાડી વધુ ઊભી રહી ને સેવકે દેખા દીધી તાવ આવી ગયો હતો હવે સારુ હતુ એ માદો માણસ આવીને રાતીરાણ જેવા મહારાજની પગચપી કરવા લાગ્યો સેકન્ડ એસીની ઠંડકમા બહારના દશ્યો જોતાં જોતાં મહારાજ ઊંધા પડીને પગચપીની સાહ્યબી ભોગવતા હતા આખી પરિસ્થિતિમા પ્રેક્ષક તરીકે મને શરમ આવી એટલે હુ વાચવામા પરોવાયો પણ સ્વામીસેવકના સબધમા આ સાહજિક હતુ મહારાજ તેના સેવકને પરાણે મીઠાઈ ખવડાવી ધ્યાન પણ રાખતા હતા મહારાજ હસે એટલે બાળક જેમ ખિલખિલ હસી પડે — નિર્દોષ ચહેરો પીટર ઉસ્ટીનોવ જેવો લાગે

મારે તો જગન્નાથપુરી રાત રોકાઈ કટક જવાનું હતું. સારું થયું કે ટ્રેનિંગ શરૂ થવા વચ્ચે એક દિવસ હતો જેથી ટ્રેન એક આખો દિવસ લેઈટ પડી તોય વાંધો ન આવ્યો. એક દિવસ વધવાથી ડાઈનિંગ કારમાં લોટ શાક મસાલાનો જથ્થો ખૂટી ગયેલો રસ્તામાંથી લીધો.

પુરી ત્રીજે દિવસે સાંજે પહોંચ્યા. મહારાજે તો યાત્રા દરમિયાન જ તેમના બલરામકોટ મઠમાં રાત રોકાવાનું આમંત્રણ આપેલું હતું. મારે નક્કી કરી લેવાનું હતું કે પુરીમાં મારી રીતે રહેવું કે તેમના મહેમાન થવું. સાંજના સમયે અજાણ્યા શહેરમાં હજી તો અજાણ્યા જ કહેવાય તેવા માણસ સાથે જવું કે નહીં. એક અજ્ઞાત બીક, એ અશુભ વિચાર પણ ઝબકી ગયેલો. આ બાવો મારો ઘડો લાડવો તો નહીં કરી નાખે?' અંતે તેમના હૃદયપૂર્વકના આમંત્રણ અને નવો અનુભવ લેવાની મારી ઇચ્છાનો વિજય થયો અને સાથે ગયો. તેમને તો કશી અવઢવ ન હતી. સ્ટેશન આવતાં જ કહે 'ચલો'.

ટ્રેન એક દિવસ મોડી છે તે સંદેશો મળી ગયેલો. એક ભાવિક લેવા આવ્યા હતા.બે રીક્ષામાં અમે ત્રણ જણ ને સામાન ગોઠવાયો. પહોંચ્યા બલરામ કોટ તેમના મઠમાં. ગરીબ છોકરાઓ અહીં ક્રિયાકાંડ વેદવેદાંગ ભણે અને રોટલા સાથે ઓટલોય પામે. ઓરિસા ગરીબ એટલે ત્યાં દાનની સરવાણીય ક્ષીણ. આશ્રમની દશા જોઈ કાંઈક એવું જ લાગ્યું. મહારાજ આવ્યા એટલે છાત્રો, યુવકોએ ટપોટપ પગે પડી સાષ્ટાંગ કર્યા. મહારાજે નિર્વિકારભાવે આશીર્વાદની ચેષ્ટા કરી. દિવસોની ટપાલો જોવામાં ને સ્થાનિક ફોન કરવા લાગી ગયા. મહારાજનું શિડ્યૂલ બહુ બીઝી. અનેક સ્થળે વ્યાખ્યાનો, પ્રવચનો, ધર્મચક્ર પ્રવર્તન માટે જવાનું હોય. સાંજે જ દૂરના ગામે જવાનું હતું પણ લેઈટ ટ્રેનને લીધે કેન્સલ કર્યું.

આ બધાંમાં બીઝી થઈ ગયા હતા. તોય મારી દરકાર કરવાનું ભૂલ્યા ન હતા. આશ્રમના વાડામાં બાંધેલા ગેસ્ટરૂમમાં મારી વ્યવસ્થાની સૂચના આપી. ફ્રેશ થઈ જવાનું કહ્યું. ત્રણ દિવસના લબડધક્કે જ હતા. વાડાના ખૂણે હારબંધ બાથરૂમ સંડાસ. મહારાજનો શાવર કોમોડવાળો જુદો મોટો બાથરૂમ. મને કહે 'આપ યહીં નહાના'. મેં તો બાથરૂમ ખોલાવી નાહી લીધું. નહાયો ત્યાં તો ગેસ્ટરૂમના ધૂળધમાસાય સાફ ને પાણીની માટલીય ભરેલી ને પંખાની સ્વીચ પણ રીપેર થઈ ગઈ હતી. એ ગેસ્ટરૂમને રાજકોટના જ ભક્તજને બંધાવી આપેલો. ભૂખ તો મરી ગયેલી. સાંજના પાંચેક વાગ્યા હશે તે આશ્રમનું રસોડુંય આટોપી દેવાયેલું. જગન્નાથજીનું મંદિર બે મિનિટને રસ્તે. અહીં મોડી રાત સુધી મહાપ્રસાદ મળે. ભાત, દાળ, શાક, માલપુઆ. સેવક દોડતો જઈ લઈ આવ્યો. મહારાજે પરાણે જમવા બેસાડ્યો. મહાપ્રસાદના દાળશાકનો એક વિશિષ્ઠ સાત્ત્વિક સ્વાદ છે. ક્યારેક લેવા જેવો.

સાંજે,જગન્નાથજીના દર્શન કરી પુરીમાં ફરીને થોડી ખરીદી કરવાની ઇચ્છા હતી. જાણીતી દુકાને સ્થાનિક માણસ મારી સાથે આવે તેવી વ્યવસ્થાય મહારાજે કરેલી. પણ જગન્નાથજીનાં દર્શન કરી હું તો ફરવા નીકળી પડ્યો પુરીની શેરીઓમાં, રસ્તા પર, દરિયાકિનારે. પુરીનો સમુદ્રકાંઠો રેતાળ અને હેતાળ. મોજાંઓ પર સવાર થઈ નીરાંત જીવે નહાઈ શકાય. રાત પડવા આવી હતી તેથી કાંઠે ઊભરાતા શ્રદ્ધાળુ, ભાવિકો અને સહેલાણીઓને જોઈ પાછો ફર્યો. ફરી પુરીની ગલીઓમાં રસ્તાઓ પર. અભાણ્યા ગામમાં એકલા રખડવાની મજા છે — આખું ગામ વહાલું થઈ તમને બોલાવતું હોય. અપરિચિતતાની, નવી ઓળખાણની એ અવસ્થામાં ગલી, રોડ, બગીચા, મકાનો, મંદિરો પ્રેમનો

ધી કાલુપુર કોમર્શિયલ કો-ઓપરેટિવ બેંક લિ.

(શિડ્યૂલ બેંક)

હેડ ઑફિસ : ''કાલુપુર બેંક ભવન'' ઇન્કમટેક્સ સર્કલ પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

KALUPUR BANK

KAL
2000
BOND
Customers' Choice

થાપણો ઉપર ૧૩% વ્યાજ

બાંધી મુદતની થાપણો ઉપરના નવા વ્યાજ દરો :
(તા. ૧૧-૫-'૯૮થી અમલમાં)

મુદત	વ્યાજ દર (વાર્ષિક)
૧૫ દિવસથી ૪૫ દિવસ	૫%
૪૬ દિવસથી ૬૦ દિવસ	૮%
૬૧ દિવસથી ૯૦ દિવસ	૧૦%
૯૧ દિવસથી ૧૮૦ દિવસ	૧૧%
૧૮૧ દિવસથી ૧ વર્ષ	૧૨%
૧ વર્ષથી ઉપર અને ૨ વર્ષ સુધી	૧૩%
૨ વર્ષથી ઉપર	૧૨.૫%

*વ્યાજ દર ફેરફારને પાત્ર

વધુ માહિતી માટે અમારી અમદાવાદ જિલ્લાની ૨૩ અને ૧ ડેસા, આણંદ ખંભાત મુંબઈ શાખાનો સંપર્ક સાધવો

કાલ ૨૦૦૦ બોન્ડ યોજના

- લઘુતમ રકમ રૂા ૩૮૭૦/- અને તેના ગુણાંકમાં
- પાકતી મુદતે મળતી રકમ રૂા ૫૦૦૦/- અને તેના ગુણાંકમાં
- બાંધી મુદત ૨ વર્ષ
- મુદત પાકતા પહેલાં ચુકવણી થઈ શકશે નહીં

ગોપાલદાસ એસ. પટેલ	જયંતભાઈ ડી પટેલ	અંકુભાઈ એમ. પટેલ	મનુભાઈ ડી પટેલ
ચેરમેન	વાઈસ ચેરમેન	મેનેજિંગ ડિરેક્ટર	જનરલ મેનેજર

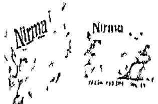

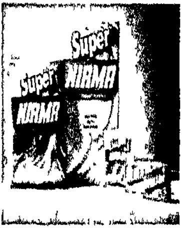

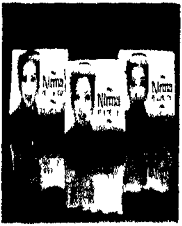

NIRMA

Better Products, Better Value, Better Living.

દાવો આગળ ધરે છે. શરત એટલી કે તમારે એકલા હોવું જોઈએ ને ચાલતા જવું જોઈએ. ગામ પગે વિંટાય નહીં ત્યાં સુધી પોતીકું ને વહાલું નથી લાગતું.

રખડવાનો આનંદ હતો પણ યાદ આવ્યું કે મહારાજે આઠ વાગ્યાનો જમવાનો સમય કહ્યો હતો સારા મહેમાને યજમાનના શિડ્યૂલને વળગી રહેવું જોઈએ. સમયસર પહોંચ્યો તોય મહારાજે પ્રેમથી ધોખો કર્યો. ખરીદી માટે મારી સાથે આવવા એક સ્થાનિક માણસને સાત વાગ્યા સુધી બેસાડી રાખેલો ને હું દર્શન કરી બારોબાર રખડવા નીકળી પડેલો. મારી રખડવૃત્તિ પામી જઈ કહે, 'કોઈ બાત નહીં'. જમતાં પહેલાં ભાવિકો અને એક મારવાડી કુટુંબને મારી ઓળખાણ કરાવી — કહોને કે મને લૉંચ કર્યો — રેડિયોમાં ઑફિસર છે, કવિ છે, ઓરિયા સાહિત્યમાં રસ છે વગેરે વગેરે. મારી પાસે ઓરિયા કવિતા પંક્તિ બોલાવી, રાધાનાથરોયની એકમાત્ર આવડતી ચિલિકા પરની પંક્તિ બોલ્યો એટલે ભાવિકો ખુશ અને દીકરાના કૌશલ પ્રદર્શનથી બાપ ખુશ થાય તેમ તેઓય ખુશ મૂગામૂંગા સેવા કરતા એક જુવાનને બતાવીને કહે, 'મોસ્કો પઢને ભેજા હૈ. રશિયન ભી આતી હૈ મગર આજ નહીં બોલેગા — મૌન વ્રત હૈ. વેકેશન મેં આયા હૈ. ઇધર આશ્રમ મેં હી બડા હુઆ.' મહારાજના સંપર્કે ગામડાના એક ગરીબ બાળકનું ભાગ્ય ફરી ગયું.

બપોરનું જમવાનું તો મંદિરનો મહાપ્રસાદ હતો. સાંજે આશ્રમનું વિધિવત્ ભોજન હતું. દાળ, ભાત, શાક, પુરી સાથે અહીંની સ્પેશિયલ રબડી મંગાવેલી — ઘટ્ટ, બદામી, સુગંધી, સ્વાદિષ્ટ. કુલડીનું તળિયું દેખાયું તો આગ્રહ કરી ફરી ફરી કુલડી ભરી આપી. મેં જમ્યા પછી દેશબંધુદાસની તેમણે ટ્રેનમાં પાઠ કરેલી ચિલિકા પરની પંક્તિ હિંદીમાં લખી આપવા વિનંતી કરી. સ્મૃતિમાં હતી તેટલી લખી પછી પુસ્તક શોધાવી એ પંક્તિ અને ભક્તકવિ શાલવેણની ભક્તિકવિતાની પંક્તિ જાતે જ લખી આપી. ફોનની ઘંટડી સતત રણકતી રહે. ઊંધા પડી પગ દબાવડાવતા, ઓશિકું છાતી નીચે દબાવી ફોન પર લાંબી લાંબી વાતો કરતા જાય, હસતા જાય. કાલે કોઈ ગામ મંદિરમાં પ્રવચન આપવા જવાના હતા પછી કુંભમેળામાં હરિદ્વાર ને ત્યાંથી આગળનો પ્રોગ્રામ પણ નક્કી હતો.

મારો પ્રોગ્રામ પણ નક્કી હતો. મહારાજે કહ્યા પ્રમાણે મંદિર પાસેથી જ સવારે ૬.૦૦ વાગે સીધી કટકની બસ હતી. મને સારી ઊંઘ આવે માટે મહારાજે કાચબાછાપ અગરબત્તીની વ્યવસ્થા કરાવેલી. વહેલા ઊઠવાની ચિંતા ન હતી. મહારાજ પોતે જ પાંચ વાગ્યા પહેલાં ઊઠી જતા હતા. સવારે સાડા ચારે જ મહારાજે મોકલેલ સેવક ઉઠાડવા આવ્યો. ભરપૂર થાક ને ભરપેટ ભોજનથી ઊંઘ સરસ આવી ગઈ હતી બ્રશ કરીને નાહીને તૈયાર. મહારાજની વિદાય લેવાની હતી. તેમના રૂમની લાઇટ બળતી હતી બારણું ખુલ્લું હતું. પાટ પર આડા પડી વાંચતા હતા મેં પગે લાગી આશીર્વાદ લીધા ને સંસ્થાને ભેટ રૂપે નાનીશી રકમ ધરી. પ્રેમથી લીધી અને ફરી આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. બસ સુધી સામાન ઊંચકવા કોઈ માણસને મોકલવાનું કહ્યું મેં પ્રેમથી ના પાડી. સામાન તો મારાથી ઊંચકાય તેટલો જ રાખ્યો હતો.

સવારે પુરી નગરી સુતી હતી પણ મંગળાનાં દર્શન કરવા કેટલાક ભાવિકો મંદિરના ચોકમાં દેખાતા હતા. કળફળતી ચાના સ્ટોલો ખૂલી ગયા હતા. પેટનો ખાડો પૂરવા પેડલ રિક્ષા ચલાવતા ભૈયાઓ ગાંજાના નશામાં ઊંઘરેટી આંખે બોણી માટે કોઈ ગ્રાહકની રાહ જોતા હતા. મારે બસ ન પકડવાની હોત તો તેને બોણી કરાવવા ને શાંત સુમસામ પુરીને પામવા પેડલ રીક્ષામાં નિરુદ્દેશ રખડ્યો હોત જગન્નાથજીના મંદિર પાસે સિંહદ્વારે થોભી બહારથી જ જગન્નાથજીને માનસપ્રણામ કરી,

માનસદર્શન કરી જગન્નાથજીની પુરી નગરીની અને મહારાજની વિદાય લીધી. આમ અજાણતાં જ અચાનક મને હૂંફ, પ્રેમ અને દરકાર મળશે તેવી કલ્પના ન હતી. માણસાઈ, વિશ્વાસ, પ્રેમ હજી મરી પરવાર્યાં નથી તેનો આનંદ હતો.

ખાલી બસમાં બારી પાસેની સીટ લીધી. પુરીના રસ્તાની સોડિયમ લૅમ્પની રોશની વટાવી બસ હવે પસાર થતી હતી. ધાનનાં ખેતરો, નાળિયેરના ઝુંડો, કેળની વાડીઓ વચ્ચેથી ભળભાળવું થયું હતું. ક્ષિતિજ પર કેસરી સૂર્ય ધીમે ધીમે ઉપર ચડી રહ્યો હતો.

❖

કાશ્મીર: ધરતીનું સ્વર્ગ કે નરક?

હીરજીભાઈ નાકરાણી

ધરતીના સ્વર્ગ સમાન કાશ્મીરમાં જવાનો મોકો હમણાં સુધી નહોતો મળ્યો. અને મળ્યો તો ઉગ્રવાદીઓએ સ્વર્ગને નરક બનાવી દીધું ત્યારે! ગત ઉનાળાની રજાઓમાં જવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે મિત્રો, સ્વજનો, હિતેચ્છુઓ અને વડીલોને ખબર પડી એટલે કાશ્મીર જતા અટકાવવાના પ્રયત્નો થયા. ઉગ્રવાદીઓનો ઉકળાટ ગુજરાત સુધી પહોંચી ગયો. છાપાના સમાચાર ક્યારેક આપણને હચમચાવી નાખે તેવા હોય છે. તો પછી ત્યાંની વાસ્તવિક દશા કેવી હશે? જરૂર આપણને મૂંઝવે, અકળાવે છતાં સળગતી સમસ્યા વચ્ચે જવાનું દુ:સાહસ અમે કરી નાખ્યું.

સુરતથી ચિ. ડૉ મુકુલ-મેઘા ગત સાલ સહેલાણીઓ માટે કાશ્મીરનાં દ્વાર ખુલ્લાં મુકાયાં કે તરત જઈ આવેલાં. થોડી બીક, થોડા આનંદ વચ્ચે આઠ દિવસ હાઉસ બોટ વાળા અબ્દુલ મિયાંના મહેમાન થયેલાં. એમની પાકી ભાઈબંધી થઈ ગયેલી જેનો વિશેષ લાભ અમને આ સાલ મળ્યો. એ પ્રેમાળ મુસ્લિમ બંધુએ ઍરોડ્રોમ પર અમારું ઉષ્માભર્યું સ્વાગત કર્યું. રહેવા, જમવાની વ્યવસ્થા પોતાની હાઉસબોટ - 'આલ્પ્સ'માં કરેલી. કાશ્મીરની હસ્તકારીગરી, કાષ્ઠ કારીગરીથી શોભતી આ હાઉસબોટમાં અદ્યતન સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવેલી છે. હાઉસબોટના અગ્રભાગમાં આવીને બેસીએ એટલે આખા ડાલ સરોવરનાં દર્શન થાય. બરાબર દક્ષિણે અકબર બાદશાહે બનાવેલ હરિપર્બતનો કિલ્લો દેખાતો હતો. પૂર્વ દિશામાં જુઓ તો ગુલમર્ગનો બરફીલો પહાડ દૂરથી ચળકાટ મારતો હતો અને હાઉસબોટની પાછળ ઉત્તરમાં, રસ્તાની પેલે પાર ધસાઈને આવેલ હરિયાળી વનરાજીમાં પહાડ પર આવેલ શંકરાચાર્યનું મંદિર શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરી રહ્યું હતું.

પશ્ચિમ દિશામાં નજર નાખો એટલે નહેરુ પાર્કની આસપાસ સંખ્યાબંધ સુશોભિત શિકારાઓનો મેળો લાગેલો જોવા મળતો હતો. અને પાર્કની આરપાર દૂર સરોવરમાં એક નાનકડો સુંદર અને સોહામણો બેટ, ચાર ચિનાર પણ એટલો જ સુંદર લાગતો હતો. ત્યાં સહેલાણીઓ બપોરાં કરતાં હોય છે. સાંજે સુગંધી ફૂલો વચ્ચે આરામ કરતાં હોય છે.

દૂર પહાડોની ભીતરમાં મોગલ બાદશાહે બનાવેલ બે સુંદર બગીચા - નિશાત ગાર્ડન અને શાલીમાર ગાર્ડનનાં ઊંચાં ઊંચાં ચિનાર વૃક્ષો ડાલ સરોવરનાં સૌંદર્યમાં ચાર ચાંદ લગાવી દેતાં હોય છે.

ડાલ સરોવર એટલે તરતું નગર. જ્યાં શાકભાજીની ખેતી થાય, કાશ્મીરી કારીગરીનાં કારખાનાં હોય, વેપારવાણિજ્ય ચાલ્યા કરતાં હોય અને સહેલાણીઓના એશ-આરામ માટે જથ્થાબંધ

હાઉસબોટની લાઇનો લાગેલી હોય નવાર-સાજ યાતાયાત કરનારા રંગબેરંગી કપડાથી મઢેલા શિકારાઓ નહેલાણીઓને સુવિધાઓ પૂરી પાડતા હોય છ પોતાની નાનકડી હોડીઓ લઈને શાળાએ ભણવા નીકળી પડતા નાનકડા ભૂલકાઓના સવાર સાજ દર્શન થાય છે સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત વખતે પ્રાકૃતિક નૌદર્યથી સમગ્ર ડાલ સરોવર શોભી ઊઠતુ હોય છ નધ્યા ઢળ ને રાત્રિનો અધકાર જેમ જેમ છવાતો જાય તેમ તેમ રગબેરગી હજારો દીપશિખાઓના પ્રતિબિંબથી આભ અને ધરતીની ભેદરેખા ભૂસાઈ ગયેલી જોવા મળે ત્યારે આપણુ મન નાચી ઊઠે છે આપણે ખરેખર સ્વર્ગમા બેઠા હોઈએ તેવી અનુભૂતિ થાય છે

શ્રીનગર શહેરમા અને ડાલ સરોવર કિનારે કાશ્મીરી પડિતોની વિશાળ હોટેલો આવેલી છે એક જમાનામા ધમધોકાર ચાલતી હોટેલો આજે પડિતો વગર, પ્રવાસીઓ વગર ખાલીખમ પડી છે ઉગ્રવાદીઓ કાશ્મીરને આભડી ગયા પછી કાશ્મીર એક નરક બની ગયુ છે સ્વર્ગનો આનદ અહીથી લૂટાઈ ગયો છે

શ્રીનગર શહેરમા અને ડાલ સરોવરકિનારે પડિતોની વિશાળ હોટેલો એક જમાનામા ધમધોકાર ચાલતી હતી જે આજે ખાલીખમ પડી છે આર્મીના માણસોનો નિવાસ બની ગઈ છે

બારે માસ થતી ડાગરની ખેતી, બાર માસ પાણિયારી ધરતીમાં રહેતા કાશ્મીરી પડિતોના સતત ઊજવાતા ઉત્સવો, નૃત્ય સગીતના મધુર સ્વરોથી ગુજતુ કાશ્મીર આજે બદૂક, બૉમ્બધડાકા, લૂટફાટ, આગ, અપહરણ અને હત્યાના ફફડાટ વચ્ચે અમગળ વાતાવરણ ઘુમરાઈ રહ્યુ છે ક્યારે શુ થશે તની કોઈને ખબર નથી લોકો ચારે તરફ નજર ફેરવી, સતત ભય વચ્ચે જીવી રહ્યા છે અલબત્ત જ્યા આર્મીના યુવાનોએ પડાવ નાખ્યો છે ત્યા શ્વાસ લઈ શકાય, થોડુ હરીફરી શકાય તેવુ વાતાવરણ જોવા મળે છે

હિન્દુ-મુસ્લિમના પવિત્ર સબધોમા વેરઝેરની આગ ફેલાવનાર ઉગ્રવાદીઓએ એકબીજાના દુશ્મન બનાવી દીધા છે ધરતી પરનુ સ્વર્ગ આજે ખરેખર હિબકા ભરી રહ્યુ છે જોકે ગત સાલથી કાશ્મીરના પત પ્રધાન ફારુક અબદુલ્લાએ સહેલાણીઓ માટે ખુલ્લુ મૂક્યુ સર્વત્ર આર્મી ગોઠવી દીધુ તો આજે ગણ્યાગાંઠ્યા લોકો ભલે બીતા બીતા પણ આવતા થયા છે આર્મીના બદૂકોએ શ્રીનગર અને આસપાસના કુદરતી સૌંદર્ય ધામોમા શાતિ પેદા કરી દીધી છે તેથી આ વરસે સહેલાણીઓ વધુ આવી રહ્યા છે છતા ક્યારે ભારેલો અગ્નિ ભભૂકી ઊઠશે ક્યારે ફુગ્ગો ફૂટી જશે તે અગે કશુ કહેવાય નહી જ્યા જુઓ ત્યા આર્મીના માણસોની નજર સામે જ પસાર થવાનુ હોય છે અને પ્રતિબધિત વિસ્તારમા કોઈની પણ તપાસ થયા વગર આગળ વધી શકાતુ નથી જે ધરતી નવ વર્ષ પહેલા નિર્ભય હતી સ્વર્ગનુ સુખ શાતિથી માણી શકાતુ હતુ સૌદર્યમા મહાલી શકાતુ હતુ અને મુક્તતાથી હરીફરી શકાતુ હતુ તે આજે ભાગીને ભૂકો થઈ ગયુ છે

લાલચોકમા અમે ખરીદી માટે ગયા રસ્તાની બને બાજુ ગુપ્ત બકરોમા બદૂકો તાકીને જ ઊભા હતા રસ્તા પર ઠેર ઠેર શસ્ત્રધારી આર્મી યુવાનો ભરીબદૂકે થોડા થોડા અતરે હારબધ સલામતી જાળવતા હતા આજે પણ સતત પેટ્રોલિંગ ચાલુ જ છે આખી રાત આર્મીના માણસો સતત જાગતા હોય છે

અમારો ગુજરાતી પહેરવેશ જોઈને એક ફોજી ભાઈ અમારી સામે તાકી તાકીને જોઈ રહ્યા હતા અમને ફફડાટ અવશ્ય થયો એટલામા એ બોલ્યો –

'કહાં સે આતે હો?'

'ગુજરાત સે.'

'હું પણ ગુજરાતી છું' - એટલું સાંભળતાંની સાથે જ શ્વાસ હેઠો બેઠો.

'આપનું વતન ક્યાં?'

'અમદાવાદ - દાણીલીમડા.'

'અરે તમે તો અમારા જ નીકળ્યા! એમ કહી અમે તેમને હાથ મિલાવ્યો.

'હવે કેમ લાગે છે?'

'પૂછો મત. અમે જતા રહીએ તો ખબર પડે. આજની શાંતિ એ લશ્કરની છે. અમારી હાજરી છે ત્યાં સુધી જ શાંતિ છે એમ સમજો. અમે હટી જઈએ તો જોઈ લો ઉગ્રવાદીઓનું તાંડવ. ઉગ્રવાદીઓ રાહ જોઈને જ બેઠા છે કે અમે ક્યારે હટી જઈએ અને ક્યારે કબજો લઈ લઈએ. ભારેલા અગ્નિ જેવી સ્થિતિ છે. શ્રીનગર શહેરને ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ધમરોળી નાખે એવી સ્થિતિ છે.'

'આર્મીના જુવાનો શું માને છે?'

'સરકાર છૂટ્ટી આપે એટલી વાર છે. અમે હુકમની રાહ જોઈને બેઠા છીએ. યુદ્ધ જાહેર થાય એટલે અમે તૂટી જ પડવાના છીએ. હવે પાછું વળીને જોવાના નથી પછી ભલે જે થવાનું હોય તે થાય. આ છે અમારો હાલનો મૂડ.'

કાશ્મીર આપણા વિશાળ ભારતનો રાજમુગટ છે. જો મુગટ જ કપાઈ જાય તો માથા વગરનું ધડ શું ધાડ મારવાનું છે? આશા રાખીએ કે આપણો મુગટ સલામત રહે. પહેલાંની જેમ જ કાશ્મીરમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ ભાઈ - ભાઈ જેમ રહેવા માગે છે પણ પાકિસ્તાનને એ વાત પરવડે તેમ નથી. કેટલાક દેશોને પણ તે વાત ગમતી નથી.

અમારી હાઉસબોટનો માલિક અબ્દુલ રહીમ પાલા પાંચ હાઉસબોટનો માલિક હતો. એક હાઉસબોટની કિંમત સાઠથી સિત્તેર લાખ થતી હોય છે. આ હાઉસબોટ એટલે લાકડાનું કલાત્મક, સ્વચ્છ, સુઘડ અને તમામ અદ્યતન સુવિધાઓવાળું સુંદર ઘર. અબ્દુલભાઈ, તેનો ભાઈ રહેમાન અને ઘરના તમામ સભ્યો ખૂબ પ્રેમાળ જણાયા. ચૌદ દિવસ સુધી ગુજરાતી ખાણું અમને તેમણે પૂરું પાડ્યું. એક દિવસ એમના રસોડે અમે ગુજરાતી ખાણું બનાવીને તેમને ખવડાવ્યું. તેમણે છેલ્લે અમને પરિવાર સાથે કાશ્મીરી ભોજન લેવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. સમગ્ર પરિવાર એક સાથે બેસીને અમે જમ્યા. ભાવપૂર્વક, પ્રેમપૂર્વક આગ્રહ કરી કરીને અમને પરિવારે જમાડ્યા. હિંદુ-મુસ્લિમની ભેદરેખા ભૂંસાઈ ગઈ.

શ્રીનગરમાં હાઉસબોટની સુવિધાઓ આપનાર તમામ મુસ્લિમ ભાઈઓ જ છે. અને હોટલની સુવિધા પૂરી પાડનાર હતા પંડિતો. જે આજે ખાલીખમ છે. નવ વર્ષ પહેલાં અહીંના પંડિતો અને મુસ્લિમો વચ્ચે કોઈ ભેદરેખા નહોતી. સૌ હળીમળીને પ્રેમભાવથી જીવતા હતા. ધંધો કરતા હતા, પણ પાકિસ્તાને ઉગ્રવાદીઓ દ્વારા આગ ચાંપી ત્યારથી શાંતિ હણાઈ ગઈ છે.

બહારનું સૌંદર્ય તો ફરી ઊભું થઈ શકશે પણ માનવીની અંદર પડેલું સૌંદર્ય હવે કેમ પ્રગટ થશે? બે ભાઈઓનાં મન ભાંગી ગયાં છે, જબરદસ્ત તીરાડ પડી ગઈ છે તે હવે કેમ સંધાશે? ઈશ્વરકૃપાની જ રાહ જોવી રહી.

❖

વાર્તાવિશ્વ

વિચિત્ર માણસ

ચેખોવ

(૧)

મધરાત થઈ ચૂકી હતી એક ઊંચો આદમી વૃદ્ધ દાયણ મારિયા પિત્રોવ્ના કોરકીનાના ઘરના ફાટક આગળ આવીને ઊભો રહ્યો ને પછી ફળિયામાં દાખલ થઈને મકાનના પગથિયાં ચડ્યો તેણે ઊંચી ટેરવાળી હેટ પહેરી હતી અને લાંબો કોટ પહેર્યો હતો શરદઋતુની રાતના અંધકારમાં તેનો ચહેરો કે હાથ જોઈ શકાતા નહોતા પરંતુ જે રીતે તે ખોંખારો ખાઈને ઘંટડીનું બટન દબાવતું તેના પરથી લાગતું કે તે અત્યંત ચોકસાઈવાળો, નાવધ અને ઇમાનદાર આદમી હતો ત્રીજી વાર ઘંટડી વગાડી ત્યારે બારણું ખૂલ્યું અને મારિયા પિત્રોવ્ના પોતે બહાર આવી તેણે સફેદ રંગના નાઈટ પોશાક પહેર્યો હતા ને ખભા ઉપર ઓવરકોટ નાખ્યો હતો મારિયાના હાથમાં લીલા રંગના છત્રવાળો દીવો હતા દીપછત્રના રંગને કારણે મારિયાના ઊંઘ ભર્યા ચહેરાની મ્લાન ત્વચા, પાતળી ડોક અને ટોપી નીચે અસ્તવ્યસ્ત લટકતા લાલ રંગના વાળ ઉપર લીલા રંગની ઝાંય પડતી હતી

'હું દાયણને મળી શકું?' આવનારે પૂછ્યું

'હું જ દાયણ છું તમને શું મદદ કરું?'

આગંતુક ઘરમાં પ્રવેશ્યો અને મારિયાએ પોતાની સામે એક આધેડ વયના ઊંચા ને પુખ્તકાઠી પુરુષને ઊભેલો જોયો તેના દેખાવડા, ગંભીર ચહેરા પર ઘૂંઘરાળી દાઢી શોભિયા હતા

'મારું નામ કિરીયાકોવ છું મ્યુનિસિપલ ખાતાનો અધિકારી છું હું મારી પત્નીની પ્રસૂતિમાં મદદરૂપ થવા માટે તમને બોલાવવા આવ્યો છું તમે ઉતાવળ રાખો તો સારું'

'ઠીક,' દાયણે કહ્યુ 'હું કપડાં બદલી લઉં પછી આપ આવીને તમે બેઠકખંડમાં મારી રાહ જુઓ'

કિરીયાકોવ પોતાનો કોટ ઉતારીને બેઠકખંડમાં ગયો દીવાના લીલા પ્રકાશનો અજવાળો દીપ બેઠકખંડમાં મૂકેલા અત્યંત નાના ફર્નિચર ગાદીઓના થીગડાં મારેલી ખુરશી, કૂંડામાં નાખેલા ફૂલો અને બારીની જાળીના ટેકે ઊગી ચડેલી વેલ ઉપર લાલ ઝાંખો પ્રકાશ પાથરતો હતો ખંડમાં ફૂલો અને જંતુનાશક દવાની ગંધ પ્રસરી હતી આ વિચિત્ર માણસની હાજરીથી જાણે ક્ષોભ પામતી હોય તેમ દીવાલ પર ટાંગેલી ઘડિયાળ નકારપૂર્વક ટીક ટીક કરતી હતી

'સાહેબ, હું તૈયાર છું' પાંચ મિનિટ પછી બહાર જવા માટેના કપડાં પહેરીને બેઠકખંડમાં દાખલ થતાં મારિયા પિત્રોવ્ના બોલી ચહેરા ઉપર પાણીની છાલક મારીને તેણે ઊંઘ ઊડાડી દીધી હતી અને તેથી હવે તે સ્ફૂર્તિપૂર્વક હલનચલન કરતી હતી 'ચાલો જઈએ'

'હા આપણે ઝડપ કરવી જોઈએ,' કિરીયાકોવે કહ્યું 'પણ એક જરૂરી વાત પૂછી લઉં તમારા કામ માટે તમે કેટલું મહેનતાણું લેશો?'

'ઓહ સાચું કહું તો મને ખબર નથી' મારિયાએ ગંભીર સ્મિત કર્યું 'તમે જે કંઈ આપો તે'

'ના આ જ વસ્તુ મને નથી ગમતી,' દાયણને ટગી, ભાવશૂન્ય નજરે તાકી રહેતા કિરીયાકોવ બોલ્યો 'મહેનતાણાની બાબત તો નક્કી કરી જ લેવી જોઈએ જે તમારા હકનું છે તે મારે ન જોઈએ અને જે મારા હકનું છે તે તમારે ન લેવું જોઈએ કોઈ પણ પ્રકારની ગેરસમજ ટાળવા

માટે પહેલેથી જ આપણી વચ્ચે મહેનતાણા અંગે સમજૂતી થઈ જાય એ ડહાપણભર્યું છે.'

'કેમ પણ... ખરેખર મને ખબર નથી... મારા કામ માટે કોઈ નક્કી મહેનતાણું છે જ નહીં.'

'હું પોતે કામ કરું છું અને બીજાના કામનું મૂલ્ય આંકવાનો મને મહાવરો છે મને અન્યાય પસંદ નથી. જો મને ખબર પડશે કે મેં તમને વાજબી કરતાં ઓછું મહેનતાણું આપ્યું છે તો મને નહીં ગમે, એ જ રીતે જો તમે મારી પાસેથી વધારે પૈસા પડાવશો તોપણ મને નહીં ગમે. એટલે મારો આગ્રહ છે કે 'તમે કેટલા પૈસા લેશો તે સ્પષ્ટ કહી દો.'

'પણ તમે જાણો છો કે મારું મહેનતાણું તો જેવું કામ તે પ્રમાણે બદલાયા કરે...!'

'હુંઅઅ... મહેનતાણા અંગે તમારા મનની આવી ઢચુપચુ હાલત મને તો સમજાતી નથી,- એટલે હવે હું જ મહેનતાણું કરાવી દઉં. હું તમને બે રૂબલ આપીશ.'

'અરે, આવા ટૂંકા જીવના ન થાવ!' થોડું પાછળ હઠી જતાં મારિયા બોલી. તેનાં ગાલ પર લોહી ધસી આવ્યું હતું. 'આવું કહેતાં તમને ખરેખર શરમ આવવી જોઈએ ... બે રૂબલ લેવા કરતાં તો હું તમારું કામ મફતમાં કરી દઈશ બસ! જો તમારે જાણવું જ હોય તો સામાન્ય રીતે મારા કામ માટે હું પાંચ રૂબલ લઉં છું.'

'ફક્ત બે જ રૂબલ — એનાથી વધું હું કશું જ નહીં આપું. જે તમારા હકનું છે તેમાંથી મને કશું ન ખપે, પણ તમને વાજબી હોય તે કરતાં સહેજેય વધુ પૈસા આપવાનો મારો ઈરાદો નથી.'

'એ તો તમે જે માનતા હો તે... પણ હું તો બે રૂબલ માટે નહીં આવું...'

'પણ કાયદો કહે છે કે તમે મને ના ન પાડી શકો.'

'ઠીક, તો પછી હું કંઈ મહેનતાણું લીધા વિના જ તમારું કામ કરી દઈશ.'

'મારે એવું નથી કરવું. બધું કામ મહેનતાણાને પાત્ર છે. હું પોતે કામ કરું છું અને હું બીજાના કામનું મૂલ્ય સમજું છું...'

'પણ બે રૂબલ માટે તો હું નહીં જ આવું,' નારિયા પિત્રોવ્નાએ બીતાં બીતાં વિરોધ કર્યો. 'તમને ગમે તો મફતમાં કામ કરી દઉં...'

'જો એમ જ હોય તો પછી તમને તકલીફ આપવા માટે હું દિલગીર છું... આવજો.'

'તમે તો ખરા વિચિત્ર માણસ છો,' બેઠકખંડમાંથી બહાર નીકળી ચૂકેલા કિરીયાકોવની પાછળ પાછળ જતાં દાયણ બોલી. 'તમે તમારી વાતને જડતાથી વળગી જ રહેતા હો તો પછી તમે જો ત્રણ રૂબલ મહેનતાણું આપો તો હું આવવા તૈયાર છું.'

કિરીયાકોવે ભવાં સંકોચ્યાં ને ફર્શ સામે તાકીને જોતો પૂરી બે મિનિટ સુધી વિચાર કરતો ઊભો રહ્યો, પછી મક્કમ અવાજે કહ્યું, 'ના' અને ઘરની બહાર નીકળી ગયો. નિરાશ અને ક્ષુબ્ધ થયેલી દાયણે ઘરનું બારણું બંધ કર્યું અને શયનખંડમાં ગઈ.

'આ આદમી દેખાવડો છે અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે, પણ કેવો વિચિત્ર છે,' પથારીમાં પડતાં દાયણે વિચાર્યું.

અડધા કલાકથી પણ ઓછા સમયમાં બારણાની ઘંટડી રણકી ઊઠી. મારિયાએ ઊઠીને બારણું ખોલ્યું તો ફરી એ જ કિરીયાકોવ સામે ઊભો હતો.

'ભારે અચંબો થાય એટલી બધી ગેરવ્યવસ્થા છે,' કિરીયાકોવે કહ્યું. 'કોઈનેય દાયણોના સરનામાની ખબર નથી — નથી દવાની દુકાનવાળાને ખબર કે નથી પોલીસને ખબર. કોઈની પાસે આ માહિતી નથી એટલે મને તમારી શરત સ્વીકારવાની ફરજ પડે છે. હું તમને ત્રણ રૂબલ આપવા તૈયાર છું. પણ મારે તમને ચેતવી દેવાં જોઈએ કે જ્યારે હું નોકર રાખું છું અથવા કોઈની સેવા લઉં છું ત્યારે હું પહેલેથી

શરત કરુ છુ કે મહેનતાણાની ચૂકવણી વખતે વધારે પૈસા પડાવવા કઈ રકઝક નહીં કરવાની કે બક્ષિસ નહીં માગવાની દરેકને તેના કામ જેટલુ જ વળતર મળવુ જોઈએ

મારિયાએ કિરીયાકોવને થોડી વાર જ સાભળ્યો ત્યા તો તેને આ માણસ તરફ ચીતરી ચડી અને તે કટાળી ગઈ કિરીયાકોવના એકધારા અવાજમા તોળી તોળીને બોલાતા શબ્દોથી પોતાનો અતરાત્મા જ ચગદાઈ જતો હોય તેવુ મારિયાએ અનુભવ્યુ તેણે કપડા બદલ્યા અને કિરીયાકોવની સાથે બહાર નીકળી સાવ પવન વિનાની રાત હતી પરતુ વાતાવરણમા ઠડક હતી ને અધારુ એટલુ ગાઢ હતુ કે શેરીની બત્તીઓ પણ સાવ ઝાખી ભળાતી હતી તેમના પગ નીચે ચપાતા કીચડને લીધે ખચ્ ખચ્ અવાજ આવતો હતો મારિયાએ આખો ઝીણી કરીને અધારામા જોયુ પણ તેમને લઈ જવા માટે બહાર કોઈ ગાડી ઊભી નહોતી

'તમારુ ઘર બહુ દૂર તો નથી ને?' મારિયાએ પૂછ્યુ

'ના, બહુ દૂર નથી ' કિરીયાકોવે ચિડાઈને ઉત્તર આપ્યો

તેઓ એક શેરીમાથી પસાર થયા, પછી બીજી, પછી ત્રીજી કિરીયાકોવ લાબા ડગલા ભરતો આગળ ચાલતો હતો તેની ચાલમા પણ તેની ચોકસાઈ અને સાવધાની પ્રગટ થતી હતી

'કેટલુ ખરાબ હવામાન છે નહીં?' વાતચીત શરૂ કરવા માટે દાયણે કહ્યુ

કિરીયાકોવે કશી જ લાગણી પ્રદર્શિત ન કરી અને ચૂપ રહ્યો મારિયાએ નોંધ્યુ કે બૂટના તળિયા વધુ ઘસાય નહી તે માટે તે લીસા પથ્થરો ઉપર પગ મૂકીને ચાલવા કોશિશ કરતો હતો આખરે ઘણી લાબી કૂચ કરીને તેઓ કિરીયાકોવના ઘરે આવી પહોચ્યા મોટા બગલાના પ્રવેશખડમાથી દાયણે જોયુ કે વિશાળ બેઠકખડ ખૂબ જ કિમતી ફર્નિચરથી સજાવેલો હતો પરતુ બગલામા ક્યાય કોઈ માણસો નહોતા અને કિરીયાકોવની પત્ની પ્રસવવેદનાથી પીડાતી સૂતી હતી ત્યા શયનખડમા પણ બીજી કોઈ વ્યક્તિ હાજર નહોતી મારિયા પિત્રોવ્નાને કોઈ સગાસબધીઓ કે આવા પ્રસગોએ મદદરૂપ થવા માટે ટોળે વળી જતી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પણ દેખાઈ નહીં તેને ફક્ત એક રસોઇયણ દેખાઈ તે ચહેરા ઉપરથી જ મૂર્ખ દેખાતી હતી રસોઈયણ ભયગ્રસ્ત ચહેરે, વ્યગ્રતાથી આમથી તેમ દોડતી હતી મારિયાને મોટેથી કણસવાનો અવાજ સભળાયો

ત્રણ કલાક પસાર થઈ ગયા હતા મારિયા, પ્રસૂતાની પથારી આગળ બેસીને ધીમા અવાજે તેને કઈક કહેતી હતી બન્ને સ્ત્રીઓ વચ્ચે બહેનપણા થઈ ગયા હતા તેમણે ઘણી બધી અતરગ ગોઠડી કરી લીધી હતી અને નવજાત શિશુ અગે ખૂબ ઉમળકાથી વાતો કરી લીધી હતી

'તારે બહુ વાતો ન કરવી જોઈએ,' દાયણે પોતાની ચિંતા દર્શાવી અને છતા તે પ્રસૂતા ઉપર પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવતી રહી

અચાનક બારણુ ખૂલ્યુ અને ધીમા, ગૌરવપૂર્ણ ડગ ભરતો કિરીયાકોવ શયનખડમા આવ્યો ખુરશી પર બેસીને તેણે પોતાના ગાલ પર હાથ ફેરવવા માડ્યો મૌન ભારેખમ બનતુ ચાલ્યુ મારિયા પિત્રોવ્નાએ બીતા બીતા તેના દેખાવડા છતા નિર્લેપ, ભાવશૂન્ય ચહેરા સામે એક બે વાર જોયુ અને તે કઈક બોલે તેની રાહ જોઈ પરતુ તે સાવ વિરક્તભાવે ચૂપ જ રહ્યો તે કશાક વિચારમા ખોવાયેલો હોય તેમ લાગતુ હતુ દાયણથી હવે રહેવાયુ નહી તેથી તેણે પોતે જ બોલવાનુ નક્કી કર્યું અને આવા પ્રસગોએ સામાન્ય રીતે જે કહેવામા આવે છે તે કહ્યુ

'ઠીક ત્યારે ભગવાનનો પાડ માનો, એક વધુ જીવ આ દુનિયામા આવ્યો છે!'

'હા, આ આનદદાયક વિચાર છે,' ભાવશૂન્ય

ચહેરો જાળવી રાખીને કિરીયાકોવે ઉત્તર આપ્યો. 'પણ બીજી રીતે વિચારીએ તો વધુ બાળકો માટે વધુ પૈસા જોઈએ. બાળક કંઈ પોતાના માટેનું અનાજ ને કપડાં લઈને આ દુનિયામાં નથી આવતું.'

પોતે જાણે પતિની પરવાનગી લીધા વિના જ અથવા અચાનક મનમાં ધૂન ચડી હોય ને એક નવા જીવને અવતાર આપી બેઠી હોય તેવો અપરાધનો ભાવ કિરીયાકોવની પત્નીના ચહેરા પર ફરકી ગયો.

કિરીયાકોવ નિસાસો નાખીને ઊભો થયો અને ધીમાં ડગલાં માંડતો ખંડની બહાર ગયો.

'તારો પતિ તો ભારે વિચિત્ર માણસ છે,' દાયણે કહ્યું. 'કેટલી બધી કરડાકી અને એ સ્મિત તો કરતો જ નથી...'

પ્રસૂતાએ દાયણને કહ્યું, 'મારા એ એવા જ છે... એ પ્રામાણિક, ન્યાયી, ડાહ્યા, સમજપૂર્વક કરકસર કરવાવાળા છે, પરંતુ આ બધા ગુણો એમનામાં એટલી બધી અતિશય માત્રામાં છે કે બધાં માણસો એમની હાજરી માત્રથી ગૂંગળામણ અનુભવે છે. એમના બધાં સગાંઓ સાથે એમણે ઝઘડો કર્યો છે, કોઈ નોકર અમારા ઘરમાં એક મહિનાથી વધુ ટકતો નથી, એમને કોઈ મિત્ર પણ નથી. હું ને મારાં બાળકો એક એક ડગલું ભરતાં એમના ભયથી થથરીએ છીએ. એ મને કે બાળકોને મારતા નથી, ધમકાવતા પણ નથી, એમની મર્યાદાઓ કરતાં એમના સદ્‌ગુણોની સંખ્યા વધુ છે, પણ એ ઘરની બહાર નીકળે ને ઘરનું વાતાવરણ વધુ સ્વસ્થ બની જાય છે અને અમે ખુશખુશાલ થઈ જઈએ છીએ. મને સમજાતું નથી કે મને આવું શા માટે થાય છે.'

'આ બધાં વાસણોને બરાબર સાફ કરીને કોઠારમાં મૂકી દેજે,' ફરી વખત શયનખંડમાં દાખલ થતાં કિરીયાકોવ બોલ્યો. ''આ બધી શીશીઓનેય સાચવીને મૂકી દેજે — ભવિષ્યમાં કામ લાગશે.'

કિરીયાકોવ બહુ જ સાદી ને સામાન્ય વાત કહેતો હતો તેમ છતાં કોઈ દેખીતા કારણ વિના જ દાયણ એકદમ સંકોડાઈ ગઈ. તેને હવે આ માણસની બીક લાગવા માંડી હતી અને તેના પગલાંનો અવાજ સંભળાય તોય તે ચોંકી ઊઠતી હતી. સવારે વિદાય લેતી વખતે મારિયાએ કિરીયાકોવના નાના દીકરાને જોયો. તે નિશાળે જવા જેવડી ઉંમરનો હતો. છોકરાના વાળ તદ્દન ટૂંકા કાપેલા હતા ને તે ખૂબ ફિક્કો દેખાતો હતો. તે ભોજનખંડમાં બેસીને નાસ્તો કરતો હતો. કિરીયાકોવ તેની સામે ઊભો રહીને એકધારા અવાજે, એક એક શબ્દ તોળીને કહેતો હતો: 'તને જેમ ખાવાની ખબર પડે છે તેમ હવે તારે કેમ કામ કરવું તેની પણ ખબર પાડવી પડશે. તેં અત્યારે ચાનો એક ઘૂંટડો પીધો, પણ તને કોઈ દિવસ એ વિચાર નહીં આવ્યો હોય કે ચાના એક ઘૂંટડાનાય પૈસા બેસે છે અને એ પૈસા પરસેવો પાડીને મેળવવામાં આવે છે. ખાતા ખાતા તું આનો વિચાર કરજે...'

દાયણે છોકરાના નીરસ ચહેરા સામે જોયું ને તેને લાગ્યું કે અહીંની હવાય ભારેખમ છે અને આ વિચિત્રમાણસની કચડી નાખતી હાજરી અસહ્ય બનવાથી ગમે તે પળે આ બંગલાની દીવાલો-તૂટી પડશે. મારિયા ભયથી બેબાકળી થઈ ગઈ અને તેને આ માણસ તરફ તીવ્ર ઘૃણા થઈ આવી. તેણે પોતાની પોટકી ઊંચકી લીધી અને ઉતાવળે ઉતાવળે બંગલાની બહાર નીકળી ગઈ.

અડધે રસ્તે પહોંચીને મારિયાને યાદ આવ્યું કે પોતે ત્રણ રૂબલ મહેનતાણું લેવાનું તો ભૂલી જ ગઈ હતી. તેણે ક્ષણવાર ઊભા રહીને વિચાર કર્યો, પછી મનમાંથી એ વિચાર જ કાઢી નાખ્યો અને આગળ ચાલવા માંડી.

—અનુ. **અનુપમ ભટ્ટ**

માનતા

વિ. સ. ખાંડેકર

દરિયાકિનારે આવેલું એ મંદિર કેટલું પુરાણું હતું, ભગવાન જાણે! મંદિરના ખૂણામાં એક ખંડિત શિલાલેખ પડ્યો હતો. અનેક પુરાતન સંશોધકોએ એની છાપ લીધી હતી. એ પરના લખાણના અર્થ બેસાડવા પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ બે જણાએ ગોઠવેલો અર્થ અરસપરસ મળતો આવે એવું કદી બનતું નહોતું.

આ મંદિર માંહેના દેવને લોકો 'સાગર દેવ'ને નામે ઓળખતા, એની માનતાઓ મનાતી. એ મંદિરમાં ક્યા દેવની મૂર્તિ છે એનો ખ્યાલ કોઈને કદી આવ્યો નહોતો. શાસ્ત્રીઓએ અઢારે પુરાણો ફેંદી વળ્યા હતા, પણ કોઈ ઠેકાણે એમને આ દેવનું વર્ણન મળ્યું નહોતું.

આ સાગરદેવની મૂર્તિ પણ ખરેખર વિચિત્ર જાતની હતી. એની એક આંખમાંથી જાણે હાસ્ય વેરાતું હોય એવો ભાસ થતો, તો બીજી આંખમાંથી અશ્રુધારાઓ વહી જતી હોય એમ લાગતું! મૂર્તિનો એક હાથ ખૂબ આવેશમાં જાણે ઊંચો કર્યો હોય એવું દેખાતું હતું, કોઈ કઠિયારો ઝાડ તોડવા અતિશય ગુસ્સાથી કુહાડી ઊંચકે એવું એ દૃશ્ય હતું. પણ એનો બીજો હાથ એવી તો જુકાઈથી આગળ લંબાવેલો હતો કે જાણે માતા પોતાના બાળકને આશીર્વાદ આપવા માગતી ન હોય! મૂર્તિના ચહેરા પરના અરધા ભાગમાં ક્રોધની જ્વાળાઓ ભભૂકે છે એમ કોઈને લાગતું, તો બીજા અરધા ભાગમાંથી જાણે કરુણાની લહરીઓ ઊઠે છે એવો અન્યને ભાસ થતો.

લોકોની એવી માન્યતા હતી કે આ અદ્ભુત ગમતવાળી મૂર્તિ સ્વયંભૂ છે. આ દેવસ્થાન જાગ્રત છે એવી ભાવના બધા લોકોના મનમાં થાય એ સ્વાભાવિક હતું. એ દરિયામાંથી પસાર થતા વહાણો મંદિરનો ધ્વજ દેખાવા લાગે કે તુરત વહાણને સહેજ ઊભું રાખી દેતા અને ભક્તિભાવે વહાણમાં બેઠેલા સઘળા મુસાફરો હાથ જોડીને ન દેખાતી એ મૂર્તિને વંદન કરતા. કોઈ કોઈ લોકો દરિયાના મોજાંઓ પર ફૂલો ચડાવતા, એમ મનાતું કે ભરતીને વખતે આ ફૂલો તણાઈને મંદિરની મૂર્તિને ચરણે ચડે છે.

એક દહાડો સાંજના માછલાં પકડવા નાખેલી જાળ ખેંચી લીધા પછી માછીમાર એ મંદિરમાં આવ્યો. એની કાળી પડછંદ કાયા એના ધંધાની ગવાહી આપતી હતી. એણે મંદિરમાં ચોતરફ નજર ફેરવી લીધી, કોઈ ચકલુંય ફરકતું દેખાયું નહીં. માછીમાર ભારે પગલે આગળ જઈ મૂર્તિ સામે ઊભો રહ્યો. હાથ જોડ્યા વિના જ ગુસ્સાભેર એ દેવ સામે જોઈ એ બરાડ્યો: "તું લુચ્ચો છે, તું પાજી છે, તું જૂઠો છે! કાલે રાતે તેં મને સ્વપ્નામાં દેખા દીધી અને આજે મારી જાળમાં ઘણાં બધાં માછલાં પકડાશે એમ તેં કહેલું. પણ અત્યાર તું બહાર આવીને જો, જાળમાં શું મળ્યું છે એની ખાતરી કરી લે!" માછીમાર થોડી વાર અટક્યો. પછી કરુણા યાચતા સ્વરે ધીરે ધીરે બોલ્યો: "ભગવાન! કહે, અમારે શું ખાવું? મારાં બૈરાં છોકરાંઓએ પેટમાં શું પથરા ભરવા? અરેરે! આજે તો એક મોટું માછલું પણ હાથ લાગ્યું નથી. શું કરીએ?"

એટલામાં સહેજ આછો પગરવ એને કાને પડ્યો. એણે પાછું વાળીને જોયું, એક દૂબળી કાયાવાળો ઊંજળેવાન માનવી હતો. ધીરે ધીરે મંદિર તરફ જ આવતો હતો. માછીમારે એને ઓળખ્યો. પડખેના ગામમાં રહેનારો એ એક મરજીવો હતો. એના મોં ઉપર સંતોષની આછી ઝલક દેખાતી હતી. એના ભણી જોતાં જોતાં માછીમારને થયું: "આ માણસ કેટલો બધો પૈસાદાર છે! ભગવાન એને જ ફળતો લાગે છે. બેટમજી કેવો હસે છે! આજના ફેરામાં જરૂર એને ખૂબ મોટાં મોટાં મોતી મળ્યાં હશે. લાગે છે કે એ પોતાની માનતા પૂરી કરવા આવતો હશે."

મરજીવાના નસીબની માછીમારને અદેખાઈ થઈ આવી. એ દેવ ઉપર વધારે ગુસ્સે થયો.

આ મરજીવો શું કરે છે તે જાણવાની ઉત્કંઠા માછીમારના મનમાં જાગ્રત થઈ, જો મરજીવો પોતાને અહીં જોશે તો ભગવાન પાસે એ ખુલ્લા દિલથી કશું માગશે નહીં, એમ વિચારી ઝડપભેર એ બાજુના એક વિશાળ થાંભલા આડે સંતાઈ ગયો.

હવે મરજીવો મૂર્તિ સન્મુખ હાજર થયો. એણે આસપાસ જોઈ લીધું. મંદિરમાં ચકલુંય ફરકતું એને લાગ્યું નહીં. એ હાથ જોડી મૂર્તિ સામે ગોઠણિયે પડ્યો. પછી કમરે બાંધેલી કોથળીમાંથી એણે મૂઠો ભરી છીપો કાઢી મૂર્તિ સામે ધરી રાખી; એ બોલ્યો: ''હે ભગવાન! આજના ફેરામાં જે મોતી મળે તેમાંથી એક મોતી તારે ચરણે ધરીશ એવી મેં માનતા માની હતી. પણ શું કરું? આ વખતે મને એક પણ મોતી મળ્યું નથી. જેટલી છીપો કાઢી એ બધી બહુ સુંદર દેખાય છે પણ ખાલી નીકળે છે. એ ખાલી છીપો જ તારે ચરણે ધરું છું. કાયમ તારી દયા રહે એમ માગું છું. હવે પછીને ... બહુ સારી છીપો જડે એવી માગણી છે. તે વખતે સહુથી મોટામાં મોટું મોતી તારાં ચરણોમાં ધરીશ.''

* * *

બીજે દિવસે બે સ્ત્રીઓ મંદિરમાં દર્શને આવી. બંને જાણી એક જ વખતે ત્યાં ભેગી થઈ ગઈ. એમાંથી એક હતી માછીમારની સ્ત્રી અને બીજી હતી મરજીવાની સ્ત્રી.

બીજીએ પહેલીને પૂછ્યું: ''કેમ બે'ન! કાલે જાળમાં એક પણ માછલું નહોતું આવ્યું?''

પહેલીએ કહ્યું: ''ના હો!'' પણ એમ કહેતી વખતે એનું મોં હસું હસું થતું હતું.

એને હસતી જોઈ મરજીવાની સ્ત્રી નવાઈ પામી. એણે કહ્યું: ''આજે તો ત્યારે ખૂબ ખૂબ માછલાં જાળમાં આવે એવી માનતા માનવા જ તું આવી હોઈશ, ખરું?''

''ના રે ના!''

''ત્યારે?''

''ગઈ કાલે રાત્રે મારો વર રોજની પેઠે ઢીંચીને આવ્યો નહોતો, એટલે એણે મને મારી પણ નહીં; ઊલટાનું કહે: ''માનવીને જે મળે એટલાથી તેણે સંતોષ માનવો એવું ભગવાને મને શીખવ્યું છે, બે'ન! ગઈ કાલે રાતે અમારે બધાને ભૂખે પેટે સૂવું પડ્યું ખરું, પણ બધાં કેટલાં નિરાંતવાં હતાં? મારા ધણીને સાગરદેવ સદાય આવી મતિ આપ્યા કરે એવી મારી માગણી માગવા હું તો આજે આવું છું.''

એ સાંભળી મરજીવાની સ્ત્રીએ એક ઊંડો નિસાસો નાખ્યો.

પેલી માછીમારની સ્ત્રી તો મરજીવાની સ્ત્રીએ પહેરેલાં ઝગારા મારતાં ઘરેણાં ભણી જ તાકી રહી હતી. આવી પૈસાદાર બાઈ આમ નિસાસા મૂકે એનું કારણ હશે એ એના ખ્યાલમાં જ ન આવ્યું. એણે સહેજ ડરતાં ડરતાં મરજીવાની સ્ત્રીને પૂછ્યું: ''હેં બે'ન! તમે વળી શા સારુ સાગરદેવ પાસે આવ્યાં છો?''

''એક માનતા માનવી છે.''

''છોકરો થાય એવી?

''ના હો!''

''ત્યારે?''

મરજીવાની સ્ત્રીએ આંખે આવતાં આંસુઓ લૂછી લેતાં જવાબ આપ્યો: ''ધણી મારે નહીં એવી માનતા માનવી છે.''

માછીમારની સ્ત્રી તો અચંબો પામી જોઈ જ રહી. જરા હિંમત આણી વળી પૂછ્યું: ''તે બે'ન? તમારા ધણીએ તમને કેમ મારેલાં?''

''આ ફેરામાં એમને એક જ મોતી જડ્યું. એ મોતી તેઓ મારા સારુ ઘેર લાવ્યા. પણ હું મોઈ એવી કરમફૂટલી કે એમને ભાવતું માછલીનું શાક મેં બનાવ્યું નહોતું. તમે જ કહો, ક્યાંથી બનાવું? કાલે તમારા ધણીને જ જો એક પણ માછલું જડ્યું નહોતું. . . .'' બોલતાં બોલતાં મરજીવાની સ્ત્રી રોઈ પડી.

બંને જાણીએ મૂંગાં મૂંગાં સાગરદેવ સામે હાથ જોડ્યા. દેવની એક આંખમાંથી હાસ્ય વેરાતું હતું, બીજી આંખમાંથી આંસુઓ ખરતાં હતાં.

અનુ. ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ

વાર્તા વિશ્વ

હીંચકો

માધવી દેસાઈ

અભિજિતનો નિશાળેથી ઘરે આવવાનો વખત થવા આવ્યો ત્યારે માઈ રસોડાના ઓટલા પર બધું ઠીકઠાક કરવા લાગ્યાં. કાગળ પર પાથરીને રાખેલા શક્કરપારા અને ચેવડો હવે ડબામાં ભરી શકાય એટલા ઠરવા આવ્યા હતા. સ્વચ્છ કરી રાખેલા પ્લાસ્ટિકના ડબાઓમાં માઈએ શક્કરપારા અને ચેવડો ભરી લીધા ત્યા સુધીમા તુળસાએ ટેબલ લૂછી રાખ્યું હતું, અને પ્યાલા-રકાબી ગોઠવી દીધા હતા. ગૅસ ધીમો કરીને માઈએ ચૂલા પર દૂધ ગરમ થવા મૂક્યું ઓટલા પરથી બધી ચીજવસ્તુઓ લઈ લેવાની સૂચના તુળસાને આપીને માઈ પોતાની ઓરડીમા ગયા બપોરથી ગૅસના ચૂલા પાસે ઊભાં રહીને તેમને ખૂબ પરસેવો થયો હતો. હાથ-મોં ધોઈ, સ્વચ્છ થઈ પહેરેલી સાડી બદલીને ધોયેલી સાદી સુતરાઉ સાડી પહેરી માઈએ આગળનું બારણું ઉઘાડ્યું સાંજનો મદ તડકો ઘરમાં આવ્યો બારણું ઊઘડવાની રાહ જોઈને બેઠેલ બિલાડીના બચ્ચાની માફક બહારની સ્વચ્છ હવા ઘરમાં આવી. માઈના શરીરને ઠંડો પવન સ્પર્શી ગયો તેમને સારુ લાગ્યું. બારણા સામેની જગામાં માઈએ એક જમાનામાં હોંશથી નાનકડો બગીચો બનાવ્યો હતો. ત્યાર બાદ અમિતાની હઠને કારણે ત્યા લાકડાના સ્ટેન્ડ વાળો હીંચકો આવ્યો હતો અમિતા ડાક્તર થઈ ગઈ, અનિરુદ્ધને પરણીને સાસરે પણ ગઈ કેટલાયે દિવસ હીંચકો સૂનો પડી રહ્યો. કોઈ કોઈ વાર પવનમાં આપમેળે ઝૂલતો એટલું જ.

ત્રણેક વરસ પહેલાં અમિતા અભિજિતને લઈને પાછી આવી હતી, - કાયમ માટે. અભિજિતના આગમન બાદ હીંચકો ફરીથી ઝૂલવા લાગ્યો. પણ માઈનુ મન અમંગળ શંકાઓથી ભીતિગ્રસ્ત થઈ ગયુ હતુ ડૉક્ટરના અચાનક અવસાન પછી અગતિક થઈ ગયેલુ તેમનું મન ફરીથી અભિજિતમા રમમાણ થવા લાગ્યુ હતુ એ આ ઘરે આવવો જોઈતો ન હતો, પણ આવ્યો હતો, અમિતા સાથે

એનુ આગમન સુખદ હતુ અને દુ ખદ પણ

અભિજિતનું બોલવુ, ચાલવુ આ બધુ મનને આનંદ આપતુ અને રડાવતુ પણ

"હજુ કેમ ન આવ્યો?"

નજર પહોંચે ત્યા સુધી રસ્તો જોતા એ ઊભા રહ્યા સામેની ગૅલેરીમા દામલે કાકી ઊભા હતા એ રોજ ત્યાં ઊભાં રહેતા

"કેમ માઈ! અભિજિતની વાટ જુઓ છો?"

"તો શુ હું તમારુ મોઢુ જોવા ઊભી છુ?" આ વાક્ય અચાનક જ તેમના હોઠ સુધી આવી ગયું, પણ તેને પાછું વાળી તે હોઠ પર સ્મિત લાવીને માઈ બોલ્યાં

"હા જરા મોડું થાય કે બીક લાગે છે."

ત્યાં તો નાકા પરથી રિક્ષા વળતી દેખાઈ દરવાજા પાસે રિક્ષા ઊભી રાખીને છોટુ રિક્ષાવાળો અભિજિતને ઉતારતાં બોલ્યો

"લો માડી, તમારો છોરો આઈ ગયો. પાછળ બેસવાની જગા છે પણ એ આગળ જ બેસે છે, મારી પાસે. હોંશની વાત છે."

છોટુની રિક્ષા ચાલુ થઈ.

"ટા, ટા છોટુ મામા! કાલે સવારની નિશાળ છે. ભૂલી ન જશો. જલદી આવજે."

"સારું, હવે ચાલો ઘરમાં."

હીંચકો ચાલતો હતો. અભિજિતનું બધું ધ્યાન કાલે આવનારા પપ્પા અને તેમની નવી યામ્મામાં હતું.

"કેવું નામ છે! યામ્મા!" માઈ નવાઈ પામી બોલ્યાં. "બહુ મોંઘી હશે ખરું ને? નકામો ખોટો ખર્ચ!"

"પપ્પા કહે છે પૈસાની શી ચિંતા છે? આપણા આનંદ આગળ પૈસા ક્યાં ગણવા બેસીએ? તું જ કહે, આજી! હું અને પપ્પા બે કલાક યામ્મા પર ખૂબ કરીએ કે પૈસા વસૂલ! છટ્. આ તો કંઈ નથી. પપ્પા કહે છે કે હું મોટો થઈશ પછી ડિસ્નેલૅન્ડ જોવા જઈશું. ખૂબ મજા કરીશું."

"ડિસ્નેલૅન્ડ શું છે વળી?"

"એ? અમેરિકામાં છે એ. જવા દે એ વાત આજી. મને તો કાલ ક્યારે પડશે એમ થાય છે."

હીંચકાની જેમ જ માઈનું મન ઝૂલતું હતું. માઈને પણ આવું ખૂબ ગમતું. ખૂબ ફરવું, ખૂબ ખૂબ જોવું, હસી-મજાક કરવાં. પણ એ બધી હોંશ તાળાકૂંચીમાં બંધ કરીને મૂંગે મોઢે જ જિંદગી વિતાવી તેમણે. આ અભિજિત જે બોલતો તે સાંભળીને તેમને તે આનંદ વર્ષો પછી પુનઃ પ્રાપ્ત થતો હતો. દાક્તર અને અમિતા એ બેના સાથમાં બરફની માફક થીજી ગયેલો આનંદ અભિજિતના દિલખુલાસ બોલમાં મંદ અવિરત પ્રવાહ રૂપે તેમને મળતો હતો.

એ અનિરુદ્ધ અને આ અભિજિત!

એ દાક્તર અને આ અમિતા!

સ્વભાવના બે અંતિમ છેડા!

અને વચ્ચે પોતે; માત્ર ઝૂલતાં રહ્યાં. ક્યારેક આ છેડે તો ક્યારેક પેલે છેડે. પોતીકું ચોક્કસ સ્થાન કદીયે નહીં; છેડે નહીં ને મધ્યમાં પણ નહીં. તો પછી?. . . .

ફક્ત ઝૂલવાનું, આગળપાછળ. . . .!

આ વિચારે તે બાવરાં થઈ જતાં. પહેલાં તો રડવું ન આવતું. પણ હવે. . . .

હવે આ શું થવા માંડ્યું છે?

માઈએ પાલવને છેડે ગાલ પરથી આંસુ લૂછ્યાં. તેમના ખોળામાં માથું મૂકીને અભિજિત હીંચકા પર સૂતો હતો. તેના સોનેરી વાળમાં માઈનો હાથ ફરી રહ્યો હતો. તેના સુંવાળા વાળનો સ્પર્શ. . . .!

આવા સ્પર્શની માઈના મનની એષણા એમ જ શમી ગઈ હતી.

દાક્તર. . . . અમિતા. . . .

બંનેને આમ પંપાળવું થાબડવું ગમતું નહીં. માઈ પાસે જાય તો એ બંને દૂર ભાગે. ઑપરેશન કરીને થાક્યાપાક્યા ઘરે આવેલા દાક્તર કે પરીક્ષા આપીને થાકીને લોથ થઈને ઘરે આવેલી અમિતાને જોઈને માઈ વ્યાકુળ થઈ જતાં. મસાલો નાખેલી ચા બનાવી આપવી કે વાટકીમાં તેલ લઈને તાળવે ઘસી આપવું એવું એવું તે કરતાં. પણ એ બંને તો ચોપડીઓમાં જ માથું ઘાલીને બેઠાં રહે! 'હા, ના' સિવાય વધારે વાત નહીં!

હીંચકો ઝૂલતો હતો.

કોઈ વાર પવનમાં ડોલતાં પાંદડાં અથવા કોઈ વાર આકાશમાં રૂના પૉલ જેવાં પથરાયેલાં વાદળાં અભિજિત જોયા કરતો. માઈને પણ આમ બેસવું ગમતું. આ ઘરમાંની પ્રચંડ એકલતા નહીંતર સહેવી કઈ રીતે? આ બગીચો, આ હીંચકો, આ આકાશ સાથે વાતો કરતાં સરુનાં ઝાડ. અને સદા સોબત આપનારું ભૂરું આકાશ; તેની બદલતી રંગછટાઓ, - રાખોડી, શ્યામ, સોનેરી, કેસરી. . . . આ બધાંને સથવારે માઈની એકલતા વિસારે પડતી.

માઈને એક વાતની હંમેશાં નવાઈ લાગતી; અભિજિતના અને પોતાના ગમાઅણગમા સરખા કેમ?

અનિરુદ્ધ. . . .; આ અભિજિતનો બાપ, માઈનો જમાઈ. . . .

એવો જ હતો હતો? હતો નહીં છે

લગ્નબંધન અમિતા અને અનિરુદ્ધે તોડી નાખ્યું હતું કાયદસર બંનેએ છૂટાછેડા લીધા હતા પેલો ત્યાં, અને આ અહીં, અભિજિત સાથે

પણ આ ધડાકો કરતી વખતે મારા મનનો કોઈએ વિચાર જ કર્યો નહીં? ઘરડા માણસનું મન બાવરું બનેલું જરા સરખો ખટકો આવે કે ગભરાઈ જનારું

અને અહીં તો પરસ્પરના છૂટાછેડા પાછા કહે એમ કે જીવન અમારું છે અને નિર્ણયો પણ અમારા જ તો પછી હવે આ બધું સમાલી લેનારી હું કોણ એની?

આટલું કહેવાની જ વાર! જતી રહેશે છોકરાને લઈને અનાથાને બાપનું દવાખાનું મળ્યું છે, અને આ ઘર છે જ ને હકનું

અને જતી રહેશે તો આ છોકરાના શા હાલ થશે?

ના રે, બાઈ! એના કરતા તો મૂંગા રહેવું સારું

આ વિચારે અસ્વસ્થ થયેલા માઈનો હાથ અભિજિતને કપાળે, ગાલે ફરવા લાગ્યો

"આજી, કસ્ટડી એટલે કેદ ના?"

અભિજિતના અણધાર્યા પ્રશ્નથી માઈ ગભરાયા

"હું ક્યાં અંગ્રેજી ભણી છું? પણ થયું છે શું, દીકરા?"

"મમ્મીને કસ્ટડી મળી એટલે હું મમ્મીની કેદમાં પડ્યો એમ જ ને?"

માઈ ચૂપ રહ્યા

"તે દિવસે કોર્ટમાં જજસાહેબે પૂછ્યું 'બેટા, તારે કોની પાસે રહેવું છે? પપ્પા પાસે કે મમ્મી પાસે? ગભરાયા વગર કહે' પણ હું ગભરાયો જ ન હતો હું શું કોઈ ચોર, ડાકુ કે ગુંડો છું સિનેમાવાળા માફક? ગભરાઉં શું કામ? હું ક્યાં મારામારી કરતો હતો? પણ સાચું કહું આજી? મને મમ્મી અને પપ્પા બંને ગમે છે મમ્મી ખિજાય છે, પરાણે ભણવા બેસાડે છે પણ પહેલો નંબર આવે ત્યારે પાસે બેસીને રડે છે અને પપ્પા? એકદમ હીરો જેવા વચ્ચી કાર લઈને આવે છે કેટલા લાડ કરે છે એ! વાર્તા કહે છે, શનિવારે અંધારું થાય ત્યાં સુધી મને ફરવા લઈ જાય છે પર્વતી, ચતુશ્રૃંગી, હનુમાન ટેકરી, વનેશ્વર, કાત્રજનો ઘાટ આ વખતે વરસાદમાં અમે બંને ખડાળાના ઘાટમાં જવાના છીએ, વરસાદ જેવા કેવી મજા પડશે! એટલે, આજી, મને બંને ગમે છે બંને પાસે રહેવું ગમે છે પણ એ બંને સાથે નથી રહેતા પપ્પા પાસે રહીશ એમ કહું તો મમ્મી રડવા બેસે પણ મમ્મી સાથે રહીશ એમ કહું તો પપ્પા જરાય રડે નહીં ઊલટાનું જાદુ કરીને મને મળવા આવે હું પપ્પા સાથે રહેવા ગયો હોત ને તો આ મમ્મી મને કદી ફરી મળી ન હોત તેણે એમ સ્પષ્ટ જ કહ્યું હતું ઊલટું પપ્પાએ એમ કહ્યું કે 'બાબા રાવ! વિચાર ન કરો જે ગમે તે કહી નાખો હું તો તને મળવા આવીશ તું ગમે ત્યાં જાય તો પણ' એટલે આજી મે બધાની ગમ્મત કરી મે કહી દીધું કે હું તો બંને સાથે રહીશ કરીને ફજેતી? એટલે પછી શાળા હોય તે પાંચ દિવસ અહીં મમ્મી પાસે અને રજાના બે દિવસ પપ્પા પાસે, એમ રહેવાનું થયું સારું થયું ને આજી?"

બોલતા બોલતા અભિજિત મૂંગો થઈ ગયો માઈના ખોળામાં ગાલ ઘસતા બોલ્યો

"આજી! પપ્પા ખૂબ સારા છે હો મને બહુ યાદ આવે છે, કોઈ વાર રડી પડાય છે"

"સાચે જ દીકરા તારા પપ્પા ઘણા જ સારા છે" માઈ બોલ્યા

"તો પછી એ બંને ઝઘડે છે શા માટે?"

"ઝઘડે છે ક્યાં? સમજીને જુદા થયા છે ઝઘડો છે જ નહીં અને હોય તો પણ તારા

પૂરતું એમણે સમાધાન કરી લીધું છે. જવા દે એ વાત. કાલે સવારની નિશાળ છે. દેવને નમસ્કાર કર અને લેસન કરવા બેસ.''

માઈ તેને ઉઠાડતાં બોલ્યાં.

''પણ આજી, પપ્પા માટે નાસ્તો?''

''દઈશ, ભાઈ; દઈશ.''

''તું કેટલી સારી છે આજી!''

''હવે બસ. કાલે પપ્પા મળશે કે આજી કોણ અને શી વાત એમ થશે. મને બધી ખબર છે.''

''પણ પપ્પા સારા છે કે નહીં?''

''બધાં જ સારાં છે, પણ નસીબ સારું નથી, બેટા! એ નસીબ જ બધાંને ચકરાવે ચડાવે છે. એનો શો ઉપાય?''

અભિજિત લેસન કરવા બેઠો. માઈ રસોડામાં ગયાં અને કૂકર મૂક્યું. અભિજિતની ઓરડી, જમવાની ઓરડી, પૂજાની ઓરડી અને રસોડું એમ માઈ આંટાફેરા મારતાં રહ્યાં. આવો સમી સાંજનો સમો વર્ષોથી માઈને ખાવા ધાતો. આખો દિવસ તો જેમતેમ વીતી જતો. પણ આ સમી સાંજનો વખત માઈનું મન ઉદાસ કરી મૂકતો. પણ આજ. . . .

આજ. . . .

'આજ અભિજિતે આ ઘરને કેદ ગણાવી! ખરેખર, આ ઘર કેદખાનું જ છે. પહેલાં હું એકલી જ કેદી હતી. હવે આ અભિજિત. ચોકિયાતો બદલાયા. પણ શિક્ષા તો એની એ જ.'. . . .

મનની મૂંઝવણ કોઈને બોલી બતાવવાની નહીં. આ ઘરમાં કોઈએ અનિરુદ્ધ વિશે બોલવાનું નહીં. શનિવાર, રવિવાર આ છોકરો એને ઘેર જાય છે. પણ. . . .

ત્યાંનું કશું અહીં કહેવાનું નહીં. મિત્રોને ઘરની કોઈ વાત કહેવાની નહીં. બધું મનમાં જ રાખવાનું. . . .

પણ શા માટે? શું કામ આવી શિક્ષા? આંટાફેરા મારતાં માઈનું મન વિચારે ચડી ગયું. દર શુકવારે સાંજે એ આમ જ અસ્વસ્થ થઈ જતાં.

આ અભિજિત ખરેખર તો અનિરુદ્ધ પાસે જવો જોઈતો હતો. હસવા-રમવાની ઉંમર છે આ છોકરાની. પણ આ તો બીકનો માર્યો કેટલો સુકાતો જાય છે! કોર્ટે માના તાબામાં સોંપ્યો. મા દાક્તર છે. પણ છોકરાનું મન સમજી શકી નહીં!

માઈ પૂજાની ઓરડીમાં દીવો પ્રગટાવતાં હતાં; ઠાકોરજીને ફૂલ ચડાવતાં હતાં. મનમાં અનિરુદ્ધનો વિચાર કરતાં હતાં.

કેટલો સારો છોકરો છે! પરમ દિવસે રસ્તામાં મળ્યો તો ગાડી ઊભી રાખી. મને બેસાડીને ઘર સુધી મૂકી ગયો. લાગણીપૂર્વક વાતો કરી. અને અભિજિત માંદો હતો ત્યારે. . . .

ત્યારે અમિતા ઘરે ન હોય એવો વખત શોધીને સતત ફોન કરતો.

''માઈ, તમને ત્રાસ થતો હશે; જાગરણ થતું હશે. કાંઈ ટૉનિકબૉનિક લો છો કે?''

કેટલી ખબર પૂછતો હતો! આટલો સારો માણસ! પણ પોતાની દીકરી એને સમજી જ શકી નહીં. એ આટલી ગંભીર અને એકલસૂરી અને પેલો કેટલો નિખાલસ મનનો! એમનો શી રીતે મેળ બેસે?. . . .

પણ કેમ નહીં બેઠો હોય?

અમિતા કાંઈ દુષ્ટ સ્વભાવની નથી.

એમના મનમાં કશું શલ્ય સાલે છે. કોને ખબર?

માણસને સમજવો ખૂબ અઘરું છે. આખો જન્મારો આ ઘરમાં કાઢ્યો; પણ દાક્તરને - પોતાના પતિને જ એ ક્યાં સમજી શક્યાં હતાં! અને અમિતા. . . . એ તો પોતાની દીકરી. એનું મન પણ ક્યાં સમજી શક્યાં હતા માઈ!

ન સમજાયું તેથી શું થયું? સંસાર કર્યો જ ને પોતે. પોતાને ક્યાં દાક્તર સાથે ફાવતું હતું. પણ તોયે સંસારનું ગાડું ચાલ્યું જ ને! અને હવેનાં છોકરાંની તો વાત જ જુદી! બીજું કાંઈ નહીં

તોય પોતાના નતાનનો તો વિચાર કરવો કે નહી?

બોલે એમ કે અમે સતાનને શુ ઓછુ આવવા દઈએ છીએ? બધુ આપીએ છીએ પણ બાપુ, નતાનને જે ન આપવુ જોઈએ તે આપો છો

માબાપ હયાત હોવા છતા અનાથ ગમી અવસ્થા!

અને મન મારવાની આદત!

વિચારમગ્ન માઈના હાથમાનો આરતીનો દીવો આપમેળે ફરતો જતો હતો

''આજી''

''થઈ ગયુ લેસન ચાલો જમવા ''

''ઊહુ ''

''તો પછી?''

''મારી ઓરડીમા આવ પહેલા ''

અભિજિત માઈને હાથ પકડીને લગભગ ખેચી જ ગયો અભિજિતે પોતાની નાનકડી બૅગ ભરી રાખી હતી માઉથ ઑર્ગન, સ્ટેમ્પ આલ્બમ, નવા કપડા બધુ બૅગમા ભર્યું હતુ

''અરે, તારે તો હજુ કાલે જવાનું છે ને?''

''હા પણ ઉતાવળમા કાઈ ભૂલી જવાય તો? પપ્પા ડ્રાઈવિગ કરવાના અને મારે માઉથ ઑર્ગન વગાડવાનુ એમ અમે નક્કી કર્યું છે અને પપ્પા યુગોસ્લાવિયાની ટપાલ ટિકિટો લઈ આવવાના છે મારે માટે તે આ આલ્બમમા ચોનાડી દેવાના છે પછી મારુ આલ્બમ એ-વન થઈ જશે ''

''અરે બેટા, તારી મા જોશે તો? કાલે જવાનુ છે અને આજથી બૅગ કેમ ભરી એમ કહી ખીજાશે તો''

''મમ્મી ચીડકાણી છે પપ્પા કોઈ દિવસ આમ નથી ચિડાતા પરમદિવસે તો એ મમ્મીના ખબર પૂછતા હતા અને આજી! આ એકવીનમી તારીખે મમ્મીનો જન્મદિવન હતો ને તે પપ્પા પૂછતા હતા કે મમ્મીને શુભેચ્છાઓ આપી કે નહીં? મમ્મી આનદમા હતી કે કેમ? એક વાર તો મને થયુ કે મમ્મીને બધી વાત કરુ, શુભેચ્છાઓ આપુ, આનદમા છે કે કેમ તે પૂછુ પણ એમ તો એ ખૂબ ખીજાય''

બોલતા બોલતા અભિજિતે બૅગના પાછલા ખાનામા હાથ નાખ્યો સ્લોન્સ બામની બાટલી તેમાથી કાઢી અને બોલ્યો

''આજી! હુ તો ભૂલી જ ગયો પપ્પાએ ગયા રવિવારે આ બાટલી તારે માટે આપી હતી ''

''બાટલી? શાની બાટલી?''

''તારા ગોઠણ દુ ખે છે એટલે પપ્પાએ કહ્યુ કે માઈને સૂતી વખતે ધીમે ધીમે આ બામ ચોળવાનુ કહેજે ''

માઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયા

''હજુ એના ધ્યાનમા છે એ વાત? અભિજિત વખતે અમિતાની સુવાવડ કરતા આ ગોઠણનો દુખાવો શરૂ થયો હતો

હુ તો ભૂલી ગઈ હતી ઘરમા બે જણા દાક્તર હતા, કોઈએ ધ્યાન આપ્યુ નહોતુ

પણ આટલે વર્ષે સભારીને એણે બામની બાટલી મોકલી!

બાટલી ટેબલ પર મૂકતા આસુભરી આખે તે બોલ્યા,

''લગાડીશ હો બેટા! કહેજે તારા બાપુજીને અને જો નાસ્તાની થેલી તારી બૅગમા સાવ નીચે મૂકજે હુ લઈ આવુ છુ ''

અભિજિતની બૅગ ખુલ્લી જ હતી માઉથ ઑર્ગન ઉપર જ હતુ તેણે લઈને વગાડવાનુ શરૂ કર્યું

''પાપા કહતે હૈ બડા નામ કરેગા '' આખુ ઘર એ ગાયનના સૂરોથી ભરાઈ ગયુ માઈનુ મન આનદવિભોર થઈ ઊઠ્યુ અદરથી ઝટપટ માઈ ચેવડો અને શક્કરપારાની થેલીઓ લઈ આવ્યા, અને ત્યા જ અટકી ગયા

ડોળા ફાડીને આ બધુ જોતી અમિતા ઊભી હતી તેના ચશ્મા પાછળ તેની આખો ગુસ્સાથી

લાલ થઈ હતી. ચહેરો ફૂલી ગયો હતો. તેને જોઈને માઈ તો ઠંડાં જ પડી ગયાં. થેલીઓ અજાણે જ હાથમાંથી સરી પડી. અભિજિતનું માઉથ ઑર્ગન બંધ થયું. ખુલ્લી બૅગનું ઢાંકણું સાવ ખૂલી ગયું હતું. એક ઘરનું ચિત્ર દીનવાણું થઈ ગયું. - નિસ્તેજ!

અમિતા ધીરે ધીરે અંદર આવી. નીચે પડેલી ચેવડો અને શકકરપારાની થેલીઓ ઊંચકીને તેણે બૅગમાં મૂકી. માઉથ ઑર્ગન, સ્ટૅમ્પ આલ્બમ બધું વ્યવસ્થિત રીતે બૅગમાં ગોઠવીને બૅગ બંધ કરી. શાંતિથી અભિજિતને કહ્યું.

''અભિજિત, તુળસાને કહે અને જમી લે.''

તેના કપાળે ચૂમી લઈને તે બોલી ''ગુડ નાઈટ!''

અભિજિતના ગયા પછી ઓરડામાં ઠંડી શાંતતા છવાઈ રહી. થાકીને ખુરસીમાં બેસતાં અમિતા બોલી,

''માઈ! બેસ જરા.''

તેના હાથમાં બામની બાટલી હતી.

''તને એમ લાગે છે કે ઘરમાં શું ચાલે છે તેની મને ખબર નથી? આજ તેણે બામની બાટલી મોકલી; તને ખુશ કરવા. પણ તેના જ ઘરમાં, હૉસ્પિટલના કામથી થાકીને રાતની રાત હું કણસતી રહી હોઉં પણ ડૉક્ટર હોવા છતાં એણે કોઈ દિવસ માણસાઈને સંબંધે પણ મારા ખબર પૂછ્યા નથી. શું કામ ખબર છે? દ્વેષ. આ દ્વેષનું કારણ તું નહીં સમજે માઈ! કારણ એક જ વ્યવસાયના બે માણસો એકમેકનો કેટલો દ્વેષ કરી શકે છે ને તને સમજાશે નહીં. તારે અને બાપુજીને આવો સંઘર્ષ ક્યારેય થયો જ નથી.''

''પોતાની પત્નીનો દ્વેષ કોઈ શા માટે કરે?'' માઈ બોલ્યાં.

''બરાબર કહ્યું. પત્ની વિશે, પોતાથી વધારે હોશિયાર પત્ની પ્રત્યે દ્વેષ અજાણે જ થવા લાગે છે. પણ તે દર્શાવાતો નથી.''

''એણે દ્વેષ શું કામ કરવો જોઈએ? એ પણ હોશિયાર દાક્તર છે.''

''હા માઈ! પણ તેને તેનું દવાખાનું અનાયાસે મળ્યું છે. આવડત વગર ડોનેશન આપીને તેણે દાક્તરી ડિગ્રી મેળવી છે, એ આપણને ક્યાં ખબર હતી? હું મેરિટ પર પાસ થતી ગઈ. મે મારું સ્વતંત્ર વિશ્વ નિર્માણ કર્યું. ઉપરાંત બાપુજીનું દવાખાનું પણ બંધ પડવા દીધું નહીં. સ્ત્રીરોગ નિષ્ણાત તરીકે કીર્તિ મેળવી. એ તેનાથી સહન થયું નહીં. રાતે ટાણેકટાણે દર્દીઓના ફોન આવતા મારે માટે. તેને નહીં. એ જોઈને તે રાતભર ઊંઘી શકતો નહીં. ત્રાસ આપવાના અનેક પ્રકાર હોય છે માઈ; અનેક!

''તું ઓછું ભણેલી એટલે બાપુજીએ તને ઓછી સંતાપી છે? હું બધું જોતી હતી માઈ! પણ તું ઘર છોડીને જઈ શકી નહીં. કારણ કે તું કમાતી ન હતી. એટલે મેં નક્કી કર્યું હતું કે લ[illegible] : કરવું તો ડૉક્ટર છોકરા સાથે ., [illegible]ુદ્ધ અને વ્યવસાયમાં નિકટનો હોય. પણ. . .

તો પણ ન જામ્યું. આ દ્વેષ, આ અહંકાર માણસને ખાઈ જાય છે, માઈ!''

માઈ વિસ્મયપૂર્વક અમિતાને જોઈ રહ્યાં. આ એ જ છોકરી છે? જે કદી બોલતી ન હતી? એ તેમના જ લોહીમાંસનો ગોળો હતી. એને માઈ પોતે જ સમજી શક્યાં નહીં! પતિનું ઘર છોડીને એ આવી એ માટે તેને જ દોષિત ઠરાવી હતી! માઈ એક નજરે તેને જોઈ રહ્યાં. તે પહેલી વાર જ બોલતી હતી અને માઈ સાંભળતાં હતાં.

''હું ઓછાબોલી છું માઈ! બાપુજી તને જાત જાતનો ત્રાસ આપતા; એવો ત્રાસ જે બહારથી દેખાય નહીં. પણ મને સમજાતું હતું. મને તારા પર ચીડ પણ ચડતી હતી. કારણ તું નબળાની જેમ બધું સહન કરતી ગઈ. ઘરના આ રોગ પર હું દાક્તર હોવા છતાં મારી પાસે ઈલાજ ન હતો. હું તે બધું જોઈને મૂંગી જ થઈ જતી. પણ

વાર્તાવિશ્વ

માંસનું રુદન

કાલિન્દીચરણ પાણિગ્રહી

જાલી અને ડોરા બન્ને બાળપણના મિત્રો. એકમેક વિના ઘડીયે ગમે નહીં. એક વાર જાલીને કંઈક થઈ ગયું. ત્યારે ડોરા રાતદિવસ એની પાસે બેસી રહ્યો. એની આગળ બધા પ્રકારની સજા વ્યર્થ ગઈ ત્યારે એને માટે ભોજનની વ્યવસ્થા ત્યાં જ કરવામાં આવી. એવી રીતે એક વાર ડોરાને પગે કંઈક વાગ્યું. ડોરા વિશે જાલીને ખ્યાલ તો હતો કે એનામાં અપૂર્વ બળ છે. પણ એને સમજાયું નહીં કે એને આટલા બધા દિવસ સુધી એક જ ઠેકાણે કેમ પુરાઈ રહેવું પડ્યું? એનાં પગનાં તળિયાંનો સ્પર્શ કરી કરીને એણે એની વ્યથા જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ડોરા ઈંગ્લીશ ગ્રે હાઉન્ડ હતો. અને જાલી ભારતીય જંગલની હરણી. ડોરા આવેલો લંડનથી. જાલીનું મૂળ વતન ઓરિસાનું ઘોર જંગલ. ડોરા સંપૂર્ણ માંસાહારી. જાલી સંપૂર્ણ શાકાહારી. શૈશવકાળથી બન્ને વચ્ચે રેશમીગાંઠ બંધાઈ ગઈ હતી.

બન્નેની દોડવાની કલામાં એક જાતની વિશેષતા હતી. નજાકત હતી. ડોરા જે વખતે દોડતો તે વખતે એક દીર્ઘ સૂત્ર પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયું હોય તેવું લાગતું. તે વખતે એનાં આંખ, કાન, પગ, મોં ઈત્યાદિ એકરૂપ થઈ જતાં. જાલીની દોડવાની રીત વળી અનોખી જ હતી. એ દોડતી ત્યારે એવું લાગતું કે એના પગ જાણે જમીન પર પડતા જ નથી. અધ્ધરના અધ્ધર જ રહે છે.

બન્ને જમીનદારબાબુને અતિ પ્રિય. ડોરા ઈંગ્લેંડથી આવેલો. એટલે એનું નામ પણ અંગ્રેજી. એને લીધે એની પ્રિય સખી જાલીને પણ નામની વિશિષ્ટતા મળી. જે વખતે જમીનદારબાબુ 'ઈવનિંગ વૉક' માટે કચેરીના સામેના મેદાનમાં નીકળતા તે વખતે આ બન્ને મિત્રો પણ એમની સાથે ને સાથે ચાલતાં. ચાલતાં ચાલતાં અનેક પ્રકારનાં ક્રીડા-કૌતુક કરીને એમના શ્રમિત હૃદયને આનંદ આપતાં. તેનું મૂલ્ય કંઈ જેવું તેવું ન હતું. નહિતર્ શિકાર કરવાના સ્થળે ડોરાની તો કંઈક જરૂર. પણ જાલી તો સાવ બિનજરૂરી હોવા છતાં જમીનદારબાબુના કર્મઠ જીવનમાં એનું પણ એક સ્થાન છે.

જમીનદારબાબુ જે વખતે ફરવા નીકળતા તે વખતે જાલી એમના હાથ ચાટતી ચાટતી બાજુમાં ચાલતી. ડોરા ક્યારેક પાછળ રહી જતો ત્યારે જલદી જલદી આવતો અને પૂંછડી પટપટાવતો પ્રણામ કરતો હોય તેમ પગ જોડીને બેસી જતો. ક્યારેક એમના બન્ને પગની વચ્ચે આવીને એમની ચાલ ધીમી કરી દેતો. જ્યારે કોઈ જાતભાઈ જાલી પર લોલુપ દૃષ્ટિ નાખતો ત્યારે જાલી ગભરાતી ગભરાતી જમીનદારબાબુના બે પગ વચ્ચે આશરો લેતી. ત્યારે ડોરા પેલાની સાથે લડવા માટે તત્પર થઈ જતો. ડોરાનો આવો લડાયક મિજાજ જોઈને પેલો પણ બે પગની વચ્ચે પૂંછડી ઘાલીને છૂ થઈ જતો. કારણ કે ડોરાની શક્તિ વિશે એના પાડોશીઓ સારી રીતે પરિચિત હતા. સાથોસાથ ડોરાનું પરમર્યાદા જ્ઞાન પણ બીજાઓ કરતાં અતિ પ્રશંસનીય હતું. એક વાર પીઠ બતાવનાર પર એ કદી આક્રમક બનવાની ધૃષ્ટતા ન કરતો.

જમીનદારબાબુ અતિ આધુનિક વિચારના

હતા. મીતભાષી, શિષ્ટાચારી અને ગુલાબી સ્વભાવના. પોતાના દેશબાંધવો સાથે તેઓ ફૂરતું ચાદર ઓઢીને અને વિદેશીઓ સાથે તેઓ પૂરા ઠાઠમાઠથી રહેતા. ક્યારેક મોટા મોટા સાહેબો શિકારને નિમિત્તે તેમનું આતિથ્ય માગવા આવતા. એવાઓ માટે તેમણે આધુનિક ઢબનું એક અતિથિભવન બંધાવ્યું હતું. એમનાં પાળેલાં પશુઓમાં માત્ર જાલી કે ડોરા જ નહોતાં. તે સિવાય પણ બીજાં અનેક પ્રાણીઓ હતાં. પક્ષીઓ, રીંછો, માછલાં, વાંદરાં વગેરે જમીનદારબાબુને ત્યાં આવાં પશુપક્ષીઓનું એક ખાસ્સું સંગ્રહાલય હતું.

પણ ડોરા અને જાલી તો એમનાં અનુચર હતાં. એમનો મોટા ભાગનો સમય આ બન્ને સાથે પસાર થતો. એમાંય એમની લાડકી દીકરી, જાલીની અને ડોરાની ખાસ મિત્ર હતી. જે વખતે એ બાગમાં આયાની દેખરેખ હેઠળ કૂણું કૂણું ઘાસ ઉખેડતી તે જાલી જાણી જતી. અને એનાં મોં પાસે પોતાનું મોં લઈ જતી. એ વખતે ડોરા દોડતો દોડતો પોતાની આ નાની શેઠાણી જોડે આવતો અને કૌતુકપૂર્ણ અભિનય કરતો. નાની શેઠાણી જાલીને 'લે, ખા, ખા' કહીને ઘાસથી એનું મોં ભરી દેતી. જાલી એનો અનાદર ન કરતાં એને મોઢામાં રાખીને પોતાની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરતી. આ દૃશ્ય જોઈને વરંડામાં આરામખુરશી નાખીને બેઠેલા જમીનદારબાબુનું હૃદય આનંદથી પુલકિત થઈ ઊઠતું.

જમીનદારબાબુ સાહેબ લોકો જોડે ભલે ગમે તેટલા હળેભળે, પણ પોતાના દેશબાંધવો વિશે એમના મનમાં ઘૃણા કે ઉપેક્ષા હતાં એવું નહીં. પોતાના દેશની કોઈ પણ વ્યક્તિ એમને આંગણે આવતી ત્યારે તેમના આદરસત્કારમાં એ કશી કચાશ ન રાખતા. શિક્ષિત વ્યક્તિઓ વિશે આદર બતાવવામાં આવતો. આ બધું છતાં લોકમત એમની રીતભાત વિશે સાનુકૂળ ન હતો. વૃદ્ધો એમને ભ્રષ્ટ અને વિધર્મી માનતા. કોઈ કોઈ તો એમને ઉડાઉ અને પ્રજાપીડક પણ કહેતા. કેટલાકને એવું દેખાતું કે એઓ વિદેશીઓ જોડે વધુ હળેમળે છે. એવું હતું પણ ખરું. એમની રહેણીકરણી અને ખાણીપીણી વિદેશીઓ જેવાં જ હતાં. આવી બાબતોમાં જેટલો સંયમ રાખવો જોઈએ તેટલો એ રાખતા નહોતા.

આ વખતે શિયાળાની રજાઓમાં પોલીસ વિભાગના ડી.આઈ.જી. શિકાર કરવા માટે જમીનદારભવન પધારવાના છે. એવું એમણે લખ્યું છે. એમની સાથે એમનાં પત્ની, પુત્રી અને પુત્ર આવશે. ડી.આઈ.જી. સાહેબ જોડે જમીનદારબાબુને વરસોથી મૈત્રી છે. ચાર દિવસ અગાઉથી અતિથિગૃહની સફાઈ, રંગરોગાન થવા લાગ્યાં. જે જે સ્થળે હરણ અને અન્ય પક્ષીઓના શિકારની ગોઠવણ કરવાની હતી ત્યાં ત્યાં તંબુ વગેરેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. જરૂરી ચીજવસ્તુઓ માટે કટક સુધી માણસોને દોડાવવામાં આવ્યા. નોકરચાકરો અને ઘરનાં અન્ય માણસો આ કામમાં લાગી ગયાં. કોઈને ઘડીની પણ નવરાશ નથી. હંમેશની જેમ જમીદારબાબુને પીઠ પાછળ ગાળ દેવામાં પણ આ લોકો ચૂકતાં નથી.

સાહેબના આવવાના સમયે એમને રસ્તામાંથી જ માનપૂર્વક લઈ આવવા માટે જમીનદાબાબુ પોતાની એમ્બેસેડર લઈને આગળ ગયા. સાહેબ નક્કી કરેલ સ્થળે આવી પહોંચ્યા. એમનાં પત્નીને અને બાળકોને મળતાં જમીનદારબાબુનું હૃદય ગદ્‌ગદિત થઈ ગયું. જમીનદારભવનમાં દોડાદોડ થવા લાગી. સાહેબની સાથે મળીને નક્કી કરવામાં આવ્યું. આજનો દિવસ અતિથિગૃહમાં આરામ કરીને આવતી કાલે સવારે ભોજન લીધા પછી શિકાર માટે ઊપડવું.

શિકાર કરવા માટેનું સ્થળ જમીનદાર-

ભવનથી ૧૨-૧૪ માઈલ દૂર એક જંગલમાં હતું. પાસે ન મળે કોઈ ગામ કે કોઈ ઘર. નોકરચાકરો, રસોઈયા વગેરેને અગાઉથી જ કેટલીક જરૂરી વસ્તુઓ લઈને મોકલી દીધા હતા. તે પછી ડી.આઈ.જી. સાહેબનું કુટુંબ, જમીનદારબાબુ, એમના બે શિકારી કૂતરા તેમ જ જમીનદારબાબુનાં માનીતાં ડોરા-જાલી વગેરે ગાડીમાં બેસીને ઊપડ્યાં. આમ, તો જાલીને લેવાની કંઈ જરૂર ન હતી. પણ જાલી વિના ડોરાને ક્યાંય ગમે નહીં. એટલે જ્યાં જવાનું હોય ત્યાં ડોરાની સાથે જાલી તો હોય જ. એટલે આજે પણ જાલીને સાથે લેવી પડી. જોકે એ માટે નાની દીકરીની ખાસ મંજૂરી લેવી પડી. ડોરાને અને જાલીને ત્યાં બે દિવસથી વધુ ન રાખવાં તે શરતે એણે મંજૂરી આપી.

'ક્રિસમસ'ના આનંદ ઉત્સવમાં અહીં શિકાર માટે આવ્યાને ચારપાંચ દિવસ થઈ ગયા. આવા અરણ્યમાં પણ સાહેબનાં મન-મિજાજને અનુકૂળ આવે એવી તમામ ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. જેથી કરીને સાહેબને કંટાળો આવવાની તો વાત જ દૂર રહી. પણ શહેરના ધમાલિયા જીવન કરતાં આ નિર્જન અરણ્યમાં એમને ભારે મજા પડી.બે દિવસ ને બદલે આજે પાંચ પાંચ દિવસ થઈ ગયા. તોયે સાહેબને કોઈ વાતે રંજ નથી. પણ આજે બધી જ વસ્તુઓ ખૂટી ગઈ છે. એટલે કાલે સવારે તો કોઈ પણ સંજોગોમાં ઊપડવું જ જોઈશે.

બપોરનું ભોજન પૂરું કરીને સાહેબની સાથે જમીનદારબાબુ પણ શિકાર માટે નીકળી પડ્યા. છેલ્લા ચાર દિવસથી સાહેબનાં પત્ની અને બાળકો રમવાકૂદવામાં અને નાચગાનમાં તલ્લીન બની ગયાં હતાં. આજે તેઓ શિકાર માટે નહોતાં આવ્યાં. માત્ર નોકરચાકરો અને કુલી વગેરે, જેમનામાં સડેલા ઉંદરનેય મારવાની ત્રેવડ ન હોવા છતાં, શિકારમાં મદદ કરવાને નિમિત્તે સાથે આવ્યાં છે. પણ એમની સાથે તો માત્ર બેચાર જણ જઈ શક્યા. પક્ષીઓના શિકાર માટે એકબે વાર નિશાન ખાલી જવાથી હવે કોઈ શિકાર મળવો મુશ્કેલ હતો. એટલે એને ફરીથી આવીને બેસવાનો મોકો આપવાના ખ્યાલથી અને તે સમય દરમિયાન હરણ વગેરેની તપાસ કરવાના આશયથી બન્ને શિકારીઓ બાજુના જંગલમાં ગયા. ખૂબ ખૂબ રઝળપાટ પછી પણ કશું હાથ ન આવ્યું. બીજા ત્રણ નોકરોને હરણની તપાસ કરવા માટે પડખેના જંગલમાં મોકલવામાં આવ્યા. એ લોકો ત્યાં બેસીને બીડી પીતા હતા કે શું કરતા હતા તેની કોઈને ખબર ન પડી. બન્ને શિકારીઓ ખૂબ રખડ્યા. રખડતા રખડતા તેઓ જ્યાં રહેતા હતા ત્યાંથી ત્રણચાર માઈલ દૂર નીકળી ગયા. ધૂનમાં ને ધૂનમાં એમને ખ્યાલ જ ન આવ્યો.

સાંજ થવા આવી. સામેની પહાડીઓની પાછળ સૂરજદાદા સંતાઈ રહ્યા હતા. એની રક્તિમ આભા પશ્ચિમાકાશમાં હજુ કળાતી હતી. બન્ને શિકારીઓ શિકારની શોધમાં તલ્લીન બની ગયા હતા. પૂર્વ દિશામાં વાદળાં ચઢી આવ્યાં છે. અંધારું થવા આવ્યું છે. એ તરફ એમનું ધ્યાન જ ન હતું. શિકારીઓની નજર તો શિકારની શોધમાં હતી. આકાશ તરફ તો જુએ જ શેના? પેલા ત્રણે નોકરોને ફાળ પડી. એ લોકો આ બન્નેની શોધ કરવા નીકળી પડ્યા. પણ આવા ગાઢ અને ગીચ જંગલમાં જ્યાં દિવસે પણ કોઈને શોધવું દુર્લભ થઈ પડે ત્યાં આવે સમયે કોઈને પત્તો લાગે ક્યાંથી?

ઠંડી ઠંડી હવાનો સ્પર્શ થતાં બન્ને શિકારીઓને વરસાદ આવવાની ગંધ આવી. મુકામેથી ત્રણચાર માઈલ દૂર નીકળી ગયા હતા. એટલે વરસાદ પહેલાં મુકામે પહોંચી જવાય તેવી શક્યતા જ નહોતી. બીજો કોઈ ઉપાય ન દેખાતાં બન્ને શિકારીઓએ ખભે બંદૂક મૂકીને

દોડવા માડ્યુ આ બાજુ મેઘરાજાએ પણ ગાજવીજ સાથે રમઝટ બોલાવી ક્યાય એમને આશ્રય લેવા જેવુ ન રહ્યુ ગાજવીજ અને વરસાદે તો આખા જગલમા કાળો કેર વર્તાવ્યો બન્ને શિકારીઓ મહામુસીબતે રસ્તો શોધતા શોધતા આગળ વધ્યા એમના કપડા પણ પલળીને ભારે થઈ ગયા હતા રાતે આઠેક વાગે બન્ને જણ જેમતેમ કરીને મુકામે પહોચ્યા ત્યા પહોચ્યા ત્યારે રાત્રિભોજનની કશી સગવડ નહોતી આજે તો કોઈ શિકાર પણ મળ્યો નહોતો આવતી કાલે સવારે તો ઊપડી જવુ છે એક એક પૂરતો શિકાર તો મળી જ રહેશે એવો ખ્યાલ એટલે બીજી કશી વ્યવસ્થા પણ નહોતી કરી જમીનદારભવન અહીથી ૧૩-૧૪ માઈલ દૂર એટલે આવે સમયે ત્યાથી કશુ લાવવુ પણ શક્ય ન હતુ નજીકમા બીજુ એવુ કોઈ ઠામઠેકાણુ પણ નહોતુ જ્યાથી કઈ લાવી શકાય આજે માસ ન મળવાને કારણે જાણે કઈ ખાધુ જ નથી તેવુ લાગતુ હતુ તેમાય આજે વળી આટલા બધા હેરાન થયા હતા એટલે બધા જ વિચારમા પડી ગયા ડી આઈ જી સાહેબ પણ ભારે વિમાસણમા પડી ગયા કારણ કે જે વખતે શિકાર કરવા માટે નીકળતા હતા તે વખતે જમીનદાબાબુ પોતાના માણસોને માસ લાવવાની વ્યવસ્થા કરવા સૂચવતા હતા ત્યારે ડી આઈ જી સાહેબે પોતે જ એમને ના પાડી હતી તે વખતે એમને એમ કે શિકાર તો મળી જ રહેશે ને પણ હવે શુ કરવુ? જમીનદારબાબુ નાહકના પોતાના માણસોની ઉપર ખીજવાતા હતા

આ બધુ જોઈને સાહેબે હસતા હસતા કહ્યુ, 'અરે ભાઈ, હવે વાળુપાણીની કોઈ વ્યવસ્થા તો કરીએ ને?'

જમીનદારબાબુએ પણ હસતા હસતા જ કહ્યુ, 'હા, ભાઈ હા '

એટલે સાહેબે હસતા હસતા કહ્યુ, 'તો તમને આ હરણ આપવામા વાધો ખરો? મજા આવશે ખાવાની તમને તો આવા અનેક હરણા આ જગલમાથી મળી રહેશે કેમ લાગે છે તમને?'

જમીનદારબાબુ કઈ બીજા જ વિચારમા હતા સાહેબનુવાક્ય પુરુ થતા એ ચોકી પડ્યા પછી કહે, 'હા, હા, બરાબર '

જમીનદારબાબુ અતિથિની વાતને આમ ટાળી ન શક્યા પણ જાલી વિશેનો વિચાર આવતા એમનુ હૃદય જાણે બધ પડી જતુ હતુ એમના અન્ય પ્રાણીઓ કરતા જાલી વિશે એમના મનમા વિશેષ મમતા છે એક દિવસે કોઈ વિદેશી મહેમાનને પોતાના શિકારનુ કૌશલ બતાવવા લઈ ગયા હતા ત્યાર આ જાલી હાથ લાગી હતી એ વખતે એની મા એને ધવડાવતી હતી જમીનદારબાબુની ગોળી વાગતા મા ઢળી પડી પણ એનુ નિર્દોષ શિશુ તો નિર્ભય બનીને ત્યા જ ઊભુ હતુ જે વખતે જમીનદારબાબુના માણસો એને પકડવા માટે ગયા તે વખતે પોતે પોતાની મા પાસે જ ઊભુ છે એ વિચારે એ ત્યા ને ત્યા જ ઊભુ રહ્યુ હતુ આવા કૌશલ બદલ અતિથિ તરફથી અનેક ધન્યવાદ મળતા જમીનદારબાબુના હૃદયમા તે દિવસથી જ, ખાસ તો એની બે નિર્દોષ આખો જોઈને, એના પ્રત્યે વિશેષ પ્રેમ અને વાત્સલ્ય ઊભરાઈ આવ્યા હતા તે વખતે એમને કલ્પનાયે નહોતી કે એક દિવસે એની હત્યા કરીને એનુ જ માસ ખાવુ પડશે એ વાત સાભળીને જમીનદારબાબુનુ શિકારી હૃદય પણ ભાગી પડ્યુ પણ અતિથિની ઈચ્છાનો એકદમ અનાદર પણ કેમ કરવો? જમીનદારબાબુની સમતિ મળતા ડી આઈ જી સાહેબ રાજીરાજી થઈ ગયા પોતે જ એ નિર્દોષ બચ્ચાનો સંહાર કરવા તૈયાર થઈ ગયા આમ તો યુદ્ધમા એમણે કેટલાયને મારી નાખ્યા હતા એ કારણે જ એઓ પ્રખ્યાત પણ થયા હતા જે

દિવસે કોઈ શિકાર ન મળતો તે દિવસે સાહેબ એકાદું મરઘું ય મારી લાવતા. સાહેબનાં આવાં પરાક્રમને મનમાં ને મનમાં વખાણતાં એમનાં પત્ની ક્યારેક એમને એમ કહીને ચીડવતાં કે એક દિવસે સાહેબને કોઈ શિકાર નહોતો મળ્યો એટલે એ ઘરે આવીને મારું ગળું કાપવા તૈયાર થઈ ગયા હતા.

જાલી અને ડોરા અત્યારે એકમેકના ખોળામાં માથું નાખીને સૂતાં છે. આવે વખતે કોઈ અપરિચિત તો ડોરાની પાસે જવાનું સાહસ જ ન કરે. એમાંય ડોરા અને જાલી બન્ને એકલાં હોય ત્યારે તો જમીનદારબાબુના નોકર માધવ સિવાય કોઈની ત્યાં જવાની હિંમત જ ન ચાલતી. જમીનદારબાબુનો ઇશારો થતાં માધવ જાલીને લેવા ગયો. પગરવ સાંભળતાં ડોરા ભસવા લાગ્યો. જે વખતે માધવ જાલીને લઈને ચાલતો થયો તે વખતે ડોરા પણ એની પાછળ પાછળ આવવા લાગ્યો. એટલે પરાણે ડોરાની સાંકળ પકડીને માધવ એને પણ સાથે લાવ્યો. આમ તો ડોરા અતિ બુદ્ધિશાળી હતો. છતાં જાલીને અત્યારે ક્યાં લઈ જવામાં આવે છે તે એ સમજી શક્યો નહીં. માધવે પોતે જ ડોરાને પકડી રાખી જાલીને રસોઈયાને હવાલે કરી. ડોરાને શંકા તો ગઈ. પણ એ ચૂપ રહ્યો. સાહેબ પોતે જ આતતાયી પ્રવૃત્તિની તૃપ્તિ માટે પ્રવૃત્ત થયા. છરાની ધાર ચમકવા લાગી. બન્ને રસોઈયાઓએ જાલીના પગ બાંધીને બરાબર પકડી રાખી. જેથી છરો ફેરવતી વખતે ધમપછાડા ન કરે. અને સાહેબને પણ કશી મુશ્કેલી ન પડે. જાલીને તો ચિંતા જ શેની? એ તો પોતાના માલિકને અને પોતાનાં તમામ સુખદુઃખનાં સાથીદાર બંધુ ડોરાને જોઈને નચિંત બનીને ઊભી હતી. બન્ને પગ બંધાઈ જવાને કારણે પોતાના શૈશવકાળના વિશ્વાસુ ઈશ્વરસમાન જમીનદારબાબુ તરફ એ તાકી તાકીને જોવા લાગી. એ વખતે જમીનદારબાબુ સાહેબનાં પત્ની અને પુત્રી જોડે વાતો કરવામાં તલ્લીન હતા. પણ એમનો અંતરાત્મા એમને કોરી રહ્યો હતો. એમનાં મનઃચક્ષુ એમને વારંવાર જાલી તરફ લઈ જતાં હતાં. તેમ છતાં આ બધાંથી અજાણ બનીને જમીનદારબાબુ વાતોમાં તલ્લીન રહેવાનો ડોળ કરતા હતા. જાલી તરફ જોવાથી જાલી જાણે એમને મનુષ્યોની ભાષામાં કાકલૂદી કરશે, પોતે અપરાધી ઠરશે અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને કલંક લાગશે એવું ઊંડે ઊંડે એમને લાગતું હતું. સાહેબના હાથમાં છરો જોઈને ડોરાની શંકા પાકી બની. સાહેબ છરો સાફ કરીને પોતાની બેઠક પરથી ઊઠ્યા. તે વખતે જમીનદારબાબુની નજર અનાયાસે જાલી પર પડી. ત્યારે એમને લાગ્યું કે જાલી જાણે ક્યારની એમના તરફ દયાર્દ્રભાવે જોતી જીવનભિક્ષા યાચી રહી છે. એટલે પોતે કંઈક બહાનું કાઢીને તંબુ ભેગા થઈ ગયા. પણ ડોરાએ જાલીની વિનંતી સાંભળી. છેક બચપણથી આશ્રય આપનાર માલિક તરફથી આવો અનાદર થતાં જાલીએ પોતાના પ્રિય સહચર ડોરા તરફ જોયું. ડોરાના હૃદયને એ વસ્તુ સ્પર્શી ગઈ. સાહેબના હાથમાં છરો જોઈને ડોરાને સમજતાં વાર ન લાગી. આવી રીતે એણે ઘણાં હરણાંને અને બકરાંને કપાતાં જોયાં છે. એટલે હવે એની જાલીની પણ એ જ દશા થવાની છે એ સમજતાં એને વાર ન લાગી.

સાહેબ જે વખતે છરો લઈને નીચે ઊતર્યા તે વખતે ડોરાએ એક જ ઝાટકે માધવના હાથમાંથી છટકી જઈ, છલાંગ મારી, જાલીને પકડીને ઊભેલા રસોઈયા તરફ આક્રમણ કર્યું. સાહેબ, રસોઈયો અને અન્ય નોકરો જીવ લઈને નાઠા. તંબુ ભેગા થઈ ગયા. જમીનદારબાબુ તંબુમાં જ ઉદાસ ચહેરે બેઠેલા હતા. સાહેબની આવી દુર્દશા જોઈને એમણે એમની માફી માગી.

માધવ પર બરાબરના ખીજવાયા. એમના હૃદયની અવ્યક્ત વ્યથા એમની વાતચીતમાં વ્યક્ત થઈ રહી હતી. માધવે ડોરાને ફરીથી બરાબર કસીને એક ઝાડ સાથે બાંધ્યો. સાહેબ ફરીથી હાથમાં છરો લઈને હસતા હસતા આવ્યા. અને મોટી ધાડ મારવાની હોય તેવી અદાથી ડોરા તરફ છરો બતાવીને જાલી તરફ ધસ્યા. જમીનદારબાબુએ જોયું. જાલી પહેલાંની જેમ જ એમના તરફ દયાર્દ્ર નજરે જોતી એમની પાસે કરુણાની ભિક્ષા યાચી રહી હતી. એ ત્યાંથી પરાણે ઊઠીને સાહેબને કશું કહેવા માટે જતા હતા. પણ — અરે, અરે, શું હું પાગલ થઈ ગયો કે શું? — વિચારી તેઓ ફરી ત્યાં બેસી ગયા. ત્યાંથી ઊઠીને ક્યાંક દૂર બેસવાની ઇચ્છા થઈ. પણ સાહેબને શું લાગશે? એ વિચારે ત્યાંથી ઊઠ્યા નહીં. સાહેબને જાલી પાસે જતા જોઈને એમણે રૂમાલથી પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું. ડોરાનું આક્રંદ એમના કાનને વીંધી નાખતું હતું. એ જ વખતે એમને કોઈનો વિલાપ સંભળાયો. એ વિલાપનો ધ્વનિ એમના મર્મસ્થળને વીંધી ગયો. એ વિલાપ જાલીનો હતો. રૂમાલ ખસેડીને જોયું. બધું જ ખલાસ!

જમતી વખતે જાલીનું માંસ ખાતાં ખાતાં એમનો અંતરાત્મા કકળી ઊઠ્યો. મિત્રને સહકાર આપવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કરી જોયો. થોડું જમ્યા પણ ખરા. પણ અંતરની અવ્યક્ત વ્યથાથી એ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયા. સદ્‌ભાગ્ય એટલું જ હતું કે મહેમાનોમાંથી આ કોઈ કળી શક્યું નહીં. સૂતાં પહેલાં માધવે આવીને સમાચાર આપ્યા. ડોરાને માંસાદિ જે કંઈ આપ્યું તેનો એણે સ્પર્શ પણ કર્યો નથી.

જમીનદારબાબુ અન્યમનસ્કભાવે શયનખંડમાં ગયા. ઊંઘ આવતી નથી. પથારી પર પડખાં ઘસતા ઘસતા શુંનું શું વિચારવા લાગ્યા. વને વને ભટકી રહ્યા છે. મુશળધાર વરસાદ તૂટી પડ્યો છે. ચારેકોર અંધકાર છવાઈ ગયો છે. એક હરણી ગોળી વાગતાં નીચે ઢળી પડી. એનું ભોળું શિશુ અવાક્ બનીને આ બધું જુએ છે. સમજાતું નથી એને. હલતું નથી. ખસતું નથી. બીતું નથી. ઊભું છે. સ્વેચ્છાએ આત્મસમર્પણ કર્યું. ફરી એનો એ જ અંધકાર. બે મિત્રો ખભે બંદૂક મૂકીને તંબુ તરફ આવે છે. છરો લઈને આવતા સાહેબનું કાતિલ હાસ્ય, શિશુ હરણની કરુણ દૃષ્ટિમાં જીવનભિક્ષા. મનુષ્ય ભાષામાં યાચના — 'મેં તો મારી માતાનો ખોળો મૂકીને તમારો આશ્રય લીધો હતો માલિક!' જમીનદારબાબુ ચોંકી પડ્યા. સ્વપ્ન, ફરી ઊંઘ, ફરી કાકલૂદી, વિનવણી, ફરી એનો એ મર્મભેદી વિલાપ! વારંવાર ઊંઘ ઊડી જતી હતી.

સવારે ઘરે જવાની તૈયારી થવા લાગી. ડી.આઈ.જી. સાહેબ, એમનું કુટુંબ અને જમીનદારબાબુ એમ્બેસેડરમાં બેસીને ઉપડી ગયાં. જમીનદારબાબુએ જેમતેમ કરીને પોતાના મનને પ્રફુલ્લિત રાખવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. શિશુહરણનું આક્રંદ એમના હૃદયને વલોવી નાખતું હતું. ડી.આઈ.જી. સાહેબ તો સપરિવાર તે જ દિવસે ઊપડી ગયા.

માધવ ડોરાને ઘસડી ઘસડીને લાવ્યો. એણે ફરિયાદ કરી — 'માલિક, ડોરા તો ત્યાંથી ખસતો જ ન હતો.' જમીનદારબાબુ એકાંતમાં બેઠા બેઠા કંઈક વિચારતા હતા. માધવ ચૂપચાપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. જમીનદારબાબુને ખૂબ લાગી આવ્યું. મનને કાબૂમાં રાખ્યું. નહીંતર લોકો એમને પાગલ જ ગણત. આ જ્ઞાનશૂન્ય શ્વાનના પગમાં પડીને એની માફી માગવા એમને કોઈ કહી રહ્યું હતું. તેઓ પોતાને અતિ નીચ તુચ્છ માનતા હતા. એક માંસાહારી શ્વાન કરતાં પણ મારું હૃદય આટલું નઠોર! નાપાક! સંસારમાં શું કેવળ બળિયાઓ નિર્બળોને આધીન રાખીને પોતાનું પેટ ભરવા જીવન

વાર્તાવિશ્વ

તમારાં દુઃખો મને આપી દો

રાજેન્દ્રસિંહ બેદી

લગ્નની રાતે મદને જે કાઈ ધાર્યું હતુ તેવુ કઈ થયુ નહી

ચકલીભાભીએ એને પટાવીને અદરના ઓરડામા ધકેલી દીધો ત્યારે ઈન્દુ સામે જ અધકારનો અશ બનીને ઊભેલી હતી બહાર ચકલીભાભી દરિયાબાદવાળા કઈબા અને પાડોશની બીજી સ્ત્રીઓ નીરવ અધકારમા હસી રહી હતી એ બધા તો એમ જ માનતા હતા કે આવો ઢાઢા જેવો થવા છતા મદન કાઈ નમજતો જ નથી અડધી રાતે એને ઊઘમાથી જગાડવામા આવ્યો ત્યારે એ આમ બબડતો હતો 'ક્યા લઈ જાવ છો મને?'

આ બધીના દિવસો તો હવે પૂરા થઈ ગયા હતા લગ્નની પહેલી રાતે એમના પતિદેવોએ એમને જે કાઈ કહેલુ કે કરેલુ તેનો એમને મુદ્લે ખ્યાલ નહોતો એમને તો ધરવ થઈ ગયો હતો હવે તે માટે તેઓ પોતાની એક બીજી બહેનને તૈયાર કરી રહી હતી ધરતીની આ પુત્રીઓ એમ માનતી હતી કે પુરુષ જાણે વાદળાનો ગાભો છે જેના તરફ વરસાદમા મો ઊચુ કરીને જોવુ જ પડે ન વરસે તો માનતા માનવી પડે બાધા રાખવી દોરા-ધાગા કરવા પડે કાલકાજીની આ નવી વસાહતમા, ઘરની આમેના ખુલ્લા ચોકમા સૂતો સૂતો મદન વાટ જોઈ રહ્યો હતો પાડોશી સબતેની ભેમ એના ખાટલાની બાજુમા જ બાધેલી હતી જે એને વારેવારે સૂઘ્યા કરતી હતી મદન હાથ ઊચો કરી કરીને એને આઘી ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરતો હતો હવે આવુ બને ત્યારે ઊઘ ક્યાથી આવે?

રાત્રિનો પથપ્રદર્શક ચદ્રમા બારીમાથી અદર ડોકાવીને જોઈ રહ્યો હતો દરવાજાની પેલી બાજુ ઊભેલો મદન હવે શુ કરે છે? મદનના મનમા પણ ગડમથલ ચાલતી હતી થોડીવાર આમ ને આમ ઊભા રહ્યા પછી એ આગળ વધ્યો બારીમાથી આવતી ચાદની તરફ પાટલો ખસેડ્યો જેથી પોતાની ચાદનીને જોઈ શકાય પાણ પછી એ અટકી ગયો એને થયુ, ઈન્દુ મારી પત્ની છે પારકી સ્ત્રી તો નથી જેને ન અડવાની વાત નાનપણથી મને શીખવવામા આવી છે નાડીમા વીટળાયેલી ઈન્દુને જોઈને એણે ધારી લીધુ અહીં ઈન્દુનુ મો હશે

હાથ લબાવ્યા હાથ બાજુમા પડેલી પોટલીને અડ્યા ખરેખર એ એનુ મો હતુ મદનને તો એમ કે એ કઈ સરળતાથી મો નહી જોવા દે પણ ઈન્દુએ એવુ ન કર્યું એ પણ જાણે વર્ષોથી આ જ ક્ષણની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી

એ જ વખતે ઈન્દુએ પોતાનુ મો ફેરવી લીધુ જાણે એને જોવાની મજૂરી તો છે, પાગ આટલી બધી વાર માટે નહી જોવાની પાગ હદ હોય ને? કદાચ મદન કઈ કરવામા હતો, એનો આણસાર એને આવી ગયો હતો મદને આનાકાની કરતી ઈન્દુનુ મો ઊચુ કરી કહ્યુ 'ઈન્દુ '

ઈન્દુ ગભરાઈ ગઈ જીવનમા આજે પહેલી વાર એક અજાણ્યા પુરુષે એને 'ઈન્દુ' કહીને બોલાવી હતી આજે એ અજાણ્યો પુરુષ કોઈ અલૌકિક અધિકારથી એને પોતાની બનાવી રહ્યો હતો ઈન્દુએ પહેલી વાર આખ ઊચી

કરી. પછી તરત બંધ કરી દીધી. આટલું જ બોલી, 'જી. . .'

અંધારામાં ક્યાંય સુધી આમ ચાલ્યું. પછી વાતચીત ચાલી. ઈન્દુનાં માતાપિતા, ભાઈબહેન વિશે. મદનનાં માતાપિતા, ભાઈબહેન વિશે. એમની રેલવેની નોકરી, એમનો સ્વભાવ, એમની કપડાંની પસંદગી, ખાવા કરવાની ટેવો, એમ જાતજાતની વાતો થઈ. વાત કરતાં કરતાં મદન કંઈક કરતો હતો. પણ ઈન્દુએ તક જ ન આપી. છેવટે લાચાર બનીને પોતાની મા વિશેની વાત કરી. જે એને સાત વર્ષનો મૂકીને ટી.બી.માં મરી ગઈ હતી. 'જીવી ત્યાં સુધી બિચારી. . .' મદને વાતની શરૂઆત્ કરી. . . ''બાપુજીના હાથમાં દવાની શીશીઓ જ રહી ગઈ. અમે બધાં હૉસ્પિટલમાં પગથિયાં પર અને નાનો યાશી ઘરમાં સૂતેલો જ રહી ગયો ને એ તો ૨૧મી માર્ચની સાંજે. . . મદન ચૂપ થઈ ગયો. ઈન્દુએ એનું માથું પોતાના ખોળામાં લઈ લીધું. મદનનાં આંસુએ એને પણ પારકાંપોતીકાં વચ્ચેની જવાબદારીનું ભાન કરાવ્યું. મદન ઈન્દુ વિશે પણ જાણવા ઈચ્છતો હતો પણ ઈન્દુએ એનો હાથ પકડીને કહ્યું: 'હું કાંઈ ભાગીગાગી નથી પણ મારાં માતાપિતાને ને મારાં ભાઈભાભીને મેં જોયાં છે. બીજાં સગાં સંબંધીઓને પણ મેં જોયાં છે. એ બધાંના અનુભવ ઉપરથી હું એટલું સમજું છું કે હવે હું તમારી છું. તમારી પાસેથી એક વસ્તુની માગણી કરું છું. . .'

મદન પર પણ એક જાતનો નશો ચડેલો હતો. એટલે કહે: 'શું જોઈએ? માગ, જે માગીશ તે આપીશ. . .!'

'આપશોને?'

'હા, હા, ચોક્કસ.' પણ પછી થયું કે ઈન્દુ મારાં ગજાં બહારની કોઈ વસ્તુ માગી બેસે તો?

પણ ઈન્દુએ મદનના પહોળા કરેલા હાથને પોતાના ગાલો પર દબાવતાં કહ્યું: 'તમારાં દુઃખો મને આપી દો. . . .'

મદન એકદમ ગભરાઈ ગયો. સાથોસાથ પોતાને માથેથી મોટો ભાર ઊતરી ગયો હોય તેવું પણ લાગ્યું. ચાંદનીમાં ફરી એણે ઈન્દુનું મોં જોવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ એમાં એ ફાવ્યો નહીં. એને થયું કે આ તો એની માએ કે એની કોઈ બહેનપણીઓએ ગોખાવી રાખેલું વાક્ય હશે. એટલે એ બોલી ગઈ હશે. પણ એ જ વખતે એક ગરમ ગરમ આંસુ એની હથેળી પર પડ્યું. એટલે એણે એને પોતાના બાહુપાશમાં જકડી લીધી. પછી કહ્યું, 'આપ્યાં. . .'

બધાં મહેમાનો વારાફરતી રવાના થયાં. ચકલીભાભી પણ બંને બાળકોને આંગળીએ વળગાડીને અને પેટમાંનાંને જીવની જેમ સાચવતી પગથિયાં ઊતરવા લાગી. દરિયાબાદવાળાં ફઈબા નવલખો હાર ખોવાઈ જવાને કારણે બેભાન બની ગયાં હતાં. પછીથી એ હાર રસોડામાંથી જ મળ્યો. એ પણ પહેરામણીમાં મળેલાં ત્રણ કપડાં લઈને ચાલતાં થઈ ગયાં. જેમને જે. પી. બન્યાના સમાચાર તારથી આપવામાં આવ્યા હતા અને જેમણે આવેશમાં મદનને બદલે ઈન્દુને ચૂમવાની ચેષ્ટા કરી હતી તે કાકા પણ રવાના થઈ ગયા.

ઘરમાં હવે એક વૃદ્ધ પિતા અને નાનાં ભાઈબહેન સિવાય બીજું કોઈ નહોતું. નાની દુલારી તો ભાભીના ખોળામાંથી ઊતરતી જ નહોતી. મહોલ્લાની સ્ત્રીઓ વહુ ને જુએ તોય ક્યાં સુધી? થોડા દિવસ પછી એ પોતે જ મા બની ગઈ. . . છેવટે આ બધું પૂરું થયું. ઈન્દુ હવે જૂની થઈ ગઈ. પણ કાલકાજીની આ

નવી વનાહતમા લોકો હજુ પાગ કોઈને કોઈ બહાને એને ઘેર આવતા હતા ઈન્દુ એમની લાજ કાઢતી હતી

મદનનો ધધો લાકડા વેચવાનો હતો જે જગલો એણે રાખેલા હતા તેમાથી બેત્રણમા, જેમા ચીડ અને દેવદારના વૃક્ષો હતા, આગ લાગી હતી વૃક્ષો બળીને ખાખ થઈ ગયા હતા મૈસુર અને આસામ બાજુથી આવતાં લાકડા મોઘા પડતાં હતા, લોકો એ લેવા તૈયાર નહોતા થતા આવક ઓછી થઈ ગઈ હતી એટલે મદન જલદી જલદી દુકાન અને બાજુની ઑફિસ બધ કરીને ઘેર આવી જતો હતો ઘેર આવ્યા પછી એને એમ જ થયા કરતુ કે બધા જલદી જલદી જમીને સૂઈ જાય તો સારુ એ પોતે જ બધાને પીરનતો એઠા વાનાગો ભેગા કરી નળ નીચે મૂકી દેતો ઘરના બધાને એમ કે વહુએ જ ભૂરકી નાખી છે, એટલે મદન ઘરના કામકાજમા રસ લેવા લાગ્યો છે મદન સૌથી મોટો એનાથી નાનો કુદન ને એનાથી નાનો પાશી કુંદન ભાભીની સાથે જમવાની હઠ પકડતો ત્યારે એના પિતા ધનીરામ એને ધમકાવતા ને કહેતા 'તુ ખા ' પછી કહેતા, 'એયે ખાશે ' અને રસોડામા આમતેમ જોતા ઈન્દુ જમ્યા પછી વાસાગ તરફ નજર કરતી, ત્યારે બાબુ ધનીરામ એને અટકાવતા અને કહેતા 'રહેવા દે બેટા, એ તો સવારે થશે ' ત્યારે ઈન્દુ કહેતી 'ના, ના, બાપુજી, અત્યારે જ કરી નાખુ છુ '

એટલે ધનીરામ લાચાર બનીને કહેતા 'મદનની મા હોત તો આ બધુ તને શેની કરવા દેત? ' ને ઈન્દુના હાથ એકદમ થભી જતા

નાનો પાશી ઈન્દુથી ઘાગો શરમાતો હતો ચકલીભાભી અને દરિયાબાદવાળા ફઈબાએ વહુનો ખોળો જલદી ભરાય એ આશાએ એક દહાડો પાશીને ઈન્દુના ખોળામા બેસાડી દીધા હતો ત્યારથી ઈન્દુ પાગ પાશીને પોતાનો દીકરો જ માનવા લાગી હતી એ એને પોતાના ખોળામા બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરતી ત્યારે પાશી ગભરાઈ જતો ને છટકીને ભાગી જતો પછી ઈન્દુ તરફ જોયા કરતો ને હસ્યા કરતો ન પાસે આવતો, ન આઘે જતો એવે વખતે ધનીરામ ત્યા હોય તો એને કહેતા 'જા તો ખગે, એ તો ભાભી તને વહાલ કરે છે '

દુલારી તો એનો કેડો જ નહોતી મૂકતી હઠ કરતી હુ તો ભાભી સાથે જ સૂઈ જઈશ એની આ હઠે બાપુજીના અતરમા જનાર્દન જગાડી દીધા એક રાતે આવી હઠને કારાગે એને લાત પાગ ખાવી પડી હતી લાત પડતા એ મોરીમા ગબડી પડી હતી ઈન્દુએ તરત જ એને ઊચકી લીધી એ વખતે માથા પરનો દુપટ્ટો ખસી ગયા એટલે સેથો, સેથામા પૂરેલુ કકુ, સરસ ઓળેલા વાળ, એમા નાખેલા ફૂલ વગેરે દખાવા લાગ્યા, 'બાપુજી' એનાથી બોલાઈ ગયુ એક હાથ એણે દુલારીને પકડી રાખી અને બીજે હાથે દુપટ્ટો ઓઢતા એને પરસેવો છૂટી ગયો નમાયી દુલારીને છાતીએ વળગાડીને ઈન્દુએ એને સુવડાવી દીધી ભાભીના વહાલને કારાગે મારનુ દુ ખ ભૂલી જવાયુ એને માથે ઈન્દુનો હાથ ફરતો હતો એથી એને ગમતુ હતુ દુલારીના ગાલ પાગ ગમ્યા કરે એવા હતા ગાલ પર બે ખાડા પડી ગયા હતા ત્યા બચી કરતા ઈન્દુએ કહ્યુ 'અલી તારા નાનુ મરે! તારા આ ગાલ પર આ ખાડા કેવા સરસ લાગે છે!'

'ખાડા તો તમારા ગાલ પર પાગ છે ભાભી!' દુલારીએ એને લાડથી કહ્યુ

'હા મુન્ની -' કહીને ઓગે ઊડો નિસાસો નાખ્યો

મદન કોઈક કારાગે નારાજ રહેતો હતો પાસે

પાનાના આલિંગનમાં જકડી ત્યારે શરીર જ નહીં બંનેના આત્મા પણ એક થઈ ગયો હતો.

મદન માટે ઈન્દુ આત્મા સમાન જ હતી. શરીર હતું ખરું, પણ મદનની દષ્ટિથી એ તો દૂર ને દૂર જઈ રહ્યું હતું. એક પડદો હતો - સ્વપ્નોના તારોથી વણાયેલો, નિશ્વાસના ધુમાડાઓથી રંગાયેલો અને લાવણ્યના સુવર્ણમય તારલાઓથી ઝલમલાં થતાં. જે ઈન્દુને અહર્નિશ છુપાવી રાખતો હતો. મદનની દષ્ટિ અને એના હાથના દુઃશાસનો સદીઓથી દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રોનું હરણ કરતા આવ્યા છે. જેને સામાન્ય લોકોની ભાષામાં પત્ની કહે છે. પણ એની નગ્નતા ઢાંકવા માટે એને હંમેશાં આકાશમાંથી તાકાના તાકા મળ્યા કર્યા છે. દુઃશાસનો થાકીને-હારીને ઠેકઠેકાણે પડ્યા છે. પણ દ્રૌપદી ત્યાંની ત્યાં છે. પવિત્રતા અને મર્યાદાની શુભ્ર-શ્વેત સાડી પહેરીને. એ કોઈ દેવી જેવી લાગતી હતી. મદનના હાથ પરસેવાથી ભીના થઈ ગયા. જેને સૂકવવા માટે એણે બંને હાથ ઊંચા કર્યા. પછી એક અતૃપ્ત અવસ્થામાં પોતાની પાંપણો પર મૂકી દીધા. પછી પોતાની આંગળીઓની વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાંથી જોવા લાગ્યો. સામે જ ઈન્દુનું નાજુક અને નમાણું સુંદર શરીર છે. પ્રયોગ કરવા માટે પાસે અને ગંદુ કરવા માટે દૂર. ઈન્દુ ક્યારેક નાકાબંધી કરતી ત્યારે આવી વાતચીત ચાલતી:

'અરે, અરે, ઘરમાં બધાં છે. . .!'

'ભલે નાનાં ને કંઈ ખબર નહીં પડે ને મોટાં છે તે સમજી જશે.'

આ જ દિવસોમાં બાબુ ધનીરામની બદલી થઈ ગઈ - સહારનપુર. ત્યાં રેલવે મેલ સર્વિસમાં એ સિલેક્શન ગ્રેડના હેડ ક્લાર્ક બની ગયા. આઠ માણસો આરામથી રહી શકે એવું મોટું મકાન મળ્યું હતું. પણ અત્યારે તો એ એકલા જ ત્યાં રહેતા હતા. આજ સુધીમાં એ ક્યારેય પોતાનાં બાળબચ્ચાંથી છૂટા પડ્યા નહોતા. પણ જિંદગીના આ આખરી દિવસોમાં આ એકલતા એમને કોરી ખાતી હતી. પણ એ લાચાર હતા. બાળકો બધાં મદન અને ઈન્દુની સાથે દિલ્હી હતાં. ત્યાં ભણતાં હતાં. અધવચ્ચેથી ઊઠાડી લેવાં તેય બરાબર નહીં. એમનો અભ્યાસ બગડે.

બાપુજીને હાર્ટઍટેકના હુમલા આવવા લાગ્યા.

છેવટે ઉનાળાની રજા પડી ત્યારે એમના વારંવાર લખવાથી મદને ઈન્દુને કુંદન, પાસી અને દુલારી સાથે સહારનપુર મોકલી. ધનીરામની દુનિયા જ બદલાઈ ગઈ. પહેલાં તો ઑફિસેથી આવ્યા પછીથી ફુરસદ હતી. હવે કામ કામ ને કામ. અને બાળકો એટલે બાળકો. કપડાં જ્યાં કાઢે ત્યાં જ પડ્યાં રહેવા દે. ધનીરામ એને વ્યવસ્થિત મૂકે. મદનથી વિખૂટી પડેલી ઈન્દુ પણ કપડાં પહેરવામાં બેદરકાર રહેવા લાગી. રસોઈ વગેરેમાં પણ વેઠ ઉતારવા લાગી. કોઈ કામમાં જીવ નહીં પરોવતી. ક્યારેક કામમાંથી પરવારી અંદરના ટ્રંક પર જ સૂઈ જતી. ક્યારેક બહાર કરેણના છોડની નીચે તો ક્યારેક આંબાની નીચે પણ લંબાવતી. જે આંબો હજારોને છાયા આપતો હતો.

શ્રાવણ-ભાદરવો હવે પૂરો થવામાં હતો. આંગણામાંથી બહારની રોનક દેખાતી ત્યારે કુમારિકાઓ કે નવવધૂઓ ઉમળકાભેર ગાતી હતી. 'ઝૂલો કોણે બાંધ્યો રે, આંબલિયાની ડાળે. . .' ને ગાતી ગાતી ઝૂલે ઝૂલતી. આધેડ ઉંમરની સ્ત્રીઓ તો આ બધું એક તરફ ઊભી ઊભી જોયા કરતી હતી. ઈન્દુને મનમાં ઘણીવાર થતું કે હુંયે એમની સાથે ભળી જાઉં. પણ પછી નિસાસા નાખતી સૂઈ જતી. બાબુ ધનીરામ ત્યાંથી પસાર થતા પણ ઈન્દુને જગાડવાની

હિંમત ન કરતા ઊંધુ નવવાર બદલીને એ નાઠી પહેરતી પછી નવવાર એની નાસુની પેટી પ જ કકી દતી પછી ધનીરામ એ નવવાર ત[illegible]ન [illegible] પ ?ાગી દતા આવ વખતે કોઈ અમન જાતુ તો નથીને! તેની પાસ કાળજી નાગતા નવવાર લઈને જવા એ ચાલવા જતા ત્યા એમની નજર નીચ પડી ઇન્દની ચોળી પ પડતી એમની છાતી ધડકવા લાગતી પછી વરડામાથી અવાજ આવતો ' ઓમ નમો ભગવત વાસુદવાય !'

બાબુજીની વહુ બહુ સુન્દર છે તવા સમાચાર ચારે બાજુ પ્રસરી ગયા હતા અમાય એમની હાજરીમા અના કોઈ વખાણ કરતુ ત્યારે એમની છાતી ગજગજ ફૂલવા લાગતી ને કહતા 'અમે તો ન્યાલ થઈ ગયા અમીચદની મા અમારે ઘેર પાગ પાવન પગના પડ્યા ખરા ' બોલતા બોલતા એમની દૃષ્ટિ દૂર દૂર જોવા લાગતી જૂની માદગી, દવાની શીશીઓ, હૉસ્પિટલના પગથિયા ક કીડીના દર નિવાય બીજુ કઈ નજરે ન પડતુ આખો પાછી નજીક આવતી ત્યારે અમને લાગતુ ક ફૂગા ફૂગા ગાલોવાળા કેટલાય મસ્ત બાળકો એમની જાઘ પર ડોક પર, ચડઊતર કરી રહ્યા છે! એમને એમ પણ લાગતુ ક જાણ હજુ બીજા પાગ આવી રહ્યા છે! પણ ડ્રીન નૂતની અમની વહુની કમર જાણ જમીન પર અન નિતમ છક છતને અડતો હાથ તવુ પાગ એમને લાગતુ હતુ બાળકોની ઉમ વચ્ચ પાગ જાણે કાઈ અતર નથી બધા સરખેસરખા છે જાણ જોડકા આમ નમો ભગવતે !

આજુબાજુના સગા સમજી ગયા હતા ક ઇન્દુ બાબુજીની માનીતી વહુ છ દૂધ દહીંના માટલા હવ સીધા બાબુ ધનીરામને ત્યા આવવા લાગ્યા એક દિવસ નસામ ીન ગુજરાતે વહુને વિનતી કરી, 'બાઈસાહેબ, મારા દીકરાને આગ એમ એને મા મજૂર તરીકે રખાવી દોને ભગવાન તમને બદલો આપશે '

વહુના ઇશારો થતા સનામુદ્દીનનો દીકરા નોકરીએ લાગી ગયો એવી રીત અક શાન્ર પાગ કામ લાગી ગયો

વહુના ખાનપાનની બાબતમા અને એના સ્વાસ્થ્યની બાબતમા બાબુ ધનીરામ ખાસ કાળજી રાખતા હતા ઇન્દુને દૂધ પીવાનો કંટાળો આવતો હતો તોય તેઓ રાત દૂધના ગ્લાસ ભરીને વહુના ખાટના પાસે જતા ત્યારે ઇન્દુ કહેતી 'ના, ના બાપુજી મને દૂધ ભાવતુ નથી પીવાશે નહી '

એ હસતા હસતા કહતા 'તુ નહી, તારા નસરોય પીશે

'તો પછી તમે જ પી જાવને ' કહીને એય હસી પડતી

એટલ બાબુ ધનીરામ બનાવટી કોધ કરીને કહતા તા તારી ઇચ્છા એવી છે કે જ દશા તારી સાસુની થઈ તવી તારી પાગ થાય!'

ના ના!' ઇન્દુ કહતી

એમના હાથમાથી એ ગ્લાસ ન લતી ત્યારે અ પલગની નીચ મૂકી દતા ને કહતા 'જા, આ ગ્લાસ અહી મૂકુ છુ ઇચ્છા થાય તો પીજે નહીંતર ન પીતી ' કહીને અ ચાલ્યા જતા

પછી પોતાની પથારી પર જઈને મુન્ની સાથે ગમ્મત કરવા મડી જતા દુકાનેન પાગ એમના ઉધાર [illegible] નાથ ધનાવાનની અન પર પ મા મૂકીન કુદરત કરવાની મજા આવતી [illegible] જમ આજ પાગ મન મન ચવ્વા [illegible] અકમીજાન બનાવતા હતા ત્યા દુકાનેથ [illegible] ત ક જા ન કહ્યુ બાપુજી, દૂધ તા બનડી જરા ભાભી તા પીતા જ નથી "

'પીશ બરા જરૂર પીશ' બાપુજીએ જીત

હાથે પાશીને નજીક લેતાં કહ્યું: 'કોઈ સ્ત્રી ઘરની કોઈ વસ્તુને બગડતી જોઈ શકતી નથી.' આ વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં જ ઘરમાંથી 'હડ હડ'નો અવાજ આવ્યો. ઈન્દુ બિલાડીને હડકારતી હોય એવું લાગ્યું. પછી ગટ ગટ કરીને કોઈ દૂધ પીતું હોય એવું પણ લાગ્યું. થોડીવાર પછી કુંદન કહેવા લાગ્યો: 'બાપુજી, ભાભી તો રડે છે.'

'હેં?' કહીને એ ચોંકી પડ્યા. પછી વહુનો ખાટલો જે તરફ હતો તે તરફ જોવા લાગ્યા. પછી કુંદનને કહ્યું: 'જા, તું સૂઈ જા. એયે સૂઈ જશે.' પછી પોતે પણ સૂઈ જતા. . .

ઈન્દુના ગયા પછી ૨૦-૨૫ દિવસમાં મદન આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો. એક દિવસે એણે લખ્યું: 'લૉજની રોટલી ખાઈ ખાઈને હું કંટાળી ગયો છું. કબજિયાત રહ્યા કરે છે. શૂળ ઉપડે છે. . .' પછી ઑફિસમાં લખેલી રજાચિઠ્ઠીની સાથોસાથ ડૉક્ટરી સર્ટિફિકેટ પણ મોકલાવી દીધું. બાપુજીના એક મિત્ર જોડે ચિઠ્ઠી પણ મોકલાવી કાંઈ વળ્યું નહીં. એટલે જવાબી તાર કર્યો.

ઈન્દુ અને બાળકો તરત આવી પહોંચ્યાં. રીસમાં ને રીસમાં બેત્રાણ દિવસ સુધી મદને સીધી વાત પણ ન કરી. ઈન્દુથી રહેવાયું નહીં. એક દિવસે મદનને એકલો જોઈને પૂછ્યું: 'આમ તોબરો ચઢાવીને બેઠા છો તે કાંઈ વાંક ખરો મારો?'

'આઘી જા અહીંથી.'

'આ જ સંભળાવવા બોલાવી હતી મને?'

'આ બધાં તારાં જ કારસ્તાન છે. તારું જ મન હોત તો બાપુજી તને કાંઈ રોકી ન રાખત.'

'તમે તો નાનાં છોકરાં જેવી વાત કરો છો. હું એમને કેવી રીતે કહી શકું?. . . સાચું કહું? મને બોલાવીને તમે બાપુજીને અન્યાય કર્યો છે.'

'એટલે?'

'બાળકો સાથે એમનો જીવ મળી ગયો હતો.'

'અને મારો જીવ?'

'તમે તો ગમે ત્યાં તમારો જીવ પરોવી શક્યા હોત.' ઈન્દુએ મજાક કરતાં કહ્યું. પછી મદન તરફ એવી રીતે જોયું જેથી એનો બધો રોષ ઊતરી ગયો. એણે ઈન્દુને બાહુપાશમાં જકડી લીધી. પછી પૂછ્યું:

'બાપુજી તારા પર બહુ ખુશ હતા, ખરું?

'હા એક દિવસે રાતે હું જાગી ગઈ, ને જોયું તો તેઓ ઓશિકાં તરફ ઊભા હતા ને મને જોયા કરતા હતા.'

'બને જ નહીં.'

'મારા સમ.'

'તારા નહીં, મારા.'

'તમારા સમ તો નહીં ખાઉં. કોઈ ગમે તે કહે.'

'હાસ્તો. . .' પુસ્તકોમાં આને સેક્સ કહે છે.'

'એ વળી શું?'

'સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે જે હોય છે તે.'

ઈન્દુએ ગુસ્સે થતાં કહ્યું? બાપુજી વિશે આવું બોલતાં શરમ નથી આવતી તમને?'

'એમને શરમ ન આવી?'

'કેમ? એમાં શું થઈ ગયું?-ઈન્દુએ એમનો બચાવ કરતાં કહ્યું: 'પોતાની વહુને જોઈને એ રાજી થતા હશે.'

'કેમ ન થાય, તારા જેવી વહુને જોઈને.'

'તમારું જ મન એવું છે. તમારો ધંધો પણ એવો જ છે અને તમારાં પુસ્તકો પણ એવાં જ છે. ગંદવાડથી ભરેલાં. એટલે એ સિવાય તમને કંઈ દેખાય નહીં. હું મોટી થઈ ત્યારે મારા બાપુજી પણ મને ખૂબ ચાહતા હતા. તો શું એ

પણ ' પછી એણે કહ્યુ 'બાપુજીને અહી બોલાવી લો એ ત્યા દુ ખી થતા હશે '

મદનને પણ બાપુજી માટે ખૂબ લાગણી હતી ઘરમા સૌથી મોટો એ હતો એટલે માના મૃત્યુની વધુ અસર એને થઈ હતી એને બરાબર યાદ છે, જ્યારે જ્યારે માના મૃત્યુની યાદ આવતી ત્યારે આખો બધ કરીને એ ઓમ નમો ભગવતે વાસુદેવાયની પ્રાર્થના કર્યા કરતો એટલે હવે એ એવુ નથી ઈચ્છતો કે પિતાની છત્રછાયા પણ જાય ઈન્દુને એણે આટલુ જ કહ્યુ 'અત્યારે ભલે ત્યા રહ્યા '

ત્રીજે કે ચોથે દિવસે બાપુજીનો પત્ર આવ્યો 'મારા વહાલા મદનને ' 'મારા વહાલા' શબ્દો ધોવાઈ ગયા હતા પત્રમા લખ્યુ હતુ 'વહુના અહી આવવાને કારણે હુ મારી જૂની દુનિયામા પહોચી ગયો હતો અમારા લગ્ન થયેલા ત્યારે તારી બા પણ આમ જ પોતાના કપડા કાઢીને ગમે ત્યા ફેકી દેતી હતી ને પિતાજી એ સકેલી લેતા હતા એ જ ચદનની પેટી હુ બજાર જાઉ છુ રબડી કે દહીવડા લાવુ છુ હવે ઘરમા કોઈ નથી ચદનની પેટી જ્યા હતી તે જગા ખાલી છે ' બીજી પણ એકાદ જગ્યા ધોવાઈ ગઈ હતી છેલ્લે લખ્યુ હતુ - 'ઑફિસેથી આવ્યા પછી આવડા મોટા ઘરમા પગ મૂકતા જીવ મુઝાય છે ' છેક છેલ્લે લખ્યુ હતુ 'વહુનુ ધ્યાન રાખજે ગમે તે નુથાણીને ન બતાવતો '

ઈન્દુએ પત્ર લઈ લીધો શરમાઈ ગઈ 'અરે, બાપુજીને શી રીતે ખબર પડી હશે?'

'બાપુજીએ દુનિયા જોઈ છે '

'હા, પણ ' ઈન્દુએ કહ્યુ 'હજી તો દિવસો પણ કેટલા થયા?' એને એણે એક ઊડતી નજરે પોતાના પેટ તરફ જોયુ પેટ એટલુ વધ્યુ નહોતુ પણ એણે નાડીનો છેડો ઢાકી દીધો

'ભારે થઈ! હજુ તો છઆઠ મહિના જ થયા ત્યા તો ' કહી મદને ઈન્દુ તરફ જોયુ

'એમા વાક કોનો?'

'તારો જ કેટલીક સ્ત્રીઓ હોય છે જ એવી '

'તમને ગમતુ નથી?'

'ના '

'કેમ?'

'જિદગીમા બેચાર દિવસ તો મોજમજા કરત '

'તો શુ આ મઝા નથી?' કહીને ઈન્દુએ વાત આગળ ચલાવી 'સ્ત્રી અને પુરુષ પરણે છે શુ કરવા? ભગવાને માગ્યા વિના આપ્યુ ને? ભગવાન જેને નથી આપતો એને જઈને પૂછો તો ખરા! કેટકેટલુ કરતા હોય છે આને માટે? પીરો કે ફકીરો પાસે જાય છે, સમાધિઓ પર કે દરગાહો પર જઈને દોરાધાગા બધાવે છે માનવમર્યાદાનો છોછ રાખ્યા વિના દરિયાકિનારે કપડા કાઢી મત્ર ભણાવે છે કા મસાણે જઈને ફૂક મરાવે છે '

'બસ, બસ તે તો વ્યાખ્યાન આપવા માડ્યુ બાળકો માટે તો આખી જિદગી પડી છે ને?'

'હશે ' ઈન્દુએ વ્યગમા અગૂઠો બતાવતા કહ્યુ 'તો પછી એ તમારો નહી મારો થશે તમને એની જરૂર નથી, પણ એના દાદાને તો એની જરૂર છે એ હુ જાણુ છુ '

ઈન્દુએ એના તરફ જોયુ પછી નિરાશ થઈને કહ્યુ 'પણ હુ બચવાની નથી મને નાનપણથી જ એવો વહેમ છે કે '

મદન એકદમ ગભરાઈ ગયો એણે ઈન્દુને પોતાના તરફ ખેચી બને હાથે જકડી લીધી - 'ના, તને કઈ નહી થાય ઈન્દુ મોતના મોઢામાથી પણ હુ તને પાછી લાવીશ હવે સાવિત્રીનો નહી, સત્યવાનનો વારો છે '

કરી દીધા હતા હવે જાણે એ દવી બનીને દયા ક કરુણાનો પ્રસાદ વહેંચી રહી હતી મદને ઈન્દુ તરફ જોયુ આ બધી પળોજણમા નબળી પડેલી ઈન્દુ આજ કઈક સુન્દર લાગતી હતી ત્યા ઇન્દુએ એકાએક પોતાના હાથ છાતી પર દાબી દીધા

શુ થયુ?' મદન પૂછ્યુ

ઊંહવાનો પ્રયત્ન કરતા ઈન્દુએ કહ્યુ પલાન ભૂખ લાગી છે '

'તન કેમ ખબર પડી?'

'જાતા નથી? આ બધુ ભીનુ થઈ ગયુ છે ત ' પછી બાળક તરફ હાથ લબાવી કહ્યુ 'લાવો, આપો મને '

મદન બાળકન ઊચકીને ઈન્દુના ખોળામા મૂકી દીધુ ઈન્દુએ મદન તરફ જોયુ પછી કહ્યુ હન તમે બહાર જાવ '

'કમ?'

'જાવને હવે તમારા દેખતા હુ એને ધવડાવી નહી શકુ '

મદન માથુ ખજવાળતો ખજવાળતો બહાર ચાલ્યા ગયો બારણા સુધી ગયા પછી ફરી એકવાર ઇન્દુ તરફ જોયુ

બાબુ ધનીરામ રજામા ઘેર આવ્યા સુકાઈને અડધા થઈ ગયા હતા ઈન્દુએ એમના ખોળામા પૌત્રન મૂકી દીધો એ રાજી થઈ ગયા એમના પેટમા સતત દુખ્યા કરતુ હતુ મુન્નો ન હોત તો એમની દશા આ કરતા પણ વધુ ખરાબ હોત

જાતજાતની દવા કરી છેલ્લે છેલ્લે ડૉક્ટરે પાવલી પાવલી જેવડી ૧૫ ૨૦ ગોળીઓ પાણી સાથે ગળવા આપી એને કારણ એટલો બધા પરસવો છૂટતા કે દિવસમા ત્રણચાર વખત કપડા બદલવા પડતા પરસેવાથી જ પા ડોલ તો ભરાઈ જતી રાતે અમણ બૂમ મારી 'વહુ, જરા દાતણ આપને મોઢુ બગડી ગયુ છે '

ઈન્દુ દોડતી દાતણ લાવી એ ઊઠીન દાતણ કરવા બેઠા ત્યા ઊલટી થઈ હતુ એટલુ લોહી નીકળી ગયુ મદને એમને પાછા પથારી પર સુવડાવી દીધા પણ ત્યા તો એમના ડોળા થરડાઈ ગયા એકીશ્વાસે એ ઉપરવાળા બાગમા પહોચી ગયા જ્યા એમણ પોતાનુ એક મનગમતુ ફૂલ શોધી લીધુ હતુ

મુન્નાના જનમને હજુ ૨૦ ૨૫ દિવસ જ થયા હતા ઈન્દુએ રડી રડીને માથુ પછાડી પછાડીને એક કર્યા મદનની સામ અત્યારે પેલુ જ દશ્ય હતુ જ એણે સ્વપ્નમા જોયુ હતુ ફેર આટલો જ હતો, ઈન્દુએ બગડીઓ બાજુ પર કાઢી મૂકી હતી માથામા રાખ નહોતી નાખી પણ વાળ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જવાને કારણે એનો દેખાવ બિહામણો લાગતો હતો 'મારુ તો બધુ લૂટાઈ ગયુ ' એમ કહેવાને બદલે 'અમે તો બધા લૂટાઈ ગયા' એમ એ કહેતી હતી

ઘરની સઘળી જવાબદારી હવ મદન પર આવી પડી હતી છતા એનો પૂરો ખ્યાલ એને નહોતો સવાર થતામા એનો જીવ અધ્ધર થઈ ગયો કદાચ એ બચત જ નહી જો એણે ઘરની બહાર જઈને, માટીમા આળોટીને દિનને ઠાર્યુ ન હોત તો ધરતીમાતાએ પોતાના બાળકને બચાવી લીધો હતો કુદન દુલારી, મુન્ની અને પાશી એ બધા તો ચકલીના માળા પર જેમ બાજ તરાપ મારે અને ચકલીના બચ્ચા ચીં ચી કરતા ચિત્કાર કરી ઊઠે તેમ ચિત્કાર કરી ઊઠ્યા એમને પાંખમા લેનારી એક ઈન્દુ જ હતી

મદનન થયુ કે હવે મારુ કોણ? એમના વિના હુ કેવી રીતે જીવી શકીશ? એ ઊઠીન ઘરમા આવ્યો એને કઈ ચેન નહોતુ પડતુ પિતાનુ શબ બાજુના ઓરડામા જ હતુ શબન અગ્નિદાહ આપતા પહેલા મદને પોતાના જન્મદાતાને દડવત્ પ્રણામ કર્યા મદનની આ

જ અભાગણી કઈ ન જોયુ '

આ ઝઘડો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ પાસે પહોચ્યો એમણે બાની તરફેણમા ચુકાદો આપ્યો બા ફરીથી મર્ત્યલોકમા આવી વહુની કૂખે જન્મી આમ ઇન્દુને ઘેર લક્ષ્મીજી પધાર્યા

પણ ઇન્દુ કઈ દેવી તો નહોતી કોઈ એવી વાત આવતી ત્યારે નણદ દિયેરની સાથે જ નહી, મદનની સાથે પણ ઝઘડતી મદન એને હરિશ્ચન્દ્રની દીકરી કહ્યા કરતો ઇન્દુની વાત ગળે ન ઊતરે તો પણ એમા સચ્ચાઈ અને ધર્મ હોય જ એટલે છેવટે બધા એની વાત સ્વીકારતા

ઘરમા નવી ભાભી આવી પછી ભાઈઓમા ઝઘડો થયો મિલકતની વહેચણી થઈ માબાપની મિલકત તો ઠીક, ઇન્દુએ પોતે જે ભેગુ કર્યુ હતુ તેયે વહેચાઈ ગયુ છતા ઇન્દુ કશુ બોલી નહી અલગ થઈ ગયા પછી પણ કુદન અને રાની સુખે રહી શક્યા નહી

દીકરીના જન્મ પછી ઇન્દુની તબિયત લથડી ગઈ છતા પણ ઇન્દુ એને છાતીએ વળગેલી જ રાખતી ઘણીવાર એ કટાળતી પણ ખરી ત્યારે એ કહેતી 'તુયે મને જીવવા દઈશ કે ,'

હવે મદન પણ ઇન્દુથી કટાળ્યો હતો જે જાતની સ્ત્રી એ ઝખતો હતો તેવી સ્ત્રી આજ સુધીમા એને મળી નહોતી એટલે હવે એણે બહાર નજર દોડાવવા માડી હવે એને કોઈ પૂછવાવાળુ પણ નહોતુ ´

જાણે પાડોશી નબતેની ભેસ મદનને ફરીથી સૂઘવા લાગી લગ્નની રાતવાળી ભેસ તો વેચાઈ ગઈ હતી એનો માલિક હયાત હતો મદન એની સાથે એવી જગ્યાએ જવા લાગ્યો જ્યા અધકાર અને પ્રકાશ જાતજાતના ચહેરા બનાવતા હતા

એક ઇન્દુને બદલે હવે બે ઇન્દુ દેખાતી હતી એક ઇન્દુ પોતે ને બીજી એક ધ્રૂજતી રેખા જોણે ઇન્દુના આખા શરીરને ઘેરી લીધુ હતુ અને જે નજરે નહોતી દેખાતી

મદન જ્યા જતો ત્યા નાહીધોઈ, નરમ મજાના કપડામા સજ્જ થઈ, કિમામવાળુ સુગધીદાર પાન મોમા મૂકીને પછી નીકળતો

તે દિવસે મદન ઘેર આવ્યો ત્યારે ઇન્દુના રગઢગ કઈ ઓર જ હતા ચહેરા પર પાઉડરના લપેડા કરેલા હતા ગાલે ક્રીમ હતુ વાળ પણ સરસ ઓળ્યા હતા એટલે મદને પૂછ્યુ 'શુ છે આજે?'

'શુ હોય? નવરાશ મળી એટલે '

લગ્નના પદર વરસ પછી ઇન્દુને નવરાશ મળી હતી એયે તે એવે વખતે કે જ્યારે એના ચહેરા પર કરચલીઓ પડવા આવી હતી નાક પર કાળુ ચાઠુ પડી ગયુ હતુ પેટ પર ચરબીના બેત્રણ સળ પડી ગયા હતા છતા ઇન્દુ આજે જુવાન જેવી લાગતી હતી આવુ કેમ? મદનને થયુ એટલે એણે ઇન્દુ તરફ જોયુ કોઈ સોદાગર જુએ તેમ પણ જે ખોટી રેખાઓ હતી તેને શરાબીની આખો જોઈ ન શકી ઇન્દુ આજે પદર વર્ષે પણ સુદર હતી જ ફૂલા, રશીદા, મિસીસ રોબર્ટ કે એની બીજી બહેનો એની આગળ પાણી ભરે !

આકાશમા ખાસ કઈ વાદળા તો હતા નહી પણ અચાનક વરસાદ તૂટી પડ્યો આ તરફ ઘરની ગગા છલકાઈ ગઈ એના જળ કિનારાને તોડીને આજુબાજુના ગામડાને, મેદાનોને, ઘેરી વળ્યા એમ લાગતુ હતુ કે આ પૂરનો વેગ જો આવો ને આવો રહ્યો તો પેલો કૈલાસ પણ ડૂબી જશે

પેલી બાજુ મુન્ની રડવા લાગી આમ તો એ ક્યારેય રડતી નહોતી એનુ રુદન સાભળીને મદને આખો બધ કરી દીધી આખો ખોલી ત્યારે

સામે એ ઊભેલી હતી. એક જુવાન સ્ત્રી બનીને. . .ના, ના, એ ઈન્દુ હતી.

એક દિવસે આ જ ઓરડામાં સુવાની ગંધથી મદનનું માથું ભમી ગયું હતું. આજે ખસની સુગંધથી એ અકળાવા લાગ્યો. ઘણીવાર ધીમો વરસાદ જોરદાર વરસાદ કરતાં વધુ ખતરનાક હોય છે. એટલે આજે ઉપરની તડમાંથી વરસાદનું પાણી ઈન્દુ અને મદનની વચ્ચે ટપકવા લાગ્યું, પણ મદન તો ચકચૂર બની ગયો હતો. એની આંખો ઘેરાવા લાગી.

'ઈન્દુ!' મદને બૂમ મારી. એનો અવાજ લગ્નની રાતના અવાજ કરતાં સહેજ ઊંચો હતો.

'જી!' ઈન્દુએ પાછળ જોઈને કહ્યું. એનો અવાજ તે દિવસ કરતાં વધુ ધીમો હતો.

આજે અમાવસ્યા હતી. મદન ઈન્દુ તરફ હાથ લંબાવે તેને બદલે ઈન્દુ જ એને ભેટી પડી. મદન એની હડપચી પકડીને જોવા લાગ્યો. . . શું ખોયું? શું મેળવ્યું?. . . ઈન્દુએ પણ મદન તરફ જોયું. પણ પછી આંખો બંધ કરી દીધી.

'અરે, તારી આંખો આમ સૂજેલી કાં?'

'અમસ્તી જ એ તો.' ઈન્દુએ મુન્ની તરફ જોઈને કહ્યું: 'આખી રાત ઉજાગરો કરાવ્યો આ જોગમાયાએ તો.'

વરસાદ હવે બંધ થઈ ગયો હતો. મદને ફરીથી દુની આંખમાં આંખ પરોવીને જોયું: પછી હ્યું: . .' પણ આ આંસુ?'

'આનંદનાં છે એ તો. આજની રાત મારી. . .' એટલું કહીને એ મદનને વીંટળાઈ ગઈ.

'આજે વરસો પછી મારી ઈચ્છા પૂરી થઈ. હંમેશાં આ જ ઈચ્છતો હતો!'

ઈન્દુએ કહ્યું: 'તમે જ કહ્યું નહોતું લગ્નની રાતે? મેં તમારી પાસે કંઈ માગ્યું હતું. . .'

'હા, હા, તમારાં દુ:ખો મને આપી દો. . .'

'ને તમે તો મારી પાસે કંઈ માગ્યું જ નહીં.'

'હું શું માગું? હું જે માગવાનો હતો એ તો તેં માગ્યા વિના આપી દીધું.'

'હું પણ એમ જ માનતી હતી. આજે ખબર પડી કે એવું નથી.'

'એટલે?'

'એક વસ્તુ રાખી લીધી તમે.'

'કઈ વસ્તુ?'

થોડીવાર સુધી એ બોલી નહીં. પછી મોં બીજી બાજુ ફેરવીને બોલી ''મારી લાજ... મારી ખુશી... એ વખતે તમે પણ એમ કહ્યું હોત કે તમારા દુ:ખો મને આપી દો, તો હું પણ....'' ગળું ભરાઈ આવ્યું. બોલાયું નહીં. થોડીવાર પછી કહ્યું: ''હવે તો મારી પાસે કંઈ રહ્યું જ નથી.''

મદનના હાથની પકડ ઢીલી પડતી ગઈ. ધરતી મારગ આપે તો પણ સમાઈ જાઉં એમ એને થયું. ''આ અભણ સ્ત્રી કોઈ ગોખેલું વાક્ય તો નથી બોલતી ને? પણ ના, ના, આ તો હજુ હમણાં જ જીવનની ભઠ્ઠીમાંથી તવાઈને નીકળ્યું છે. હજુ તો એના પર હથોડા પડશે. એમાંથી આગના તણખા નીકળશે, ચારે બાજુ....

થોડીવાર પછી મદને કહ્યું: ''હું સમજી ગયો ઈન્દુ....!''

પછી રડતાં રડતાં બન્ને એકબીજાંમાં ખોવાઈ ગયાં. પછી ઈન્દુ મદનનો હાથ પકડીને એને એવી દુનિયામાં લઈ ગઈ, જ્યાં માણસ મૃત્યુ પછી જ જઈ શકે...!

અનુ. મોહન દાંડીકર

વાર્તા લખ

પ્રવીણસિંહ ચાવડા

અંશુમાનની લખેલી એક વાર્તા છપાઈ ચોપડીઓ વાંચતાં એને થતું કે આવું તો લખાય. આમ વર્ણનો કરાય અને આમ સંવાદો મુકાય. એમાં એનાથી ચોથા ઘરવાળા સુરેન્દ્રકાકાની ઊર્મિલા બાજુની સોસાયટીના એક છોકરા સાથે નાસી ગઈ. ચાર દિવસ પછી તો એને શોધીને પાછી લાવ્યાં અને બંને પક્ષોએ મળીને ચાર ફેરા પણ ફેરવ્યા, પણ અંશુમાને જોયું કે કૉલેજમાં ભણતો એનો મોટોભાઈ ત્રિલોક આ દરમિયાન કંઈક દુ:ખી રહેતો હતો ત્રિલોક ઊર્મિલા સાથે નોટબુકો અને-ચોપડીઓની આપ-લે કરતો તે અંશુમાને જોયેલું. ત્રિલોકને મનમાં શું હશે એ એ જાણે પણ એક દિવસે સાંજે મેડીનો અંદરનો ઓરડો બંધ કરીને અંશુમાન બેઠો અને દાંત ચાવતાં ચાવતાં શાહીથી આંગળાં ખરડ્યે ગયો અને નોટબુકનાં પાના ભર્યે ગયો. વાર્તાને નામ આપ્યું 'અગ્નિશિખા.'

એ વાર્તા એક માસિકમાં છપાઈ ત્યારે એની શેરીમાં ઉત્સાહ અને આનંદનાં દૃશ્યો સર્જાયાં. વ્રતના દિવસોમાં વ્રતની ચોપડી વંચાય એટલા પ્રમાણમાં અને એવી ઢબે એની વાર્તા વંચાઈ. ડોસીઓ આગળપાછળ ડોલતાંડોલતાં લય સાથે વાંચતી અને હસતી — અંશુ તો જબરો છોકરો નીકળ્યો, ભાઈ! કોઈ કહેતું — અમારી વાર્તા પણ લખજે ભાઈ! જયંતીકાકા એમના ઓટલા ઉપર પલાંઠી મારીને બેસી રહેતા અને ઉધરસ ખાતાંખાતાં સામા ઘરવાળાં નર્મદાકાકી સાથે 'નબલી નબલી' કહી વાતો કરતા રહેતા. એમાણે એક વાર આંખ મિચકારતાં કહ્યું, 'અંશુ, આ નબલીની વાર્તા છપાવ, ભાઈ. એ એક વાત લખવા જેવી છે!' આ સાંભળી નર્મદાકાકી ઘરની જાળી જોરથી પછાડીને અંદર ચાલ્યા ગયાં શશીબહેન ચંદ્રકાકાની મેડી ઉપર એકલા ભાડેથી રહેતાં અને રોજ બપોર પછી કાળા ચશ્મા પહેરી, ખભે ચામડાનું પાકીટ લટકાવીને બહાર જતાં એક દિવસ સાંજે અંશુમાનને પોતાને ઘર બોલાવી, એની સામે ચા અને નાસ્તો મૂકી, સામે બેસીને એમણે કહ્યુ, 'ચેવડો ખા, બિસ્કિટ ખા, અને સાંભળ, કોઈ ચઢવણી કરે તોયે મારી વાર્તા લખતો નહીં, અંશુ મારો ભાઈ નહીં?' એક દિવસ અંશુમાનના નામે સો રૂપિયાનુ મનીઑર્ડર આવ્યું અને ફરીથી શેરીમાં હાહાકાર વ્યાપી ગયો છેવાડા ઘરમાં એક વિધવા બાઈ રહેતી હતી તે ઓશિયાળું મોં કરીને બોલી, 'તમારે પૈસાની ક્યાં ખોટ હતી, ભાઈ! આવાં મનીઑર્ડર અમારે આવતાં હોત તો!'

સર્જકને મૂંઝવે એવી એક નાની વાત હતી એને એક ત્રિલોકનું વર્તન સમજાયુ નહી વાર્તા વાંચીને એ પણ ખુશ થયો હતો કહે — ઊર્મલીની વાત લખી! વાર્તામાં નાયિકા સાથે નોટબુકની આપ-લે કરતા અને છેલ્લે વાર્તાકારના શબ્દોમાં 'આંસુ પી જતા' યુવકને તો કોઈ ઓળખી શક્યું જ નહીં. - ખુદ ત્રિલોક પણ નહીં

આ બધામાં સૌથી વધારે મજા આવી ગઈ એના સુખદેવમામાને. ચોકની પાછળ કોઠાર પાસે એક નાની ઓરડીમાં મામાનો મુકામ રહેતો. એમને લઈને આ ઘરમાં ક્યારેક ચણભણ થતી તે અંશુમાન સાંભળતો. ક્યારેક બા સાડીના છેડાથી આંખો લૂછતી દેખાતી અંશુમાનના પિતાની હાજરી હોય ત્યારે

સુખદેવમામા અવરજવર માટે ઘરના પાછળના બારણાને જ પસંદ કરતા. બનેવીની સાથે બોલવું કે એમની સામે બેસવું એ તો જાણે વિચારી શકાય એમ પણ નહોતું, પણ એમની ગેરહાજરીમાં એ ખૂબ માન અને ગૌરવથી બનેવીની વાતો કરતા. શેરીના ઓટલા ઉપર પગ ઉપર પગ ચડાવીને તડાકા મારતા. 'આખી ગવર્નમેન્ટમાં સાહેબની હાક. શું સમજ્યા? ભલભલાને પેશાબ કરાવી દે. શું સમજ્યા?' આમ ચાલતું હોય અને બનેવીને શેરીમાં પ્રવેશતા જુએ એની સાથે એમનું શરીર સંકોચાઈને શિયાળ જેવો આકાર ધારણ કરી લેતું, અને ખૂબ ત્વરાથી એ પાછળના રસ્તાઓમાં અલોપ થઈ જતા.

નાનો હતો ત્યારે અંશુમાને ભાઈ-બહેનનાં ઘણાં રહસ્યમય દશ્યો જોયાં હતાં. બે-ચાર મહિને અચાનક આવી ચડે, મહિનો-બે મહિના રહે અને પાછા અંતર્ધાન થઈ જાય. બા ક્યારેક રડતાં રડતાં કહેતી, 'આમ ક્યાં સુધી ભટકીશ, મૂઆ!' ત્યારે મામા અટ્ટહાસ્ય કરતા, 'તું જો મારા ખેલ! આ એરંડાનું થોડુંક ગોઠવાઈ જવા દે.' એરંડાના જેવું જ જીરા-વરિયાળીનું ચાલતું. ક્યારેક કહેતા, 'પુનામાં મારો એક ભાઈબંધ છે ગજ્જર કરીને. ક્યારનો કહે છે - જાનીસાહેબ, તમે આવી જાઓ અને ફેક્ટરી સંભાળી લો, પગાર પાંચ હજાર. પણ પાંચ હજાર રૂપૈડી માટે છાપાં સિવાય કંઈ ન હોય. એમની હાજરીની નોંધ લેવાય નહીં એટલે કલાકેક બેસી, પાટલૂનનાં ખિસ્સાં ફેંદીને બે રૂપિયાની એક ચોળાયેલી નોટ ઉંબર ઉપર મૂકીને ચાલ્યા જાય. તે દિવસે બહેન જમે નહીં.

ત્રણચાર વર્ષથી સુખદેવમામાનો મુકામ આ ઘેર કાયમી થયો હતો. દિવસમાં બે વાર થેલી લઈ બજારમાં જવું અને શાકભાજી-કરિયાણું લાવવું એ એમની જવાબદારી હતી. એ કરિયાણા સાથે સિગારેટનાં પાકીટ અને તમાકુની પડીકીઓ આવતી એ સૌ સમજતું હતું. શેરીનાં અમુક માણસોમાં એમનું માન હતું, કારણ કે સાહેબ ઑફિસે જાય પછી એ બે કલાક છાપાં વાંચ્યા કરતા અને કર્ણાટક આંધ્રપ્રદેશના મુખ્યપ્રધાનો એમના બાળપણના ગોઠિયા હોય એમ એમની વાતો કરતા રહેતા. ઉચ્ચ સરકારી અધિકારીઓની બાહોશી માટે પણ એમને ખૂબ માન હતું. ખાસ કરીને પોલીસખાતાના અધિકારીઓની બદલીની વિગતો એમને મોઢે રહેતી.

વાર્તા વાંચીને એમણે અંશુમાનની પીઠ થાબડી અને બે રૂપિયાનું ઇનામ આપ્યું. એમણે જાણે જિંદગીમાં પહેલી વાર ભાણેજને બરાબર જોયો. એમણે કહ્યું, 'અંશુ, તેં તો કમાલ કરી. આપણી શેરીનાં જ માણસો. એમની વાર્તા લખીને છાપામાં છપાવી!'

નાગ્યા, 'આ ઉમરે આવી કના' મા નગસ્વતીની કૃપા વગર આ નભવી શકે જ નહી પેલી બાવીની વાત વાચીને તો, સાચુ કહુ ભાઈ? મારી આખોમાય પાણી આવી ગયા ' અશુમાન નખતા હાય અને બહાર ગ્નોઈની ધમાન થતી હોય ક નૂગડા ધોવાતા હોય તા એ ચિડાતા ' કનાકાગન શાતિ જાઈએ મનની એકાગ્રતા વગર વાત પકડાય જ નહી શુ નમજ્યા?'

કામવાળી બાઈ રૂપાલીન એમને માન કોઈ અગત વેર હતુ એ બ ધોકા વધારે પછાડતો અન હસતા હસતા ત્રાની નજરે અમની સામે જોઈ રહેતી

નુગનમામા બબડતા, 'આ ગમાર પ્રજા'

કોઈ વાર એ અશુમાનના ઓરડામા જઈ મેની નામ બની જતા અને છતના કોઈ ખૂણા સામ કે બારીમાથી અહેજ દખાતા આકાશ નામ તાકી રહતા અશુ એમની સામે જુએ તો હસીન કહતા 'કઈ નહી તમતમારે લખો' એક વાર આ રીતે કહ્યુ, 'અચ્છા, અશુ ગોતવાડામા માહન નુગડિયો છે એની સ્નારી તો તુ જાણતો જ હાઈશ ' પછી એક અનાથ છોકરો કેવી રીતે મોટો વેપારી બની આજ બગનામા રહેતો હતો એની વાત ફરી પૂ કરીન ચિતાથી પૂછ્યુ 'આની વાર્તા બને?'

મામા, આમા એવુ છે ન —'

નિરાશ થયા વ ા એમાો લક્ષ્મી નિનેમાના ડોરકીપર કિરપાનની વાત કરી એની વહુ અના ખાસ ભાઈબધ બાજુવાળા નાથ નાની ગઈ હતી કિરપાન બ નાના છાકરાને નવડાવ, લૂગડા પહરાવે, જાત રાધીને ખવડાવ —

પછી અશુની નામ જાઈ રહ્યા 'એની વાર્તા લખ '

અશુન નહેજ શકામા જાઈ ઉમેર્યું, 'હમણા દન દિવન ઉપર શુ બન્યુ ખબર છે? કિરપાન વહેલી નવારે બારણુ ઉઘાડ્યુ ત્યારે બારણા આગળ ટૂંટિયુ વાળીન પડી હાથ જાલીને અદર લઈ ગયો કહે — 'તારુ શરીર તો અગારા જેવુ છે '

અશુમાને તાળી પાડી 'હવ વાર્તા બની, મામા '

એક શનિવારે મામાએ અશુમાનને આગળ કર્યા 'ચાલ, અશુ હનુમાનજીના દર્શન કરી આવીએ ' આઠ આનાના જાબુ લઈન અશુમાનને પકડાવ્યા રસ્તામા બે બાજુ જુએ જાય અને વાતો કર્યે જાય 'નિશાળમા રજા પડી નથી અને મોનાળ ભગા થયા નથી મારી બા, સ્ટેશન આવી ચાર આનાની ટિકિટ કઢાવી ખિસ્સામા મૂક બીજા ચાર આના વાપરવા આપે અને ગાડીમા બારી પાસે બેસાડી કોઈ પેસેન્જરને ભળાવીને જાય — આ છોકરાનુ ધ્યાન રાખજો આ મૂર્તિનુ શુ ધ્યાન રાખવાનુ હોય! ચોથા સ્ટેશને મામાનુ ગામ એ દિવસોમા ભાઈ બારી પાસે બેઠા હોઈએ અને ગાડીના પૈડાનો જ અવાજ આવે — ખટાક્ ખટાક્

એની કઈ લહેર આવે! લાગે કે આવુ નગીત તો બીજુ ક્યાય સાભળ્યુ જ નથી વચ્ચે દરેક સ્ટશને ઊતરીન પ્લેટફોર્મના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી લટાર મારવાની પેટછૂટી વાત કહુ? બે પૈસાની સિગારેટ લઈને ફૂકા પણ મારવાની પછી બીજા ડબામા અન પછીના સ્ટેશને ઊતરીન ત્રીજા ડબ્બામા મોસાળમા સ્ટશનની સામ જ મનસુખમામાની સાઇકલની દુકાન મામા નાવ ફગદળ હા, મારા જવા જઉ અવી સાઇકલ પકડાવી દ — 'જા, ટાવર સુધી ટેન્ટ ફરી આવ!'

બોલતા બોલતા એ ત્રાની નજરે અશુમાન સામ જાય જતા હતા

એ પછીના દિવસોમા અશુમાનનુ લખનનુ કામ ચાલતુ હોય ત્યારે લ્હેરતા લ્હેરતા આવી ચડે અને લાલચથી એની સામે જોઈ રહ સ્મારક અજાણ્યા થઈ તાપનવાહીથી પૂછે, 'શુ સર્જન ચાલ છે, લખક મહાશય? એક દિવન

'વરણ કારિગા વણારી ક વનવાસીની જાતિ,
ચારણ, બ્રાહ્મણ, સાધુ જ્ઞાતિ, પાઘડિયે પરખાતો '

ભાતીગળ રંગોવાળા અને ભરત ભરેલા પહેરવેશ અને ઘાટ સુઘાટના ઘરેણા નારીની શોભા બની રહ્યા ઉલ્લાસપ્રિય લોકજીવનમા મહેદી, છૂંદણા ને અળતાનો આમ રૂપસૌંદર્યનો સંસ્કાર શરીર શણગાર પૂરતો મર્યાદિત ન રહ્યો પણ લોકનારીએ એના ઓરડા, ઓરડા ને ઓસરીઓને ગાર, ગોરમટી, ખડી અને ઓકળીથી ઓપાવ્યા વારતહેવારે ભીંતડાને ચીતરથી શોભાવ્યા માળી, માડ, ખગારા, મજૂસ, કોઠીકોઠલા વડે ઘરની શોભાસજ્જા વધારી પડ, પશુઓ, બાળકો અને ઘરખોરડા માટે ભાતીગળ ભરત ભરીને પોતાના કલાસંસ્કાર અને ઊર્મિઓની અભિવ્યક્તિ કરી

સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનમા સાથે મળીને જીવવાનો સંસ્કાર પરાપૂર્વથી ચાલતો આવ્યો છે ગામડામા ખેડૂતોની સાથે સઈ, સુથાર, મોચી, ઘાચી, કુંભાર, વાળદ જેવી વસવાયા અને ઊભડ જાતિઓ વસવાટ કરે છે સૌ એકબીજીને પૂરક બની રહે છે પ્રસંગોપાત્તકે પરસ્પર એકબીજાને કુટુંબભાવનાથી મદદરૂપ બની રહે છે ગામના ઠાકરમદિરના બાવાજીની કે કોઈ ગરીબ વિધવા બાઈની દીકરી પરણાવવાની હોય તો ગામ ભેગુ મળીને એનો પ્રસગ આનદથી ઉકેલી દે છે લોકજીવનમા ઉત્સવો, પર્વો, તહેવારો અને લગ્ન જેવા મગળ પ્રસગો ગામ આખુ ભેગુ મળીને ઊજવે છે લોકસમાજનો માનવી કદી એકલપેટો થયો નથી આખનીય ઓળખાણ ન હોય એવા અજાણ્યા અતિથિને, સાધુ, સતો અને અભ્યાગતોને ભોજન કરાવવામા એને ભારે આનદ આવે છે પશુ, પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓ અના પરિવારના સભ્યો, સ્વજનો બની રહે છે શ્રદ્ધાળુ લોકો ચબૂતરે ચણ નાખે છે લોટ અને ખાંડ વડે કીડિયારા પૂરે છે ગોદરે ગાયોને ઘાસ નીરે છે કૂતરાને રોટલા નાખે છે મૂગા જાનવરો માટે વગડામા નીમશેઢે હવાડીઓ અને તરસ્યા વટેમાર્ગુઓ માટે પાણીની પરબો બધાવે છે માથે ઘાસના ભારા લઈને આવનાર બાઈઓ માટે મારગ માથે થાકલા (વિસામા) બધાવે છે રાતવરતના ભેગા મળીને સૌ ભવાઈ કે ભજનનો આનદ માણે છે વારતહેવારે રાસ, ગરબા અને લોકનૃત્યોની રમઝટ બોલાવી જીવનનો થાક ઉતારે છે માનવી કે પશુના મૃત્યુ જેવા શોકના પ્રસગોમા મડાતી કાણમોકાણમા પણ સહુ સાથે જ હોય છે

ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિનો વિગતપૂર્ણ રીતે અભ્યાસ કરતા લોકસમાજની ભાષા, માન્યતાઓ, દવો, ધર્મો ઉત્સવો, પહેરવેશો, રીતરિવાજો, ખાનપાન, રહેણીકરણી આ બધાનુ અપાર વૈવિધ્ય ઊડીને આખે વળગે છે ભાષા અને ધર્મના ભેદો લોકજીવનની સામૂહિક વિવિધતા વધારતા હોવા છતા એ વિવિધતાની વચ્ચેય ધર્મસહિષ્ણુતાની અમરજ્યોત ઝબૂકતી જોવા મળ છે આપણે ત્યા જૂના કાળથી લોકદવદેવીઓ, વીર, પીર અને પિતૃઓની યાદમા મેળા ભરાય છે એમા તમામ જાતિના લોકો ભેગા મળી, સ્નાન અને દવદર્શન કરી મેળાની મોજ માણે છે અહી નાત, જાત, ધમ અને ઊચનીચના સઘળા ભેદો ભૂસાઈ જાય છે પીર, પીરાણાની પૂજા તો હિદુ મુસ્લિમ બનમા પ્રચલિત છે મુસ્લિમ પીરોના સ્થાનકે હિદુઓ અને હિદુ પીરોના સ્થાનકે મુસ્લિમો શ્રદ્ધાપૂર્વક જાય છે અમદાવાદ ઢૂકડા આવેલા પીરાણા ગામના પીરના વહીવટદાર કચ્છી પટેલ છે ભડિયાદમા આવેલા પીરના ઉર્સ પ્રસગે હિદુ ધોબીના હાથે ધજા ચડે છે આકરુ ગામમા

આવેલ ભરવાડોના ઠાકરદુવારે હરિજન જુવાનના હાથે ઠાકોરજીનો નેજો (ધજા) ચડે છે. 'આપણી લોકસંસ્કૃતિ'માં શ્રી જયમલ્લ પરમારે નોંધ્યું છે કે 'મહોરમ પ્રસંગે સૌરાષ્ટ્રમાં કેટલાક હિંદુઓ પણ મુસ્લિમ જેટલા જ ભાવથી ઈમામહુસેનની માનતા રાખે છે ને લાપસી ચડાવે છે. એનો પ્રસાદ તો પાછો આપવો જ જોઈએ, પણ હિંદુઓની લાગણી ન દુભાય કે સંકોચ ન થાય એટલા ખાતર મુસ્લિમો બધી લાપસી લઈ પ્રસાદ તરીકે નાળિયેર પાછું આપે છે. કેટલાક હિંદુઓ તાજિયા ફરવા લાગે ત્યારથી તે ટાઢાં થાય ત્યાં સુધી એક પગે ઊભા રહેવાની બાધા રાખે છે. સામાન્ય રીતે હિંદુ(સ્ત્રી)ઓ પોતાનાં બાળકોને તાજિયાને પગે લગાડવા તો આવે જ.' આજેય સૌરાષ્ટ્રમાં જન્માષ્ટમીના દિવસોમાં હિંદુ-મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ ભેગી મળીને રાસડે રમે છે. આમ લોકસંસ્કૃતિના તાણાવાણાથી બંધાયેલા લોકસમાજને ક્યારેય નાતજાતના ભેદ કે ધર્મોની સંકુચિત વાડાબંધી નડી નથી. સંકુચિત મનોવૃત્તિ અને અસહિષ્ણુતા એ નગરસંસ્કૃતિની અને રાજકારણની આપણને મળેલી સૌગાદ છે.

– આગળ જણાવ્યું એમ પરાપૂર્વથી આપણું લોકજીવન પ્રકૃતિપરાયણ રહ્યું હોવાને કારણે પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણની સમતુલા જળવાઈ રહે એ માટે અભણ અને અશિક્ષિત કહેવાતા ગામડિયા માનવીઓ પાસે પોતાનું સ્પષ્ટ દર્શન હતું. આજે વૃક્ષો ન કાપવા માટે કાયદા કરવા પડે છે. પશુપ્રાણીઓના શિકારની બંધી ફરમાવી એના માટે અભયારણ્યો ઊભાં કરવાં પડે છે; પણ લોકજીવને વૃક્ષપૂજા અને પશુપૂજાને જીવન સાથે વણી લઈ શ્રદ્ધાનું બળ ઊભું કર્યું હતું. પરિણામે વગર કાયદાથી પણ વૃક્ષો, વનસ્પતિ અને પશુપ્રાણીઓની જાળવણીનું રક્ષાનું મહામૂલું કાર્ય થતું.

આપણી લોકસંસ્કૃતિનો એક આધારસ્તંભ તે ધર્મ છે. લોકધર્મ માનવીને આનંદ, ઉલ્લાસ અને સંતોષપૂર્વક સંયમી બનીને જીવવાનું શીખવે છે. સંતોષ વિના માનવીને મળતું સુખ ઝાંઝવાનાં નીર જેવું નકામું સાબિત થાય છે. એટલે તો કહેવાયું છે ને કે -

'ગોધન, ગજધન, રત્નધન, કંચન ખાણ સુજાણ;
નહીં આવે સંતોષ ધન, સબ ધન ધૂળ સમાન.'

ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિમાંથી સાદ દેતા ઊજળો આતિથ્યસત્કાર, માનવીના નેક ટેક, શીલ અને સૌંદર્યનો સંસ્કાર એ લોકજીવનનો મહામૂલો વારસો છે. ગૌરવ લઈ શકાય એવા ગુજરાતના આ વારસાએ આરામપ્રધાન પ્રમાદને પોષ્યો નથી પણ શ્રમપ્રધાન પુરુષાર્થને પ્રબોધ્યો છે. 'ધર્મે જય'ની વાત કરી છે. સર્વધર્મ સમન્વયની વાત કરી છે. અનેકતામાંથી એકતાનો આગવો સંદેશો આપ્યો છે.

૦ ૦ ૦

હબસીનો કાળો રંગ મટાડવાનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય
ગોરાને સફેદ હૃદયવાળો કરવો એ છે.

- નિકિતા પેનિન

મૃત્યુ મીમાંસા

"હું" નું સ્વરૂપ

ડૉ. સુરેશ વકીલ

"હું" વિચાર નથી વિચારનું નિયંત્રાણ થઈ શકે છે વિચારનું નિયંત્રાણ થઈ શકે છે તે બતાવે છે કે વિચારને નિયંત્રાણ કરનાર વિચારથી ભિન્ન એવું કોઈક બીજું છે વિચારનું નિયંત્રણ કરનાર તે "હું" છે જો "હું" વિચાર હોય તો સુષુપ્તિમાં તે નષ્ટ થાય. સુષુપ્તિ એટલે પ્રગાઢ નિદ્રા. પ્રગાઢ નિદ્રામાં વિચારનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી છતા વિચારને નિયંત્રાણ કરનાર "હું" નું અસ્તિત્વ રહે છે સુષુપ્તિમાં વિચાર નષ્ટ થાય છે: "હુ" રહે છે તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે "હું" વિચાર નથી.

વિચાર ક્રમમાં ચાલે છે. ક્રમ (સકસેશન) એટલે એક પછી એક ઘટના ઘટે તે. જ્યાં એક પછી એક ઘટના ઘટે ત્યાં કાળ હોય. ઘટનાના ઘટન સાથે જ કાળ ઉત્પન્ન થાય. આમ ક્રમ એટલે કાળ (ટાઈમ) કાળનું અવળુ અ-કાળ (નો-ટાઈમ). અ-કાળ એટલે અકાળ. અકાળ એટલે કાળનો અભાવ (ટાઈમલેસનેસ). અકાળ એટલે અક્રમ અક્રમ એટલે ક્રમનો અભાવ. જ્યાં ક્રમ નથી ત્યાં કાળ નથી જ્યાં કાળ નથી ત્યાં ક્રમ નથી.

"હું" માં કાળ નથી. કાળમાં "હું" નથી કાળ નથી એટલે ક્રમ નથી "હું" ક્રમમાં નથી ક્રમ "હું" મા નથી "હું" અક્રમ છે. આંતરજગતમાં ક્રમ વિચારનો જ હોય. ક્રમ ન હોય તો વિચાર ન હોય અક્રમતા એટલે વિચારશૂન્યતા "હું" અક્રમ છે એટલે "હું" માં વિચાર નથી ક્રમ એટલે કોલાહલ. "હું" માં વિચારનો કોલાહલ નથી "હું" એ વિચારશૂન્ય, શુદ્ધ, શાંત ચૈતન્ય છે. જ્યાં કાળ અને ક્રમ ન હોય ત્યાં કેવળ શાંતિ હોય. જે સદા શાંત છે એ ક્રમ અને કાળથી પર છે તે "હું" છે

આ શાંત વિચારશૂન્ય ચૈતન્ય સ્વપ્રાગટ્ય ઈચ્છે છે. સ્વ-પ્રાગટ્ય સ્વનિર્દેશથી થઈ શકે આ શાંત ચૈતન્યનો સ્વનિર્દેશનો પ્રથમ સ્પંદ એનું નામ અહમ્ તે જ "હું" "હું" તે "હું" નહીં, પણ "હું" નો સ્પંદ. સ્પંદ નાદ ઉત્પન્ન કરે. નાદ સ્વર ઉત્પન્ન કરે. સ્વરમાંથી વ્યંજન પ્રગટે. વ્યંજનમાંથી ભાષા પ્રગટે. ભાષામાં વિચાર પ્રગટે. ભાષા વિના વિચાર ન હોય.

ભાષા એટલે શું? ભાષા એટલે ચોક્કસ સૂચન કરનારા દ્રષ્ય (લેખિત) અગર શ્રાવ્ય (મૌખિક) પ્રતિકોનો સમૂહ. પ્રતિક એટલે વસ્તુ અને/અગર સ્થિતિનો દ્યોતક શબ્દ: લેખિક કે મૌખિક દાખલા તરીકે "ગાય" એ ભાષાનો શબ્દ છે "ગાય" શબ્દથી ચાર પગ, પૂછડું, બે શીંગડાં, ચાર આંચળવાળું દુધાળુ નમ્ર પ્રાણી સૂચવાય છે. "ગાય" શબ્દ આવા પ્રાણીનો દ્યોતક છે. "હું" શબ્દ શેનો દ્યોતક છે? 'હું' શબ્દથી શું સૂચવાય છે? 'હુ' શબ્દથી "હું" સૂચવાય છે. "હું" એટલે પેલું શુદ્ધ, શાંત અને વિચારશૂન્ય ચૈતન્ય 'હું' તે "હું" નો વિચાર 'હું' શબ્દ તે "હું" અશબ્દનું દ્યોતક 'હું' વિચાર છે. "હું" વિચાર નથી. વિચાર પરિવર્તનશીલ છે અને એટલે નાશવંત છે. "હું" પરિવર્તનશીલ નથી એટલે નાશવંત નથી. 'હુ' "હું" નથી. 'હું' થી "હું" નથી "હું" થી 'હું' છે "હું" નું પરિવર્તન નથી તમામ પરિવર્તન 'હું' ઉપર થાય છે. આંતરજગતના તમામ બનાવો "હું"ની પૃષ્ઠભૂમિ ઉપર બને છે. "હુ" તે બનાવોને જુએ છે "હું" તે પરિવર્તનને અનુભવે છે પરંતુ પરિવર્તનની અસર "હું" ઉપર થતી નથી. "હું" પરિવર્તનીય નથી. "હું" પરિવર્તનથી પર છે. "હું" અપરિવર્તનીય છે "હું" અચલ છે. દાખલા તરીકે ફિલ્મનો પડદો ફિલ્મ ચાલે છે. પડદો અચલ છે સ્થિર અને અચલ પડદા ઉપર ચલ

ફિલ્મ ચાલે છે. ફિલ્મ સાથે પડદો પણ હાલે-ચાલે તો ફિલ્મ શક્ય ન બને. ફિલ્મનાં પાત્રો અને બનાવોમાં પરિવર્તન થાય છે. પાણ તેની કોઈ અસર પડદાને થતી નથી. ફિલ્મમાં આગ લાગે તો પડદો બળી જતો નથી. ફિલ્મમાં વરસાદ વરસે તો પડદો પલળી જતો નથી. ફિલ્મમાં વાવાઝોડુ થાય તો પડદો ઉપર જતો નથી. ફિલ્મમાં પાત્રો, દશ્યો, રંગો અને બનાવો બદલાય છે તેની સાથે પડદો બદલાતો નથી. પડદો એ નો એ જ રહે છે. ફિલ્મના રંગો પડદાને લાગતા નથી. પડદાને રંગ જ હોતો નથી. દશ્યો બદલાય, ફિલ્મો બદલાય; ફિલ્મ શરૂ થાય; ફિલ્મ પૂરી થાય, અનેક નવી નવી ફિલ્મો શરૂ થાય અને પૂરી થાય; પડદો એનો એ. અચલ અને નિર્લેપ. જ્યારે ફિલ્મ ચાલતી હોય ત્યારે ફિલ્મ અને પડદો એક લાગે. જ્યારે ફિલ્મ ચાલતી હોય ત્યારે દશ્યો, રંગો, પાત્રો અને બનાવો જ દેખાય. પડદો ન દેખાય. પડદો છે જ નહીં એવું લાગે. છતાં જે બને છે તે બધું પડદા ઉપર જ બને છે બધા બનાવોની પાછળ પડદો જ હોય છે. બધું પરિવર્તન પડદા ઉપર થાય છે. પડદામાં કોઈ પરિવર્તન થતું નથી. પડદો ફિલ્મી જગતથી અલિપ્ત રહે છે. પડદાથી ફિલ્મ છે. ફિલ્મથી પડદો નથી. પડદા વિના ફિલ્મ શક્ય નથી. પડદો હોય તો જ ફિલ્મ શક્ય બને છે. પડદો અચલ, સ્થિર અને નિર્લેપ છે માટે જ ફિલ્મ શક્ય બને છે. એવી જ રીતે ''હું'' ના અચલ સ્થિર પડદા ઉપર સંસારની ફિલ્મ ચાલે છે. જન્મે જન્મે ફિલ્મ બદલાતી રહે છે; બનાવો બદલાતા રહે ''હું'' અવયવ નથી; અવયવી છે.

જ્યારે ''હું'' છું એમ હું કહું છું ત્યારે હું ''હું'' નું અસ્તિત્વ છે તે જાહેર કરું છું. ''હું'' એટલે ''હું'' નું સત્. સત્ એટલે અસ્તિત્વ. આમ ''હું'' અસ્તિત્વરૂપ છે. ''હું છું'' બોલતાં જ ''હું'' નું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. ''હું છું'' અને ''હું છું તે હું જાણું છું'' આ બે બાબતો ભિન્ન નથી. ''હું'' ના સત્‌થી ''હું'' નું જ્ઞાન ભિન્ન નથી. એનો અર્થ એ કે ''હું'' જ્ઞાનસ્વરૂપ પણ છે. આમ ''હું'' અસ્તિત્વરૂપ (સત્-રૂપ) અને જ્ઞાનસ્વરૂપ (ચિત્-રૂપ) પણ છે. ''હું'' જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેનો ખ્યાલ જાગ્રત અવસ્થામાં આવતો નથી; સ્વપ્નાવસ્થામાં આવે છે. ''હું છું'' ના જ્ઞાનની સાથે જ જ્ઞાનનો આનંદ હોય છે. ''હું'' નું જ્ઞાન એટલે ''હું''ના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન. ''હું'' ના જ્ઞાનમાં ''હું'' નું નિત્યત્વ ઝાણઝાણી ઊઠે છે. ''હું'' નો નાશ નથી. એનો ''હું'' ને આનંદ છે.

''હું''.નો આકાર (ફોર્મ) નથી. તેનું દેશ (સ્પેશ) અને કાળ (ટાઈમ) માં વિસ્તાર (એક્સ્ટેન્શન) નથી. ''હું'' ની કોઈ જાતી (બીઈંગ) નથી. ''હું'' વિભુ છે. વિભુ એટલે વ્યાપેલું. જેમ સમસ્ત લાકડામાં અગ્નિ વ્યાપેલો છે તેમ સમસ્ત દેહમાં ''હું'' વ્યાપેલો છે. આગળ જે ચર્ચા થઈ તેમાંથી ''હું'' નું સ્વરૂપ નીચે મુજબ ઉપસી આવે છે:

૧. ''હું'' છે.

૨. ''હું'' અસ્તિત્વમય છે.

કુમાઉંના પહાડોમાં-૧

...ત્યારે આકાશ સ્વચ્છ હોય છે

ભોળાભાઈ પટેલ

ફરી એક વાર પાછા પહાડોની યાત્રાએ આ વખતે કુમાઉંના ... મોડા, કૌનાની, રાનીખેત, નૈનીતાલ આદિ વિસ્તારમા જવાનુ આયોજન હતુ કુમાઉં અર્થાત્ પ્રાચીન કૂર્માચલનો આ પહાડી વિસ્તાર અત્યત દર્શનીય છે અવશ્ય અહી ગઢવાલ વિસ્તારના બદ્રી કેદાર જેવા પુરાણ પ્રસિદ્ધ પવિત્ર ધામો કે ભાગીરથી અલકનદા અને મદાકિની જેવી પવિત્ર નદીઓ નથી, પણ તેથી શુ અહીથી જ એક પ્રાચીન માર્ગ પિથોરાગઢ થઈ કૈલાન-માનસરોવર જાય છે આ વિસ્તારમા પણ પ્રાચીન તીર્થો છે અને સૌથી વિશેષ તો એ કે સમગ્ર કૂર્માચલનુ એક આગવુ સૌન્દર્ય છે

ભલે થોડી ઠડીની શરૂઆત થઈ ગઈ હોય, પણ ઑક્ટોબર નવેમ્બરના દિવસો આ વિસ્તારમા ફરવા માટે સારા છે ઉનાળામા અહી ઠડક ભલે અનુભવાતી હોય, પણ વાદળ ધુમ્મસમા અહીથી દેખાતા હિમશિખરો દીવસો સુધી અદૃષ્ટ થઈ જતા હોય છે પરતુ આ દિવસોમા આકાશ ઘણુખરુ સ્વચ્છ રહે છે અને એકદમ ભૂરુ હિમશિખરો અનતતાનો પ્રથમ દર્શને જ અનુભવ કરાવી દે છે

દિલ્હીમા થોડા દિવસ રહ્યા પછી તો તે અનુભવ વધારે સઘન રીતે થાય છે હવે દિલ્હીથી સીધી કાઠગોદામની ગાડી થઈ છે પહેલા કાઠગોદામ જેવા માટે આગ્રા કે લખનઊ જવુ પડતુ કાઠગોદામ છેલ્લુ સ્ટેશન એ પછી પહાડો શરૂ થઈ જાય

આપણે પોતે જ્યા સુધી કોઈ સ્થળે ગયા નથી હોતા, અને જ્યારે એને વિશે સતત સાભળતા આવ્યા હોઈએ, ત્યારે આપણા માનસપટ પર એ સ્થળની એક અવનવીન ચિત્રણા થતી રહે છે જ્યા સુધી નહીતો ગયો, ત્યા સુધી જાણે કાઠગોદામ એક દુર્ગમ એવુ પહાડીઓ વચ્ચે વસેલુ સ્થાન હતુ

અમારી ગાડી કાઠગોદામ એક્સપ્રેસ દિલ્હીથી રાત્રે ૧૧ વાગ્યે ઉપડવાની હતી પરતુ સ્ટેશન પર તો રાત વેળાએ વહેલા આવી જવુ સારુ એટલે અમારે સારો એવા સમય જૂની દિલ્હી સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર વિતાવવાનો હતો

આ વખતની મારી આ યાત્રા મારા પુત્ર મધુસૂદનના પરિવાર સાથે ગોઠવાઈ હતી દિલ્હી સ્ટેશન પર પ્લેટફોર્મના એક ઓછા અવરજવરવાળી જગ્યાએ શેતરજી પાથરી અમે નિરાતે ગપશપ કરતા પેસેન્જરોની આવનજાવન જોતા હતા ગાડીઓ આવે-જાય, પેસેન્જરો ચઢે ઊતરે એમની દોડાદોડ, વ્યગ્રતા પછી પાછી શાતિ લાલ ખમીશવાળા હમાલો અને એ બધી રેલવે સૃષ્ટિ જોતા જોતા અને ભાગ્યે જ સમજાય એવી ગાડીઓના આવવાજવાની જાહેરાતો સાભળતા આપણને દાર્શનિક વિચારો આવવા લાગે

સ્ટેશન પર બેઠા બેઠા મે મધુ અને શર્મિષ્ઠાને યાદ અપાવી કે આવી અમારી એક યાત્રામા જ એ બેનો ભેટો થયેલો, અને પછી તેઓ પરણી ગયેલા એટલે હસતા હસતા મે શર્મિષ્ઠાને પ્રવાસના લાભ (કે ગેરલાભ!) ગણાવ્યા અનન્ય અને ભૂમિકા એ વિનોદમા જોડાયા મે જોયું કે હવે જ્યારે જનરેશન ગેપ બે પેઢી વચ્ચેનુ અતર વધતુ જાય છે, ત્યારે આવા સહ-પરિવાર પ્રવાસ કુટુબના સભ્યોને જુદી રીતે નિકટ લાવે છે

થોડી ઠંડી હતી, પણ એથી સ્ટેશનની ભીડ સહ્ય બનતી હતી. ત્યાં અમારી ગાડી સમયસર પ્લેટફૉર્મ પર આવી, પણ રિઝર્વેશનની સ્લિપો લગાડ્યા વિનાની. એટલે શરૂમાં થોડી દોડાદોડ અને અવ્યવસ્થા જેવું, પણ પછી બધું ગોઠવાઈ ગયું.

સવારે હલદ્વાની આવ્યું. કાઠગોદામથી આગળનું સ્ટેશન. અહીં અમને મધુનો મિત્ર સંજય લેવા આવવાનો હતો. સંજયનું ઘર આલ્મોડામાં છે. ત્યાં એના પિતા ડૉ. જોશી કુમાઉ યુનિવર્સિટીના અલ્મોડા કૅમ્પસના ડાયરેક્ટર અને ઉપકુલપતિ છે. એમનો ઘણો આગ્રહ હતો કે તેઓ એ પદે છે, ત્યાં સુધી અમે એક વાર એ વિસ્તારમાં જઈ આવીએ.

સ્ટેશને અમે ઊતર્યાં, સામાન પણ ઠીક ઠીક હતો. ઊતરનારાઓમાં અમદાવાદના પણ કેટલાક પરિચિત પ્રવાસીઓ હતા. સંજય ક્યાંય દેખાય નહીં. અમને થયું એ કાઠગોદામ તો રાહ નહીં જોતો હોય? ત્યાં દૂરથી વેગથી આવતો સંજય દેખાયો.

સંજય એકલો નહોતો, સાથે એની નવોઢા પત્ની નીતા પણ હતી. સંજય-નીતાએ સાથે નમીને મને પ્રણામ કર્યા. પછી સ્ટેશનની બહાર આવ્યાં અને એમણે નક્કી કરી રાખેલી જીપ ગાડીમાં અમે ગોઠવાઈ ગયાં. ચા રસ્તે પીવાની રાખી. થોડીવારમાં કાઠગોદામ વટાવી જીપે પહાડી માર્ગે આરોહણ કર્યું. ઠંડી બરાબરની.

કુમાઉં વિસ્તારની આ મારી પહેલીવારની ત્રા હતી. આ રમણીય પ્રદેશ વિશે ઘણું બધું ચેલું, સાંભળેલું. રઝળપાટના શોખવાળા શ માટે કોણ જાણે કેમ અહીં આવવાનો યોગ ણયેલો નહીં. સાગરની જેમ પહાડોનું પણ ક રહસ્યમય આકર્ષણ હોય છે. સાગર ચંચલ ક્ષણે ક્ષણે એનું રૂપ બદલાય છે, પહાડો ચલ હોય છે અને છતાં ભારવિ કહે છે તેમ -પૂર્વવત્ ભાસે છે. જીપમાં બેસીને હું ચારતો હતો કે કેટલા પ્રાચીન પુરાતન આ માર્ગ છે, શતાબ્દીઓથી ખુંદાયેલો માર્ગ - ડામરની સડક ભલે હમણાંની હોય, - પણ મારે માટે તો પહેલીવારનો હતો. ઉપરથી નીચે હલદ્વાનીનગર પથરાયેલું દૂર થતું દેખાતું હતું. આ વયે પણ હજી આંખોમાં વિસ્મય અનુભવાય છે. મારી બાજુમાં બેઠેલા અનન્ય તો આ સમગ્ર વિસ્મય જ વિસ્મય હશે.

ભીમતાલ અને ભવાલી આવતાં કુમાઉંનું અસલ રૂપ પ્રકટ થતું લાગ્યું. ચીડ અને દેવદારુનાં ઝાડની સઘનતાવાળી પહાડીઓ વચ્ચે લહેરીના ભીમતાલનું દર્શન પ્રસન્નકર બની ગયું. આ ભીમતાલ, જેને વિશે કાકાસાહેબ કાલેલકરે એમના હિમાલયના પ્રવાસમાં એવું વર્ણન કર્યું છે કે એ વાંચેલું ત્યારે થયેલું કે આપણે ક્યારે આવાં સુંદર સરોવર જોવા મળશે? મને યાદ આવ્યું કે કાકાસાહેબે એનું નિર્મળ નીર જોઈ એમાં ઊતરી નાહવાનું કર્યું તો એવું એ ઠંડું લાગેલું કે કાકાને કહેવું પડેલું કે આ તે પાણી કે સહસ્ર વીંછી? કાકાસાહેબને એ સરોવર તો બાણ ભટ્ટની કાદમ્બરીમાં આવતા અચ્છોદ સરોવર જેવું લાગેલું! એટલું જ નહીં ક્યાંકથી કોઈક મહાશ્વેતા આવશે એવી કલ્પનામાં ડૂબી ગયેલા કાકાની એ કલ્પના અમને પણ ત્યારે વળગેલી!

અલબત્ત કાકા ગયા હતા વીસમી સદીના આરંભમાં અને અમે આવ્યા છીએ. સદીના અંત ભાગે. વળી એ તો પગપાળા હતા - જ્યારે અમે જીપમાં.

અમે જીપમાંથી જ એ સરોવર જોયું, કાંઠે થોડીવાર જીપ ઊભી રાખી એટલું. પાછા વળતાં અહીં આવવાનું જ હતું.

થોડીવારમાં અમારી જીપ સઘન દેવદારુની ઘાટીવાળે માર્ગે જતી હતી. આ ભવાલી વિસ્તાર. અહીંની હવા જ્યારે ક્ષયરોગના દર્દીઓને માટે કોઈ દવા નહોતી, ત્યારે એકમાત્ર દવા હતી. અહીંના વૃક્ષોમાંથી વહેતો પવન દર્દીઓને લાભ કરતો! કેટલાં બધાં સ્વાસ્થ્ય

કેન્દ્રો દેખાતા હતા? કેટલાક ધનિકોએ અહીં પોતાને માટે આવાસો બધાવી રાખેલા છે, હવા ખાવા માટે

હવે તો ચા પીવી જ પડશે જીપ ઊભી રાખી, નીચે ઊતર્યાં બાજુમા જ નદી વહી જતી હતી એ શરૂથી અમારી સાથે છે નદી પર સામે પાર જવા એક પુલ હતો વરાળ નીકળતી ચાની સાથે ગરમ ભજિયાના સ્વાદમા ઠંડી ઉમેરા કરતી હતી

અલ્મોડા શહેરમા અમે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તડકા પથરાયા હતા વાહનોની આવનજાવન વધી હતી, ત્યા એક સ્થળે જીપ ઊભી રહી સંજય નીતા નીચે ઊતર્યાં એમણે ફોન કરી પૂછ્યુ કે અમારે ક્યા ઊતરવાનુ છે યુનિવર્સિટી ગેસ્ટ હાઉસમા વીજળી નહોતી આવી અમારી વ્યવસ્થા પહાડી પર બાધેલા કૃષિ અનુસધાન કેન્દ્રના અતિથિગૃહમા હતી જીપ ઢાળ ચઢી ત્યા પહોચી ગઈ ડા જોશીના એક કર્મચારી પણ આવી ગયા હતા સુદર સ્વચ્છ અતિથિગૃહ પહાડો હોય ત્યા થોડા પગથિયા તો ચઢવા જ પડે અમે અમારા ઓરડામા ગયા

ત્યા ઉત્તર દિશાની મોટી બારીનો પડદો જેવો હટાવ્યો કે દૂર દેખાઈ રહી બરફથી આચ્છાદિત ભવ્ય પર્વતમાળા! અનન્ય, ભૂમિકા તો જોઈ જ રહ્યા! મધુ-શર્મિષ્ઠા બાજુના રૂમમા હતા હુ તો બારી પાસે બેસી જ ગયો ભલે ઠડો પવન આવે, પણ ક્યારે કાચની બારીમાથી હિમાલય નહોતો જોવો, બારી ખોલી નીધી નજર એ ચમકતી ચોટીઓ ઉપર, ધન્ય! ધન્ય! અલ્મોડા આવવાનુ મુલતવી રાખ્યુ હોત તો?

કુમાઉની આ યાત્રા માટે નીકળવાની મારા મનમા તબિયતને કારણે અવઢવ હતી એક મીટિંગ માટે હુ દિલ્હી તો અઠવાડિયાથી હતો, પણ ત્યાથી પાછો અમદાવાદ જવા વિચારતો હતો એક રીતે મધુ શર્મિષ્ઠાનો આગ્રહ મને ખેચી લાવ્યો હતો તેમા ઉમેરાયુ હતુ સજયના પિતા ડૉ જોષીનુ નિમત્રણ હિમગિરિના દર્શનથી ભાવવિભોર બની મે મધુને પછી કહ્યુ કે અહી ન આવ્યો હોત તો હુ શુ ખોઈ બેસવાનો હતો, તેની પણ મને ખબર ન પડત હવે તો આ શિખરોના દર્શન કરીને જ માત્ર પાછા જવાનુ થાય, તોય વસવસો ન થાય પછી તો ચા પણ બારી પાસે જાણે હિમગિરિની સન્નિધિમા પીધી!

બપોરના જમવાનુ સજયને ઘરે હતુ અતિથિગૃહના પગથિયા ઊતરતા કૃષિ અનુસધાન કેન્દ્રની ઇમારતો જોઈ પછી મુખ્ય સડક પર આવ્યા ત્યાથી કાચા પગથિયે થઈ નીચ ઢોળાવ તરફ જેવાનુ હતુ ડૉ જોશીના નિવાસના આગણામા પહોચ્યા તો ત્યાથી પણ એ જ હિમાલય દર્શન આગણામા આછા ગુલાબીશ્વેત પુષ્પોથી આચ્છાદિત પદમનુ ઝાડ ડૉ જોશીએ સ્વાગત કર્યું, સજયના મમ્મી તો અમને ખાસ તો ભૂમિકા અનન્યને જોઈને હર્ષ ઘેલા થઈ ગયા હતા

અમે તડકામા જ ખુરશીઓ નાખીને બેઠા વાતોમાથી વાતો નીકળી ડૉ જોશીએ કહ્યુ કે કુમાઉ શબ્દ કૂર્માચલમાથી ઊતરી આવ્યો છે આ કૂર્મ અથવા કચ્છપ અથવા કાચબો એ દશાવતારી વિષ્ણુનો બીજો અવતાર એ કૂર્મ ઉપરથી આ પહાડો કૂર્માચલ કહેવાય છે, (પરતુ હુ કૂર્મ અવતાર અને પહાડો વચ્ચે શુ સબધ છે, તે સમજી શક્યો નહી ઘણા પહાડોની પીઠ આમ તો કાચબાની પીઠ જેવી હોય છે) ડૉ જોશી બોલ્યે જતા હતા કુમાઉ પ્રદેશના ત્રણ જિલ્લા છે અલ્મોડા, નૈનીતાલ અને પિથોરાગઢ આ બધો ઘણો ઘણો પ્રાચીન વિસ્તાર છે

પણ, તેમણે કહ્યુ, આજનુ આ જે અલ્મોડા છે, તે અગ્રેજોનુ ઘડેલુ છે મને યાદ આવ્યુ કે આ દેશના ઘણા ખરા સુદર હિલ સ્ટેશનો અગ્રેજોની દેન છે ગમે કે ન ગમે આ સત્ય સ્વીકારવુ પડે હિમાલયના શીમલા હોય, દાર્જિલિંગ હોય, મસૂરી હોય, શિલાગ હોય કે પછી દક્ષિણના પહાડોના ઊટી, મહાબળેશ્વર હોય આપણુ

માઉન્ટ આબુ પણ એમાં આવી જાય.

જોશીએ કહ્યું કે કેટલાક અંગ્રેજો ૧૮૧૫માં આ પ્રદેશમાં આવ્યા. એ પછી ૧૮૪૧માં અંગ્રેજો આ દેશમાં સંપત્તિ ધરાવે એનો કાયદો થતાં તેમણે અહીં ચાના બગીચા શરૂ કર્યા. એ સાથે શિક્ષણની સંસ્થાઓ, અને ખાસ તો લશ્કરી કૅમ્પ. અત્યારે હવે અહીં ચાના બગીચા રહ્યા નથી, પણ અંગ્રેજોએ શરૂ કરેલી ઘણી સંસ્થાઓ છે, અને હા, લશ્કરી કૅમ્પ પણ.

ડૉ. જોશીનું ઘર ઢોળાવ પર હતું, ત્યાંથી નીચે કેટલીક ઇમારતો દેખાતી હતી. તે હતું યુનિવર્સિટી કૅમ્પસ.

વાતો દરમિયાન પણ મારી નજર તો હતી પેલી હિમાચ્છાદિત લંબાયમાન ગિરિશ્રેણી પર. હું વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો, 'કેવી ભવ્યતા છે!'

સંજયે કહ્યું કે અંકલ, તમે ભાગ્યવાન છો, અઠવાડિયાં પહેલાં તો અહીં વાદળઘેર્યું વાતાવરણ જામેલું. વરસાદ સાથે કરા પડેલા. હવામાન ઠરી ગયેલું. અમને થતું હતું કે જો આવું જ વાતાવરણ રહેશે, તો અમારી કુમાઉં યાત્રાનો આનંદ જ માર્યો જશે, પણ સદ્‌ભાગ્યે અત્યારે આકાશ એકદમ સ્વચ્છ છે.

મેં હસતાં હસતાં કહ્યું કે અમારી યુરોપ યાત્રા વખતે સ્વિત્ઝર્લૅન્ડમાં અમારા યજમાન સ્વીસ પ્રોફેસર બાખે કહેલું કે 'When angles travel, sky is clear' - જ્યારે દેવદૂતો મુસાફરી કરે છે, ત્યારે આકાશ સ્વચ્છ હોય છે. એ વખતે સ્વિત્ઝર્લૅન્ડના આલ્પસદર્શન વખતે અમારે માટે આકાશ સ્વચ્છ હતું - તેમ આજે હિમાલય દર્શન વખતે પણ સ્વચ્છ છે! કેમકે અમે યાત્રા કરીએ છીએ. સૌ હસી પડ્યાં.

આંગણમાંથી જે ગિરિશિખરો દેખાતાં હતાં, તેની હવે નામ સાથે ઓળખાણ થઈ. વચ્ચે જે સૌથી ઊંચું છે, તે નંદા(દેવી) શિખર. (એ ૨૫,૬૮૯ ફૂટની ઊંચાઈએ છે.) પછી ત્રિશૂલ છે. (૨૨,૩૬૦ ફૂટની ઊંચાઈએ એ છે.) પછી છે નંદાની રક્ષા કરવા માટે હોય તેમ નંદા કોટ અને નાની શિખરમાળા પંચચુલી. આકારો પરથી નામ પડ્યાં હોય અને પછી રૂઢ થઈ ગયાં હશે. ઓળખાણ થતાં એમનું અભિવાદન કર્યું.

* * *

અલ્મોડામાં અમારો ત્રણેક દિવસનો પડાવ હતો. અહીંથી જે કેટલાંક સ્થળોએ જઈ શકાય, ત્યાં પહેલાં જઈ આવવું એમ ગોઠવ્યું હતું. પણ પહેલાં તો અલ્મોડા.

મસૂરીના ઊંચા વિસ્તારને 'કૅમલ બૅન્ક' કહે છે. અલ્મોડા આખું કૅમલ બૅન્ક - કોઈ વિરાટ ઊંટની બંને બાજુની પીઠ પર વસેલું છે. એ નગરને પહેલાં તો પદગત કરવાનું હતું.

પહેલે દિવસે સાંજે અમે અલ્મોડાના સનસેટ પૉઇન્ટ પર ગયાં. આમ તો એ અલ્મોડાના પ્રવેશ પથ પર જ છે. ત્યાંથી નીચે ઢોળાવ પર રામકૃષ્ણ મિશનનો નાનકડો આશ્રમ છે. એકવાર અગાઉ આ આશ્રમે જ આવીને થોડાક દિવસ રહેવાનું ઇચ્છ્યું હતું. અમારી એક મિત્રમંડળી ત્યાં જવાની હતી. પરંતુ એ દિવસોમાં મારે કલકત્તા જવાનું થતાં ત્યાં જવાનો [illegible] મુલતવી રાખેલો. એ દિવસોમાં અનેક વાર કાઠગોદામ અને પછી અલ્મોડાના આ આશ્રમની કલ્પના કરેલી!

હા, એ જ એ આશ્રમ હતો. પણ અત્યારે તો અમે ઉપર તરફ અસ્ત થતા સૂર્યને જોવા બનાવેલી પગથિયાનુમા બેઠકો પર બેઠા હતા. ત્યાં બાજુની એક પહાડી પર સંજયે સિંહના આકારનું એક છાયાચિત્રશું બતાવ્યું. બરાબર સિંહ ટટાર થઈ ચારે તરફ કુમાઉંની પહાડીઓનું અવલોકન કરતો ઊભો હોય એમ મનમાં બેસી જાય. એ પહાડી પર વૃક્ષઘટા એવી છે, કે એવો આકાર બની આવ્યો છે. પણ એ માત્ર સંજયની શોધ છે, એવું નથી, પછી જીપના ડ્રાઇવરે પણ એ સિંહ બનાવેલો.

એ 'સિંહ' આ સદીના આરંભે પણ હશે,

કાકા સાહેબે પણ એ ઝાડીનો નિર્દેશ કરેલો છે રવીન્દ્રનાથની અનેક કવિતાઓ રચાયાનુ સ્થળ અલ્મોડા છે આટના વિસ્તારમા ક્યાક એ વનતા હોવા જોઈએ

સૂરજે પોતાની બહુ ભવ્યતા દેખાડી નહી, પણ એના અસ્તાયમાન કિરણોથી હિમગિરિના પેલા શિખરો નદા, નદાકોટ અવશ્ય ભવ્ય લાગતા હતા હવ એ શિખરોને નામથી ઓળખવા લાગ્યા હતા તેમા નદા તો અહીંની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા ત્યા દૂર શિખર રૂપે અલ્મોડામા મદિરની દેવતા રૂપે

સૂરજ આથમ્યા પછી અમે ઊટની ઢળેલી પીઠથી ઉપરના ઢેકા તરફ જતા હોઈએ તેમ પગથિયા અને પછી ઢાળ ચઢવા લાગ્યા ચીડ દેવદારના વૃક્ષો વચ્ચે ઉપર જતો એ માર્ગ હાફ ચઢાવતો હતો રસ્તાની બાજુમા જૂના કોટેજનુમા બગલા અવરજવર વિનાના હતા રવીન્દ્રનાથ કદાચ આમાથી કોઈ એકમા રહેતા હશે

મને ચઢવામા હાફ અનુભવાતી હતી, પણ અનન્ય તો કેટલીવાર આગળ જાય અને પાછો આવે ભૂમિકા પણ એ રીતે મધુ-શર્મિ અને સજય-નીતા પણ જુવાન દપતીઓ હતા આ લગભગ નિર્જન માર્ગે દવદારુ વૃક્ષ ઘટા નીચે ચાલતા સજયની નવોઢા પત્ની નીતા ચદ્રની કલ્પના કરે, ત્યા જ અમારુ ધ્યાન આકાશ ભણી ગયુ, તો ત્રીજનો બકિમચદ્ર અમને જોઈ રહ્યો હતો

ખૂબ લાબુ ચક્કર હતુ સજય અલ્મોડાના ઈતિહાસ ભૂગોળ વિશે સોત્સાહ બોલતો હતો પરતુ હવે તો બધાના પગ પણ ગરબા ગાવા લાગ્યા હતા અધારા સાથે ઠડીપણ ઊતરવા લાગી હતી અમે હવે નીચે ઊતરતા હતા દૂર દૂરની પહાડીઓમા વસેલા નાના ગામમા પ્રકટેલા દીવા એક પરમ નીરવતાનો બોધ કરાવતા હતા

અમે ફરી મુખ્ય રસ્તા પર આવ્યા, વળી પાછો ઢોળાવ, મને થયુ કે હવે ક્યારે પહોચીશુ તો એક વળાક પછી એમ સજયના ઘરના આગણામા ઊભા હતા ઠડીની રાતોમા પહાડોમા બધ ઓરડામા ઢબુરાઈ વગળ નીકળતી ગરમ રસોઈ ખાવાનો અનન્ય આનદ હોય છે! તેમા સજયની મમ્મીને બબ્બે 'વહુઓ'નો સહયોગ મળતો હતો

ડૉ જોશી કાયદા શાખાના ડીન પણ છે કાયદાના પ્રોફેસર અગાઉ કુરુક્ષેત્ર યુનિવર્સિટીમા હતા અમારા એક (હવે સદ્ગત) મિત્ર ડૉ રામસેવકસિહ વિશે મે પૃચ્છા કરી તો એમણે સોત્સાહ એમને વિશે એમના પરિવાર વિશે વાતો કરી

પછી વાતો નીકળી ઉત્તરાખડના અલગ રાજ્યની ડૉ જોશીએ કહ્યુ કે આ બધા પહાડી વિસ્તારોમા બે જાતિઓ મુખ્ય છે, બ્રાહ્મણ અને ઠાકુર ખેતી મુખ્ય વ્યવસાય ખેતીનો પણ પહાડોની ખેતી તો કેવી? ચા હવે ઉગાડવામા આવતી નથી, ઉદ્યોગ ધધા ખાસ નહી

સરકારી નોકરીઓ અને લશ્કરમા જોડાવાની તકો ખરી પણ રિઝર્વેશનને કારણે તમા નીચે મેદાનોમાથી શિડ્યુલ કાસ્ટ ક શિડ્યુલ ટ્રાઈબ કે અન્ય પછાત જાતિના લોકો અડધી જગ્યાઓ તો હડપ કરી લે અમારે ત્યા 'કાસ્ટ' ક 'ટ્રાઈબ' તો નહીવત્ છે એટલે અહી મેદાનોના લોકો માટે નારાજગી પણ છે વળી આ પહાડી વિસ્તાર ભલે પ્રવાસીઓને આકર્ષતો હોય, પણ અહી વિકાસ બહુ ઓછો થયો છે દૂર દરાજના ગામોમા તો સગવડો પણ નહીવત્ છે

અમારી લડત તો ચાલે છે, બધા રાજકીય પક્ષો ટેકો આપે છે, પણ એ તો ચૂટણી જીતવા માટેના વચનો છે

*

બીજે દિવસે સવારે ઊઠતાવેત બારી પરના પડદા હટાવી દીધા કે અજવાળુ થઈ ગયેલુ નદા

પર જઈ નજર ઠરી તો કુમળો તડકો પથરાયો હતો અને એ તડકામાં નંદાએ નંદા કોટે સુવર્ણાભા ધરી હતી. સાચે જ નંદા - 'દેવી કનક વર્ણાભા કનકોત્તમભૂષણા' રૂપે વિરાજતી હતી.

આખી સવારની વેળાએ દેવીનાં બદલાતાં રૂપો જોયા કર્યાં. ત્રિશૂળ પર ભવ્ય.

બપોર પછી અલ્મોડાના લાંબા બજારમાં નીકળ્યા. રસ્તામાં લશ્કરી થાણું આવ્યું. આપણા લશ્કરમાં કુમાઉં રેજિમેન્ટ જાણીતી છે.

અલ્મોડા ભલે અંગ્રેજી વસાહતથી મહત્ત્વ ધરાવતું થયું હોય, પણ એટલું વિકાસશીલ લાગતું નહોતું કે પછી બધા હિલ સ્ટેશનોના સ્થાનિક લોકોની એવી સ્થિતિ હોય છે! એકબાજુ મિશનરીઓની અંગ્રેજી સંસ્થાઓ મને બીજી બાજુ ખેતી ગોપાલન પર નભતી પ્રજા.

બજાર તે બજાર. એક જ બજાર, પણ થોડા થોડા અંતરે નામ બદલાતાં જાય. પલટન બજાર, થાના બજાર, જૌહરી બજાર, કચહરી બજાર, ચોક બજાર, લાલ બજાર. સંજય બદલાતાં નામ અને નામનાં કારણ બતાવતો જાય. અહીંના શુદ્ધ સોનાચાંદીના દાગીના ઘણા પ્રખ્યાત છે. સોનીઓની ઘણી બધી દુકાનો, પરંપરાગત રીતે ઘરેણાં ઘડાતાં જોઈ શકાય. આમ છતાં બજારમાં ઝાકઝમાળ જોવા ન મળે. બજાર છતાં નીરવ.અને ગતિહીન લાગ્યું.

બજારમાંથી ચાલતા અમે કુમાઉં પ્રદેશની અધિષ્ઠાત્રી નંદા દેવીને મંદિરે આવ્યા. નંદા તો [illegible]તશિખરોમાં ઝળહળતી સામે જ છે.

છતાં પૂજનઅર્ચન માટે આ મંદિર. બજારમાં [illegible] મંદિર અને ત્યાં દૂર નંદા દેવી શિખર જોતાં [illegible]ે અજ્ઞેયની નંદા વિશેની કવિતા યાદ આવી. [illegible]એ તેમાં કહ્યું છે કે નંદા તું તો ત્યાં ઉપર છે. [illegible] અહીં નીચે તો મનુષ્યોએ જંગલનાં વૃક્ષો [illegible]પી તેનાં પાટડા બનાવી દીધા છે, અને તેની [illegible]થી પથ્થરોની કરચો કરતા ખાણ યંત્રોનો [illegible]ાડો....

આ પાટડા પરથી યાદ આવ્યું કાઠગોદામ નામ. રાજના વખતમાં જૂનાં જંગલો કપાવાં શરૂ થઈ ગયાં. ઝાડ કપાઈ કપાઈ ચીરાઈ ચીરાઈ પહાડો પરથી નીચે તળેટીમાં આવતાં, ત્યાં એ બધાં ભેગાં કરવામાં આવતાં એ જ કાઠગોદામ - લાકડાનું ગોદામ!

મેં હિમોજ્જ્વલ શિખર ભણી જોઈ એટલું જ કહ્યું:

ઉપર તુમ, નંદા!

અને પછી નીચેનાં નિષ્પ્રભ નંદા દેવીનાં દર્શન કર્યાં.

ત્યાંથી ત્રિપુર સુંદરીના મંદિરે આવ્યા. અહીં વિશાળ ચૉક છે. અહીંથી ત્રણ તરફની પહાડીઓ પર વસેલું અલ્મોડા સુંદર લાગે છે. સંજયે સામેની પહાડી પર એક ઈમારત બતાવી. જ્યારે કમલા નેહરુ બીમાર હતાં અને ભવાલીની ઈસ્પિતાલમાં સારવાર લેતાં હતાં, ત્યારે કેદી જવાહરલાલને ત્યાં રખાયેલા. કદાચ છે ને...એકદમ એ બધા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના દિવસો યાદ આવ્યા.

પછી લાંબી સડક વાટે ચાલતા ઘર ભણી પાછા વળ્યા. વચ્ચે અહીંના એક પ્રકાશક અને પુસ્તક વિક્રેતાની દુકાનની મુલાકાત લીધી. કલા વિશેનાં ઘણાં પ્રકાશનો. પણ હવે પુસ્તક લેનારની સંખ્યા ઘટતી જાય છે.

આવતી કાલે હવે નાગેશ્વર જઈશું, પિથોરાગઢને માર્ગે. પિથોરાગઢ નામ જાણે કશુંક અજબ સંવેદન જગાડે છે. હા, ત્યાંથી જવાય નારાયણ આશ્રમ અને એ માર્ગે જવાય કૈલાસ માનસરોવર...પણ અમે તો જઈશું માત્ર જાગેશ્વર સુધી - એ જ પેલા પુરાણ પ્રતિબદ્ધ નાગેશ્વર, પેલા દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગોની [illegible]વાળા શ્લોકમાં આવે છે તે - 'નાગેશં દારુકાવને.'

દારુકાવન - નાગેશ -. કલ્પના માત્ર જ રોમાંચ જગાડનારી છે!

શતાબ્દીને ઉંબરે

માતૃધર્મી સાને ગુરુજી

પુ. લ. દેશપાંડે

અમે સમયના એક એવા તબક્કામાં ઊછર્યા કે જેમાં સાને ગુરુજીનો પ્રકાશ ન લેવો એવું અમે નક્કી કર્યું હોત તો પણ તે શક્ય બન્યું ન હોત. શરૂઆતથી આખર સુધી સાને ગુરુજી યુવાનોના નેતા હતા, અને ૨૫-૩૦ વર્ષ પૂર્વે, એટલે કે સ્વાતંત્ર્યપૂર્વ કાળમાં તો અમે યુવાન હતા એ વાત ચોક્કસ છે. એટલે જે જે કોઈ યુવાન હતા તે તે બધાને સાને ગુરુજીએ આકર્ષિત કર્યા હતા. આ દુનિયામાં અસુરોની સૃષ્ટિમાં સુરોનું વાતાવરણ સર્જાય એ માટે જેમણે જેમણે પ્રયત્નો કર્યા તેમાં સાને ગુરુજીનું નામ આધુનિક સમયમાં તો અનન્ય સાધારણ છે, અજોડ છે.

ગુરુસ્થાને સાને ગુરુજી

મારા જેવા હાસ્યલેખક વગેરે ગણાતા લેખકને પણ સાને ગુરુજી ગુરુસ્થાને લાગે છે. માણસને જીવનમાં એક ગુરુ પૂરતો નથી હોતો. કહેવાય છે કે દત્તાત્રયે ચોવીસ ગુરુ કર્યા હતા. મારા ગુરુઓ ગણવા માટે તો ગણિતશાસ્ત્રના પંડિતને બોલાવવો પડે. આ સંદર્ભે મને સાને ગુરુજીની જ એક વાત યાદ આવે છે. કૉંગ્રેસમાંથી જ્યારે સમાજવાદી પક્ષ છૂટો પડ્યો ત્યારે જે ચોખલિયા કૉંગ્રેસીવાદીઓ હતા તેમાંથી કોઈકે કહ્યું: 'આ લોકો (સમાજવાદીઓ) ગાંધીમાં પણ શ્રદ્ધા ધરાવે છે અને માર્ક્સમાં પણ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. એટલે એ બે બાપના છે.' જોકે આ વાત ગુસ્સાથી કહેવાઈ હતી. ગુરુજીએ એને ખૂબ સુંદર જવાબ આપ્યો. તેમણે 'ડિસ્કવરી ઑફ ઇન્ડિયા'માંથી નેહરુનું જ એક વાક્ય બતાવ્યું: 'માણસનું જીવન એટલું બધું ગૂંચવાડિયું છે કે માણસને એક જ શું, અનેક બાપ હોઈ શકે.' ગુરુજીએ કહ્યું છે: 'સારું કામ કરવામાં મને કોઈ સો બાપનો દીકરો કહેશે તો પણ મને તેનું દુઃખ નહીં થાય.'

સાકલ્ય પ્રદેશનો મહાન પ્રવાસી

આપણે ત્યાં બ્રાહ્મણ દ્વિજ હોય છે. તે માબાપને ત્યાં જન્મે છે, પછી જ્યારે જનોઈ આપતાં તેના વિદ્યાગુરુ તેને દીક્ષા આપે ત્યારે તેનો બીજી વખત જન્મ થાય છે. મને તો લાગે છે કે માણસે દ્વિજ જ નહીં, સહસ્રજ હોવું જોઈએ. બંને આંખો ખુલ્લી રાખીને જીવનનાં અનેક રહસ્યો જોવા ઇચ્છનારા માણસને સહસ્રજ જ બનવું પડે. આમ તો આંખે ડાબલા લગાવીને જીવનારા માણસોએ નાઈલાજે જ જન્મ લીધેલો હોય છે, અને મરવાનું તેમના હાથમાં હોતું નથી એટલે જીવવાનું ચાલુ રાખતા હોય છે. આપણે એમના વિશે વાત કરવી નથી. દ્વિજ નામની જાતિમાં જન્મેલાં વિશે પણ વાત કરવી નથી.

જીવનમાં કેટલા બધા અનુભવો એવા હોય છે કે જેમના પુનઃપ્રત્યય માટે નવો જન્મ મેળવવાની ઇચ્છા થાય. એક વાત તો એ કે જીવન એ સતત ચાલતી શોધ છે. તેમાં મુખ્ય શોધ હોય છે માનવીઓના પરસ્પર સંબંધનો અર્થ સમજવાની, માનવ જીવનમાં રહેલાં આનંદનિધાનો શોધવાની. આ ખેંચાણ, આ ભૂખ પૂરી થાય એટલે બધું પૂરું.

સાહિત્ય અકાદમીમાં બોલતી વખતે મેં એક વખત કહ્યું હતું તે હમણાંથી 'ઍંગ્રી યંગ મૅન' થવાની વૃત્તિ જોવા મળે છે. હું 'ઍંગ્રી' નથી, હું 'હંગ્રી' છું. મારી ભૂખ જ સંતોષાતી નથી.

જીવનમાં એટલું બધું છે કે તે ખાવા માટે સમય નથી. કેટલું બધું વૈવિધ્ય! કેટલું વિરાટ જીવન!

મારા કૉલેજ શિક્ષણના સમયમાં જે અનેક સંસ્કારો દ્વારા મારા વિચારોનો પિંડ બંધાતો ગયો તેમાં કેશવસુતની કવિતાનો બહુ મોટો ફાળો હતો. કેશવસુતે 'નવો સિપાઈ' ('નવા શિપાઈ') કવિતામાં કહ્યું છે: 'ખાઉધરી છે મારી ભૂખ, ચોથા ટુકડે મને ન સુખ/મારી વાડીને વાડ બંધાય એ હું ન સહું /કોણ મને નાથી શકે તે હું જોઉં.'-('ખાદાડ અસે માઝી ભૂક, ચતકોરાની મલા ન સુખ / મળ્યાસ માઝ્યા કુંપાણ પડાણે, અગદી મલા ન સાહે / કોણ મલા વઠણીવર આણુ શકતો તે મી પાહે.')

કેશવસુતની કેટલીક પંક્તિઓ તો મનમાં રોપાઈ ગઈ છે: 'હિંદુ નહીં, યવન પણ નહીં, ન હું એકલાનો / એ જ પતિત જે સંકોચે પ્રદેશ સકલતાનો' ('હિંદુહિ નાહી યવનહી નાહી ન મી એકચ્યાચા / તેચ પતિત કી જે આખડિતી પ્રદેશ સાકલ્યાચા'). 'મારા ઘરના એંધાણ સર્વત્ર દેખાય મને' ('સર્વત્ર ખૂણા માઝ્યા ઘરચ્યા મલા દિસતાહેત').

સાકલ્યના વિચાર સાથે જીવનારો કેશવસુતનો 'નવો સિપાહી' મને સાને ગુરુજીમાં દેખાયો. સાકલ્યના પ્રદેશનો આ ઘણો મોટો પ્રવાસી. જીવનનાં કેટલાં બધાં ક્ષેત્રોમાં એ મમાણ થયા હતાં. આજે જે માણસો શાળા-કૉલેજોનાં યુવાનોમાં સાહિત્યિક સંસ્કારો સીંચે છે તેમણે એક વિશિષ્ટ શેરામાં સાને ગુરુજીનું સાહિત્ય 'ડિસમિસ' કરી દીધું છે. સાને ગુરુજીનું સાહિત્ય ને? 'રોતડું'! આપણા સાહિત્ય વિવેચકોએ પણ સાને ગુરુજીના સાહિત્યને રોતડું સાહિત્ય ગણીને તેનો તિરસ્કાર કર્યો છે. હાસ્ય અને અશ્રુ બંનેની કિંમત જ જેમને સમજાઈ નથી તેમને જીવનમાં શું સમજાય છે તે જ મને સમજાતું નથી. કારુણ્ય અને રોતડાપણા વચ્ચેનો ફરક જેમને સમજાતો નથી, વિનોદ અને છીછરા હાસ્ય વચ્ચેનો ફરક જેમને સમજાતો નથી તેવા લોકો ભલે સાને ગુરુજીના સાહિત્યને રોતડું કહે.

ગુરુજીની ચીડ પાછળની પ્રચંડ ભવ્યતા

પણ સાને ગુરુજીની આંખમાંના આંસુ શેને કારણે જન્મ્યાં હતાં એની શોધ લેવા કોઈ ગયું છે?-સાને ગુરુજીનું સાહિત્ય રોતડું છે! શું રોતડું છે એમાં? અને તે રોતડું છે એમ પાછું કોણ કહે? જેમની જિંદગીમાં વ્યક્તિગત રુદન સિવાય બીજું કંઈ જ નથી હોતું એવા પેટાર્થી શિક્ષકો? મને હજુ લેક્ચરરમાંથી પ્રોફેસર બનાવતા નથી, પ્રોફેસરમાંથી પ્રિન્સિપાલ બનાવતા નથી, પ્રિન્સિપાલમાંથી વાઈસ ચૅન્સેલર બનવા દેતા નથી — આવી રડકથાઓ ખાનગી અને જાહેર રીતે બને તેટલા લોકોને કહેનારા કૉલેજ શિક્ષકો સાને ગુરુજીના સાહિત્યને રોતડું કહે?

આવા આંસુ આવવા માટે ભાગ્ય જોઈએ

સાને ગુરુજીનું સાહિત્ય વાંચતાં વાંચતાં સહૃદય વાચકની આંખો ભીની થાય છે. સાને ગુરુજીની આંખમાં પણ આંસુ આવતાં. હા, આંસુ આવતાં. હું તો કહું છું કે એવાં આંસુ આવવાનું નસીબ તમને જિંદગીમાં એક વાર લાધે તો તમે તે ક્ષણ સાચા અર્થમાં જીવ્યા એમ ગણજો.

સાને ગુરુજી માત્ર રડતા નહીં, તેઓ પ્રચંડ ચિડાતા. એ રડવું અને ચિડાવું સુંદર હતું. તે ચીડ પાછળ એક ભવ્યતા હતી. આ રડનારા માણસની ચીડનો એક કિસ્સો તમને કહું: પરળના કામદાર મેદાન પર સાને ગુરુજીનું ભાષણ હતું. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી આપણી — આપણાં કૉંગ્રેસ પક્ષની સરકાર હતી. સત્તા પરની કૉંગ્રેસને સત્યમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારા સાને ગુરુજી જોઈતા ન હતા. ગુરુજી પર ભાષણબંધીનો હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો.

કામદાર મેદાન ગીચ ભરાયુ હતુ મનાઈ હુકમ ગુરુજીને આપવા માટે જે સબ ઇન્સ્પેક્ટર ગયો હતો તેણે — 'શુ કરીએ સાહેબ, પેટને માટે આ કરવુ પડે છે' — એવા ભાવ સાથ હુકમ સાને ગુરુજીના હાથમા આપ્યો ગુરુજીએ હુકમ લીધો અને તે તરત મચ પર ચઢ્યા એ કાગળ હાથમા લઈને જ તેમણે ભાષણની શરૂઆત કરી એ દિવસે ગુરુજીએ 'સ્વાતત્ર્ય' એટલે શુ એ વિષય પર ભાષણ આપ્યુ સ્વાતત્ર્ય એટલે બોલવાનુ સ્વાતત્ર્ય 'સમાજના ભલા માટે, જે તે સમયે જે સત્ય હોય તે જ બોલીશ ' એમ કહેવાનુ સ્વાતત્ર્ય સેકડો બલિદાન થયા, જેલવાસ ભોગવાયા, સર્વસ્વનો વિનાશ નોતરી દીધો — આ બધુ આવા સ્વાતત્ર્ય માટે અને પછી ગુરુજીએ એક પછી એક અનેક ક્રાતિકારીઓના જીવનનુ વર્ણન શરૂ કર્યુ — એવુ વર્ણન કે જાણે તેજસ્વી ગદ્યમા કહેવાયેલી શૌર્યગીતકથાઓ જ (પોવાડા–બૅલડ)! ગુરુજીનુ આ સતપ્ત રૂપ અલૌકિક હતુ પારો ચઢતો જતો હતો અને છેલ્લે છેલ્લે 'મારુ સ્વાતત્ર્ય છીનવી લેનારા ભાષણબધીના આ હુકમની હુ આટલી જ કિમત કરુ છુ' — એમ કહીને હજારો લોકોની નજર સામે ગુરુજીએ એ કાગળ ફાડીને ફેકી દીધો સામે બેઠેલા હજારોના હૈયામા ફાળ પડી

આવુ ધૈર્ય જે માણસમા હોય તે રોતડો? તેનુ સાહિત્ય રોતડુ? એના વિચારો રોતડા? આ માણસનુ હૈયુ શા માટે રડતુ હતુ? એની દીકરીના લગ્નનુ ગોઠવાતુ ન હતુ એટલે? — તેની આખમા આસુ શા માટે ભરાઈ આવતા હતા? તેને પોતાને રહેવા માટે ઘર મળતુ નથી એટલા માટે? કે પછી બદની મળે એન્ના માટે? 'અન્ન' નાટક પ્રધાન પા ન મનાવ્યા' — અન્ના માન' એ આસુની શાથ આપણે લેવી ન જોઈએ? એમની અપાર કરુણાનો વિચાર ન કરવો જોઈએ? પણ સાચુ કહુ તો સ્વાતત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી વીતેલા પચીસ વર્ષની આપણા દેશની કારકિર્દી જ એવી છે કે જેમા સાને ગુરુજીના વિચારો પદ્ધતિસરપણે પાછા પડતા જાય

કારુણ્ય જોનારા ગુરુજી

ગુરુજી જીવનની વિસગતિ અને તેની પાછળ રહેલા કારુણ્યને જોઈ શકતા હતા હાસ્યલેખક પણ જીવનની વિસગતિ નિરૂપે એટલુ પૂરતુ નથી હોતુ તેની પાછળના કારુણ્યનુ દર્શન તેને થવુ જોઈએ આવી વિસગતિનુ એક સુદર દૃષ્ટાત ગુરુજીએ જ કહેલા એક પ્રસગમા જોવા મળે છે બાળપણમા શાસ્ત્રીજી પાસેથી વેદપાઠ શીખતી વખતે જ્યારે તેમણે વેદમાની પ્રાર્થનાઓમા 'ચર્મકારેભ્યો નમ ', 'કુલાલેભ્યો નમ ' એમ સાભળ્યુ ત્યારે તેમને ખૂબ આનદ થયો કેવા મહાન આપણા વેદ — 'ચમારને નમસ્કાર હો!', 'કુભારને નમસ્કાર હો!' ગુરુજી પુલકિત થઈ ગયા એ જ ઉત્સાહમા તેમણે શાસ્ત્રીજીને પૂછ્યુ 'વેદાન્ત ચમારને અને કુભારને નમસ્કાર કરે છે હુ આપણા પાડુ કુભારને લઈ આવુ છુ તેને આપણે નમસ્કાર કરીએ ' વેદપઠન શીખવનારા શાસ્ત્રીજી તડૂક્યા — 'ગધેડા, બહુ ડહાપણ નહી કરવાનુ, માત્ર ગાવાનુ '

સાહિત્ય અને જીવન વચ્ચે ફારગ ન હતી

હિદુઓના દેવ ચમારને નમસ્કાર કરે છે, પણ જીવતો ચમાર મદિરમા પ્રવેશી શકતો નથી વેદમાના ચમાર ન પોસાય મદિરમાના પાડુરગ પૂજાય, પણ ચમારોને પ્રવેશ આપવો જોઈએ એમ કહેનારો પાડુરગ સાને ન પરવડે

સાને ગુરુજીના આદર્શોનુ પાલન કરીને જીવવુ સાનદાયક ગણાય સ્વાતત્ર્યપૂર્વ સમયમા અનેક યુવાનોએ ગુરુજીના પ્રેમની હાકને સ્વીકારીને જાહેર જીવનમા ઝપલાવ્યુ હતુ આપણા વર્તનમા કઈ સમાજવિરોધી હોય તો તે

ગુરુજીને રુચશે નહીં. એવી સમજ સાથે ખુશીથી સ્વીકારેલી આ ધાક હતી. કોઈ એક માણસ એવો પણ છે કે જે સર્વસંગપરિત્યાગ કરીને આપણાં સુખ માટે મથી રહ્યો છે. આપણાં દુઃખે રડી રહ્યો છે. આપણા પર થતા અન્યાયથી ચીડાઈ રહ્યો છે — આવા આદર્શ માણસને દુઃખ થાય એવું આપણે વર્તવું ન જોઈએ, આ પ્રકારની જેમની ધાક હોય તેવા માણસો સ્વાતંત્ર્યપૂર્વ સમયમાં હતા, પછી તે ભલે ગમે તે વિચારસરણીવાળા હોય. સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી રાજકારણમાં ધૂસેલા નેતાઓએ આવા માણસોને કાંટાની જેમ વીણીને બાજુ પર કાઢ્યા. પળભર વિચારી જુઓ. આપણું વર્તન અમુક એક નેતાને ગમશે કે કેમ? આવી ધાક જેની હોય તેવો એક પણ નેતા આજે જોવા મળતો નથી. એ ધાક બેસાડવા માટે તપશ્ચર્યા જોઈએ, ચારિત્ર્યશીલતા જોઈએ, ઉત્તમ મૂલ્યોમાં શ્રદ્ધા જોઈએ. આ શ્રદ્ધા સાને ગુરુજી માત્ર સાહિત્યમાંથી વ્યક્ત કરતા ન હતા — તેને આચરણમાં મૂકતા હતા. સાહિત્ય અને જીવન વચ્ચે ફારગ ન હતી. આ વ્રત દુષ્કર છે. મેં હમણાં કહ્યું તેમ — 'મારા ઘરનાં એંધાણ બધે જ દેખાય મને' — એમ સાને ગુરુજીને લાગતું હતું. આ ઔદાર્યથી તેઓ જીવતા હતા અને સાહિત્યની ઉપાસના કરતા.

આખો — 'નો, આઈ નેવર હેટ ઇન પ્લુરલ્સ!' — ના હું ક્યારેય જથ્થાબંધ સામૂહિક દ્વેષ કરી શકતો નથી.

....

....

ગુરુજીમાં જો કોઈ દોષ હોય તો એ કે તેમને જથ્થાબંધ સામૂહિક તિરસ્કાર કરતાં આવડતો ન હતો. 'રાજકારણ' એ શબ્દના ઓઠા હેઠળ આપણી બુદ્ધિ સાથે, આપણી સંસ્કૃતિ સાથે કે આપણા વિચારો સાથે જે કંઈ વ્યભિચાર ચાલે છે તેને આપણે ગુણ માનતા હોઈએ તો ગુરુજીમાં આપણને શ્રદ્ધા ન હોય તો ચાલે. ગુરુજીને માનવાનો ઢોંગ ન કરીએ. જો કંઈ માનવું જ હોય તો પછી ગુરુજીની જે કંઈ શ્રદ્ધાઓ હતી તે માનવી પડશે. પ્રેમકારણ અને રાજકારણમાં બધું જ ચાલે. આવા પ્રકારની છટકબારી શોધીને જીવવાનું હોય તો એમ માની લેવું કે ગુરુજીનું નામ લેવાનો અધિકાર આપણે ગુમાવ્યો છે. પણ મૂલ્યો સાથે બાંધછોડ કરીને સ્વાર્થ ખાતર દ્વેષનું વાતાવરણ સળગતું રાખીને જીવનારા માણસોએ અમસ્તું પણ સાને ગુરુજીનું નામ ન લેવું, અને તેમનાં મૂલ્યો અનુસાર આપણે જીવી શકતા નથી એટલા માટે ગુરુજીને રોતડા-ચીડિયા હોવાનો દોષ પણ ન દેવો જોઈએ.

જુઓ કોઈ નહીં આવે પણ અમુક વ્યક્તિના વિરોધમા ભેગા થવાનુ હોય તો ખૂબ મોટો સમૂહ ભેગો થાય એક બ્રાહ્મણે ગાધીજીનુ ખૂન કર્યુ એટલે બધા બ્રાહ્મણોના ઘર બાળતા જવુ, એ મહામૂર્ખતા કે અમાનુષતા છે તે જ પ્રમાણે બળાત્કાર કર્યો તે માટે મુસ્લિમોના મહોલ્લા સળગાવતા જવુ એ પણ મહામૂર્ખતા અને અમાનુષતા છે

સાને ગુરુજીમા માનવુ હોય તો આવા જથ્થાબધ દ્વેષ અને વેર સ્વીકારી નહીં શકાય એટલે કહુ છુ કે સાને ગુરુજીને સ્વીકારતા કે ધિક્કારતાં પહેલા થોડોક વિચાર કરીને નક્કી કરો કે તમારે શુ કરવુ છે, અને કઈ નહીં તો એ નક્કી કરવા માટેય વાચી જુઓ કે તેમણે શુ લખ્યુ છે કેવળ ટીકાટિપ્પણી કરીને પસી જવુ એ સારુ નથી કમ સે કમ વિદ્વત્તાનો વ્યવસાય કરનારાઓએ તો આ બાબતમા નવી પેઢીને ગેરમાર્ગે ન દોરવી જોઈએ એકાદ વાક્યમા ટીકા કરી નાખવાની વૃત્તિ અનેક લોકો અગે અપનાવવામા આવેલી હોય તેવુ જોવા મળે છે ડૉ કેતકરની નવલકથાઓની વાત 'તેમની શૈલી ખરબચડી હતી' એમ એક વાક્યમા પતાવી દેવામા આવે છે સાહિત્ય સામે જોવાના આવા દૃષ્ટિકોણને કારણે જ સાને ગુરુજીને 'રોતડા' એવુ લેબલ લાગ્યુ પણ સાને ગુરુજી જેવા ઉદાત્તચરિત માણસે શુ લખ્યુ છે એ એક વાર વાચી તો જુઓ!

મૂલ્યો માટે જીવ ઠાકડીએ મૂકી દેનારા ગુરુજી

મને લાગે છે કે નવી પેઢીને સાને ગુરુજીના વિચારો સમજાશે નવી પેઢીમા મને વિશ્વાસ એટલા માટે છે કે નવી પેઢીએ ચિડાવાની શરૂઆત કરી છે જૂની પેઢીના માણસ તરીકે નવી પેઢી સમક્ષ જવામા હુ અપરાધભાવ અનુભવુ છુ મને એમ લાગે છે કે આપણે નવી પેઢી સમક્ષ ખાસ કઈ સારુ મૂક્યુ નથી સાને ગુરુજીએ અમારા માટે કેટલુ મૂક્યુ હતુ એ વિચાર અને આચારધનનુ અમે શુ કર્યુ? અમે અપરાધી છીએ પણ દાદાના ગુણો પૌત્રમા આવે છે તેમ સાને ગુરુજીના ગુણો કદાચ આજની આ ત્રીજી પેઢીમા ઊતર્યા હશે નવી પેઢીમા હુ મનનુ ઔદાર્ય જોઉ છુ નવી પેઢીના વાચકોને સાને ગુરુજીનુ સાહિત્ય વાચતા એમ જણાશે કે આજે આપણે જે વાત વિરુદ્ધ બૂમ પોકારીએ છીએ, સાને ગુરુજીનો બળવો પણ તે જ વાત વિરુદ્ધ હતો

ગુરુજી રાજકારણમા હતા, પણ રાજકારણી ન હતા રાજકારણમા હોવુ ને રાજકારણી હોવુ એ બને જુદી બાબતો છે જે સમયે ગુરુજી રાજકારણમા હતા તે સમયે રાજકારણમા હોવાને કારણે આગળ ઉપર કઈ મળતર ન હતુ

ગુરુજીના સાહિત્યમા જે ગુણ દેખાય છે તે ગુણ માટે તેમણે આખા જીવનની કિંમત ચૂકવી છે ગુરુજી સાહિત્ય ખાતર સાહિત્ય કે કલા ખાતર કલા, એમ માનનારા ન હતા જે કઈ અસ્તિત્વમા છે તે, માનવજીવન વધુ સુદર બનાવવા માટે છે એવી તેમને શ્રદ્ધા હતી, અને એ શ્રદ્ધા માટે ચૂકવવી પડતી કિંમત ગુરુજી ચૂકવતા હતા તુકારામના શબ્દોમા કહીએ તો, 'તુકો કહે ઠાઠડીએ મૂકવો પડે જીવ, નહીંતર વાતો કરવી નહીં' ('તુકા મ્હણે વ્હાવી પ્રાણાસવે તાટી, નાહી તરી ગોષ્ઠી બોલુ નયે')

જીવનમાની ક્ષુદ્રતા બાળી નાખવા માટે જીવવુ

પ્રશ્ન એ છે કે મૂલ્ય માટે જીવ ઠાઠડીએ મૂકવા કોણ તૈયાર હોય છે ધૂળેની કે એ જ વિસ્તારના એક શહેરની વાત છે હડતાલ ચાલુ હતી મિલમાલિકો જક પકડીને બેઠા હતા સરકાર પણ માનતી ન હતી ગુરુજીએ કહ્યુ, ઠીક છે હુ તાપીમા જળસમાધિ લઈશ પ્રાણ ન્યોછાવર કરવા તૈયાર એવા આ માણસો હતા સેનાપતિ બાપટ અવસાન પામ્યા ત્યારે મારા મનમા

વિચાર આવ્યો: તેમના અવસાનથી રાજકારણીઓને જુદા કારણસર દુઃખ થવાનું — તેઓ એટલા માટે દુઃખી થશે કે ગમે ત્યારે જાન આપી દેવા તૈયાર હોય તેવો માણસ હાથમાંથી ગયો. ગુરુજીની જેમ જીવ ઠાકડીએ મૂકવા તૈયાર હોય તેવા માણસો પોતાની દરેક કૃતિ દ્વારા માનવ જીવનમાં રહેલી ક્ષુદ્રતા દૂર થઈ જાય તે માટે જીવતા હોય છે, રડતા હોય છે, ચિડાતા હોય છે. અંગ્રેજીમાં કંઈક સારું વાંચે એટલે અંગ્રેજી ન જાણતા હોય તેવા વધુ ને વધુ માણસોને તે પહોંચે એવું તેમને તીવ્રતાથી લાગે છે. આ વિચારથી જ સાને ગુરુજીએ લેખન કર્યું. તેમણે અનેક વખત કહ્યું છે કે મહેરબાની કરીને મને સાહિત્યકાર ન કહેશો. હું સાહિત્યકાર નથી. હું કલમ કરતાં ઝાડુ અને ટોપલીને વધુ ચાહું છું. તેઓ તેને માત્ર ચાહતા ન હતા, હાથમાં ઝાડુ અને ટોપલી લઈને મહેનત પણ કરતા. પોતાને સાહિત્યકાર કહેવાય એવો આગ્રહ એમણે ન રાખ્યો એ વાત સાચી, પણ તેઓ ખરેખર સાચા અર્થમાં સાહિત્યકાર હતા. સાહિત્યકાર તરીકે પણ ગુરુજીને આપણે સન્માનનીય સ્થાન આપવું જોઈએ. ગુરુજીના સાહિત્યમાં પ્રકૃતિના કેટલાં સુંદર દર્શન થાય છે. આધુનિક જીવનમાં પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ તૂટી ગયેલો જણાય છે. નવસાહિત્યમાં કચરાની પેટીઓ વિશે જ વધારે લખાય છે. સમાજમાં કચરાની પેટીઓ જ વધુ દેખાય છે એ વાત સાચી છે. લેખક કચરાની પેટી વિશે ભલે લખતો, પણ તેણે આખું જીવન કચરાની પેટી ન થઈ જાય તેવી ઝંખનાથી લખવું જોઈએ. ગંદકી દૂર થાય એટલા માટે લખવું જોઈએ. ગંદકી દૂર થાય તો ચાંદરાણાનો આનંદ માણી શકાય. પણ તે માટે મૂળે તો ચાંદરાણાની જાણ હોવી જોઈએ. ચાંદરણા વિશે લખે તે જૂનવાણી અને કચરાપેટી વિશે લખે નવો— નવા જૂનાનું ગણિત એટલું સરળ નથી. ઝાડુ, ટોપલી લઈને કચરો દૂર કરનારા ગુરુજી પ્રકૃતિમાં રમમાણ થતા. સાને ગુરુજીના લખાણમાંથી લીધેલો એક નાનકડો ગદ્યાંશ હું તમારી સામે વાંચવાનો છું. અહીં કોંકણના એક ગામડાંનું વર્ણન છે. ચોમાસું અને તે અરસામાં જોયેલું ગામડું. અપ્રતીમ વર્ણન છે. ત્રણ-ત્રણ, ચાર-ચાર શબ્દોનાં વાક્યો લખવાનું ખૂબ મુશ્કેલ હોય છે. ગુરુજીએ લખ્યું તે સરળ હતું. તેમની ઇચ્છા એ કે લખાયેલું બધાં સમજી શકે. શૈલીકાર થવાની ઇચ્છાથી તેમણે ન લખ્યું. આપણામાંથી જે કોંકણના હશે તેમની નજર સમક્ષ આ ચિત્ર ઊભું થશે: 'રોહિણીના ઝરણાં ખળખળ વહેવા લાગ્યાં. પણ એ નાળાં પછી સુકાઈ ગયાં. ક્યાંક થોડું પાણી છે એટલું છે. એક પૂર આવી ગયું. ગરનાળાં પર પાણી આવ્યું હતું. છેક ઉપરવાસના વહેળામાં એક છોકરો તણાઈ જતાં બચ્યો. એ વહેળાના પાણીનો પ્રવાહ ભારે. ગામમાં કેટલા વહેળા! સોની ઓળનો, ખેરની ઓળનો, ખોંડા ગામનો, પેલો શિરવળનો. કેટલાં બધાં જુદાં જુદાં નામ. દરેક વહેળાનો નાદ જુદો. એટલું જ નહીં, એક વહેળો બધી જ જગ્યાએ એક સરખી ભાષા નથી બોલતો. ખોંડા ગામનો વહેળો છે ને તે મળી ગામના ખેતર પાસે આવે એટલે જુદું જ ગુંજન કરે છે. જુદો જ સૂર. પથ્થર પરથી કૂદકા મારીને આવતો હોય ત્યારે ખીલ ખીલ હસે. આગળ જતાં જાણે સમાધિ લાગી હોય એવો ગંભીર થઈ જાય છે. શું આ એ જ પ્રવાહ કે જે અલ્લડ હતો, ખીલખીલ હસતો, ભૂસકા મારતો, ગડબડ કરતો. આ વહેળો બહુ લુચ્ચો હોં કે! કુલકર્ણીના ગરનાળે પહોંચતાં ધીમો થઈ જનારો આ પ્રવાહ, આગળ ઓકના ખેતર

પાસે પહોંચે એટલે ગીતો ગાવા લાગે છે જુદા જુદા વહેળાનું જુદું જુદું સંગીત સાંભળવાની મજા છે '

ફાલતુ ટીકાઓ બંધ કરો

મન કલા કે વૃક્ષ અને ઝરણાનું મધુર ગૂઢ ગુંજન આટલી ઝીણવટથી સાંભળનારા માણસની કલાની આસક્તિ વિશેના, તેના પ્રકૃતિપ્રેમ વિશેના લખાણો વાંચ્યા વિના તેના સાહિત્ય વિશે માત્ર એકાદ શેરો લખાવીને છૂટી પડવાનું કેટલે અંશે યોગ્ય ગણાય? સાને ગુરુજીને બધી કલાઓ માટે લગાવ હતું સેવાદળના કલાપથકનો બધો યશ ગુરુજીને ફાળે જાય છે આ કલાપથકો ન હોત તો અમારા જેવા છોકરડા નાચવા-નચાવવાના બદલે ક્રાન્તિકાર્યમાં સામેલ કેવી રીતે થયા હોત? બૉમ્બ વગેરેમાં તો અમે પડીએ જ શાના? તે કામ કરવાનું અમારું ગજું ન હતું એમને થતું કે ક્રાન્તિકાર્યમાં આપણે કશા કામના જ નહીં? અમને તો નવી ગીત ગાડું મારતા પણ નથી આવડતું મારા જેવા છોકરાઓને ગુરુજીએ કહ્યું 'તારે કંઈ કામ નથી એમ? તારે તો ખૂબ કામ હોય તને ગાતા આવડે છે ને? દસ છોકરા ભેગા કર, અને ગામેગામ ગીતો ગાતો ફર હું ગીતો લખી આપું, તમે ગીતો ગાઓ ગાઓ — 'જ્વાળાથી પ્રજાળવા દો આખો દેશ ' ('યેથુન તેથુન પટૂ દે દેશ ') હા, ગીતોથી દેશ પ્રજ્વળાવી શકાય ગામડામાં જાઓ નાટકો કરો કુદરતના ખોળે રમો ગુરુજી પાસે આબાલવૃદ્ધો માટે કાર્યક્રમો હતા 'ગુરુજી' એવી પદવી જેમના નામ પહેલાં મૂકી શકાય એવું સામર્થ્ય સાને ગુરુજીમાં હતું, કારણ કે કહેતા પહેલાં તે કરતા, શિખામણ આપતા પહેલાં તે શીખામણને જીવનમાં ઉતારતા

ગુરુજીનો ધર્મ: માતૃધર્મ

ગુરુજી આ બધું એક મહાન ધર્મના પાલન તરીકે કરતા હતા સાને ગુરુજીનો ધર્મ કયો? આપણે 'માનવધર્મ' શબ્દ જાણીએ છીએ પણ મને લાગે છે કે સાને ગુરુજીનો ધર્મ એટલે (માતૃધર્મ) આપણે ઘણી વાર કહીએ છીએ કે ગુરુજીએ 'મા'ના મહન્મંગલ સ્તોત્રનું ગાન કર્યું પણ તેમણે માત્ર સ્તુતિસ્તોત્ર ન ગાયા 'મા'ના જે પ્રત્યક્ષ કર્તવ્યો હોય છે તે તેમણે બજાવ્યા 'મા'નો ધર્મ લઈને તે જીવતા હતા તે માતૃધર્મી હતા

'મા' શબ્દનો અર્થ 'બાળકને જન્મ આપનારી સ્ત્રી' એટલો જ થતો નથી બાળકને જન્મ આપવો એ કુદરતની કરામત થઈ પણ મા પદવી જોઈતી હોય તો અનેક જવાબદારીઓ નિભાવવી પડે અનેક પ્રકારના વ્રતો આવે અસંખ્ય નકાર આવે પોતાના બાળકને કોઈ નકામા નોકર પર છોડી દઈને સમાજ સુધારવા જનારી સ્ત્રી તે માતા નહીં મને ભલે તમારામાંથી કેટલાક લોકો જૂનવાણી ગણે, પણ હું માનું છું કે માતૃત્વનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરવા માટેની તૈયારી તો પોતાના ઘરમાંથી જ શરૂ થવી જોઈએ તેના માટે મોટી કિંમત ચૂકવવી પડે છે મારી માતા થવા ઇચ્છતી સ્ત્રીએ બાળકની ભંગડી બનવું પડે, રસોઈયણ બનવું પડે, દાક્તરાણી થવું પડે, આયા બનવું પડે, શિક્ષિકા થવું પડે, ગાયિકા થવું પડે ગામમાં સુંદર સંગીતનો સુંદર કાર્યક્રમ ભલે હોય, પણ એ ત્યાં જશે નહીં એને થશે આ બાળકને ક્યાં મૂકીને જઉં? મારા દીકરાને ઉજાગરા થાય તો? ગીત કે નાટક ચાલતું હોય ત્યારે બાળક રડે તો શું તેનું મોં દબાવી દઉં? આ કંઈ સારું કહેવાય? આમ વિચારતી માને અનેક બાબતો ગુમાવવી

પડે છે. માતા કે ગૃહિણી તરીકે જીવવું સહેલું નથી. બધી જ વિવાહિતાઓ સૌભાગ્યવતી હોય છે એમ મને નથી લાગતું. જે સ્ત્રી પતિએ લાવી આપેલું ખૂબ મોંઘું ઘરેણું પહેરનાં પહેલાં 'તમારી પાસે આટલો બધો પૈસો ક્યાંથી આવ્યો?' એવો પ્રશ્ન પતિને પૂછતી ન હોય તે સ્ત્રી સૌભાગ્યવતી શાની કહેવાય?

સાને ગુરુજી 'મા' હતા એટલે શું હતાં? આ વિશ્વનું વિશાળ ઘર સુંદર થાય, શીલવાન થાય તે માટે જે જે શારિરીક અને માનસિક યાતનાઓ વેઠવી પડે તે વેઠવા માટે તૈયાર હતા. ક્રાન્તિકારીઓ કંઈ ચોવીસે કલાક બૉમ્બ બનાવવામાં વ્યસ્ત નથી હોતા. બેતાલીસની ચળવળમાં જે સહજતાથી ગુરુજીએ બૉમ્બ હાથમાં લીધા, તેટલી જ સહજતાથી પોતાના સાથીદારો માટે રોટલીઓ વણી. ચળવળમાં ભાગ લેનારા છોકરાઓ માટે તેઓ રોટલી બનાવતા. છોકરાઓ પણ ગાંડિયા — ગાંડા નહીં હોય. પ્રેમથી કહેતા હશે — 'ગુરુજી રોટલીઓ કાચી રહી ગઈ છે'. જે પ્રેમના હકથી છોકરાઓ માતાને કહે તે જ પ્રેમના હકથી તેઓ ગુરુજીને પણ કહેતા. પ્રેમનો આવો અધિકાર મેળવવાનું કેટલા લેખકો અને રાજકારણીઓના ભાગ્યમાં હશે? સાને ગુરુજી માતૃધર્મી હતા, અસંખ્ય જનોની મા હતા એ વાક્ય હું કંઈ તાળીઓ મેળવવા માટે બોલ્યો ન હતો. એટલા માટે બોલ્યો હતો કે માના દુષ્કર ધર્મનું પાલન કરતા સાને ગુરુજીને મેં જાતે જોયા છે.

ગુરુજીને મળેલી આનંદથી રડનારી આંખો

મા એટલે હંમેશાં રડનારી. બાળકને લાડ લડાવનારી સ્ત્રી નહીં. બાળકો સાથે બાળક થઈ જનારા સાને ગુરુજી અન્યાય વિરુદ્ધ વિદ્રોહને આપણ માટે ઊભા થાય એટલે એમને એમ કહેવાનું મન થતું — 'ગુરુજી, તમારું આ વિરાટ રૂપ અમારાથી સહન થતું નથી. અમારી આંખોમાં એટલી તાકાત નથી. હે શ્રીકૃષ્ણ! તારું પેલું સૌમ્ય સ્વરૂપ, તું વાર્તાઓ કહેતો હતો, વાંસળી વગાડતો હતો તે જ રૂપ તું મારણ મૂ.

માતૃપ્રેમમાં તો અંગારાની જેમ બળવાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય. બાળક પર હેત વરસાવનારી મા બાળકને શિક્ષા પણ કરે છે. ઘરમાં જુલમ કરનારા પતિને ઠેકાણે લાવે છે. તેનો માર્ગ આત્મક્લેશનો હોય છે. કઠોર વ્રતોનો હોય છે. શિક્ષા તરીકે બાળકને ભૂખે રાખનારી મા બાળક ભૂલ સુધારે નહીં ત્યાં સુધી પોતે પણ જમતી નથી. સદ્‌ભાગ્યે જેમને આવી મા મળે છે તેમણે તેમની માએ માતૃધર્મનું પાલન કઈ રીતે કર્યું હતું એનું સ્મરણ કરી લેવું જોઈએ. એના ત્યાગને યાદ કરવો જોઈએ. બાળકોને ખવડાવીને, ઘરનાં બધાંને જમાડીને પછી, વધેલો ભાત તેને અથાણાં સાથે ખાવો પડે એનું એ માને દુઃખ નથી. પણ 'બધાં કેવું પેટ ભરી જમ્યાં' એવા આનંદથી એ તૃપ્ત થાય છે. આ તૃપ્તિની અનુભૂતિ એને જ સમજાશે કે જેણે પોતાનો રોટલો બીજાને આપીને તેના સંતોષમાં પોતાનો સંતોષ માન્યો હોય.

માની આંખમાં આંસુ હોય છે. તેમાં દુઃખના આંસુ હોય છે, ક્રોધના આંસુ હોય છે. અને આનંદના પણ હોય છે. ગડકરી તો કહી જ ગયા છે: 'હૈયું કેવું તે માનું હું અમસ્તું જ ન કહું / જે આનંદે પણ રડે તો દુઃખમાં થાય કેવું' ('ते हृदय कसें आईचें मी उणाप सांगत नाही / जे आनंदही रडते दुःखात कसे ते कोडे.') માતૃહૃદયી સાને ગુરુજીને આનંદથી રડનારી આંખો મળી હતી. કલાપથકનો કાર્યક્રમ સારો થયો હોય. કોઈ વિદ્યાર્થીએ સારું લખ્યું હોય, સારું ગાયું હોય તો ગુરુજીની આંખમાં પાણી આવતાં. શાળામાં પોતાનું બાળક ઇનામ લેવા મંચ પર જતું હોય ત્યારે માની આંખમાં ઉભરાઈ આવતાં આંસુ અને કોઈ પણ

બાળકની સફળતાથી ગદ્‌ગદ્ થઈ જતા સાને ગુરુજી બાળક તો માના પેન્નુ જણ્યુ સાને ગુરુજીને બધા બાળકો વહાલા આવુ હત લઈન જીવનારા માણસોની આખોના આસુનુ મૂત બહુ માટુ હોય છે આપણ કબૂલ કરીએ કે આપણે અભાગિયા છીએ આપણા આ પ્રકારના આનુને સમજતા જ નથી

પ્રમની ભાષા બોલનારાની સખ્યા આછી થાય અને માત્ર હકની ભાષા બોલનારાની સખ્યા વધે એટલે દશ સડી જાય છે આ બહુ માટુ ગણિત છે ત સમજવા માટ બહુ મોટા રાજકારણી થવાની જરૂર પડતી નથી તમારા મારા જેવા સામાન્ય માણસોને પણ આ ગણિત તરત સમજાય છે દરેક જણ હકની ભાષા બોલ છે ફરજની ભાષા કાઈ બોલતુ નથી પણ મા ઘરમા હકની ભાષા બોલતી નથી ઘરના માણસોને ત એમ નથી કહેતી ક તમારા ભાગ ચાર જલેબી આવી તો મારા ભાગ કમ નહીં? પિરસવામા ન પિરસતા મારા માટે તો વધ્યુ જ નહી એમ આનદ માનનારી તે મા જવામા છેલ્લી અને આપવામા પહેલી કુટુબ પર આપત્તિ આવ ત્યારે તે સહુ પ્રથમ પાતાના હાથની બગડીઓ ઉતારીને આપે એને એમ થતુ હોય છ કે પહેલા ત્યાગ તો મારો જ હોવો જાઈએ માતૃધર્મની કિમત ત્યાગ દ્વારા ચૂકવવી પડે છે

ગુરુજીએ મોટી કિમત ચૂકવી

જીવનના અતે પણ સાને ગુરુજીએ કિમત ચૂકવી સહેજ વિચાર કરો ગુરુજી જ મૂલ્યોને વળગી રહીને જીવતા હતા ત મૂલ્યોમાથી ક્યા મૂલ્યો તમે અને અમે આપણા જીવનમા ટકાવી રાખ્યા? એક ક્ષણ અતર્મુખ થઈને વિચારીએ શા માટે ગુરુજીએ આટલી બધી મથામણ કરી? આઝાદીને પચીસ વર્ષ થયા તોપણ સ્વતત્ર ભારતની ભાષાય આપણે નક્કી કરી શક્યા નથી ગુરુજી આન્તરભારતીનુ સ્વપ્ન જોતા હતા આજે આપણને કન્નડ માણસ ચીનાઓ કરતા મોટો દુશ્મન લાગવા માડ્યો છે બેળગાવ ન મળ્યુ, આ ન મળ્યુ, તે ન મળ્યુ — આ છ આપણી ભાષા કન્નડ નતાઓ એવા અભિનિવશથી ભાષણ કરે છ કે જાણ આખુ મહારાષ્ટ્ર એક લશ્કર બનીને કર્ણાટક પર ચડાઈ ક રવા આવી રહ્યુ હોય અને આપણા આ મુદ્દાઓના એવી જ ભાષામા જવાબો આપવાના

જાણે સુદર નનાર કર્યો છે જેણ જીવન એમ પ્રતની જેમ વીતાવ્યુ છે તે માતાના સતાનો જ દારૂડિયા નીકળ, વ્યભિચાર કરે, કાળા બજાર કરવા લા । તોપણ આ બધુ સહન કરીને પણ એ માએ જીવતા રહેવુ જોઈએ એવુ આપણ કહી શકીએ ખરા? જીવનના અત લાવવાના માર્ગ સિવાય ગુરુજીને માટ આપણે કયા રસ્તો બાકી રાખ્યા હતા?

મન લાગ છે ક ગુરુજીએ આપઘાત કર્યો એમ ન કહેવાય દેશ જ એટલો નીચે ગયો હતો કે ગુરુજી જેવાન માટે જીવવાનુ આપણે અશક્ય બનાવી દીધુ પોતાના ઘરમા અનૈતિક જીવન જીવાતુ હોય ત્યા સાગી મા રહી શકે? જો મા જૂનવાણી હોય તો કાશીયાત્રાએ ઊપડી જાય ગુરુજી એક એવી મહાયાત્રાએ ચાલ્યા ગયા ક જ્યાથી પાછા ન આવી શકાય ગુરુજીના જીવનનો આપણે આવો અર્થ ઘટાવવો જોઈએ

આન્તરભારતીનો મગલ કાર્યક્રમ

આવો આ માતૃધર્મી માણસ આપણી વચ્ચ એ થઈ ગયો એ આપણા ભાગ્ય પણ શુ આપણે પોતે કઈ જ ન કરી શકીએ? હુ નિરાશ નથી બિલકુલ નિરાશ નથી જીવનમા આવી નિરાશા આવ્યે ચાલશે નહીં ભૂલ થઈ છે એ નિશ્ચિત પણ ભૂલ સમજાયા પછી આપણે સાચુ શુ કરવાનુ છે એનો વિચાર કરવો જોઈએ

ગુરુજીએ કેવા સાદા સાદા કાર્યક્રમો આપ્યા છે. આન્તરભારતીની વાત કરીએ. આપણે બીજા પ્રદેશના માણસની ભાષા શીખી આવીએ. મજા આવશે. પરપ્રાન્તમાં રહેતો કોઈ માણસ મરાઠી બોલે તો કેવું સારું લાગે છે! હું આ ઉપરછલ્લું નથી કહેતો. આ વિષય બોલવા માટે હું થોડોક અધિકાર ધરાવું છું. એક પ્રદેશની ભાષા શીખવાનું બીજા પ્રદેશના માણસ માટે બિલકુલ અઘરું નથી. પણ આપણે શીખવું જ નથી. આપણને વ્રતો નથી જોઈતાં. પણ પુણ્ય જોઈએ છે. આ કેમ બને? નાના બાળકોને સુંદર વાર્તાઓ કહેવી. ગુરુજી કેવી સુંદર વાર્તાઓ કહેતા! વાર્તાઓ કહેવા જતી વખતે પ્રેમથી ભરેલું માતૃહૃદય લઈને જવું. તેમને ચાહનારા માણસોને ઓળખવાનું બાળકો બરાબર જાણે છે. માનું હૈયું પામવાનું શીખવા માટે બાળકોને શિબિરમાં જવું નથી પડતું. શું આપણે કંઈ જ કરી શકીએ નહીં? બીજું કંઈ તો આપણે કરતા નથી. પણ ગુરુજીએ આટલું સુંદર લખ્યું છે તે આપણે વાંચીય શકતા નથી?

ગુરુજીના ધર્મનો ભાર આપણાથી ખમાતો નથી એ આપણી કચાશ:

ગુરુજી ગયા. તેમને જવા જેવું લાગ્યું. તે ગયા. તેનાથી અનેક લોકોએ હાશ પણ અનુભવી હશે. કારણ કે ગુરુજી જેવા માણસોને આપણે ખમી શકતા નથી. પ્રેમની ધાક સંતાપદાયી હોય છે ગુરુજી જેવાનો ધર્મ આચરવો મુશ્કેલ હોય છે.

અત્રેએ એક પ્રસંગ કહ્યો હતો. અત્રે અને સાને ગુરુજી એક પ્રવાસમાં સાથે હતા. અત્રેની ટિકિટ પ્રથમ વર્ગના ડબ્બાની. પણ ગુરુજી ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં બેઠા એટલે અત્રેને પણ ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં બેસવું પડ્યું. ત્રીજા વર્ગના ભીડવાળા ડબ્બામાં એવી નીતિ હોય છે કે માણસોને એક વાર જગ્યા મળી જાય એટલે પછી નવા સ્ટેશને ડબ્બામાં ચઢવા પ્રયત્ન કરનારા લોકોને જગ્યા નહીં હોવાનું કહેવું. પણ સાને ગુરુજી બાપડા ડબ્બામાં ચઢેલા નવા મુસાફરોને કહે: 'આવો, આવી જાઓ ભાઈ, બેસીશું કંઈક કરીને...' અત્રેએ કહ્યું: 'બીજાં માટે ખસતાં ખસતાં અમે એવી જગ્યાએ પહોંચ્યા કે જ્યાં બેસીને પ્રવાસ કરવાનું અશક્ય હોય.' પછી અત્રેએ ગુરુજીની વિદાય લીધી અને તેઓ (અત્રે) પ્રથમ વર્ગના ડબ્બામાં જઈને બેઠા. આપણે પણ 'ફર્સ્ટ ક્લાસ'માં જ બેસવા માગીએ છીએ. ગુરુજીનો આ ધર્મ આપણાથી કેમ કરીને ખમી શકાય?

ગુરુજીના સાહિત્યમાં માત્ર કાવ્યમાં જ જોવા મળે તેવું પ્રકૃતિદર્શન નથી. તેમણે વિજ્ઞાનની ઉપાસનાને પણ ઘણું મહત્ત્વ આપ્યું છે. ગુરુજીએ કહ્યું છે: 'વિજ્ઞાનગ્રંથોના અનુવાદો કરો. તમને પ્રતિશબ્દ ન મળે તો ઑક્સિજનને ઑક્સિજન કહો, કાર્બનને કાર્બન કહો. પણ વિમાન શી રીતે ઊડે છે, લોકો આકાશ સુધી શી રીતે પહોંચ્યા — તે બધું છોકરા-છોકરીઓ સુધી પહોંચાડો, તેમને સમજવા દો.

માને સ્તનની વેદના થતી નથી. બાળકને કેટકેટલું ધવડાવું એમ તેને થાય છે. આવું ખેંચાણ ગુરુજીના સમગ્ર વાઙ્મયમાં છે. યુવાનોએ તે વાંચવું જોઈએ. ખરીદીને વાંચવું જોઈએ.

- અનુ. **સંજય ભાવે, અનામિકા ઓઝા**

જીવવામાં જ જિંદગી છે. એને હંમેશાં ચોળીને ચૂંથ્યા કરવામાં નહીં.

ઇઝાબેલે એડ્જાની

ચરિત્રસંકીર્તન

અધ્યાત્મની ઉષા મુક્તાબાઈ

દર્શન ધોળકિયા

'કાળ અનંત છે અને પૃથ્વી વિશાળ છે ' — એ ભવભૂતિ વિધાન પ્રમાણે જગતના વિશાળ પટ ઉપર અનેક લોકોએ જુદા જુદા ક્ષેત્રોમા પોતપોતાની કળા વિભિન્ન અને ઉમદા રીતે પ્રગટ કરીને ઈતિહાસને વિભૂષિત કર્યો છે કાળના અનંત પ્રવાહમા થોડા સમય દરમિયાન આવીને કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતાની અમીટ છાપ છોડી જતી હોય છે, કેટલીક વ્યક્તિઓનુ નામ તેના યુગ સાથે જોડાઈ જતુ હોય છે અને કેટલીક વ્યક્તિઓ સમય સાથ શાશ્વત રીતે સંકળાઈ જતી હોય છે ત્રીજા પ્રકારની વ્યક્તિઓ માટે આપણે ત્યા 'અવતાર' શબ્દ વપરાય છે

'અવતાર' શબ્દનુ વિભાગ આ રીતે કરવામા આવ્યુ છે તૄ તરતિ તરવુ તૄ ધાતુને 'अव' ઉપસર્ગ લાગતા अवतरति શબ્દ બને છે, જેનો અર્થ 'નીચે ઊતરવુ' એવો થાય છે એના પરથી નીચે આવનાર વ્યક્તિ તે અવતાર એવો એનો અર્થ કરવામા આવે છે ધરતી પર જન્મ પામીને જે વ્યક્તિ ક્રમિક રીતે વિકાસ ભણી ગતિ કરે છે તે 'યાત્રી' છે, 'અવતાર' નથી 'અવતાર' તો તે છે જે કશુક વિશેષ લઈને જન્મ્યો છે કૃષ્ણ આવી વ્યક્તિઓ વિશે 'યોગભ્રષ્ટ' એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે મહારાષ્ટ્રના મહાન સંત તુકારામ પણ કહ્યુ છે आम्ही वैकुंठवासी। आलो याची कारणासी॥ 'અમે વૈકુંઠવાસી છીએ અમે ઉપરથી નીચે આવ્યા છીએ ' 'નીચે આવવુ' અહી શ્લેષમા કહેવાયુ છે સામાન્ય મનુષ્ય નીચેથી ઉપર જવુ પસંદ કરે છે, અવતાર, ઉપરથી નીચે આવવુ તેનુ કામ સૌને સમાન બનાવવાનુ, તેનો મંત્ર सहनौभुनक्तु' ના તેનુ કાર્ય આથી જ તો અવતારકૃત્ય અવતારના ચમત્કાર સાથે કોઈ સંબંધ નથી તે તો મનુષ્યને 'સ્વ' સાથે જોડે છે દરેક અવતારની મુદ્રા મૌલિક હોય છે, કેમ કે યુગની આવશ્યકતા સાથે અવતારનુ કાર્ય સંકળાયેલુ હોય છે આથી જ દરેક અવતારને ઓળખવામા સમાજ થાપ ખાઈ જતો હોય છે પોતાની વૈચારિક મૌલિકતાને કારણે દરેક અવતાર કદી વાસી બનતો નથી કહેવો હોય તો દરેક અવતારનો આ ચમત્કાર કહી શકાય

મધ્યકાલીન ભારતમા એકનાથ આવા કેટલાક અવતારી વ્યક્તિત્વો ધ્યાન ખેંચે છે મહારાષ્ટ્રના મહાન સંત નારી મુક્તાબાઈ આ સંતોમા અગ્રીમ સ્થાન ધરાવે છે આમ, તો મધ્યકાળમા સ્ત્રી સંતોએ પોતપોતાની રીતે ભક્તિમાર્ગ પ્રબોધ્યો જ છે પણ તેમની વાણીમા સ્ત્રીસહજ લજ્જા, કોમળતા, ઈશ્વરને પ્રિયતમ ગણીને આરતભરી ને કચાટ-તિતભર પ્રાર્થનાના જે ભાવો જોવા મળે છે તેનો મુક્તાબાઈમા મહદ્અંશે અભાવ પ્રવર્તે છે મુક્તાબાઈની વાણીમા જ્ઞાનાગ્નિ, ધગધગતો વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો છે તેમની રચનાઓ પ્રાર્થના કે પ્રીતમ સાથેની ગુજગોષ્ઠિ નથી પણ સત્યાનીનુ કર્તૃત્વ, જીવ અને બ્રહ્મ વિશેની સમજ વગેરેને વ્યક્ત કરતી ગભીર વાણી છે આથી, આખીય સંત પરંપરામા મુક્તાબાઈ ધ્યાન ખેંચતા સ્ત્રી સંત બની રહે છે

મુક્તાબાઈને બાલ્યાવસ્થાથી જ નાથસંપ્રદાયની દીક્ષા મળી છે તેમના પૂર્વજો પૈઠણથી ચાર કોસને અંતરે ગોદાવરીના ઉત્તર

તીરે આવેલા અપેગૉવ નામના ગામના કુલકર્ણી અર્થાત્ તલાટી હતા. આ પૂર્વજોના અગ્રજ હરિહર પંત. હરિહરના વંશમાં ત્ર્યંબક પંત થયા. તેમની ઉત્તરવયમાં તેમના પર નાથસંપ્રદાયના પ્રધાન આચાર્યોમાંના એક એવા ગોરખનાથની કૃપા થયેલી. નાથસંપ્રદાયના મૂળ પુરુષ આદિનાથ શંકર ને એમના શિષ્ય ગોરક્ષ. ગોરક્ષના ગૈતીનાથ. આ પરંપરાની કૃપા મુક્તાબાઈના પૂર્વજોને મળી.

ત્ર્યંબક પંતના પૌત્ર વિઠ્ઠલ પંત તે મુક્તાબાઈના પિતા. વિઠ્ઠલ પંતમાં પણ બાલ્યાવસ્થાથી જ વૈરાગ્યનું પ્રાચુર્ય હતું. તેમ છતાં આળંદીના કુલકર્ણી સિધો પંતની પુત્રી રુક્મિણી સાથે તેમણે સંસાર ગ્રહણ કર્યો. સંસારમાં રહીને વૈરાગ્ય સેવતા વિઠ્ઠલને સંતાનપ્રાપ્તિ ન થવાથી સંન્યાસ લેવાની મનમાં રહેલી ઇચ્છા તેમણે પત્નીને જણાવી પણ સંતાનપ્રાપ્તિ વિના તેમનું ચાલ્યા જવું તેમના શ્વસુર તેમ જ પત્નીને અનુચિત જણાયું. એક વાર અનાયાસે સ્નાન કરવા માટે શ્વસુર તરફથી મળેલી 'જાઓ' એવી આજ્ઞાને સંન્યાસ માટે ઉચિત ગણીને વિઠ્ઠલે કાશી ભણી પ્રયાણ કર્યું; જ્યાં કબીરના ગુરુ ગણાતા સ્વામી રામાનંદની કૃપા વિઠ્ઠલને મળી. તેમણે કાશીમાં જ સંન્યાસ ધારણ કર્યો.

વિઠ્ઠલના ગૃહત્યાગ પછી તેમનાં પત્ની રુક્મિણીએ પણ વૈરાગ્યમાં મનને જોડીને તપશ્ચરણનો પ્રારંભ કર્યો. બાર વર્ષના ગાળા પછી સ્વામી રામાનંદનું વિઠ્ઠલના ગામમાં આગમન થયું ત્યારે એક સંન્યાસી ગણીને રુક્મિણીએ તેમને પ્રણામ કરતાં સ્વામીજીએ તેમને પુત્રવતી થવાના આશીર્વાદ આપ્યા. રુક્મિણી પાસેથી તેની કથા સાંભળીને રામાનંદે કાશી જઈને પોતાના શિષ્ય બનેલા વિઠ્ઠલને ફરીથી સંસારમાં જોડાઈ સંતાનપ્રાપ્તિ કરવાનો આદેશ આપતાં જણાવ્યું કે આ જ તેમની નિયતી છે.

ગુરુ આજ્ઞાને સ્વીકારીને સંસારમાં પાછા ફરેલા વિઠ્ઠલ પંતના સંતાનોએ માત્ર માતાપિતાના ઘરમાં જ નહીં પણ સમગ્ર સંસારમાં અજવાળું પાથરી નાખ્યું. આ સંતાનો તે અનુક્રમે નિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનદેવ, સોપાનદેવ ને મુક્તાબાઈ. મુક્તાની રગેરગમાં વહેતો જ્ઞાનાગ્નિ તેના જન્મ પહેલાં જ ગોઠવાયેલી આ ભૂમિકા જોતાં સહેજે સમજાય છે. મુક્તાબાઈનું અવતારી વ્યક્તિત્વ પણ તેમાં કારણભૂત હતું જ. આ બંને કારણોને લઈને મુક્તાના દર્શનમાં આગવી મહોર ઊપસી આવી.

સંન્યાસીમાંથી સંસારી બનેલા વિઠ્ઠલ પંતને ભાગે અનેક પ્રકારની સામાજિક કસોટીઓ વેઠવાનું આવ્યું. તેમાંથી બચવા માટે વિઠ્ઠલે પરિવાર સહિત ગામ છોડીને ત્ર્યંબકેશ્વરમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાં એક સમયે વાઘને જોવાથી ગભરાયેલા વિઠ્ઠલે બાળકોને એકઠાં કરીને તેમનું રક્ષણ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા. તે દરમિયાન વિઠ્ઠલના મોટા પુત્ર નિવૃત્તિનાથ સૌથી છૂટા પડીને રસ્તો ભૂલી જવાથી અંજની પર્વતની ગુફામાં પહોંચ્યા જ્યાં તેમને ગોરખનાથના શિષ્ય ગૈતીનાથનાં દર્શન થયાં. ગૈતીનાથે આ કોમળ બાળક ઉપર પોતાની કૃપા વરસાવીને તેમને 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' ના મંત્રથી દીક્ષિત કર્યા. આ સમયે નિવૃત્તિની ઉંમર માંડ દસ વર્ષની હતી! ઘેર પાછા ફરેલા નિવૃત્તિએ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન લઘુબંધુ જ્ઞાનેશ્વરને આપ્યું. પાછળથી સોપાન ને મુક્તા પણ નિવૃત્તિનાં શિષ્યો બન્યાં. આમ, જીવનના ઉષઃકાળમાં જ મુક્તાનો પંથ અધ્યાત્મ ભણી તેને દોરી ગયો.

બાલ્યાવસ્થાથી જ આ બાળકોનાં આંતરચક્ષુ તો ખૂલી ગયાં પણ તેમનું જ્ઞાન કેવુંક પરિપક્વ છે તેની પરીક્ષા કરવા માટે ઘેરી સામાજિક

વિષયમતાઓ પણ તેમની સામે આવીને ઊભી રહી ગઈ મન્યાનીના નતાનો હોવાને કારણે લોકોએ તેમના સતત બહિષ્કાર કર્યો ત્ર્યબકેશ્વરના પડિતોએ વિઠ્ઠલપતની સમક્ષ બાળકોન યજ્ઞોપવિત આપવાનો અસ્વીકાર કરીન તમને દેહાતનુ પ્રાયશ્ચિત્ત સૂચવ્યુ પોતાને કારણ બાળકોને બ્રાહ્મણત્વથી વચિત રહેતા જોઈન વિઠ્ઠલ પતે દહાતનુ પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારવાનુ નક્કી કર્યું તેમ જ પ્રયાગ જઈને ગગા નદીમા દહવિસર્જન કર્યુ પતિની સાથ પત્ની રુક્મિણીએ પણ મૃત્યુને સ્વીકાર્યું માતાપિતાના મૃત્યુથી જગતના આશ્રયરૂપ બનનારા ચાર બાળકો એ સમયે તો નિરાશ્રિત બન્યા

મુક્તાબાઈની વાણીની કથા તેમને જનનમાજના તો ખરા જ, સાથોસાથ જ્ઞાનીજનોના પણ ગુરુ ઠેરવે એવી સક્ષમ છે એમની વાણીમા ઉપદશ ભાગ્ય જ છે, માત્ર જ્ઞાનદવ ને ચાગદવ નાથના એમનો સવાદ જ મળે છે, જેમા એમનુ જ્ઞાની કવયિત્રી તરીકેનુ વ્યક્તિત્વ ઊપસ્યુ છે નાથ સપ્રદાયના યોગીઓ વૈશ્વિક ઊર્જાની ઉપાસના પોતાના શરીરમા જ કરતા હોય છે અહમ્‌ને ગાળીને સ્વત્વની શોધ કરવાને તેઓ મહત્ત્વ આપે છે તેમની આ સાધના ભક્તિની નહી પણ જ્ઞાનની પરિભાષામા પ્રગટ થાય છે મુક્તાબાઈની ભાષા આ પ્રકારની છે

મુક્તાબાઈના ગુરુ નિવૃત્તિનાથ છે એવુ તેમણે જ નોંધ્યુ છે તેઓ કહે છે 'મને નિવૃત્તિએ સાવધાન કરી છે મારા ગુરુએ મને એક તત્ત્વનો (અર્થાત્ હરિનો) ઉપદશ આપ્યો છે મ અભેદને ભેટ્યો છે, મને મુક્તિ મળી છે નિવૃત્તિએ મન પ્રાપ્તિની પ્રાપ્તિ ને નિવૃત્તિની નિવૃત્તિ કરાવી છે' તે સમયની સામાજિક લોકવાયકા પ્રમાણે મુક્તાબાઈએ લગ્ન ન કરવા પાછળનુ કારણ તેમનો સામાજિક બહિષ્કાર હતો પણ મુક્તાની વિચારધારાને સમજ્યા પછી આ પ્રકારની લોકવાયકા વ્યર્થ જ ઠરે છે

નિવૃત્તિના ત્રણેય શિષ્યો — જ્ઞાનદેવ, સોપાન ને મુક્તામા મુક્તા સૌથી વધુ અધિકારી જણાય છે આ વાતની સાક્ષી તાટીના અભગોનો પ્રસગ પૂરે છે એક સમય ભિક્ષા લેવા નીકળેલા જ્ઞાનદવન લોકોએ ઉપેક્ષિત કરીન ભિક્ષા ન આપી ત્યારે ઉદાસ થયેલા જ્ઞાનેશ્વર રિસાઈને મિલ્ક બેટમા ભોયરા જવી ઓરડીમા બેસી ગયા નિવૃત્તિને તેમની ચિંતા થતા ત્રણે ભાઈ તેમની શોધમા નીકળ્યા 'જોગીનુ સ્થાન જોગટા જાણે' એ ન્યાય મુક્તા તેમને ખોળી શક્યા ને જ્ઞાનદવ પાસે જઈને તમને દ્વાર ખોલવાની વિનતી કરતા જ સવાદ કર્યો ત 'તાટીના (ઝૂપડી) અભગ' તરીકે જાણીતા છે જ્ઞાનદવન સમજાવતા મુક્તાએ જણાવ્યુ 'કે જ્ઞાનશ્વર, સાધુ મોટા મનનો હોય છે તે દુનિયાના અપરાધોને સહન કરે છે જગતરૂપી પટના બ્રહ્મરૂપી દોરા પરોવાયેલો છે તમ કોન ધમકાવશો? જો આપણે સૌ એકમાથી ઉત્પન્ન થયા છીએ તો પછી તેમનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી લોકોએ આપણન માન આપવુ જોઈએ અને આપણા પરમાર્થ જાહેર થવો જોઈએ એવી ઈચ્છાનો ઢોગ બધ કરીને બારણુ ખોલો આ દુનિયામા તમે એક જ સાધુ નથી 'હુ સાધુ છુ' એવી માન્યતા પણ માયા છે આ માયાનુ અસ્તિત્વ નહી રહે ત્યારે દુનિયા બ્રહ્મરૂપ થશે આપણે માટે પ્રાણીમાત્ર પૂજ્ય છે જીભ દાતમા ચવાઈ જાય તેથી કાઈ દાત તોડી પડાય છે? પહેલા લોખડના ચણા ચાવવા પડે પછી જ બ્રહ્મ પર નાચી શકાય કલ્પના અને ઉપાધિનો ત્યાગ એ જ સાધુની સમાધિ છે પક્ષી આકાશમા ગમે તેટલુ ઊડે તોપણ એના પગ નીચ હોય છે મન જ (આખરે તો) બધી

અને એમના જીવનમાં એવી અદ્‌ભુત ઘટના બની કે જાતિ-જ્ઞાતિએ ભિન્ન એવી બે જાતિઓ-વૈશ્ય સુતાર અને રબારી શાસ્ત્રસંપ્રદાયની સરજૂ ગાયક બની.

સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠાના ઝરિયાવાડમાં જાલણનો પરસોત્તમ મહેતા અને ગંગાબાઈના ઘરે એક સાધુના આશિષથી બાળકનો જન્મ થયો. પાંચ વર્ષ પાછા ફરેલા સાધુએ બાળકનું નામ 'જલણ' એટલે કે ઉચ્ચારમાં જાલણ પાડ્યું અને હસ્તરેખા વડે જાણ્યું કે એને બારમે વર્ષે સર્પદંશથી મૃત્યુની ઘાત છે. આમાંથી જાલણને ઉગારવા માટે સાધુ જરિયાવાડામાંથી પોતાની સાથે માનસરોવર લાવ્યા અને ત્યાંની દેવી મંદિરના પૂજારી સારે રાવળને સોંપ્યો. સારે રાવળે જાલણને સામવેદ અને તેના ગાનનું શિક્ષણ આપ્યું. બારમે વર્ષે નીલકમલ તોડવા જતાં જાલણને સર્પદંશ થયો. ગુરુ સારે રાવળે સાધુને બોલાવ્યા. સાધુએ માતાને વિનંતિ કરી જાલણને ઝેર મુક્ત કરાવ્યો. સામગાનનું શિક્ષણ પૂર્ણ કરી પાંચ શંખ, મોર અને હંસ કાવડમાં લઈ સૌરાષ્ટ્રમાં આવવા નીકળ્યા. માતા પાર્વતી પણ જાલણની વિનંતિથી પાછળ પાછળ સાથે આવ્યાં પરંતુ શરત કરી કે જાલણે શંકા કરી પાછળ ન જોવું. જાલણ સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠે પોતાના ગામ નજીક આવ્યો અને પ્રભાત થતાં પૂર્વ દિશા ઝળહળી ઊઠી. જાલણને લાગ્યું કે પોતાની પાછળ પણ તે જ છે. પાછળ જોયું તો માતા પાર્વતી તેજ પુંજ રૂપે દરિયા પર આવતાં હતાં. શરતનો ભંગ થતાં માતાજી પાછાં માનસરોવર ગયાં પરંતુ જાલણની વિનંતિથી એમણે વચન આપ્યું કે પોતે જાલણ બોલાવશે ત્યારે આવશે પરંતુ બોલશે નહીં, મૂક રહેશે.

જાલણ સાંગાવાડી ટેરી ગામ પાસે વડ પર કાવડ ટેકવીને વાવમાં સ્નાન કરવા ગયો. રમત કરતાં આવી પહોંચેલા રબારીના છોકરાઓએ જિજ્ઞાસાથી કાવડ નીચે ઉતારી કરંડિયો ખોલતાં શંખ જમીન પર વેરાયા, હંસ ઊડીને માનસરોવર ચાલ્યો ગયો અને ઊડવા જતાં મોરને રબારીના કૂતરાએ મારી નાખ્યો. જાલણ પાછો ફર્યો અને પવિત્ર પ્રતીકોની અવદશા જોઈ પશ્ચાત્તાપથી અન્નજળનો ત્યાગ કરી બેઠો. રબારીઓ આવ્યા. એમણે માતા ચામુંડાનું આહ્‌વાન કરીને અમૃતકુંભ પ્રાપ્ત કર્યો અને મોરને સજીવન કર્યો. મોરને ઊડી જતા રોકવા રબારીઓએ પીંછાં પકડ્યાં.. મોર પીંછા મૂકીને ઊડી ગયો. રબારીઓની વિનંતિથી જાલણે સાંગાવાડી ટેરીમાં મમ્માઈ માતાના આદિ મઢની સ્થાપના કરી અને તેમાં શંખ, હંસનું પ્રતીક અને મોરપીંછની માતાજીની પજની સ્થાપના કરવામાં આવી. વૈશ્ય સુતાર અને સોરઠિયા રબારીઓ જાલણના અનુયાયી બન્યા. જાલણે એમને સામગાનની પદ્ધતિથી સરજૂ-ગાન શિખવાડ્યું. જાલણની સમાધિ પછી આ મઢની સેવા એના કાંટેલિયા કુટુંબના ફોઈના દીકરાના વંશે સંભાળી અને તે પછી પ્રશ્નાવડા અને સુતરેજ ગામના મઢ સ્થપાયા.

આ કથા મળતાં અમુક જ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં અને ભિન્ન એવી બે જાતિજ્ઞાતિમાં સરજૂ ગાનની પરંપરા કેવી રીતે આવી તેની વિગતો મળી ને સાથે જ જાલણની સમાધિના ઓટલામાંથી મળેલા લેખમાં ઉત્કીર્ણ સંવતને આધારે આ ઘટના ઈ. ૯૬૨, અર્થાત દશમી સદીની છે એનો આધાર પણ મળ્યો. ગુજરાતી ભાષાના જન્મ પૂર્વે અપભ્રંશ કાળથી જ સરજૂ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત બની, એને અન્ય પ્રમાણોથી ચકાસવી પડે. આ માટે વિવિધ જાતિઓના સૌરાષ્ટ્રમાં આગમન અને વસવાટના ઇતિહાસની ચકાસણી કરવી જરૂરી બને. વૈશ્ય સુતાર અને સોરઠિયા રબારીઓનું આગમન અને વસવાટ દશમી સદીમાં થઈ

ચૂક્યાં હતાં તેથી આ સમયને આધાર મળતો હતો. ભોપા રબારી ૧૮મી સદીમાં જામ રાવળ સાથે આવ્યાનું સ્વીકારતા, ઓખા-મંડળના ભોપા રબારીઓએ આ પરંપરા સોરઠિયા રબારી પાસેથી લીધી હોય અથવા તો જામ રાવળ સાથે ભોપા રબારીઓના જેસો, સેજો, ગોબર અને જગો સાથેના ૩૦૦ જેટલા માણસો કચ્છમાંથી આવ્યા, એ પહેલાં પણ ભોપા રબારીના કેટલાક કુટુંબોનો વસવાટ સોરઠિયા સાથે હોય, એવો પણ સંભવ લાગ્યો.

આ બધી વિગતોની ચકાસણી માટે સ્થળ મુલાકાત અને ક્ષેત્રકાર્ય જરૂરી બનતાં ૧૯-૧૦-'૯૬ શ્રી નાગજીભાઈ દેસાઈની, રાત્રે શ્રી કરશનભાઈ પઢિયારની અને ૨૦-૧૦-'૯૬ના રોજ રબારીઓની મુખ્ય જગ્યા વડવાળી, દૂધરેજની મુલાકાત લીધી અને તે પછી હાથીજણ પૂ. લાલજીબાપુનો, મણિનગર ડૉ રાવલનો સંપર્ક કર્યો. ડિસેમ્બર '૯૬ના છેલ્લા અઠવાડિયામાં પરમમિત્ર પ્રિ નરોત્તમ પલાણની સહાયે પોરબંદરથી માધા સુધીનો પ્રવાસ ખેડ્યો ને આ વિસ્તાર જોયો, ચિત્રકાર-કવિ સરજૂ તજ્જ્ઞ શ્રી દેવજીભાઈ વાજાને મળી બધું દર્શાવ્યું આમ ઘણું ઘણું મળ્યું પરંતુ ખાસ મહત્ત્વનું હતું, જાલણની કથાનું બીજું કોઈ પ્રમાણ મળે છે ખરું? એની ખોટ પૂરી દીધી શ્રી કરસનદાસ પઢિયારે એમણે ત્રણસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલા જૂનાગઢના ચારણ કવિ જેઠા અમરા ઊઠાચની આ પ્રસંગ આલેખતી ચારણી છંદની રચના આપી આ કવિ પોતે મમ્માઈ માતાના ભક્ત છે. અને કવિ શુ છે તે અતે જોવા જેવુ છે, કવિ આ રચીને માગે છે અંતે મનની મોજ! આ કવિતા અહીં આપી છે

દોહો

પ્રેમાણી તારાં વચન, ખંડમાં ખોટા નોય
જવારે જવાબ હોય, તુરત તુંહારા તોતળા! - ૧

ગીત-જાંગડું

આદ્યિા શક્તિ કમળથી ઊપની, કેતરાં જોગણી રૂપ કીધાં
જળાબોળ માંહેથી અલખને જગાડ્યા, લાર બ્રહ્મ ઈશને સાથ લીધા
પોયરણા પાન પર ચાર દેવ પ્રપાણ્યા, ધરાવણ આભ તે દન્ન ધરિયો
પ્રમાણે આભને રચાવી પ્રથમી, કનકરો થંભ તે મેરુ કરિયો - ૧

સુવાણ રી શિખર પર હિંડોળો શોભતો, શક્ત માતા ઘણાંદિન શેલી,
ફૂલ-ફળ-વૃક્ષ સુધાફળે નવે રસ, કુંપતણી અમ્રાવતી કરી કેલી,
તુંહારા મોલ તે ધન્ય મા તોતળા! ઈન્દ્ર પણ દોટંકા દ્વાર આવે
ઝૂથ ને નગારાં ગરજજે ઝાલરું, નારદં દે ટંકા જ્ઞાન ગાવે - ૨

અનંતા પ્રવાસે મેરુથી ઊતરી, ઓતર દિસ માનસર નીર આયા,
પ્રભાતે નીર લઈ ચરણામ્રત પામીએ, કનકમય દેવકૂળ હોય કાયા
શાખે રાવળ તણો ઝાલીઓ શેલકો, ભવાની ઝાલિયો લીઓ ભેળો
ઉતારી સમંદર વચન એક આપિયું, માસ આસો નવરાત્ર મેળો - ૩

બેટ શંખોદ્ધાર ગામ જે દ્વારકા, નિરમળે ગોમતી ઘાટ નાયો
હંસ ને મોર લઈ ઝાલિયો હાલિયો, લાભમાં શંખ તે ચાર લાયો.
પોર જે નવી ને માધવપર પરહરી, આપ રા વતન ત્રઠ આપ આયો,
સાંગાવાડે આવિયો ત્યાં દશ્યું સૂઝિયું, વેરાણે ઊભી તે પંથ વળિયો. - ૪

દેવલપર બંદર ને ગામ જે દિવાસુ, માનીઅલ માતરો વૈશ મળિયો,
કાવડને ઉતારી ઝાડમાં કંડારી, આપ રે વતન તે આપ આયો.
માત ને પિતાએ વધાવ્યો મળીને, ગ્રહણીએ ઘરોઘર મંગળ ગાયો.
રમતા કાવડ્યે આવિયા રબારી, માનિયું કંડમાં હશે માયા - ૫

પંચ મળી કંડિયો ઉઘાડ્યો પરમ તે, ધ્યાનમાં શકત રો તદન ધરિયો,
હંસ જે હતો તે માનસર હાલિયો, મોરને કૂતરે અઠે માર્યો.
બાળ બુઢ્ઢા મળી કર્યો બહુ બળાયો, ગોવાળિયા આવિયા સરજ ગાતા,
અમીનો કુંભ લઈ ચામુંડા આવિયાં, મોરને જીવતો કર્યો માતા. - ૬

સાંભડો ચાવડો આવિયો સાંભળી, ઊલવો છેલાણો તેથ આયા.
શાખ વીશોતેરની સાથ ઘે બ્રહ્માણી, લાભમાં શંખ જેચાર લાયા.
પ્રથમ રો શંખ તે ચોરવાડ પૂજિયો, બનાયો શિડોકર મઢ્ઢ બીજો,
ચમર ને શંખ લઈ છેલાણો હાલિયો, તખત રો લોજ તે મઢ્ઢ ત્રીજો. - ૭

લોજ રો મઢ્ઢ તે વૈકુંઠ સો લેખિયો, ઈંદર રા મોલ રી સેવ એવી,
સતજુગ તણી જે રીત છે છેલાણો, દેવના સરીખો ભૂવો દેવી.
ચોથા એ મઢ્ઢ પર ભવાની ચાલિયા, બળેજે પરચો અધિક બાઈ,
આદ ને અનંતો ભૂવો છે ઊલવો, અવિચળ થાપિયો તેં જ આઈ! - ૮

ચાર મઢ ચાર તે ભૂવા પાટે ચડે, ચૌદિશે માતની ધજા ચાલે,
નાગ રો ડંશ તે જરે લોપે નહીં, પીંછીએ વાસંગ રા ઝેર પાલે,
શાખ બીશો તેરી નાત આવે સર્બે, છત્રપતિ લળિ લળિ પાય લાગે,
પાંચમો મઢ્ઢ તે ઓડદર પ્રગટીઓ, તખત છાયા દથી પાસ તીરે. - ૯

સવાર્યે ચડાવે કમળ ને પાતરી, અગર રા ધૂપ ને દીપ આગે
અમ્મરા તણો સુત તોનળા આગળે, માત રા અવિચળ વેણ માગે,
કવત કંદ ઊહાચ જેદો કહે, તોતળા આવિયો શરણ તોરી,
ચાર જુગ તણી વાત કરી છે ચારણે, માંજ દે ભવાની કવિ માગે. - ૧૦

વ્યાસંગ

ગુજરાતની રાજપૂત કલા

નરોત્તમ પલાણ

કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને તળ ગુજરાત સહિતનું આજનું ગુજરાત, કલાસમૃદ્ધિની નજરે ભારતના અન્ય બધા જ પ્રદેશોની તુલનામાં સમૃદ્ધ છે, જ્યારે કલાવિવેચનની બાબતમાં તેનો ક્રમ ઘણો પાછળ ઊતરી જતો જણાય છે.! ઉત્તર પ્રદેશ, બંગાળ અને કર્ણાટક પોતાની સમૃદ્ધ કલાપરંપરા અને વિવેચનથી મોખરાનાં સ્થાનો ધરાવે છે. સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, સંગીત, સાહિત્ય અને સાહિત્ય જેમાં વ્યક્ત થાય છે તે ભાષાના સંખ્યાબંધ (કદાચ હજારો) નમૂનાઓ ગુજરાતમાં પ્રાપ્ત હોવા છતાંય એના અભ્યાસ પરત્વે સંપૂર્ણ બેધ્યાન અને બેજવાબદાર વલણ આપણે ધરાવીએ છીએ. આશ્ચર્ય થાય એવું છે કે સમગ્ર ભારતનું જૂનામાં જૂનું સ્થાપત્ય, (હડપ્પા અને મોહેંજોદડોની પણ પૂર્વેનું!) કચ્છના ધોળાવીરામાં ઉપલબ્ધ થાય છે પણ એના વિશે ગુજરાતી વિદ્વાનો ચૂપ છે! ભારતભરનું હાલ હયાત પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મંદિર, ગુજરાત રાજ્યના જામનગર જિલ્લાના ગોપ ગામમાં આવેલું છે, પણ એના વિશે એક અમેરિકન લેડી - જેનું નામ સારા સોસ્તોક છે, પ્રકાશ ફેંકે છે પણ આપણી યુનિવર્સિટીઓ બેધ્યાન છે! ભારતની પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં સંગીતનો સૌ પ્રથમ ગ્રંથ આપનાર ગુજરાતી ભાષા છે પણ એની નોંધ ક્યાં? ગૌરવ ક્યાં? જૈનસંગ્રહોમાં ભાષા અને સાહિત્યના અનેક પ્રાચીન નમૂનાઓ ગુજરાતમાં છે, તેમ ચિત્રકલાના નમૂનાઓ પણ છે, છતાંય એનો ઊહાપોહ નથી! શિલ્પના વિષયમાં ભારતમાં વિકસેલી બધી જ પરંપરાઓના અંશો, તથા તેનાં વિશિષ્ટ મિશ્રણો ગુજરાતમાં જેટલાં છે તેટલાં અન્યત્ર નથી અને છતાંય આપણે કલાવિહીન છીએ! ખાસ કરીને આપણો શિક્ષિત વર્ગ, ગામડાંઓના અભણ લોકોએ તો હજુ કલા સાચવી છે, પોતાના કંઠમાં, ત્રાજવા સ્વરૂપે ચામડીમાં અને ઘરની ભીંતોથી માંડીને ઘરનાં રાચરચીલાંઓમાં!

શિક્ષિત, અંગ્રેજી કેળવણીથી ઊભો થયેલો વર્ગ કદાચ સૌથી વધારે અજ્ઞાન છે, જેમાં આજના વિદ્વાનો, પ્રોફેસરો, શિક્ષકો અને સાહિત્યકારોનો સમાવેશ થાય છે મેઘાણીએ કરેલો લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્યનો સંગ્રહ ખરેખર તો આ મિત્રો માટે છે, આમવર્ગ તો એ જાણે છે અને એ વર્ગ તો હજુ આજેય સાક્ષર બન્યો નથી, મેઘાણી એના માટે વળી શું લખવાના હતા? મેઘાણીએ કંઠસ્થ સાહિત્ય વિશે જે કામ કર્યું તે ગુજરાતની કલાસમૃદ્ધિ વિશે - કોઈએ કરવા જેવું છે. જયમલ્લ પરમાર અને જોરાવરસિંહ જાદવ દ્વારા આ ક્ષેત્રમાં યત્કિંચિત્ કાર્ય થયું છે પણ આજના ગુજરાતના સઘળા પેટાપ્રદેશોનું પ્રતિનિધિત્વ રચાવું હજુ બાકી છે.

* * *

ગુજરાતની કલાપરંપરા ઘણો લાંબો ભૂતકાળ ધરાવે છે. લોથલ અને એની પણ પૂર્વેનું સિદ્ધ થવા જતું ધોળાવીરા - ગુજરાતની બધી જ કલાઓનું ઉદ્ગમ સ્થાન હોય એમ જણાય છે. ધોળાવીરાનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ નજીકના ભવિષ્યમાં ગુજરાતનું ગૌરવ વધારશે રાજકીય દષ્ટિએ એક આલેખ દોરીએ તો મૌર્ય, શુંગ, ક્ષત્રપ, ગુપ્ત અને મૈત્રક પછી - ઈ. સ.ની

નવમી સદીથી રાજપૂત રાજ્યોનો ઉદય થાય છે. આ રાજપૂત રાજ્યોમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં ચાવડા, સોલંકી અને વાઘેલા છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકુટો - રાઠોડ અને મધ્ય ગુજરાતમાં પરમારો છે. કચ્છમાં સમા, ફુલાણી અને જાડેજા છે, જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં ચૂડાસમા, જેઠવા, વાળા, ઝાલા, ગોહિલ, જાડેજા, વાજા, વાઘેર વગેરે છે. નાનામોટા આ રાજપૂત વંશોએ ઈ. સ.ની નવમી સદીથી તેરમી સદીના અંત ભાગ સુધી આજના સમગ્ર ગુજરાત પ્રદેશ ઉપર કુલ પાંચસો વર્ષ એકધારું રાજ્ય કરેલ છે.

રાજપૂત યુગનાં આ પાંચસો વર્ષમાં આજના ગુજરાતનું સ્વતંત્ર ઘડતર થયેલું છે. 'ગુજરાતી' એવી સ્વતંત્ર ભાષા પણ આ જ સમયમાં આવિર્ભાવ પામી છે અને રાજપૂતોના આશ્રિત ચારણ-બારોટ તથા અન્ય કવિ-લેખકો દ્વારા દૃઢમૂળ બની છે. ગુજરાતી ભાષાની તેમ જ તેના સાહિત્યની સ્વતંત્ર સરવાણીઓ જેમ રાજપૂત યુગમાં છે તેમ ગુજરાતની કલાસમૃદ્ધિનું સર્જન પણ આ યુગમાં છે. અલબત્ત, આજે કલાજગતમાં પરિચિત 'પશ્ચિમી શૈલી' આ યુગપૂર્વેથી ગુજરાતમાં આરંભ પામી ચૂકી છે. જૂનાગઢ, ખંભાલિડાની બૌદ્ધ ગુફાઓ, તળાજા - સાણાના બૌદ્ધ વિહારો વગેરે ઈ. સ.ની આરંભની સદીઓનાં છે, પણ એમાં સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતનું પ્રતિબિંબ છે. ગુજરાતની સ્વતંત્ર એવી ભાષા અને કલા રાજપૂત યુગથી છે અને એનો અભ્યાસ આપણને ગૌરવાંકિત કરે એવો છે.

ઈ. સ.ની નવમીથી તેરમી સદીનાં પાંચસો વર્ષમાં વિદેશી હુમલાઓ છે, અગિયારમીના આરંભે મહમદ ગઝનીએ કરેલો સોમનાથભંગ તો હજુ આજેય આપણી છાતીમાં દૂઝતો છે. એની જવાળી આજે પણ સોમનાથ ઉપર લખાતી નવલકથા આપે છે. આ સમયગાળામાં વિદેશી આક્રમણો છે, તેમ અંદર અંદરના ઝઘડા પણ છે. ઉત્તર ગુજરાત અને જૂનાગઢ જાણે કાયમી દુશ્મન હોય એમ ઇતિહાસ વાંચતાં જણાય છે. જોકે કલાપરંપરાની બાબતમાં બંને એકબીજાના ઋણી છે. ઉત્તર ગુજરાતના પાટણની બેનમૂન કલા સમી રાણકી વાવ, જૂનાગઢની રાજકન્યા ઉદયમતીના નામે બંધાયેલી છે, જેનો એક અંશ જૂનાગઢ-વંથલી વચ્ચેની ખેંગાર વાવ તરીકે આજે પણ હયાત છે.

રાજપૂત કલા, ભારતીય કલાપરંપરામાં પરાકાષ્ટા સમી કલા છે, જેણે પાછળથી મુઘલકલાના રૂપમાં વધારે નજાકતતા ધારણ કરી અને દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં તથા આગ્રાના તાજમહાલમાં જોનારને મંત્રમુગ્ધ કરી દે એવા સ્વરૂપમાં સ્થાઈ થઈ! આજના ગુજરાતમાં રાજપૂત કલાના અવશેષો - ખાસ કરીને મંદિરો અને મૂર્તિ સ્વરૂપે વિદ્યમાન છે. કિલ્લાઓ, તળાવો, કુંડો અને પગથિયાંવાળી વાવના રૂપમાં તેમ જ ગામગોંદરે ઊભેલા પાળિયાના રૂપમાં પણ એનાં દર્શન આપણે કરી શકીએ છીએ. આ ઉપરાંત રોજબરોજના વપરાશની ચીજો, વસ્ત્રાલંકાર અને ત્રાજવાં, કેશકલા વગેરેમાં પણ એની પરંપરા સચવાયેલી મળી આવે છે ખરી!

સદ્‌ભાગ્યે રાજપૂત કલાની ચર્ચા કરતા પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઘણા ગ્રંથો આપણી પાસે છે. આ કલાનો સૂત્રપાત કરનાર રસિક રાજવી તરીકે સુખ્યાત પરમાર રાજવી ભોજ છે. આ વિષયનો રાજા ભોજના નામે ચડેલો એક પ્રાચીન ગ્રંથ તે 'સમરાંગણ સૂત્રધાર' છે. આ ગ્રંથને અનુસરતો બીજો જે ગ્રંથ દોઢસો-બસો વર્ષ પછી લખાયો તેનું નામ 'અપરાજિત પૃચ્છા' છે. આ બંને ગ્રંથોએ કલાની જ સિદ્ધાંતચર્ચા કરી તેણે રાજપૂત કલાને સુસ્પષ્ટ સ્વરૂપ પ્રદાન કરેલ છે. આમ તો નવમી સદી જ

પરિવર્તનની નદી છે આદ્ય શકરાચાર્યજી જેવા ક્રાતિકારી આચાર્ય અને ભારત બહાર ઈસ્લામના પ્રવર્તક મહમદ પયગબર સાહેબ આ સમયગાળાના સતાનો છે ગુજરાતની કલા અને સસ્કૃતિને વૈષ્ણવી રગ આપનાર શ્રીમદ્ ભાગવત જેવો ગ્રથ પણ આ જ સમયમા રચાયો છે અરબઆક્રમણોથી મૈત્રક રાજ્યનો અત આવ્યો અને નાના નાના રાજપૂત રાજ્યોનો ઉદય થયો તે સાથે જ ભાષામા પરિવર્તન સધાયુ ગુજરાતી, હિદી વગેરે પ્રાદેશિક ભાષાઓ અલગ પડવા લાગી અને ખુદ લિપિમા પણ પ્રાદેશિક મરોડે દેખા દેવા માડી શબ્દભડોળમા અરબીફારસી શબ્દોનો ઉમેરો થવા લાગ્યો આ સમય રાજકીય પરિવર્તનનો જ નહી, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને ભાષાસાહિત્યકલા આદિથી સમગ્ર સાસ્કૃતિક પરિવર્તનનો કાળ છે

અગાઉ ગુપ્તકલાએ જે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી, સસ્કૃત ભાષામા મહાકવિ કાલિદાસ જેવા સમર્થ સર્જકો હતા તેના અનુગામી તરીકે રાજપૂત કલા આવે છે ગુપ્ત યુગની આમ કલાત્મક પણ પ્રમાણમા ઠીગણી આકૃતિઓ નવમી સદી પછી ઊચી અને પાતળી બને છે લોકગીતોમા મળતી 'પાતળી પરમાર્થ' આ યુગનો સકેત રચે છે મદિર સ્થાપત્યમા જે છદ્માવરણ અને ફાસનાકાર શૈલી હતી તે ધીરે ધીરે દૂર થવા લાગે છે અને તેનુ સ્થાન રેખાન્વિત શૈલી લે છે રેખાન્વિત શૈલીએ મદિરના તલદર્શનમા તેમ જ ઊર્ધ્વદર્શનમા આકર્ષક સ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યુ છે અત્યાર સુધી જે ચોરસ કે લબચોરસ હતુ તે હવે આજુબાજુના અલકરણોથી વૈવિધ્યવતુ બને છે આ કલાશૈલીએ સ્થળપનદગી ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે મદિરો જ્યા ત્યા નહી પણ નદી કે સમુદ્રકિનારે, પર્વતની ટોચે કે એવા વળાક ઉપર જ્યા પ્રકૃતિની રમ્યતા સાથે સવાદ સાધીને પરસ્પર ઉપકારક બની રહે તેવી રીતે બનાવવાનો આદર્શ રજૂ કર્યો છે 'કલા પ્રકૃતિથી ભિન્ન નથી' એવી એક ઉચ્ચ સમજ રાજપૂત કલામા પ્રવર્તે છે

મદિર સ્થાપત્યમા અલકરણ વધ્યુ છે, તેમ મૂર્તિકલામા પણ સુશોભન ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે આઠમી સદી સુધી ગળાનો હાર ગળા સુધી જ સીમિત હતો તે નવમી સદી પછી બે સ્તનની વચ્ચેથી છેક નાભિકમળ સુધી લબાતો બન્યો છે આનાથી હારના અલકરણનો અવકાશ વધ્યો તેમ જ સ્તન જેવા કુદરતી સૌંદર્યને ઉઠાવ મળ્યો છે ધ્યાન બહાર રહી જતુ આ અગ, રાજપૂત કલાની રસિકતાથી આખ અને હૃદયને ભરનારુ બન્યુ છે કટી ઉપરના વસ્ત્રો અને ઘરેણાઓએ કેડની પાતળી બાજુને ઉપસાવી છે તથા જે મૂર્તિઓ બહુધા સન્મુખ દર્શન હતી તે સાઈડ દર્શન અને ક્યાક તો નિતબપ્રદેશને આપણી સામે પ્રસ્તુત કરતી બની છે જુદા જુદા ભાવોની અભિવ્યક્તિ આમ તો ઘણા પ્રાચીનકાળથી ભારતીય કલામા આલેખન પામતી આવી છે, પરતુ રાજપૂત કલામા એનુ વૈવિધ્ય વધ્યુ છે અને ખાસ તો મિથુન શિલ્પોએ કલા અને રસિકતાના અતિ ઉચ્ચ શિખરો સર કર્યા છે મોઢેરા આનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે

જૈન મદિરો જે રાજપૂત કલાનો એક વિશિષ્ટ આવિષ્કાર છે તેણે મુખ્ય મદિરની આજુબાજુ નાના નાના મદિરો રચીને ચોવીશી જિનાલય, બાવન જિનાલય અને બોતેર જિનાલયની હેરત પામી જઈએ એવી રચનાઓ કરી છે ગુજરાતમા ચોવીશી જિનાલયનો ઉત્તમ નમૂનો કુભારિયાના જૈન મદિરો છે મુખ્ય મદિરની ફરતા ચોવીશ નાના મદિરો રચીને કલાના એક સકુલ સ્વરૂપને અહીં ચરિતાર્થ કરવામા આવેલ છે આવો જ અપૂર્વ ગણાયેલ બાવન

જિનાલયનો નમૂનો વિમલવસહી છે. ઈ. સ.ની અગિયારમી સદીના આરંભે રચાયેલી આ આરસપહાણની કવિતા, સમગ્ર ભારતમાં અદ્વિતીય છે. કુલ દોઢસોથી વધુ મંડપો ધરાવતું આ જિનાલય, એના સ્તંભ, વિતાન અને શૃંગાર ચોકીના વૈભવયુક્ત કલાવિધાનથી અમુક બાબતમાં તાજમહાલથી ચડી જાય એવી કલાકારીગરી ધરાવે છે. બોંતેર જિનાલયનો નમૂનો ગિરનાર ઉપરનું નેમિનાથ મંદિર છે. અનુશ્રુતિ એવી છે કે મૂળમાં લાકડાનું મંદિર હતું, જેને સિદ્ધરાજના મંત્રી સજ્જને પાષાણનું બનાવ્યું છે. અંગ-પ્રત્યંગમાં પૃથુલતા ધરાવતું આ વિશાળ જિનાલય, મુખ્ય મંદિરને ફરતાં બોંતેર નાનાં મંદિરો ધરાવે છે. જોયા વિના કલ્પના ન આવી શકે તેવી આ વિરાટ કલાકૃતિ રાજપૂત કલાનો એક વિશિષ્ટ નમૂનો છે.

સ્થાપત્યની સાથે જ મૂર્તિકલામાં પણ રાજપૂત યુગની અનન્યતા રહેલી છે. ઉત્તર ગુજરાતના પાટણની રાણકી વાવ આનું એક જ બસ થઈ પડે તેવું વિરલ ઉદાહરણ છે. અહીં કલાનો જે ઉન્મેષ છે તે અનેકવિધ દૃષ્ટિકોણથી ઉત્તમતાનો અનુભવ કરાવનાર છે. પગની આંગળીઓ, ઘૂંટી, ગોઠણ સુધીનો વળાંક અને જાંઘનો મરોડ, ઉદર સ્તનનું સૌંદર્ય અને હાથના લયભંગ સાથે મુખારવિંદની ભાવુકતા તથા તક્ષણ કામ નિઃશંક અપૂર્વ છે. દેવીદેવતા એની ગરવાઈ સાથે, તો નટનટી એની ચંચલતા સાથે - એમ પ્રત્યેક મૂર્તિ એના યોગ્ય પરિપ્રેક્ષમાં કલા ઘાટ પામેલ છે.

કુંભારિયાની દેવાંગનાઓ, ડભોઈની હીરાભાગોળ, દ્વારકાનું રુકિમણી મંદિર, ઘૂમલી સેજકપૂરના નવલખા અને સોમનાથ મંદિરના સંગ્રહાલયમાં સચવાયેલી મૂર્તિઓ - આ સમયની મનોહર, મોહક, રસિક કલાનાં દર્શન આપણને કરાવે છે. સોમનાથ મંદિરના એક રસિક ગણેશ પોતાની પત્નીને ખોળામાં લઈને બેઠા છે અને પોતાની સૂંઢથી એના સ્તનને સ્પર્શે છે! આ રસિકતા એની કલાના કારણે જીવંત બનેલી છે.

રાજપૂત કલાના વિશાળ, જીવંત અને માનવજીવનના અનેકવિધ ભાવોને અભિવ્યક્ત કરતી ગુજરાતની એની પોતાની કલાશૈલી છે. જેમ શિલ્પસ્થાપત્ય તેમ ચિત્ર, સંગીત અને સાહિત્યની બાબતમાં પણ રાજપૂત કલાની અનન્ય સિદ્ધિઓ છે. ગુજરાતી ભાષાના જન્મ સાથે જ વારસામાં ઊતરી આવેલી લોકસાહિત્યની પરંપરા તો હતી જ. રાજપૂત યુગમાં ચારણી સાહિત્ય અને શિષ્ટ સાહિત્યની રાજસ્થાની રંગ ધરાવતી ડિંગળી શૈલી અને સંસ્કૃતના પ્રભાવથી જન્મેલી, જૈન સર્જકો દ્વારા આસ્તિત્વમાં આવેલી શિષ્ટ પરંપરા પણ સાકાર બનેલ છે. મૂલ્ય પ્રધાન ચારણી સાહિત્યે ગુજરાતને ઘડવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આપણા શિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રાચીનકાળ સંસ્કૃતથી પ્રભાવિત છે. રાજપૂત યુગ પૂરો થતાં જ સલ્તનતકાળમાં ફારસી રાજભાષા બને છે અને આપણા સાહિત્યનો મધ્યકાળ શરૂ થાય છે તેમ જ છેલ્લે અંગ્રેજીના પ્રભાવથી અર્વાચીનકાળનો આરંભ - જેને આજે આપણે જીવી રહ્યા છીએ.

આ તો સુવિદિત છે કે સંખ્યાબંધ રાજપૂત રાજવીઓ સંગીતના મહાન જ્ઞાતાઓ હતા. ધ્રુપદ ગાયકીનો પ્રચાર કરનાર રાજા માનસિંહનું નામ તો તુરત સ્મરણે ચડશે! આપણે ત્યાં ઘરઆંગણે 'વલભી વિદ્યાપીઠ'માં સંગીતનું શિક્ષણ અપાતું અને સોમનાથ સાથે તો સંગીત અને નૃત્યનો અવિનાભાવી સંબંધ જોડાયેલો હતો. નરસિંહ મહેતા વાળો રા'માંડલિક સંગીતનો મહાન જ્ઞાતા હોવાના ઉલ્લેખો છે. અનુશ્રુતિ છે કે ઘૂમલીના રાજકવિઓ રામ અને

ગતન વચ્ચે વીણાના તારની લબાઈ કેટલી નાખવી તે વિશે મતભેદ થયલ અને ગામ કવિ શ્રમ નીનો દરબાર છોડીને સિદ્ધરાજ જયસિહના દરબારમા ગયેના' કચ્છનો લાખો ફુલાણી કવિ, કલાકાર અને સગીત વિશારદ હતો કુમારપાળના દરબારમા પરદશી સગીતકારો આવતા તેનો એક રસિક કિસ્સો જાણવા જેવા છે એક પરદશી સગીતકારે ઉદ્યાનમા ફરતા કુમારપાળને ગીત સભળાવ્યુ તેનાથી આકર્ષાઈને એક હરણ ઉદ્યાનમા આવી ચડ્યુ' કુમારપાળ ખુશ થયો અને સગીતકારને ગળાનો હાર આપી દીધો' પેલા પરદેશી સગીતકારે આ હાર હરણના ગળામા પહેરાવી દીધો' આ ક્રિયા દરમિયાન સગીત બધ થયુ હતુ એટલે હરણ ઉદ્યાન છોડીને ભાગી ગયુ' પરદેશી સગીતકારે ફરિયાદ કરી હવે હરણની પાછળ કોને મોકલવા અને સોપવુ કેમ? કહેવાય છે કે પાટણના એક સગીતકારે સ્વર છેડી હરણને પુન હાજર કર્યું'

નવમી સદીમા રચાયેલુ શ્રીમદ્ ભાગવત જેમ ધાર્મિક ક્ષેત્રે શકવર્તી બની રહ્યુ તેમ નવમી સદીમા રચાયેલો 'સગીત મકરદ' નામનો ગ્રથ સગીત ક્ષત્ર સીમાચિહ્ન સમાન બનેલ છે 'સગીત મકરદ' દ્વારા શાસ્ત્રીય રાગોનુ નર, નારી, નાન્યતર એમ જાતિગત વર્ગીકરણ થયુ તેણે પાછળની ગાયકીને ઘડવામા ઘણી સહાય કરેલી છે મનુષ્યકઠથી ઉદ્ભવતા રાગોનુ વર્ગીકરણ 'સગીત મકરદ' પૂર્વે પણ હતુ, પરતુ આ ગ્રથની વિશિષ્ટતા એ છે કે એણે ભિન્ન ભિન્ન વાદ્યોમાથી ઉદ્ભવતા રાગોનુ વર્ગીકરણ પણ આપ્યુ, જેમ કે નખજ, વાયુજ, ચર્મજ એટલે કે નખના ઘર્ષણથી ઉદ્ભવી શકતા રાગો (વીણા), વાયુની મદદથી સર્જી શકાતા રાગો (વેણુ) અને ચામડાના વાદનથી ઊભા થઈ શકતા રાગો (મૃદગ) રાજપૂત કલામા સગીતની જાણકારી કટલી ઊડી ઊતરી છે એનો સહેજ ખ્યાલ આ ઉપરથી આવશે શાસ્ત્રીય સગીતની એક સુદીર્ઘ પરપરા રાજપૂત યુગથી આપણે ત્યા વિકસેલી છે જેણે પાછળના સમયમા સખ્યાબધ ગાયકો, વાદકો તથા ગ્રથો આપ્યા છે

સદ્ભાગ્યે રાજપૂત યુગની ચિત્રકલાના ઠીક ઠીક નમૂનાઓ આજે પ્રાપ્ત છે જેટલા નમૂનાઓ પ્રકાશમા આવ્યા છે તેના કરતા ઘણા વધુ નમૂનાઓ દવસ્થાનો અને રાજમહેલોમા પડ્યા હોવાની સભાવના છે જેનાથી રાજપૂત કલાનો સૂત્રપાત થતા આપણે ગણાવ્યો તે માળવાના રાજા ભોજ અને તેના રસિક કાકા પૃથ્વીવલ્લભ મુજ, રાજપૂત યુગની ચિત્રકલાના પણ પ્રણેતા છે આજના ખેડા જિલ્લા ઉપર આ પરમાર રાજવીઓની સત્તા હતી મુજના પિતા સિયકે ખેડા જિલ્લાનુ સુપ્રસિદ્ધ ગળતશ્વરનુ મદિર બધાવ્યુ છે, તે રાજપૂત કલાનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે આ મદિરની દ્વારશાખામા ચિત્ર, સગીત નૃત્ય વગેરેના પ્રાચીન શિલ્પો જળવાયલા છે પુરુષોના હાથમા વાદ્યો છે અને સ્ત્રીઓના હાથમા કૂચડા (પીંછીઓ') તથા નૃત્યની અદાઓ છે કલાશૈલી અને શિલ્પોની નજરે ગુજરાતભરના અન્ય મદિરોથી આ મદિર જુદુ પડે છે, પરતુ તેના શિલ્પોનો ઝીણવટથી અભ્યાસ હજુ સુધી થયો નથી વલ્લભવિદ્યાનગર જેવુ વિદ્યાધામ નજીક જ હોવા છતાય હજુ કેમ કોઈ કલાવિદ્ અહીં પહોચ્યો નથી?

અસ્તુ રાજપૂત યુગની ચિત્રકલાનો અદ્યાપિ પ્રાપ્ત પહલો નમૂનો પણ આ રસિક રાજવી મુજ અને તેના વિદ્યાધામ રાજવી ભોજના રેખાકન સદર્ભે છે વાક્પતિરાજ અને ભોજના નામે મળતા તામ્રપત્રો ઉપર આ બન્ને રાજવીઓની આકૃતિઓ કડારેલી છે બન્ને રાજવીઓ ગરુડ ઉપર આરૂઢ છે બન્ને

આજુબાજુ ચિત્રફલકનું રેખાંકન છે. સુયોગ તો એ છે કે નીચે વિક્રમ સંવત ૧૦૩૧ કોતરેલું છે! ગુજરાતમાં હાલ પ્રાપ્ત સૌથી જૂનામાં જૂનું ચિત્ર 'નિશીથચૂર્ણી' નામનો એક જૈન ગ્રંથ, જે તાડપત્ર ઉપર લખાયેલો છે, તેની સાઈડમાં આલેખન પામેલું છે. આ તાડપત્રીય પ્રત વિ. સં. ૧૧૫૭ની છે એટલે તેની તુલનામાં તામ્રપત્ર વાળું રેખાંકન સો-સવાસો વર્ષ પ્રાચીન ઠરે છે.

આ સમય પછીનાં સંખ્યાબંધ ચિત્રો, જે જૈનપોથીઓમાં આલેખન પામેલાં છે, આજે પ્રાપ્ત છે. અનુશ્રુતિ છે કે મહારાજા કર્ણદેવ, મીનળદેવીનું ચિત્ર જોઈને એના પ્રેમમાં પડેલા હતા. પૌરાણિક કાળમાં જઈએ તો દ્વારકાના રાજકુમાર અનિરુદ્ધનું ચિત્ર જોઈને ઓખા એને આલિંગન આપવા દોડી હતી! ડૉ. મોતીચંદ વગેરેએ આ કલાના સ્વતંત્ર અભ્યાસો આપ્યા છે.

આગળ નોંધ્યું તેમ ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ રાજપૂત કાળમાં છે, તેમ આજની આપણી લિપિ પણ આ સમયમાં આકાર પામી છે. પશુપાલન, મચ્છીમારી, ખેતીવાડી, વેપારવાણિજ્ય - એમ ઉત્તરોત્તર આજીવિકાઓ વિકસતી રહી તેમ તેમ વસ્ત્રાલંકાર, ઘરવખરીના કલાઘાટ, ખુદ આવાસરચના, ફળિયું, ગામ, પુર, નગર આયોજન વિકસતાં રહ્યાં છે. આજની આપણી ભાષા અને સંસ્કૃતિનાં મૂળમાં રાજપૂત યુગ તથા રાજપૂત કલા રહેલાં છે, તેનો વધુમાં વધુ અભ્યાસ આપણી કલાસૂઝને વધારે સાફ કરનાર અને ભવિષ્ય માટે ઉપકારક તેમ જ અનિવાર્ય જણાય છે.

ટેક્ષ્ટાઈલ ટ્રેડર્સ કો-ઓપરેટિવ બૅંક લિ.

એડ્મિનિસ્ટ્રેટિવ ઑફિસ : ૯ વસંતવિહાર, મીઠાખળી છ રસ્તા પાસે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

રજિ. ઑફિસ : ટેક્ષ્ટાઈલ બૅંક ચેમ્બર્સ, ૪૬૮/૪/૫, પારસી ચાલ, મસ્કતી માર્કેટ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૨

અમારી સધ્ધરતા તથા પ્રગતિના આંકડા (૩૧-૩-'૯૮)

	(રૂ. કરોડમાં)
શેરમૂડી અને અનામત ભંડોળ	૨૦.૦૪
થાપણો (ડિપોઝિટ્સ)	૧૦૬.૨૭
ધિરાણો	૫૦.૦૦
રોકાણો	૬૩.૩૭
ચોખ્ખો નફો	૩.૭૨
(૩૧/૩/'૯૮ના રોજ મુજબ)	

અમારી વિશેષતાઓ :

૧. તમામ શાખાઓમાં સંપૂર્ણપણે કોમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ કામકાજ.
૨. તમામ શાખાઓમાં ટેલિ-બૅન્કિંગ સુવિધા
૩. આશ્રમ રોડ શાખામાં રિમોટ ટર્મિનલ સેવાઓ ગ્રાહકના પોતાના કોમ્પ્યુટર ઉપર તેમના રોજેરોજના વ્યવહારોની માહિતી.
૪. ગ્રાહકો બૅંકના કાઉન્ટર પરના કોમ્પ્યુટર ટર્મિનલ ઉપર તેમના ખાતાંના વ્યવહારોની માહિતી તેમ જ બેલેન્સ જાતે જ જોઈ શકશે.
૫. આશ્રમ રોડ તથા આયોજનનગર શાખાઓમાં સેઈફ ડિપોઝિટ વોલ્ટની સુવિધા.
૬. આયોજનનગર શાખા (શ્રેયસ ક્રોસિંગ પાસે) અઠવાડિયાના સાતેય દિવસ (રવિવાર સહિત) કાર્યરત.
૭. નોંધનીય ઝડપી સેવાઓ
૮. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં અમદાવાદના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો

મુદતી થાપણો (ફિક્સ્ડ ડિપોઝિટ્સ) પરના વ્યાજના દરો તા. ૨૧-૭-'૯૮ અમલમાં

મુદત	વ્યાજનો દર વાર્ષિક
૧૫ દિવસથી ઉપર પરંતુ ૨૯ દિવસ સુધી	૬%
૩૦ દિવસથી ઉપર પરંતુ ૯૦ દિવસ સુધી	૮%
૯૧ દિવસથી ઉપર પરંતુ ૧૮૦ દિવસ સુધી	૧૦%
૧૮૧ દિવસથી વધુ પરંતુ ૧ વર્ષ સુધી	૧૧%
૧ વર્ષથી ઉપર પરંતુ ૩૬ મહિના સુધી	૧૩%

ડિપોઝીટો ૩૬ મહિના સુધીની સ્વીકારવામાં આવે છે.

- વ્યાજના દરો રિઝર્વ બૅંકના આદેશાનુસાર ફેરફારને આધીન
- ધિરાણ સવલત તથા માસિક/ત્રિમાસિક વ્યાજ રિઝર્વ બૅંક ઑફ ઇન્ડિયાના નિયમ અનુસાર મળી શકશે.
- સિનિયર સિટિઝન સ્કીમમાં દર મહિને વ્યાજ આપવામાં આવશે

નૈષધ શાહ	પ્રશાંત કિનારીવાલા	હીરાલાલ હરિલાલ ભગવતી
જનરલ મૅનેજર	મૅનેજિંગ ડિરેક્ટર	ચેરમેન

- વધુ વિગતો માટે અમારી નીચે જણાવેલ કોઈ પણ શાખાનો સંપર્ક કરો :

૧. મસ્કતી માર્કેટ ૨. ન્યૂ ક્લોથ માર્કેટ ૩. પાંચકૂવા ૪. આશ્રમ રોડ ૫. આયોજનનગર ૬. ડ્રાઇવ ઇન રોડ ૭. સેટેલાઇટ રોડ

ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો

ખળું

ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલ

શહેરની શેરી અને ગામડાંનું ફળિયું, બંનેની પ્રકૃતિ જ જુદી. શહેરી સોસાયટીના સાંકડમાંકડ ઘરઆંગણામાં સ્કૂટર, મોટર, સાઈકલ જેવાં વાહનો મૂકેલાં ભળાય. ગામ-ફળિયે મોકળાશવાળી જગામાં ઘાસ-મેડી નીચે દૂઝાળાં ઢોર અને ખેતીના ધણીધોરી જેવા બળદો બેઠેલા હોય. ખાઈને નિરાંતે વાગોળતાં એ પશુઓ ખેતી - કૃષિ સંસ્કૃતિનાં પ્રતીકો જીવતાંજાગતાં સાહેદીઓ. શહેરની શેરીના ચહેરા પર યંત્રો જડાયેલાં, આડાંઅવળાં મકાનો નિર્જીવ ભાસે, ધોળે દિવસેય બારણાં બંધ, લોક મૂગુંમંતર અને તરુછાયાને દેશવટો દઈને ઓઘરાળી ભીતોના ચપટીક પડછાયે હાંફતાં કૂતરા પડ્યાં હોય. . ગામ ફળિયે લીમડાની છાયામાં ગાડાં છૂટેલાં હોય, એમાં રમતાં હોય ટાબરિયાં, ઘર-બારણાં મોકળાં. . . . ત્રિભેટાનો કૂવો જીવતો સંભળાય ખેતર કામે જતાં-વળતાં લોકની વાતો સાથે હાસ્ય-ઉમંગનો હેતાળ સ્વર લહેરાતો હોય. .

ગાડાંમાં જેનું આંગણું મકતું અને સોઈવાળું એનો મોભો પણ મોટો. એ ઘરઆંગણામાં વસતા મનેખનાં મન પણ મોકળાં અને ઉમળકાભર્યા. . . જગ્યાનો પણ પ્રભાવ પડતો હોય છે. . . ઘર-આંગણે કે વાડ ફરતાં વૃક્ષો મૂકેલાં હોય તો એની ઋતુ ઋતુની ગંધ-સુગંધ તથા છાયા-પડછાયાની પણ અસર રહેતી હશે

આંગણાના મહિમા જેવો ઘર પછીતે વાડાનો મહિમા. બલકે ગામડાંના પાટીદારને વખતે આંગણાની સંકડાશ વેઠી લેવાય, પણ વાડો તો મોટો જોઈએ. આ વાડામાં એનું ખળું હોય, ખળું એની ખેતી અવેરવાનું મુખ્ય સ્થળ. ખેતરે પાકેલું ધનધાન્ય પહેલાં આ ઘર પછીતના ખળામાં ઠલવાય ખળું ગામખેડૂતની છાતી જેવું ગણાય. અમારા ગામડામાં ભાદરવો ઊતરે, શરદ ઋતુના દિવસો ઊઘડે અને લોકો ઘર પછીતે ખળું તૈયાર કરવામાં પડે આમ તો ખળું તૈયાર જ હોય ચોમાસામાં એમાં વખતે ઘાસ ઊગી આવ્યું હોય કે છોરાંછૈયાંને શેકી ખાવા સારુ મકાઈ વાવી હોય તો એનાં રાડાં કાપી, ખરપા ઉખાડી અને તાવેથી ગભડીને ઘાસ નિર્મૂળ કરવાનું રહે. ઘરમાં ઘરડાં માણસો સવારસાંજ બેસી રહેવાને બદલે ખળાની ભોંય તૈયાર કરે. શરદના નર્યા નીલાકાશમાં રૂનાં પોલ જેવાં વાદળો સરી જતાં હોય, સૂરજ સોનું વેરતો હોય, દિવસ કમળ જેવો ઊઘડ્યો હોય, સાંજ ગુલાલ પાથરતી હોય અને પોયણા જેવી ખીલેલી રાધાગોરી જેવી ચાંદની રાત હોય . . . સીમ પાકથી લચી આવી હોય - ત્યારે ઘરના વાડામાં ખળું તૈયાર કરવાની તૈયારીઓ ચાલે. ખેતર - સીમમાં વાઢણાં સારુ લુહાર કોઢે દાતરડાં ઠકરાવવાની ભીડ જામે ચોમાસે જંપેલા લુહારની ધમણો ધમધમે અને કાનસો ચિં ચિં . ચિતરુક . . ચિં ચિં ચિતરુક એમ બોલવા લાગે.

પહેલવહેલું ખળું કરવાનું થાય ત્યારે એમાં તળાવતળિયાની ઉનાળે આણેલી કાળી માટી પાથરી દેવાની.... ખળું મોટું ગોળાકાર હોય.. કાળી માટી ઉપર પાણી છંટાય, પછી એના

ઉપર ડાંગરની ઝીણી પરાળી ભભરાવી દેવાની. . . . પછી પહોળાં પાટિયાંથી ખળું ટીપવાનું. . . .વહેલી સવારે ઝાકળ-ભેજ ભર્યા વાતાવરણમાં ચાર ચાર બળદની હાર કરી એમાં ઢૂલું ફેરવવાનું. . . ખળું ટોરાઈને તૈયાર થાય. . . પછી એને ઢળતી બપોર બાદ છાણમાટીથી લીંપી દેવાનું. ખળાના મધ્યમાં - વર્તુળના કેન્દ્રમાં - એક જાડી ઊંચી વળી રોપવાની, એને મેડ કહે છે. 'આ મેડ માથે પહેલા વાઢણાની ડાંગર- કંટીઓ પરાળ સાથે માથે મોડ મૂક્યો હોય એમ બાંધીને મૂરત કરવાનું – જેથી બરકત આવે. ખળું ઘર પછીતનાં નેવાંથી શરૂ થાય. . . ને વાડો વિશાળ હોય તો કૂંધવાની હદ લગી હોય. ઘર પછીતની એક બાજુ નાવણિયો પથ્થર ને પાણી માટલાં, બાજુમાં ઘરવપરાશ સારુ ગાડેલાં વાલોળ-પાપડી અને ગિલોડાના નાં કળિયાં; રીંગણી-મરચીના ક્યારા. ...ધી-કોળાના વેલા? બીજી તરફ ઢોરને સારુ ખાણદાણ માટેનાં ઢૂંડારિયાં - ઘાસ-પૂળાનાં બાંધેલાં ચોરસિયાં - જેમાં ઘાસ ભૂકો અને પાતળાં અનાજનાં ડૂંડાં - ડોડીઓ - બાજરિયાં, દેવતાવાળું ગોરિયું - એને માથે ખાણદાણ તબડાવતું માટી ગોળાના કદનું ભાચરિયું. . . હવે તો એ પણ ઍલ્યુમિનિયમનાં થઈ ગયાં છે.

આટલા સંરજામ પછી ખળાની હદમાં ધનધાન્ય લાવવા-લેવાની સોઈવાળો મકતા શરૂ થાય. ખળાની બીજી કોરે ઘાસનાં કૂંધવાં - ઓગાણા કરવા સારુ માકળાં જગ્યા. એ પછી ઘર સિવાયની ત્રણે કોરે વાડ, વાડે વાડે વૃક્ષવેલનાં જાળાં. . . ક્યાંક પડોશી ઘર હોય કે એમના ખળાવાડાની હદ. ખળું અને વાડો આમ ઘરપછીતનો મોભો - મહિમા ગણાય. વાઢણાંની ઋતુ સાથે તૈયાર થયેલા આ ખળામાં અમારો મુકામ. ખાટલો, ખુરશી કે કોથળા, ગોદડીઓ નાખીને બધાં સાંજસવારે બેસે, આરામ કરે. છોકરાં રમે. નિશાળિયાં વાંચે– પાઠ ગોખે. કવિ ઉમાશંકર જોશીની 'છ ઋતુઓ' (વસંતવર્ષામાં) કવિતા નવા થયેલા ખળાની મેડને અઢેલીને મુખપાઠ કર્યાનું પાકું સ્મરણ છે.

ખળામાં ડાંગરનાં ગાડાં ઠલવાયાં હોય, પાકેલી ડાંગરની મધુર સુગંધમાં ઘાસિયા ગંધ મળીને ઘ્રાણેન્દ્રિયને નવો જ અનુભવ કરાવતી હોય ત્યારે ખળાની ધારે ખાટલામાં વાળેલી ગોદડીને ટેકે બેઠા બેઠા દાદા હોકો પીતા હોય - એ દશ્ય આજેય અકબંધ સચવાયું છે. ધીમે ધીમે શરદનો ચંદ્ર ઘરના મોભા વીંધી ઊંચે ચડતો દેખાય. દરેક ઘરના વાડામાં ખળે ખળે ડાંગર મસળવા બળદોનાં ઢૂંબાં ફરતાં હોય. બળદોને ઢૂલે ગોળ ગોળ હાંકવાના પ્રેમાળ અવાજે અને ઘરમાં રંધાતાં કઢી-રોટલા કે ખીચડી - ચટણીની મીઠી સુગંધો. સૌ વારાફરતે ખાતાં જાય ને ખળામાં કામ કરતાં જાય.

ખળાનાં બે દશ્યો ભૂલ્યાં ના ભૂલાય એવાં છે. ઢૂલાં છૂટે પછી સૌ પરાળ કાઢે - ખંખેરીને એની ગોળ ગોળ ખળે ફરતી કાલર કરે. . . ખળું આખું સોનાવરણી ડાંગરથી તગતગી ઊઠે. પરાળ વાડામાં સુકવાય અને એનાં કૂંધવા મંડાય. ખળામાં છૂટી પડેલી ડાંગર ઢગલે થાય, સાંજે મજબૂત પછેડીની ફડક બાંધી બે જણ પવન સારું ફડક નાંખે, અમે ઉપણિયાં ભરી આપીએ અને મોટા ભાઈ ઉપણે. . . ડાંગરનો ઢગ મોટો ને મોટો થતો જાય. . . પછી માપિયા ટોપલા ભરીને ડાંગર અધમધરાતે મોટી કોઠીમાં ભરી દેવાય. પાકેલાં ક્યારી-ખેતર ખળે આવ્યાં, ખળેથી કોઠીએ ગયાં. . . ત્યાંથી પછી પાછાં એ ધાન પેટની કોઠીમાં કે વેપારી વાણિયાની વખારમાં! વર્ષોવર્ષ ઋતુ ઋતુનો આવો ક્રમ!

બ્રાહ્મણથી માંડીને અઢારે વર્ણ આ ઋતુમાં 'ખળું માગવા' આવે દાદા નવી ડાંગર-મકાઈ સૌને ખોબે ખોબે આપે અને આશિષ પામે. . . ખેડુ જગતનો તાત. બધાં એની સામે હાથ ધરે . એ ખોળો પાથરે ખળામાં - ખેતરમાં. ખળું કદી ખાલી પડે જ નહીં. . એક ધાન લેવાય અને બીજા ધાનનાં ગાડાં ઠલવાય. ઋતુ ઋતુનાં ધાન જુદાં. . . એને લેવાની રીતભાત જુદી. ખળાનું બીજું દશ્ય તે શરદના ચોખ્ખા દિવસોમાં ખળે પડેલા મકાઈ દોડાનું મકાઈ દોડા ફેલાઈને ખળામાં સુકવાય ચારે છેડે ખળું ફાટ ફાટ ભરાઈ જાય લીસા ગોળ દોડામા ચાલીએ, પડીએ દોડામાં દાણાની હારો ગણીએ. જુદા જુદા રંગના દાણાની લીલા જોઈએ. હોડ રમીએ, શરતો બકીએ દોડા કેંદાય એટલે માર પડે તો તે ખાઈએ એક સાંજે દોડા મેડ ફરતે ઢગલો થાય ખળા ફરતે લાકડાં રોપી કડાકટલાં ને મોદ બંધાય. નવ વાગતાં મોટા ડેંગા સાથે મકાઈ કૂટનારા આવે. દોડામાંથી દાણા છૂટા પાડવા આજે થ્રેસર આવી ગયાં, ત્યારે નાટકના ખેલની જેમ પડદા બંધાતા ને 'હોવ્વે રામ, હોવ્વે રામ'ના લયબદ્ધ સામસામા પડકારા સાથે ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં મકાઈ કુટાઈ જતી. અમે પણ ગાડાનાં આડાં લઈને કૂટવા લાગતા. ચાંદની જેવી ચોખ્ખી મકાઈ રાતે જ ઉપણાઈને કોઠીમાં પધરાવી દેવાય. સવારે અમારે મોદો છોડવાની, છળિયામાં રહી ગયેલા દાણા ઉખેડવાના ને ખળા ફરતે ઊડેલા દાણા વીણવાના. એટલા બધા દાણા કે જાણે પારિજાતનાં ફૂલ ના વરસ્યાં હોય! વાડકાઓમાં અમે એ વીણીએ. ઘરનાં અમને એના વળતર પેટે આના બે આના મેળે વાપરવા આપવાનો વાયદો આપે!

ખળામાં ટાઢી રાતોમાં તૂલાં હાક્યા છે, પરાળ કાઢ્યાં છે, કડકો ચલાવી છે. અજવાળી, અંધારી રાતોમાં ખળાનાં બદલાતા રૂપરંગ જોયાં છે ખળું કદી ખાલી પડતું નથી. મગફળીના ભોર, ઘઉંની પૂળીઓ, ચાણાની મોટી મોસમ પ્રમાણે આવ્યે ઠલવાય અને અવેરાઈ જાય, વગે પડાય કદીક ખાલી ખળામા છોકરાં લંગડી રમે, ઊભી ખો રમે . શિયાળાની સવારે તાજો તડકો, ખળામાં બેસીને લેસન કરતાં કરતા ખાવાનો અનુભવ છે આખુ ઘર ખળામા રમાણે ચડે શાક સુધારવાં, લસણ-ડુંગળી ફોલવાં તેય ખળામાં ખળું ઘરચોપાડની જેમ વપરાતું રહે

ઉનાળે પરોણાના ખાટલા ખળે પથરાય, લગ્નવરા, કુલેકાંનાં જમણની પગતો ખળામાં પડે નવરી પડેલી વહુ-ડોશીઓ ખળામા બેસી વાતો કરે ખળાની ધારે છાણાં થપાય, એની મોડવારીઓ મડાય. દળવા-ખાંડવાના અનાજ સૂકવાય. કેરી - આંબળિયાં તડકે નંખાય તેય ખળામા. સાફસફી વખતે ઘરવખરી ખળ ગોઠવાય - જાણે જિપ્સીઓના ડેરા પડ્યા હોય' ખળે ગાલ્લાં ને ઘોડિયાં. ખળું ખેડૂતનું રાજપાટ' એ જ એનુ ચૌટું અને એ જ એની ચોપાટ. . . એના જીવતરની વાટ આ ખળા ફરતી ફર્યા કરે ગોળ ગોળ. એમાં જ એનાં મૂલ અને મોલ. ખળું જ ખેડૂતની રાશિ-ત્રિરાશી અને બારમાની ક્ષણેક્ષણને કણકણમાં બદલનારા કણબી, પાટીદાર, પટેલ, ખેડૂત એ ખળાનો જીવ અને ખળાનો વાસી!

(૬) ગીતામાં અપરિગ્રહની વાત કહેલી છે. તેનો અર્થ હું આ સંકલ્પ પછી એમ સમજ્યો કે કાર્યનો પણ પરિગ્રહ ન કરવો. કામ ઝાઝું ન કરવું. કાર્ય સાવ છોડી તો શકાતું નથી (કારણ કે તો નોકરી ને પગાર છૂટી જાય) પણ કાર્ય બને તેટલું ઓછું કરવું એ કાર્યની બચત જ ગણાય. વળી ગીતાનું જ બીજું વાક્ય છે: 'અનારંભોય કાર્યાણામ્ પ્રથમમ બુદ્ધિલક્ષણમ્' કાર્યનો આરંભ ન કરવો એ બુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે. આ સૂત્રને હું જ્યારે કરકસરના સંદર્ભમાં સમજ્યો ત્યારે ખુશખુશ થઈ ગયો. ઑફિસમાં જવું ખરું, પણ બને ત્યાં સુધી કાર્યનો આરંભ ન કરવો. કાર્યનો આરંભ કરીએ તો કાર્ય ક્યાંક પૂરું થાય તો વળી નવો આરંભ કરવો પડે. એથી કરકસરના સંકલ્પનો ભંગ થાય. બુદ્ધિમાન વ્યક્તિએ ગીતાના ઉપદેશી વિરોધી આચરણ ન જ કરવું જોઈએ. આ સમજણ પછી મારો સંકલ્પ મને અનેકગણો અસરકારક અને ઉચ્ચ લાગ્યો છે.

(૭) રાષ્ટ્રને પણ આથી ફાયદો જ છે. થોડો સમય લાગ્યો, પણ મારા સાહેબને ગળે પણ આ વાત ઊતરી છે. લોકોની અરજીના દરરોજ નિયમિત જવાબ લખવાથી લોકોને ખોટી ટેવ પડે કે આટલું કામ તો થવું જોઈએ. એથી વારંવાર અરજી કર્યા કરશે. આપણે જવાબ લખવા પડશે. પરિણામે કાગળનો બહુ જ દુરુપયોગ થવાનો. તેથી વનો અને પર્યાવરણને નુકસાન થવાનું. એ અટકાવવા કાગળની કરકસર કરવી જ જોઈએ. માત્ર આટલો જ લાભ નથી. કાગળ ઓછા વાંચવા પડશે એથી કર્મચારીઓની આંખો એટલી ઓછી બગડશે, એથી આંખની હૉસ્પિટલો એટલી ઓછી કરવી પડશે. એથી આખરે તો રાષ્ટ્રની મૂડી બચશે.

(૮) અમેરિકા જઈ આવેલા લોકો પુનરાવર્તન કરી કરીનેય એક વાત કહ્યા કરે છે કે ત્યાં લોકો સક્રિય બહુ હોય છે. એથી દેશનો વિકાસ થયો છે. આપણે પણ દેશવાસીઓની આળસ દૂર કરીને દેશનો વિકાસ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. તેથી ઑફિસમાં કાર્યનો આરંભ ન કરીએ, કાગળનો ઝટ જવાબ ન લખીએ, તો લોકોની સક્રિયતા વધશે. લોકો કાગળના ભરોસે રહેવાને બદલે રૂબરૂ આવશે. સરકારી ઑફિસોએ તો ઘણા વખતથી આ સિદ્ધાંત અમલમાં મૂકી દીધો છે. લોકો દોડતા થઈ જાય, મહિનામાં ચાર-પાંચવાર ગાંધીનગર કે જિલ્લાની ઑફિસે આવતાં-જતાં થઈ જાય તો 'ફરે તે ચરે' એ કહેવત મુજબ એમને લાભ જ છે.

ઑફિસમાં ફાઈલો-ટેબલો-ખુરશીઓ અને એના જેવા લગભગ નિર્જીવ માણસો સાથે કામ કરી કરીને લોકો નિરસ અને લોકજીવનના પરિચય વિનાના થઈ જાય છે. પોતાનાં કામ પતાવવા લોકો રૂબરૂ આવશે તો કોની આર્થિક સ્થિતિ કેવી છે એનો ઑફિસમાં બેસનારાને પરિચય થશે. વહીવટકર્તાઓ અને લોકો નિકટ આવશે. તેમને પ્રજાજીવનનો પરિચય થશે.

એક નાનું પગલું, પણ પરિણામ કેટલું મોટું? 'થીંક ગ્લોબલી ઍક્ટ લૉકલી' આવું ગાંધીજીએ ક્યાંક કહ્યું છે, તેનો આમાં અમલ છે. અરજીનો જવાબ ન લખવામાં કાગળની કરકસર કરવા જેવા નાના મુદ્દાનો અમલ કરવાથી તેનો અનુબંધ પ્રજાજીવન પરિચય સુધી થશે એ જેવો તેવો લાભ છે?

(૯) દેશના વિકાસમાં ફાળો આપે તે જ સાચો નાગરિક ગણાય. નાગરિકધર્મના પાલન માટે મેં મત આપવામાં પણ કરકસર કરવાનું નક્કી કર્યું છે. આ વર્ષે કોર્પોરેશન, વિધાનસભા, લોકસભા અને અમારા યુનિયનમાં એટલી જગ્યાએ મત આપવાનો છે. આપણા મતો આટલી બધી જગ્યાએ ખર્ચવા તે વાજબી નથી.

મતનો કરકસરભર્યો ઉપયોગ કરવા માટે હુ માત્ર યુનિયનની ચૂટણીમા જ મત વાપરીશ બાકીનામા મત નહી ખર્ચુ 'કાકરે કાકરે પાળ બધાય' એમ કહેવાય છે તે આનુ નામ આવી નાની નાની કરકસરથી જ દેશમા શક્તિસચય થશે, દેશ સમૃદ્ધ બનશે

સકલ્પથી આત્મસયમનુ બળ વધે છે અને એમાથી ચારિત્ર્યનુ ઘડતર થાય છે પરતુ હવે મારો રસ માત્ર વ્યક્તિગત ચારિત્ર ઘડાય એટલો જ નથી મને સમજાયુ છે કે આપણા પ્રત્યેક કાર્યનો અનુબંધ રાષ્ટ્રના પાયાના પ્રશ્નોના ઉકેલ સાથે થવો જોઈએ આઝાદીની રજતજયતીની ઉજવણી કેવળ સભા-સમેલનો કે પોસ્ટર અને પુસ્તકોથી નહી, પણ ઉપર વર્ણવ્યા તેવા નક્કર પગલાથી કરવી જોઈએ

ભારતને અમેરિકા-જાપાન-કોરિયાની હરોળમા પહોચાડવુ હોય તો નાગરિકોએ પોતાને રુચતા આવા સકલ્પો લેવા પડશે મે માત્ર કરકસરનો એક સકલ્પ લીધો તો પણ દેશ ઉત્થાનના કેટલા બધા ઉપાયો સૂઝી આવ્યા? હજુ તો વર્ષનો પ્રારભ છે ધીરે ધીરે કરકસરનુ ક્ષેત્ર વ્યાપક કરતો રહીશ એવા બીજા મુદ્દાઓ પણ મને સૂઝયા છે

પણ મારે મારા સકલ્પનુ સ્મરણ રાખવુ જોઈએ વિચારવામા પણ કરકસર કરવી જોઈએ વધુ વિચારોનુ ઉડાઉપણુ પણ આ દેશને પોસાય તેમ નથી તેથી હુ અહી અટકી જાઉ છુ તમામ પ્રજાજનોને આ રાષ્ટ્રોદ્ધારક સકલ્પમા જોડાવાનુ મારુ હાર્દિક નિમત્રણ છે જે કોઈ આવો સકલ્પ લેશે તેને વગર કહ્યે ઘણુ સમજાઈ જશે ને મૌલિક રસ્તા સૂઝી આવશે આવતા ૫૦ વર્ષમા ભારતને દુનિયાનુ શ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્ર બનાવવુ હોય તો આપણે આવા સકલ્પો લેવા પડશે ઉત્તમ નાગરિકોથી જ દેશ મહાન બને છે મેરા ભારત મહાન!

ભગવાને તેરમા અધ્યાયમા સઘની વ્યાખ્યા આપી છે અમાનિત્વ ઇત્યાદિને ગણાવીને કહી દીધુ કે, તેની બહારનુ જે બધુ તે અજ્ઞાન છે આ ખરુ વચન હોય, અને ખરુ જ છે, તો આજે આપણે ઘણુ જે જ્ઞાનને નામે સઘરીએ છીએ, તે અજ્ઞાન જ છે ને તેથી લાભને બદલે હાનિ થાય છે મગજ ભમે છે, છેવટે ખાલી થાય છે, અસતોષ ફેલાય છે, અને અનર્થો વધે છે

આમાથી કોઈ મદતાને તો નહીં જ ઘટાવે

-ગાંધીજી

ત્રણ જણની ટોળીમા હુ જ્યારે જ્યારે ચાલ્યો છુ, ત્યારે ત્યારે મે મારો ગુરુ મેળવ્યો જ છે કોઈ સારો માણસ હોય, તો તેના દાખલાને અનુસરવા માડીને અથવા કોઈ ખરાબ માણસ હોય તો તેના જેવો ન થવાનો પ્રયત્ન કરીને

-કૉન્ફ્યૂશિયસ

દાદાજીના દેશમાં

ડિઝનીલૅન્ડ સે સબ કો સલામ

(દાદુ કા ખત અમલ - પ્રિયંકા કે નામ

મહેશ દવે ('દાદુ')

ડિઝનીલૅન્ડ, લોસ એન્જેલસ,
અમેરિકા

પ્રિય પિ., પિ., પ્રિયંકા અને
પ્રિય ઢ., ઢ., ઢમલી,
(અમલને આ પત્ર પ્રિયંકા વાંચી સંભળાવે)

તમારે આવવું જોઈતું હતું ત્યાં હું આવી ગયો છું. બચ્ચાંઓને બદલે બુઢ્ઢો આવી ગયો! આવ્યો તો ભલે આવ્યો, એણે બચ્ચાંઓ તરફની ફરજ બજાવવી જોઈએ. એણે આંખોથી જોયું, નજર સામે અનુભવ્યું અને માણ્યું તે તેણે શબ્દોથી બચ્ચાંઓને આપવું જોઈએ. તેથી ડિઝનીલૅન્ડ વિશેનો આ કાગળ લખું છું.

તમે ટી. વી. પર કાર્ટુનો તો જુઓ છો. તે કાર્ટુનો જગતમાં પહેલી વાર બનાવનાર વૉલ્ટ ડિઝની નામનો અમેરિકન. એને બાળકોનો દેવ કહેવો જોઈએ. એણે બાળકો માટે 'મિકી માઉસ', 'ટેડી બેર' અને એવાં બધાં પાત્રો ઊભાં કર્યાં. તેઓનાં પરાક્રમોની વાત કાર્ટુનોથી કરી. એ જ માણસે બાળકો (અને મોટેરાં) માટે પરીપ્રદેશ, જાદુઈ નગરી અને માયાવી જગત પણ બનાવ્યું. તેનું જ નામ ડિઝનીલૅન્ડ.

આપણા આખા કાંકરિયા કે મુંબઈના આખા મરીનલાઈન્સ જેટલા વિસ્તારમાં ડિઝનીલૅન્ડ પથરાયેલો છે. સમજોને એક નાનકડું શહેર જ. આપણા આખા ડ્રાઈવ-ઈન સિનેમાની જગા કરતાં ત્રણ ગણી જગા તો કાર-પાર્કિંગ માટે છે! ટિકિટો લેવા માટે પંદર-વીસ બૂથ છે. ક્યાંય મોટી લાઈન નહીં. ભવ્ય દરવાજામાં દાખલ થાઓ કે તરત જ મોજમસ્તીનું વાતાવરણ શરૂ. બધે જ તાલમાં સંગીત વાગતું હોય. મિકી માઉસ અને ટેડી બેરનાં મોહરાં પહેરી બટૂકડાં માણસો રસ્તામાં ફરતાં હોય. તમને હસાવતાં હોય. તમારી સાથે ચેનચાળા કરતાં હોય. એની સાથે તમે ફોટાઓ પણ પડાવી શકો. એક તરફ સરસ સલૂણી સિન્ડરેલા ઊભી છે. તમે ફેરી-ટેલ્સમાં વાંચો છો, અદ્દલ એવી જ; નાજુક રૂપાળી. તમારી સાથે હાથ મિલાવે, બચ્ચી કરે. લાલન કરે. પાલન કરે. એના પણ તમારી સાથે ફોટા પડાય.

ડિઝનીલૅન્ડના મુખ્ય રસ્તા (મેઈન સ્ટ્રીટ) પર આવો. ત્યાં એક બાજુ 'રેલરોડ'નું સ્ટેશન છે. ત્યાંથી તમને બીજાં સ્ટેશનો પર લઈ જાય. રમકડાં જેવી ખુલ્લી રેલગાડીમાં સરકવાનું. બીજાં વાહનો પણ છે. છાપરા વગરની ખુલ્લી બે માળની બસ, ઘોડા ખેંચી જાય તેવા સગરામ, ટ્રામકાર. મન ફાવે તેમાં બેસો ને ફરો.

એક ખૂણે લાયબંબો ('ફાયર એન્જિન') છે. તેની કામગીરી પણ દેખાડે. બીજે છેડે સિનેમા છે. ત્યાં કાર્ટુનચિત્રો દેખાડાતાં હોય. બાજુમાં એક થિયેટર છે. તેમાં અમેરિકાના રાષ્ટ્રપિતા અબ્રહામ લિંકનના જીવનની ધન્ય ક્ષણો બતાવી છે. અબ્રહામ લિંકન સજીવન થઈને આવે, એવું પૂતળું બનાવ્યું છે. એ આપણી સાથે વાતો કરે. દેશ તરીકે અમેરિકા કેવી રીતે વિકસ્યો તેની વાત વણી લીધી છે. જોઈને અમેરિકનોનાં હૈયાં હરખાય. છાતી ગજ ગજ ફૂલે. દેશ માટે અભિમાન અને ગૌરવની લાગણી થાય. મુખ્ય રસ્તાના આ વિભાગમાં કેટલાયે સ્ટોર છે,

દુકાનો ને પ્રદર્શન છે શુ લેવુ ન વુ ન લેવુ? દાદુ તો ડૉલરમા ભાવ જુએ, તેના રૂપિયા ગણે અને વસ્તુ પાછી મૂકી દે પણ પરેશકાકા અને ગોપી મમ્મા આવ્યા હોય તો ફટાફટ બધુ લેવા માડે

હવે મુખ્ય ગલી પરથી આપણે આવ્યા નાહસોની દુનિયા 'ઍડ્વેન્ચર લૅન્ડ'મા પહેલા જુઓ 'જાદુઈ ટીકી રૂમ' તમારી ખુરશીઓની ઉપર ઊચે, સામે અને બાજુઓ પર રગરગીન પખીનગર છે ચાર ખૂણે ઝૂલા પર લટકતા રગબેરગી કાકાકૌઆઓ તેમના પર પડતા ઝળહળતા પ્રકાશમા વાત શરૂ કરે છે અને સામે, બાજુમા, ચારે કોર પખીઓની સૃષ્ટિ જાગી ઊઠે છે - એક લયમા, એક તાલમા ગાઈ ઊઠે છે "ઝીગી, ઝીગી, ઝીગી રા" વચ્ચેથી પાણીનો ફુવારો ઊડે છે પાણી લાલ થાય છે ફુવારાની જાડી સેર ઉપરથી એક નાનકડુ વૃક્ષ ઊતરી આવે છે એ વૃક્ષ પર પણ નાના નાના, જાત જાતના પખી બધા સમૂહગાનમા ગાય છે વૃક્ષો અને પાદડાઓ પણ ગાય છે બધાની આખો, ચાચ, ડોક ઠમકા આપે સગીત, રોશની, રગ અને રાગ બધ થાય ત્યારે આપણુ હૃદય ભરાઈ ગયુ હોય છે

ઍડ્વેન્ચર લૅન્ડના પછીના બે માહમોમા તમને લઈ જવા કે કમ તે વિચારવુ પડે 'ઇન્ડિયાના જોન્સ'ની શરૂઆત તો સારી છે હોડકા જેવુ તમારુ વાહન જૂના સમયમાથી નીસરે છે ચારે તરફ હાથીઓ પાણીમા નહાય છે, સૂઢથી ફુવારા ઉડાડે છે બચૂકડા હાથીઓ રમે છે આ બધા હાથી લાગે સાચ્ચા, સાવ સાચૂકલા, પણ છે બનાવટી કઈ કરામતથી બનાવ્યા હશે અને કામ લીધુ હશે? ભગવાન જાણે, કે વૉલ્ટ ડિઝની જાણે પછી તો સિહ, વાઘ, મગર, હરણા બધા આવે મોટા ઊચા ઝાડોના ગીચ જગલ આવે ઘોર અધારા આવે ચિચિયારીઓ થાય કાળિયા હબસીઓ નાચતા, નાચતા, ચાલતા હોય પ્રાણીઓની ગર્જનાથી જગલ ગાજતા હોય પ્રિયકા ગભરાઈને મને વળગી પડે, ગોદમા લપાઈ જાય અમલ કહેશે - 'મારીશ ' અને હાથમા જે આવે તે લઈ મારવા તૈયાર!

આવી જ હોય છે 'જગલ ક્રુઈઝ' જગલના અજવાળા, ગુફાના અધારા, જ્યા ત્યા પાણી વરસતા હોય, ટપકતા હોય, હાકોટા અને છીકોટા થતા હોય તેમા તમારુ વહાણ ધડાધડ અથડાતુ, કુટાતુ હોય વહાણમા ઊભી ઊભી ગાઈડ છોકરી નાટકિયાવેડા કરી હસાવતી હોય

આવુ જ ચિત્ર પણ ભયાનક રીતે જોવુ હોય તો જુઓ 'કૅરેબિયનના ચાચિયાઓ' ચાચિયાઓના ભયાનક સીના, કઠોર ચહેરા, હાથમા બદૂકો ફટાફટ ફૂટે તોપના ગોળા સામસામી સ્ટીમરો પર ઝીકાય કડાકા અને ભડાકા થાય આગના ગોળા ઊડે ચાચિયાઓ ગાળો આપી સામા માણસોને પડકારે ગુલામોને પકડે, વેચે બજારમા નોકર, નોકરડીયે વેચાય અને રૂપાળી છોકરીઓ વહુ તરીકે વેચાય ચાચિયાના ગુફાના રહેઠાણમા સોનામહોરના ઢગલા પર ચાચિયો બેઠો હોય જરઝવેરાત ચારે બાજુ પથરાયેલુ હોય મરેલા માણસોની ખોપરીઓ રઝળતી હોય

બાજુમા 'ન્યૂ ઓરલિયન્સ સ્ક્વેર'મા ભૂતિયો મહેલ છે 'હૉન્ટેડ મૅન્સન' તમે ઓરડામા બધ આગળપાછળ ભૂત-ડાકણો નાચે કબરોની હારમાળામાથી પ્રેતાત્માઓ ઊભા થાય તમને વળગવા આવે 'ભાગો રે ભાગો, બાપલા અહીયાથી ભાગો!'

'મૅઈન સ્ટ્રીટ' હોય કે - 'ઍડ્વેન્ચર લૅન્ડ હોય બધે દુકાનો અને હોટલો તો ખરી જ, જાતજાતના ઘરેણા, રમકડા, અલકમલકની વસ્તુઓ મળે ખાવા માટે જાતજાતની

સેન્ડવિચ, કુકીઝ (બિસ્કિટ), સૂપ, સલાડ, હૉટ ડૉગ, હેમ, સ્ટીક. પીવા માટે જ્યુસ, કોક, સોડાના ફુવારા. પાણી પીવા માટે નવીનવાઈના મીઢામાં પાણીની શેડ છોડે એવી ચકલીઓ. ચોકખાચટ્ટ બાથરૂમ. નાનાં ભૂલકાંઓ માટે નીચાં યુરિનલ્સ. અપંગ બાળકો ને મોટાંઓ માટે પણ ખાસ સગવડવાળાં ટૉયલેટ્સ. ખાઈપીને કાગળો, ડબા-ડબલી, પ્યાલા-પ્યાલી નાખવા માટે ઠેર ઠેર આપમેળે બંધ થાય તેવા ડબ્બા. એને અહીંયાં 'વેસ્ટ બૉક્સ' કહે. ચારે તરફ ધોળા ઊજળા હંસ જેવાં લૂગડાં પહેરી સફાઈ કરનારાં ફરતાં હોય. જ્યાં કોઈ કાગળ-કસ્તર જુએ કે તરત તેમના મિકેનિકલ સૂપડી-ઝાડૂથી વીણી લે. હજારો બલકે લાખો માણસો ફરતાં હોય. પણ ધૂળ, કચરા કે કસ્તરનું નામ નહીં.

પાછા આપણે સફરે ચાલીએ. આ આવ્યો 'ક્રિટર દેશ'. અહીંયાં રીંછડાંઓ મજા કરાવે છે. વચ્ચેના સ્ટેજ પર નાનાંમોટાં પાંચ રીંછડાંઓનું કુટુંબ બેઠું છે. રીંછ આમ ભયાનક પ્રાણી છે, પણ એમનાં મોઢાં સાવ ગરીબડાં લાગે. આપણી ગાય જેવાં. એમાં વળી આ રીંછડાં તો સાવ નરમ છે. વાદ્ય વગાડનારાં. મીઠુંમજાનું ગાનારાં. જમણી બાજુ થિયેટરમાં લાઈટ થાય છે. આપણી ડોક તે તરફ ઊંચે વળે છે. ત્યાં ત્રણ બુઢિયાં રીંછડાંનાં માત્ર ડોક અને મોઢાં છે. ઘોઘરા અવાજમાં એ ડોકાં એક પછી એક બોલે. સ્ટેજ પરનાં પાંચ રીંછ ગાવા-બજાવવા માંડે. વચ્ચે વચ્ચે વળી સ્ટેજની સાઇડના પડદા ઊઘડે. ત્યાં ફારસિયાં રીંછ ગાય ને નાચે. ભારે તાલ-ધમાલ, ભાઈ! આપણા હાથ-પગ ઠેકા આપવા માંડે, ડોક ડોલવા લાગે, ભારે જામો થાય. બીજા બૂથમાં છે તમારો પ્યારો ટેડી બેર. હીંચકાઓ પર ખેલ કરે છે. એ પછી આવે છે પાણીમાં રમવાનો ભયાનક ખેલ. 'સ્પ્લેશ માઉન્ટન'. હોડકામાં બેસવાનું. આપણું હોડકું પહેલાં તો શાંત પાણીમાં સરે. પછી ખળખળ પાણીમાં ખડક-પથ્થર સાથે અથડાય, અંધારી ગુફા જેવી ટનલમાંથી નીકળે, પાણીના ઉપર ચઢતા પ્રવાહ સાથે ડુંગરા ચઢે, પહાડ પરથી ધોધની સાથે નીચે પડે - આખડે. શ્વાસ અધ્ધર થઈ જાય. મોંમાંથી ચીસાચીસ નીકળી પડે!

માર્ક ટ્વેઈન નામનો એક જબરો લેખક થઈ ગયો. દુનિયાનાં બાળસાહિત્યમાં એનું નામ મોખરે આવે. એણે લખેલા ટૉમ સૉયર અને હકલબરી ફિન નામના ચેકુસોનાં તોફાન અને પરાક્રમો મશહૂર છે. તમે જરા મોટા થાઓ ત્યારે એની ચોપડીઓ તમારે માટે લાવીશ. એ કથાઓ ધીરુબહેન પટેલે ગુજરાતીમાં પણ ઉતારી છે. ડિઝનીલૅન્ડના 'ફ્રન્ટિયર લૅન્ડ'માં માર્ક ટ્વેનનું જગત ઊભું કર્યું છે. માર્ક ટ્વેનની રિવર બૉટમાં બેસવાનું, મોટી સ્ટીમર જેવી બૉટ. એ તમને લઈ જાય ટૉમ સૉયરના ટાપુ પર. ત્યાં ગુફા અને ખીણ, છુપાવવાની જગા અને નાહવાનાં ઝરણાં, ઝાડ ને ફળ-ફૂલ. ટૉમના તરાપા પણ છે. તરાપા પર બેસી એકથી બીજી જગાએ જવાય. આખો ટાપુ ખૂંદી વળાય. બીજી નાનામોટી બૉટ ને હોડીઓ છે. ઘોડાની નાળ જેવા સોનેરી સ્ટેજનો એક શૉ છે. તે હાઉસફુલ હતો, જોવા ન મળ્યો. તમારી સાથે આવીશ ત્યારે પહેલાં ત્યાં જઈશું. નિશાનબાજી કરવા માટે 'શૂટિંગ ચાર કેડ' પણ છે.

હવે આવે છે તમને ખૂબ ગમી જાય એવો 'ફેન્ટસી લૅન્ડ'. પરી-પ્રદેશ. કવિતાનું કલ્પનામય જગત. પહેલું આવે છે, 'એલિસ ઈન વન્ડર લૅન્ડ'. જગતના બાળસાહિત્યમાં 'એલિસ ઈન વન્ડરલૅન્ડ' નામના પુસ્તકનો જોટો નથી. એલિસ નામની છોકરી હેરતભર્યા દેશમાં પહોંચી જાય છે. અહીંયાં વૉલ્ટ ડિઝની

તમને નાનકડા ડબામા બેસાડી એલિસની જ આનદ વિસ્મય દુનિયામા લઈ જાય છે તમારી સામેના દરવાજા ખૂલતા જાય, તમારુ વાહન આગળ વધતુ જાય, ફૂલ ગુલાબની દુનિયા આવે લાલ, ચોકટ, ફુલ્લી ને કાળીના પત્તાઓની મહેફિલ ખૂલતી આવે પ્રાણીઓ નાચે પક્ષીઓ ગાય, ઢીંગલીઓ ફેરફૂદરડી ફરે સપનાની દુનિયા જેવા અગડબગડ મળે ક્યાથી ક્યા પહોચી જાઓ જ્યા જાઓ ત્યા રગ રોશનીના ફુવારા, હવામા નાચતા ગુબ્બારા, ગાન, તાન ને સગીતના નઝારા એવી જ આહ્‌લાદક છે 'લીટલ વર્લ્ડ'ની સફર નાના બચૂકડા ઢીંગલા ઢીંગલીના ખેલ મનને શાતા આપતુ સૌમ્ય સગીત સતત વાગ્યા કરે, તેમા આપણી હોડી સરક્યા કરે નાના રાજા, નાની રાણી, નાનો કુવર, રાક્ષસ પણ નાનો, અલ્લાદીનનો જીન પણ નાનો નાનો મદારી મોરલી વગાડે, નાનો સાપ નાનુ અમથુ ડોલે જગતની બધી પરીકથાના પાત્રો અહીં એમના ખેલ બતાવી જાય છે 'ફેન્ટસી લૅન્ડ'મા બહુ બધી નાજુક હરકત અને કરામત છે કોની વાત કરુ અને કોની વાત ભૂલુ ગાડા ચાના કપ રકાબીનો એક ખેલ છે એ 'મેડ ટી પાર્ટી'મા મોટા મોટા કપમા આપણે બેસવાનુ રકાબીઓ ચક્કર ચક્કર ફરે તેના પરના કપ અને એમા બેઠેલા આપણે પણ ચકરાવો લઈએ થાય કે હમણા બીજા કપ રકાબી અને બેઠેલા સહેલાણી સાથે ભટકાઈશુ પણ ચાના કપ રકાબીના ગાડપણમા ગોઠવણ છે બધા ગભરાય કે હમણા અથડાઈ જઈશુ પણ અથડાય નહીં!

વૉલ્ટ ડિઝનીના અમર પાત્ર મિકી માઉસને તો કેમ ભુલાય? તેનુ તો આખુ 'ટુનટાઉન' છે ટુનટાઉનમા મિકીનુ ઘર, ભાખડિયા ભરતો મિકી, તેની રેલ ને રેલડેપો, તેની ટ્રૉલી ને હોડી, મનલા રોજરનુ વાહન એવા કઈક નાના મીઠા સાધન સગવડ

વૉલ્ટ ડિઝનીએ જૂના સમયની કથાઓ, પરિકથાઓ, સ્વપ્ન નગરીઓ અને સાહસ સફર દેખેડ્યા છે, તો આવતી કાલના કિશોરો માટેની જ્ઞાન છલાગ પણ દેખાડી છે ભાવિમા વાહનો કેવા હશે તેની ઝાખી 'ટુમોરોલૅન્ડ'મા કરાવી છે 'સરકલ વિઝન'મા આપણી ચારે કોર સિનેમાના પડદા વીટળાઈ વળ્યા છે એકીસાથે એ બધા પર ફિલ્મ દખાય આપણે પિક્ચરનો ભાગ હોઈએ તેવો ભાસ થાય જેમ કે આગળના સ્ક્રીન પર હોડીનો કે ખટારાનો આગળનો ભાગ હોય, ડાબે જમણે બાજુઓમા હોડી ખટારાના ભાગ જડાયેલા હોય આપણી પાછળના સ્ક્રીન પર હોડી ખટારાનો છેડાનો ભાગ હોય તમે વચ્ચોવચ હો તમે હોડી ખટારામા બેઠા છો એવો જ અનુભવ થાય ને? આવા અનુભવો કરાવતા કરાવતા અમેરિકાનો આખો ઇતિહાસ બતાવ્યો છે! 'ટુમોરોલૅન્ડ'મા રૉકેટ જેટનુ ચગડોળ છે આપણને ઘમરડે છે આપણને તારાઓના જગતની મુસાફરી પણ કરાવે છે આપણે ટ્રોલીમા બેઠા હોઈએ ટ્રોલી આકાશમા તારાઓના પ્રદેશમા ઊડે ચારે બાજુ તારા તારા ખરે, ભડકા થાય, ગોળાઓ ઊડે, ખડકો તૂટે, ડુગરા ગબડે, આખુ બ્રહ્માડ હાલકડોલક તારાઓનો વરસાદ, વાદળો ગરજે, વીજળી ચમકે આ બધામા આપણી ટ્રોલી ઝીંકાય ફેકાય, ચઢે, ગબડે હાજા ગગડી જાય, ચિત્કાર નીકળી જાય પણ આપણે હેમખેમ કઈ કશુ ન થાય કાચાપોચાનુ હૃદય બેસી જાય પણ હૃદય રોગીઓ, ફર ચઢનારા, પેટ ગળા કેડના દુખાવાવાળા લોકો માટે 'સ્ટાર ટૂર્સ'મા બેસવાની મનાઈ છે

છેલ્લે જોઈ બધા કાર્યક્રમની શિરમોર જેવી

'ઇલેક્ટ્રિક' પરેડ. મેઈન સ્ટ્રીટના આખાય રસ્તા પર લાલ, પીળી, લીલી, ભૂરી, જાંબલી લાઈટોનાં ઝળાંહળાં. ઝાડ પર, થાંભલા પર, દુકાનો પર, વાહનો પર બધે જ રોશની જ રોશની, રંગ જ રંગ. આગળ ચાલે મોટું બૅન્ડ. બૅન્ડ વગાડનારાના ટોપા લાઈટ, કોટ લાઈટ, વાજિંત્ર લાઈટ, કેટકેટલાં વાહનો વચ્ચે કેટકેટલાં બૅન્ડ. ઘોડાગાડી, ઊંટગાડી, ખટારા, ટૅન્ક, અરે ડાયનોસોર ગાડી પણ ખરી. બધાં વાહનો, બધાં પાત્રો પર રંગરંગીન લાઈટોના ઝબુક ઝબુક સાથિયા. એક પછી એક બૅન્ડ, એક સૂર, એક તાલમાં વાગે. વાહનોના 'ફ્લોટ' પર કુંવારીઓ નાચે, પરીઓ નાચે, ઢીંગલીઓ ફેરફૂદરડી ફરે, રાજાઓનાં શસ્ત્રો અથડાય. ખેલ-તમાશા થાય. આખી પરેડ પસાર થતાં પોણો કલાક લાગે. પણ તમે એવા દિગ્મૂઢ રહો, નાચગાનમાં એવાં ડૂબેલાં રહો કે જાણે લાગે આંખના મટકામાં પરેડ પૂરી થઈ. સપનું ભાંગી ગયું. સ્મરણ રહી ગયું. ચમકદાર ફ્લોરેન્સ દંડૂકાઓથી પરેડ, પ્રેક્ષકો અને સહેલાણીઓને દોરવણી અપાય. વ્યવસ્થા જળવાય. ચોમેર ઉત્સવ ઉત્સવ છલકાય. હરખ હરખ મલકાય. આવું અનેરું છે વૉલ્ટ ડિઝનીનું બાળ-સ્વર્ગ!

હું સવારે સવા નવ વાગે ડિઝનીલૅન્ડમાં દાખલ થયો હતો. તે રાત્રે દસ વાગે બહાર નીકળ્યો. થોડોક ખાવા-જમવા, ચા-નાસ્તાનો સમય માફ. બાકી લગભગ તેર કલાક ફર્યો. પણ થાકનું નામ નહીં. લગભગ બાર-તેર કલાક સતત પરિભ્રમણ છતાં કેટલાંય સ્થળ ને ખેલ છૂટી ગયાં. બધું બરાબર જોવું હોય તો ત્રણચાર દિવસ દસ દસ કલાક આપવા પડે.

અહીં હજારોની મેદની હતી. આખી દુનિયામાંથી તરહ તરહની પ્રજા આવી હતી. બાળકો ને બુઢ્ઢાં, સ્ત્રીઓ ને પુરુષો, હૈયેહૈયું દળાતું હતું. પણ બધે જ ઉત્સવ ઉત્સવ હતો. ક્યાંય ટંટો નહીં, ફિસાદ નહીં, બોલાચાલી નહીં, ગાળાગાળી નહીં, ધક્કામુક્કી નહીં, કચડાકચડી નહીં, કચરો નહીં, ગંદકી નહીં, વ્યવસ્થા અને શિસ્ત, સરળતા અને હળવાશ, હસી ને ખેલ, 'જૉય ઍન્ડ ફેસ્ટિવલ મૂડ'.

ડિઝનીલૅન્ડના કર્મચારીઓ આખો વખત ખડે પગે. બારતેર કલાકને અંતે પણ કોઈના મોં પર થાક નહીં, કંટાળો નહીં, બધાં હસતાં ને હસતાં, ગમ્મત કરતાં, નાચતાં ને ગાતાં. મજાકમસ્તી કરી હસાવે, નચાવે, વિવેકથી વર્તે. 'શું મદદ કરું?', 'વેલકમ', 'હેવ અ નાઈસ ટાઈમ', 'થૅન્ક યૂ' કહેવા સિવાય બીજી વાત નહીં.

જોનારા પણ વિવેકી. તમને જવા મારગ કરે. ઊભા રહી જાય. સહેજ અડ્યા તો 'સૉરી' કહે. 'માઉન્ટ સ્પ્લેશ'માં મારી સાથે ચાર કૉલેજ જુવાનિયા બેઠા હતા. તેઓ એક બીજાને ઝરણાંનું પાણી ઉડાડતા હતા. પાણીની એક છાલક મારા પર પડી. તરત જ મને કહે 'સૉરી'. રાઈડ પૂરી થઈ પછી નીચે ઊતર્યા ત્યારે પણ પાસે આવીને કહે 'સૉરી સર'. આપણા જુવાનિયા હોય તો મશ્કરી કરે : ''કાકા ભીંજાઈ ગયા?''! 'કેમ, કાકા પાણી ઠંડું લાગ્યું?' 'કાકીને નથી લાવ્યા?'

હવે પછી યુનિવર્સલ સ્ટુડિયોની વાત લખીશ. મજામાં હશો. તમારાં પપ્પા, મમ્મી, જ્યોત્સ્નાબા, કમળાબાને યાદ. અહીં ભારતીફઈબા, હર્ષદકુમાર, રૂપાબહેન, ધર્મકુમાર અને પ્રભાબહેન તમને સૌને યાદ કરે છે અને જય સ્વામીનારાયણ કહાવે છે. અહીં આવવા આમંત્રણ આપે છે.

મહેશ દાદુની વહાલભરી બચ્ચી - મુચ્ચા

ગૃહગંગાને તીરે

સમૂહ લગ્નનું અર્થશાસ્ત્ર અને તેની સાર્થકતા

જિતેન્દ્ર દેસાઈ

મારા સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રી સમાજસુધારાની કોઈ વાત આવે ત્યારે તેમના એક પારસી મિત્રની ટીકા અચૂક યાદ કરતા એ મિત્રને સમાજ સુધારાની વાતમા લેશમાત્ર શ્રદ્ધા ન હતી તેઓ કહેતા, *''સમાજ! અને તેમા વરી સુદ્ધારો! કોઈ દાડે ની બને '' વાત ઉપર ઉપરથી સાચી લાગે છે,* પણ જો તે સ્વીકારી લઈએ તો તો સમાજ સાવ બધિયાર થઈ જાય પછી બધિયાર પાણીની જેમ ગંધાઈ ઊઠે એટલે તો સમાજસુધારકો સમાજસુધારણાની કામગીરી તેમને આવડે તેવી રીતે અને થાય તેટલી કરતા જ રહ્યા છે લગ્નના રીતરિવાજો અને ખર્ચની બાબતમા પણ સુધારાની મથામણ ચાલુ જ છે

આવી સુધારણાના એક સ્વરૂપે તાજેતરમા વેગ પકડ્યો છે તે સમૂહલગ્નનો પ્રયોગ છે ગુજરાતમા જુદી જુદી જ્ઞાતિઓમા છેલ્લા થોડા વરસોમા આ પ્રયોગ ઠીક ઠીક પ્રચલિત થતો જોવા મળે છે હમણા સૌરાષ્ટ્રના એક ગામે તો જ્ઞાતિબાતિના બધન ભૂલી જઈ ગામના બધા વરઘોડિયાને સમૂહલગ્નથી જોડ્યા! સમૂહલગ્નનો પ્રયોગ જોવાની, સમજવાની, ખાસ તો તેની પાછળનુ અર્થશાસ્ત્ર, આવક જાવકના લેખાજોખા ચકાસવાની ઇચ્છા હતી અને એવો સુયોગ સહેજે આવી મળ્યો

આવા લગ્નોમા પણ ગોરમહારાજ તો જોઈએ જ પણ વધુમા મુખ્ય મહેમાન, અતિથિવિશેષ, પ્રમુખ વગેરે પણ જોઈએ એ વાચી થોડુ કૌતુક થયુ એમની શી જરૂર? આયોજકો જાણે સમૂહલગ્નની એક કકોતરીમા એસ ટી બોર્ડના ચૅરમૅન પધારવાનુ લખ્યુ છે ક્યાક મિનિસ્ટર ધારાસભ્યો પણ નિમત્રાય છે અમુક કે તમુક સરકારી અધિકારીને પણ શણગારાય છે! આમા કોઈ સમાજસુધારો થતો નથી સમાજની કોઈ અધિકારી વ્યક્તિ સમૂહલગ્ન ટાણે આશીર્વચન આપે તે સમજાય, તેમા કોઈ ખોટુ નથી પણ પરણનારા સાથે જેને કોઈ સબધ નથી તેવા મિનિસ્ટર મોડા આવે ને બેને બદલે બસો શબ્દો સભળાવી સમૂહલગ્નના વરઘોડિયાઓને બોર કરે તે બરાબર નથી અને હા, સમૂહલગ્નમા વીસથી વધુ જોડા જોડાય તો સરકારનુ સમાજકલ્યાણ કે એવુ કાઈ ખાતુ પરણનારાઓને બે હજાર રૂપિયા લટકામા આપે છે આની શી જરૂર? શુ એ ન આપે તો પરણનારા પરણ્યા વગર રહી જવાના છે? સમૂહલગ્નનો પ્રયોગ નવો છે, પ્રચલિત કરવા જેવો છે, બિરદાવવા જેવો છે તેની ના નથી પણ સરકાર તેને હજાર બે હજાર રૂપૈડીથી નવાજવા મેદાને પડે છે ત્યારે તેમા સસ્તી લોકપ્રિયતા કમાવા માટેની ગધ આવે છે એને મન તો ઠીક છે, 'દેગા ઉસકા ભી ભલા, નહીં દેગા ઉસકા ભી ભલા' જેવુ જ!

સમાજસુધારા તરીકે સમૂહલગ્નો યોજાય તેમાં સાદાઈ જોવા મળે, ખોટા લાગે તેવા ખર્ચ ટાળવામાં આવે, ઝાઝું માણસ ભેગું ન કરાય યા ન જમાડાય, જમણવાર પર સ્વૈચ્છિક મર્યાદા મુકાય, એવી અપેક્ષા સહેજે રહે. એટલે જ્યારે પાલનપુર-ડીસા રોડ પર સાતઆઠ કિલોમિટર આગળ વધી ગઢ-મડાણા તરફ વળ્યા ત્યારે નૂતન ભારતી ખાતે યોજાયેલા સોળ ગામ લેઉવા પાટીદાર સમાજના સમૂહલગ્ન વિશે પણ આવી અપેક્ષા હતી પણ નૂતન ભારતીના દરવાજે પહોંચ્યા ત્યાં જોયું તો જાણે માનવમહેરામણ હિલોળે ચઢ્યો હતો. વિશાળ પટાંગણવાળી સંસ્થાના દરવાજેથી ગાડી અંદર જઈ શકે તે લગભગ અશક્ય હતું. હકડેઠઠ ગિરદીમાંથી મુખ્ય મહેમાન યશવંત શુક્લને અમારે રસ્તો કરતા કરતા છેક સ્ટેજ સુધી લઈ જવા પડ્યા. રસ્તે જમણી બાજુએ જેમાં દસ હજાર માણસો જમી શકે તેવો રસોડાનો મંડપ હતો, ને ડાબે હોસ્ટેલના એક મકાનમાં કન્યા પક્ષનો ઉતારો ને બીજા મકાનમાં વર પક્ષનો ઉતારો હતો. બહાર દરેકનાં નામ સરસ રીતે લખેલાં હતાં. રંગબેરંગી ચૂંદડી અને દાગીનાથી લચી પડેલી ગામઠી લાગે તેવી યુવતીઓ અને ઢીંગલીઓ બરાબર લગ્ન મહાલતી હતી. યુવાનો અને બાળકો કંઈક આધુનિક વેશભૂષામાં આમતેમ ફરતા હતા. માઈક પર વ્યવસ્થા અંગે જાહેરાતો સતત થતી રહેતી હતી. લગ્ન હોય ને ઢોલ ન ઢબૂકે એવું બને? ઢોલીડો જોર જોરથી ઢોલ પીટી રહ્યો હતો. સાથે શરણાઈવાળો શરણાઈના સૂર રેલાવી રહ્યો હતો. આટલા બધા માણસો હરેફરે એટલે, પાણી છાંટેલું હોવા છતાં, ધૂળ ઊડતી હતી. ગરમી ગરમીનું કામ કરતી વધી રહી હતી.

સોળ ગામ લેઉવા પાટીદાર સમાજ ગઢ-મડાણાની આસપાસનાં ગામોમાં લગભગ દસપંદર કિલોમિટરના પરિઘમાં પથરાયેલો છે. ખેતી ખરી, પણ ઘણા જુવાનિયાઓ 'ડાયમંડ'ના કામે સુરત અને નવસારી તથા મુંબઈ પહોંચેલા છે. પંડિત આઠવલેજી તેમને 'રત્નકલાકાર' કહે છે. આ ગામમાં એક લગ્ન એટલે કુટુંબ પર પચાસ હજારથી લાખનો બોજો સામાન્ય ગણાય. વળી, બાળવિવાહની પ્રથા. રમતાં બાળકોના વિવાહ મોટેરા નક્કી કરી દે. એટલે મોટે ભાગે છોકરા-છોકરીની ઉંમર સરખી મળે. છોકરી અઢાર વરસની થાય એટલે લગ્ન માટે દબાણ શરૂ થાય. પણ છોકરો એકવીસનો ન થયો હોય એટલે બાળલગ્ન થઈ જાય. છોકરાને એકવીસનો થવા દે તો કન્યાની બીજી બહેન અને વરનો ભાઈ પણ પરણવા જેવડાં પાછળ કતારમાં હોય. ખર્ચ બચાવવા એક માંડવે બે લગ્ન થઈ જાય. એક પુખ્ત, બીજું બાળ. આમાં સમાજના યુવાન પ્રમુખ કનુભાઈએ પહેલ કરી ગયે વરસે સમૂહલગ્ન યોજ્યાં. પ્રયોગ સફળ થયો, આવકારાયો. તેનાથી પ્રેરાઈ આ વરસે વધુ વ્યવસ્થિત પ્રયાસ થયો. સમાજના સ્થિતિપાત્ર આગેવાનોએ દાનની કોથળી ખુલ્લી મૂકી દીધી. સમૂહલગ્નના સામૂહિક ખર્ચ માટે મુંબઈને સુરતના સમાજના આગેવાનોએ, પાલનપુર નજીકના પોતાના વતનના સમાજને સામેથી બોલાવી ખર્ચની બધી જવાબદારી ઉપાડી લીધી.

અમે મોટા લગ્નમંડપમાં પહોંચ્યા ત્યારે, મંડપની એક કોર લાંબા સ્ટેજ પર અઢાર વરઘોડિયાં સજીધજીને પરણવા માટે ગોઠવાઈ ગયાં હતાં. જેમ સમૂહ વ્યાયામમાં એક વ્યક્તિ ઑર્ડર આપે અને બાકીના બૅન્ડના તાલમાં કસરત કરે તેમ, અહીં સમૂહલગ્નમાં એક મુખ્ય ગોર માઈક પર સૂચના આપી પોતાની જગ્યાએ એક વરઘોડિયા માટેની વિધિ કરતા હતા. સામે સ્ટેજ પર તેમના અઢાર આસિસ્ટન્ટ ગોર મહારાજો અઢાર વરઘોડિયાંઓને તે મુજબ ચોરી પર લગ્નની વિધિ કરાવતા હતા. એક વરઘોડિયા પર નજર નાખીએ તો લગ્નવિધિ થઈ રહી છે તેવું લાગે. તે આખા સ્ટેજ પર નજર

ફેરવીએ તો સરકસ જોતા હોઈએ તેવુ લાગે તેનુ એક કારણ ગરમી હીરાની આવકની ગરમી પણ ખરી ઘણા વરરાજાઓ સૂટમા થોડા અચકન સલવાર ને સાફામાય હતા પણ બધા ગરમીમા બફાતા હતા મિત્રો, અણવર ને સહેલીઓ હાથના પખા ગોળ ગોળ ફેરવી વરઘોડિયાને પખો નાખતા હતા રગબેરંગી દશ્ય મનોહર લાગતુ હતુ પણ મે ઉપર કહ્યુ તેમ દશ્ય લગ્ન કરતા સરકસને વધુ મળતુ આવતુ હતુ વિધિ ઝડપથી ચાલતી હતી સાવધાન સાવધાન થયુ, કાસાની થાળી રણકી, ઢોલ ઢબૂક્યા, શરણાઈના સૂર વેરાયા ને અઢાર વરઘોડિયાએ પ્રભુત્વમા પગલા માડ્યા સહુ રગેચગે પરણી ગયા

સામાન્ય રીતે લગ્ન પતે પછી જમણ હોય, પણ આ તો સમૂહલગ્ન જમતા પહેલા વરઘોડિયાઓએ ભાષણો સાભળવાના હતા! કેવુ લાગતુ હશે? આ ભાષણ તો નિમિત્ત ખરુ કામ તો સમૂહલગ્ન પ્રસગ ભેટ આપનાર સમાજના દાનવીરોને સન્માનવાનુ હતુ એક લાકડી પર ડઝનબધ હાર ભેરવી માળી હાજર થઈ ગયો હતો નામ બોલાતા જાય તેમ તેમ દાનવીરોનુ હાર પહેરાવી સન્માન કરાતુ હતુ તાળીઓના ગડગડાટ થતા હતા કેમ ન થાય? આ દાનવીરોએ દરેક વરઘોડિયાને તેમની સાથે પાછા ફરનાર ટ્રૅક્ટરના ટ્રેઈલરને એક એક સ્ટીલનુ કબાટ, રસોડામા વાસણ મૂકવાનો ઘોડો, સીવવાનો સચો, વૉલ ક્લોક, કાડાઘડિયાળની જોડ, રસોડા માટે કૂકર, મિક્ચર, હૅન્ડ મિક્સર, સ્ટીલનુ બેડુ, સ્ટીલની મોટી પવાલી, ખુરશી, વીઆઈપી સ્યૂટકેસ, થાળી, વાળકા, ચમચી, પવાલાના પાચ પાચ સેટ, કાસાની થાળી, વાટકા ને કળશ, સ્ટીલની ડોલ ને બરણી જેવી ઘરવપરાશની, ઘર માડવા જોઈતી ચીજોથી ભરી દીધુ હતુ આપણે ત્યા લગ્નપ્રસગે લગ્ન લેનાર કુટુબને ચાલ્લો કરવાનો રિવાજ છે અને સગાવહાલા ભેટ પણ આપે છે ત્યા સગપણને મૈત્રીનો નાતો છે અહી સમૂહલગ્નમા દાતા અજાણી વ્યક્તિને મદદ કરે છે, અલબત્ત પોતાના સમાજની સગાઈ નથી તોય મદદ છે, ભેટ આપ્યાનો આનદ છે તે સમૂહલગ્નનુ જમાપાસુ છે

કન્યા વિદાય હમેશા વસમી હોય છે કણ્વ ઋષિ જેવા ઋષિને પણ શકુન્તલાને વિદાય આપતા સસારી જેવો અનુભવ થયો હતો કવિ બાલમુકુન્દ દવેના 'લાડકડી' કાવ્યે કેટલાયને દીકરીની વિદાય યાદ કરાવી આખ ભીની કરાવ્યાનુ જાણ્યુ છે અહી એવી એક નહી પણ અઢાર અઢાર કન્યાઓને વિદાય આપવાનો પ્રસગ હતો સામા મળી શ્રી યશવન્તભાઈ શુક્લએ આશીર્વચન આપ્યા ફ્રેન્ડ્ઝ ઑફ ઑલ (Friends of all) સસ્થાના પ્રેમભાઈએ તો આવા સમૂહલગ્નની સિલ્વર જ્યુબિલી થાય તેમા આજે પરણનારના બાળકો પણ સમૂહલગ્નમા જોડાય, તેમના વાલીઓના પગલે સમૂહલગ્નમા પરણે, એવી આશા વ્યક્ત કરી તેમના પત્ની ટોમો કાવાને (જાપાનીઝ) સોનિયા ગાધીની જેમ ગુજરાતીમા વાચીને ભાષણ કર્યું અને ગ્રામપ્રજાને ખુશ કરી દીધી અને સૌથી અગત્યનુ સમાજના પ્રમુખે પહેલા સમૂહલગ્ન સમયે મળેલા દાન અને ભેટની રકમનો પાઈએ પાઈનો હિસાબ અને ઓડિટેડ એકાઉન્ટ્સ રજૂ કર્યાં ગયા વરસની બે લાખની બચત આગળ ખેચી આ વરસના હિસાબ આ જ રીતે આવતે વરસે રજૂ થશે તેમ જણાવ્યુ જાહેર કામોમાથી પૈસા ખોતરીને ઘર ભરવાની પ્રવૃત્તિ રાજરોગ જેવી થઈ પડી છે તેવા માહોલમા સોળ ગામ લેઉવા પાટીદાર સમાજ મુક્ત છે, એ બોલ્ડ ટાઈપમા છાપવા જેવી વાત છે તેનો યશ રામજીભાઈ વોરા, તેમના પુત્ર અને સમાજના પ્રમુખ ડૉ કનુભાઈ વોરા અને તેમના સાથીદારોને ફાળે જાય છે

અમે છૂટા પડ્યા ત્યારે જાણ્યું કે એક તરફ દસ હજાર માણસ જમતું હતું ત્યારે બીજી તરફ સમાજના યુવાનો રક્તદાન પણ કરતા હતા! સમાજના આરોગ્ય નિધિમાં આ સમૂહલગ્ન પ્રસંગે પોણાબે લાખ રૂપિયા જમા થયા હતા. જેનો લાભ સહુ જરૂરિયાતમંદોને મળશે. આખા કાર્યક્રમને સફળ કરવા હજાર જેટલા સ્વયંસેવકો, સમાજના યુવકો ખડે પગે હતા. વીખરાતા સમાજને એકત્રિત કરવામાં પણ સમૂહલગ્નનો પ્રયોગ એક માધ્યમ બન્યાનું લાગતું હતું. અને એટલે જ સમૂહલગ્ન ટાણે ગાયકવૃંદે છેડેલું ફટાણું, ''વેવાણ તમારી વાતો મોટી અંદર પોલંપોલ'' થોડું હાસ્યાસ્પદ લાગતું હતું. અહીં વાતો મોટી ન હતી, અને પાઈએ પાઈનો હિસાબ હતો. સમૂહલગ્નમાં પરણનારાં જ નહીં પરણાવનારો સમાજ પણ એક હતો, આનંદમાં હતો, સંતોષ અનુભવતો હતો....

આપણી પ્રસન્નતા આપણા હાથમાં - અવંતિકા ગુણવંત

કલાકો સુધી બોલવા છતાં જે ન કહી શકાયું હોત તે એક નિમિષમાત્રમાં આંખ દ્વારા, માત્ર આંખ દ્વારા કહેવાઈ ગયું. નિરતની જિંદગી આખીની કહાની એની આંખોમાં આલેખાઈ ગઈ.

દ્યુતિ એ વાંચીને આંચકો ખાઈ ગઈ. ઓહ મારા ભાઈ નિરતની જિંદગીમાં વેદના ને વેદના જ છે. મારો ભાઈ સુખી નથી.

દ્યુતિ અને નિરત સગાં ભાઈબહેન છે. પરંતુ છેલ્લાં બાવીસ વર્ષથી ભાઈબહેન મળ્યાં જ નથી.

નિરત અહીં દેશમાં જ વસ્યો છે, પરદેશમાં નહીં છતાં એ કોઈ પ્રસંગે કે વારતહેવારે કુટુંબ ભેગું થાય ત્યારે આવતો જ નહીં.

દ્યુતિ સાંભળતી હતી કે ભાઈ મોટી કંપનીમાં ઊંચી પોસ્ટ પર છે. મોટો પગાર છે, વિવિધ સુવિધાઓ અને સગવડો મળે છે. બહારના જગતમાં એનું નામ છે. દ્યુતિ આવા સમાચાર જાણીને ખુશ થતી કે મારો ભાઈ સફળ છે, સુખી છે.

નિરતની દીકરી વ્યોમાના લગ્નની કંકોતરી મળી એટલે એ ભાઈના ઘરે આવી હતી. શતદલની જેમ પૂર્ણ વિકસિત ભાઈને જોવાના એને અરમાન હતાં.

પરંતુ આ શું? ભાઈના ચહેરા પર તાજગીસભર પ્રસન્નતા નથી. એની આંખોમાં ભીતરમાં ભંડારાયેલી વ્યથાની છાયા એક ક્ષણાર્ધ માટે ડોકાઈ ગઈ. ને દ્યુતિને થયું ભાઈ ભલે બહારથી હસતો દેખાય પણ અંદરથી એ સંતુષ્ટ નથી, સુખી નથી.

'તો શું ખૂટે છે ભાઈના જીવનમાં? અમીભાભી જેવાં સુંદર શિક્ષિત પત્ની છે, દીકરો છે, દીકરી છે, બેઉ સારું ભણ્યાં છે. દીકરાને પણ સારી કંપનીમાં જોબ મળી છે. દીકરીને સારું ઘર ને સારો વર મળ્યાં છે. ધામધૂમથી લગ્ન છે. અત્યારે તો ભાઈ ખુશીથી ઊછળતો હોવો જોઈએ.

એના બદલે આંખમાં ઉદાસીનતા કેમ ડોકાઈ ગઈ? પણ અત્યારે એની વાત કરવાનો કે વિચારવાનો વખત ક્યાં હતો?

જાન આવવાનો વખત થયો હતો. સૌ તૈયાર થઈને જાનનો સત્કાર કરવા દરવાજે આવીને ઊભાં હતાં. ત્યાં દ્યુતિની નજર અમીભાભી પર પડી. અમીની સાડી, એનો રંગ જોઈને એ ચમકી. એને ખ્યાલ આવે એ પહેલાં એનાં મોંમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા, 'કેમ ભાભી બ્લ્યુ કલરની સાડી પહેરી છે?

'કેમ મને નથી શોભતી? આની ડિઝાઈન અને ઝરી તો જુઓ. ખાસ ઑર્ડર આપીને તૈયાર કરાવી છે. કેવો યુનીક પીસ છે.' ગર્વભર્યા સૂરે અમીએ કહ્યું.

અમીની કહેવાની રીતથી દ્યુતિ જરા

છોભીલી પડી જઈ એણે વાત વાળી લેતા કહ્યુ, 'ના, ના, તમને નગ્ન શોભે છે, ને ખરેખર આર્ટિસ્ટિક પીસ છે'

'તો રંગ માટે મને કેમ ટોકી? તમને બ્લુ કલર પસંદ નથી?'

'પસંદ છે ને! પરંતુ ભાઈનો ફેવરીટ કલર તો પીળો છે એટલે મારાથી બોલાઈ ગયુ'

'એનો ફેવરીટ કલર જે હોય એ, એમા મારે શુ, મારો ફેવરીટ કલર તો બ્લુ છે'

દ્યુતિને પક્કો લાગ્યો ભાભીને પોતાના વરની પસંદ નાપસંદની કંઈ પડી નથી આવા શુભ માંગલિક પ્રસંગે ભાભી ભાઈની પસંદ વિશે કેવી તોછડાઈથી બોલ્યા બેઉ વચ્ચે કંઈ સાયુજ્ય નથી

ભાઈનો પ્રિય રંગ કયો છે એય કદાચ એ નથી જાણતા ભાઈ વિશે કેટકેટલુ એ નહીં જાણતા હોય જાણવામા રસ નહીં બતાવ્યો હોય જાણવાનો ઉત્સાહ નહીં બતાવ્યો હોય

કેમ, કેમ આવુ થતુ હશે? ભાભીને ભાઈમા રસ નહીં હોય? પણ એમના તો પ્રેમલગ્ન છે બેઉ એકબીજાના પરિચયમા આવ્યા હતા સાથે હર્યાફર્યા કલાકો સુધી વાતો કરી એકબીજાને પસંદ કર્યા હતા વરસોનુ એમનુ લગ્નજીવન છે, તોય એકબીજા વિશે કટકેટલુ જાણવાનુ બાકી રહી ગયુ હશે!

ભાઈ તો કેવા પઝેસીવ સ્વભાવના હતા, જે પોતાના માને એની પાસે પોતાનુ ધાર્યું કરાવે અને દ્યુતિને વરસો પહેલાનો એ દિવસ યાદ આવી ગયો

'એક લગ્નમા જવાનુ હતુ એણે લીલા રંગની સાડી પહેરી હતી નિરતની એની પર નજર પડી ને તરત બોલી ઊઠ્યો આ સાડી પહેરીને નથી આવવાનુ

બા બોલ્યા હતા, કેમ આવુ બોલે છે, આ સાડી તો હમણા જ લીધી છે કેટલી સરસ છે, બધાએ વખાણી છે ને દ્યુતિને શોભેય છે

'છો શોભે પણ મને લીલો રંગ પસંદ નથી' ભાઈ ઊંચા સાદે બોલ્યા હતા ને એણે તરત સાડી બદલી નાખી હતી ને ભાઈને પ્રિય એવા પીળા રંગની સાડી પહેરી હતી આ જોઈને ભાઈ ખુશ થઈ ઊઠ્યા હતા

દ્યુતિ નિરત કરતા છ વરસ નાની હતી પણ બેઉ વચ્ચે એવુ હેત હતુ, ઐક્ય હતુ અંતરંગ દોસ્તી હતી કે બેઉ પરસ્પરનુ બધુ જ જાણે પોતાના હૈયાની વાત એકબીજાને કહે તો જ ચેન પડે એમા નિરત તો રજેરજ વાત દ્યુતિને કહે જ કહે દ્યુતિ ન સાંભળવાનો દેખાવ કરે તો એની એ વાત ચાર વખત એને કહી સંભળાવી ચીડવે

દ્યુતિ ગ્રેજ્યુએટ થઈ ગઈ ને એના લગ્નની વાત ચર્ચાવા માંડી માબાપે મૂરતિયા જોવા માંડ્યા ને એમને મૂકેશ પસંદ પડ્યો કુળવાન ઘરનો એ દીકરો હતો એ જ એની સૌથી મોટી યોગ્યતા માબાપને લાગી હતી

પણ મૂકેશમા કોઈ તરવરાટ કે ઉત્સાહ ન હતો નિરતને એ જરાય પસંદ ન પડ્યો એણે દ્યુતિને કહ્યુ, 'આ બોચિયાને તુ ના પાડી દે એ સાવ સામાન્ય છે, તારે યોગ્ય નથી'

ત્યારે દ્યુતિએ ધીમા પણ મક્કમ સૂરમા કહ્યુ હતુ, 'એની સામાન્યતાને હુ વિશેષતામા ફેરવી નાખીશ'

આ સાંભળીને નિરત ખિજવાઈને બોલ્યો હતો, 'છોડી દે એવી આદર્શ વાતો એવુ બધુ તો પિક્ચરમા કે વેવલી વાતોમા શોભે વાસ્તવમા નહીં

તારામા ના પાડવાની હિંમત ન હોય તો હુ ના પાડી દઉ'

પણ દ્યુતિ પોતાના નિર્ણયને વળગી રહી એણે કહ્યુ, 'ના પાડીને હુ બા બાપુજીનુ દિલ દુભાવવા નથી માગતી હુ ના પાડુ એનો અર્થ થાય મને એમના માટે આદર નથી એમણે મારા માટે જે નિર્ણય કર્યો છે એમા હુ શંકા કરુ છુ ભાઈ, એમણે જે નિર્ણય કર્યો એ મારા ભલા

માટે કર્યો છે, એ હું માથે ચડાવીશ.'

'પણ આવા માણસ સાથે તારું જીવન કેવું વીતશે?'

'સારું જશે, ભાઈ હું જિંદગીમાં આવેલો પડકાર ઝીલી લેવામાં માનું છું.

આમ કહીને દ્યુતિએ માબાપે બતાવેલા મૂકેશ સાથે લગ્ન કર્યાં. જ્યારે નિરતે માબાપે બતાવેલી કન્યાઓ નાપાસ કરીને પોતાની જાતે અમીને પસંદ કરી હતી.

અમી આકર્ષક હતી. સંગીત, નૃત્ય જાણતી હતી. કેળવાયેલા સાધનસંપન્ન માબાપની એકની એક દીકરી હતી. એની કલા, રસ, રુચિથી નિરત પ્રભાવિત થયો હતો. ખૂબ હોંશથી એણે અમી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. શરૂઆતમાં દ્યુતિએ બેઉને ખુશખુશાલ જોયાં હતાં. એક બીજા પર વારી જતાં.

તો પછી શું થઈ ગયું? અમીમાં આ બેપરવાહી અને ભાઈમાં આ ઉલ્લાસહીનતા? પહેલાં ભાઈ પોતાના એકલાના નહીં ઘર આખામાં દરેક જણે ક્યારે શું પહેરવું એ પોતે જ નક્કી કરે. અને ઘરમાં બધાં એનું કહ્યું માનતાં. હોંશથી માનતાં. ભાઈને સાજશૃંગારની સમજ પડતી.

તો પછી આ પરિવર્તન કેમ? કોઈ મોટી ઘટના નથી ઘટી, નહીં તો ખબર તો પડે. તો પછી એવી ઝીણી ઝીણી સૂક્ષ્મ વાતો હોવી જોઈએ જેથી ભાઈનું ભીતર મૂરઝાઈ ગયું છે. ભાઈએ જે અપેક્ષાઓ રાખી હશે, અભિલાષાઓ સેવી હશે તે પાર નથી પડી.

દ્યુતિના મનમાં પ્રશ્નોની પરંપરા જાગી. શું કારણ હશે? સ્વભાવનો મેળ નહીં બેઠો હોય? અમી પહેલેથી આવી હશે? કે ધીરે ધીરે એ સ્વકેન્દ્રી અને બેદરકાર થતી ગઈ હશે. તેણે ભાઈને સમજવાનો, પામવાનો પ્રયત્ન નહીં કર્યો હોય કે ભાઈની ખુશીની, પ્રેમની લાગણીની એને પડી નહીં હોય?

દ્યુતિ વિચારે છે. વચ્ચે વરસો સુધી ભાઈનો કોઈ સંપર્ક રહ્યો ન હતો તેથી ક્યાં કેવી રીતે શું બનતું ગયું એની કંઈ ખબર નથી પડતી. અને હવે ખબર પડે તોય શું? ભાઈનું જીવન ઓછું બદલાવાનું છે? એમણે જે ગુમાવ્યું એ ઓછું પાછું આવવાનું છે?

લગ્ન પછી ભાઈબહેન શાંતિથી મળ્યાં. આજુબાજુ કોઈ ન હતું ત્યારે નિરતે દ્યુતિને કહ્યું, 'બહેન, તું જીતી ગઈ, જીવી ગઈ.'

'હા ભાઈ, મેં જે શ્રદ્ધાથી જીવનમાં ડગ ભર્યાં હતા તે સાર્થક થયા.'

'દ્યુતિ તને જોઈને હું ખરેખર ખુશ થયો છું. મૂકેશને તો હું ઓળખી જ ન શક્યો. ક્યાં પહેલાંનો નિસ્તેજ, ગભરુ, દબાયેલો રહેતો મૂકેશ અને ક્યાં આજનો પ્રફુલ્લિત, આત્મવિશ્વાસથી ભર્યો ભર્યો મૂકેશ. બહેન તારા સહવાસનું આ પરિણામ છે.

તારાં પ્રેમ, ધૈર્ય અને કુનેહને દાદ દેવી પડે.'

'ભાઈ તમારા બધાંના આશીર્વાદ, અને માબાપના આપેલા સંસ્કારનું આ ફળ છે.'

'દ્યુતિ, હું ને તું એક જ માબાપનાં સંતાન છીએ, એક જ વાતાવરણમાં ઊછર્યાં છીએ, મોટાં થયાં છીએ. આપણાં બેઉનાં રસ-રુચિ સમાન છે. તું તો ઘરની ચાર દીવાલોમાં રહેતી હતી ને હું તો બહાર જતો, દુનિયા જોતો, મને એમ લાગતું હતું તારા કરતાંય મારી માનસિક ક્ષિતિજો વધુ વિસ્તૃત થઈ છે. મારામાં વધારે ક્ષમતા આવી છે. મારાં સૂઝસમજ વધ્યાં છે, હું જીવનનો વધારે સારો મુકાબલો કરી શકીશ. તારા કરતાં મારા જીવનમાં હું વધારે પામી શકીશ.

જ્યારે તેં મૂકેશને પરણવાનું સ્વીકારી લીધું ત્યારે મને લાગેલું, શું કામ દ્યુતિએ પોતાના જીવનનો નિર્ણય માબાપને કરવા દીધો.

લગ્ન જેવી જીવનની મહત્ત્વની ઘટનામાં દ્યુતિ બીજાની દોરી દોરવાઈ. મને તારામાં

નત્ત્વની કમી દેખાઈ હતી ત્યારે મને તુ નરમ, સામાન્ય લાગી હતી મને તારી દયા આવી હતી મને થયુ હતુ જીવન વિશે આપણે બેઉએ સાથે બેસીને કરેલી કલ્પનાઓ તારા માટે માત્ર કલ્પનાઓ જ રહી જશે

જ્યારે હુ એ આકાર કરી શકીશ હુ મારી રીતે જીવન જીવીશ હુ ક્યાય બાંધછોડ નહીં કરુ ક્યાય મારો આગ્રહ, ઇચ્છા, આકાંક્ષા જતા નહી કરુ

હુ મારી જાત પર મુસ્તાક હતો

પણ જોને થયુ શુ? દ્યુતિ આજે જાઉ છુ, આપણી કલ્પના મુજબનુ જીવન તુ જીવી રહી છે તુ ને મૂકેશ કેવા એક થઈને જીવો છો

આજે પચાવન સત્તાવન વર્ષની ઉમરેય તમે યુવાન છો ખુશી આનદથી ચહેરા ચમકે છે તમારા બેઉના મો પર કેટલો સતોષ છે

દ્યુતિ તારી શ્રદ્ધા ફળી ને મારી કેમ ન ફળી? મને કેમ નિરાશા ને નિષ્ફળતા મળી? આજ જાણે હુ કઈ જ પામ્યો નથી એવુ લાગે છે હા, ભૌતિક સપત્તિ, પદ, પ્રતિષ્ઠા પામ્યો છુ પણ હુ એમા રાચી શકતો નથી એ જરૂરી છે, મારુ અભિમાન પોષવા, ટકાવવા એની પાછળ મે દોટ મૂકી હતી

પરતુ આ બાહ્ય ઉપલબ્ધિઓ મારા અતરને ભરી શકતી નથી જોકે પહેલેથી હુ સમજતો હતો કે માત્ર બાહ્ય ચળકાટ મારુ લક્ષ્ય નથી

મારે મારુ હૃદય ભર્યું ભર્યું રાખવુ હતુ, એ માટે હુ જાગ્રત હતો, જોઈ વિચારીને નિર્ણયો કર્યા હુ કોઈની પર આધારિત ન હતો કોઈની બુદ્ધિથી ચાલ્યો નહી બધુ પારખી પારખીને લીધુ છતા જાણે મે ક્યાક ભૂલથાપ ખાધી

જબરી ભૂલથાપ ખાધી અને મને જે મળ્યુ છે, એના કરતા મે ગુમાવ્યુ વધારે છે આજે મને જે મળ્યુ છે, અથવા તો મે જે મેળવ્યુ છે, એ કાઈ નથી આજે હુ નિરાશાવાદી બની ગયો છુ મારુ જીવન નીરસ છે, આશા, ઉમગ વિનાનુ!

'ભાઈ, મને ખૂબ દુ ખ થાય છે તમારી આ વાતે મને આચકો આપ્યો છે મે તમને જોયા ત્યારે જ કઈક અનુમાન થઈ ગયુ હતુ, પણ એ વિષાદ આટલો ઊડો હશે એનો ખ્યાલ નહી

પરતુ એક વાત કહુ, હજી જીવન બાકી છે, પછી શુ કામ આમ લમણે હાથ દઈને બેસી જાઓ છો?

ઈશ્વરને પોકારો કે મારા જીવનનો આ' અધકાર દૂર કર અને કઈક થશે, જરૂર થશે બહાર નહી તમારી અદર જ દીપક પ્રગટશે તમારી જાતમા શ્રદ્ધા રાખો

ભાઈ બહારથી દૃષ્ટિ પાછી ખેચી લો, બીજા કોઈના જીવન સાથે તમારુ જીવન ન સરખાવો અદર જુઓ, અદર શોધો, તમારે જે જોઈએ છે એ અદરથી મળશે

તમારુ જીવન નિષ્ફળ જવા નથી સર્જાયુ જીવનમા અનેક સભાવનાઓ હોય, એના અનેક રૂપ શક્ય છે

તમને જે જીવન મળ્યુ છે, તમે જે રીતે એને આકાર આપ્યો છે એ તમારી સિદ્ધિ છે તમારા ક્ષેત્રની સફળતા, માનમોભો, આ ધનસપત્તિ, પ્રતિષ્ઠા એનુ મૂલ્ય ઓછુ ન આકો

એ બધુ મેળવી લીધુ, તમે મેળવી શક્યા એટલે તમને તુચ્છ લાગે છે પણ એ બધુ જીવનનો એક ભાગ છે તમારુ સદ્ભાગ્ય છે કે એ હિસ્સો નક્કર છે એની પણ જીવનમા જરૂરત છે

અને હવે પૂર્ણ પ્રસન્નતાની વાત એ માટે પ્રયત્ન કરવો જ પડે છે એના માટે બહાર શુ કામ નજર નાખો છો? કોઈના બોલ કોઈનુ વર્તન તમને ઉદાસ શુ કામ કરે? એ પરાવલબન છોડી દો બીજા પાસેથી અપેક્ષા છોડી દો તમારામા મસ્ત રહો તમારી પ્રસન્નતા તમારા હાથમા છે કોઈ આપણી પ્રસન્નતા છીનવી નથી શકતુ

*

સંકલન

વીસમી સદીનાં દસ શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી પુસ્તકો

૨૦મી શતાબ્દીને આરે આવીને ઊભા છીએ.

પૂર્વેની બધી શતાબ્દીઓ કરતાં વધારે ઘટનાપૂર્ણ. આવનારી શતાબ્દી તો કદાચ એથીય ઘટનાપ્રચુર હશે. પરંતુ આ શતાબ્દીનું, એટલે કે તમામ ક્ષેત્રે એની ઉપલબ્ધિઓનું, સરવૈયું શું - એ વિશે ચર્ચાઓ જોવા મળે છે. વીસમી સદીના વિશ્વની શ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓ કઈ? શ્રેષ્ઠ આવિષ્કાર કયા? શ્રેષ્ઠ ફિલ્મો કઈ? શ્રેષ્ઠ પુસ્તકો કયાં - એમ યાદી લંબાતી જાય.

જરા દાર્શનિક ભાવ ચહેરા પર લાવી વિચારીએતો અખિલ બ્રહ્માંડમાં આપણી આ પૃથ્વીનું સ્થાન કે કાળના અનૂ અંત ઇતિહાસમાં શતાબ્દીની ગણના કશી? સ્થળ-સમયમાં- બે ટપકાં માત્ર. બે ક્ષણો માત્ર. જે સ્થળસમયમાં આપણે છીએ એ ક્ષણસ્થાયી છે, એના ભંગુરત્વથી આપણે અવગત છીએ અને એ સાથે આ ભંગુરત્વનો પણ મહિમા કરતા આ વીસમી શતાબ્દીની એક ઉપલબ્ધિ જેવા કવિ રાઇનેર મારિયા રિલ્કેની આવી પંક્તિઓથી પણ કદાચિત્ પરિચિત છીએ:

... but because being here amounts to so much, because all this Here and Now, so fleeting seems to require us, and strangely
concerns us. Us the most fleeting of all.
st once,
every thing, only for once, once and no more, and we,
Too,
Once. And never once again. But this having been once, though only once,
having been once on earth -
can it ever be cancelled?

નવમી એલેજીની રિલ્કેની આ પંક્તિઓ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની પંક્તિઓ હોય એવી લાગે છે. કવિ રિલ્કેની પૃથ્વીપ્રીતિ. રિલ્કે કહે છે કે આ ક્ષણસ્થાયી કાળ અને સ્થાનને આપણી જરૂર છે. આપણે જે સૌ કરતાં વધારે ક્ષણસ્થાયી છીએ. રિલ્કે આ એકવાર હોવાપણાને પુનરાવર્તિત કરીને કહે છે કે આ પૃથ્વી પર આપણું હોવાનું ભલે એકવારનું છે, પણ તે શું રદ થઈ શકે એમ છે?

જે સ્થળકાળમાં આપણે છીએ, તે ક્ષણસ્થાયી ભલે છે પણ આપણે માટે તે મહત્ત્વપૂર્ણ છે અને એટલે આ વીસમી શતાબ્દી કાળના અનૂ અંત પ્રવાહમાં ક્ષણ સમાન હોય તોયે કેમ કે આપણે એના સાક્ષી છીએ, એમાં વર્તમાન છીએ, એટલે વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

એટલે હવે વીસમી સદીના, આપણી સદીના, સરવૈયાની વાત કરવાનું પણ કંઈક મહત્ત્વ તો છે. સમકાલીનોની ઉપેક્ષાથી અકળાઈને ભવભૂતિ જેવા કોઈ કવિ કાળ તો નિરવધિ છે અને પૃથ્વી વિપુલા છે, એમ કદી આવતી સદીઓમાં આવનાર કોઈ સમાનધર્મની પ્રતીક્ષા કરવા તત્પર રહે છે.

પણ આપણે સદીના સરવૈયાની વાત સાહિત્યજગત પૂરતી સીમિત રાખીને પૂછીએ કે વીસમી સદીનાં ૧૦૦ શ્રેષ્ઠ પુસ્તકો કયાં? પછી સંખ્યા ઓછી કરીને પૂછીએ તો વીસમી સદીનાં ૧૦ શ્રેષ્ઠ પુસ્તકો કયાં? ક્ષણસ્થાયી - ક્ષરજગતમાં સર્જકના શબ્દો અમર - અક્ષર ગણાયા છે, એટલે આવી ગણતરી સાર્થક પણ બને.

સમગ્ર વિશ્વનાં પુસ્તકોમાંથી આવી પસંદગીની સૂચિ કરવાનું અઘરું છે. અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ પ્રકાશનગૃહ રેન્ડમહાઉસે આ સદીમાં અંગ્રેજીમાં લખાયેલાં ૧૦૦ શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરવાનું કામ પ્રસિદ્ધ લેખકોની એક સમિતિને સોંપ્યું હતું. એ સૂચિ બહાર પડતાં ઘણો વિવાદ ઉત્પન્ન થયો છે, કેમકે એ સૂચિમાંથી ભલભલા લેખકોનાં પુસ્તકો બહાર રહી ગયાં છે અને અલ્પખ્યાત લેખકોનાં પુસ્તકો અંદર આવી ગયાં છે. જેમ કે એ સૂચિમાં સેમ્યુઅલ બેકેટના પુસ્તકનું સ્થાન નથી. એવી રીતે સ્થાન નથી ટોની મોરીસનના પુસ્તકનું, જે અત્યારે બ્લેક-રાઈટિંગમાં મોખરે છે.

આ તો ૧૦૦ પુસ્તકોની સૂચિ હતી, પણ ૨૦મી સદીનાં માત્ર ૧૦ શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોની સૂચિ પણ રેન્ડમ હાઉસના મોડર્ન લાઈબ્રેરીના સંપાદન વિભાગે કરી છે. આપણને એ સૂચિમાં રસ પડશે. એ ૧૦ અંગ્રેજી પુસ્તકો આ પ્રમાણે છે.

૧. યુલિસિસ (Ulysses) - જેમ્સ જોય્સ

૨. ધ ગ્રેટ ગેટ્સબાય (The Great Gatsby) - એફ સ્કૉટ ફિટ્ઝરાલ્ડ

૩. અ પોર્ટ્રેઈટ ઑફ ધ આર્ટિસ્ટ ઍઝ અ યંગ મેન (A Portrait of the Artist as a Young Man) - જેમ્સ જોય્સ

૪. લોલિતા (Lolita) વ્લાડીમીર નાબોકોવ

૫. બ્રેવ ન્યૂ વર્લ્ડ (Brave New World) - આલ્ડસ હક્સલે

૬. ધ સાઉન્ડ ઍન્ડ ધ ફ્યૂરી (The Sound and the Fury) - વિલિયમ ફૉકનર

૭. કેચ-૨૨ (Catch- 22) - જોસેફ હેલર

૮. ડાર્કનેસ ઍટ નૂન (Darkness at Noon) - આર્થર કૅસ્લર

૯. સન્સ ઍન્ડ લવર્સ (Sons and Lovers) - ડી. એચ લોરેન્સ

૧૦. ધ ગ્રેપ્સ ઑફ રાથ (The Graps of Wrath) - જૉન સ્ટાઈનબૅક

શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોની આ સૂચિમાં કવિતા, નાટક નથી, નવલકથાઓ છે. આ સંપાદક મંડળનાં કયાં ધોરણો હશે, તેની આપણને ખબર નથી. એવી બીજી, વીસમી સદીનાં ૧૦ શ્રેષ્ઠ અંગ્રેજી પુસ્તકોની સૂચિ પ્રકાશન વ્યવસાયનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓએ પ્રકટ કરેલી છે, જે નીચે પ્રમાણે છે

૧ ધ ગ્રેટ ગેટ્સબાય (The Great Gatsby) - એફ. સ્કૉટ ફિટ્ઝરાલ્ડ

૨ ધ કેચર ઇન ધ રાય (The Catcher in the Rye) - જે. ડી. સેલિન્જર

૩. ધ ગ્રેપ્સ ઑફ રાથ (The Graps of Wrath) - જૉન સ્ટાઈનબૅક

૪. ટુ કિલ અ મોકિંગ બર્ડ (To kill a Mocking Bird) - હાર્પર લી

૫. ધ કલર પર્પલ (The Colour Purple) એલિસ વૉકર

૬. યુલિસિસ (Ulysses) - જેમ્સ જોય્સ

૭. બીલવેડ (Beloved) - ટોની મોરીસન

૮. ધ લોર્ડ ઑફ ધ ફ્લાયઝ (The Lord of the Files) 22) - વિલિયમ ગોલ્ડિંગ

૯. ૧૯૮૪ (૧૯૮૪) - જ્યોર્જ ઓરવેલ

૧૦ ધ સાઉન્ડ ઍન્ડ ધ ફ્યૂરી (The Sound and the Fury) - વિલિયમ ફૉકનર

૧૦માંથી ૪ પુસ્તકો બંને . યાદીઓમાં

સમાવિષ્ટ છે. એક રીતે આ પણ શ્રેષ્ઠ નવલકથાઓની સૂચિ છે. કવિતા અને નાટકનું શું? શું શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોમાં એમની ગણતરી નહીં હોય? આ તો બે સૂચિઓ છે, કોઈ ત્રીજી સૂચિ હોય તો તેમાં જુદાં શીર્ષકો હોવાનાં, એમ બને.

હવે જો વીસમી સદીનાં વિશ્વનાં શ્રેષ્ઠ ૧૦૦ પુસ્તકોની યાદી બનાવવાની હોય તો? દુષ્કર કાર્ય છે. એટલા માટે કે દુનિયાની બધી ભાષાઓમાંથી પસંદગી કયા ધોરણે કરવી? બધી ભાષાઓનાં ઉત્તમ ગણાતાં પુસ્તકોના બીજી કોઈ નહીં તો અંગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદ ઉપલબ્ધ હોવા જોઈએ. અથવા તો દરેક ભાષામાંથી શ્રેષ્ઠ ૧૦ પુસ્તકો તારવીને એટલાં પુસ્તકોનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરાવવો જોઈએ, અને તોય બહુ જંગી કામ થઈ જાય, પાર પાડવું મુશ્કેલ. છેવટે તો પાછો વિવાદનો વંટોળ!

આપણે જાણીએ છીએ કે કોઈપણ 'શ્રેષ્ઠ'ની સૂચિ બને એમાં પુસ્તકની ગુણવત્તા ઉપરાંતનાં ઘણાં પરિબળો કામ કરતાં હોય છે. ઘણાં પુસ્તકો કે લેખકોનાં નામ વ્યવસ્થિત આયોજન દ્વારા પ્રકાશનગૃહો દ્વારા કે અન્ય જાહેર માધ્યમો દ્વારા કે વ્યક્તિગત ધોરણે ઉછાળવામાં આવતાં હોય છે. સાહિત્યના નોબેલ પુરસ્કારોનું પણ ઓછું રાજકારણ નથી હોતું, અન્ય પુરસ્કારની તો વાત જ શી?

અંગ્રેજી ભાષાનાં ૧૦ શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોની આ સૂચિમાં જોઈ આપણને, વીસમી સદીનાં શ્રેષ્ઠ ૧૦૦ ગુજરાતી પુસ્તકોની અને પછી શ્રેષ્ઠ ૧૦ પુસ્તકોની સૂચિ કેમ ન કરી શકાય – એવો વિચાર અવશ્ય આવે. આમ તો આ મધપૂડો છંછેડવા જેવું કામ છે પણ જો મધુ પ્રાપ્ત થતું હોય તો થોડાક ડંખ વેઠવા પણ તૈયાર થવું જોઈએ.

પ્રશ્ન એ માટે પદ્ધતિ ઉપજાવવાનો છે. અંગ્રેજી પુસ્તકોની બંને યાદીમાં જે પુસ્તકનું નામ સમાવિષ્ટ છે, તે જેમ્સ જોય્યસનું 'યુલિસિસ' (૧૯૨૨) વાંચનારા દુનિયામાં અંગ્રેજીજ્ઞ કેટલા વાચકો હશે? બહુ ઓછા. આઈન્સ્ટાઈનની રિલેટીવીટીને સમજનારાની સંખ્યા સાથે સ્પર્ધા કરે એટલી જ સંખ્યાના વાચકો એ નવલકથાના હોવાના. એ પુસ્તક સાહિત્યજ્ઞ વિદ્વાનોની પસંદગી છે, એમની રુચિ પ્રમાણે છે. તો પછી? આ સર્વેક્ષણ-અભ્યાસ માટે સામાન્ય વાચકો, વિશેષ વાચકો, વિશેષજ્ઞો અને સ્વયં સર્જકોને પ્રશ્નાવલિ મોકલી એક પ્રકારના તારણ ઉપર આવી શકાય. કોઈ ગ્રંથાલય આવા સર્વેક્ષણ વિશે વિચારી શકે.

'આધુનિક' ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ આમ તો ઓગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગથી થયો. પછી સાહિત્યક્ષેત્રે વીસમી સદીનો ભવ્ય આરંભ થયો ૧૯૦૧માં મહાનવલ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના ચોથા ભાગના પ્રાકટ્યથી. (ગોવર્ધનરામના 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું પણ થોડું જેમ્સ જોય્યસના 'યુલિસિસ' જેવું સમજવું. ખાસ તો આ ચોથા ભાગ પરત્વે). એ પછી કેટલી બધી કલમોએ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યાં છે. ધારો કે વીસમી સદીનાં ૧૦ શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી પુસ્તકોની આપણે જાતે સૂચિ બનાવવાની હોય અને 'યુલિસિસ'ની જેમ 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભા. ૪ને સૂચિના અગ્રસ્થાને મૂકીએ, પછી? પછી કદાચ વિશ્વની પણ શ્રેષ્ઠ આત્મકથાઓમાંની એક મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીરચિત 'સત્યના પ્રયોગો' આવે. (કોઈની સૂચિમાં ન પણ આવે!) પછી કોઈ કાવ્યપ્રેમી કાન્તના 'પૂર્વાલાપ'ને મૂકે. પછી?

ચાલો, આપણે જાતે વીસમી સદીનાં ૧૦ શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી પુસ્તકોની સૂચિ કરીએ અને 'પરબ'ને મોકલીએ. બીજી એક સૂચિ ૧૦૦

પુસ્તકોની પણ કરી શકાય 'પરબ'ના સુજ્ઞ વાચકોના સક્રિય પ્રતિભાવની સ્વાભાવિકતયા અપેક્ષા રહે છે

(પરબ) ભોળાભાઈ પટેલ

ગોખલે - ટિળક - ગાંધી : એક જોડી કાઢેલી વાત ત્રણેની કાર્યપદ્ધતિ વિશે

એક વાર ગોખલે, ટિળક ને ગાધી સાથે મુસાફરીએ નીકળ્યા સ્ટેશને પહોચ્યા અને એક ડબ્બામા ચડ્યા ત્યા પાટિયુ લટકતુ હતુ - ગોરાઓ માટે રિઝર્વ્ડ

ત્રણેયને ઝાળ લાગી ગઈ આ તો હડહડતો અન્યાય! આને કેમ સહન કરી લેવાય? આપણા જ દેશમા આપણી સામે આવો ભેદભાવ!

ગોખલે ભાષણ આપવા માડ્યા 'આ બિલકુલ બરાબર નથી એની સામે હુ મારો સખત વિરોધ નોંધાવીશ, નિવેદન આપીશ, તેના પર લાખો લોકોની સહીં લઈશ હુ ગાર્ડને પાટિયુ કાઢી નાખવા કહીશ એ નહીં માને તો સ્ટેશન માસ્તર પાસે જઈશ એ પણ નહી માને તો રેલવે મત્રી પાસે પહોચીશ અને તેમ છતા કામ નહીં બને તો વાઈસરૉયને લખીશ '

ટિળક મહારાજ બધુ સાભળી રહ્યા હતા એ કહે 'આટલી બધી ઊઠવેઠ શા સારુ કરવી? અને આવુ કરવા રહેશો, તો આ ટ્રેન તો ચાલી જશે! તેને બદલે આ પાટિયુ જ કાઢીને ફેકી દો ને! અને તમ તમારે નિરાતે ત્યા જઈને બેસી જાવ!'

ગાધી શાતિથી બધો ખેલ જોયા કરતા હતા એ સ્વસ્થપણે બોલ્યા 'એમ નહીં પાટિયુ ત્યા ભલે રહેતુ, અને આપણે પણ ધરાર ત્યા જઈને જ બેસીએ કોઈની પાસે જવાની, પાટિયુ કાઢવાની કે ઉખાડીને ફેકી દેવાની કશી જરૂર નથી આવી રીતે માત્ર અહી ગોરાઓ બેસે એવુ જરાય જ નહી આપણે તે કાયદો નહીં માનીએ તે કાયદાનો ભગ કરીશુ અને તે ખાતર જે કાઈ સહન કરવુ પડશે તે સહન કરીશુ આપણે ખોટી વાતનો અહિંસક પ્રતિકાર કરીશુ '

આ કિસ્સો ત્રણેયની કાર્યપદ્ધતિ આબાદ રીતે સૂચવી જાય છે ગાધીની કાર્યપદ્ધતિ બે મૂઠી વધુ વીરતાની જરૂર પડે, તે પણ સમજાય છે

(ભૂમિપુત્ર) દાદા ધર્માધિકારી

વિવેકહીન ટોળાંઓની સત્તા : બારડોલી ઘટના નિમિત્તે થોડું પ્રગટ ચિંતન

થોડા સમય પર એક હિન્દુ યુવતી અને મુસ્લિમ યુવકના પ્રેમસબધને પગલે બારડોલીમા ભયાનક તોફાનો થયા યુવતી કે કિશોરીના નિવેદન પ્રમાણે એના પર પોલીસે ત્રાસ પણ ગુજાર્યો આ સબધ એ નકારી કાઢે એ માટે લાગતાવળગતાઓએ જેટલુ દબાણ લાવી શકાય એટલુ લાવીને બનેને છૂટા પાડવાની કોશિષ કરી હશે એની વિગતોમા અને પછી શુ થયુ એમા ઊડા ઊતરવા જેવુ નથી એમા સવેદનશીલો માટે ગ્લાનિ સિવાય બીજુ કઈ નથી એટલે એ બધુ છોડી દઈએ અને મૂળ મુદ્દા પર આવીએ

આપણા સમાજમા રોજ દહાડે દહેજના ત્રાસથી કુમળી છોકરીઓ બળે કે આપઘાત કરે, એમના પર બળાત્કાર થાય કે એમની સતામણી થાય ત્યારે ટોળાઓના પેટનુ પાણી ખળભળી ઊઠેલુ જાણ્યુ નથી એમા કોઈને કશો ઉશ્કેરાટ થતો નથી, પણ હિંદુ મુસ્લિમ છોકરી છોકરો પ્રેમમા પડે તો પૃથ્વી રસાતળ જાય અને આભ તૂટી પડે આગામથી ઘોંટી ગયેલો સમાજ આળસ ખખેરી ખડો થઈ જાય અને લારીગલ્લા બાળે, દુકાનો સળગાવે, પથરા ફેકે, છરા ભોકે

અને આતંક ફેલાવે. ભલા એમ ન કરે તો પછી ધરમ સચવાય શી રીતે? પેલા બાપડા 'ઢાઈ અક્ષર પ્રેમ કા'વાળા તો ક્યારના મરી પરવાર્યા, એમને યાદ કરવાની તો કોઈને જરૂર નથી લાગતી. દલીલ એમ થાય કે અમુકતમુક ધરમવાળાને પરણેલી છોકરી તો દુઃખી જ થવાની. આવી દલીલ કરનારાંઓને હાથ જોડી પૂછવાનું મન થાય કે આપના જ ધર્મમાં અને આપની જ જાતિબિરાદરીમાં વળાવેલી કન્યાઓ સો ટકા સુખી થઈ છે એમ કહી શકશો? આ રોજ દહેજમાં હોમાતી કન્યાઓ સ્વર્ગમાં ગઈ- તેથી-સુખી થઈ એવું માનવું હોય તો વળી જુદી વાત.

મૂળ તો કોણે કોના પ્રેમમાં પડવું એ એકદમ અંગત બાબત છે. કન્યા નાદાન હોય તો એને ભોળવી કે ફોસલાવી એવું આગળ ધરાય છે. કાચી ઉંમરે પ્રેમ-પ્રેમ કરી ઘેલાં થવા પાછળ પ્રેરણા ફિલ્મોની હોય, ટી.વી. સિરિયલોની હોય, છાપાં-સામયિકોની હોય અને સમાજમાં ચોમેર બનતી આ પ્રકારની ઘટનાઓનીયે હોય. પ્રેમ કરવા માટે પરિપક્વ થયા લગી વાટ જોવાનું જો પરિવાર શીખવી ન શકે તો એમાં કોનો વાંક? વિચારની સ્થિરતા કે સમજ કિશોર-કિશોરી કેળવી ન શકે તો એ કોની જવાબદારી?

અને અખબારો તો ટાંપીને બેઠાં હોય. આવી ઘટના કે સામાજિક તનાવનેય પોતાના લાભમાં ન વાપરે તો છાપાં શેનાં! એમને તો હવે 'જેણે મૂકી લાજ તેનું નાનું સરખું રાજ' જેવું થયું છે. જાહેરખબરો (ફિલ્મોની જ તો!) હોય કે મસાલેદાર સમાચાર, કોણ કેટલું ઉઘાડું થઈ શકે એની જાણે સ્પર્ધા ચાલે છે. એમણે આપેલી આચારસંહિતા જેવું તો ક્યાં કોઈને રહ્યું જ છે કે પીડા? એટલે બળતામાં હોમાય, ભડકા ઓલવાય એમાં જાણે કોઈને રસ જ નથી. રાજકારણ તો ખરડાયેલું હોય જ, તો જરા વધુ ખરડાવવામાં એને હરકત નહીં. પ્રેમમાં પડેલાંને ધાક-ધમકી અપાય, જોરજુલમ થાય, બધાં ટાઢે કોઠે જોયા કરે. પ્રેમનો સંદેશ લઈને ફરતા સંત-મહંત અને અન્ય મહાજનોય હિન્દુ-મુસ્લિમની બાબત આવે એટલે પ્રેમ-સંદેશને પોટલું વાળી ખૂણે મૂકી દે. મારોકાપોમાં આખો સમાજ ભડકે બળે, ઠારવા કોણ નીકળે? શાંતિની કથા અને ભાઈચારાની કથા તો શાંત વાતાવરણ હોય ત્યારે જ થાય ને! આતંક અને ઉગ્રતા હોય ત્યારે બોલવું જ શા સારુ? પછી - બધું બળી ગયા પછી રાખના ઢગલા પર ઓઠવાઈને 'સબસે ઊંચી પ્રેમ સગાઈ'ની વાત કરવી હોય તો ક્યાં કોઈ રોકવા આવે છે?

માની લઈએ કે કાચી વયની કન્યાને વાસ્તવિકતાથી - એટલે કે મુશ્કેલીઓની સંભાવનાથી વાકેફ કરી શકાય, યુવકને પણ સમજાવી શકાય, પણ એ બધાં પછીયે બંને પ્રેમમાંથી પાછી પાની ન કરે તો એમને છૂટાં પાડવા માટે જોરજુલમનો આશરો લેવો એ તો માફ ન કરી શકાય એવું છે. પ્રેમમાં પડીને પસ્તાવું હોય તો એ એમનો અધિકાર છે, ઉંમરે પહોંચ્યા પછી તો અવશ્ય. ધરમની અપક્વ સમજવાળાઓને એવું છે કે આપણી બિરાદરીમાં કાળા ચોરને કે જુગારી-દારૂડિયાને, દહેજ-લાલચુ રાક્ષસને કે ગમે તેને પરણીને પેટ ભરી દુઃખી થાવ તો વાંધો નથી, પણ બીજા ધરમવાળા કે વાળી સામે આંખ ઊંચી કરી જોયું જ કેમ? દુઃખી કરીએ તો અમે તમને દુઃખી કરીએ, બીજા કોઈ કરી જાય તો અમારો ધરમ લાજે!

આ વિવેકહીન ટોળાંઓનું જ્યાં રાજ ચાલતું હોય ત્યાં વિચારશીલ માણસોએ તો શું કરવાનું બાકી રહે એ જ સમજાતું નથી. સરસ્વતીને કેવાં ચીતર્યાં છે એની ફિકરમાં ધરમધારીઓ અડધા અડધા થઈ જઈને તોડફોડ પર આવી જઈ શકે,

પણ નિમ્નસ્તરમા કઈ કેટલા નબળા હોય, અને ભણવાની ઉમરે ભીખ માગતા છોકરા રઝળતા હોય એમા સરસ્વતીમાનુ કોઈ અપમાન નહી દેખાય કોઈને અને આવી ધમાલ મચાવનારાઓ પાસે રખડતા રઝળતા કોઈ બે પાચને ભણાવવાનો અને એ રીતે સરસ્વતીની સાચી પૂજા કરવાનો સમય પણ નહી હોય

પ્રેમમા પડતી છોકરી કે છોકરો દુ ખી પણ થઈ શકે અને સુખી પણ થઈ શકે એમા સમાજની દરમિયાનગીરીનુ પ્રમાણ નક્કી કરવુ જોઈએ હજી તો આપણે રોમિયો જુલિયેટ કે હીર-રાઝાના સમયમા જ છીએ જ્યા પ્રેમમા અવરોધો આવે, સમાજ તલવાર તાણી ખડી થાય, ઉશ્કેરાટ ફેલાવાય, નિર્દોષ લોકો કુટાઈ મરે, તગદિલી ફેલાય, પારાવાર આર્થિક નુકસાન થાય, સમભાવ અને સહાનુભૂતિનુ પોત ફાટીને લીરેલીરા થાય આ બધુ થયા પછી માણસને હાશ થાય, અને વિધિની વક્રતા તો જુઓ, આ સહારના મૂળમા એક પ્રેમની ઘટના હોય કે કિશોર કિશોરી વચ્ચેના સહજ સામાન્ય આકર્ષણની બાબત હોય! ધર્મ એટલે બીજુ બધુ પણ પ્રેમ તો નહીં જ નહી, એ કેવી અજબ રીતે શીખવે છે આપણો સમાજ! પછી અહીં એકતા અને બધુત્વ ફરકે પણ શી રીતે?

(નિરીક્ષક)   હિમાશી શેલત

તસલીમા પોતાનો સંઘર્ષ પોતે જ લડવા માગે છે

ન્યૂયોર્કના દૂરના પરાના એક નાનકડા મકાનનો દરવાજો ખૂલે ત્યારે તમે જો ચમકતી આખો અને આક્રમક અભિગમ ધરાવતી મહિલાની આશા રાખી હશે તો તે ખોટી પડશે તસલિમા નસરિન એ સૌમ્ય વ્યક્તિ છે, પણ બાગ્લાદેશમા તેના શબ્દો ઊડા ઘા કરે છે

હજી ચાર વર્ષ પૂર્વેની વાત છે આ ૩૫ વર્ષીય કવયિત્રી, નવલકથાકાર અને આદોલનકારી મહિલાએ બાગ્લાદેશના કટ્ટરવાદી મુસ્લિમોને પોતાની અધિકૃત ટીકાઓથી એટલી હદે ઉશ્કેરી મૂક્યા કે તસલિમાએ દેશ છોડીને નાસી જવુ પડ્યુ, કારણ કે મુસ્લિમ કટ્ટરવાદીઓએ તેના દેહાતદડનો ફતવો જાહેર કર્યો હતો તેને આક્રમક, બળવાખોર, ઉધ્ધત, નાસ્તિક વગેરે અનેક વિશેષણોથી નવાજવામા આવી અને કટ્ટરવાદીઓની ઉશ્કેરણી અને દબાણ એટલી હદે વધી ગયા કે બાગ્લાદેશ સરકારે પણ તેના પર ધર્મની બદનક્ષીનો આરોપ મૂક્યો અને પાસપોર્ટ જપ્ત કરી લીધો

૧૯૯૪થી તસલિમા ભૂગર્ભમા જતી રહી, ભાગતીછૂપાતી ફરે છે અહીં જે દરવાજો ખૂલ્યો એવા જ ઓછા રાચરચીલાવાળા પણ સુઘડ ઘરમા તે રહે છે મોટે ભાગે દરવાજો બધ જ રહે છે સહેજ અવાજ કરતુ એરકડિશનર થોડીક શીતળ હવા એના ઓરડામા ધકેલ્યા કરે છે દરવાજો ખોલીને સામે ઊભેલી તસલિમા તો ખૂબ સીધીસાદી મહિલા લાગી સફેદ ટોપ અને શોર્ટ્સ તથા સોનાના એકાદબે ઘરેણા બસ ટાપટીપ, શૃગાર, દેખાડો, ભપકો જે કહો તે આટલુ જ હતુ આ શુ કોઈ ગુનેગારનો દેખાવ હોઈ શકે?

ગુનેગાર ઠેરવાયા પછી તસલિમાએ રાતોરાત પહેરેલે કપડે દેશ છોડીને ભાગવુ પડ્યુ ત્યારે સ્વીડને તેને રાજકીય આશ્રય આપ્યો ત્યાર બાદ થોડોક સમય તેણે જર્મનીમા ગાળ્યો દુનિયાભરમા પત્રકારો તસલિમાના કિસ્સાને સલમાન રશ્દીના કિસ્સા સાથે સરખાવે છે સલમાન રશ્દીએ પણ નસરીનને લખેલા એક ખુલ્લા પત્રમા જણાવ્યુ હતુ કે હિમત ન હારતા પોતાના મતમા અફર અને અડગ રહેજો સત્ય તમારી પડખે છે

સ્વીડન તસલિમાને ઠડુ અને નિરાશાજનક

લાગ્યું ત્યારે એનું પુસ્તક 'શેમ' ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયું અને ફ્રાંસમાં થોકબંધ વેચાયું, પણ તસલિમાને ફ્રાંસમાં પોતાની સંસ્કૃતિનો પડઘો ન સાંપડ્યો. અને ભાષાનો પ્રશ્ન અવરોધક બન્યો. આખરે અઢી મહિના પૂર્વે તસલિમા અમેરિકા આવી.

અમેરિકામાં એની બહેન છેલ્લા એકાદ વર્ષથી રહે છે. તસલિમા અહીં એક વર્ષના મુલાકાતી વિઝા પર આવી છે. તેણે રાજકીય આશ્રય નથી માગ્યો. તે અહીં રહી શકે એમ છે કે કેમ તેનો તે અંદાજ કાઢી રહી છે. અહીંના જીવનની શૈલી, સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ પોતાને માફક આવશે કે કેમ, અહીં તેને માથે ભય રહેશે કે કેમ, અહીં તે શાંતિ અને સ્વસ્થતા મેળવી શકશે કે કેમ તેનો વિચાર કરી રહી છે, જેથી તે પોતાનું લેખનકાર્ય આગળ વધારી શકે અને સર્જક તરીકેની કારકિર્દીને ધાર્યો ઘાટ આપી શકે.

અહીં મારો ચહેરો ટેલિવિઝન પર આવવાનો નથી, એટલે અહીંના સામાન્યજન મને ઓળખશે નહીં, જાણશે નહીં. એનો મને આનંદ છે. તેમ છતાં હું હંમેશાં મારી જાતને સલામત અનુભવતી નથી. અહીં પણ અનેક મુસ્લિમ કટ્ટરવાદીઓ છે અને સાંભળ્યું છે કે તેમને મારા ઠામઠેકાણાની ખબર પડ્યા જ કરે છે. કેટલાક લોકો, વિશેષરૂપે ભારતીય ઉપખંડના લોકો મને ઓળખી પણ લે છે. તેઓ મને પૂછી બેસે છે કે તમે તસલિમા છો? અને હું કદી દઉં છું કે ના, હું તસલિમા નથી, પણ એના જેવી લાગું છું. બસ વાત પૂરી થાય છે, એવું તસલિમાએ નિખાલસતાપૂર્વક જણાવ્યું.

જે લોકોએ મારાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે તેઓ એમ ધારી લે છે કે હું મારકણી, વઢકણી, આક્રમક લેખિકા હોઈશ, પણ શું આક્રમક વિચારો ધરાવવા માટે બુમરાણ મચાવવી કે ધમાલ કરવી જરૂરી છે? મારા આક્રોશને હું મારા શબ્દોમાં સુપેરે રજૂ કરું છું એવું તસલિમાએ સહેજ સ્મિત સાથે જણાવ્યું.

એક વાત નિશ્ચિત છે, નસરીન ફરી ઘેર પાછી નહીં જઈ શકે. બાંગ્લાદેશમાં તે અનિચ્છનીય વ્યક્તિ છે. તેની સામે ધર્મનિંદાનો ખટલો બાંગ્લાદેશની વડી અદાલતમાં વણઉકલ્યો પડ્યો છે. તેને મારી નાખનારને ૫૦,૦૦૦ ટાકા (૧૨૫૦ અમેરિકન ડૉલર)નો પુરસ્કાર આપવાનો ફતવો હજી અમલમાં છે પશ્ચિમી ધોરણ મુજબ આ રકમ નાની છે, પણ ગરીબીગ્રસ્ત બાંગ્લાદેશમાં તે સરેરાશ વાર્ષિક આવકની પાંચગણી રકમ છે. નસરીનની માતા આંતરડાના કેન્સરથી પીડાય છે. આ કૅન્સર હવે યકૃતમાં પણ વિસ્તર્યું છે. નસરીનના વકીલોના નસરીનને બાંગ્લાદેશની એક નાની મુલાકાત લેવા દેવાની પરવાનગી મેળવવાના પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા છે.

નસરીન રડમસ અવાજે કહે છે કે હું તમામ વસ્તુ જોખમમાં મૂકવા તૈયાર છું, પણ સત્તાવાળાઓ મને બાંગ્લાદેશમાં પ્રવેશવા નહીં દે. મારી પાસે ત્યાં જવાના અધિકાર હોવા છતાં મને ત્યાં જવા દેવાશે નહીં. તેઓ કહે છે જો હું પાછી જઈશ તો કટ્ટરવાદીઓ મુસીબત ઊભી કરશે. જો હું ત્યાં જવાનો પ્રયાસ કરીશ તો તેઓ મને વિમાની મથકેથી જ ફેંકી દેશે. મારી માતા મરી રહી છે, તે પખવાડિયામાં જ મરી જશે. એ વિચાર જ એટલો ભયાનક છે કે હું તેને મળી શકીશ નહીં.

નસરીન કહે છે કે મારી માતા માનતી હતી કે સારા અને ખરાબ એમ બે પ્રકારના મુસ્લિમો હોય છે, પણ નસરીન હવે કહે છે કે હું એમ માનતી નથી. જો તમે કુરાનમાં લખેલી બધી વાતનું બરાબર પાલન કરો તો પણ તમે સારા બની શકતા નથી. કુરાનમાં લખેલું છે કે તમારે તમારી પત્નીને મારવી જોઈએ. તમે ચાર વખત

નિકાલ કરી શકો અને તમારે ખ્રિસ્તી, યહૂદીઓ અથવા હિંદુઓને જ કોઈ પણ મુસ્લિમ ન હોય તેમને નફરત કરવી જોઈએ. જો કોઈ ઇસ્લામને નકારે તો તમારે તેની હત્યા કરવી જોઈએ. જો લોકો આવી વાત માને તો તેઓ સારા કેવી રીતે બની શકે? આટલી બધી નફરત સાથે તમે ક્યારેય સારા માણસ ન બની શકો. જો મુસ્લિમો સારા હોય તો તેમના અંતરાત્માએ તેમને સારા બનાવ્યા છે, કુરાને નહીં.

આટલા વર્ષ નિર્વાસિત અવસ્થામાં કાઢ્યા છતાં તેના દૃષ્ટિકોણ બદલાયો નથી. માત્ર તેમને એટલી ખાતરી થઈ છે કે ધર્મઝનૂનવાદના મૂળ જ્યાં ઊંડા છે ત્યાં જ ફેલાયેલા છે. તસલીમા કહે છે કે મેં યુરોપમાં આવી ધર્મવાદી અને પ્રવચનો સાંભળ્યાં. હું જ્યારે મુસ્લિમ કટ્ટરવાદીઓ વિશે વાત કરું છું ત્યારે ખ્રિસ્તીઓ મને ટેકો આપે છે. તેઓ માને છે કે હું માત્ર ઇસ્લામની વિરુદ્ધ છું. પણ જ્યારે તેમને સમજાય છે કે હું તમામ ધર્મોની વિરુદ્ધમાં છું ત્યારે ખ્રિસ્તીઓમાં પણ હું અણમાનીતી બનવા માંડું છું. મને જણાયું છે કે તમામ સમાજમાં કટ્ટરતાવાદ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. બાંગ્લાદેશમાં તે વધારે દેખાય છે બસ એટલું જ. પણ મને કોઈ આદર્શ સમાજ મળ્યો નથી, યુરોપમાં પણ નહીં.

ગાયક ઇંગ્રીન એવી ઊભી થઈ માઈક્રોફોન પાસે જઈને ગાય છે: તે તારા પિતા છે, ખરેખર તે તારા કોઈ નથી. તે તારા ભાઈ છે, ખરેખર તે તારા કોઈ નથી. તે તારી માતા છે, ખરેખર તે તારી કોઈ નથી. તું એકલી છે. છેલ્લા થોડા વર્ષોમાં લખવું મુશ્કેલ બની ગયું એ બદતર હતું, એમ તસલીમાએ જણાવ્યું હતું. મોટા ભાગની આવક વિશેષરૂપે નવલકથા 'લજ્જા'માંથી થતી, પરંતુ પૈસા ઓછા થતા ગયા. એ દુઃસ્વપ્નને કારણે - બાંગ્લાદેશમાંથી નાસી જવું અને ત્યાર બાદ મારા કુટુંબથી દૂર રહેવું પડ્યું તથા

નવા દેશમાં મિત્રો, આથી ફરીથી લેખન તરફ વળવામાં ઘણો સમય લાગ્યો. ફ્રેંચ અને જર્મન અખબારોમાં મેં કટારો લખી. બે વર્ષ પૂર્વે એક કાવ્યસંગ્રહ પ્રકાશિત થયો, પરંતુ એ કંઈ મસમોટું કાર્ય નથી, એમ તસલિમાએ જણાવ્યું હતું.

આથી પોતાની આત્મકથા અંગે તસલિમાને મોટી આશા છે. તરતમાં ભારતમાં આ પુસ્તક પ્રકાશિત થવાનું છે અને વર્ષને અંતે ફ્રાંસમાં પ્રકાશન પામશે. આત્મકથાનો ફ્રેંચમાં અનુવાદ કરનાર ફિલિપ બેનોઈટ સોરબોર્ન ખાતે બંગાળીના પ્રોફેસર છે. છેલ્લા થોડા સપ્તાહથી તેઓ તસલિમા સાથે ન્યૂયોર્કમાં રહે છે અને ફ્રેંચ અનુવાદની હસ્તપ્રત ઝીણવટપૂર્વક જોઈ રહ્યા છે. આત્મકથામાં રાજકીય મુશ્કેલીઓની શરૂઆત પૂર્વેના તસલિમાના ૧૫ વર્ષના જીવનને વણી લેવામાં આવ્યું છે.

મારી કલ્પનામાંથી કંઈ જ નિષ્પન્ન થયું નથી. જે કંઈ બન્યું તે મેં લખ્યું. મારા જીવન વિશે હું પ્રામાણિક રહેવા માગું છું, એમ તસલિમાએ જણાવ્યું હતું. આત્મકથાના પુસ્તકમાં મુસ્લિમ ધર્મ પ્રત્યે તેમને કઈ રીતે પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો તે વિશે અને ઘરનોકર, વિશેષ રૂપે નોકરાણી પ્રત્યે કરવામાં આવતા અપમાનિત વર્તાવ વિશે કહ્યું છે. કથામાં અન્ય પાત્રોમાં પોતાના આપખુદ પિતા, પોતાનામાં રસ લઈ બદખોરેન ડામી દેવા નિયમિત પ્રયાસ કરનાર ડૉક્ટર અને બળાત્કાર ગુજારવાનો પ્રયાસ કરનાર એક સગપણ હોવાનો દાવો તસલિમાએ કર્યો છે. બેનોઈટનું કહેવું છે કે આત્મકથામાં ભયાવહ એકલતાને તાદૃશ કરવાનો તસલિમાએ પ્રયાસ કર્યો છે.

ભાઈઓને છૂટથી ઘરની બહાર ફરવા દેવાતા હતા અને તેને ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવું પડતું હતું.

'કન્યા તરીકેનું મારું બાળપણ'ના પુસ્તકના નામથી પણ ભવાં ઊંચા થયા હતા.

હકીકતમાં બંગાળીમાં છોકરાના બચપણ અને સામાન્ય બચપણ માટે અલગ શબ્દો છે, પરંતુ છોકરીના બાળપણ માટે કોઈ શબ્દ નથી, તેથી આ પુસ્તકને મેં અંગ્રેજીમાં 'માય ગર્લહૂડ'નું નામ આપ્યું હતું, બંગાળીમાં આ શબ્દપ્રયોગ પણ ક્રાંતિકારી ગણાય છે, એમ તસલિમા કહે છે.

સદીઓથી મહિલાઓને શિખવાડાયું છે કે તે પુરુષની ગુલામ છે. મહિલાઓ પણ માને છે કે તેમણે આ સમાજવ્યવસ્થા સ્વીકારવી જ જોઈએ. હું મારાં પુસ્તકો અને લેખોમાં એ જ લખતી રહું છું કે આ સમાજવ્યવસ્થાને બદલી નાખો, કારણ કે તે દમનકારી છે. પશ્ચિમના દેશોમાં આ બાબત સામાન્ય છે, પરંતુ બાંગ્લાદેશમાં મારાં લખાણોને કારણે અસંખ્ય યુવતીઓએ તેમની જીવનશૈલી બદલવાનું શરૂ કર્યું છે, એમ નસરીન કહે છે.

નસરીનને ઘેર પરત ફરવાની અદમ્ય ઇચ્છા તો છે, પરંતુ તે સુપેરે જાણે છે કે તેની વિચારધારાઓને ફેરવી નાખે, તેના ઝોક માટે જાહેરમાં માફી માગે અને તેની કલમને કાયમ માટે ત્યજી દે તો જ તેને માટે ઘેર જવાનું શક્ય બનશે. તેને ભય છે કે આટલું કર્યા પછી પણ કદાચ તેને માતા સુધી પહોંચવા નહીં દેવાય.

મારી માતા પણ મને ક્ષમાયાચના કરવાનું કહે છે. મને મારી માતા માટે ખૂબ જ લાગણી અને મમતા છે તથા તેને મળવાની મને અદમ્ય ઇચ્છા છે, પરંતુ હું તેની વાત નહીં માનું, કદી નહીં માનું. પોતાની જાત સાથે સમાધાન કરીને હું તેને મળવા નથી માગતી, એમ તે કહે છે.

આ કેવી દુઃખદ સ્થિતિ છે. મારો પોતાનો કોઈ દેશ નથી. આ સ્થળ પણ મારા માટે એક બસસ્ટોપ છે. સર્વ દેશો મારા માટે બસસ્ટોપ સમાન છે. હું મારી માતૃભૂમિ પર પરત જવા માગું છું, પરંતુ મને કદી એક એવી બસ નહીં મળી શકે જે મારી માતૃભૂમિ પર મને પહોંચાડે, એમ તસલિમા નસરીન તેનું દુઃખ વ્યક્ત કરતાં વધુમાં કહે છે.

(સમકાલીન) ડેવિડ રિચર્ડ્સ

વાત મારુતરાય સરોજ ઉર્ફે એક સંપત્તિવિહીન સર્જનશીલ સંશોધકની

'કોઈ વિમાન તૂટી પડે ત્યારે એમાં પ્રવાસ કરતા બધા જ લોકો મૃત્યુ પામે છે. આનું કારણ એ છે કે વિમાનનું એન્જિન બગડે છે. તો પ્રવાસીઓના જીવ બચાવવાની બીજી કોઈ જ વ્યવસ્થા હોતી નથી. જો બધાં જ વિમાનો ટ્રેનની જેમ એક લાઇનસર ઊડે (આડી લાઇનમાં) અને એમાં એક વિમાનમાંથી બીજા વિમાનમાં લોકોને લઈ જવાની વ્યવસ્થા ગોઠવેલી હોય તો એન્જિન બગડવા જેવી દુર્ઘટના બને તો લોકોને ખસેડી શકાય' મેં એકવાર આવી વાત કરી તો બધા મારી વાત સાંભળીને હસવા માંડ્યા; આવું તે કાંઈ હોતું હશે! પણ એકવાર પ્રસિદ્ધ મરાઠી લેખકે મારી વાત સાંભળી અને પૂનાના એક ઇજનેર શ્રી કુલકર્ણીને જણાવી અને કુલકર્ણી સાહેબ કહે 'અરે વાહ, આ તો જબરદસ્ત વિચાર છે!'

એમ તો મેં એકવાર ઝાકળ અને ભેજમાંથી પાણી મેળવીને સૂકા વિસ્તારોમાં સિંચાઈ કરવાની વાત પણ વિચારેલી!

પણ ઘણું ખરું લોકોને મારી વાતો વિચિત્ર અને ગાંડા જેવી લાગે છે. ઘણા લોકો મને 'ભેજાગેપ' માને છે. મગફળીની શીંગો તોડવાના સાધન માટે પેટન્ટ મળ્યો ત્યારે બધાને મારામાં વિશ્વાસ બેઠો અને હવે તો ગામના લોકો મારા માટે ગર્વ લે છે. મહારાષ્ટ્રના અહમદનગર જિલ્લાના રાહુરી તાલુકામાં એક નાનકડા ગામમાં ૧૯૧૭મા મારો જન્મ થયો.

મારુ ભાગતર ફક્ત એક ચોપડી' અમારુ ગામ લગભગ સૂકુ 'જિંદગી એટલે તક ટીફોનું બીજુ નામ' મારા પિતાજી પાસે ૨૦ એકર જમીન હતી પાગ તોય અમ ગરીબ હતા વરસાદ ઘાગુ ત્યારુ હોય તો ૧૦૦ કીલો બાજરો માડ પાકે મન નાનપાગથી જ નવી શોધો કરવાનો શોખ હતો તેનાથી વધુ તો તે મારી આદત હતી મારુ મગજ અવનવા નુસ્કા શોધતુ જ હોય હુ દસ વર્ષનો હતો ત્યારે મ કાપડ વણનારના હાથને નોકરી તક ઠીક થાય તેવી શાળ બનાવેલી

થોડો મોટો થયો એટલે મારા એક નગાને ઘેર ઈંદોર મોકલી દીધો મન ત્યા કાપડની મિલમા નોકરી મળી હુ ત્યા ચાર વર્ષ રહ્યો અને ઘાગુ શીખ્યો મારુ કામ પૂરુ થાગ એટલે રાત્રે મશીનો પાસે આવીને સૂઈ જાઉં મનમા વિચારોની ગ ઘન નજાતી ગઇ હુ પાન આવુ મશીન બનાવુ મિલ ચલાવુ મિલ માલિક બનુ મ બીજા લોકોને આ વાત કરી તો, બધા હસવા માડ્યા, 'તુ તો કારીગર છે, તારુ શુ ગજુ?' થોડા વખત પછી મ મિલની નોકરી છોડી દીધી અને મારા ગામડે પાછો જતો રહ્યો ગામ જઈને મ અમારા ઢોર વેચી નાખ્યા જ પૈસા મળ્યા તેમાથી એક 'ચરખો' અને શાળ બનાવ્યા હુ અને મારા નાના ભાઈઓ સાથે મળીને ઊનની શેતરંજીઓ બનાવવાનુ શરૂ કર્યુ ઊન ગામમાથી જ મળી જતુ ઊનમા ગાઠો પડી ન જાય એટલા માટે મ કચૂકાના ગરમાથી સ્ટાર્ચ આર બનાવી અને ઊનને કડક બનાવવાની નવી રીત શોધી

અમારા ઘરની હાલત આમ પાગ નબળી જ હતી પાણીની આફતને કારાગ અમે કૂવો ખોદ્યો પાગ પાણી ન મળ્યુ અમે ગામના થોડા ખેડૂતોએ ભેગા મળીન સહકારી ઉદ્વહન સિંચાઈ યોજના શરૂ કરી લોન પાગ લીધી પરંતુ પૈસાદાર અને મોટા ખેડૂતો પોતાના લાભ માટે પાણી લઈ લેતા પરિણામે યોજના નિષ્ફળ ગઈ અમન તો ટીપુય પાણી ન મળ્યુ દરમિયાનમા મારા મનમા ફરીથી કોટન જિનનુ મશીન બનાવવાના વિચારો ફરીથી સળવળવા માડ્યા મે ઈંદોરમા જોયેલ કોટન જિન મશીન ઉપરથી ઊન જિનિંગનુ મશીન બનાવવા માડ્યુ પહેલા મ એની ડિઝાઈન બનાવી આખરે ૧૯૪૨મા લગભગ છ વર્ષની મહેનત પછી અમારા જિલ્લાના શહેર અહમદનગર અને મુંબઈના ચોખ્ખા બજારમા રખડી, ફરીને બધા ભાગો ભેગા કરી મે બધા બુશ બેરિંગ અને શાફ્ટિંગ મેળવ્યા લાકડાની પટ્ટી પર ૧,૨૦૦ ખીલીઓ મારીને કોમ્બ બનાવ્યો અને પટ્ટીની ગરગડીની બહાર સપાટ બાજુ તરફ એ કોમ્બ જોડ્યો ગરગડીની અંદરના ગોળાકારમા મ ખીલીઓ ઠોકી અને ગોઠવાગ એ રીતની કરી કે ગરગડીની ખીલીઓ કોમ્બના દાતાની વચ્ચેથી પસાર થાય ગરગડીને એક સ્પોકેટ તેમ જ એક ચેઈન અને એક ક્રેન્ક હેન્ડલ લગાવ્યા જને હાથ વડે ફેરવીને ૯૦થી ૧૦૦ આર પી એમ ની ઝડપ લાવી શકાતી હતી જિનિંગ મશીનમા એક જણ એક તરફથી ઊન નાખતુ જાય અને બીજુ જણ હેન્ડલ ફેરવતુ જાય આ મશીન સતત બાર વર્ષ સુધી કામ લાગ્યુ હજી પાગ અમારે ત્યા આ મશીન છે

છેતરપિંડી થઈ

૧૯૫૦મા મે ફરીથી ખેતીકામમા ધ્યાન આપવા માડ્યુ પહેલા મે બાજરાને બદલે સ્પેનિશ મગફળીનો પાક લેવાનો પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમા મને ખોટ જ ગઈ પછી મ પાકમા નાખવાની કોઈ નવી રીત શોધવાના પ્રયોગો શરૂ કર્યા મે બિયારણની સાથે જ ખાતર પાગ નખાય એવી એક પદ્ધતિ શોધી કાઢી દાણા ઓરવાની ઓરાગીમા આઠ મોઢિયા હોય તેવી ગોઠવણ કરી ચાર મોઢીયાથી બિયારણ

નાખવાનું અને ચાર મોઢીયાથી ખાતર નાખવાનું એવી વ્યવસ્થા હતી. બળદથી ચાલતા આ સાધનમાં બે માણસોની જરૂર પડે. એક જણ બિયારણ ઓરે અને બીજુ ખાતર ઓરતું જાય.

બસમાં બેસીને ગામડે ગામડે ફરી, હું બધાને મારું સાધન દેખાડી તેની ઉપયોગીતા સમજાવી ખરીદવા માટે સંપર્ક કરવા કહેતો. પરંતુ મારું સાધન જોઈને બીજાઓ એવું જ સાધન બનાવી કાઢે અને કોઈ મારું સાધન ખરીદે નહીં.

૧૯૬૭-'૬૮માં કૃષિ વિશ્વવિદ્યાલય અને કૃષિ વિભાગે અમારા ગામ પાસે ૮,૦૦૦ એકર જમીન લીધી. સંસ્થાના વૈજ્ઞાનિકોએ મારું સાધન જોઈને તેના જેવું જ સાધન બનાવીને પોતાની શોધ છે એમ કહી મહારાષ્ટ્ર કૃષિ ઉદ્યોગ જિલ્લા પરિષદ દ્વારા મોટા જથ્થામાં આ સાધનોનું વેચાણ શરૂ કરી દીધું. મને ઈનામમાં પૈસા આપવાનું કહ્યું હતું. પરંતુ એકેય પૈસો ન મળ્યો ત્યારે મને ખ્યાલ આવ્યો કે, આ લોકો મને છેતરી ગયા! કોઈ કહે કે, 'તમે તમારી ડિઝાઈનની પેટન્ટ તો કરાવી લો.' પણ હું રહ્યો અભણ, ગ્રામવાસી સામાન્ય માણસ. મને તો ખબરેય ન પડે કે પેટન્ટ કેવી રીતે કઢાવાય!

છેવટે પેટન્ટ મળી

મગફળીનો પાક તૈયાર થાય ત્યારે એના છોડવાને મૂળિયા સમેત ઉખેડી નાખવામાં આવે છે. અને એક પછી એક મગફળીની શીંગ તોડવામાં આવે છે. નહીં તો પછી મૂળિયાને થ્રેશિંગ કરીને મગફળી છૂટી પાડવામાં આવે છે. આ આખુંય કામ મહેનત અને કંટાળાભર્યું છે. મેં મૂળિયામાંથી મગફળી છૂટી પાડવાનું મશીન બનાવ્યું. એમાં ગોળ ફરતી પાંખોથી મૂળિયામાંથી મગફળી છૂટી પડી જાય છે. છોડવાને ઉખેળવા માટે પણ હું બળદ દ્વારા ખેંચાતી દંતાળી વાપરતો હતો. એને કારણે છોડવાનાં મૂળિયાં ઢીલાં પડી જતાં અને છોડ સહેલાઈથી ખેંચી શકાતો.

મને મારા સંશોધન કામમાં મારા બે મિત્રો મોચીનું કામ કરતા મારુતરાવ કદમ અને સુથારીકામ કરતા ગંગારામ સકવે હંમેશાં મદદ કરતા. પોતાના કામમાંથી નવરાશ મળે ત્યારે તેઓ મને મદદ કરતા. બંનેને કુટુંબની જંજાળ ન હતી. અમે મોડી રાત સુધી બેસીને ચર્ચા કરતા. અને અમારા તુક્કાઓને સાકાર કરવા મથતા.

કારખાનું ખોલવું છે

મારી સિત્તેર વર્ષની ઉંમરે ૧૯૯૦ના ડિસેમ્બરમાં મને મગફળીના ફોફાં છૂટા પાડવાના યંત્રની પેટન્ટ (પેટન્ટ નં. ૧૭૫૮૬૪) મળી. છેક દસ વર્ષની ઉંમરથી શરૂ કરેલા મારા પ્રયત્નોની સાઈઠ વર્ષ પછી કદર થઈ. જોકે મારી આર્થિક સ્થિતિ હજીય નબળી જ છે, મને નહેરનું પાણી મળતું નથી, માથે દેવું છે. હું મારા વિકલાંગ છોકરા સાથે સાડે ગામમાં રહું છું. અમારી ગામની સમૃદ્ધિ હવે તો ઘણી વધી છે. નવી પેઢીના ખેડૂતો પૈસાદાર થયા છે. એમને મન હું ચસકેલ માણસ છું! પણ તેથી શું થઈ ગયું? મને તો નવા નવા વિચારો આવ્યા જ કરે છે. મારે પરપેચ્યુઅલ મોશન મશીન બનાવવું છે. જે તૈયાર થશે એટલે હું ભારતના વડા પ્રધાન પાસે જઈને કહીશ કે, મારે આ મશીનો બનાવવાનું કારખાનું ખોલવું છે. જેમાં ગરીબ લોકોને પણ પરવડે તેવાં મશીનો બનાવવાં છે. લોકો મને પૂછે છે કે, 'આટલી બધી વાર તમે છેતરાયા છો, તોય તકલીફો વેઠીને શું કામ નવું નવું બનાવતા રહો છો?' તેનો મારી પાસે એક જ જવાબ છે. 'હું માતા સરસ્વતીનો ઉપાસક છું. સરસ્વતીની કૃપા તો કોઈક નસીબદારને જ મળે છે. મારે માતા સરસ્વતીની કૃપાથી મને મળેલ બુદ્ધિના વરદાનનો પૂરો લાભ લોકોને આપવો છે.'

મને કોઈ વાતનું દુઃખ નથી. હું કમનસીબીથી

ડરતો નથી, છેતરપિંડીનું મને દુઃખ નથી, અને નિષ્ફળતાનો વસવસો નથી. સફળતા એ તો નસીબની વાત છે મારે તો મારી આવડત અને કોઠાસૂઝનો ઉપયોગ કરવાનો છે અને તે હું જીવન પર્યંત કરતો જ રહીશ

(લોક નરવાણી) અનિલ અવચર

સપાટી નીચેનું સત્યઃ સમૃદ્ધ ગરીબીથી પીડાતું અમેરિકા

અમેરિકા ઘણાને માટે આજે એક સ્વપ્નલોક છે માણસ સુખ-સમૃદ્ધિની જે કાંઈ કલ્પના કરી શકે, તે બધી ત્યા સાકાર થતી કેટલાકને લાગે છે અમેરિકાની જીવનશૈલી, અમેરિકાનાં જીવનમૂલ્યો અમેરિકાનું બજાર આજે દુનિયાભરના જનમાનસનો કબજો લેતું જાય છે ક્યારેક તેની આગળ્છાજતી દાદાગીરીને કારણે તેની સામે પ્રત્યાઘાતો ઊઠે છે, તોયે અમેરિકાની ભૂરકીમાંથી બહુ ઓછા બાકાત રહેવા પામે છે વિયેતનામે અમેરિકાના લશ્કરને ભૂંડે હાલ પોતાને ત્યાંથી ભગાડ્યું; પણ આજે જ વિયેતનામ આખા પર અમેરિકા જ અમેરિકાનું કલ્ચર છવાઈ ગયું છે. આજના વિશ્વીકરણના વાયરા પછી 'ન્યૂ વર્લ્ડ ઑર્ડર' - નવી વિશ્વ વ્યવસ્થા અમેરિકન બ્રાન્ડની જ હશે. એવી ગાંઠ ઘણાના મનમાં આજે વળી ગઈ છે.

આવે વખતે અમેરિકાને સમજી લેવું બહુ જરૂરી છે. તેની જીવનશૈલી, તેનાં જીવનમૂલ્યો, તેની અર્થવ્યવસ્થાની તરાહ, રાજ્યવ્યવસ્થાનો મિજાજ, તેની સમાજ વ્યવસ્થાનાં લક્ષણો, તેનું જીવનદર્શન ને વિશ્વદર્શન - બધું જ સમગ્રપણે જાણવા-સમજવાની અને હોલિસ્ટિકલી મૂલવવાની આજે તાતી જરૂર છે માનવકલ્યાણ ને માનવ ઉત્ક્રાંતિની વ્યાપક દૃષ્ટિએ તે કેટલું ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે, પોષક થઈ શકે તેમ છે, એક વિશ્વ કુટુંબમાં આખીયે માનવજાતને સમાવી લેવામાં તે કેટલો ફાળો આપી શકે તેમ છે - આ બધું શાંતિથી ને સ્વસ્થતાથી સમજવાનું આજે અનિવાર્ય બની ગયું છે

આ સંદર્ભમા એક લેખમાળા આ અંકથી શરૂ કરીએ છીએ બટુકભાઈને હમણાં ૧૯૮૫થી ૧૯૯૫ દસેક વરસ અમેરિકામાં રહેવાની ને નિકટથી અવલોકવાની તક મળેલી તેના આધારે અમેરિકાની થોડી છાણાવટ કરતું પુસ્તક અમેરિકા 'અમેરિકા' અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત થયું છે અમેરિકાને જાણવા-સમજવા-મૂલવવામાં તે જરૂર કાંઈક ફાળો આપી જાય તેવું છે. આપણે બટુકભાઈને વિનંતી કરેલી કે અમેરિકા વિશે ગુજરાતીમાં એક લેખમાળા આપો તે અનુસાર આ લેખમાળા આ અંકથી શરૂ થઈ છે - સં

વાચકોને એ હકીકત જાણીને અચંબો લાગશે કે સામાન્ય ભારતીયો / ગુજરાતીઓ જે દેશને ડ્રીમલૅન્ડ તરીકે ઓળખે છે અને એ રીતે જ પ્રભાવિત થયેલા છે તે અમેરિકાના જનજીવનમાં ઊંડે ડોકિયું કરવાથી કંઈક જુદું જ ચિત્ર જોવા મળે છે અહીં તેની એક ઊડતી ઝાંખી આપવાની તક લઉં છું. દસ વર્ષો સુધી અમેરિકામાં પત્રકારિત્વના વ્યવસાય દરમિયાન બારીક અભ્યાસ અને નિરીક્ષણ કર્યા પછી મને જે સત્ય સમજાયું / દેખાયું તેના આધારે આ લખું છું.

નશીલા પદાર્થો કરતાં પણ વધુ બંધાણ અમેરિકનો માટે સામાન્ય રીતે કોઈ હોય તો તે છે ક્રેડીટ કાર્ડ્ઝ વાપરીને દેવું કરવાનું ચક્ર!! માત્ર સમૃદ્ધ કહેવાતાં અમેરિકન કુટુંબો જ નહીં, આખો દેશ 'ક્રેડીટ' (ઉધાર) ઉપર ચાલે છે તે દેશ ઉપર ચાર ટ્રીલીયન ડૉલર દેવું છે

ક્રેડીટ કાર્ડ ઉપર માત્ર જરૂરી / બિનજરૂરી ચીજવસ્તુઓ જ નહીં પરંતુ રફતે રફતે 'પાર્ટીઝ', 'ડીનર'. . મોજમજા કરવાની

વિપુલ તકોનો ઉઠાવાતો લાભ દેવાના બોજમાં સીતમ વધારો કરે છે. ક્રેડીટ કાર્ડ આપનાર બૅન્કો, કંપનીઓ, શેક્સપિયરના શાયલોક પાત્રની માફક, ૧૯થી ૨૨ ટકા વ્યાજની પઠાણી વસૂલાત કરતાં ચૂકતી નથી.

શરદી, માથાના દુખાવા અને તાવનો હુમલો 'ઇન્ફ્લુએન્ઝા' નામનો ચેપ માનવીને અધમૂઓ કરી શકે છે, પણ 'એન્ફ્લુએન્ઝા' (સમૃદ્ધિ)નો આ રોગ માનવીને મહિનાઓ / વર્ષો સુધી અર્ધ મૃતઃપ્રાય હાલતમાં (માનસિક રીતે) મૂકી દે છે. ઘણાખરા છૂટાછેડાઓ, શાળા-કૉલેજમાં અભ્યાસ છોડી દેવાની હજારો વિદ્યાર્થીઓની રીતરસમ, ઘર કે નોકરી બદલીને કે છોડીને, ગામ પણ છોડીને અન્ય રાજ્યમાં સ્થળાંતરો કરવાના કિસ્સાઓ બને છે - એક જ કારણસર કે માથા ઉપર ચડેલા દેવાથી કેમ છૂટવું. દેવાળું ફૂંકવું એ ફૅશન છે.

આ પ્લાસ્ટિક નાણાં ઉપર ૫૦થી ૭૫ ટકા કુટુંબો નભે છે - કન્ઝ્યુમર ફેડરેશન ઑફ ઇન્ડિયાને એક સર્વેક્ષણ પ્રમાણે સરેરાશ એક એક કાર્ડ ઉપર ૭ થી ૮ હજાર ડૉલરનું દેવું લટકે છે!

ચાલુ વર્ષે, આ સર્વેક્ષણના હેવાલ પ્રમાણે, ઉપભોક્તાઓ દોઢ ટ્રીલીઅન (દોઢ લાખ કરોડ!) ડૉલરનું દેવું ક્રેડીટ કાર્ડ્ઝ ઉપર કરી ચૂક્યા છે. આ આંકડો ગયા વરસ કરતાં ૫૦ ટકા વધુ છે. આ રકમને રૂપિયામાં બદલીને ગણતાં મને તો ચક્કર આવી ગયાં! આ રકમમાંથી ૪૦ કરોડ ડૉલરનું દેવું આગળથી ચાલ્યું આવે છે, જેના ઉપર ૨૨ ટકા વ્યજનો ઢગલો વરસના અંતે ચડી જશે.

ગયા વર્ષે, આ દેવાના પાપે વ્યક્તિગત રીતે કેટલા લોકોએ દેવાળું ફૂંકવાની અરજી ફાઈલ કરી એ જાણવું છે? રાષ્ટ્રભરમાં આવી અરજીઓમાં ૨૮.૬ ટકાનો વધારો થયો - કુલ ૧૧ લાખ લોકોએ અરજી કરી હતી. ચાલુ વર્ષે, અર્થશાસ્ત્રીઓનાં અનુમાન મુજબ, તે સંખ્યા ૧૬ લાખની થશે.

તેમ છતાં ક્રેડીટ કાર્ડના બંધાણીઓ ચોતરફ નવા નવા ક્રેડીટ કાર્ડની ઑફરોમાં નગ્ન નૃત્ય કરી રહ્યાં છે. ઓછામાં ઓછી એક અબજ કંપનીઓએ માગ્યા વિના તમારા પોસ્ટલ ઍડ્રેસ ઉપર આવી ઑફર મૂકી છે.

અમેરિકન પ્રજા, સામાન્ય રીતે, વધુ પડતો આહાર અને વધુ પડતો જાતીય આનંદ માગે છે. હવે ખરીદી કરવાની લગનીનો રોગ સેક્સ કરતાં પણ વધુ ફેલાયો છે. બીજી રીતે કહીએ તો સંભોગ અને ખરીદી વચ્ચે ગાઢ મડાગાંઠ બંધાઈ ગઈ છે.

જે સ્ત્રીઓ શયનક્રીડાથી અસંતુષ્ટ બને છે - જેની સંખ્યા લાખ્ખોમાં છે (માનસશાસ્ત્રીઓના અભ્યાસ પ્રમાણે આ અસંતોષ માટે મહદ્અંશે યંત્રવત્ પુરુષોની ઉતાવળિયા સંભોગ (ક્રિયા જવાબદાર છે) તેઓ જીવનનો મુખ્ય આનંદ શોપિંગ મૉલ્સમાં, સુપર માર્કેટ્સમાં જઈ જઈને ખરીદી કર્યા કરવામાં લૂંટે છે.

ઉપભોક્તાવાદની એક પરાકાષ્ઠાનું ચિત્ર તો ટી. વી. અને સ્થાનિક અખબારોનાં પાનાંઓ ભરી ભરીને આવતી 'સેઈલ' જાહેરખબરોથી લોભાઈને ખીચોખીચ પાર્કિંગ લોટસમાં જગ્યા શોધતી મૉલમાં જવા તલસતી મહિલાઓ / પુરુષોનું જોવા મળે છે. મોટા ભાગે પોતાના ક્રેડીટ કાર્ડને આધારે દિલમાં ધરપત ધરાવે છે! ભવિષ્યે જે થાય તે જોયું જશે!! દેવું કરીને પણ ઘી પીવું!!! કોઈ કોઈ સ્ટોર્સ સવારે છ વાગે ખૂલે અને મધરાત્રિએ બંધ થાય.

નાતાલના દિવસોમાં શૉપિંગ માઝા મૂકે છે. આ એક જ ગાળામાં સમગ્ર અમેરિકામાં થતા શૉપિંગનો ૨૦ ટકા હિસ્સો જાય છે.

અમેરિકનોને સેક્સ અતિશય વહાલી ચીજ

છે - તાજેતરના બીજા એક સર્વેમા પશ્ચિમના દેશોમાં અમેરિકનોને માત્ર ફ્રેચ લોકો જ ચડી જાય એવા છે જ્યારે અમેરિકન મહિલાને પૂછ્યુ કે તમને સેક્સ ગમશે કે અમર્યાદિત ખરીદીની તક, ત્યારે તેણીએ શૉપિગ પસદ કર્યું - કોઈ બીજાના ગૉલ્ડ ક્રેડીટ કાર્ડ ઉપર!

એક રાષ્ટ્રવ્યાપી ગેલપ પોલમા એવુ તારણ નીકળ્યુ કે ૨૦૧ સ્ટોર માલિકોના કહેવા પ્રમાણે તે સમયે દરેકે વ્યક્તિગત ૧૩૫ ડૉલરની ખરીદી કરી હતી નાતાલ પહેલાના છ સપ્તાહમા, ઇન્ટરનૅશનલ માસ રીટેલ ઍસોસિયેશનના કહેવા પ્રમાણે એક કુટુબ દીઠ ડૉલર ૮૩૧ અને કુલ ૨૦૦ અબજ ડૉલરની ઉધાર ખરીદી થઈ!

ભેટસોગાદનો મહિમા પણ ત્યા અપરપાર છે ખરીદીમા એક એક ત્રિસ્નો કોઈને ગીફ્ટ આપવામા થાય છે રોલ રિપોર્ટ નામના સચિત્ર દલદાર ભભકાદાર મેગેઝીને '૧૪મી વાર્ષિક આખરી ભેટ સૂચિ' પ્રસિદ્ધ કરી તમે આ પ્રકારની જાહેરખબરોના સકજામાથી છૂટી જ ન શકો ઘેર બેઠા ટપાલમા થોકબધ 'જક મેઈલ' (કચરા ટપાલ) આવ્યા જ કરતી હોય! કોઈક શહેરોમા જ મર્યાદિત રીતે નકામા છાપાઓની પસ્તી રિસાઈકલ માટે જાય છે બાકીના કરોડો ટન પસ્તીના ઢગ ગામેગામથી કચરા પેટીઓમા જાય છે કાગળો બનાવવા લાખ્ખો એકર જગલો કપાય છે અમેરિકાની અખૂટ હરિયાળી સમૃદ્ધિ બચાવવા અનેક બિન સરકારી સગઠનો આકરો સઘર્ષ કરી રહ્યા છે

છેલ્લે એક નવો પ્રવાહ ધસમસતો ધનમસતો ચાલ્યો આવે છે હજારો લાખ્ખો લોકો શૉપિગ કેન્દ્રોમા જવાને બદલે ઘેર બેઠા ઇન્ટરનેટ ઉપર આવતી વેબ-સાઈટ્સ ખોલીને તેમા આવતો માલસામાન, પુસ્તકો, લૉટરીઓ, ગાડીઓ, વગેરેની જથ્થાબધ ખરીદીના ઑર્ડર્સ મોકલે છે - ક્રેડીટ કાર્ડના નબરો મૂકીને જેને આધારે તમારા ઘરના દરવાજે એ સમાન આવીને ઊભો રહે છે તમારે ક્યાય બહાર નીકળવાનુ નહી, ગાડી પાર્ક કરવાની કોઈ ઝઝટ નહી કમ્પ્યૂટરની કી દબાવો એટલે કામ પતી જાય, ભલે એ ક્રેડીટ કાર્ડનો છેવટે અત આવી જાય! કોને પડી છે?

આખી જિન્દગી સાદાઈથી રહેનાર અમારા એક વડીલ અમેરિકા ગયા પછી તેના 'હાઉસ' (અમેરિકામા હાઉસ એટલે પોતાનો સુવાગ બગલો અને એપાર્ટમેન્ટ એટલે ફ્લેટ - પછી તે ઓનરશિપનો હોય કે ભાડે હોય)મા તેના ક્લોઝેટ (કબાટ) જોયો થોકબધ ખમીસ, પેન્ટ, જેકેટ્સ, સ્વેટર્સ, ટાઈ, ઓવર કોટ્સ એ વડીલે પચાસ વર્ષો ભારતમા રહીને કુલ જેટલા કપડા પહેર્યા હશે તેનાથી અનેક ગણી આ સખ્યા હતી અમેરિકન જીવનની આ સર્વમાન્ય ખાસિયત બની છે, ત્યારે મને 'ખરીદીના ગાડપણ' વિશે જ્યારે ત્યારે શ્રાપ દેતો જોઈને મારા નજીકના વહાલા દવલા પણ મને શ્રાપ દેવા લાગ્યા હતા!

ક્રેડીટ કાર્ડના આ વિશ્વનુ આખરી પરિણામ તો કોણ જાણે, પણ એટલુ જરૂર કહી શકાય કે આ ઘેલછા ભારતમા ન આવે તો સારુ ચીનમા તો એ મોટા પાયે શરૂ થઈ ગઈ છે તે રીતે ભારતના શ્રીમત નબીરાઓ પણ અમેરિકન ઢબે જીવવા લાગ્યા છે

('ભૂમિપુત્ર') બટુક વોરા

ભારતીય વિજ્ઞાનીઓની હકાલપટ્ટી

અમેરિકા સતત એવી એક દલીલ કરે છે કે પરપરાગત શસ્રો દ્વારા બીજુ વિશ્વયુદ્ધ લાબો સમય ચાલ્યુ હોત અને પરિણામે ઘણો વધારે માનવ-સહાર થયો હોત, તેથી તેણે બીજા વિશ્વયુદ્ધનો અત જલદી લાવવા માટે હિરોશીમા અને નાગાસાકી ઉપર પરમાણુ

બૉમ્બ ઝીંક્યા હતા જેથી વધુ જાન-માલ-હાનિ અટકાવી શકાય. આ દલીલ બેબુનિયાદ છે. મિત્ર રાજ્યો - અમેરિકા, બ્રિટન, ફ્રાંસ, સ્પેન વગેરેની પ્રહારની પ્રબળતાને કારણે સૌપ્રથમ ફાસીવાદી ઇટાલીના મુસોલીનીએ હારી-થાકીને શરણાગતિ સ્વીકારી; થોડાક સમય બાદ નાઝીવાદી જર્મનીના હિટલરે શરણાગતિ સ્વીકારી; જાપાનનો જનરલ ટોજો સતત પરાજયોને કારણે પીછેહઠ કરી રહ્યો હતો અને થોડાક સમય બાદ તેનું પતન થયું હોત, પણ અમેરિકાએ હિરોશીમા અને નાગાસાકી ઉપર પરમાણુ બૉમ્બ ઝીંકી બંને શહેરોનો સર્વનાશ કરી દીધો. પરમાણુવિસ્ફોટની અસરોથી જાપાનની પ્રજા આજે ત્રેપન વર્ષ પછી પણ વિપરીત અસરોથી મુક્ત નથી. અમેરિકા આને ઓછું નુકસાન કહે છે!

હકીકત કંઈક જુદી જ છે. તે સમયે માત્ર અમેરિકા પાસે પરમાણુ-બૉમ્બ બનાવવાની તાકાત સિદ્ધ થઈ હતી. પરમાણુ-બૉમ્બની તાકાતનો પરચો વિશ્વને દેખાડી અમેરિકા જગતનાં તમામ રાષ્ટ્રો ઉપર ધાક જમાવવા માગતું હતું. સાથે સાથે તે સમયે બીજા કોઈ રાષ્ટ્ર પાસે આવી તાકાત ન હતી એટલે જ તો માત્ર અમેરિકા જ પરમાણુ-બૉમ્બનો ઇજારો ધરાવતું હતું. પરમાણુ-શસ્ત્રોને કારણે કોઈ પણ રાષ્ટ્ર તેની સામે માથું ઊંચકે તો કચડી નાખવાની તે નેમ ધરાવતું હતું. ઇરાકને ૧૯૯૧ના અખાતી યુદ્ધમાં કચડી નાખ્યું પણ ખરું. લશ્કરી તાકાતના જોરે પનામા જેવા રાષ્ટ્રની ગળચી દબાવીને તેના ચૂંટાયેલા વડા નોરેગાને ૪૦ વર્ષની કેદ પણ ફટકારી દીધી. અમેરિકાની જોહુકમી અને જમાદારીનાં આ ઉપરાંત બીજાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય.

તે વખતના સોવિયેટ સંઘે ૧૯૫૩માં હાઈડ્રોજન બૉમ્બનું પરીક્ષણ કરીને અમેરિકાની ઇજારાશાહીને તોડી; ત્યાર બાદ બ્રિટન અને ફ્રાંસે તે કર્યું. ૧૯૪૯થી ૧૯૫૩ના ગાળામાં કોરિયાના યુદ્ધમાં ચીને અમેરિકાને જબરજસ્ત હંફાવ્યું. અમેરિકાના લશ્કરી વડાએ ચીન ઉપર બૉમ્બ નાખવા પ્ર. ટ્રુમેનને ભલામણ કરી, પણ પ્રમુખે તે દરખાસ્ત ફગાવી દીધી. ત્યાર બાદ ચીન પરમાણુ-સત્તા બનવા કટિબદ્ધ બન્યું, કારણ કે તે જાપાનની વલે જોવા માગતું ન હતું. પરિણામે ચીન ૧૯૬૭માં પરમાણુ-પરીક્ષણ કરીને જગતની પાંચમી પરમાણુ-સત્તા બન્યું. અમેરિકા અને સામ્યવાદી ચીન વચ્ચે કોરિયા, કંબોડિયા, વિયેટનામ અને તાઈવાનના પ્રશ્ને અથડામણો ચાલુ રહી. આ દરમિયાન ચીને અમેરિકાના દાંત ખાટા કરી નાખ્યા એટલે અમેરિકન પ્રમુખ નિકસને ચીન સાથે દોસ્તીનો હાથ લંબાવ્યો અને પ્ર. ક્લિન્ટને તાજેતરમાં ચીનયાત્રા કરીને પકડ મજબૂત કરવાની કોશિશ કરી.

પોતાનું આર્થિક, રાજકીય અને લશ્કરી આધિપત્ય જળવાઈ રહે તે માટે અમેરિકાએ નવા નુસખા શરૂ કર્યા. ક્લબ (અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન, ફ્રાંસ અને ચીન) સિવાયનાં રાષ્ટ્રોને પરમાણુ-શસ્ત્રોથી વંચિત રાખવા માટે અમેરિકાએ પરમાણુ પ્રસારબંધી સંધિ (NTP-- Nuclear Non-proliferation Treaty); સર્વગ્રાહી પરમાણુવિસ્ફોટ પ્રતિબંધ સંધિ (CTBT -- Comprehensive Test Ban Treaty) અને પરમાણુ-સંયોજન સામગ્રી અંકુશ (FMC -- Fissile Material Cutoff) જેવા ફતવા બહાર પાડી તેના ઉપર ત્રીજા વિશ્વનાં રાષ્ટ્રોને હસ્તાક્ષર કરવા મજબૂર કરવા શરૂઆત કરી છે. ત્રીજા વિશ્વના દેશોને સતત ભય હેઠળ રાખી ડરાવવા અને પોતાનું આધિપત્ય ટકાવી રાખવા અમેરિકા હવાતિયાં મારી રહ્યું છે.

પોખરણમા પરમાણુ પરીક્ષણો કર્યા પછી NPT અને CTBT ઉપર હસ્તાક્ષરો કરવા માટે અમેરિકા ભારતના કાડા આમળી રહ્યુ છે પહેલા તો અમેરિકાએ ભારત ઉપર આર્થિક પ્રતિબધો લાદ્યા પણ અમેરિકન કૉંગ્રેસને - કેટલાક સેનેટરોએ, પ્રજાના અમુક વર્ગે, વેપારીઓએ અને ઉદ્યોગપતિઓએ આર્થિક પ્રતિબધોનો વિરોધ કર્યો છે

આર્થિક પ્રતિબધોની અસર ઓસરતી જોઈને અમેરિકાએ બીજુ હિબાકિયુ હાથમા લીધુ છે પરમાણુ ઊર્જા, પ્રક્ષેપાસ્ત્રો અને અર્ધવાહક-ટેક્નૉલૉજીના ક્ષેત્રે સશોધન કરતા ૭ ભારતીય વિજ્ઞાનીઓને અમેરિકા છોડવા ફરજ પાડી છે બીજા ૭૫ને ચકાસણી બાદ ફરજ પાડવામા આવશે આ સિલસિલો ક્યા સુધી ચાલશે તે કહી શકાય નહી

વિજ્ઞાનીઓ ભારત પાછા આવે તો શુ થાય? આ પ્રશ્નના જવાબ પહેલા વિચારવુ રહ્યુ કે વિજ્ઞાનીઓ અને અન્ય બૌદ્ધિકો શા માટે અમેરિકા અને યુરોપમા જાય છે બ્રેઇન-ડ્રેઇન પરત્વે ગભીરતાથી સશોધન કરવુ જરૂરી છે

વિકસિત દેશોમા જનારાઓનો એક વર્ગ એવો છે જેને પોતાની પસદગીના ક્ષેત્રે કાર્ય કરવા અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પોતાના દેશમા તક મળતી નથી તે ત્યા જાય છે લાબા સમય સુધી ગુલામી અવસ્થામા રહ્યા પછી આપણે લઘુતાગ્રથિથી મુક્ત થયા નથી ભ્રષ્ટાચારી ઘણુબધુ ભોગવે છે અને બુદ્ધિનિષ્ઠ રખડી પડે છે અહીં બુદ્ધિ અને જ્ઞાનની કદર નથી, જ્યારે વિકસિત દેશોમા નવા વિચારો અને સશોધનો રજૂ કરનારને પ્રોત્સાહન આપવામા આવે છે વિજ્ઞાનીઓ પ્રત્યે પ્રશાસનિક અમલદારશાહીનુ હીણપતભર્યું વર્તન અને રાજકારણીઓ તરફથી થતી સતત અવગણના બ્રેઇન ડ્રેઇન માટે જવાબદાર છે વધુમા આશ્રય અને અનામતની વિભાવનાઓ બળતામા ઘી હોમે છે

વિજ્ઞાનને કોઈ સરહદો હોતી નથી, કે તે કા રાષ્ટ્રનો ઇજારો નથી વિજ્ઞાન તો વૈશ્વિક પ્રકૃતિ ધરાવે છે કોઈ પણ દેશને તેની પોતાની ટેક્નૉલૉજી હોઈ શકે, પણ વિજ્ઞાન નહી વિજ્ઞાનની શોધોનો પ્રવાહ ચાલુ રહેતો હોય છે માટે કોઈ રાષ્ટ્ર વિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી વચિત રહેતુ નથી ૭ અને ૭૫ વિજ્ઞાનીઓ તથા ઇલેક્ટ્રૉનિક્સ અને કમ્પ્યૂટર ક્ષેત્રે કાર્ય કરતા ૪૦,૦૦૦ ભારતીય ટેક્નિશિયનો ભારત પાછા આવે તો ભારતની વૈજ્ઞાનિક શક્તિમા બેશક વધારો થશે

અમેરિકાએ તેની આઝાદી પછી ૧૭૦ વર્ષે પ્રથમ પરમાણુ પરીક્ષણ કર્યું હતુ ભારતે આઝાદ થયા પછી ૨૭ વર્ષે પ્રથમ પરમાણુ પરીક્ષણ કર્યું અમેરિકા ૨૨૨ વર્ષ બાદ મહાસત્તા બન્યુ, જ્યારે ભારત ૫૦ વર્ષ બાદ પરમાણુ સત્તા બન્યુ આ બને બાબતે અમેરિકાની પ્રગતિ ભારતની પ્રગતિ કરતા ધીમી રહી છે પણ જગતના ઘણા રાષ્ટ્રોના વિજ્ઞાનીઓ અને બૌદ્ધિકો અમેરિકામા એકત્રિત થયા, કારણ કે ત્યા પસદગીના ક્ષેત્રે, માતબર પુરસ્કાર સાથે, સશોધનકાર્ય કરવા સ્વાતત્ર્ય અને સન્માન મળ્યા, જે ભારતમા ન મળવાથી લોકો ત્યા ગયા વિજ્ઞાનીઓની હકાલપટ્ટી પરત્વે આપણા વિજ્ઞાનીઓના અભિપ્રાયોમા ભારે વજૂદ છે

"ભારત પાસે બૌદ્ધિક અને વૈજ્ઞાનિક શક્તિ પૂરતી છે અમેરિકા વિજ્ઞાનીઓને પાછા મોકલશે તો ભારતની આ શક્તિમા વધારો થશે ઉપરાત આત્મનિર્ભરતાની દિશામા ઝડપી પ્રગતિ થશે પણ વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે વિજ્ઞાનીઓએ સતત સઘર્ષ કરવો પડશે " જે એન સેન્ટર ફોર ઍડ્વાન્સ્ડ સાયન્ટિફિક રિસર્ચ (બૅંગ્લોર)ના અધ્યક્ષ પ્રો સી એન આર રાવ

''સુજનનશાસ્ત્ર અંગે ભારતે કરેલા સંશોધનથી અમેરિકાના કૃષિ વિભાગને બેહદ ફાયદો થયો છે. ભારતીય વિજ્ઞાનીઓની હકાલપટ્ટીનો નિર્ણય અમેરિકાને જ ભારે પડશે. ૧૯૫૦-૭૦ સુધી ભારતને અમેરિકા તરફથી કૃષિક્ષેત્રે શૈક્ષણિક, સંશોધન અને આર્થિક ક્ષેત્રે મદદ મળી છે પણ અમેરિકાના આ નિર્ણયથી ભારતના કૃષિવિકાસ ઉપર અસર થશે નહીં.'' કૃષિવિજ્ઞાની એમ. એસ. સ્વામીનાથન.

''અમેરિકા કાયમ માટે આપણું આશ્રયદાતા બની રહે તે ચલાવી લેવાય નહીં. વિજ્ઞાનક્ષેત્રે સંશોધન કરવા માટે જરૂરી નિમ્નસ્તરીય માળખા માટે આપણે આત્મનિર્ભર થવું જ રહ્યું. અમેરિકાના પ્રતિબંધો સામે આપણે આપણા સ્વમાનનું રક્ષણ કરવું જ જોઈએ.'' ઈન્ટર-યુનિવર્સિટી સેન્ટર ફૉર એસ્ટ્રૉનોમી અને ઍસ્ટ્રોફિઝિક્સના નિર્દેશક ડૉ. જયંત નારલીકર.

''વિજ્ઞાનીઓ માટે ભારત જરૂરિયાત કરતાં વધારે સારું છે. વૈજ્ઞાનિક સુવિધાઓને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી આપણે ઉત્તમ વ્યવસ્થા ધરાવનારની સમકક્ષ છીએ.'' વિજ્ઞાન અને ટેક્નૉલૉજી વિભાગના ભૂતપૂર્વ સચિવ અને પૂણે યુનિવર્સિટીના ભૂતપૂર્વ કુલપતિ ડૉ. વસંત ગોવારીકર.

''અમેરિકાના બે વિજ્ઞાનીઓએ મારા ઉપર લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું છે કે, ''ભારતીય વિજ્ઞાનીઓની અમેરિકામાંથી હકાલપટ્ટીના નિર્ણયથી તેમને ભારે દુઃખ થયું છે.'' ડૉ. મુરલી મનોહર જોષી, ખ્યાતનામ ભૌતિકવિજ્ઞાની અને ભારતના માનવ સંસાધન વિકાસમંત્રી.

પોખરણ પરમાણુ-પરીક્ષણોને અમેરિકા તુચ્છ ગણે છે. જો તેમ હોય તો તેણે ભારતીય વિજ્ઞાનીઓ સામે શા માટે આટલા કડક બનવું જોઈએ? અમેરિકા મનોમન માને છે કે ભારતની આ સિદ્ધિ મહત્ત્વની છે, પણ તે જાહેરમાં સ્વીકારવા તૈયાર નથી. આપણે જેમ વધુ આત્મનિર્ભર બનીશું તેમ એકપક્ષીય પ્રતિબંધો વધુ ને વધુ નિરર્થક પુરવાર થશે.

(અમદાવાદ) વિશ્વરંગ

બિલ ક્લિન્ટન, મોનિકા-લેવેન્સ્કિ, હું, તમે અને આપણે

અમેરિકાના પ્રમુખ બિલ ક્લિન્ટનના મોનિકા-લેવેન્સ્કિ સાથેના સંબંધો છાપાંની કોલમો અને ટીવીના સમાચાર બુલેટિનોમાં ફરી ફરીને જુદી જુદી રીતે ઘુમરાઈ રહ્યા છે. કદાચ, તેની ટોચ પર પહોંચ્યા છે. ગ્રાન્ડ જ્યુરિ સમક્ષ પ્રમુખ બિલ ક્લિન્ટનની સાત કલાક સુધી ચાલેલી છેલ્લી રજુઆત અને ત્યાર પછી બિલ ક્લિન્ટનની જાહેર માફી જેવી કબૂલાત પછી પણ હજુ પ્રકરણ આગળ વધી રહ્યું છે. હવે બધા પુરાવા અને તે અંગેની સામગ્રી અમેરિકન કૉંગ્રેસને સોંપવામાં આવી છે. આ અનેક રીતે સ્ફોટક મસાલો હવે અમેરિકન પ્રમુખને મહાઅભિયોગ (ઈમ્પિચમેન્ટ) તરફ દોરી જાય છે, તેનાથી મુક્ત રાખે છે યા વૉટરગેટ કૌભાંડ ફેઈમ પ્રેસિડેન્ટ જોન્સનની જેમ બિલ ક્લિન્ટનને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડે છે તે વાત સમયના ગર્ભમાં છૂપાયેલી છે. જે નાગરિકોએ તેમને પ્રમુખ ચૂંટ્યા તેની સામે પ્રમુખ બિલ ક્લિન્ટન પોતાની ભૂલ અંગે દિલગીરી વ્યક્ત કરે છે. છેલ્લે પોતાની ટીવી પરની જાહેરાતમાં તેમણે પહેલી વાર મોનિકા લેવેન્સ્કિ તથા તેના કુટુંબની પણ માફી માગી! આ બધા પછી પણ મહાઅભિયોગની તલવાર તો લટકે જ છે. અને અમેરિકન પ્રજા પણ કેવી છે? ત્યાંની નવી પેઢીમાં જોવા મળતા મુક્ત સહચાર અને તેનાં દુષ્પરિણામોની વાતો અજાણી નથી છતાં એ જ પ્રજા તેના પ્રમુખને આવી હરકતથી પર હોવા જોઈએ તેવું ઇચ્છે છે. અલબત્ત ક્લિન્ટનને માફ

કરવા કે ચલાવી લેવા તે બાબતમા અમેરિકનો એકમત પણ નથી એ બધુ ગમે તેમ હોય તોય એટલુ તો જરૂર કહેવાય કે વિશ્વની મહાસત્તાના સર્વસત્તાધીશના પદ પર બેઠેલો માણસ પણ પોતાની જાતને આ પ્રકરણમા આજ નિર્દોષ જાહેર કરે છે, તમાચો મારીને ગાલ રાતો રાખતો હોય તેમ લાગે છે તેના ચહેરા પરની અનત લાલી જુવાની સ્વભાવના સહજ અતિરેકમા ગેળાઈ ગઈ છે

પ્રચાર માધ્યમાન આ પ્રકરણના નમાચા આપવા ચલાવવામા જેટલો રસ છે તેટલો જ રસ આ બાબત સાથે જેને કોઈ સીધી નિસબત નથી તેવા દુનિયાભરના અનેક લાકોને છે બિલ ક્લિન્ટન પર કૉંગ્રેસ દ્વારા મહાઅભિયોગની કાર્યવાઈ કરવામા આવશે કે નહી આવ તેની શક્યતા અશક્યતાઓ પર દુનિયાના મહત્ત્વના શેરબજારોમા સન્સેક્સ ઊચોનીચો થાય છે આ એવુ સેન્સ સ્કેન્ડલ છે જે સેન્સક્સને પણ ઊચોનીચો કરે છે! પ્રેસના મશીન પર છપાતી મોનિકા લેવેન્સ્કીની બહુરગી તસવીરને મશીન પર કામ કરનાર કારીગર ફેરવી ફેરવીને જુએ છે આ પ્રકરણમા મસાલેદાર બજારી અહેવાલો આપતા સામયિકો ન્યૂઝ સ્ટેન્ડ પરથી હોટ કેકની જેમ ચપોચપ ઊપડી જાય છે મારી ઑફિસની બાજુમા આવેલી કૉલેજ પાસેની ગલીમા પિઝ્ઝા છોડીને બે ગાડી કાઈનેટિક હોન્ડા સ્કૂટરની બેઠક બનાવી બેઠેલુ તરુણ તરુણીઓનુ એક વૃદ 'મોનિકા લવન્સ્કિ કાઈ એટલી બધી મોહક નથી' એવા વિધાન પર હાહાહીહી કરી રહ્યુ છે ન્યુયોર્કની ગલીઓમા આ પ્રકરણની કેવી ચર્ચા ચાલતી હશે કેવા નાદ પ્રતિનાદ પડઘાતા હશે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય તેટલી છાપામા અને ઇન્ટરનેટ વેબસાઈટ પર આવતા આ પ્રકરણના કોલમોની લાઈને લાઈન વાચી જર્ઠન સતોષવી પડે છે

તેમાય કેટલુક દ્વિઅર્થી અને લપસણુ લખાણ યુવાન વાચકોના દિલોદિમાગને ઉત્તજનાવે છે માણસ બધે નગ્ગો છે એવી સરળ ને ટૂકી ઉક્તિ સ્વીકારી લઈએ તો જેવી ચર્ચા આપણે ત્યા તરુણ તરુણીઓમા, યુવક યુવતીઓ વચ્ચે અને અનુભવી મોટેરાઓમા ચાલ છે તેવી જ ત્યાં પણ ચાલતી હશે એવુ સહેજે કહી શકાય આખા પ્રકરણમા ઈર્ષા, શૃગાર, અવિવેક ઔચિત્યભગ, અતિરેક, બિભત્સ વાગત જેવી અનેક વાતોનુ સમિશ્રણ પણ છે તેથી આપણામાના મોટા ભાગનાને તે વાચવુ ગમે છે

આ દિવસોમા એક નાના પણ કઈક શાણા ને મુક્તપણે પ્રશ્નના પક્ષ વિપક્ષને વિચારતા યુવક મિત્રોના જૂથને મળવાનુ થયુ પદરના ગ્રૂપમા પાચેક યુવતીઓ હતી, બીજા યુવકો લગભગ બધા વીસી વટાવી ગયેલા, યુવાનીનો ઉમરો ઓળગી નવા જીવનની શરૂઆત માટે જીવનનુ ભાથુ બાધવા ભેગા થયેલા તેમની સાથે જીવનના વિવિધ પાસાઓની ચર્ચા ચાલતી હતી તેમા ગુજરાતના કેટલાક યુવકયુવતીઓ અમેરિકા જવાની મોહજાળમા ફસાઈ ક્યારેક કેવા દુખી દુખી થઈ જાય છે તેની વાત આવી અને 'મોનિકા લેવન્સ્કિ' સહેજ ઝળકી! એ પ્રકરણની વાત ચર્ચાતી હતી ત્યા મે સીધો પ્રશ્ન પૂછ્યો 'જે લોકો આ અને આવા પ્રકરણની ગુસપુસ કે ખુલ્લી ચર્ચા કરે છે તેમના મનમા ઈર્ષાનો ભાવ વધુ હોય છે કે તેઓ એક સ્વસ્થ સદાચારી સમાજના હિમાયતી હોય છે?'' પ્રશ્ન સાભળી ક્ષણનાય વિલબ વગર એક યુવતીએ મોટેથી કહ્યુ 'ઈર્ષા જ!' બીજાઓએ તેમા સૂર પુરાવ્યો યુવકોમાથી એકે જરા જુદો સૂર તો કાઢ્યો પણ બાકીનાઓએ જડબાતોડ જવાબ આપી તેની બોલતી બધ કરી દીધી!

આથમતી સધ્યાએ ગાર્ડનના બાકડે ભેગા

અને સમાધાન કમિશન'ની ૨૭ મહિના ચાલેલી કાર્યવાહીએ ગોરી સરકારનાં શેતાની કૃત્યોને દુનિયા સમક્ષ અધિકૃત રીતે મૂકી આપ્યાં છે. આ વર્ષના અંત પહેલાં ટુટુ કમિશન રાષ્ટ્રપતિ મંડેલાને પોતાનો અહેવાલ સુપરત કરી દેશે.

અમેરિકાના નેતૃત્વ હેઠળની પશ્ચિમી દુનિયા ગોરી સરકારના આ અત્યાચારોને નજરઅંદાજ કરતી હતી. દલીલ એ હતી કે પુરાવા ક્યાં હતા? અરે ભાઈ, જ્યારે સરકારી તંત્ર પોતે જ ગેરકાનૂની ગંદાં અભિયાનો ચલાવતું હોય ત્યારે પુરાવા કોણ એકઠા કરશે? (શ્રીકૃષ્ણ પંચના અહેવાલને કચરાટોપલીમાં ફેંકનાર મહારાષ્ટ્રની સરકારના તંત્રમાં આજે શું ચાલી રહ્યું છે એની શું આપણને જાણ નથી?) હકીકત તો એ હતી કે ઠંડા યુદ્ધમાં દક્ષિણ આફ્રિકા ખંડના સમગ્ર દક્ષિણ ભાગનું અમેરિકા એજન્ટ હતું. અમેરિકાનાં નાણાં અને શસ્ત્રો વડે ગોરી સરકારનું લશ્કર ત્યાંના દેશેદેશમાં આંતરિક વિગ્રહો ભડકાવી ભયાનક વિનાશ ફેલાવતું હતું. મોઝામ્બિક, અંગોલા, નામિબિયા, ઝિમ્બાબ્વે, ઝામ્બિયા વગેરે દેશોમાં અમેરિકાની લશ્કરી અને બીજી ગુપ્ત કાર્યવાહીઓએ લાખો નિર્દોષોનો જે ભોગ લીધો હતો એનો હાથો આ ગોરી સરકાર હતી. એટલે પશ્ચિમી દુનિયા એક હાથ પર પ્રતિબંધોનું નાટક ખેલી બીજા હાથ પેર ગોરી સરકાર સત્તા પર ચીટકી રહે એની પ્રપંચી ચાલ ચાલતી હતી.

બાબરીખંડન પછી મુંબઈમાં જે હિંસાચાર ખેલાયો એની ખબર તો જેમને જોવાને આંખો હતી અને સમજવાને અક્કલ હતી એવા નાગરિકોને તો હતી જ. શ્રીકૃષ્ણ પંચે તો માત્ર આ જાણકારી પર પોતાની અધિકૃત મહોર જ મારી છે. એ જ પ્રમાણે ગોરી સરકારના જુલમોની દુનિયાને જાણ હતી જ. હવે એના પર ટુટુ કમિશન પોતાની મહોર મારશે જ, પરંતુ કમિશનની બેઠકો વખતે જે સત્ય ઊભરાયું એ પાષાણહૃદયી માણસ પણ પચાવી ન શકે એવું હતું. સુનાવણી દરમિયાન માનવ લાગણીશીલતાના વિસ્ફોટ થયા અને આંસુઓની નદી વહી. એક વાર તો આર્ચબિશપ ટુટુ પોતે જ ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી પડ્યા હતા. અત્યાચારોનો ભોગ બનેલાઓ અને એમનાં સગાંઓને રડી રડીને હૈયું હળવું કરવા માટે ટુટુએ એક અલાયદો કમરો ફાળવવો પડ્યો હતો. કમિશનના કર્મચારીઓ ભાંગી પડ્યા હતા અને એમને તબીબી માનસશાસ્ત્રીઓ પાસે સારવાર લેવી પડી હતી.

સ્વાતંત્ર્યસેનાની કે વિરોધીને રિબાવી રિબાવીને મારી નાખવા, એમને જીવતા મગરોને હવાલે કરવા, જીવતા સળગાવી મૂકવા, મહિલાઓને બળાત્કાર કરી કરીને યમને ધામ પહોંચાડવી, ક્રિસ હની અને બીજા આફ્રિકન નૅશન કૉંગ્રેસ અને સામ્યવાદી પક્ષના વિદેશમાં વસેલા નેતાઓની ભાડૂતી મારા મોકલી હત્યા કરાવડાવવી, પોસ્ટલ બૉમ્બ મોકલી હાથપગ ઉડાડી દેવા વગેરે હજારો હકીકતો ઊભરાઈને બહાર આવી છે. અશ્વેતોના નેતા સ્ટીવ બિકોને જેલમાં કેવી રીતે યાતના આપીને મારી નાખવામાં આવેલા એની વિગતો સાંભળી કમિશનના બે સભ્યોને ઊલટીઓ થઈ. અરે, એક એવી સરકારી યોજના પ્રકાશમાં આવી કે શ્વેત-અશ્વેત વચ્ચે જો આંતરિક યુદ્ધ ફાટી નીકળતે તો ભયાનક રાસાયણિક શસ્ત્રો વડે અશ્વેતોની વસતિઓને, નગરોને ખતમ કરી નાખવામાં આવતે.

ટુટુ કમિશન વેરની ભાવનાથી નિમાયું નથી, પરંતુ સત્યને પ્રકાશમાં લાવી એની સાથે સાથે વેરઝેરનાં બીજને પણ બહાર ખેંચી કાઢી ખતમ કરવાનો હેતુ છે. આ બાબતમાં નૅલ્સન મંડેલાનો અભિગમ એક મહાત્માનો છે. કે સહકાર-

સમન્વય સાધી, ગઈગુજરી ભૂલી જઈ દેશને સુખ-સમૃદ્ધિના રસ્તા પર મૂકી આપવાનો છે. આપણા દેશમાં ૪૦૦ ને ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેની ઘટનાઓના ઈતિહાસને બહાર ખેંચી, વિકૃત કરી, જૂઠા પ્રચાર વડે, વેરઝેરનાં બીજમાં પાણી સીંચી, ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે નફરત-અદાવત ઊભી કરી રાજકીય સત્તા કબજે કરવાનાં જે અભિયાનો ચાલ્યાં એની મંડેલાના અભિગમ સાથે સરખામણી કરાવો અને તફાવત નિહાળી શોક મનાવો. દક્ષિણ આફ્રિકાના અત્યાચારના સરદારો હજી જીવંત છે અને ૪૦૦-૫૦૦ તો દરનિકાર, માત્ર ૧૦ વર્ષ પૂર્વે જ સક્રિય હતા. અને આજે પણ દેશનાં મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રો પર ગોરાઓનું વર્ચસ્વ છે, છતાં મંડેલાએ પ્રેમ-સમાધાનનો માર્ગ પસંદ કર્યો છે, કારણ કે એમને ખબર છે કે દ્વેષ-ધિક્કારનો માર્ગ દેશના ટુકડેટુકડા કરી દઈ શકે છે.

(મિડ-ડે) કૂપમંડૂક

સમાજ સાથે ગાઢ સંબંધ જોઈએ

આપણી શિક્ષણ વ્યવસ્થાની જે મુશ્કેલીઓ છે, તે સામાજિક પરિસ્થિતિઓ સાથે સંકળાયેલી છે. કોઈ જુદી કે અલગ બાબત નથી. શિક્ષણ વિશે ભારતમાં જ નહીં, દુનિયાભરમાં મંથન ચાલે છે. એવું લાગે છે કે સંસ્થાઓ બને છે, તેમાં નિષ્ણાતો હોય છે, અધ્યાપકો હોય છે, નીતિઓ ઘડાય છે, અને એ રીતે સહુ પોતપોતાનામાં મસ્ત હોય છે.

હવે, બને છે એવું કે નિષ્ણાતોને થાય કે દુનિયાભરના નિષ્ણાતો સાથે સંબંધ બાંધવાની જરૂર છે. પણ તેમ કરતાં - કરતાં સમાજ સાથેનો અનુબંધ તૂટી જાય છે. આપણી વિચારવાની, બોલવાની એક ખાસ ઢબ વિકસે છે, જે ઈન્ટરનૅશનલ હોય છે, પરંતુ સમાજ સાથેનો સંબંધ હોતો જ નથી. આવું જ અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં છે, વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં છે. માત્ર નિષ્ણાતપણું નહીં, સમાજ સાથેનો ગાઢ સંબંધ જોઈએ. કેવળ સમજ નહીં, ઘેરી સંવેદના અને સહાનુભૂતિ પણ જોઈએ. આ સમજ માત્ર દિમાગી ચીજ નહીં બની રહેતાં સંવેદના પણ જોઈએ. આ પ્રકારની સંવેદના સાથેની સમજ, એ જ એક ફિલૉસૉફી હોવી જોઈએ

આજે શિક્ષણમાં માત્ર સ્પર્ધા જ નથી, ઉપર-નીચે કોઈની સાથે સંબંધ પણ નથી જે પ્રકારે શિક્ષણ ચાલે છે, અને જેઓ તેને ચલાવે છે, તેમનો હાથ વહીવટમાં પણ રહેલો છે. તેઓ જ નીતિઓ ઘડે છે. તો પછી સમાજ સાથે સંબંધ ક્યાંથી રહે?

હમણાં જ એક કમિટી રચાયેલી - 'રીયલ એજ્યુકેશન ફૉર રીયલ ઈન્ડિયા'. અસલી ભારત માટે અસલી શિક્ષણ. તો તેમાં આ સવાલો ઉઠાવવામાં આવ્યા. આ કમિટીની રચના વિશે વિચારું છું, તો મારું મન એ દિશામાં વિચારવા લાગ્યું કે આપણો દેશ ચાલે છે કઈ રીતે? જ્યાં સુધી હું વિચારું છું, ખેતી એક ઘણું મોટું ટેક્નિકલ કામ છે. ખેતર ખેડવું, બીજ વાવવું, સીંચવું, નીંદામણ કરવું, કાપણી કરવી - આ બધાં કામો ખૂબ જ ઝીણવટ અને ચીવટપૂર્વક કરવાં પડતાં ટેક્નિકલ કામો છે. આનું જ્ઞાન આપણા ખેડૂતો ક્યાંથી મેળવે છે? તેઓ ખેતીમાં નિતનવા પ્રયોગો કરે છે, સાહસ કરે છે. ખેતી વિશે નિષ્ણાતો દ્વારા તો બહુ જ થોડાં સંશોધનો થાય છે. બાકી તો મોટે ભાગે ખેડૂતોના પ્રયોગો અને સાહસથી ખેતીનું કામ ચાલે છે.

એ જ રીતે વણકર, સુથાર, સોની, મોચી જેવી કારીગર કોમોનાં કામો જુઓ. તેઓ કેટલા ઊંડાણથી વિચારીને ચીવટપૂર્વક કામ કરે છે! આપણા વણકરો જે બાંધણી બનાવે છે, તેમાં આડા-ઊભા તાણાવાણા નાંખવાનું જ

કામ નથી થતું. તેની રચનામાં એક પ્રકારનું ઈસ્થેટિક પણ છે, સૌંદર્યદૃષ્ટિ પણ છે, સૌંદર્યબોધ પણ છે. જે તેમણે કોઈ એનઆઈડીમાંથી નથી મેળવ્યો, પોતાના જાતઅનુભવથી મેળવ્યો છે ને કેળવ્યો છે. કોઈ શાળા-કૉલેજોમાં આ શીખવવામાં આવતું નથી.

આપણા સોનીઓ - જે સોના-ચાંદીના દાગીના ઘડે છે, તેમાં ઝીણું નકશીકામ કરે છે, તે પૂર્ણપણે ટેક્નિકલ કામ છે. તેમાં અનુભવ છે, સમજ છે. તો સૌંદર્યદૃષ્ટિ પણ છે. એ જ રીતે સાઇકલ, સ્કૂટર, મોટર-સાઇકલ, મોટર વગેરેની મરામત કરનારા કારીગરોને જુઓ. જે ગાડી દુનિયામાં ક્યાંય રિપેર ન થાય, તે ભારતમાં થઈ શકે છે. આ મોટર - સ્કૂટર રિપેરિંગ કરનારા એક કારીગરને મેં પૂછેલું કે, ''ઉસ્તાદ, તમારી આ કામ કરવાની પદ્ધતિ કઈ છે?'' તો એણે કહ્યું કે, ''તમારા શિક્ષણમાં તો ૪૦ માર્ક્સ મેળવે તે પણ પાસ અને ૯૦ માર્ક્સ મેળવે તે પણ પાસ! પણ અમારા ધંધામાં તો ગાડીની પૂરેપૂરી યોગ્ય મરામત કરી, તો જ પાસ. ગાડી ઠીક ન કરી શકીએ, તો તરત જ નાપાસ થવાય.''

એ જ રીતે આપણાં લોકગીતો, લોકસંગીત, લોકનૃત્યો અને લોકસાહિત્ય જુઓ. તેમાં જે બાબતનો ઉપયોગ થાય છે, તેનો આપણા શિક્ષણમાં ઉપયોગ થાય છે ખરો? આપણા ઉત્સવો અને રામાયણ-મહાભારત જેવા ગ્રંથો જુઓ. તેમાં જે જીવનમૂલ્યોની વાત છે, તેને આપણે ફોર્મલ શિક્ષણમાં નકારીએ છીએ. તેની કશી જ કિંમત નથી. એમ માનીએ છીએ.

હમણાં તમારા ગુજરાતમાંથી જ એક અભ્યાસ થયો છે. કદાચ અનિલ ગુપ્તાનો જ એ અભ્યાસ છે. એક આદિવાસી બાળક છે. ૧૨ વર્ષનો. તે ૩૦૦ છોડવાઓને ઓળખી શકે છે. માત્ર તેને ઓળખે છે એટલું જ નહીં, તેનો ઉપયોગ અને ફાયદા-ગેરફાયદા પણ જાણે છે. શું કોઈ પીએચ.ડી. થયેલો આટલું જાણે છે? પરંતુ તે બાળક જ્યારે શાળામાં પ્રવેશ લેવા જશે, ત્યારે તેને એવું બધું પૂછવામાં આવશે કે જે તે જાણતો નહીં હોય.

આપણી ઘરગથ્થુ દવાઓની પદ્ધતિ જુઓ. જુદા જુદા રોગો પર કઈ દવાઓનો ઉપયોગ થાય, તે લોકો જાણે છે. પરંતુ તે પણ આપણી શિક્ષણપદ્ધતિનો ભાગ બનતું નથી.

તો, આ બધા પરથી એક સૌથી મહત્ત્વનો સંકેત મળે છે તે એ છે કે, આપણું શિક્ષણ આપણા પોતાના દેશ સાથે જોડાયેલું નથી. તેનો આપણા જીવન સાથે કાંઈ જ સંબંધ નથી. બલકે, આજનું શિક્ષણ સમાજ સાથેના અનુબંધ તોડવાનું કામ કરે છે.

આપણા દેશમાં વિજ્ઞાનીઓ, મિકેનિકો, ડૉક્ટરો, યુનિવર્સિટીઓ, ભણનારાઓ અને ભણાવનારાઓ છે, તેઓ એ રીતે કામ કરે છે કે તેમાં શ્રમ કરનારને છૂટ નહીં મળે, તો તે જ્ઞાન નકામું બની જશે. એવું પણ કહેવાય છે કે આ કામ માટે ટ્રેનિંગ નથી મળી, તાલીમ નથી મળી. હવે, આ ટ્રેનિંગ તો કામમાંથી આવે છે. આજે આધુનિકમાં આધુનિક તાલીમ આપવામાં આવે છે, છતાં નવી ચીજો બહારથી કેમ મંગાવવી પડે છે? આપણાં ગામડાંના લોકો ગામમાં જ જે નવી શોધો કરે છે, નવી ચીજો બનાવે છે, તેની કોઈ કિંમત નથી. આપણને તો યુનિવર્સિટી-કૉલેજોમાં ટ્રેનિંગ લીધેલ લોકોની શોધો જ ગમે છે. આ લોકોનું જ્ઞાન આપણા શિક્ષણનો ભાગ બનતું નથી. આપણે ગણિત એ રીતે જ શીખવીશું, જે રીતે વિદ્યાર્થીને સમજાય નહીં! તેને જે દાખલા ગણાવીશું, તેમાં કોઈ સામાજિક સંદર્ભ આપણે લાગુ પાડતા નથી. આપણે વ્યવહારુ પગલાં વિચારતા જ નથી. તેથી તે શિક્ષણ જીવનથી લેવા-દેવા ન હોય,

અલગ પડી ગયું છે.

ખરું જોતાં, એવું જ્ઞાન શું કામનું, જેને સમાજ સાથે કોઈ સંબંધ ન હોય, સંબંધ ન હોય? દરેક માણસમાં જ કૌશલ્ય છે, જે દિમાગ છે, તેનો સમુચિત ઉપયોગ થાય. આજના મોટા ભાગના શિક્ષણનો સમાજ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આ અંગે ઊંડાણથી વિચારવાનું છે. સમાજની વિચારપ્રક્રિયા બદલવી પડશે.

તમને થશે કે એક અવકાશ-વિજ્ઞાનીને વળી આ શિક્ષણમાં શું રસ પડવા માંડ્યો? મને પણ આ બાબત સાથે જ ખૂબ રસ છે. હમણાં મેં એક લેખ વાંચ્યો. આઈ. આઈ. ટી. - મદ્રાસના ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયર છે. શ્રી ઝૂનઝૂનવાલા. આપણો દેશ સંદેશ-વ્યવહારના ક્ષેત્રે હરણફાળ ભરવા માંગે છે, દરેકે દરેકને ટેલિફોન આપવા માંગે છે. આ ટેલિફોનની કેપિટલ કોસ્ટ ૫૦-૬૦ હજાર રૂપિયા થાય છે. આપણા દેશમાં લોકોની વાર્ષિક આવક પ્રતિ વ્યક્તિ દીઠ માંડ એક હજાર રૂપિયા છે તો પછી દરેકને ટેલિફોન હોય, તે શક્ય નથી જો હાલની કિંમત જ રાખવાની હોય તો માત્ર સમાજના ઉપલા વર્ગને જ ટેલિફોનનો લાભ મળશે. જેથી ટેલિફોનની કિંમત ઘટે, તે બહુ જરૂરી છે.

હવે, આ કઈ રીતે શક્ય બને? ઝૂનઝૂનવાલાએ આનો ઉકેલ શોધ્યો. પોતાના એક વિદ્યાર્થીની મદદ લીધી. એક વિસ્તૃત પ્રયોગ કર્યો. એમણે તૈયાર કરેલા ટેલિફોનની કિંમત ઘટીને હજાર રૂપિયા થઈ.

પરંતુ આપણું ટેલિફોન ખાતું આ શોધ સ્વીકારતું નથી. પી. ઍન્ડ ટી. વિભાગનું ટર્ન ઓવર એક અબજ ડૉલર છે. હજારો ટેન્ડર બહાર પડ્યાં છે. તેથી તેને ઓછી કિંમતના શોધવાળો ટેલિફોન સ્વીકાર્ય નથી. આપણો સમાજ પણ એક હિંદુસ્તાનીની શોધ છે.' - એમ કહીને તે બાજુ પર મૂકી દે.

મારે કહેવું એમ છે કે આ તમામ બાબતો સાથે શિક્ષણ કાર્યક્રમનો સંબંધ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણને સાર્વત્રિક બનાવી એ આપણા આ લોક-ચળવળ અને લોકશાળાનો કાર્યક્રમ એ તો પ્રકારની સામાજિક ક્રાંતિ છે. જો ઠીક રીતે કામ કરીશું, તો બધું થઈ શકશે. લોકો તો આ બધું વિચારે જ છે. આપણે વધુ શક્તિશાળી બનાવવાના છે. 'ભાર વગરનું ભણતર' અહેવાલમાં મેં જણાવ્યું છે કે શિક્ષકોને લાગે છે કે વહીવટી દબાણ વધ્યું છે. એટલે આ તંત્રથી શિક્ષણને મુક્ત કરાવવાનું તે માટે આંદોલન કરવાનું છે.

મને 'તાલીમ' શબ્દ પસંદ નથી. તાલીમ તો બિલાડાંને આપવી પડે. આપણે તો ઇન્સાન છીએ. તેને ન કરી શકાય. આ તો બધું અંદર જ પડેલું છે. કોઈને કાપીને સીધો ન કરી શકાય તેમ ટ્રેઈનિંગથી તો કૃત્રિમતા આવવાની છે

કેટલીક શાળાઓમાં સુથાર, લુહાર જેવા કારીગરોને પોતાનું હસ્તકૌશલ શીખવવા બોલાવવામાં આવે છે પરંતુ એટલો આદર આપવામાં આવતો નથી, જેટલો કોઈ શિક્ષક વિઝિટિંગ પ્રોફેસરને આપવામાં આવે છે: તો હું ઇચ્છું છું કે આવા કારીગરોને શાળામાં બોલાવાય, ત્યારે તેમનું યોગ્ય સન્માન જળવાય તે રીતે જ તેમની સરભરા કરવામાં આવે. જો તેમ ન કરીએ, તો 'આ પ્રકારનું કામ કરનાર વ્યક્તિઓ બહુ મોટા નથી' - એવો ખોટો સંદેશો આપણે બાળકોને પહોંચાડીશું.

(સમુદ્ગાર/નયા માર્ગ) પ્રા. યશપાલ

દરેક ગાંધીવાદી વિચારે

અંબર ચરખાને વીજળી લગાડવી કે નહીં તેની ચર્ચાઓ ચાલે છે. આખરે ખાદી પૂરતું તો ખાદી કમિશન, એણે જ આ વિશે છેવટેનો નિર્ણય લેવાનો છે.

પણ ખાદી કમિશન પણ આખરે ગાંધી કમિશન છે. ગાંધીજીનું સ્વપ્નું એક અહિંસક સમાજ રચવાનું હતું. જેમાં દરેક માણસ શક્તિ મુજબ કામ કરે ને જરૂરિયાત મુજબ મળે તેવો અર્થવ્યવહાર હોય. એવું ભલે ને સો ટકા ન બને પણ જેટલું વધારે બને તેટલું એ દિશામાં કરવાની ગાંધીવાદીની ફરજ.

આ સ્વપ્નનો એક બીજો મુદ્દો હતો કે આ અહિંસક સમાજ વિકેન્દ્રિત હોય. તેમાં ઉત્પાદન કરનારા કે વાપરનારા કેન્દ્રિત અર્થસત્તા કે રાજસત્તાને પરવશ ન હોય. આ જ સ્વપ્નનો ત્રીજો સિદ્ધાંત હતો કે તેમાં यस्मान् न द्विजतो लोकः लोकान् नो द्विजते च यः જેમાં વ્યક્તિ સમાજને ઉદ્વેગ ન આપતી હોય, તેમ જ સમાજ પણ વ્યક્તિત્વને ઉદ્વેગ ન આપતો હોય, પરસ્પર પ્રેમ ને વિશ્વાસથી જીવતા હોય.

વીજળી વાપરવા ને તેના ભાવિમાં ઊભા થનારા પ્રશ્નો ઉપલી ત્રણ કસોટીએ કસવાના છે.

એ વાત સ્પષ્ટ સમજી લેવી જોઈએ કે ગામડું પોતાનું બધું પેદા કરી લે, બહારથી કાંઈ લે નહીં ને બહાર કાંઈ મોકલે નહીં; એવો ખ્યાલ કદી શક્ય હતો નહીં ને હવે આ સંકુલ સમાજમાં એ શક્ય નથી.

ગાંધીજીએ પણ આ દેશમાં આવીને વ્યવહારમાં પોતાના ''હિંદ સ્વરાજ''ની અવ્યવહારુ વાતો બાજુ પર મૂકી દીધી હતી. રેલવે વાપરતા, ઑપરેશન કરાવેલું ને મસ્કીન ખજૂર ખોરાકમાં લેતા. તેમણે હિંમતપૂર્વક કહેલું કે એમાં લખેલું મને ગમે છે પણ અહીં તો લોકશાહી સ્થાપવા માટે કૉંગ્રેસ જોડે મથી રહ્યો છું.

તો સવાલ એ છે કે ગામડાં તો રાખવાનાં જ છે. એ નાનકડા સમાજમાં એક વિશાળ કુટુંબની ભાવના લાવવી શક્ય છે. પરસ્પરને ઓળખવા ને હળીમળી રહેવું - કુદરતનો અપવ્યય ન કરવો, એ શક્ય છે. મોટાં તોતિંગ શહેરોમાં વ્યક્તિ ભુલાઈ જાય છે ને મળવું હળવું - કુટુંબ પરિવાર જેમ રહેવું શક્ય નથી. તો પછી આ ગામડાં કેમ ટકે તે સવાલ છે.

તેનો ઉપાય એક જ છે કે ત્યાં જે કાચો માલ પેદા થાય છે કે પેદા થઈ શકે તેમ છે, તેનો પાકો માલ ત્યાં જ બનાવવો જોઈએ. તો જ શહેરો ભણી ધસી જઈ ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં રહેવાનું દુર્ભાગ્ય અટકે.

આ પાકો માલ વેચાવો જોઈએ. સરકારની સબસિડી ઉપર ચાલી જ નહીં શકે. એક ટકા ખાદીને સબસિડી આપતાં સરકાર હાંફી જાય છે જે સમજાય તેવી વાત છે. દરેક સબસિડીનો છેવટનો હેતુ, ધંધો સબસિડી વિના ચાલે તેવું કરવાનો છે, જેમ દરેક માણસને ચાલવામાં ટેકો આપવાનો હેતુ છેવટે એ જાતે ચાલતો થાય તે જ છે.

તો આ પાકો માલ બજારમાં કેમ ટકી શકે? તો એનો જવાબ એક જ છે, વીજળીની મદદથી શહેરી માલ વીજળી કે બીજા કોલસા જેવાથી ચાલતાં યંત્રોદ્યોગોથી ચાલે છે એ સસ્તું પડે છે. ખાદી એક ટકો નહીં પચીસ-પચાસ ટકા કેમ ન હોય? તે મિલના કાપડની જોડે હરીફાઈમાં આપબળે ટકી શકે તેવું કરીએ તો જ તે બને.

વીજળી પાંચ લાખ ગામડાંમાં આવી ગઈ છે, તો પાણી ખેંચવામાં, રાંધવામાં, પંખા ફેરવામાં આપણે વાપરીએ જ છીએ. ખુદ ખાદીકામમાં પણ ક્યાંક આપણે યાંત્રિક પાવર વાપરીએ છીએ. ઘાણીને વીજળી વાપરવાની

છૂટ આપી છે કારણ એમા મોટી મૂડી, મોટા મનેજરો, મોટા કારખાનેદારો, મર્સીડીઝ ગાડીઓ જોઈતી નથી

વળી માલ હેરફેરનો ખર્ચ બચી જાય છે ખાદી વીજળીથી ચાલતા બધા નાના ઉદ્યોગો રસ્તો કરી લે છે માત્ર બિચારી ખાદી, ચિરકાળ સ્થાન, મરવા વાંકે જીવે છે

આમા વીજળી દાખલ થાય તો ગ્રામજન પોતાના છાપરા નીચે કે બહાર ચરખા પર અર્ધા હોર્સ પાવરની મોટર મૂકી કાતશે તે જ વીજળીની મદદથી પીજશે, વણશે, છાપશે ને પછી પરચાળ મોટા ઉદ્યોગોને હરાવશે તે આજ નિયમો દાળના મશીનો, લોટ દળવાના મશીનો, ચીજ ફોલવા ને પીલવાના મશીનો- નાના પાયા પર યત્રોદ્યોગો ફેલાશે ને ગામડા એક નવા અર્થમા સ્વાવલબી એટલે નબમિડીના પરાવલબનમાથી છૂટશે

સરકાર નબમિડી આપે છે તે કાઈ ઉપકાર નથી કોઈક ઉદ્યોગોને કેટલાક સમય માટે કાઈક નબમિડી આપવી પડશે પણ છેવટે તે દરેક ઉદ્યોગ પગભર થશે માક્ર્સ ઘણી બાબતોમા ખોટો પડેલ છે, પણ એનુ એક પૃથક્કરણ નક્કર છે, ત એ છે કે તમારી જેવી અર્થવ્યવસ્થા હોય, તેવા શિક્ષણ, સસ્કાર, રાજ્ય - શાસન, તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપલા મેડા ચણાય ગામડા પરાવલબી હોય તો તે બધી બાબતમા ઉપલા મજલામા પરાવલંબન જ અનુભવે આપણે અહિંસાના અહીં છૂટાછવાયા મઠો નથી કરવા જેમ છૂટાછવાયા અદ્વૈત કે દ્વૈતના આશ્રમો છે, જેની સમાજમા ચાલતા શોષણ, અન્યાય, લાચવેડા પર અસર નથી તેવુ જો ગામડામા જ કાચા માલનો પાકો માલ વીજળીની સ્વાશ્રયી ઢબે નહી ચલાવીએ તો ખાદીનુ તેવુ થશે ફરી કહ્યુ કે પ્રશ્ન કેવળ ખાદીનો નથી, ગામડામા ચાલતા ને ચાલનારા બધા ઉદ્યોગોનો છે તેને મોટા ઉદ્યોગો સાથે ભટકાડીએ ને મોટા ઉદ્યોગોને નમતુ આપવુ પડે ને ઠેર ઠેર વિકેન્દ્રિત નાના પણ વીજળીથી ચાલતા ઉદ્યોગો ચલાવીએ

આ સશોધન માગશે, તાલીમ માગશે પણ સૌથી વધારે તો નવુ મગજ માગશે આખા સમાજમા અહિંસાને અર્થવ્યવહારમા ફેલાવનારુ માનસ પરિવર્તન ગાધીવાદીઓ વિચારશે?

('કોડિયુ') મનુભાઈ પચોળી

દુનિયાભરમાં માતૃભાષાઓ વિસરાતી જાય છે

તુર્કીના સુલતાનની આ વાત છે એક વખત તેણે ઉબીખ નામની ભાષા અર્થાત્ - 'બોલી' સાભળી આ ભાષા ૧૯મી સદીના મધ્યાતરે તુર્કીના કોકાસીસ નામના ઉત્તરમા આવેલા પ્રાતના મુસ્લિમ વસાહતીઓ બોલતા હતા સુલતાને આ ભાષા વિશે વધુ જાણવા પોતાના એક માણસને ત્યા મોકલી આપ્યા માણસ પાછા આવી એક થેલીમાથી ગોળ કાકરાઓ જમીન ઉપર નાખી અને બાદશાહને કહ્યુ, 'આના અવાજને સાભળો આ ઉબીખ ભાષા આવી જ છે આને કોઈ પરદેશી સાભળે તો કદી સમજી ના શકે

આજે આ ઉબીખ ભાષા વિશે રેકોર્ડ મળે પણ આ ભાષા બોલી શકે એવો છેલ્લો માણસ ટેવફીક એસેનક ૧૯૯૨મા ૮૮મા વર્ષ તુર્કીમા અવસાન પામ્યા છે

આ ઉબખ જેવી એકસો ભાષાઓ મરી ગઈ છે અથવા મરી રહી છે અને આવતા સૈકામા હજારો વધુ ભાષાઓ ભૂસાઈ જવાની ભીતિ છે ભાષાશાસ્ત્રીઓ માટે આ ચિંતાનો વિષય બની ગયો છે, કારણ કે આની સાથોસાથ દુનિયાની સાસ્કૃતિક વિવિધતા અને આ ક્ષેત્રે માનવીની સિદ્ધિઓ પણ ભૂસાઈ જવાની શક્યતાઓ રહેલી છે

માસાચ્યુટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ ટેક્નોલૉજીના ભાષાશાસ્ત્રી શ્રી કેન હેલ જણાવે છે કે ભાષા વ્યાકરણ કરતાં વિશેષ છે. ભાષા સંસ્કૃતિ છે. આપણા વિશે અને આપણી આસપાસ વિચારવા માટેનું સાધન છે. તેને ગુમાવીએ એટલે કે જાણે આપણી અસ્મિતા ગુમાવ્યા જેવું લાગે. આલાસ્કા યુનિવર્સિટીના ભાષાશાસ્ત્રી શ્રી માઇકલ ક્રૂઝ પણ આવી જ લાગણીઓ વ્યક્ત કરે છે.

દુનિયાની ભાષાઓ વિશેના એક સત્તાવાર અને ૧૯૯૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલા અહેવાલ પ્રમાણે ૩૩૬ ભાષાઓ લગભગ મૃત્યુ તરફ ઘસડાઈ રહેલ છે. મતલબ એ કે માબાપ તેમનાં બાળકોને આ ભાષાઓ બિલકુલ શીખવતાં નથી. ભાષાશાસ્ત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે કેલિફોર્નિયાની ઇન્ડિયન ભાષા, નોર્થન પોમો, વૉશિંગ્ટન સ્ટેટના ઇન્ડિયનોની ક્વિનઅલ્ટ, કેમરૂનની કાસાબે અને દક્ષિણ આફ્રિકાની ઓના નામની ભાષાઓ તાજેતરમાં ભૂંસાઈ ગઈ છે અને અલાસ્કાની ઇયાક નામની ભાષા માત્ર એક જ વ્યક્તિ બોલે છે - તે કોની સાથે વાત કરતા હશે?

શ્રી માઇકલ ક્રૂસના ૧૯૯૨માં તૈયાર કરવામાં આવેલ અહેવાલમાં ચેતવણી આપવામાં આવેલ છે કે દુનિયાની હાલમાં ૬,૫૦૦ ભાષાઓ છે તેમાંથી આવતા સૈકામાં ઓછામાં ઓછી અડધી ભાષાઓનું સદંતર મહત્ત્વ નહીં રહે અને મૃતપ્રાય બની જશે.

અંગ્રેજી અને બીજી મુઠ્ઠીભર ભાષાઓનું દુનિયામાં વર્ચસ્વ રહેશે અને ભણતર તેમ જ આર્થિક ક્ષેત્રે વિકાસ પામવા માટે લોકો માટે આ ભાષાઓ પાસપોર્ટ બની રહેશે. દુનિયાની અડધી વસતિ ૧૦ મુખ્ય ભાષાઓમાંની એક ભાષાને માતૃભાષા તરીકે અથવા પ્રાથમિક ભાષા તરીકે ઉપયોગ કરે છે. ચીનની મેંડેરીન ભાષા દુનિયાના ૧૬ ટકા લોકો બોલે છે, જ્યારે અંગ્રેજી અને સ્પેનિશ ૫ ટકા, જુદી જુદી એરેબિક ૪ ટકા, હિંદી, બેંગાલી, પોર્ટુગીઝ, રશિયન દરેક ૩ ટકા, તેમ જ ફ્રેન્ચ અને જાપાનીઝ ૨ ટકા લોકો બોલે છે એવું 'ઇથનોલોગ' નામના મેગેઝિનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. દરમિયાન દુનિયાની તમામ ભાષાઓની ૬૦ ટકા ભાષાઓ માત્ર ૧૦,૦૦૦ અથવા તેથી ઓછા લોકો બોલી શકે છે. આટલા ઓછા લોકો જે ભાષાઓ જાણે છે, બોલે છે, અથવા સમજે છે તે ભાષાઓનું મૃત્યુ લગભગ નિશ્ચિત ગણાય, કારણ કે આટલી ઓછી બોલાતી ભાષાઓ આર્થિક રીતે જ અગવડભરી બની જાય, તૂટી પડે અને આખરે ખતમ થઈ જાય.

દાખલા તરીકે ઉપર તુર્કીના સુલતાનની ઉબીખ ભાષા વિશે ઉલ્લેખ છે તે ભાષા બોલનારા લગભગ ૫૦,૦૦૦ માણસોને રશિયાએ બ્લેકસીમાંથી ૧૮૬૦માં તુર્કીમાં કાઢી મૂક્યા હતા. આ લોકો તુર્કીમાં આવી તેમની મુશ્કેલ ભાષા ધીમે ધીમે વિસારે પાડી સ્થાનિક ભાષાઓમાં વ્યવહાર કરવા લાગ્યા અને ક્રમે ક્રમે તેમની ભાષા ભૂંસાતી રહી. લંડન યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર જ્યાર્જ હ્યુવીટ જે ભાષાઓના નિષ્ણાત છે, તેના કહેવા પ્રમાણે ઉબીખ ભાષાના વડવાઓએ તે ભાષા બીજી જનરેશનને ન શિખવાડી એ સ્વાભાવિક હતું, કારણ કે વ્યવહારમાં તો તે લોકોને સ્થાનિક તુર્કી ભાષાનો જ ઉપયોગ કરવાનો હતો, પરંતુ કરુણતા એ છે કે ભાષાની સાથોસાથ તેની સંસ્કૃતિનો પણ રકાસ થઈ ગયો.

આજે લૅટિન અમેરિકામાં સ્પેનીસ ભાષા સ્થાનિક ભાષાઓનો ખાત્મો બોલાવી રહી છે, એ જ પ્રમાણે ફ્રેન્ચ ભાષા તેની અગાઉની આફ્રિકન કોલોનીમાં સ્થાનિક ભાષાઓના ભોગે

વિકાસ પામી રહી છે અંગ્રેજી તો નોંધી મોટામા મોટી 'ભાષાઓના ખૂની' તરીકે ધસી રહી છે તે 'ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ'ની ભાષા ઉપરાંત દુનિયાની મોટી આર્થિક સત્તાઓ અને સુપરપાવર અમેરિકાની પણ ભાષા છે

આ ભાષા હમેશા યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય જગ્યાએ રહી છે એમ ભાષાશાસ્ત્રી ડેવીડ ક્રિસ્ટલ જણાવે છે તેના કહેવા પ્રમાણે અંગ્રેજી બોલનારાઓની-સમજનારાઓની સખ્યા દુનિયામા ૧ ૨ બિલિયનથી ૧ ૫ બિલિયન લોકોની છે, જેની સામે ચાઈનીઝ બોલનારાઓ ૧ ૧ બિલિયન લોકો છે અંગ્રેજી ભાષા એટલી હદ પ્રસરી ગયેલ છે કે આજે દુનિયાના ૧૦૦થી વધુ દેશોમા આ ભાષાને શિખડાવવામા આવે છે જેમા રશિયા, ચાઈના, જર્મની, સ્પેન, ઈજિપ્ત તથા બ્રાઝિલ જેવા દેશોનો પણ સમાવેશ થાય છે એલ્જિરિયા, જ્યા ફ્રેન્ચ ભાષા મુખ્ય હતી ત્યા સરકારે તે હટાવીને સ્કૂલોમા અંગ્રેજી ભાષાને મુખ્ય પરદેશી ભાષા તરીકે દાખલ કરેલ છે એ શક્ય છે કે અંગ્રેજી એક યા બીજી રીતે દુનિયામા હમેશને માટે એક લિન્ક ભાષા બની રહેશે

દુનિયાની જે ભાષાઓ લુપ્ત થઈ જવાનો ભય છે તેના રેકર્ડ સાચવવાના ધરખમ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે દાખલા તરીકે ઉબીખ ભાષાના છેલ્લા બોલનારા મિ ઈસેને તેના અવાજ-ભાષાના ઓર્ગનનો એક્સ રે કરવા દીધો હતો, જ્યારે તેણે આ ભાષાના ૮૩ અક્ષરોના અવાજેનુ મોન્સ્કેશન કરેલ હતુ તેણે આ ભાષાની ડિક્શનેરી તથા ગ્રામરની ગાઈડ બનાવવામા પણ મદદ કરેલ હતી

કેટલીક ભાષાઓનુ અદશ્ય થઈ જવુ અનિવાર્ય પણ છે એમ કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ દલીલ કરે છે કેલિફોર્નિયા યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર મિ પીટર કહે છે કે ભાષાઓ નાબૂદ થાય તે પહેલા તેની રેકોર્ડ કરી લેવો જરૂરી છે ભાષા ન બચી શકે તો વાંધો નહી ઘણી વખત આ ભાષાઓને બચાવવાનુ રાજકીય અને આર્થિક રીતે ઘણુ મોઘુ પડે છે રાષ્ટ્રની એકયતા ને જોખમ રહે છે - આદિવાસીમા વધારો થાય છે

તાન્ઝાનિયામા સ્થાનિક ભાષાઓના ભોગે ટ્રાઈબલ બોલીઓ સ્વારીલી ભાષાનો રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે વિકાસ કરવામા આવે છે જેથી કરીને જુદા જુદા ટ્રાઈબલ ઈલાકાઓ અને જાતિઓને એક રાષ્ટ્રીય પ્રવાહમા લાવી શકાય

આપણી ગુજરાતીને લાગેવળગે છે ત્યા સુધી મુબઈમાથી તો આ ભાષા આપણે બાળકોને નહીં શિખવાડીને આપણી ભાષાનુ પતન કરી રહ્યા છીએ આફ્રિકાના દેશોમા જ નહી પણ સિંગાપોરમા પણ ગુજરાતી ભાષા ફરજિયાત શીખવાડવામા આવે છે, જ્યારે ગુજરાતીઓએ જ આપણી ભાષાને દેશવટો આપી દીધો છે, તે આપણી કમનસીબી છે 'જ્યા જ્યા વસે ગુજરાતી ત્યા ત્યા સદાકાળ ગુજરાત' હવે કહી શકાય? આપણે ભાષા અને સસ્કૃતિ બનેનો અનાદર કરીએ છીએ તે પ્રત્યે સભાન છીએ ખરા?

(જન્મભૂમિ-પ્રવાસી) ઉમેદ દોશી

માના દૂધને બદલે બેબીફૂડના તૈયાર પાઉડર કે બૉટલનો પ્રચાર કરવો એ ફોજદારી ગુનો છે

નવજાત બાળકો માટે માનુ દૂધ એ ઉત્તમ આહાર છે અને બાળકની જિંદગીના ચારથી છ મહિના સુધી એની સપૂર્ણ પોષણલક્ષી જરૂરિયાતો માત્ર માના દૂધથી જ સતોષાય છે પૂરે મહિને જન્મેલ બાળકને ચારથી છ મહિના સુધી માના દૂધ સિવાય બીજી કોઈ જ વસ્તુ ખવડાવવાની-પીવડાવવાની જરૂર નથી હોતી

ગળથૂથી નહીં, ઘૂટી-ઘસારો નહીં, મધ નહીં, વિટામિનનાં ટીપાં નહીં, ગ્લુકોઝનું-ગોળનું પાણી નહીં, બાબાગોળી નહીં, ગ્રાઈપવૉટર નહીં, બોનિસન નહીં, કેસરિયા ગોળી નહીં, ચમચો નહીં, કડવાટો નહીં, સોમવા નહીં... ના, આ કોઈ જ વસ્તુની જરૂર માનું દૂધ પીતાં નવજાત બાળકને હોતી નથી. આ દરેક વસ્તુ બાળકને આપવાથી લાભ કરતાં નુકસાન વધારે થાય છે.

સ્તનપાનની તોલે આવે એવી કોઈ વસ્તુ હજી સુધી કોઈ વૈજ્ઞાનિક શોધી નથી શક્યા. સ્તનપાનથી માતા અને બાળકને એટલા બધા ફાયદાઓ થાય છે કે સ્તનપાનને બદલે બીજી કોઈ વસ્તુનો-બાટલીનો વિચાર કરવો પણ નુકસાનકારક છે. સ્તનપાનને કારણે મા અને બાળક વચ્ચે આત્મિયતા વધે છે. બંને વચ્ચે લાગણીનો સેતુ વધુ મજબૂત થાય છે. સ્તનપાન કરાવનાર માતાના ગર્ભાશયનું સંકોચન વધુ ઝડપથી થાય છે અને પ્રસૂતિ પછી લોહી પડવાનું પ્રમાણ ઘટે છે.

બાળકને ચારથી છ મહિના સુધી સંપૂર્ણ પોષણ પૂરું પાડવા ઉપરાંત માનું દૂધ બીજા અનેક લાભો કરાવી આપે છે. માના દૂધમાં રહેલ પ્રોટીન (એન્ટીબૉડી) ઘણીબધી જાતનાં ચેપો સામે બાળકને રક્ષણ આપે છે. ગળાના ચેપથી માંડીને કૉલેરા સુધી અને મલેરિયાથી માંડીને કમળા સુધીના અનેક રોગો સામે રક્ષણ આપવા માટે માનું દૂધ સક્ષમ છે. યુનિસેફના આંકડાઓ જણાવે છે કે, માનું દૂધ પીનાર બાળક કરતાં બાટલીનું દૂધ પીનાર બાળકને ઝાડા-ઊલટી થવાની શક્યતા પચીસ ગણી વધારે હોય છે અને મૃત્યુ થવાની શક્યતા પંદરગણી વધારે હોય છે.

અન્ય એક અભ્યાસ જણાવે છે કે, બાટલીનું દૂધ પીનારાં બાળકોમાંથી આશરે પચીસ ટકા બાળકોને હૉસ્પિટલમાં દાખલ થવું પડે છે જ્યારે માનું દૂધ પીનારાં બાળકોમાંથી માંડ અડધો ટકા બાળકોને બીમારીને કારણે હૉસ્પિટલમાં દાખલ થવું પડે છે.

બાટલીનું દૂધ પીવાથી બાળકને જાતજાતનો ચેપ લાગી શકે છે: બાટલી એકદમ જંતુમુક્ત કરીને ધોઈ શકાતી નથી. વળી, બાટલીમાંનું દૂધ એકસાથે મોંમાં આવી જવાથી ગળા અને કાન વચ્ચેની નળી ખૂલી જાય છે અને કાનમાં ચેપ લાગવાની શક્યતાઓ વધી જાય છે. બાટલીનું દૂધ પીનાર બાળકને જુદા જુદા પ્રકારની એલર્જી થવાની શક્યતાઓ પણ ખૂબ વધારે રહે છે. બાટલીના દૂધથી કબજિયાત થાય છે. માના દૂધ કરતાં ઘણા વધુ પ્રમાણમાં હેવી મેટલ્સ (ભારે ધાતુએ) અન્ય દૂધ બેબીફૂડમાં હોવાથી બાળકની કિડનીને વધુ શ્રમ પડે છે. આર્સેનિક, કેડિયમ, સીસુ, તાંબુ, જસત, ઍલ્યુમિનિયમ વગેરે ધાતુતત્ત્વનું પ્રમાણ બેબીફૂડ અને અન્ય દૂધમાં વધારે હોય છે જે બાળકની કિડની ઉપરાંત હાડકાંઓને પણ નુકસાન કરી શકે છે.

સ્તનપાનના આટલા બધા ફાયદાઓ અને બેબીફૂડ તથા બાટલી-પાનના આટલા બધા ગેરફાયદાઓ ધ્યાનમાં લઈને થોડાં વર્ષો પહેલાં સંસદમાં આઈ.એમ.એસ. ઍક્ટ તરીકે ઓળખાતો કડક કાયદો પસાર થયો છે, જે મુજબ કોઈ વ્યક્તિ બેબીફૂડ કે દૂધની બાટલીની જાહેરાત ન કરી શકે. આવી જાહેરાત કરનાર, પ્રસિદ્ધ કરનાર અને એ જાહેરાત દ્વારા વેચાણ કરનાર દરેક વ્યક્તિ સામે ગુનો નોંધાઈ શકે છે. બેબીફૂડ કે બોટલનું વેચાણ વધે એ માટેના પ્રયત્ન કરનાર પણ ગુનેગાર બને છે. આ બેબીફૂડ કે બોટલના વેચાણ પર ડિસ્કાઉન્ટ જાહેર કરનાર કે અન્ય રીતે લાલચ આપનાર પણ ગુનેગાર છે જેની સજારૂપે છ મહિનાથી ત્રણ વર્ષ સુધીની કેદ તથા બેથી પાંચ હજાર રૂપિયાનો દંડ થઈ શકે છે.

આ તો સ્પષ્ટ અને કડક કાયદો હોવા છતા કેટલીક કપનીઓ નાના બાળકોના સ્વાસ્થ્યના ભોગે પોતાના નફો રળી લેવાની મનોવૃત્તિ છોડી નથી શકતી અને કાયદાને ઘોળીને પી જઈને છડે ચોક એની શરતોનો ભગ કરે છે આ કાયદાનો ભગ કરનાર વ્યક્તિ સામે ફરિયાદ કરી પગલા લેવાની સત્તા સરકારી સસ્થા ઉપરાત ત્રણ બિનસરકારી સસ્થાઓને પણ આપવામા આવી છે મુબઈમા 'આકાશ' નામની એક સસ્થા જ ગ્રાહકોના હિતનુ કામ કરે છે અને પણ આવી સત્તા આપવામા આવી છે

તાજેતરમા જ પ્રખ્યાત બહુરાષ્ટ્રીય કપની જૉન્સન ઍન્ડ જૉન્સને છાપામા દૂધની બોટલ અગે જાહેરાત આપી કે અમુક દુકાનેથી પાચ ડઝન ખરીદનારને દૂધ પીવડાવવાની બોટલ મળશે એવુ જાણવા મળ્યુ 'આકાશ' દ્વારા આ કપની સામે ક્રિમિનલ કેસ દાખલ કરવામા આવ્યો આ કેસના પરિણામે જૉન્સન ઍન્ડ જૉન્સન જેવી વિશાળ કપનીના વકીલને બ્રિનિકલ કોર્ટ અને 'આકાશ'ની માફી માગવી પડી એટલુ જ નહીં, ભવિષ્યમા આ રીતની જાહેરાત અને ડિસ્કાઉન્ટ કોઈ પણ બેબીફૂડ અને બાટલી ઉપર કરશે નહીં - એની ખાતરી આપી વળી, ભારતમા આવી બોટલનુ વેચાણ જ બધ કરી દેવાનુ જૉન્સન ઍન્ડ જૉન્સન તરફથી નક્કી કરવામા આવ્યુ

આવો જ બીજો એક કેસ વૉકહાર્ડ કપની સામે કરવામા આવ્યો આ કપની દ્વારા બનાવવામા આવતા બેબીફૂડના ડબ્બાઓ પર જરૂરી સૂચનાઓ યોગ્ય રીતે છાપવામા નહોતી આવતી નિયમ પ્રમાણે તો બેબીફૂડના ડબ્બા ઉપર અગ્રેજી અને હિન્દીમા 'અગત્યની સૂચના માનુ દૂધ તમારા બાળક માટે સર્વશ્રેષ્ઠ છે' સ્પષ્ટપણે વચાય એમ છપાયેલુ હોવુ જરૂરી છે પણ આ કપની તો ભૂરા બૅકગ્રાઉન્ડમા જગલી અક્ષરે (જેથી સ્પષ્ટ વચાય નહીં) માત્ર અગ્રેજીમા સૂચના છાપી હતી આ ઉપરાત બીજી અગત્યની સૂચના 'બેબીફૂડ એ બાળકના પોષણનો એકમાત્ર સ્રોત નથી' (એવા મતલબની) છાપવાની પણ કપનીએ દરકાર નહોતી કરી જેવો આ કપની સામ કેસ થયો કે તરત જ કપનીએ કોર્ટ અને 'આકાશ'ની લેખિત માફી માગતા પત્ર આપ્યો અને એક જ બ્રાન્ડ નામ ધરાવતી બેબીફૂડ નિવાસની દરેક પ્રોડક્ટના બ્રાન્ડ નામ બદલી નાખવાની તથા સારી રીતે સૂચનાઓ છાપવાની તથા બેબીફૂડના સીધો કે આડકતરો પ્રચાર ન કરવાની બાંયધરી આપી

અલબત્ત, બધી કપનીઓ બેબીફૂડ અગેના નવા નિયમોનુ, નિયમ જાણવા છતા હજી પાલન કરે જ છે એવુ નથી

નેસ્લે કપની સામે પણ કેસ દાખલ થયા છે પરતુ આ કપનીએ આ નિયમને જ પડકારી ગેરકાયદેસર ઠરાવવાનુ વલણ અખત્યાર કર્યુ છે આ જ કપનીના બેબીફૂડ બનાવવાના પજાબસ્થિત કારખાનામાથી થોડા વર્ષો પહેલા બનાવટી દૂધ બનાવવામા વપરાતી અખાદ્ય તેલ અને યૂરિયા જેવી સામગ્રી પકડવામા આવી હતી જે અગે પણ કોર્ટમા કેસ ચાલી રહ્યા છે

વિશ્વભરમા બેબીફૂડ અગેના કાયદાઓ અને પ્રણાલીના ભગ કરવામા નેસ્લે સૌથી આગળ છે અને કપનીની આ બાળકવિરોધી નીતિઓને કારણ થોડા વર્ષો પહેલા વિશ્વભરમા આ કપનીની બધી જ પ્રોડક્ટનો વિરોધ (બૉયકોટ) કરવામા આવેલો છે લગભગ વીસેક વર્ષથી શરૂ થયેલો વિરોધ હજી આજે પણ દુનિયાના ૧૭ દેશોમા અમલમા છે જો કપનીની આવી જ નીતિ રીતિ ચાલુ રહી તો આપણા દેશમા પણ 'આકાશ' જેવી સ્વૈચ્છિક સસ્થાઓ અને

બાળરોગ નિષ્ણાત ડૉક્ટરોનું ઍસોસિયેશન આ કંપનીની કૉફી સહિતની બધી જ પ્રોડક્ટનો વિરોધ (બૉયકોટ) કરવાનું વિચારી રહી છે.
(લોકોસ્ટ) ડૉ. કેતન ઝવેરી

સુલભ શૌચાલય - સંસ્કારી સમાજની શોભા

ગુજરાત પાણી પુરવઠા બોર્ડે સુલભ શૌચાલયનો કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો છે જે યોગ્ય થયું, જોકે બહુ મોડા જાગ્યા છે. એમ છતાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી તે ચાલતો આવ્યો છે. શરૂ શરૂમાં તેમાં મુશ્કેલીઓ પણ રહી હતી પરંતુ હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. લોકો શૌચાલયો બનાવવા માટે જાગ્રત થયા છે. આ યોજનામાં સરકાર તરફથી શૌચાલય દીઠ ગરીબી રેખા નીચેના લાભાર્થીને રૂ. ૨,૦૦૦/- અન્ય લાભાર્થીઓને રૂ. ૧,૨૭૦/- રકમ મળે છે ને અંદાજે ૧,૦૦૦/- રૂ. જેટલી રકમ લાભાર્થીઓએ પોતાની આપવાની હોય છે.

શૌચાલયો અંગે નોંધ લખવી પડે તો એક આપણા દેશનું કમભાગ્ય ગણાય. દેશની ગરીબી, અજ્ઞાન, આરોગ્ય વિશેની અજાગૃતિ તેમ જ ગંદકી અંગે લોકોમાં સૂગનો અભાવ તેમાં પડેલો છે. થવું તો એવું જોઈએ કે દરેક ઘરમાં શૌચાલય હોય તેનાં કારણોમાં પ્રથમ તો ભંગીમુક્તિ કરીને માનવગૌરવનું સ્થાપન, ગંદકીની નાબૂદી, અનારોગ્ય પરિસ્થિતિમાં સુધારો, ખુલ્લામાં શૌચે જવાથી મર્યાદાની જાળવણી, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં પડતી મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ.

યુરોપ અમેરિકાના લોકો આવાં દશ્યો જોઈને ભડકી ઊઠે છે ને આપણને 'પછાત' કક્ષામાં મૂકે છે ને તે બરાબર છે.

હું જ્યારે લોકસભામાં હતી ત્યારે ભંગીમુક્તિ અંગે આયોજન પંચના અધ્યક્ષશ્રી સાથે ચર્ચાવિચારણા કરવા બેઠક યોજાઈ હતી. હું આ ક્ષેત્રમાં થોડું કામ કરી રહી હતી તેથી મને નિમંત્રણ મળેલું. ત્યારે ભંગીમુક્તિના કાર્યક્રમ માટે કેટલાં નાણાં જોઈએ તેની વાત ચાલી. હું આવા રંગઢંગ જોઈને ઊકળી ઊઠેલી ને કહેલું કે બીજાં હજાર કામ છોડીને પણ આ કામને પ્રાથમિકતા મળવી જોઈએ. કારણ કે તેમાં માનવગૌરવનો ભંગ થાય છે. માણસ જેવા માણસને બીજાનું મેલું ઉઠાવવું પડે કે સાફ કરવું પડે તેનાથી હીન બીજી કઈ વાત હોઈ શકે? ત્યારે શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ નાણાં પ્રધાન હતા. તેમણે કહ્યું કે પૈસાની વાત છોડો. આપણે ભંગી કોમને જાગ્રત કરીને આ કામ તેઓ સ્વેચ્છાએ છોડી જ દે એમ તેમને સમજાવો. પછી આપોઆપ ભંગીમુક્તિ થઈ જવાની. ત્યારે આ વાત બરોબર હતી, ત્યારે એવી અનુકૂળતા પણ હતી, પરંતુ હવે તો એ કામ છોડાવવા જતા ભંગી લોકો વળતર માગે છે પરંતુ એ વાત જુદી છે. સાર એ છે કે ભંગીમુક્તિ થઈ જવી જોઈએ. આજે દેશમાં એકંદરે એક કરોડ જેટલાં જૂનાં જાજરૂઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેનો કોઈ સાદો સીધો ઉપાય હોય તો એ છે કે લોકોને શૌચાલય અંગે જાગ્રત કરવા, તેમાં સરકારો મદદ કરે ને વર્તમાન નધરોળ પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન કરી નાખવું.

મારા જેવાને તો એમ લાગે છે કે ક્યાંક પણ નવું મકાન બંધાય ત્યારે તેમાં શૌચાલયનો સમાવેશ ફરજિયાત હોવો જોઈએ, નહીં તો મકાનનો પ્લાન મંજૂર થઈ શકે જ નહીં. મકાન બાંધનાર પાસે પૈસાની તંગી હોય તો તેને કહેવું કે રસોડું પછી બાંધજો પરંતુ પહેલાં શૌચાલય બાંધો, નહીં તો મકાન નહીં થઈ શકે. આજે પણ ગામડાંઓમાં મકાનો આડેધડ બંધાય છે ને શૌચાલયને ગૌણ સ્થાન આપવામાં આવે છે. આવું ચલાવી લઈ શકાય નહીં. વળી બેત્રણ

કાર્યકર્તાઓએ મને જણાવ્યુ કે અમે મહેનત કરીને અમુક નવા શૌચાલયો તૈયાર કરાવ્યા પરતુ તેમા કેટલાક લોકો છાણા લાકડા ને અળશ ભરે છે ન શૌચાલયનો ઉપયોગ નથી કરતા આ પણ એક આપણા માનસિક પછાતપણાની નિશાની છે ને તના માટેના ઇલાજો શોધવા જોઈએ એમ છતા શૌચાલયોની માગ વધતી રહી છે એ હકીકત છે

એક ભાઈ આવ્યા, મને કહે કે મારે થોડો ધર્માદો કરવો છે તો શુ કરુ? મે એમને કહ્યુ કે જો તમે માનવગૌરવમા માનતા હો તો શૌચાલયના કામ માટે દાન આપો જેથી જે લોકો પાને પૈસાની તગી છે તેઓ શૌચાલય કરવા તૈયાર થાય મારુ સૂચન સાભળીને એ ભાઈ કહે કે, "જયાબહેન તમે ગાડા તો નથી થઈ ગયા ને? મે કહ્યુ હા, હુ ગાડી થઈ ગઈ છુ એક ભાઈએ મકાન બનાવ્યુ જાજરૂની નગવડ ન કરી, કહે કે પૈસા નથી મને થયુ કે તેને મદદ કરવી આજે તેને ત્યા શૌચાલય ઊભુ છે ને કુટુબ રાજી છે

સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ વર્ષોથી ભગીમુક્તિના કામમા રસ ધરાવતી આવી છે શૌચાલયનો કાર્યક્રમ જાહેર થતા સૌ ર સમિતિ શૌચાલયના કાર્યક્રમમા સક્રિય બની અને છેલ્લા દોઢેક વર્ષમા નોડલ એજન્સી તરીકે જવાબદારી સભાળીને ૭૦ જેટલી સસ્થાઓના સાથથી આ કાર્યક્રમ ચલાવી રહી છે કામ જરા અટપટુ છે લોકોએ સાથે મળીને કામ કરવાનુ છે એમ છતા આ કામને પ્રથમ પસદગીનુ માનીને તેની વ્યવસ્થા એ કરી રહી છે તેમા લોકોનો ઉત્સાહ પણ સાપડ્યો છે સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિએ ૧૯૯૪ '૯૫ની સાલમા ૩,૨૫૨ અને ૧૯૯૭ '૯૮ અને ૧૯૯૮ '૯૯ના ઑગસ્ટ માસ સુધીમા સ્વૈચ્છિક સસ્થાઓના સાથસહકારથી ૧૩,૭૧૨ મળી કુલ ૧૬,૯૬૪ શૌચાલયો તૈયાર કરાવ્યા છે તેમા હરિજનો કે અન્ય જરૂરિયાતમદોને સમિતિ તરફથી ક્યારેક વિશેષ સહાય પણ કરવામા આવે છે સરકાર જો મદદ માટેનુ, વિશાળ આયોજન કરે તો આમલોકો માટે હજારો શૌચાલયો ઊભા કરી શકાય તેમ છે તેની ભૂમિકા અને ક્ષમતા સાબિત થઈ ચૂકી છે

"ચોમેર ગુજે એક જ નાદ, ઘરેઘર બાધો શૌચાલય" એવી હવા ઊભી કરીએ ને માનવજાતને ભગી કાર્યમાથી મુક્ત કરીએ આ એક અતિ પવિત્ર કામ છે મત નો મળો પરતુ કોઈ એક સ્ત્રી આગળીએ બાળકને વળગાડીને મેલાનો ડબ્બો લઈને જતી હોય એ દશ્ય જોઈને આપણુ માથુ શરમથી ઝૂકી જવુ જોઈએ ગાધીજી જાતે ભગી બન્યા ને ભગીમુક્તિના શ્રીગણેશ પોતાની જાતથી કર્યાં ગાધીહત્યાને પચાસ વર્ષ થશે, એના ઉજવણામા દશભરમા આ કાર્યક્રમોને પ્રાથમિકતા અપાવી જોઈએ નહીં તો આપણે કયા મોઢે માનવીય સમાનતાના ગાણા ગાઈ શકીશુ?

('સ્વરાજ ધર્મ') જયાબહેન શાહ

એક વળાંક : આ દશ પીપળો, આ દશ દાદાનાં ખેતર

વતન જવાની વાત આવે કે મન વરઘોડાની મોખરે નાચતા નાના બાળકો જેવુ બનીને, સાત કામ છોડી એ પ્રદેશની લટારે નીકળી પડે છે વતન એક વ્યસન જેવુ છે એની તલપ હોય છે એ કેમ આનદ આપે છે એની ખબર નથી પડતી આમેય આનદના મૂળ મનમા જ હોય છે મૂળિયા અજવાળાથી છેટા રહે છે પ્રવાસ આરભાય તેના બે દિવસ અગાઉથી જ મન ચિત્રો રચવા માડે છે જૂના ચિત્રો પરની રજ ખખરે છે ચિત્રોમા ગમતા રગ ભરે છે મન મગજને નોખા પાઠ પણ ભણાવે છે

તન-મનમા એવો હર્ષ હોય છે કે પ્રવાસના

કષ્ટ એ ખમી લે છે. ભીતરનો આનંદ અછતો રહેતો નથી. આખો પ્રવાસરસ્તો વહાલો લાગે છે.

ગામ ઊંચાઈ પર હોય તો દૂરથી દેખા દે, ટેકરાઓ આછળ સંતાયેલું હોય કે વનરાજિથી ઘેરાયેલું હોય તો સાવ નજીક પહોંચીએ કે હાઉક કરતું પ્રગટે. પાણ મનને એનાથી ફેર નથી પડતો. એ તો પંડમાં ગામ લાવ્યું જ હોય છે. જેમ જેમ ગામ નજીક પહોંચતા જઈએ તેમ તેમ ઉત્સુકતા વધતી જાય. પરિચિત ભોમકા હોવા છતાં ઉદ્ગ્રીવ થઈ ચોપાસ નીરખ્યા કરીએ. સીમ અને અર્ધી ક્ષિતિજ આંખમાં ભરી લઈએ. ગામનો સીમાડો વરતાયો. ઝાડવાં દેખાયાં કે ખલાસ! પછી મન ઝાલ્યું રહે? શ્વાસની ગતિ બદલાઈ જાય છે. ઝાડ એ તો ઝાડ છે પણ પોતાના ગામનાં ઝાડ સૌથી નોખાં છે. એ આકાર, રંગ બધું પોતીકું લાગે છે. આંખો સીમ, સેઢા, ખેતરો, કોતરો નદી ટેકરાની ખબર પૂછતી ફરી વળે છે. સમગ્ર વાતાવરણમાં જ પોતીકાપણું લાગે ત્યારે એના જાદુમાંથી બચી ન શકાય.

ગામની આપણી માયાને ગામમાં રહેનાર કદાચ ન પ્રમાણી શકે. એને માટે બધું રોજનું છે. વતનને ચાહવા માટેય વતનથી દૂર થવું પડે.

ગામમાં પાણ પરિવર્તન આવ્યાં હોય છે. મન એ જુએ છે પણ ઝંખે છે તો જૂનું. પરિવર્તનની ગતિ અતિ મંદ છે. જ્યાં જ્યાં નજર કરું કે જૂની છાપ તાજી થતી જાય છે. મન કેટલું સંઘરી શકે છે!

ગામડાં તો ઘણાંખરાં સરખાં લાગે. આસપાસનાં ગામોમાં ઘણી સરખી બાબતો જડી આવે. કિન્તુ માણસને તો જેવું હોય તેવું પોતાનું જ ગામ પ્રિય લાગે. ખોબા જેવું, રાંક, થોડાં ખોરડાં વાળું ગામ એને મન તો સરગાપુરી છે. તુલના કે સરખામણી એ આપણો સ્વભાવ ખરો પાણ એક જેવું બીજું કંઈ હોતું જ નથી. પોતાના ગામ જેવું તો કંઈ જ નહીં. પોતાના ગામની વાત નીકળી કે માણસ ભાવવિભોર થઈ જાય.

કૂવાના તૂટેલા થાળા અને ટોડલા, કૂવાના બાકોરાંમાં પારેવાં બેસે એ જગા, વાડાની જૂની ખવાઈને કાળી પડી ગયેલી વાડ, સદાય એક બાજુ નમેલો રહેતો ઝાંપો, બંધ મેડીની પછીત પર ચીતરેલા ઘડિયાળામાં થીજી ગયેલો સમય, સૂની શેરીઓની ભીંતો પર વર્ષો જૂનાં લખાણો, હવાડા પાસેની ગંદકી, સૂકા તળાવની તરડાયેલી માટી, વરસાદના પાણીએ નદીની ભેખડોને આપેલો ઘસારો, શાળા પાસેના વડના ખરેલાં સૂકાં પાન કેટકેટલું પરિચિત લાગે છે!

પડછાયા આત્મીય લાગે છે. સવારે નેવાં ઊતરતો તડકો, બપોર પછી ઓટલો ઊતરતા પડછાયા, સાંજે ઓસરીમાં પથરાતો તડકાનો પ્રલંબ પટ, રાતે આકાશ આંગણામાં ઊતરી આવ્યું હોય એવો ભાસ થાય છે. પરિચિત તારાઓ એ જ સ્થાને છે. આકાશ નીરખતાં મન દૂર દૂર પહોંચી જાય છે. ગગનગોખ લગી દૃષ્ટિ વિસ્તરે છે. મોકળાશના મેળામાં આંખો મોજ કરે છે. એકાદ ખરતો તારો નભ સરોવરમાં આંદોલન સર્જી જાય છે.

ગામમાં મારે માટે બધા વાર રવિવાર છે. વાર, તારીખ અને કલાક-મિનિટના ચોક્કસ માપદંડ થોડા વખત માટે ઝૂકી જાય છે. સમગ્ર સમય સાથે ઘરોબો બંધાય છે. મૈત્રીમાં ટુકડા નથી હોતા. સમય સાથેની મૈત્રી સદાય સુખદાયી હોય છે. સમય આપણા પ્રત્યેક શ્વાસની ઈજ્જત કરે છે. વર્તમાનપત્ર, ટેલિફોન, દૂરદર્શન જેવા સ્થળકાળના આડતિયા શહેરમાં આપણને કામ આવે છે. અહીં તો માલેક સમય શેઠ પોતે આપણી સંઘાતે છે. સીધા વ્યવહારમાં આડતિયાનું શું કામ? એક નાનકડી દુનિયા રમકડાં રૂપે મળી જાય છે. મન બાળક બની જાય છે.

ગામની સીમમા ફરવા નીકળુ છુ કુદરતની નિજલીલામા ક્યાય ખલેલ નથી વૈશાખમા કોયલનો ટહુકો સભળાય છે મનમા સવેદન જાગે છે એક ટહુકા પછી થોડી વારે ફરી ટહુકો ઊઠે છે બે ટહુકા વચ્ચેનો અતરાલ કોઈ અદ્ભુત નાદ છે ટહુકાની ભરતી આવતી હોય એવુ લાગે છે

બન્ને બાજુએ વાડીઓ છે વચ્ચે વાટ છે ધ્યાન ખેચે એવી અવરજવર નથી મારુ ચાલવુ કે ઊભા રહેવુ અનાયાસ છે આ વાતાવરણનો જ એક ભાગ હાઉ એવુ લાગે છે પોતાનો નગાથ માણુ છુ ક્યાક ધૂળમા પડેલી પગલીઓ જાઉ છુ તો કીડીઓની આવજાવ જાઉ છુ રસ્તા પર મોર અને ઢેલ ઊતરીઆવે છે મોરની ચાચ ખુલી છે ઝડપથી શ્વાસ લે છે કૂદકો મારી જરાક ઊચી વાડીમા મોલમા પુગત ચાલ્યુ જાય છે એમની નિર્ભયતા ગમે છે કાગડા, કાબર, કિનાડી, ચકલી વગેરે પખીઓના સ્વર સમય પર નગછાટડા કર છે એક હોલો ગોથી નાખો તરી આવ છે એનો ઘૂન્નાયેલો ઘેરા અવાજ જુદી છાપ મૂકી જાય છે મહેદી પાન ફૂલ અને ફળથી ભરપૂર છે આબાડાળે કેરી પણ ભરપૂર તડકો પીધાની ગુલાબી-કેસરી લાલી વરતાય છે

મન કૂદાકૂદ નથી કરતુ અપેક્ષા વગરનુ મન હોઈ શકે એ સમજાય છે ઊચે આભમા ઠરી હવામા સમડી ચકરાવા લે છે પાખ ફફડાવતી નથી હવાની મદ લહેરખીમા પાદડી હલે તેમ મન સેલારા લે છે ક્યાક ખિસકોલી દોડી જતી વરતાય છે મનની હળવાશ દેહનો ભાર પણ લાગવા નથી દેતી બાવળની સુકાયેલી ચાદી જવી સફેદ શૂળોની એક ડાળી પડેલી છે નાનકડા તરલ સફેદ પતગિયા ફૂલો પર અને શુળો પર બેસે છે, ઊડે છે, હવામા આકારો રચે છે

કુદરતમા સ્વધર્મ વરતાય છે સૌ પદાર્થો, જીવસૃષ્ટિ, વનસ્પતિ, પોતાનામા મગન છે એમના હિતમા ક્યાય બાધક ન બનુ એમ પસાર થાઉ છુ અહી સાક્ષી બનવામા આનદ છે સીમમાથી મે કઈ લીધુ નથી માત્ર એનુ સ્મરણ મનમા છે માટે કઈ ન લેતા ઘણુ લઈ લીધુ છે

આખરે એ દિવસ ઊગે છે હુ પાછો ફરુ છુ ઘર, શેરી, બજાર, ચોરો બધુ વટાવતો જાઉ છુ સીમના ઝાડવા દેખાય છે ત્યાં લગી વતનમા રહુ છુ એક વળાક આવ છે ઝાડવા અતર્ધાન થાય છે કન્યા વિદાયનુ ગીત સાભરે છે

'આ દેશ આ દેશ પીપળો, આ દેશ દાદાના ખેતર '

બસ ઝડપ પકડે છે, દિશા બદલાય છે હુ બારીમાથી વળી વળી પાછળ જોઉ છુ

(પ્રબુદ્ધ જીવન) ડૉ ગુલાબ દેઢિયા

કોઈનો સ્નેહ ક્યારેય ઓછો નથી હોતો,
આપણી અપેક્ષાઓ જ વધારે હોય છે
હરીન્દ્ર દવે

સંસ્થા સમાચાર

તંત્રીની વાત
શુભ દીપાવલી

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પુણ્યસ્મૃતિમાં સમાજ-લક્ષી સાહિત્યસેવી પત્રકાર સોપાનના તંત્રીપદે આ સામયિકનો પ્રારંભ નવેમ્બર ૧૯૪૭માં થયો હતો. એ રીતે જોતાં ઑક્ટોબર ૧૯૯૮ના આ અંક સાથે એનાં એકાવન વરસ પૂરાં થાય છે, અને આવતે મહિને તે બાવનમા વરસમાં પ્રવેશશે.

૧૯૯૦-૯૧માં સંજોગવશાત્ એના પ્રકાશનમાં થોડા મહિના પૂરતો ખંડ પડ્યો ન પડ્યો ત્યાં તો માર્ચ ૧૯૯૧થી પુનઃપ્રકાશન શક્ય બન્યું અને ખાસ કશા શોર વગર, મુખો મુખ ને કાનોકાન પડતી ચાલેલી ખબરના જોર ઉપર 'અખંડ આનંદ' ઠેકઠેકાણે ફરી પહોંચવા માંડ્યું એટલું જ નહીં પણ નવા વાચકો ને ચાહકો પણ એને આવી મળ્યા છે.

સદ્‌ગત મનુ સુબેદારની યશોજ્જ્વલ પરંપરામાં સુકાન સાહી રહેલા મુ. એચ. એમ. પટેલના નેતૃત્વમાં નવેસર પ્રકાશનનો સુયોગ આવી મળ્યો ત્યારે સંપાદકીય ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરતાં આ લખનારે જે કહ્યું હતું એનો કેટલોક અંશ દોહરાવવાની રજા લઈએ છીએ:

''ગુજરાતમાં સામયિકોની ખોટ બેશક નથી. પરંતુ, મર્યાદિત વર્ગ માટેનું સંશોધન સામયિક કે પછી બહોળા વર્ગ માટેનું મનોરંજન સામયિક અગર નકરી ઉપદેશવાણીનું સામયિક વગેરે હોય ત્યારે પણ સર્વસાધારણ સુશિક્ષિત ને સંસ્કારી નાગરિક એવું પારિવારિક વાચન જરૂર ઈચ્છતો હોય છે જેમાં માહિતી અને મનોરંજન ઉપરાંત મૂલ્યબોધ પણ હોય.

''નહીં છીછરી, નહીં ભારેખમ એવી એક પ્રસન્ન ગંભીર મુદ્રા વીતેલાં વર્ષોમાં 'અખંડ આનંદે' ઉપસાવેલી છે. અમારો પ્રયાસ ને પુરુષાર્થ 'અખંડ આનંદ'ની આ મુદ્રા જાળવવાનો તો રહેશે જ. સાથે સાથે, પલટાતી યુગમાગ મુજબની નવી સામગ્રી જોગવવાનીયે કોશિશ કરીશું.''

આ ધોરણે શું બની આવ્યું ને શું બની રહ્યું છે એની પણ ઉક્ત ભૂમિકાના પુનઃસ્મરણ સાથે ઑક્ટો. નવે. ૧૯૯૬ના દીપોત્સવી અંકમાં આ સ્થાનેથી નોંધ લેવાનું બન્યું હતું.:

''સ્વસ્થ સમાજ અને સ્વસ્થ વ્યક્તિના વ્યાપક અર્થમાં ધર્મભાવનાપૂર્વક બૃહદ્ ગુજરાતી સેવામાં દ્વિજ 'અખંડ આનંદ'નું વલણ પરિવારના સર્વ સભ્યોને કંઈક ને કંઈક વાંચન મળી રહે એ દિશાનું રહ્યું છે. : વ્યાપક ધર્મભાવનાની એની પ્રણાલિકા છે, પણ તે ઉપદેશવાણીનો ટામચિયો નથી. રોચક સામગ્રી એને પ્રિય છે. પણ તે મનોરંજનનો રવો નથી. જિજ્ઞાસા ને કૌતુક સંતોષતાં એને આનંદ થાય છે. પણ તે માહિતીનો ગબ્બર નથી. ચિંતનાત્મક ચાલનાઓ વિના એને સોરવાતું નથી, પણ તે કોઈ દાર્શનિક વિશેષીકરણને વરેલું અગર સંશોધનલક્ષી સામયિક નથી. પરિવારને સારુ પ્રિય ને પથ્ય, શ્રેયસ્કર ને સરસ જોગવવાની એની દિલી ખ્વાહિશ ને કોશિશ છે.

''વ્યસન નહીં, વ્યાસંગ સહી; બંધાણ નહીં, દોસ્તી સહી - આ ધોરણે પ્રતિમાસ જે વાચનવૈવિધ્યની પરિપાટી ઊભી થતી ચાલી છે તે પ્રમાણેની સામગ્રી તો તમે અહીં જોશો જ. ચાલુ એટલે કે માસ પ્રતિમાસ પ્રગટ થતાં અંકોની દૃષ્ટિએ આપણે જે ડમી વિકસાવ્યું છે - કહો કે જે સૂરતમૂરત નિખર્યાં છે. - એને એકંદરે

આવકાર પણ ઉષ્માભર્યો મળતો રહ્યો છે ''

મને લાગે છે કે આ 'ઉષ્માભર્યો આવકાર' એ કંઈક મોળો પ્રયોગ છે પુન પ્રકાશનને એક બે વરસ થયા હશે અને ભાઈ ફડકે કરીને કોઈ અણજાણ વાચક મિત્રનો કકકડ પત્ર તંત્રીના ટેબલ ઉપર હૃદયના અભિનંદનપૂર્વક આવી પડેલો જેમા એમણે એ મતલબનુ લખેલુ કે નવેસર શરૂ થયા પછી લાગે છે કે 'અખંડ આનંદ' બધ પડ્યુ એ જો કે ખોટુ થયુ હતુ તોપણ એક વાર બધ પડ્યુ તો જ એનો દ્વિજ અવતાર બની આવ્યો ના નહૃદય મૂલ્યાકનની આ વાણીના સ્મરણે હૃદય કેવળ કૃતજ્ઞતાથી ભરાઈ જાય છે, અને જે બધુ કરવાનુ હજી બાકી છે એન માટે સકલ્પના ભાવ પાગ ઘૂટાતો આવે છે

વિક્રમનુ વીતેંુ નવત્સર તંત્રીના સ્વાસ્થ્યને કારણ તેમજ તથી વખતોવખત માનસિક સ્તરે કાર્ય વ્યવધાનના તબક્કાઓને કારણે તાવણીનુ રહ્યુ, અને 'અખંડ આનંદ' નહજ ક્રમે જે આગળ વધવુ જોઈતુ હતુ એમા રૂકાવટ રહી કંઈક પાછુ પણ પડ્યુ જો કે આ જ વરસમા લખ્યાબધ મહિનાઓ એવા રહ્યા છે જ્યારે નરાસરી દસ આજીવન ગ્રાહકો અચૂક ઉમેરાયા છે આજીવન ગ્રાહકોનો આક વિના ઝુબેશે ૨૫૦૦ની સખ્યા વટી ગયો છે એ ગુજરાતની ગુણજ્ઞતા બાબત બેનાશક એક આશ્વસ્તકારી બીના છે સવાલ નો નહૃદયો લગી સવેળા પહોચવાનો છે એ દૃષ્ટિએ જરૂરી દોષદુરસ્તી અને નવઆયોજન આપણે તરતમા જ કરી રહ્યા છીએ

- આટલી વધામણી સાથે સૌને

નૂતન વર્ષાભિનંદન

'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટને 'અખંડ આનંદ' સોપ્યુ અને તેનુ પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયુ એ જોતા માર્ચ ૧૯૯૮ના અક સાથે તે આઠમા વરસમાં પ્રવેશી ચૂક્યુ છે

જૂની વ્યવસ્થામાથી નવી વ્યવસ્થામા નકાન્તિ થઈ તે સદર્ભમા પૂરતી ને નમયસર માહિતીના અભાવે કે ધાર્યા સપર્કના અભાવે કોઈ પણ ગ્રાહકને ખુલાસાની કે વિશેષ માહિતીની જરૂર જણાતી હોય તો કૃપા કરીને તેઓ પોતાના જૂના ગ્રાહક ક્રમાક સાથે કાર્યાલયને લખી જણાવે જેથી એમનો પ્રશ્ન હલ થઈ શકે

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનુ કે –

(ક) 'અખંડ આનંદ' માસિકના આજીવન ગ્રાહકો નોંધવામા આવે છે અને એ માટેનુ લવાજમ પદર સો રૂપિયા ઠરાવ્યુ છે

(ખ) સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમા જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તે તેઓ પરત લઈ શકે છે વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમા આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઈચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને નવા લવાજમમા મજરે આપવામા આવશે

(ગ) 'અખંડ આનંદ' માસિકની છૂટક કિંમત રૂ ૧૦ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૧૦૦ છે

(ઘ) ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટે 'અખંડ આનંદ' પરિવાર યોજના કરી છે પ્રસ્તુત પરિવારની નભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે

પેટ્રન નભ્ય	રૂ ૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ ૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ ૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખંડાનંદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોશ છે આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતા રહ્યો છે તે સૌ શુભચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખંડ આનંદ' માસિકને દૃઢમૂળ તથા વ્યાપક બનાવવામા અવશ્ય ઉપયોગી થશે

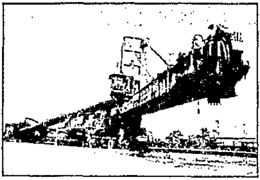
Stacker-cum-Reclaimer in a power station

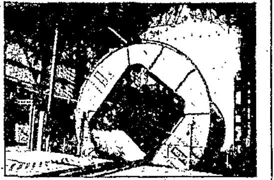
Rotary Wagon Tippler in a port

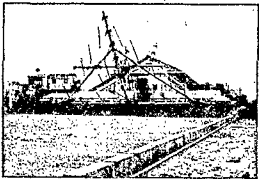
Bridge Type Scraper Reclaimer in a cement plant

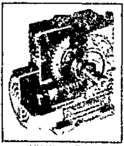
NU Worm Gear

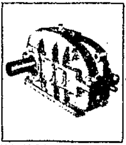
Helical & Spiral Bevel Helical Gear

Fluid, Geared & Flexible Couplings

Elecon. Can handle anything. And never throws you out of gear.

Elecon Material Handling Equipments and Power Transmission Equipments.

In the quality conscious circuit, here's one name to make contact with. Elecon. The company with impeccable credentials in the manufacture of sophisticated Material Handling Equipments and Gears. Designed and developed using CAD-CAM technology on state-of-the-art Computerised Numerically Controlled (CNC) machines, these products come with the Elecon stamp of quality & high technology. And above all the Elecon guarantee-so crucial in the execution of turnkey projects.

Elecon. The company backed by 46 years of great performance.

ELECON

ALWAYS A STEP AHEAD IN TECHNOLOGY

ELECON ENGINEERING COMPANY LIMITED
Post Box # 6 Vallabh Vidyanagar 388 120, Gujarat, INDIA
Material Handling Equipment Division:
Tel.: +91(2692) 46561, 47016. Fax: 91-2692-46457.
E-mail: mhe.mkt @ gnahdmhe.globalnet.ems.Vsnl.net.in.
Web Site: http://www.Elecon.co.in.
Gear Division: Tel.: +91(2692) 46520, 46513
Fax: +91(2692) 46527.
E-mail: gear.gorp @ gnahd-gear.globalnet.ems.Vsnl.net.in.
Web Site: http://www.Elecon.co.in.

મહેસાણા જિલ્લા સહકારી
દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિ.,

દૂધસાગર ડેરી, મહેસાણા-૩૮૪ ૦૦૨

હાર્દિક શુભેચ્છા .

દૂધસાગર એટલે જનસમુદાય માટે જિલ્લાનાં ૧૦૫૫ ગામડાંઓ દ્વારા સહકારની ભૂમિકા પર દૂધ એકત્ર કરનાર સંસ્થા.

સ્પ્રે ડ્રાઈડ પદ્ધતિથી બી.આઈ.એસ. માર્ક સહિત હોલ મિલ્ક પાઉડર, સ્કિમ મિલ્ક પાઉડર, અમૂલ્યા, બેબીફૂડ, સ્વીટેન્ડ કન્ડેન્સ મિલ્ક એગમાર્ક સ્ટાન્ડર્ડ સાથેના ટેબલ બટર અને સાગર ઘી બનાવનાર સંસ્થા.

જિલ્લાના ૩,૦૨,૮૦૦થી વધુ નાના-સીમાંત અને જમીનવિહોણા દૂધ ઉત્પાદકોના પશુઓ માટે સમતોલ પશુ આહાર, મફત પશુ સારવાર, પશુ ઓલાદ સુધારણા યોજના, પશુ જૂથ વીમા યોજના અને સભાસદ જૂથ વીમા યોજના, સહિયારા ખેતર જેવી શિક્ષણ અને પ્રશિક્ષણની સભાસદો માટેની યોજના, પશુ દીઠ દૂધઉત્પાદન વધારવાના સતત સઘન પ્રયત્નો તથા સમવાયી ઓડિટ પદ્ધતિ જારી રાખનાર સહકારી સાહસ.

એમ. વી. ચૌધરી
મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

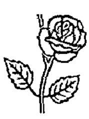

મોતીભાઈ ૨. ચૌધરી
ચેરમેન

Mobile - 9825038405
Fax - (079) 7431846
Phone - 2113668, 7434035, 7420330

કેન્દ્ર સરકાર તથા રાજ્ય સરકારની વર્ગીકૃત જાહેરખબર
માટે માન્યતા પ્રાપ્ત દૈનિક

ટાઈમ્સ ઓફ કર્ણાવતી

(ગુજરાતી દૈનિક)

પ્રકાશક
ઉર્વીશ વ્યાસ

તંત્રી
નવીનચંદ્ર વ્યાસ

સિદ્ધિ પબ્લિકેશન
એ/૬૦૨, ઓક્સફર્ડ ટાવર, ગુરુકુલ સામે,
ડ્રાઈવ ઈન રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૨
(ગુજરાત)

હાર્દિક શુભેચ્છા

સલામતી, સધ્ધરતા અને સેવાનુ ઉમદા પ્રતીક

એટલે આપણા ગામની કામધેનુ

ઘી વસો કો-ઓપરેટિવ બૅન્ક લિ., વસો

(ઓડિટવર્ગ 'અ')

મુખ્ય કચેરી બૅન્ક બિલ્ડિંગ બજાર, વસો ફોન ૮૫૪૨૭ (મૅનેજર), ફોન ૮૫૭૮૮ (ચરમન)

સ્થાપના ૧૯૧૬

શાખાઓ ૧ ગરીબ સિનેમા પાસે, નડિયાદ, ફોન ૬૮૨૯૪

૨ બસ સ્ટેન્ડ પાસે, અલીન્દ્રા, તા માતર, ફોન ૮૫૩૨૭

૩ નવીનદાસ ચેમ્બર, એમ જી રોડ, આણંદ ફોન ૪૨૭૭૦, ૪૪૮૭૦

મુખ્ય કચેરી તથા ત્રણેય શાખાઓ સપુર્ણ કોમ્પ્યુટરાઈઝ છે

તા ૩૧-૮-૧૯૯૮ના રોજ

(૧) બૅન્કનુ કાયભંડોળ	રૂા ૬૯ કરોડ ૧૦ લાખ
(૨) બૅન્કની ડિપોઝિટ	રૂા ૫૨ કરોડ ૨૧ લાખ
(૩) બૅન્કનુ ધિરાણ	રૂા ૨૮ કરોડ ૮૨ લાખ
(૪) બૅન્કનુ શૅરભંડોળ	રૂા ૧ કરોડ ૦૪ લાખ
(૫) બૅન્કના પોતાના ફંડ	રૂા ૭ કરોડ ૬૪ લાખ
(૬) બૅન્કનો વાર્ષિક નફો (૩૧ ૩ ૯૮)	રૂા ૭૬ લાખ

આપની બચતના નાણા ઉપરોક્ત 'ધી વસો કો ઑપરેટિવ બૅન્ક'મા મૂકવાના આગ્રહ રાખો કારણ કે

વસો કો ઑપ બૅન્ક એટલે	સલામતી	નાણાની
વસો કો ઑપ બૅન્ક એટલે	સમૃદ્ધિ	લોકોની
વસો કો ઑપ બૅન્ક એટલે	સંપત્તિ	સભાસદોની
વસો કો ઑપ બૅન્ક એટલે	સરળતા	કામની

સુભાષભાઈ જી અમીન *ચરમન*	શ્રી અજીતભાઈ કે શાહ *મેનેજિંગ ડિરેક્ટર*	શ્રી ભાનુભાઈ આર પટેલ *વાઈસ ચરમન*
શ્રી રમેશભાઈ આઈ અમીન	શ્રી કિરીટભાઈ એસ દેસાઈ	શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ એન શાહ
શ્રી મુકેશભાઈ જે પડ્યા	શ્રી ગિરીશભાઈ અ પટેલ	શ્રી ભાનુભાઈ એમ પટેલ

શ્રી સુધીરભાઈ બી દેસાઈ

શ્રી કિરીટભાઈ આઈ પટેલ (એ જી મનેજર)

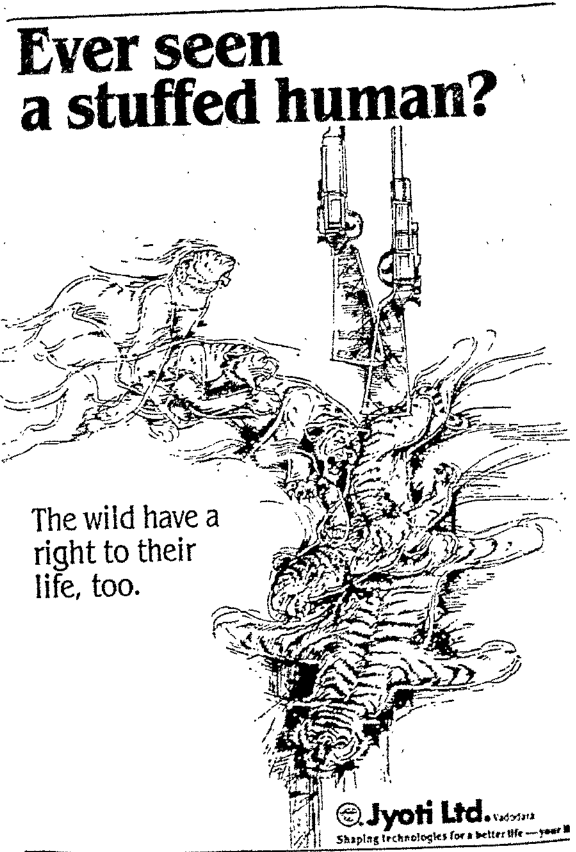
Ever seen
a stuffed human?
The wild have a
right to their
life, too.
Jyoti Ltd. Vadodara
Shaping technologies for a better life — your

ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસારૂપ

સંપૂર્ણ મહાભારત

★ સાત ખંડ ★ પાકી બાંધણી ★ અંદાજે ૫,૦૦૦ પાનાં
★ બત્રીસ બહુરંગી આર્ટ પ્લેટ્સ

રૂ.૧,૨૫૦ ફક્ત (પોસ્ટેજ અલગ)

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો

સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય,
ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
૧૪૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

લેખકોને

'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષયક કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણોને – 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત અને કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ.

જેમનું ટપાલખર્ચ મળ્યું હોય તેમને તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની પાંચ છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. એથી ચર્ચામાં ઊતરવું પડે છે. કેટલાક લેખકોને માઠું લાગે છે. એટલે અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કરવું પડ્યું છે. સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે કે અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલખર્ચ મોકલવું જરૂરી છે. ટપાલખર્ચ મળ્યું ન હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામાં આવે છે.

લેખકની કૃતિ શાહીથી કાગળની એક જ બાજુએ સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનુ ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૨. વાર્ષિક લવાજમ દેશમા રૂ. ૧૦૦-૦૦ રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૪. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. છતાં અંક તા. ૧૦મી સુધીમાં ન મળે તો પોતાના વિભાગની પોસ્ટ ઑફિસને ફરિયાદ કરી તેની નકલ અમને મોકલવી. અંક સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. ચાલુ ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

સંવત ૨૦૫૫નું શુદ્ધ

કાર્તિકી પંચાંગ

બજારમાં ઉપલબ્ધ છે.

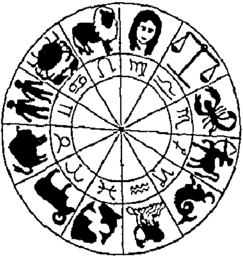

સંપર્ક માટેનું સરનામું
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ,
ભદ્ર, અમદાવાદ
(ફોન ૫૫૦૭૭૯૮)

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદભુવન, રૂપમ સિનેમાની બાજુમાં, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
ફોન નં. ૫૩૫૭૪૮૨

જાહેરખબરના નિર્ધારિત દર નીચે મુજબ છે

ટાઈટલ ૪ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૫,૦૦૦
ટાઈટલ ૩ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૦૦૦
ટાઈટલ ૨ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૫૦૦
આર્ટ પેપર (ફોર કલર, આખું પાનું)	રૂ.૧૦,૦૦૦
આખું પાનુ (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૨,૫૦૦
અડધું પાનું (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૧,૫૦૦

આપની જાણ માટે ઉમેરવાનું કે આપણું મુદ્રણ ઓફસેટ પદ્ધતિએ થતું હોઈ જા.ખ. માટે નેગેટિવ/પોઝિટિવ સ્વીકાર્ય છે. એક પાનામાં મળતો પ્રિન્ટ એરિયા ૧૨ ૧/૪ સે.મી. X ૧૯ ૧/૨ સે.મી.નો હોય છે.

અખંડ આનંદ

તંત્રી : પ્રકાશ ન. શાહ
વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ.૧૦૦
ઍર-મેલ પરદેશમાં રૂ.૭૫૦, સી-મેલ પરદેશમાં રૂ.૫૦૦
છૂટક કિંમત દસ રૂપિયા

કાર્તિક ૨૦૫૫ નવેમ્બર ૧૯૯૮

૧. ઊઘડતે		૭
આપણું તત્ત્વજ્ઞાન	આનંદશંકર ધ્રુવ	
૨. પતંગિયાની અવકાશયાત્રા		૧૦
માનવતાને દિવ્યતાનો સથવારો	ગુણવંત શાહ	
૩. મહાભારત		૧૯
વિદુર અને યુધિષ્ઠિર	જશવંત કાનાબાર	
૪. સમયની છીપમાં		૨૩
ચંદ મિનિટ દર્શક સાથે	માલતી પરીખ	
માનવમૂલ્યોની દીક્ષા	ડૉ. સિલાસ પટેલિયા	
'અરુન્ધતી રૉય કો ગુસ્સા ક્યોં આતા હૈ !'	રાધેશ્યામ શર્મા	
માણસ નામે મોતી	રમેશ ર. દવે	
સલામ પાલનપુર	ડૉ. બી. ટી. ત્રિવેદી	
૫. મૃત્યુ મીમાંસા		૪૭
તો પછી ભય શેનો ?	ડૉ. સુરેશ વકીલ	
૬. લઘુનવલ		૫૦
રુદાલી	મહાશ્વેતા દેવી (અનુ. : ઉમા રાંદેરિયા)	
૭. વાર્તા		૬૦
આવું કદી બની શકે ખરું !	જ્યોતિબહેન થાનકી	
૮. કુમાઉંના પહાડોમાં -૨		૭૧
દારુકાવને	ભોળાભાઈ પટેલ	
૯. પ્રતિભા		૭૮
પોરબંદરના બે ક્રાંતિકારીઓ	એમ. જી. પારેખ	

૧૦. ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો		૮૬
આરો-ઓવારો	ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલ	
૧૧. ગૃહગંગાને તીરે		૮૯
ઝિંદાદિલીથી લડત આપો	અવંતિકા ગુણવંત	
૧૩. જોયેલું ને જાણેલું		૯૨
● 'જે પીડ પરાઈ જાણે રે'	હરિવલ્લભ ભાયાણી	
● 'ખૂટે છે કાંઈક આપણામાં...'	બી. કે. ધોરેચા	
● ગુલાબની મહેક	કે. પી. ઠાકોર	
● જીવદયાપ્રેમી અરુણભાઈ કંથારિયા	ડૉ. બી. ટી. ત્રિવેદી	
૧૪. સંકલન		૧૦૦
● ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય અને લોકતંત્રને સાકાર કરનારા દિવંગત દેશભક્તોને અને સદા સ્મરણીય સાંસદોને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક શ્રદ્ધાંજલિ	પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર	
● હૈદરાબાદના 'પોલીસ પગલાં'ની સુવર્ણજયંતી : સરદાર પટેલના દૃઢ સંકલ્પબળનો ઈતિહાસ : ગુલબર્ગાનો જુદો સૂર !	'ગુજરાત મિત્ર'	
● મનોરંજન નામે સસ્તાપણું પીરસતું ટેલિવિઝન	અનિલ જોષી	
● આઝાદીનું આસન મનુષ્યના મનમાં છે	કૂપમંડૂક	
● બ્રોકરને રણજિતરામ ચંદ્રક	ગુલાબદાસ બ્રોકર	
● મોતીભાઈ ચૌધરી : ધંધો દૂધ અને પાણીનો, પણ જરાયે ભેળસેળ નહીં !	મણિલાલ એમ. પટેલ	
● સાચી આઝાદી અભણ લોકોએ મેળવી	'ભૂમિપુત્ર'	
૧૫. સંસ્થા સમાચાર		૧૧૫
તંત્રીની વાત		
'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટ		

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : વિવેક દેસાઈ

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૫૯૫] કાર્તિક ૨૦૫૫ [નવેમ્બર ૧૯૯૮

આપણું તત્ત્વજ્ઞાન

હિંદુસ્તાન એની અનેક સંપત્તિઓમાં કોઈ પણ એક સંપત્તિ માટે સવિશેષ અભિમાન રાખે છે તો તે એનું તત્ત્વજ્ઞાન છે. છતાં, ઘણાને આશ્ચર્ય લાગશે કે કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ-તે પણ 'વાચ સાધુત્વે દુર્જનાં જનઃ' એ ન્યાયે નહીં, પણ શુદ્ધ બુદ્ધિથી આપણા તત્ત્વજ્ઞાનને વખોડી કાઢ્યું છે, બલકે એને 'તત્ત્વજ્ઞાન જ ન કહેવાય' એમ આક્ષેપ કર્યો છે. વસ્તુતઃ એ 'તત્ત્વ'નું જ્ઞાન વા જ્ઞાન માટેનો યત્ન છે એમાં તો કોઈનો વિવાદ નથી. પણ ખરી રીતે જોતાં એ 'જ્ઞાન' નથી પણ માત્ર વસ્તુની 'ઝાંખી' છે એમ એ આક્ષેપકારોનું કહેવું છે. એમના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે 'જ્ઞાન' એ પદ્ધતિસર કરેલો વિચાર હોવો જોઈએ. જેની હિંદુસ્તાનના કહેવાતા 'તત્ત્વજ્ઞાન'માં ખામી છે. આ સાથે જોડાયેલો એક બીજો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે તે એ છે કે - આપણું તત્ત્વજ્ઞાન 'ધર્મ' સાથે સંકીર્ણ (સેળભેળ) થઈ ગયેલું છે અને તેથી એમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જોવામાં આવતું નથી.

આ બંને આક્ષેપ સાંકડી વિચારસરણીને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા છે. પ્રથમ બીજા આક્ષેપનો વિચાર કરીએ. તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મ સાથે સંકીર્ણ હોય એ દોષ છે? ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન બંનેનો વિષય એક જ નથી? ધર્મનાં સત્યો તપાસવાં અને દૃષ્ટિગોચર કરવા, એ જ તત્ત્વજ્ઞાનનું કાર્ય નથી? તત્ત્વજ્ઞાનનાં સત્યો ઉપર વિશ્વ ટકી (?) રહ્યું છે, એ બતાવવાનું અને બતાવીને એને જીવનમાં વણવાનું કામ ધર્મનું છે. અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે બંને એકબીજા સાથે મળીને કામ કરે ત્યારે જ એમની સફળતા થાય. પશ્ચિમમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિશ્લેષણનું કારણ ઐતિહાસિક છે, તાત્ત્વિક નથી; અર્થાત્ એમનો વિશ્લેષ હોવો એમ એમના તત્ત્વમાંથી નીકળતું નથી. પણ ઇતિહાસમાં એમ બન્યું છે કે યુરોપે એનો ધર્મ પેલેસ્ટાઇનમાંથી લીધો અને એનું તત્ત્વજ્ઞાન ગ્રીસમાંથી લીધું, એને પરિણામે બંને છૂટાં પડી ગયાં. તેમાં પણ ખ્રિસ્તી ધર્મના આરંભકાળમાં તો એ ધર્મના જે સિદ્ધાંતો બંધાયા તે ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનની અસર નીચે જ બંધાયા હતા; સેંટ પૉલનો ધર્મ તે જીસસના સાદા, સીધા અને સરળ ધર્મ કરતાં બહુ જ જુદો-વિચિત્ર અને ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલો હતો. અને તે પછીના મધ્યકાલીન યુગમાં પણ ખ્રિસ્તી ધર્મના પાદરીઓ ઉપર ઍરિસ્ટોટલનો બહુ પ્રભાવ રહ્યો. પણ આગળ જતાં ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતો તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ શિથિલ થવા લાગ્યા અને બેનો પરસ્પર વિરોધ પ્રકટ થવા લાગ્યો, ત્યારે કેટલાક ધાર્મિક આત્માઓએ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને છૂટાં પાડ્યાં અને એ રીતે એમને લડતાં અટકાવવાનો અને એમનો અવિરોધ સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ વસ્તુતઃ આવા કૃત્રિમ પ્રયત્ન સફળ થતા નથી; ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની અસર પરસ્પર થયા વિના રહેતી જ નથી, અને ન જ રહેવી જોઈએ. છતાં એમના ઐતિહાસિક જન્મની દૃષ્ટિએ અને અનુકૂળતા ખાતર એમને ખોટી રીતે છૂટાં કલ્પી શકાય છે અને એ મિથ્યા કલ્પનાનુસાર પશ્ચિમના પૂર્વોક્ત તત્ત્વજ્ઞોએ એમનો ભેદ માની લીધો છે

હવે પહેલો આક્ષેપ લઈએ. એ આક્ષેપમાં વિચારશ્રેણી એ જ 'જ્ઞાન' એમ જ્ઞાનના સ્વરૂપની સાંકડી સમજણ રહેલી છે. પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગ્રીક ફિલસૂફ ઍરિસ્ટોટલની અસર લાંબો કાળ ચાલી હતી, અને એ મહાન તત્ત્વવેત્તાએ તત્ત્વના નિર્ણયની જે પદ્ધતિ પાડી હતી તે જ યુરોપ-અમેરિકામાં પ્રચલિત થઈ. યુરોપના મધ્યયુગમાં તો એ તત્ત્વવિચારકનું સામ્રાજ્ય અમાપ હતું. પરંતુ અર્વાચીન યુગમાં આવતાં જર્મન ફિલસૂફ કાન્ટની અસર તળે પણ એ જ 'પદ્ધતિસર વિચાર' કરવાની પ્રણાલી ચાલ્યા કરી છે. જ્ઞાન એ એક જીવંત પદાર્થ હોઈ એને સ્વચ્છંદે વિલસવાનો અધિકાર છે અને એ પ્રમાણે એ વિલસે છે જ; બલ્કે વિશ્વનાં પરમ અને ચરમ સત્યો જેટલાં પદ્ધતિસર વિચાર વડે નહીં, તેટલાં દિવ્ય દર્શનમાં પ્રકટ થયાં છે. આવા દિવ્ય દર્શનનું એક સર્વગ્રાહ્ય સ્વરૂપ કવિપ્રતિભામાં છે. અને તેથી તત્ત્વજ્ઞાન એ તાર્કિકોને જ સાધ્ય છે એમ નથી, કિંતુ કવિપ્રતિભામાં એ પુષ્કળ પ્રકટ થયું છે, અને આ દેશના પ્રાચીન તત્ત્વોએ એને કવિકલ્પનામાં મૂર્તિમંત કર્યું છે. અને તે યોગ્ય જ છે. મિ. યીટ્સ (આયર્લૅન્ડનો મોટો કવિ) કહે છે: "Whatever of Philosophy has been made poetry is alone permanent.'

આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન કવિપ્રતિભામાં પ્રગટ થયાનાં અસંખ્ય ઉદાહરણો છે. ઉપનિષદમાં उद्गीथ ની ઉપાસના છે: 'उद्गीथ' એટલે ઉચ્ચરેલું બહાર પ્રકટેલું ગાન. આ સૃષ્ટિ અને એના કેન્દ્રભૂત સૂર્ય આદિ મહાન પદાર્થો, એ પરમાત્માના ગાન રૂપ છે એવો ભાવ એ ઉપાસનાના અંતરમાં રહેલો છે. સૃષ્ટિના કર્તાને એક કુંભાર કે ઘડિયાળી રૂપે કલ્પવો તે કરતાં એને કવિ કે સંગીતકાર રૂપે કલ્પવો એમાં કેવી સુંદરતા અને ભવ્યતા બલકે અધિક યાથાર્થ્ય રહેલું છે! ઈશ્વરની અર્ધનારીનટેશ્વરની કલ્પનામાં બીજા રૂપકથી વિશ્વની ઉત્પત્તિને સ્થાને એની સ્થિતિનું સ્વરૂપ બતાવવાનો પ્રયત્ન છે. આ વિશ્વમાં પ્રભુનું અદ્ભુત નૃત્ય થયા કરે છે: એ નટના નૃત્યમાં સ્થિતિ (સ્ટેટિક) ઉપરાંત ક્રિયા (ડાઇનેમિક) મૂર્તિમંત થાય છે, અને એ મૂર્તિની આકૃતિમાં સ્થિતિ અને ક્રિયાની અલૌકિક સમતા પ્રતીત થાય છે. અર્ધનારીશ્વરની કલ્પનામાં પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સમન્વય વિવક્ષિત છે અને એમનાં લાસ્ય અને તાંડવમાં પણ એ જ પ્રમાણે સુંદરતા અને ભવ્યતા એકઠાં થાય છે. કૃષ્ણ-ગોપીના રાસમાં પણ એવો જ એક બીજો તત્ત્વજ્ઞાનનો ભાવ રહેલો છે: આ વિશ્વ એક અખંડ રાસ - અર્થાત્ રસમય નૃત્યની લીલા યા ગરબો - છે, જેના મધ્યમાં કેન્દ્રરૂપે પ્રભુ વિરાજે છે, આસપાસ પ્રકૃતિની વિવિધ શક્તિઓ ગરબે રમી રહી છે, તેમાં પ્રત્યેક ગોપીની સાથે એક એક કૃષ્ણ દેખાય છે: એનો ભાવાર્થ એવો છે કે પ્રભુ આ વિશ્વના મધ્યબિંદુએ વસેલો છે, એટલું જ નહીં, પણ એના વર્તુળમાં પણ આવેલો છે: અર્થાત્ પરમાત્મા પ્રકૃતિથી પર છતાં પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલો છે, નિર્ગુણ હોઈને પણ સગુણ છે; અને જેઓ એને નિર્ગુણ નહીં પણ સગુણ જ માને છે તેઓ તો વિશેષમાં રાસના મધ્યમાં પણ કૃષ્ણ અને રાધા-બ્રહ્મ અને માયાનું યુગલ કલ્પે છે. સૃષ્ટિનું એક ભવ્ય અને રમણીય રૂપક શેષશાયી નારાયણ અને લક્ષ્મીનું છે. સૃષ્ટિ પૂર્વે અનંત પાણી નો એક શેષ-ટુકડો-કહો કે એને જ અનંત કહો, એના ઉપર નારાયણ પ્રભુ પોઢેલા છે. લક્ષ્મીજી નામ પરમાત્માની 'લક્ષ્ય' (લક્ષણ)-ભૂત સુંદર શક્તિ'ગ્લોરી'-પગ આગળ પ્રભુનું મુખ નિહાળતી બેઠી છે: એ પ્રભુની નાભિમાંથી મધ્યમાંથી કમળ જેવું - એક ફૂલ જેવું આ વિશ્વ ઊગેલું છે અને એના ઉપર બ્રહ્મા એ જ નારાયણનું સર્જક સ્વરૂપ - બેઠેલું છે: એ પ્રથમ વેદ રૂપ જ્ઞાનની ભાવના પ્રકટ કરે છે અને વિશ્વના વિવિધ જડ-ચેતન પદાર્થો સર્જે છે.

શક્તિ સપ્રદાયમા દેવીને 'અષ્ટભૂજા' કલ્પી છે એમા 'ભગવદ્‌ગીતા'ની પ્રસિદ્ધ અષ્ટવિધ પ્રકૃતિનુ સૂચન સ્પષ્ટ રૂપે છે શબ ઉપર ઊભેલી કે સિહ કે વ્યાઘ્ર ઉપર બિરાજેલી દેવીમા પણ અસુર પાર મનુષ્યતાને મારી એના ઉપર ડરાયતી, મનુષ્યની ઉગ્ર પશુતાને વશ કરી એના ઉપર વિરાજતી દૈવી સપત્તિનુ આપણને દર્શન થાય છે આ વિષયે દૈવી સપત્તિ અને આસુરી સપત્તિનો વિગ્રહ અને એમા પ્રભુની સહાયતાથી દૈવી સપત્તિનો થતો વિજય, એણે આપણા પૂર્વજોનુ એટલુ બધુ ધ્યાન રોક્યુ છે કે એ પુરાણોનો પ્રધાન વિષય 'દેવાસુર સગ્રામ' થઈ પડ્યો છે એમા એ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે સારુ અને ખોટુ એ બે પરસ્પર ભિન્ન છતા એક જ વિશ્વના અગ છે, તેથી દેવ અને અસુર બનેન એક જ પ્રજાપતિના પુત્ર માન્યા છે, અને તેમા મનુષ્યની સ્વાભાવિક સ્થિતિ આસુરી હોઈ પછીથી એને સસ્કારી ને દૈવી કરવાની છે તેથી અસુરને મોટા અને દેવને નાના ભાઈ કહ્યા છે

આપણા શાસ્ત્રોની કવિકલ્પનામા ગભીર તત્ત્વજ્ઞાન રહેલુ છે એ વસ્તુસ્થિતિ અવગણવાથી મૅક્સમૂલર જેવા હિદુસ્તાનને માટે સાધારણ રીતે પ્રેમ અને પક્ષપાત ધરાવનાર વિદ્વાને પણ કેવી ભૂલ કરી હતી તેનુ એક રમૂજી ઉદાહરણ 'ઋગ્વેદસહિતા'ના હિરણ્યગર્ભ સૂક્તની પ્રસિદ્ધ પક્તિ 'कस्मै देवाय हविषा विधेम' એનો સાયણાચાર્યે કરેલા અર્થનો મૅક્સમૂલરે કરેલો ઉપહાસ છે એ પક્તિના 'कस्मै' પદનો क નો સાયણાચાર્યે 'પ્રજાપતિ' અર્થ કર્યો છે, જે પાછળના સાહિત્યમા સુપ્રસિદ્ધ છે મૅક્સમૂલર સાયણાચાર્યના અર્થને હસી કાઢે છે પરતુ એ અર્થનો મૂળ અર્થ સાથે શો સબધ છે એ વિશે એમણે વિચાર કર્યો નથી એ વિચાર કર્યો હોત તો ઉપહાસ કરવાને બદલે કાઈક ઊડુ સત્ય એ જોઈ શકત એ વિચાર માટે મગજમારી કરવી પડે એમ પણ નથી એનુ રહસ્ય 'ઐતરેય બ્રાહ્મણ'મા સ્પષ્ટ વાચવામા આવે છે ઇન્દ્રે પ્રજાપતિનેકહ્યુ કે મે વૃત્રને માર્યો અને મઘણુ જીતવાનુ જીત્યો, માટે તમારુ મહત્ત્વ મને આપો પ્રજાપતિએ ઉત્તર દીધો કે એમ કરુ તો પછી હુ क કોણ રહ્યો? ઇન્દ્રે કહ્યુ કે તમે કહ્યુ કે પછી હુ क = કોણ, માટે તમે 'क = કોણ થાઓ આનુ તાત્પર્ય એવુ છે કે જ્યારે સગુણ બ્રહ્મ અસુરને હણે છે ત્યારે તે ઉપાસ્ય થાય એ સ્વાભાવિક છે પણ એમ થાય તો પછી નિર્ગુણ બ્રહ્મ એ क કહેતા પ્રશ્ન થઈ જાય અને એનુ મહત્ત્વ ચાલ્યુ જાય આ જ કારણથી કેટલાક વેદાતીઓ સગુણ બ્રહ્મને જ માને છે અને નિર્ગુણ બ્રહ્મના નિષેધ કરે છે આ આખ્યાયિકામા એ ભયનુ સૂચન કરી ઉપદેશનુ તાત્પર્ય એ ઉપસ્થિત કર્યું છે કે નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ સગુણમા પ્રકટ થતુ હોવાથી એનુ મહત્ત્વ રહેવુ જોઈએ, કારણ કે ભલે દેવાસુરસગ્રામના યુદ્ધો સગુણ બ્રહ્મ જીતે, પણ સગુણનુ અધિષ્ઠાન નિર્ગુણ છે એ ભૂલવાનુ નથી

આમ, આપણુ તત્ત્વજ્ઞાન 'દર્શન' ગ્રથો તરીકે જે સુપ્રસિદ્ધ છે તેમા જ રહેલુ નથી, પણ પ્રાચીન વદથી માડી પુરાણ સુધીના ગ્રથોની કવિપ્રતિભામા પ્રકટ થયેલુ છે આ આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનુ ભૂષણ છે, દૂષણ નથી

- આનદશકર ધ્રુવ

'વસત' (શ્રાવણ, સવત ૧૯૮૯)માથી સપાદિત, સાભાર

પતંગિયાની અવકાશયાત્રા

માનવતાને દિવ્યતાનો સથવારો

ગુણવંત શાહ

શરીર સાથે જોડાયેલી સમજણની વાત કર્યા પછી વિશ્વમાં વ્યાપેલી ઘટનાઓની દિવ્ય સમજણ (સમાજ્ઞા) અંગેની વાતો ઋષિ કરી રહ્યા છે. ગીતાના વિભૂતિયોગનો જાણે વિસ્તાર થઈ રહ્યો છે. કૃષ્ણ ગીતાના દસમા અધ્યાયમાં અર્જુનને કહે છે:

- ઇન્દ્રિયોમાં મન હું છું.
- વાણીમાં ૐકાર હું છું.
- યજ્ઞોમાં હું જપયજ્ઞ છું.
- પ્રજોત્પત્તિ કરનાર કામદેવ હું છું.
- વિદ્યાઓમાં આત્મવિદ્યા હું છું.
- છંદોમાં ગાયત્રી હું છું.
- રહસ્યોમાં મૌન હું છું.

આ વિશ્વ ઈશ્વરનો વિભૂતિવિસ્તાર છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં ચેતનાના ઇશારા છે, અસ્તિત્વનો ઉત્સવ છે અને પરમના અણસારા છે.

જગતને જોવાની દૃષ્ટિ બદલાઈ જાય પછી કોઈક નરસિંહ મહેતા કહી શકે:

પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું, ભૂધરા
વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે.

આપણે રોજ વૃક્ષ જોઈએ છીએ. એ જ રીતે આપણે ટેબલ અને ખુરશી જોઈએ છીએ. આપણે મન આકાશ પણ જોવાની બાબત છે. વૃક્ષ જોવું અને વૃક્ષનું દર્શન કરવું એ બંને ક્રિયાઓ વચ્ચે તફાવત છે. ઘણા લોકો ઊગતો સૂર્ય જુએ છે. ઋષિ ઊગતા સૂર્યનાં દર્શન કરે છે. આપણી અને ઋષિ વચ્ચે કદાચ આટલો જ તફાવત છે અને આ જ ખરો તફાવત છે. વૃક્ષ દેખાય છે, પરંતુ વૃક્ષતાને નીરખવી પડે છે. સૂર્ય દેખાય છે, પરંતુ સૂર્યતાનાં દર્શન કરવાં પડે છે. દર્શન સાથે, જે તે ઘટનામાં રહેલું વિભૂતિતત્ત્વ નીરખવું પડે, પરખવું પડે અને પામવું પડે. ગીતાનો દસમો અધ્યાય આપણને આ વાત શીખવે છે. પછી અગિયારમા અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપદર્શનની વાત કરવામાં આવી છે. પહેલાં વિભૂતિયોગ પછી વિશ્વરૂપદર્શનયોગ! આવી વૃત્તિ કેળવાય પછી તો, સર્વત્ર કૃષ્ણદર્શનમ્!

આ મંત્રમાં ઋષિ જે દિવ્ય સમજણ(દૈવી: સમાજ્ઞા:)ની વાત કરે તેને આવા ઈશ્વરભાવ સાથે પામવાની છે. આ મંત્રમાં નવી જીવનદૃષ્ટિ પ્રગટ થઈ છે. વૃક્ષ કેવળ જોવાની બાબત નથી. જો કોઈ વૃક્ષને પરમ ચેતનાની લીલા તરીકે પ્રાર્થનામય ચિત્તે નિહાળવામાં આવે તો કદાચ એ વૃક્ષ યુનિવર્સિટી કે મંદિર બની રહે. આ મંત્રમાં ઋષિનું આર્ષદર્શન પ્રગટ થયું છે.

ઋષિ વરસાદને નીરખે છે. તેઓ કહે છે કે પરમાત્મા વરસાદમાં તૃપ્ત કરવાની શક્તિ રૂપે વરસી રહ્યો છે. વરસાદ સ્વરૂપે જાણે સાક્ષાત તૃપ્તિ વરસી રહી છે. વરસાદનું પાણી જીવનજળ છે. ધરતી તરસી છે. સમગ્ર પ્રાણીસૃષ્ટિ તરસી છે. વૃક્ષો આકાશ ભણી તાકી રહ્યાં છે અને વાદળોને વીનવી રહ્યાં છે. મોર ટહુકા કરીને મેઘને ધરતી પર વરસી પડવાનું ઇજન આપી રહ્યો છે. બધા જીવો અતૃપ્ત છે અને અતૃપ્ત છે તેથી બેચેન છે. જીવમાત્રની તરસ જ્યારે પૃથ્વીની પ્રાર્થના બનીને આકાશમાં

વ્યાપી વળે ત્યારે આષાઢના પ્રથમ દિવસે વાદળનુ મૌન તૂટે છે અને વરસાદ ધરતીના કણકણને ભીજવે છે તૃપ્તિયોગનુ આ મહાકાવ્ય છે અતૃપ્ત આદમી અધૂરો છે તૃપ્તિ અધૂરપની પીડા દૂર છે ઋષિ તેથી વૃષ્ટિને તૃપ્તિ સ્વરૂપે નિહાળે છે વરસાદનુ આવુ વિશ્વરૂપદર્શન ઋષિ પામે છે

વીજળીના ચમકારા નદીઓથી થતા રહ્યા છે સદીઓથી માણસ એ ચમકારા થોડાક વિસ્મય સાથે જોતો રહ્યો છે સદીઓ વીતી ગઈ પછી માણસને સમજાયુ કે બે વાદળો અથડાય ત્યારે નાઈટ્રોજન અને ઑક્સિજન વચ્ચે સયોજન થાય છે અને વિરાટ નાઈટ્રોજન ચકરાવો શરૂ થાય છે બે વાદળો અથડાઈ શકે? વાદળો તો સ્વભાવે પાણીપોચા અને પેટછૂટા! વાદળો અથડાય ત્યારે ભયકર ગડગડાટ થાય એમ શી રીતે બને? વાદળો અથડાય અને વીજળી ચમકે એટલુ જ નહી, પરતુ એ વીજળી માણસ પર પડે તો માણસ બળીને ખાખ થઈ જાય વીજળીમા રહેલી અપાર શક્તિ(બલમ્ ઈતિ વિદ્યુતિ)ની વાત ઋષિએ કરી ત્યારે ઈલેક્ટ્રિસિટીની શોધ થઈ ન હતી આજે ઘરની લાઈટ ઓચિતી જાય ત્યારે લોકો કહે છે વીજળી-કાપ છે તેથી લાઈટ ગઈ વિદ્યુત ઊર્જા વગરની દુનિયાની કલ્પના પણ આજે થઈ શકે તેમ નથી વિદ્યુતપ્રવાહ ખોટકાય ત્યારે લગભગ જીવન ખોટકાઈ જાય છે ટ્રેનો અટકી પડે છે અને ધધારપટ છવાઈ જાય છે પખા ચાલતા નથી અને રેફ્રિજરેટરનો બરફ પીગળવા માડે છે કૉર્ડલેસ ટેલિફોન નકામો બની જાય છે અને કૉમ્પ્યુટર નિશ્ચેતન બની જાય છે ઋષિએ હજારો વર્ષ પહેલા વીજળીને બળસ્વરૂપા ગણાવી વીજળીને તેજસ્વરૂપા ગણાવી હોત તો કદાચ એ બહુ મોટી વાત ન ગણાત

ઋષિ દિવ્ય સમજણની વાત આગળ ચલાવીને કહે છે કે પરમાત્મા પશુઓમા યશ સ્વરૂપે વિરાજમાન છે જે કાળમા આ મત્ર ઉદ્ગારાયો તે કાળમા ગાય બળદ ઘણા હોય એ સમૃદ્ધિની નિશાની હતી શાસ્ત્રાર્થ થતો ત્યારે શરતમા ગાયો હોડમા મુકાતી યાજ્ઞવલ્કય જેવા પરિવ્રાજક આવા શાસ્ત્રાર્થમા ભાગ લેતા અને હોડમા મુકાયેલી ગાયો જીતી જવામા ગૌરવ લેતા યાજ્ઞવલ્કય ઉત્તર ગુજરાત બાજુના હતા એવી માન્યતા છે, પરતુ પ્રમાણ મળતુ નથી આર્યસસ્કૃતિમા પરિવારનુ સ્ટેટસ ગાયોની સખ્યા પરથી મપાતુ ગાય દૂધ, દહીં અને ઘી આપનારી હતી અને વળી બળદ આપનારી પણ હતી બળદ (બલ દદાતિ ઈતિ બલદ) ખેતીમા ખપ લાગતા અને અનાજ ઉત્પન્ન કરવામા મદદરૂપ થતા ગાયના છાણનુ ખાતર થતુ આમ ખેતી અને પશુપાલનના સુમેળથી સમૃદ્ધિનુ નિર્માણ થતુ અને સમૃદ્ધિ યશ તાણી લાવનારી હતી આજે પણ 'યશસમૃદ્ધિ' જેવો સમાસ પ્રચલિત છે અન્નબ્રહ્મની ચર્ચા કરી ત્યારે ત્રીજા પ્રકરણમા પણ આ મુદ્દાની છણાવટ થઈ છે તેથી અહીં અટકી જઈએ એક વાત પાકી કરી લઈએ ઋષિ ગાયબળદને જરાક જુદી દૃષ્ટિએ નિહાળે છે આજની ભાષામા જેને સસાધન વિકાસ (resource development) કહે છે તેવી સમજણ (સમાજ્ઞા) ઉપનિષદના આ મત્રમા પ્રગટ થઈ છે, ઘરે ગાયબળદ હોય તેનુ મૂલ્ય યશપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ ઓછુ નથી માણસની સમૃદ્ધિનો બધો આધાર પ્રાપ્ત સસાધનો (resources) ના યોગ્ય અને મહત્તમ વિનિયોગ પર રહેલો છે ઋષિને પોલો યશ મજૂર નથી ઋષિ સમૃદ્ધિમૂલક કીર્તિનો મહિમા કરનારા છે તત્ત્વદર્શન વગર પશુ અને યશ વચ્ચેનો સેતુ નીરખવાનુ શક્ય ખરુ? આ મત્ર

સમજ્યા પછી ગાયને જોવાનું બને ત્યારે ગાય સાવ જુદી જણાશે. કૃષ્ણે ગાયોની સેવા કરી. ઋષિસંસ્કૃતિ, કૃષિસંસ્કૃતિ અને ગાયસંસ્કૃતિનો ત્રિવેણીસંગમ થાય ત્યાં ગોકુળ હોવાનું અને જ્યાં ગોકુળ હોય ત્યાં નંદ (આનંદ), યશોદા (યશ) અને કૃષ્ણ હોવાનાં. ઋષિનો વિભૂતિયોગ એવો કે દરેક ઘટનામાં ઈશ્વરની પ્રેરણા વરતાય.

ઋષિ આગળ કહે છે કે આકાશના તારાઓની જ્યોતિ પણ ઈશ્વરસ્વરૂપ છે. જ્યોતિ. ઇતિ નક્ષત્રેષુ! આકાશને સંસ્કૃતમાં 'નક્ષત્રપથ' કહે છે. આકાશમાં અસંખ્ય તારાઓ છે. કેટલાક સૂર્ય જેવડા છે અને કેટલાક સૂર્યથી નાના કે મોટા છે. આપણે ત્યાં વિષ્ણુને નક્ષત્રનાથ કહેવામાં આવે છે. ધ્રુવના તારાને નક્ષત્રનેમિ કહેવામાં આવે છે. તારાઓ હાઈડ્રોજનના બનેલા છે. તેઓ બહુ દૂર છે તેથી ટમટમતા તારલા જેવા જણાય છે, પરંતુ થોડાક ઓછા દૂર હોત તો સૂર્ય જેવા દેખાત. સૂર્ય એક તારો છે. ટૂંકમાં કહીએ તો આકાશ અસંખ્ય નાનામોટા સૂર્યોથી ભરેલું છે. એ સૂર્યો પોતાની વ્યાપક ભ્રમણકક્ષામાં ગતિ કરે છે. કલ્પના કરી જુઓ કે પોતાના ખોળામાં અસંખ્ય સૂર્યોની ગતિને રમાડનારું આકાશ કેટલું વિશાળ હશે! 'વિશાળતા' શબ્દ નાનો પડે તેવી વાત છે.

સૂર્ય જ્યોતિપુંજ છે. ટ્યુબલાઇટ અમથી સળગતી રહે ત્યારે ઇલેક્ટ્રિસિટીનું બિલ વધારે આવે છે. ટ્યુબલાઇટ ચાલુ હોય ત્યારે ઊર્જા વપરાય છે. એક કરોડ ટ્યુબલાઇટો ભેગી સળગે અને જે પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય તે પણ દિવસના અજવાળા આગળ ઝાંખો જણાય. લાસ વિગાસ અમેરિકાની જુગારનગરી છે. એ નગરમાં રાત રંગીન હોય છે અને દિવસ સાવ ફિક્કો હોય છે. રાતે અસંખ્ય ટ્યુબલાઇટો પ્રકાશ વેરતી રહે, તેથી એવું લાગે જાણે દિવસનું અજવાળું છે. આંખ પર બધી લાઇટો આક્રમણ કરતી હોય એવું લાગે. જ્યારે સૂર્ય ઊગે ત્યારે સમજાય કે અધધધ જણાતો રાતનો વિદ્યુતપ્રકાશ પણ દિવસના અજવાળા આગળ કોઈ જ વિસાતમાં નથી. બપોર થાય ત્યારે જે સૂર્યપ્રકાશ આપણે જોઈએ છીએ એવો પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરવા માટે કેટલાં પાવરહાઉસ જોઈએ?

અસંખ્ય તારાઓ છેક દૂરથી પૃથ્વી પર થોડુંક અજવાળું પહોંચાડે છે. અમાસની રાતે આકાશની શોભા અનોખી હોય છે. પ્રત્યેક તારો પ્રકાશપુંજ છે. ઋષિ તારાઓની જ્યોતિમાં ઈશ્વરની જ્યોતિ નિહાળે છે. આપણે ભાગ્યે જ આકાશના તારાઓને નીરખીએ છીએ. તારાઓથી ભરેલા આકાશની શોભા જોવી હોય તો રણમાં રાતવાસો કરવો પડે. અમેરિકાની એરિઝોના સ્ટેટ યુનિવર્સિટીમાં ચાર મહિના સુધી અધ્યાપનનું કામ કર્યું ત્યારે અનુભવ્યું કે રણની રાત કેવી તારામય હોય છે. ખગોળવિદ્યા માણસને વ્યાપકતાનો પરિચય કરાવે છે. થોડીક ખગોળવિદ્યા બધા માણસોએ શીખવી જોઈએ. ગામની ભાગોળ, પૃથ્વીની ભૂગોળ અને બ્રહ્મની ખગોળવિદ્યાનું મિલન થાય તો સંકુચિતતા ટકી જ ન શકે. ઋષિએ તપોવનની નીરવ શાંતિમાં આકાશના તારાઓને વિસ્મયપૂર્વક નીરખ્યા હશે. તેઓ જે દિવ્ય સમજણ (દૈવી સમાજ્ઞા) પામ્યા તે બધી એમણે મંત્રમાં ઢાળવી દીધી છે. આકાશમાં પ્રકાશતા અસંખ્ય સૂર્યોની જ્યોતિ ઈશ્વરતાનો આવિર્ભાવ છે, એવી સમજણ આપણી માનવતાને દિવ્યતાની દિશામાં લઈ જનારી છે.

દિવ્ય સમજણ અંગે આટલી વાતો કરીને ઋષિ સેક્સનો ઉલ્લેખ કરે છે. જે ઋષિ ગુદામાં રહેલી મળત્યાગની શક્તિને પણ ઈશ્વરના અંશ તરીકે પ્રમાણે તે ઋષિ સ્ત્રીપુરુષોની પ્રજનનેન્દ્રિયમાં રહેલી સેક્સઊર્જાને કઈ રીતે

જુએ? હવે પછીના પાનામા આ વિષયની વિસ્તૃત છણાવટ થઈ છે તેથી આ મુદ્દો અહી અટકાવી દઈએ વૈદિક ઋષિ સેક્સ અગ શુ વિચારે તે જાણવામા આપણને રસ હોય એ સ્વાભાવિક છે બધી દિવ્ય સમજણોની વાત કરીને ઋષિ મત્રના છેલ્લા ચરણમા એક વિધાન કરે છે અને કહે છે બધી જ શક્તિઓ આકાશને આધારે રહેલી છે (સર્વમ્ ઈતિ આકાશે) ઋષિનો આકાશપ્રેમ આ મત્રમા ફરી એક વાર પ્રગટ થાય છે સેક્સની વિસ્તૃત ચર્ચા આ મત્રના આધારે કરીએ તે પહેલા સમજણની ત્રણ કક્ષાઓ ઓળખી લઈએ

પ્રથમ કક્ષા માનવીય સમજણ (માનુષિ સમાજ્ઞા), જેમા શરીરની ભીતર રહેલી ઈશ્વરતાને પામવાની વાત થઈ

બીજી કક્ષા દિવ્ય સમજણ (દૈવી સમાજ્ઞા), જેમા ભીતર અને બહાર વ્યાપેલી ઈશ્વરતાને પામવાની વાત થઈ

ત્રીજી કક્ષા બધી શક્તિ અને બધી સમજણ અતે તો આકાશને આધારે જ હોય, તેથી આકાશમય અને આકાશ-આધારિત ગણાય

વિસ્મયથી વિવેક ભણી

આ મત્રમા માનવીય અને દિવ્ય, એમ બે પ્રકારની સમજણ ઋષિએ ગણાવી છે ઋષિની ખૂબી એ કે સેક્સનો મહિમા એમણે દિવ્ય સમાજ્ઞા તરીકે કર્યો છે સેક્સ જેવી બદનામ ઘટનાને ઋષિએ કેવા ઊચા આસને બેસાડી છે તેની વાતો વધારે વિસ્તારથી કરવાની જરૂર છે કારણ કે સેક્સની સાચી સમજણ વગર કોઈ સમાજ સ્વસ્થ રહી ન શકે આ એક એવો વિષય છે, જેની ચર્ચા ઉપનિષદના મત્રના સદર્ભે ખુલ્લા દિલે કરવાનુ મને યોગ્ય લાગ્યુ છે એમ લાગે છે કે દુનિયાના બીજા કોઈ પણ વિષયને આટલી બધી ગેરસમજોનો સામનો નહી કરવો પડ્યો હોય સેક્સ એક એવી ઘટના છે, જે પ્રત્યેક પ્રાણીને ઝકૃત કરે છે ઝકૃતિ જેટલી સાર્વત્રિક છે તેટલી જ સાર્વત્રિક એ ઝકૃતિ અગેની ગેરસમજ છે ઋષિએ આ મત્રમા જે કહ્યુ છે, તે બધી ગેરસમજો બળીને રાખ થઈ જાય તેવુ પ્રાણવાન છે

સેક્સ જેવા વિષયની વિસ્તૃત છણાવટ ઉપનિષદ પર લખાયેલા ગ્રથમા કરવામા પણ થોડુક જોખમ છે અત્યારે આ વિષય પર લખતી વખતે હુ કોઈ અત્યત પવિત્ર બાબત પર લખી રહ્યો હોઉ એવા ભાવથી મારુ હૃદય છલોછલ ભરેલુ છે આ પ્રકરણને અતે હુ પ્રિય વાચકોને આ વાતની પ્રતીતિ કરાવી શકુ તો ધન્યતા અનુભવીશ મને વિશ્વાસ છે કે એવુ જ બનશે મારા વિશ્વાસનો આધાર ઋષિના શબ્દો છે ઋષિએ જરા જેટલો ગાઠીગળફો રાખ્યા વગર સેક્સને દિવ્ય સમજણ કે દિવ્ય ઉપાસનાનો દરજ્જો આપ્યો છે સેક્સને 'દિવ્ય ઉપાસના' (દૈવી સમાજ્ઞા) કહેવા પાછળ રહેલી ઋષિની જીવનદષ્ટિને આપણે વદન કરીએ રજનીશ સેક્સ અગે વિચારો વ્યક્ત કરે ત્યારે લોકો એમની નિર્ભયતા (boldness) ને વખાણે છે હજારો વર્ષો પહેલા ઋષિએ જે વાત કહી તેમા કોઈ પ્રકારની નિર્ભયતા નથી કારણ કે તે યુગમા કદાચ સેક્સ આજે છે તેટલી પ્રદૂષિત અને અસહજ નહી હોય સેક્સ અંગે ઋષિનુ જે દર્શન છે તે માનવતા અને દિવ્યતાના સગમતીર્થ પર પ્રગટેલા વિવેકમદિરમા પ્રસરતી ધૂપસુગધ જેવુ છે આવી પવિત્ર બાબતની નિરાતે ચર્ચા હવે માડીને કરીશુ આવી ચર્ચા કરતી વખતે આપણે ત્રણ સૂત્રો સતત યાદ રાખીશુ

(૧) દભ હોય ત્યા નિખાલસતા ટકી જ ન શકે

(૨) નિખાલસતા પવિત્ર છે, દંભ અપવિત્ર છે.

(૩) સેક્સ જો ગંદી બાબત હોય તો એ ગંદકીની બધી જવાબદારી ભગવાનની છે.

જીવન તો રહસ્યથી છલોછલ ભરેલું છે. બધી સમજણ ટૂંકી પડે છે. બધું જ્ઞાન ઓછું પડે છે. બધું દર્શન વામણું દીસે છે. પરિચયનો ટાપુ ગૂઢ રહસ્યના મહાસાગરથી ઘેરાયેલો દીસે છે. કોઈને ખબર નથી કે એ મહાસાગર કેટલો ઊંડો છે અને કેટલો વિશાળ છે. જીવનના રહસ્યનો પાર નથી ત્યાં વળી મૃત્યુનું રહસ્ય માણસને મૂંઝવે છે. અપાર રહસ્ય અપાર વિસ્મય પેદા કરનારું છે. માણસે નક્કી કરેલા માપદંડો વામણા દીસે છે. બધાં મૂલ્યો અસ્તિત્વના મહાસાગર આગળ ખાબોચિયાં જેવાં જણાય છે. માણસે આખરી માની લીધેલાં બધાં ગૃહીતો અસ્તિત્વના ઉત્સવમાં ખરી પડતાં જણાય છે. મૃત્યુ જીવન પર જાણે પડદો પાડી દે છે. પતંગિયાની અવકાશયાત્રા તો આનંદયાત્રા અને મધુયાત્રા બનીને સાર્થક થાય છે, પરંતુ માણસની જીવનયાત્રા ક્યારેક ત્રાસયાત્રા બનીને પૂરી થાય છે. ઋષિની વાત સમજાય તો કદાચ અમૃત અને આનંદની ભાળ મળે. માણસ મૂળે આ બે બાબતોની શોધમાં હોય છે.

ઊઘડતી ઉષાને જોઈએ ત્યારે આપણી ભીતર વિસ્મય ઊગે છે. સૂર્યની અને તારાઓની ગતિ આપણા વિસ્મયને જગાડે છે. જંગલોમાં પથરાયેલું લીલું વિસ્મય અને વાદળમાંથી વરસતું ભીનું વિસ્મય આપણા હૃદયને તરબતર કરે છે. એક પ્રશ્ન પૂછવા જેવો છે. જીવનની સૌથી વિસ્મયકારક ઘટના કઈ? જવાબ માણસે માણસે જુદો હોઈ શકે. મને આવો જવાબ જડે છે. નર અને માદાના સંયોગથી એમની જ નાનકડી પ્રતિકૃતિ જેવું બચ્ચું પેદા થાય એ વાત મારે મન સૌથી વધારે વિસ્મયકારક છે. વિશ્વના આવા દિવ્ય વિસ્મયની અધિષ્ઠાત્રી સેક્સ છે.

સેક્સ જેવા ભવ્ય અને દિવ્ય વિસ્મયને નિંદ્ય અથવા નીચું ગણનાર વ્યક્તિ પોતાની માતાનું જ નહીં, પરંતુ સૃષ્ટિના સર્જનહારનું અપમાન કરે છે. ઉપનિષદના ઋષિ આવી ભૂલ કરે તેવા નથી. બ્રહ્મચર્ય કે મોક્ષને નામે સેક્સને નિમ્ન કક્ષાની વૃત્તિ ગણવાનું વૈદિક ઋષિને મંજૂર નથી. વૈદિક ઋષિઓએ જો તથાકથિત (સ્થૂળ) બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું હોત તો ઉપનિષદો કદાચ આપણા સુધી પહોંચ્યા જ ન હોત. અત્યારે આપણે જે મંત્ર અંગે વિચાર કરી રહ્યાં છીએ, તે મંત્ર પણ ભૃગુ જેવા ઋષિપુત્ર તરફથી પ્રાપ્ત થયો છે. ઋષિ વરુણે જો તથાકથિત બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હોત તો આપણને તૈત્તિરીય ઉપનિષદની ભૃગુવલ્લીના મંત્રો ન મળ્યા હોત. આ ગ્રંથમાં જે ઉપનિષદમંત્રોનો સમાવેશ કર્યો તેમાંથી અડધા કરતાં વધારે મંત્રો તો માત્ર ભૃગુવલ્લીના જ છે. ઋષિઓને ત્યાં ઋષિપુત્રો પાક્યા અને તેથી ઉપનિષદો સચવાયાં. જે બ્રાહ્મણો વેદપાઠી હતા તેમના પુત્રોએ વેદમંત્રો કંઠસ્થ કર્યા, હૃદયસ્થ કર્યા અને સદીઓ સુધી વેદ-ઉપનિષદોને શુદ્ધસ્વરૂપે આપણા સુધી પહોંચાડ્યાં. લખવાની શોધ નહોતી થઈ અને છાપખાનાંની શોધ તો બહુ દૂરની વાત હતી. જો ચતુર્વેદી, ત્રિવેદી અને દ્વિવેદી બ્રાહ્મણોએ તથાકથિત બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હોત તો ભવ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિની ધરોહર નષ્ટ થઈ હોત. તેઓ ગૃહસ્થધર્મી હતા તેથી સંસ્કૃતિની સુગંધ સદીઓ વીતી તોય અકબંધ રહી શકી.

આ મંત્રમાં ઋષિનું જીવનદર્શન પ્રગટ થયું છે. એ દર્શનમાં જીવનની અખિલાઈ સોળે કળાએ પ્રગટ થઈ છે. ક્યાંય ખંડદર્શન નથી. ક્યાંય કોઈ બાબત પ્રત્યે સૂગ નથી. ઋષિના

જીવનદર્શનમા ગુદા દ્વારા મળત્યાગ થાય તેવી વાતનો પણ ઈશ્વરીય શક્તિ તરીકે સ્વીકાર થયો છે આવા ઋષિ સેક્સ અગે શુ વિચારે? આપણી જિજ્ઞાસાને જગાડે તેવી આ વાત છે યાદ એટલુ જ રાખવાનુ છે કે ઋષિને સામાન્ય કક્ષાની જિજ્ઞાસા મજૂર નથી તેઓ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના સમર્થક છે તેથી તો ઋષિ વરુણ પોતાના પુત્ર ભૃગુને વારવાર કહે છે તપમા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાનસ્વ । વિસ્મય રોકડુ છે એ વિસ્મયને વિવેકમા રૂપાતરિત કરનારી બાબત તે, બ્રહ્મજિજ્ઞાના સેક્સને આપણે લગભગ આવી વૃત્તિથી સમજવા ઇચ્છીએ છીએ પૂરી પ્રામાણિકતા સાથે આવો પ્રયત્ન ભલે થતો

આ મત્રની ખૂબી એ છે ક એમા સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેના સયોગને અનોખી ઊચાઈ પ્રાપ્ત થઈ છે તથાકથિત બ્રહ્મચર્યના ખ્યાલ સાથે જોડાયેલી સ્થૂળતા, સકુચિતતા અને અવૈજ્ઞાનિકતાને કારણે આપણી પ્રજાને પારાવાર નુકસાન થયુ છે આ નુકસાનનો અદાજ લગાવવો મુશ્કલ છે જે પ્રજા દભી બને છે તે કાળક્રમે નિસ્તેજ બને છે છેલ્લી અનેક સદીઓ દરમિયાન ભારતની પ્રજા બહારના આક્રમણો સામે હારતી જ રહી છે અગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાયુ પછી ગુલામી પણ ગળચટી લાગે તે હદે પ્રજા નિસ્તેજ બની તથાકથિત બ્રહ્મચર્યની વાર્તા આપણા દેશમા થઈ તેટલી બીજા કોઈ દેશમા નથી થઈ વીર્યબિદુના રક્ષણનો મહિમા શક્તિસચયના નામે થયો આવો શક્તિસચય અસખ્ય સાધકોએ કર્યો જે દેશમા આટલા મોટા પાયા પર સદીઓ સુધી વીર્યસચય કે શક્તિસચય થયો હોય તે દેશ શત્રુઓના આક્રમણો સામે ટકી ન શકે એવુ કેમ બને? સિકદરે પોરસને હરાવ્યો ત્યારથી ભારત લગભગ પરાજયનો જ સ્વાદ ચાખતુ રહ્યુ છે થોડાક અપવાદો ખરા, પરતુ અપવાદો પણ નિયમને જ સિદ્ધ કરનારા છે

તથાકથિત બ્રહ્મચર્યને ઘણુખરુ સભોગવિહીન જીવન સાથે જોડી દેવામા આવ્યુ અપરિણીત બાવાજીને પરણેલા સાધુ કરતા ક્યારેક વધારે આદર મળ્યો સાધુસસ્થા નિસ્તેજ બની અને મઠાધિપતિઓ સવાયા સસારી બની ગયા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ જેવા ચાર આધારસ્તભોમાથી ધર્મ અને મોક્ષ પર વધુ પડતો ભાર મુકાયો અર્થની અવગણનાએ ગરીબીને કાયમી બનાવી અને કામને અપ્રતિષ્ઠિત કરવામા આવ્યો તેથી દભ સ્થાયીભાવ બની રહ્યો સેક્સ સાથે જોડાયલી પાપગ્રથિએ દભની બોલબાલા વધારી બ્રહ્મચર્ય બની રહ્યુ

પ્રસ્તુત મત્રમા સેક્સનો આદર થયો છે ઉપનિષદના આ મત્રના સદર્ભે સેક્સનો મનો-આધ્યાત્મિક (psycho spiritual) સદર્ભ પણ તપાસવો રહ્યો જીવનની બધી બાબતામા હોય તેમ સેક્સમા પણ વિવેક જરૂરી છે ઋષિ સેક્સને દિવ્ય ઉપાસના (દૈવી સમાજ્ઞા) તરીકે ઊચા આસને બેસાડે ત્યારે વિવેકયુક્ત સેક્સના મહિમા થતો જણાય છે બલાત્કાર એટલે સેક્સના ક્ષેત્રમા ઘોર અવિવેક મરાઠી ભાષામા 'બલાત્કાર' માટે શબ્દ છે, 'વિનયભગ' 'વિનયભગ'ને થોડાક વિસ્તૃત અર્થમા સમજવો જોઈએ વિધવા સ્ત્રીને ફરજિયાતપણ વચિતપણાની પીડા ભોગવવી જ પડે એ પણ 'વિનયભગ' ગણાય આ વાત કોણ માનશે?

સમાજમા જ્યા જ્યા નજર ફરે ત્યા એક યા બીજા પ્રકારે વિનયભગ થતો જોવા મળે છે ઠેર ઠેર માણસની મજબૂરીનો શણગાર જોવા મળે છે લગ્ન થઈ ગયા હોય, બાળકો મોટા થઈ ગયા હોય તોય બે જણા વચ્ચે સમજણનો સેતુ

બંધાયો ન હોય તોય ઘર ટિપટૉપ હોય છે. એવા ઘરમાં મજબૂરીનો શણગાર જોવા મળે છે. ક્યારેક સમાજને વિધવાની વેદના સમજાય છે, દુ:ખી લગ્નજીવનની ભઠ્ઠીમાં શેકાતી વ્યક્તિની વ્યથા નથી સમજાતી. દુ:ખી લગ્નજીવન ગમે તેવા ઍરકન્ડિશન્ડ મહેલને પણ લાક્ષાગૃહમાં ફેરવી નાખે છે. વફાદારીના ખ્યાલો વરાળ બનીને આકાશને શરણે જાય છે. જેને લોકો બેવફાઈ કહે છે, તે ક્યારેક સેફ્ટી વાલ્વ બનીને દુ:ખી હૃદયને નંદવાતું બચાવી લે છે. આખો સમાજ ગાંડાઓની હૉસ્પિટલમાં ફેરવાઈ નથી ગયો તેનો ઘણો જશ ભોંયભીતર થનગનતી અને મનગમતી થોડીસી બેવફાઈને ફાળે જાય છે. પ્રેમની વેલ પર એક પુષ્પ સડી જાય ત્યાં ક્યારેક બીજું પુષ્પ ખીલી ઊઠે છે. સમાજના ડરથી નવા પુષ્પનું અભિવાદન છાનામાના કરવું પડે તોય એમાં કોઈ પાપ નથી. આબરૂ અને બ્લેકમેઈલ જેવી બે બાબતોની સાથોસાથ સદીઓથી મેલી વિદ્યાના પ્રયોગો થતા રહ્યા છે. પરંપરા, નિંદાકૂથલી અને બેઈજ્જતીના મોઘમ પ્રહારોથી ત્રાસેલી વ્યક્તિને ક્યારેક સાવ અજાણી દિશામાંથી પ્રેમનો મંગલ ધ્વનિ સંભળાય છે. થોડીક ભીનાશ મળશે એવી આશાએ બીકણ હરણી ડગલાં માંડે છે. અને મૈત્રીતીર્થ પામે છે. આવું બને તેમાં લેશમાત્ર બેવફાઈ નથી. સાચકલો પ્રેમ જ પરિણીત યુગલને બેવફાઈથી બચાવી શકે. લોકો ત્રાસવાદીનો વાંક નથી કાઢતા; ત્રાસનો ભોગ બનેલ વ્યક્તિનો વાંક કાઢે છે. સેક્સ વિસ્મયકારક ઘટના છે. વિસ્મયના છોડ પર વિવેકનું પુષ્પ ઊગે ત્યારે સેક્સને 'દિવ્ય ઉપાસના'નો દરજ્જો પ્રાપ્ત થાય છે. ઋષિ આવી ઉપાસનાને 'દૈવી સમાજ્ઞા' કહે છે. ઋષિ કહે છે: સેક્સ (પ્રજાતિ:) એ દિવ્ય સમજણ કે દિવ્ય ઉપાસના છે. મંત્ર પર આવીએ તે પહેલાં થોડી સેક્સ મીમાંસા કરી લઈએ. ફરીથી યાદ કરી લઈએ કે આપણે એક પવિત્ર બાબતને સમજવા મથી રહ્યાં છીએ.

પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિનું મિલનસ્થાન

પુરુષ અને સ્ત્રીની પ્રજનન ઇંદ્રિય માટે ઉપનિષદના ઋષિએ 'ઉપસ્થ' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. ઉપસ્થને વાતચીતની ભાષામાં ગુહ્યેન્દ્રિય પણ કહે છે. જેનો સંબંધ પરમ ગુહ્યતા સાથે છે, તે ગુહ્ય ઇન્દ્રિય કહેવાય. આપણે ત્યાં 'ઉપસ્થાન' શબ્દ પણ ખાસ અર્થમાં વપરાય છે. ઉપસ્થાન એટલે ઉપાસના; સેવા કે પછી દેવની સામે પૂજા માટે મંત્ર કે સ્તુતિ બોલતા ઊભા રહેવું તે. આમ 'ઉપસ્થ' સાથે પવિત્રતાનો અને ઉપાસનાનો ભાવ જોડાયેલો છે. કંઈક આવી વૃત્તિ સાથે ઋષિએ સેક્સને દિવ્ય-ઉપાસના (સમાજ્ઞા) ગણાવી હોવી જોઈએ.

જે ગુહ્ય હોય એટલે કે રહસ્યમય હોય, તે ઘટનાની ચર્ચા કદી ઉપરછલ્લી ન હોઈ શકે. ગુહ્યતાનો સંબંધ મર્મ સાથે પણ છે. ગીતાનો નવમો અધ્યાય 'રાજવિદ્યા-રાજગુહ્ય-યોગ' તરીકે ઓળખાય છે. 'રાજગુહ્ય' એટલે ગુહ્ય બાબતોમાં મુખ્ય હોય એવી બાબત. આમ જે બાબત ગુહ્ય હોય તેની ચર્ચા થાય તેમાં અશ્લિલતાનો અંશ પણ નથી. આ વાત સતત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. સ્વસ્થ બનવા ઇચ્છનારે ઉપસ્થ સાથે જોડાયેલા વ્યવહારને આદરપૂર્વક અને વિજ્ઞાનપૂર્વક સમજી લેવો પડે. આ કાંઈ નિમ્ન કક્ષાની વાત નથી. જીવમાત્ર રોમેરોમથી પ્રજોત્પત્તિ કરવા ઝંખે છે. આ ઝંખનાને કારણે વિશ્વમાં જીવન (life) નામની પરમ પવિત્ર ઘટના સદીઓથી ટકી રહી છે. આ ઘટના વંદનીય છે અને તેથી ઉપાસનીય છે. ઋષિ એને ઉપાસના કહે છે તે સકારણ છે.

ત્રણ બાબતો સમજી રાખવાની છે. આ

બાબતો ન સમજાય તેથી ઘણા ગોટાળા થતા રહે છે.

(૧) સેક્સનો સંબંધ પ્રકૃતિ સાથે છે.

(૨) લગ્નનો સંબંધ સંસ્કૃતિ સાથે છે.

(૩) બલાત્કારનો સંબંધ વિકૃતિ સાથે છે.

જે બાબત મૂળે પ્રકૃતિગત છે તે સંસ્કૃતિના વિકાસને કારણે સંસ્થાગત (institutionalized) બની. લગ્નસંસ્થા માણસની શોધ છે અને એનું સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ જરાય ઓછું નથી. સંસ્કૃતિના વિકાસમાં કોઈ અગત્યના વળાંક પર લગ્નની શોધ થઈ છે અને એ શોધ માનવીય છે તથા આદરણીય છે. પ્રકૃતિના વિરાટ સામ્રાજ્યમાં ક્યાંય વિકૃતિ હોતી નથી. પ્રકૃતિનો સીધો સંબંધ ઋતુ સાથે છે. એટલે કે તારાઓ સાથે છે, કે પછી ચાન્દ્રમાસ સાથે છે. પ્રકૃતિ સ્વભાવે નિર્મળ છે અને તેથી પવિત્ર છે. એમાં ક્યાંય પાપ નથી કે તાપ નથી. દોષ ત્યારે જ સંભવે જ્યારે પ્રકૃતિ સાથે ચેડાં થાય. તારાઓ એટલા જ સહજ છે. તે જ સહજ હોય તે શુદ્ધ જ હોય. પરંતુ હિંસ્ત્રશન ન બને ત્યાં સુધી એનું સંતપણું પરિશુદ્ધ હોય છે. આવું બને તેમાં કોઈ આયોજન નથી. બધું અનાયાસ છે. જે અનાયાસ હોય, તે અનાવિલ (મેલ વગરનું) હોવાનું. જંગલ કદીય અસ્વચ્છ ન હોઈ શકે. જંગલ ગંદુ બને તે માટે માણસનું હોવું જરૂરી છે. માણસ હોય ત્યાં શોષણ હોય, શિકાર હોય અને આવકનું સાધન હોય. જંગલ તો પ્રકૃતિનું સાચુ સામ્રાજ્ય છે. પ્રકૃતિમાં ક્યાંય કચરો નથી. સેક્સ જ્યાં સુધી પ્રકૃતિના ખોળામાં ક્રીડા કરે ત્યાં સુધી સહજ હોય છે અને સહજ હોય ત્યાં સુધી શુદ્ધ હોય છે.

સંસ્કૃતિ માનવીય ઘટના છે. એ ઘટના પરમ આદરણીય છે. તોય એની એક મર્યાદા છે. એ ઘટનાને કારણે પ્રકૃતિ ખોરવાય છે. પ્રકૃતિ ખોરવાય એનું જ નામ દોષ. જેને લોકો વાતવાતમાં ભૂલ કે ભ્રષ્ટાચાર કહે છે તે તો ખોરવાયેલી કે ખોટકાયેલી પ્રકૃતિનું પરિણામ છે. પ્રકૃતિના સામ્રાજ્યમાં ક્યાંય ભૂલ નથી. ભૂલનો આરંભ સંસ્કૃતિના આરંભ પછી થયો છે. સંસ્કૃતિ ગમે તેટલી આદરણીય ઘટના હોય તોય એ મૂળે અપ્રાકૃતિક ઘટના છે. લગ્નની શોધ સાંસ્કૃતિક ઘટના છે અને તેથી લગ્ન જેવી અપ્રાકૃતિક ઘટના બીજી જડવી મુશ્કેલ છે. પ્રકૃતિગત સેક્સ નિર્દોષ જ હોય. પરંતુ લગ્ન કદી સંપૂર્ણ દોષરહિત હોઈ ન શકે. આ વાત લગ્નસંસ્થાને ઉતારી પાડવા માટે નથી કરી. માનવીય રચના કદીય ઈશ્વરીય રચના જેટલી વ્યાપક અને વિશુદ્ધ ન હોઈ શકે. અનંત અવકાશને કોઈ અવકાશન ન આપી શકે. સૂર્યકૂકર કદી સૂર્યકિરણો જેટલું સ્વચ્છ ન હોઈ શકે. આવું કહેવામાં સૂર્યકૂકરનું અપમાન નથી. સંસ્કૃતિના વિકાસ સાથે પ્રકૃતિનો રકાસ થતો જ રહે છે. આવું બને તે અનિવાર્ય છે. પ્રકૃતિની રચનામાં ખલેલ પહોંચે તેવું કર્મ એ જ પાપ ગણાય. પુણ્ય એટલે પ્રકૃતિની રચનાનો આદર. વાત પાપ કરવું પડે કે પુણ્ય કરવું નથી પડતું. હું કોઈની હત્યા કરું એ પાપ ગણાય. હું કોઈની હત્યા ન કરું ત્યારે કશુંય કરતો નથી. સહજ હોવા જેવું પુણ્યકર્મ બીજું નથી. કોઈ માટે કશુંક કરી છૂટવું તે જો સહજભાવ થાય તો એમાં કશુંય કર્યાનો ભાવ નથી હોતો. સંસ્કૃતિ આદરણીય છે. પ્રકૃતિ પરમ આદરણીય છે. સંસ્કૃતિ કદી દોષરહિત ન હોઈ શકે. લગ્નસંસ્થા આદરણીય હોઈ શકે, દોષરહિત હોઈ ન શકે. પ્રકૃતિ ખોરવાય પછી કશુંય દોષરહિત હોઈ ન શકે. લગ્ન કદી પણ પૂર્ણપણે પ્રકૃતિમય કે દોષરહિત ન હોઈ શકે કારણ કે એ એક અપ્રાકૃતિક અસહજ અને આયાસયુક્ત ઘટના છે. આવું કહેવામાં લગ્નસંસ્થાનું અપમાન નથી.

પ્રકૃતિ ખોરવાય અને સંસ્કૃતિ વિકાસ પામે ત્યારે વિકૃતિ પેદા ન થાય એવી ઈચ્છા રાખવી એ તો ગૌશાળા હોય ત્યાં ઉકરડો ન હોય એવી ઈચ્છા રાખવા બરાબર છે. જંગલમાં ક્યાંય ઉકરડો નથી હોતો. ઉકરડાની શોધ કૃષિ-ગો-વિદ્યાની શોધ થઈ પછી થઈ છે. ઉકરડો હોય અને દુર્ગંધ ન હોય એવું શી રીતે બને? સંસ્કૃતિ એટલે ઘરનું આંગણું, જેમાં તુલસીક્યારો હોય છે. વિકૃતિ એટલે ઘરની પાછળના ભાગે આવેલો ઉકરડો, જેમાં મળમૂત્રની દુર્ગંધ હોય છે. પ્રકૃતિમાં ક્યાંય બલાત્કાર નથી. બલાત્કાર મહદંશે માનવીય ઘટના છે. લગ્નની શોધ ન થઈ હોત તો લગ્નેતર સેક્સને ગુનાનો દરજ્જો મળ્યો ન હોત. સંસ્કૃતિ સાથે વિકૃતિ આપોઆપ ચાલી આવે છે. પ્રકૃતિ ખલેલ પામી એ જ મુખ્ય વાત છે. જે ખલેલ આપણને ઈચ્છનીય લાગે તે સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાય છે. વિકૃતિ એટલે પ્રકૃતિમાં પડેલી અનિચ્છનીય ખલેલ. મૂળભૂત બાબત ખલેલ છે. સંસ્કૃતિ જન્મી તેથી લગ્નસંસ્થા જન્મી અને લગ્નસંસ્થા જન્મી પછી વેશ્યાગૃહો પેદા થયાં. સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિની દિશાઓ જુદી છે, પરંતુ બંનેનું ઊગમબિંદુ એક જ છે. બંને પ્રકૃતિ સાથે થયેલાં ચેડાંનાં જ ફરજંદ છે. સંસ્કૃતિ રામ પેદા કરે છે અને વિકૃતિ રાવણ પેદા કરે છે. પ્રકૃતિ રામ અને રાવણ, બંનેથી પર છે. સંસ્કૃતિ કદી પરિશુદ્ધ નથી હોતી. સીતાને સગર્ભા અવસ્થામાં વનમાં ચાલી જવું પડે એ ઘટના સંસ્કૃતિની છાયામાં બની. અયોધ્યા સર્જાય એ સાંસ્કૃતિક ઘટના છે. જ્યાં અયોધ્યા હોય ત્યાં રામઘટના સાથે મંથરાઘટના પણ હોવાની. જ્યાં મધુર વાણીનો અને મૅનર્સનો મહિમા હોય ત્યાં બનાવટી વાણી અને છળકપટ હોવાનાં જ. ઉદ્યાન હોય તે નગરમાં ઉકરડો કે ગટર હોવાનાં જ. જંગલમાં નથી ઉદ્યાન હોતું કે નથી ઉકરડો હોતો. લગ્ન જ ન હોય એવા સમાજમાં બેવફાઈ કે બલાત્કારની શક્યતા લગભગ નષ્ટ થઈ જાય છે. બલાત્કાર થાય તોય એને મહાપાપ ગણવાનું એવા સમાજમાં ખાસ નથી બનતું.

આપણે સૌ સંસ્કૃતિનાં સંતાનો છીએ. પ્રકૃતિ માતાની ગોદમાં આપણો જન્મ થયો છે, પરંતુ સંસ્કૃતિ નામની આયાએ આપણા ઉછેરમાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. ક્યારેય આયા નઠારી નીવડે ત્યારે ઉછેર વિકૃતિને પનારે પડે છે. માતાનો સથવારો જેટલો ઓછો તેટલી સમસ્યાઓ વધારે. માણસની કામવાસના પ્રકૃતિદત્ત છે, પરંતુ લગ્નસંસ્થા સંસ્કૃતિદત્ત છે. સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિ જોડિયા બહેનો છે. આદિમાનવોના સમાજમાં સેક્સ હતી, લગ્નસંસ્થા ન હતી. લગ્નસંસ્થા ન હોય ત્યાં લગ્નબાહ્ય સેક્સસંબંધ જેવું પણ ન હોય. આજની વાત જુદી છે. આજે પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિના મિલનબિંદુ પર વિરાજનારી સેક્સ-ઘટનાને સમજવાનું મુશ્કેલ બની ગયું છે. આપણી કહેવાતી સભ્યતા પ્રદૂષિત થઈ છે. આદિમાનવ સભ્યતા પામ્યો ન હતો, પરંતુ તે પ્રદૂષણ પણ પામ્યો ન હતો. સેક્સ સહજ ન રહી તે માટે સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિ જવાબદાર છે. માણસે સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે જે આકરી કિંમત સૂચવી, તે વિકૃતિ તરીકે જાણીતી બની.

હવે પછી : **સેક્સ, ભારત અને પશ્ચિમ**

મહાભારત

વિદુર અને યુધિષ્ઠિર

27605

જસવંત કાનાબાર

'રામાયણ' અને 'મહાભારત' એ આપણા ભાતીગળ રાષ્ટ્રની ભવ્ય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટ ઓળખ પ્રગટ કરતા મહાન ગ્રંથો છે તેમાં રામાયણનું પઠન તો સમગ્ર દેશમાં પરાપૂર્વથી થતુ આવ્યું છે. પણ, મહાભારતનો અભ્યાસ, અનેક કારણોસર છેલ્લા ઘણા સમયથી છૂટી ગયો છે, તેના એક કારણ તરીકે એવા પ્રચલિત વહેમનો ઉલ્લેખ થાય છે કે, જો, મહાભારત વાચીએ તો, ઘરમાં મહાભારત થાય. હકીકતમાં, તો જીવનસ્પર્શી જ્ઞાનનાં મહાસાગરનમા આ ગ્રંથનો અભ્યાસ ઓછો થયો છે, તેના કારણે જ ઘેર ઘેર મહાભારત થવા લાગ્યાં છે. મહાભારતે આપણાં સાંપ્રત સમયમાં ફરીથી જે રસ જગાડ્યો છે, તેનું શ્રેય દશ્ય - શ્રાવ્ય માધ્યમો - રેડિયો, ટેલિવિઝન પરથી તે વિશે પ્રસારિત થતી શ્રેણીઓ, નાટકો તથા કથાનકોને જાય છે. આ માધ્યમોને તે આભારી છે. ભારતની સંસ્કૃતિનાં વિશ્વકોશ સમા આ મહાભારત કથાના રચયિતા મહામુનિ વેદવ્યાસ, જીવનના ભાષ્યકાર છે. એમણે મહાકવિ કાલિદાસની જેમ જીવનની માત્ર ઊજળી જ - સુખાંતિક બાજુ જ ચીતરી નથી. તેમ અંગ્રેજ મહાકવિ શેક્સપિયરની જેમ એમણે માત્ર જીવનની નબળી અને અંધારી બાજુ - કરુણાંતિકાનું જ નિદર્શન કરાવ્યું નથી. માનવજીવન જેવું છે તેવું ખૂબ જ પ્રભાવી રીતે, વેદવ્યાસે આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યું છે. મહાભારતમાં, દુર્યોધન, ધૃતરાષ્ટ્ર જેવા અધર્મી કૌરવ પાત્રોમાં રહેલા સદ્ગુણો પણ તેમણે દર્શાવ્યા છે. જ્યારે, ધર્મનો પક્ષ લઈને ઊભા રહેલા યુધિષ્ઠિર, ભીષ્મ, વિદુર, ઇત્યાદિ સજ્જનોના ચરિત્રમાં રહેલ ક્ષતિઓ પણ તેમણે પ્રગટ કરેલી છે.

મહાભારતનાં આ પાત્રોએ જીવનનાં શાશ્વત મૂલ્યોને જે માનવીય રીતે પ્રતિબિંબિત કર્યાં છે, તેનાં કારણે જ, ભારતીય સમાજ આજે હજારો વર્ષોથી આ સનાતન માનવીય મૂલ્યો સાથેનું સામીપ્ય અને લગાવનો ભાવ અનુભવતો આવ્યો છે

યુધિષ્ઠિર, માતા કુંતીની કૂખે ધર્મ દેવતાના વરદાનથી અવતરેલ પુત્ર છે. શ્રેષ્ઠ ધર્મપુરુષ અને રાજા હોવાનાં કારણે તેમને ધર્મરાજાનું બિરુદ પ્રાપ્ત થયેલું છે જીવનભર તેઓ ધર્મનાં મૂલ્યોના અડીખમ - પુરસ્કર્તા રહ્યા છે. તેમના જન્મ વખતે આવી દેવવાણી પ્રગટ થયેલી.

एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः।

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजस्सुतः॥

(આદિપર્વ)

"પાંડુનો આ યુધિષ્ઠિર નામે ઓળખાતો પ્રથમ પુત્ર ધર્માચરણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો ઉત્તમ પુરુષ થશે."

મહાભારતનાં પાત્રો પૈકી કૌરવપક્ષે રહેલાં વિદુર, મહારાણી સત્યવતીની આજ્ઞાથી, ધર્મિષ્ઠ દાસી સાથે વ્યાસે કરેલ નિયોગથી વિદુરનો જન્મ થયેલ છે. ધર્મિષ્ઠ માતાના ધર્મના સંસ્કારો, વિદુરને રગેરગમાં ઊતર્યા છે. વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુના ભાઈ છે, અને એ નાતે તેઓ યુધિષ્ઠિરના કાકા છે. વિદુર પણ એવા જ ધર્મવેત્તા છે. વિદુર દાસીપુત્ર હોવાથી રાજગાદીના વારસ બની શક્યા નથી. પણ શાસ્ત્રવેત્તા અને બુદ્ધિમાન પુરુષ તરીકે કૌરવ

રાજ્યના અને ખાસ કરીને ધૃતરાષ્ટ્રના અંગત સલાહકાર અને મંત્રી તરીકેના સ્થાને જીવનભર રહ્યા છે. વિદુરના માટે મહાભારતકારે, धर्म तत्त्वज्ञः महामतिः એવાં વિશેષણો ઠેર ઠેર વાપરેલાં છે. ધર્મના જ્ઞાતા તરીકે વિદુરનું સ્થાન ધૃતરાષ્ટ્રના દરબારમાં અનેરું રહ્યું છે. આમ છતાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રપંચ અને અધર્મમાં રાચતા કૌરવોની વચ્ચે રહેલ વિદુરની સ્થિતિને દાંત વચ્ચે રહેલી જીભ સાથે સરખાવી શકાય છે. આસક્તિના મોહમાં ફસાયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર અને પ્રપંચ જળમાં ગળાબૂડ દુર્યોધનને ધર્માચારણનો ઉપદેશ આપવાનું કામ વિદુર માટે સામાપૂરે તરવા જેટલું મુશ્કેલ હતું. આમ છતાં, એ કામ એમણે પ્રત્યેક કટોકટીના પ્રસંગે નિષ્ઠાપૂર્વક બજાવ્યે રાખ્યું છે. પાંડવો સત્યનિષ્ઠ અને ધર્મભીરુ હોવાથી તેમના તરફ એમને સહજ લાગણી છે. કૌરવોની કપટનીતિથી એમને જ્યારે જ્યારે જાણ થઈ છે, ત્યારે, એમણે, એનાથી શક્ય હોય તે રીતે, પાંડવોને તેનો ભોગ બનતા અટકાવ્યા છે. ધૃતરાષ્ટ્ર રાજગાદી પર અંધત્વને કારણે બેસી શકતો ન હતો, અને છતાં તેમને ગાદી છોડવી ન હતી. યુધિષ્ઠિરને તેણે યુવરાજપદે સ્થાપીને પ્રજાને થોડો વખત ભુલાવામાં નાખી અને પછીથી રાજગાદી પચાવી પાડવી હતી. દુર્યોધન અને તેનાં ભાઈઓ કાવતરું ઘડે છે, અને પાંડવોને કુંતી સાથે વારણાવત નગરમાં મોકલીને ત્યાં લાક્ષાગૃહમાં નિવાસ કરાવીને તેમનો નાશ કરવાનું કાવતરું ગોઠવે છે. વિદુરને આ કાવતરાની ખબર પડી જતાં, યુધિષ્ઠિરને મળીને વિદુરે તેમાંથી બચવાનો માર્ગ, ગુપ્ત રીતે બતાવી દીધો છે. અને છેવટ આવા ભયાનક કાવતરામાં સાથ આપનાર દુર્યોધને મોકલેલ પુરોચન લાક્ષાગૃહમાં બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે અને પાંડવો તથા કુંતી હેમખેમ બચી જાય છે, તે આ ધર્મવેત્તા વિદુરની ગુપ્ત સહાયના પ્રતાપે બચે છે. તેમાં વિદુરની આ ગુપ્ત સહાય અને માર્ગદર્શન કારગત બન્યાં છે. કૌરવો આટલી હદે દુષ્ટ અને કપટી હોવા છતાં વિદુર લાચારી અનુભવે છે, અને, ધર્મનાં મહાન જ્ઞાતા હોવા છતાં પોતે કૌરવોને છોડી દઈ શકતા નથી. કૌરવોએ યોજેલ દ્યુતસભામાં ઉઘાડું કપટ આચરાય છે. તે વખતે, વિદુર આકરા શબ્દોમાં દુર્યોધન વગેરેની ઝાટકણી કાઢે છે, પરંતુ, તેઓ પાંડવોને આ કપટનો ભોગ થતા અટકાવી શકતા નથી. ધર્મના મહાન સિધ્ધાંતોને કોઈ પણ ભોગે અમલમાં મૂકવાની તેમનામાં હિંમત દેખાતી નથી, આ તેમના જીવનનું મોટામાં મોટું કારુણ્ય છે. અલબત્ત, દ્યુતસભામાં વિદુર જે કાંઈ નિર્ભયતાથી બોલ્યા છે તેનાથી વિદુરનું પાત્ર, એક નિષ્કપટ, ધર્મનિષ્ઠ અને ધર્મના સાચા મંત્રી તરીકે ઊપસી આવે છે. દુર્યોધનનાં તિરસ્કાર, અપમાન વગેરે સહન કરવાનું જોખમ ખેડીને પણ તેઓ ધર્મદષ્ટિએ પોતાને જે સાચું લાગ્યું છે તે સ્પષ્ટપણે કહે છે. અધર્મની ચિંતા તો એમને છે, પણ, સૌથી મોટી ચિંતા એમને સમગ્ર કુરુકુળના વિનાશની છે. તેઓ વારંવાર કુરુકુળના યોગક્ષેમની ચિંતા કરે છે અને કુરુકુળના કલ્યાણ માટે દુર્યોધનને ત્યજી દેવાની પણ તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રને હિંમતપૂર્વક સલાહ આપે છે. દુર્યોધન જ્યારે ધૃષ્ટતાપૂર્વક - દ્રૌપદીને સભામાં ખેંચી લાવવાનું કામ વિદુરને સોંપે છે ત્યારે સભાપર્વમાં વિદુરે પ્રગટ કરેલ પુણ્યપ્રકોપના શ્લોકો વાંચવા જેવા છે.

दुर्विभाषं भाषितं त्वादृशेन
न मन्द संबुद्धसि पाशबद्धः।
प्रपाते त्वं लम्बमानो न वेत्सि
व्याघ्रान्मृगः कोपयसेऽतिवेलम्॥ (સભાપર્વ)

"અરે! મુર્ખ તું જે બોલે છે તેવું તું બોલવાને લાયક નથી. તને ભાન નથી કે, તું જાતે જ એક ગાળિયામાં ફસાયેલો છો. તને એનો પણ ખ્યાલ નથી કે, તું 'કાચી ભેખડની' એક પાતળી કોર પર

નટકી રહ્યા છો અરે! મૂન ના તન ગમન નથી તુ વ્યાધોને (દ્રૌપદીના પતિઓને) અમર્યાદ રીતે ઉકેરી રહ્યો છે'' ધૃતરાષ્ટ્રને ઉદ્દેશીને પણ પ્રસિદ્ધ શ્લોકમા કહે છે કે,

त्यजेदेक कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुल त्यजेत्।
ग्राम जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥

કુળની રક્ષા માટે એક વ્યક્તિને ત્યજી દેવી પડે તો ત્યજવી બહેતર છે ગામના ભલા માટે કુળનો ભોગ આપવો પડે તો આપવો અને આત્માના કલ્યાણ માટે તો સમગ્ર પૃથ્વીને ત્યજી દેવી જોઈએ હે ધૃતરાષ્ટ્ર તમે પોતે જ અર્જુનને આજ્ઞા કરો અને આ દુર્યોધનને પકડી લ્યો અને બાકીના બધા કૌરવો સુખેથી રહી શકે પાંડવોને મયૂરો તરીકે ઓળખાવીને વિદુરે, આ દુર્યોધનરૂપી કાગડાનો ત્યાગ કરવા ફરી કરીને અનુરોધ કર્યો છે શિયાળના બદલામા શાર્દૂલ (સિંહ) નામે મૈત્રીનો આશ્રય લીધો છે પણ વિદુરની સલાહને અવગણવામા આવી છે અને દુર્યોધને વિદુરની ખૂબ જ હલકા શબ્દોમા નિંદા કરી છે વિદુર આ બધુ સહન કરી લે છે એ ખરેખર તેમની નબળાઈ છે અને આવી નબળાઈ ધર્મવેત્તા પુરુષને શોભતી નથી અલબત્ત, સત્ય કહેવામા તેઓ ક્યારેય અચકાયા નથી અને પરિણામની તેઓએ પરવા કરી નથી એટલુ વિદુર માટે સ્વીકારવુ જોઈએ ભરસભામા જ્યારે ભિષ્મ અને દ્રોણ તર્કછટાનો આશ્રય લઈને દ્રૌપદીને એમ કહી રહ્યા હતા કે, તુ જિતાયેલ ગણાય કે નહિ તેનો ઉત્તર તારા પતિ યુધિષ્ઠિર જ આપી શકે એવે વખતે વિદુર દ્રૌપદી જિતાઈ નથી એવુ સ્પષ્ટ વલણ અપનાવે છે વિદુર કહે છે કે, પોતાની જાતને હારી ગયા પછી યુધિષ્ઠિર કઈ રીતે પોતાની પત્ની દ્રૌપદીને હોડમા મૂકી શકે અને દ્રૌપદી જિતાયેલ નથી તેના સમર્થનમા અનેક કારણો આપે છે એટલુ જ નહિ, પરંતુ સભામા મૂંગા બની બેઠેલા ક્ષત્રિયોને પણ કડક ભાષામા ઠપકો આપે છે કુરુકુળના વિનાશ નજીકના ભવિષ્યમા પોતે જોઈ રહ્યા હતા એને ટાળવાના પૂરા અને પ્રમાણિક પ્રયત્ન કરવા છતા એને અટકાવી શકવાનુ સામર્થ્ય વિદુર ઊભુ કરી શક્યા નહિ એ એમના જીવનની મર્યાદામા મોટી કરુણતા છે

આ બધામા વિદુરની સરખામણીમા ધર્મના તત્ત્વને ગમે તે ભોગે વળગી રહેવાનુ અભૂતપૂર્વ સામર્થ્ય યુધિષ્ઠિરે અને પ્રહ્લાદે બતાવ્યુ છે તેમની સત્યપ્રિયતા અજોડ છે

युधि तिष्ठति इति युधिष्ठिर એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે યુદ્ધમા જે ઊભો રહે તે યુધિષ્ઠિર દરેક મનુષ્યના અંતરમા ચાલતા સત્ય અસત્ય, ધર્મ અધર્મ, ન્યાય અન્યાય, કૃપણતા ઉદારતા, વગેરે સમાના સમરાંગણના યુધિષ્ઠિર એક અવિચલ યોદ્ધા છે युधि स्थिर इति युधिष्ठिर એવી પણ વ્યુત્પત્તિ દર્શાવાય છે યુદ્ધમા જે સ્થિર રહે તે યુધિષ્ઠિર તેમના વિશે તે કાયર અને બીકણ હતા એવી પ્રચલિત માન્યતા સદંતર ખોટી છે, એ મહાભારત વાંચતા સમજાય છે યુધિષ્ઠિર ભલે અર્જુન, ભીમ જેવા યુદ્ધમા કુશળ ન હોવા છતા મહાભારતના યુદ્ધમા તેમણે કૌરવપક્ષના શલ્ય જેવા મહાન યોદ્ધાને હરાવ્યો હતો, તે જ બતાવે છે કે, તેઓ યુદ્ધમા કુશળ હતા ધર્મનિષ્ઠા એ તેમના જીવનનો સ્થાયી ભાવ હતો શબ્દો કે અર્થઘટનની જાળ ઊભી કરી તમામ ક્યારેય ધર્મસિદ્ધાંતો માથી છટકવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી દ્યુતસભામા તેઓ વિદુરની જેમ જાહેર કરી શક્યા હોત કે, પોતે હારી ગયા બાદ, દ્રૌપદીને તેઓ હોડમા મૂકી શકતા ન હતા અને દ્રૌપદી જિતાયેલ ગણાય નહીં પણ, તેઓ એવો તર્કછટા કરતા નથી યુધિષ્ઠિરની ધર્મનિષ્ઠાની અને સત્યનિષ્ઠાની અહી ભારે કસોટી થાય છે પોતે જે બોલ્યા તેને પાળવા જતા જે પરિણામો આવે તેમાથી છટકવાના એમ તેટલા બારી

બારણાં ખુલ્લાં હોય, તોપણ તેનો લાભ ન લેતાં - ધર્મસિદ્ધાંતને વળગી રહેવું એવું સામર્થ્ય તેમણે પોતાના વ્યક્તિત્વ દ્વારા પ્રગટ કર્યું છે. વનવાસ વખતે પણ તેમણે પોતાના ભાઈઓ, માતા તથા દ્રૌપદી બધાંને દુ:ખી કરવા માટે પોતાની જાતને દોષિત ગણી છે અને સાથો સાથ એમ પણ કહ્યું છે કે, ધર્મ મારા માટે વેપાર નથી કે ફાયદો ભાળું તો જ તેનું આચરણ કરું. અને તેમાં નુકસાન જોઉં તો ધર્મને પડતો મૂકી દઉં. ધર્મ મારા માટે ગાય નથી કે જ્યાં સુધી દૂધ આપે ત્યાં સુધી જ તેનું પાલન કરું. મારે રાજ્યધન જોઈએ છે. દ્રૌપદીને અપાયેલ ત્રાસનો બદલો પણ મારે લેવો છે, પણ તે ધર્મને પગતળે છૂંદીને કે તેને વિદ્રૂપ કરીને નહીં. કારણ કે, હું દઢપણે માનું છું કે, ધર્મ વડે જે પ્રાપ્ત થાય છે તે જ આખરે સુખ આપે છે. જુગારમાં બીજી વખત હાર્યા ત્યારે ૧૨ (બાર) સંવત્સર જંગલમાં રહેવાનું પાંડવોને માથે આવ્યું. ભીમે, યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, સંવત્સરનો અર્થ વર્ષ અને દિવસ બંને થાય છે. આથી, આપણે ૧૨ (બાર) દિવસ જંગલમાં રહી આવીને આપણું રાજ્ય પાછું માંગી શકીએ છીએ. યુધિષ્ઠિરે આવા અર્થનો વિરોધ કરતાં જણાવ્યું કે, જ્યારે મેં જુગારમાં હોડ મૂકી હતી ત્યારે મારા હૃદયમાં ''વર્ષો''નો અર્થ હતો, એટલે હું મારા આત્માને છેતરીને ૧૨ દિવસ પછી પાછો આવવા તૈયાર નથી. યુધિષ્ઠિરની સિંહ ગર્જના સમી આ સત્યનિષ્ઠા અદ્દભુત છે. આવી અડગ ધર્મનિષ્ઠાને કારણે જ કહેવાયું છે, કે ''धर्मो विवर्धति युधिष्ठिर कीर्तनात।'' યુધિષ્ઠિરનું સ્મરણ કરવાથી જીવનમાં ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. આમ, યુધિષ્ઠિરને લગભગ રામ કૃષ્ણાદિ અવતારોની કક્ષામાં જાણે મૂકી દીધા હોય તેમ તેમના વિશે કહેવાયું છે. વાસ્તવમાં, યુધિષ્ઠિરના ચરિત્રમાં જો કેટલીક ક્ષતિઓ ન હોત તો તેમની સરખામણી મર્યાદા-પુરુષોત્તમ રામ સાથે અવશ્ય કરી શકાત. તેમનાં વ્યક્તિત્વમાં ક્ષમાનો, ન્યાયબુદ્ધિનો, પિતૃ આજ્ઞાપાલનનો અતિરેક હતો. સિંધુ દેશના રાજા જયદ્રથે, અન્યાયી વર્તન કર્યું. ભીમે જયદ્રથને પકડીને ધર્મરાજ પાસે ઊભો કર્યો, અપરાધીને સજા કરવાને બદલે, યુધિષ્ઠિરે વધુ પડતી ક્ષમાબુદ્ધિના કારણે તેને માફ કર્યો. આ જ જયદ્રથ આગળ જતાં અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુના મૃત્યુનું કારણ બન્યો. યુદ્ધમાં ૯૯ કૌરવોનાં મૃત્યુ બાદ જીવંત રહેલા દુર્યોધનને પણ યુધિષ્ઠિરે વચન આપ્યું કે, તું જેની સાથે ઇચ્છીશ તેની સાથે તારું યુદ્ધ થશે. શત્રુ પ્રત્યેની ન્યાયબુદ્ધિનો આ અતિરેક હતો. અને, એક અવિચારી ભયંકર સાહસ હતું. જો, દુર્યોધને ભીમ સિવાય બીજા કોઈ સાથે લડવાનું માગ્યું હોત તો શા હાલ થાત તેવું યુધિષ્ઠિર વિચારી શક્યા નથી. એવી જ રીતે પિતૃગૌરવની બાબતમાં પણ યુધિષ્ઠિર અતિરિક્ત લાગણી ધરાવતા હતા. જુગાર એ અનિષ્ટ છે, અધર્મ છે એવું સમજતાં છતાં, કુટુંબના વડીલ ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા અને આમંત્રણનું કેમ ઉલ્લંઘન કરી શકાય, એમ માનીને જુગાર રમવા ગયા છે. એ પ્રસંગે તો એમણે ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે, -

''आहूतोऽहं न निवर्ते कदाचिद्''...

आहूतो न निवर्तेयमिति मे व्रतमाहितम्।

હું જાણું છું કે દ્યુત એ અનર્થનું મૂળ છે છતાં હું, આમંત્રણને પાછું ઠેલી શકતો નથી, અને આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ મારું વ્રત છે. દૈવ બળવાન છે એમ કહીને પોતાની જવાબદારીમાંથી યુધિષ્ઠિરે છટકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. યુધિષ્ઠિરનો વ્યક્તિધર્મ ઉત્કૃષ્ટ હતો. પરંતુ: સમષ્ટિનિષ્ઠ ધર્મમાં તેમનું કર્તૃત્વ સુન્યવત હતું. મહાભારતકારને બતાવવું છે કે, આ જગતમાં કોઈ પણ માણસ પૂર્ણ નથી. અને એટલે જ ધર્મનિષ્ઠ મહાત્માની જેવા યુધિષ્ઠિર પણ પોતાની કેટલીક ક્ષતિઓના કારણે આપત્તિમાં ફસાયા છે.

અસ્તુ.

સ્મરણની છીપમાં

માલતી પરીખ

ચંદ મિનિટ દર્શક સાથે

બહુ જ થોડા દિવસનો અમારો પરિચય-મૈત્રી કહો. મનુભાઈ 'દર્શક'નું ''માર્ક્સ સામ્યવાદ'' વાંચી અત્યંત ઉત્સાહ સાથે પત્ર લખ્યો. વળતો જ ઉત્તર, સણોસરા જઈ લોકભારતી જોવાની ઇચ્છા વર્ષોથી. તેમનું નિમંત્રણ મળ્યું પણ તેમને મુંબઈથી મુનશી ચંદ્રક અર્પણ નિમિત્તે આવવાનું થયું. વ્યાખ્યાનના અંતે મળવા ગઈ. આશીર્વાદ લીધા.

બીજે દિવસે એમણે ફોન કર્યો બળવંતભાઈ પારેખને ત્યાં. થોડાક પ્રશ્નો પછી જમવાનું આમંત્રણ આપી આવી એને ઘેર લઈ આવી. તા. ૨૭ જાન્યુઆરી '૯૮.

સોફા પર દર્શક બેઠા. બધા તેમને દાદા કહે. મેં કહ્યું , હું પણ તમને દાદા કહું. તો ટાગોરની એક પંક્તિ બોલી ઊઠ્યા, ''આમાર ચુલ્લ પાકબોના'' મારા વાળ ક્યારેય ધોળા નહીં થાય. સદૈવ યુવાવસ્થાનો અનુભવ એવું જોશ. એવા વિચારો. ક્રાંતિકારી અને નવોદિત. અમે બંને હસી પડ્યાં. કહ્યું, અમને પણ હવે સૌ અંકલ અને આન્ટી કહે છે તો કેવું લાગે છે? ક્યારેક તો હસવું પણ આવે છે. તે પછીની બધી જ વાતોમાં તેમનું પ્રેગ્મેટિઝમ - વ્યવહારુ ડહાપણ, એમના ક્રાંતિકારી વિચારો મોટા ભાગના સમાજના ગતાનુગતિક વ્યવહાર અને વિચારોથી નોખા. ભૌતિક વ્યવહારુ આદર્શવાદ. દરેક વાતનો રોકડો જવાબ.

''આટલા મોટા ઘરમાં ત્રણ જણ એકલાં કેવી રીતે રહી શકો છો?'' કહેવું હતું કે દરિયાવ દિલ છે ને એટલે. પણ ચૂપ રહી. જરા હસી.

ક્યાંથી શરૂ કરું? નવી નવી ઓળખાણ. શું પૂછવું અસમંજસ વચ્ચે. જે કાંઈ પૂછાયું તે.

તેમની સાથે જે ભાઈ હતા તે કહે, વાતો ટેપ કરી લો ને. તો દર્શક કહે ના, ના, ટેપ કરો તો આ ગપ્પાં ન મરાય. હળવી વાતો ન થાય. આપણે સભાન થઈ જઈએ. એટલે અમે ટેપનું માંડી વાળ્યું. આ સ્મૃતિના આધારે લખું છું.

પ્ર. કર્મના સિદ્ધાંતમાં માનો છો?

દ. કોઈ પૂર્વ કર્મ હોય તો મને ખબર નથી. હોય અને ન પણ હોય. પણ હું જે કર્મ કરું છું તેની શી અસર થશે તે તો મને સમજાય છે. હિટલરે સાઠ લાખ યહૂદીઓને મારી નાખ્યા. તે બધા યહૂદીઓનું એક જ વખતે મરવાનું લખાવી આવ્યા હતા? એટલે પૂર્વ કર્મનો બચાવ થઈ શકતો નથી. એ હિટલરનું કર્મ હતું. હું જર્મનીમાં હોત તો હું પણ તેનો ભોગ થયો હોત. કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે: ૧. વ્યક્તિગત, ૨. સામાજિક અને ૩. કુદરતી. વ્યક્તિગત કર્મની સમાજ પર અને સમાજની વ્યક્તિ પર અસર થાય છે. કુદરતના કોપ આગળ આપણું શું ચાલે? આગ, વર્ષા, પૂર, મહામારી. પણ આપણામાંથી જે કરી શકાય તે કરી છૂટીએ. કર્મવાદના ખોટા અર્થના કારણે આપણો દેશ ગુલામ બન્યો. બધા મનમાં એમ કહે કે સૌ સૌનું કર્મ ભોગવે. પરિણામે સમાજ વિશે બધા બેદરકાર રહે. એક કારણ પરલોકાભિમુખ થયું ખરું. આ લોક તો ચાર દિવસની ચાંદની છે તો એની શું કામ ચિંતા કરવી. કોઈ કોઈનું નથી. કર્મવાદના આવા બેવકૂફી ભરેલા અર્થઘટનને પરિણામે આપણો સમાજ એકત્વ અનુભવી શક્યો નથી. કર્મની અસર નથી એમ નહીં પણ આપણે તે બરાબર સમજ્યા નથી. આપણા ઋષિમુનિઓએ કર્મની આપણાં મન ઉપર થતી અસર વિશે સૂક્ષ્મ ચિંતન કર્યું છે. એમણે કહ્યું કે ઇન્દ્રિયોના જ્યારે ને ત્યારે ભોગ. ભોગવવાથી ઊલટું ધીમે ધીમે આનંદ ઓછો થતો

જાય છે અર્થશાસ્ત્રમા ઘટતી પેદાશનો કાયદો છે તેને મળતો આ સિદ્ધાંત છે રવીન્દ્રનાથે એક જગ્યાએ કહ્યુ છે કે દારૂ પીવાનુ શરૂ કરો ત્યારે પહેલા પ્યાલા જેટલો જ આનદ બીજા પ્યાલામા નહી આવે એટલે તમે થોડુ વધારે પીશો અને અતે બેફામ દારૂડિયા થઈ જશો પણ આનદ તો ઘટતો જ જવાનો એટલે આ કર્મવાદમા બધુ વિવેકપૂર્વક સમજવાનુ છે

પ્ર ગાધીજીની મહાનતા શેમા છે?

દ મુખ્ય વાત, કોઈનુ અહિત ન થાય તે જોવામા અને બીજુ, અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવો જ અને છતા અન્યાયી પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો આ સિદ્ધાત અવર્ણનીય છે જે તેમણે હિંદુસ્તાનમા લાખો લોકો પાસે કરી બતાવ્યુ હજારોના સરઘસમા કોઈ પરદેશીને કાકરી પણ ફેકતુ નહી

ગાધીજીની ત્રીજી મહત્ત્વની વાત વિકેન્દ્રીકરણ છે આર્થિક અને રાજકીય સત્તા કેન્દ્રિત ન હોય પણ નીચે ને નીચે લોકોમા વહેચાતી રહે તો સ્વરાજ સાચુ આવે તેમના અર્થશાસ્ત્રમા માણસ કેન્દ્રમા છે માણસથી જે ન થાય તેને માટે મશીનની મદદ લેવાય પણ માણસને બેઠાવી મૂકનાર મશીન તે માનવતાનુ વિરોધી છે

પ્ર આજની ઊગતી પ્રજા એમને વ્યવહારુ નથી માનતી

દ ગાધીજી તો વ્યવહારુ હતા સાચી વાત કહેતા અને છતા લોકો પોતાની શક્તિ મુજબ એમા ચાલે તેવી તેમની અપેક્ષા હતી લોકો આદર્શ અહિંસાનુ પાલન કરે પછી જ સરકાર સામે લડી શકાય તેવુ માનવા જેવા અવ્યવહારુ તેઓ ન હતા આથી તેઓ આળસુ અજગર જેવા દેશને જગાડી શક્યા અને સ્વાતંત્ર્ય અપાવ્યુ છેક છેલ્લા શ્વાસ સુધી કામ કરતા રહ્યા

પ્ર પાકિસ્તાનને ૫૫ કરોડ આપ્યા તે વિશે શુ કહેવાનું છે?

દ પાકિસ્તાનનુ લેણુ તે લઈ જાય તે તેનુ શુ કરે છે તે આપણે જોવાનુ નથી એનાથી હથિયાર લઈને આપણી સામે લડવા આવશે તેવો મત હતો અને હજી પણ છે પણ આ ૫૫ કરોડ સિવાય લડવાને માટે પાકિસ્તાનની પાસે બીજા અબજો રૂપિયા છે જ એટલે નીકળતુ લેણુ આપવુ તે મને બરાબર લાગે છે

પ્ર લોકશાહીમા પાયાની વાતો કઈ લાગે છે?

દ મારા મતે મતદાન અને મૂળભૂત અધિકારો એ મહત્ત્વના છે જ અને એનોય પાયો સ્વતંત્રતા અને સમાનતા, બધુતાનો મત્ર આ ત્રણેયનો મેળ મેળવે તે લોકશાહી આગળ વધે સ્વતત્રતા જરૂર ખપની છે પણ સમાનતા અને બધુતા તેનો દુરુપયોગ થતા રોકે છે

પ્ર તમારા આજકાલના વિચારો કઈ રીતે સ્પષ્ટ થતા જાય છે? ગાધીજીની અસર ખરી?

દ ચોક્કસ પણ પછી સ્વતત્રપણે ઇતિહાસ આદિ વાચવાના અને વિચારવાના થયા રાજકારણમા સક્રિય ભાગ લીધો કેટલીય સમિતિઓ પર મે કામ કર્યું પણ પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, મિલ, લાક, બેન્થામ એ બધાનો પણ હુ ઘણો ઋણી છુ

પ્ર તમારા અને ઉમાશકર જેવા વિચારકો હોવા છતા આ બધુ કેમ કથળતુ ગયુ?

દ સમજુ લોકો રાજકારણી વિનોબાજીના વિચારોને લીધે રાજકારણમાથી ખસતા ગયા હુ, નાનાભાઈ, ઢેબરભાઈ, વજુભાઈ બધા રાજકારણમા હતા જ રાજકારણ જીવનનો એક ભાગ છે અને બીજા ભાગોમા જેમ અનાસક્તિથી કામ થઈ શકે તેમ આમા પણ થઈ શકે પૂરુ તો ક્યાય થતુ નથી પણ પહેલા નબરના લોકો જો રાજકારણથી દૂર જતા જાય તો પછી બીજી અને ત્રીજી કક્ષાના

લોકો અંદર આવે અને જામી પડે. વૅક્યૂમ તો ક્યાંય રહેતું જ નથી. સારા માણસોથી ન પુરાય તો ખરાબ માણસોથી તે પુરાય અને આ જમાનામાં વ્યક્તિગત મહત્તાની મર્યાદિત કિંમત છે પણ તે બધાએ સામૂહિક રીતે કામ કરવું જોઈએ. એક વાર જેરુસલેમમાં ટાલમાન જેવા મહાન ઇતિહાસકારને મળ્યો. મેં એમને પૂછ્યું અમારે ત્યાં સત્યમેવ જયતે એ સિદ્ધાંત લખાય છે. ધર્મની કે તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો બાજુએ મૂકો તમે તો ઇતિહાસનું બહુ મનન કર્યું છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કહો કે સત્યનો હંમેશાં જય થાય છે. ટાલમાન થોડી વાર ચૂપ રહ્યા પછી કહે બહુ સરસ પ્રશ્ન પૂછ્યો. સત્ય જીતે છે એ અર્ધસત્ય. સત્ય હંમેશ જય પામતું નથી. પણ સંગઠિત સત્ય જીતે છે. જે સંગઠિત ન હોય તો તે સામાજિક બળ તરીકે અસરકારક થતું નથી. મને યાદ આવ્યું કે શ્રીકૃષ્ણનું આખું જીવન સત્યાનુગામી લોકોને સાથે સંગઠિત રાખવાનું હતું.

પ્ર. કંઈક લોકભારતીની શિક્ષણ વ્યવસ્થા વિશે કહો.

દ. અમે લોકભારતી અને આંબલામાં છાત્રાલયમાં ૭૦૦ - ૮૦૦ છાત્રોને સાત ધોરણ પછી લઈએ છીએ. ભણાવીએ છીએ. તેમાં ૮૦ ટકા ગામડાંના હોય છે. ૨૦ ટકા શહેરના. આ દેશમાં આપણાં પરાજય અને પછાતપણાના મૂળમાં અસામાજિકતા છે. સામાજિકતા વિના નાગરિકતા આવે નહીં. છાત્રાલય તેને સામાજિકતા અને નાગરિકતા શીખવે છે. પણ આ શીખવવાને માટે માધ્યમ ગૃહપતિનો પ્રેમ છે. ઘરથી છૂટાં પડેલાં બાળકો માટે તે મા, માસી, ભાઈ-બહેન, મિત્ર બધું છે. અમે કોઈ માંદું હોય કે કોઈ કથળી ગયું હોય તો કાળજી તો લઈએ પણ કોઈ વાર બાધા પણ રાખીએ. એમને શું ભાવશે, શું નહીં ભાવે તેની દરકાર કરીએ. અલબત્ત સાતમા ધોરણ પહેલાં અમે કોઈને છાત્રાલયમાં લેતા નથી. ત્યાં સુધી તો તે માતાપિતાની જોડે જ રહે. કુટુંબમાં જ રહે. કુટુંબ બધા સદ્‌ગુણોનું ધરુવાડિયું થઈ શકે તેમ છે. એટલે સાતમા ધોરણ પહેલાં અમે કોઈને લેતા નથી.

પ્ર. પણ અહીં શહેરમાં તો બાળકો માબાપ પાસે જ હોય. શાળામાંથી છૂટતાં જ. જોકે હવે તેમના પર અનેક અસરો પડવાની. ત્યાં સામાજિક શ્રમનું શું?

દ. શહેરોમાં પણ મ્યુનિસિપાલિટીએ સાતમા ધોરણ સુધી ફરજિયાત ભણાવવાનું માથે લેવાનું હોય છે. મ્યુનિસિપલ બાગોમાં અનેક પ્રકારનું કામ કરાવાય અને નાના રસ્તાનું બાંધકામ વૃક્ષો ઉછેરવાં, નાટકો કરાવવાં આ બધાંમાં મ્યુનિસિપાલિટીમાં શિક્ષણદૃષ્ટિ હોય તો ઘણું થઈ શકે. મારી પાંચેય ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન બાહ્ય જગત સાથે, સમાજ સાથે મેળ રાખીને અપાય. માત્ર શબ્દથી કે યાદદાસ્તથી નહીં. આપણે બરાબર સમજવું જોઈએ કે શબ્દો તો અમુક અનુભવોના માત્ર સંકેત છે. તો શરૂઆતના શિક્ષણમાં પહેલાં બાળકોને પચે તેવા અનુભવો આપો અને આ શબ્દના સામ્રાજ્યને તોડો. અમે તો કેટલીય વાર મહાશાળાવાળાઓને કહીએ કે મોટા મોટા ઉદ્યોગપતિઓને તમારા અનુભવ કહેવા બોલાવો. તેમનું જ્ઞાન શબ્દનું નથી, પણ વ્યવહારનું હોય છે. આજે તો જે માસ્તરો મૅનેજિંગ સિસ્ટમ શીખવતા હોય તેમણે પાંચ-પચીસ હજારનો વેપાર કે વ્યવહાર કર્યો ન હોય તો ચોપડો તો લખ્યો જ ક્યાંથી હોય, સોદા કર્યા જ ક્યાંથી હોય. એ શબ્દ સિવાય શું શીખવી શકે? આ ઉદ્યોગપતિઓ અને કારખાનાવાળા સ્થળ પર આ વિદ્યાર્થીઓને થોડા કામે લઈ જાય. આવો ઇન્દ્રિયોનો અનુભવ જ્ઞાનનો સંદેશ સુગ્રથિત સામાજિકતા આપે છે. સાત ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ આખા દેશમાં યુનિફૉર્મ હોય. કારણ કે બધામાં આપણે સમાન ભાવે, નાગરિકતાના સંસ્કારોનાં બી રોપવા માગીએ છીએ. આઠમાંથી જે ઉદ્યોગમાં જવું હોય તેમાં જાય. તે કૉમર્સ હોય કે સાયન્સ,

પણ સાથે હ્યુમેનિટીઝમનો અભ્યાસ તો હોવો જ જોઈએ તેને પણ ઈતિહાસ, રાજકારણ, સાહિત્ય અને જરૂરી નાગરિકતાનુ બીજુ શિક્ષણ અપાય તો સમાજ બે ભાગ, ટેક્નિશ્યનો અને માત્ર સાહિત્યના શિક્ષણવાળા એવા ભેદમાથી બચી જાય

પણ આ કોણ સાભળે? કમિશન અને કમિટીઓ ઊભી કરે ખૂબ મહેનત કરી અમારા જેવાઓએ રિપોર્ટ તૈયાર કર્યા હોય તે માળિયા પર ધૂળ ખાય સમય જ નથી રાજરમતમાથી કામ કાઢવામા એટલે સારા માણસોએ અદર આવવાની જરૂર છે આખરે માણસ જ કર્મ નક્કી કરે છે અને એ કર્મ તેની કેળવણી વૈધિક કે અવૈધિક નક્કી કરે છે

પ્ર કોને મત આપવો તે મોટો પ્રશ્ન છે

દ જેને યોગ્ય લાગે તેને

પ્ર ભા જ પ અગે શુ માનો છો?

દ રાજકારણને ધર્મ સાથે ભેળવી દે તે ન ચાલે એક વાર રાષ્ટ્રના નાગરિક થયા એટલે હિંદુ, મુસ્લિમ, શીખ બધા ભેદ મટી ગયા નાગરિક હોવુ તે જ મોટુ મહત્ત્વનુ છે બધાને સરખી જ પૉલિસી લાગુ પાડે ધર્મ પોતાને સર્વજ્ઞ માને છે ત્યા સુધી વિજ્ઞાનનો વિકાસ ન થાય અને વિજ્ઞાન વિના પ્રગતિ પણ ન થાય

પ્ર પણ એક કુટુબમા પણ એકસરખી નીતિ અખત્યાર નથી થતી કેટલીક સ્વતત્રતા તો જુદી જુદી રુચિ વાળા બાળકોને આપવી જોઈએ

દ તમારી વાત સાચી છે પણ એક રુચિવાળાએ બીજા પર કાયદો ઠોકી બેસાડવાનો ન હોય અન્ય રુચિવાળાઓનો પણ આગ્રહ રાખવો મુદ્દે રાજકારણ ધર્મના નામે ન ચાલે કારણ કે ઈશ્વર અગમ્ય છે અને તે અનેક સ્વરૂપે, અનેક રીતે, અનેક માણસો પાસ પ્રગટ થાય છે એટલે આ અગમ્ય બાબતમા ઈજારાશાહી ન ચાલે યુરોપમા પણ જ્યારે ધર્મ અને રાજ્ય છૂટા પડ્યા ત્યારે જ વિજ્ઞાન આગળ વધ્યુ નહીં તો ધર્મ કહે કે પૃથ્વી સપાટ છે એટલે બધાએ કહેવુ સપાટ પછી તે ગેલીલિયો હોય કે કોપરનિકસ કે બીજુ કહે તો સહન કરવુ પડે રેનેસા પછી ક્રાતિકારી પરિવર્તનો આવ્યા અને ધર્મ નહીં પણ નાગરિક કેન્દ્રમા આવ્યો અરે મનુસ્મૃતિ સાચી હોય તો આપણુ શુ ચાલે? તેમા શૂદ્ર વેદ સાભળી જાય તો તેના કાનમા સીસુ રેડી દવાની આજ્ઞા છે આમા નથી ન્યાય, નથી ધર્મ એટલે આપણને શુ સાચુ અને ન્યાયી લાગે તે મહત્ત્વનુ છે આજના દેશ, કાળ અને સજોગો મુજબ આપણે શુ કરવાનુ છે તે સામાજિક મથનથી શોધવાનુ છે વૈકુઠ ઉપર હોય કે ન હોય પણ આપણે અહીં જ સ્થાપવુ છે અહીં સારુ હશે તો ઉપર સારુ જ થવાનુ છે કૃષ્ણે પણ અર્જુનને ઉપદેશ આપતા કેટલીય વાર પૂછ્યુ, ''સાભળે છે ને, ધ્યાન દઈને સાભળે છે ને, તારી શકાનુ નિવારણ કર્યું એમ થયુ હોય તો 'યથેચ્છસિ તથા કુરુ' તને જે યોગ્ય લાગે તેમ કર,'' એમ કહ્યુ

પ્ર આ ફેમિનિસ્ટોના નારીવાદ વિશે તમારે શુ કહેવાનુ છે?

દ એક વાર મે એક ફેમિનિસ્ટ બહેનને કહ્યુ હતુ કે તમારુ ફેમિનિઝમ શુ છે? પ્રેમાનદના સુદામાચરિતમા સુદામાની સ્ત્રીએ સુદામાને જે ઝાટક્યા છે તે જોવા જેવુ છે તે કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ પાસે અક્ષય ધન છે તે તમારા મિત્ર છે અને અહીં તમારા બાળકો ભૂખે મરે છે ત્યારે તમારી ભક્તિ શા કામની? એ પહેલી ફેમિનિસ્ટ હતી

બ્રાહ્મણને ન અડી શકાય.'' થોડી વાર બંનેની સંતાકૂકડી ચાલે છે. આખું દશ્ય ખૂબ જ હૃદયસ્પર્શી છે. માણસ માણસને અડવા માટે તલસી રહ્યો છે ને નડે છે યુગોથી માણસ દ્વારા જ ખડકવામાં આવેલી જડપરંપરા ને એને કારણે એક નિર્દોષ બાળક મૂંઝાય છે.

ગુરુકુળમાં હવે જાણે ત્રણ જ જણ છે -- યમુના, નન્નુ અને પોગા. આખો બ્રાહ્મણસમાજ છે. અન્ય પણ છે પરંતુ એ બધાં જ જાણે કે આ ત્રણેયથી અલગ થઈ ગયાં હોય એમ વર્તે છે -- જીવે છે. એક દશ્ય -- રાતનો સમય. યુમના સાથે નન્નુ સૂઈ ગયો છે. નન્નુને વહાલ કરી એ કહે છે: ''કંઈક સાંભળવું છે. આવ, લે સાંભળ'' કહીને એના પેટ પર માથું મૂકે છે. કાન ત્યાં લે છે... ખુશ થઈ જાય છે યમુના. આ પાપાચાર છે. બધા ધિક્કારે છે. કરુણ અંજામ આવવાનો છે છતાં એ એક નારી છે. એનામાં પાંગરી રહેલું બાળક એનામાં માતૃત્વનો આનંદ ઉછાળે છે એથી એ ખુશ છે. નન્નુ પણ અવાજ સાંભળી ખુશ થાય છે. બે વાર પેટ પર માથું મુકાવે છે ને એને સાડીના પાલવથી ઢાંકી દે છે. જાણે નન્નુ જ એનું બાળક છે ને એને એ પાલવમાં ઢબૂરી દે છે. કરુણાર્દ્ર બનાવી દે એવું આ દશ્ય છે. આ દશ્ય પછી આવતાં દશ્યોની સાથે વારંવાર આ દશ્ય જોડાતું રહે છે એમ એમ ઘેરી કરુણતાથી મન ભરાઈ જાય છે. માસ્ટરજીએ તો કશી જવાબદારી રાખી નથી. બાળકનો નિકાલ કરી દેવાનું જ એણે ધાર્યું છે. આ ઘટના બની એ વખતે પણ એ યમુનાને કહે છે: ''મોટા મંદિરમાં તું જજે... ત્યાં પ્રશ્ન પૂછજે તેથી કશો રસ્તો નીકળશે.'' એ દશ્ય પણ ભારે કરુણ છે. મંદિર, ઘંટારવ, માનવભીડ -- ભીડમાં એક માણસ ધૂણે છે. ચાબુક શરીર પર મારે છે. કંઈક બોલે છે ને ભીડમાં ચોધાર આંસુએ રડતી યમુના છે... જરા દૂર ઊભો છે માસ્ટરજી. એના મોઢા પર એવો ભાવ છે કે, બોલ યમુના! બોલ તારો પ્રશ્ન... આ આખું પ્રતીકાત્મક દશ્ય છે. માણસ પોતાના કર્મની જવાબદારી લેતો નથી ને મંદિર ને ભગવાન ને જડપરંપરા-માનતા વગેરે પર બધું છોડે છે એનાથી શું થાય? આ પ્રશ્ન ત્યાં પડઘાય છે. આ છે માસ્ટરજી. છેવટે એ શૂદ્રોની વસ્તીમાં એને લઈ જાય છે -- બાળકને એ નથી ઇચ્છતો. ગર્ભ પડાવવા ત્યાં લઈ જાય છે. યમુના નન્નુને લઈને ત્યાં જાય છે. ભયંકર દશ્ય છે. માસ્ટરજી ગભરાઈને ભાગી જાય છે. યમુનાની ચીસો વેઠાતી નથી. વસ્તીના એક ઘરમાં એ પડી છે. એની સાથે નન્નુ આવ્યો છે ને એ બહાર બેઠો છે. બાળક ગિરાવી દેવાની ત્રાસજન્ય વિધિ થઈ રહી છે. બારીમાંથી એ જુએ છે. યમુના પડી છે. પેટ ખુલ્લું છે. એક સ્ત્રી પેટ પર કશુંક થાપી રહી છે. યમુનાનો ચહેરો પીડાથી તરડાઈ રહ્યો છે. ચીસો નાખે છે. બંનેને શોધતો શોધતો પોગો આવે છે. હકીકત જાણે છે. વસ્તીનો પુરુષ કહે છે: ''તું શા માટે અહીં આવ્યો છે? જા.'' એ જાય છે એના કાનમાં પેલા પુરુષનું વાક્ય વાગે છે. બ્રાહ્મણો પાપ ધોવા અહીં આવે છે. આંખ આગળ માસ્ટરજી દેખાય છે. એના ચહેરા પર ખુન્નસ ધસી આવે છે. આંખ વેદનાથી વમળાતી રહે છે. પણ એ લાચાર છે. એ દબાયેલો-દટાયેલો પીડિત કરે પણ શું? જતો રહે છે. વસ્તીમાં બેઠો છે. લોકોનું ટોળું છે. દારૂ પિવાય છે ને મરઘાંયુદ્ધ ચાલે છે. કિલકારીઓથી વાતાવરણ ગાજી રહ્યું છે. માટલી મોંએ માંડી પોગો દારૂ પીવે છે. આ બંને દશ્યો વારંવાર દેખાયા કરે છે. બેઉને સામસામે મૂકીને કૅમેરામૅને ઘેરી વાસ્તવિકતા ને એમાંથી રચાતી કરુણતા પ્રગટ કરી છે.

એક બીજું દશ્ય -- ગર્ભ પાડવાની ક્રિયા પતી ગઈ. યમુના થાકી-હારી ગઈ છે. ચલાતું નથી. નન્નુનો ખભો પકડી ચાલે છે. ઝૂંપડી આગળના વૃક્ષ નીચેના પથ્થર પર બેસી પડે છે. નન્નુ ઘરે જવાનું કહે છે પણ ના પાડે છે. એથી એ પોતાના વતનના ગામમાં જઈએ એમ કહે છે. બેઉ વચ્ચે

આવી વાત ચાલે છે. આ બાજુ આચાર્ય ગામમાં આવે છે. ઘટના જાણે છે. આજુ [illegible] આચાર્યનું ઘર. ઘર બહાર પોગો બેઠો છે આચાર્ય પ્રવેશે છે. પોગા એમને પ્રણામ કરે છે કહે છે: ''અમ્માને (યમુનાને) બચાવી ન શક્યો. બધાથી એને બચાવી -- બ્રાહ્મણથી બચાવી ન શક્યો - - માસ્ટરજી... આખી વાત રજૂ થાય છે પણ આચાર્ય નિર્લેપ છે કહે છે: ''શું પિતા? શું પુત્રી?'' શ્લોક બોલે છે... એમની આવી તટસ્થતા જોઈને પોગા ચિત્કાર કરી ઊઠે છે. નથી માનતો હું તમારી આવી વાતોને. તમારા મંત્રોને-શ્લોકોને .. અરે, યમુના તમારી દીકરી છે. કોઈ બાપ દીકરીનો નકાર કરી શકે? આવી વાત કરી શકે પોગાનો અવ્યક્ત આક્રોશ બરાબર પ્રગટ થઈ રહે છે. એ 'એય બ્રાહ્મણ'... 'એય બ્રાહ્મણ' એય બ્રાહ્મણ કહીને પોતાની વેદના રજૂ કરે છે ને સાથે સાથે બ્રાહ્મણ પર-આચાર્ય પર જનોઈવાઢ ઘા કરે છે. વ્યંગ કરે છે. એ શ્લોક પર ને આચાર્યની એવી મોટી મોટી વાતોને જાણે થૂંકી કાઢતો હોય એવો અભિનય કરે છે. આ આખું દશ્ય ખૂબ જ માર્મિક છે. એક બ્રાહ્મણ સામે એક શૂદ્રનો આ અવાજ સ્વયં એક મોટી ઘટના છે. એનું મોટું મહત્ત્વ છે ને આચાર્ય ચૂપ થઈ જાય છે.

આચાર્ય એકલા પડી ગયા છે ગુરુકુળના વિદ્યાર્થીઓ ગયા. સાથીદારો વિચારથી અલગ થઈ ગયા. બ્રાહ્મણોની સભામાં જવાબ આપવાનો છે ઉપાધ્યાય પણ અલગ થઈ ગયા છે. એક સમયે જે ઉપાધ્યાયે આચાર્યને સાથ આપ્યો હતો ને શૂદ્રના ઘરે એ ગયા માટે ટીકા કરી હતી એ ઉપાધ્યાયમાં હવે એ રૂઢિચુસ્તતા રહી નથી. પરંપરાનો એ આદર્શ રહ્યો નથી. એનામાં વિદ્રોહ જાગી પડે છે ને એ વિદ્રોહના મૂળ ઊંડા છે. યમુનાને એણે કહ્યું હતું:''બહેન, કશું બદલાયું નથી. બધું એવું ને એવું છે. તારું સ્મિત પણ એવું જ છે. તારું આવું સ્મિત કાયમ રહો.'' પરંતુ એણે જોઈ છે યમુનાની દશા. એને એ તરછોડે છે પરંતુ અંતે એનું હૃદય ઓગળે છે. અંગ્રેજ શિક્ષણ દ્વારા એ વિચારોથી-આચારોથી બદલાયો છે. માટે જ એનો આક્રોશ આચાર્ય સામે ભભૂકી ઊઠે છે: ''બહુ મોટા મોટા શબ્દો આપણે વાપર્યા. યુગોથી આ કર્યું છે. માણસનો વિચાર ન કર્યો. હવેથી હું તમારી ભાષા નહીં બોલું. હું મને લાગશે એ બોલીશ-કરીશ. પાછી દઈ દઉં છું. તમે આપેલી આ દીક્ષા... માણસાઈ જ્યાં છે -- જેમાં છે એ દીક્ષા હવેથી મારી હશે...'' આ છે એનો વિદ્રોહ. બ્રાહ્મણસભામાં પણ એ યમુનાનો પક્ષ લે છે. જતો રહે છે. પરંતુ આચાર્ય મક્કમ છે એ બ્રાહ્મણસભામાં નિર્ણય જાહેર કરે છે કે યમુનાનું હું 'ઘટશ્રાદ્ધ' કરીશ ને એ કરે છે. અંતિમ દશ્ય છે -- નારાયણને એના પિતા લેવા આવ્યા છે. બુવા કહે છે: ''એ તો શૂદ્રોની વસ્તીમાં દારૂ પીવે છે જા... જાય છે ખેતર પાર કરી જાય છે. પોગા પણ પાછળ પાછળ જાય છે. વસ્તી. એક ઝૂંપડી. અંધારું છે અંદર ને બહાર. બહાર પથ્થર પર નન્નુ અને યમુના બેઠાં છે. યમુનાના ચહેરા પર અકથ્ય વેદના છે. નન્નુને એના પિતા ઢસળી જાય છે. ચીસો પાડતો રહે છે. સન્નાટામાં એ ચીસો તૂટી જાય છે. પાછળ પાછળ દોડે છે પોગા. બીજું દશ્ય છે નદીનું. જળ લહેરાઈ રહ્યાં છે. કિનારા પર આચાર્ય ઊભા છે. હાથમાં કેળનાં પાન પર શ્રાદ્ધનો ખોરાક છે. પ્રાર્થના કરે છે, મંત્રો બોલે છે. કાગડાઓ છસાત કા-કા-કા કરતા ઊડી આવે છે, ખાય છે. વળી દેખાય છે બીજું દશ્ય -- વસ્તી. ઝૂંપડી અંધારું. બહાર બેઠેલી યમુના. આ બાજુ શ્રાદ્ધ થાય છે ને પેલી બાજુ-શૂદ્રોની વસ્તીમાં

નિરાધાર બેઠી છે યમુના ને બીજી બાજુ એ જ નદીના કિનારા પરથી નાવ છૂટી રહી છે -- જઈ રહી છે -- જેમાં નન્નુ નારાયણ અને એના પિતા છે. નન્નુની યમુનાના નામની ચીસો ધીમે ધીમે શાંત થતી જાય છે ને એક ઘેરા સન્નાટામાં-ખામોશીમાં ફિલ્મ પૂર્ણ થાય છે.

❖

'અરુન્ધતી રૉય કો ગુસ્સા ક્યોં આતા હૈ'?

પોખરણના પરમ-આણુધડાકા પરીક્ષણે જગતભરમાં અનેક પડઘા અને પ્રત્યાઘાતો પ્રસરાવી દીધા. જેઓ અગાઉ પરમાણુ-પ્રયોગો કરી ચૂક્યા હતા ને ન્યૂક્લિયર ક્લબના માનવંતા મુખ્ય સભ્યો હતા તેમાંના અમેરિકા-ચીન જેવા રાષ્ટ્રોએ તેમ જ પાછળથી પરમાણુ-અખતરા કરનાર પડોશના દેશ પાકિસ્તાને ભારતના આ ખતરાવાદી અખતરા વિશે જે પ્રતિક્રિયા અને અભિપ્રાયો આપ્યા એની અહીં રજૂઆત વિગતે નથી.

જેઓ બૌદ્ધિક ગણાય, વધુ તો સર્જક સાહિત્યકાર પણ હોય એમના પ્રતિનિધિ લેખે કોઈ એક કળાધર્મી પહેલી વાર આટલી સચોટ શૈલીમાં પોખરણ પ્રયોગ વિરુદ્ધમાં બોલ્યું હોય તો 'ગૉડ ઑફ સ્મૉલ થિંગ્ઝ' નવલકથા માટે પ્રખ્યાત બૂકર પ્રાઇઝ પ્રાપ્ત કરનાર અરુન્ધતી રૉય છે. અરુન્ધતી રૉય નથી રાજકારણી, નથી કોઈ પક્ષીય વિચારસરણીકાર, નથી ધાર્મિક-કોમવાદી તત્ત્વોની ઝંડાધારી નારી. કહેવાય તો અબળા, પણ વાણીવિચાર સ્વાતંત્ર્યની બાબતે સફળ પ્રબળા છે. તેણે જેમ અમેરિકા, પાકિસ્તાન-ચીન કોઈની સાડાબારી રાખી નહીં તેમ જ કૉંગ્રેસ કે ભારતીય જનતા પક્ષની સ્પૃહા પણ સેવી નથી. શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધી તો ઠીક પણ ભા.જ.પા. વડાપ્રધાન અટલબિહારી બાજપાઈને પણ આડા હાથે લીધા છે. એક જાગ્રત વિશ્વનાગરિક તરીકે સમસ્ત માનવજાતિ માટે આવા આણુ-પરમાણુ અખતરાઓ જગતનાં જીવતાં પ્રાણીમાત્ર માટે કેટલા ખતરનાક-ખૂની નીવડે એનો નગ્ન ચિત્રમય ચિતાર પોતાની બળુકી ભાષામાં તેજાબી લેખિનીથી આપ્યો છે. નેતાઓ તો ઠીક પણ કોઈ પ્રખર બુદ્ધિજીવી પણ પોખરણ પ્રયોગના બચાવમાં અરુન્ધતીનો એની રીતેભાતે ઉત્તર કદાચ નહીં આપી શકે.

૩જી ઑગસ્ટના 'આઉટલૂક'માં ઘણો લાંબો અરુન્ધતી લેખ પ્રકાશિત થયો એ પછી વૈચારિક વિશ્વમાં એના એવા પ્રતિનાદ ઊઠ્યા કે 'ફ્રન્ટલાઈન' રાષ્ટ્રીય સામયિકે પંદરમી ઑગસ્ટના આગલા જ દિવસે ઉપરનો લેખ ફરીથી છાપ્યો. આ લેખે અરુન્ધતીને એની નવલકથા કરતાં પણ ભારતભરમાં અધિક ચર્ચાપાત્ર સન્માન બક્ષી દીધું. રૉયને ગૉડ ઑફ સ્મૉલ થિંગ્ઝ નહીં, 'વુમન ઑફ ગ્રેટ થિંગ્ઝ' બનાવી મૂકી!

અંગ્રેજીમાં મૂળ લેખ હોવાથી એના પઠનનો જાયકો ઓર છે. એની ચોટ હૈયા પર અનુભવવાનીયે મજા છે. ટૂંકો અનુવાદ દૂધમાં પાણી ભેળવ્યા જેવો લાગે તોયે 'ના મામા કરતાં કહેણો મામો' સારો. રૉયના રોષના-પુણ્યપ્રકોપના થોડાં રંગ-છાંટણાં શાં અવતરણો સટીક - અહીં રજૂ કરું છું.

અરુન્ધતીના લેખનું મથાળું આકર્ષક છે: 'ધ ઍન્ડ ઑફ ઈમેજિનેશન'. પોખરણ પ્રયોગ કરી રતે એક સર્જકની, વિશ્વની અને ભારત-પાકિસ્તાન જેવા દેશોની કલ્પનાશક્તિનું સાવ દેવાળું ફૂક્યું. આ સ્થૂળ અર્થ છે પણ ગર્ભિતાર્થો બીજા પણ છે.

જગત-નાગરિક તરીકેની નિનબત લખિકાએ આ વિધાનમા રમતી મેલી છે

'હુ અહીં મારી જાતને એક આઝાદ, હરતાફરતા રિપબ્લિક પ્રજાનત્તાક લેખે જાહેર કરુ છુ હુ ધરતીની નાગરિકા છુ મારો કોઈ એક પ્રદેશ નથી મારો કોઈ ધ્વજ નથી. હુ એક નારી છુ, પાગ મારે હિજડાઓ વિરુદ્ધ કશુ કહેવુ નથી મારી નીતિઓ સીધીસાદી છે કોઈ પાગ જાતની અણુતધિબધી પ્રસારાગ કે પરમાણુપ્રયોગપત્ર પર સહી આપવા હુ આતુર છુ

ધડાકાનુ જાણતા જ અત કરાણ કકળી ઊઠ્યાનો અરુન્ધતી સહજ ઉદ્ગાર મારુ (આતર) જગત નાશ પામ્યુ એના વિનાશનો ખરખરો કરવા આ લખુ છુ '

ભારતે અખતરો કરી જનતાને જાણ કરી હતી આ શબ્દોમા 'રણ હલબલી પડ્યુ'!

પાકિસ્તાને પ્રયોગ કરી વળતો જવાબ દીધો 'પૂરો પર્વત સફેદ થઈ ગયો'!

જો પરમાણુ જગ, આ દશ કે ચીન-પાકિસ્તાન દ્વારા પાગ છેડાઈ જાય તો? તો, લેખિકા કહે છે

'આપણા દુશ્મનો ચીન કે પાકિસ્તાન નહી પણ પૃથ્વી પોતે જ (દુશ્મન) બની રહેશે મૂળ તત્ત્વો આકાશ, હવા, જમીન, જળ, વાયુ આપણા સૌ સામે પડશે એ તમામનો કોપકહર ભયકર પુરવાર થશે

આપાણા શહેરો અને જગલો, ખેતરો અને ગામડા દિવસો સુધી બળ્યા કરશે હવા-વાયુ આગને ફેલાવતા રહેવાના. બધુ રાખ થઈ જશે અને અગ્નિ હોલવાઈ જશે પછી ધુમાડો આકાશે પહોંચીને સૂરજને જ ઢાંકી દેશે સમગ્ર પૃથ્વી ગાઢ અધારાને ઓઢી પડશે દિવસ નહી હોય પછી જામશે એક અનત રાત થીજી જવાની છેલ્લી સપાટીએ તાપમાનો પડી જશે પાણી ઝેરી બગડમા પલોટાશે રેડિયો એક્ટિવની વર્ષા થતા ભોયમા ઊતરી પડી પાતાળ પાણીને વિષમય બનાવશે ધાણી બધી જીવત વસ્તુઓ, પ્રાણીઓ, વનસ્પતિ-વિશ્વ, જળચર ભૂચર જનાવરો મરી જશે માત્ર ઉદરો અને વદાઓ ઊછરતા રહી વસ્તી વધારો કરવાના અને થોડુ ખાવા જેવુ જે હશે એને ઊગરી ગયેલા માણસો સાથે આરોગવા હરીફાઈ કરવાના

ત્યારે આપાણે શુ કરીશુ - જે જીવતા બચ્યા તે તમામ? બળેલાઝળેલા, આધળા, ટાલિયા અને માદા એવા સૌ આપણા જ કેન્સરગ્રસ્ત સતાનોને હાથમા ઊચકી આપાણે કયા જઈશુ? શુ ખાઈશુ? શુ પીશુ? કઈ હવાને શ્વાસમા લઈશુ?'

જેને 'ન્યૂક્લિયર વિન્ટર' ખતમ કરનારો પરમાણુ શિયાળો કહેવામા આવે છે એની અસરો ઉપર - વાર્ણવી ત્યારે શુ કરવાનુ? - એના જવાબમા આપણી ભાભા સસ્થાના સ્વાસ્થ્ય વડા તો આટલુ જ કહેશે, 'આયોડિનની ગોળીઓ લો, ઘર અદર જ રહો, સઘરેલુ શુદ્ધ જળ અને ખોરાક વાપરો - દૂધ છોડીને ભૂલકાઓને પાઉડર મિલ્ક જ આપવુ જે લોક 'ડેન્જર ઝોન'મા આવ્યા હોય તેમણે તરતોતરત ભોયતળિયે અથવા બને તો ભોયરા ભેગા થઈ જવુ'

આવી સલાહો આપનારા વિશે અરુન્ધતી ઉગ્ર થઈ લખે છે પાગલપણાની આ કક્ષા (સલાહસૂચનો) અગે તમે શુ કરી શકવાના? એક એવા પાગલખાનામા ફસાઈ પડ્યા હોય જ્યાના ડૉક્ટરો પણ ભયાવહ અસ્થિરતાના શિકાર હોય ત્યા શુ કરી શકો?

'ડેટરન્સ' - પ્રતિબધનની લોભામણી વાતો જવા દો 'ઘાના, અભેદ્ય પરદા જેવા અજ્ઞાન અને અભાગતાના પરદા જે બે દેશો પર છવાયા હોય ત્યા સ્વૈચ્છિક પ્રતિબધનો મુદ્દો કામ નહી આપે '

અહી કરારો વિચાર-પ્રહાર વીએચપી માટે લેખિકાએ કોનમા લગાવ્યો છે .

(જુઓને વીએચપી, રેડિયો ઍક્ટિવ રેતી પોખરણ રણમાંથી લાવી પ્રસાદરૂપે વહેંચવા માગતો હતો. એક ઓર કૅન્સર યાત્રા?)

હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાન પાસે પરમાણુ બૉમ્બ આવી ગયા પછી તેને માટેનું સંપૂર્ણ સકારણ સમર્થન બંને દેશો પાસે છે. હવે ઇઝરાયેલ, ઈરાન, ઈરાક, સાઉદી અરેબિયા, નોર્વે, નેપાળ, ડેન્માર્ક, શ્રીલંકા, સિંગાપુર, અફઘાનિસ્તાન, ઉઝબેકિસ્તાન પણ પોતાની સરહદો અને માન્યતાઓના કારણે બૉમ્બ બનાવવાના ચાળે ચઢી શકે.

ટૂંકમાં, પ્રલયના પંથે, કયામતની રાહે જવાનું ગોઠવાય તો પછી, 'આપણે મરી જવાના ડર કરતાં જીવતા રહેવાના ડર'નો ભયંકર મુકાબલો કરવો પડશે.

પોખરણ-ધડાકાને 'આત્મસંમાનનો વિસ્ફોટ', 'પુનરૂત્થાનનો પથ', 'સ્વાભિમાનની ક્ષણ' માનનારાઓ દીવાનખાનામાં અને સુવાના ખંડોમાં આની ચર્ચા કરતા રહ્યા ત્યાં શિવસેનાના શ્રી ઠાકરે બોલ્યા, 'આપણે તે પુરવાર કરી દેખાડ્યું છે કે આપણે હવે હિજડાઓ રહ્યા નથી.' (રૉયે વકીલની તીખાશથી ફરી કૌંસમાં પ્રશ્નનો મમરો મૂક્યો છે: 'કોણે એવું કહ્યું છે કે આપણે હિજડા હતા?!)

કોઈ અનોખી શક્તિથી મહાત્મા ગાંધીએ એક જાદુઈ ચિરાગ ઘસી રામ-રહીમને એકત્ર એકસૂત્રે બાંધી અંગ્રેજ હકૂમતને હાંકી. તો બીજા ઈન્દિરા ગાંધીએ શું કર્યું?' એક (બાટલી બહાર કાઢ્યો હોય તેવો એક જેનિ) દૈત્યને રાજ્યનો કાયમનો મહેમાન બનાવી આપ્યો.' (યાદ કરો ૧૯૭૪નો ડિસેમ્બર જ્યારે ઈંદિરા ગાંધીએ કે. સી. પંત અને હોમી શેઠના વગેરે સાથે પોખરણ પ્રદેશની પ્રથમ ધડાકો કરી - મુલાકાત લીધેલી...મહાત્મા ગાંધીના નહીં, પણ જેમને તેમણે 'દુર્ગામાતા' તરીકે ઓળખાવેલાં તે ઈંદિરા ગાંધીના પગલે ચાલી બીજેપી અને વડાપ્રધાન બાજપેઈએ ૧૯૯૮ના મેની ૨૦મી તારીખે બીજો પરમાણુ ભડાકો કર્યો.)

વર્તમાન વડાપ્રધાનના 'રોલ' વિશે રૉય શું માને છે?

'આપણે જે જે વસ્તુઓને (દિલેજાનથી) ચાહતા હોઈએ એને પલકારામાં જ ખાખ કરી કાઢવા માટે જેમના આંગળાં ન્યૂક્લિયરબટન પર હોય એવા વડા પ્રધાન તે કોણ છે?

ન્યૂક્લિયર બૉમ્બ તો તદ્દન બિનલોકશાહી, બિન-રાષ્ટ્રીય, બિન-માનુષી એવું એક ચરમ અનિષ્ટ છે જે મનુષ્યે આ પ્રથમ વાર સર્જ્યું છે.'

બૉમ્બ સાથે અને તે પૂર્વે બાબરી મસ્જિદની બાબતે રૉય કૉંગ્રેસ અને ભારતીય જનતા પક્ષ ઊભયને જવાબદાર લેખે છે:

'બાબરી મસ્જિદનું પતન અને બૉમ્બ-સર્જન-સંદર્ભે કૉંગ્રેસે બીજ રોપ્યાં, પાક પર નજર રાખી, બાદમાં બીજેપીએ આવીને બિહામણો પાક લણી લીધો.'

આવી લાગણી કેવી વિકરાળ છે તે પેલાં નામ પણ વાંચી ના શકતાં લાખ્ખો કરોડો અભાગ ભોળા આદિવાસીઓને સરકાર સમજાવવા જવાની છે? ગાંધી જેમને છેલ્લા માણસો ગણતા તે ગિરિ-ગ્રામ-વનજનોને ન્યૂક્લિયર વિન્ટરની સમજૂતિ આપવા વિરોધપક્ષો પણ એરકંડિશંડ ખંડો મેલી પહોંચવાના ક્યારેય?

બીજેપી-વાળા તો એમ પણ ઠસાવે કે વેદોમાં પણ બૉમ્બના ઉલ્લેખ આવે છે. અરુન્ધતી એ લાગે વાગે એવા પ્રભાવથી કહેવું છે કે 'વેદોમાં ગહન ઊતરી જશો તો ત્યાં કોક-કોકોકોલા - પણ

મળી આવશે સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોની મહત્તા આમા જ છે તમારે જેવુ જોઈતુ હોય તેવુ તમામ એમાથી જડી આવશે!'

અતે, સ્વદેશીવાદનો રાજકીય લાભ ખાટવા માગતા ઓને ઝડા ધારકોને લેખિકાએ જડબાતોડ સૂચનો કર્યાં છે ક્રિકેટ પરદેશી રમત છે તે આજથી જ બધ કરવી ખોખો-કબ્બડી જેવી સ્વદેશી રમતો શરૂ કરાવો મૅક્સિકોના મરચા, પેરુના ટમેટા, બોલિવિયાના બટાકા, મોરોક્કોની કૉફી, ચીનની દાલ-ચીની (તજ)ની આયાતો રદ કરી દો વિદેશી દવાઓ અને પરદેશના ઑપરેશન ન મશીનોનો બહિષ્કાર કરો ટેલિફોન અને મોબાઈલ ફોન, કૉમ્પ્યૂટર, પેજર બધાને હિંદી મહાસાગરમા પધરાવી, અગ્રેજિયતના અવશેષ સમી તારસેવા અને ટપાલ-ટ્રેનને વદાય કરી દો

-રાધેશ્યામ શર્મા

❖

માણસ નામે મોતી

રમેશ ર દવે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે આબુ પર્વત ઉપર યોજેલી, સાહિત્યના ઇતિહાસના લેખન અગેની કાર્યશાળાના છેલ્લા દિવસે સવારે અમદાવાદ પાછા જવા માટે મહાવીર ટ્રાવેલ એજન્સીમા તપાસ કરી તો જવાબ મળ્યો કે જે અમદાવાદથી આજે સવારે ઊપડેલો લકઝરી કૉચ આબુ પહોચશે તો તે બપોરે અમદાવાદ જવા ઊપડશે આ અમારુ કાર્ડ લો અને બાર વાગ્યા પછી ફોન કરજો, જે સ્થિતિ હશે તે કહીશુ આવ્યા જ છીએ તો બીજી બે એજન્સીને પણ પૂછી જાઈએ વાત કરી તો ત્રીજી એજન્સીએ સાચો જવાબ આપ્યો ઉત્તર ગુજરાતમા ભારે વરસાદ છે અને વાહનવ્યવહાર સાવ ખોરવાઈ ગયો છે એટલે અહીંથી અમદાવાદની સીધી બસ તો નહી જ મળે! થયુ, એક વાત અકે!

બપોરે આબુ પર્વત-આબુ રોડ વચ્ચેની, સ્થાનિક વાહનવ્યવહારની બસમા નીચે ઊતર્યા પણ આબુ રોડના બસસ્ટૅન્ડ પર પણ પેલો જ જવાબ મળ્યો ઉપરથી આવે અને આગળ જાય એ જ બસમા અમદાવાદ જઈ શકાય, અહીંથી તો અમદાવાદ-ગુજરાતની બધી બસો રદ કરી છે ડેપો મૅનેજરને પણ પેલા ટ્રાવેલ એજન્ટની જેમ જ જબરી ગાળ દીધી મનોમન ઘેરાયેલુ મન બીજુ કરે પણ શુ? જોકે, બપોરે જે માણસને ગાળ દીધી હતી એ જ માણસના ડહાપણને રાતે બાર વાગ્યે દાદ દેવાની હતી એ કોણ ભોંજિયોભાઈ જાણતો હતો?

આ હાલતમા પણ એક ખાનગી બસ-સર્વિસની લક્ઝરી ઊપડતી હતી એ મરદારજી સાથે લગીર લડી ઝઘડીને, લગીર એની દાઢીમા હાથ ઘાલીને પાચ-છ સીટ માડ મેળવી અને એમા યશવન્ત શુક્લ, વિનોદ અધ્વર્યુ, નિલામ પટેલિયા, ઉષા ઉપાધ્યાય અને લાલજી મકવાણાને, ભારે ભીડમા ધક્કામુક્કી કરીને અને ઊપડતી બસની આડા ઊભા રહીને અદર ધકેલ્યા યશવન્તભાઈને ત્રણ ડિગ્રી તાવ પણ કણસાટ જરાય નહી એમને અદર ધકેલતા હાથ-મન પાછા પડતા હતા પણ એ સિવાય છૂટકો જ ન હતો મનમા ધરપત એ હતી કે આવી આવી ભીડમાય એ તાવ વધે એ પહેલા એટલે કે સાજના છ-સાત વાગ્યે ઘરભેગા તો થઈ જશે!

છેલ્લે અમે, સ્વેચ્છાએ પોતાની જાતને છેવાડે મૂકનારા સાત જણ હર્ષદ ત્રિવેદી, અશોક પટેલ, કનુ ખડદિયા, સદ્ગત જોસેફ પરમાર, કીર્તિદા જોશી, પારુલ રાઠોડ અને આ શબ્દોનો લેખક -

બચ્યાં હતાં! આમતેમ તપાસ કરતાં હર્ષદે તારણ કાઢ્યું કે અમદાવાદની સીધી તો કોઈ બસ: દેશી કે લક્ઝરી: મળવાની નથી. એટલે સળંગ મુસાફરીને બદલે કટકે કટકે પ્રવાસ કરીને અમદાવાદ નજીક પહોંચી જવામાં ડહાપણ છે. એની સલાહ સાચી માનીને એને અખતિયાર આપ્યો: તું લઈ જાય તેમ ને તે કિંમતે અમદાવાદ પહોંચાડ ભાઈ! આવી ઘેરાયેલી મનોદશામાંય મન ગઝલના શેરના ગાલગાગામાં પડ્યું હતું.

તું જ હોડી, તું હલેસાં, નાખુદા પણ તું જ છે,
હું કશું નહીં પણ પ્રવાસી છેક પારાવારનો!

પણ આ બાજુ ગાલગાગા મારું પૂરું થયું ને બીજી બાજુ હર્ષદની વહીવટી કુશળતાએ કરીને અમારી નજર સામે શંકરસિંહજીની સરકાર સમી ટનાટન-ફાંકડી જીપ નંબર આરટીસી-૩૩૬૬ ખડી હતી! ડ્રાઈવર-સીટની બાજુમાં રાજસ્થાની તાજાં વરઘોડિયાં સિવાય બીજા કોઈ પેસેન્જર લેવાના હતા નહીં એટલે અમે ચપોચપ ચડ્યા ને જીપ વરસાદી હવાને ચીરતી ચાલી નીકળી અંબાજીના માર્ગે! ઉતાર-ચઢાવથી વોમિટિંગની બીક ન લાગતી હોય તો આ માર્ગ બહુ મઝાનો છે! બંને બાજુ ઘેરાં લીલાં પલાશવૃક્ષો, એના મોસાળ સમી પહાડીઓ અને એની વચ્ચે સર્પ શો લસરતો ડામર રસ્તો વળાંકભર્યો!

અંબાજીના એસ.ટી. ડેપોના કંટ્રોલરને પૂછ્યું તો કહે: અહીંથી હિંમતનગર-ખેડબ્રહ્મા પહોંચો એ જ ઈલાજ છે. જુઓ, સામે જ હિંમતનગરની બસ મુકાય છે, પહોંચો જલદી. ગોઠવાયાં. નાસ્તો લેવા જવાનો વિચાર કરીએ ત્યાં તો કંડક્ટરે ઘંટડી વગાડી ને મારી મૂકી બસ, કે આવે હિંમતનગર ઢૂંકડું! બપોરના ચાર ચાડા ચાર થયા હશે. હિંમતનગર પહોંચતાં સાંજ. પણ ભાગ્ય અહીં સુધી તો ઢળતા પડછાયા સમું અમારી સાથે હતું! સામે જ ઊભી હતી વાયા ચિલોડા-ગાંધીનગર અમદાવાદની બસ! ખુદાની આ કુદરતને કરવા સલામ કરવાની એ ક્ષણે સૂરજ દૂર ટેકરીઓની પાછળ ડૂબી જતાં પહેલાં જાણે આવજો કરી રહ્યો હતો. બધાં ગેલમાં હતાં, ઈડરિયો ગઢ જાણેં જીત્યાં હતાં! હર્ષદને આવી ક્ષણોમાં ખરું સૂઝી આવે છે, કહે: જોસેફભાઈના ચહેરે જુઓ, એમના આ આનંદ કને પેલા લીલાવતી-કલાવતીવાળા વણિકને, એનું તોફાનમાં સપડાઈ ગયેલું વહાણ સમુંસૂતરું બંદરે લાંગર્યું હશે ત્યારે અનુભવાયો હશે એ આનંદ પાણી ભરે એમ છે ને! ગંભીર પ્રકૃતિના જોસેફ પણ હસી પડ્યા.

પ્રાંતિજ ચોકડીએ પહોંચીને બસ ઊભી રહી. રસ્તા પર દોઢબે ગામનું માણસ. લોકો જ લોકો ને એની પાછળ તબકતાં પાણી જ પાણી. શું થયું તો કહે: ‘‘આગળ રસ્તો નથી. તો પછી? મતમતાંતર પાણી જેવાં જ અઢળક હતાં. બધાં એમ જ ઇચ્છે કે અમે ચીંધીએ છીએ એ જ સૌથી વધુ સલામત અને સરળ-ટૂંકો રૂટ છે જે તમને સીધા સ્વર્ગમાં જ પહોંચાડી દેશે! પણ અમારા ડ્રાઈવર-કંડક્ટર કંટાળ્યા વિના પુરુષાર્થ કરીને નસીબને અજમાવનારા હતા. નક્કી કર્યું કે સૌથી પહેલાં ટૂંકો, પછી એનાથી વધુ લાંબો ને છેલ્લે તલોદવાળો સૌથી લાંબો રસ્તો લેવો. બેય જણા ઉત્તર ગુજરાતના ને વર્ષોથી એસ.ટી.માં એટલે ચપ્પા ચપ્પા જમીન પગતળે, સોરી પૈડાંતળે કરેલી! નીકળી પડ્યા પણ પોણા કલાકમાં તો પહેલાં બે ટૂંકા રૂટ અજમાવીને પ્રાંતિજ ચોકડી પાછા, હીરાની જેમ ઘોઘે જઈ આવીને. ધીમે ધીમે સૌને ખ્યાલ આવી ગયો કે આ કડક-મીઠી ચા બધાં દેખાતાં, પૂરનાં પાણીએ અમને ઘેરી લીધાં છે! સૌને પાણી-પેશાબ ને

ના નાનાની પદર મિનિટ આપીને બસ મારી મૂકી તલોદ તરફ!

આવુ આવુ કરનારી આફતે નોને મૂગા કરી દીધા હતા ગાધીનગર થઈને અમદાવાદ પહોચનારી અમારી બસમાના ગાધીનગરના ઉતારુઓએ ઊતરવુ હોય તો અતગિયાળ ઊતરવાની જગ્યા આવી બસની હેડ લાઈટમા નજર પહોચ ત્યા સુધી બસ પાણી જ પાણી દેખાતા હતા બસ ઊભી રહી એક ખડતલ દેહાતી જોડુ ઊતરીને ચાલતુ થયુ બીજા કોઈની હિમત ન ચાલી ડ્રાઇવરે એમને ધરપત આપી કઈ નહીં હુ બસને જરાક ફેરમા લઈને ગાધીનગરથી થોડે દૂર જ તમને ઉતારીશ એની વાત સાભળીને અમદાવાદના ઉતારુઓ અકળાયા એક પ્રૌઢ કાકા તો બોલી પડ્યા એના બે, એમને ઉતારવા જાય તો અમોને તુ ડુબાડવાનો, આ પોગી નો માગ બેના વધે જ જાય છે!'' બસ, પછી તો હોહા ને દેકારો આવી પળે તરેહવારની મનુષ્યપ્રકૃતિનુ મનોરજક પ્રદર્શન યોજાઈ જતુ હોય છે તેમ જ થયુ! ગાધીનગર વિરુદ્ધ અમદાવાદ બેટલ ઓફ ફ્રી બસ આગળી ઉપરતળે થઈ ગઈ હર્ષદ અને અશોકે ગાધીનગર જવાનુ હતુ એમાગે જરા વિનતે ગાધીનગરની તરફેણ કરી તો એક માજી તાડુક્યા 'દિયોર તમોને હાલહાલ ગાંધીનગર ચમનુ ભળાય છ?' એમની સરદારી નીચે અમદાવાદ જૂથ પાછુ ઊકળ્યુ એક લબરમૂછિયો જુવાન તો હર્ષદનો હાથ પકડવા ઊભો થઈ ગયો આ સ્થિતિમા અશોક ઝાલ્યો ન રહે પાગ એને વારીને કનુ ૫. દિયાએ નિગતે ઊભા થઈને એક્ટિવિસ્ટની અદાથી, 'આ ગાધીનગરવાળા ભાઈઓએ પણ ભાડુ ભર્યું છે અને માનવતાની દષ્ટિએ પણ આ સ્થિતિમા એમને આપણે નોએ જરા ખમી ખાઈને ગાધીનગરની વધુ ને વધુ નજીકની જગ્યાએ ઉતારવા જોઈએ એવુ ગળા કોઠે નમજાવ્યુ એની ઊચી કદ કાઠી અને ભરાવદાર કાળી ભિનાગ દાઢી જોઈને પેલા જુવાન જાગનો પારો ડાઉન થયો કનુની વાત ચાલતી હતી ત્યારે માગથી અડધા ઊભા થઈ જવાયેલુ પાગ અશોકે મને રિઝર્વ ફોર્સ તરીકે બેસાડી દીધેલો મઝાની વાત તો પછી થયેલી પહેરવેશ પરથી એક સૌરાષ્ટ્રના અમરેલી પથકના પટેલ જાગાતા દાદાએ એમની, નર્દેદ આદીની, ધારી ગળી કરેલી, વળ દઈને બાધેલી પાઘડી ખોળામા મૂકી કરકાજરા વાળવાળુ માથુ ખજવાળતા ધીમા અવાજે પૂછ્યુ ''આમ ગનાતે કેવા? હુ એમની સામે સહેજ પહોળી આખે જોઈ રહ્યો આ૫ જરા મોટી લાગી હશે કે કેમ પાગ સહેજ ભિમાણુ ખનિયાણુ હની દઈને એમાડે ઉમેર્યું 'કાય નૈ, કાય નૈ આ તો મને એમ કે તમે તાય દાઢીવાળાવ ઓ તે તુરક તા નથી ને?'

અત ગાધીનગર મિત્રોએ ઊતરવાની જગ્યા આવી બસ ઊભી રહી ડ્રાઈવરે કહ્યુ એમ બધા એકસાથે ઊતરી ન પડશો પહેલા બે જાગ એકબીજાના હાથ પકડીને ઊતરો ને બસના દરવાજાનો દાડો પકડી રાખીને પાણીનુ તાણ કેટલુ છે એ જોજો, પછી ઊતરવા જેવુ લાગે તો જ ઊતરજો' એમની સલાહ માનીને અશોક અને બીજા એક લોઠકો જુવાન નીચે ઊતર્યા પાગ પાણીનુ જોર જબરુ હતુ ચાલી શકાય એમ ન હતુ અમને ડ્રાઈવરે પાછા બોલાવીને કહ્યુ એવુ જોખમ શુ કામ લ્યો છો? અમદાવાદ સેન્ટ્રીથી તમને ગાધીનગરની બસ ક્યા નથી મળતી? પેલા બેય પાછા આવ્યા ને પાછી બસ પાણી કાપની આગળ

દહેગામ બસ પાછી ઊભી રહી પોલીસે આવીને કહ્યુ કોઈ વાહન આગળ નહીં જાય મનાઈ છે! બધા નીચે ઊતર્યા વાતાવરણમા અકળામણ હતી બધાને ઘર વળગ્યુ હતુ એક આઠ દસ જણાની પાર્ટીએ તો ટ્રેન પકડવી હતી એટલે એમને તો કાલુપુર સ્ટેશન જ દેખાતુ હતુ પાગ

પોલીસ મક્કમ હતી. એક જબરી મૂછોવાળા જાડિયા કૉન્સ્ટેબલે તો પહેલાં પોતાની પીંડીએ અને પછી બસના મડગાર્ડ ઉપર એમની નેતરની જાડી લાકડી ફટકારીને કહી દીધું: 'કોણ મરવાના થિયા છે? હમણાં બધાંને લાઇનસર કરી દઉં છું! ચલ એય, તારી ગાડી પાછી લે!'

બસ, પહેલો અંક પૂરો. પરદો પડી ગયો. કંડક્ટરે પણ કહી દીધું: 'બસ અહીંથી આગળ નહીં જાય. જેમને ખાવું-પીવું હોય એ ખાઈપી લો, વારાફરતી અને બધાં પોતાનો સરસામાન સંભાળજો, પાછા કહેતાં નહીં કે કીધું ન હતું!'

સામે જ આઇસક્રીમ પાર્લર, પાનનો ગલ્લો, ચાની લારી અને એસ.ટી.ડી. બૂથનું ઝૂમખું હતું. બધા ઉતારુ સૌ પહેલાં પાર્લર ઉપર, પછી પાનપટ્ટી ને છેલ્લે ઘરે ફોન રણકાવવા માંડ્યાં. આઇસ્ક્રીમવાળાએ બહુયે કહ્યું: મારી પાસે પાંચ બસના પૅસેન્જર ધરાય એટલું છે, બધાંને જે જોઈતું હશે એ આપીશ એક પૈસોય વધારે નહીં લઉં પણ મને કામ સૂઝે એમ તો... પણ એનું સાંભળે કોણ? પણ એણે બધાંને કામે લગાડી ધીરજથી ધમાલ પતાવી. અમારી મંડળી આઘે ઊભા આ બધી તાસીરો ને તમાશો જોતી હતી. કીર્તિદાને યાદ આવ્યું કે બધાં અહીં નીચે છીએ ને ત્યાં સામાન તો... જોસેફભાઈએ કહ્યું: મારે કંઈ ખાવું નથી; હું બસમાં બેઠો છું. તમે નિરાંતે નાસ્તો કરીને આવો. પણ પારુલે કહ્યું: અમે આવશું ત્યારે તમારે માટે આઇસ્ક્રીમ લઈ આવીશું. એ તો તમારે ખાવો જ પડશે.

સામે ભીડ ઘટી હતી. લોકોએ ઘેર ફોન કરી કરીને, દહેગામ રાત રોકાવું પડ્યું છે, ચિંતા કરશો નહીં, સવારે પાણી ઊતરે પછી અમદાવાદ પહોંચીશું - એવા સંદેશા દઈ દીધા હતા. નાસ્તો કરીને પરવાર્યા પછી આસપાસ જોવાની ફુરસદ મળી. ઠંડો વરસાદી પવન વાતો હતો ને દૂર સુધી અંધકાર સિવાય કંઈ ભળાતું ન હતું. જગ્યા ઊંચાણવાળી હતી એટલે અમે બેઠાં હતાં ત્યાં પાણી ન હતું બાકી તો ત્રિભુવન વ્યાસની 'મહાસાગર' રચનામાં વર્ણવાયું છે એમ, પોણી દુનિયા ઉપર જેનાં પાણી રેલમછેલ' એવો મહાસાગર જ ઘૂઘવતો હતો. અમે આમતેમ લટાર મારીને હવાખોરી કરતાં હતાં એવામાં સામેથી આઇસ્ક્રીમ પાર્લરવાળા ભાઈએ હાક પાડી: ''હું દુકાન વધાવું છું, કોઈને કંઈ લેવું-કરવું નથી ને? અને રાતે નાનાં છોકરાંને પાવા માટે દૂધ ગરમ કરવું હોય તો જગાડજો; અહીં ઓટલે જ પલંગ ઉપર સૂતો છું.'' માણસ મૂળે જ પાણીદાર. નહીં તો આવા કપરા સમયમાં વસ્તુ ભલેને મામૂલી બિસ્કિટનું પડીકું જ કેમ ન હોય? ચાર-પાંચગણા ભાવે જ વેચાય. પણ આ ભૈલાએ તો છાપેલા ભાવે જ બધું વેચ્યું ને બધાંયે ધરાઈને ખાધું ત્યાં સુધી મલકાતે મોઢે ખડે પગે ઊભા રહ્યા!

કેટલાંક પેટપૂજા પત્યા પછી બસમાં બેસીને તડાકા મારતાં હતાં તો કેટલાંક ઝોલે ચઢ્યાં હતાં. અમે પણ, બસમાં બેઠાં વાતો કરીશું -- ઊંઘ તો આવે એમ જ ક્યાં હતી? -- એમ માનીને અંદર ગયાં પણ બહારની ઠંડી; તાજી, વરસાદ-ધોયેલી હવાના સુખદ અનુભવ પછી બસનું વાતાવરણ નર્યું દમઘોટું લાગ્યું એટલે તરત નીચે ઊતરીને રોડ ઉપર જ, આમતેમ કાંકરા હટાવી અડ્ડો જમાવ્યો.

વાતો ચાલી. પૂર્વે થયેલા આવા વિરલ અનુભવોની પોતપોતાની મજૂસ સૌએ ખોલી. ખાસ તો આવી કપરી વેળામાં મહોરી ઊઠતી માનવતા અને ક્વચિત્ છતી થઈ જતી પશુપ્રકૃતિની વાતોએ પાંખો ફફડાવી. એટલામાં બે ભાઈઓએ ચાવીનો મોટો ઝૂડો, ખણખણાવતા કહ્યું: ''ચાલો, અમારી સાથે, નિશાળ ખોલી દઈએ છીએ.''

હું એમની સામે જોઈ રહ્યો.

''હા, હા. તમને જ કહું છું. અંદર, બસમાં કહ્યું તો એમણે તમારી પાસે મોકલ્યા. અમારા ગામમાં તમે આમ પાદરે રસ્તા ઉપર ઝોલાં ખાતાં રાત કાઢો, એમાં અમારા ગામનું કંઈ સારું ન દેખાય!''

લગભગ રાતના સાડા અગિયાર-બારનો સુમાર અને પારકી છઠ્ઠીના જાગતલ, આ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક એમના ગામની પ્રતિષ્ઠા ખાતર ઉજાગરા કરતા હતા. મને રસ પડ્યો. લગભગ ભુલાઈ જવા આવેલો, મારામાં કાળમાળ સમો પડેલો સ્કૂલ સુપરવાઈઝર સળવળી ઊઠ્યો. પૂછ્યું: ''આપ શાળાના આચાર્યશ્રી છો?''

''અક્કરમી હોય એ આચાર્ય થાય!''

''ત્યારે તમે?''

''ફર્સ્ટ આસિસ્ટંટ મુઓ છું!'' એમની જીભે સાક્ષાત્ વાગીશ્વરી બેઠાં હતાં. મને મઝા પડી. આગળ પૂછ્યું: ''તો, આ ચાવીઓનો ઝૂડો તમારી કને કેમ?''

''માગીએ તો બધું મળે.'' સર્વથા સત્યનું ઉચ્ચારણ થતું જોઈ લોભ જાગ્યો: ''પણ આચાર્યશ્રી કેમ ન આવ્યા?''

''નસીબ એમનાં...''

''આમ અવળું કેમ બોલ્યા?''

''સવળું કાંઈ રહેવા દીધું હોય તો બોલે ને? ગામને પાદર ત્રણચાર બસના પેસેન્જર આશરા વિનાના પડ્યા હોય ત્યારે ગામના માંજન જેવાં મોટાં માથાં આગળ ન થાય તો પછી વાંક કોનો? એમનો નહીં તો એમનાં ફૂટલાં નસીબનો તો ખરો જ ને? પણ વાતો તો પછીય થશે, ચાલો ઊભા થાવ, હું ઝાંપાનું તાળું ખોલું ત્યાં તમે સામાન લઈને આવો.''

''પણ નવનીતભાઈ નિશાળમાં કાંઈક ફાનસ-બાનસ નહીં જોઈએ?''

''હા, માળું એ તો ભુલાઈ જ ગયું! બે દિવસ પહેલાં જ નિશાળમાં કાંઈક શોર્ટસર્કિટ થતાં મીટરેય ધડાકે બળી ગયું છે. પણ એમ કરો, આ સામે 'સુલતાન આમલેટવાળા' મામદભાઈને કહીને એમની પેટ્રોમેક્સ લઈ આવો, કહેજો કે..''

મને કિશોરભાઈના પગ કંઈક ઢીલા ઊપડતા લાગ્યા એટલે સાથે ગયો. એમણે પૂછ્યા વિના જ કહ્યું કે પોતે થર્ડ આસિસ્ટંટ છે ને આ નવનીતભાઈ જેવો માણસ પંથકમાં ક્યાંય નથી પણ ખાતાને સાચા હીરાની ક્યાં પડી છે? આ જોવાને, આચાર્ય તો આડા જ હાલતા હતા: એમ સરકારી મકાન કાંઈ હાલતાં ખોલી ન દેવાય. એ તો ચૂંટણી કે એવું હોય તો જ...પણ નવનીતભાઈએ તો રોકડું પરખાવ્યું કે તમે તો ગામમાં આવેલ માણસ છો, કાલ બદલી થાશે એટલે ચાલ્યા જશો પણ અમે તો અહીં જ જનમ્યા ને અહીં જ મરવાના ને ગામની આબરૂ...

મામદભાઈની લારીએ પહોંચ્યા ત્યારે એ લારીનો ઢાંકોઢૂંબો કરતાં હતા. નવનીતભાઈનું નામ લઈને કિશોરભાઈએ વાત કરી તો કહે: ''એમાં શું બત્તી તમારી જ છે ને? પણ એમ કરો, હું ઘરે જઈને કેરોસીન ફુલ ટાંકી કરી દઉં એટલે તમારે સવારના સાત વાગ્યા સુધી વાંધો નહીં!''

''પણ તમે ઘેર જઈને પાછા આવો ત્યાં તો સવાર પડી જાય ને નિશાળે તો નવનીતભાઈ...''

હવે મને થયું વચ્ચે ઝંપલાવવું જ પડશે. કહ્યું: ''સામે ચાની લારીવાળા પાસે કેરોસીન હશે જ ને? આપણે એમને પાંચ-દસ...''

''અરે હોતું હશે સાહેબ?'' એ નાથુ, આમાં કેરોસીન ભરીને ટાંકી ફુલ કરી દે! કહેતાં મામદભાઈએ બત્તી ઉતારી. બહુ કહ્યું પણ નાથુય એકનો બે ન જ થયો. ઉપરિયાણમાં મને પૂછ્યું: અમે અમદાવાદ આવશું તમે અમને ચાના પૈસા ચૂકવવા દેશો? એનો પાયાનો પ્રશ્ન સાંભળી મન ફોરું ફોરું થઈ ગયું. કિશોરભાઈએ જિદ કરી પણ બત્તી મેં જ લીધી. હથેળીમાં બત્તી અને હથેળી ખભા સુધી ઊંચી ને બીજે હાથે બત્તીનો વાંકો વાળેલો સળિયો પકડીને ઉપાડેલી બત્તી જોઈને મામદભાઈએ પણ કીધું: ''માસ્તર તમે રહેવા દો, સાહેબને આવડે છે.'' અમને અજવાળું અજવાળું થઈને આવતાં જોઈ હર્ષદે પાંચ ડગલાં સામે ચાલી સામૈયું કર્યું: ''વાહ! રમેશભાઈ, તમેય કાંઈ અમારા શિયાણી ગામના જીવા રાત્ય શોભતા હતા એવા જ શોભો છો, નગરશેઠના દીકરાના ફુલેકામાં એમણે બત્તી આમ જ ઉપાડી હતી અને આવા જ દીપતા હતા.'' બધા હળવાફૂલ! હર્ષદના સાથે હોવાની આ જ તો મઝા છે, કોઈને ન સૂઝે એ એને વહેલું અને પહેલું સૂઝે!

ફટાફટ તાળાં ખૂલ્યાં. પ્રાર્થનાખંડમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ બેસવાનાં આસન-પટ્ટાનો ઢગલો કરી દીધો. કિશોરભાઈએ તો લખવાની પાટલીઓ પણ કઢાવી અને બબ્બેની જોડ ગોઠવીને પાટ જેવું બનાવી દીધું. એ જોઈને પાંચ-સાત ગ્રામજનોએ પણ ઝાઝા હાથ રળિયામણા કર્યા અને જોતજોતામાં વીસ-પચીસ પથારીઓ એ રીતે થઈ ગઈ!

એક બાજુ પાણીનાં માટલાં પડ્યાં હતાં એમાંથી એક લઈને કીર્તિદાને સાથે લઈ જઈ નવનીતભાઈએ પાણીની ટાંકી બતાવી કહ્યું: ''અમે બધા આ બંધ ટાંકીનું પાણી જ પીએ છીએ. અંદર એમાં સફેદ ગ્લેઝ ટાઈલ્સ લગાડેલી છે. ભરી લો તમતમારે, રાતે પાછું કોઈકને ખપ લાગશે.''

નવનીતભાઈએ કહ્યું હતું ત્યારે જેમણે હોંકારોય નહોતો ભણ્યો એ બધા ઉતારુઓ પણ ટવરા ટવરા પોતાનો સામાન લઈને શાળામાં આવી ગયા. મને થયું: માણસ કોઈક પહેલ કરે એની જ રાહ જોતો હોય છે! એક વૃદ્ધ દંપતી પણ હતું. દાદાએ તો બગલથેલો માથા નીચે મૂકીને લંબાવી દીધું પણ બા આસનપટ્ટા ઉપર આમતેમ હાથ ફેરવતાં આઘાંપાછાં થતાં હતાં.

''સૂઈ નથી જવું? બાર-સાડા બાર થયા હશે!''

''પણ કેમ કરીને સૂવું?''

''આ હું સૂતો નથી? એમ! અહીં આટલું મળ્યું ઈ ઓછું છે?''

''પણ હું હેઠે સૂઈ જાઉં તો કાલ તો ઊભી જ નો થઈ શકું!''

''પણ આંયા તારી ઢોયાણી ક્યાંથી લાવું?''

''શ્રી ખડદિયાએ આ સંવાદ સાંભળ્યો. પોતાની પાટલીની પથારી ખસેડીને બાને કહ્યું: ''લો, આની ઉપર સૂઈ જાવ!''

''ના, ના ભાય ઈ તો અમે...''

''હવે ડાહી થયા વિના ઈ ભાય કયે છે તે લઈ લેને, ઈ આપડા મનસુખ જેવડા જ હશે!''

મેં હળવે રહીને પેટ્રોમેક્સ હલાવી. કેરોસીન હતું તો ખરું પણ કદાચ ભળકડે હોલવાઈ જાય, સવારોસવાર ન પણ ચાલે. કીર્તિદા-પારુલને કહ્યું: ''સૂતાં પહેલાં પરવારી લો, અધરાત-મધરાતે જાગશો તો બત્તી બુઝાઈ ગઈ હશે ને અજાણી જગ્યામાં બહાર જવું નહીં ફાવે.''

હાશ કરીને સૂતો પણ તરત ઊંઘ ન આવી. સવારે આબુના શંકર મઠ જવા વહેલા નીકળેલાં. સવારની એ જગ્યાની સાધુતાભરી શાંતિ અને બધાં જંપી ગયાં પછીની રાતની આ સૂમસામ

શાંતિ. બહાર નીકળ્યો. સામો મળ્યો ઘટ્ટ અંધકાર. પવનમાં કામિનિયાની તીવ્ર મધુર ગંધ હતી. આંખોએ એનો છોડ શોધવા કર્યું પણ અંધાર જ પુશબોભર્યો હતો. સડક પર રખડતા ન્હેતા આખા દિવસની દૃશ્યાવલી આંખ આગળથી પસાર થઈ. કેવું કેવું કેમ કેમ આગધાર્યું અને આકસ્મિક યોજાતું ગોઠવાતું ગયું? એમ જ મનની મોજ શતપાવલી કર્યા કરી. મન માનતું તો નહોતું પણ સવારે કદાચ બસ વહેલી ઊપડે તો? એમ પૂછીને એના ઠેકાણે આગી અંદર જઈને સૂઈ ગયો.

સવારે બનના કૂકડે જગાડ્યા. વહેલા પાંચ વાગ્યે દાતણપાણી પછી શાળાના સાધનો સમાનમાં મૂકીને નીકળતા સાડા પાંચ જેવું થયું. છેલ્લા માણસ તરીકે તાળું મારીને, નિશાળના નોડલે, તોરણ બાંધવાની ખીલીએ નવનીતભાઈએ સૂચવ્યું હતું એમ જ ચાવીનો ઝૂડો ભરાવીને બહાર નીકળ્યો. મેદાન આખું ભીના ધાબાથી ચીતરાઈ ગયું હતું. શું કહેવું આપણા ચોકીન?

આકાશ હજુ ગઈ કાલના મેઘતાંડવ પછી ધ્વસ્ત હતું. પેટ્રોમેક્સ નાથુની લારી મેં નજરે ચઢે એમ મૂકીને બસમાં બેઠો. બસ ઊપડી અને અમદાવાદ મન મગજ ઉપર સવાર થઈ ગયું. ઘેર પહોંચતા તો પાછી એ જ જૂની પુરાણી જળોજથાનો રગશિયો રહેંટ! રાતદિવસ ઉપરનીચે અને પાણી ભાટે થવાતું રહ્યું!

આજે છેક દાઢ વરસે કલમ કાગળ હાથ ધર્યાં ત્યારે નિશાળનો ઝાંપો બંધ કરતી વેળા કરેલા સંકલ્પ યાદ આવ્યો. શાળાના એ મેદાન ને મકાનને છેલ્લી વાર આંખમાં ભરી લેવાની પળે મનોમન ઊગ્યું હતું કે ઘર જઈને નવનીતભાઈને એક સરસ કાગળ લખીશ. દહેગામના મહાજન સમા ગ્રામજનો તરફનો મારો ઋણબોધ વ્યક્ત થશે એ પત્રમાં!

પણ મારો જન્મ ક્યાં સ્વાતિ નક્ષત્રમાં થયો છે? જનમ્યા છીએ એટલે સમયની છીપે જીવ્યા તો છે જ. પણ જનમવું અને ઝિલાવું જ નામ મહત્ત્વના નથી, કાળની આ છીપમાં તમે ક્યારે ઝિલાઓ છો એ જ ખરું મહત્ત્વનું છે અને મને પાકી શ્રદ્ધા છે... આઈસ્ક્રીમ પાર્લરવાળા પેલા દુકાનદાર, અમારા બસ ડ્રાઈવર કંડક્ટર, સુલતાન બામનેટવાળા' મામદભાઈ, ચાની લારીના જુવાન માલિક નાથુ અને શાળાના શિક્ષકો નવનીતભાઈ, કિશોરભાઈ... આ બધા દહેગામ જનો નક્કી સ્વાતિ નક્ષત્રના જાતક હશે નહીતર આવા પાણીદાર મોતી કંઈ અમથા પાકે?

* * *

નોંધ

અહીં નોંધાયેલા વ્યક્તિનામો સ્મરણ આધારિત છે. અને સ્મરણ પણ કેવું? ઝાંખુ પડી ગઈ છેક ભૂંસાવા આવતું! ક્ષમસ્વ!

❖

સલામ પાલનપુર

ડૉ. બી. ટી. ત્રિવેદી

૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૭ના રોજ પેટલાદથી પાલનપુર બદલી થઈને ગયો, ને ૨૭મી જાન્યુઆરી ૧૯૯૭ના રોજ અમદાવાદ આવ્યો. તે દરમિયાન વચ્ચે બરાબર ત્રણ વર્ષ મહેસાણા સિવિલ સર્જન તરીકે રહી આવ્યો એટલું માફ. એ ન ગણું તો પાલનપુર સિવિલ સર્જન તરીકે પૂરા નવ વર્ષ, બે ટુકડે અને તે પછી નિવૃત્ત થયા પછી ખાનગી સર્જન તરીકે હૉસ્પિટલ ખોલીને આઠ વર્ષ એમ પૂરા સત્તર વર્ષ

રહ્યો. એટલે પૂરો પાલનપુરી બની ગયો એમ કહી શકાય.

ખંભાત હતો ત્યારે ત્યાંના સૈયદભાઈઓ પાસેથી પાલનપુર વિશે ખૂબ સાંભળેલું. નવાબી ઠાઠ, પાલનપુરનું અત્તર અને વધુમાં તો સિવિલ સર્જનની જાહોજલાલીભરી પ્રૅક્ટિસ. આ બધી વાતોથી પૂરો વાકેફ અને મને પ્રાઈવેટ પ્રેક્ટિસની છૂટ હતી એટલે જ્યારે પેટલાદથી પાલનપુર બદલી થઈ ત્યારે ખૂબ રાજી થયો. શનિવારના ચીકાગા દિવસે ચાર્જ લઈને રવિવારે ચિત્રાસણી પાસે બાલારામ મહાદેવના તેમ જ ત્યાંથી સીધાં મોટા અંબાજી દર્શન કરી આવ્યાં. તે પછી તો રાધનપુર જતી વખતે ભીલડિયા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં પણ દર્શન કર્યાં. મારા માટે તો આ ત્રાણેય યાત્રાનાં સ્થળો. એટલે જ્યારે તક મળે ત્યારે દર્શન કરવાનું ચૂકતો નહીં.

ભૂતકાળમાં એક સિવિલ સર્જનને એક કહેવાતા સમાજસેવક સાથે ઘર્ષણમાં આવવું પડેલું. બીજાને બે મેડિકલ ઑફિસરોની બદલીની ભલામણ કરાવ્યાથી એક ધારાસભ્ય સાથે વિવાદમાં પડતાં તેમની બદલી થયેલી. ત્રીજા સિવિલસર્જનને એક ધારાસભ્ય સાથે ઠેરી ગયેલી. બનેલું એવું કે એક ભાઈ સિવિલ સર્જનની ઑફિસમાં આવીને સાંજના સમયે ત્યાં સામે મૂકેલ ખુરશીઓમાંથી એક ઉપર બેસી ગયેલા. સિવિલ સર્જન જ્યારે ઑફિસમાં પધાર્યા ત્યારે ઊભા થયા નહીં. 'તમે કોણ છો?' 'હું એક ધારાસભ્ય છું.' 'ધારાસભ્યો તો તાલુકે તાલુકે છે જ્યારે જિલ્લામાં સિવિલ સર્જન તો એક જ છે' એમ બોલવાનું વધી જતાં, સિવિલ સર્જને પેલા ધારાસભ્યને એક ધોલ દઈ દીધી. જોકે તે પછી સિવિલ સર્જનની બદલી થઈ ગઈ. ભૂતકાળમાં આવાં "મીની-કુરુક્ષેત્રો" રચાયેલાં. એટલે મને એક ભાઈએ 'બ્રીફ' પણ કહેલો કે પાલનપુરમાં તમારે ત્રાણ કોમ સાચવવાની, બ્રાહ્મણ-જૈન ને મુસ્લિમ. પછી કોઈ વાંધો નહીં. આમેય મારે બધી જ કોમના લોકો સાથે સારું બને. પરંતુ, તેમની સલાહનું મેં અક્ષરશ: પાલન કર્યું. પાલનપુર નોકરીમાં રહ્યો તેમ જ પાછળથી કોઈ તકલીફ પડી નહીં. બિલકુલ શિરોમાન્ય ગણી.

હૉસ્પિટલનો સ્ટાફ ઘણો સારો. ડૉ. બંસીભાઈ, મોતીભાઈ, પ્રકાશભાઈ, દિલીપભાઈ, નાગરભાઈ, બાબુભાઈ, કિશનભાઈ, યશોધરાબહેન, બધાં જ સારા સ્વભાવનાં. શરૂઆતમાં ગાયનેકોલૉજિસ્ટ, ઓર્થોપેડિક સર્જન કે ફિઝિશિયન કોઈ નહીં એટલે આ બધું કામ સિવિલ સર્જનને જ કરવું પડે. "સબ બંદરકા વેપારી"ની જેમ જ. સ્ટાફ લગભગ અઢીસોનો ખરો. ધીરે ધીરે બધી પોસ્ટ ભરાવા માંડી. તજ્જ્ઞો આવવા માંડ્યા. કામ પણ વધવા માંડ્યું. ૩૦થી ૩૫ ટકા દરદીઓ રાજસ્થાનના. આમેય રાજસ્થાન અડીને હોવાથી રાજસ્થાનના શિરોહી, બાડમેર, સાંચોર જિલ્લાઓમાંથી દરદી ખૂબ આવે. અને પાલનપુર શહેરના ડૉક્ટરોની કમાણી પણ આ દરદીઓ ઉપર વધુ નિર્ભર. આ દરદીઓ ભોળા પણ ખરા. એમનાં ખિસ્સાં કોઈ ડૉક્ટર ખંખેરી લે તો ખબર પણ ન પડે. કપડાં મેલાંઘાણ હોય પરંતુ, કપડાના ગંદા ટૂકડામાં બાંધેલી સો સો રૂપિયાની નોટો કાઢે ત્યારે ખબર પડે. એ દરદીઓ કપડે શરીરે ગંદા પણ ખરા. નાહવાનું ઓછું. કદાચ રાજસ્થાનમાં વરસાદ ન પડતો હોવાથી અગર તેની ખેંચ હોવાથી તેઓ પાણી વાપરવા ટેવાયેલા ન હોય. જે હોય તે પરંતુ દરદીઓ ઘણા સરળ તેમ જ સાલસ સ્વભાવના. જલદીથી ડૉક્ટરોથી છેતરાઈ જાય એવા. એમાં બેમત નહીં. અને એટલેસ્તો જુઓને કેટલાં બધાં દવાખાનાં, હૉસ્પિટલો પાલનપુરમાં હવે તો બિલાડીના ટોપની જેમ ફૂલ્યાં ફાલ્યાં છે! જોકે સેવાભાવી ડૉક્ટરો પણ નજરે પડે. ડૉ.

ઉમાકાન્તભાઈ પંડ્યા, ડૉ. પી. ડી. બાવીશી ઉપરાંત ડૉ. દિલીપભાઈ વી. શાહ, ડૉ. હિરાભાઈ બી. મહેતા પણ ખરા.

પાલનપુરમાં આમેય ચક્કર લગાવીએ તો માલૂમ પડે કે આપણે કાંતો ગુજરાતી રાજસ્થાનમાં છીએ કાં તો રાજસ્થાની ગુજરાતમાં છીએ. આમેય પાલનપુરના ડૉક્ટરો, વેપારીઓ બધા જ રાજસ્થાની પબ્લિક ઉપર વધુ નિર્ભર. રાજસ્થાનના દરદીઓ પણ જ્યારે કોઈ કારી ન લાગે, બિલકુલ ન મટે ત્યારે જ પાલનપુર આવે. અને નવીન ભાતભાતના ન જોયેલાં હોય એવાં દરદો લઈને આવે. અને એટલે જ તો ડૉક્ટર ધગશવાળો હોય, સર્જન ઑપરેશન રૂમમાં એક નાનકડો કૅમેરા લઈને જતો હોય, ગમે તેવી સર્જરી કરવા માટે ડર્યા વગર તૈયાર હોય તો કદી જીવનમાં ન જોયા હોય એવા કેસો જોવા મળે. કુદરતનાં અદ્ભુત રહસ્યો જોવા મળે. અને મને આવી ચીવટને લીધે તબીબી ક્ષેત્રે જ્ઞાન વધારવાના કાર્યમાં ઘણો જ ફાયદો થયો. ક્વચિત્ જ જોવા મળતા કેસો ઉપર મેડિકલ જર્નલોમાં લખવાની તેમ જ સર્જિકલ પરિષદોમાં પેપરો વાંચવાની તક સાંપડી એ કંઈ ઓછી ખુશીની વાત ન ગણાય. "VESICAL CALCULUS OBSTRUCTING LABOUR" (સુવાવડમાં અવરોધ બનતા મૂત્રાશયમાં રહેલ પથ્થર)નો કેસ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. દુનિયામાં અત્યાર સુધીમાં આવા બે જ કેસ જોવા મળેલા છે. એક ડૉ. સ્મેલીએ વર્ણવેલ કેસ અને બીજો મેં વર્ણવેલ જે મુન્રો કેરની ઓપરેટિવ ઑબ્સ્ટ્રેક્ટિક્સ નામના પુસ્તકમાં પણ પ્રકાશિત થયેલ છે. મારા માટે આ ઘણા ગૌરવની વાત ગણાય. MASSIVE NEUROFIBROMA OF PENIS (પુરુષની જનનેન્દ્રિયનું ન્યૂરોફાઈબ્રોમા નામનું વિશાળકાય ટ્યુમર) તેમ જ ત્રણ મહિનાની બાળકી ઉપર તેના માથા ઉપર બીજું માથું મૂક્યું હોય એવું "MASSIVE CEREBROENCEPHALOCELE" (મગજના એક ભાગમાંથી નીકળતી મગજ જેવડી જ બીજી ગાંઠ) તેમ જ બીજાં કેટલાંય નવીન તરહના દરદોનાં ઑપરેશનો કરેલાં તેના કેસ રિપોર્ટ પ્રકાશિત થયેલા છે. આમાં મદદ કરનાર ડૉક્ટરો, નર્સ બહેનો તેમ જ એનેસ્થેટિસ્ટ અને બીજા મદદનીશ સ્ટાફનો મને અપૂર્વ સહકાર મળ્યો જેને લીધે આ બધું શક્ય બન્યું. બધા જ ડૉક્ટરો પણ ખંતીલા તેમ જ કામગરા અને મેં પણ તેમની સાથે વ્યવહાર સાહેબ જેવો ન રાખતાં એક મોટાભાઈ જેવો રાખ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે દરદીઓનો પ્રવાહ સિવિલ હૉસ્પિટલ તરફ વધતો જ રહ્યો.

પાલનપુર શહેર હીરા, અત્તર, ગુલાબ માટે ખૂબ જાણીતું હીરાની ઘંટીઓ ખૂબ જ. શરૂઆતમાં તો હરાઘસિયાનો પાવર પણ બહુ. શાકવાળાઓ પણ કહે કે ફલાણું શાક તો હીરાઘસિયા જ ખાઈ શકે. ધીરે ધીરે આ ઉદ્યોગમાં મંદી આવવા માંડી અને ઘંટીઓ બંધ થવા માંડી. અત્તર ખૂબ વખણાય. મહેમાનને અત્તરની શીશી ભેટ આપે. કોઈ પણ રોટરીના કે કોઈ બીજા સમારંભમાં એટલે મહેમાન ખુશ થઈ જાય. અત્તરનો મહિમા ઘણો. સૌને ગમે.

એવી રીતે પાલનપુર, શાયરો તેમ જ ફોટોગ્રાફરો માટે પણ ખૂબ જ જાણીતું. ખૂબ જ પ્રખ્યાત એવા શાયર શૂન્ય પાલનપુરી પાલનપુર પોતાના વતનમાં આવે ત્યારે મને તેમનું શરીર બતાવવા, દવા કરાવવા અચૂક આવે. ગઝલો, મુક્તકો વિશે ચર્ચા કરે. શૂન્યભાઈ તો ઊર્દૂ તેમ જ ગુજરાતી શાયરીના બેતાજ બાદશાહ. 'શૂન્યની સ્મૃતિ' તેમ જ 'શૂન્યનો વૈભવ' આ બે તેમનાં પુસ્તકો મને ભેટ રૂપે તેમણે આપ્યાં જે અવારનવાર તેમની સ્મૃતિ તાજી કર્યા કરે છે. જ્યારે મૃત્યુશૈયા ઉપર હતા ત્યારે મારા પત્રકાર મિત્ર સ્વ. શ્રી સનતભાઈ શુક્લ સાથે તેમને તપાસવા ગયેલો તે વખતે પણ તેમના મુખમાંથી

એક શેર સરી પડેલો જેનો અર્થ કંઈક આવો થાય છે, 'અરે દ્વાર પર જો મૃત્યુ ખડું હોય તો જરા થોભી જજે એટલી વારમાં એક સરસ શેર બનાવી દઉં!' મરતી વખતે પણ શાયરી પ્રત્યેની કેવી અને કેટલી લગન! તે પછી તો તેઓ જન્નતનશીન થયા અને ઘણા ગઝલપ્રેમીઓને રડાવતા ગયા. બીજા શાયર જેમણે પણ શાયરીનાં અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે, અને પરિચિત એવા ભાઈ મુસાફિર પાલનપુરી પોતાની આગવી પાલનપુરી શૈલીમાં પણ તેમણે ઘણી રચનાઓ કરી છે. 'કાગડા' જેવા એક પક્ષીને કેન્દ્રમાં રાખીને પણ તેમણે એક સરસ શાયરીની રચના કરેલ છે તે કદી ભૂલી શકાય એમ નથી. અમારી હૉસ્પિટલના લેબૉરેટરી ટેક્નિશિયન એવા ઈબ્રાહીમભાઈ કુરેશી પણ યુગ પાલનપુરીના નામે સરસ શાયરીઓ બનાવે છે. બીજા અઢળક સંખ્યામાં આ શહેરમાં પાલનપુરી શાયરો મળી આવે એ એક હકીકત છે. અમર પાલનપુરી પણ એક ટોચના શાયર હતા. ફોટોગ્રાફીના ક્ષેત્રે પણ પાલનપુરે નામ દેશવિદેશમાં રોશન કરેલ છે. એવા એક આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરના ફોટોગ્રાફર સ્વ. શ્રી આબીદબાવા સૈયદ (એ.એલ.સૈયદ) પાલનપુરના. સ્ટીલ ફોટોગ્રાફીમાં તો તેમની માસ્ટરી. એમની ફોટોગ્રાફી વિશે જેટલું લખીએ એટલું ઓછું. દેશવિદેશનાં કેટલાંય તેમણે મેળવેલ પ્રમાણપત્રો એ મારી સગી આંખે એમને ત્યાં જોયાં છે. મારા તો તેઓ વડીલ અને વળી પેશન્ટ. એમની પ્રખ્યાત તસવીર 'TRAVELLAR OF THE EAST' (પૂર્વનો યાત્રી) તો આજે પણ ન્યૂયૉર્કની આર્ટ ગેલેરીની એક ભીંતને શોભાવી રહેલ છે. SHIP OF THE DESERT (રણનું વહાણ), SUNRISE IN THE CHOPATTY (ચોપાટી ઉપર સુર્યોદય) વગેરે એકબીજાથી ચડિયાતી તેમની તસવીરો. ગણ્યાં ગણાય નહીં એટલાં બધાં ૧૦,૦૦૦થી પણ ઉત્તમકલાના નમૂના સમાન છે. એમને દમનો વ્યાધિ અને સારણગાંઠનું ઑપરેશન કરવાનું. સારણગાંઠ (HERNIA) ફસાઈ ગયેલી. તેમને અમદાવાદ જવાનું કહ્યું. તો કહે, મરીશ તો અનુભવી, ભાણેલા સર્જનને હાથે મરીશ. અને અમે તેમનું ઑપરેશન કર્યું અને તેમને જન્નતનશીન થવા દીધા નહીં. આજે તો તેઓ હયાત નથી, પરંતુ તેમના પુત્ર અજમતભાઈ સૈયદે પણ CHIP OF THE OLD BLOCK (બાપ એવા બેટા, વડ એવા ટેટા) જેવા જ છે. એક સારા, અચ્છા, કલાત્મક ફોટોગ્રાફર છે. તેમના કાકા સ્વ. કે. એલ. સૈયદ પણ એવા જ ફોટોગ્રાફર અને કે. એલ. સૈયદના દીકરાઓ પણ ફોટોગાફરોની એક જાણે પરંપરા જોઈ લો. સેન્ટ્રલ સ્ટુડિયોના શ્રી જેઠુભાઈ વ્યાસ તેમ જ તેમના પુત્રો મેહુલભાઈ તેમ જ નિકુંજભાઈ પણ અચ્છા ફોટોગ્રાફરો. ડૉ. કે. એલ. કોઠારી તો વળી FOUR IN ONE (એકમાં ચાર) ડૉક્ટર ઉપરાંત એક સુંદર ફોટોગ્રાફર તેમ જ અચ્છા જાદુગર અને છોગામાં એડવૉકેટ (LLB છે). તેમનું આલ્બમ DIAMONDS FROM THE DUST (ધૂળમાંના હીરા) કલાનો એક ઉત્તમ નમૂનો કહી શકાય.

પાલનપુર એટલે હીરાના વેપારીઓ (DIAMOND TRADERS) નું મશહૂર શહેર. કેટલાં નામ ગણાવીએ? એમાંના એક શ્રી સ્વ. કાનુંભાઈ મહેતા એટલે પાલનપુરની અગ્રણી શિક્ષણ સંસ્થા વિવિધલક્ષી વિદ્યામંદિરના પ્રણેતા - સ્વપ્નદ્રષ્ટા જેમણે આ સંકુલમાં ૨૭ જેટલી સંસ્થાઓ વિકસાવી છે. અપાહિજ તેમ જ પ્રજ્ઞાચક્ષુ માટેની સંસ્થાઓ માનવ મંદિર વગેરે બેનમૂન છે. હવે તો પાલનપુરમાં ઘણી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ઊભી થઈ છે, પરંતુ વિદ્યામંદિર અગ્રગણ્ય ગણાય. એની એક પ્રવૃત્તિ દર વર્ષે એક સપ્તાહ માટે વ્યાખ્યાનમાળા યોજે છે. તેનું સંચાલન પહેલાં આચાર્ય શ્રી યશવંતભાઈ શુક્લ સફળતાપૂર્વક કરતા હતા અને તે પછી શ્રી પ્રકાશભાઈ ન. શાહ સફળતાપૂર્વક કરે છે. ખ્યાતનામ વ્યાખ્યાતાઓ જેવા કે સ્વ. શ્રી એચ. એમ. પટેલ, પ્રો. પી. જી. માવળંકર, ડૉ.

ભગવત શાહ, પૂ. શ્રી ભાનુવિજયજી મહારાજને સાંભળવાનો લ્હાવો મળેલ. વિદ્યામંદિરના તત્કાલીન નિયામક શ્રી સૂર્યકાન્તભાઈ પરીખ જે પોતે એક સ્વપ્નદૃષ્ટા તેમ જ દીર્ઘદૃષ્ટા હતા. તેમનું સુકાન એન્ટ કોઈ ખામી જવા મળે નહીં. બીજા હીરાના મશહૂર વેપારી શ્રી મફતલાલ મોહનલાલ મહેતા જેમણે પાલનપુરની ઇન્ડિયન મેડિકલ એસોસિયેશન શાખાને એક આરોગ્યધામ (CONVELESCENCE HOME) ડેકુઆની ૧૯૮૧માં ભેટ આપ્યું જે આજે બહારથી આવતા દર્દીઓના સગાઓ માટે સગવડ રહેવા માટે આશીર્વાદ સમાન છે. હીરાવતી કીર્તિલાલ કમ્પિનવાળા સ્વ. શ્રી કીર્તિભાઈ તેમ જ હીરાના બીજા અનેક ઉદ્યોગપતિઓ છે જેમણે બહિર્ગમમાં આવતા અન્ત્યવર્ષમાં એક મિનિ પાલનપુર ઊભું કરેલ છે. આ ઉપરાંત વિખ્યાત ગુજરાતી સાહિત્યકાર શ્રી ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, હાઇ કમિશ્નર મુંબઈના કેન્સર સર્જન ડૉ. અશોક મહેતા, પ્રો. ગજ્જરની કોઠારી, મુંબઈની મજૂર ચળવળના નેતા રતિકભાઈ મહેતા અને વળી ઇન્ટરનેશનલ ફેઇમ સ્કોલર ડૉ. પ્રકાશ કોઠારી પણ પાલનપુરના.

પાલનપુરની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું ધામ જાહેર કહી શકાય. આર્ટ્સ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી ગિરીશભાઈ ઠાકરને આવી પ્રવૃત્તિઓના પ્રણેતા કહી શકાય. સારા સારા નાટકો ટાઉન હૉલમાં એમની દોરવણી હેઠળ ભજવાય. પુસ્તકમેળો રોટરી ક્લબના ઉપક્રમે પ્રત્યેક વર્ષ પહેલા સેન્ટ્રી ક્લબના મકાનમાં યોજાઈ ગયો. ઉદ્ઘાટક તરીકે તંત્રી શ્રી પ્રકાશભાઈ શાહ હતા. તેમણે કહેલું એક વાક્ય હજી પણ યાદ છે. 'જે ગામમાં નાનું સરખું પણ પુસ્તકાલય ન હોય તે ગામમાં કે જે ઘરમાં થોડા પણ પુસ્તકો ન હોય તે ઘરમાં દીકરી દેવી નહીં' કેવું અર્થસભર વાક્ય! આ પુસ્તકમેળો મુલાકાતીઓ માટે આકર્ષણનું કેન્દ્ર બન્યો હતો અને પુસ્તકોનું રેકોર્ડ વેચાણ થયું હતું. સંગીત તેમ જ ચિત્ર હરીફાઈઓ પણ યોજાય. અઝમતભાઈ સૈયદ તેમ જ તેમના મિત્રો ફોટોગ્રાફિક પ્રદર્શનો પણ યોજે. વિદ્યામંદિરના સ્થાપક નિયામક શ્રી ગોદડભાઈ સાગરસાગીયા પોસ્ટલ ટિકિટોના ફિલાટેલિક પ્રદર્શનો યોજ્યા જેમાં દેશવિદેશની સ્થાપત્યની ટિકિટો જોવાનો લહાવો મળે. CENTRE FOR INDIAN CULTURE (ભારતીય સંસ્કૃતિ કેન્દ્ર) તેમણે સ્થાપ્યું છે. એક વખત સામાન્ય ચિત્રો તેમ જ કાર્ટૂનચિત્રોની હરીફાઈ યોજેલી જેમાં પરીક્ષક તરીકે શ્રી "ચકોર" કાર્ટૂનિસ્ટને આમંત્રેલા. વિવિધ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ પાલનપુરમાં યોજાય. રોટરેક્ટ ક્લબ વક્તૃત્વ હરીફાઈઓ પણ યોજે. મોટી ઉંમરે પણ જેનું હૃદય અવિરત ધબકતું રહે એવા ગોદડભાઈ ખૂબ જ પ્રવૃત્તિશીલ.

પાલનપુરમાં મને ત્રણ મુરબ્બી મળ્યા. સ્વ. શ્રી હાથીકાકા (વિશ્વનાથ ગૌરીશંકર હાથી) જેમણે મને ખૂબ જ પ્રેમ આપ્યો. બીજા મારા પરમ સ્નેહી એડવૉકેટ શ્રી શિરીષભાઈ મોદીના પૂ. બા લીલાબહેન મોદી જેમણે અમને બન્નેને ખૂબ જ પ્રેમ અને વાત્સલ્ય આપ્યા. ત્રીજા સ્વ. શ્રીમતી નીલાબહેન પરીખ જેમને હું મોટીબહેન ગણતો. તે પણ મને ભાઈ કહીને જ બોલાવતા. નવા વર્ષના બેસતા દિવસે અમે બન્ને અચૂક આ ત્રણેયને વંદન કરવા જતા. પાલનપુરની ઇન્ડિયન મેડિકલ એસોસિયેશનની શાખા પણ પ્રવૃત્તિથી ધમધમતી. એવું જ પાલનપુર સર્જન્સ એસોસિયેશન તેમ જ રેડક્રોસ જેના પ્રમુખપદે હું વર્ષો સુધી રહ્યો. ડૉ. સુનીલ જોશી, ડૉ. ગૌતમભાઈ, ડૉ. મોઘરા, ડૉ. કિશનભાઈ, ડૉ. મેવાડા, ડૉ. ગોપાલ બધા જ કાર્યશીલ. ડૉ. ભગવતભાઈ પટેલ, શ્રી દિનુભાઈ વ્યાસ તેમ જ પ્રો. હર્ષદભાઈ ઉપાધ્યાય પણ સ્નેહીમિત્રો. ટી.વી., રેડિયો બધી જ ઇલેક્ટ્રોનિક તેમ

જ ઇલેક્ટ્રિક સામગ્રી ઠીક કરી આપનાર જીવરામભાઈ પણ ભૂલી શકાય એમ નથી. ડૉ. માધુભાઈ શાહ પણ ખૂબ જ પ્રેમાળ.

પાલનપુર મને અનેક રીતે યાદ આવ્યા કરે એ સ્વાભાવિક છે. ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા તેમ જ ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસમાં પ્રકાશિત થયેલા મારા પત્રોના મારા બે સંગ્રહ ''ફુટપ્રિન્ટ્સ ઓન ધ ડ્યૂન્સ' અનુક્રમે ૧૯૯૦ તેમ જ ૧૯૯૪માં બહાર પડ્યા. મારા મેડિકલ લેખોનો સંગ્રહ KHAZANA (ખજાના) પણ પાલનપુરના વસવાટ દરમિયાન બહાર પડ્યો. 'અખંડ આનંદ', 'નવનીત-સમર્પણ' તેમ જ 'જન્મભૂમિ - પ્રવાસી'માં મારાં લખાણો પાલનપુર હતો ત્યારે વધુ લખાયાં. મારાં ગુજરાતીનાં લખાણોમાં શ્રી નવનિધભાઈ શુક્લ તેમ જ જેમણે મને સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ ભેટ આપ્યો તે પ્રો. હર્ષદભાઈ ડી. ઉપાધ્યાય હંમેશ મને પ્રોત્સાહન આપતા જ રહ્યા. પાલનપુર ખરેખર મારા માટે કર્મભૂમિ બની ગઈ. આર્થોપાર્જન ભૂમિ પણ ખરી. નિવૃત્ત થયા પછી તો ગરીબ તેમ જ જરૂરતમંદ દરદી પાસેથી ફી લેવાની વૃત્તિ બંધ કરેલ અને એથી Job Satisfaction (વ્યાવસાયિક સંતોષ) ઘણો રહ્યો. અમારા પડોશી સુરેશભાઈ તેમ જ પુષ્પાબહેન તેમ જ અનિલભાઈ અને દક્ષાબહેન, અમીરામભાઈ, મનજીભાઈ, મમતાબહેન બધાં જ યાદ આવે.

છેલ્લે, દરદીઓનો પ્રેમ મને ખૂબ સાંપડ્યો. એ કંઈ ઓછા સુખની વાત નથી. એક વાત જરા કહી લઉં. એક વૃદ્ધનું પ્રોસ્ટેટનું ઑપરેશન કરેલું. તેનો મોટો દીકરો દરરોજ મારા મકાને (સિવિલ સર્જનનો બંગલો) આવે અને હું હિંચકા ઉપર બેઠો હોઉં તો આવીને રોજ મારા પગ દબાવી આપે. મેં પૂછ્યું તો કહે સાહેબ અમને આટલી તો સેવા કરવા દો! મારે શું કહેવું? આવી તો ઘણીય પાલનપુરની સ્મૃતિઓ હૃદયમાં ભરેલ છે. આવા પાલનપુરને મારા લાખ લાખ સલામ.

અમદાવાદ - ૭ ડૉ. બી. ટી. ત્રિવેદી
૫-૧૦-'૯૮

આપણે જે કામ નથી કરતાં,
તેનાથી જ આપણે થાકતાં હોઈએ છીએ;
આપણે જે કરીએ છીએ તેનાથી આપણે નથી થાકતાં.

અગ્નિને ઉધેઈ ન લાગે, મહામણિને મેલ જોને;
અપાર સિંધુ મહાજળ ઊંડાં, મર્મીને મન સહેલ જોને.
-પ્રીતમ

અજંપે રાત લાંબી, ને કોશ લાંબો શ્રમિતને;
જન્મની શૃંખલા લાંબી, જેણે જાણ્યો ન ધર્મને.
- વિજયશંકર કામદાર (ધમ્મપદ)

મૃત્યુ મીમાંસા

તો પછી ભય શેનો?

ડૉ. સુરેશ વકીલ

આપણે 'હું'ની શોધ કરી. હું કોણ છે તે જોયું. મેં મારું સ્વરૂપ પણ જોયું. મેં જોયું કે હું શરીર નથી. હું શરીરથી જુદો છું. શરીર મારું છે. હું શરીરનો નથી. શરીર મારાથી ચાલે છે. હું શરીરથી ચાલતો નથી. હું સ્વયંસંચાલિત છું. મારા શરીરનો નાશ છે. મારો નાશ નથી. હું કાળથી પર છું. હું અજર છું. અમર છું. અખંડ છું. અવિનાશી છું. શાશ્વત છું. સનાતન છું. આટલું જાણ્યા પછી પણ મને મરણનો ભય લાગ છે. તે શેનો ભય છે? ભય તો નાશનો હોય. પણ મારો તો નાશ જ નથી. એ વાત હું સમજી ગયો છું. તો પછી ભય શેનો?

આ બધું જાણ્યા છતાં મને જે ભય લાગે છે તે મારા નાશનો ભય નથી, પણ જુદાઈનો ભય છે. કાયમ માટે જુદું પડવાનો ભય છે. કાયમી સરકારી નોકરને બદલીનો જે ભય લાગે છે તેવો આ ભય છે. ભય નોકરી જવાનો નથી. એટલે કે નોકરીના નાશનો ભય નથી. નોકરી તો કાયમી છે. પણ જેનાથી તે પરિચિત અને સંબંધિત થઈ ગયો છે તેનાથી જુદું પડવાનો ભય છે. જેનાથી ત ટેવાઈ ગયો છે. અને તે તેને ગમે છે તેનાથી જુદું પડવાનો ભય છે. ગમતી વસ્તુ કે માણસની જુદાઈ હંમેશાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. દુઃખ કોઈને ગમતું નથી બદલીનો ભય આખરે તો જુદાઈના દુઃખનો જ ભય છે. મરણનો ભય આવો જ છે. મરણ મને કાયમ માટે જુદો પાડે છે. જેનાથી હું પરિચિત થઈ ગયો છું અને ટેવાઈ ગયો છું તે છોડવું મને ગમતું નથી. તેનાથી જુદું પડવું મને ગમતું નથી. તેથી આણગમતી જુદાઈનો ભય લાગે છે. સવાલ એ થાય કે મને શું છોડવું ગમતું નથી? મરણ મને પરાણે શું છોડાવે છે? મરણ મને પરાણે આ છોડાવે છે; મારું ઘર મારું ધન, મારી પત્ની, મારા સંતાન, મારા સગા, મારો ધંધો, મારી પ્રતિષ્ઠા, મારું પદ પણ આ બધું તો મારું મહોરું જ છે. આપણે જોયું કે આ બધું મારા મહોરા સિવાય કશું નથી. હું જાણું છું કે આ બધું મારું મહોરું છે. છતાં મહોરું છોડવું ગમતું નથી. શા માટે મને મહોરું છોડવું ગમતું નથી? કારણ એ છે કે મહોરું મારું છે મહોરું મેં જ ઊભું કર્યું છે. મહોરાનું સર્જન મેં જ કર્યું છે. એ મારું છે. જે મારું છે તેને માટે મને મમત્વ છે. મને મારા મહોરા પ્રત્યે આસક્તિ છે. હું અને મારું મહોરું એક થઈ ગયાં છીએ. મહોરા વિના હું મને કલ્પી શકતો નથી. મમત્વ અને આસક્તિને કારણે મને મહોરું છોડવું ગમતું નથી. હું શાશ્વત અને સનાતન છું પણ એટલું બસ નથી. મારું મહોરું પણ શાશ્વત હોવું જોઈએ, અને મારી પાસે શાશ્વત રહેવું જોઈએ. મારું મહોરું મારાથી જુદું પડે તેની મને જુદાઈ લાગે છે. મહોરાની જુદાઈ હું સાંખી શકતો નથી. એટલે મને જુદાઈનો ભય લાગે છે. હવે આ જુદાઈનો ભય કેવી રીતે ટળે? જુદાઈનો ભય કેવી રીતે જાય?

જુદાઈનો ભય એટલે આસક્તિનો ભય. આસક્તિ વસ્તુમાં હોય, વ્યક્તિમાં હોય, અને વિચારમાં પણ હોય આસક્તિ એટલે જેમાં આપણે આસક્ત હોઈએ તેના પ્રત્યે મનનું ખેંચાણ. આસક્તિ નષ્ટ થાય તો જુદાઈનો ભય નષ્ટ થાય. આસક્તિ નષ્ટ થઈ શકે? હા. જરૂર થઈ શકે. કેવી રીતે? જ્ઞાનથી. આસક્તિને નાશ

કરવાનું અમોઘ સાધન જ્ઞાન છે. શેનું જ્ઞાન? મનના સ્વભાવનું જ્ઞાન. મનના સ્વભાવના જ્ઞાનથી આસક્તિ નષ્ટ થઈ જાય. મનનો સ્વભાવ શો? જ્યાં વધુ સારું દેખે ત્યાં જવું તે મનનો સ્વભાવ. મનને ખરાબ ગમતું નથી. મનને સારું જ ગમે છે. મન હંમેશાં વધુ સારું શોધ્યા કરે છે. જીગર મુરાદાબાદી નામના શાયરે આ વાતને બહુ સુંદર રીતે એક શેરમાં રજૂ કરી છે.

હૈ જુસ્તજુ કે ખુબસે હૈ ખુબતર કહાઁ?
અબ દેખતે હૈં જાકે નજર ઠહરતી હૈ કહાઁ?

જુસ્તજુ એટલે શોધ. ખૂબ એટલે સુંદર ખુબતર એટલે વધુ સુંદર. શાયર કહે છે કે મારું મન વધુ સુંદરને શોધ્યા કરે છે. હવે હું જોઉં છું કે મારું મન ક્યાં જઈને બેસે છે. મન હંમેશાં વસ્તુઓની સરખામણી કર્યા કરે છે. મન જેમાં આસક્ત હોય તેના કરતાં તેને વધુ સારું દેખાય તો તે જૂનાને છોડીને નવાને પકડે છે. મન હંમેશાં નવી શોધમાં જ હોય છે. નવું ન મળે ત્યાં સુધી જૂનાને ચોંટેલું રહે છે. મન જેટલો સમય જેના ઉપર ચોંટેલું રહે છે તેટલા સમય પૂરતી તે વસ્તુ પ્રત્યેની તેની આસક્તિ રહે છે. સૂફી સાહિત્યમાં આ બાબત એક રિવાયત આખ્યાયિકા આવે છે. હનીફ નામનો એક ધનપતિ બસરાના બજારમાં ઊભો હતો. ત્યાં એક સ્વરૂપવાન યુવતી નીકળી. હનીફ તેના પ્રત્યે આસક્ત થઈ ગયો. 'ચાલ મારી સાથે આપણે પરણી જઈએ.' હનીફે કહ્યું. 'તું મને ચાહે છે?' યુવતીએ પૂછ્યું. 'હા. હું તને ખૂબ જ ચાહું છું.' 'તું મને સાચેસાચ પરણવા માગે છે?' 'હા હા હા. હું તને સાચેસાચ પરણવા માગું છું.' 'ખા અલ્લાની કસમ.' 'અલ્લાની કસમ. હું તને સાચેસાચ પરણવા માગું છું' 'શા માટે તું મને પરણવા માગે છે?' 'તું બહુ જ સુંદર છે તેથી.' 'મારી નાની બહેન પાછળ આવે છે તે મારા કરતાં વધારે સુંદર છે.' હનીફે પાછળ નજર કરી. તેની નાની બહેન આવતી હતી, તે ખરેખર વધારે સુંદર હતી. 'તો હવે તું જા, હું તારી નાની બહેનને પરણીશ.' હનીફે કહ્યું. 'મને નથી પરણવું?' 'ના.' 'કેમ?' 'તારા કરતાં તારી નાની બહેન વધારે સુંદર છે તેથી' તો પછી તેં અલ્લાની કસમ ખાધી એ ખોટી' હનીફ કંઈ પણ બોલ્યા વિના પેલીની નાની બહેન પાસે ગયો. પરણવાની દરખાસ્ત મૂકી. 'તું મને ખરેખર પરણવા માગે છે?' નાની બહેને પૂછ્યું. 'હા હા.' 'ખા અલ્લાની કસમ.' 'અલ્લાની કસમ.' 'તું મને શા માટે પરણવા માગે છે?' 'તું બહુ જ સુંદર છે માટે. 'મારી પાછળ મારી બહેનપણી આવે છે તે મારા કરતાં પણ વધારે સુંદર છે.' હનીફે પાછળ જોયું. પેલીની બહેનપણી આવતી હતી. તે ખરેખર વધુ સુંદર હતી. 'તો તું જા. હું તારી બહેનપણીને પરણીશ' 'મને નથી પરણવું?' 'ના' 'કેમ?' 'તારા કરતાં તારી બહેનપણી વધુ સુંદર છે' 'તો પછી તેં અલ્લાની કસમ ખાધી તે ખોટી?' હનીફ કંઈ પણ બોલ્યા વિના પેલીની બહેનપણી પાસે ગયો. આ આખ્યાયિકા મનનો સ્વભાવ છતો કરે છે. મન વધુ ને વધુ સુંદર શોધે છે. મન સુંદરતાની શોધમાં જ હોય છે. પણ તેને સુંદરતમ મળે તો? તો તો તે સદાને માટે ત્યાં જ બેસી જાય. સુંદરતમ એટલે પરમ સુંદર, સર્વસુંદર. મનને જો સુંદરતમ મળે તો સુંદર અને સુંદરતમ પ્રત્યેની આસક્તિ છોડી દે. પણ આ સુંદરતમ શું? સુંદરતમ એ વિશ્વ પાછળ વિલસતું પરમ તત્ત્વ: જગતનું અંતિમ તત્ત્વ, એ તત્ત્વ કે જેનાથી બધું છે; જેનાથી જગત ચાલે છે. તે તત્ત્વ મળે તો બીજી તમામ વસ્તુઓ પ્રત્યેની આસક્તિ છૂટે. પણ તે તત્ત્વ મળે કેવી રીતે? તે તત્ત્વ મળવું સહેલું છે? ના જરાય સહેલું નથી. અઘરામાં અઘરું છે. છતાં એક વાત બને. તે તત્ત્વ આ જીવનકાળમાં મળે કે ન મળે. પણ તેનો

વિચાર જરૂર મળે અને મનને એકલી વસ્તુ કે વ્યક્તિ પ્રત્યે જ નહીં, પણ વિચાર પ્રત્યે આસક્તિ હોય છે મન પરમ તત્ત્વના વિચાર પ્રત્યે પણ આસક્ત થાય અને તેને પરમ તત્ત્વને પામવાની ઝંખના થાય તો જગત અને તેની વસ્તુઓ, વ્યક્તિઓ અને વિચારો પ્રત્યેની આસક્તિ છૂટે પરમ તત્ત્વ એટલે દિવ્ય તત્ત્વ દિવ્ય તત્ત્વ પ્રત્યે મનને આસક્તિ થાય તો દુન્યવી વસ્તુઓ પ્રત્યેની આસક્તિ જાય અને દુન્યવી વસ્તુઓ, વ્યક્તિઓ અને વિચારની આસક્તિ જતાની સાથે જ તેની જુદાઈના ભય જાય આસક્તિ એટલે રાગ દિવ્ય પ્રત્યે રાગ થાય તો જગત પ્રત્યે વિરાગ થાય જગત પ્રત્યેની આસક્તિ ખતમ થતા અને વિરાગ ઉત્પન્ન થતા જુદાઈનો ભય ખતમ થાય અને જુદાઈનો ભય ખતમ થતા માણસ મરણભયથી મુક્ત બને પછી મૃત્યુ તેને ડરાવી શકે નહી અનાસક્ત મનુષ્ય નિર્ભય હોય અનાસક્તને કશાના ભય ન હોય અનાસક્તને મૃત્યુ હોતુ નથી જેને પરમ પ્રત્યે આસક્તિ છે તેને મૃત્યુ નથી

આવતી કાલના વિદ્યાર્થીઓ આગળ એક પ્રશ્ન હુ રજૂ કરુ છુ સાધનો ઓછા હતા ત્યારે આપણા દેશમા કેટલાકે મોટી વિદ્યા મેળવી હતી આજે સાધનો ઘણા વધ્યા છે, કાલે હજીયે વધશે આવા સમૃદ્ધ અને આટલી સખ્યામા પુસ્તકાલયો પહેલા ક્યા હતા? પણ આ વધતી જતી સમૃદ્ધિવાળા પુસ્તકાલયોનો વપરાશ અત્યારે સાચા અર્થમા નહીંવત્ છે એ પુસ્તકાલયોમા પુરાયેલી સરસ્વતીને મુક્ત કરી હૃદયમા ધારણ કરવાની છે અમેરિકામા કૉલેજના પહેલા બે વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને જગતના મુખ્ય ગ્રથો વાચતા અને વર્ગોમા ચર્ચતા જોયા પછી ઉપરની મૂઝવણ મારા મનમા વધતી રહી છે આપણા ડિગ્રી પામેલા વિદ્યાર્થીને 'રામાયણ' આદિ આપણા દેશના અને એરિસ્ટોટલ આદિના પાશ્ચાત્ય પ્રશિષ્ટ ગ્રથોનો પરિચય કરવાની તક મળે છે? એ પ્રશિષ્ટ ગ્રથોમાની સામગ્રી માત્ર પામવી એ જ બસ નથી જે જરૂરી છે તે તો સમગ્ર ગ્રથ પાછળ ધબકતા વિશિષ્ટ વ્યક્તિ ચૈતન્યના સપર્કમા મુકાવુ તે શિક્ષકનુ સમાજ જીવનમા મહત્ત્વ છે તેનુ એક મુખ્ય કારણ તે, આ રીતે, એના સપર્ક દ્વારા અત્યાર સુધીના ઉત્તમોત્તમ મનીષીઓના સપર્કમા આવવાનુ બને છે એ છે સાહિત્ય, તત્ત્વવિજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ધર્મ એ વિષયોના આજ સુધીના જે ગણ્યા ગાઠ્યા ઉત્તમ ગ્રથો છે તેમાના કેટલાક સાથે આત્મીયભાવે પરિચય સાધ્યા વગર વિદ્યાના અર્થી તરીકે જીવનના મોઘા વરસો ખરચી દીધાનો શો અર્થ?

આ પ્રશ્ન હુ, એક ગઈ કાલનો વિદ્યાર્થી, રજૂ કરુ છુ, જેને ઠીક ઢગસર ભણવાની તક મળી નથી અને જેણે એમ એ થયા પછી પોતાનો અભ્યાસ માડ શરૂ કરેલો છે

-ઉમાશકર જોશી

લઘુનવલ

રુદાલી

મહાશ્વેતાદેવી

રુદાલી એટલે કોઈ મરનારની પાછળ રાજિયા-મરસિયા ગાઈ ધંધાદારી રીતે રૂદન કરનારી. થોડાં વરસ પર આ જ નામની ફિલ્મને કારણે ભારતભરમાં સુપરિચિત બની રહેલી આ લઘુનવલનાં લેખિકા, અવ્વલ દરજ્જાનાં કર્મશીલ એવાં મહાશ્વેતાદેવી છે. બિહારના ઝારખંડ વિસ્તારની ભૂમિકામાં આલેખાયેલી આ વાર્તાનો વિષય છે ભૂખ. કહો કે ભૂંડી ભૂખ. વાર્તાની નાયિકા શનિચરી એક નીચી ગણાતી જાતિની સ્ત્રી છે - ફિલ્મમાં ડિમ્પલ કાપડિયા. અલબત્ત, અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે જે પ્રકારે ફિલ્માંકન થયું છે એથી લેખિકા રાજી નથી. એમની લાગણી એવી છે કે ફિલ્મકાર કલ્પના લાજમી એમના કથનને બરાબર સમજ્યાં નથી. હા, ઉષા ગાંગુલીએ કરેલા નાટ્યાંતરમાં વાત સરસ ઝિલાઈ છે. ગમે તેમ પણ, ફિલ્મ કે નાટકમાં અટવાયા વિના, મૂળ વાર્તાની પોતાની પાસે જ જવાનો આ પ્રયાસ સૌ વાચકોને જરૂર ગમશે, એવી આશા છે.

થહાડ ગામમાં ગંજુઓ અને દુસાદોની વસ્તી વધારે હતી. શનિચરી જાતે ગંજુ હતી. તે ગામડાનાં બીજાં સૌની જેમ શનિચરીનું જીવન પણ બેસુમાર ગરીબાઈમાં વીતતું હતું. અત્યાર સુધી એનાં સાસુ કહેતાં કે તે શનિવારે જન્મી હતી તેથી તેના નસીબમાં આટલું દુઃખ હતું. શનિચરી ઘરની વહુ હતી, એટલે જ્યારે તે આમ કહેતાં ત્યારે તે મોં ખોલી જવાબ આપી શકી ન હતી. સાસુનું મૃત્યુ થયું ત્યારે પણ શનિચરી તો વહુ જ રહી. સાસુને જવાબ આપવાનું તો તેનાથી બન્યું જ નહીં. હવે કોઈ કાંઈ વાર એમની એ વાત તેને યાદ આવતી. મનમાં ને મનમાં તે બોલતી: ''ઓ! શનિવારે જન્મે તેનું નામ શનિચરી હોય, અને તે બહુ કમનસીબ હોય. તમે તો સોમરિ હતાં, તો તમે વળી કેવા સુખમાં જીવન ગાળ્યું? સોમરિ, બુધુયા, મુંરિ, વિસ્રિ - આમાંથી કોઈએ પણ કાંઈ સુખ જોયું હતું ખરું?''

સાસુનું મરણ થયું ત્યારે શનિચરી રડી ન હતી. તે સમયે માલિક - મહાજન રામાવતારસિંહે સાસુના બંને દીકરા એના ધણીને તેમ જ જેઠને - જેલમાં પૂરી દીધા હતા. ઘઉંનો એક ઢગલો ચોરાવાથી રામાવતાર એટલો તો ગુસ્સે થયો હતો કે થહાડમાં જેટલા દુસાદ અને ગંજુ પુરુષો હતા, બધાને તેણે જેલમાં નાખી દીધા હતા. સાસુ જલંદરનો રોગ થવાથી પીડાઈ પીડાઈને, ''મને ખાવા આપો, ખાવા આપો, કહેતાં કહેતાં ''હાય અન્ન, અરે અન્ન'' બોલતાં બોલતાં, ઝાડો-પેશાબ કરી મરણ પામી હતી. તે રાતે ઝરમર ઝરમર વરસાદ પડતો હતો. શનિચરી અને એની જેઠાણીએ મળી ડોસીને નીચે ઉતારી જમીન ઉપર સુવાડી હતી. પરોઢ થઈ જાય તો વળી પાપ લાગે, અને ઘરમાં એક નાની ટોપલી ભરાય એટલા પણ ઘઉં ન હતા. તો પછી પ્રાયશ્ચિત્ત માટેની કોઠી પણ ક્યાંથી લાવવી?

રાતનું મડદું રાતે જ કાઢવામાં આવે એ હેતુથી શનિચરી વરસતા વરસાદમાં, તે રાતે પડોશીઓને બોલાવવા નીકળી પડી હતી.

બધાને હાથે પગે વળગી બોલાવી લાવવામા, ડોશીને અગ્નિદાહ દેવાની વ્યવસ્થા કરવામા, શનિચરી એટલી તો રોકાયેલી હતી, કે રડવાનો તો તેને સમય જ ના મળ્યો, ન મળ્યો તે પછી ન જ મળ્યો ડોશીએ આમે એટલો ત્રાસ આપેલો કે તે રડી હોત તો પણ શનિચરીનો પાલવ પણ ભીનો થયો ન હોત

જીવતા ડોશીને એકલા રહેવુ ગમતુ નહીં મરણ પછી પણ તે એકલી રહી શકી નહી હજી તો ત્રણ વર્ષ પણ વીત્યા ન હતા ત્યા શનિચરીના જેઠ-જેઠાણી બને ગુજરી ગયા તે સમયે, રામાવતાર ગામમાથી દુસાદોને અને ગજુઓને કાઢી મૂકવાનો અથાગ પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો રામાવતાર કાઢી મૂકશે એ બીકે શનિચરી આખો વખત ગભરાયેલી રહેતી જેઠ અને જેઠાણી મરી ગયા ત્યારે પણ તે રડી શકી ન હતી રડવા બેસે, કે પછી લાશ બાળવાનો તેમ જ સસ્તામા શ્રાદ્ધ પતાવવાનો પ્રબન્ધ કરે? આ ગામમા સૌ કોઈ દુ ખી હતા પાડોશીઓ એકબીજાનુ દુ ખ સમજતા તેથી જ કરીને ખાટુ દહીં, જાડી સાફ કર્યા વગરની ખાડ અને પૌઆ મળતા રાજી થઈ ગયા હતા શનિચરી અને એનો ધણી રડ્યા ન હતા તે જોઈ સૌ કોઈએ કહ્યુ હતુ "અત્યારે કાંઈ તેઓ રડી શકે એમ છે પણ ખરુ? ત્રણ વર્ષમા ત્રણ મરણ થયા, પછી તો આખના આસુ છાતીમા પથ્થર બની જામી જ જાય ને?" શનિચરીએ મનમા ને મનમા થોડી નિરાત અનુભવેલી માલિક-હજૂરના ખેતરમા ધૂની જાઈ જે કાંઈ અનાજના દાણા એકઠા કરી શકાતા, તેના ઉપર તેઓનો આધાર હતો બે જણ મરી ગયા તો તે સારુ જ થયુ હવે પોતે પેટ ભરીને ખાઈ તો શકશે?

પોતાના ધણીનુ મરણ થશે ત્યારે તે રડશે નહી એવો તો વિચાર પણ શનિચરીને આવ્યો ન હતો, પરતુ તેનુ નસીબ જ એવુ હતુ, કે બરાબર એવુ જ બન્યુ તે સમયે તેઓનો એકમાત્ર પુત્ર બુધુયા છએક વર્ષનો હતો ખૂબ મહેનત કરી, પોતાનો ઘરસસાર સરખો ચલાવવા, દીકરાને ઘેર મૂકી, શનિચરી માલિકને ત્યા કામ કરવા જતી કરાફત લાકડા કાપી ચીરી દતી, ગાયને ઘાસ ખવડાવતી, અનાજ પાક ત્યારે ખેતરમા જઈ ફસલ કાપતી જેઠને તેના નનરાએ આપેલી જમીન ઉપર તેઓએ ઘર ઊભુ કર્યુ શનિચરીએ દીવાલો ઉપર ચિત્રો પણ દોર્યાં બુધુવાનો બાપ આગણામા વાડ ઊભી કરવાનો હતો અને ત્યા મરચા, વેગણ વગેરે વાવવાનો હતો શનિચરી માલકાણપાસેથી એક વાછરડુ પાળવા લેવાની હતી બધુ જ નક્કી કરેલુ હતુ ત્યા શનિચરીના ધણીએ કહ્યુ, "ચાલ, તોહરિમા વૈશાખી મેળો જોઈ આવીએ શકરભગવાનની પૂજા પણ કરતા આવીશુ આમે આપણે સાત રૂપિયા તો એકઠા કર્યા પણ છે"

મેળો ખૂબ જામ્યો હતો મોટા મોટા જમીનદારો શિવજીના માથા ઉપર ઘડાઓ ભરી ભરીને દૂધ ઢોળતા હતા થોડા દિવસથી તે દૂધ એક માટીના ટાકામા એકઠુ થયેલુ હતુ તે દૂધમાથી એક ખાટી દુર્ગંધ આવતી હતી અને તેના ઉપર માખીઓ બાગબણાટ કરતી હતી ગોરનીને પૈસા આપી, ગલાસો ભરી તે દૂધ પીવાથી ઘણાને કોગળિયુ થયુ ઘણા મરી પણ ગયા તે સમયે અગ્રેજોનુ રાજ હતુ સરકારના માણસો બધા દરદીઓને ખેંચી ખેંચીને ઇસ્પિતાલના તબુઓમા લઈ ગયા હતા તબુ હતા ફક્ત પાચ, અને દરદીઓ હતા સાઠ મિનેર તબુની ચારે બાજુ તારની વાડ ઊભી કરવામા આવી હતી શનિચરી અને બુધુયા તો વાડની બીજી બાજુ હતા ત્યા બેઠા બેઠા જ શનિચરીને ખબર મળી ગયા કે બુધુવાનો બાપ

ગુજરી ગયો છે. સરકારી અમલદારોએ રોવાનો સમય પણ આપ્યો નહીં. બધી લાશ તેઓએ જ બાળી નાખી. શનિચરી અને બુધુયાને જોરજુલમથી પકડી લઈ જઈ કૉલેરાનાં ઈન્જેક્શન આપી દીધાં. તેનો દુખાવો એટલો તો થયો કે મા-દીકરો બંને ખૂબ રડ્યાં. રડતાં રડતાં શનિચરી કુકડા નદીને કિનારે ગઈ, નદીમાં નાહી, માટીથી સેંથીનું સિંદૂર ભૂસી નાખ્યું, અને હાથમાં પહેરેલી બંગડીઓ ફોડી નાખી. આ લાખની બંગડીઓ નવી હતી, મેળામાંથી ખરીદી તેણે પહેરેલી, તોહરિના શિવમંદિરમાં એક ગોર હતો. તેણે કહ્યું, ''પ્રારંભનું પિંડ અહીં જ મૂકતી જા. કારણ પરગામમાં આવી બુધુયાના બાપનું મરણ થયું છે. તેના કહેવાથી, સવા રૂપિયાની દક્ષિણા આપી શનિચરીએ બુધુયા પાસે રેતી અને સાતવાનું પિંડ મુકાવ્યું. પણ તેને કારણ ગામમાં ઓછો ખળભળાટ નહોતો થયો! મોહનલાલ બ્રાહ્મણ, રામાવતારે સ્થાપના કરેલા દેવતાનો પૂજારી હતો, તેણે કહ્યું, ''ઓહો! રેતીનુ પિંડ અને વળી નદીના પાણીમાં! બુધુયા જાણે રામચંદ્ર હોય એમ રેતીથી દશરથનું પિંડ મૂક્યું!

''બ્રાહ્મણને જ બધી વાત કરી ને''!

''તોહરિના બ્રાહ્મણ થહાડના રહેવાસીઓની ક્રિયાકર્મના નિયમો શું જાણે! તેની વાત સાંભળી, પિંડ મૂકી તેં તો અમને નીચું જોવડાવ્યું.''

મોહનલાલને રાજી રાખવા, ''પાંચ વર્ષ ખેતરમાં બેગારી મજૂરી કરી પચાસ રૂપિયા વાળી આપીશ'' એવા રામાવતારના લખાણ ઉપર શનિચરીએ અંગૂઠાની છાપ મારી આપી. શનિચરીએ વીસ રૂપિયા ઉછીના લઈ, બુધુયાના બાપનું શ્રાદ્ધ કરી, બધું પતાવ્યું. ત્યાર પછી તો નાના બાળક સાથે પેટ ભરવા મહેનત, મજૂરી કરવામાં શનિચરી એટલી તો વ્યસ્ત રહી કે બુધુયાના બાપ માટે રડવાની તેને ફુરસદ મળી જ નહીં. એક વાર ભારે ઉનાળાના દિવસોમાં, બળતાં બળતાં રામાવતારના ખેતરમાં નીંદણ કરતાં શનિચરી તે કામ મૂકી દઈ એક પીપળાના છાંયડામાં જઈ બેસી ગઈ. બીજા ખેતમજૂરોને તેણે કહ્યું, ''આજે હું બુધુયાના બાપ માટે રડી લઈશ - છાતીફાટ રડીશ.''

દુલન ગંજુએ પૂછ્યું, ''આજે વળી કેમ રડીશ?''

''તમે તો મજૂરી લઈ ઘેર જશો. અને હું તો ખત ઉપર અંગૂઠાની છાપ મારી આવી છું. મારે તો ફક્ત બેચાર મકાઈનો લોટ લઈ ઘેર જવું પડશે. મને શું રડવું ના આવે?''

''તો એમ કહે ને કે એ દુઃખે તું રડીશ. એમાં તારા ધણી એતોયાને ક્યાં વચ્ચે લાવે છે?''

''બુધુયાનો બાપ, તું બહુ બદમાશ છે.''

''તું વિચારે તો કરી જો, તે વાતને તો એક વર્ષ થઈ ગયું.''

''એક વરસ?''

''હા રે હા.''

''એક વર્ષ થયું તેને ગયા ને?''

''પેટની આગ એવી છે કે તે બુઝાવતાં સમય ક્યાં ચાલ્યો જાય છે તે ખબર પણ નથી પડતી.''

''હું જ મરી ગઈ હોત તો સારું હતું.''

''તો બુધુયાનું શું થયું હોત? ગાંડપણ ના કરીશ. સાંભળ, કાગળ ઉપર અંગૂઠાની છાપ મારી આવી છે તેનું તો હવે કાંઈ કરી શકાય નહીં. તું જો, હું કેવો આરામ કરતો કરતો કામ કરું છું. જેટલા દિવસ કામ કરીશું એટલા દિવસ મજૂરી તો મળવાની જ છે. તું આમ જીવ ઘાલીને તે હરામીનું ખેતર શા માટે સાફ કરે છે? થાક ખાઈ લે, જેટલા દિવસ કામ કરીશ, ખાવા તો મળશે.

તે દિવસે પણ શનિચરીને રડવાનો અવસર મળ્યો નહી

ગામડાના સમાજમા કોઈથી કાઈ છૂપુ રહેતુ નથી શનિચરી રડી ન હતી ત બાબત ઘણી વાતો થઈ હતી પણ શનિચરીએ ત ઉપર કાઈ ધ્યાન આપ્યુ ન હતુ રામાવતારના દવાના રૂપિયા ભરપાઈ થતા ન હતા કદાચ પછી પણ ત પાછા અપાયા ન હોત પણ બન્યુ એમ ક તે વખત શનિચરી એક કાળા વાછરડાની દેખભાળ કરતી હતી અશરફીની મા તેને વાછરડુ ચાખવવા આપી ગયા ગઈ હતી તે જ અરસામા રામાવતારના કાકાનુ મૃત્યુ થયુ અને અતિમ ઘડીએ ત વાછરડાનુ પૂછડુ ડોનાના હાથમા પકડાવ્યુ હતુ વૈતરણી પાર કરી જવાનો તો આ એક અચૂક ઈલાજ હતો શનિચરીએ જોયુ ક ઓરડામા ઘણા લોકો એકઠા થયેલા છે - રામાવતારના કુટુબીઓ - સ્વજનો ની આવ્યા હતા એકાએક શનિચરીને એક કપટી વિચાર સૂઝ્યો બારણાની બહાર ઊભી રહી તે જોરથી બોલી ઊઠી "ગરીબના માબાપ તમારે પગ પડુ છુ! ગરીબ શનિચરી આજે તમારી સેવા કરી સકી મારી એક અરજ સાભળશો' મે જ રૂપિયા ઉધાર લીધેલા તે ચૂકવી આપ્યા છે એટલુ મને લખી આપશો?"

કાકાના મૃત્યુથી બીજી પચાસ વીઘા કળદ્રુપ જમીન હાથમા આવે એમ હતુ કોણ જાણે શા કારણે પણ રામાવતારે શનિચરીની વાત માની લીધી આને કારણે, પાછળથી રામાવતારને ઘણુ સાભળવુ પડેલુ બીજા જમીનદાર મહાજનોએ કહ્યુ હતુ, "ઉધાર લીધેલા રૂપિયા પાછા મળી ગયા છે એ જ્યારથી તે કબૂલ કરી લીધુ ત્યારથી આ અછૂતો ચઢી વાગ્યા છે રૂપિયા મુખ્ય વાત નથી, તેની કિમત તો જોડાની ધૂળથી પણ ઓછી છે, પરતુ એ સ્વાભાણ તો એક ધૂસરી જેવુ છે - જેને ખભે ઉઠાવી બળદો કામ કરી ચૂકે છે"

રામાવતાર કહેતો, "કાકા ગુજરી ગયા, મારુ મન દુખી થઈ ગયુ હતુ હુ ઉદાસ બની ગયો હતો ત્યારે એમ થઈ ગયુ ક જેને જે જોઈએ ત આપી હુ સન્યાસી બની જાઉ"

રામાવતારના દીકરા લક્ષ્મણનુ જ્યારે લગ્ન થયુ ત્યારે લગ્નના વાજા-વાજિત્રોના બધો ખર્ચ તેણે શનિચરી ને લોકો પાસેથી લીધો હતો

આ બધુ વિચારતા, અને પેટની ભૂખ મિટાવતા શનિચરી રડવાની વાત વીસરી ગઈ બુધુઆ મોટો થયો બાપની જેમ ગરીબીની ધૂસરી ખભે ઉઠાવી લીધી નાનપણમા જ તેના લગ્ન થઈ ગયા હતા પછી તો વહુ પણ સસાર માડવા આવી બુધુઆન ત્યા પણ એક દીકરાનો જન્મ થયો, પણ વહુ જાણે ડાકણ! હાર ગુજરીના લોકો સાથ દોસ્તી કરી, કોણ જાણે શુ ખાઈ આવતી, દિવસે દિવસે તેનુ શરીર ફૂલવા લાગ્યુ રામાવતારના દીકરા લક્ષ્મણના ઘઉના થેલા ઊચકી ઊચકીને બુધુઆ ચિરપરિચિત રોગનો ભોગ બન્યો તેને ક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો રાતે તાવ આવે, સવારે પરસેવો થઈ તાવ ઊતરી જાય ઉધરસમા લોહી પડવા લાગ્યુ આખની નીચે કાળા ડાઘ દેખાવા લાગ્યા આ જોઈ, જે પવન ચિતાની આગને આકાશમા ફેલાવી દે છે ત પવન જાણે શનિચરીની છાતીમા ફરી વળ્યા બુધુઆની સામ નજર કરતા, શનિચરી બધુ જ પામી ગઈ હતી બુધુઆને વળગી રહી જ સસાર ઊભો કરવાની ઇચ્છા તેણે સેવી હતી, ત હવ પૂરી થઈ શકવાની ન હતી તેની નાની ઇચ્છાઓ પણ ક્યા પૂરી થઈ હતી! એમ ધારેલુ કે લાકડાનો કાસકી ખરીદશે તે પણ ખરીદી શકી નહી સાચાની બગડીઓ એક વર્ષ પહેરી રાખશે - તે પણ બન્યુ નહી સમયની સાથે સાથ

ઈચ્છાઓનું સ્વરૂપ પણ બદલાતું જાય છે. દીકરોવહુ કમાશે, તેઓની મહેનતનું અન્ન શનિચરી ખાશે. શિયાળામાં તડકામાં બેસી પોતાના પૌત્ર સાથે એક જ માટીની રકાબીમાં સાથવો કે ગોળ ખાશે. તો શું તેણે પોતાના ગજા ઉપરાંતની ઈચ્છાઓ સેવી હતી? તેથી જ આજે બુધુયા મોત તરફ એક એક ડગલું આગળ વધી રહ્યો હતો?

વહુની સામે જોઈ, એનો વાંક કાઢવાની ઈચ્છા હોવા છતાં શનિચરી તેમ કરી શકતી નહીં. બુધુયાનીવહુ તેના દીકરાના દીકરાની મા, તેને કડવાં વેણ તે સંભળાવી શકતી નહીં. બુધુયા બધું જ સમજતો. એક દિવસ તેણે કહ્યું હતું:

''મા, એને કશું કહી સંભળાવતી નહીં.''

''કોને?''

''તારા દીકરાની વહુને.''

''આવું તારે કેમ કહેવું પડ્યું?''

બુધુયાના રોગિષ્ઠ ચહેરા ઉપર એક સ્વસ્થ સ્મિતની રેખા ફરકી ઊઠી. તેણે કહ્યું, ''બજારમાં બધું વેચવા જાય છે ત્યારે તે પૈસા ચોરે છે ને? ગમે તે વસ્તુ ખરીદી ખાય છે. બધું જ હું જાણું છું. એની ભૂખ સંતોષવા તેમ કરે છે.

''હું શું એને ખાવા આપતી નથી?''

''પણ એનો આહાર વધારે છે ને?''

''લોકો જાત જાતની વાતો કરે છે.''

''તે હું જાણું છું મા, કેમ વાતો કરે છે એ પણ જાણું છું. પણ મને આ બાબતે કાંઈ કહેવું ગમતું નથી. એને શું ખબર છે મા, કે મેં અને તેં કેટલું કષ્ટ વેઠી આપણો આ નાનો સંસાર. . . .''

બોલતાં બોલતાં બુધુયાને ઉધરસ આવી. શનિચરી એની છાતી ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બોલી: ''હવે તો હું ભગવાનનું નામ પણ નથી લેતી. જો ભગવાન હોય તો તારો રોગ મને આપી ન દે?''

''ના મા, તું જીવતી રહેશે, તો મારો છોકરો જીવશે.''

''પણ મને તો મારા છોકરાને જીવતો રાખવો છે.''

કપાળે હાથ દઈ શનિચરી ઊઠી ગઈ, બુધુયાએ આંગણ દીપાવ્યું હતું. ભીંડાં, વેંગણ, મૂળા, મરચાં, કોળું - કેટલાં જુદાં જુદાં શાક વાવ્યાં હતાં. લછમાણના બગીચામાંથી છોડવા લાવી, બિયાં લાવી, બુધુયાએ આ શાકનું નાનુંસરખું ખેતર તૈયાર કર્યું હતું. તેની વહુ છોકરમત હતી - તેનો આહાર જ વધારે હતો.

વહુએ લછમાણના ખેતરમાં મજૂરી કરવા જવાની તીવ્ર ઈચ્છા દર્શાવેલી, તેનું પેટ કેમે ભરાતું ન હતું. પોતાનો ખોરાક તે પોતે જ મેળવવા ઈચ્છતી હતી. બુધુયાએ બધી વાત સાંભળી. તેણે કહ્યું: ''એક વાર દીકરાનો જન્મ થઈ જવા દે, ત્યાર બાદ તારે જે કરવું હશે તેની ગોઠવણ કરી આપીશ.''

બુધુયાએ ઘણી મહેનત કરેલી. આંગણની આસપાસ કાંટા અને ઝાંખરાની વાડ ઊભી કરેલી. કોદાળીથી આંગણું ખોદી કાઢેલું. લછમાણના ખેતરમાંથી ચોરી કરી ખાતર લઈ આવ્યો હતો. ગરમીના દિવસોમાં કાવડ લઈ નદીમાંથી પાણી લઈ આવતો. થોડાક જ મહિનામાં આખું આંગણું શોભી ઊઠેલું. શનિચરી હસીને કહેતી: ''આ ઘણું જ સરસ લાગે છે. બુધુયા, તારા બાપ પણ આવું જ ખેતર બનાવવા માંગતા હતા.

પૌત્રનો જન્મ થયો. તે દોઢ મહિનાનો થતાં જ વહુએ જીદ કરી કે તે મજૂરી કરવા બહાર જશે. બુધુયાએ કહ્યું: ''જજે. ગુજરીમાં, બજારમાં શાક વેચવા જજે. માલિકના ખેતરમાં તારે જવું નથી. જે જુવાન છોકરીઓ એક વાર માલિકના ખેતરમાં મજૂરી કરવા જાય છે તે

પાછી આવતી નથી ''

''અરે, તે ક્યાં જાય?''

''પહેલાં નાગ ધનમાં, પછીથી વરધાવામમાં એ વિશે હવે કાંઈ પણ બોલીશ તો તારું ડોકું ઉડાવી દઈશ ''

વહુ બજારમાં શાક વેચવા જતી

શનિચરીએ કહ્યું ''એને બજારમાં મોકલી બુધુયા? એને બદલે હું જાત, ને આ ઘર નહીં છોડત ''

''ના મા, આપણે બન્નેએ તો ખેતમજૂરી કરી છે એ તો ઘેર જ રહી છે કોઈ દિવસ એવું બન્યું હતું કે એણે રાંધી ખાવાનું પીરસી રાખ્યું હોય, પાણી ભરી રાખ્યું હોય કે ઝાડુ વાળી ઘર આંગણું ચોકખુંચટ કરી મુક્યું હોય?''

''ના ''

શનિચરી અને બુધુયા મન જાણતા હતા કે આ દૂબળો વર, અને દુઃખી સંસારમાં વહુ ગોઠવાઈ શકશે નહીં

શનિચરીએ વહુને કહ્યું હતું ''બુધુયા હવે કેટલા દિવસનો મહેમાન છે? મા આખું કાળજુ પડી ગયું છે એ જેટલા દિવસ છે એટલા દિવસ જરા સમજીને રહેજે

વહુએ તેના શબ્દો અક્ષરેઅક્ષર પાળ્યા જેટલા દિવસ બુધુયા જીવતો રહ્યો હતો, એ પણ ઘરમાં રહી જ્યારે તેનો દીકરો ૧૦ મહિનાનો થયો ત્યારે ના ત્યારે જ નહીં, ઘણા દિવસથી બુધુયાનો રોગ ખૂબ જ વધી ગયો હતો વૈદની દવાની પણ કાંઈ અસર થતી ન હતી શનિચરીએ વહુને બુધુયા પાસે રહેવાનું કહ્યું, અને પોતે દોડતી દોડતી વૈદ પાસે બીજી દવા માગવા ગઈ હતી દવાની હવે અસર થવાની નથી તે જાણવા છતાં પણ, તે દવા લેવા ગઈ હતી વૈદનું ઘર લગભગ માઈલેક દૂર હતું બાણ રાં વિચાર કરતા પણ તેને થતું આટલું બધું તે દોડીને ગઈ હતી પણ વૈદ ઘર હતા નહીં બજારમાં ગયો હતો તે પાછો આવતા જ માથું કૂટતા કૂટતા શનિચરીએ ''દવા આપો, દવા આપો'', એમ કહ્યું હતું અકળાઈ જઈ વૈદે કહ્યું હતું ''આ નીચ જાતોમાં ધીરજ જેવી વસ્તુ જ નથી હોતી દીકરાની સ્થિતિ જો આટલી ગંભીર હોય તો કેમ વહુને તારા દોડતી બજાર બાજુ જતા જોઈ હતી! જરૂર તારા દીકરાને ઠીક હશે ''

ઘર પાછી આવી શનિચરીએ દીકરાને જીવતો જોયો જ નહીં, અને વહુને ઘરમાં જોઈ નહીં નાનો બાળક તેના ઓરડામાં રડતો હતો

વહુ તો પાછી આવી જ નહીં બાળકને ખોળામાં લઈ બુધુયાને અગ્નિદાહ દેવાની વ્યવસ્થા કરવામાં, વહુ નાસી જવાથી જે બદનામી થવાનો સંભવ હતો તેને દબાવી દેવાની દોડાદોડી કરવામાં, બુધુયા માટે પા (શનિચરી રડી શકી નહીં આ આઘાતથી તે રડી શકે એમ હતું જ નહીં નૂનમૂન બની તે એની રહેતી પાછી તે આખા બધ કરી સૂઈ જતી

ગામડાના લોકો પોતાના સગાંસંબંધીઓમાં જ રચ્યાપચ્યા રહે છે બુધુયાના મરણ પછી શનિચરીએ આ જ લોકોના સ્વભાવનું એક જુદું જ પાસું જોયું બુધુયાના દીકરા હરખાને લઈ તે પરેશાનીથી રગળજ બેહોશ બની જતી બુધુયા નથી તે વાત જ જાણે શનિચરી ભૂલી જતી તેને યાદ પણ ન રહેતું કે ક્યારે બુધુયા ન હતો જે દિવસોની યાદ તેને આવતી ત્યારે બુધુયા એની પાસે જ હતો શનિચરી જ્યારે માલિક મહાજનના ખેતરમાં મજૂરી કરવા જતી ત્યારે બુધુયા બધું ઘર આંગણું સાફસૂફ કરી, નદીએથી પાણી લઈ આવતો ખેતરમાંથી એકઠા કરેલા, માટી વાળા ઘઉં ને મકાઈ નદીના પાણીમાં ધોઈ લાવતા દુઃખી માનો તે શાંત, સમજદાર દીકરો

હતો. હંમેશાં બુધુયા હાજર રહેતો. શનિચરીને કેવી રીતે યાદ આવે કે હવે તેને રાતે ઊઠી પાણી ગરમ કરી પિવડાવવું પડશે નહીં. બુધુયાની છાતી ઉપર "સ્વપ્નાય" મલમ હવે ચોપડવો પડો નહીં. બુધુયાનો દીકરો પડ્યો પડ્યો રડ્યા કરતો.

એક દિવસ દુલનની ધણિયાણી ધાતુયા, લાટુયાની મા, આ ઇલાકાની લડકાણી ગણાતી સ્ત્રી આવી ઊભી રહી. બાળકને તેણે ઊંચકી લીધો.

"ઓ ધાતુયાની મા, આ તું શું કરી રહી છે?"

"હારોયાને લઈ જઉં છું."

"કેમ?"

"ધાતુયાની વહુને નાનો દીકરો છે. આને પણ ધવડાવશે."

"કેમ વળી? મારા દીકરાનો દીકરો છે. હું જ એને મોટો કરીશ."

"બધા જ પોતાના દીકરાના દીકરાને મોટા કરે છે. તું પણ કરશે પણ ધાતુયાના બાપે કહ્યું કે એક કામ મળ્યું છે."

"ક્યાં?"

"સરકાર ટ્રેનના પાટા સમા કરાવે છે. ધાતુયાના બાપે ઠેકેદાર સાથે કરાર કર્યો છે કે વીસ મજૂરો લાવી આપશે."

"તું નહીં જાય?"

"મારી ગાય ગાભણી છે. વળી માલિકને ત્યાં પૂજા છે. જંગલ સાફ કરવાનું છે. લાકડાં ચીરવાનાં છે. વેઠનું કામ પણ કરવાનું છે."

"દુલન ગંજુ, ઘણો જ શાનદાર લુચ્ચો ડોસો છે. મને કામમાં રોકીને. . . .

"તો પછી તારી મરજીમાં આવે તેમ કર."

ધાતુયાની વહુનું દૂધ પી હારોયા બચી ગયો. જેટલા દિવસ ઠેકેદારનું કામ ચાલ્યું, શનિચરીને ઘેર ચૂલો સળગ્યો જ ન હતો. દુલનની બેરી દુલનની સાથે શનિચરી માટે પણ રોટલા ને અથાણું બાંધી આપતી. જેટલો લોટ વપરાયો હતો તે તો શનિચરીએ પાછો આપી એ દેવું ચૂકવી દીધું. પણ બધાં ઋણ ઓછાં જ ચૂકવી શકાય છે?

દુલનનાં કુટુંબીજનોએ શનિચરીની હાલત જોઈ હતી, અને પરભુ ગંજુએ કહ્યું હતું, "તું સાવ એકલી થઈ ગઈ છે, આમે આપણો સંબંધ જોતાં તું તો મોટી કાકી થાય, તો પછી તારા ઘરનાં બારી-બારણાં અને છાપરું લાવી મારા આંગણામાં તારું ઘર બનાવી દઈએ તો કેવું?"

નથુયા દુસાદ શનિચરીના આંગણમાં ઊગેલાં શાક બજારમાં જઈ વેચી આવતો. ગામના લોકો તે સમયે તેને પડખે ઊભા ન રહ્યા હોત તો શનિચરી જીવતી ન રહી શકી હોત. બુધુયાની લટકાળી વહુનું તો કોઈ નામ જ લેતું ન હતું. પણ શનિચરીને ખબર પડી ગઈ હતી કે બજારમાં જે લોકો રૂપિયાની ચાર જાતની દવાઓ વેચતા, એવા એક દવાવાળાએ તેની વહુને ફોસલાવેલી. વહુને ગયા, આરા, ભાગલપુર દેખાડવાનું, તેમ જ નૌટંકી, સિનેમા, સરકસ બતાવવાનું, અને વળી રોજ પૂરી-કચોરી ખવડાવવાનું પ્રલોભન આપ્યું હતું. અને તે માણસ સાથે વહુ નાસી ગઈ હતી.

દીકરાને સાથે કેમ ના લઈ ગઈ?

શનિચરીએ નાનપણમાં જોયેલી, તે મોતીની માની વાત તેને યાદ આવી. માલિક, મોતીને પોતાને ત્યાં લઈ જવા માગતો હતો. મોતીની માએ ના પાડી દીધી. લાઇનમાં મજૂરો એકઠા કરનાર ઠેકેદાર સાથે મોતી નાસી ગઈ હતી. મોતીની મા શનિચરીની માની ચક્કીએ ઘઉં દળાવવા આવતી ત્યારે કહેતી, "માલિકને છોકરી સોંપી હોત તો કાંઈ નહીં તો એનું મોં તો

જવા પામી હોત " શનિચરી એવુ કાઈ બોલી નહીં ચાલી જ જવાની હતી તો પછી ભલે આમ જ ખોવાઈ ગઈ તે સારુ થયુ નહી તો માલિકને ત્યાં રાણી બની રહેતી હોત અને શનિચરી અને હરીયા બહાર ગુલામી કરત, તે તો તેઓને કેટલુ બધુ અપમાનજનક લાગ્યુ હોત અને તે સિવાય પણ, શનિચરી પહેલાના અનુભવ ઉપરથી જાણતી હતી કે વહુએ તેમ કર્યું હોત તો ગામના લોકો શનિચરીને સીધી રીતે કાઈ કહેત નહી, પણ ખરેખર તેની સાથેનો નાતો જ તોડી નાખત અને તેમ થાય તો ગામમા રહેવાય જ નહી ભૂખ્યા અને ખૂબ જ ગરીબોને બીજા અન્નહીન દરિદ્ર લોકોની મદદની જરૂર હોય છે તે મદદ ન મળે તો માલિકના ઘરના દૂધ-ઘી ખાઈને પણ ગામમા રહેવુ અશક્ય બને

ધીરે ધીરે શનિચરી સહજ અને સ્વાભાવિક બનતી ગઈ પોતનાથી બનતી કાળજી રાખી તેણે હારોયાને ઉછેર્યો ગામનાં ડોના-ડોસી, નાના-મોટા સૌ હારોયાને કહેતા, "તારી દાદીએ બહુ દુઃખ વેઠ્યુ છે, હારોયા, તુ એને દુઃખ દેતો નહી "

હારોયા મો નીચુ કરી આ સાભળી લેતો જ્યારે એની ઉમર ચૌદ વર્ષની થઈ, ત્યારે શનિચરી એને લઈ ચાલી નીકળી રામાવતારસિંહનો દીકરો લછ્છમણસિંહ હવે માલિક-મહાજન હતો ગમે તે હોય, પણ માલિક પરિવારનો તો ખરો જ હવે જમાનો બદલાઈ ગયો હતો માલિક નવો અને જમાનો પણ નવા પ્રકારનો ખેતમજૂરો તેમ જ નીચ જાતિના લોકોને, અને ખેડૂતોને કાબૂમા રાખવા લછ્છમણસિંહ ગુડાઓ રાખતો તેઓ ઘોડા ઉપર સવાર થઈ બદૂક ચલાવતા રામાવતાર લાત મારતો મોજડી હાથમા લઈ પણ મારતો, પણ વળી મિજાજ સારો હોય ત્યારે આ લોકો સાથે વાતચીત પણ કરતો લછ્છમણસિંહ બાપના આવા વ્યવહારને એક પ્રકારની દુર્બળતા માનતો એ પોતે તો સૌ સાથે અતર રાખી ચાલતો

શનિચરી એની પાસે જ ગઈ હતી કહ્યુ હતુ "માલિક, તમે તો બધુ જ જાણો છો શનિચરી કરતા વધુ અભાગી કોઈ જન્મ્યુ જ નથી, આ છોકરા મારા દીકરાનો દીકરો છે એને કોઈ કામે લગાડો, નહીતર મારે માટે જીવવુ મુશ્કેલ છે "

કદાચ એમ હશે કે તે સમયે લછ્છમણસિંહ ખુશમિજાજમા હતો તેણે કહ્યુ, "બજારમા મારી દુકાનમા માલ ઊચકવાનુ, ઝાડુ વાળવાનુ અને પાણી ભરવાનુ કામ તે કરશે તો મહિને બે રૂપિયા અને ખાવાપીવા આપીશ "

"હજુરની કૃપા "

શનિચરી પોતાના પૌત્રને લઈ ચાલી આવી હતી મોહનલાલ પાસેથી ભગવાનના પ્રસાદ લાવી, માદળિયામા ભરી, તે માદળિયુ હારોયાને ગળે બાધી, તેને બજારમા કામે મોકલ્યા હતા તેને ઘણુ સમજાવેલો

"બજારમા ઘણા લોકો ગાય, બળદ લઈને આવે છે હારોયા, તે બાજુ જઈશ નહી ભેન લાત મારશે તો મરી જઈશ "

"નહી જાઉ, દાદી "

"કોઈ બદચાલના લોકોની વાત ઉપર ધ્યાન ન આપીશ "

"નહી આપુ, દાદી "

શરૂઆતમા થોડા મહિના તો હારોયાએ બહુ ધ્યાન દઈને કામ કર્યું પગારના રૂપિયા દાદીને આપતો તેને ખાવા મળતો સાતવો ને ગોળ પણ ઊચકી ઘર લઈ આવતો ખાઈપીને એનો ચહેરો પણ બદલાયો હતો પણ ધીરે ધીરે એનુ મન ચચળ બનતુ ગયુ એક વાર રૂપિયા આપ્યા નહી, અને એક રગીન ગજી ખરીદી લાવ્યો

બીજી વાર એક પ્લાસ્ટિકનું 'માઉથ ઑર્ગન' લઈ આવ્યો. ત્યારે શનિચરીએ એને ખૂબ ધમકાવેલો. પછી જ્યારે લછમાગે પોતે જ કહ્યું કે હારોયા દુકાન ઉપર રહેતો નથી. આખો વખત જાદુગરોની પાછળ પાછળ ફરે છે, ત્યારે શનિચરીએ એને સારી રીતે માર્યો હતો. કહ્યું હતું, ''ખોટે રસ્તે જઈશ તો તારા ટાંટિયા તોડી નાખીશ. ઘેર બેસાડી તને ખવડાવીશ, પણ ખોટે રસ્તે જવા દઈશ નહીં.''

ફરી થોડા દિવસ હારોયાએ ધ્યાન દઈ કામ કર્યું પણ ત્યાર બાદ તે નાસી ગયો. નાટુયાએ આવીને ખબર આપ્યા કે જાદુગરોની સાથે હારોયા ચાલી ગયો છે..

''ભલે ગયો.''

''ભલે ગયો'', એમ શનિચરી બોલી તો ખરી, પણ ઘેર બેસી રહી ન શકી. એક પછી એક બજારમાં, એક પછી એક, એમ બધા મેળાઓમાં તેને શોધવા ખૂબ ફરી વળી હતી. પણ પૌત્રને માટે રડવાનો તેને વિચાર આવ્યો નહીં. તેને પહેલેથી વહેમ હતો કે આવું જ કાંઈ થશે. તે જ વખતે, જ્યારે હારોયાને પાછો મેળવવાની આશા રહી ન હતી, ત્યારે બિખ્નિ સાથે તેનો મેળાપ થયો. બિખ્નિ તેની બાળપણની સાહેલી હતી. કાળી કામળીનો ઘાઘરો પહેરતી તેથી તેને સૌ કાળી કમળી બિખ્નિ કહી બોલાવતાં. પોટલું ખભે ઊંચકી, બિખ્નિ ઝડપભેર ચાલતી હતી. ચાલતાં ચાલતાં બેદરકારીથી તે શનિચરી સાથે અથડાઈ પડી.

''તું કોણ છે? તું શું આંધળી છે?''

''તારો બાપ આંધળો હશે!''

''તેં શું કહ્યું?''

''જે તેં સાંભળ્યું તે.''

એક અજબ જેવો ઝઘડો ઊભો થયો. શનિચરીને ખૂબ ગમ્મત આવી. જોરશોરથી ઝઘડો કરવાથી મનનો ઘણો મેલ નીકળી જાય છે - મન સાફ થઈ જાય છે.

આ જ કારણસર તો ધાતુયાની મા કાગડા અને સમડી સાથે પણ ઝઘડા ઊભા કરે છે. ઝઘડા કરવાથી મન સ્વસ્થ રહે છે, શરીરમાં લોહી પણ બંદૂકની ગોળીઓની જેમ જોરશોરથી વહેતું રહે છે. પણ પછી બંનેએ એકબીજા સામે નજર કરતાં જ બિખ્નિ બોલી ઊઠી - ''અરે આ શું? તું શનિચરી તો નહીં?''

''તું, તું કોણ છે?''

''બિખ્નિ, કાળી કમલી બિખ્નિ.''

''બિખ્નિ?''

''હા રે હા.''

''તારું તો લગ્ન ત્યાં લોહારડાંગામાં થયું હતું ને?''

''હા ઘણા વખતથી જુજુભાતુમાં રહું છું.''

''જુજુભાતુ? ને હું રહું છું થહાડમાં. તે તો થોડા જ કલાકનો રસ્તો છે. અને તેમ છતાં આપણે કોઈ વાર મળ્યાં જ નથી!''

''ચાલ કાંઈક બેસીએ.''

બંને એક પીપળાના છાયડામાં જઈ બેઠાં. બંને એકબીજા તરફ ત્રાંસી નજરે જોતાં હતાં. બંનેએ જોયું કે તેઓની હાલત એકસરખી જ હતી, બંને તે જોઈ નિશ્ચિંત થયાં. શનિચરીની જેમ બિખ્નિને પણ હાથે, ગળામાં અને કપાળ ઉપર દાગીનાને બદલે છૂંદણાના ડાઘ જ હતા. ટેવ પડી ગઈ હોવાથી બંનેએ કાનના કાણાંમાં સળીઓ ખોસી રાખી હતી. શનિચરી અને બિખ્નિ બંનેએ બીડીઓ સળગાવી. બંનેના વાળ લૂખા હતા.

''શનિચરી, તું શું બજારમાં આવી હતી?''

''ના રે ના, મારા દીકરાના દીકરાને શોધવા આવી હતી.''

ખૂબ જ ટૂંકમાં, શનિચરીએ હારોયા વિશે,

પોતાને વિશે, બધુ જ કહી નભળાવ્યુ બધુ સાભળી બિખૂનિ બોલી "દુનિયામાથી શુ માયા મમતા પરવારી ગયા છે? કે પછી મારુ ને તારુ નગીબ જ વાકુ છે?"

શનિચરી ખૂબ દુખમાય હગી બોલી "ધાગી નથી, દીકરો નથી, દીકરાનો દીકરા જ્યા હોય ત્યા જીવતો રહે એટલે બમ"

બિખૂનિ બોલી, "ત્રાગ છોકરીઓ પર ! એક છોકરો થયો" દીકરાનો બાપ તો ક્યારના મગી પરવાર્યો હતો બિખૂનિએ જ દીકરાન મોટો કર્યો બીજા પાસેથી વાછરડુ લાવી પાળી પોષી, ધીરે ધીરે ચાર ગાય, બે દુધાળ બકરીઓ, બધુ એકઠુ કર્યુ દીકરાના વિવાહ કર્યો, વળી દીકરીનુ આણુ કયુ, ત્યારે આખા ગામને દહીં, પૌઆ, ગોળ ખવડાવવા મહાજન પાસેથી રૂપિયા ઉધાર લીધા

"પછી શુ થયુ?"

"હવે તે દેવુ પાછુ વાળી શકી નહી તેથી મહાજને તેના ઘરબાર લઈ લીધા અને છોકરો પોતાને સાસરે જતો રહ્યો

'સાસરુ' શબ્દ બોલતા બિખૂનિ થૂકી બોલી "સનરાને છોકરો નથી બીજા બે જમાઈઓની જેમ મારો દીકરો પણ ગુનામ બની રહેશે" મ કહ્યુ, "ગાય વેચી દેવુ ભરપાઈ કરીએ" પણ દીકરો તો ગાય લઈ સાસરે મૂકી આવ્યો, પણ મારુ નામ પણ બિખૂનિ છે બને બકરી આ બજારમા લાવી વેચી નાખી બસ, હવે તો વીસ રૂપિયા બાધી લઈ હુ તો આ ચાલી"

"ક્યા જઈશ?"

"કોને ખબર? તારો છોકરો તો જીવથી ગયો, મારો છ તો પણ નથી જેવો જ છે ને! ગૌલટનગજ, ક બોખારો ક ગોમા જઈ સ્ટેશન ઉપર ભીખ માગીશ"

શનિચરીએ નિસાસો મૂક્યો બાલી, "મારી સાથે ચાલ ઘરના ખાલી બે ઓરડા ખાવા થાય છે બને ઓરડામા સૂવા માટે ખાટલીઓ છે બુધુવાએ બનાવેલી હજુ પાગ આગાગામા ભીડા, મરચા, વગાણ ઊગે છે

"માગ પના પૂરા થઈ જશે પછી?"

"ત્યારે જાયુ જશ તારા પૈના તારી પાન જ રા ! શનિચરી હજી અડધી ભૂખી રહી કમાય છે"

"ચાલ ત્યારે અરે પાગ પાણીનુ સુખ છે?"

"નદી છે ને પચાયતના કૂવાનુ પાણી બહુ કડવુ છે"

"થોડી વાર થોભી જા"

બિખૂનિ કરી વાર બજારમા ગઈ થોડી વારે પાછી ફરી બોલી, "જૂ મારવાની દવા ખરીદી લાવી છુ ઘાસતેલમા ભેળવી માથામા ઘસી, વાળ ચોળી નાખીશ મનમા જેટલા બળતરા બળે છે જૂથી કાઈ એટલા બળતરા ઓછા જ બળે છે!"

રસ્તામા ચાલતા ચાલતા બિખૂનિ બોલી "મારા દીકરાની દીકરી કદાચ રાતે ડૂસ માગી પાસે સૂઈ જતી હતી ને!

શનિચરીએ જવાબમા કહ્યુ "થોડા દિવસ રડશે, પછી ભૂલી જશે"

શનિચરીનુ ઘર જોઈ બિખૂનિ તો રાજી રાજી થઈ ગઈ તરત જ પાણી છાટી, ઘર આગણુ બધે જ ઝાડુ વાળી નાખ્યુ નદી જોવા ગઈ અને એક મોટુ વાસણ ભરી પાણી લઈ આવી બોલી, "આજે રાતે ચૂલો સળગાવવાનો નથી, હુ રોટલા ને અથાણુ લઈને જ નીકળી હતી"

(ક્રમશ) અનુ ઉમા રાંદેરિયા

વાર્તા

'આવું કદી બની શકે ખરું?'

જ્યોતિબહેન થાનકી

''આ બૉક્સ તો, ખાસ મારા લાડકા દિયરજી માટે જ છે. તેના માટે કેટલાયે ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોરમાં ગઈ છું અને પસંદ કરીને હું આ બધાં પરફ્યૂમ્સ લઈ આવી છું.'' આમ કહીને સુમતિએ હાથમાં રહેલું મોટું બૉક્સ ખોલ્યું અને તેમાંથી 'પરફ્યૂમ'ની એક શીશી કાઢીને કહ્યું, ''જો શિવાની, તારા માટે તો આ એક જ છે. બાકીનું આખું બૉક્સ આશુતોષનું જ છે. જોજે એમાંથી કંઈ તફડાવતી નહીં. મને તો એમ હતું કે આમાંની એક બૉટલ ખોલીને મારા લાડકા દિયરનો ઓરડો મઘમઘાવી દઈશ. પણ એમને ઓચિંતા બહારગામ જવાનું થયું એટલે મારી યોજના સફળ ન થઈ. હવે તું જ સાચવીને એના કબાટમાં મૂકી દે. જોજેને એ જોઈને જ તેઓ નાચી ઊઠશે.''

''પણ ભાભી હવે તો. . . ''શિવાની કંઈ બોલવા જતી હતી પણ તેનાં સાસુએ ઇશારો કર્યો એટલે તે કંઈ બોલી નહીં. સુમતિએ તે જોયું નહીં. તે તો તેની ધૂનમાં જ મસ્ત હતી. ''ને શિવાની, આપણા આખા ઘરમાં 'લેટેસ્ટ' ડિઝાઇનનાં કપડાં પહેરવાનો શોખ પણ માત્ર આશુને જ. તે આ નવા જૅકેટ જોઈને ખુશ ખુશ થઈ જશે. આ પણ તું તારા કબાટમાં રાખ. એને 'સરપ્રાઇઝ' આપજે'' આમ કહીને બીજું બૉક્સ પણ તેણે શિવાનીના હાથમાં મૂકી દીધું. ને શિવાનીએ તે યંત્રવત લઈ લીધું.

સુમતિ બધાંની પસંદગીને યાદ કરીને ઘરના બધા જ સભ્યો માટે અમેરિકાથી વસ્તુઓ લાવી હતી. પોતપોતાની મનગમતી વસ્તુઓ મળતાં ઘરનાં બધાં બાળકો ખુશખુશાલ હતાં પણ શિવાનીના ચહેરા ઉપર ખુશીની કોઈ ઝલક ન જોતાં સુમતિ વિચારમાં પડી ગઈ કે તેની લાવેલી વસ્તુઓ શું શિવાનીને ગમી નહીં હોય? પણ હજુ તો અમેરિકાથી આવ્યાને એક જ દિવસ થયો હતો, એટલે તેણે કંઈ પૂછ્યું નહીં.

હરગોવિંદ શેઠ રામપુરના નગરશેઠ હતા. તેમનો બહોળો વેપાર દેશભરમાં પથરાયેલો હતો. તેમનાં પત્ની કાશીગૌરી પણ શેઠ જેવાં જ ધર્મપરાયણ હતાં. નજીકમાં આવેલા સંન્યાસ આશ્રમમાં આવતા સાધુસંતોને અન્ન, વસ્ત્ર ને ધનની સહાય શેઠ પાસેથી મળતી રહેતી. શિવભક્ત શેઠના ત્રણેય પુત્રો પણ પિતાને પગલે ચાલનારા હતા. મોટો સદાશિવ, વચલો ત્રિલોચન અને નાનો આશુતોષ પોતપોતાની રીતે ધંધામાં ગોઠવાયેલા હતા. મોટો અમેરિકામાં પોતાનો સ્ટોર ચલાવી રહ્યો હતો. વચલો ત્રિલોચન પિતાના ધંધામાં પાવરધો બની ગયો હતો. નાનો આશુતોષ ભાઈને ધંધામાં મદદ કરવા ઉપરાંત શૅરબજારમાં શૅરની લે-વેચ કરી લાખો રૂપિયા કમાઈ લેતો હતો. સંયુક્ત પરિવારમાં બધાં સંપથી રહેતાં હતાં. કોઈ વાતની કમીના ન હતી. પાંચ વર્ષ બાદ મોટી પુત્રવધૂ સુમતિ પોતાની ભત્રીજીનાં લગ્નમાં શિકાગોથી ખાસ આવી હતી. પણ રજાઓની પ્રતિકૂળતા અને સ્કૂલો ચાલુ હોવાથી તેનાં પતિ અને બાળકો આવી શક્યાં નહોતાં. સુમતિ જ્યારે અમેરિકા ગઈ ત્યારે તેણે આશુતોષને પૂછ્યું હતું: ''મારા લાડકા દિયરજી, તમારે માટે અમેરિકાથી શું મોકલાવું?''

''ભાભીજી, જો આપ ખરેખર મારા પર

પ્રસન્ન થયા હતા તો મારા માટે સુગંધનો દરિયો મોકલાવજો." જાતજાતના સેન્ટના ભારે શોખીન આશુતોષને પછી સુમતિ સેન્ટ મોકલાવ્યા જ કરતી. અને હવે તો તે શુદ્ધ સુગંધના દરિયા લઈને આવી પહોંચી હતી. સુમતિના મનમાં ઘણું બધું જાણવાની અને ખાસ તો શિવાનીની ઉદાસીનતાનું કારણ જાણવાની તીવ્ર ઇંતેજારી થઈ રહી હતી. તે, તે માટેનો મોકો શોધી રહી હતી. એ મોકો એને છેક રાતે મળ્યો.

રાત્રે તે શિવાનીના ઓરડામાં આવી પહોંચી. પણ અંદર પહોંચતાં તેને ભારે આંચકો લાગ્યો. 'આ શું? શિવાની, તમારો જ ઓરડો છે કે પછી પૂજાનો ઓરડો છે?' આશુના આ ઓરડામાં તો નામ મોટા મોટા અરીસાઓ હતા. અહીં ખૂણામાં કલાત્મક ડ્રેસિંગ ટેબલ હતું. છત ઉપર મોટાં મોટાં ઝુમ્મર હતાં. આખા ઓરડામાં મખમલી ગાલીચો પથરાયેલો હતો. આ ખૂણામાં તિપાઈ ઉપર ટેપરેકોર્ડર પડ્યું રહેતું. પાશ્ચાત્ય સંગીતના ધમધમાટ સતત ચાલુ રહેતા. ને આખો ઓરડો સુગંધથી મઘમઘતો. સુગંધ તો જો કે અત્યારે ય આવે છે. પણ અત્યારની સુગંધ તો મનને ઠંડક આપે એવી ધૂપસળીની મીઠી મહેક છે. ને કેવી શાંતિ અનુભવાય છે અહીં? શું આ તમારો જ ઓરડો છે કે પછી બાપુજીનો ધ્યાનખંડ?'

"આવો ભાભી, આપણે આ ચટાઈ પર બેસીએ. બીજું તો કંઈ ફર્નિચર અમારે રાખવા દીધું નથી. તમારી વાત સાચી છે. આ ધ્યાનખંડ જ છે પણ બાપુજીનો નહીં તમારા લાડકા દિયરજીના."

"શું આશુ ધ્યાન કરે છે? એ તો 'ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ' જેવી વાત છે. સંન્યાસી આશ્રમના સાધુઓ સત્સંગ લાભ આપવા આવતા, ત્યારે તો તેઓ કદી સત્સંગમાં આવતા પણ નહીં. ઊલટું ઘરની બહાર ચાલ્યા જતા. આશુ ને વળી ધ્યાન કરે? મને તો માન્યામાં આવતું નથી."

"હા, કોઈને ય માન્યામાં ન આવે પણ એ હકીકત છે."

"પણ તેઓ આટલા બધા બદલાઈ કેવી રીતે ગયા?"

"ભાભી, એ તો બહુ લાંબી કથા છે. અત્યારે તો તમે થાકી ગયેલાં છો. પછી ક્યારેક વાત કરીશું."

"ના શિવાની, પછી તો સમય જ નહીં મળે. તને વાંધો ન હોય તો તું મને અત્યારે જ કહે."

"તો સાંભળો, ગયા વરસે ઉનાળાનું વેકેશન હતું. છોકરાઓ હઠ લઈને બેઠા હતા કે 'અમને ક્યાંક બહાર ફરવા લઈ જાઓ.'

ત્રિલોચનભાઈએ કહ્યું કે, 'અમે તો દિવાળીની રજાઓમાં ફરવા ગયા હતા. આ વખતે તમે જઈ આવો.' પહેલાં તો અમે કાકાને ત્યાં હૈદરાબાદ જવાનું નક્કી કર્યું. ચિરાગ અને ચૈતન્ય પણ હઠ પકડી કે અમારે આશ્રમના સાથે જવું જ છે. એમણે છ ટિકિટ લેવા માણસ મોકલ્યો. પણ દોઢ મહિના સુધી ટિકિટ મળે તેમ ન હતી. ત્યાં સુધીમાં તો રજાઓ પૂરી થઈ જતી હતી. એટલે છોકરાઓ નિરાશ થઈ ગયા. આથી બાપુજીએ કહ્યું, "હૈદરાબાદ નહીં તો હરદ્વાર જઈ આવો. તીર્થસ્થળ છે. તમને આનંદ આવશે." એમને અમદાવાદથી સર્વોદય એક્સપ્રેસમાં દિલ્હીની ટિકિટ મળી ગઈ. નીકળતી વખતે બાપુજીએ એમને ખાસ ભલામણ કરી હતી. 'ભલે તને તીર્થધામોમાં રસ ન હોય પણ છોકરાઓને અને શિવાનીને તું બદ્રીકેદારની યાત્રા જરૂર કરાવજે. ને સાથે પછી વારંવાર જવાતું નથી.'

"બાપુજી, છોકરાઓને ... યાદ રહે એવી યાત્રા કરાવીશ. તમે ચિંતા ન કરો. બધું બતાવીશ." આથી ચારે ય છોકરાઓ ખુશખુશાલ હતા. ચિરાગ અને ચૈતન્ય ખાસ

હોવાથી દેવેશ અને દિવ્યાંગ પણ ખૂબ આનંદમાં હતા.

દિલ્હીથી અમે હરદ્વાર આવી પહોંચ્યાં. ઉનાળાની રજાઓને લઈને હરદ્વારમાં બધી હોટલો ભરચક્ક હતી. ક્યાંય સારી હોટલમાં જગ્યા મળતી નહોતી. અમે હોટલ શોધવામાં જ કંટાળી ગયાં. જો સારું રહેવાનું ન મળે તો પછી બહારનો થાક વધતો જ જાય અને ફરવાની મજા ચાલી જાય. ઘણી રઝળપાટ પછી અમારા ટૅક્સીવાળાએ કહ્યું, ''સાહેબ, ગંગાઘાટે એક નવી જ હોટલ બંધાઈ છે. મોટા ભાગે તો પરદેશીઓ જ ત્યાં ઊતરે છે. કેમ કે તેનું ભાડું બહુ આકરું છે. પૈસાદારોને જ પોષાય. તમે કહો તો ત્યાં લઈ જાઉં.''

''હા ભાઈ, તું ત્યારે ત્યાં લઈ જા. જો ત્યાં રહેવાની સગવડ મળતી હોય તો.'' અને ટૅક્સી વાળો અમને સુંદર હોટલમાં લઈ ગયો. ભગવાનની કૃપાથી અમને ત્યાં ફેમિલી માટેની બે એટેચ્ડ રૂમ પણ મળી ગઈ. ખૂબ સરસ જગ્યા હતી. ઝરુખામાં ઊભીએ તો ખળખળ વહેતી ગંગાનું દર્શન મનને પ્રસન્ન કરી દે. અમને ત્યાં ખૂબ ગમી ગયું. ત્રણ દિવસ અમે હરદ્વાર, હૃષીકેશમાં ફર્યાં. રવિવારે વહેલી સવારે બદરીનાથ જવાનું નક્કી કર્યું. હોટલના મૅનેજરે જ ટૅક્સીની વ્યવસ્થા કરી આપી. ટૅક્સીનો નંબર, ડ્રાઈવરનું નામ, અમારાં બધાંનાં નામ-સરનામામું બધું મૅનેજરે ત્યાંથી બહાર ફરવા જતા પ્રવાસીઓ માટેની નોંધના ચોપડામાં નોંધી લીધું. પ્રવાસીઓની સલામતી ખાતર એમ કરવું જરૂરી છે, એમ તેણે જણાવ્યું. વહેલી સવારે નીકળવાનું હતું, એટલે મેં છોકરાંઓને ેલાં સુવડાવી દીધાં. અને હું પણ સૂવાની ારી કરી રહી હતી. ત્યાં ડોરબેલ વાગી. મેં ેં તો બે અજાણ્યા માણસો હતા. એમાંના એકે ્યું: ''સાબ હે?'' એટલે મેં આશુને બોલાવ્યા. તેમણે કહ્યું:

''અરે ગુમાનસિંહ, અત્યારે? આપણે તો સવારે નીકળવાનું છે ને?''

''સાબ, વાત જાણે એમ છે કે મને છેક ગંગોત્રી સુધીની સવારી મળી ગઈ છે. તેમાં ભાડું પણ વધારે મળે તેમ છે. તો મારે બદલે આ અજિત તમને તેની ટૅક્સીમાં લઈ જશે. બદરીનો રસ્તો એનો પણ ખૂબ જાણીતો છે. તમને જરાય તકલીફ નહીં પડવા દે.''

''અમારે તો બદરીનાથનાં દર્શન કરવાં છે. પછી તું લઈ જાય કે તારો દોસ્ત લઈ જાય, એમાં અમને કોઈ ફેર પડતો નથી.'' આશુએ કહ્યું.

''પણ હોટલના ચોપડામાં તારી ટૅક્સીમાં અમે નીકળીએ છીએ એ નોંધેલું છે. અત્યારે તો મૅનેજર નહીં હોય, તો તેમને કોણ જાણ કરશે?''

''અરે સાબ, ચાર દિવસમાં તો હું પાછો આવી જંઉં છું. એ પહેલાં તો તમે આવી જશો. તો તમે જાણ કરી દેજો. એમાં કોઈ ફેર પડવાનો નથી.''

''ભલે, તો અમે હવે અજિતસિંહની ટૅક્સીમાં સવારે નીકળીએ છીએ. તું અમારા માટે ગંગોત્રીથી ગંગાના શુદ્ધ જળનો એક શીશો ભરી લાવજે. મારા બાપુજી ખુશ થઈ જશે.''

''ભલે સાબ, આવીને તમને મળીશ.''

અમે સવારે વહેલાં ઊઠી ગયાં. તૈયાર થતાં હતાં ત્યાં આશુએ મને કહ્યું, ''શિવાની, ખબર નહીં, આજે મને ભારે બેચેની થાય છે. શરીરમાં અસુખ જેવું લાગે છે. શું થાય છે તે હું તને કહી શકતો નથી.'' એટલે પછી મેં તેમને કડક ચાના બે કપ પિવડાવ્યા. તમાકુવાળું પાન આપ્યું. સિગારેટ પીવા ઉપર તો મેં રિસ્ટ્રિક્શન રાખ્યું હતું કે દેવસ્થાનમાં બને તેટલી ઓછી સિગારેટ પીવી. તો પણ મેં એને સિગારેટનું પાકીટ આપ્યું ને લાઇટર આપી કહ્યું, ''ટેવ મુજબ સિગારેટ

પીવા ન મળે એટલે તમને બેચેની થતી હશે '' એ પછી કંઈક સારુ ખાતા અમે સવારે ૬ ૩૦ વાગ્યે બદરીનાથ જવા ઊપડ્યા રસ્તામા ઉત્તરકાશીમા અમે વિરામ કર્યો જમ્યા ને પછી યાત્રા આગળ વધારી ઊંચા ઊંચા પર્વતોની વચ્ચેથી અમારી ટેક્સી આગળ વધી રહી હતી એક બાજુ ઊંચા ઊંચા પર્વતો ને બીજી બાજુ ઊંડી ઊંડી ખીણો! ભગવાનની કેવી અજબ કરામત છે, તેનુ દર્શન કરતા કરતા અમે આગળ વધી રહ્યા હતા પછી તો ખીણની ધારે ધારે અમારી ટેક્સી ચાલી રહી હતી નીચે નજર કરતા તો કમકમા આવી જાય આવા વિકટ ને જોખમી રસ્તા પર ફક્ત શ્રદ્ધાના બળે અનખ્યા યાત્રાળુઓ બદરીનાથ પહોચે છે એ શ્રદ્ધાને હુ મનોમન વદી રહી હતી ત્યા તો ડ્રાઈવરે એકાએક ટેક્સી થોભાવી દીધી અને કહ્યુ, '' બાબુજી, દેખો, દેખો પેલી ટેક્સી ઉપરથી પડીને ખીણમા ગબડી રહી છે '' અમે બધાએ તે તરફ નજર કરી તો રમકડાની મોટરની જેમ ગડથોલા ખાતી ટેક્સી ખીણમા નીચે ને નીચે જઈ રહી હતી અમારા સહુના શ્વાસ અધ્ધર થઈ ગયા!

મે કહ્યુ, ''હવે શુ થશે?''

''બીજુ શુ થાય? બધાય પ્રભુના ધામમા પહોચી જશે '' ડ્રાઈવરે કહ્યુ

''બહેનજી, આ ભયાનક ખીણોમા કોઈ માણસ નીચે જઈ શકતુ નથી તો એમને હવે કોણ બચાવે? ડુગરા બધાને ગળી જાય છે પણ બાબુજી, બીજુ તો ઠીક પણ એ ગુમાનસિહની ટેક્સી હતી ''

''હે મારા મુખમાથી ચીસ નીકળી ગઈ આખા શરીરમા ધ્રુજારી વછૂટી ગઈ ડ્રાઈવર ન બદલાયો હોત તો અમે અત્યારે ક્યા હોત?'' વિચાર માત્ર મને કપાવી ગયો અમારો ડ્રાઈવર અજિત પણ થોડી વાર આખો બધ કરીને સ્થિર થઈ ગયો પછી બોલ્યો, ''બાબુજી, આજે હવે આગળ જવા મારુ મન માનતુ નથી આપણે પાછા ઉત્તરકાશી જઈએ અને ત્યા રાતવાસો કરીશુ આવતી કાલે સવારે આપણે નીકળીશુ આજે મને ઉપર જવામા જોખમ લાગે છે ''

અમને પણ હવે આગળ જવાનો ઉત્સાહ રહ્યો ન હતો આશુને તો સવારથી બેચેની થતી જ હતી, એટલે અમે આગળ જવાનુ માંડી વાળ્યુ અને પાછા ઉત્તરકાશી આવી પહોચ્યા અજિતસિહ અમને એક સારી હોટેલમા લઈ આવ્યો સાજનો સમય થઈ ગયો હતો નીચે જમીને અમે ઉપર અમારી રૂમમા આવ્યા છોકરાઓ પણ ડાહ્યાડમરા થઈ ગયા હતા દિવ્યાગ તો મને પૂછ્યા જ કરતો હતો કે, ''મમ્મી, આપણે એ ટેક્સીમા ગયા હોત તો આપણ પણ ખીણમા પડી ગયા હોત ને?''

''જો બેટા, જેનુ ભગવાન રક્ષણ કરે છે, તેનો કોઈ વાળ પણ વાકો કરી શકતુ નથી એ વાતને દૃઢ કરવા મે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મહાભારતના યુદ્ધમા ભીમના હાથીની ડોકે બાધેલો ઘટ ટિટોડીના ઈંડા ઉપર મૂકી દઈને કેવી રક્ષા કરી હતી, તેની પણ વાત કરી ત્યા તો આશુએ બૂમ પાડીને મને બોલાવી અને કહ્યુ, ''શિવાની, જો તો બારી પાછળ કોઈ ઊભુ હોય તેવુ લાગે છે અજાણી જગ્યા છે ચેક કરી લવુ સારુ '' હુ બારી પાસે ગઈ તો કોઈ જ નહોતુ બારી ખોલીને ચારે બાજુ જોયુ પણ કોઈ નહોતુ મે તેમને કહ્યુ, ''તમને ભ્રમ થાય છે સવારથી બેચેની છે વાયુ જેવુ થઈ ગયુ હશે એટલે આવુ થાય છે બાની કડવી ફાકી આપુ છુ તે લઈને સૂઈ જાઓ સવારે એકદમ સારુ થઈ જશે '' મે તેમને ફાકી આપી જગજિતસિહની કેસેટ મૂકી કહ્યુ, ''સાભળતા સાભળતા ઊંઘી જજો હુ છોકરાઓની સાથે બાજુના ઓરડામા છુ ત્યા અમે થોડી રમતો રમીશુ '' મારે છોકરાઓના

મનમાંથી ભય કાઢવો હતો, એટલે અમે વ્યાપારની રમત રમ્યાં. એમાં ઘણો સમય પસાર થઈ ગયો. છોકરાંઓને સુવડાવીને હું આશુનું ટેપરેકોર્ડર ચાલુ હશે અને તેઓ ઊંઘી ગયાં હશે, તેમ માનીને તેમની રૂમમાં આવી. ને ઓરડામાં પગ મૂકતાં જ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ! તેઓ તો ચત્તાપાટ જમીન ઉપર પડ્યા હતા!

"આશુ, નીચે કેમ સૂતા છો? પલંગ ઉપર સરખી રીતે સૂઈ જાઓ." એમની પાસે પહોંચતાં મેં કહ્યું. પણ કંઈ જવાબ ન મળતાં મને થયું કે થાકને લઈને તેમને ભારે ઊંઘ આવી ગઈ હશે. પણ મારે એમને જગાડવા તો પડશે જ. આખી રાત આમ નીચે કેમ સૂવા દેવાય? એટલે મેં તેમને ઢંઢોળતાં કહ્યું, "આશુ, ઊઠો, પલંગ ઉપર સૂઈ જાઓ." પણ કંઈ જવાબ ન મળ્યો એટલે મેં જોરથી હલાવ્યા. પણ તોય જવાબ નહીં. એટલે હું ગભરાઈ. મેં એમના કપાળે હાથ મૂક્યો તો કપાળ સહેજ તપતું હતું. પછી મેં તેમના નાક આગળ હાથ ધર્યો તો શ્વાસ સંભળાતો ન હતો. એટલે હું એકદમ બેબાકળી બની ગઈ. મેં એમને ફરી હલાવ્યા, પણ કોઈ પ્રતિભાવ ન મળ્યો. રાતના દસ વાગ્યાનો સમય. અજાણી જગ્યા. કોઈ ઓળખીતું માણસ પણ નહીં. મારા ગભરાટનો પાર ન રહ્યો. હું જલદી નીચે દોડી ગઈ, હોટલના મૅનેજરને વાત કરી. તેઓ ઉપર આવ્યા ને જોયું. તેને પણ લાગ્યું કે પરિસ્થિતિ ગંભીર છે. તેમણે બાજુમાં રહેતા ડૉક્ટરને તાત્કાલિક બોલાવ્યા. ડૉક્ટરે તેમને તપાસ્યા. હાર્ટના ધબકારા તો હતા જ નહીં. ડૉક્ટરે આંખનાં પોપચાં ખોલીને તેમાં બૅટરીનો પ્રકાશ નાંખી જોયું તો કોઈ રિસ્પૉન્સ ન હતો. તેમણે ત્યાંની ભાષામાં મૅનેજરને કંઈક કહ્યું. પણ હું એ સમજી શકી નહીં. એ ભલા ડૉક્ટર એમના મોંઢે મને આઘાત આપવા માંગતા ન હતા. એટલે એમણે કહ્યું "આપણે હૉસ્પિટલના મોટા ડૉક્ટરને કન્સલ્ટ કરીએ. પછી શું કરવું તે વિચારીએ."

મેં કહ્યું, "તમે મોટા ડૉક્ટરને જલદી બોલાવી દો. ખર્ચની સામે બિલકુલ ન જોશો. તમે એમને જલદી ભાનમાં લાવી દો."

"બહેનજી, હિંમત રાખો. મૃત્યુંજય શિવનું શરણ લો. તેઓ જ આમાંથી ઉગારી શકે." આમ કહીને તેમણે પરોક્ષ રીતે મને પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપી દીધો. પણ એ સમય કંઈ પણ સમજવા જેટલી મારી માનસિક સ્થિતિ ન હતી.

હું તો આશુ આંખો ખોલો'નું જ રટણ કર્યા કરતી હતી. થોડી વારમાં મોટા ડૉક્ટર આવી પહોંચ્યા અને તેમણે આશુને તપાસીને કહી દીધું, "અચાનક હૃદય બંધ પડી ગયું લાગે છે."

"હેં. . . . શું કહો છો તમે? જીવનરસથી છલકાતો તંદુરસ્ત માણસ ક્ષણવારમાં નિષ્પ્રાણ કેવી રીતે થઈ શકે?"

"બહેનજી, એમની પલ્સ નથી આવતી. શ્વાસ ચાલતો નથી. હૃદય ધબકતું નથી. આંખો કોઈ પ્રતિક્રિયા નથી આપતી. કપાળ સહેજ ગરમ છે, એ તો હમણાં થોડા સમય પહેલાં જ પ્રાણ ચાલ્યો ગયો છે એટલે ગરમ છે. ધીમે ધીમે આખું શરીર જડ ને ઠંડું બની જશે. હી ઈઝ નો મોર."

"ના, એવું બને જ નહીં ડૉક્ટર સાહેબ, તેઓ કોમામાં છે. ગમે તેમ કરીને તમે એને ભાનમાં લાવી દો."

"બહેનજી, તમારે હવે વાસ્તવિકતા સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો જ નથી. હવે જો તમારે ઘેરે ડેડ બૉડી લઈ જવું હોય તો તમારે પોલીસનું સર્ટિફિકેટ્સ જોઈશે. અને તે પોસ્ટ-મૉર્ટમ વગર નહીં મળે. અમારે આ ડેડ બૉડીનું પોસ્ટ-મોર્ટમ ના કરવું જ પડશે. તમે એકલાં છો. અમારી ફરજ છે કે તમને શક્ય તેટલી મદદ કરવી. આથી અમે

બધી વિધિ ઝડપથી કરીને પોલીસનું સર્ટિફિકેટ પણ અપાવી દેશું. તમે હિંમત રાખો. તમારે હવે આ સ્થિતિમાં સ્વસ્થતા જાળવવી જ પડશે." એ મોટા ડૉક્ટરે મને ખૂબ આશ્વાસન આપ્યું. તેમણે કહ્યું, "હું ઍમ્બ્યુલન્સ મોકલાવું છું, તેમાં તમે 'ડેડ બૉડી' મોકલાવી દેશો "

બંને ડૉક્ટરો ગયા ને મારું હૃદય હવે હાથ ન રહ્યું, "શું ક્ષણ પહેલાંના જીવતાજાગતા આશુ હવે ડેડ બૉડી થઈ ગયા? ને એમનું પોસ્ટ-મૉર્ટમ કરવાનું?" હું ચિત્કાર કરી ઊઠી. નહીં નહીં. એ ન બને. "એમના 'ડેડ બૉડી'ને લઈને મારે ઘરે પાછા જવાનું?" આ વિચારથી જ હું ભાંગી પડી ને હૈયાફાટ રડવા લાગી. ને છોકરાંઓ જાગી ગયાં. આશુને આ રીતે સૂતેલા ને મને આમ આક્રંદ કરતી જોઈને તેમને થયું કે કંઈક ગંભીર બાબત છે. અને પછી તો તેઓય રડવા લાગ્યાં. અમારા આક્રંદે ઉત્તરકાશીની રાત્રિની એ સ્મશાનવત્ શાંતિને ભેદી નાખી. પછી તો હોટલમાં ઊતરેલા બધા જ યાત્રિકો અમારા ઓરડામાં આવી ગયા. પરિસ્થિતિની ગંભીરતા જોઈ એક વયોવૃદ્ધ યાત્રિકે ૐ નમ: શિવાયની ધૂન બોલાવવી શરૂ કરી દીધી. પણ મારું ધ્યાન કશાયમા ન હતું. 'આશુ આંખો ખોલો' - રડતાં રડતાં હું એનું જ રટણ કરી રહી હતી. પણ મારા શબ્દો એમને ક્યાં સંભળાતા હતા? તેઓ તો નિશ્ચેતન પડ્યા હતા. દેશભરમાંથી આવેલા યાત્રાળુઓ હોટલનો મેનેજર, અમારો ડ્રાઈવર બધાં જાણે પોતાનું આત્મીય સ્વજન ગુમાવ્યું હોય તેવા શોકાતુર બની ગયાં હતાં. એ બધાંની સહાનુભૂતિ અને હૂંફે મને ભાંગી પડતી બચાવી ને મારામાં હિંમત જગાડી. 'આશુને ઍમ્બુલન્સમાં લઈ જતા હતા, ત્યારે બધાંની આંખોમાંથી આંસુ દડદડતાં હતાં. દિવ્યાંગે તો બૂમાબૂમ કરી મૂકી. આ બધાં ડેડીને ક્યાં લઈ જાય છે. તેને કેમ સૂવા દેતાં નથી?"

"બેટા, તેઓ બેભાન થઈ ગયા છે એટલે હૉસ્પિટલમાં લઈ જાય છે. હમણાં સાજા થઈને પાછા આવશે. હું તારા ડેડીની સાથે જાઉં છું."

પછી મેં ચિરાગને કહ્યું, "બેટા, બધામાં તું જ સૌથી મોટો છે બધાંનું ધ્યાન રાખજે. અહીંથી તમે ક્યાંય જશો નહીં. મને આવતાં કદાચ વાર પણ લાગે તો તમે સાચવીને રહેજો "

"બહેનજી, તમે ચિંતા ન કરો. તમારાં બાળકો એ અમારાં બાળકો છે. તમે પાછાં નહીં આવો ત્યાં સુધી અમે અહીં જ છીએ " રાજસ્થાન બાજુનાં પ્રૌઢ દંપતીએ મને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું. એ ભલા માણસોએ પોતાની યાત્રા થંભાવી દીધી ને અમારા માટે એક દિવસ રોકાઈ ગયાં. જાણે આપણા જ પરિવારના સભ્યો હોય તેવું પ્રેમાળ તેમનું વર્તન હતું

ઍમ્બ્યુલન્સમાં જ આશુની સાથે હું હૉસ્પિટલમાં આવી. સ્ટ્રેચરમાં સુવડાવીને એમને પોસ્ટ-મૉર્ટમની કોટડીમાં લઈ ગયા ત્યારે મારું હૃદય ચિરાઈ ગયું. હવે વાસ્તવિકતા મારી સામે આવીને ઊભી રહી ગઈ. જેમ જીવ પર આવીને દ્રૌપદીએ કૃષ્ણને પોકાર્યા તેમ મેં પણ આખરી ઉપાય તરીકે જીવ પર આવીને ભગવાનને પોકાર્યા. માથાં પછાડી પછાડીને ભગવાનને કહ્યું, "તમે એમને બચાવો. હજુ પણ બાજી તમારા હાથમાં છે. તમે બચાવી લો. પછી ગુરુદેવને પોકાર્યા, હે ગુરુદેવ, તમે એમની રક્ષા કરો આ ડૉક્ટરો એમને ચીરી નાખશે. તમે એમને બચાવો."

આમ કંઈક પ્રલાપો ભગવાન અને ગુરુદેવની આગળ કરવા લાગી. ડૉક્ટરોને મન તો એ 'ડેડ બૉડી' જ હતું. તેમણે તો બધા જ ટેસ્ટ કરી લીધા હતા. આવા અસંખ્ય કલ્પાંતો ડૉક્ટરોએ જોયા હોય, એટલે એમને તો કંઈ અસર ન થાય. પણ અમારો ડ્રાઈવર મારી સાથે જ હતો. તે મારું

કલ્પાંત જોઈ શકતો ન હતો. તેને થયું કે ખીણમાંથી ભગવાને ઉગારી લીધા તો મોતે પથારીમાંથી પકડી લીધા! જે નસીબમાં હોય તે થયા વગર રહેતું જ નથી. એ મને ખૂબ સાંત્વના આપી રહ્યો હતો. પણ મને કોઈની અસર થતી ન હતી. હું મારા જ કલ્પાંતમાં ડૂબેલી હતી. પણ પછી એકાએક જાણે કોઈએ મને અંદરથી ધક્કો માર્યો. 'આમ શું કલ્પાંત કર્યા કરે છે? આટલું બધું નબળું હૃદય? ભગવાને જેમ ધાર્યું હોય છે તેમ થાય છે.'' અંતરમાં આવું થતાં, પછી ધીમે ધીમે હું સ્વસ્થ થવા બનવા લાગી અને મારી અંદર સ્થિર થઈને ગુરુદેવે આપેલા દીક્ષામંત્રનો સતત જપ કરવા લાગી. ત્યારે મને એવું લાગ્યું કે જાણે એક પરમ શાંતિ મને વીંટળાઈ વળી છે. અને દુઃખનું કોઈ કારણ જ નથી. હું આ ધ્યાનમાં જ હતી ત્યાં જાણે કોઈ મને કહી રહ્યું હતું, ''બહેનજી, આપ બહોત ભાગ્યવાન હૈ. દેખો, આપકી પોકાર ભગવાનને સૂન લી. ઔર આપકે પતિ કો વાપસ ભેજ દિયા.''

અને મેં આંખ ખોલી તો ડૉક્ટરોની સાથે આશુ પણ ઊભા હતા. હું ત્યારે એકદમ ધ્યાનના શાંત ભાવમાં હતી. ફરી આંખો બંધ કરી મેં પરમકૃપાળુ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરી આભાર માન્યો. ગુરુદેવને વંદના કરી પછી ડૉક્ટરને પૂછ્યું, ''એમની તબિયત બરાબર છે ને?''

''બિલકુલ નૉર્મલ છે. પણ અમારા મોટા સાહેબને આ આખો રિપોર્ટ આપવો પડશે. તેઓ આશુતોષને બરાબર તપાસીને પછી જ રજા આપશે.''

''હવે તમારે જે કંઈ તપાસવું હોય તે નિરાંતે તપાસો.'' મારો ભય ટળી ગયો હતો. કટોકટી પાર થઈ ગઈ હતી. એટલે ફરી ફરીને હું ભગવાનનો આભાર માનવા લાગી. પછી મેં કમ્પાઉન્ડરને પૂછ્યું, ''તેઓ કેવી રીતે ભાનમાં આવ્યા?''

કમ્પાઉન્ડર કહે, ''હું ચપ્પુ લઈને એમના શરીરને ચીરવા જતો હતો ત્યાં તો બાબુજી હલ્યા ને હસ્યા ને પછી ધીમે ધીમે ચેતન આવતું ગયું ને અમે તેમને જોતા ઊભા રહી ગયા. સાવ ચેતન આવી ગયા પછી આંખો ખોલી એમણે પૂછ્યું, હું અહીં ક્યાં છું? તમે બધા કોણ છો?''

અમે એમને સામે પૂછ્યું, 'તમે ક્યાં હતા? શું કરતા હતા?'' તો કહ્યું, '' રાત્રે હોટલમાં પલંગ પર સૂતો હતો. પછી શું થયું ખબર નથી.'' આ તો માન્યામાં ન આવે તેવી વાત છે. સાવ મૃત મનુષ્ય આમ ટેબલ પર જીવતો થાય એવું મેં મારી જિંદગીમાં જોયું નથી.'' એ માણસે કહ્યું.

હવે બધાંને આ કેસમાં ખૂબ રસ પડ્યો હતો. જોતજોતામાં તો આખી હૉસ્પિટલમાં વાત પ્રસરી ગઈ કે મરેલો માણસ જીવતો થયો છે. એટલે બધા લોકો ત્યાં ભેગા થઈ ગયા. મોટા ડૉક્ટરે તેમને બરાબર તપાસ્યા. ક્યાંય કોઈ ખામી ન હતી. મોટા ડૉક્ટર તેમને લઈને મારી પાસે આવ્યા ને બોલ્યા, ''બહેનજી, આ તો ભારે આશ્ચર્ય કહેવાય. અમારા મેડિકલ સાયન્સમાં આવું ક્યારેય બન્યું નથી કે હાર્ટબીટ ન હોય, પલ્સ ન હોય, ચેતન ન હોય એવી સ્થિતિમાં પૂરા દસ કલાક રહેલો માણસ પાછો જીવતો થાય.

તમારા પર સાચે જ પરમાત્માની અસીમ કૃપા છે તેથી જ તમને તમારા પતિ પાછા મળ્યા છે. હવે આનંદથી યાત્રા આગળ ધપાવો. કોઈ જાતનો ભય રાખશો નહીં. તેઓ હવે તદ્દન નૉર્મલ છે.''

અમે હોટલમાં પાછાં આવ્યાં. ચારે બાળકો તો અમને વળગી પડ્યાં. મારુંય હૈયું હવે કાબૂમાં ન રહ્યું. હુંય હવે એમની સમક્ષ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી. હવે હોટલમાં માણસો એકઠા થવા લાગ્યા હતા. બધેય સમાચાર વાયુવેગે ફરી વળ્યા હતા કે 'કોઈ ચમત્કારિક માણસો આવ્યા છે. મરેલો માણસ સજીવન થયો છે.' લોકો તો મને પગે

ખવા મડ્યા કે, 'માઈ, તુ સતી સાવિત્રી છો તારા મરેલા પતિને જીવતો કર્યો છે અમનેય આશીર્વાદ આપતી જા " હજુ તો હુ માંડ સ્વસ્થ થઈ રહી હતી ને તેમા વળી આ બીજુ નવુ તુક ઊભુ થયુ મે બે હાથ જોડીને લોકોને કહ્યુ, હુ નથી સીતા કે નથી સાવિત્રી કે આ નથી ઈ ચમત્કારિક બાબા, અમે તો સીધાસાદા ણસો છીએ જાત્રાએ જવા નીકળ્યા છીએ ામન સમાચાર જેવી ઊંડ આવી ગઈ હતી, ારે બધાએ માની લીધુ કે મરી ગયા બાકી રી ગયેલા માણસો મરી પાછા જીવતા થાય ના?" આમ કહીને બધાને પાછા વાળ્યા નેજરને પણ કહી દીધુ કે અહીં કોઈનેય ાવવા ન દેશો તમે આખી રાત હેરાન થયા ો, તો તમે પણ આરામ કરો " સેવા ભલા પતી ખાવાનુ આપી ગયા અને કહ્યુ, "પહેલા ારી રીતે ખાઈ લો પછી આરામ કરો " ાજાણ્યા પ્રદેશમા આવી મુશ્કેલીમા ભગવાનની વી મદદ મળતી રહી હતી એ પ્રત્યે હવે હુ ભાન બની હતી તેમણે છોકરાઓને પ્રેમથી મ્માડ્યા હતા પોતાની પાસે જ રાખી તનવી રમતો રમાડી હતી

અમે બધા આરામ કરતા પડ્યા હતા ત્યારે ાણે એમને પૂછ્યુ, "કાકા, ખરેખર તમને શુ યુ હતુ? તમે કઈ જ જવાબ આપતા ન હતા "

"બેના, મનેય ખબર નથી કે મને શુ થયુ તુ? પણ હુ ખૂબ થાકી ગયેલો મને બેચેની તી હતી સામની બારીએ જાણે કોઈ ઊભુ હોય મેવુ મને સતત લાગતુ હતુ "

"પણ મને તો કોઈ જ દેખાયુ ન હતુ એ મારો ભ્રમ હતો" મે કહ્યુ

"ના બિલકુલ નહી તાન ગયા પછી ટેપ ાભળતો સુતો હતો, પણ મારુ ધ્યાન વારે વારે ારી તરફ જતુ હતુ હુ ટેપ બધ કરીને ઊંઘી વાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો ત્યા બારીમાથી એકદમ તેજનો એક ગોળો અદર આવ્યો ને સીધો મારા ઉપર ધસી આવ્યો મે બેઠા થઈને ભાગવાની કોશિશ કરી પણ હુ બેઠો જ ન થઈ શક્યો અને પલગ પરથી નીચે પટકાઈ પડ્યો પછી શુ થયુ તેની મને કઈ જ ખબર નથી જ્યારે જાગ્યો ત્યારે ડાક્ટર મારી સામે ઊભા હતા!"

"હવે તમને કઈ થતુ તો નથી ને?"

"ના શિવાની એમ તો મને કઈ જ થતુ નથી પણ જાણે બધુ એકદમ વજનવાળુ ઘટ્ટ બની ગયુ હોય એવુ લાગે છે હજુય મગજમા બધુ અસ્પષ્ટ લાગે છે કઈ સમજાતુ નથી "

"તો પછી હવે આપણે હરદ્વાર જતા રહીએ આપણે આગળ નથી જવુ શુકન સારા નથી થયા બે કલાક આરામ કરીને આપણે નીકળી જઈશુ "

"પણ મને કઈ મજા નથી પડતી બધુ બદલાયેલુ લાગે છે શુ થાય છે એ હુ તમને સમજાવી શકતો નથી "

"તમે સિગારેટ નથી પીધી તમાકુવાળુ પાન નથી ખાધુ એટલે એવુ થતુ હશે ચાલો નીચે જઈએ ગરમ ગરમ ચા પીને પાન સિગારેટ લઈ લજો એટલે સારુ લાગશે " તેઓ નીચે જવા માટે ઊઠ્યા પણ બારણા સુધી જઈને પાછા આવીને સેટી પાસે બેસી ગયા ને કહ્યુ, "ના હુ નીચે નહીં આવી શકુ કોઈ મને ના પાડે છે "

"અહીં તારે કોઈ નથી "

"પણ એ તો મારી અંદર રહીને ના પાડે છે "

"કઈ વાધો નહીં તો હુ નીચે જઈને લઈ આવુ છુ " પછી હુ ચા-પાન ને સિગારેટ લાવી ચા તેમણે પી લીધી પછી સિગારેટ સળગાવીને હાથમા આપી સામાન્ય સજોગો હોત તો જરૂર તેમણે મજાક કરી હોત કે આજે સૂર્ય પશ્ચિમમા ઊગ્યો છે કે શુ? મારા હાથમાથી સિગારેટ લઈ લેવાને બદલે મૂકવામા આવી રહી છે! પણ તેઓ

કશું બોલ્યા નહીં. મારા હાથમાંથી સિગારેટ લઈ લીધી. એક ક્ષણ હાથમાં પકડીને પછી તુરત જ ફેંકી દીધી.

મેં પૂછ્યું, "કેમ ફેંકી દીધી?" તો કહે, "બસ, એમ જ. પણ આજથી ચા, તમાકુ, પાન ને સિગારેટ બંધ."

"આવું તો તમે મને ઘણી વાર કહ્યું છે. પણ અર્ધો દિવસેય તમે તમારી પ્રતિજ્ઞા પાળી શક્યા નથી."

"તે ત્યારે હશે. પણ હવેની વાત જુદી છે. મારી અંદર ઊતરી ગયેલું પેલું તેજ મને અટકાવે છે."

બીજા કોઈ સંજોગોમાં આશુએ આ બધું છોડવાની વાત કરી હોત તો હું ખુશીની મારી નાચી ઊઠી હોત! તેમનાં આ બધાં વ્યસનો છૂટે તે માટે મેં કેટકેટલી બાધા માની હતી? પણ અત્યારે તેમણે જે રીતે બધું એક ક્ષણમાં ફગાવી દીધું એ જોઈને હું અસ્વસ્થ બની ગઈ. મને થયું કે હવે જલદી આ સ્થળ છોડી દેવું જોઈએ. અહીં કદાચ અશરીરી તત્ત્વો રહેતાં હોય ને તેમણે આશુનો કબજો લઈ લીધો હોય તો પાછી મુશ્કેલી ઊભી થશે.

હતાં?" પણ કેટલો મોટો ફેર પડી ગયો? અમારા બદલે મહેસાણાની પાંચ વ્યક્તિઓ અને છઠ્ઠો તે ગંગોત્રીથીય ઉપરની અનંતની યાત્રાએ ઊપડી ગયાં! ભગવાનની આ તે કેવી રમત! અર્ધી રાતે ટેક્સીવાળો બદલાઈ ગયો અને અમને બચાવી લીધાં. ખરેખર બાની ભક્તિ અને બાપુજીની સાધુસંતોની સેવાએ અમને બે બે વાર આફતમાંથી ઉગારી લીધાં.

હવે મારું મન ઉચ્ચક થઈ ગયું હતું. કોઈ યાત્રા સ્થળે જવા મન તૈયાર નહોતું. આ બધા બનાવોની છોકરાંઓનાં મન ઉપર પણ અસર પડી હતી. વળી આશુનું વર્તન દિનપ્રતિદિન બદલાતું જતું હતું. એક દિવસ અમે કનખલ જવાનાં હતાં. ત્યારે મેં તેમના માટે તેમનાં મનગમતાં જીન્સ, શર્ટ અને જાકીટ કાઢ્યાં. તેમણે તે હાથમાં લીધાં અને પછી મૂકી દીધાં. કાંઈ બોલ્યા નહીં, તેથી મેં કહ્યું, "આજે તમારો મનગમતો પોશાક પહેરો, તમને સારું લાગશે."

"જો શિવાની, હવે મારો મનગમતો પોશાક આ જ છે." તેમણે સાદો ઝભ્ભો ને પાયજામો પહેર્યાં હતાં. એમની વાત સાંભળીને મને

ત ૧ાઓ પીઓ હુ તમને ક્યાય આડે નહી આવુ પાગ મને છોડીને ક્યાય ચાલ્યા જતા નહી '' હવે બેચેની અન વ્યગ્રતા આશુની નહોતી પાગ મારી હતી એટલ અમે વહેલામા વહેની જે ટ્રેનની ટિકિટ મળી તેમા પાછા ઘરે આવી પહાચ્યા

ઘરે મે બધા નાહકની ચિતા કરે એટલે કઈ જણાવ્યુ ન હતુ ફોનમા એટલી જ જાણ કરી હતી ક, 'આશુને કામ આવી પડ્યુ છે એટલ અમે ત્યા જલદી પહોચીએ છીએ '' પાગ ઘરે પહોચતા જ દાદાના લાડકા દિવ્યાગ પહેલી જ વાત દાદાને કરી દીધી કે ડેડી બેભાન થઈ ગયા ને તેમને હૉસ્પિટલમા લઈ ગયા હતા ''

પછી મારે બધી વાત વિસ્તારથી કહેવી પડી બાએ તો આશુને માથેથી રાઈમીઠુ ઉતારીને અગ્નિમા નાખી દીધા કે કોઈ આસુરિક તત્વ હુમલો કર્યો હોય તો બળીને ભસ્મ થઈ જાય

તે બાજ જ બાપુજી અમને આશ્રમમા લઈ ગયા અને તેમાગે મોટા સ્વામીને બધી વાત કરી મોટા સ્વામી પાગ થોડી વાર સ્થિર થઈ ગયા ને ઊડા ધ્યાનમા ઊતરી ગયા ઘાગી વાર પછી જાગ્યા ને કહ્યુ, ''હરગોવિંદજી આ તો તમારા પુત્ર ઉપર દિવ્ય મહાત્માની કૃપા ઊતરી છે એને થયલો અનુભવ એ મૃત્યુ નહોતુ પાગ સમાધિની ઊચામા ઊચી અવસ્થા હતી એ સમય ડાક્ટરને બોલાવવાને બદલ કોઈ સાધુને બોલાવ્યા હોત તો આટલી દોડધામમાથી બચી શકાયુ હોત '

' પાગ સ્વામીજી, એમની પ લ સ' નહોતી ન હૃદય પાગ ચાલતુ નહોતુ એમને ઊંઘસકોન પાસ્ટ માર્ટમના ટેબલ સુધી લઈ ગયા તો ર તેમને ભાનર ન પડી શરીર જડ તાકડ જતુ ન આવી તે કઈ સમાધિ હોય? એટલ પછી અમ ા ા હુ પાગ હિમત હારી ગઈ હતી '

''અન મન તો કઈ જ ખબર નથી ક ગાગીત મન લઈ જવામા આવ્યા વળી સમાધિમા તા દિવ્યદર્શનો થાય અનુભૂતિ થાય મને અવુ કઈ થયુ નથી સૂતો હતો ત્યારે પેલો તેજનો ગોળો મારા ઉપર ધસી આવ્યો એ પછી શુ થયુ ખબર નથી ''

'ગહન સમાધિમા થયેલી અનુભૂતિઓ જાગ્રત અવસ્થામા યાદ રહે જ એવુ બનતુ નથી ફક્ત એની છાપ ચિત્તમા રહેતી હોય છે પાગ પછી દષ્ટિ બદલાય જાય છે રોજિંદા વ્યવહારમા પણ પરિવર્તન આવવા લાગે છે '' સ્વામીજીએ સમજાવતા કહ્યુ

હા એ ખરુ હવે મને પહેલાનુ કઈ પાગ ગમતુ નથી પહેલાની બધી ટેવો આગમા છૂટી ગઈ ''

એ જ તા ભગવદ્કૃપા છે જન્મોની તપશ્ચર્યાથી જ દુર્ગુણો છૂટતા નથી ત દૈવીકૃપાથી આગમા છૂટી જાય છે પાગ હવ તમારે આહારવિહારમા ખૂબ ધ્યાન રાખવુ પડશ સ્વામીજીએ કહ્યુ

પાગ સ્વામીજી હુ પહલાની જમ કઈ કરવા જાઉ છુ તો ત કરી જ શકતો નથી કોઈ મને અટકાવ છે મને એવુ લાગ છે કે મારી અદર ધૂસી ગયેલુ પેલુ તેજ મને રોક છે

હા એ વાત સાચી છે હવે એ પ્રકાશ તમન દોરી રહ્યો છે અન તેના દ્વારા તમે હવે પ્રભુના ઘાગા કાર્યો કરશો ''

બન એ પછી અમારુ જુદુ જ જીવન શરૂ થયુ છે સસારમા રહેવા છતા પાગ તેઓ સાધુ જવુ જીવન ગાળી રહ્યા છે એમા તેમને મારો પૂરો સાથ છે તમના કાર્યોમા પાગ બન તેટલી મદદ આપુ છુ તમાગે પોતાનો ધનસપત્તિનો આખો કારોબાર સમેટી લીધો બાપુજી અન ત્રિલોચનભાઈએ એમન ઘણામાય એમની ઇચ્છા પ્રમાણે કામ કરવાની સગવડ કરી આપી છ એટલે એમાગે પોતાના ઉપર કોઈ જવાબદારી રાખી નથી બાપુજીએ તા તમને

કહ્યું, "તું સાચે રસ્તે છો. તું જે કંઈ કરીશ એનાથી અમારું પણ કલ્યાણ થશે."

એમણે આ ઓરડાને તમે જુઓ છો, તેમ પોતાનો સાધનાખંડ બનાવી દીધો છે. દરરોજ સવાર-સાંજ ત્રણ કલાક ધ્યાનમાં બેઠા હોય છે. આશ્રમમાં આવતા સાધુ-સંન્યાસીઓ સાથે સત્સંગ પણ કરે છે. હમણાં આશ્રમમાં ગરીબો માટેનું દવાખાનું ઊભું કરવાનું છે. તે માટે ફાળો ઉઘરાવવા પણ જાય છે. બે દિવસ પહેલાં જ મારે તેમની સાથે વાત થઈ હતી. મેં પૂછ્યું, "પેઢીના થડે બેસીને તમે કેટલાય લોકોને દાનના ચેક આપ્યા છે. તો હવે તમે ફંડફાળા માટે ઘેર ઘેર જાઓ છો, તો તમને નાનપ નથી લાગતી? લોકો તો ફાવે તેવું બોલતા હોય છે. એમાં કેટલું બધું અપમાન થાય?"

"આ અપમાન કોને થાય? જેને થતું હતું, જેને બધું માન, સન્માન જોઈતું હતું તે તો મરી ગયો. હવે તો જે જીવે છે, એ સ્વયં પ્રકાશ છે. એને તો કશાયની અસર થાય તેમ નથી. તો લોકોના બેચાર શબ્દો શું કરવાના હતા?"

આ સાંભળી રહેલી સુમતિને પાંચ વર્ષ પહેલાંની ઘટના યાદ આવી ગઈ. કોઈએ આશુતોષનો આધુનિક પોશાક જોઈ મશ્કરીમાં કહેલું, "એ તો લાટ સાહેબનો દીકરો છે ભાઈ!" અને એ સાંભળી ગયો તો એવો તો ખખડાવી નાખ્યો કે બોલનાર બિચારો રડમસ થઈ ગયેલો. નાનપણથી જ એનો તીવ્ર ગુસ્સો હતો અને હવે એ આશુમાં આટલું બધું પરિવર્તન! તે મનમાં વિચારી રહી હતી ને તેનો પડઘો શિવાનીએ પાડ્યો, "હા ભાભી, તમે તેમને જુઓ તો તમે માની જ ન શકો કે આ તમારા એ જ દિયર છે."

"તેં મને વિગતે વાત કરી ન હોત તો મને ભારે આઘાત લાગ્યો હોત."

"આઘાત તો મનેય લાગ્યો હતો. પણ હવે તેમના ચહેરા ઉપર સદાય પ્રસન્નતા જોઉં છું ત્યારે હું પણ આનંદ અનુભવવા લાગું છું. તેમની આંખોમાંથી એવો પ્રેમ વહે છે કે આપણે તેમાં ઓગળતાં જઈએ. અને તેમના સમગ્ર અસ્તિત્વ સાથે પરમશાંતિને વીંટળાયેલી જોઉં છું ત્યારે મને એમ થાય છે કે ઉત્તરકાશીમાં સાચ્ચે જ એવું કંઈક રહસ્યમય બની ગયું છે કે જેને માનવમન સમજી શકે નહીં. જો મેં એ દુ:ખદ અનુભવ કર્યો ન હોત તો હું ક્યારેય માની શકત નહીં કે આવું કદી બની શકે ખરું?"

સુમિતાના મનમાં તો નટખટ, ઉદ્દંડ, દિવસના ત્રણ વખત કપડાં બદલતો, સેન્ટથી મઘમઘતો, ખાવાપીવાનો રસિયો, તમાકુ, સિગારેટનો બંધાણી. પણ હૃદયનો નિખાલસ અને ખૂબ પ્રેમાળ આશુતોષ જ જીવંત હતો. તેનું આ નવું રૂપ હજી તેના મનમાં આવતું જ ન હતું. તેથી તેણે કહ્યું, "શિવાની, આ તો કોઈ રહસ્યમય વાર્તા જેવું લાગે છે. હું હજુય માની શકતી નથી."

"એ તો તમે જોશો કે પહેલી દૃષ્ટિમાં જ તમે માની જશો. રાત ઘણી વીતી ગઈ છે. ચાલો આપણે હવે સૂઈ જઈએ." પણ તે રાત્રે સુમતિને બિલકુલ ઊંઘ આવી નહીં. શિવાનીએ કહેલી વાતો તેના માનસપટ પર ચલચિત્રની જેમ પસાર થતી રહી. સૂરજના ઊગવા જેવી એ નક્કર વાસ્તવિક ઘટના હતી તોય રહી રહીને તેના મનમાં પ્રશ્ન ઊઠતો જ રહ્યો કે, "આવું કદી બની શકે ખરું?" અને તે તેના દિયરના આ નવા સ્વરૂપને જોવા આતુર બની ગઈ.

(સત્ય ઘટનાને આધારે.)

કુમાઉંના પહાડોમાં-૨

દારુકાવને

ભોળાભાઈ પટેલ

નાગેશમ્ દારુકાવને — ગણગણતાં મેં દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગો જેમાં ગૂંથી લેવામાં આવ્યાં છે, તે એક વખત મુખસ્થ કરેલા શ્લોકો યાદ કરવા મથ્યા, પણ અનુષ્ટુપના ટુકડા જ પ્રકટ થયા. 'સૌરાષ્ટ્રે સોમનાથં ચ', 'ઉજ્જયિન્યાં મહાકાલમ્', 'હિમાલયે તુ કેદારમ્' આ બધાં જ્યોતિર્લિંગો સ્વયંભૂ મનાય છે, અને એમનું ઘણું માહાત્મ્ય છે. આ જ્યોતિર્લિંગોની સૂચિ સવારસાંજ બોલે જે એ તો પણ સાત જન્માંતરનાં પાપ નાશ પામે છે, એવો ફલશ્રુતિનો નિર્દેશ પણ આ શ્લોકોને અંતે છે.

પરંતુ દારુકાવનના નાગેશ એ જ નાગેશ્વર છે, અને અમે આજે ત્યાં જવાના છીએ એથી પ્રસન્ન ચિત્ત સાથે સવારે ગાડીનો પંથ કાપવા લાગ્યા. સવારના કુમળા તડકામાં હિમાદ્રિનાં શિખરો ચમકી રહ્યાં હતાં. ત્રિશૂલના ત્રણે શિખર ભવ્ય લાગતાં હતાં. એમની બાજુના શિખરના ઢાળ પર એમના પડછાયા પડતા હતા. ત્યાં થોડાં વાદળાં નીકળી આવ્યાં હતાં. એમનું સામ્રાજ્ય વિસ્તર્યું નહીં તો સારું. આ વાદળાં તો જાણે આમંત્રણ આપે છે.

આ બાજુ અલમોડાની કોસીની ઘાટીમાંથી ધુમ્મસ ધીરે ધીરે ગિરિની પીઠ ઉપર ચઢતું હતું. નાગેશ્વર જવા માટે એક જીપ ભાડે કરી લીધી. અલમોડાની પૂર્વ ભાગે પનુવા નૌલા થઈ મુખ્ય માર્ગથી ફંટાઈ અમારી જીપ ઊંચાનીચા વાંકાચૂકા માર્ગે ગતિ કરી. જીપના માલિક સ્વયં પંડિતજી જીપ ચલાવી રહ્યા હતા. અંતે ચિતઈ ગામ આવતાં તેમણે કહ્યું કે ગોલુ દેવતાનાં દર્શન કરી લો.

આ ગોલુ દેવતા એ આ ભાગના સ્થાનિક દેવ છે, પણ આ વિસ્તારમાં એમની આણ છે. જાણીને ત્યાં ગોલુ દેવ પર એક કથાત્મક પુસ્તક જોયેલું. અહીં વિદ્યાસંપન્ન પંડિતોથી માંડી સામાન્યમાં સામાન્ય જન ગોલુ દેવતા માટે ભારે શ્રદ્ધા ધરાવે. અમે કહ્યું — આપણે વળતાં દર્શન કરીશું.

રસ્તે જતાં એક સ્થાનિક વળાંક આવ્યો, ત્યાં જીપ ઊભી રાખી. આ બાજુની પહાડી પર દેવદારનું વન હતું. ત્યાં વળાંક પરથી ચીડની ગીચ ઝાડીના ઢોળાવ પર પહાડી ખેતરોની સોપાનમાળા રચાતી હતી. વનમાં આખી જમીન ચીડની સળીઓથી ઢંકાઈ ગઈ હતી. વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી, તેમાંય વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં એની વિશેષ રુચિ. તાજા ઊગતા ચીડની નાની નાની કૂંપળો ફૂટતી હતી, એનું નિરીક્ષણ કરતાં નક્ષત્ર ચીડ, દેવદાર, બાંજ જેવાં ઝાડ વિશે વાત કરી. ત્યાં શાંત વનાન્તને ચીરતો અવાજ સંભળાયો કાક — કાક — કાક. જોયું તો ચીડની એક ડાળ પર કાગડો બેસી ગયો હતો. કાગડા તો બધે કાગડા, પણ આ તો આપણામાં મળી જાય એવો કાગડો.

સ્વચ્છ ભૂરું આકાશ — એવો સ્વચ્છ તડકો અને કપડાં ફરફરાવતો શીતલ પવન. નીચેની બાજુ ભીંડુંસોનો સાદ પડતો હતો. તેના માલવ પવનની રંગીન લહરીનો અનુભવ કરાવતો. અનન્ત થોડી દોડાદોડ કરી, સ્નાન પ્રાચીન ઝાડ પર લીન બાઝી ગઈ છે. શાગાન

પરનાં ખેતરોને છૂટાંછવાયાં ઘર પહાડી ચિત્રણા રચતાં હતાં, પણ લાગતું હતું અહીં જીવન એટલું સુખસુવિધાભર્યું નહીં હોય.

જીપ ફરી દોડવા લાગી. આ માર્ગે જ પિથોરાગઢ થઈ નારાયણ આશ્રમ જવાય છે. નારાયણ ગુરુની વાત અમારાં એક સ્નેહી શ્રીમતી કુંજ પરીખ પાસેથી વારંવાર સાંભળેલી. નારાયણ આશ્રમ એમનું સર્જન. એ આશ્રમમાં (અમદાવાદ)ના સ્વામી તદ્રૂપાનંદજી ઘણો સમય રહે છે. આ માર્ગે સ્વામી વિવેકાનંદનો માયાવતી આશ્રમ પણ આવે. કૈલાસ માનસરોવર જવાનો આ પ્રાચીન માર્ગ છે.

પ્રાચીન એટલે પ્રસ્તર કાલીન યુગથીય પ્રાચીન. આ વિસ્તારમાં આદિમ જાતિઓ વસતી હતી, એનાં પ્રમાણ મળી આવ્યાં છે. આ રસ્તે લખુડિયાર શૈલાશ્રમ આવે છે. રસ્તેથી થોડા ફંટાઈ, અમે ત્યાં ગયાં. ત્યાં એક ધસી પડેલી ગુફાની અંદરના ખડક પર ભીત્તિ ચિત્રો ને કોતરેલાં આલેખનો જોયાં. ભોપાલ પાસે ભીમબેટકામાં જેવાં આદિમ જાતિઓએ દોરેલાં ચિત્રો છે, એવાં.

આ સ્થળ જ અતિ રમ્ય છે. પહાડનો વળાંક અને નીચે વહી જતી નાનકડી નદી. મધ્યપ્રદેશમાં હવે લગભગ તૂટી પડેલી લાગતી ગુફાઓ પાસેથી પણ આવી નદી વહી જાય છે, અને અજંતાની વ્યાઘ્રી કે ઇલોરાની વેળગંગા (સીતાનહાણી) પણ યાદ આવે. નદી હોય એટલે 'સંસ્કૃતિ' હોય. અથવા કોઈ પણ પ્રકારની સંસ્કૃતિ માટે નદી તો જોઈએ.

આ ગુફા આગળના ભાગથી ધસી પડી છે. બચેલી છત પર અને સામેની ભીંત પર લાલ કાળા અને સફેદ રંગમાં ચિત્રો છે. ચિત્રોના વિષય છે હારબંધ ઊભેલા માણસ, પશુ છે, ઝાડ છે. લહેરો જેવી રેખાઓ એક કલાકારનો હાથ હોવાની સાક્ષી પૂરે છે. કોણ હશે એ? રહી પડવાનું મન થાય એવું, ચારે બાજુએ પહાડીઓથી ઘેરાયેલું અને નીચે કલકલ કરતી નદીથી મુખરિત સ્થળ. સંજયે આ ગુફાઓની વાત ન કરી હોત તો પંડિતજી તો સીધા જાગેશ્વર લઈ જાત.

બાજુની પહાડીના લીલાછમ ઢોળાવ પર બે કિશોરીઓ દાતરડાથી ઘાસ કાપી ફાંટમાં ભરી રહી હતી. ઢોળાવ પર એમ ચાલતી, જેમ આપણે મેદાન પર ચાલીએ. અમે એમની જોડે વાત કરવા પ્રશ્નો કર્યા, પણ માત્ર અમારી સામું જોઈ, ફરી ઘાસ કાપવાનું ચાલુ રાખ્યું: આપણા જેવા વર્ડ્સવર્થ ભાંગેલાને તો 'સોલીટરી રિપર' - એકલ લાગુનારીની કવિતા યાદ આવે. અહીં આ કન્યાઓ વિશે કવિતા રચાય એવું તો હતું - પણ એ માટે કવિત્વ શક્તિ જોઈએ, અને કવિત્વ શક્તિ હોય તોયે પેલી 'રોમાંટિક ફરવર' લાવવી મુશ્કેલ. આં તરફ ખોબા જેવડા એક ખેતરમાં ખેડૂ હળ ચલાવતો હતો. પહાડોની ભૂમિકામાં એ એટલું નાનું લાગ્યું કે ગ્રીક સમિક્ષક લોંગિનુસે ઈ. સ. પૂર્વે ટાંકેલો અલંકાર યાદ આવ્યો-

હવે પછીનો માર્ગ પેલી નદીને કાંઠે કાંઠે જતો હતો. નદીનું નામ જાણ્યું તો જટા ગંગા. ગંગા નદીવાચક સંજ્ઞા થઈ ગઈ છે. અમે જાણે નીચે ઉતરતા જતા હતા. જંગલ ગાઢ થતું જતું હતું. નદી કાંઠે એક મંદિર હતું. પંડિતજીએ કહ્યું, 'દંડેશ્વરનું મંદિર'. પણ અમે આગળ વધી ગયાં. આ હવે દારુકાવન, દારુ - દેવદારુનો ઉત્તરાર્ધ હશે. એટલાં બધાં દેવદારુ, એકબીજાથી ઊંચે જવાની સરસાઈ કરતાં. ઠંડી લાગે એવી સાન્દ્રતા. વસ્તીનાં ચિહ્નો આવ્યાં - પછી નાગેશ્વર.

દેવડી એટલે કે પ્રવેશ દ્વાર જોતાં જ જેને આપણે abondened - તરછોડી દેવાયેલાનો

ભાવ કેમ જાગ્યો? લાકડાની નમી પડેલી જૂની લાબી મેડીઓ જોઈને? કશા કામકાજ વિના તડકો ખાતા લોકોને જોઈને વાતાવરણમા કશીક અગતિકતા લાગતી હતી, સમય શુ થભી ગયો છે?

ના, અદરના મદિરોમાથી ઘટનો નાદ રણકતો બહાર આવ્યો આ એક મદિર નથી, મદિરોનો સમૂહ છે ચૈત્યશૈલીના જૂના મદિર છે આઠમી નદીથી આ મદિરો બધાવાની શરૂઆત થઈ હતી - પછી એ બધાતા ગયા છે જેનુ ઘણુ માહાત્મ્ય છે, એવુ મહા મૃત્યુજયનુ મદિર જૂનામાનુ છે એક પ્રૌઢ દપતી મૃત્યુજય જાપની વિધિ કરી રહ્યુ હતુ

અમને આશ્ચર્ય થયુ - કોઈ બ્રાહ્મણ-પડો દોડતો અમને વીંટળાઈ ન વળ્યો એનુ બધા જાત્રાના સ્થળે એમની ઉપસ્થિતિ હોય છે

જાગનાથના દર્શન કર્યા પહેલા અમે ખુલ્લા પગે ચાલતા મદિરની દીવાલ પાછળ દેવદારુ ઢાકયા પહાડને અઢેલીને વહેતી જટાગગામા પગ પલાળવા ગયા વહેતી નદીમા એક પાળ બાધેલી હતી શેવાળથી તે ચીકણી લાગતી હતી, પાણીમા જાત્રાળુઓએ ફેંકેલી ચીજવસ્તુઓ અને પૂજાના ફૂલો તરતા હતા દેવદારુના વનમા વહેતી જટાગગાની આ દશા? અન્યથા એ કેટલી રમણીય લાગત!

પાણી એકદમ શીતળ ભૂમિકા અનન્ય તોય મજા આવી મને તો નદી જોઈને જ ઘેલછા જાગે છે બધાએ નદીમા પગ ઝબકોરવાનો શીતકપિત આનદ લીધો

પછી દર્શન કર્યા ભગવાન નાગેશ્વરના - નાગેશ્વરના - નાગેશના દારુકાવનમા નાગેશનુ મદિર લકુલીશ શૈવમતનુ કેન્દ્ર ગણાયુ છે આરતી થઈ રહી હતી અને એક યુગલ આરતી ઉતારી રહ્યુ હતુ, મહારાજ આરતી બોલતા હતા મદિરમા એક સુદર દીપધારિણીએ જાણે દીવો ધરી રાખ્યો હતો નાગેશ્વરની એવી બીજી દીપધારિણીની શિલ્પમૂર્તિ ચોરાઈ પરદેશમા લાખોમા વેચાઈ હતી, તે પાછી લવાઈ છે પણ હજી મદિરમા પુનઃસ્થાપિત થઈ નથી,અત્યારે તો પેલી એકમાત્ર સૌમ્ય દીપધારિણીની સૌમ્ય આકૃતિ એણે પોતે ધરેલા નિવાત નિષ્કપ દીપાલોકમા મનમા વસી ગઈ

દેવના દર્શન સાથે અહી ઊચા ઊચા દેવદારુના દર્શન પણ પ્રભાવકારી હતા શિવજીનુ એ પ્રિયવૃક્ષ છે રઘુવશમા એક એવા દેવદારુની વાત છે, જેને શિવે પુત્ર માન્યુ 'ત્ત (પુત્રીકૃતોઽસૌ વૃષભધ્વજેન), અને જ 'હેમ કુભસ્તનનિઃસૃત સ્કદની માતાના પયનુ જ્ઞ' હતુ કોઈ હાથીએ ખજવાળ મિટાવવા જતા એની ત્વચા છોલી નાખી તો પાર્વતીને જાણે કાર્તિકેય લડાઈમા ઘવાયા હોય એવુ દુ ખ થયુ પણ ઘવાવાની વાત કયા, દેવદારુ તો કપાયે જ ગયા છે

બપોર થઈ ગયા હતા અમે ચા નાસ્તા કર્યો ગામ બહારની સડકની સમાતર જટાગગાનો પટ ઘણો મલિન હતો આ જ જટાગગા પેલા શૈલાશ્રય આગળ કેવી નિર્મળ હતી! દારુકાવનના અને નાગેશ્વરના દર્શનથી મન તૃપ્ત થયુ નહી અને હવે તો અહીથી પાછા વળવાનુ હતુ કુમાઉના વનોની પ્રાકૃતિક સુષમા બરાબર જાણે હજી જોવા મળી નથી મારી ઇચ્છા તો પહેલા બિનસરના જગલોમા જવાની હતી પણ બિનસર સીધી ઊચાઈએ છે, અને હવે ત્યા જઈ શકાય કે કેમ એમ મનમા થયુ, છતા મે પડિતજીને પૂછી લીધુ - 'કયા અબ હમ બિનસર ભી જા સકતે હૈ?'

'કયો નહી, જા સકતે હૈ? સજય લોકોએ પણ આટલી નજીક હોવા છતા બિનસર જોયેલુ

નહીં, અમે ત્વરિત નિર્ણય લીધો કે અલ્મોડા પાછા બિનસર થઈને જવું. મારી નિરાશા ચાલી ગઈ. પાછા વળતાં પંડિતજીએ ગાડીનો વેગ વધારી દીધો.

ખરેખર તો મીરતોલા પણ જવું જોઈએ. ત્યાં બંગાળનાં શ્રી યશોદા માઈ તથા સ્વામી કૃષ્ણપ્રેમનો ઉત્તર વૃંદાવન આશ્રમ છે, પણ એ કરતાં ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રેમીઓને તો કિશનસિંહ ચાવડા યાદ આવે. તેઓ પણ સ્વામી કૃષ્ણપ્રેમ પાસે દીક્ષા લઈ મીરતોલામાં રહેતા. અહીંથી તેમણે પોતાની અધ્યાત્મચર્યાના પત્રો સંસ્કૃતિના તંત્રી ઉમાશંકરને લખેલા, તે હિમાલયની પત્રયાત્રા' તરીકે પ્રકટ થાય છે. અહીંના પહાડોની અને ઋતુમાનની ઝલક બે પત્રોમાંથી મળેલી.

પણ અમે તો હવે બિનસર માટે ધસતા હતા. વચ્ચે ચિતઈ આવતાં પંડિતજીએ ધરાર ગાડી ઊભી રાખી દીધી. આ વખતે તો ગોલુ દેવતાનાં દર્શન કરવાં જ પડશે. પંડિતજીએ તો કહ્યું કે યદિ દર્શન નહીં કરતે તો કોઈ ન કોઈ વિપત્તિ આ પડેગી. ગોલુ દેવતાને ઘંટ ચઢાવવામાં આવે છે. મંદિરના પ્રવેશ દ્વારથી ગર્ભગૃહ સુધી નાના મોટા ઘંટની હારો જોવા મળી. આ બાજુ બાધા જ ગોલુ દેવતાને ઘંટ ચઢાવવાની, અહીં પશુબલિ પણ અપાય છે. અમે ગયા ત્યારે બલિ પછી મંદિરની સાફસૂફી થઈ રહી હતી. અનન્ય-ભૂમિકાએ ઘંટના ફોટા પાડ્યા.

પછી તો અમે બિનસરને માર્ગે એકાએક નજર પડી એક સાઈન બોર્ડ પર - ખાલી એસ્ટેટના, અચ્છા, તો આપણા પ્રસિદ્ધ પ્રવાસી મૂળે અમદાવાદના એવા નવનીત પારેખની જગ્યા. અહીં પણ જવું જોઈએ અને નવનીતભાઈ હોય તો મળવું જોઈએ. એમની 'અગસ્ત્યને પગલે પગલે' જેવી સચિત્ર લેખમાળા 'કુમાર'માં વાંચેલી, પછી એ પુસ્તકાકારે પણ પ્રકટ થઈ છે. જાપાન આદિ દેશોની યાત્રા 'પૂર્વયન' નામે પ્રકટી છે અને એમનું પુસ્તક 'કૈલાશદર્શન' તો ખરું જ. હિમાલય વિસ્તારના એ તો અઠંગ યાત્રી.

નવનીત પારેખના વિચારોમાં હું હતો ને જીપ તો આગળ દોડી રહી હતી. અનેક વિદેશી પ્રવાસીઓ જોવા મળ્યા. પંડિતજીએ કહ્યું કે ઘણા તો અહીં સ્થાયી થઈ ગયેલા છે, નાની નાની હોટલોની બેંચ પર ક્યાંક ક્યાંક ત્રણચારની ટુકડીઓ જોવા મળી.

થોડી વારમાં રીતસરનો બાઉન્ડરી સાથેનો સુરક્ષિત જંગલ વિસ્તાર શરૂ થઈ ગયો. જંગલ ખાતાને ચોપડે નામ નોંધાવી પ્રવેશ કર્યો.

બિનસરની વાત સૌથી પહેલાં કવિ અજ્ઞેયજી પાસેથી સાંભળેલી, અને તે પણ એક વાર કવિ ઉમાશંકરને ત્યાં જમતાં જમતાં. અજ્ઞેયજીએ કહેલું કે તેઓ દિલ્હીથી સવારે કારમાં નીકળી પડતા, તે સાંજે ચાર વાગ્યાની આસપાસ બિનસર. બિનસરના જંગલ વિસ્તારમાં આઝાદી પહેલાં એક અંગ્રેજ વન અધિકારીએ પોતાનો બંગલો બનાવેલો. ભારે શરાબી. ભારત છોડીને જતી વખતે શરાબ ઘરના માલિકને ચુકવવાના બાકી દેવા પેટે એ બંગલો આખો આપતો ગયેલો. બીલ તો ૧૨૦૦-૧૩૦૦ રૂપિયાનું હતું. એ બંગલો પછી એમના એક મિત્રે ખરીદેલો છે. એટલે અજ્ઞેય પોતે જ્યારે બિનસર જાય ત્યારે એ બંગલામાં રહે છે. અજ્ઞેયજીએ કહેલું કે ત્યાંથી હિમાલયની લાંબી પર્વત શ્રેણી સારી રીતે જોવા મળે છે, અને નંદા તો એકદમ નજીક.

જમતાં જમતાં ત્યારે કલ્પનામાં બિનસર પહોંચી જવાયું હતું. પણ અત્યારે ખરેખર બિનસર જઈએ છીએ. આખે રસ્તે મને બસ એ

કવિ યાદ આવતા રહ્યા

એ કવિને પોતાને બિનસર એટનુ ગમ્યુ હશે કે તેમણે પોતાના એક કાવ્યસંગ્રહ કોઈ વ્યક્તિને નહી, પણ બિનસરની વનવીથિઓને અર્પણ કર્યો છે

જગલ ગાઢ થતુ ગયુ હવે કોઈ ભાગ્યે જ સામે મળે ઊંચે ચઢતા માર્ગે અજ્ઞેયના પના કાવ્યસગ્રહની અર્પણ પક્તિઓ યાદ કરવા મથ્યો જે ધીરે ધીરે ગોઠવાતી આવી

' વહા કી વનવીથિયો મે
પછિયો કી હર ચિહુક કે સાથ
સિહરા કરેગી પદચાપ મેરી '

હવે અમે લગભગ સાડા સાત હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ જગલની મોઝાર જતા હતા નીચે પાદડાના ઢગ અમે પહોચી ગયા ટુરિસ્ટ બગલા સુધી, ત્યાથીય થોડુ ઊંચે ચાલીને ચઢવાનુ

પણ અહી ટુરિસ્ટ બગલાની પાછળના પ્રાગણમાંથી જ જોયુ તે એક ભવ્યતમ દૃશ્ય દૃષ્ટિને કશાય અતરાય દેખાય છે ત્રિશૂલ નદા, નદા કોટ પ્રચચુલીની શ્વેત શિખરોથી શોભતી સુદીર્ઘ પર્વતમાળા

સ્તબ્ધ બની ગઈ આખો અમે સૌ જોતા જ રહી ગયા કોઈ કશુ બોલે નહી થોડી વાર આ રીતે જ શિખરમાળાની સન્મુખ રહી મૌનદર્શન પૂજા કરી

કાલિદાસને કોઈ આવ સ્થળેથી 'અસ્ત્યુત્તરસ્યા દિશિ દેવતાત્મા'વાળો શ્લોક કદાચ સ્ફુર્યો હોવો જોઈએ આવી સુદીર્ઘ શિખરશ્રેણી જોતા પૃથ્વીને માપવાનો એ ગજ હોય એવી ઉપમા સૂઝી હોય કદાચ

લાબા સમય સુધી આવા ભવ્ય વિહારની સન્મુખ રહી શકાતુ નથી અમે આજુબાજુ નજર કરવા માડી એક કુટુબના બીજા સભ્યો ત્યા બેન્ચ પર બેઠા હતા જિગીશભાઈ અમદાવાદના નીકળ્યા પતિ-પત્ની, પત્નીના પિતા અને બાળકો પણ એ બહેનને જ સૌથી વધારે ઉત્સાહ લાગ્યો

સ્વામી તદ્રૂપાનદ વિશે એમને આદરભાવ હતો અહી બેત્રણ દિવસથી છે, અને અહીથી હવે પિથોરાગઢ થઈ નારાયણ આશ્રમ જવાના છે

વાતો કરતા પણ ધ્યાન પાછુ પર્વતમાળા ભાગી જાય અહી ઘાટીમા બાજના પુષ્કળ ઝાડ છે એની મોસમમા એ લાલ ફૂલોથી શોભી રહે છે સજયે કહ્યુ કે આ ઝાડ પાણીનો સઘરો કરી રાખે છે, ચીડ તો પાણીને શોષી લેનાર ઝાડ છે સજયે બાજનુ એક પત્તુ બતાવ્યુ, એક બાજુ ઘન્નીલ, બીજી બાજુએ સફેદ પડતુ

સાજ પડવામા હતી, અમે જગલની કેડીનો માર્ગ લીધો સજય નીતા એક કડીએ થઈ ઝડપથી ઉપર ચઢી ગયા અનન્ય એમની સાથે મધુ શમિ એક બીજી વનવીથિ પર, ભૂમિકા એમની સાથ હુ ચાલતો હતો કેડી છોડી વૃક્ષો નીચે પથરાયેલા સુક્કા પાદડાના થર ઉપર અને 'પછિયો કી ચિહુક' સાભળવા એકલો ઊંડાણમા ચાલતો રહ્યો

વૃક્ષોના અતરાલમાથી સૂરજના ઝબાતા કિરણો ક્યાક અહી સુધી આવી જતા, બાકી 'વનનો લીલો અધકાર' (નિતાશુ યશશ્ચદ્ર) અનુભવાતો હતો પાદડે પાદડાના ઢગ, અહીં પાનખરની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી શુ'

હુ પાછો વળ્યો ત્યા સજય નીતાનો હાથ પકડી વેગથી ઢાળ ઊતરી રહ્યો હતો, બરાબર ફિલ્મી દૃશ્ય નીતાની સાડી આ જગલને પણ એક ફેમિનાઈન ટચ આપી રહી હતી, અનન્યે કહ્યુ કૈસા રોમાન્સ ચલ રહા હૈ! આજના છોકરા ઘણુ સમજે છે

શર્મિષ્ઠાના ચહેરાના ભાવો પણ અવર્ણનીય

હતા. ખરેખર તો અમે બિનસરના આ સ્થળે આવી પહેલાં સ્તબ્ધ અને પછી ઉન્મત્ત બની ગયાં હતાં. અમારી ચેતનામાં જાગેશ્વર તો જાણે વિસરાઈ ગયા હતા.

પાછા વળતાં હવે અસ્તાયમાન સૂરજ અને હિમશિખરોની જુગલબંદી જોવાનો અનુભવ હતો. દરેક વળાંક પર સૂરજનાં લાલ કિરણોથી રસિત ગિરિમાળાની ઝલક દેખાઈ જાય, એમ નીચે પહોંચીએ ત્યાં સુધી ચાલ્યા કર્યું. અમારી છપ જાણે આનંદથી ઊછળતી હતી.

બિનસરથી પાછા અલ્મોડા પહોંચતાં તો ઠંડી સાથે અંધારું ઊતરી આવ્યું હતું. આજે સાંજનું એટલે કે રાતનું ભોજન ડૉ. દીવા પાંડેયને ત્યાં લેવાનું હતું. દીવા પાંડેય તો વર્ષો સુધી ગુજરાતમાં રહ્યાં હતાં અને ગુજરાતી અને હિંદી બંને ભાષામાં કવિતા લખતાં હતાં. કવિશ્રી ચિનુ મોદીના હોટેલ પોએટ્સના ગ્રૂપનાં વિદ્યાપીઠમાં રહી તેમણે પીએચ.ડી. કરેલું. અત્યારે કુમાઉં યુનિવર્સિટીના અલ્મોડા કેમ્પસ પર હિંદી-વિભાગમાં રીડર છે. ગુજરાતથી જે સાહિત્યકારો આવે, તે તેમને મળવા જાય જ, અને તેઓ અત્યંત ઉષ્માથી સૌને આવકારે.

દીવા પાંડેય, હવે દીવા ભટ્ટ છે. તેમના પતિ ડૉ. જગદીશ ભટ્ટ કૃષિ વૈજ્ઞાનિક છે. અમે જે રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના અતિથિગૃહમાં ઊતરેલા, તે જ સ્વામી વિવેકાનંદ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં ચોખા અર્થાત્ ડાંગરના પાક ઉપર એમનું સંશોધન ચાલે છે.

દીવા પાંડેયના ઘેર જતાં કોશી નદીની ઘાટીનાં ઢોળાવ પર વસેલાં ઘરનો ખ્યાલ આવ્યો. ઢોળાવ પર ઘર બનાવવાની, રસ્તાઓ કરવાની ઘણી મુશ્કેલીઓ હોય છે, નીતાને વચ્ચે એમના ઘેર ઉતારી સંજય છપમાં અમારી સાથે આવ્યા. પછી છપને વિદાય કરી અમે ઢાળ ઊતરવાનું શરૂ કર્યું. પહાડવાસીને ઢોળાવના અંધારામાં ઊતરતાં પણ ફાવે, પણ આપણે તો ડગલે ને પગલે ગુંચવાઈએ, રસ્તે નગરપાલિકાના દીવા હોવા જોઈએ, પણ નહોતા, સંજય લગભગ અમને દોરતો હતો.

ત્યાં એક રસ્તાને વળાંકે કોઈ હાથમાં પેટ્રોમેક્સ સાથે નીચેની ઘાટીમાંથી ઉપર આવતું હતું. ઠંડીથી બચવા શરીરને એવી રીતે ઢાંકેલું કે માત્ર મોઢું દેખાય. એ હતા ડૉ. જગદીશ ભટ્ટ. નીતાએ ઘેર પહોંચી એમને ત્યાં ફોન કરેલો, એટલે એ સામે લેવા આવ્યા હતા.

ડૉ. ભટ્ટ જેવા બહુ ઓછા નમ્ર સજ્જનો-વિદ્વાનો જોવા મળે. ધીરે ધીરે અમને તે પેટ્રોમેક્સના અજવાળે એમના ઘર ભણીને રસ્તે દોરી ગયા. એવો માર્ગ કે એ જો સામે ન આવ્યા હોત તો ઘણી મુશ્કેલી એમના ઘેર પહોંચવા સુધીમાં પડી હોત. નીચે ઊતર્યા પછી ઘણાં પગથિયાં ચઢી એમણે બંધાવેલા નવા ઘરે પહોંચવાનું થયું. ડગલે ને પગલે જાણે ક્ષમાયાચના કરતા હોય એમ પ્રેમળ જ્યોતિ પાથરતા એ સજ્જન માટે પ્રેમ ઊભરાઈ આવ્યો.

દીવાબહેન રાહ જોતાં હતાં. ગરમ પાણી તૈયાર રાખ્યું હતું. પીવા માટે અને હાથપગ ધોવા માટે પણ. પછી એમના દીવાનખાનામાં બેઠાં. એમનો નવો વાર્તાસંગ્રહ બહાર પડેલો, તે બતાવ્યો. ગુજરાત માટે હજી એવું જ અક્ષુણ્ણ આકર્ષણ.

આવી ઠંડીમાં ગરમ ભોજન જમવાનો આનંદ હતો, એથી વધારે ભટ્ટ દંપતીના આતિથ્યભાવનો, ડૉ. ભટ્ટે પોતાના રિસર્ચ પ્રોજેક્ટની અને સ્વામી વિવેકાનંદ કૃષિ અનુસંધાન શાળાની વાત કરી. આ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ એક બંગાળી વૈજ્ઞાનિક બોશી સેને

શરૂ કરેલી. તેઓ પરણ્યા હતા એક પરદેશી મહિલા ગર્ટ્રુડને.

એ પછી અમને મૂકવા માટે વળી પેટ્રોમેક્સ પેટાવી દોરવા લાગ્યા. ઉપરને મુખ્ય રસ્તે પહોંચ્યા ત્યાં એમનો નૈનીતાલ ભણતો દીકરો સામે મળ્યો. એના હાથમાં પેટ્રોમેક્સ આપી, અમને છેક સુધી વળાવવા આવ્યા. પેલા છોકરો તો પેટ્રોમેક્સ બુઝાવી અંધારામાં જ કૂદતો ઢાળ ઊતરતો ચાલ્યો ગયો!

એ રાત્રે સૂતાં સૂતાં નાગેશ્વરની ઘાટી કરતાં બિનસરનાં જંગલ અને ત્યાંથી જોયેલાં શ્વેત ગિરિશૃંગોની વિરાટ હારમાળાના દૃશ્યો ઊભરાતાં રહ્યાં.

*

સવારમાં બારી પરનો પરદો હટાવ્યો. ત્રિશૂલ, નંદાદેવી, નંદાકોટ, પંચચૂલીનાં એવાં જ ભવ્યદર્શન. આજે અહીંથી હવે કૌસાની ભાગી જવાનું ગોઠવ્યું હતું. ત્રણ દિવસથી પથરાયેલો સામાન પેક કરવાનો હતો. ડૉ. જોશીને ત્યાં પહોંચ્યા. ઘરના પ્રાંગણમાં તડકામાં તેઓ છાપું વાંચી રહ્યા હતા. આજ તો એમની વિદાય લેવાની હતી. વાતો કરવાના ઉત્સાહી આ વિદ્વાન કુમાઉં યુનિવર્સિટીના છાત્રો, એમના પ્રશ્નો, ઉત્તરાખંડના અલગ રાજ્યના આંદોલનના પ્રશ્નો - આ બધા દિવસો દરમિયાન ચર્ચતા રહ્યા હતા.

બધી રાજકીય પાર્ટીઓએ ઉત્તરાખંડના અલગ રાજ્યની માગણી સ્વીકારી છે, પણ અત્યારે આખું આંદોલન મંદ છે.*

સંજયના બા પણ આ બધા દિવસ અમને શું ખવડાવું ને શું ન ખવડાવું - એમ પ્રેમથી ભીંજવતાં રહ્યાં. અનન્ય, ભૂમિકા પર તો સ્નેહની વર્ષા જ. સંજયના પત્ની નીતા અને શર્મિષ્ઠા તો પહેલી વાર મળતાં હતાં - પણ જાણે વર્ષોનું સખ્ય. દેશમાં અનેક સ્થળે રઝળપાટ દરમિયાન ઘણાં પરિવારોનો ઉષ્માનો અનુભવ થયો છે. પણ આવો કુટુંબભાવ ઓછો જોવા મળે.

આવે વખતે રવીન્દ્રનાથની પેલી પંક્તિઓ જ ગુંજી રહે-

કત અજાનારે જાનાઇલે તુમિ
કત ઘરે દિલે ઠાંઈ...

-(હે ઈશ્વર), તેં કેટલા અજાણ્યાને ઓળખાવ્યા અને કેટલા ઘરોમાં સ્થાન આપ્યું.

આ ઘરના પ્રાંગણમાંથી ત્રિશૂલ, નંદાનાં દૂરથી આમંત્રણ આપતાં શિખરોને સતત જોયા કરી અને તે પણ પુષ્પમંડિત પદમની શોભાના અંતરાલમાંથી.

આજે વિદાય લેવાની હતી, પણ સંજયનીતા તો અમારી સાથે જ નીકળવાનાં હતાં. ઉપર જીપ અમારી રાહ જોતી હતી. અહીંથી સીધા અમે કૌસાની જવાનાં હતાં.

જીપમાં સવાર થયાં. પેટ્રોલ પંપ પર ડિઝલ ભરાવવા ગયા કે બોર્ડ જોયું - 'રિઝર્વેશન.' એટલે હવે કલેક્ટરની ઑફિસમાંથી ચિઠ્ઠી-પરમીટ લઈ આવો પછી જ ડિઝલ મળે. હવે? ડૉ. જોશીની ઓળખાણ કામમાં આવી. સંજય અને મધુ જઈને એ પરમીટ જલદીથી લઈ આવ્યાં - પછી જ ડિઝલ મળ્યું. પહાડી મથકો પર આમ થતું હોય છે.

નીકળતાં નીકળતાં અલ્મોડાની પાદરમાં જ બપોર થઈ ગયા.

*

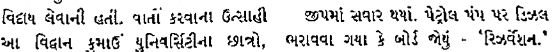

પ્રતિભા

પોરબંદરના બે ક્રાંતિકારીઓ

એમ. જી. પારેખ

'પોરબંદરના ક્રાંતિકારીઓ' વિશે લખું તે પહેલાં તે જમાનાની ક્રાંતિકારી ચળવળની પૂર્વભૂમિકા રજૂ કરવી જરૂરી છે, કે જેથી, પોરબંદરના ક્રાંતિકારીઓ વિશેનું મૂલ્યાંકન યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં થઈ શકે.

આમ, તો અંગ્રેજ શાસનનાં મૂળિયાં ભારતમાં નંખાયાં ત્યારથી જ ભારતવાસીઓએ તે શાસનને પડકારવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. ૧૮૫૭નો વિપ્લવ એ કેવળ સિપાહીઓનો બળવો ન હતો પણ ભારતીય પ્રજાનો અંગ્રેજ સત્તાની નાગચૂડમાંથી છૂટવા માટેનો સામૂહિક પ્રયાસ હતો. તેમાં રાજાઓ હતા, સિપાહીઓ હતા પણ તેની પાછળનું મુખ્ય બળ તો ભારતીય પ્રજાનો અંગ્રેજ શાસન સામેનો રોષ હતો.

૧૯૦૫માં બંગાળના ભાગલા પડ્યા પછી બંગાળમાં ક્રાંતિકારી ચળવળ મોટેપાયે ચાલી હતી, 'અનુશીલન સમિતિ' નામની એક ક્રાંતિકારી સંસ્થા બંગાળમાં સ્થપાયેલી. તેના મુખ્ય નેતા બારીન્દ્રકુમાર ઘોષ હતા, જે શ્રી અરવિંદના નાના ભાઈ થાય. તેઓએ 'વર્તમાન રણનીતિ' નામનું એક પુસ્તક પણ પ્રકાશિત કરાવેલું. તેમાં 'ગેરીલા યુદ્ધ' વિશેની તાલીમ આપવા માટેની વિગતે ચર્ચા છે. તેઓ 'યુગાન્તર' નામનું એક સામયિક પણ ચલાવતા. આ ક્રાંતિકારીઓ ૧૯૦૭ અને ૧૯૧૭ વચ્ચે ૬૪ વ્યક્તિઓનાં ખૂન કરાવેલાં. તેમ જ અનેક જગ્યાએ ધાડ અને બૉમ્બ-વિસ્ફોટ કરાવેલા. ત્યાર પછી પણ આવા બનાવો બનવાનું ચાલુ રહ્યું હતું. બ્રિટિશ ગુપ્તચર ખાતાના દસ્તાવેજમાં નોંધાયા મુજબ ૧૯૧૭માં ૧૩, ૧૯૧૮માં ૧૪, ૧૯૧૫માં ૫, ૧૯૨૧માં ૬, ૧૯૨૨માં ૨, ૧૯૨૩માં ૧૦, ૧૯૨૪માં ૧૦, ૧૯૨૫માં ૭, ૧૯૨૬-'૨૭માં ૪, ૧૯૨૮માં ૭, ૧૯૨૯માં ૧૭, ૧૯૩૦માં ૧૧૬, ૧૯૩૧માં પણ ૧૧૬, ૧૯૩૨માં ૧૫૯, ૧૯૩૩માં ૬૮, ૧૯૩૪માં ૬૮, ૧૯૩૫માં પણ ૭ બનાવો બન્યા હતા. આ રીતે ભારતમાં ક્રાંતિકારી બનાવો અવિરત રીતે ચાલુ રહ્યા હતા.

* * *

તો બીજી બાજુ તે કાળમાં ઘણા ભારતવાસીઓ પશ્ચિમના જુદા જુદા દેશોમાં ગયેલા અને ત્યાં પોતાનું કામકાજ કરતાં. પણ તેમાંના કેટલાક તો ભારતને અંગ્રેજ શાસનમાંથી મુક્ત કરવા માટેની લડતમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેતા. ઇંગ્લૅંડમાં ગયેલા ભારતવાસીઓએ ત્યાંના મુક્ત વાતાવરણમાં આ કામ મોટે પાયે શરૂ કર્યું હતું. તેમાંના શ્રી શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા કે જેમનું વ્યક્તિત્વ પ્રતિભાશાળી હતું તેઓ જુદી જુદી બાબતોમાં નિષ્ણાત હતા. તેઓએ ભારતમાં ત્રણેક રાજ્યોમાં તો દિવાનપદ પણ ભોગવ્યું હતું. પરંતુ તેમને તો ભારતને આઝાદ કરવા માટેની લગની લાગી હતી. એટલે તેમાં જ પોતાની શક્તિ અને ધન ખર્ચી નાંખતા. તેઓ એક ઉત્તમ કોટિના વિદ્યાભ્યાસંગી હતા. ૧૮૭૯માં તેમણે ડેલિયલ કૉલેજમાં પ્રવેશ મેળવેલો. ૧૮૮૨માં બી.એ. થયા હતા અને એ જ કૉલેજે તેમને સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે રાખેલા. ભારતને સ્વતંત્ર કરવા માટેની ચળવળમાં ઉત્તમ કોટિના બૌદ્ધિકો જેવા કે શ્રી બાળગંગાધર ટિલક વગેરે હતા તો તેમાં શ્યામજી

કૃષ્ણ વર્માને પણ ભૂલવા જેવા નથી તેઓ પણ એક ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાન હતા માનિયર વિલિયમ્સ જેવાએ તેમના કાર્યની પ્રશંસા કરતા કહ્યુ છે કે સંસ્કૃત ભાષા સાથ ગ્રીક લેટિન ભાષાનો સમન્વય કરનાર અન્ય કોઈ વિદ્વાનને હુ જાણતા નથી ' તે સમય ત્યા મુંબઈમાંથી માદામ કામા નામના એક પારસીબાનુ ગયેલા તેઓ પણ મુંબઈના એક સુખી અને આગળ પડતા કુટુંબના હતા તેમના લગ્ન પણ એક પારસી સોલિસિટર સાથ થયેલા પરંતુ તેમને પતિ સાથ ફાવ્યુ નહી મુંબઈ હતા ત્યારે જ દાદાભાઈ નવરોજીની ઓળખાણ થયેલી અને રાષ્ટ્રીય ચળવળ તરફ આકર્ષાયેલા તેઓ લંડન ગયા ત્યા તેઓએ ભારતના સ્વાતંત્ર્ય માટેની ચળવળમા ઝંપલાવ્યુ જર્મનીના સ્ટુટગાર્ડમા સમાજવાદી પરિષદ ભરાઈ તેમા તેમણે હાજરી આપી હતી અને ભારતનો ત્રિરંગો રાષ્ટ્રધ્વજ ની પ્રથમ તેમણે ત્યા ફરકાવ્યો હતો

* * *

તે સમય કેનેડા અને અમેરિકાના પેસિફિકના કિનારા ઉપર પણ મજૂરી અર્થ્યામા ભારતીયો ગયા હતા કેટલાક કેનેડા પહોચ્યા કેટલાક અમેરિકા પહોચ્યા અમેરિકામા ભારતીયોએ અંગ્રેજ શાસન વિરુદ્ધની ક્રાંતિકારી ચળવળ ચલાવી હતી કે જે 'ગદર' ચળવળ નામે જાણીતી છે અમેરિકાનો જેમ કેનેડામા પણ ભારતીયો મજૂરી અર્થ્યામા વસતા જતા હતા કારણ કે ભારતીય મજૂરો મહેનતુ હતા અને ત્યાના ઉદ્યોગપતિઓને તેમને મહેનતાણુ ઓછુ ચૂકવવુ પડતુ આ હકીકત દેખીતી રીતે જ ત્યાના ગોરા મજૂરોને ખૂચે આ કારણ ભારતીય મજૂરો પર અંકુશ લાવવા માટે અને તેમને અમુક સમય પછી કાઢી મૂકવા માટે કેનેડામા 'ઇમીગ્રેશન એક્ટ' પસાર કરવામા આવ્યો આ કાયદા વિરુદ્ધ પણ ભારતીયોએ લડત ચલાવની તેઓ પોતાનુ અખબાર ચલાવતા, પત્રિકાઓ વહેચતા અને તેઓએ પોતાનુ સંગઠન પણ કર્યુ હતુ

ત્યા ગયેલા ભારતીયોના દિલમા પણ ભારત અંગ્રેજ શાસનની ગુલામીમા હતુ તે ખૂચતુ હતુ અને સાથે સાથ તેમના દિલમા ભારતને આઝાદ કરવાની તમન્ના જોર પકડતી જતી હતી

તે સમયે કેનેડા અને અમેરિકાની માફક ભારતમા પણ ગદર ચળવળના પ્રભાવ પડ્યો હતા પંજાબમા અનેકને ફાંસીએ લટકાવાયા કેટલાકને ગોળીએ દેવાયા તો મોટી સંખ્યામા ક્રાંતિકારોને કાળા પાણીએ ધકેલાયા ક જેલની કારાવાસની સજા આપવામા આવી આ રીતે બંગાળ, પંજાબ તથા દેશના બીજા ભાગોમાથી મળીને કાળાપાણીની સજા ભોગવનારાઓની સંખ્યા ૩,૦૦૦ જેટલી થવા પામી હતી

મે આગળ કહ્યુ તેમ ભારતમા ક્રાંતિકારી ચળવળની વાત ખૂબ જ લાંબી છે પરંતુ હું ગુજરાતમા થયેલી ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિની વાત ટૂંકાણમા રજૂ કરીશ તો પણ તે ખૂબ લાંબી થઈ જાય તેમ છે એટલે આપણે ફક્ત પોરબંદરવાસી ક્રાંતિકારીઓ ઉપર જ આપણુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશુ તેમાના એક છે શ્રી છગન ખેરાજ

'વિપ્લવમા ગુજરાત' પુસ્તકમા પડ્યા દંપતીએ ગુજરાતમા બનેલા ક્રાંતિકારી બનાવો વિશે વિગતે ચર્ચા કરી છે તે અંતર્ગત ૧૯૧૮ મા ભારતીયો દ્વારા અંગ્રેજ શાસન વિરુદ્ધ જે ક્રાંતિ થઈ હતી તે અને તેમા પણ ગુજરાતના પોરબંદરવાસી શ્રી છગન ખેરાજ ક્રાંતિકારી ચળવળમા પોતાનુ યોગદાન આપ્યુ હતુ તેનો ગૌરવપ્રદ માહિતી અમને પ્રાપ્ત થાય છે શ્રી મનુભાઈ પંડિતે પત્ર લખી 'વિપ્લવમા ગુજરાત'ના લેખકોને આ અંગે ધન્યવાદ આપ્યા છે અને તેમા જણાવ્યુ છે કે પોરબંદરના

છગન ખેરાજ વર્માને તો તમે જ બહાર લાવ્યા છો. (છગન ખેરાજનું કુટુંબ પોરબંદરમાં હતું તે વિશેની માહિતી શ્રી નરોત્તમ પલાણે મને લખેલ પત્રમાં આપી છે. તેમના દ્વારા કરાયેલી તપાસમાં તેમને એવી માહિતી મળી છે કે છગન ખેરાજના કોઈ સંબંધી પોરબંદરમાં રહેતા હતા પણ તપાસ કરવા ગયા ત્યારે તે બહારગામ હતા.)

છગન ખેરાજનો જન્મ ૧૮૬૫માં પોરબંદરમાં થયેલો. ૩૦ વર્ષની વયે છગન ખેરાજ પોરબંદર છોડે છે ત્યાંથી હોનેલૂલૂ પહોંચે છે ત્યાં વળી તેણે નામ બદલાવી નાંખ્યું અને રાખ્યું હુસેન રહીમ. ક્રાંતિકારીઓ પોતાના માટે જુદાં જુદાં નામો આપતા હોય છે કે જેથી તેઓ સહેલાઈથી પકડાઈ ન શકે. ૧૯૧૮માં ભારત સરકારે નીમેલી સિડિશન કમિટીના રિપોર્ટમાં ખેમચંદજી દામજી નામ અપાયું છે. તે આ છગન ખેરાજ જ. કારણ કે નામ સિવાયની બીજી બધી વિગતો તેને જ લાગુ પડે છે. છગન ખેરાજ હોનેલૂલૂથી વાંકૂવર પહોંચ્યા ત્યારે કેનેડામાં પણ ઈમિગ્રેશન ઍક્ટ વિરુદ્ધની લડત ચાલતી હતી. તેના આગેવાન હુસેન રહીમ (છગન ખેરાજ) બની ગયા. વાંકૂવરમાં ૧૯૧૧માં ગુપ્ત સમિતિ રચાઈ. તેના બે અગ્રણીઓ હતા - હુસેન રહીમ અને સુંદરસિંહ. તેવી જ રીતે બીજી એક સંસ્થા 'યુનાઈટેડ ઈન્ડિયા લીગ' પણ આગળ આવી તેના મુખ્ય સંચાલકો, હુસેન રહીમ અને આત્મારામ હતા. ઈમિગ્રેશન ઍક્ટ વિરુદ્ધની લડતમાં છગન ખેરાજ પર કેનેડાની સરકારે મુકદમો ચલાવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં ચાલેલા આ મુકદ્દમાનો ચુકાદો ભારતીયોનો નેતા બની ગયો.

વાંકુવરમાં તેણે પોતાનું કામકાજ ખોલ્યું હતું. તેમાં તેને સારી કમાણી થતી હતી અને તે કમાણીમાંની ઘણી ખરી આવક તેઓ ક્રાંતિકારીઓને મદદ કરવામાં, તેઓને હથિયારોથી સજ્જ કરવામાં, વગેરેમાં ખર્ચી નાંખતા.

છગન ખેરાજ જ્યારે અમેરિકા પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં પહોંચવાની સાથે જ તેમણે 'ગદર' ચળવળમાં ઝંપલાવ્યું. અને તે ચળવળમાં તેના મુખપત્ર 'ગદર'ની ગુજરાતી આવૃત્તિનું તંત્રીપદ તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. વાંકુવરમાં જ્યારે કેનેડાના પોલીસોએ હુસેન રહીમના મકાન ઉપર છાપો માર્યો ત્યારે ત્યાંથી ક્રાંતિકારી સાહિત્ય અને બૉમ્બ-વિસ્ફોટ માટેની સામગ્રી પ્રાપ્ત થયાં હતાં. પરિણામે કેનેડાની સરકારે તેમને શંકાસ્પદ વ્યક્તિઓની યાદીમાં મૂકી દીધા.

ત્યાર પછી 'કોમાગાટામારુ'નો કિસ્સો બન્યો. તેની સાથે પણ હુસેન રહીમ સંકળાયેલા હતા.

એક પંજાબી વેપારી ગુરુદત્ત સિંહે જાપાની વહાણ 'કોમાગાટામારુ' ૧૯૧૪માં ખરીદ્યું. હૉંગકૉંગ, શાંઘાઈ યુકોહામા વગેરે બંદરોએથી ભારતીય મુસાફરોને લઈને તે નીકળ્યું. વિપ્લવીઓએ આ જહાજને હરતું-ફરતું પ્રચાર-કેન્દ્ર બનાવી દીધું હતું. 'કોનાગાટા-મારુ' ૨૩ મે, ૧૯૧૪ના રોજ ૩૫૧ શીખ અને ૨૧ મુસલમાનો સાથે વાંકુવર બંદરે લાંગર્યું. સ્વાભાવિક રીતે જ કેનેડાના અધિકારીઓએ તેને રોક્યું. પણ એમ જણાવવામાં આવ્યું કે

રહીમના પ્રમુખપદે ભારતીયોની સભા મળી, તેમા ફાળો એકત્ર કરાયો અને આ રીતે જહાજના માલિક ગુરુદત્ત સિહને બચાવી લેવામા આવ્યો

'કોમાગાટામારુ' માટેનુ ફડ એકત્રિત કરવા માટેની જે સભા મળી હતી તેમા મિ રીડ અને મિ હોપકિન્સન નામની બે ગોરી વ્યક્તિઓ પણ હતી આ ગોરી વ્યક્તિઓ વિશે ભારતીયોના મનમા શકા ઉપસ્થિત થઈ તેમા હોપકિન્સ જાસૂસીનુ કામ કરતો હતો, તેવુ જાણવા મળ્યુ ત્યાર પછી હોપકિન્સની હત્યા થઈ તે હત્યાની બાબતમા બીજાઓ સાથે હુસેન રહીમને પણ પકડવામા આવ્યો તેને સખત સજા થઈ, છૂટ્યા પછી પણ તે વાકુવરમા રહ્યા 'કોમાગાટા મારુ'ના રિફડ માટે પણ તે લડ્યો પણ તેમા કઈ વળ્યુ નહીં 'વિપ્લવમા ગુજરાત' પુસ્તકના લેખક વિષ્ણુ પડ્યાને પણ છગન ખેરાજના મૃત્યુ વિશે કશી માહિતી પ્રાપ્ત થઈ નથી એક અહેવાલ પ્રમાણે સિગાપુરમા લશ્કરી બળવાના પ્રયાસ માટે તેને ગોળીએ ઠાર મારવામા આવેલા પરતુ આ માહિતી આધારભૂત નથી આ રીતે દેશપ્રેમી પોરબદરવાસી છગન ખેરાજ (હુસેન રહીમ) પરદેશમા રહીને પણ દેશ માટે સતત ઝઝૂમતા રહ્યા

* * *

હવે આપણે બીજા એક પોરબદરવાસી ક્રાતિકારી વિશે જોઈએ તે પણ લોહાણા હતા તે હતા - શ્રી લક્ષ્મીદાસ દાણી તેમણે પોતાની 'જીવનકહાણી' લખી પ્રસિદ્ધ કરાવી છે તેનુ શીર્ષક છે - 'આઝાદી સગ્રામની મારી જીવન કહાણી' તેઓનો અભ્યાસ પોરબદરમાં થયેલો તેમનુ પ્રાથમિક શિક્ષણ ભાટીયા બજારમા આવેલી કેશવ સ્કૂલમા, ત્યાર પછી તાલુકા સ્કૂલમા અને પછી ભાવસિહજી હાઈસ્કૂલમા (એ જ પ્રમાણે મે પણ મારો અભ્યાસ કેશવ સ્કૂલ, તાલુકા સ્કૂલ અને ભાવસિહજી હાઈસ્કૂલમા કરેલો પણ દાણી મારા કરતા ૫-૭ વર્ષ આગળ હશે એટલે મારે તેમની સાથે પ્રત્યક્ષ પરિચય નહોતો થયો) પહેલા તો તેઓનુ કુટુબ સુખી હતુ પણ પાછળથી તેઓની સ્થિતિ નબળી થઈ ગઈ હતી તેમણે પોતાનો અભ્યાસ લોહાણા બોર્ડિંગમા રહીને કર્યો હતો પોરબદરમા આઝાદી માટેની જે જે લડતો શરૂ થઈ તેમા તેમણે ઝપલાવ્યુ હતુ તેમ રાજકોટની લડતમા પણ તેમણે ઝપલાવ્યુ હતુ તે લડતમા પણ તેમણે ત્રણેક વખત લાઠીમાર સહન કર્યો હતો એક રાત્રે તો દાણી અને બીજા કટલાક સત્યાગ્રહીઓને રાજકોટથી દૂર ઝાખરાવાળા ડુગરાળ પ્રદેશમા પોલીસવાનમા લઈ જઈ ખૂબ માર માર્યો હતો અને ત્યા લોહીલુહાણ હાલતમા ફેકીને ચાલ્યા ગયા હતા અધારી રાતે ત્યા ક્યાય જવાય એવુ હતુ નહી તેમને એવા તો માર્યા હતા કે તેઓ ઊભા થવામા પણ મુશ્કલી અનુભવતા હતા સવાર પડતા તેઓ જેમ તેમ કરી નજીકના નેસડે પહોચ્યા ત્યા તેમને ખાટલા આપી સુવાડ્યા અને દેશી દવાઓ ચોપડી તેમ દૂધ, રોટલો વગેરે ખવડાવ્યુ ત્યાર પછી નજીકના ગામમા ખબર આપી, ત્યા એક હૉસ્પિટલમા તેઓને ખસેડવામા આવ્યા જ્યા તેમને ૩-૪ દિવસ પથારીવશ રહેવુ પડ્યુ હતુ

વ્યવસાય તરીકે તેઓએ ઘણુ ખરુ કામ વ્યાયામ શિક્ષક તરીકે પોરબદર, વડોદરા અને મુબઈમા કરેલુ મુબઈ આવ્યા પછી તેમને ડર્બી લોટરી લાગી તેમા પૈસા મળ્યા, તેમાથી તેમણે ગજી-ફરાકનુ કારખાનુ ખોલ્યુ અને તેમા તેઓને કમાણી સારી થતી ત્યારે પણ ચળવળમા ભાગ લેવાનુ તેમણે છોડ્યું ન હતુ મુબઈમા જ્યારે સુભાષબાબુ આવ્યા ત્યારે તેમની સભાઓની

વ્યવસ્થા કરવાનું કામ તેમણે માથે લીધું હતું. આ સભાઓની કરેલી વ્યવસ્થાથી સુભાષબાબુની નજરમાં આવી ગયા. સુભાષબાબુએ કૉંગ્રેસમાંથી છૂટા પડ્યા બાદ, ફોરવર્ડ બ્લોક નામની સંસ્થા શરૂ કરી હતી, જે ક્રાંતિકારી કાર્યો માટેની સંસ્થા હતી. આ સંસ્થાનું મુંબઈ અને ગુજરાત પ્રદેશનું કામકાજ દાણીને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

સુભાષબાબુને આ ક્રાંતિકારી ચળવળને કારણે કલકત્તામાં અટકાયતમાં લેવામાં આવ્યા હતા. અને કલકત્તામાં જ તેઓને નજરકેદ રખાયા હતા. ૧૯૪૦ના નવેમ્બરમાં સુભાષબાબુનો દાણી ઉપર પત્ર આવ્યો અને તેને કલકત્તા આવી તેમને મળી જવા લખ્યું હતું. જે મકાનમાં તેઓ નજરકેદ હતા તે મકાન આસપાસ ૧૫૦ રાયફલધારી પોલીસો રાખવામાં આવ્યા હતા. ઉપરાંત છૂપી પોલીસોના માણસો તો જુદા. સુભાષબાબુ માટે જમવાનું તેમના મોટાભાઈ શરદચંદ્ર બોઝને ત્યાંથી આવતું. સુભાષબાબુના પત્રને આધારે દાણી કલકત્તા આવ્યા. અને તેમની નજરકેદમાં મુલાકાત લીધી. આમ તો કોઈને મુલાકાત આપવામાં ન હતી આવતી. પરંતુ તેમનું જમવાનું લઈ જનાર માણસને પાસ આપવામાં આવ્યો હતો. તે પાસ લઈ સુભાષબાબુનું ખાવાનું લઈને દાણી તેમની પાસે ગયા. તેમણે બંનેએ સાથે બેસીને ખાધું. ત્યારે સુભાષબાબુએ દાણીને કહ્યું કે, 'હવે હું આ નજરકેદમાંથી છૂટવા માંગું છું. અને તારે તે માટે કોઈક હીકમત વાપરવી પડશે.' દાણીએ બાબુજીને વચન આપ્યું કે, 'હું તે કામ ગમે તેમ કરીને પાર પાડીશ પણ તે માટે મને થોડો સમય જોઈએ.' ત્યાર પછી કલકત્તામાં દાણીએ ફૉરવર્ડ બ્લોક પાર્ટીના વિશ્વાસુ માણસો જેવા કે હિંમતકુમાર બસુ વગેરે ભાઈઓ સાથે ખાનગીમાં ચર્ચા કરી હતી અને કહ્યું કે, 'હું એકલો આ કામ ન કરી શકું મને ચાર-પાંચ વિશ્વાસુ માણસો સાથે જોઈએ.' આ માટે દાણીને ૫ માણસો સોંપવામાં આવ્યા. તેમાં એક મુસ્લિમ બિરાદર પણ હતા. તેઓએ મળીને આ કામ કેમ પાર પાડવું તે વિશેની વિચારણા શરૂ કરી. પહેલાં તેઓએ હાવરા સ્ટેશનની નજીક એક મકાન ભાડે રાખ્યું હતું. એક રાતના તેમણે સુભાષબાબુને તે મકાનમાંથી નસાડીને હાવરા-સ્ટેશનવાળા મકાનમાં લઈ ગયા હતા. પછી તેમને મુસલમાન મૌલવીનો પહેરવેશ પહેરાવી બર્દવાન સ્ટેશન લઈ જઈ, ત્યાંથી પેશાવર પહોંચાડ્યા હતા. દાણી તે વખતે તેમની સાથે મુસલમાન ફકીરના વેશમાં હતા. પેશાવરમાં તેઓ એક મુસ્લિમ રેસ્ટોરાંમાં રહ્યા હતા. અને ૧૯૪૧ની ૧૭મી જાન્યુઆરીએ તેઓ પેશાવરથી કાબૂલ તરફ જતાં કાચા માર્ગે પગપાળા ઊપડી ગયા હતા. સુભાષબાબુને તેમણે પઠાણી કપડાં પહેરાવી દીધાં હતાં. રસ્તામાં તેમણે અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠી, ટેકરીઓ, ખાઈઓ, ખીણો તથા બરફથી છવાયેલા રસ્તા ઉપરથી પસાર થતાં થતાં જીવતા-જાગતા કાબુલ પહોંચ્યા. પેશાવરમાં હતા ત્યારે તો તેઓ છ માણસો હતા. તેમાંના ચારને પેશાવરથી જ પાછા વળાવી દીધા હતા. ત્યારે સુભાષબાબુ સાથે દાણી અને ભગતરામ નામના એક પંજાબી ભાઈ હતા. દાણીએ ફકીરનો વેશ અને ભગતરામે પઠાણી વેશ પહેર્યો હતો. કાબુલમાં તેઓ રાઓલી દરવાજા પાસેના મુસાફર ખાનામાં ૧૩ દિવસ રહ્યા હતા. ત્યારે સુભાષબાબુએ ત્યાં પોતાનું નામ જીયાઉદ્દીન લખાવ્યું હતું. ભગતરામે રહેમાનખાં અને દાણીએ મહંમદ રફી. મુસાફરખાનામાં પોલીસની રંજાડ ખૂબ થતી હતી. તેથી સુભાષબાબુને ત્યાંના એક પંજાબી વેપારી અને

લોકસેવક લાલા ઉત્તમચંદને ઘેર રહેવા મોકલી આપ્યા હતા. ભગતરામ પણ તેમની સાથે જ હતા અને દાણી મુસ્લિમ રેસ્ટોરંટમાં રહ્યા હતા.

હવે મુખ્ય વાત હતી સુભાષબાબુને કાબુલમાંથી વિદેશ તરફ રવાના કરવાની. તે તો કોઈ પરદેશના એલચી મારફત જ થઈ શકે. સુભાષબાબુએ દાણીને રશિયન, ઇટાલિયન અને જર્મન એલચીઓ પર પત્રો લખી પહોંચાડવા માટે આપ્યા. આ બધું કામ દાણી ફકીરના વેશમાં જ કરતા હતા. રશિયન એલચીએ તો આ માટે અશક્તિ જાહેર કરી દીધી. ઇટાલિયન અને જર્મન એલચી ખાતાંઓ તે માટે તૈયાર થયાં. ત્યાર બાદ અમુક દિવસો પછી ઇટાલીના એલચીએ સુભાષબાબુને વિમાનમાર્ગે રોમ પહોંચાડ્યા. ત્યાંથી તેઓ બર્લિન ગયા હતા. ઇટાલિયન એલચી માટે પણ આ કામ સરળ ન હતું. તેણે સુભાષબાબુને ઇટાલિયન સરકારનાં એક ઓડિટ અધિકારી તરીકેનો પાસપોર્ટ કઢાવી આપ્યો અને કાબુલથી વિમાનમાર્ગે રોમ મોકલી આપ્યા. ત્યાર બાદ દાણી અને ભગતરામ પાછા ભારત તરફ વળ્યા હતા. સુભાષબાબુએ દાણીને તેમના મોટાભાઈને પહોંચાડવા માટે બે પત્રો આપ્યા હતા તે પહોંચાડી દાણી મુંબઈ પાછા ફર્યા હતા.

મુંબઈમાં આવ્યા બાદ તેમણે ફોરવર્ડ બ્લોકનું કામ ખૂબ આગળ વધાર્યું હતું. ચર્ચગેટ સ્ટેશન પાસે આવેલી એક કૉફી ક્લબમાં બૉમ્બ ફેંકાયો હતો. તે માટે દાણીને પકડવામાં આવ્યા. ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરમાં તેમને રિમાન્ડ પર લીધા. અને તેમના ઉપર ખૂબ ત્રાસ વરતાવવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી તેમનો કેસ આઝાદ મેદાનની કિલ્લા કોર્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. આ કેસ પુરવાર કરવા ત્યાંના પોલીસ ખાતાએ ખૂબ જહેમત ઉઠાવી પણ તે કોર્ટમાં પુરવાર ન થઈ શક્યો. જો એ કેસ પુરવાર થયો હોત તો દાણીને ફાંસીએ લટકાવી દીધા હોત. પરંતુ પુરવાર ન થયો અને તે ક્રાંતિકારી ચળવળમાં હતા એટલા માટે તેમને મેજિસ્ટ્રેટે દોઢ વર્ષની સખત મજૂરી સાથેની સજા કરી હતી. આ સજા તેમણે ૧૯૪૨-'૪૩માં વિસાપુર જેલમાં ભોગવી હતી.

જેલમાંથી છૂટ્યા પછી દાણીને ખબર પડી કે તેમના પત્ની ગુજરી ગયાં હતાં, તેમનું કારખાનું જપ્ત કરી માલની હરાજી કરી દેવામાં આવી હતી. આ બધું સાંભળ્યા પછી દાણીને અનહદ દુઃખ થાય તે સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ દાણી તો હવે નફિકરા થયા હતા. એટલે ક્રાંતિકારી ચળવળમાં બરાબર જોતરાઈ ગયા. તેમણે મુંબઈમાં રિગલ સિનેમામાં એક યુરોપિયન સોલ્જર પર બૉમ્બ ફેંક્યો હતો. બીજો બૉમ્બ બે માળની ટ્રામમાંથી ભૂલેશ્વર બંબાખાના પાસે બેઠેલા યુરોપિયન સાર્જન્ટો પર ફેંક્યો હતો. આ કિસ્સામાં તેમને પકડવા માટે વૉરંટ બહાર પાડ્યા હતા. પરંતુ તે તો ભાગી છૂટ્યા અને કાબૂલ પહોંચ્યા. ત્યાં ઇટાલિયન એલચીને મળ્યા અને બધી વાત કરી. તેમણે દાણીને સિંગાપુર જવા માટે રવાના કરી દીધા. સિંગાપુર પહોંચ્યા બાદ તેઓ નેતાજીને મળ્યા. નેતાજી તેમને જોઈ ખુશ થયા અને આઝાદ-હિંદ-ફોજમાં તેઓ જોડાઈ ગયા. ત્યાર બાદ ફોજની સાથે ગમે તેમ કરી દાણી બ્રહ્મદેશમાં મોલમિન પહોંચ્યા. તેમણે બે જાપાનીઓની સાથે દોસ્તી બાંધી, તેમણે વિમાનમાંથી બ્રિટિશ સોલ્જરો પર બૉમ્બ ફેંક્યા હતા. તેમણે ૧૯૪૪ના ડિસેમ્બર સુધી લડવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. ત્યાર પછી સુભાષબાબુએ તેમને બોલાવી એક બીજી કામગીરી સોંપી. આઝાદ-હિંદ-ફોજ માટે અનાજની તંગી ઊભી થઈ હતી તે માટે ગમે તેમ કરી ભારતમાંથી અનાજ મેળવવાનું હતું. એક જાપાનીઝ જહાજમાં દાણી નીકળ્યા

અને રબ્બરની હોડી મારફતે તેમને ભારતના કિનારે પહોંચાડવામાં આવ્યા. ત્યાર પછી તેમણે અનાજ ભેગું કરવાનું શરૂ કર્યું. ભુવનેશ્વર, કટક તેમ જ બંગાળમાં ફર્યા અને ફૉરવર્ડ બ્લોક પાર્ટીના કાર્યકરોને મળી અનાજ ભેગું કર્યું. આ બધું અનાજ ગૌહત્તીમાં એકઠું કરવામાં આવ્યું. ત્યાંથી અજાણ્યા રસ્તાઓ દ્વારા તે બ્રહ્મદેશમાં આઝાદ-હિંદ-ફોજને પહોંચાડવામાં આવ્યું.

આઝાદ હિંદ ફોજને અનાજ પહોંચાડીને દાણી પાછા ફરતા હતા ત્યારે બ્રિટિશ રેજિમેન્ટના હાથે તેઓ પકડાઈ ગયા હતા. પહેલાં, તેમને પેગુની જેલમાં રિમાન્ડ પર લઈને રાખવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર પછી તેમને લાહોર જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. ૧૯૪૫ના ઑક્ટોબરમાં તેમને જેલમાંથી છોડવામાં આવ્યા. ત્યાંથી તે કલકત્તા ગયા. અને ત્યાં જાણવા મળ્યું કે સુભાષબાબુએ આઝાદ હિંદ ફોજને વિખેરી નાંખી છે અને તે ક્યાંક ચાલ્યા ગયા છે. કલકત્તાથી તે મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈમાં પોલીસ તેમની પાછળ પડી તો તેઓ ત્યાંથી ભાગીને અમદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદમાં તેમણે ચંદ્રવિલાસ લોજમાં થાળી ઉપાડવાનું કામ ૬ મહિના કરેલું. ત્યાર પછી તેઓ રાજકોટ જઈ શ્રી ઢેબરભાઈને મળ્યા અને પોતાની ઇચ્છા કોઈ સેવાકાર્યમાં જોડાવાની છે, એમ કહ્યું. તેઓ ચારેક માસ રાજકોટ રહી પછી પોરબંદર ચાલ્યા ગયા હતા. તેમણે તા. ૧૫-૮-'૪૭ કે જે દિવસે ભારત સ્વતંત્ર થયું તે દિવસ પોરબંદરમાં ઉજવ્યો હતો. ત્યાર પછી તેઓ વ્યાયામ શિક્ષક તરીકે કામ કરતા રહ્યા હતા. છેલ્લે તેઓ ભાવનગરમાં રહેતા હતા અને ત્યારે તેમને સ્વાતંત્ર્ય સૈનિક તરીકે ભારત સરકાર તરફથી તેમ જ ગુજરાત સરકાર તરફથી પેન્શન મળવું શરૂ થઈ ગયું હતું. અને તેમાં તેઓ આનંદથી જિંદગી વિતાવતા હતા.

* * *

અત્રે એ ઉલ્લેખનીય છે કે આ ક્રાંતિકારી આંદોલનકારો પણ આદર્શવાદી હતા. તેઓ કેવળ અંગ્રેજ-શાસનને હટાવવા પ્રવૃત્ત થયા હતા તેવું નથી. તેઓ કેવળ માથા ફરેલા યુવાનો હતા અને તેમને માનવજીવન વિશે કશી દરકાર ન હતી, એવું આપણે ન માની લેવું જોઈએ. દેશમાં જે ગરીબી, ભૂખમરો અને અજ્ઞાનતા વ્યાપેલાં હતાં, તે તેમને દુ:ખદાયક લાગતાં હતાં. તેમને કારણે હજારો માણસો રોગ અને ભૂખમરાનો ભોગ બનતા હતા. આ પરિસ્થિતિ તેઓ બદલાવવા માંગતા હતા. તેઓ નવો સમાજ રચવા માંગતા હતા કે જેમાં આ દૂષણો તો ન જ હોય અને એ અંગ્રેજ શાસનને હટાવ્યા વિના ન થઈ શકે. એમ તેઓ માનતા હતા.

* * *

આ ક્રાંતિકારો હત્યાઓ કરતા પરંતુ તેનો અર્થ એમ ન કરવો જોઈએ કે માનવજીવન વિશે તેમને કશી દરકાર ન હતી. આ વિશે ૬ જૂન ૧૯૨૯માં ભગતસિંહ અને તેમના સાથીઓએ કોર્ટમાં સુનાવણી થઈ ત્યારે તેઓએ બૉમ્બ શા માટે ફેંક્યા તે વિશે એક નિવેદન આપેલું, તેમાં તેઓએ કહેલું: 'માણસમાત્ર પ્રત્યેના પ્રેમમાં અમે બીજાથી ઓછા નથી એટલે કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે દ્વેષનો પ્રશ્ન જ નથી ઊભો થતો. માનવજીવન અત્યંત પવિત્ર છે. કેટલાકે અમને જઘન્ય, આક્રમણકારી અને ઉન્મત્ત ઠેરવ્યા છે. પણ અમે નમ્રતાપૂર્વક કહેવા માંગીએ છીએ કે ઇતિહાસ, વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને માનવીય આકાંક્ષાઓનું ગંભીરતાથી અધ્યયન કર્યું છે અને તેથી જ પાખંડ પ્રત્યે અમને ઘૃણા છે.'

આવી ઘૃણાને કારણે જ આપણા પોરબંદરવાસી ક્રાંતિકારો અને બીજા ક્રાંતિકારીઓ પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કરવા માટે અને સમાજની નવરચના કરવા માટે પ્રેરાયા હતા અને તે માટે તેઓ

હવે, પોરબંદર તો બાપુની જન્મભૂમિ અને તેમની જન્મભૂમિમાં જ આપણે ઉલ્લેખ કરેલા ક્રાંતિકારીઓ થયા તે જરા વિસ્મયભર્યું લાગે પરતુ આ એક હકીકત છે ઇતિહાસ છે એટલે તેને અવગણી ન શકાય અને અંતે તો તે દેશને આઝાદ કરવા માટેની લડતનો એક ભાગ જ હતો ને? તેમ આ યુવાનો કે જે મોતને મુઠીમા લઈ કામ કરતા હતા, તેઓને પોતાના જીવન વિશેની આશાઓ, આકાંક્ષાઓ ન જ હોય તેવુ તો ન જ બને. આમ છતાં તેઓ આ બધાને એક બાજુએ મૂકીને મોતને વરવા તૈયાર થયા હતા એ કાંઈ નાનીસૂની વાત ન કહેવાય

* * *

સ્વાતંત્ર્ય માટેની 'હિંસક ચળવળ જરૂર લોકમાનસને ઉત્તેજિત કરે પરંતુ તે દ્વારા સમગ્ર જનસમુદાયને ચળવળમાં ઉદ્યત ન કરી શકાય જ્યારે બાપુની અહિંસક ચળવળ તો દેશને બેઠો કરવાની, જાગતો કરવાની હતી ભારતના સમાજમાં જે દૂષણો હતાં, તેને દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ તેઓ સ્વાતંત્ર્ય ચળવળની સમાંતર ચલાવતા જ હતા. ભારતના શહેરોમા જ નહી પણ ગામડે ગામડે આ ચળવળે જનસમાજમાં સ્વાતંત્ર્ય માટેની તેમ જ સમાજસુધારણા માટેની ચેતનાનો સંચાર કર્યો હતો, જે કોઈ નાનીસૂની વાત નથી બાપુ તો એક વિરલ યુગ પુરુષ હતા દેશની જાગૃતિ તેમ જ ભારતીય સમાજમા જાગૃતિ લાવવા માટેનુ એક મહાન કાર્ય તેઓ કરી ગયા

નોંધ :

૧૮૫૭ પછી પણ અંગ્રેજ સરકારને સશસ્ત્ર રીતે પડકારવાનુ ચાલુ જ રહ્યું હતુ શ્રી વિષ્ણુ પડ્યાએ અને શ્રીમતી ડૉ આરતી પડ્યાએ આ ત્રણ પુસ્તકોમા એની તવારીખ વિગતે રજૂ કરી છે (૧) મગ રગ દે બસંતી ચોલા, (૨) વિપ્લવમા ગુજરાત, (૩) આઝાદી જગનુ પત્રકારત્વ (લડનમા 'ઇન્ડિયન સોશ્યોલૉજિસ્ટ') તે પૈકી ત્રીજા પુસ્તકમા તેઓએ લડનથી પ્રકાશિત થતા 'ઇન્ડિયન સોશ્યાલિસ્ટ'ના લગભગ અપ્રાપ્ય ગણાય તેવા અકો પ્રકાશિત કર્યા છે. આ ત્રણે પુસ્તકો લેખકાએ મને મોકલી આપ્યા તે માટે હુ તેમનો ખરેખર આભારી છું

આપણે જ જો આપણને ધનિક કે તવંગર બનાવી શકતા હોઈએ,

તો પછી ઈશ્વરના હાથમા શુ રહ્યુ?

અને બીજાઓ આપણે વિશે જે કહે તેના ઉપર જ

આપણાં સુખ કે દુ:ખ જો આધાર રાખતા હોય,

તો પછી આપણા હાથમા શુ રહ્યું?

-ચીની કહેવત

ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો

આરો-ઓવારો

ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલ

આરો એટલે કાંઠો, ઓવારો. પાણી ભરવાનો, નહાવાધોવાનો ઘાટ, કિનારો એટલે આરો-ઓવારો. ગઈ કાલ સુધીની ગ્રામીણ સંસ્કૃતિમાં આ આરા-ઓવારાનું ઘણું મોભાભર્યું સ્થાન રહ્યું છે. આજે પણ ઘણાં તળનાં ગામડાંઓમાં જીવનનો એ અકાટ્ય હિસ્સો છે.

ગામડામાં, જ્યાં નદી કે તળાવકિનારે સ્મશાન પણ હોય છે ત્યાં એને લગતી ગાળો બોલાય છે. એવી એક રૂઢિ પડી જાય છે. મારી મહીસાગરને આરે આવા ત્રણચાર જાતના ઓવારા છે -- આરા છે. એમાં દૂરનો ઉગમણો પથ્થરિયો આરો તે સ્મશાન તરીકે વપરાય છે. આમેગામનાં શબ ત્યાં આવે ને ચિતાઓ ભડકાતી રહે... એની નજીકનું ગામ તે રાજગઢ. એટલે કેટલીક કહેવતો-રૂઢિઉક્તિઓ પણ બની ગઈ છે... 'રાજગઢને આરે લઈ જવો', 'રાજગઢ ચઢાવવો', 'રાજગઢ વળાવવો' -- આ બધાંનો અર્થ થાય છે -- 'રામ બોલો ભઈ રામ!' -- ઝઘડો થાય કે ગુસ્સો આવે ત્યારે ગાળો બોલાય છે.

'તને રાજગઢને આરે ચઢાવે!', 'તારો આરો માંડું!'

'તને મહીસાગર ચઢાવું', 'તને મહીમાતા ભરખે' -- લોકો માને છે કે ગાળ કાંઈ ચોંટી રહેતી નથી, થોડી વારમાં ખરી જાય છે. કેટલાંકને તો આવી ગાળ 'ઘીની નાળ' જેવી લાગે છે. 'તારી રાજિયા કૂટું', 'તારો ઓચલો કરું' -- જેવી ગાળ મા પ્રેમથી, પોતાના દીકરાને દે છે. ગુસ્સે થયેલાં માવિતર પણ અમને -- 'હું તો કઉં છું કે મરો, કોઈ ના મરે તન્યારે (તે દા'ડે) મરો' -- જેવી આશીર્વાદભરી ગાળ દેતાં... કોઈ પણ ના મરતું હોય એવો દિવસ તો પૃથ્વી ઉપર હોતો જ નથી... એટલે ઉક્ત ગાળમાં ચિરંજીવી બનવાની શુભાશિષો છે એ અમને મોડું સમજાયેલું.

મહીસાગરનો એક મુખ્ય આરો તે અમારે ઢોર પાવાનો ને નહાવાધોવાનો, રેતીમાં આળોટવાનો આરો. ઢોર પાવા જવાનું તો બહાનું જોઈએ... પછી નહાયા કરવાનું ને પાણીમાં રમ્યા કરવાનું. આ આરે નવી વહુવારુઓ ને ભાભીઓ સમેત સૌ કપડાં ધોવા આવે... શૈશવમાં એ જોબનાઈભર્યાં દિલ સૌને નહાતાં જોયેલાં તે દૃશ્યો નદી જોતાં જ તાજાં થઈ જાય છે.

નવી આવેલી દેસાણી-વહુને પિયર સાંભર્યું હોય ને એ રહું રહું કરતી છેવટે રડી પડતી હોય, જેઠાણી વહુ એને પટાવતાં હોય કે 'કાલે જજે... બે દનમાં શું આટુંમોળું થઈ જવાનું--' કોક વળી નવી વહુને ચીમટો ભરી ચીડવતી હોય કે 'અમ, પિયરનો પાડોશી સાંભર્યો છે કે પછી મારા ભાઈ 'બોલતા' નથી?' પેલી નીચે નાડ રેતીમાં લીટા દોરતી હોય. અમને ક્યાંય લેખામાં લીધા વિના આવી વાતો કરનારાં તો આગળ વધીને 'રાતની મજાક' પણ કહેતા વળતાં: 'અમે તો એમને મન 'નાગોડિયાં' છોરાં! અમને એમાં શી સમજ પડે? પણ અમે આવું સાંભળી-જોઈને પાકા થઈ ગયેલા ને ના-સાંભળવાનો દેખાવ કરીનેય બધું સાંભળી લેતાં! ક્યારેક ભાભીઓને પજવવા એમની વાતો જ એમને સંભળાવતા. નદીના આરે આવું

તમારશાસ્ત્ર ચાલતુ હોય છે જીવનને નદી સાથે સરખાવનારોય નદીકાઠેથી ઘણુ શીખ્યો હશે અમારી જેમ જ ને!

નદીનો એક ત્રીજો આરો, ઘોડો પથ્થરિયો મોટા પથ્થરોની આડશો ને અમા બાવળિયા ઊગતા પુરુષો અહી દૈનિક વિધિ પતાવીને નિરાતવા નહાય અમથુ જઈ ચઢીએ ક્યારેક ત્યાય ઠઠ્ઠામશ્કરીઓ ચાલતા હોય જાકે, ઓછા ન ધીમા કોણ કોની સાથ મોટ મા છે? કોનુ ગાડુ ક્યા છે? કોણ ક્યા પેની નીકળ' છે એ મનુષ્ય આ જવાનિયા ન આપે । ચચતા હોય ક્યારેક ગલાકાકા, મથુરકાકા જેવાય આવી ચડ તા એ પોતાની જવાનીના એકબે અનુભવ કહે ન એમ રગત આવી જાય નદીના ચોખ્ખા નીર વહતા વહતા આ જિંદગીની વાતાનય વહાવી જતા હોય આજેય પેલુ લોકગીત

'મારી મહીસાગરને આરે ઢોલ વાગ સે' સાભળુ છુ ને નદીના બધા આરા ઓવારા મારામા બઠા થઈ જાય છે આ આ લોકગીતનો અર્થ હુ સાવ જુદો જ પામુ છુ 'મારી મહીસાગર' એટલે મારી અંતર, મારી ભીતરમા વહેતી ચતના આ ચેતના તે શક્તિ ને એ જ મારી મહીસાગર! એના કાઠે વાગતો ઢોલ તે જાગરણનો શક્તિપૂજાની નવારી વેળાનો ઢોલ

નદીકાઠાના ગામને તળાવનો આરો ઓછા ગપનો લાગે આ તળાવ આરે પુરુષના મરણ પછી એની વિધવાન 'ચૂડીકર્મ' માટે ગામની સ્ત્રીઓ લઈ જાય જુવાનજોધ રડાપો હોય તો એ અબળાનુ કલ્પાત તળાવના પાણીનેય સ્તબ્ધ કરી દ પાસ વડ લીમડાના ઝાડ ન બાજુમા હોય જીર્ણ શભુ દરુ બધી બાઈઓ તળાવે નહાઈને શિવ શિવ કરતી મદિર ઓટલે બેસે ને પાછી વળતા છાજિયા લે અને મરશિયા ગાય

જે ગામને માત્ર તળાવ આરો જ હોય એ ગામના તળાવ આરાનો મોભો ઊચો, મોટે ગાગાય અટી કપડા ધોતી વહુવારુઆ નાનુ નસરા કે નાગદ જેઠાણી દરાણીના વ્યવહારો ક ઝઘડા રઘડાની વાતો કરતી હોય

બુની મારી હાલુ તો હાવ કૂવચ જવી વળણ તો મલે નઈ લીધી વાત છાડ નઈ પાગ મારા હાહરા બહુ હાર અમન કામ દાગાય એમ આપાગેય દેખાઈએ શહેરમા જાઉ તો વપની ભૂસુ સાવ ને હાલુ પહેરા મન બોલાઈન આલે કહ તમેય લજા વહુ ન હીન પહોચાડજા '

તો બીજી વળી જઠાણીના અહમની વાત માડ

'હાલુથીય નબળી સ મારી જઠાણી' કામ કરતાય જશ નઈ વ્હેલી ઊઠુ તો કયે કે જપતી નથી ન જપવા દેતી નથી મોડી ઊઠુ તો કયે ક આળસુની જેમ પડી રૂહે ન '

કોઈને દરાણી સાથ કોઈને નાગદ સાથ તો કોઈને પડોશણ સાથે કાઈ ને કાઈ કર્યા દો છે તળાવનો આરો આ બધુ સાભળીને ઊંડાણમા ધરબી દ આ આરા ઓવારા તે વહુ ભોજાઈઓન હૈયા હળવા કરવાના થાનકો ગાગાય એ ના હોય તો એમના રૂનકા ઠ્મો છૂટે ક્યા!

કૂવાનો આરો આ બધાથી વધારે સોનકા, જીવતો નવારે ન નાજરે ગરબડીઓ ખખડાવતી, હાથોના કકાગ રણકાવતા પાગી બેડા સાથ ભાતભાતના હ ાવા મ તકવા છલકાવતો કૂવાકાઠો ગામનો જીવ ગાગાય પાણી પુરવઠાની આધુનિક યોજનાઓએ ઘેર ઘેર 'નળ' ગોઠવીને બિચારી લાગતી પાગ મનમોજી ને મારકણી 'દમયતીઓ' ની દશા બગાડી નાખી છે! ઠઠ્ઠામજાક ક નિંદાકૂથલી કરવા એ હવે ક્યા જાય?

સીમવગડે કે ખેતરશેઢે 'બધીઓ' મળે નહીં જ્યારે કૂવાકાંઠે તો સવાર-સાંજ ''બેલાશક' મળવાનું જ. ભાભી-નણદીની મજાકથી માંડીને પરાણ્યાધણીના વાંકગુના વર્ણવવાની જાણે કોર્ટ-કચેરી તે કૂવાનો આરો! એમાં બે વાતો વધારે કરવી હોય કે સાસુને ચીડવવી હોય તો વહુવારુઓ બે બેડાં વધુ પાણી ભરે... ધીમી ચાલે એક પડોશણ સાથે જાય ને હળવે હળવે બીજી સૈયર સાથે પાછી વળે... વાટમાં બે જણની 'ખાનગી' વાતો થાય તે નફામાં. નદીતળાવ ના હોય કે ત્યાં જનારા પુરુષને કૂવાકાંઠે વધારે રસ પડે તો એય કૂવા થાળે કપડાં ધોવા-નહાવા આવી ચડે. એની મજાક કરનારીઓય નીકળે: મનને ગળી લાગે એવી મજાક:

'વહુનાં લૂગડાં ધોવા આયા સૌ, મોટાભઈ?'

'બાળોતિયાં ધોવા તમને મોકલ્યા તો મારાં દેરાણી ચ્યાં, બજારે જ્યાં સે, ભૈ!'

'ચ્યમ, હૂકાઈ જ્યા ભૈ! નવી વહુની ધાક લાગે સેં કે પછી...' બાકીનું હસવામાં પૂરું થઈ જાય!

'લ્યો'લી! ઘડો ઘડો પાંણી રેડો તે ભઈનો થાક ઊતરે... હજી તો નવા પૈણત ગણાય, બુન!'

'લાવો, ધોઈ આલું વહુના ઘાઘરા! ગળે નઈ પડું હાં કે... તમાર ભૈ હજી તો અડીખમ સે... હાં.'

'મારાં બુન 'બોલતાં' નથી કે ચ્યમ, જાતે કાહટી કરી-' બિચારો! જતાં તો જઈ ચઢ્યો હોય, પણ જવાબ ના સૂઝે એવો જવાનિયો તો ફરીથી ખો ભૂલી જાય. કૂવાકાંઠે જવાની!

બધાં કામધંધે વળી જાય પછી કોઈ એકલ બાઈ ભેંસો કે લૂગડાં લઈને આવે કૂવાકાંઠે... કોઈક કાકા-દાદાનેય એવી જવાબદારી હોય. ક્યારેક ગામની કુંવરકાઓ સંપીને ખાઈપરવારીને આવે બપોર વેળાએ કપડાં ધોવા મિષે. ભાવિ પતિની કે સગાઈ થઈ હોય એમની વાતો ચાલે... કાગળ લખવાના ને મળવાના રસ્તા નક્કી થાય... કૂવાકાંઠો ખાલી જ ના પડે! કુંવરકાઓના રસિયાજીવો પણ કૂવા પાસેના વડ નીચે કેં ને કેં રમવાને બહાને કે ફરવા સારુ આવી પહોંચે... ઈશારા કે વાણીકટાક્ષોય ચાલે... કૂવાકાંઠો રસિક સ્થળ બની જાય. આરા-ઓવારા જાણે કેળવણીનાં-અભિવ્યક્તિનાં કેન્દ્રો છે! મારા ગામને નદી, તળાવ અને ત્રણ ત્રણ કૂવાઓના આરા-ઓવારા મળ્યા છે ને અમે એ બધાંને દેવથાનકોની જેમ વ્હાલાં કર્યાં હતાં. ત્યાં વસતાં ભૂતપ્રેતની અફવાઓને ગણકાર્યા વિના અમે આરા-ઓવારાઓને ભરપૂર ચાહ્યા છે.

રાજ્યમાં અંકુશો વધે, તેમ કંગાલિયત વધે; હથિયારો વધુ તીક્ષ્ણ બને, તેમ અંધાધૂંધી વધે; યાંત્રિક કસબ વધે, તેમ કૃત્રિમતા વધે; કાયદાઓ વધે, તેમ ચોર અને ડાકુ વધે.

-લાઓત્સે

વીસમા સૈકાની વેદના કઈ છે? માનવ-સમાજને બેવડી કસુવાવડ થઈ છે : (૧) સ્વાતંત્ર્ય અને (૨) સામાજિક નીતિધર્મ. એ બેનો પ્રસવ થવો વચ્ચે જ વચકી ગયો! અને એ નિષ્ફતા અલગ એવા બે મહાન માનવ-સમાજો રૂપે ફૂટી નીકળીને ખીલીને આજે એ વેદનાના સંતાપમાં વધારો કરે છે.

(-'**મનસ**' તા. ૧૬-૮-'૬૧માંથી)

ગૃહગંગાને તીરે

ઝિંદાદિલીથી લડત આપો

અર્વંતિકા ગુણવંત

ઉષાના પિતા લશ્કરમા નોકરી કરે દેશના ગમે તે વિભાગમા એમનુ પોસ્ટિંગ હોય ક્યારેક બગાળના કોઈ શહેરમા, તો ક્યારેક પજાબના કોઈ શહેરમા તો ક્યારેક કચ્છની સરહદ

એમને પોતાના વતન અને સમાજથી દૂર રહેવાનુ જ થતુ તેઓ ગમે એટલા દૂર હોય તોય પોતાના ગામ અને સમાજ સાથેનો સપર્ક જાળવી રાખતા

એમની દીકરી ઉષાના જન્મ કલકત્તામા થયો હતો, શિક્ષણ રાનીખેતમા અને પછી પૂનામા થયુ હતુ પરતુ એના લગ્ન એના પિતા ગુજરાતમા ગુજરાતી પરિવારમા કરવા ઇચ્છતા હતા તેથી રજાઓમા એ ગુજરાતમા આવે ને સુયોગ્ય પાત્રની શોધ ચલાવે

ત્યા એમની નજર કુમારપાળ પર ઠરી કુમારપાળની બા અને તેઓ નાનપણમા અમદાવાદમા બુખારાની પોળમા સાથ રહેતા હતા ત્યારથી ભાઈબહેન તરીકેનો એમનો સબધ ચાલ્યો આવે

એમણે કુમારપાળની બા સમક્ષ માગુ નાખ્યુ કુમારપાળની બાને ઉષા પહેલેથી ગમતી હતી ચાર ભાઈઓની એ એકની એક બહેન હતી ખૂબ વહાલસોયી ડાહી અને કામગરી ઉષા બાર વરસની હતી ને એના બા અવસાન પામેલા

માની એ વિદાયે એને ખૂબ ગભીર અને ઠરેલ બનાવી દીધી હતી ઉમરમા એ નાની હતી પણ પોતાના ભાઈઓ અને પિતાને એ શ્રી સહજ વાત્સલ્યભાવ અને સેવાવૃત્તિથી સાચવતી હતી

આવી પ્રેમાળ કન્યાનુ માગુ સાભળીને કુમારપાળના ઘરમા હરખ છવાઈ ગયો પણ તરત હૈયામા એક કપન વછૂટી ગઈ

કારણ કે કુમારપાળને હિમોફિલિયા હતો એના લોહીમા એક ઘટક તત્ત્વ એવુ ખૂટતુ હતુ કે એક વાર લોહી વહેવા માડે પછી બધ ન થાય લોહી શરીરની નાડીઓમા વહેવુ જોઈએ પણ બહાર નીકળે કે તરત એ થીજી જવુ જોઈએ કુમારપાળના શરીરમા ગમે ત્યારે આતરિક રક્તસ્રાવ થાય, ને લોહી ચડાવવુ પડે લોહી ચડાવાય તો જ લોહી વહેતુ બધ થાય

કુમારપાળના નાનાને આ રોગ હતો આ રોગ કુમારપાળના બીજા ત્રણ ભાઈઓને પણ હતો રક્તસ્રાવ બધ થતા વાર લાગે તો અગે ખોડ આવી જાય હલનચલનમા રુકાવટ આવી જાય આ માણસ બહાર નીકળે તોય બહુ સભાળવુ પડે આ રોગ બહુ ખર્ચો માગી લે

કુમારપાળના બાએ વિગતે આ રોગની વાત કરી બધુ જ સાભળી લીધા પછી ઉષાના પિતા બોલ્યા, 'બહેન નસીબમા હોય એ થાય બધુ ઉપરવાળાના હાથમા છે માટે ડરવાનુ નહી ' અને એમણે ઉષાના વિવાહ કુમારપાળ સાથે નક્કી કર્યા

ઉષાએ પતિના રોગની વાત સાંભળી પણ એનું મન જરાય પાછું ન પડ્યું એને ઈશ્વરમાં અસીમ શ્રદ્ધા હતી. ભગવાન બધું સારું કરશે એવો ભરોસો હતો.

પરણીને એ સાસરે આવી. કુમારના પિતાને જૂના દિવસોમાં અઢળક પૈસો હતો. કેમિકલનો ધીકતો ધંધો હતો પણ ભાગીદારોએ પૈસા હડપ કર્યા, દગો કર્યો ને કુમારપાળના પિતા ભીડમાં આવી ગયા. જાહોજલાલી જતી રહી.

જીવનનિર્વાહ માટે કુમારપાળની મા અને બહેનો વડીઓ, પાપડ બનાવવાના ઉદ્યમ કરવા માંડ્યાં. કુમારપાળ પણ એમને મહેનત કરાવવા લાગે. આથી એના સ્નાયુઓ મજબૂત બન્યા હતા.

કુમારપાળના બે નાના ભાઈઓ જેમને હિમોફિલિયા હતો તેમાંથી એક અઢાર વર્ષની ઉંમરે ને બીજો ચોવીસ વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ પામ્યો હતો. ત્રીજા પંકજને હાથે ખોડ આવી ગયેલી.

તે જાતે કપડાં ન પહેરી શકે. છતાં એ સર્વિસ કરતો હતો. ઉષા એ દિયરને તૈયાર થવામાં મદદ કરે. એ પંકજ છવ્વીસ વરસની ઉંમરે ગુજરી ગયો.

ત્રણ ત્રણ ભાઈઓ આ રોગમાં ગુજરી ગયા ને એ રોગ કુમારપાળને હતો. છતાં ઉષા ક્યારેય અશુભ વિચારે નહીં. ખોટી શંકા કે વહેમ રાખે નહીં.

કુમારપાળને બ્લિડિંગ થાય ત્યારે એ જાતે એને પ્લાઝમા આપતાં શીખી ગયેલી. વધારે કટોકટી સર્જાય તો દવાખાનામાં દાખલ કરે. ને પતિને હિંમત આપે કે 'તમારી હિંમત ને મારી મહેનત ઉપરથી ભગવાનની કૃપા આપણને કંઈ વાંધો નહીં આવે.'

આવા રોગ સાથે તેઓ આખું ભારત ફર્યા છે. ખૂટતું તત્ત્વ સાથે રાખે. જરૂર પડે એ ઘટકતત્ત્વ ચડાવી દે.

'પણ મુસાફરીમાં તો ઘણી તકલીફો પડે મેં પૂછ્યું હતું.

'તકલીફો? અરે બીજા સ્ટેટમાં ત્યાંના લૂખાઓ જોડે મારામારીય કરી છે.'

'અજાણ્યા સ્થળે બીક ન લાગે, 'તો શું અન્યાય સહન કરવાનો? આપણા પક્ષે સત્ય હોય તો લડી જ લેવાનું. કુમારભાઈનો સ્વભાવ જિદ્દી છે. એમને જૂઠાણું ગમે નહીં ને જો એક વાર ગુસ્સો ચડે તો બરાબર લડી લે.

એમણે ફ્લેટ લીધો હતો. ધાબાના પઝેશનના પૈસા આપ્યા છતાં પાછળથી પઝેશન માટે તકરાર ઊભી થઈ તો એમણે બરાબર લડત આપી. પણ પઝેશન છોડ્યું ન હતું.

'તમે ઝઘડો ત્યારે બ્લડપ્રેશર વધી ન જાય? તમારી તબિયતને વાંધો ન આવે.' 'મને એક વાર ગુસ્સો ચડે પછી થઈ રહ્યું.'

'તમને એકલા લડતાં બીક ન લાગે?' 'એકલા શાના અમે જોડે હોઈએ ને? પહોંચી વળીએ.' ઉષાએ કહ્યું.

ઉષામાં ગજબની ઈશ્વર શ્રદ્ધા છે. મેં પૂછ્યું, 'તમે રોજ કેટલા કલાક પ્રભુના સેવા, જાપ, દર્શન કરો?'

'આખો દિવસ ભગવાનને એકની એક વાત શું કરવાની? એ જાણે તો છે કે મારે શું જોઈએ છે, હું એની પાસે ધનદોલત, મોટર બંગલા, કે વાડી વઝીફા નથી માગતી. હું તો એક જ વસ્તુ માગું છું. મારા પતિનું આરોગ્ય. અને મને શ્રદ્ધા છે કે એને મારી કાળજી છે. મારો ખ્યાલ છે.

એક વાર એમનો પગ ઢીંચણથી વળે નહીં. આંતરિક સ્ત્રાવના લીધે સાંધામાં લોહી જમા થઈ

ગયેલુ ડૉક્ટર કહે ઢીંચણમાથી લોહી ખેચવુ પડશે એ જોખમનુ કામ હતુ ઘણાને આવુ થયુ છે ને ઢીંચણના સ્નાયુનો આકાર જ જતો રહ્યો છે ઢીંચણ સીધો થઈ જાય પગે ખોડ આવી જાય

મે કહ્યુ ખોડિયાર માતા બધુ સભાળી લેશે માતાજીનુ ફૂલ એમના ઓશિકા નીચે મૂક્યુ, અને માતાજીનુ નહેજ કકુ એમને પીવડાવી દીધુ કઈ પ્રૉબ્લેમ ન આવ્યો બધુ બરાબર પાર ઉતર્યુ

ઉષાને માતાજીમા એટલી શ્રદ્ધા કે ડાક્ટર કહે કે સિરિયસ પરિસ્થિતિ છે તોય એનુ મન જરાય નિર્બળ ન બને એક ભાગ માટેય શકા ન આવે

અત્યારે કુમારભાઈ પચાસ વર્ષના થવા આવ્યા જાતે કમાય છે, પૂર્ણ સ્વાવલબી છે, બે દીકરીઓમાથી એક દીકરીને પરણાવી છે, બીજી ભણે છે બેઉ દીકરીઓ તદુરસ્ત છે વળી, નાનાજી તરફથી આ રોગ બધા ભાઈઓને નથી મળ્યો કુમારભાઈના એક ભાઈને આ રોગ નથી તે તદ્દન નોર્મલ છે બધા ઝિંદાદિલીથી મનભરીને જિદગી માણે છે

હિમોફિલિયા રોગ ખરાબ છે, ખર્ચાળ છે, પણ ડરવાનુ કોઈ કારણ નથી કોઈ પણ રોગ સામે લડત આપવા દૃઢ મનોબળ જોઈએ અડગ આત્મશ્રદ્ધા જોઈએ પ્રસન્ન સ્વભાવ જોઈએ આનદી મન જોઈએ

હા, રોગ વિશેની પૂરી જાણકારી તથા એનો ઉપદ્રવ થાય ત્યારે શુ ઉપાય યોજવા, ક્યાથી શુ સાધનસામગ્રી મળે એ જાણી લેવુ જોઈએ અમદાવાદમા ગુજરાત હિમોફિલિક એસોસિયેશનનો સપર્ક કરવાથી વધારે માહિતી મળી શકે છે

ઘણા દર્દીઓ પૂરી જાણકારી અને તાત્કાલિક સારવાર તથા ટ્રીટમેન્ટના અભાવે અપગ બની જાય છે, પથારીવશ બને છે, એ નિવારવા હિમોફિલિક કુમારપાળનો સપર્ક પણ કરી શકાય

(સી/૧૩, સૂર્યા કૉમ્પ્લેક્સ, ગુરુકુળ ટાવર સામે, ડ્રાઈવ ઈન રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૫૨)

પ્રાચીન ફિલસૂફી કહેતી "તારી જાતને જાણ"

નવી ફિલસૂફી કહે છે, "તારી જાતને સુધાર"

કાળના પ્રવાહમા આપણો હેતુ આપણી આકાક્ષાઓ અને શક્તિઓને બાહ્ય પદાર્થો ઉપર જ વ્યર્થ ખર્ચી નાખવાનો ન હોવો જોઈએ, કારણ કે, બાહ્ય પદાર્થોને તો આપણે પાછળ છોડીને જવાનુ છે આપણે આપણા અતરમા એવી વધુ વસ્તુઓ ખીલવવી જોઈએ, જેમને આપણે આપણી શાશ્વત પ્રગતિમા સાથે લઈ જઈ શકીએ

-બલ્વર

જોયેલું ને જાણેલું

'જે પીડ પરાઈ જાણે, રે'

"ભાયાણી, હમણાં કેટલાક સમયથી મારું મન પણ આધ્યાત્મિકતા તરફ ઢળતું જાય છે, પ્રવૃત્તિઓ તરફ વૈરાગ્ય આવતો જાય છે પણ આધ્યાત્મિકતાનો મારો ખ્યાલ સંસારત્યાગનો, ચાલુ જીવનવ્યવહારથી મોં ફેરવી લેવાનો નથી જ."

અમારી સાવ નજીકમાં જ રહેતા હોવા છતાં, ધીરુબહેન પટેલ, મેં મારા આવ્યા હોવાની જાણ કર્યા પછી પંદર-સત્તર દિવસે મને મળવા આવ્યાં. દરમિયાન મેં જાણ્યું હતું કે, કેટલીક કૌટુંબિક ઉપાધિઓ અને ચિંતામાં એ ડૂબેલાં તાં. કલાકેક બેઠાં, પણ અમારી જાતજાતની તોને કલાક ઘણો ઓછો પડે. તોયે વાતવાતમાં ાધ્યાત્મિકતાની વાત નીકળી. અમારાં બે ત્રો, પચાસેક વરસ જૂની મૈત્રી, એવી એ પરિણીત બહેનોએ સારા ઘરની સુખસગવડો, ધ્યાપકનું પદ વગેરે છોડી દઈને અલગ અલગ રંપરામાં સંન્યાસ લીધેલો હતો. જીવનભર મણે નિષ્ઠાથી વેદાન્તનું અધ્યયન-પ્રવચન, ધ્યાન-યોગ-સમાધિ, એકે તો સામાજિક સેવાપ્રવૃત્તિ વગેરે કર્યું. અમારી ચર્ચા એ વાતની હતી કે એ બંનેને ખરેખર કોઈક ઊંડો, આધ્યાત્મિક અનુભવ, પરમતત્ત્વનો અનુભવ, થયો હશે ખરો? અમારી સમજ પ્રમાણે તો પ્રસિદ્ધિ, સ્થાનસન્માન [illegible] ા

અનુભવની વાત કરતાં ઉપરના શબ્દો કહ્યા, અને આગળ ચલાવ્યું.

"એ બહેનની પોતાની મા પ્રત્યે એવી કશી આસક્તિ ન હતી તોપણ કોણ જાણે કેમ મા મરી જતાં એનો ચિત્તભ્રમ થઈ ગયો. સૌ ખોટું જ બોલે છે, મા જીવતી છે -- એ જ બસ એનું રટણ. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને સ્વીકારવા-માનવાની બિલકુલ ના. તમે ગમે તેટલું સમજાવો. કશું જ વળે નહીં. મનોરોગચિકિત્સકનો આશરો લેવો પડ્યો. પણ કશું પરિણામ ન આવ્યું. રુગ્ણાલયમાં દાખલ કરવી પડશે એવું લગભગ નક્કી થયું."

મેં (ધીરુબહેને) રોગનિષ્ણાતને પૂછી જોયું: "હું એને મળીને વાત કરું તો કેમ? પરિસ્થિતિ બગડશે તો નહીં ને?"

ડૉક્ટરે કહ્યું: "મળી જુઓ, કશીક અસર પડે તો."

હું એ બહેનને મળી. મારો એની સાથે ઘણાં વરસોથી સંબંધ હતો અને મુશ્કેલીઓમાં મારી પાસેથી માર્ગદર્શન એમને મળતું રહેતું, તેથી નિકટતા હતી. એની માતા સાથે એને બહુ બનતું નહીં. બંને અલગ રહેતાં હતાં, પણ માની દેખભાળ એ કરતી. હવે એ માનું અવસાન થયું ત્યારે અણધાર્યો એ બહેનના મન પર એવો આઘાત થયો કે એને ચિત્તભ્રમ જેવું થઈ ગયું: મા

જોયો મે કહ્યુ કે, ''આપણે મન તો માતા જીવતી જ હોય પણ તોયે નૌની લાગણી આતર તમે આવો માનો કે તમારે આવો પ્રનગ હોય અને તમારી દીકરી ન આવે તો તમને કેવુ લાગે?'' એ બેહેન ધ્રુસકે ધ્રુસક રડી પડી

મે આવીને ડૉક્ટરને ફોન કર્યો જે બન્યુ તની વિગતો કહીને જણાવ્યુ કે, ''એ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી '' એટને ડૉક્ટરે કહ્યુ ''ધીરુબહેન, નરસ આપણુ કામ થઈ ગયુ હવે એન રુગ્ણાલયમા મૂકવા નહી પડે. વાન્તવિકતા નાથે એનુ ચિત્ત ફરી જોડાઈ ગયુ એટલે હવે એ રોગમુક્ત બન્યા છે ''

મને એક સત્કર્મ કર્યાનો આત્મનતોષ થયો

* * *

નિત્યની અનેક નાનીમોટી વિટબણાઓની વચ્ચે જ્યારે આપણે પોતાને હાથે ક્વચિત આવુ કરી શકીએ ત્યારે તેને તમે આધ્યાત્મિક ભલે ન કહો તોપણ નાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિ તો જરૂર કહેશો અને એથી કશોક સાત્ત્વિક નતોષ અનુભવવો એ સહજ છે

મને 'યોગવાસિષ્ઠ'માની જાણીતી ઉક્તિનુ સ્મરણ થયુ ''મને નથી સ્વર્ગની કામના, નથી મોક્ષની કામના. કામય દુ ખતપ્તાના પ્રાણિનામાર્ત્તિનાશનમ્ કામના છે માત્ર દુ ખે સતપ્ત જીવોનો સતાપ દૂર કરવાની '' અને હરિભક્ત નરસૈયાના એવા જ વચનો

''વૈષ્ણવ જન તો તેને રે કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે ''

પર દુ ખે ઉપકાર કરે તોયે મન અભિમાન ન આણે રે ''

આ જ નિષ્કામ કર્મ

— હરિવલ્લભ ભાયાણી

'ખૂટે છે કાંઈક આપણામાં...'

થોડા દિવનો પહેલા મારા મિત્ર પ્રાણજીવન પાને બેઠો હતો એક બીજા મિત્ર પ્રવીણભાઈ પણ હતા ભારતમા નાના પાયેથી મોટા પાયે પેસી ગયેલ ભ્રષ્ટાચાર અને તેથી પ્રજાને ભોગવવી પડતી બેસુમાર હાલાકી, વહીવટી શિથિલતા, કાયદાઓ અને નીતિનિયમોમા અનેક છટકબારીઓ તેમ જ તેનુ બેધડક ઉલ્લઘન, સરકારી ખાતાઓની લાપરવાહી અને શિથિલતા અગે અમે સૌ બળાપો કાઢતા હતા

પાચેક વરસ પહેલા પ્રાણજીવન તમના નાના ભાઈ જયતીને ત્યા મીશીગન (યુ એસ એ) ગયેલ અને ત્યાના જે એક પ્રસગ કહ્યો, તે તેમના શબ્દોમા અહી રજૂ કરુ છુ

''અમે સૌ ઘર સામેના ખુલ્લા આગણામા કૉફીની રાહ જોતા બેઠા હતા જયતીએ ફોન પર સબધિત સત્તાવાળા સાથ અગ્રેજીમા વાત કરી જણાવ્યુ ક, અમારા વિસ્તારમા મચ્છરોનો થોડો ત્રાસ વધ્યો છે, માટે તે અગે ઘટતુ કરવા વિનતી ફોન મૂકી મારી સામે જોતા તેણે કહ્યુ કે, ''ભાઈ, હમણા જો જો, પદર મિનિટમા 'એકશન' લેવાઈ જશે અને ખરે જ અમે કૉફી પીતા હતા, ત્યા એક હેલિકૉપ્ટર આવ્યુ અને દવાનો છટકાવ કરી ગયુ દશેક મિનિટ બાદ સામેથી ફોન આવ્યો કે દવા બરાબર છટાઈ ગઈ? બધુ ઓ કે ?'' આ વિગત જ્યારે તેમની પાસેથી સાભળી ત્યારે થયુ કે ક્યા ત્યાનુ જનતા માટે સદા જાગૃત અને પ્રવૃત્ત તત્ર અને ક્યા આપણુ સદા ઊઘતુ અને નિષ્ક્રિય તત્ર!

ઘેર આવી ટપાલપેટી ખોલી તો તેમા બ ટપાલો હતી જેમા એક અમેરિકાસ્થિત મારી દીકરીની હતી પત્રના છેલ્લા ફકરામા તાણે

જાણાવેલ કિસ્સો પણ વિસ્મય પમાડે તેવો અને ઉપર્યુક્ત વાતને પુષ્ટ કરતો હોઈ, અત્રે પ્રસ્તુત કરું છું.

''થોડા સમય પૂર્વે અહીં 'ગોલ્ડન ગેટ' પુલ પરથી ત્રણચાર વર્ષની એક ભારતીય છોકરી નીચે પડી ગઈ. પુલની વચ્ચે વાહનોની અવરજવર માટેનો ખાસ્સો પહોળો રસ્તો અને બંને બાજુએ માણસો માટે ચાલીને જવા-આવવા માટે 'પેડેસ્ટ્રીયઅન પાથ' છે. આ પાથ પર દશેક વર્ષની મોટી છોકરી, તેની આ નાની બહેનનો હાથ પકડીને જતી હતી અને તેના પપ્પા વીડિયો ઉતારતા હતા. ચાલતાં ચાલતાં નાની છોકરીના પગે કંઈક ઠેબે આવ્યું અને એવી વિચિત્ર રીતે ઊછળી પડી કે તે પુલની જગ્યાના ખુલ્લા ગાળામાંથી નીચે સરકી ગઈ. તેના પપ્પા એકદમ દોડ્યા પરંતુ તે બચાવી શક્યા નહીં. પુલના આ નવ ઈંચના ગાળામાંથી છોકરી કેવી રીતે સરકી ગઈ તેની જ સૌને નવાઈ લાગી. પુલ બન્યા પછી ૬૦ વર્ષના ગાળામાં આ રીતે પડી જવાનો આ પ્રથમ બનાવ હતો. તેના પપ્પાએ તરત જ પોલીસને ફોન કર્યો. તાત્કાલિક એક હેલિકૉપ્ટર આવ્યું અને ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના પોતાની કામગીરી આરંભી દીધી. છોકરીને તરત હૉસ્પિટલમાં દાખલ કરી. છોકરી જીવતી હતી એ સમયે, પરંતુ બે દિવસ પછી સારવાર દરમિયાન તે મૃત્યુ પામી.''

''આ ગમખ્વાર બનાવ પછી તરત જ પુલના નિષ્ણાત ઈજનેરોને બોલાવી આ જગ્યા માટે શું કરવું તેનો એકાએક નિર્ણય લેવાયો. એ જગ્યા ઘટાડી દેવામાં આવી. જગવિખ્યાત એવા આ લાંબા પુલનું કામ માત્ર પાંચ જ દિવસમાં પૂરું કરવામાં આવ્યું. અને પુલના બંને છેડે ચેતવણી આપતાં બોર્ડ પણ મૂકી દેવામાં આવ્યા.''

આ વાત પૂરી કરતાં તે મને લખે છે કે આ બાબત હું તમોને એટલા માટે લખું છું કે અહીં કોઈ પણ જાતના નાનામોટા બનાવો પ્રત્યે કેટલું ધ્યાન આપવામાં આવે છે અને એ અંગે કેવા ઝડપી અને પર્યાપ્ત પગલાં લેવામાં આવે છે તેનો તમોને ખ્યાલ આવે.

સ્વતંત્રતાના પચાસ વર્ષ પછી પણ કઈ જાતની લોકશાહીમાં આપણે જીવી રહ્યા છીએ, એ કદી આપણે આપણી જાતને પૂછ્યું?!

— બી. કે. ઘોરેચા

ગુલાબની મહેક

અતીતના કેટલાય પ્રસંગો મીઠી સ્મૃતિ ક્યારેય વીસરાતી નથી. વર્ષો પછી એ બનાવની યાદ ગુલાબની સુવાસની જેમ મનને તરબતર કરી દે છે. હા, ગુલાબભાઈ કંડક્ટર! એક મુસ્લિમ ભાઈ!

સિત્તેરમાં ગામમાં આવ્યા પછી સરપંચની જવાબદારી સ્વીકારી. ગ્રામવિકાસના કાર્યક્રમની સાથે જનજાગૃતિના પ્રયોગો પણ ચાલુ કર્યા. એક દષ્ટિએ એક ખેડૂત પ્રવાસનું આયોજન કરેલું.

ત્રણ દિવસનો પ્રોગ્રામ હતો. અમદાવાદ, આણંદ, વડોદરા, પાવાગઢ અને રિટર્નમાં શામળાજી નાઈટ કરી સવારે પરત. અમદાવાદનું પર્યટન કરી વિકાસનું ચિત્ર આપ્યું, કાંકરિયા પ્રાણીસંગ્રહાલય બતાવી સાબર જેવી અદ્યતન હૉટેલમાં ભોજનનો રસાસ્વાદ કરાવ્યો. પ્રથમ નાઈટ આણંદમાં કરી. અદ્યતન ખેતીવાડી ફાર્મો બતાવી વડોદરાના સીમાડે વીસમી સદીના વિસ્મય સમાં જી.એસ.એફ.સી. અને આઈ.પી.સી.એલ. બતાવ્યાં. એ પછી મ્યુઝિયમ બતાવી શહેરની પરિક્રમા કરી પાવાગઢ નાઈટ કરી. શામળાજી ત્રીજી નાઈટ કરી સવારે પરત એવો કાર્યક્રમ હતો.

એક એસ.ટી. બસ રિઝર્વ કરી હતી. ડ્રાઈવર તરીકે ગામના જ ભાઈ હતા. કંડક્ટર તરીકે ગુલાબભાઈ જોડાયા હતા. તેઓ પણ આ

વિભાગના જ એસ ટી ડેપોમા ફરતા હોવાથી સૌના પરિચિત હતા ઉપરાંત તેમની નિખાલસતા અને નમ્રતાથી ખૂબ પ્રિય હતા પ્રવાસમા વિવિધ જ્ઞાતિના ગૃહસ્થભાઈઓ જોડાયા હતા સમત્વની ભાવના કેળવાય એ દૃષ્ટિએ બે હરિજન ગૃહસ્થભાઈઓને આગ્રહપૂર્વક સાથ લીધા હતા

પ્રવાસમા કેટલાક ખાણીપાણીમા સંયમ સાચવતા નથી અનિયમિતતા પણ સ્વાભાવિક થઈ જાય છે પરિણામે બીજા દિવસે અમારા ગૃહસ્થભાઈઓની તબિયત નરમ થઈ ગઈ તેમા હરિજન જેઠાભાઈ ખૂબ બીમાર પડી ગયા પાવાગઢથી સવારે નીકળતા જ તેઓને ઝાડાઊલટી ચાલુ થઈ ગયા ગુલાબભાઈ તેઓની પાસે જ બેસી સાંત્વના આપતા હતા કોઈ કાંઈ કહે, કરે એ પહેલા તેઓએ ઊભા રહી જેઠાભાઈને સીટ ઉપર સૂવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી શામળાજી પહોંચતા શ્રી મંદિરે દર્શન કર્યાં પછી ઉતારામા સૂવાની વ્યવસ્થાની ધમાલમા પડી ગયા

ગુલાબભાઈ એકલા જ જેઠાભાઈની સાથે એસ ટી મા રોકાઈ ગયા થોડાક સમયાંતરે તેઓ તેમને પકડી નીચે ઉતારી બહાર લઈ જતા અને ટેકો આપી પાછા જાળવીને સુવરાવી દેતા મોડેથી ડૉક્ટરને લઈને હુ એસ ટી પર ગયો અને જેઠાભાઈને પૂરતી સારવાર આપી ગુલાબભાઈ મને કહે ''સાહેબ! કોઈને તકલીફ આપશો નહીં કાકા સાથે હુ જ અહીં રાત્રે રોકાઈશ તેઓ એસ ટી મા જ જેઠાભાઈ સાથે સૂઈ ગયા ''

સવારે વહેલા નીકળ્યા ત્યારે જેઠાભાઈને આરામ થઈ ગયો હતો આખી રાત ગુલાબભાઈએ તેઓની સેવામા વીતાવી હતી એક હરિજનભાઈની કુટુંબીજનથી વધારે લાગણીથી તેઓએ જે સુશ્રુષા કરી હતી તેથી ગુલાબભાઈએ મારા મનને જીતી લીધુ હતુ

આજે પચીસ વર્ષ પછી એસ ટી ના એક કર્મચારી ગુલાબભાઈની મીઠી યાદ ગુલાબની મહેકની જેમ મનને મઘમઘતુ કરી મૂકે છે નામ પ્રમાણે જ ગુલાબભાઈમા માણસાઈના સાચા ગુલાબની મહેક હતી આવા કર્મચારી એસ ટી તંત્ર માટે ગૌરવ સમાન છે ગુલાબભાઈ આજે જ્યા નોકરી કરતા હોય ત્યા તેમને મારા સલામ!!!

— કે પી ઠાકોર

જીવદયાપ્રેમી અરુણભાઈ કંથારિયા

લગભગ ૧૯૭૦મા મારા પરમમિત્ર સ્વ શાંતિપ્રસાદ ગિરધરલાલ મહેતાને ત્યા ડભોઈમા પહેલીવાર અરુણભાઈની મુલાકાત થઈ શાંતિભાઈના ભાણેજ જમાઈ થાય સાઢુ વડોદરા શ્રી વીરેન્દ્રભાઈને ત્યા બાજવાડામા સંસારમા સાલસ, સદ્ગુણી પત્ની શર્મિષ્ઠાબહેન તેમ જ બે જોડિયા દીકરાઓ આશિત અને અમિત જે હવે તો આડત્રીસ વર્ષના થઈ ગયા છે, અને પત્ની પલ્લવી તેમ જ સંગીતા અને પુત્રો સાથે અમેરિકામા સ્થિર પણ થઈ ગયા છે વાત્સલ્યમૂર્તિ સમા નિર્મળાબહેન તેમના સાસુ જ બીજી દીકરી તરંગિકાબહેન સાથે વડોદરામા રહે છે ભાર્ગવભાઈ, ગૌરાંગ તેમ જ પારુલ એ નિર્મળાબહેનના બીજા સંતાનો ભર્યું ભર્યું કુટુંબ

શ્રી શાંતિભાઈને ત્યા મળ્યા પછી બીજા દિવસે શ્રી અરુણભાઈ મારે ત્યા આવ્યા તે વખતે હુ ડભોઈમા સરકારી હૉસ્પિટલમા મેડિકલ ઑફિસર હતો તે પછી મારે ૧૯૭૧મા એક મેડિકલ સ્ટડી ટૂરમા અમેરિકા જવાનુ થયુ તે વખતે શ્રી શાંતિભાઈના આગ્રહથી પૂરા ચાર દિવસ શ્રી કંથારિયાને ત્યા રહ્યો તે વખતે તેમને નજીકથી નીરખવાની તક મળી સ્વભાવે ખૂબ મળતાવડા પરંતુ શિસ્તના ખૂબ આગ્રહી ઘરમા તેમ જ બહાર પણ સાચા પ્રામાણિક

માણસ. તે વખતે અમેરિકામાં આવેલ ન્યૂ જર્સી સ્ટેટમાં બ્લૂમફિલ્ડ નગરમાં એમનું એપાર્ટમેન્ટ તે પછી અમારી દિવાળી ઉપર તેમ જ કવચિત્ પત્રવ્યવહાર ચાલુ રહ્યો. ૧૯૮૨માં હું ફરીથી મારી પત્ની જયા સાથે આવી જ એક સ્ટડી ટૂરમાં અમેરિકા ગયો ત્યારે ટૂર પૂરી થયા પછી તેમને ત્યાં અમે થોડા દિવસ રહ્યા અને એમની સાથે ખૂબ ફર્યા. એક હિંદુ મંદિરમાં પણ અમને લઈ ગયા ત્યાં અમને જાણવા મળ્યું કે કંથારિયા હિંદુ મંદિરો, સમાજસેવા તેમ જ ભારતના અને તેમાંય ખાસ કરીને ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં ખૂબ રસ તેમ જ ભાગ પણ લે છે. તે વખતે પણ તેમના વિશે તેમ જ તેમનાં કાર્યો વિશે ખૂબ જ જાણકારી મળી. અમેરિકાથી આવ્યા પછી પણ અમારો પત્રવ્યવહાર ચાલુ રહ્યો. અમેરિકાથી જ્યારે જ્યારે ભારત આવે ત્યારે શ્રી અરુણભાઈનું અમારે ત્યાં થોડા દિવસનું રોકાણ અચૂક.

મૂળ નડિયાદના પરંતુ નાનપણમાં જ ત્રણ વર્ષની વયે માતા તેમ જ તેર વર્ષની વયે પિતા ડૉ. શ્રીનિવાસ કંથારિયા ગુમાવેલાં. આ દિલદ્રાવક કુદરતી ઘટનાઓ પછી તેમને ઘણી આપદાઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું. પરંતુ આ માણસે ધીરજ કે હિંમત ગુમાવી નહીં. સને ૧૯૫૧માં ગુજરાત કૉલેજમાંથી કેમેસ્ટ્રી સાથે સ્નાતક થયા. તે પછી ૧૯૫૭માં મુંબઈની કે. સી. લૉ કૉલેજમાંથી એલએલ. બી. કર્યું. આટલાથી એમને તૃપ્તિ ન થતાં તેમણે એકાઉન્ટિંગ, એડવર્ટાઇઝિંગ, પબ્લિક રીલેશન્સ, જર્નાલિઝમ તેમ જ પબ્લિક સ્પીકિંગમાં ડિપ્લોમા પણ કર્યા. આ બધા જુદી જુદી જાતના વિષયો ગણાય. તે પછી તેમણે પંદર વર્ષ સુધી એસોસીએટેડ સીમેન્ટ કંપનીમાં નોકરી પણ કરી. આ સમયગાળા દરમિયાન તેઓએ ૨૩ ફૂલસ્કેલ ગુજરાતી નાટકોમાં પાત્ર તરીકે ભાગ લીધો. તેમ જ બીજાં ઘણાં નાટકોમાં પણ નાના નાના રોલ ભજવતા રહ્યા. થોડું દિગ્દર્શન પણ કર્યું અને થોડાં નાટકોની સ્ક્રિપ્ટ પણ લખી. આ દરમિયાન આપણાં ગુજરાતી નાટકો તેમ જ હિંદી સિનેમાના મહાન કલાકાર સ્વ. સંજીવકુમારના પરિચયમાં આવ્યા. લિન્ટાસ તેમ જ દુર્ગા ખોટે પ્રોડક્શન્સમાં થોડું મોડેલિંગ પણ કર્યું. આ ઉપરથી જાણાય છે કે તેઓ એક 'સેલ્ફમેઈડ મેન' (જાતે ઘડાયેલો માણસ) હતા.

૧૯૬૮માં સ્ટુડન્ટ વીઝા ઉપર અમેરિકા ગયા. ત્યાં ઇલેક્ટ્રોનિક કમ્પ્યૂટર પ્રોગ્રામિંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ન્યૂયૉર્કમાંથી કમ્પ્યૂટર પ્રોગ્રામિંગનો કોર્સ પણ કર્યો. રૂટર્સ (Rutgers) યુનિવર્સિટીમાંથી બિઝનેસ મૅનેજમેન્ટ ઇમ્પોર્ટ, એક્સ્પોર્ટ તેમ જ ફાઇનેન્સિંગમાં ડિપ્લોમા કર્યા. વધુમાં ટ્રાફિક મૅનેજમેન્ટનો કોર્સ પણ કર્યો. આના લીધે તેમને જુદા જુદા સમયે ત્રણ જાણીતી કંપનીઓ જેવી કે યુનાઇટેડ વિન્ટનર્સ, હર્ઝ (Hartz) માઉન્ટન કોર્પોરેશન તેમ જ બોર્નિઓ-સુમાત્રા ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશનમાં ઇમ્પોર્ટ મેનેજર તરીકે સેવા આપવાની તક મળી. આ દરમિયાન સમય મળે ત્યારે ધાર્મિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના મેળાવડા વખતે તેઓ પ્રવચનો આપતા. એક સારા ઓરેટર હોવાને લીધે આવી પ્રવૃત્તિઓ માટે ડોનેશનો સારા પ્રમાણમાં લાવી આપતા. પત્રકાર હોવાને લીધે ઇન્ડિયા ઍબ્રોડ, ન્યુઝ ઇન્ડિયા-ટાઇમ્સ તેમ જ ન્યૂજર્સીમાંથી નીકળતાં પેપરો અને ગુજરાત સમાચારમાં પણ લેખો લખતા. આ રીતે શરૂઆતમાં ગુજરાતી પછી ઇન્ડિયન અને તે પછી એશિયન કમ્યુનિટીમાં સારા એવા જાણકાર થયા. કોઈ પણ એશિયન હોય તેનો કોઈ ઇમીગ્રેશન કે વીઝા પ્રોબ્લેમ હોય તો તેમાં પણ તેઓ મદદરૂપ બનતા.

૧૯૯૨માં ૬૨ વર્ષની ઉંમરે એમને હૃદયનો

જીવલાગ હુમલો આવ્યો હૃદયની ગતિ અનિયમિત થઈ ગઈ હૃદયની બાયપાસ સર્જરી કરાવી નાખવી પડી તે પછી તેમના અંતરાત્માએ તેમને કહ્યુ કે ભગવાને બચાવી લીધા છે તો બાકીનુ જીવન પ્રભુસેવામા કેમ ન કાઢવુ? પ્રભુસેવા એટલે કઈ સેવા? તો જવાબ મળ્યો કે દરેક જીવ માત્ર પ્રત્યે અનુકંપા (COMPASSION FOR LIVING BEINGS) નો મંત્ર જીવનમા ઉતારવો પછી તો એમણે નોકરીને તિલાંજલિ આપી દીધી અને થોડી પોતાની રકમ, બીજી થોડી મિત્રોની મદદ તેમ જ નાણા ઉધરાવીને ન્યૂજર્સીમા આવેલી નટલી (NUTLEY) નગરમા એક સંસ્થા સ્થાપી જેનુ નામ તેમણે જીવદયા ચેરીટી ઈન્કોર્પોરેશન (THE JEEVDAYA CHARITY INC) રાખ્યુ આ સંસ્થાનો જન્મ તા ૨૨ ૮ ૧૯૮૨ના રોજ થયો નામે ગુજરાતી અટલ એશિયન કમિટીમા વર્ષ ૧૯ આ મીઠા અને જીવદયા ચેરીટીનુ ઉમદા ઉપયોગી ચાલવા માંડ્યુ

જીવદયાનુ મુખ્ય ઉમદા કાર્ય એવુ જ જરૂરતમંદ જીવોની સારસંભાળ તેમ જ તેમના નિવાસસ્થાનની વ્યવસ્થા ગરીબ, મા બાપહીન બાળકો અપાહિજ પ્રજ્ઞાચક્ષુ (અંધ), બહેરામૂંગા બાળકો તેમ જ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે સુવિધા પૂરી પાડવી તેમ નક્કી થયુ પશુપંખી પ્રત્યે દયા તેમ જ પ્રાણીહત્યા રોકવાની પ્રવૃત્તિ જાગતી તેમ જ બીજા પશુઓ માટે સેન્ટર અને એનીમલ હોસ્પિટલ્સ માટેની પ્રવૃત્તિ પણ શરૂ કરી આ જીવદયા ચેરીટીમા તેમણે એક ટ્રસ્ટ બનાવ્યુ છે જેના તેઓ પ્રેસિડેન્ટ તેમ જ મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી છે તેમ જ બીજા જુદા જુદા વ્યવસાયના મિત્રો તેના ટ્રસ્ટીઓ છે

અત્યાર સુધીમા જીવદયા ઇન્કોર્પોરેશન દ્વારા દુનિયાની ૩૫૦ જેટલી સંસ્થાઓને શ્રી અરુણભાઈએ મદદ કરી છે અમાથ અમેરિકામા લગભગ ૫૫ તેમ જ ભારતમા ૧૧૦ સંસ્થાઓ તા ૧રી જ બાકીની આફ્રિકા તેમ જ યુરોપના દેશોમા પશુઓ માટે પાંજરાપોળો પ્રાથમિક શાળાઓ માટે ઓરડા, લાઈબ્રેરી તેમ જ જરૂરતમંદ વિદ્યાર્થીઓ માટે પુસ્તકો તેમ જ આદિવાસી વિસ્તારમા દવાખાના માટે મદદ આ બધી પ્રવૃત્તિઓ તેમની ચાલુ છે ગુજરાત ઉપરાંત ઉત્તરપ્રદેશ મધ્યપ્રદેશ બિહાર, ઓરિસ્સા તેમ જ રાજસ્થાન વગેરે રાજ્યોમા એવી એક પણ પાંજરાપોળ કદાચ નહી હોય જે કથારિયાની જીવદયા ચેરીટીની જાણતી નહીં હોય અમેરિકામા એમની જીવદયાની પ્રવૃત્તિથી પ્રભાવિત થઈને અમેરિકાના હ્યુમન સોસાયટીના ડિરેક્ટર શ્રી માર્ટીન પેરુએ શ્રી કથારિયાને પત્ર લખેલો જેમા તેમણે જણાવ્યુ "જીવ પર અને પશુઓ માટે જ ઉમદા ભાવ ભર્યા છે તે માટે હુ અંગત રીતે તમારો ઋણી છુ "

ન્યૂ જર્સી પ્રાણી હક્ક નગર તરફથી એના આફ્રિકા સેનેટર શ્રી જોનિન મો ામ અરુણભાઈને લખેલુ "જીવદયા ચેરીટીના ટેકાને લીધે ન્યૂજર્સી પ્રાણીહક્ક ન ા ન ન્યૂજર્સીના પ્રાણીઓ માટે કાર્યાન્વિત બન્યુ છે અને અવાજ ઉઠાવ્યો છે જેને માટે અમે તમારા ઘણા ઋણી છીએ" અમેરિકાના પ્રમુખ ઉપપ્રમુખ તેમ જ ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ જીમી કાર્ટર શ્રી કથારિયાને તેમના કાર્ય માટે પ્રશસ્તિના પત્રો લખ્યા છે તેમ જ સર્ટિફિકેટ પણ આપ્યા છે દુનિયાભરમાથી શ્રી અરુણભાઈ ઉપર તેમના કાર્ય માટે પ્રશંસાના પત્રો પ્રમાણપત્રો તેમ જ એવોર્ડ મળેલ છે હવે તો શ્રી કથારિયા અમેરિકાની ડેમોક્રેટિક પાર્ટીની એશિયન કમિટીના એક નોમિનેટેડ સભ્ય પણ બન્યા છે આ રીતે પ્રમુખ બિલ ક્લિન્ટન એમનુ બહુમાન કરેલ છે

ઘણાં વર્ષોની મુદ્દત પછી ચાલુ માર્ચ મહિનામાં ભારત આવ્યા. તા. ૨-૪-'૯૮ના રોજ મારા અમદાવાદ મુકામના રહેઠાણે ચાર દિવસ માટે મહેમાન થઈને આવ્યા. ચાર દિવસમાં રામ જાણે તેમણે કેટલાયે ફોન કર્યા હશે! લોકો મારે ત્યાં આવે, અરુણભાઈ તેમની સાથે વાતચીત કરે. સંસ્થાઓની અને પ્રાણીઓની. પછી અમેરિકન ડૉલરનો ચેક ફાડી આપે. પરંતુ સાથે સાથે કહે કે ભાઈ રકમ જો પશુઓના ઘાસચારા માટે લેવાની હોય તો તે માટે જ વપરાવી જોઈએ. નહીં કે પાંજરાપોળના વહીવટ માટે. ઘણી વખત આવેલ ભાઈ સાથે એમને થોડીક ચડભડ થાય અને જરીક ગુસ્સો પણ કરી બેસે. સંસ્થાની પૂરેપૂરી માહિતી મેળવે. હું બેઠોબેઠો તાલ જોયા કરું. મને પણ થયું કે આ માણસ જરા ચીકાણો ખરો. મેં તેમને કહ્યું પણ ખરું કે રકમ આપ્યા પછી તમારું કામ પૂરું થયું. હવે ચીકાશ શા માટે? તો મને કહે, "હું ભલે જીવદયા ચેરીટીનો પ્રેસિડેન્ટ અને મૅનેજિંગ ટ્રસ્ટી રહ્યો પરંતુ અમેરિકામાં અમારે વારેવારે સર્વાંગ ઑડિટ થતું હોય છે. અને જેટલી રકમ જે હેતુ માટે અપાઈ હોય તે પૂરી રીતે જાણવાની અમારી નૈતિક જવાબદારી બની રહે છે. માટે રકમ જે હેતુ માટે અપાઈ હોય તે હેતુ માટે જ વપરાવી જોઈએ." હવે મને એમના ગુસ્સામાં નરી પ્રામાણિકતાનાં દર્શન થયાં. મેં કહ્યું, "અમારા ગુજરાતમાં તો સરકારના એક હેડમાંથી બીજા હેડમાં ક્યારે રકમ જતી રહે તે ખબર પણ ન પડે. મંત્રીઓની અનુકૂળતા પ્રમાણે બધું ચાલ્યા કરે."

મેં તેમને જીવદયા વિશે ઘણા સવાલો પૂછ્યા. તેમના ઉત્તરો આ પ્રમાણે હતા. દુનિયામાં હરરોજ લાખો પશુ પંખીઓને મારવામાં આવે છે, માનવોના ભોજન માટે તેમ જ કોઈકવાર શિકાર કરવાની એક રમત તરીકે. ન્યૂ જર્સી રાજ્યમાં એક સ્થળે આવી હન્ટિંગ સ્પોર્ટ થવાની છે. તેની જીવદયા ચેરીટીને ખબર પડી. આ રમતમાં ખુલ્લા મેદાનમાં વૃક્ષો ઉપર પંખીઓ બેઠેલાં હોય તે વખતે અમેરિકન જુવાનિયાઓ બંદૂકથી કેટલાં પંખીઓ પાડે છે (મારે છે) તેની ગણતરી કરીને ઈનામો અપાય છે. પંખીઓ ઊડી જાય તેવા સંજોગોમાં એક વિશાળકાય પાંજરામાં કે જાળીમાં પંખીઓને પૂરવામાં આવે છે. પંખી એક વખત પાંજરામાં પુરાય પછી બહાર નીકળી ન શકે એવી વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે. પછી તાકીને નિશાન બનાવીને પંખીઓને એક પછી એક ગોળીઓથી મારવામાં આવે છે. અમેરિકામાં આને એક જાતની ફન (રમૂજ) કહેવામાં આવે છે. આનો રોકડો અર્થ તો મૃત્યુ પામવાની ક્રિયા જ ગણાય. શ્રી કંથારિયાને ખબર પડતાંવેંત થોડા જીવદયા ચેરિટિના સભ્યો અને થોડા હમદર્દ અમેરિકન મિત્રોને લઈને તેઓ આ રમત અટકાવવા પહોંચી ગયા. પેલા સ્પોર્ટવાળા યુવાન પારધીઓ ચમકી ગયા, અને ગણગણવા માંડ્યા: "અરે! આ તો પેલો ઈન્ડિયન જીવદયાવાળો કંથારિયા અહીં પણ આવી પહોંચ્યો." અરુણભાઈએ કહ્યું કે હું અહીં ઊભો છું. તેમણે છાતી ઉપરનાં શર્ટનાં બટન ખોલી નાખ્યાં અને કહ્યું પંખીઓને બદલે મને ગોળી મારો તમને ઘણું ભોજન મળશે. પરંતુ આ નિર્દોષ, અબોલ પંખીઓને મારવાની રમત બંધ કરો. અને અમેરિકન છોકરાઓ પંખીઓનો શિકાર કર્યા વિના જ બધું સમેટી લઈને જતા રહ્યા. આ વાત કરતાં કરતાં પણ કંથારિયા થોડા માનસિક ઉશ્કેરાટમાં આવી જતા હતા. આવા તો ઘણા પ્રસંગો એમના હૃદયમાં ધરબાયેલા પડ્યા છે.

સાચું કહીએ તો જીવદયાને શ્રી અરુણભાઈએ પોતાનું એક મિશન જ બનાવી દીધું છે. મારે ત્યાં રહ્યા તે દરમિયાન રાત્રે બેત્રણ વાગ્યા સુધી

એમના રૂમમાં બેસીને હોમવર્ક કરે. હું જાગ્યો અને મેં પૂછ્યું અરુણભાઈ આ શું કરો છો? તો કહે દિવસે જે કામ કર્યું તેનો તાળો મેળવું છું અને બધું ઠીકઠાક કરું છું. જેથી ઑડિટ વખતે કોઈ પ્રૉબ્લેમ નડે નહીં. તા. ૩-૪-'૯૮ના રોજ રોટરી ક્લબ ઑફ અમદાવાદ સાઉથની એક મીટિંગમાં તેમને વક્તા તરીકે લઈ ગયો તો ત્યાં પણ એમણે જીવદયા અને અમેરિકા ઉપર એક સુંદર મનનીય પ્રવચન આપ્યું. તેઓ પોતે એક જૈન ન હોવા છતાં અને બ્રાહ્મણભાઈ હોવા છતાં રગેરગથી અહિંસાને વરેલા છે તે જાણીને બધા સભ્યોને નવાઈ લાગી. અમેરિકામાં ચાલતી શાકાહાર વિશેની ચળવળમાં પણ તેઓ પાછળ રહ્યા નથી. વૃક્ષપ્રેમી પણ એટલા જ છે અને હવે તો અમેરિકામાં પણ ઘણા લોકો શાકાહારી બનવા માંડ્યા છે.

થોડા સમય પછી તેઓ અમેરિકા જતા રહ્યા. પરંતુ તે પહેલાં મારે ત્યાંના એમના મુકામ દરમિયાન મેં એમને પૂછેલું કે અરુણભાઈ આ જીવદયાનું કામ ક્યાં સુધી કરશો? તો તેમણે કહ્યું કે હૃદયની તકલીફને લીધે થાક તો લાગે છે પરંતુ આ કાર્ય જીવમાત્ર તરફ અનુકંપાનું હોવાથી છેલ્લા શ્વાસ સુધી ચાલુ રાખીશ. અને મને ભગવદ્‌ગીતાના અઢારમા અધ્યાયનો પેલો શ્લોક, "સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ (માણસ પોતાનાં ઉચ્ચ કર્મો પ્રમાણે સિદ્ધિ પામે છે)"

યાદ આવી ગયો. અરુણભાઈનાં જીવદયાના કાર્યને હું જ્યારે જ્યારે મનમાં યાદ કરું છું ત્યારે મારાથી અચૂક તેમને લાખ લાખ વંદન થઈ જાય છે. આને આપણે જીવદયાપ્રેમી કહીશું કે જીવદયા ભેખધારી કહીશું? અમેરિકા પરત ગયા પછી તેમના પત્ર દ્વારા જાણવા મળ્યું કે એમની આ જીવદયા પ્રવૃત્તિ તેમણે પુનઃ ધમધોકાર ચાલુ કરી દીધી છે. અરુણભાઈને સાચે જ ઈશ્વરના માણસ કહી શકાય. એમાં કોઈ બેમત નથી.

— ડૉ. શ્રી. ટી. ત્રિવેદી

અનુચિત તથા વધારે પડતી તાણપૂર્વક કરવામાં આવેલા આત્મનિરીક્ષણથી *મન સડી ઊઠે છે*, *ગમગીન બની જાય છે*, અને એવા વાંધાવચકા પેદા કરે છે, કે જે કશું નક્કર પરિણામ લાવવાને બદલે માત્ર પજવણી જ કર્યા કરે છે. એવો માણસ *પછી પોતાના ધર્મનીતિને* લગતી બાબતમાં રોગી વિચારો જ કર્યા કરનારો માણસ બની રહે છે. તેઓ પોતાની જાતને જ નહીં, પણ તેમની સાથે સંબદ્ધ સૌને માટે *પ્લેગરૂપ થઈ પડે છે.*

-ગોલ્ડબર્ગ

આપણી બધી લાગણીઓમાં આત્મ-પ્રેમ સૌથી વધુ નાજુક તેમ જ સૌથી વધુ *ચવ્વડ વસ્તુ છે: નજીવી વસ્તુથી* તેને ઘા થાય છે; પણ કશાથી તે કપાઈ શકતો નથી!

સૂર્યનાં કિરણો જ્યારે નીચાં ઢળે છે, ત્યારે જ વધુમાં વધુ લાંબાં બને છે. આપણે જ્યારે આપણી જાતને લાંબામાં લાંબી માનીએ છીએ, ત્યારે ટૂંકામાં ટૂંકા હોઈએ છીએ.

-વિલકી

સંકલન

ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય અને લોકતંત્રને સાકાર કરનારા દિવંગત દેશભક્તોને અને સદા સ્મરણીય સાંસદોને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક શ્રદ્ધાંજલિ

'રાષ્ટ્રપિતા'નું પુણ્યસ્મરણ કરવાની સાથે અર્વાચીન ભારતનાં આપણાં કેટલાંક નરનારી રત્નોને પણ પ્રેમાદરપૂર્વક યાદ કરીએ! ભારતીય સ્વાતંત્ર્યના સ્વપ્નદ્રષ્ટા એવા જે વિરલ દેશભક્તો છે એ પૈકીના થોડાને આ ક્ષણે સ્મરીએ! સંસદીય લોકશાહી તંત્રના શિલ્પકાર એવા નીવડેલા અને સદા સ્મરણીય સાંસદોને શ્રદ્ધાપૂર્વક વંદન કરીએ! રાજધાની નવી દિલ્હીમાં સંસદભવનમાં છેલ્લા પાંચ દાયકામાં જે તેજસ્વી રાષ્ટ્રનેતાઓનાં સ્મારકો રચાયાં છે તેનો ઉલ્લેખ અને થોડો પરામર્શ કરવાની તક લઉં છું. ગાંધીજીની વાત તો કરી જ; અન્ય કેટલાંક નામો પણ એવાં જ સ્ફૂર્તિપ્રદ છે. સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાહી માટે લડત અને પ્રવૃત્તિ કરનાર ગાંધીજી અનેક વાર બલકે વારંવાર 'એકલવીર' રહીને ઝઝૂમ્યા! પોતે એકલા હોય અને સામી બાજુ નવ્વાણુજન હોય, તોયે ગાંધીજી ડગ્યા નહીં પાછીપાની કે પીછેહઠ એમણે કરી નહીં. જેને પક્ષે સત્ય છે તે જ બહુમતીનો સાચો હકદાર અને રખેવાળ! સાચી લોકશાહી નાગરિકતા કોને કહેવી એનું અનુપમ દૃષ્ટાંત ગાંધીજીએ પૂરું પાડ્યું. મહર્ષિ અરવિંદે રાજકારણથી ઉપરવટ જઈને રાષ્ટ્રકારણ પર ચિત્તને એકાગ્ર કર્યું. ખાસ તો વધારામાં શ્રી અરવિંદે નૂતન ભારતના રાષ્ટ્રકારણને અધ્યાત્મનો અનેરો અર્થ આપ્યો અને એમાં અદ્‌ભુત રંગ પૂર્યો. ભારતની ચેતનાને તથા એકાત્મતાને એમણે જગાડી; અને પોતાની દિવ્ય વાણી તથા આર્ષ વિચારધારા વડે સાકાર કરી દેશના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં તેઓ સક્રિયપણે જોતરાયા તે કેવળ આરંભનાં થોડાં વર્ષો પૂરતા; શેષ દીર્ઘ જીવન એમણે આધ્યાત્મિક સાધના અને સિદ્ધિમાં અનોખી શૈલી વડે જીવી બતાવ્યું. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ પોતાની ઉદારમતવાદી ફિલસૂફીને સંસદીય ક્ષેત્રે આબાદ વ્યક્ત કરી ગોખલેની વિદ્વત્તા અને વક્તૃત્વશક્તિ અસામાન્ય કોટિની હતી. જાહેર જીવનને અધ્યાત્મનો સ્પર્શ સતત રહેવો જોઈએ. એ વિશે ગોખલે ખૂબ આગ્રહી હતા. તેથી જ એમણે જાહેર જીવનનાં ધોરણો અને મૂલ્યો જાળવવા પર સતત ભાર મૂક્યો. પરતંત્ર ભારતમાંની વડી ધારાસભામાં ગોખલેએ કરેલાં સંખ્યાબંધ ભાષણો અપ્રતિમ અને ઐતિહાસિક બની રહ્યાં. આદર્શ 'ભારત સેવક' અને આગવો સાંસદ કેવો હોય એનું ઉમદા અને ઉત્તમ દૃષ્ટાંત ગોખલેએ આપ્યું. ગાંધીજીએ ગોખલેજીને પોતાના રાજકીય ગુરુ ગણ્યા હતા અને ગોખલેને ધર્માત્મા કહ્યા હતા. સંસદ ભવનમાંના મધ્યસ્થ ખંડમાં ગાંધીજીનું તૈલચિત્ર મુકાયું હોવા ઉપરાંત ભવનની બહારના સંસદીય પ્રાંગણમાં મહાત્માજીની ભવ્ય પ્રતિમા ગોઠવાઈ છે. શાન્ત અને સ્વસ્થ મુખાકૃતિ ધરાવતા 'રાષ્ટ્રપિતા' મૌનથી અને પ્રાર્થનાપૂર્વક બેઠેલા રહી આપણને જાણે એમનો જીવન સંદેશ ઘણી બધી રીતે કહે છે! સંસદભવનની અંદર, મધ્યસ્થ ખંડની બહારના ખુલ્લા ત્રિકાણીયા સ્થળે શ્રી અરવિંદની અને ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેની સફેદ આરસપહાણની નાનીશી સુંદર

પ્રતિમાઓ નહેરૂએ સદ્ગુન આકર્યું છે

'હિન્દના દાદા' તરીકે ખ્યાતી ઓળખાતા મુરબ્બી દાદાભાઈ નવરોજજી પરતંત્ર ભારતના સ્વતંત્ર મિજાજી નાગરિક અને નેતા હોવા ઉપરાંત બ્રિટનની સંસદ 'આમની સભા'માં પણ સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા હતા. દાદાભાઈએ 'સ્વદેશી'નો સંદેશો પહેલવહેલો સર્વ દેશબાંધવોને સંભળાવ્યો. લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિળકે 'સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે અને હું તે મેળવીશ જ!' એવી સિંહગર્જના કરી સામાન્યમાં સામાન્ય જન પણ સ્વરાજ્યનો હક્ક સમજતો અને આચરતો થાય એ જોવાની લોકમાન્યની ખેવના હતી. ટિળક મહારાજ ઉત્તમ પ્રાધ્યાપક હતા, ઉગ્ર સ્વાતંત્ર્ય સેનાની હતા. 'ભારતીય અસંતોષના જનક' એવું બિરુદ એમને અમસ્તું અપાયું નહોતું. વિલ્નેટ શિરોલ નામના અંગ્રેજ લેખક લોકમાન્યને બુદ્ધ વિશેષણથી નવાજ્યા હતા. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ 'પૂર્ણ સ્વરાજ'નો ધ્વજ લહેરાવ્યો તો સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે નિર્ભયતા અને એકતાનો ધ્વનિ ફેલાવ્યો. રાજેન્દ્રબાબુએ સજ્જનતાની રીતભાત સાર્વજનિક જીવનમાં છતી કરી તો ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ ચાણક્ય બુદ્ધિનો ચમકારો પ્રજ્વલિત કર્યો. મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ વિદ્વત્તા અને બિનસાંપ્રદાયિકતાનું મૂર્તિમંત ઉદાહરણ બની રહ્યા છે. નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝ એમને વીરતા અને ધૈર્યશીલતાની સાક્ષાત જીવંત મૂર્તિ. નેતાજીએ 'જયહિન્દ'ના નારો અને નિનાદ દેશભરમાં ગુંજતો કર્યો. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણના અગ્રિમ ઘડવૈયા બની રહ્યા. દાદાભાઈથી માંડીને બાબાસાહેબ સુધીના આ બધા રાષ્ટ્રપુરુષોનાં તૈલચિત્રો સંસદ ભવનના 'સેન્ટ્રલ હોલ'માં સતત દૃશ્યમાન છે. તે સાથે જ, જે બીજા વ્યક્તિવિશેષોના ચિત્રો 'સેન્ટ્રલ હોલ'માં મુકાયા છે તેમના નામ આ પ્રમાણે છે: ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, પંડિત મદનમોહન માલવિયા, દેશબંધુ ચિત્તરંજનદાસ, પંડિત મોતીલાલ નહેરુ, લાલા લજપતરાય, સરોજિની નાયડુ, શ્યામપ્રસાદ મુકરજી, સદ્ગત વડાપ્રધાનો લાલબહાદુર શાસ્ત્રી, ઇન્દિરા ગાંધી, રાજીવ ગાંધી, મોરારજીભાઈ દેસાઈ, ચૌધરી ચરણસિંગના તૈલચિત્રો પણ છે. એક જ ઘરાણાની નહેરુ કુળની ચાર પેઢીઓ (મોતીલાલ, જવાહરલાલ, ઇન્દિરા અને રાજીવ) 'સેન્ટ્રલ હોલ'માંની ચિત્રાવલિમાં બિરાજમાન છે એ વિશેષ નોંધપાત્ર! અજોડ સમાજવાદી અને ટીકાટિપ્પણીની આગ વરસાવતા સાંસદ ડૉ. રામમનોહર લોહિયાનું તૈલચિત્ર પણ 'સેન્ટ્રલ હોલ'માં મુકાયું છે એ ખાસ ઉલ્લેખનીય કહેવાય.

સરદારશ્રીના વડીલબંધુ વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ પરતંત્ર ભારતમાંની વડી ધારાસભાના સર્વપ્રથમ ચૂંટાયેલા પ્રમુખ હતા એ તો ખરું જ, પણ ધારાસભાનો પ્રમુખ કેવો સ્વતંત્ર પ્રકૃતિનો અને ખમીરવંતી વૃત્તિ - વર્તણૂકનો હોય એનું જ્વલંત ઉદાહરણ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલની પ્રમુખપદની કામગીરીમાં આપણને જોવા મળે છે. સ્વતંત્ર ભારતની સંસદના સર્વપ્રથમ સ્પીકર ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર આજ સુધીના અધ્યક્ષોમાં અગ્રસ્થાને રહ્યા છે. વડાપ્રધાન નહેરુએ દાદાસાહેબ માવળંકરને 'લોકસભાના પિતા' વર્ણવીને બધું જ બે શબ્દોમાં અસરકારક રીતે જણાવ્યું. તત્ત્વજ્ઞાનના જગપ્રસિદ્ધ પ્રાધ્યાપક ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન સ્વતંત્ર ભારતમાંની રાજ્યસભાના પ્રથમ અધ્યક્ષ બન્યા અને પોતાની તેજસ્વી છટા સંસદનાં ઉપલા ગૃહમાં સુપેરે ઉપસાવી. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન અને ગ. વા. માવળંકર એ બંનેના તૈલચિત્રો હજી

સુધી સંસદભવનમાં 'સેન્ટ્રલ હૉલ'માં મુકાયાં નથી એ સખેદ નોંધવું રહ્યું! સેન્ટ્રલ હૉલમાં નહીં તો, રાજ્યસભાના અને લોકસભાના સભાગૃહોમાં સ્વતંત્ર ભારતના આ બે શ્રેષ્ઠ અધ્યક્ષોના ફોટાઓ મુકાવા જોઈએ. સ્પીકર માવળંકરે પહેલ કરીને વડાપ્રધાન નહેરુની કંઈક નામરજી છતાં, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનો ફોટો લોકસભા ગૃહમાં સ્પીકરની ખુરશીની બરાબર સામેની પટ્ટી પર અવિધિસર મુકાવ્યો જ એ વિશેષ! સ્વતંત્ર દેશની લોકસભાના સ્પીકરોએ સ્વતંત્ર મિજાજી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનો ફોટો હંમેશ નજર સમક્ષ રાખવાનો છે એવી શુદ્ધ ગણતરી દાદાસાહેબની હતી.હવે, ખુદ દાદાસાહેબનો જ ફોટો લોકસભા ગૃહમાં વિઠ્ઠલભાઈની અડોઅડ કેમ ન ગોઠવાય?

હમણાં થોડાં વર્ષોથી સંસદભવનમાંની બહારની મોટી લોબીઓમાં તેમ સંસદ ભવનમાંના ખુલ્લા ચોકઠાઓમાં, અનેક રાષ્ટ્ર નાયકો અને અગ્રણી રાજકારણીઓની કાંસાની નાની મોટી પ્રતિમાઓ મુકાવાનો ક્રમ રહ્યો છે. એ રીતે જવાહરલાલ નહેરુ, વલ્લભભાઈ પટેલ, સુભાષચંદ્ર બોઝ, મૌલાના આઝાદ, ગોવિંદ-વલ્લભ પંત, ઇન્દિરા ગાંધી, જગજીવનરામ, યશવંતરાવ ચૌહાણ, પંડિત રવિશંકર શુક્લની પ્રતિમાઓ વિધવિધ સ્થળે મુકાઈ છે. છેલ્લા વરસે એકમાં એન.સી. ચેટરજી અને મધુ લિમયેનાં તૈલચિત્રોનું અનાવરણ કરાયું, પણ એ કઈ જગ્યાએ ગોઠવાયાં છે તેની જાણ નથી. કદાચ એ કશેક ખંડમાં કે કોઠારમાં હશે! હમણાં, ૧૫મી જુલાઈએ વડા પ્રધાન વાજપાયીએ કામરાજની પ્રતિમાનું સમારંભપૂર્વક અનાવરણ કર્યું. સુદીર્ઘ સમય સુધી સાંસદ રહેલ પ્રોફેસર એન. જી. રંગાની પ્રતિમા ઉપરાષ્ટ્રપ્રમુખ કૃષ્ણકાન્તે ૨૭મી જુલાઈએ ખુલ્લી મૂકી. રાષ્ટ્રપ્રમુખ કે. આર. નારાયણને બિહારના આદિવાસી સ્વાતંત્ર્ય સેનાની બીરસા મુન્ડાની કાંસાની પ્રતિમાનું ઔપચારિક અનાવરણ ૨૮મી ઑગસ્ટે કર્યું. બીરસા મુન્ડાની કામગીરી એક દંતકથા જેવી રહી છે પણ સમગ્ર દેશમાં આ બળવાખોર બિહાર લડવૈયા વિશે પ્રજાને કશી માહિતી અપાઈ નથી.

સંસદ ભવનમાં જુદે જુદે સ્થળે વિધ વિધ આગેવાનોનાં સ્મારક તરીકે જે આ બધાં તૈલચિત્રો, ફોટાઓ, પ્રતિમાઓ અને બાવલાં ગોઠવાતાં, મુકાતાં રહ્યાં છે. એમાં પ્રમાણસરતા અને વિવેક જો ન સચવાય તો જતે દહાડે સંસદભવનમાં ઠેરઠેર નાનાં મોટાં સ્મારકોની જબરી ભીડ થશે. ચાલવાની જગ્યા પણ પછી રહેશે ખરી? સદર સ્મારકોને જોવાની ફુરસદ કેટલાને મળશે? આવાં સ્મારકોમાંથી હાલના અને આવતીકાલના સાંસદો કશી પ્રેરણા લેશે ખરા? સ્મારકો દ્વારા સૂચિત કરાતો સંદેશો અને બોધ કેટલા સંસદસભ્યો પામશે? ખેર; આ પ્રકારનાં સ્મારકો વિશે લોકસભાના સ્પીકર અને બીજા સંબંધકર્તા વડાઓ કાળજીભરી સહિયારી વિચારણા કરશે અને જરૂરી નિર્ણયો વિવેકપૂર્વક લેતા રહેશે એવી આશા રાખીએ. દરમિયાન આ શ્રાદ્ધ પળે, આપણે સહુ ભારતવાસીઓ રાષ્ટ્રના આ બધા વિરલ દેશભક્તોનું અને વિરાટ સાંસદોનું પુણ્યસ્મરણ કરવાનું શ્રાદ્ધ પર્વ મનાવવાની ફરજ અદા કરવાનો સંતોષ લઈએ!

(ગુજરાત મિત્ર) -પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર

હૈદરાબાદના 'પોલીસ પગલા'ની સુવર્ણજયંતી: સરદાર પટેલના દૃઢ સંકલ્પબળનો ઇતિહાસ: ગુલબર્ગાનો જુદો સૂર!

ભારત સ્વતંત્ર થયું ત્યારે પાંચસો ઉપરાંત દેશી રજવાડાંઓ અસ્તિત્વમાં હતાં. ભારતના પ્રથમ કેન્દ્રીય ગૃહમંત્રી, નાયબ વડા પ્રધાન અને

લોહપુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનાં અદ્‌ભુત કૌશલ અને કડપને કારણે આ બધાં રજવાડાં ભારતમાં વિલીન થઈ ગયાં અને દેશની અભૂતપૂર્વ એકતા સિદ્ધ થઈ. સરદારનું રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનું આ ઐતિહાસિક અને અવિસ્મરણીય પ્રદાન હતું.

મોટા ભાગનાં દેશી રજવાડાં તો ભારતમાં ભળી ગયાં, પણ ગણ્યાંગાંઠ્યાં ગૂમડાં બાકી રહી ગયાં જે ભારતની પરિપૂર્ણ એકતામાં પીડારૂપ હતાં. જમ્મુ-કાશ્મીર એક એવું ગૂમડું છે જે હજીયે રુઝાતું નથી. આઝાદી પછી ભોપાલ અને જૂનાગઢના નવાબોએ તેમ જ હૈદરાબાદના નિઝામે ભારતને બદલે પાકિસ્તાનમાં જોડાવાની ઇચ્છા રાખી હતી, પરંતુ ત્યાંની મોટા ભાગની પ્રજા ભારતની તરફેણ કરતી હતી. જૂનાગઢમાં નવાબ મોહબ્બત ખાન વિરુદ્ધ પ્રચંડ પ્રજાકીય આંદોલન જાગ્યું, લોકોની આરઝી હકૂમત સ્થપાઈ અને નવાબને પાકિસ્તાન ભાગી જવાની ફરજ પડી. ભોપાલનો મામલો પણ પતી ગયો. પરંતુ હૈદરાબાદનો નિઝામ ગાંઠતો ન હતો. કાસિમ રિઝવી નામનો તેનો એક વઝીર હતો. તે બહુ માથાભારે અને ભારે વિરોધી હતો. નિઝામ તેના હાથમાંના રમકડાં સમાન હતો. કાસિમ રિઝવીએ રઝાકારોની એક ફોજ ઊભી કરી હતી. તેને આપણે આજની પરિભાષામાં આતંકવાદીઓ કહી શકીએ. એ રઝાકારોને નિઝામનું પૂરું પીઠબળ હતું અને કાસિમ રિઝવી તેઓનો સરદાર હતો. એ રઝાકારોએ હૈદરાબાદની પ્રજાને રંજાડવામાં કાંઈ બાકી ન રાખ્યું. ખાસ કરીને ત્યાંની હિન્દુ પ્રજા તેઓનું મુખ્ય નિશાન હતી. રોજ ઊઠીને હત્યા, લૂંટ, અત્યાચારના બનાવો બનતા. રાજ્યની પ્રજા ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ગઈ હતી. આખો દેશ પણ સમસમી ગયો હતો. હૈદરાબાદનો મામલો કાબૂ બહાર જઈ રહેલો લાગતો હતો. ત્યારના વડા પ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુ હંમેશની જેમ અવઢવમાં હતા. હૈદરાબાદના નિઝામની સામે લશ્કરી પગલું ભરતાં તેઓ ખચકાતા હતા. હૈદરાબાદ અને ભારતની પ્રજાની ધીરજની હદ આવી ગઈ હતી. નહેરુને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રત્યાઘાતોની ચિંતા થતી હતી. ગૃહખાતું વલ્લભભાઈ પટેલના હાથમાં હતું. છેવટે તેમણે તેમની લાક્ષણિક અદાથી પગલું લીધું. તેને તેમણે માત્ર 'પોલીસ પગલા' તરીકે ઓળખાવ્યું. રઝાકારોએ થોડોક સામનો કર્યો, પરંતુ 'પોલીસ પગલું' કામિયાબ થયું. વલ્લભભાઈએ ફદફદી ઊઠેલા ગૂમડાનું ઑપરેશન કરી નાખ્યું. કાસિમ રિઝવી પાકિસ્તાન ભાગી ગયો. નિઝામે શરણાગતિ સ્વીકારી. સરદારે ગુજરાતના પ્રખ્યાત સાહિત્યકાર અને મુત્સદ્દી કનૈયાલાલ મુનશીને પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે હૈદરાબાદ મોકલ્યા. ભારત સાથેના હૈદરાબાદના વિલીનીકરણનો વિધિ મુનશીજીએ પાર પાડ્યો.

આ ઐતિહાસિક ઘટનાની હાલ સુવર્ણજયંતી ઉજવાઈ રહી છે. સાચે જ એ એક ઐતિહાસિક ઘટના હતી. સ્વતંત્રતા પછી ભારતની પરિપૂર્ણ એકતા સિદ્ધ કરવામાં કેવાં કેવાં વ્યવધાનો આવ્યાં હતાં અને સરદાર પટેલ જેવા મહામુત્સદ્દી તેને કેવા પાર કરી ગયા હતા તેનો એ ઇતિહાસ છે અને તે અવિસ્મરણીય છે.

આ ઐતિહાસિક ઘટનાની સુવર્ણજયંતીની ઉજવણી સંબંધે હૈદરાબાદની નિઝામ કૉલેજના મેદાન પર એક વિરાટ જનસભા યોજી જેને કેન્દ્રીય ગૃહમંત્રી લાલકૃષ્ણ અડવાણી વગેરે દેશનેતાઓએ સંબોધન કર્યું. અડવાણીએ સરદાર પટેલની ચાણક્યનીતિને યોગ્ય રીતે જ ભાવભીની અંજલિ અર્પી. તે સાથે ભારત સમક્ષના વર્તમાન પડકારોનો તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો. ખાસ કરીને પાડોશી દેશ પાકિસ્તાનની જાસૂસી સંસ્થા આઈ. એસ. આઈ. અને તેના

સ્થાનિક એજન્ટો દ્વારા ભારતમાં આતંકવાદ તથા કોમી અશાંતિ ફેલાવવાનાં જે દુષ્કૃત્યો થઈ રહ્યાં છે તેની સામે દેશવાસીઓને સાવધ રહેવાનું જ્યારે અડવાણીએ કહ્યું ત્યારે હૈદરાબાદના બુઝર્ગ નિવાસીઓને તો અચૂકપણે રઝાકારોની હિંસાખોરીની કટુ યાદ આવી હશે. આઝાદીનાં પચાસ વર્ષ પછી પણ દેશમાંથી રાષ્ટ્રવિરોધી તત્ત્વોનો સંપૂર્ણ સફાયો થઈ નથી શક્યો તે જેટલી દુ:ખદ તેટલી જ ચિંતાજનક બાબત છે. અડવાણીએ એક જરૂરી વાત કરી: દેશમાં આર. ડી. એક્સ જેવો મોતનો ભીષણ મસાલો લાવનારને કબજે રાખનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને મોતની સજા કરવાની જોગવાઈ ધરાવતો કાયદો ઘડવાનું કેન્દ્ર સરકાર વિચારી રહી છે. ખાસ કરીને ૧૯૯૩ના મુંબઈના મહાવિસ્ફોટો પછી આર. ડી. એક્સ ઘણું વિનાશક દ્રવ્ય પુરવાર થઈ રહ્યું છે. અવારનવાર તેના જથ્થાઓ તથા તે લાવનાર પાપીઓ પકડાય છે. કચ્છથી કોઈમ્બતુર સુધી આ આર. ડી. એક્સની ખૂની જાળ પથરાયેલી માલૂમ પડી છે. આ વિસ્ફોટકો મુખ્યત્વે પાકિસ્તાનથી આવે છે અને ભારતમાંના આડતિયાઓ તેની હેરાફેરી તથા પ્રયોગો કરે છે. આ નૃશંસ પ્રવૃત્તિ અટકાવવા માટે કડકમાં કડક કાયદાની જરૂરત છે. આર. ડી. એક્સ લાવનારા, ઘુસાડનારા, ફોડનારા બધા જ મોતના વાહકો છે. તેઓ સંખ્યાબંધ નિર્દોષ લોકોને તે દ્વારા હણે છે. તેઓ જો પકડાય તો મોત સિવાય બીજી કોઈ સજા તેઓને થઈ ન શકે. કેન્દ્ર સરકારે આ અંગેનો કાયદો વહેલી તકે ઘડી અમલી બનાવવો જોઈએ.

હૈદરાબાદ ભારતમાં વિલીન થયું તે ઐતિહાસિક ઘટનાની સુવર્ણજયંતીની ઉજવણીને સંબંધે સોનાની થાળીમાં લોખંડની મેખ જેવી એક દુર્ભાગ્યપૂર્ણ ઘટના પણ સર્જાઈ. નિઝામની હકૂમત હેઠળના હૈદરાબાદ રાજ્યમાં કર્ણાટક, તમિલનાડુ અને મહારાષ્ટ્ર પડોશી રાજ્યોના કેટલાક વિસ્તારો પણ સામેલ હતા. પછી તો રાજ્ય પુનર્રચના થઈ. રામુલુ નામના એક કાર્યકરના આમરણ અનશનને પગલે આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય રચાયું. પડોશી રાજ્યોના વિસ્તારો તેમાં સામેલ ન થયા. કર્ણાટક રાજ્યનું ગુલબર્ગા શહેર જૂના હૈદરાબાદ સ્ટેટમાં સમાવિષ્ટ હતું. ત્યાં પણ રઝાકારોનો ઉપદ્રવ હતો. જ્યારે હૈદરાબાદ સંબંધે સરદાર પટેલે બહુ જ વાજબી રીતે 'પોલીસ પગલું' લીધું ત્યારે તેની અસર આ ગુલબર્ગા શહેરમાં પણ થઈ હતી. સરદારશ્રીએ 'પોલીસ પગલાં' દરમિયાન ઓછામાં ઓછું બળ વાપરવું પડે તેની પૂરી તકેદારી રાખી હતી. તેથી તો તે 'લશ્કરી પગલું' નહિ, પણ 'પોલીસ પગલું' લેખાવ્યું હતું. છતાં જ્યારે રઝાકારોએ સશક્ત સામનો કર્યો ત્યારે વળતાં પગલાં લેવાં પડ્યાં જેમાં કેટલીક માનવખુવારી થઈ જે રઝાકારોની હિંસાખોરીની તુલનામાં તો કાંઈ ન હતી. ગુલબર્ગામાં પણ કેટલાક માણસો માર્યા ગયા હતા. પરંતુ ગુલબર્ગાના ઘણા બધા લોકોએ તો સરદારસાહેબના એ પગલાને આવકાર્યું જ હતું. સરદારશ્રી પ્રત્યેનું આ ઋણ અદા કરવા માટે ગુલબર્ગાના લોકોએ સરદારશ્રીની એક પ્રતિમા તૈયાર કરી અને હૈદરાબાદના વિલીનીકરણની સુવર્ણજયંતી પ્રસંગે એ પ્રતિમાનું અનાવરણ લાલકૃષ્ણ અડવાણીને હાથે ગુલબર્ગામાં કરાવવાનું નક્કી થયું હતું, પરંતુ ગુલબર્ગાના કેટલાક મુસલમાનોએ શહેરમાં સરદારસાહેબની પ્રતિમા મુકાય તેનો એમ કહીને વિરોધ કર્યો કે સરદારે લીધેલા 'પોલીસ પગલા'ને કારણે ગુલબર્ગામાં કેટલાક મુસ્લિમો માર્યા ગયા હતા. મુસલમાનોના આ વિરોધની સામે ઝૂકી જઈને કર્ણાટકની જનતાદળીય સરકારે સરદાર-પ્રતિમાના અનાવરણનો કાર્યક્રમ રદ કર્યો અને અડવાણીને ગુલબર્ગા જવાનું માંડી વાળવાની

ફરજ પડી આ ઘટનાના ધણી કમનસીબીપૂર્ણ છે સરદાર પટેલ મહાન દેશભક્ત હતા તેમણે જે કાંઈ કર્યું તે રાષ્ટ્રની એકતા માટે કર્યું હતુ હૈદરાબાદના નિઝામ અને તેના રઝાકારોએ જ્યારે ભારતમા ભળી ન જતા રાષ્ટ્રવિરોધી વલણ અખત્યાર કર્યું અને તેઓની હિનાખોરીએ માઝા મૂકી ત્યારે જ સરદારને હળવામા હળવુ 'પોલીસ પગલુ' લેવાની ફરજ પડી હતી આ પગલામા માત્ર રાષ્ટ્રવિરોધી અને આતતાયી તત્ત્વોને જ નિશાન બનાવ્યા હતા નિર્દોષોને દંડવાનો તો કોઈ પ્રશ્ન જ ન હતો ગુલબર્ગાના તે સમયના કેટલાક મુસલમાનોએ નિઝામ અને કાસિમ રિઝવી જેવા રાષ્ટ્રદ્રોહી તત્ત્વોને સાથ આપવાને બદલે ભારતની તરફદારી કરી હોત તો તેઓને શિક્ષા કરવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊઠ્યો ન હોત આમ છતા આ નમાલુ પ્રકરણ અત્યારે તો બંધ જ કરીને ચાલવુ જોઈએ, પરંતુ તેને બદલે ગુલબર્ગાના મુઠ્ઠીભર મુસલમાનો આવી ઘટનાને ખોટી રીતે મૂલવી શહેરમા સરદારશ્રીની પ્રતિમા મુકાય તેનો વિરોધ કરે તે અત્યંત દુર્ભાગ્યપૂર્ણ જ લેખાય આ મનોદશા આઝાદીના પચાસ વર્ષ પછી તો જવી જ જોઈએ

([illegible]) 'ગુજરાત મિત્ર'

મનોરંજન નામે સસ્તાપણુ પીરસતું ટેલિવિઝન

આપણે ભ્રષ્ટાચારને જરાક એક બાજુ હડસેલીને મનુષ્યની મનોરંજન પામવાની ઈચ્છાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે વગર શિયાળે શરીરમાથી ટાઢનુ એક લખલખુ પસાર થઈ જાય છે અમારો મનોરંજન સામે કોઈ વિરોધ નથી પણ એકદમ સસ્તા (ચીપ) મનોરંજન પાછળ આ શહેરનો ભણેલોગણેલો વર્ગ લાળ પાડતો દેખાય છે તે જોતા એમના માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિશે ભરપૂર ચિંતા થવી જોઈએ ચાણક્ય મુનિએ કહ્યુ હતુ કે, 'જે રાજા પોતાની પ્રજાને મનોરંજનનુ મીઠુ ઝેર પાય છે તે પ્રજાનુ ભવિષ્ય શુ હોઈ શકે?' વૈશ્વિક સ્તર ઉપર રમતગમતના ક્ષેત્રમા આપણા નામે દર વર્ષે મોટુ મીંડુ મુકાઈ જાય છે હુ દર વર્ષે વિમ્બલ્ડન ટેનિસની સ્પર્ધાઓ રસપૂર્વક જોઉ છુ પણ એમા એક પણ ભારતીયનો ચહેરો સેમી ફાઈનલ સુધી પહોચતો જ નથી અત્યારે વિશ્વકપ ફૂટબોલની સ્પર્ધાઓ અમેરિકામા ચાલી રહી છે પણ ભારતીય ટીમ ક્યા છે? ક્રિકેટમા પણ વેસ્ટ ઈન્ડિઝ કે પાકિસ્તાનની જેમ ચેમ્પિયન જેવા મિજાજ ક્યા છે? સત્યજિત રેને બાદ કરીએ તો સિનેમા ઉદ્યોગે કેટલા ઓસ્કાર એવોર્ડ જીતી લાવે એવી ફિલ્મોનુ સર્જન કર્યુ છે? અકસ્માતે સુષ્મિતા સેન વિશ્વસુંદરીનો તાજ જીતી ગઈ એમા તો આપણે ઘુમાઈને ફજેતફાળકો થઈ ગયા વાહ ક્યા સીન હૈ! એક વાર [illegible]!' પછી વિશ્વકપ ક્રિકેટમા જીતી લાવ્યા એટલે ગાંડાઘેલા છાકટો થઈને નાચવા લાગશો! વાહ ક્યા સીન હૈ! અહી ચર્ચાનો મૂળભૂત મુદ્દો એ તો જ છે? આ દેશના શાસનકર્તાઓએ આપણી યુવાનોને મનોરંજનની બ્રાઉન શુગરમા ડુબાડી દીધી છે સિનેમાના સડકછાપ ગીતોમા આ ગરીબ દેશની જુવાની સાવ વેડફાઈ ગઈ છે અત્યારે તમે જોઈ રહ્યા છો કે ઝી ટીવી, વી ટીવી અને અન્ય ચેનલોમા ફક્ત હિન્દી ફિલ્મોને જ કેન્દ્રમા રાખીને બધા જ કાર્યક્રમો આપવામા આવે છે 'ક્લોઝઅપ અંતાક્ષરી'મા જે ગીત [illegible] દેશની થનગનતી યુવાની નાચે છે અને ગાય છે તે જોતા એમની પાસેથી ક્રાંતિની અપેક્ષા જ કેવી રીતે રાખી શકાય? પહેલા તો હુ એટલી સ્પષ્ટતા કરી દઉ કે મનોરંજન કે હિન્દી ફિલ્મના મને જરાય [illegible] નથી પણ પ્રમાણભાન વગરનુ મનોરંજન આ દેશના યુવાનોને ક્યા લઈ જશે? એક વાત કબૂલ કે આ દેશના અત્યંત [illegible]

ગરીબ વર્ગ માટે સિનેમા અને દૂરદર્શન સિવાય સસ્તું પડે એવું મનોરંજન છે જ નહીં. આખો દિવસ કાળી મજૂરી કરીને થાકેલું કુટુંબ રાત્રે ટી.વી. પર સિનેમા જુએ અને પોતાને આવડે એવાં ગીતો સાથે નાચે એમાં કંઈ ખોટું જ નથી. પણ વ્યથા એ વાતની છે કે જે અત્યંત શિક્ષિત અને શ્રીમંત વર્ગ છે એની રુચિ પણ પીટકલાસથી આગળ વધતી નથી. અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણેલાગણેલા યુવાનો શેક્સપિયર કે એલિયટ નથી વાંચતા પણ ક્રાઈમની સસ્તી ચોપડીઓ વાંચે છે. મગજમારીના શબ્દચોકઠાં ભરે છે. સો વાતની એક જ વાત કરવી હોય તો શાસનકર્તાઓએ આખા દેશ ઉપર ફિલ્મ અને ટેલિવિઝનનો કર્ફ્યૂ નાખી દીધો છે. મનોરંજનના આ મીઠા ઝેર જેવા કર્ફ્યૂમાંથી તમને મુક્તિ મળે તો તમે આ દેશમાં ચાલતા ભ્રષ્ટાચાર વિશે વિચાર કરતા થઈ જાઓને! સાચું પૂછો તો આપણે વિચાર કરવાની શક્તિ જ સાવ ગુમાવી દીધી છે. આજે કોઈને એવો વિચાર નહીં આવે કે આ દેશમાં આટલો બધો ભ્રષ્ટાચાર કેવી રીતે ચાલે છે? આ માટે વ્યક્તિગત રીતે આપણે શું કરી શકીએ? આપણી હૉકી ટીમ નંબર વનમાંથી કેમ છેલ્લા નંબરે આવી ગઈ? એની કોઈ ચર્ચા નહીં કરે પણ ફિલિપ્સ ટોપ ટેનમાં કયું ગીત ટોપ ઉપર છે એની જીવંત ચર્ચાઓ આપણાં દીવાનખાનાંઓમાં થશે. ચૂંટણી આવશે ત્યારે આપણે મતદાન કરવાને બદલે 'બહારેં ફિર ભી આયેગી' ફિલ્મ જોવાનું વધારે પસંદ કરીશું. અત્યારે આપણા હીરો સુભાષચંદ્ર બોઝ કે વિવેકાનંદ નથી પણ અમિતાભ બચ્ચન અને અનિલકપૂર છે. આ મહાન દેશની યુવાનીને મનોરંજનનું અફીણ સતત પાઈને સાવ નમાલી બનાવી દીધી છે. એની ચિંતા અત્યારે નહીં કરીએ તો ક્યારે કરીશું? એક આળસુના પીર જેવી આ પ્રજાને ફિલ્મેરિયા એટલી હદ સુધી લાગી ગયો છે કે લોકસભામાં અને ધારાસભામાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પણ ફિલ્મના અભિનેતા-અભિનેત્રીઓને ચૂંટીને મોકલે છે. એન. ટી. રામ રાવ, રામચંદ્રન, દીપિકા, અમિતાભ બચ્ચન અને રાજેશ ખન્ના જેવાં જ્વલંત ઉદાહરણો આપણી આંખ સામે જ છે. ધર્મ અને સિનેમાની આ છળનામથી ગ્લેમરથી સહુ એટલા બધા અંજાઈ ગયા છે કે આંખ સામે ઊંડો ખાડો હોવા છતાં કોઈને દેખાતો નથી. આપણા કમનસીબે આ રાજકીય પક્ષોને તો ભારતની આમજનતા મનોરંજનના આ ફિલ્મેરિયામાંથી ક્યારેય જાગ્રત થાય નહીં એમાં જ એનું સ્થાપિત હિત રહ્યું છે, કારણ કે જાગેલા નાગરિક ઉપર શાસન કરવું ખૂબ અઘરું છે પણ નશામાં ચકચૂર થઈને સૂતેલા નાગરિકો ઉપર નાનકડું મચ્છર પણ શાસન કરી શકે છે. દિલ્હીની પાર્લમેન્ટમાં અત્યારે સિંહ જેવા પ્રામાણિક નેતાઓ બોડ ખાલી કરી ગયા છે ને ત્યાં ઉંદરડાઓ આંટા મારી રહ્યા છે. રાજકારણમાં પણ ફિલ્મી કલ્ચર સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યું હોઈ કલ્યાણરાજની વાત જ કેમ કરાય. . . .?

આ ભ્રષ્ટ રાજકીય પક્ષોને તો આ દેશની ગરીબ જનતા ફિલ્મેરિયાના જીવલેણ નશામાંથી ક્યારેય ઊઠે નહીં એમાં જ રસ છે. આ રાજકીય પક્ષો બરાબર જાણે છે કે જાગ્રત નાગરિક ઉપર શાસન કરવું ખૂબ અઘરું છે પણ ફિલ્મેરિયામાં ચકચૂર થઈને ઊંઘતા નાગરિક ઉપર તો નાનકડું મચ્છર પણ શાસન કરી શકે છે. અત્યારે મચ્છરોનું શાસન ચાલી રહ્યું છે અને કાચબાછાપ અગરબત્તીની જાહેરખબરમાં પણ ફિલ્મી ચહેરા દેખાય છે. અમેરિકા જેવા વિકસિત રાષ્ટ્રોમાં ભરપૂર મનોરંજન છે. હલકી કક્ષાનું મનોરંજન પણ છે. પણ ફરકમાત્ર એટલો જ છે કે અમેરિકાની પ્રજા અઠવાડિયામાં પાંચ દિવસ

ગધેડાની જેમ કામ કરે છે અને શનિ રવિ (વીક ઍન્ડમા) મનોરંજન મેળવી કામનો થાક ઓછો કરે છે આપાણે ત્યા તા સાવ ઊલટી જ પરિસ્થિતિ છ જાહેર સ્વાઓમા આખુ અઠવાડિયુ શનિ રવિ જેવા જ હોય છે પછી તો વીક ઍન્ડનો મહિમા શા માટે? મુબઈની પ્રત્યક આફિસમા કાય કરતા કર્મચારીના જા ટાઈમ નર્વે (સમય સર્વક્ષાણ) કાઢવામા આવ તો માડ ક લાક આ આળસની પીગ કામ કરતો હશ ઑફિસમા છાપા વાચતો હશે ગોસિપ કરતો હશ મફતિયા ટેલિફોન કરતો હશે ક્રિકેટની વન ડે મચ ચાલતી હશ તો કૉમેન્ટરી સાભળતા હશે આપાણા જેવા ગરીબ દેશમા ચિક્કાર રજાઓની જ છૂટે હાથે લહાણી કરવામા આવી છે તનો વિશ્વમા ક્યાય જોટા જડે એમ નથી આ લખન અતે મારે એટલુ જ કહેવુ છે ક ભગવાને આપાણને સહુને આ દશ માટે સખત કામ કરવા માટે હાથ આપ્યા છે પાણ આપાણે આ હાથ પાસેથી સર્જનાત્મક કામ નથી લેતા પાણ તાળીઓ પડાવીએ છીએ નવીન તડૂલકરે સિક્સર મારી, પાડો તાળી સ્ટેફી ગ્રાફ ફ્રેન્ચ ઓપનમા હારી ગઇ? પાડા તાળી, અમિતાભ બચ્ચને ગાયચોગ માર્યો? પાડો તાળી, રાજય અન્ના લોકસભામા ચૂટાઈ ગયા? પાડો તાળી, દાઉદ ઈબ્રાહીમ પકડાઈ ગયો? પાડો તાળી, ખેતરસાહેબ શરદ પવારને પડકાર્યા? પાડ તાળી કર્વિ સર્મેલન? પાડો તાળી, મારારીબાપુ? પાડો તાળી ભારત વિશ્વકપ જીતી ગયુ? પાડો તાળી ટોપટેન ગીતમા એક લડકી કો દેખા?' પાડો તાળી નવરાત્રિ આવી? પાડો તાળી અહી તમે જુઓ કે કમયોગનુ સાધન આ પવિત્ર હાથ છ એ હાથ કર્મયોગ વિના સાવ નવરો પડ્યો છે એટલે તાળીઓ સિવાય એ બીજુ પાડી પાણ શુ શકે? અહીં યાદ રાખવા જેવુ છે કે તાળીઓ પાડતા હાથથી ગત્યક્રાતિ નથી થતી એક વરસો જૂની હિન્દી ફિલ્મ 'હમ ગોગ'મા બલરાજ સહાનીનો એક ગાયચોગ છે 'જીસ દિયે મે તેલ નહીં હૈ ઉસ જલને કા ક્યા અધિર?

('સમકાલીન') —અનિલ જોષી

આઝાદીનુ આસન મનુષ્યના મનમા છે

જૂની અનત ફાઈલોમા પડેલા કાગળો ફાડીને ટોપલીમા નાખતો હતો ત્યા માર હાથમા બરાબર ૨૨ વર્ષ પૂર્વે લખાયલા એક પત્ર આવ્યા શરીરમાથી વિદ્યુત પ્રવાહ પસાર થઈ ગયો 'ઓપિનિયન' સાપ્તાહિકના માલિક તરીએ મારા ઉપર વાચક તરીક લખેલા એ પત્ર કે ૧૯૭૦ના દાયકાના ભારતના બીજા આઝાદી સગ્રામનો ઇતિહાસ આ પત્રમા છૂપાયો છે પુરાણી યાદો સ્મૃતિપટ પર ધસી આવી અન આપાણા સમયના એક સૌથી નીડર નિષ્ઠાવાન સત્યનિષ્ઠ અને તેજસ્વી પત્રકાર સ્વ એ ડી ગોરવાલાની આકૃતિ નજર સમક્ષ ઊપસી ગોરવાલા વરિષ્ઠ આઈ સી એસ અધિકારી હતા સિદ્ધાતન ખાતર એમાણે સર્વિસ છોડી દીધી હતી

ઇન્દિરા ગાધીની ઇમરજન્સીના દિવસો હતા પ્રજાની આઝાદી સસ્પેન્શન ટેબલ હતી વાતાવરણ ભયાવહ હતુ કહેવાતા પ્રખર બુદ્ધિજીવીઓ અને પત્રકારોની જગી બહુમતીએ સત્તા સમક્ષ ઘૂટાણ ટેકવી દીધા હતા ગોરવાલાનુ ઓપિનિયન ભારતના નવા તાનાશાહો સામે ગજબની હિંમતથી મેદાનમા ઊતયુ હતુ ગોરવાલાને ધમકીઓ મળતી હતી પ્રેસ સતત બદલવી પડતી હતી હાડમારીઓના પાર ન હતો પણ આ સાયકલો નરફરોશ ઇન્સાન નમતુ જોખતો ન હતો તમારી ધરપકડ થશે અને તમને યાતના અપાશે એવી મિત્રો ચેતવાણી આપતા હતા સત્તાધરોમા આ સિંહને પકડવાની હિંમત તો ન આવી પાણ એમાણે ઓપિનિયન પર

પ્રતિબંધ મૂકી દીધો. એ સમયે ઓપિનિયનના દરેક નિયમિત વાચક ઉપર ૧૯૭૬ના જુલાઈની ૧૩મીએ ગોરવાલાએ આ અંગત પત્ર લખ્યો હતો જેનું ભાષાંતર નીચે આપું છું:

'પ્રિય વાચક: હવેથી શા માટે ઓપિનિયન બહાર પડશે નહીં એ સમજાવવા આ લખું છું. મહારાષ્ટ્ર સરકારને ભય છે કે અગર જો ઓપિનિયન પ્રગટ થવાનું ચાલુ રહેશે તો જાહેર સલામતી સામે, જાહેર વ્યવસ્થા સામે અને (માનતા હોય તો માનજો) દેશની આંતરિક સુરક્ષા સામે ખતરો પેદા થશે. એટલે રાજ્યે કેન્દ્ર સરકારની એપ્રુવલ લઈ ઓપિનિયન પ્રગટ કરવાનો કે કોઈ પણ પ્રેસમાં છાપવાનો મારા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે.'

'કેન્દ્ર કે મહારાષ્ટ્ર સરકાર આટલી બધી મૂર્ખ તો નથી કે એમને ઓપિનિયન નામના ખતરાનો ભય લાગે. એમને ખબર છે કે ઓપિનિયનના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો લોકોને ઉશ્કેરતા કે રાજ્ય સામે કાવતરાં ઘડતા મનુષ્યોને કોઈ હૂંફ આપતા નથી. ઓપિનિયનના વાચકો કેવા છે એની પણ એમને જાણ છે. આવા લોકો મહોલ્લાઓમાં રમખાણ નથી કરતા. તેઓ વાંચે છે, તેઓ વિચારે છે, તેઓ દલીલો કરે છે, તેઓ ચકાસે છે અને પછી નિષ્કર્ષો પર આવે છે. આ સરકારને ડર લાગે છે આ નિષ્કર્ષોનો. ઓપિનિયનની રીડરશિપ સુશિક્ષિત ભારતના એક અત્યંત ટચૂકડા ભાગની બનેલી છે. એના વિચારોથી આ સત્તાધરો ડરે છે. એટલે એમણે જાહેર માહિતી અને પબ્લિક રિઝનિંગના આ નાનકડા માધ્યમને જીવવા ન દેવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ વિરાટ, શક્તિશાળી સરકારે એની વિશિષ્ટ રીતે, તમને ઓપિનિયનના વાચકોને કેવી ભવ્ય આદરાંજલિ અર્પી છે!'

'આ પ્રતિબંધનું બુનિયાદી કારણ જુદું જ છે. ૧૯૭૫ના જૂનની ૨૫મીએ રચાયેલી આ ઇન્દિરા સરકાર જૂઠાણામાંથી જન્મી હતી, જૂઠાણાંઓએ એનું ભરણપોષણ કર્યું હતું અને જૂઠાણાં વડે એ માતેલી બની છે. એનાં અસ્તિત્વનો પાયો જ જૂઠાણું છે. એટલે જ એક સત્યનિષ્ઠ, સીધાસાદા વિચારો પેશ કરતું અને સ્પષ્ટપણે બોલતું આ સામયિક દર અઠવાડિયે આ સરકારની નીતિઓનું પરીક્ષણ કરે અને એના જૂઠાણાં પ્રત્યે આંગળી ચીંધે એ એમના માટે અસહ્ય બની જાય છે. એ લાગણી જોર પકડે છે કે આ તો વધુ પડતું થઈ રહ્યું છે, આ તે કેમ લઈ ચલાવાય? અરે, આ તો આપણી આ તાનાશાહીને માઠી અસર પહોંચશે, એ તાનાશાહી, જેને નવી લોકશાહીના વાઘા પહેરાવાયા છે અને જેને ખૂબ મહેનત કરી ઇન્દિરાજીએ આપણી આ સ્વતંત્ર માતૃભૂમિ ઉપર ઠોકી બેસાડી છે.'

'આપણા દેશના અને આપણી આઝાદીના સાચા ચાહકો માટે આજનો સમય એક ટ્રેજિક સમય છે અને ભવિષ્ય વધુ અંધકારમય બને એવાં એંધાણ દેખાય છે. આવા સમયે આપણે એ સમજી લેવું જરૂરી છે કે આઝાદીનું આસન મનુષ્યના મનમાં છે. આ મનની નિષ્ઠા-પ્રામાણિકતા કોઈ પણ ભોગે જાળવી રાખજો. એક નાગરિક પર જંગી દબાણ આવી શકે છે અને છતાં અગર જો એ સ્પષ્ટપણે જોતો હશે અને એની એ સાફસૂથરી દૃષ્ટિ પ્રમાણે પોતાના સ્વતંત્ર જજમેન્ટ પર એ આવતો રહેશે તો આશા જીવંત રહેશે.'

'આઝાદીથી ટેવાયેલા લોકો કોઈ વાર હતાશ થઈને પૂછે છે: 'આ ભયાનક સમય ક્યારે પૂરો થશે?' મને ખબર નથી કે એ ક્યારે પૂરો થશે. પરંતુ એ વાત ચોક્કસ છે કે આપણે હિંમત ગુમાવી દઈશું તો એ ક્યારે પણ સમાપ્ત નથી થવાનો. એ જ્યાં સુધી ચાલવાનો હોય ત્યાં સુધી આપણી ફરજ છે કે આપણી રીતે આપણે એનો

પ્રતિકાર કરતા રહીએ અને આપણે એ વિશ્વાસ ન ગુમાવીએ કે એક દિવસ એનો અંત આવવાનો જ છે અને આ લાંબી અંધકારમય રાત્રિ પછી ઉષાનું આગમન થવાનું જ છે.'

એટલે, પ્રિય વાચક, આવજો.

(મિડ઼ડે) -કૂપમંડૂક

બ્રોકરને રણજિતરામ ચંદ્રક

તાજેતરમાં સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર ગુલાબદાસ બ્રોકરને ૧૯૯૮ના રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થવાની જાહેરાત ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ કરી એથી મહદ આશ્ચર્ય થયું! ગુલાબદાસનો જન્મ ૧૯૦૯ના સપ્ટેમ્બરની ૨૦મી તારીખે થયો હતો. એમને નેવ્યાસી વર્ષ થયાં. એમનો લેખનકાળ સાઠ વર્ષનો આ સમયમાં તેમણે ઘણાં મૂલ્યવાન પ્રકાશનો કર્યાં છે. છતાં રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક તેમને છેક હમણાં મળે છે. એ ભારે આશ્ચર્યની ઘટના છે.

તા. ૧૧ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૭ના રોજ ગુજરાત સાહિત્ય આકાદમીએ મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર તરીકે તેમને રૂ. ૨૫ હજારની ચેક, શાલ અને સંસ્થાપ્રતીક આપી ગુલાબદાસનું જાહેર સન્માન કર્યું એ મેં કહેલું કે ગુલાબદાસ બ્રોકરનું નામ સાંભળતાં આપણને વેપારની સૃષ્ટિ યાદ આવી જાય પણ તેમણે જીવનભર શબ્દોનો જ વેપાર કર્યા છે અને અનેક ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓ આપી છે. વાર્તાકારોની અનેક પેઢીઓ તેમણે જોઈ છે. ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાના એ એક વિધાયક છે. તેમની કેટલીક ઉત્તમ વાર્તાઓનું વિવેચકોએ વિશ્લેષણ કર્યું છે અને તેમણે કરેલા ટેકનિકના પ્રયોગોની ચર્ચા કરી છે. તેમણે વાર્તા ઉપરાંત એકાંકી, નાટક, વિવેચન, ચિંતનાત્મક નિબંધ, પ્રવાસ વર્ણન વગેરે પ્રકારોમાં પ્રદાન કર્યું છે. માનવીય સંબંધોનું ઝીણવટપૂર્વકનું મનોવિશ્લેષણાત્મક નિરૂપણ એ ગુલાબદાસની એક સર્જક તરીકેની વિશેષતા છે. 'પ્રેમ પદારથ'એ તેમની એક જાણીતી વાર્તા છે. પણ જીવનભર તેમણે જુદી જુદી કૃતિઓ દ્વારા પ્રેમતત્ત્વનું નિરૂપણ જ કર્યું છે. એમના કાવ્યસંગ્રહ 'વસંત'ની છેલ્લી અનુદિત કૃતિની છેલ્લી પંક્તિ છે, 'હું જુવાન છું' એ ગુલાબદાસના જીવન અને સાહિત્યને પણ લાગુ પડે!

વર્ષો પહેલાં ગુલાબદાસે 'લતા શું બોલે? એ વાર્તાનો આરંભ કરેલો, પછી સુન્દરમ્ વગેરેએ એને આગળ ધપાવેલી. 'નીતિનું ભૂત', 'ગુલામદીન ગાડીવાળો' પણ તેમની કલાત્મક વાર્તાઓ છે. 'માનો જીવ' પણ જાણીતી છે. 'ચિત્રાનું ચલચિત્ર', 'પ્રકાશનું સ્મિત', 'ઘૃણા કે કરુણા?' પણ તરત યાદ આવી જાય એવી નવલિકાઓ છે. તેમની વાર્તાઓ આદર્શ અને વાસ્તવના મહિયારે આરે મળે છે. પણ એની વિશેષતા કદાચ માનસવ્યાપારોના સૂક્ષ્મ નિરૂપણમાં છે. તેમણે સરસ લાંબાં નાટકો પણ આપ્યાં છે અને એકાંકીના તો તે કીમિયાગર. 'મનનાં ભૂત' તો એ જ આલેખી શકે. 'ધુમ્મસ', 'મહાનિબંધ' અને 'ઇતિહાસનું એક પાનું' પણ નોખી તરી આવે એવી કલાકૃતિઓ છે. ગુલાબદાસની આ બધી કૃતિઓમાં વિષયનું વૈવિધ્ય છે તો નિરૂપણ રીતિની નવીનતા પણ છે. લેખકને માટે પોતાના અનુકરણ જેવી વરવી ચીજ બીજી એકે નથી. ગુલાબદાસ સામાન્ય રીતે એમાંથી મુક્ત રહ્યા છે. તેમની રચનાઓ ભારતની અન્ય ભાષાઓમાં અને પરદેશની અંગ્રેજી, ઇટાલિયન, જર્મન જેવી ભાષાઓમાં અનુવાદિત થઈ છે. હમણાં થોડા દિવસો પહેલાં જ તેમનો નવો વાર્તાસંગ્રહ 'પ્રશ્ન! પ્રશ્ન!' પ્રગટ થયો. એ ઉંમરે પણ સાહિત્ય સર્જનમાં તે કેવા સક્રિય છે એનો એ પુરાવો છે.

ગુલાબદાસની વાર્તાઓમાંથી પસંદગીપૂર્વકની

વાર્તાઓનું એક સંપાદન મેં 'ફૂલ ઝરે ગુલમહોર' નામે ૧૯૮૨માં પ્રગટ કરેલું. આ સંગ્રહની ઘણી આવૃત્તિઓ થઈ છે. એની પ્રસ્તાવનામાં મેં લખેલું કે, 'શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકરે વાર્તા ઉપરાંત અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપો પણ ખેડ્યાં છે. એમાં કેટલુંક સત્ત્વશીલ કાર્ય કર્યું છે, પણ પ્રથમ એ વાર્તાકાર છે. ગુલાબદાસની વાર્તાસૃષ્ટિ જીવનના વિવિધ અનુભવોમાંથી સઘન રીતે પસાર થયેલા વાર્તાકારની સૃષ્ટિ છે. જીવનના પ્રવાહોનું તેમનું આલોકન ઊંડું અને ઝીણવટભર્યું છે. આ બધા અનુભવોનું કલામાં રૂપાંતર કરવાની તેમને સહજ ફાવટ છે.

કથાત્મક સ્વરૂપોમાં ગદ્ય ઠીક ઠીક ઉપેક્ષા પામ્યું છે. પણ ગુલાબદાસે ભાષાની બાબતમાં પણ ચીવટ રાખી છે અને એમની અભિવ્યક્તિ-છટાઓ સાહજિક અને ચોટદાર છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં ગદ્યનો જે સર્જનાત્મક ઉપયોગ થયો છે તે અવશ્ય ગણનાપાત્ર લેખાય. વાર્તાતંતુઓ તો અહીં ને ત્યાં વેરાયેલા છે. એની રોચક અભિવ્યક્તિ સાધવી ફાવટવાળા વાર્તાકારને માટે મુશ્કેલ ન હોય, પણ એમાંથી સંમાર્જિત સુશ્લિષ્ટ આકૃતિ નિપજાવવી એ મુશ્કેલ કામ છે. ગુલાબદાસને એમાં સારી સફળતા મળી છે તે સંગ્રહની ઘણી વાર્તાઓમાં દેખાશે.

ગુલાબદાસે, અગાઉ સૂચવ્યું તેમ અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપો ખેડેલાં છે. કવિતા કદાચ તેમનો પ્રથમ પ્રેમ હશે. પણ 'વસંતે' પછી એ દિશામાં તેમણે ગતિ કરી નહીં. પણ જીવનના પ્રવાહોનું અવલોકન તેમણે સહાનુકંપાવાળા કવિની આંખે કર્યું છે. તેમની વાર્તાઓમાં આવતાં ચિત્રો, પ્રસંગવર્ણનો કે પ્રકૃતિનું આલેખન આ દૃષ્ટિએ જોવા જેવાં ગણાય. એલિઝાબેથ બોવને ઉચિત જ કહ્યું છે, The short story shares or should share the facilities of the poet.' 'પ્રેમ પદારથ'એ એમની જાણીતી વાર્તા છે. પણ ગુલાબદાસ અવિરત પ્રેમતત્ત્વનું જ નિરૂપણ કરતા રહ્યા છે. માતા અને બાળકનો સંબંધ, વ્યક્તિનો અન્ય વ્યક્તિ સાથેનો સંબંધ, મિત્રોના સંબંધો એમ વિવિધ માનવીય સંબંધોનું નિરૂપણ કરે છે. પણ વળી વળીને આવીને ઊભા રહે છે. સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધોના ઉપર. અહીં તે વાસ્તવનું યથાતથ નિરૂપણ કરે છે, પણ બક્ષે તો છે સામાજિક સ્વસ્થતા, પારસ્પરિક સંવાદિતા અને જીવનોત્કર્ષની ભાવનાનું નિરૂપણ કરવાનું... કુશળ પ્રસંગ-સંકલના, સરળ સુંદર કથનરીતિ, સુરેખ પાત્ર-ચિત્રણ, માનવ-મનનાં ઊંડાણોનો તાગ લેવાની વૃત્તિશક્તિ અને સ્વકીય દૃષ્ટિકોણ એ બધાંને લઈને ગુલાબદાસ બ્રોકરની આ વાર્તાસૃષ્ટિ આગવું આકર્ષણ જન્માવે છે. એના ભાવજગતમાં પ્રવેશવું એટલે કે જેનું ચોક્કસ નામ ન પાડી શકાય એવા ભાવના-સૌંદર્યનો સંસ્પર્શ પામવો. ખરેખર ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાની પરંપરામાં છે નિરાળું એ કશુંક...'

(જનસત્તા) — રમણલાલ જોશી

મોતીભાઈ ચૌધરી: ધંધો દૂધ અને પાણીનો, પણ જરાયે ભેળસેળ નહીં!

ગુજરાતમાં નિષ્ઠાવાન અને રચનાત્મક રાજપુરુષોની યાદી કરીએ તો ઉત્તર ગુજરાતમાંથી મોતીભાઈ ચૌધરી અને રિખવદાસ શાહનાં નામો અધિકારપૂર્વક મોખરે મૂકવાં પડે. સાઠ વર્ષ પછી માણસની બુદ્ધિ નાસવા માંડે છે એવી કહેવત છે પણ ગુજરાતમાં ઘણા નેતાઓ એવા છે કે જેમની બુદ્ધિ સાઠ વર્ષ પછી વધુ તીવ્ર બની છે અને રાજકારણ છોડીને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં ધ્યાન ખેંચે તેવું સમાજસેવા અને ગ્રામ સેવાનું રચનાત્મક કાર્ય કરે છે. મોતીભાઈ ચૌધરીને માત્ર રાજકારણી કહેવા તે તેમના બહુમુખી વ્યક્તિત્વને અન્યાયકર્તા છે. મોતીભાઈ ક્યારેય

કુલટાઇમ યા તો નખશિખ રાજકારણી રહ્યા જ નથી. આજના રાજકારણીઓમાં જોવા મળતા ગુણોમાંનો એકેય ગુણ મોતીભાઈમાં શોધવો મુશ્કેલ છે! બદલાતી તકવાદી રાજકારણની તાસીરે મોતીભાઈના સિદ્ધાંતનિષ્ઠ જીવન પર કોઈ પ્રભાવ પાડ્યો નથી.

ગુજરાતના રાજકારણની આઝાદી પછીની તાસીર એવી રહી છે કે મોટા ભાગના રાજકારણીઓ કોઈ ને કોઈ રચનાત્મક સંસ્થાઓમાંથી રાજનીતિમાં આવતા હતા. એટલે પ્રજાનો જનસંપર્ક બહોળો ધરાવતા હતા અને પ્રજાની નાડ પારખતા હતા. મોતીભાઈ પણ સસ્થામાથી રાજનીતિમાં આવ્યા અને રાજનીતિ દરમિયાન અને છોડ્યા પછી પણ રચનાત્મક કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. આમ તેઓ એક રચનાત્મક રાજકારણી છે. સત્તા તેમને માટે સેવાનું સાધન છે, સત્તા તેમનું સાધ્ય નથી. એ વાત રાજકારણનાં તમામ પદો પર તેમણે બરાબર પચાવી છે. બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલના મંત્રીમંડળમાં શોભતાં અનેક રત્નો પૈકીનાં તેઓ એક રત્ન હતા અને જાહેર બાંધકામ જેવા ભ્રષ્ટ ખાતામાં પ્રમાણિકતાની ઊંચી છાપ અને સુવાસ તેમણે પ્રસરાવી હતી. ૧૯૮૦માં ગુજરાતમાંથી જનતાપક્ષના એક માત્ર સભ્ય તરીકે સંસદમાં ચૂંટાયા તે તેમના રાજકીય જીવનની મુલવણી માટે પર્યાપ્ત ઘટના છે.

મોતીભાઈએ ઇચ્છ્યું અને ધાર્યું હોત તો સગવડિયું સમાધાન સિદ્ધાંત ખાતર કરીને રાજકારણમાં ટકી રહ્યા હોત અને હોદ્દા પર પણ રહી શકત, યા હોદ્દા મેળવી શકત. કારણ કે બધા જ પક્ષોને આવા માણસોની જરૂર હતી. પણ આ રાજકારણ હવે તેમને લાયક નથી એવું લાગ્યું ત્યારે છોડી દીધું અને સમગ્ર રાજકીય જીવન, સફેદ ચાદર જેમ નિર્મળ સ્વચ્છ અને પારદર્શી રીતે પસાર કર્યું.

મોતીભાઈ ૭૫ પૂરા કરે છે ત્યારે તેમની મુલવણી એક રાજકારણી તરીકે નહીં પણ તેમની ગ્રામસેવક તરીકેની ભૂમિકાએ કરવાની ઇચ્છા થાય. આમ તો મોતીભાઈનું જીવન પંચકલ્યાણી યજ્ઞ જેવું છે: એક બાલશિક્ષક, સેવાદળના સ્વયંસેવક, દૂધ ડેરીના ચૅરમૅન તરીકે સહકારી આગેવાન, રચનાત્મક રાજકારણી અને ગ્રામભારતીના જનક.

૧૬ વર્ષની નાની વયે વિજાપુર તાલુકાના નાનકડા ગામમાં આઝાદી પહેલા અને આઝાદી મેળવવાની લડતના માહોલમા એક બાલશિક્ષક તરીકે કારકિર્દીની શરૂઆત મોતીભાઈએ કરી હતી. અને એ સમયે નોકરી માટે રોજ ૧૦ કિલોમિટર ચાલીને નોકરીએ જતા હતા. જોકે અત્યારે પણ એમનો આત્મા તો લોકશિક્ષણનો જ રહ્યો છે. શિક્ષકપદું છોડ્યા પછી સેવાદળમા જોડાયા અને સેવાદળના સ્વયંસેવક, સગઠન અને જિલ્લાધિનાયકની જવાબદારી ઉપાડી. આજેય સેવાદળના પાયાના સસ્કારો અને શિક્ષણ તેમની રગેરગમા દેખાયા વિના રહેતા નથી. સેવાદળનો ગાંધીવિચાર, રાષ્ટ્રપ્રેમ, સાદગી અને શ્રમ, ગ્રામસેવા આજેય જીવંત મંત્રો છે મોતીભાઈની સાદગી વિશે એક ભાઈએ મને એક વાર કહેલું કે મોતીભાઈ કપડું ત્યાં સુધી પહેરે કે તે જ્યા સુધી પૂરું ફાટી ન જાય. તેઓ એમ માને છે કે મારા કપડાંને પોતું બનવાનો પણ અધિકાર નથી! શુદ્ધ ખાદીનાં કપડાંને ઈસ્ત્રી પણ ભાગ્યે જ જોવા મળે ત્યાં ડ્રાયનો તો પ્રશ્ન નથી. નેતાની જેમ છૂટ્ટ પાટલીવાળુ ધોતિયુ નહીં પણ કાછોટાવાળું ચારેય છેડે પહેરેલું ધોતિયું હોય! સેવાદળમાં લોકશિક્ષક તરીકે અનેક નવીન કાર્યક્રમો કરીને પાયાના અનેક કાર્યકરોનું તેમણે ઘડતર કર્યું જે આજે પણ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરે છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં તે સમયે કૂવામા પાણી હતાં પણ પાણી ખેંચી કાઢવા એન્જિન ન હતાં.

એન્જિનનં માટે ખેડૂતો પાસે પૈસા ન હતા. મોતીભાઈએ અહીંથી સહકારી ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું અને સહકારી સિંચાઈ અને પિયત મંડળીઓ બનાવીને આ પ્રશ્ન ઉકેલ્યો. જે વિચાર આજેય જળસંપત્તિ નિગમના બોરમાં ખપ લાગે છે અને નર્મદા માટે ખપ લાગે તેવો છે. ઉપરાંત ધિરાણ પુરવઠા, રેતી વગેરે માટેની સહકારી મંડળીઓ પણ સ્થાપીને ખેડૂતોના પાયાના પ્રશ્ને મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું.

ગ્રામભારતી અમરાપુર એ તો મોતીભાઈનું જીવંત સ્મારક છે. ગાંધીજીના ગ્રામોદ્ધારના વિચારોને વૈજ્ઞાનિક સાધનો અને ટેક્નોલૉજીની મદદથી તેમણે અહીં શ્રમ અને શિક્ષણનાં કાર્ય સાથે મૂર્તિમંત કર્યાં છે. અહીં તેમણે તેમના શિક્ષક અને સ્વયંસેવકના અનુભવનો બરાબર યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો છે. લોકભારતીના ખ્યાલને ધ્યાનમાં રાખીને અહીં કામગીરી અને પ્રયોગો મોતીભાઈ કરે છે.

આજના સહકારી વાતાવરણમાં કોઈ માણસ ૨૫ વર્ષ કરતાં વધુ સમય સુધી નિર્વિવાદ કોઈ મોટી સહકારી સંસ્થાના ચૅરમૅન બની રહે તે એક અજાયબી ગણાય. મોતીભાઈએ સ્વ. માનસિંહભાઈએ આપેલા વારસાને બરાબર જાળવી રાખ્યો છે અને પચીસ વર્ષનો તેમનો ચૅરમૅન તરીકેનો દૂધ જેવો ઊજળો હિસાબ છે. મોતીભાઈ ચૅરમૅન ચૂંટાય તો છાપાં ક્યાંય ફોટો કે નોંધ પણ ન મોકલે તેવી નિર્લેપતા પણ ખરી.

ઓછા વરસાદ અને પાણીની સગવડવાળા મહેસાણા જિલ્લામાં મોતીભાઈએ દૂધની ખેતી વિકસાવીને લોકોને રોજગારીનું નવું દ્વાર ખોલી આપ્યું છે. આજે દૂધ સાગર ડેરી દૂધ-ઉત્પાદકોને અનેક સગવડો પૂરી પાડે છે. અંગત જીવનની જેમ સંસ્થા ચલાવવામાં પણ તેઓ કેટલા કરકસરિયા તેનો દાખલો આપતાં એક ભાઈએ મને કહેલું કે મોતીભાઈ પાસે પાંચ રૂપિયાનું વાઉચર લઈને જઈએ તો આખી દુનિયાની ગરીબીની વાત કરે. આવી લાંબી વાત સાંભળવા કરતાં વાઉચર લઈને જવાનું માંડી વાળવું કાર્યકર્તા વધારે પસંદ કરે!

ચૌધરી સમાજમાં પણ અન્ય જ્ઞાતિની જેમ અનેક કુરિવાજો ઘર કરી ગયા છે પણ મોતીભાઈએ એક સમાજસુધારકની ભૂમિકા અદા કરીને આવા સુધારાની શરૂઆત પોતાનાથી કરી છે.

ગાંધીવાદી કાર્યકર હોય એ સાધુઓની જેમ જલદી ગુસ્સે ન થઈ જાય તેવું ભાગ્યે જ બને. મોતીભાઈ પણ કોઈ ખોટું કામ કરાવવા આવે તો ગુસ્સે થતા પણ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી આશારામ બાપુના ઘનિષ્ઠ સંપર્કમાં આવ્યા પછી અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કૌટુંબિક સંસ્કારોને કારણે ગુસ્સા પર કાબૂ મેળવવા પણ પ્રયાસો કર્યા છે. અને આશારામબાપુના લીધે કર્મયોગની સાથે સાથે તેમણે જ્ઞાન અને ભક્તિયોગ પણ અપનાવ્યો છે.

તેમની ગ્રામ અને સહકારી સેવા માટે દર્શક ઍવૉર્ડ, ડૉ. કુરિયન ઍવૉર્ડ અને વજુભાઈ શાહ ઍવૉર્ડ જે સંસ્થાઓએ તેમને આપ્યા છે તેનાથી તે ઍવૉર્ડનું ગૌરવ વધ્યું છે. કારણ કે ઘણા માણસોને ઍવૉર્ડ મળવાથી તે માણસો કરતાં ઍવૉર્ડનું ગૌરવ વધે છે.

ગુજરાતમાં લોકો ગાંધીજી અને ત્યાર પછી શંકરસિંહ વાઘેલાને બાપુ કહે છે પણ બહુ ઓછાને ખબર હશે કે સેવાદળના સેવકોમાં વર્ષોથી મોતીભાઈ બાપુના હુલામણા નામે ગાંધી વિચાર અને વર્તન માટે જાણીતા છે.

ખેડૂતોના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે પણ તેઓ સતત ચિંતિત અને કાર્યશીલ રહ્યા છે. ગુજરાત ખેડૂત મંડળ, નશાબંધી મંડળ, કૂવા રિચાર્જ પાણી સંસ્થા, સર્વોદય મંડળ, સાબરમતી આશ્રમ ગૌશાળા ટ્રસ્ટ અને ખાદીની સંસ્થાઓ સાથે

તેઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મિત્ર યા તો માર્ગદર્શકની ભૂમિકા ભજવી રહ્યા છે

જાહેર જીવનમા પડેલા આજના ઘણા બધા નેતાઓ કે સેવકોના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ યા ખાનગી અને જાહેર જીવનમા ફરક જોવા મળે છે પણ મોતીભાઈ એવા છે કે જેમનો પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ બન્ને ઊજળા અને યશસ્વી છે અને ખાનગી અને જાહેર જીવન દંભ વિનાનુ સમાન જ છે એટલે જ તો આત્મારામકાકા, એ કે પટેલ કે શંકરસિંહ વાઘેલા સૌ તેમના પ્રત્યે આદરની દૃષ્ટિએ જુએ છે સાચે જ મોતીભાઈ ગુજરાતના જાહેર જીવનનુ અમૂલ્ય ઘરેણુ છે અને મહેસાણાનુ તો સાચુ અને મોંઘુ મોતી છે

૭૫ વર્ષે પણ મોતીભાઈની સ્ફૂર્તિ ૫૭ વર્ષની વ્યક્તિ જેવી છે અમૃતમહોત્સવ ઉજવવાની સ્પષ્ટ ના હતી પણ તે પૈસા ગામડાના તળાવો ઊંડા કરવા ને કૂવા રિચાર્જ માટે વપરાશે એ વાતે તેઓ સહમત થયા મોતીભાઈએ જિલ્લામા દૂધની [illegible] કરી અને પાણીની અછતને પહોંચી વળવા સતત પ્રયાસ કર્યો આમ આ માણસે આખી જિંદગી થાક્યા વિના ગામડા માટે દૂધ અને પાણીનો જ ધંધો કર્યો છતા જાહેરજીવનનો હિસાબ દૂધ જેવો ઊજળો જ રાખ્યો તેમા પાણીની જરાયે ભેળસેળ ન કરી!

('ગ્રામગર્જના') -મણિલાલ એમ પટેલ

સાચી આઝાદી અભણ લોકોએ મેળવી

મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના ગઢચિરોલી જિલ્લામા મેંઢા (લેખા) નામનુ ૩૭૦ માણસોની વસ્તીવાળુ ગામ આવેલુ છે ગોંડ જાતિના આદિવાસી ત્યા રહે છે ગોંડી ભાષા તેઓ બોલે જેમા [illegible] જેવા શબ્દો તેમના અધ્યયન મંડળની ચર્ચામા આપણને વારંવાર સાંભળવા મળે

ગ્રામસભાની વિશેષતા એ કે બધા નિર્ણયો સર્વસંમતિથી લેવાય છે તેના બળે જ ગામે જંગલખાતા સામે, સરકાર સામે પોતાની ફરજો અદા કરીને વિશિષ્ટ હક્કો મેળવ્યા છે સરકારની લોકહિતવિરોધી નીતિઓનો પોતાના ગામ ઉપર અમલ ન થવા દઈ ગામે વાંસ કાપવાના, લાકડુ કાપવાના, પાણા ખોદવાના અધિકાર મેળવ્યા છે દારૂબંધીની કે સાંસ્કૃતિક વિકાસની વિવિધ લડાઈ સફળતાપૂર્વક પાર પાડી છે આજે તેઓ હોંશથી બોલે છે કે 'અમારા ગામમા અમે સરકાર, મુંબઈ દિલ્હીમા હોય અમારી સરકાર' ચાલો ત્યારે જોઈએ તેમની વાંસ કાપવા સામેની જંગલખાતા, સરકાર અને મોટી પેપર મિલ સામેની લડાઈ

ચંદ્રપુર જિલ્લામા બલ્લારપુરમા કાગળ બનાવવાની મોટી મિલને ચાળીસ વર્ષના પટ્ટે ગઢચિરોલીના જંગલોમાથી વાંસ કાપવાનો ખૂબ સસ્તી કિંમતે પરવાનો મળ્યો છે આને કારણે વાંસના જંગલોમાથી મોટા પાયે કાચા વાંસ કાપીને લઈ જાય છે કાપનારાઓને આજ સુધી ખૂબ ઓછી મજૂરી ચૂકવવામા આવતી હતી તેઓ સંગઠિત થતા મજૂરી થોડી વધારી છે પરંતુ જંગલમા રહેનારા માણસો, પશુ પક્ષીની વસાહતોનુ જરાય ધ્યાન રખાતુ નથી

શરૂઆતમા મેંઢા (લેખા) ગામના લોકોએ પણ ગામના જંગલના વાંસ કાપ્યા તે દરમિયાન તેમના ધ્યાનમા આવ્યુ કે ગામના ઘરો, વાડ માટે ભવિષ્યમા વાંસ નહીં રહે પહેલા એકાદ કિલોમિટર જતા જ વાંસ મળી રહેતા આજે ખૂબ દૂર સુધી જવુ પડે છે ગ્રામસભામા આ બાબતની ચર્ચા શરૂ થઈ અને નક્કી કર્યું કે આપણી જરૂરિયાત માટેના વાંસ કાયમ મળી રહે તેવા આયોજન પછી જ સૂકા વાંસ ગામની શરતે કાપી આપવા

ગામલોકોના આવા નિર્ણયથી પેપર મિલને આંચકો લાગ્યો તેમણે જોયુ કે આવો નિર્ણય બધા ગામના લોકો કરે તો પેપર મિલ બંધ જ થવી

પડે. આથી ગામલોકોને સમજાવવા મિલના અધિકારીઓ આવ્યા અને મજૂરી વધારવાની વાત કરી. ઉપરાંત ગામમાં રસ્તા, પાણીની સગવડો કરી આપવાની રજૂઆત કરી. પરંતુ ગામજનો પોતાનો હક્ક જતો કરવા તૈયાર ન હતા. તેઓ ટૂંકા ગાળાના ફાયદા મેળવી કાયમી દુઃખી થવા માગતા ન હતા. તેમણે અધિકારીઓને કહી દીધું કે જંગલ અમે વર્ષોથી કાપીએ છીએ છતાં ઓછું થયું નથી. અમારી કેટલીય પેઢીઓએ ઉપયોગ કર્યો છે. અને પેપર મિલ બેચાર વર્ષમાં જ આખું જંગલ સાફ કરી નાખે છે. હવે અમે તેમ થવા દઈએ તો અમારા પગે અમે જ કુહાડો માર્યો કહેવાય. આથી હવે અમારી શરતે જ વાંસ કાપવા દઈશું.

મિલ-અધિકારીઓએ વાંસ કાપવાની પરવાનગીની વાત કરી અને કાનૂની કાર્યવાહીની ધમકી આપી ત્યારે ગામલોકોએ કહ્યું, 'આ ગામનું જંગલ છે. તેની માલિકી ગામલોકોની છે. તેમની તમે પરવાનગી લીધી છે? જેમણે તમને પરવાનગી આપી હોય તેમની પાસે જાઓ.' લોભલાલચથી ગામલોકો નહીં માન્યા એટલે નકસલવાદીઓ દ્વારા ધમકીઓ આપવા માંડી કે આખું જંગલ સળગાવી દઈશું, કાપી નાંખીશું પરંતુ ગામજનો પોતાના નિર્ણયમાંથી ડગ્યા નહીં. બહારથી આવતા મજૂરોને પણ સમજાવતા કે તમારું જંગલ આ લોકોએ કપાવ્યું હવે તમારે અહીં મજૂરીએ આવવું પડે છે અને તમારા ઉપયોગ માટે હવે વાંસ ક્યાંથી લાવશો? અમારે તમારા જેવી પરિસ્થિતિ થવા દેવી નથી. આ લોકો આપણી વચ્ચે વેર ઊભું કરાવી અંદરોઅંદર લડાવી મારવાનું કામ કરે છે.

મિલ-અધિકારીઓથી ના માન્યા - એટલે જંગલ ખાતાએ કાયદા દેખાડવા માંડ્યા. ગામલોકોએ કહ્યું, 'જે કાયદો લોકોના અધિકાર ઉપર તરાપ મારે તે એકપક્ષીય કાયદો છે. તે જળ-જંગલ-જમીનનું રક્ષણ કરનારો કાયદો નથી. તેનું અમે પાલન નહીં કરીએ. આ ગામના જંગલ ઉપર અમે કેટલીય પેઢીઓથી જીવ્યા. અમારાં ઢોરઢાંખર નભ્યાં. ડી. એફ. ઓ.એ ગામના આગેવાનને ઑફિસમાં મળવા બોલાવ્યા ત્યારે ગામલોકોએ જણાવ્યું કે, 'તમારે વાત કરવી હોય તો અમારા ગામમાં આવો.' ગામલોકોએ પોતાની ગોંડી ભાષામાં જ વાત શરૂ કરી ત્યારે અધિકારી મૂંઝવણ અનુભવવા લાગ્યા. બહુ સમજાવ્યા ત્યારે ગામનાં પાંચ પુરુષો અને પાંચ સ્ત્રીઓ ગઢચિરોલી ઑફિસમાં જવા તૈયાર થયાં. જેથી ગોંડી ભાષા સમજી શકે ને તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવી શકે. અધિકારીએ જુદાં જુદાં પ્રલોભનો આપ્યાં. જુદી જુદી યોજનાઓ અપાવવાની વાત કરવા માંડી. પરંતુ ગામલોકો ટૂંકા ગાળાના લાભો લઈ પોતાના પગ પર કુહાડો મારવા અને તેમની લાલચોથી ભોળવાઈ પોતાનું શોષણ થવા દેવા તૈયાર ન હતા.

લાંબી વાતચીતના અંતે જ્યારે ગામલોકો વાંસ કાપવા દેવા તૈયાર ન થયા ત્યારે એ જ અધિકારીએ અભિપ્રાય આપ્યો કે તમારા જેવી જાગૃતિ ગ્રામજનોમાં આવે, તો દેશ ખરેખર આઝાદ થયો કહેવાય. પોતાની દસ વર્ષની પુત્રીને આખી વાત જણાવી તો તેણે પણ ગામલોકો કરે છે તે યોગ્ય જ છે તેમ જણાવ્યું. આજે પેપર મિલ ગામલોકોની શરતે જ તે ગામનાં જંગલ - જમીન ઉપરથી વાંસ લઈ જાય છે. આની અસર આસપાસના ગામલોકો ઉપર પણ થઈ છે. તેઓ પણ પોતાના હક્કો અને ફરજો વિશે વિચારતા થયા છે. સંપ અને સહકારથી 'જે કામ આ ગામમાં થયું તે આંખે ઊડીને વળગે તેવું છે.

(મેંઢા ગામની મુલાકાત લેનાર શ્રી ધીરેન્દ્ર સોનેજી તથા શ્રી રજનીભાઈ દવે 'નિસર્ગ' મુ. સાકવા, પો. સમારિયા, જિ. નર્મદા ૩૯૩ ૧૪૫).

વડોદરા ('ભૂમિપુત્ર')

સંસ્થા સમાચાર

તંત્રીની વાત

વિક્રમનું નવું સંવત્સર શરૂ થયું, અને 'અખંડ આનંદ'નું પણ.

દીપોત્સવી અંક બજારમાં તો વેળાસર મુકાઈ ગયો, પરંતુ આ તહેવારોમાં ટપાલ ખાતું કેટલાક સમય માટે સામયિકો લેવાનું બંધ કરતું હોઈ એની રવાનગી મોડેથી (તા. ૩-૧૧-'૯૮) રજા મળી તે પ્રમાણે શક્ય બની હતી.

અંક વિશે વાચક મિત્રોના વિવિધ પ્રતિભાવો કાર્યાલયને સાંપડી રહ્યા છે. તેમાંથી, નમૂના દાખલ, નિરુપમ છાયા (અગ્નિહોત્રી નિવાસ, મહાદેવ નાકા, ભૂજ)નો પત્ર અહીં ઉતારીએ છીએ:

નિરુપમ છાયા (અગ્નિહોત્રી, મહાદેવ નાકા, ભૂજ-કચ્છ-૩૭૦ ૦૦૧):

'ખરેખર દિવાળી અંક ખૂબ જ ગમ્યો. આખેઆખો વાંચી ગયો છું. સસ્તી માહિતી કે મનોરંજન પૂરું પાડતાં સામયિકો વચ્ચે આવાં સામયિકો તૃપ્તિ આપે છે.

'મણિલાલ હ. પટેલની ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રોની તેમ જ ભોળાભાઈની કુમાઉં પ્રવાસ વિશેની શ્રેણી ઘરેણાં જેવી બને છે.

'સમયની છીપમાં', 'ઘટનાબિંદુઓ સચવાઈને સ્મરણમોતી બન્યાં એ અંકનું વિશેષ આકર્ષણ છે. તેમાંયે ધ્યાન ખેંચતું સ્મરણમોતી એટલે ગીતા પરીખનું 'ખલેલ' ખૂબ જ હૃદયંગમ છે. યજ્ઞેશ દવેનો પ્રસંગ સામાન્ય છે, પણ જે સૂક્ષ્મતાથી સમગ્ર વાતાવરણને ઝીલી યથાતથ ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એથી જાણે એ ઘટના દૃશ્યાત્મક બની જાય છે ઘટનાનું નાનામાં નાનું આંદોલન પણ એમણે સંવેદ્યું છે એવું જણાય છે. એ જ રીતે એ પછી નવલભાઈ શાહના 'દીપે દીપે...'ને મૂકી શકાય ખૂબ જ વ્યાવહારિક ને પ્રેરણાત્મક દર્શન એમાં સાંપડે છે.

'વાર્તા વિભાગમાં બધી વિવિધ ભાષાઓની વાર્તાઓ વાંચતાં પ્રથમ તો ગુજરાતી લેખકોની જ વાર્તાઓ શા માટે નહીં. એવો પ્રશ્ન પણ થયો પણ વિભાગને આપેલું મથાળું મનને સમાધાન કરી આપે છે. વાર્તાવિશ્વ દ્વારા એક વિશાળ દર્શન કરાવવાનો ઉપક્રમ સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રવીણસિંહ ચાવડાની ગુજરાતી વાર્તા ધ્યાન ખેંચે છે.

'અન્ય લેખવિભાગો પણ ઉચ્ચ સ્તર જાળવી રાખે છે. વળી એ લેખોની ભાષાશૈલી પણ સરળ છે. કાવ્ય વિભાગમાં થોડી જાણીતા કવિઓની રચનાને સ્થાન મળ્યું હોત તો એ ઓપી ઊઠત

'સંકલન વિભાગ માટે ખરેખર અભિનંદન આપવાં જોઈએ એવી વૈવિધ્યસભર સામગ્રી એમાં પીરસી છે. ચિંતન અને માહિતીનો સુભગ સમન્વય તેમાં જણાય છે. આર્ટ પેપર પરની તસવીરો પણ કલા-અને-સૌંદર્ય-દૃષ્ટિ પ્રગટ કરે છે. મુદ્રારાક્ષસથી સાવધ રહેવા ઘણો પ્રયત્ન કરવો પડે એ હું જાણું છું, પણ હજુ વધારે ધ્યાનપૂર્વક જોવાય તો એ દોષ પણ દૂર થઈ જશે.

'એક સુંદર, સાહિત્ય સભર, ઉચ્ચસ્તરની છતાં સૌ કોઈ માણી શકે તેવી સામગ્રી સાથેનો અંક આપવા બદલ હૃદયપૂર્વકના અભિનંદન.'

આશા છે, વિશાળ વાચક પરિવારના સૌને પોતપોતાની રીતે તાળો મેળવવાની દૃષ્ટિએ આ પત્ર ઉપયોગી થઈ પડશે.

'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટને 'અખંડ આનંદ' સોંપ્યું અને તેનું પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયું એ જોતાં માર્ચ ૧૯૯૮ના અંક સાથે તે આઠમા વરસમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે.

જૂની વ્યવસ્થામાંથી નવી વ્યવસ્થામાં સંક્રાન્તિ થઈ તે સંદર્ભમાં પૂરતી ને સમયસર માહિતીના અભાવે કે ધાર્યા સંપર્કના અભાવે કોઈ પણ ગ્રાહકને ખુલાસાની કે વિશેષ માહિતીની જરૂર જણાતી હોય તો કૃપા કરીને તેઓ પોતાના જૂના ગ્રાહક ક્રમાંક સાથે કાર્યાલયને લખી જણાવે જેથી એમનો પ્રશ્ન હલ થઈ શકે.

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનું કે –

(ક) 'અખંડ આનંદ' માસિકના આજીવન ગ્રાહકો નોંધવામાં આવે છે અને એ માટેનું લવાજમ પંદર સો રૂપિયા ઠરાવ્યું છે.

(ખ) સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમાં જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તે તેઓ પરત લઈ શકે છે. વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમાં આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઇચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને નવા લવાજમમાં મજરે આપવામાં આવશે.

(ગ) 'અખંડ આનંદ' માસિકની છૂટક કિંમત રૂ.૧૦ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ.૧૦૦ છે.

(ઘ) ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટે 'અખંડ આનંદ' પરિવાર યોજના કરી છે. પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે :

પેટ્રન સભ્ય	રૂ.૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ.૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ.૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ. ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખંડાનંદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોંશ છે. આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખંડ આનંદ' માસિકને દૃઢમૂળ તથા વ્યાપક બનાવવામાં અવશ્ય ઉપયોગી થશે.

પોતાનો પુત્ર હોમરનાં કાવ્યોનો અર્થ કરી શકે છે કે નહીં અથવા હૉરેસનાં લખાણો સમજી શકે છે કે નહીં, એની પૂછપરછ માબાપો કરે છે; પણ તે પોતાની વૃત્તિઓને નિયંત્રણમાં રાખી શકે છે કે નહીં, - તે કૃતજ્ઞ, ઉદાર, માનવતાભર્યો, દયાળુ, ન્યાયી અને પરોપકારી છે કે નહીં, એ ભાગ્યે જ પુછે છે.

– લેડી હર્વે

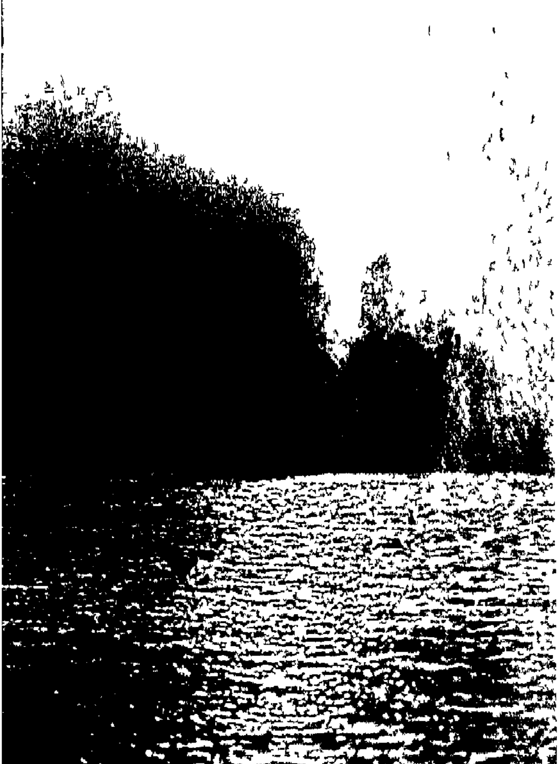

તસવીર : વિવેક દેસાઈ

ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસારૂપ

સંપૂર્ણ મહાભારત

★ સાત ખંડ ★ પાકી બાંધણી ★ અંદાજે ૫,૦૦૦ પાનાં
★ બત્રીસ બહુરંગી આર્ટ પ્લેટ્સ

રૂ.૧,૨૫૦ ફક્ત (પોસ્ટેજ અલગ)

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો

સંપર્ક

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય,

ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

૧૪૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

લેખકોને

'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષયક કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણોને – 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત અને કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ.

જેમનું ટપાલખર્ચ મળ્યું હોય તેમને તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની પાંચ છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. એથી ચર્ચામાં ઊતરવું પડે છે. કેટલાક લેખકોને માઠું લાગે છે. એટલે અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કરવું પડ્યું છે. સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે કે અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલખર્ચ મોકલવું જરૂરી છે. ટપાલખર્ચ મળ્યું ન હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામાં આવે છે.

લેખકની કૃતિ શાહીથી કાગળની એક જ બાજુએ સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૨. વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦-૦૦ રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૪. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. છતાં અંક તા. ૧૦મી સુધીમાં ન મળે તો પોતાના વિભાગની પોસ્ટ ઑફિસને ફરિયાદ કરી તેની નકલ અમને મોકલવી. અંક સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. ચાલુ ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

સંવત ૨૦૫૫નું શુદ્ધ

કાર્તિકી પંચાંગ

બજારમાં ઉપલબ્ધ છે.

સંપર્ક માટેનું સરનામું

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ,

ભદ્ર, અમદાવાદ

(ફોન ૫૫૦૭૭૯૮)

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદભુવન, રૂપમ સિનેમાની બાજુમાં, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
ફોન નં. ૫૩૫૭૪૮૨

જાહેરખબરના નિર્ધારિત દર નીચે મુજબ છે

ટાઈટલ ૪ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૫,૦૦૦
ટાઈટલ ૩ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૦૦૦
ટાઈટલ ૨ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૫૦૦
આર્ટ પેપર (ફોર કલર, આખું પાનું)	રૂ.૧૦,૦૦૦
આખું પાનુ (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૨,૫૦૦
અડધું પાનું (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૧,૫૦૦

આપની જાણ માટે ઉમેરવાનું કે આપણું મુદ્રણ ઓફસેટ પદ્ધતિએ થતું હોઈ જા.ખ. માટે નેગેટિવ/પોઝિટિવ સ્વીકાર્ય છે. એક પાનામાં મળતો પ્રિન્ટ એરિયા ૧૨ ૧/૪ સે.મી. X ૧૯ ૧/૨ સે.મી.નો હોય છે.

અખંડ આનંદ

તંત્રી પ્રકાશ ન. શાહ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ ૧૦૦

ઍર-મેલ પરદેશમાં રૂ ૭૫૦, સી-મેલ પરદેશમાં રૂ ૫૦૦

છૂટક કિંમત દસ રૂપિયા

માર્ગશીર્ષ ૨૦૫૫ ડિસેમ્બર ૧૯૯૮

૧ ઊઘડતે		૭
શ્રદ્ધા અને શંકા	આનંદશંકર ધ્રુવ	
૨ કવિતા	સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક	૯
નિયતિનું નિર્માણ	જયંત પંડ્યા	
પારિભાષિક હોય છે	સ્નેહલ જોશી	
જગતપતિની રંગશાળા	જયંત છ. ગાંધી	
ગઝલ	રવીન્દ્ર પારેખ	
વાંતક	રમણીક અગ્રાવત	
અમથું અમથું	ભાનુપ્રસાદ પુરાણી	
યાદ છે!	રમેશ ર. દવે	
૩ પતંગિયાની અવકાશયાત્રા		૧૨
નકલ, ભારત અને પશ્ચિમ	ભગવત શાહ	
૪ વાર્તા		૧૯
કોઈક તો પૂછે!	રમેશ ર. દવે	
૫ લઘુનવલ		૨૯
રુદાલી (૨)	મહાશ્વેતાદેવી (અનુ. ઉમા રાંદેરિયા)	
૬. કુમાઉંના પહાડોમાં-૩		૩૭
પળપળ પરિવર્તિત પ્રકૃતિવેશ	ભોળાભાઈ પટેલ	
૭. ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો		૪૬
મેળા	મણિલાલ હ. પટેલ	
૮. મૃત્યુમીમાંસા		૪૯
માનવ દેહનું અવસાન	ડૉ. સુરેશ વકીલ	

૯. ગૃહગંગાને તીરે ૫૧
ઘરથી દૂર એક ઘર — લતા હીરાણી
છતાં સધિયારો તૂટી ગયો ! — ડૉ. શ્રીપ્રસાદ શુક્લ

૧૦. જોયેલું ને જાણેલું ૫૯
- લતીફ દાદા — અનુપસિંહ
- બા — બલદેવ પરમાર
- ૧૯૪૨નાં મારાં સંભારણાં — હીરાબહેન પારેખ
- ધઉંરત્ન ભલાણીભાઈ — રાજુભાઈ જંત્રાણિયા
- બેકારીનિવારણનો કીમિયો — પ્રકાશ સી. શાહ
- બાપુજીની ઘોડાગાડી — મ. વ. ખલાસી
- જોક સાહેબની જોક — હરજીવન થાનકી
- ચારધામ યાત્રાની ઝાંખી — ભેજેન્દ્ર પટેલ

૧૧. સંકલન ૭૫
- આવતી સદીમાં ટેક્નોલૉજીને પ્રતાપે ભણતર, કામ અને આરામ વચ્ચેના ભેદ ભૂંસાઈ જશે — પ્રીતીશ નંદી
- સંસ્કારરક્ષક જ્ઞાનવીર — વિશ્વવિહાર
- મહામંત્ર ગાયત્રી અને અલ્લામા ઇકબાલ ! — વિષ્ણુ પંડ્યા
- એકતા એટલે એક જ ધર્મ કે એક જ ભાષા એવું નહીં — આઈ. કે. ગુજરાલ
- હરિનાં લોચનિયાં વધુ ને વધુ ભીનાં થતાં જાય છે — ગુજરાત મિત્ર
- છીછરી જીવનશૈલીના નમૂનાઓ — હિમાંશી શેલત
- કચરો વીણનારા — રમણલાલ ચી. શાહ
- આર્થિક બોજો ઘટાડનાર બળદગાડું ‘જુનવાણી’ હોવાનો ખ્યાલ છોડો — રાજેન્દ્ર દવે

૧૨. સંસ્થા સમાચાર ૯૪
તંત્રીની વાત — પ્રકાશ ન. શાહ
‘અખંડ આનંદ’ મેળવવા માટે

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : વિવેક દેસાઈ

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૫૯૬] માર્ગશીર્ષ ૨૦૫૫ [ડિસેમ્બર ૧૯૯૮

શ્રદ્ધા અને શંકા

એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે "Doubt is the disease of privileged souls." ''શંકા એ આત્માનો રોગ છે, પણ એ રોગ હોવો એ પણ એક અસાધારણ અધિકાર છે '' આ વચનમાં શંકાની નિંદા અને સ્તુતિ ઉભય છે અને એ સ્પષ્ટ રીતે સમજતાં મોક્ષને અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ શંકાનાં સ્વરૂપો સમજાશે.

''संशयात्मा विनश्यति'' એમ 'શ્રીમદ્દ્ભગવદ્દ્ગીતા'નું વાક્ય લઈ એને આધારે ઘણી વાર એમ માનવામાં આવે છે કે સંશય-શંકા-જેવો અનિષ્ટ પદાર્થ આત્મજ્ઞાનના માર્ગમાં બીજો નથી અને શ્રદ્ધા એ જ પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાનું મુખ્ય સાધન છે પરંતુ આ વિષયમાં કેટલોક વિવેક કરવાનો છે, જે ન કરવાથી અંધશ્રદ્ધા કે દુષ્ટ સંશય પરિણામે નીપજે છે.

મનુષ્ય ''શ્રદ્ધામય'' છે અને ''જેની જેવી શ્રદ્ધા તેવો તે'' એ વાક્ય વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કહી શકાય એમ નથી. એ તો સિદ્ધ છે કે મનુષ્યને શ્રદ્ધા ન હોય તો એની પ્રવૃત્તિ જ સંભવે નહિ અમુક પદાર્થ અમુક પ્રકારનો વસ્તુતઃ છે એમ માનીને જ-અર્થાત્ શ્રદ્ધાપૂર્વક જ-મનુષ્ય સર્વ વ્યવહારમાં ઊતરે છે અને મનુષ્ય ક્ષણવાર પણ વ્યવહારશૂન્ય ટકી શકતો નથી 'સાયન્સ' જે શંકાનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તે પણ ખરું જોતાં કાર્યકારણના મહાનિયમ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને જ પ્રવર્તે છે અમુક કાર્યકારણ નિયમનો જે સ્થળે ભંગ થતો દેખાય છે, ત્યાં 'સાયન્સ' એ નિયમ માટે શંકા ન ધરાવતાં, એ સ્થળવિશેષને ભ્રાન્તિજનક માને છે, અથવા તો ભવિષ્યમાં જુદો ખુલાસો થશે એમ શ્રદ્ધા રાખે છે: પરંતુ કાલત્રયમાં પણ કાર્યકારણના નિયમને બાધ થાય એમ શંકા ઉદ્ભવતી નથી. વળી, જગતની વ્યવસ્થામાં પુણ્યનો જય અને પાપનો ક્ષય એ નિયમ પણ સર્વદા પ્રતીત થતો નથી. આ નિયમ વ્યક્તિ પરત્વે અનેક વાર ખોટો પડતો જણાય છે. એટલું જ નહિ પણ જનસમષ્ટિમાં પણ કેટલીક સદીઓ અપવાદરૂપ દેખાય છે. છતાં વ્યક્તિની તેમ જ સમષ્ટિની સદ્વૃત્તિ અને ઉન્નતિ (Virtue and Civilization or Progress) ઉક્ત નિયમ પરની શ્રદ્ધા થકી જ સંભવે છે. આ રીતે Uniformity of Nature અને Moral Government એ બે પદાર્થ જેના ઉપર મનુષ્યના જ્ઞાનનો અને ઉન્નતિસંપાદક સદાચરણનો આધાર છે - એના ઉપરની શ્રદ્ધા એ મોક્ષને અનુકૂળ શ્રદ્ધા છે. અન્ન વિના અત્યંત તીવ્ર દુ:ખથી પીડિત થવા છતાં પણ ભક્તનો પ્રભુ ઉપરનો પ્રેમ શિથિલ થતો નથી અને પ્લેગના કારણ સંબંધે અનેક કલ્પનાઓ અસિદ્ધ ઠર્યા છતાં પણ એ નિયમ કાર્યકારણના મહાન નિયમને જ આધીન છે અને પ્રકૃતિનું રહસ્ય મનુજબાલ આગળ પ્રકાશિત થવા જ નિર્માયું છે-એવો નિશ્ચય આરોગ્યશાસ્ત્રીઓનો મંદ થતો નથી. એ બંને પૂર્વોક્ત શ્રદ્ધાનાં જ ઉદાહરણો છે. ટૈનિસન કહે છે તેમ -

"Oh yet we trust that somehow good
Will be the final goal of ill."

પણ ઉપર બતાવેલી, મનુષ્ય - સ્વરૂપના બંધારણના મૂળમાં જ જે શ્રદ્ધા રહી છે તે વિનાની શ્રદ્ધા એ અંધશ્રદ્ધા જ છે, ચેતનની નહિ પણ જડ પદાર્થની શ્રદ્ધા છે. ચેતનની શ્રદ્ધા સકારણ અને વિવેકજન્ય હોય છે, જડ શ્રદ્ધા ગમે તે વસ્તુને, ગમે તે વાક્યને વગર વિચારે વળગે છે.

જેમ અમુક પ્રકારની શ્રદ્ધા મોક્ષને અનુકૂળ છે, તેમ અમુક પ્રકારની શંકા પણ દૈવના અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. વેદાન્ત સિદ્ધાંતનો અનુવાદ કરીને રા.રા. મણિલાલે યોગ્ય જ કહ્યું હતું કે જગતનું આદિકારણ અજ્ઞાન છે; પણ તેની સાથે વિશેષમાં એમ પણ ઉમેરી શકાય કે મોક્ષનું આદિ કારણ પણ અજ્ઞાન જ છે. ઉભય અવિરોધી સત્ય છે. મોક્ષનું આદિકારણ અજ્ઞાન છે એ નિશ્ચય પ્રત્યેક ધર્મના ઇતિહાસમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. અન્યત્ર ધર્મપ્રવાહ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખતાં પણ જણાશે કે શંકામાંથી જ ધર્મની ભવ્યતા અને વિશુદ્ધિ આવે છે. એક ઋગ્વેદમહર્ષિ કહે છે:

''को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आ बभूव ॥
इयं विसृष्टिर्यत आ बभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥''

(ખરેખર કોણ જાણે, કોણ કહે કે આ વિવિધ સૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ, ક્યાંથી ફેંકાઈ? દેવો એના વિવિધ સર્જન પછીના છે. એ ક્યાંથી આવી એ કોણ જાણે? ભાઈ, આ વિવિધ સૃષ્ટિ ક્યાંથી આવી અને સ્થિતિમાં છે કે નહિ એ પરમ વ્યોમમાં આનો જે અધ્યક્ષ છે તે જાણે અથવા તે પણ ન જાણે!)

અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરવા મનુજહૃદય કેવું તલસે છે!

આ પ્રમાણે પ્રશ્ન ન થવા દેવો એ આત્માને જડ ગણવા સમાન છે. વળી, શંકાનો ખુલાસો કરવાને બદલે એને બળાત્કારે દાબી મૂકવી એ આત્મામાં કચરો એકઠો કરવા જેવું છે. ટેનિસનનું યોગ્ય કહેવું છે કે-

"There is more faith honest doubt,
Believe me, than in half the creeds."

પણ આ સંશય જો મૂળમાં શ્રદ્ધાત્મક ન હોય તો એ અનિષ્ટ છે, કેમકે ''પર'' વસ્તુના અસ્તિત્વની શ્રદ્ધા ઉન્નતિને આવશ્યક છે. આ શ્રદ્ધાવિરહિત પ્રવૃત્તિ દુષ્ટ થયા વિના રહેતી નથી, કેમ કે આ શ્રદ્ધા વિરહિત હોવું એનું નામ જ દુષ્ટતા છે. આ શ્રદ્ધા ઉપર જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડી એ જ્ઞાનવિષય થઈ છે કે નહિ એ જુદો પ્રશ્ન છે અને એના ઉપર ધર્મબુદ્ધિનો આધાર છે, પરંતુ આ વિષયની ચર્ચામાં ઊતરવાનો અત્રે અવકાશ નથી. માટે તાત્પર્ય કે, ''અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ અને મોહ'' - રૂપ તામસી વૃત્તિમાં મૂઢ બની પડી રહેતો પુરુષ જ ખરો ''સંશયાત્મા'' છે, અને ''को अद्धा वेद कुत आ बभूव?' એમ પ્રશ્ન કરનાર જ ખરો દ્રષ્ટા ''ઋષિ'' છે. ઉપનિષદ શું ખોટું કહે છે કે ''જે જાણું છું કહે છે તે જ એને નથી જાણતો, જે નથી જાણતો (કહે છે) તે જ જાણે છે''! - અર્થાત્ બ્રહ્મ જ્ઞાનથી પર છે એમ સમજવું એ જ એનું યથાર્થ જ્ઞાન છે, કેમકે પરતા એ જ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે.

"What am I ?
An infant crying in the night,
An infant crying for the light,
And with no language but a cry." - Tennyson

- આનંદશંકર ધ્રુવ

કવિતા

સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક

નિયતિનું નિર્માણ

રૂડા સંબધોનું સહજ ઊગવું સાંપ્રત જગે
ગમે છે હૈયાને, ઊષર ભૂમિ પે વર્ષણ સમુ,
છતાં ખૂંચે ચિત્તે અગમ દૂરના પ્રાન્ત મહીંથી
અજાણ્યે આવીને ઘર કરી જતી શૂળ વસમી

હું આવ્યો ક્યાંથી હ્યાં? મુજ જીવનની શી ગતિવિધિ?
અનારંભી મારું પ્રથમ પગલું અન્ત ઘડીએ
જશે ક્યાં? જ્યારે આ ચરણ ધરથી દૂર સરશે
અજાણ્યા સંકેતે, ક્ષિતિજ ભણી જઈ ઓગળી જવા!

જશું આવ્યા તેવા, અધવચ મૂકી સર્વ જનના
મધુરા સંબંધો અદબદ મૂકી, સાવ નગુણા?
અરે, થોડું થોડું સ્મરણ યદિ જો હોત બચતુ
તદા હૈયે આછી સમજ ઊગતે અન્ય ભવમાં.

પરન્તુ કર્તાએ નિરમી નથી આવી સગવડો,
ઊગો અંધારેથી, ધન તિમિરમાં ઓગળી રહો.

— જયન્ત પંડ્યા

પારિભાષિક હોય છે

શબ્દ સઘળા અર્થ વચ્ચે સામુદાયિક હોય છે.
મૌન પણ હંમેશ માટે પારિભાષિક હોય છે.

આપણે છીએ અને હોવાપણું છે કાયમી,
આપણું અસ્તિત્વ કાયમ આનુવાંશિક હોય છે.

શૂન્યમાંથી એક, બે ને ચાર વત્તા સેંકડો,
કોઈપણ વિસ્તાર આમ જ પારિવારિક હોય છે.

લાખ હફતા જીવના થઈ જાય એવું શક્ય છે,
જિંદગી આ દીર્ઘજીવી ધારાવાહિક હોય છે.

લોહીના પ્રત્યેક ટીપે ધર્મનું પુસ્તક લખે,
માણસો પણ કેટલા બિનસામ્પ્રદાયિક હોય છે.

-સ્નેહલ જોષી
'પ્રિય'

જગતપતિની રંગશાળા

(સૉનેટ-મંદાક્રાન્તા)

શાને ચિંતા જન જગતનાં, વ્યર્થ રાખે બધાં છે?
સાચી ખોટી શુભ-અશુભ સૌ, કલ્પનાઓ કરે છે,
રે શું થાશે નિજ જીવનમાં, ભાવિના ભેદ શું છે,
એવા ખ્યાલે પ્રતિદિન વહે, જિંદગી છેક વેગે.

શાને ભૂલે જગત સહુ આ, નાટ્યભૂમિ સમું છે,
આવ્યાં સર્વે અવનિ પર આ, પાત્ર તેમાં બનીને.
સોંપી છે જે જગતપતિએ, સૂત્રધારે બધાંને,
એવી એવી ભજવી ભૂમિકા, સર્વ સંસાર છોડે.

યોજેલાં છે સહુ નટ-નટી, પાત્ર સંવાદ સર્વે,
કોની સામે કવણ સમયે, કેમ શું બોલવું તે,
કેવી રીતે સુખદુ:ખ મહીં, વર્તવું સર્વ નિશ્ચે,
તો શી ચિંતા ભવભવનની, આ ભવાઈ મહીં છે?

સંસારે આ જગતપતિની, ભવ્ય છે રંગશાળા,
પામ્યાં પાત્રો પરમપ્રભુથી, એ જ ત્યાં ખેલવાનાં.

-જયંત જી. ગાંધી
'કુસુમાયુધ'

ગઝલ

માણસને માટે મારે છે પક્ષપાત જેવુ,
બાકી તો હુ ન માનુ કે ન્યાતજાત જેવુ
રાતે ખીલી જે તારા કરતા હો રાત જેવુ,
વૃક્ષે ફરી ઊગે છે એ પારિજાત જેવુ
તારે ન હો ભલેને કે પાણ વિખાત જેવુ,
પણ તારુ સ્મિત મારે ખીલતા પ્રભાત જેવુ
તારુ સ્મૃતિમા હોવુ મોટી મિરાત જેવુ,
ને એ જ પળમા લાગ ચાલે છે ઘાત જેવુ
ખારાશના એ સામ્યે તુલના ન કર કશી તુ,
આનુ નથી નદી કે નહી એ અખાત જેવુ
બારી ખૂલે ને સામે દેખાય ના તુ જ્યારે,
એવુ થતુ મને કે થયુ વજ્રપાત જેવુ
જીવવાનુ આવી પડતા જીવવુ પડે છે બાકી,
જો કે જીવુ છુ તે તો છે આપઘાત જેવુ

-રવીન્દ્ર પારેખ

વીતક

લાબા સમય પછી ભાઈ આવેના
ઘાગી વાતો એકઠી થઈ હશે
વીતી ગયેલા સુખદુખ મમળાવવાનુ શાત
થોડુક હસવાનુ, થોડુ આશ્વાસન
થોડીક રીસ અદરઅદર કરી લેત
 મય તો હતો જ પાગ
લાબા રસ્તાનો થાક, ઊંઘ એમને પજવતા હશે
મનેય ઠરીને બેસવા ન દીધો
નામ વિનાના કશાક ધૂધવાટે
બન્ને ફરી દોડી પડેલા
પોતપોતાની જજાળ પાછળ વળતી નવારે
ગઈ કાલે જે ન થયુ
તેની વિસ્મૃતિપૂર્વક

-રમણીક અગ્રાવત

અમથું અમથું

અમથુ અમથુ આવવુ આપણ
 અમથુ અમથુ જવુ,
ખાલી ખેપે આવવુ જવુ
 એમા તે શુ નવુ? અમથુ
કોઈના માટે મનખો મોગે,
 કમાગો કોઈના માટે
કોઈને તીરથ ઘરનો ખૂણો,
 કોઈને ગગા ઘાટ
જાગનારાને ઊઘ ના આવે,
 ઊઘતાન શુ કહેવુ અમથુ
ગુબજ ઉપર ઘટ વગાડે,
 ડુગરે દરી ચણે
ભીતરનો રવ નાભળે છે કોણ?
 રોમ રોમે ગગડાગે
જાગે છે તે ભાગી જાયે,
 રહેનારે શુ રહેવુ અમથુ

-ભાનુપ્રસાદ પુરાણી

યાદ છે!

સારમી ઊડી ગઈ'તી, યાદ છે?
એકલો શેઢો ઝૂર્યો'તો યાદ છે!

હાથમા લઈ હાથ ડોલર ફૂલ શો,
કોણ ત્યા ફરતુ હતુ, એ યાદ છે?

યાદ આગકી એમની ને દર્પણા
નામટા અકબધ ફૂટ્યા, યાદ છે

સાત સરવર, તેર નદિયા નહલતા
આખને કાઠે ડૂબ્યા'તા યાદ છે

-રમેશ ર દવે

પતંગિયાની અવકાશયાત્રા

સેક્સ, ભારત અને પશ્ચિમ

ગુણવંત શાહ

વૈદિક પરંપરામાં બ્રહ્મચર્યનો સંબંધ બ્રહ્મભાવે થતી જીવનચર્યા સાથે હતો. ઋષિ સદાય બ્રહ્મભાવમાં લીન રહે અને જીવનનો આનંદ માણે, તે હતું એમનું બ્રહ્મચર્ય. બ્રહ્મભાવે તેઓ કામેચ્છા પૂરી કરે તેય બ્રહ્મચર્ય અને સેક્સથી વેગળા રહે તો તેય બ્રહ્મચર્ય જ ગણાય. આપણી સદીના વેદાચાર્ય શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરજીએ વૈદિક પરંપરામાં બ્રહ્મચર્યનો ખ્યાલ કેવો હતો તે સમજાવતી એક પુસ્તિકા લખેલી. અત્યારે આ પુસ્તિકા ક્યાંય મળતી નથી. આ પુસ્તિકાનો સાર એટલો જ કે વૈદિક ઋષિ પ્રજનન ઇન્દ્રિય(ઉપસ્થ)ના અનુપયોગને બ્રહ્મચર્ય ગણનારા ન હતા. બ્રહ્મચર્ય જેવી ચિત્તની અત્યંત ઊંચી અવસ્થાને સેક્સવિહીનતાની સીમમાં પૂરવાનું પાછળથી શરૂ થયેલું જણાય છે.

ધીરે ધીરે બ્રહ્મચર્ય જેવી ઉદાત્ત અને આનંદમય અવસ્થાની સંકલ્પનાનું પતન થયું તે એટલે સુધી કે નહીં પરણેલા માણસને 'બ્રહ્મચારી' કહેવાનું શરૂ થયું. બ્રહ્મવિહાર સાથે જોડાયેલા બ્રહ્મચર્યની આથી મોટી વિડંબના બીજી કઈ હોઈ શકે? આ દેશના ધર્મવિચારમાં વામમાર્ગ કે વામાચારને પણ ધર્મનો દરજ્જો મળેલો છે. લિંગપૂજાનો જાહેરમાં સ્વીકાર કરનારો દેશ સેક્સનો આદર ન કરે એવું બની જ ન શકે. આપણા ઘણાખરા બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ અને મુનિઓ પરિણીત હતા. મોટા ભાગના તીર્થંકરો પણ પરિણીત હતા. જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથને બે પત્નીઓ હતી, સો પુત્રો હતા અને બે પુત્રીઓ હતી. એક દીકરીનું નામ બ્રાહ્મી હતું અને બીજીનું નામ સુંદરી હતું. એ બંને દીકરીઓને આદિનાથે દીક્ષા આપેલી. યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા ઋષિને બે પત્નીઓ હતી; મૈત્રેયી અને કાત્યાયની. ટૂંકમાં, ભારતીય પરંપરામાં બ્રહ્મભાવમાં લીન રહેવા માટેની આવશ્યકતા તરીકે સેક્સથી દૂર રહેવાનું મરજિયાત હતું.

શ્રીમદ્‌ભાગવતના અગિયારમાં સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવને અંતિમ ઉપદેશ આપ્યો તેનું બયાન છે. યોગમાર્ગની સમજણ આપતી વખતે કૃષ્ણ ઉદ્ધવને એક જગ્યાએ કહે છે: 'ઋતુકાળે સંતાનોત્પત્તિ અર્થે સ્ત્રીગમન કરનાર ગૃહસ્થના બ્રહ્મચર્યનો ભંગ થતો નથી.' (શ્રીમદ્ ભાગવત, ૧૧/૧૮/૪૩). આવું કહીને કૃષ્ણે વિવેકયુક્ત સેક્સને બ્રહ્મચર્યનો દરજ્જો આપ્યો છે. જો તથાકથિત બ્રહ્મચર્યનો સંબંધ કેવળ સેક્સવિહીન જીવનશૈલી સાથે જ હોય તો બ્રહ્મચર્ય જેવી પ્રકૃતિવિરોધી, જીવનવિરોધી અને આનંદ-વિરોધી બાબત બીજી જડવી મુશ્કેલ છે. સંસ્કૃતિની છાયામાં જન્મેલી લગ્નસંસ્થા, પ્રકૃતિ સાથેનું આદરણીય સમાધાન હતું. સેક્સવિહીન જીવનરીતિને જો બ્રહ્મચર્ય ગણી લેવામાં આવે તો એવું નકારાત્મક બ્રહ્મચર્ય પ્રકૃતિ સાથે થયેલી દગાબાજી જ ગણાય. એમાંથી વિકૃતિ સિવાય બીજું કશુંય ન નીપજે. આવા બ્રહ્મચર્યને તો લગ્ન જેવી સાંસ્કૃતિ ઘટના પણ ન કહી શકાય. વેદના ઋષિને આવા અપ્રાકૃતિક અને વળી વિકૃત 'બ્રહ્મચર્ય' સાથે કોઈ જ લેવાદેવા ન હોઈ શકે.

વૈદિક ઋષિના બ્રહ્મચર્યનો અર્થ સંયમ ઋતુગામી હોવા સાથે છે. વેદના ઋષિને મન આવો બ્રહ્મચારી છે કારણ કે એ ઋતુગામી છે. ઋષિ કદાચ સેક્સને પણ વિસ્મયભાવ અને બ્રહ્મભાવે નીરખે છે, પરખે છે અને પ્રમાણે છે. પરિશુદ્ધ વિસ્મય, પરિશુદ્ધ વિવેકને જન્મ આપે છે. સેક્સની બાબતમાં ઋતુગામી હોવું એટલે જ વિવેકી હોવું. સેક્સ પ્રત્યે જોવાની દૃષ્ટિ બદલવાની છે. જાણીતા મંત્રમાં કહ્યું છે:

ઓંકારં બિન્દુસંયુક્તં નિત્યં ધ્યાયન્તિ યોગિનઃ ।
કામદં મોક્ષદં ચૈવ ઓંકારાય નમો નમઃ ॥

કહે છે: બિન્દુથી યુક્ત ઓંકારનું યોગીઓ નિત્ય ધ્યાન ધરે છે. તે કામદાયક પણ છે અને મોક્ષદાયક પણ છે. આવા ઓંકારને નમસ્કાર.

ભારતીય પરંપરામાં કામદાયક અને મોક્ષદાયક સાધના વચ્ચે કોઈ જ વિરોધભાવ જણાતો નથી. મનવાંછિત કામનાની પરિપૂર્તિ મૂળે મોક્ષવિરોધી બાબત નથી એ વાત ઉપરના મંત્રમાં પ્રગટ થઈ છે. કર્ણાટકમાં તો લિંગાયત શાખા છે, જે શાખાના શૈવપંથીઓ કાયમ ગળામાં ચાંદીનું લિંગ લટકાવી રાખે છે. લિંગપૂજા વગરનું ગામ ભારતમાં જડવું મુશ્કેલ છે. પાટણમાં સહસ્રલિંગ તળાવ હતું અને હજી છે. એના પર તો નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાએ 'કુસુમમાળા'માં એક કવિતા પણ લખી છે.

બાણભટ્ટે મૃત્યુની ક્ષણે વિચાર કર્યો કે પોતે લખેલી અધૂરી 'કાદમ્બરી' કયો પુત્ર પૂરી કરી શકે, તેની પરીક્ષા કરવા માટે એમણે યુક્તિ કરી. બંને પુત્રોને સામે ઊભેલા ઝાડના ઠૂંઠાનું વર્ણન કરવા કહ્યું.

મોટા પુત્રે કહ્યું: 'શુષ્કો વૃક્ષઃ તિષ્ઠતિ અગ્રે'
નાના પુત્રે કહ્યું: 'નીરસતરુ, ઇહ વિલસતિ'

બાણભટ્ટે અધૂરી 'કાદમ્બરી' પૂરી કરવાનું કામ નાનાને સોંપ્યું કારણ કે મોટાએ નિરીક્ષણ કરીને, શુષ્ક વૃક્ષ સામે ઊભું છે એવી વાત કરી, જ્યારે નાનાએ દર્શન દ્વારા ઠૂંઠામાં પરમ ચેતનાની શોભા નીરખી અને પરખી. નિરીક્ષણ અને દર્શનમાં આવો તફાવત છે. સેક્સમાં બંનેનું મહત્ત્વ છે. વિસ્મયપૂર્વક સેક્સને નીરખવાની છે અને દર્શનપૂર્વક એને પરખીને પ્રમાણવાની છે. આવું કરે તે ઋષિ. પ્રસ્તુત મંત્રમાં સેક્સ અંગેનું ઋષિનું દર્શન પ્રગટ થયું છે.

'મેઘદૂત'માં મહાકવિ કાલિદાસે લખ્યું: 'ધૂમજ્યોતિઃ સલિલમરુતાં સંનિપાતઃ ક્વ મેઘઃ ।' વિરહવેદનાને કારણે વ્યાકુળ બનેલો યક્ષ વિચારે છે કે ધુમાડો, અગ્નિજ્યોતિ, પાણી, પવન આ બધાના સમુદાય જેવો આ મેઘ ક્યાં અને વિરહમાં વ્યાકુળ એવો હું ક્યાં! મને તો એટલુંય ભાન નથી કે પદાર્થરૂપ મેઘ સંદેશો ક્યાંથી લાવશે અને લઈ જશે? કારણ કે હું કામાર્ત છું. ને મને જડચેતનનો વિવેક નથી રહ્યો.

યક્ષની વાતનો સાર એટલો જ કે સેક્સના ક્ષેત્રમાં વિવેકનું સ્થાન ખૂબ જ મહત્ત્વનું છે. કેટલાક ભારતીય શાસકોનો ઇતિહાસ ખરેખર તો વિલાસિતાનો ઇતિહાસ છે. ધર્મને નામે માણસની સહજ ઝંખના પર પ્રહારો કરવા એ પણ અવિવેક ગણાય. એ જ રીતે સ્વેચ્છાચાર અને સ્વતંત્રતાના નામે સેક્સના અતિરેકોમાં રાચવું એ પણ અવિવેક ગણાય. પૂર્વમાં પહેલા પ્રકારનો અને પશ્ચિમમાં બીજા પ્રકારનો અવિવેક સદીઓથી પોષાતો રહ્યો. બંને પ્રકારના અવિવેકથી બચીને સ્વસ્થતાપૂર્વક તટસ્થ સેક્સનો મહિમા કરવાનો છે. પ્રસ્તુત મંત્રમાં સેક્સનો આવો મહિમા ઋષિએ કર્યો છે.

પ્રયોગશાળામાં સાધના નામે ઉપનિષદ
વૈદિક સાહિત્યમાં બ્રહ્મચર્યના ખ્યાલ સાથે

એક શબ્દ જોડાયો તે, 'ઊર્ધ્વરિતસ્.' જ્યારે દર્શનની કક્ષાએ સેક્સનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે વિજ્ઞાનીની માફક જીવનની પ્રયોગશાળામાં ઋષિની સાધના શરૂ થાય છે. ઋગ્વેદના ઋષિ કહે છે કે, સૃષ્ટિના આરંભમાં સૌપ્રથમ કામ જ પ્રવર્તમાન હતો (કામસ્તદગ્રે સમવર્તતાધિ). સેક્સથી દૂર રહીને કોઈ માણસ સહજ રીતે આનંદમય જીવન ગાળે તો તે આપોઆપ પ્રકૃતિવિરોધી બાબત બની જતી નથી. વિનોબાજીનું બ્રહ્મચર્ય સહજ હતું તેથી પ્રકૃતિવિરોધી કે આનંદવિરોધી ન હતું. આ વાતને જરાક ઊંડાણપૂર્વક સમજી લઈએ.

ક્યારેક આપણે કોઈ અલૌકિક આનંદમાં ગરકાવ બની જઈએ છીએ ત્યારે આપણને ખાવાનું પણ ભાન નથી રહેતું. આવું કેમ બન્યું? ખાવાની ક્રિયામાંથી મળે તેના કરતાંય વધારે આનંદ મળે એવી કોઈ બાબત જડી ગઈ તેથી ખાવાનું ગૌણ બની ગયું. આવું બને તેમાં અન્નબ્રહ્મનું અપમાન થયું એમ ન કહેવાય. એવા ઋષિઓ પણ થઈ ગયા, જેઓ ગૃહસ્થધર્મી ન હતા. એમના બ્રહ્મભાવમાં સેક્સને સ્થાન ન હતું. એ એમની સહજ અવસ્થા હતી. એ એમનું વ્રત ન હતું. વળી, કોઈ સાધક વ્રતપૂર્વક સેક્સથી દૂર રહે તો એ એનો વ્યક્તિગત અધિકાર છે.

માણસને પોતાના જીવનની લૅબોરેટરીમાં પ્રયોગો કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. આવું કરવામાં પ્રકૃતિ ખોરવાય તોય તે ક્ષમ્ય છે. આવા પ્રયોગોમાં કોઈ પર કશુંય લાદવામાં નથી આવતું. માણસ ઉપવાસ કરે એ પણ આવી લૅબોરેટરી-ઘટના છે. આવી આધ્યાત્મિક સાધનામાંથી મળેલો સુંદર શબ્દ છે: 'ઊર્ધ્વરિતસ્.' જીવનની ઊર્જા જ્યારે ઊર્ધ્વગામી બને અને ચેતના ઊર્જસ્વી બને ત્યારે આનંદનો અમૃતાનુભવ લાધે એમ બને. આપણને એવો અનુભવ નથી થયો તેથી જીવનની લૅબોરેટરીમાં સાધના કરનારા ઋષિને કે મુનિને પણ એવો અનુભવ ન જ થાય, એવું કહેવામાં સત્ય પ્રત્યેનો અનાદર છતો થાય છે. જીવનને સત્યના પ્રયોગો કરવાની લૅબોરેટરી ગણનારા ગાંધીજી ખરા અર્થમાં મહાત્મા હતા.

સહજપણે સેક્સની ઝંખનાથી બચવાનું એક કરોડમાંથી માંડ એકાદ માણસ માટે શક્ય હોઈ શકે. મૂળે વાત બ્રહ્મભાવમાં લીન થવાની છે. વિનોબાજી બ્રહ્મભાવમાં લીન રહેનારા ઋષિ હતા. તેઓ સેક્સથી દૂર રહ્યા એ એમની અંગત બાબત છે. તેઓ પરણ્યા હોત અને એમના લગ્નજીવનમાં બેત્રણ સંતાનો થયાં હોત તોય એમનો બ્રહ્મભાવ જરા પણ ઓછો મૂલ્યવાન ન ગણાત. સેક્સથી બચવાને કારણે કે પછી સેક્સ માણવાને કારણે બ્રહ્મભાવ વધે કે ઘટે તેવું નથી. એમ હોત તો વસિષ્ઠને બ્રહ્મર્ષિ કહેવાનું યોગ્ય ન ગણાત. જ્યારે માણસ બ્રહ્મભાવમાં લીન બને ત્યારે સેક્સ ગૌણ બનીને ખરી પડે એ શક્ય છે. બ્રહ્મચર્યનો સંબંધ બ્રહ્મભાવમાં લીન થવા સાથે છે, સેક્સવિહીન જીવનરીતિ કે વ્રત સાથે નહીં.

ઉપવાસનો સંબંધ આહાર ન લેવા સાથે નથી. ઉપવાસનો ખરો સંબંધ બ્રહ્મની નજીક હોવાના ભાવ સાથે, એટલે કે ઉપાસના સાથે કે પછી ઉપનિષદવૃત્તિ સાથે છે. આવા ઋષિને આપણી પરંપરામાં નિત્ય બ્રહ્મચર્ય માણનાર 'ઊર્ધ્વરિતસ્' કહે છે. ઊર્ધ્વરિતસ્ એટલે બ્રહ્મભાવમાં ડૂબેલો એવો ઋષિ, જેના વીર્યનું પતન નથી થતું. અહીં મોટી ગરબડ ઊભી થાય છે. સેક્સમાં જે વીર્ય વહે છે તેને 'વીર્યનું પતન' કહેવાનો રિવાજ છે. શું મહાસર્જનની પરમ આનંદમય અને મધુમય ઘટનાને 'પતન' કહેવાનું વાજબી છે? પ્રસ્તુત મંત્રમાં ઋષિ તો કહે છે કે,

સેક્સ અમૃતમય છે અને વળી આનંદમય છે. ઋષિએ આ બંનેનો સમાસ રચ્યો અને સેક્સને અમૃતાનંદ (અમૃત + આનંદ = અમૃતાનંદ) ગણવાનો ઉપક્રમ સ્વીકાર્યો.

'ઊર્ધ્વરેતસ્' શબ્દને કારણે ગરબડ ઊભી થાય છે તેનું કારણ 'ઊર્ધ્વ' સાથે 'ઊંચી દિશા' જોડાઈ જાય તે છે. આકાશ આપણા માથા પર છે તેથી ઊંચે છે એવું આપણે કહીએ છીએ. વાસ્તવમાં આકાશ પૃથ્વીના ગોળાની બધી બાજુએ છે. ઉપસ્થ (પ્રજનનેન્દ્રિય) નીચા સ્થાને છે. વીર્યસંચય થાય તો ગુદાથી બ્રહ્મરંધ્ર સુધીના ભાગમાં આવેલાં ગણાતાં છ ચક્રોનું ભેદન થાય એવી માન્યતાને ષટ્ચક્રભેદન કહે છે. આ છ ચક્રો તે : મૂલાધાર, લિંગ, નાભિ, હૃત્, કંઠ અને મૂર્ધા. અહીં 'ઊર્ધ્વ' સાથે એક ખોટો ખ્યાલ જોડાઈ ગયો તે ગુરુત્વાકર્ષણની દિશાથી વિરુદ્ધની દિશા(ઊંચે ભણી)નો ખ્યાલ. જો આવો દિશાભાવ સ્વીકારીએ તો વરસાદને વાદળાના પતન તરીકે જોવો પડે. આવો ઘરડો તર્ક સ્વીકારીએ તો વાદળને અધોગામી ગણવું પડે અને ફુવારાને ઊર્ધ્વગામી ગણવો પડે. ઊર્ધ્વ એટલે ઉન્નત. ઊર્ધ્વરેતસ્ એટલે સાધક, જે પોતાની વીર્યશક્તિને બ્રહ્મભાવ સાથે જોડે છે. આવો ઋષિ જો સંતાન પેદા કરે તો એ કંઈ એના વીર્યનું 'નીચે ભણી' થયેલું પતન નથી. વીર્યની ગતિને બહુમાળી મકાનની લિફ્ટની ઊંચીનીચી ગતિ સાથે જોડવાની નથી. સેક્સને દિવ્ય ઉપાસના ગણાવનારા ઋષિ જ એને અમૃત અને આનંદ સાથે જોડી શકે. મંત્રના આ મુદ્દાની ચર્ચા કરીએ તે પહેલાં સેક્સને હજી વધારે ઊંડાણથી સમજી લઈએ. સાધના વ્યક્તિગત બાબત છે. કોઈ વ્યક્તિ સેક્સથી વેગળી રહીને બ્રહ્મભાવમાં સ્થિર રહેવા માટે ઊર્ધ્વરેતસ્ બને તો એ એની જીવનસાધનાની સિદ્ધિ ગણાય.

એક કરોડમાંથી માંડ એકાદ માણસ સેક્સને સહજપણે કે પ્રયોગની વૃત્તિથી સાધનાપૂર્વક વેગળી રાખી શકે. બાકીના નવ્વાણું લાખ, નવ્વાણું હજાર, નવસો અને નવ્વાણું માણસોને તથાકથિત બ્રહ્મચર્યના આદર્શના નામે વિવેકયુક્ત સેક્સ જેવી પ્રાકૃતિક અને આનંદમય ઘટનાથી વંચિત રાખવા, એ હિંસા છે. કેટલાય શિષ્યોએ અને કેટલીય શિષ્યાઓએ દીક્ષા લઈને કે કંઠી પહેરીને આવી પ્રચ્છન્ન હિંસા વેઠી છે. તેઓ પોતાની જાત સાથે બાખોડિયાં ભરતાં રહે છે; નથી લગ્નસુખ માણતાં કે નથી બ્રહ્મભાવ પામતાં. ભારતને આવા દંભચર્યથી કલ્પી ન શકાય તેવું નુકસાન થયું છે. શૃંગારશતકમાં ભર્તૃહરિ કહે છે: 'જે કામે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ જેવાને સુંદરીઓના દાસ બનાવી દીધા તે કામદેવને જ નમસ્કાર કરીએ (તસ્મૈ નમો ભગવતે કુસુમાયુધાય).

આજે સેક્સના ક્ષેત્રમાં વિકૃતિ વધી પડી છે. પ્રકૃતિમાં હોય એવી સહજતા ખૂટી પડી છે અને સંસ્કૃતિમાં હોય એવી શોભા પણ નષ્ટ થઈ છે. લોકો સેક્સ માણે છે, પરંતુ એમાં સમજણ કે ઉપાસના(સમાજ્ઞા)નો ભાવ નથી; કેવળ મનોરંજનનો મહિમા છે. વિકૃતિ ન હોય તો મનોરંજન પણ આવકાર્ય છે. જેઓ સેક્સના અતિરેકોમાં ફસાય છે તેઓ સ્થૂળ સેક્સથી આગળ નથી વધતા. જેઓ સેક્સથી સદંતર વેગળા રહે છે તેઓ પ્રતિક્રિયાઓના 'મોઘમ પ્રહારો વેઠે છે. બ્રાહ્મણ પરંપરાના પાયામાં સ્વ-તૃપ્તિ(સેલ્ફ-ફુલફિલમેન્ટ)નો મહિમા છે. શ્રમણ પરંપરાના પાયામાં સ્વ-નકાર(સેલ્ફ-ડિનાયલ)નો મહિમા છે. બ્રાહ્મણ પરંપરામાં પૂર્ણત્વની સાધનાનો મહિમા છે. શ્રમણ

પરંપરામાં શૂન્યત્વની સાધનાનો મહિમા છે. સ્વ-તૃપ્તિમાં કૉસ્મિક સંગીતના માધુર્યનો સ્વીકાર છે. સ્વ-નકારમાં શૂન્યતાનો, અહંવિગલનનો અને વીતરાગકૈવલ્યનો મહિમા છે. સ્વ-તૃપ્તિમાં સ્વ સાથેની સંવાદિતાનું સંગીત છે. સ્વ-નકારમાં શૂન્યત્વનું સૌંદર્ય છે. પૂર્ણતાની સાધનાને અંતે બ્રાહ્મણ કહે છે: અહં બ્રહ્માસ્મિ. શૂન્યતાની સાધનાને અંતે શ્રમણ કહે છે : નેતિ નેતિ (nothingness). બંને પરંપરાઓએ ભારતીય સંસ્કૃતિનું પોષણ અને સંવર્ધન કર્યું છે. સેક્સને સમજવા માટે હજી એક ડૂબકી લગાવીએ. મંત્રનો મર્મ પામવા માટે એમ કરવું જરૂરી છે.

પ્રકાશ અને દ્રવ્યનું દિવ્ય નૃત્ય

સેક્સ અંગે ભારતીય દષ્ટિબિંદુની છાણાવટ કર્યા પછી પશ્ચિમનો વિજ્ઞાની શું વિચારે તે જાણવાનું રસપ્રદ ગણાશે. વિજ્ઞાનબ્રહ્મની વાત કરતી વખતે આગળ (પાન ૧૩૭-૩૮) જેનો ઉલ્લેખ થઈ ગયો, એ ફ્રેડ ઍલન વૉલ્ફના પુસ્તક "The Eagle's Quest'માં સેક્સ અંગે મૌલિક વાતો રજૂ થઈ છે. યાદ રહે કે, લેખક પદાર્થવિજ્ઞાની છે અને એમને "Taking the Quantum Leap' પુસ્તક માટે અમેરિકન-બુક-ઍવૉર્ડ મળ્યો છે. એક વિજ્ઞાની સેક્સને કઈ દૃષ્ટિએ નીરખે? રસ પડે તેવી વાતો ટૂંકમાં જાણી લઈએ.

લેખક કહે છે: સેક્સઊર્જા એટલે પ્રકાશ અને દ્રવ્યનું નૃત્ય. નૃત્ય સાથે સંગીત હોય છે. નૃત્ય સાથેનું સંગીત એટલે ફોટોન તથા ઇલેક્ટ્રૉનનું સંગીત. ફોટોન એટલે પ્રકાશનું બિંદુ. એક ફોટોન બીજા ફોટોનને પોતાનામાં સમાવી શકે. એક ઇલેક્ટ્રૉન બીજા ઇલેક્ટ્રૉનને પોતાનામાં સમાવી ન શકે. પ્રેમ એટલે ફોટોન-ઘટના. વિયોગ એટલે ઇલેક્ટ્રૉન-ઘટના. આ વાત આગળ થઈ ગઈ છે. લેખક ક્વૉન્ટમ ફિઝિક્સના સંદર્ભે સેક્સને સમજાવવા માગે છે. લેખકના શબ્દોમાં આ વાત સમજીએ. કહે છે:

"In quantum physics we deal with the universe as constructed from two movements. We Call them wave and particle actions. Before there is any manifestation, there is only the female, the wave. In order for manifestation to occur, there must be particle action in which an object suddenly manifests, for a brief instant. That action is male - a sudden penetration of the wave, producing manifestation. The ongoing manifestation, the dance between the wave and the particle, is the continual creation of the universe."

લેખકની આ વાત ઝટ સમજાય તેવી નથી, પરંતુ માત્ર મુદ્દા જ જોઈ લઈએ:

(૧) વિશ્વ બે ગતિઓનું બનેલું છે એવું ક્વૉન્ટમ પદાર્થવિજ્ઞાન માને છે.

(૨) એક ગતિ તે તરંગ(wave)ની ક્રિયા અને બીજી ગતિ તે કણ(particle)ની ક્રિયા.

(૩) કશુંક પ્રગટ થાય તે પહેલાં કેવળ માદા (female) જ હોય છે. આ માદા તે તરંગ.

(૪) કશુંક પ્રગટ થાય તે માટે કણની ક્રિયા જરૂરી છે, જેમાં કોઈ ચીજ ઓચિંતી જ એકાદ ક્ષણ માટે પ્રગટ થાય.

(૫) આ ક્રિયા તે નર. એ એકાએક તરંગને વીંધે અને કશુંક પ્રગટ થાય.

(૬) સતત ચાલતું આવું પ્રગટીકરણ એ જ

તરગ અને કાગનુ નૃત્ય! આ જ નતત સર્જતા બ્રહ્મનુ રહસ્ય

પ્રકાશ તરગ (wave) છે દ્રવ્યનો પ્રતિનિધિ કાગ (particle) છે સેક્સની ઊર્જા, પ્રકાશ અને દ્રવ્યનુ દિવ્ય નૃત્ય છે પ્રકાશબિંદુ એટલે ફોટોન દ્રવ્યનો વાહક એટલે ઈલેક્ટ્રોન લેખક કહે છે કે, પ્રકાશ અને દ્રવ્ય નૃત્ય કરે ત્યારે ફોટોન અને ઈલેક્ટ્રોનનુ સગીત પણ હોય છે સભોગની ચરમ ક્ષણે જે અમૃતમય અને આનદમય અવસ્થાનો અનુભવ થાય તેનુ આ કાવ્યમય તથા વિજ્ઞાનમય વર્ણન છે આવા દિવ્ય નૃત્ય (divine dance) પ્રત્યેક મનુષ્યને અમૃતાનદની દીક્ષા આપનારુ છે 'ગીતાજલિ'મા રવીન્દ્રનાથ લખે છે "હે મારી મધુર મૂર્તિ! આ પ્રકાશ જ મારા હૃદયના કેન્દ્રમા બેસીને નૃત્ય કરે છે આ પ્રકાશ જ, પ્રેમનારગીના તારને સ્પર્શીને એમને સ્વર આપે છે "

મનુષ્યનુ વીર્યબિંદુ એટલે શુ? એ અમૃતમય છે કારણ કે એને કારણે જીવનનુ સાતત્ય જળવાઈ રહે છે એ વીર્યબિંદુ સ્ત્રીની યોનિમા પ્રવેશ પામે એ પ્રક્રિયા સાથે માણસને અલૌકિક આનદની અનુભૂતિ થાય છે એ આનદ લગભગ સમાધિની કક્ષાનો હોઈ પ્રકાશમય છે વીર્યનુ બિંદુ અમૃતસરીખુ છે તોય આખરે તો દ્રવ્યબિંદુ છે એમાથી આઈન્સ્ટાઈન અને ગાધી પેદા થઈ શકે છે આમ, સભોગની ચરમ સીમાએ પ્રકાશ અને દ્રવ્યનુ દિવ્ય નૃત્ય થતુ રહે છે પશ્ચિમના ક્વોન્ટમ પદાર્થવિજ્ઞાન સાથે ભૃગુ ઋષિના વિચારોનો અનુબધ આકસ્મિક હોય તોય અર્થપૂર્ણ છે ફ્રેડ એલન વૉલ્ફને ઋષિ કહેવામા કોઈ અતિશયોક્તિ થતી હોય એવુ મને લાગતુ નથી બને ઋષિઓ સેક્સને પવિત્ર બાબત ગણનારા છે કારણ કે બનેના નિરીક્ષણોને દર્શનની ઊચાઈ પ્રાપ્ત થઈ છે જ્યા દર્શન હોય ત્યા સત્યનો જયજયકાર હોય છે જ્યા સત્યનો જયજયકાર હોય ત્યા અભિવ્યક્તિ અને અનુભૂતિમા સરખાપણુ જોવા મળે છે સત્ય લાધે ત્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમ કે પછી વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ જેવા ભેદ ખરી પડતા હોય છે શિખરની ટોચ પર પહોચવાના રસ્તાઓ ગમે તેટલા હોય, પરતુ ટોચ તો એક જ હોય છે ટોચ એકત્વની આરાધનાને છતી કરનારી ઘટના છે

સેક્સની સમજણ વગર જીવનની સમજણ અધૂરી છે પ્રેમની સમજણ વગર સેક્સની સમજણ પણ અધૂરી છે પ્રેમ એટલે સેક્સનુ આધ્યાત્મીકરણ Love is spiritualization of sex સેક્સ એટલે 'પ્રેમપથ પાવકની જ્વાળા' તરફ થતી દિવ્ય અને ભવ્ય જીવનયાત્રાની સહજ શરૂઆત સેક્સ પ્રત્યે અનાદર એટલે સર્જનહારની વિરાટ લીલા પ્રત્યે અનાદર કઠોપનિષદમા બે સુદર શબ્દો પ્રયોજાયા શ્રેયસ અને પ્રેયસ શ્રેયસ એટલે કલ્યાણકારી અને પ્રેયસ એટલે જે પ્રિય જણાય તે જીવનમા જાણે શ્રેયસ અને પ્રેયસ સામસામે આવી જાય છે જે કઈ પ્રિય જણાય તે આપોઆપ અકલ્યાણકારી બની જાય ખરુ? બે પ્રશ્નો આપણા જેવા સામાન્ય માણસોને કનડે છે

(૧) શુ શ્રેયસ અને પ્રેયસ વચ્ચે કોઈ સમન્વય શક્ય જ નથી?

(૨) શુ સેક્સ પ્રેયસ છે, તેથી શ્રેયસની ભયકર દુશ્મન છે?

જો શ્રેયસ અને પ્રેયસ વચ્ચે કોઈ સમાધાન કે સમન્વય શક્ય જ ન હોય તો જીવનમા જે જે બાબતો પ્રિય જણાય તે ત્યજવી પડે સેક્સ સૌને પ્રિય છે જો સમન્વય શક્ય ન બને તો સેક્સ

આપોઆપ કલ્યાણવિરોધી બની જાય. આવી ખેંચાતાણી સદીઓથી ચાલતી આવી છે. સ્થૂળ બ્રહ્મચર્યનો મહિમા થતો રહ્યો એ આવી આત્યંતિક ખેંચાતાણીનું દુષ્પરિણામ છે.

જો સેક્સ પ્રિયકર (પ્રેયસ) હોય અને તેથી જ અકલ્યાણકારી કે શ્રેયસવિરોધી હોય તો એનું સર્જન શા માટે થયું? સર્જન માટે સેક્સ જરૂરી, પરંતુ સેક્સનું સર્જન કરનાર કોણ? શ્રેયસ અને પ્રેયસ વચ્ચે બાપેમાર્યા વેર નથી. જો શ્રેયસ અને પ્રેયસ વચ્ચે સમન્વય અશક્ય જ હોય તો, જે કંઈ પ્રિય હોય તે આપોઆપ અપવિત્ર ગણાવા લાગે. લગભગ આવું જ બન્યું તેથી સેક્સને ગંદી અને બિભત્સ બાબત ગણવાનું શરૂ થયું. શ્રેયસ અને પ્રેયસ વચ્ચે સમતુલા ન જળવાય તો કોઈ માનવ તંદુરસ્ત ન રહી શકે. એકલું શ્રેયસ પચતું નથી અને એકલું પ્રેયસ પાડનારું છે. બંનેનો સુમેળ સમાજને તંદુરસ્તી બક્ષનારો છે. ઋષિએ સેક્સને અમૃતાનંદ સાથે જોડીને એને પવિત્રતાની દીક્ષા આપી છે.

સેક્સ પવિત્ર છે, પરંતુ મજબૂરી અપવિત્ર છે. સેક્સના ક્ષેત્રમાં જે મજબૂરી પેઠી તે સ્ત્રીઓને વધારે નડી છે. પ્રકૃતિમાંથી સંસ્કૃતિનું નિર્માણ થયું પરંતુ સંસ્કૃતિને નામે જે વિકૃતિ આવી તે સ્ત્રીઓને વધારે નડી છે. સેક્સના ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીની મજબૂરીના બે ફાંટા સ્પષ્ટ છે:

(૧) જેને એ 'ના' પાડવા માગે છે, તેને એ 'ના' પાડી નથી શકતી.

(૨) જેને એ 'હા' પાડવા ઈચ્છે છે, તેને એ 'હા' ન કહી શકે.

પ્રથમ પ્રકારની મજબૂરી કરતાંય બીજા પ્રકારની મજબૂરી વધુ પીડાકારક છે. બીજા પ્રકારની મજબૂરી ટળે તો પ્રથમ પ્રકારની મજબૂરી આપોઆપ ટળે અને કદાચ ન ટળે તો સહ્ય બને. યાદ રહે કે બીજા પ્રકારની મજબૂરી ગણિકાને નથી નડતી. એ નડે છે સંસ્કારી ખાનદાન સ્ત્રીને, શરમાળ કુમારિકાને, પરિણીત દુખિયારી સ્ત્રીને અને વિધવાને. આ વાત કડવી છે પણ જૂઠી નથી. બેમાંથી એક જણ સેક્સમાં જોડાવા તૈયાર ન હોય ત્યારે થતો સંભોગ બળાત્કાર ગણાય. બળાત્કાર એટલે વિકૃતિ વધી પડી છે એ અંગે સંભળાતી ખતરાની સાયરન.

તંદુરસ્ત સમાજમાં સેક્સને લલિત કલાનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. કલાનો સંબંધ ઉપાસના સાથે છે. જીવનને ધરાઈને માણનારા અને અંતે વૈરાગ્યની વાટે વિહરનારા ભર્તૃહરિએ સદીઓ પહેલાં પ્રશ્ન ઉઠાવેલો કે, "શું માત્ર પર્વતના નિતમ્બો (ઢોળાવ) જ, સેવવા જેવા છે કે મોહક સ્મિત કરતી સુંદરીઓના નિતમ્બો પણ સેવવા જેવા છે?" (આચાર્ય મનસુખલાલ સાવલિયાના પત્ર પરથી) ભૃગુ ઋષિ પ્રસ્તુત મંત્રમાં સેક્સને દિવ્ય ઉપાસના તરીકે પ્રમાણે છે. સેક્સ જો પ્રકાશ અને દ્રવ્યનું દિવ્ય નૃત્ય હોય તો એમાં પરસ્પરતા (mutuality) અને રસઐક્ય હોય એ જરૂરી છે. રસઐક્યની ચરમસીમા(climax)ની ક્ષણે, સંભોગ રસયોગ કે રસસમાધિની કક્ષાએ પહોંચે એમ બને. જીવનને કલાકૃતિ જેવું સુંદર બનાવવા ઈચ્છનારે સેક્સને આવા પવિત્ર સંદર્ભે સમજવી રહી. જેમ વિસ્મયમાંથી વિવેક નિષ્પન્ન થાય તેમ ઉપાસનાભાવે માણેલી સેક્સમાંથી પ્રેમનું પવિત્ર ઝરણું વહેતું થઈ શકે. આવો પ્રેમ એટલે સેક્સનું આધ્યાત્મીકરણ. વૃંદાવનની રાસલીલાનો રસાનંદ એટલે કૃષ્ણપ્રેમમાં ખોવાયેલી ગોપીઓની સહજ સમાધિ. આટલી લાંબી ભૂમિકા પછી હવે ભૃગુ ઋષિના શબ્દોને સમજવામાં સરળતા રહેશે. મંત્રનો મર્મ પામવા માટે આટલો ચકરાવો જરૂરી હતો.

વાર્તા

કોઈક તો પૂછે!

રમેશ ર. દવે

ગુજરાત ... ૨૭૦૫ ...

'પપ્પા, સ્વાભાવિક છે આજે તમે ખૂબ ખુશ છો...'

'હા, તારી મહેનત અન લગન ફળ્યાં છે. તારી મમ્મી અને મારું એક સ્વપ્ન હતું કે. .'

'હું સનંદી સેવાઓમા પસંદ થાઉં'. ખરું ને?'

'હા, એ તો ખરું જ પાગ પમંદ થઈને તું એક કુશળ વહીવટકર્તા તો બને જ પરંતુ સાથોસાથ તું એક સંવેદનશીલ મનુષ્ય-વ્યક્તિ પાગ થાય એ ઝંખના, ખાસ તો તારી મમ્મીની હતી. આમાંની એક વાત તો આઈ.એ એસ માં સફળતા મેળવીને પાર પાડી છે... અને મને શ્રદ્ધા છે કે સરકારમાં બેસીનેય તું સૌથી પહેલા મનુષ્ય છે - એ વાત કદી નહીં ભૂલે. પસદગી થયા પછીની તમારી તાલીમમાં, તમે વિચક્ષણ, બુદ્ધિવત, તર્કકુશળ અધિકારી બનો, એવી કાળજી રખાય છે. આ બધાંમાં પેલો મનુષ્ય લગભગ ઠીંગરાઈ જાય છે, અને એ બાબતને પાછું ઠીક ઠીક મહત્ત્વ પાગ અપાય છે. અધિકારીઓએ માત્ર બુદ્ધિથી જ ચાલવાનું હોય છે, એને મન કે હૈયું...'

'ન હોય તોપાગ ચાલે. . એમ જ ને? અને વાત પાગ કંઈક એવી જ છે. એણે તટસ્થ રહીને બધા નિર્ણયો કરવાના હોય છે એટલે માની લેવાયું છે કે લાગણી તો બુદ્ધિની આડે જ આવતી હોય છે, એટલે પછી સામે બેસેલી વ્યક્તિ, ફરિયાદી શું કહે છે તે સાંભળવા-સમજવાને બદલે આ અધિકારીઓ, નિયમ શું કહે છે? નિયમ મુજબ શું ન થઈ શકે - એનું ધ્યાન વધારે રાખતા હોય છે. પાગ પપ્પા, હું મને પ્રિય એવી વ્યક્તિને મનોમન વંદન કરીને કહું છું કે હું મારા દેશ અને દેશવાસીઓને... પપ્પા, તમે તો કદાચ એ પ્રતિજ્ઞા શાળામાં નહીં વાંચી હોય, અમે દરરોજ શાળામાં પહેલા વર્ગમાં, ઊભા રહીને પ્રતિજ્ઞા બોલતા. ''ભારત મારો દેશ છે. બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે...'' આ પ્રતિજ્ઞાની છેલ્લી લાઈન મને, તમારી વાત સાંભળીને યાદ આવી· ''હું મરા દેશ અને દેશબાધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું. તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.'' બસ, આજે તમને પગે લાગતી વખતે મારા મનમાં આ બે લાઈન જ હતી.. .'

'આથી વિશેષ અમારે શું જોઈએ? તમે આમ, આવું વિચારતો જોઈને હુ રાજી થાઉં છું કશુંક કરી શકવાનો સતોષ મને ઊંડુ સુખ આપે છે.'

'પાગ પપ્પા, તમારાં સુખ અને સંતોષને તમે આમ સાવ કોરાં કોરાં કહી દો, એ કંઈ ન ચાલે!'

'તો તુ કહે એમ, સેલિબ્રેટ કરીએ! બોલ, તારા મનમાં શું છે? કંઈ પ્લાન છે?'

'પ્લાન તો કંઈ નથી પાગ પપ્પા પહેલાં એ કહો, હું કહીશ તેમ કરશો?'

'હું તો ખરો જ પાગ તારી મમ્મી પાગ આજે તું કહીશ એમ કરશે, પણ પહેલાં એ કહે તો ખરો તેં શું નક્કી કર્યું છે?'

'એમ નહીં પપ્પા, પહેલાં તમે તમારી પ્રિય વ્યક્તિને યાદ કરીને પ્રૉમિસ કરો, હું કહીશ તેમ કરશો!'

'ચાલ, લબાવ હાથ' લે આ વચન આપ્યું બસ? હવે કહે શું કરવું છે આજે? તું કહીશ તો ફેક્ટરી પાગ નહીં જાઉં, સાથે મળીને ત્રાગેય, લહેર કરીશું!'

સંદીપને થયું: આમનો આટલો આનંદ મારી એક જિજ્ઞાના સંતોષવા ખાતર મારી નાખું? ના,

નથી પૂછવું કંઈ; નહીં ભૂતકાળ નહીં ભવિષ્ય. હું જેમ છું એમ જ સુખ નથી? અને જાણીનેય શું થશે? માની લઈએ કે મેં સાંભળી છે એ વાત સાચી હોય તોપણ આજે એનાથી શો ફેર પડવાનો છે? અને જો એમ જ હોય તો બધી ગઈ ગુજરી વાતો શા માટે ઉકેલવી-ઉખેળવી?

એને આમ એકાએક બુઝાઈને મૂંગો થઈ જતો જોઈ કિશોરકાન્તે પૂછ્યું: 'કેમ, શું થયું? કોઈ યાદ આવી ગયું? તેં હમણાં જેને મનોમન યાદ કરી એ વ્યક્તિ...' એમના અવાજમાં લગીર હળવાશ ઉમેરાઈ.

'ના, પપ્પા એવું કંઈ નથી. અને મેં જેને પ્રિય વ્યક્તિ કહી હતી એને તો વંદન કરવા માટે યાદ કરી હતી... અને તમે ધારો છો એવી કોઈ વ્યક્તિ હોય તો તમે તો ઠીક, મમ્મીની નજર બહાર થોડું રહે? પણ પહેલાં મમ્મીને તો આવી જવા દઈએ, નહીં તો પાછી લક્ષ્મતી કહેશે: 'અમારું તો આ ઘરમાં કોઈ સાંભળતું જ નથી!'

'પણ કશી તૈયારી કરવાની હોય તો આપણે કરી શકીએ ને? અને મમ્મી કંઈ થોડી ના પાડવાની હતી? અને એ તો પાછી આવશે છેક સાંજે છ વાગ્યે:

'તોય શું? પણ નક્કી તો મમ્મીને પૂછીને જ કરીએ.'

'ઓ.કે.! તું અને તારી મમ્મી એક વાર કશુંય નક્કી કરો પછી કોઈનીય તાકાત છે કે તમને તમારા એ સંકલ્પ-નિર્ણય પરથી ડગાવી શકે?'

'ના પપ્પા! મમ્મી માટે તમારી વાત ભલે સાચી હોય પણ હું તો માંડમાંડ નિર્ણય પર આવું છું. બહુ બધા વિકલ્પો મનને મૂંઝવી નાખે છે. સંકલ્પ હજુ થાય... થાય ત્યાં તો નવો વિકલ્પ ફણગાઈ ઊઠે! અને પછી પેલા કરેલા નિર્ણયને વળગી રહેવા કેવી મથામણ કરવી પડે છે?' -- સંદીપને થયું: કેવી મનની વાત બહાર આવી ગઈ? ના પાડ્યા પછીય એને પાછું મન થઈ આવ્યું કે પૂછી જ લઉં!'

'પછી તેં કંઈ કહ્યું નહીં!' રૂમમાં જતાં કિશોરકાન્તે પૂછ્યું અને સંદીપની જિજ્ઞાસા જીતી ગઈ. એણે ઉતાવળે ઉતાવળે પૂછી જ લીધું: એમ કરીએ પપ્પા, મારે તમારી સાથે નિરાંતે કેટલીક વાતો કરવી છે. મમ્મી આવે એ પહેલાં આપણે બેસીએ... અથવા બહાર ફરવા જઈએ? જોકે, વરસાદ આવવા જેવું થયું છે પણ મને તો ગમશે, મઝા પડશે. ધીમે ધીમે ચાલતાં વાતો કરીશું. ફાવશે ને પપ્પા?'

કિશોરકાન્તને નવાઈ તો લાગી પણ વળતી ક્ષણે જ એમણે દીકરાના આનંદને વધાવી લીધો.

*

વરસાદી હવામાં વૃક્ષો ઝૂલતાં હતાં. એની સરસરાહટથી ઊભા થતા અવાજ સિવાય રસ્તો શાંત અને નિર્જન હતો. કિશોરકાન્ત કશીય સભાનતા ન જણાઈ આવે એ રીતે સંદીપની સાથે ચાલતા રહ્યા. 'પપ્પા,'... કહ્યા પછી પણ સંદીપ ચાલતો રહ્યો. કિશોરકાન્તને રાહત થઈ. એમને થતું હતું: સંદીપ કશીક ઊંડી અવઢવ અનુભવે છે. પણ એ કંઈ કહે એ પહેલાં જ સંદીપે પૂછ્યું 'પપ્પા, હું તમારો જ દીકરો છું ને?'

કિશોરકાન્તના પગ નીચે, વર્ષોથી ધારી રાખેલી સુરંગ ફૂટી હતી. એમને હતું જ કે આ પ્રશ્નનો સામનો એમણે, વહેલો કે મોડો કરવાનો જ છે. ને તેમ છતાં આજે આમ, આનંદ વાતોના મૂડમાં સંદીપે પૂછેલા સવાલે એમનું સંતુલન લગીર ડોલાવી દીધું. સંદીપે, 'નિરાંતે વાતો કરવી છે' -- એમ કહેલું ત્યારે એક કલ્પના એમ પણ થઈ આવેલી કે એ એની સાથે ભણેલી કોઈ યુવતી અંગેની વાત નિ:સંકોચપણે કરશે અને પોતે પણ એના મિત્ર બનીને પીઠમાં ધબ્બો લગાવીને: તો કહે, ક્યારે મેળવે છે? એક વાર ઘેર લઈ આવ અથવા એને ઘેર જવાની અનુકૂળતા પૂછી રાખ - એમ કહેશે... પણ વાત સાવ જુદી જ નીકળી.

કિશોરકાન્તને જવાબ દેતાં વાર થઈ અને સંદીપ હચમચી ગયો. તો શું હું એમનું સંતાન નથી? પણ સાવધ થઈ ગયેલા કિશોરકાન્તે વળતું પૂછ્યું: 'કેમ સંદુ બેટા, આમ પૂછ્યું?'

'ના પપ્પા, આ મારા પ્રશ્નનો જવાબ નથી અને આજે તમે પ્રૉમિસ કર્યું છે. હવે તમે...'

'ના, ના. એવો તો કોઈ સવાલ જ નથી. પણ મને નવાઈ લાગે છે કે છેક આજે..'

'હા, વર્ષોથી પૂછવો હતો એ સવાલ છેક આજે પૂછું છું. મનમાં સતત ગડમથલ ચાલ્યા જ કરતી હતી: પૂછું... ન પુછાય... તો કોને પૂછું?... પણ તને પોતાને એવું લાગે છે?... ના..., તો પછી? પણ લોકો તો ઠીક દલાલકાકાય ખોટું બોલે? પપ્પાના એ કેવા દિલોજાન દોસ્ત છે?....પણ હું પૂછી શકતો ન હતો. મનમાં સવાલ ખૂંચ્યા જ કરતો ને છતાં તમારી સામે આવીને ઊભો રહેતો ત્યારે થતું: આમની સામે એમ શંકાની નજરે જોવાય?'

'તો પછી આજે કેમ?'

'આજે મારે આ બધામાંથી બહાર આવી જવું છે પપ્પા, આજે હું એક સાવ નવી જિંદગી શરૂ કરવા માગું છું, એક નિ:સંશય, આશ્વસ્ત નવી નવી જિંદગી. અને એ માટે જરૂરી છે કે હું પાછલી બધી મનોમથામણોથી મુક્ત થઈ જાઉં'

'પણ માન કે મારો જવાબ નકારમાં હશે તો?'

તો... તો... શો ફેર પડશે?

'કંઈ નહીં?'

'ના, કશો જ નહીં.'

'તો સાંભળ સંદીપ, ઘણાં વર્ષોથી તને કહું કહું થતું હતું અને તારી મમ્મીની મનાઈ સ્વીકારીને કહી શકતો ન હતો, એ વાત આજે કહી દઈને હળવો, મુક્ત થાઉં છું: આપણે પિતા-પુત્ર તરીકે જ જીવ્યા છીએ પણ... પણ બાય બલ્ડ, મારા દુર્ભાગ્યે હું તારો પિતા નથી, બેટા!'

સંદીપ જોઈ રહ્યો. કિશોરકાન્તનું ગળું રૂંધાઈ ગયું હતું અને આટલું બોલતામાં એમનો શ્વાસ ભરાઈ આવ્યો હતો. એણે વિના વિલંબ એમનો હાથ પકડી લીધો અને મૂંગા મૂંગા પસવારતાં ચાલતો રહ્યો. એને બોલવું હતું પણ અંદર ઘુમરાતા મનોભાવને વ્યક્ત કરવા એ ફાંકાં મારતો હતો. પણ અંતે એ ઊભો રહ્યો. કિશોરકાન્તની સંમુખ થઈ, એમની આંખોમાં તલકતાં જળ જોઈ એણે કહ્યું: તમે ભલે કહ્યું કે દુર્ભાગ્યે, તમે, બાય બ્લડ મારા પિતા નથી પણ પપ્પા, મારા પરમ સદ્ભાગ્યે હું તમારો પુત્ર છું! વર્ષોથી મારી અંદર એક વંટોળ ફૂંકાતો રહ્યો હતો. હું સતત સભાન-સાવધ રહીને તમારાં, મારે માટેનાં દરેક હાવભાવ, વર્તન-વ્યવહારને ચકાસતો રહ્યો છું. મારી જિદ હતી, મારે તમારું સાવકાપણું પકડી પાડવું હતું. મનમાં એક ભાવ હતો: જીતી જવાનો, રાહ હતી એક એવી પળની કે જ્યારે તમે, તમારી બધીય જહેમત પછી મારા સાવકા પિતા તરીકે નીચે માથે ઊભા હશો... પણ... પણ .. પપ્પા...'

'સંદીપ... દીકરા...'

'તમે બધું જ જાણો છો પપ્પા, હું જે કહેવા જઈ રહ્યો છું એ સૂરજના અજવાળા જેવી વાત છે! મારી જિદ, મારો પેલો વિજયી થવાનો કષ્ટ મનોભાવ બધું જ મને વિવશ બનાવતું પણ પૂછવાની પળે હું હારી જતો. સ્કૂલમાંથી ગેઈમ્સ કે એસેરાઈટિંગમાં શિલ્ડ લઈને હું ઘેર આવતો ને તમે, મમ્મી ફોન કરીને કહે એ ઘડીએ જ ફેક્ટરીથી ઘેર આવી પહોંચતા! અરે, એક વાર તો તમે મારી એક રેફરન્સબુક માટે, તમારે બીજું કંઈ કામ નહોતું તોય તમે માત્ર પેલા પુસ્તક માટે જ મુંબઈ જાતે ગયા હતા. હું ટાંપીને બેસી રહેતો કે તમે ક્યાંક પાછા પડો અને મને, મારે જોઈતું રીડિંગ મળી જાય! પણ... પણ.'

'પણ એ બધું તો મારે માટે...'

'ના, પપ્પા કશું જ ન કહેશો. તમે કરેલું કશું

જસ્ટિફાય ન કરશો. તમે પોતીકાપણાની જે લાગણી જન્માવી છે 'એ... એ...' કહેતાં એનું ગળું ભરાઈ આવ્યું પણ સહેજ ખંખારીને સ્વસ્થ થતાં એણે પૂછ્યું: 'પપ્પા, મેં ધાર્યું હતું કે આજના મારા સવાલનો ઉત્તર મળી જતાં હું બધી અવઢવ અને મનની મથામણોથી મુક્ત થઈ જઈશ પણ આપણું મન ખરી માયા છે. એને કદાચ પ્રશ્નો વિના ચાલતું જ નથી. તમે આજે વાત કરી જ છે તો પપ્પા, મારે તમને એ પૂછવું છે કે તમને તમારું આગલું જીવન... આઈ મીન મારાં આગલાં બા અને આગલાં ભાઈબહેન, કોઈ કરતાં કોઈ યાદ નથી આવ્યાં કે પછી... જોકે, એવું તો કેમ સંભવે? અને ધારી લઈએ કે એમ જ હોય તોય તમારા હાથે એ બધાંને ઘોર અન્યાય નથી થયો?'

કિશોરકાન્ત એકસાથે આનંદ અને અાગમાનો ભાવ અનુભવી રહ્યા. એમને સંદીપનું આમ પૂછવું ગમ્યું પણ એ પ્રશ્ન તો એમને અકળાવી જ ગયો. એ નક્કી ન કરી શક્યા કે વાતને ટાળી દેવી કે વયસ્ક પુત્રની સમક્ષ હૈયું ખોલવું -- અનિર્ણયની એમની અવસ્થા પામી જઈને સંદીપે કહ્યું: 'મારો પ્રશ્ન અજુગતો હોય તો રહેવા દો, પપ્પા! હું જાણું છું કે આવી સ્થિતિ કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે મથી નાખનારી બની રહેતી હોય છે પણ તમારા પુત્ર તરીકે મને સૌથી પહેલો સવાલ આ જ થયો એટલે...'

'ના, તારો પ્રશ્ન તો સાચો જ છે પણ એનો જવાબ... હા, હું કબૂલ કરું છું: એનો જવાબ મારે માટે અત્યંત કઠિન, અઘરો બનશે પણ આ કહું છું ત્યારે એક ધન્યતા પણ અનુભવું છું કે જીવનની એક અત્યંત વિકટ પળે પણ તું તારા સિવાયના, દુનિયાદારીની રીતે કહું તો જે તારા હરીફો ગણાય એમના વતી મને અઘરોં નીવડે એવો સવાલ પૂછે છે. તારું આ વલણ, તારી આવી ક્ષમતા....'

'પણ પપ્પા મને થયો એ પ્રશ્ન કોઈ પણને થાય એવો નથી?'

'ના છેક એવું નથી. તારા મનમાં આનંદી અને સુમિત્રા-કૌશિક માટે જે સદ્ભાવ છે એ, આવા કિસ્સામાં લગભગ બધાના મનમાં ઉદ્ભવે જ પણ તેં એ સીધો, વાગે એવો સવાલ મને પૂછ્યો, એવું બહુધા કોઈ ન કરે. પોતાને પ્રિય હોય, જેને માટે આદરભાવ હોય એ વ્યક્તિને આવો સાચો પણ કડવો અને તીખો પ્રશ્ન પૂછવાની હિંમત બધામાં હોતી નથી...'

'સૉરી પપ્પા, મને એમ તો હતું જ કે મારે આવો સવાલ તમને... પણ સાથોસાથ એમ પણ થતું હતું કે હું તમારે બદલે, આ સવાલ માનો કે મમ્મીને પૂછું તો એ મેં હિંમતના અભાવે તમારી નિંદા ન કરી કહેવાય? પણ આ પ્રશ્ન પાછળ તમને કશી તકલીફ પહોંચાડવાનો મારો સહેજે....'

'તારો એવો ઈરાદો ન જ હોય, હું સમજું છું અને એથી તો આજ સુધી તને ન કહેલી વાત કહું ન કહું --ની દ્વિધામાંથી મુક્ત થઈને, વયસ્ક પુત્રને મિત્ર માનીને તેં પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું. તારી વાત સો ટકા સાચી છે. મારાથી આનંદી, સુમિત્રા અને કૌશિકને, એક પતિ અને પિતાથી ન થવો જોઈતો અન્યાય તો થયો જ છે. પણ વાત એટલેથી પતી નથી જતી. મેં કરેલા એ અન્યાયને પછીથી દૂર કરવા પણ મેં કશુંય નથી કર્યું....

'બસ આ સ્થિતિ જ મને સમજાઈ નથી. તમે, મમ્મીને એની અત્યંત ખરાબ હાલતમાંથી ઉગારવા માટે કાયમને માટે તમારું ઘર, ગૃહસ્થી છોડી દો એમ?'

'સંદીપ, તું બધી વાતથી વાકેફ છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી, જોકે આપણો સમાજ આવી વાતે વિશેષ ઉત્સાહથી જવાબદારી અદા કરતો હોય છે એટલે મારે માંડીને વાત કરવાની જરૂર તો નથી જ એમ હું ધારું છું છતાં એક પ્રશ્ન તને

પૂછુ? નદીપ તારા પડોશમા એક યુવતીને મરી જવા માટે વિવશ બનાવાતી હોય અને એ સ્થિતિમા એ યુવતી આશાભરી આખે તમારો સધિયારો માગે તો તુ શુ કરે?'

'કહેવુ અઘરુ છે, પપ્પા પણ ઈટ ડિપેન્ડ્ઝ એ વેળાની મારી સ્થિતિ કેવી છે એ મહત્ત્વનુ ન બને?'

'ધારી લઈએ કે તુ તારા કુટુબમા માતા-પિતા ને ભાઈ બહેનો સાથે સુખચેનની જિદગી જીવે છે કદાચ તારી સાથે ભાવિ જીવનના સપના જોનારુ પણ કોઈ પાત્ર છે તો આ નૉર્મલ સિચ્યુએશનમા તુ શો નિર્ણય કરે?'

'હુ લગભગ તમે ભરેલુ પગલુ ન ભરુ ન ભરી શકુ પપ્પા!'

'પણ સામે પેલી યુવતીના જીવનમરણનો સવાલ હોય તોય?'

'હા, કારણ કે આ તરફ તમે જેમની સાથે લગ્ન કર્યા છે, જેમના સતાનોના તમે પિતા થયા છો, તમે એમને સ્નેહ અને સલામતી પૂરા પાડ્યા છે એવા તમારા સ્વજનો છે, જોકે મારે એમ કહેવુ જોઈએ કે તમારા નિર્દોષ સ્વજનો છે ને સામે પક્ષે સામે પક્ષે

'તને તકલીફ પડે છે એ હુ સમજુ છુ! સામે પક્ષે છે એક એવી યુવતી જેણે, મારી કશીય જવાબદારી ન હતી છતા એક તદ્દન ગદા કામના ગદા પરિણામમા મને વિના વાકે સાકળી દીધો હતો, એમ જ ને?'

'હા, એટલે મારી વાત કરુ તો તો હુ કદાચ મારુ કુટુબ અને એના સુખ સતોષને હુ વધારે મહત્ત્વ આપુ!'

'અલબત્ત, તુ કહે છે એમ પણ થઈ શકે પણ હુ એમ નહોતો કરી શક્યો અને આજે પણ લાગે છે કે હુ એક ક્ષેમકુશળ કુટુબ અને એક અસહાય, મૃત્યુના મો તરફ ધકેલાઈ રહેલી યુવતી -- એ બેમાથી કોઈ એકને મદદરૂપ થવાનુ હોય તો પેલી યુવતીને મદદ કરુ!'

'ઓ કે એમ કરવામા માનવતા રહેલી છે તેનો હુ સ્વીકાર કરુ છુ પણ સાથોસાથ તમારે એ ન સ્વીકારવુ જોઈએ પપ્પા કે તમે એ સૌને પણ અક્ષમ્ય અન્યાય કર્યો છે? તમે એક વિકટ પરિસ્થિતિમા મુકાયા હશો પણ એ વખતે તમે સીધા મમ્મીને લઈને નીકળી પડ્યા અને બદલે તમારા પત્નીને આઈ મીન હા, એમને તમે પૂછી શક્યા હોત, જરૂર પડતા તમારી સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરીને, એમની જ મદદથી મમ્મીનો પ્રશ્ન ન ઉકેલી શકત?'

'એ અશક્ય ન હતુ પણ આફત કોઈ એક જ દિશાથી નથી આવતી તે વિચાર્યું અને કહ્યુ એમ જ મે પણ વિચારેલુ અને ધારેલુ '

'તો પછી?'

'પણ ધારેલુ બધુ થાય જ એમ પણ ક્યા બને છે? અથવા આપણે સામા માણસની સ્થિતિનો અદાજ મૂક્યા વિના જ ધારણા બાધતા હોઈએ છીએ મે એવી જ ભૂલ કરેલી તારી મમ્મીને લઈને હુ ઘર તરફ વળ્યો પણ ચોથે ડગલે હુ થભી ગયો મારા ઘરનુ બારણુ ધડામ્ કરતુ બધ થઈ ગયુ હતુ!'

'પણ શુ એ ખોટુ હતુ?'

'બિલકુલ નહી મે હમણા જ કહ્યુ ને કે મારી ધારણા જ ખોટી હતી પણ મારે જે કહેવુ છે એ તો એટલુ જ કે તારી મમ્મીને લઈને મારે આ રીતે, એ ઘર શહેર અને મારા સ્વજનોને વિવશ થઈને છોડવા પડેલા '

'ચાલો, આમ થયુ હોય તો તમે વિવશ હતા અને તમારે મમ્મીને માટે પહેર્યે કપડે ઘર છોડીને નીકળી જવુ પડ્યુ હતુ પણ પપ્પા, હુ એ નથી સમજી શક્યો કે આ બધુ થયા પછી, તમારા જીવનમા કદી એવો તબક્કો કેમ ન આવ્યો કે જ્યારે તમે આ બધુ ભૂલીને, તમે જેમને વિવશતાથી પાછળ છોડીને આવ્યા હતા એમની ખબર લીધી હોય, જરૂર હોય તો મદદ માટે હાથ લબાવ્યો હોય શરૂઆતમા તો તમે એમને સેટલ

કરવામાં પડ્યા હો, એ સમજાય છે પણ મમ્મી કૉલેજમાં પ્રોફેસર થઈ ગઈ, હું પણ તમારી વાત સમજી શકું એવડો થઈ ગયો હતો ત્યારેય તમે....'

'તું સર્વિસીઝમાં નકામો જાય છે, લૉનું કરી લે તો ઘેરબેઠા મઝા કરીશ....'

'મારે તમારી સાથે આવું ક્રોસ-એક્ઝામિન ન કરવું જોઈએ અને હું બહુ ચીકાશ પણ કરી રહ્યો છું પણ પપ્પા, મારી વાત ખોટી છે? અને આ અપેક્ષા હું તમારી પાસે ન રાખું તો....'

'ના, એ વાત નથી, હું તને સાચ્ચે જ શાબાશી જ આપતો હતો. થતું હતું કોઈ તો આ બધું જાણે... પણ અહીં તો કોઈને કોઈની પડી જ ક્યાં છે? આ સ્થિતિમાં મારો પુત્ર મને આ રીતે ક્રોસ એક્ઝામિન કરે એને સદ્ભાગ્ય જ ગણું છું. પણ સંદીપ, માણસની એક ભૂલ પણ માફ ન થઈ શકતી હોય -- એ સ્થિતિમાં એણે બીજી ભૂલ કેમ ન કરી -- એવો પ્રશ્ન પૂછવો વાજબી છે? મેં એક વાર તો આનંદી, સુમિત્રા અને કૌશિકને જીવનના એક ક્રુશ્યલ વળાંકે, તારી ભાષા વાપરીને કહું તો, અક્ષમ્ય અન્યાય કર્યો હતો અને હજુ એ માટે હું મારી જાતને ગુનેગાર સમજતો હોઉં ત્યારે, પહેલાં કરી હતી એવી જ ભૂલ બીજી વાર કરું? અને એ પણ આનંદી મને માફ કરીને આવકારે કે ધુત્કારે એની પણ કશી ખાતરી ન હતી ત્યારે?

'પણ અહીં મારે તને એક એવી વાત કહેવી છે જે તેં તારી કાચી ઉંમર અને અધૂરા અનુભવને લીધે મને પૂછી નથી. અને એ છે મારા મનમાં આનંદી, સુમિત્રા અને કૌશિક તથા કલ્પના અને સંદીપ વચ્ચે સતત ચાલતો રહેલો સંઘર્ષ! મારા જીવનની એક પણ પળ એવી નથી વીતી જેમાં પેલું તુમુલ યુદ્ધ... સંદીપ તું સમજે છે ને? તું સ્કૂલમાં કશુંક નામ કમાઈને આવ્યો હોય કે તારા ટ્રેકિંગ પ્રવાસની ફોટોગ્રાફી બતાવતો હોય, કૌશિક આ પ્રત્યેક ક્ષણે મારી સામે આવીને ઊભો રહી જતો ચૂપચાપ પણ એની ભાવગ્રાહી આંખો બધું કહી દેતી... મારે માટે આ ક્ષણો ચરમ કસોટીની બની રહેતી! તારી મમ્મીની સાથેની એકાંત પળોમાં પણ આનંદીને મારે મહામહેનતે પાછી ધકેલવી પડતી. બહુ સાવધ રહીને, અભાનપણે હું ક્યાંય, કોઈ પણ પ્રસંગે આનંદી, સુમિત્રા અને કૌશિક કે જે સતત મને વીંટળાયેલાં જ રહ્યાં છે, એમનું નામ ન બોલી દઉં -- એની કાળજી રાખી છે. તેં જ્યારે એમ કહ્યું કે મારા તરફથી તને, મળવું જોઈતું સઘળું મળ્યું છે ત્યારે જેનું આવું સદ્ભાગ્ય મારા એક પૂરા માનવતાભર્યા પગલાએ, સંકલ્પે છીનવાઈ ગયું છે -- એ સુમિત્રાએ મને વલોવી નાખ્યો હતો... સુમિત્રા પણ તારા જેવી જ તેજસ્વી અને એવી જ મહેનતુ છે. એ પણ તારી જેમ...પણ ખેર! આ સઘળી વાતોનો કદી-ક્યાંય અંત હોતો નથી. એક રીતે જીવી નાખી એ ક્ષણ તમારે માટે વરદાન બની તો વરદાન અને શાપ નીવડી તો એ શાપને તમારે તમારા ક્રોસની માફક ખભે ઉપાડીને ફરવું જ હું. વીતી ગયેલા સમય સામે મનુષ્ય નર્યો અસહાય છે સંદુ!'

'સોરી, આ'યેમ વેરી સોરી પપ્પા! આજે મેં જાણ્યેઅજાણ્યે તમને બહુ પજવ્યા છે. મને તો માત્ર બરફની શિલાની ટોચ જ દેખાતી હતી અને એટલું માત્ર જોઈને મેં... ના, પપ્પા મારે આવું ન હતું કરવું જોઈતું!'

'જેમ વીતેલી ક્ષણો માટે હું લાઈલાજ છું એ જ રીતે તું પણ સંદીપ! પણ તેં તારી ખુશાલીની ક્ષણે વચન માગ્યું ને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો તો, આટલી વાત થઈ અને હું હળવો થયો! આજે જાણે કે છાતી પરથી એક મહાબોજ ઊતરી ગયો!'

* * *

'...તો હું નીકળું? ખાસ્સો સમય બેઠો. પણ આન્ટી, તમારો આભાર નથી માનતો. જોકે, અહીં આવવા નીકળ્યો ત્યારે તો મનમાં એક

દહેશત જ હતી કે તમે મળવાનું પસંદ કરશો કે કેમ? અને માની લો કે મારી જેવા સાવ અજાણ્યા છોકરાને મળવાની, વાત કરવાની તમે 'હા' પાડી તોપણ મે કરવા ધારેલી વાત હુ મારી રીતે કરી શકીશ કે કેમ -- એવા કઈ કઈ સવાલો હતા પણ તમે તો આન્ટી

'ના, તમારી વાત સાભળીને, મેં કઈ વધેકાઈ કરી નથી તમે જેમ, તમારી વાત કરીને, તમે હમણા જ કહ્યુ તેમ, એક કરવા જેવુ કામ કર્યાનો સતોષ અનુભવો છો એ રીતે સદીપભાઈ, હુ પણ મારી એક અસહ્ય વેદનાથી મુક્ત થઈ છુ દરરોજ સવાર પડે ને એક પ્રશ્ન મારી સામે આવીને ખડો થઈ જતો 'આ તારા કિશોરકાન્ત? આવા, સાવ સનકી?' અને એ સવાલનો કશો જવાબ ન હતો મારી પાસે! મૂગા મૂગા હુ એ સવાલથી વલોવાતી રહી વર્ષો સુધી, મે મારા પતિ, તમારા પપ્પા, કિશોરકાન્ત માટે સેવેલી શ્રદ્ધા એક દિવસ સાવ અચાનક આગળધારી તમારી મમ્મી કલ્પનાના એક જ શબ્દે ચુરેચુરા કરતી ખડેર બની ગઈ હતી બેન, એ દિવસથી આજની આ પળ સુધી મારી શ્રદ્ધાના એ ખડેરમા દિવસ-રાત ભટકતી રહી છુ જેને ચરણે મે મારુ સર્વસ્વ ધરી દીધુ હતુ - એ પુરુષ, છેક આટલા વર્ષો પછી, મને આનુનાર સુધ્ધા ન આવે એ રીતે આમ બેન, આ સવાલની સગડીમા હુ દિવસરાત શકાતી રહી છુ પણ આજે જ્યારે તમે એમ કહ્યુ કે તમે મારા કિશોરકાન્તનુ સતાન નથી, ત્યારે મારા આનદની અવધિ રહી નથી! તમને શુ કહુ? તમારે માટે શુ કરુ? ભગવાન તમને સો વરસના કરે સદીપભાઈ, તમે તો મારા પુરુષની તરફ દઈને તૂટી ગયેલી, કાણ કાણ થઈને વેરાઈ ગયેલી ખડિત મૂર્તિને તમારા આ એક જ વાક્યના જાદુથી, એને મત્રબળ કહેવુ હોય તો, એ મત્રબળ મારા એ પુરુષને, મારા કિશોરકાન્તને, મે ધાર્યા હતા એવા જ, ના, ધાર્યા જ નહીં, જોયા-જાણ્યા અને અહર્નિશ અનુભવ્યા હતા એવા, નાગોપાન એવા જ નિષ્કલક મારી સામે ધરી દીધા છે!'

'તમારો આનદ સમજી શકુ છુ આન્ટી '

'ના, તમે પુરુષ છો, તમને મારો આ આનદ નહીં સમજાય સદીપ, બેના! મનમા ઓછુ ન આણશો, મે તમને દીકરા કહ્યા છે, પણ તમે પુરુષો ખેર, જવા દો એ બધી વાતો! પણ ના, એક છેલ્લી વાત, તમે ઊભા થાવ એ પહેલા કહી દઉ? એમણે ઘર છોડ્યુ એ દિવસથી હુ મને એક સાળ દતી રહી છુ "આ, આ જ તે તારા કિશોરકાન્ત?" એ જ ન જે તારી નજર નામ જ લપની પડ્યા અને પડ્યા તે કેવા પડ્યા? ઊભા જ ન થયા ઓ આળાન ન્યા કાદવકીચડમા!" મારી અદર અને મારી બહાર વનતી બે આનદીઓ આ કિશોરકાન્ત માટે સતત લડતી રહી છે! બેમાથી એકેય આનદી પેલુ 'દશ્ય ભૂલવા તૈયાર નથી એમને વિશે લોકો થતી સાભળીને અમે બને બહાર આવેલા આ! ની સોનાથતી ભેગી થયેલી લોકોને તો શુ? અમને તો વગર ટિકિટનુ નાટક જોવા મળેલુ! તમારા નાના નાની કલ્પનાના વાળ પકડીને જવા દઉ, એ બધી વાતો, તમારી જેવા ભોળા અને ભાવુક માણસને સભળાવીને મને શુ મળવાનુ? પણ તમારી મમ્મીએ જેવુ મારા કિશોરકાન્તનુ નામ લીધુ અને મારી પરતી સાવ સ્નાતાળ! તમારા પપ્પાએ, મારા એ કિશોરકાન્ત તમારી મમ્મીની એ વાત મૂગા મોઢે, નીચી મૂડીએ સાભળી લીધી ને મારા વેણ મારા હોઠ ઉપર જ ઠર્યા રહી ગયા! ડૂસી મરવા જેવુ થયુ હતુ મન કેમેય કર્યું માનતુ ન હતુ પણ કડવી સાફ વાત હકીકત બનીને સામે જ ઊભી હતી હૈયુ વલોવાઈ જતુ હતુ એમણે, મારા કિશોરકાન્તે આવુ કર્યું? એ મારાથી ક્યા, કેમ, કેવી રીતે ઊણા રહી ગયા કે એમણે આમ, એમની પાસે ભોળા ભાવે, ભણવા આવતી કલ્પના સાથે આમ કર્યું? પણ સદીપ દીકરા, હુ એ વખતે

તલભારેય ખોટી ન હતી. મારા કિશોરકાન્ત આવું ન જ કરે! મન માનવા તૈયાર જ ન હતું. અંતે મારી વાત જ સાચી ઠરી, છેક આટલાં વર્ષે, પણ મારા કિશોરકાન્ત... ના, એ કદાપિ એવું ન જ કરે, મારી શ્રદ્ધા....'

* * *

'ના મમ્મા, મારા સાચા પિતાનું નામ જાણવામાં મને કંઈ રસ નથી, આ વાત કંઈ મેં એ માટે નથી પૂછી. એ માણસનું નામ હું જાણું તો મારા મોઢે ચડે ને? હશે, એમનીય કોઈક એની સ્થિતિ હશે; પણ જેમાણે, હજી તો હું જનમ્યોય ન હતો. એ સ્થિતિમાં, મારા પિતા હોવા છતાં પિતા તરીકેની જવાબદારી ટાળવાનું કર્યું. એ માણસમાં મને શો રસ હોય? પણ મમ્મા, મારો સવાલ તો એ છે કે તેં પપ્પા ઉપર, એમની સાથે તારે કંઈ સંબંધ ન હતો છતાં, એમને કશી જાણ કે વાત કર્યા વિના... એમ જ સાવ આગુધાર્યું... સૉરી મમ્મા, મારે પૂછવી છે એ વાત... આયે'મ વેરી સૉરી....'

'ના, મને ખરાબ નથી લાગ્યું બેટા, અને બહુ સ્વાભાવિક છે કે તારે પૂછવો છે એ સવાલ મને, તારી મમ્મીને પૂછતાં તું અકળાય પણ એમ પ્રશ્ન પૂછવાનીય જરૂર ક્યાં છે? અને એ વાત તો, કોઈએ, અરે, ખુદ તારા પપ્પાએ પણ મને ક્યાં પૂછી છે કે કઈ સ્થિતિમાં, કેમ કરીને મેં શા માટે એમનું નામ આડું ધરી દીધું હતું? મનમાં હતું કે કોઈક તો પૂછે ને બૂઝે કે કઈ પરિસ્થિતિ હતી અને ક્યાં શ્રદ્ધા-વિશ્વાસથી આ અત્યંત ઘૃણાસ્પદ કામની જવાબદારી મેં એમને માથે ઓઢાડી હતી? ઓળખાણ કહો તો ઓળખાણ અને સંબંધ કહો તો સંબંધ માત્ર આટલો જ હતો: એ પડોશમાં રહેતા હતા અને કૉલેજમાં મોડેથી; ફરી ભણવા બેસનારી મને, અર્થશાસ્ત્રના ગૂંચવાડાભર્યા, ન સમજાતા સિદ્ધાંતો સમજાવતા હતા. એ પણ કેટલું? પરીક્ષા પહેલાંના અઠવાડિયું પંદર દિવસ જ! ને તેમ છતાં, એક નામ આપવું જ પડશે, એવી સ્થિતિ સરજાતાં....'

'એવી પરિસ્થિતિ એટલે મમ્મા?'

એક પળ અટકીને, સંદીપ સામે આંખ શું આંખ જોઈને, ઊંડો શ્વાસ ભરીને, એવો જ દીર્ઘ નિ:શ્વાસ છોડતાં કલ્પનાએ કહ્યું: 'બધું જ કહીશ, દીકરા! બધું જ કહીશ. આજે જ્યારે વાત-વલોણું માંડ્યું જ છે ત્યારે કશું બાકી નહીં રાખું! જાણું છું તેં પણ રાતની રાતો બારીના સળિયા પકડીને તારા ગણતાં કે ઉપર ધાબે પગ થાકી જાય ત્યાં સુધી ટહેલતાં ટહેલતાં વીતાવી છે! પણ ત્યારે તારી ઉંમર ન હતી એટલે હું પણ ચૂપ જ રહેતી. જાણતી હતી, આવતા-જતા લોકો તને શું કહે-પૂછે છે, પણ સમય પાક્યો ન હતો. હવે આજે તેં પૂછ્યું છે તો બધું માંડીને, નિરાંતે કહીશ. હૈયાનો એક બોજ ઊતરશે અને મારા દીકરા સામે હં... બીજું તો શું કહું સંદીપ, પણ વર્ષોથી મનોમન એક ઝંખના સેવાતી રહી છે: કોઈક તો પાસે બેસી, હાથ પસવારતાં પસવારતાં, આત્મીયતાપૂર્વક કશુંક પૂછે! પણ તારા પપ્પા તો છે ને દીકરા, દેવદૂત છે! અને દેવદૂત આપણી મનુષ્યોની પીડા શું જાણે? પણ તને મૂળ વાત કહું: તારાં નાના અને નાની, આઈ મીન મારાં બા-બાપુજી હાથમાં ઝેરની શીશી લઈને ઊભાં હતાં. મારે એમને તારા પિતાનું નામ દેવાનું હતું. મૂંગી રહું તો બળજબરીથીય એ શીશી મારા ગળામાં રેડાઈ જવાની જ હતી. તેમ છતાં હું માની નહીં. મારે એ કાયર-બાયલા-નમાલા માણસનું નામ હોઠે લાવવું નહોતું. જો એક વાર હું મોં ખોલું તો જે હાલત રાતની વેળાએ, રસોડાના કોઠારની ઓરડીમાં મારી થઈ હતી એનાથીય વધારે ખરાબ સ્થિતિ પેલા માણસની ભરબજારે, ધોળે દિવસે થવાની હતી. સવાલ માત્ર થોડાક હજાર રૂપિયાનો જ હતો ને બાપુજી શું ન કરે-કરાવી શકે એનો તો સવાલ જ

ન હતો. પણ મેં કર્યો હતો એ ભવાડો જ પૂરતો હતો. મારાં આશા-અરમાનોની ચિતા નજર સામે બળતી જોઈને મેં એ માણસથી મોં ફેરવી લીધું હતું. હવે જો હું એનું નામ દઉં તો બધું એકડે એકથી પાછું શરૂ થાય. અને મારે એ નામર્દને મારી લાઈફમાં ફરી વાર આવવા દેવો ન હતો. પણ સંદીપ બેટા, મારે મોં ખોલવું જ પડ્યું. બાના હાથમાં શીશી હતી અને પપ્પાએ મારું જડબું દબાવીને... ઓહ... આજે પણ એ રાક્ષસી પકડ ભુલાઈ નથી. વીતી ગયેલી પળો પણ કેવી ત્રાસદાયી હોય છે? મારાં કપડાં ભીનાં થઈ ગયાંની સ્થિતિમાં મેં હાર કબૂલી લીધી . મારે જીવવું હતું. હું નામ દેવા તૈયાર થઈ અને પળેકવારમાં વીજળી ચમકે અને લિસોટો પડે, એમ મનમાં તારા પપ્પાનું, આઈ મીન કિશોરકાન્તનું નામ ઝળકી ગયું એમનું નામ દઉં તો ચાલી જાય એમ હતું બધું બંધબેસતુંય આવતું હતું. એ ફેક્ટરીથી રાતે મોડા આવે અને હું રાતનાં વાસણ માંજીને પરવારું પછી એમને એમના ધાબે ખુલ્લામાં બેસીને શીખવતાં. એ દિવસો દરમિયાન એકબે વાર લાઈટ પણ ગયેલી અને મેં એમનું નામ દઈ દીધું. બસ, પછી તો જે યાદ છે એ, તારા પપ્પાનો દિગ્મૂઢ થઈ ગયેલો ચહેરો જ યાદ છે. જોકે, એ પણ એક જ ક્ષણ, ના ક્ષણેય શાની? પળ-વિપળમાં એમણે પરિસ્થિતિ ભાંપી લઈને નિર્ણય કરી લીધો હતો. એમનો આવો ભાવપલટો કદી નહીં ભૂલું' મારા એ ત્રાતાએ એ ક્ષણે વેઠેલી કશમકશ .. પણ પછી એમણે કદી પાછું વાળીને નથી જોયું. જોકે, પાછલું બધું ભુલાઈ ગયું, ક્યારેય યાદ આવ્યું જ નથી; નહીં હોય એમ તો કેમ કહી શકાય?'

'અલબત્ત, એ સવાલ તો છે જ પણ મમ્મા, મને એ નથી સમજાતું કે જેની બિલકુલ -- કશી જવાબદારી ન હતી 'એમનું નામ તમે જીવનમરણની નિર્ણાયક પળે આપી દો એ તો જાણે કે સમજ્યા પણ તમારો આવો આરોપ એ વિના વિરોધ સ્વીકારી લેશે -- એવું તમે કેમ કરીને ધારી લીધું?'

'મારી એ ધારણાનાં કશાં કારણ ન હતાં. સાવ સાદી રીતે કહું તો મેં નર્યાં આંધળુકિયાં જ કર્યાં હતાં અને એ સાવ અણધારી રીતે સાચાં પડ્યાં છે.'

'ચાલો, એ પણ માની લઈએ પણ એક સ્ત્રી, બીજી સ્ત્રીના પતિની ઉપર જ્યારે આવું લાંછન લગાડે ત્યારે શો ઉલ્કાપાત મચે -- એ પણ તમે વિચાર્યું નહીં?'

'સાચ્ચું કહું છું સંદીપ, મને એ સમયે એવો કશો વિચાર આવ્યો ન હતો. ન તો એમ વિચાર્યું હતું કે કિશોરકાન્ત ના પાડશે તો શું થશે? અને આનંદીબહેનની ગૃહસ્થીનો તો, સંદીપ તને નવાઈ લાગશે પણ મને સ્હેજે વિચાર નહોતો આવ્યો. અને એ ક્ષણને આજે ફરી મનોમન અનુભવું છું -- સંવેદું છું ત્યારે થાય છે' એ સમયે મારું મન મારી સિવાયના કશા વિચાર કરવા ક્યાં નવરું હતું? મારે તો માત્ર જીવવું હતું' અને એ માટે મને તત્કાળ સૂઝ્યો એવો તારા પપ્પાના નામનો જુગાર ખેલ્યો ને મારા નસીબે... ના, મારા નસીબે નહીં, પપ્પાની... પપ્પાની ભલમનસાઈથી એ જુગાર સફળ નીવડ્યો. પણ દીકરા, એક વાત કદી નથી ભુલાઈ અને કદી વિસરાશે પણ નહીં! મારો હાથ, સોસાયટીના સૌ માણસોની સામે ઊભા રહીને એમણે મારો હાથ પકડ્યો અને એમના ઘર તરફ ચાલતા થયા પણ ત્રીજે-ચોથે ડગલે તો ધડામ દેતુંકને એમના ઘરનું બારણું દેવાઈ ગયું હતું બસ, આ એક ક્ષણે એમના મોં ઉપર એક ઊંડી પીડા-વેદનાનું જે વાદળું ધસી આવ્યું હતું એ અસહ્ય હતું અને તેથી જ મારા મનમાં એ કાયમી ઘર કરી ગયું છે. કોઈ ન હોય આસપાસ ને એકલી બેઠી કંઈ કામ કરતી હોઉં કે એમ જ દૂર આકાશમાં વાદળોની આવજા જોતી હોઉં ત્યારે એ દુ:ખોકાંત ચહેરો નજરો સામે છવાઈ જાય છે!'

'પાણ મમ્મા, પપ્પાએ તો આગસાર પાણ આવવા દીધો નથી કે...'

'એ તો તને એવું લાગે...'

'હા, પપ્પાએ તો જોકે કહ્યું હતું કે હું કશુંક પરાક્રમ કરીને આવ્યો હોઉં ત્યારે મને શાબાસી આપતી વેળા એમને એમનાં સુમિત્રા-કૌશિક નજરે તરી રહેતાં...'

'એમ જ હોય! અને મારી વાત કહું, અમારા બંનેની એકાંતપળોમાં પાણ મેં હંમેશ આનંદીબહેનને હાજર અનુભવ્યાં છે. આટલાં વર્ષો સુધી એમની ડાબી-જમાણી બાજુ સૂતી છું... એમાણે આનંદીબહેનને ક્યારેય વિસાર્યાં નથી!'

'પાણ મમ્મા.'

'આજે નહીં સંદીપ, મોડેથી, કોઈક સરસ છોકરી મનમાં વસી જશે પછી આ વાત તને સમજાશે, આપોઆપ! અને આ શું કંઈ કહેવા-બતાવવાની વાત છે? એ તો હોય માત્ર!'

'પાણ મેં તો એમને કદી વ્યગ્ર-વ્યથિત....'

'એ જ તો આ માણસની મહત્તા છે. પોતાને હંમેશાં છેવાડે મૂકશે. બસ, એ એક જ ક્ષાણે, એમાણે પોતાનું મનમાન્યું - ધાર્યું કર્યું છે પછી જે કોઈ સ્થિતિ સરજાઈ કેમ ન હોય? પાણી એના ઢાળે વહી જાય એટલી સાહજિકતાથી એ જીવતા રહ્યા છે પાણ દીકરા, પતિપત્નીનો સંબંધ તો શ્વાસની આછીપાતળી પારદર્શક દીવાલની આસપાસ રચાયો હોય છે! એ એમ કંઈ સંકલ્પથી સરજાય નહીં કે તૂટે નહીં! ના, નામ કદી હોઠે અડવા દીધું નથી પાણ મારી સાથે તન્મયતાની ક્ષાણે પાણ એક અકથ્ય અજંપો એ અનુભવતા રહ્યા છે અને આમ જીવવું એ આપાણું મનુષ્યોનું તો ગજું જ નથી... તારા જન્મ પછી એમાણે ઑપરેશન કરાવી લેવાનું નક્કી કર્યું હતું. મારો અનુભવ છે, કશુંય આપાણી જાણ બહાર તો ન જ કરે; આપાણને નિરાંતે સમજાવીને સંમત પાણ કરે જ. પાણ આ એક વાતે એમાણે મારું કંઈ ન માન્યું. એક વાક્ય ફરી ફરી કહેતા રહ્યા: આ બાબતમાં આપાણી વચ્ચે પ્રામાણિક મતભેદ છે એટલે તારી વાત નહીં સ્વીકારું. પાણ એમાણે એમની જિદ્દનું કારાણ તો બહુ વર્ષો પછી કહેલું: સંદીપને મળવું જોઈએ એ પિતૃસુખમાં કોઈ ભાગીદાર ન હોઈ શકે. મને, ક્વચિત્ સુમિ અને કૌશિક વચ્ચે થતો ભેદ પાણ અસહ્ય નીવડતો જ્યારે અહીં તો, ના સંદીપ પછી કશું નહીં. મેં એક વાર વહેંચાવાનું દુઃખ, રહેંસાવાનું દુઃખ જાતે નોતર્યું છે, હવે ફરી એવી ભૂલ ન કરાય, સંદીપ કે ભવિષ્યે આવનાર કોઈનાય ભોગે ન જ કરાય! પાણ થાય છે આ દુનિયામાં ન્યાય નથી. આ માણસે આપાણા માટે કેટલું કર્યું ને એમના દુઃખમાં આપાણે તલભારેય....'

ફોનની રિંગ થતાં સંદીપે ઉઠાવ્યો: 'હા, હું સંદીપ બોલું!'

'સંદીપભાઈ હું આનંદી... આન્ટી બોલું છું.'

'બોલો, આન્ટી મઝામાં?'

'હા, પાણ તારા મમ્મી છે? મારે એમની સાથે વાતો કરવી છે. થઈ શકશે? એ ઇચ્છે તો...'

'ઓફકોર્સ આન્ટી... હું આપું હોં... કહેતા સંદીપે રિસિવરનું મોં દાબ્યા વિના કહ્યું: 'મમ્મા, આનંદી આન્ટી છે, તમારી સાથે વાત કરવી છે.' કલ્પનાએ અત્યંત સંકોચી સાથે અવઢવપૂર્વક સંદીપ સામે જોયું. સંદીપે આંખોથી વિનંતી કરી અને એ હિંમત સાથે કલ્પનાએ ફોન લીધો: 'હા, આનંદીબહેન હું કલ્પું, તમે કેમ છો?'

વાતો થતી રહી. સંદીપને ઊભા થઈ કૉર્ડલેસ ફોન લઈ એ સાંભળવાનું મન થયું. એ ઊભો થયો. મમ્મી સામું જુએ તો પૂછી લેવા રોકાયો. આ શું મમ્મા રડે છે? ને પાછી મલકે પાણ છે! એમના, આંસુ સારતા ગરિમામય ચહેરાને તાકતો એ ઊભો જ રહી ગયો.

લઘુનવલ

રુદાલી

મહાશ્વેતાદેવી

૨

બિખૂનિ ઘણી જ સુઘડ ગૃહિણી હતી, બે દિવસમાં એણે શનિચરીનું ઘર અને આંગણું લીંપી નાંખ્યાં. સોડા અને સાબુથી પોતાનાં તેમ જ શનિચરીનાં કપડાં ધોઈ નાખ્યાં. ગોદડીઓ અને સાદડીઓ તડકે નાખ્યાં. એનો પોતાનો સંસાર એની વહુ પચાવી પડવા માંડી હતી, તેથી હમાણાની તે બહાર કામ કરવા જતી નહીં પાણ તેનું કારાણ હતું તેની નારાજી, વહુ કહેતી 'મારી સાસુ કામની ચોર છે!! ઘર-સંસારનો નશો એવો તો હોય છે કે માણસને, બિખૂનિ જેવી દુ:ખી સ્ત્રીને પાણ અવાસ્તવિક સ્વપ્નમાં ડૂબાડી દે આ શનિચરીનો સંસાર કેટલા દિવસ ટકશે એ તો કોઈ જાણતું નહોતું, તેમ છતાં, એક દિવસ બિખૂનિ કોદાળી લઈ આંગણ ખોદવા લાગી ગઈ બોલી, 'થોડી મહેનત કરીશું, તો ઘણું શાક ઊગશે.

જૂ મારવાની દવાથી શનિચરીના માથામાંથી પાણ શરાણાગત જંતુઓનો બિખૂનિએ નાશ કર્યો. આખી રાત સળંગ ઊંઘ કાઢી જ્યારે શનિચરી ઊઠી ત્યારે તેને સમજાયું કે જૂના ત્રાસથી ઊંઘ આવતી નહોતી, મનના દુ:ખને કારાણે નહીં. ગમે તેટલું દુ:ખ હોય, પાણ મહેનત-મજૂરી કરનારને ઊંઘ તો આવે જ.

થોડા દિવસ તો બિખૂનિને પૈસે બંનેએ પોતાનું ગુજરાન કર્યું. પાણ પછી તો પૈસા પૂરા થઈ ગયા. અને શનિચરીને માથે તો આભ તૂટી પડ્યું. તે જ દિવસે દુલનના એક વાછરડાને વરુ ઉપાડી ગયું. જ્યારે વરુની પાછળ પડવામાં બધાં જ ઉશ્કેરાયેલાં હતાં, ત્યારે સમાચાર મળ્યા કે તે ઈલાકાના એક જમીનદાર ભૈરવસિંહને કોઈ એક કે વધુ માણસોએ મળી કાપી નાખી, જમીન ઉપર ફેંકી દીધા છે તે જમીનને લગતા લગભગ દસેક દીવાની મામલા તો ઊભા થયેલા જ હતા ભૈરવનો મૃતદેહ તેના ઉપર પડેલો હોવાથી તે જમીનને ફોજદારી મામલામાં પ્રમોશન મળ્યું! ગામડામાં કોઈ વાત છૂપી રહેતી નથી સૌને ખબર પડી ગઈ ભૈરવના મોટા દીકરાએ આ ખૂન કરેલું. તેના નાવકા ભાઈઓ માટે બાપનો વધુ પ્રેમ જોઈ બાપની મિલકતમા તેના પાતાના હિસ્સા વિશે સ્વાભાવિક રીતે જ તેને ચિંતા થતી હતી. ભૈરવના મોટા દીકરાએ વળી સાવકા ભાઈઓને ધમકી આપી કે તેઓ ઉપર તે પિતૃહત્યાનો કેસ માંડશે સાવકા ભાઈઓ માત્ર ભાઈની સામે કેસ માંડવા લછમાણસિંહની મદદ માંગવા ગયા. લછમાણે કહ્યું, 'ચાલા હું આવું છું' એ જમીનના ટુકડા ઉપર તા એની પાણ ખાસ નજર હતી

ઘણી જ નાટકીય રીતે, આ બનાવ બન્યો હતો તે જગ્યાએ લછમણ જઈ પહોંચ્યા ભૈરવના દીકરાઓને શરમાવી, જાણે તેનું હૈયું કપાઈ ગયું હોય તેવું દુ:ખ દર્શાવી તે બોલી ઊઠ્યો: 'હાય કાકા, તમે તો રાજા હતા, અને પોતાના જ ઘરમાં તમારું મરાણ થયું! આજે તમે જમીન ઉપર શા માટે પડી રહ્યા છો? તમને તે વળી શું દુ:ખ હતુ?'

છોકરાઓ તરફ જોઈ બોલ્યો, 'તમે તે વળી કેવા છો? કોણે ખૂન કર્યું તેનું શું મહત્ત્વ છે? કાકા મરી ગયા તે જ મુખ્ય અને મહત્ત્વની વાત છે. અરે, ઓ કાકા, તમારી હયાતીમાં નીચ જાતિઓ કદી સામે થઈ ન હતી. દુસાદ અને ગંજુઓના છોકરાઓ તમારાથી ડરી સરકારી નિશાળમાં કોઈ ભાણવા જતા ન હતા. આ બધું

હવે કોણ સંભાળશે?

છોકરાઓ સામે જોઈ તે બોલ્યો, 'હવે તો ખરું કામ એ છે કે કાકાનું માન સચવાય એ રીતે એમની સદ્‌ગતિ થવી જોઈએ. એમને ઊંચકી ઘેર લઈ જાવ. પોલીસમાં ખબર આપો, પણ કોઈનું નામ દેશો નહીં. લાશને તોહરિ લઈ જવા દેવાની નથી, ત્યાં કોઈ પ્રકારે તેને ચીરવા-ફાડવાની નથી. જે રીતે કાકાનું મરણ થયું છે - ઓહો, તેને તો એક વીરનું મૃત્યુ કહી શકાય. પરંતુ, જે રીતે તેમનું મૃત્યુ થયું, તે રીતે તેમનું મરણ થવું જોઈતું ન હતું. લોકો તો ઘણી વાતો ઉડાડશે તેવી જ તેમની સદ્‌ગતિ અને અંતિમ ક્રિયાનું કામ બધું મોટા પાયા પર કરો. કાકાને બરાબર સજાવી મોટા પલંગ ઉપર સુવડાવો. અને આપણા રાજપૂત સમાજમાં સૌને ખબર આપો. ત્યાર પછી છોકરાઓને એક બાજુ બોલાવી લઈ કહ્યું, 'અત્યારે તમારા આપસના ઝઘડા ભૂલી જાવ. કાકા ગયા એ તો જાણે એક મોટા રાજાનો દેહ પડ્યો એમ કહેવાય. આપણા સમાજનાં બધાંને બોલાવો. અત્યારે તમારા મતભેદો ઉઠાવવાનો સમય નથી. મખ્ખનસિંહ, દૈતારીસિંહ - ઘણા બધા એવા છે કે આ પરિસ્થિતિનો લાભ ઉઠાવવાનો પ્રયાસ કરશે.'

લછમણસિંહ આ કામમાં વ્યસ્ત હતો તેથી શનિચરી તેને ઘેર ગઈ, પણ તે મળ્યો નહીં, ઘેર આવી, મોએ હાથ મૂકી તે બેસી ગઈ. પછી બિખ્નિને કહ્યું, 'ચાલ દુલન પાસે જઈએ. એ લડકણો ડોસો બહુ લુચ્ચો છે, પણ એનું મગજ બરાબર કામ કરે છે. એ જરૂર કોઈને કોઈ રસ્તો બતાવશે.' બધી વાત સાંભળી દુલને કહ્યું, 'કમાવાના રસ્તા હોય, તો કોણ ઉપવાસ કરી મરવાનું છે?

'કમાઈ - કેવી રીતે?'

'બુધુવાની મા, કમાવાના રસ્તા કાંઈ તૈયાર કરેલા હોય છે? માલિક-મહાજન માટે તો તે તૈયાર જ હોય છે. દુસાદ-ગંજુઓને માટે તે વળી તૈયાર હોય ખરા? રસ્તા આપણે જ તૈયાર કરી લેવાના. તારી બહેનપણી કેટલા રૂપિયા લઈને આવેલી?

'વીસ રૂપિયા.'

'વી...સ...રૂપિયા?'

'હા, પણ અઢાર રૂપિયા તો ખાવાપીવામાં ખલાસ થઈ ગયા.'

'મારી પાસે આટલા રૂપિયા હોય તો તો હું સ્વપ્નમાં હનુમાનજી મેળવત!'

'તું શું કહે છે, લાટુયાનો બાપ?'

'શું? હું બોલું છું તે સમજાતું નથી?'

'તું કહેવા શું માગે છે?'

'રૂપિયા જો મારા હાથમાં હોત તો તે જ વખતે કુરૂડા નદીને કિનારેથી હું એક સરસ પથ્થર લઈ આવત. તેના ઉપર તેલ-સિંદૂર ઘસીને જાહેર કરી દેત કે મને સ્વપ્નમાં હનુમાનજીનાં દર્શન થયાં છે.'

'અરે પણ મને તો સપનાં જ આવતાં નથી તેનું શું?'

'અરે હનુમાનજીનાં દર્શન થાય તો તો પછી દેવની પૂંછડી પકડી સપનાં એની મેળે જ આવી જાત ને?'

'ઓ બાપ રે!'

'તને બધાં ઓળખે છે... તારાથી આ કામ થઈ શકે નહીં. તારી બહેનપણી તો અહીં નવી છે. એ કહેત તો અમે બધાં જ માની જાત. પછી તો નુમાનજી લઈ તોહરિના બજારમાં જઈ બેસી જવાનું, અને દર્શન કરી લોકો પૈસા આપત.'

'ભગવાનની સાથે આવી લુચ્ચાઈ તે થતી હશે?' આમ પણ હનુમાનજીના ચેલાઓના ત્રાસથી ઝાડ ઉપર ફળ રહેતાં નથી.'

'લુચ્ચાઈ માનો તો લુચ્ચાઈ, નહીં તો એને વળી લુચ્ચાઈ કેમ કહેવાય? તારા મનમાં ઘણું પાપ છે, તેથી જ તું આને લુચ્ચાઈ માને છે.'

'તે કેવી રીતે લાટુયાના બાપ?'

'કેવી રીતે તે સમજાવું છું.'

'કહે તો ખરો?'

'લછમણની મા, પેલી ડોની છે, તેને વા છે તે તો તુ જાણે છે ને?'

'છે જ ને '

એણે મને દસ રૂપિયા આપ્યા અને કહ્યુ, 'ચાર જઈ મને દેવી તેલ લાવી આપ ' ચાન તો હુ ગયો જ નહીં, અને બે દિવસ પછી ઘરમાથી તેલ લઈ એને ત્યા ગયો પણ મારા મનમા તો કાઈ કપટ ન હતુ એટલે એને કપટ કેમ કહેવાય કાલે એણે એ તેલ ચોળ્યુ, અને આજે તો એ લોટો લઈ તુવેરના ખેતરમા જાજરૂએ પણ ગઈ હતી 'મન ચગા તો કથરોટમા ગગા' નાભળ બુધુયાની મા, પેટ કરતા મોટા ભગવાન કોઈ નથી રામજી મહારાજે કહ્યુ છે કે પેટને ખાતર કોઈ પણ કામ કરી શકાય

બીજી બાજુ ઊભેલી દુલનની સ્ત્રી બોલી, 'આ ડોનો જે માલિકના ખેતરમાથી કોળુ તોડીને લાવે તો પણ કહે છે, 'એ તો રામજીનો આદેશ હતો '

બિખૂનિ બોલી, 'અમે મુશ્કેલીમા છીએ, તેનો શુ ઉપાય થઈ શકશે? તુ અમને કોઈ ઉપાય સુઝાડ, અમે તો બને ડોનીઓ છીએ'

'બારોહિ ગામનો ભૈરવનિહ મરી ગયો '

'હા, છોકરાએ જ બાપને મારી નાખ્યો '

'તેની સાથે તમારે શુ નિસ્બત? પૈસાદારોને ત્યા તો મા છોકરાને મારી નાખે, ને છોકરો માને પણ મારી નાખે, જો મરવાનુ હતુ તે તો મરી ગયુ આપણે ત્યા કોઈનુ મરણ થાય તો નગાસબધીઓ રડે એ લોકોના નગાસબધીઓ તો પટારાની ચાવી લઈ લેવામા રોકાયા હોય છે રડવાનુ તો એ લોકો ભૂલી જાય છે તે તો જે હોય તે નાચુ, પણ આપણા માનિકને તો મારી જ નાખ્યા છે હવે ભૈરવની લાશને અગ્નિદાહ દેવામા આવશે આવતીકાલે તેની લાશ કાઢવાના છે, અને એ લોકોને રડવા માટે રુદાલીની જરૂર છે એ લોકો બે રડી લાવ્યા છે માલિક-મહાજનનુ મરણ થાય ત્યારે રડીઓ રડવા આવે છે કદાચ કોઈ એક કાળે આ રડીઓને ભૈરવ સાથે સબધ પણ હશે, હવે તો સુકાઈને કાગડા જેવી દેખાય છે એ બે કાઈ કામની નથી તમે બને જાવ, રડજો ને મુડદાની સાથે સાથે જજો રૂપિયા મળશે, ચોખા મળશે, અને જે દિવસે એની અતિમ કિયા હોય, તે દિવસે કપડા ને ખાવાનુ પણ મળશે

શનિચરીના હૃદયમા જાણે ધરતીકપ થયો તે બોલી ઊઠી 'રડવાનુ છે? મારે? તને ખબર નથી, મારી આખમા આસુ આવતા જ નથી? મારી બને આખ તો બળી ગઈ છે!'

દુલન બેપરવાઈથી સખત અવાજે બોલ્યો, 'બુધુયાની મા, બુધુયા માટે તુ રડી શકી હતી, તેવુ રડવાનુ હુ તને કહેતો નથી આ તો રોજીરોટી માટે રડવાનુ છે તુ જોજે, કે જેમ તુ ઘઉ લણે છે, માટી ઉપાડી લાવે છે, તેવી જ રીતે તુ રડી શકીશ '

'અમને આ કામ શા માટે આપશે?'

'દુલન છે શા માટે? સારી રુદાલી ન મળે તો ભૈરવનુ માનસન્માન શી રીતે સચવાશ? માનિક મહાજનનુ મરણ થાય તો પણ તેમની લાશનુ સન્માન થવુ જોઈએ ભૈરવનો બાપ, રામાવતારને લોકો જે રખાતો રાખતા તેની દેખભાળ પણ કરતા એ માયા મમતાને લીધે એમના જેવાનુ મરણ થતા એ રડીઓ આવીને રડી. હતી. ભૈરવ., દેતારી., માખન., લછમણ. બધાની રખાતો છે પણ તેઓ તો ખેતમજૂર હોય કે પછી રખાત હોય, સૌને પગ તળે દબાવી રાખે છે એટલે જ તેઓ માટે રુદાલી મળતી નથી બધા જ ભયાનક બદમાશ છે સૌથી હરામખોર તો પલો ગભીરસિંહ છે ના , રખાત રાખેલી, અને તેને એક છોકરો જન્મો રખાત જીવતા છોકરીને ખૂબ લાડ લડાવતો પણ રખાતનુ મરણ થતા છોકરાને કાઢી દીધુ કે, ' ન તારુ પાલનપોષણ નહી કરી શકુ રડીના છોકરો

છે તો રંડી જ બની જા, ને કામ કરી તારો ગુજારો કર.'

'અરે...રે...રે.'

'તે છોકરી તો લોહરિયાં રંડીવાડામાં જઈ રહે છે. પાંચ રૂપિયાની વેશ્યા હવે પાંચ પૈસાની વેશ્યા બની ગઈ છે. અરે, મને ઠીક યાદ આવ્યું, બુધુઆની વહુ પણ તોહરિમાં જ છે એની પણ એવી જ હાલત છે.'

'એને વિશે સાંભળવું છે જ કોને?'

દુલને કહ્યું, 'કાળાં લુગડાં પહેરજો.'

'તે જ તો અમે પહેરીએ છીએ.'

દુલન તેમને લઈ આવ્યો. રસ્તે બિખૂનિ બોલી, 'વચ્ચે વચ્ચે આવું કામ મળે, પછી વળી માલિકના ખેતરમાં કામ મળે તો સારું, નહીં તો પછી પથ્થર તોડવાનું કામ, બે જણનાં પેટ તો ભરાશે.'

શનિચરીએ પૂછ્યું: 'ગામમાં લોકો વાત નહીં કરે?'

'કરે તો કરવા દો.'

ભૈરવસિંહનો ગુમાસ્તો બચ્ચનલાલ દુલનને ઓળખતો હતો. લછમાએ તેને જ શબયાત્રાને લગતી બધી વ્યવસ્થા કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. બધી ગોઠવણ કરવી એ કાંઈ નાનીસૂની વાત ન હતી. બચ્ચનને પોતાના ઘર માટે બે કોદાળી, એક કપડાં મૂકવા માટે લાકડાની ઘોડી, અને બે પિત્તળની નાંદીની જરૂર હતી. અંતિમ સંસ્કારને લગતી વસ્તુઓની યાદીમાં કઈ રીતે આ ચીજોને ઘુસાડવી તે બાબત તેને ઘણી ચિંતા હતી. શનિચરીને લોકોને જોઈ તેને થોડું આશ્વાસન મળ્યું. તે બોલ્યો, 'ત્રણ રૂપિયા દરેકને મળશે.' દુલન બોલી ઊઠ્યો, 'મહારાજનું મૃત્યુ થયું - અને રુદાલીઓને ફક્ત ત્રણ રૂપિયા હોય?' - 'હજૂર દરેકને પાંચ રૂપિયા તો મળવા જ જોઈએ.'

'કેમ?'

'એવું તો રડશે હજૂર, કે સાંભળીને નવું સામેથી બક્ષિસ આપશો. લછમાણજીએ કહ્યું છે, દસ-વીસ જેટલા પણ રૂપિયા લાગે, રડવા માટે માણસ જોઈએ. આ કામ માટે બસો રૂપિયા મંજૂર થયેલા છે.

ગુમાસ્તાએ નિસાસો નાંખ્યો. કોણ જાણે ક્યાંથી આ દુલનને બધી જ વાતની ખબર પડી જાય છે.

'પાંચ રૂપિયા આપીશ, જાવ બહાર જઈ બેસો.'

'અને પાશેર ચોખા પણ આપજો.'

'ઘઉં આપીશ.'

'હજૂર, ચોખા આપજો.'

'આપીશ.'

'આ લોકોને પેટભરીને નાસ્તો ખવડાવો. બરાબર ખાશે નહીં તો રડી નહીં શકે.'

'દુલન, હું વિચારું છું કે કેટલા હરામખોર મર્યા હશે ત્યારે તારો જન્મ થયો હશે. જા, જા, બહાર જા, નાસ્તો આપું છું.'

ભૈરવસિંહની માનીતી રખાતે ઢંઢેરો પીટાવ્યું કે જે રુદાલી હોય એને પેટભરીને પૌંઆ ને ગોળ આપો. પ્રસાદના બાપ કોઈ બાબતમાં પાછળ ઓછું મૂકતા ગયા નથી.

પેટભરીને પૌંઆ ને ગોળ ખાતાં ખાતાં શનિચરીને સમજાયું કે પોતાનું રુદન વેચી તેણે પેટ ભરવાનું છે તેથી જ તેના આંસુ આંખમાં ભરાઈ રહ્યાં છે.

બંને રંડીઓએ પહેલાં તો આ ગામડાંની ડોશીઓ ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહીં પણ શનિચરી અને બિખનિ એટલે મોટેથી સાથે રડ્યાં, એવા સરસ શબ્દો ગોઠવી તેઓએ ભૈરવના માટે મરસિયાં ગાયાં કે બજારની રંડીઓ તો મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગઈ. શનિચરી અને બિખનિ રડતાં રડતાં સ્મશાનમાં ગયાં અને વળી રડતાં રડતાં જ પાછાં ફર્યાં. તે દિવસે વિદાય આપતી વખતે દરેકને પાંચ રૂપિયા રોકડા અને અઢી શેર ચોખા મળ્યા. બચ્ચને કહી પણ દીધું: 'કિયાને દિવસે પાછાં

આવજે

ક્રિયાને દિવસે કપડા ને ખાવાનુ મળ્યુ પૂરી, કચોરી ને મગજના લાડુ, શનિચરી અને ઝિખૂનિ ખાવાનુ બાધી ઘેર લઈ ગયા દુલનની સ્ત્રીને પણ થોડુ ઘણુ આપી આવ્યા દુલને બધી વાતની પૂછપરછ કરી, પછી બોલ્યો, 'એ હરામખોર બચ્ચનને આ કામ માટે બનો રૂપિયા મળલા, અને એણે તો વીસ રૂપિયામા જ કામ પતાવ્યુ '

'એ તો એમ જ કરે ને લાટુયાના બાપ '

'તારી સહેલીને કહે કે નિયમિત રીતે બજારમા જતી-આવતી રહે બજારમા જાય, કારણ બધી જ દુકાનો માલિક-મહાજનોની છે દુકાને દુકાને ફરવાથી ખબર પડી જશે, કે માલિકોને ઘેર કોણ માદુ છે, કોણ મરી ગયુ છે તે વગર તો આ સમાચાર મળશે જ નહીં હવે જ્યારે જાય ત્યારે કહેજે કે હુ બીજી રુદાલીઓ મેળવી આપીશ '

'તે વળી કેવી રીતે?'

'તોહરિ જજે - રડી બજારમા '

'હાય ભગવાન '

'તારી સહેલી જશે?'

ઝિખનિ બોલી, 'હુ જઈશ '

દુલને કહ્યુ, 'અહીં પહેલા આટની બધી રડીઓ હતી જ નહીં આ બધા રજપૂત માલિક મહાજન ચારે બાજુ વનેલા છે તેઓને લીધે જ આટલી બધી રડીઓ અહીં છે '

દુલનની પત્ની બોલી ઊઠી 'રડીઓ તો હમેશા જ હતી '

'ના હમેશા ન હતી બધી જ ખરાબ વસ્તુઓ આ લોકો લાવ્યા છે '

'એ લોકો પણ હમેશા અહીં જ હતા ને?'

'ના, એમ ન હતુ પહેલા આ ઈલાકો છોટાનાગપુરના એક રાજાના ભાયતનો હતો ત્યારે તો અહીં ફક્ત જગલો અને આદિવાસીઓના ઝૂપડા હતા આ તો ઘણા વર્ષો પહેલાની વાત છે આ તહનીલમા આદિવાસીઓએ બળવો કર્યો હતો

દુલને જે વાત કહી તે ઘણી સૂચક હતી, કે કેવી રીતે આ સાહસિક રજપૂતો - જ્યા આદિવાસી અને અત્યજોના રહેઠાણ હતા તે વિસ્તારમા ઘૂસી જઈ પોતે જમીનદારીથી માડી જોરદાર મહાજન માલિક પરિવારના થઈ બેઠા હતા તે સમજવામા આ આખી વાત મદદરૂપ બને એમ હતુ આ રજપૂતો છોટાનાગપુરના રાજાના ભાયાતોની સેનાના માણસો હતા લગભગ બસો વર્ષ પહેલા આ લોકોના જાતજાતના અત્યાચારોથી કટાળી, કોલ જાતિના લોકોએ તેઓ નામે બળવો કર્યો આ કોલ વિદ્રોહ શરૂ થતાની સાથે જ રાજાએ વળી પાછા પોતાના માણસોને ઉશ્કેર્યા કોલ લોકોનો બળવો દબાવી દીધા બાદ પણ એ લોકોનો યુદ્ધ માટેનો જોશ ઓછો થયો નહી નિર્દોષ કોલ લોકોને મારી નાખવાનુ તેઓએ ચાલુ રાખ્યુ શાત ગામડાઓને તેઓ સળગાવી મૂકતા હરદા અને કોનકા મુડાએ પોતાના તીરકામઠા તૈયાર કર્યા ત્યારે રાજાએ આ રજપૂતોને ટાહાડ જેવા નિર્જન વિસ્તારોમા - જ્યા થોડા જ આદિવાસીઓના વાસ હતા - મોકલી આપ્યા તેમન આદેશ કર્યો, 'માથા ઉપર તલવાર ઘુમાવી ફેકો જેટલે દૂર તમારી તલવાર જઈને પડશે, તેટલી જમીનનો કબજો લઈ લો સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી તલવાર ફેકવાનુ ચાલુ રાખો, તમે સાત સરદારો છો આ રીતે જેટલી જમીન તમને મળે, તે ઉપર ખેતી કરો ને ઘર બાર વસાવો '

ત્યારથી રજપૂતો ટાહાડમા આવી વસ્યા, અને તે દિવસથી આ ખેતરોના એ માલિક બની ગયા સદીઓ વીતી તેની સાથે એ લોકોની જમીન જાગીર ઓછી નથી થઈ બલકે વધી જ છે હવે એ લોકો જમીન જાગીર વધારતા જાય છે પણ હવે તેઓ તલવારનો ઉપયોગ કરતા નથી તેને બદલે લોકો ઉપર બદૂકની ગોળી ચલાવે છે નળગતી મશાલો માણસોની વસાહત ઉપર ફેંકે છે અહીં જે બધા જાગીરદાર છે ત

એક સમયે એકબીજા સાથે સગપણ ધરાવતા હતા. આજે એ સગપણ ખાસ રહ્યું નથી. પણ એ સૌને એકસરખો સામાજિક મોભો તો જોઈએ જ છે.

જીર્ણ થઈ ગયેલાં, ખડના છાપરાંથી શોભા પામતાં, મેલાં માટીનાં ઘરવાળા વાસમાં અંત્યજો રહેલા. આદિવાસીઓની વસ્તીનો ચહેરો પણ એટલો જ દરિદ્ર હતો. આની વચમાં વચમાં માલિકોનાં વિશાળ મકાનો હતાં માલિકોમાં અંદર અંદર ઝઘડાઓને ચડસાચડસી તો હતાં જ, પણ કોઈ કોઈ બાબતમાં માલિક શ્રેણીમાં સરખાપણું હતું. મીઠું, ઘાસતેલ અને પોસ્ટકાર્ડ સિવાય તેઓને ખાસ કાંઈ ખરીદવું પડતું નહીં. હાથી, ઘોડા, ભેંસ, ગોચર જમીન, ઉપપત્નીઓ, જારજ સંતાનો, મૈથુન સંબંધિત વ્યાધિઓ - 'જિસકી લાઠી ઉસકી ભેંસ' - આ સૂત્ર ઉપર વિશ્વાસ - બધાંને જ ઓછા-વધતા પ્રમાણમાં હતો. અગણિત અંદર અંદરના ઝગડાઓ પણ હતા. પરંતુ દેવોનું સમર્થન એ લોકોને મળી રહેતું હતું. અંદર અંદરની તકરારોને કારણે એ લોકોએ બધી જ જમીન દેવોને સમર્પિત કરી દીધી હતી. વળી, વ્યક્તિગત રીતે તેઓમાં વિશિષ્ટતા નહોતી એવું પણ ન હતું. દૈતારીસિંહને પગે છ આંગળીઓ હતી. બનવાસીસિંહની પત્નીને એક ગોવાળ સાથે આડ સંબંધ છે. નાથૂનિ સિંહને ત્યાં ભૂસું ભરેલો વાઘ હતો.

આ લોકોને પોતાનું માન-સન્માન જાળવવા રુદાલી સ્ત્રીઓની જરૂર પડતી હતી. દુલને કહ્યું, 'બસ, હવે તો મેં તમને તમારો રસ્તો બતાવી દીધો - હવે એ રસ્તે આગળ વધો.'

શનિચરી તેમ જ બિખૂનિએ ડોકાં હલાવ્યાં. એ લોકોના જીવનમાં સહેલાઈથી કશું જ મેળવવું અશક્ય હતું. બાફેલી મકાઈનો લોટ અને મીઠું મેળવતાં પણ જીવ નીકળી જતો. છોકરાંના જન્મ વખતે, કે પછી ધણીના મૃત્યુ વખતે મહાજન પાસે દેવું તો કરવું જ પડતું. જ્યારે કે પોતાનાં સગાંસંબંધીઓ આગળ પોતાનું માન જાળવવા આ માલિક-મહાજનો લગભગ અસંસ્કારી કહેવાય એટલો ખર્ચ કરતા. તે પૈસામાંથી થોડા શનિચરીને ઘેર આવે તો તેમાં શું ખોટું છે?

શનિચરી અને બિખૂનિ ટક્કર ઝીલી જીવનનો સામનો કરતાં રહ્યાં. અને આ જીવનમાં મુશ્કેલીઓનો સામનો તો સૌને કરવાનો હોય છે. બિખૂનિ આ ગામની સ્ત્રી ન હતી. પરંતુ, આશ્ચર્ય થાય એવી સહજતાથી તે અહીંની બની ગઈ. અનાજ વાવવાને અને લણવાને સમયે તેણે લછમણના ખેતરમાં ખેતમજૂરી કરી. અને જ્યારે તે કામ ન મળે ત્યારે હાટમાં, બજારમાં, બસ-સ્ટોપ ઉપર તેમ જ દુકાનોમાં જઈ પહોંચતી. એ જ સમાચાર લઈ આવતી કે માલિકના ઘરમાં કોનું મરણ થવાનું છે, કોને શ્વાસ ઉપડ્યો છે. પછી તો બંને જણ જાડા પોતની કાળી સાડીઓ ધોઈ, પહેરી, પાલવમાં શેકેલો લોટ બાંધી લેતી, અને એ જ લોટનો ભૂકો ખાતી ખાતી બંને ડોશીઓ ઝડપભેર માલિકને ત્યાં જઈ પહોંચતી. માલિકના ગુમાસ્તા સાથે શનિચરી વાતચીત કરતી. બધું કહેવાની રીત પણ નક્કી જ કરેલી હતી - 'એવું તો રડીશું હજુર, કે રામનામ પણ સંભળાશે નહીં. દરેકને પાંચ પાંચ રૂપિયા રોકડા અને ચોખા આપવા પડશે. અંતિમ ક્રિયાને દિવસે ખાવાનું અને કપડાં આપવાં પડશે. ભાવતાલ કરશો નહીં. અને ભાવ ઓછા કરીશું નહીં બીજી રુદાલી જોઈતી હોય તો અમે લઈ આવીશું.'

ગુમાસ્તાએ બધું જ કબૂલ કરવું પડતું. ન કરે તો બીજો ઉપાય પણ શું હતો! ભૈરવસિંહની શબયાત્રામાં આ લોકોને જોયાં, ત્યાર પછી બધાં જ એમને બોલાવતાં. આ તો હવે એ લોકોનો ધંધો થઈ ગયો હતો. હવે દુનિયાદારી શોખ ખાતર કરનારાની રહી ન હતી - ધંધાદારીની બની ગઈ હતી. ગુમાસ્તાઓ પોતાની ચતુરાઈથી

ખેતમજૂરોના હિસાબોમા ગોટાળા કરી, ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજનો આક વધારી, મહિને દસ રૂપિયાના પગારમા જ પોતાની ખેતી, ઘરબાર, હળ, બળદ અને જરૂર લાગે તો એકથી અધિક પત્ની બધુ જ મેળવી લેતા કોઈ પા । જાતના સગપણ વિનાની વ્યક્તિઓના મૃત્યુ સમયે રડવુ એ પણ એક ધંધાદારી વ્યવસાય બની ગયો હતો આ વ્યવસાયમા મોટા મોટા શહેરોમા ધંધાદારી વેશ્યાઓ વચ્ચે તકરારો ઊભી થતી આ ઇલાકામા શનિચરીએ આ ધંધામા પગપેસારો કર્યો હતો પણ આ કાઈ શહેર તો હતુ જ નહીં તોહરિમા વેશ્યાઓની સખ્યા પણ નિમિત હતી શનિચરી કહે તે સૌને સાભળવુ જ પડતુ

ફક્ત રડવાનો એક ભાવ હતો

રડીને જમીન ઉપર આળોટે તો પાચ રૂપિયા ૫૦ પૈસા

રડતા રડતા, છાતી કૂટી સ્મશાનમા જઈ સ્મશાનમા આળોટે તો છ રૂપિયા

શ્રાદ્ધ વગેરે ક્રિયામા કપડા આપવા પડશે ત કાળા જાડા થાન હોય તો સારુ

આ તો ભાવની વાત થઈ તમે બધા તો રાજા છો ચોખા સાથ દાળ મીઠુ તલ ના આપો તો નહીં ચાલે તમારે ઘેર તો તમે લક્ષ્મીને બાધી રાખી છે આ ચોખા તેલ તમને કાઈ ભારે નહી પડે પણ શનિચરી બધ જ તમારા ગુણગાન ગાશે

તેઓનો ધધો સરસ રીતે ચાલવા લાગ્યો ભૈરવસિહની શબયાત્રામા જે રડેલા તેમને બોલાવવા એ તો એક મોભાની વાત બની ગઈ ધીરે ધીરે લાલ અને સાઉરા જાતિના લોકો પણ શનિચરીને બોલાવવા લાગ્યા ગોકુળ લાલાના બાપનુ મરણ થયુ ત્યારે ગોકુલે કહ્યુ હતુ કે, 'છેલ્લી ક્રિયા પતે નહી ત્યા સુધી શનિચરી, તુ રોજ આવજે '

'ગોકુળ રોજ તેઓને સાથવો ને ગોળ આપતો એમ કહેતો, 'તમને આપીશ તો મને પુણ્ય મળશે '

ગોકુળે કાપડ પણ સારી જાતનુ આપેલુ માલિક મહાજનની જેમ સૌથી સસ્તુ જનતા કાપડ તે શાથી લાવ્યો ન હતો બિખૂનિએ જઈ એ બનેના કપડા બજારમા વેચી નાખ્યા

ગોકુલને ત્યાથી શુ શુ મળેલુ તે વાત સાભળી દુલન કહ્યુ, 'આ મને ઠીક યાદ આવ્યુ દવ જ્યા પણ જાવ ત્યા અતિમ ક્રિયા સુધી આવ જા કરજા આવે વખતે કોઈ ખાસ હિસાબ ગણવા બસતુ નથી '

'હા, તેઓ પણ આવશે '

શનિચરીએ બેપરવાઈ બતાવવા, બીડીમાથી ધૂમાડો છોડ્યો બોલી, 'પોતાના બાપ, ભાઈ મરી જાય ત્યારે આખમા આસુ તો આવતા નથી અને વળી ક્રિયાના ખર્ચનો હિસાબ ગણે છે ગગાધર સિહ જેવા માણસે એના મોટા કાકાના મરણ પછી શબ ઉપર ચોખ્ખા ઘીના બદલે ડાલડા ચોપડેલુ, તે તુ જાણે છે?'

'એ લોકો પોતે રડે, તો તમારુ શુ થશે?'

'થોડુ તો રડી શકે?'

'એ વાત જવા દે, પણ એક કામની વાત સાભળ '

'તો કહ '

'મોટા માણસની વાત છે નાથુસિ સિહની મા મરવા પડી છે નાથુસિનુ ઘર તો આખુ છે નાથુસિએ તમારો સપર્ક સાધવા કહ્યુ છે

'મરવા પડી છે, મરી તો નથી ગઈ ને?'

'અરે નાથુસિ વાત સાભળશે ત્યારે તને ખ્યાલ આવશે કે આ લોકોના મનમા કેટલુ પાપ હોય છે '

નાથુસિ પાસે જે જમીન વગેરે છે, તે તો બધી જ એની માની મિલકત છે એની મા કોણ છે, કાઈ ખબર છે તને?'

'ના, તારી જેમ આ વિસ્તારના સૌની વશાવળીની જાણ કોણ રાખે વળી?'

'એની મા પરાક્રમસિહની એકની એક દીકરી

છે. પરાક્રમસિંહનો કેટલો જુલમ હતો. નાનો હતો ત્યારે મેં જોયેલું કે મહેસૂલ ન ભરવાને કારણે એના ખેતમજૂર, ઘરડા એવા હાથીરામ માહાતોને ઘોડા સાથે બાંધી, ઘોડો મારી મૂકી, પરાક્રમસિંહે હાથીરામને મારી નાખેલો.'

'મેં પણ સાંભળ્યું છે.'

'પરાક્રમની બધી જ મિલકત નાથુનિની માને મળી છે. એ માની મિલકતને કારણે જ એની આટલી બધી બોલબાલા છે, તેમ જ આવો ગરમ મિજાજ છે. તે જ મા આજે ઘણા દિવસથી ક્ષય રોગથી પીડાય છે. ઉધરસમાં લોહી પડે છે. સાંભળ્યું છે કે રોગ બહુ ચેપી છે.'

'ના રે, એવું નથી. બુધુયાને પણ એ જ રોગ થયો હતો ને?'

'બુધુયા તો સીધો સાદો માણસ હતો. નાથુનિની મા જરૂર સારી સ્ત્રી નહીં હોય.'

'એ વાત જવા દે, તું શું કહેતો હતો?'

'નાથુનિ એવો તો નાલાયક દીકરો નીકળ્યો, કે ઓટલાને એક છેડે એક ઓરડો બંધાવી, માને ત્યાં રાખી છે. ખાટલા સાથે એક દાઢીવાળો બકરો બાંધી રાખ્યો છે - એટલો જ માત્ર ઈલાજ કરાવે છે કોઈ હકીમ, કવિરાજ વૈદ્ય કે દાક્તર - ઈંજેક્શનનો ઈલાજ કરાવવાની તો વાત જ નથી કરતો. ડોસી હજી તો જીવે છે ને નાથુનિ ચંદનના-સાગના લાકડાં મંગાવે છે. ખૂબ ધામધૂમથી માને અગ્નિદાહ દેશે. માની મરણ પછીની ક્રિયામાં આપવા કાપડના તાકા આવી ગયા છે તે સમયે થશે તે બ્રાહ્મણ ભોજન માટે ઘી, ખાંડ, દાળ, લોટ બધું મંગાવી લીધું છે. વાસણ પણ આપવાનો છે, તે પણ મંગાવી લીધાં છે.'

'હે ભગવાન, મા હજી તો મરી પણ નથી.'

'આખો દિવસ સંડાસ પેશાબ કરી, મા તેમાં પડી રહે છે. સાંજે એક વાર મોતી દુસાદિન આવી, બધું સારું કરી જાય છે. આવે વખતે દુસાદિન અડકે તો માની જાત જશે નહીં. એક દાઈની પણ વ્યવસ્થા કરી છે. રાતે, તે ડોશી પાસે સૂઈ જાય છે. મા જીવે છે ત્યારે તેને સાજી કરવા એક રૂપિયો પણ ખરચશે નહીં, પરંતુ તેના અગ્નિદાહ પાછળ, તેનાં શ્રાદ્ધ-ક્રિયા પાછળ નાથુનિ ત્રીસ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ કરશે.'

'પાછો એમ કહે છે પણ ખરો?'

'હા, હા, ઘાંટા પાડી પાડીને આ વાત જાહેર કરે છે. તેથી તો હું કહું છું કે આ લોકોની બધી જ ગણતરી ઊંધી જ હોય છે. જીવતાંની સારવાર કરાવશે નહીં, અને મરી ગયા પછી ધામધૂમથી અંતિમક્રિયા કરી પોતાનું સન્માન વધારશે. આ ઠંડીમાં માની રજાઈ લઈ લીધી છે, ફક્ત એક પાતળી ગોદડી એને આપી છે. ડોસી જલદી મરી જાય તો નાથુનિને જંપ વળે. એ લોકોને ત્યાં બધી ક્રિયા પતે નહીં ત્યાં સુધી નિયમિત રીતે જજે.'

'જો કાંઈ આપે નહીં તો?'

'અરે, જરૂર આપશે, ના આપે તો પાછી નાથુનિને ગોકુળ લાલા આગળ હાર માનવી પડે ને? એના જાતભાઈઓ આગળ પોતાની આબરૂ તો સાચવવી પડશે ને?'

એવી કહેવત છે કે માહ મહિનાની ઠંડી તો વાઘને પણ લાગે. અને માહ મહિનાની ઠંડી લાગવાથી જ નાથુનિની માનું મરણ થયું. બધી ક્રિયા પૂરી થઈ ત્યાં સુધી શનિચરીએ આવ-જા કરી. નાથુનિને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી. મોટી વહુ ગમગીન ચહેરો કરી શનિચરી ને લોકોને રોજ લોટ અને ગોળ આપતી. કહેતી, 'ઉંમર લાયક હતી અને મરણ થયું, તેની પાછળ આટલો ખર્ચ શા માટે?'

અનુ.: **ઉમા રાંદેરિયા**

(ત્રીજો ને છેલ્લો હપતો આવતે અંકે)

કુમાઉંના પહાડોમાં -૩

પલપલ પરિવર્તિત પ્રકૃતિવેશ

ભોળાભાઈ પટેલ

'કૌનાની' બોલતા એક નામ તો સ્વામી આનંદનું આવી જાય. 'સંસ્કૃતિ'માં આવતા સ્વામીના લેખોની મોહિની લાગેલી તે લેખને અંતે સ્થળનું નામ કૌનાની હોય. એટલે મારા મનમાં સ્વામી અને કૌનાની જોડાઈ ગયેલાં. કેવું હશે કૌનાની? સ્વામી તો અકટ્ટ હિમાલયપ્રેમી, અમારે જ કાકાસાહેબને હિમાલયનો પ્રવાસ કરાવેલો, છેક ૧૯૧૧-૧૨માં — ગાંધીજીને મળ્યા ત પહેલાં. સ્વામી ઉત્તર જીવનમાં ઘણાં વર્ષો કૌનાનીમાં રહેલા. કોઈએ એમને પૂછેલું કે ત્યાં રહ્યે રહ્યે શું કરો છો?

રોજનું ચારશેર પાશેર દૂધ પીઉં છું અને ઘરની ઓસરીમાં બેઠાબેઠા હિમાલયના શિખરો જોયા કરું છું — કંઈક એવી મતલબનો સ્વામીએ એમની લાક્ષણિક ઢબે જવાબ આપેલો. સદ્‌ગત ઈશ્વર પેટલીકરે સ્વામી આનંદ વિશેના એક લેખમાં આ પ્રસંગ વિશે લખેલું વાંચેલું ત્યારથી કૌસાનીમાંથી દેખાતાં હિમશિખરો જોવાની કલ્પના કરેલી. આજ અલ્મોડાથી કૌસાનીને માર્ગે જતાં એટલે સ્વામી યાદ આવી ગયા.

એવું બીજું નામ કૌનાની સાથે જોડાયું હતું દિલ્હીના પ્રતિષ્ઠિત છાયાવાદી કવિ સુમિત્રાનંદન પંતનું.

પાવસઋતુથી પર્વતપ્રદેશ
પલ પલ પરિવર્તિત પ્રકૃતિવેશ

— પર્વત પ્રદેશમાં — પાવન વર્ષા અને એનો ક્ષણક્ષણે બદલાતો પ્રાકૃતિક વેશની વાત આ કવિએ કરેલી છે, જે પાર્વતીય સૌન્દર્ય વિશે આ પંક્તિઓ છે, તે છે કૌનાનીની. કવિ પંત કૌસાનીનું જ બાળક હતા, કૌનાનીમાં સ્વામી જે ઘરમાં રહેતા હતા, તેની ઓસરી અને કવિ પંત જ્યાં જન્મ્યા હતા, તે એમનું ઘર જોવાની ઇચ્છા પણ હતી.

અમારો માર્ગ કોસી નદીની સાથે સાથ ક્વચિત્ દૂર, ક્વચિત નજીક જતો હતો. ગઢવાલ વિસ્તારમાં જતા હોઈએ તો કેન્દ્રીય પુરાણ પ્રસિદ્ધ નદીઓ, નગરો ભેટી જાય. આ કુમાઉંમાં નદીઓ એટલી બધી નથી, એટલું જ નહીં વિપુલજલા પણ નથી, બલકે ક્ષીણ તોયા છે. હા, પહાડી છે, એટલે કલકલ છલછલ કરતી ક્યારેક એની પાસે જવા લોભાવતી દોડી જાય છે, અને ખરે જ વચ્ચે એક વળાંક આગળ અમે જીપમાંથી ઊતરી પડ્યા — અને પહોંચ્યા પથરાળ પટમાં વહેતી કોસીના જળપ્રવાહને સ્પર્શવા.

પહાડોની વચ્ચે વહેતી નદીનો પરિવેશ કોઈ મધ્યકાલીન ચીની-જાપાની ચિત્ર કે કવિતાથી ઓછો સોહામણો નથી હોતો. ઉપર સ્વચ્છ ભૂરું આકાશ — બાજુમાં વળાંક લેતી પર્વતમાળ અને ઘાટીમાં વહેતી નદી.

બધા તોફાને ચઢી જાય એવું સ્વચ્છ જળ, જળ વચ્ચે પથ્થરોના બેટ પર બેસીએ એટલે ક્લિક કરી શકાય એવું દૃશ્ય. ગઢવાલની નદીઓ સાથે આવી છૂટ કદી ન લેવાય. દેવપ્રયાગ આગળ ભાગીરથી અને અલકનંદાના સંગમને જોયા પછી આવી સરખામણી કરવાનો કોઈને વિચાર પણ ન આવે.

આ પહાડોમાં ખેતી અને પશુપાલન મુખ્ય વ્યવસાય છે, પણ એ સાથે અહીંના અભાવગ્રસ્ત અનેક ગામોમાં ખાદીકામની પ્રવૃત્તિઓ ભરપૂર ચાલે છે. આ બધા ગામોમાંથી ઘણા લોકો હવે તો નીચે મેદાનોમાં જઈ વસ્યા છે, પણ હજી એ બધાં ગામ જાગૃ

પોતાની ઘણી અસલની પ્રકૃતિ જાળવી રહ્યાં છે.

વચ્ચે એક વાર ફરી સંજયે જીપ ઊભી રખાવી. તેણે નદીના પટનો સામી દિશાએ એક હલકા ઢોળાવ પર રહેલાં કેટલાંક ઘરો ભણી ધ્યાન દોરી કહ્યું — ત્યાં છે અમારું બાપદાદાનું ઘર, મારાં દાદી હજી ત્યાં જ છે. તેઓ અલમોડા કે હલદ્વાની આવવા રાજી નથી.

અમે ત્યાં જઈ શક્યા હોત તો એ વૃદ્ધા કેટલાં બધાં રાજી થાત એમના પૌત્ર અને પૌત્રવધુને જોઈને — એ અનુમાનનો વિષય છે. પણ અમે તો આગળ વધી ગયાં. પણ નહોતાં જોયાં એ વૃદ્ધાને તોયે મનમાંથી એમનો વિચાર ઝટ ગયો નહીં. મને ગામડે એકલાં રહેતાં મારાં બા યાદ આવી ગયાં હતાં. એ આમ જ અમારી રાહ જોતાં...

કૌસાની ચારેક વાગ્યે પહોંચ્યાં. અમે અનાસક્તિ આશ્રમમાં ઊતરવાનું રાખેલું. અગાઉથી અલ્મોડાથી ફોન કરીને દીવા પાંડેએ કહી દીધેલું. જીપમાં અમે પહાડી ઢાળ ચઢતાં ચઢતાં અનાસક્તિ આશ્રમના પ્રાંગણમાં આવી પહોંચ્યાં...

આ અનાસક્તિ આશ્રમ, ગાંધીજીએ પોતાના ગીતાના અનુવાદ 'અનાસક્તિ યોગ'ની ભૂમિકા અહીં લખી હતી. એ પછી આ જગ્યાએ એ નામ મળ્યું. ગાંધીજી અહીં ૧૯૨૯માં આવેલા. એ વખતે આ ઇમારત એક ટી એસ્ટેટનું ગેસ્ટ હાઉસ હતું. ગાંધીજી એ વખતે સમગ્ર ભારતમાં પરિભ્રમણ કરી રહ્યા હતા. અહીં આવ્યા ત્યારે થાક દૂર કરવા આ ગેસ્ટ હાઉસમાં બે દિવસ રહેવાનો એમનો ખ્યાલ હતો, પણ અહીંના સૌન્દર્યથી એવા પ્રભાવિત થઈ ગયા કે બે અઠવાડિયાં રહી પડ્યા. મનુષ્યો કદી ન આવી શકે એવા પ્રકૃતિના આતિથ્યની હૂંફનો એમને અનુભવ થયેલો. એમણે લખ્યું છે કે મંત્રમુગ્ધ કરતાં હિમાલયના સૌન્દર્ય અને અહીંની ખુશનુમા આબોહવા અને ચારે તરફની આંખ ઠારતી હરિયાળી, પછી બીજા કશાની જાણે ઇચ્છા રહેતી નથી. ગાંધીજીને તો દુનિયામાં આવી બીજી કોઈ સૌન્દર્યસ્થળી હશે કે કેમ એનો પ્રશ્ન પણ થયેલો.

ટાગોર આવું બધું કહે અને એમની કલમથી આવી કવિતા જેવી પંક્તિઓ સરી પડે, એ તો સમજાય પણ ગાંધી કહે ત્યારે? પણ હા, ગાંધીને શ્વેત બરફાચ્છાદિત શિખરો જોઈ એવું લાગેલું કે જાણે ચરખા પર કતાઈ કરવા માટેના રૂના ઢગલા! સુતારનું મન બાવળિયે આનું નામ.

અનાસક્તિ આશ્રમના પ્રાંગણમાં ઊતરી ઉત્તર તરફ જોતાં દિગન્તવ્યાપી હિમધવલ ગિરિમાળાને સ્વચ્છ આકાશમાં જોતાં ઊભાં રહી ગયાં! એ શિખરો કેટલાં બધાં નજીક લાગતાં હતાં!

અમને ઉતારો મળી ગયો. અમારા રૂમની ઓસરીમાં કાચની બારીઓમાંથી ગિરિમાળાનું દૃશ્ય દેખાય.

પણ હિમાલય સાથે પછી ગોષ્ઠી, પહેલાં તો કવિ સુમિત્રાનંદન પંતના ઘરની યાત્રા કરી આવીએ. પાંચ વાગ્યે એ બંધ થઈ જાય છે, કેમ કે ઉ.પ્ર. સરકારના સંસ્કૃતિવિભાગને હસ્તક હવે એની જાળવણી છે અને સરકારી જાળવણી એટલે સરકારના નિયમો આવે જ ને!

અનાસક્તિ આશ્રમથી થોડેક જ દૂર 'સુમિત્રાનંદનપંત વીથિકા' છે. અરે પણ કવિના ઘરની આસપાસ તો નાનીમોટી હોટલો, રેસ્ટોરાં થઈ ગયાં છે! સુમિત્રાનંદન પંતને એમના સમકાલીન કવિ નિરાલાએ 'ભાવ, ભાષા ઔર કલ્પનાના કે સુકુમાર કવિ'નું અભિધાન આપ્યું હતું. શ્રી અરવિંદની અને સુમિત્રાનંદન પંતની યુવાવસ્થાની 'ઘને લહરે રેશમ કે બાલ'વાળી તસવીરો જોઈને મેંયે કિશોરાવસ્થામાં એક વેળા લાંબાવાળ — ખભે સુધી પહોંચતા રાખેલા. મારી એ તસવીર જોતાં આ કવિઓ હંમેશાં યાદ આવે છે, અને યાદ આવે છે કિશોરાવસ્થામાં સેવેલા 'આદર્શો'!

હિન્દીના અધ્યાપક તરીકે પંતજીને કેટલી વાર ભણાવ્યા છે! એમની અનેક કાવ્યપંક્તિઓ મોઢે થઈ ગઈ છે. એમના ઘરે પહોંચ્યાં નાનું બેઠા ઘાટનું ઘર. ઘરમાં ઈ.સ. ૧૯૦૦માં એમનો જન્મ થયેલો, અને એ જ ઘરમાં પાછી નમાયા શિશુનું શૈશવ પણ પ્રકૃતિના ખોળામાં વીત્યું. ઘરની છત ઉપર સપાટ પહાડી નળિયાં. પ્રાંગણમાં એમની કાંસાની પ્રતિમા સ્થાપિત કરવામાં આવી છે.

સાંજનો સમય. પશ્ચિમ દિશામાંથી લાંબાં કિરણોનો તડકો આવી રહ્યો હતો — અને આ બાજુ હિમાલયની ગિરિમાળા, ઘરના દરવાજા પણ ઘરની જેમ બેઠા ઘાટના. નીચા નમીને પ્રવેશ કર્યો.

ઘરની અંદરનાં બીજાં બધાં એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં જવાનાં બારણાં તો બારી જેવડાં. નીચા નમીને જ જવું પડે મુખ્ય ખંડમાં એમની બાલ્યાવસ્થાથી યુવાવસ્થા સુધીની બધી તસવીરો હતી — એક ખંડ અધ્યયનકક્ષ હતો — એમનાં ટેબલખુરશી, લખવાની સામગ્રી જાળવી રાખ્યાં છે. ઘરની પાછળ થોડી ખુલ્લી જગ્યા અને ઓસરી છે. અહીંથી બાલ કવિએ હિમાલયનાં વિરાટ સૌન્દર્યોને પીધાં હશે — અહીંથી સૂર્યનાં 'પ્રથમરશ્મિ'ને આવતાં જોયાં હશે — અહીં એક કિશોરીને પ્રેમ કર્યો હશે — અને પછી હિન્દી ભાષાની આ અમર પંક્તિઓ સ્રવી હશે.

વિયોગી હોગા પહલા કવિ
આહલે ઉપજા હોગા ગાન,
ઉમડકર આંખોં સે ચુપચાપ
બહી હોગી કવિતા અનજાન...

'આંસુ' કવિતાની એ બાલિકા — એ 'સરલા' આસપાસ ક્યાંક રહેતી હશે. પછી તો આ કવિ જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર વિજેતા વિખ્યાત કવિ બન્યા, પણ એ રહ્યા તો અપરિણીત. જે કૃતિ પર એમને આ પુરસ્કાર મળેલો તે 'ચિદમ્બરા'નો મેં અને રઘુવીરે ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરેલો છે.

પેલી ઓસરીમાં થોડીવાર બેઠો, અને કિશોર કવિ પંતની માનસપ્રતિમા ઘડતો રહ્યો.

ઉમાશંકર જોષી જ્યારે ઈંગ્લૅંડ ગયા હતા, ત્યારે એમણે લેક વિસ્તારમાં આવેલ અંગ્રેજ કવિ વિલિયમ વર્ડ્સવર્થના નિવાસ 'ડવ કૉટેજ'ની મુલાકાત લીધેલી. એ સરોવરોનો વિસ્તાર અને તેમાંય વર્ડ્સવર્થના ઘર આગળના પહાડોથી ઘેરાયેલા ગ્રાસમિયર સરોવરના સૌન્દર્યવર્ણનવાળો ભાગ યાદ રહી ગયો છે. વર્ડ્સવર્થના એ નાનકડા ઘરની જાળવણીની વાત એમણે લખેલી

પંતજીનું ઘર પણ એવું ડવ કૉટેજ — પારેવડા - કુટિ જેવું લાગે. કદાચ ટેકરીના ઢાળ પર લપાઈને રહ્યુ હોય એવું પંતનું આ ઘર — એને વર્ડ્સવર્થના ઘરનું નામ સહેલાઈથી આપી શકાય

વળી, આ બન્ને કવિઓ વચ્ચેનું એક મહત્ત્વનું સામ્ય — તે બન્નેની પ્રકૃતિ કવિતા.

પણ પંતજીના ઘરની આજુબાજુના પર્વતીય સૌંદર્યને હવે તો સતત ગુંજતી રેસ્ટોરાં અને ઊંચે હોટલો ગ્રસી ગઈ છે પૂર્વ દિશાને લગભગ 'બ્લૉક' કરી દીધી છે, જે દિશામાંથી પ્રથમરશ્મિના આગમનને કવિએ જોયું હશે હવે 'પલપલ પરિવર્તિત પ્રકૃતિ વેશ' જોવાનું અસંભવપ્રાય: બની રહ્યું છે.

૨: હિમશિખરો પર સૂર્યમહારાજની સવારી

પહાડોમાં તડકો વિલીન થતાં ઠંડી એકદમ ઊતરી પડે છે તે પહેલાં આથમી રહેલા તડકામાં કૌસાનીના અનાસક્તિ આશ્રમના પ્રાંગણમાંથી એકબીજાની સ્પર્ધા કરતાં હિમશિખરોની ઓળખ કરી. ડાબી તરફ છેક છેડે ૨૩૪૨૯ ફૂટની ઊંચાઈએ ચૌખમ્ભા અને એની સાથે નીલકંઠનું શિખર, એ જ જે બદ્રિનાથમાં એકદમ નિકટ છે. એ પછી સામે નન્દાઘુંટી અને ત્રિશૂલ. ત્રિશૂલને તો અલ્પોડાથી ઓળખી લીધું હતું. એ

પછી દેવીસ્થાન, નંદા અને જમણી તરફને છેડે પંચમૂલી. પંચમૂલીનો આકાર ભવ્ય લાગે. અંધકાર ઊતરવા લાગતાં આ શ્વેતશિખરો ધીમે ધીમે નજરમાં અસ્પષ્ટ થતાં ગયાં.

અનાસક્તિ આશ્રમમાં ગાંધીજીની એક પરંપરા હજુ ચાલે છે, અને તે સાયંપ્રાર્થના. આશ્રમના સંચાલક શ્રી દુબેજી એમના સાથીઓ અને આશ્રમના અતિથિગૃહમાં ઊતરેલા પ્રવાસીઓમાંથી જેમની ઇચ્છા હોય તે પ્રાર્થનાના સમયે સભાખંડમાં જાય.

અમે તેમાં જોડાયાં. શર્મિષ્ઠાએ પ્રાર્થના પછી ભજનો ગાયાં. સંજયે પણ. એ પછી પ્રાર્થનામાં આવેલા અન્ય પ્રવાસીઓનો પરિચય થયો. એક બંગાળી પરિવાર, એક મહારાષ્ટ્રી, બંગાળી બહેને રવીન્દ્રનું એક ગીત રજૂ કર્યું. એમના સ્વામી (બંગાળમાં પતિને 'સ્વામી' કહે છે અને પત્નીને 'સ્ત્રી'.) એ રવીન્દ્રનાથની કવિતા પ્રસ્તુત કરી. પરંતુ આશ્ચર્ય તો ત્યારે થયું કે એમણે જીવનાનંદ દાસની વનલતા સેનની આવૃત્તિ કરી. વચ્ચે ક્યાંક એ ભૂલી જતાં, તો તેની પૂર્તિ હું કરતો. તો એમને આશ્ચર્ય પણ થયું કે આ ભાઈને 'અમારી' આખી કવિતા યાદ છે?

આશ્રમ સંચાલક દુબેજીને બોલવામાં કંઈ તકલીફ જેવું લાગ્યું. શું બોલે છે, તે સમજવા પ્રયત્ન કરવો પડે. પણ અમારા બધાંની હાજરીથી અને 'પર્ફોર્મન્સ'થી પ્રસન્ન હતા. આશ્રમમાં જમવાનું સાદું હતું. પણ અહીંની ઠંડીમાં એ ગરમ ગરમ ભોજન અત્યંત તૃપ્તિકર બની ગયું.

પછી ગરમ વસ્ત્રોમાં લપેટાઈ અમે બહાર નીકળ્યાં. આજે લાભપાંચમ હતી. આશ્રમના પ્રાંગણમાં પ્રાચીન દેવદારુની શાખાઓ વચ્ચેથી પંચમીના ચંદ્રનાં દર્શન કર્યાં. આકાશ એકદમ સ્વચ્છ. એટલે નિહારિકા સઘન આકાશગંગાનો પટ્ટો સહેજે ઓળખી શકાયો. અનન્ય ભૂમિકાને આકાશદર્શનમાં રસ પડ્યો. આશ્રમની બાજુમાં જ હવે તો હોટલો થઈ ગઈ છે, પરંતુ સદ્‌ભાગ્યે ત્યાંય ભીડભાડ નહોતી. એ માર્ગો પર થોડું ચાલી અમે આશ્રમમાં પાછાં ફર્યાં.

અલ્મોડાની આ યાત્રામાં આજ રાત્રે એવો સુયોગ થયો કે એક ખંડમાં અમે બધાં ભેગાં થયાં અને વાતવાતમાંથી ગાન તરફ વળ્યાં. સંજયને ફિલ્મનાં અસંખ્ય ગીતો એમના પૂર્વાપર સાથે યાદ. બીજાંઓને પોતપોતાની પસંદગી પ્રમાણે યાદ. જે ગીત સંજયને મેં ફરી વાર છેલ્લે છેલ્લે ગાવાનું કહ્યું, તે એણે સુંદર રીતે ગાયું.

વો તેરે પ્યાર કા ગમ
એક બહાના થા સનમ
અપની કિસ્મત હી કુછ ઐસી થી
કિ દિલ તૂટ ગયા.

પછી અમે છૂટાં પડી સૌ સૌના ઓરડામાં ગયાં. તે વખતે ફરીવાર બહાર આવી આકાશની સ્વચ્છતાનો અનુભવ કર્યો. સવારમાં ઊગતા સૂરજનાં કિરણોમાં આ હિમગિરિશૃંગોને જોવાનાં છે. સવારની ચા આપવા આવનાર સમયસર જગાડશે, એમ દુબેજીએ કહ્યું હતું એટલે અમે નચિંત થઈ ઢબુરાઈ ગયાં. હા, પણ તે પહેલાં સ્વામી આનંદને યાદ કરી તેમની લોકગીતાનું પારાયણ કરી લીધું.

સવારે સાડા છ વાગ્યે તો અમે બરાબર પ્રાંગણના ઓટલા પર ગોઠવાઈ ગયાં. આશ્રમમાં જે નહોતા ઊતર્યા એવા પ્રવાસીઓ પણ અહીં આવ્યા હતા. અહીંથી હિમશિખરો પર થતા સૂર્યોદયને ઉત્તમ રીતે નિહાળી શકાય છે. અમે સૌ ઉદગ્ર હતા, ત્યાં નંદા(દેવી) પર જાણે સૂરજના પ્રથમ કિરણપુંજનો સ્પર્શ થયો અને તે દીપ્તિમંત થયું અને તે પછી તો નંદાકોટ, પંચમૂલી, ત્રિશૂલ — એક પછી એક ભાસ્વત્ થતાં ગયાં. ભવ્યતાનું એ દર્શન હતું.

હજુ સૂરજ ડોકાયો નહોતો. નીચે ખીણમાં ધુમ્મસ જામ્યું હતું. શિખરો ચમકી ઊઠ્યાં હતાં અને પૂર્વની એક પહાડી પાછળથી સૂર્ય ડોકાયો.

શિખરો પરથી પ્રકાશ ઢાળ પર પણ ઊતરે છે. પ્રાંગણમાં દેવદારુને અઢેલીને ઊભો ઊભો હું જોઉં છું સૂર્યમહારાજની સવારી.

મારી અને હિમશિખરો વચ્ચેના દૃષ્ટિપથમાં એક કાળો કાગડો ઊડતો ઊડતો ગયો. હું શિખરોને આંખભરી જોતો રહ્યો — રોજ આમ હજારો વર્ષોથી આ ભવ્યલીલા રચાતી હશે — આજે એ લીલાના સાક્ષી બનવાનો અમને અવસર મળ્યો.

ભૂમિકા એક બાજુએ બેસી કૌસાનીમાંથી દેખાતાં પ્રભાતવેળાનાં શિખરોનો સ્કેચ કરવા લાગી હતી.

અમારે સ્વામી આનંદ જ્યાં રહેતા હતા, તે સ્થળ પણ જોવું હતું, પણ અહીં આશ્રમના માણસોને એની ખબર નહોતી! અહીંથી બૈજનાથ અને બાગેશ્વર જવાય છે. બૈજનાથ ગોમતી નદીને કિનારે છે ત્યાંના મંદિરમાં શ્યામ પથ્થરની પાર્વતીની એક રમણીય મૂર્તિ છે. ત્યાંથી કર્ણપ્રયાગ થઈને બદરીનાથને માર્ગે જવાય છે.

આમ, આ રસ્તાનો વિચાર કરતા જ ક્યાં ને ક્યાં મનથી તો પહોંચી જવાય! ટાગોર કહે છે તેમ 'પથ' આપણને ઘર બહાર લઈ જાય છે, આપણમાં રહેલ રખડુને નિયંત્રિત કરે છે પણ અમે ન તો બૈજનાથ ગયા, ન બાગેશ્વર. અમારો પથ હવે રાણીખેત થઈ નૈનીતાલ ભણી જવાનો હતો.

ગરમ ગરમ નાસ્તો કરી અમે જીપમાં ગોઠવાઈ ગયાં. કોસીની ઘાટીનો રસ્તો. રસ્તાની બંને બાજુ ખેતરોમાં કામ ચાલે છે. સ્ત્રીઓ પણ કામ કરે છે. કોદાળીથી જમીન સમથળ કરે છે. ચારેબાજુએ પહાડો, વચ્ચે આવતાં આ ખેતરોમાં બળદને હાંકવાના હાકોટા સંભળાય છે.

વચ્ચે થોડો રસ્તો ધૂળિયો આવ્યો. નવી સડક બની રહી છે. રાનીખેત પહોંચ્યા પછી તો લાગ્યું — આ કરતાં તો કોસાની એક વધારે રાત રહેવાની જરૂર હતી. આ તો મોટું હિલસ્ટેશન થઈ ગયું છે — ઓછામાં પૂરું કમાઉં રેજિમેન્ટની મુખ્ય છાવણી અહીં છે, લાંબો નગરમાર્ગ વટાવી છેવાડે આવેલા પર્યટકનિવાસમાં પહોંચી ગયાં.

રાનીખેતમાં અમારો પર્યટક નિવાસ મહાત્મા હૈડાખાનબાબાના આશ્રમની નજીક હતો. હૈડાખાનનું નામ તો અહીં પહેલી વાર સાંભળ્યું. એમના નામથી અહીં મોટી ઈસ્પિતાલ છે, અને આશ્રમમાં તો કેટલા બધા વિદેશીઓ રહે છે, એ તો ત્યાં ગયા એટલે ખબર પડી મૂળ બાબા તો હવે નથી, પણ એમની પછી આવનાર બાબા — હૈડાખાનને શંકરનો અવતાર ગણે છે, અને એમની પૂજા થાય છે! હૈડાખાનના આશ્રમમાંથી ઉત્તરે વળી પાછી હિમગિરિની પેલી ગિરિમાળા આમંત્રણ આપે છે.

રાત અમે રાણીખેત રહ્યાં અને બીજે દિવસે સવારે નૈનીતાલ જવા નીકળ્યાં.

નૈનીતાલનું પહેલું વર્ણન તો જૈનેન્દ્રકુમારની પ્રસિદ્ધ વાર્તા 'અપના અપના ભાગ્ય' વાર્તામાં વાંચેલું, જ્યાં એક ગરીબ કિશોર ઠંડીમાં ઠરી જઈ મૃત્યુ પામે છે.

નૈનીતાલ તો ગુજરાતીઓથી ઊભરાતું લાગ્યું. દિવાળીની રજાઓને કારણે ઘણાં ગુજરાતી કુટુંબો અહીં ઊતરી પડ્યાં હતાં અને પ્રવાસીબસો પણ. નૈની સરોવર નયનના આકારનું છે. કહે છે કે સતીના દેહના ટુકડામાંથી અહીં તેમની આંખ પડી હતી, અને તેમાંથી આ સરોવર બન્યું નયનાદેવીનું મંદિર સરોવરને પશ્ચિમ કાંઠે છે. ભલે આ સ્થળ સાથે શિવસતીની પુરાણકથા જોડાયેલી હોય — પણ આજનું નૈનીતાલ અન્ય હિલસ્ટેશનોની જેમ અંગ્રેજોની સરજત છે. ૧૮૪૮માં બેરને નામે એક અંગ્રેજ ગાઢ વનરાજીવાળા આ વિસ્તારમાં અહીં પોતાનું ઘર 'પિલગ્રિમ્સકૉટેજ' બનાવેલું — જે પછી બન્યું આ પ્રસિદ્ધ હિલસ્ટેશન. ઊંચીનીચી પહાડીઓ પર વસેલા આ નગરમાં રહેઠાણનાં

મકાનો વધારે છે કે હોટલો, તેવો પ્રશ્ન થાય.

પણ અમે તો કોઈ હોટલમાં રહેવાને બદલે કુમાઉં યુનિવર્સિટીના કૅમ્પસ પરના યુનિ. ગેસ્ટહાઉસમાં ઊતર્યાં. ઉપકુલપતિ શ્રી જોશીએ વ્યવસ્થા કરાવી રાખેલી. એ જૂના ગેસ્ટહાઉસને બ્રિટિશ સ્પર્શ છે. વૃક્ષોની વચ્ચેનો અંતરાલ એવો છે કે એનું નામ 'સ્લીપી હૉલો'.

પછી તો બીજા સહેલાણીઓ જે માર્ગને અનુસરે છે, એ માર્ગને અનુસરી અમે રોપવેમાં માઉન્ટનવ્યૂ ગયા, બૉટ કરીને નૈની સરોવરમાં સહેલગાહ કરી. હનુમાનગઢી જઈ હનુમાનનાં દર્શન કરી સૂર્યાસ્તના રંગોનું જાદુ અનુભવ્યું. પરંતુ સૌથી રોમાંચક અનુભવ તો નૈનીતાલ પાસેની એક ઊંચી પહાડી પર આવેલી સ્ટેટ ઑબ્ઝર્વેટરીના વિરાટ દૂરબીનમાંથી કરેલાં ચંદ્ર, શુક્ર અને શનિનાં દર્શનનો હતો.

ઑબ્ઝર્વેટરીના એક વૈજ્ઞાનિક ડૉ. વિજયમોહન મારી એક વિદ્યાર્થીની ડૉ. રંજનાના બનેવી થાય. રંજનાની બહેન સુષ્માએ અનેક વાર નૈનીતાલ આવવા મને નિમંત્રણ આપેલું, પણ એણે કદી કલ્પ્યું નહીં હોય કે એક ઠંડી સાંજે સૂર્યાસ્ત પછી એને દરવાજે હું ટકોરા પાડીશ. એ તો આભી જ બની ગઈ, પછી ખૂબ રાજી રાજી થઈ ગઈ. કહે — 'તમે આવ્યા છો, પણ હું તો હજી માની શકતી જ નથી કે તમે આવ્યા છો!'

ચા પી અમે ત્યાંથીય ઊંચે આવેલી ઑબ્ઝર્વેટરીમાં ગયા. આજે સાતમનો ચંદ્ર હતો. થોડાં વાદળ હતાં, તે હઠી ગયેલાં. દૂરબીનમાંથી ચંદ્રનો ચહેરો જોયો તો શીળીના ચાઠાવાળો લાગ્યો. ચંદ્રના આ દર્શન પછી કોઈને 'ચંદ્રમુખી' કહેવાથી એનું અભિવાદન થતું ન લાગે. શનિને એનાં વલયો સાથે અને ગુરુને એના પટ્ટા સાથે જોયો, જેવા એમને ભૂગોળ-ખગોળનાં ચિત્રોમાં જોઈએ છીએ.

સુષ્માએ તો એકાદ દિવસ રહેવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ અમે તો રોકાઈ શકીએ એમ નહોતાં. સ્લીપી હૉલોમાં પાછાં આવી ગયાં. યુનિ. અતિથિગૃહને રસોડે સખત ઠંડીની રાતે ગરમાગરમ રસોઈ જમવામાં અનન્ય સ્વાદ હતો.

જૈનેન્દ્રકુમારની વાર્તામાં જે ઠંડીનું વર્ણન વાંચેલું, એ ઠંડી તો કદાચ વધારે હતી, પણ આ પણ કંઈ ઓછી નહોતી. રૂમમાં હીટર હોવા છતાં ધ્રૂજી જવાતું હતું.

*

૩ : કવિ અજ્ઞેય અને ઑર્કિડ

નૈનીતાલના સ્લીપી હૉલોના પ્રાંગણમાં સવારનો તડકો ઓઢવાનું મન થાય એવી ઠંડી હતી. ચારે તરફની ઊંચાઈઓ વચ્ચે વૃક્ષાન્તરાલમાં યુનિવર્સિટીના આ જૂના અંગ્રેજકાલીન અતિથિગૃહનું જુદું આકર્ષણ હતું. પણ આજે જ અહીંથી નીકળી જવાનું હતું. તૈયાર થઈ સામાન પૅક કરી બહાર આવ્યા, પણ અમારી જીપ જાણે થીજી ગઈ હતી. બાલમસિંહ બેત્રણ જણાની પાસે જીપ ઠેલાવી ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, પણ જીપ સ્ટાર્ટ થાય જ નહીં. બેટરી ડાઉન થઈ ગઈ હતી. હવે? સંજય યુનિવર્સિટીની જીપગાડીના ડ્રાઇવરને બોલાવી લાવ્યો. અમારી જીપને પેલી જીપગાડી સાથે તારથી બાંધી ઊંચા ઢોળાવે ખેંચી લઈ જવાઈ. પછી ઢાળ પર વેગથી ખેંચાતાં એ શરૂ થઈ ગઈ. નિરાંતનો દમ ખેંચી અમે ઝટપટ સામાન ચઢાવી જીપમાં બેસી ગયાં.

નૈનીતાલ કુમાઉં યુનિવર્સિટીનું મુખ્ય કૅમ્પસ છે. સંજયે અહીં અભ્યાસ કરેલો અને અત્યારે નીતા એ યુનિવર્સિટીના રસાયણશાસ્ત્ર વિભાગમાં પીએચ.ડી.ની છાત્રા હતી. મને તો કોઈ પણ વિદ્યાધામમાં જવાનું મળે, તે કોઈ પ્રાકૃતિક સુષમા સ્થલીમાં ફરવાથી ઓછું ન લાગે. નૈનાદેવીની બાજુની સડક પર થઈ યુનિવર્સિટી કૅમ્પસ પહોંચ્યાં. છાત્ર-છાત્રાઓની

આવેનજાવનથી ભર્યોભર્યો કેમ્પસ. અંગ્રેજોના સમયથી નેનીતાલ શિક્ષણનું ઉત્તમ કેન્દ્ર રહ્યું છે, ખાસ તો મિશનરીઓ દ્વારા ચાલતી સંસ્થાઓને કારણે.

અમે નીતાની લૅબોરેટરી સુધી પહોંચી ગયાં. ત્યાંથી પછી કેમ્પસ બહાર નીકળી નૈનીતાલના તલ્લીતાલ વિસ્તારમાં, સંજય અમને એના એક જૂના અને જાણીતા જલેબીવાળાની દુકાને લઈ જવા માગતો હતો, ત્યા પહોંચ્યાં પણ એ મીઠાઈવાળાએ દુકાન ખુલ્લી છતા જલેબી બનાવવાનું બંધ કર્યું હતું પણ જલેબીનુ નામ પડી ગયું હતું, તો બાજુમાં બનતી ગરમ ગરમ જલેબીનો સ્વાદ સડક પર ઊભા ઊભાં જ લીધો.

ઠેર ઠેર યાત્રિકો જોવા મળતા હતા, નૈની સરોવરનાં છેલ્લાં દર્શન કરી અને આ નગરની વિદાય લઈ નીકળી પડ્યાં. મારી તો કુમાઉંની આ યાત્રા નક્કી થઈ તે દિવસથી સાતતાલ ને નૌકુછિયાતાલ પહોંચવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી

હિન્દીલેખક અજ્ઞેયજીની નવલકથા 'નદી કે દ્વીપ'માં જ્યારથી નવલકથાના નાયક ભુવન અને નાયિકા રેખાનો નૌકુછિયાતાલને કાંઠે એક ડાકબંગલામાં રાત્રિનિવાસ હતો — એમ વાંચેલુ ત્યારથી નવલકથાના એ રોમાંચક સ્થળે ક્યારે પહોંચવું એવો મનમાં નિર્ણય થયેલો. નૌકુછિયાનું એવું અમોઘ આકર્ષણ વરસોથી મનમાં ધરબાયેલું તે આ કેટલાક દિવસથી પ્રબળ બની ગયું હતું.

ભુવન અને રેખાનો પરિચય હજી નવોસવો હતો, લખનઊમાં મિત્ર ચંદ્રમાધવના આયોજને પહેલી વાર મળેલાં. ચંદ્રમાધવ ભુવનનિમિત્તે રેખાને પોતાના નિકટ ખેંચવા ઇચ્છતો હતો, પણ રેખા તો ઓછાબોલાં અને પ્રાય. સ્ત્રીવિમુખ ભુવન તરફ ખેંચાવા લાગી હતી એક વેળા લખનઊનાં એ બધાં સ્થળો જોયેલાં, જ્યાં આ બધાં 'પાત્રો' મળતાં હતાં, ખાસ તો એ કૉફી હાઉસમાં બેસી કૉફી પણ પીધી હતી. પરંતુ નૌકુછિયા ક્યારે જવાશે તે ખબર નહી

ભુવન અને રેખા લખનઊ પછી દિલ્હીમાં મળેલાં — અને ત્યાંથી રેખાને સ્ટેશનેથી વિદાય આપવા જતાં એ પણ એની સાથે ગાડીમા બેસી મુરાદાબાદ અને ત્યાંથી પછી બન્ને નૈનીતાલ પહોંચી ગયેલાં, એ બન્ને જણ પોતાની લાગણીઓ પોતાના શબ્દોમાં નહીં, કવિતાને સહારે, રવીન્દ્રગીતને સહારે.વ્યક્ત કરતાં એટલું બધું સોફિસ્ટિકેશન હતું

નૈનીતાલ એક હોટલમાં ઊતરતા ઊતરતાં ભુવન રેખાને પગે ચલાવીને ભીમતાલ બને પછી છેક અંધારામાં આ નૌકુછિયાતાલ લઈ આવે છે. એ ઘરના એ વર્ણન મનમાં એવાં ચિત્રિત થયેલાં કે જાણે તે સ્થળ આ જગતની બહારનું ન હોય!

અમે પણ નૈનીતાલથી નીચે ઊતરી રહ્યા હતાં પણ એ ખુલ્લો દિવસ હતો અને મનમાં થતું હતું કે આટલા ખુલ્લાપણામાં તો નૌકુછિયાનો જાદુ અદશ્ય થઈ જશે. નૌકુછિયા તો અંધારે પહોચવું જોઈએ, જ્યાં ડાકબંગલામાં વીજળી નહીં. કેરોસીનનો લૅમ્પ આછુ અજવાળું પાથરી રહ્યો હોય.

પરંતુ પહેલા તો અમે સાતતાલની દિશામા વળ્યાં આ માર્ગે થોડીક પ્રવાસીબસો પણ જોવા મળી પહાડોના ઢોળાવ પર માર્ગ નીચે ઊતરતો જતો હતો, ત્યાં અચાનક એક સાઈનબૉર્ડ પર વાંચ્યું — 'નલદમયંતિતાલ'. પણ જીપ તો આગળ વધતી ગઈ. ચોતરફ વનરાજી ગાઢ હતી. મધ્યાહ્નની વેળા હતી, પણ આહ્લાદક ઠંડક હતી. બાંજનાં વન જ કહેવાય એટલી એમની હાજરી, એ વચ્ચે વળી પાછું રસ્તાની ધારે દેખાયું એક નામ, નામ માત્ર નહીં — સ્વયં રામલક્ષ્મણતાલ. એના પહાડોથી રક્ષાયેલો એકાન્તમાં જાણે અમે ભંગ કરતા હતા. શાન્ત જળ ને પવનલહરીઓ હળવો સ્પર્શ કરી પ્રતિલહરીઓ પેદા કરતી હતી.

અમે તો તાલને કિનારેની સડક પર જીપ થોભાવી, નીચે ઊતરી પડ્યાં. અને ત્યાં જોયું તો એક ઊભા કરેલા કૅમ્પમાંથી કેટલાક વિદેશી પ્રવાસીઓ આછાં કપડાંમાં આમતેમ ફરી રહ્યાં હતાં.

મને થયું કે આ સરોવરના પાણી સુધી તો પહોંચવું જ જોઈએ. સડક અને સરોવર વચ્ચે ઊગેલાં ઝાડીઝાખરાં વચ્ચેની કેડી પરથી હું હાથ હલાવતો ચાલતો હતો, ત્યાં મારો હાથ એક છોડને અડકી જતાં જ બળતરા ઊઠી. મેં હાથ ઝટકાવ્યો. સંજય કહે — બિચ્છુનો છોડ લાગે છે.

નીતા, શર્મિ, અનન્ય, ભૂમિકા બધાં પાણી સુધી પહોંચી ગયાં મધુ અમારા બધાંનો ફોટો લેવા 'ઍંગલ' શોધતો હતો. પાણીમાં કાંઠાનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં પડ્યાં હતાં, પણ પાણી એકદમ પારદર્શક. નાનીનાની, માછલીઓ તરી રહી હતી.

આવું ઝાડીઘેર્યું સરોવર હોય એટલે મને બાણભટ્ટની કાદંબરીનું અચ્છોદ સરોવર યાદ આવે. આ વખતે એ સાથે યાદ આવ્યું સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં જોયેલું બ્લ્યુ લેક. અમારા યજમાન સ્વીસ પ્રોફેસર બાખ અમને ત્યાં લઈ ગયેલા. સદીઓ જુનું એ આલ્પ્સની વક્ષાચ્છાદિત પહાડીઓ વચ્ચે ભૂરાં પાણીનું સરોવર. એમાં પડેલાં વૃક્ષો આખાં ને આખાં અશ્મિભૂત થઈ ગયેલાં, તે તળિયે સ્પષ્ટ દેખાય.

સાતતાલ બાજુની બાંજ, ચીડની ઝાડીઓમાં પાનખરનો આરંભ થઈ ગયો હતો. ડાળીઓ પર લાલ-પીળાં પત્તાં સુંદર લાગતાં હતાં. કિનારાથી થોડે દૂર ઢોળવ પર એક 'કેસલ' જેવું ઘર કાવ્યાત્મક લાગતું હતું. જાણે વૉલ્ટર સ્કોટની કોઈ નવલકથાનું ભેદીસ્થળ.

જીપને ત્યાં ઊભી રાખી અમે આગળ ચાલ્યા. એ સરોવરને અડીને બીજું સરોવર. પહાડ વચ્ચે જેવી જગ્યા મળી, તેવો સરોવરોનો આકાર. અહીં સડકની જમણી તરફના પહાડી ઢોળવ પર ટુરિસ્ટ લૉજ હતી. રાત રોકાવાની મજા તો આવા એકાન્તમાં આવે. પણ અત્યારે તો કેટલીક પ્રવાસીબસોના યાત્રીઓએ કોલાહલ મચાવી દીધેલો. બોટિંગની વ્યવસ્થા હતી, તે કેટલાંક નાવમાં બેસી કોલાહલનો આનંદ લેતાં હતાં. અમે તો સરોવરને કિનારે ચુપચાપ બેસવાનું પસંદ કર્યું.

પણ ક્યાં સુધી?

ઊઠવું પડ્યું.

હવે?

હવે તો ભીમતાલ થઈ નૌકુછિયા, એક સ્વપ્નભૂમિ ભાણી.

*

ભીમતાલ આવી ગયું. અહીં પ્રવાસીબસો થોભે છે. પણ અમે આ સરોવરનગરને કિનારે થઈ ત્યાંથી થોડેક દૂર આવેલા નૌકુછિયા ભાણી ચાલ્યાં. કુલીઓને માથે સામાન ચઢાવી ભુવનરેખા તો ચાલતાં ચાલતાં અહીંથી ગયેલાં. એમને તો રાત પડી ગયેલી. પણ અમારી જીપને તો કેટલી વાર?

અહીં પહાડો અત્યંત સોહામણી રીતે ગોઠવાયેલા છે. એમની વચ્ચેથી માર્ગ. એક ગામ આવ્યું — ત્યાં દિશા બતાવી હતી — નૌકુછિયાતાલ એ ગામ, એ સડક ને વસતિ જોઈ એકદમ જાણે નિરાશ થઈ જવાયું. તેમાં વળી ચારે બાજુ દીવાલ જેવો પાળીઓથી ઘેરી લીધેલો એક જળખંડ જોઈ ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યો — આ નૌકુછિયા?

હા, એ જ નૌકુછિયા. બલકે એ એનો ગામ તરફનો છેડો હતો, જેનો સિંચાઈ માટે ઉપયોગ થતો હતો, જીપ આગળ વધી.બીજે એક નાકે ઊભી રહી. અહીંથી દૂર સુધી વિસ્તરેલ નૌકુછિયા દેખાતું હતું. કાંઠે કેટલીક બૉટ પડી હતી, સ્વચાલિત યાન્ત પણ હતાં. બે ત્રણ હોટલો હતી. યાત્રીબસો પણ હતી. હું તો 'નદી

કે દ્વીપ'નું નૌકુછિયા શોધતો હતો. પેલી જાદુઈ ભૂમિ — જે આ લૌકિક દુનિયાની બહારની હોય.

મને વિચાર આવ્યો — લાવ, આ સરોવરની પ્રદક્ષિણા કરી લઉં. બાકીના સૌ નૌકાવિહાર માટે ગયાં. સરોવર કિનારેની સડક પર હું ચાલવા લાગ્યો. એમાં કાંઠો તો ઝાડીમાં છુપાયેલો રહે — પણ પછી સરોવરને તેની સામેના પહાડ દેખાયા કરે. ધીરે ધીરે નૌકુછિયાનો આકાર ઊઘડતો ગયો. બે કિલોમિટર પછી એક બીજો ખૂણો આવ્યો. અહીં પણ કેટલીક હૉટલો અને બૉટિંગની સુવિધા હતી અહીં પણ એકાન્ત નહીં!

રેખા-ભુવન કયા ડાક બંગલામાં ઊતર્યાં હશે? અત્યારે તો અદ્યતન ટુરિસ્ટ બંગલા અને ઑર્કિડ નામની હૉટલ અહીં છે. પણ આ ખૂણે આવ્યા પછી સરોવરને કિનારેની સડક બંધ થઈ જતી હતી, એને બદલે પહાડી અને સરોવરની સપાટી જ્યાં એક થતાં હતાં, ત્યાં ઝાડી વચ્ચે થઈ એક ભીની કેડી જતી હતી. હું એ કેડી પર ચાલવા માંડ્યો —

થોડી વારમાં જ ઇપ્સિત એકાંત. સરોવર, બાંજ, એની ડાળી પર ઊગેલાં ઑર્કિડ અને તમે. નીચે ભીની જમીન પર પડેલાં પત્તાં સૂકાં છતાં ભેજવાળાં. ક્યાંક વેલ હટાવી, કોઈ છોડની ડાળી નમાવી, માર્ગ કરતો હું ચાલતો ગયો. આખા સરોવરનો હવે ખ્યાલ આવે, તેમ છતાં જે દિશામાં હું જતો હતો, એ તરફનો ખૂણો તો જાણે ક્યાંય ઊંડે સુધી ગયેલો લાગ્યો. હું એક સ્થળે આમ અભિમંત્રિત શો ઊભો હતો, ત્યાં સરોવરમાં એક સ્વચાલિત બોટમાંથી બે યાત્રીઓ મને હાથ હલાવી રહ્યાં — નજીક આવ્યાં — તો સંજય અને નીતા. કાંઠા પાસે એમણે બોટ ઊભી રાખી. મેં પાણીમાં ઊભેલા બાજુના એક ઝાડની ડાળીએ ઑર્કિડની લાંબી દાંડીવાળી પાંદડાં સમેતની બે કળીઓ ની ડાંડલીઓ ચૂંટી. એ હવે પછી ઊઘડનાર રંગબેરંગી પુષ્પની કળી હતી કે પછી ફૂલ ઝરી ગયા પછીની બીજનલિકા?

સંજયે વિનોદ કર્યો — 'પપ્પા, આપ ક્યા અજ્ઞેયજી કે પદચિહ્ન ઢૂંઢ રહે થે?'

સાતતાલ, ભીમતાલ અને નૌકુછિયા સંદર્ભે અજ્ઞેયજીની વાતો મેં એટલી બધી કરેલી કે આ સંવેદનપટુ યુવક આવો પ્રશ્ન ન કરે એની નવાઈ. વળી જે રીતે હું ઝાડી વચ્ચેની એકાન્ત કેડી પર ચાલતો હતો.

એ પ્રસન્નમના યુગલને જવા દઈ હું કેડીપર સાથે સાથે હવે કવિ અજ્ઞેયજીનાં પદચિહ્નોને સૂંઘતો ચાલતો હોઉં તેમ, પેલા ઊંડે સુધી ગયેલા સરોવરના ખૂણા તરફ ચાલતો રહ્યો. જાદુની જગ્યાનો અહેસાસ થતો ગયો

પણ રાત સુધી ક્યાં રોકાવાય એમ હતું?

સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હતી. એ દિશામાં નજર કરી તો એક નાતિ ઉચ્ચ પહાડ આ કદાચ એ જ પેલો પહાડ હશે, જેની પાછળ આથમવા જતા સૂરજનો અનુરાગ દીપ્ત ભૂવન-રેખાએ પીછો કર્યો હતો

હું પાછો પર્યો — નૌકુછિયાની પ્રદક્ષિણા અર્ધપ્રદક્ષિણા રહી...

*

આશ્ચર્ય લાગે છે નૌકુછિયાને કાંઠેથી એક માત્ર પહેલાં લાવેલ ઑર્કિડની પાંદડાં સાથેની દાંડલી એક જળભરેલા મૃણ્મ પાત્રમાં હજી લીલી રહી છે, અને લાંબા પાંદ પણ લીલાં રહ્યાં છે.

રેખાના કેશકલાપમાં ભૂવને ઑર્કિડ ભરાવ્યું હતું — અને રેખાએ એનો સંકેત સમજી જઈ કહ્યું હતું — 'ઓહ, ઑર્કિડ? તબ તો યહ બિદા હૈ.'

*

ગુજરાતી ... મુંબઈ-૨

ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો

મેળો

મણિલાલ હ. પટેલ

શ્રાવણનાં વાદળાં માથે ઝળુંબતાં હોય; ઉતાવળી વાદળીઓ વળી ફરફર વેરતી, સરવડાં વરસાવતી સામેના ડુંગરો પરથી ઊતરી આવીને પેલી પા-ના ડુંગરો ચઢી જવા દોડતી હોય, વાદળીઓ વચાળે સંતાકૂકડી રમતો સૂરજ લીલછાઈ કૂણી સીમમાં તડકી-છાંયડીની ગતિમય ભાત રચતો હોય ત્યારે શેઢાનાં ઘાસ વચાળેથી જતી સેંથી જેવી કેડીઓ ઉપર મેળામાં જતી ગ્રામકન્યાઓના ઉત્સાહ ઘેલા પગ છમ છમ ઝાંઝરી ખખડાવતા ચાલતા હોય! વાડવેલાથી સોહી ઊઠેલાં નેળિયામાં જુવાનોની જોડાજોડ ચાલતી બિન્ધાસ જુવાનડીઓ ગાતી ગાતી હૈયાનો હરખ ઠાલવતી હોય - 'મેળો' શબ્દ સાંભળતાં જે દશ્યો આંખમાં ધસી આવે છે તે આ બધાં. મોલ લચેલી સીમમાં મકાઈના માળે ચકલાં ટોવા બેઠેલા દાદાની આંખમાં આ દશ્યો એમની વીતેલી જોબનાઈને જગવતાં હોય. તળાવમાં ઘાસ ધોવા મૂકેલી આધેડ વયની ભાભી ખીલેલાં પોયણાં જોઈને અને મેળે જતી જુવાનીનાં વગડો-સીમાડો ગજવતાં ગીતો સાંભળીને પાછા પગલે પિયરના પડોશી-પ્રેમીની યાદમાં ખોવાઈ જતી હોય...

મેળો તો મનખાનો મેળાવડો.

મેળે જાય છે એય ઘેલું અને ન જાય એય જૂની યાદોમાં વ્યગ્ર તો ખરું. ત્યારે ગામડામાં 'મહાલવું' - નાં બે જ ઠેકાણાં, એક 'લગ્ન મ્હાલવું' ને બીજો 'મેળો મ્હાલવો!' હવે તો લગ્ન ઘડી-બે-ઘડીનો ખેલ બની ગયું છે ને મેળાઓ ખસતા ખસતા શહેરોમાં જતા રહ્યા છે કે પછી મેળાઓ ઉપર શહેરોએ બધી રીતે આક્રમણ કર્યું છે! મેળો તો સંસ્કૃતિનો, ખાસ તો ગ્રામ સંસ્કૃતિનો સાથી. પ્રજા જીવનની અસ્મિતા અને સ્નેહસૌહાર્દનું મિલનસ્થાન તે મેળો! દેવદેવીઓનાં સ્થાનકોમાં, કોઈ માન્યતાને લઈને શ્રદ્ધા કે સતીજતીનાં તપને વંદવા યોગ્ય સ્થળોમાં ભરાતા મેળા હજી ભરાય છે ખરા, પણ મેળાની 'સિક્કલ' બદલાઈ ગઈ છે. એની અસલિયત ઉપર યંત્રોનું અને કહેવાતી નવી સભ્યતાનું આક્રમણ થઈ ગયું છે. અસલ મેળો હવે 'નકલ' લાગવા માંડ્યો છે. માનવમનની મોકળાશ અને પેલી મૂળની નકરી સાચકલાઈ પણ હવે ક્યાં છે? આજે તો મેળા અને મેળાવડા: બધાં 'દેખાડો' બની ગયાં છે. છતાં હજી ભરાતો હશે કોક ગામને પાદર ભોળાં - ભલાં મજૂરિયાંને મળતાવડાં લોકોનો મેળો....હા મને એ મેળાના ઓરતા છે હજી. . . .

મેળામાં બેઉ મળે છે - જીવ અને જોબનાઈ!

મારું ગામ મોટા પાલ્લા. મૂળ નામ ગોલાના પાલ્લા. તા. લુણાવાડા (પંચ.) પડખામાં મહીસાગર વહે બારે માસ ભરપૂર. બાજુમાં મધવાસ ગામ. 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં આવે છે તેમ માએ કેડ ઉપર બાળક તેડ્યું હોય તેમ મહીસાગરના વળાંક ઉપર જ મધવાસ વસેલું છે. મંદિરોનું ગામ. ત્યારે તો બ્રાહ્મણો હતા, આજે તો સમ ખાવા પૂરતા બચ્યા છે થોડા ગોર-મહારાજો. એક જમાનામાં ગુજરાતનું કાશી ગણાતું એમ ઘરડિયા કહે છે. ત્રણ ધોરીવાટો આવીને મળે છે ગામ ગોંદરે ને ગોંદરો છે સાવ નદી કિનારે...નદી ભેખડોવાળી, પથરાળી. ભેખડો ઘસાઈ-તૂટીને ઢાળ બની છે...આ ઢાળ-કોતરો બાંધીને રચાયેલાં મંદિરો!

'પૃથ્વીની તર્જની શું દેરું હજી ઊભું છે -' પંક્તિ ભણતાં મનમાં સાદશ્ય રચાતું તે મહાલક્ષ્મી માતાજીનું મંદિર નદી માથે ઊભું હોય તેમ દેખાય છે. સામે કાળા પડી ગયેલા ગુંબજોવાળાં મંદિરો

મહાદેવના ને અન્ય દેવીદેવતાના છે બાજુમા રણછોડજી મદિર ગામમા ગણપતિ મદિર પણ ખરુ ગામમા ઝાઝી વસતિ પાટીદારોની ખેતીમાથી પરવારે ત્યારે મદિર યાદ આવે બાકી 'રામ તારી માયા'-વાળા

તો મેળા ભરાતા આ મધવાન ગામને ગોંદરે

ત્યા જીવ અને જોબનાઈને મળતા ને ઘેલા થતા જોયા જાણ્યા ને પડે અનુભવ્યા હતા ગોકળ આઠમનો મેળો, અગિયારસનો મેળો શિવરાત્રીનો મેળો ગોંદરાને અડીને ઊચી વાડ વાડાઓ માથે અમારી પ્રાથમિક માધ્યમિક શાળાઓ ઊભેલી હતી ગોંદરા વચોવચ પરબડી-વડ સામે બાપુની હોટલ ને બેઉ પડખે ઢાળ-ભેગડો ઉપર મદિરો આ પરિસરમા મેળાઓ ભરાતા

મેળા તો ઘણા ભરાય છે આદિવાસી સસ્કૃતિનો સાક્ષી ઉત્તર સાબરકાઠામા સાબરનદીના મૂળમા ભરાતો ચિત્ર-વિચિત્રેશ્વરનો ચૈત્રી અમાસે ભરાતો મેળો એ ભાતીગળ પ્રજાની હેલે ચઢેલી જુવાની જોઈ રહીએ એવી શામળાજીનો મેળો તો વધારે દા'ડા ચાલે એમા જીવનસાથી શોધતા ને વનવાટે ચાલી નીકળતા જુવાન હૈયા તરણેતરના મેળામા તો રમણે ચઢેલી જોબનાઈ જોઈને વય વીસરી જવાય ગ્રામપ્રજા કેવી રૂપરૂપના ભંડાર જેવી છે એ આ બધા મેળાઓમાથી જ પમાય નર્યો નિખાલસ ઉમળકો અને સહજ ભોળપણ - તે રગત તો એની જ વૌઠાનો મેળો શ્રદ્ધાળુઓ માટેનો - વહોરોચારો કરનારાઓનો અમારા સતરામપુરમા ભરાતો રવાડીનો મેળોય જબરો આ આદિવાસીઓ વળી સાબરકાઠાના આદિવાસીઓથી જુદા આ તો દાહોદી-ઝાલોદી મામાઓ મજૂરિયા પ્રજા પણ મેળા ટાણે તો એ જ એમના રાજા

મેળા તો બહુ જોયા, માણ્યા

'મળેલા જીવ'ના જીવી-કાનજી 'પ્રથમ નગાય' પામે છે એ 'કળહેરીનો મેળો'ય માણ્યો છે પણ મધવાસને ગોંદરે ભરાતા અમારા બાવન-બેતાળીસની પાટીદાર પ્રજાના ત્રણે ત્રણ મેળાની સેલ હજી તાજી છે થોડા બારિયા-પગી ઊટો લઈને આવે - શેરડી લાદીને લાવે ઊટો ઉપર લુણાવાડાના ઘાચી-વાણિયા દુકાનો લાવે નાનકડુ ચગડોળ બે દિવસ અગાઉથી તૈયાર થવા માડે - અમે સ્કૂલમાથી ને જતા વળતા બધુ જોતા ને મનમા મેળો રચાવા માડતો

ઝેર ખાવા પૈસો નહોતો એ જમાનામા રડી રડીને, મેળામા વાપરવા ચાર આના માગીએ માડ મળે બેત્રણ આના એકબે આના મધવાનવાળી ફોઈ આપે ઉનાળામા ભેળાયેલા ખેતરોમાથી કપાસ વીણીને વેચ્યા હોય, મહુડા, ડોળી કે કેરીના ખાટિયા વેચીને રૂપિયોરડો પેદા કર્યો હોય - તે જો બાપાએ લલચાવીને લઈ લીધો ના હોય તો - બધા ભાઈબહેનને ફાળે માડ આઠદસ આના આવે ને મનમા તો આખો મેળો વોરવાની લાલચ પ્રાથમિક શાળામા ભણતા ત્યારે તો મેળામા ભાતભાતનુ ખાવાનુ મળે એ ખાવાની વૃત્તિ જ વધારે તીવ્ર ફુગ્ગા ને પાવા લેવાનુ બીજે ક્રમે લોક જુગાર રમે તે જોઈએ 'એકના ડબ્બલ' - પણ સમજીએ નહી ચગડોળમા બેસતા ચક્કર આવે પણ હસતા મલકાતા છોકરા-છોકરીઓ ને બેસવા પડાપડી કરતા જોતો ને થતુ કે, 'કેવુ લાગતુ હશે ચગડોળમા બેઠા પછી - બધી દુનિયા ફરતી હશે ગોળ ગોળ?' અમે તો પૈના બે પૈનાના સાકરિયા ચણા લઈએ, મધમીઠી બરફી કે પતાસાના ડેરા લઈએ બુંદી-જલેબી પહેલી વાર આ મેળામા જ ખાવા મળેલી - પછી તો બુંદીના લાડુ બાધીને ઘેર પણ લઈ જતા મા માટે, કાકા-બાપા માટે ભજિયા-ભૂસું ખાઈએ ને મહી નદીએ પાણી પીને રગતે ચઢેલા મેળાને જોઈએ ગાતા પગી ને કીકિયારા કરતા બારિયા ક્યાંક તો છોકરીઓના ઝૂડ ને છોકરાઓ નામનામે ભરે ચઢ્યા હોય કોક દૂર એકલા બેઠા હોય, કોઈ તાકતા રહે નજરોથી પણ પાસે ન આવે, તો વળી કોક ઊભા ઊભા

વાતોમાં લીન...

હાઈસ્કૂલમાં આવ્યા ને મેળાનો અર્થ જ બદલાઈ ગયો.

મેળો હવે જીભના સ્વાદ માટે લલચાવતો ખરો પણ ઓછું. હવે તો મેળો કોકને મળવા માટે, અજાણ્યાંને-મનગમતાં પોતાનાં કરવા માટે જાણે ભીતરમાં ઝાણઝાણાટી જગવતો રહેતો. આને મળું-તેને માટે બંગડી લઉં, પેલીને રૂમાલ આપું, કોકને ગમતી વીંટી તો કોકને ભાવતી જલેબી... મનમાં ઉધામા ચાલતા; મેળે જવા જીવ પછાડા નાખતો. અગિયારસ (શ્રાવણ)ના મેળાની રજા ના હોય પણ બે પિરિયડ પછી સ્કૂલમાં જ દફતર મૂકી મેળે જવાની છૂટ. પેલા બે પિરિયડ વર્ષ જેવા લાગતા...ને છૂટતા ત્યારે જેલમાંથી મુક્ત થયાનો ભાવ લહેરાતો. અમારી તો નાતરિયા ન્યાત. બાળવિવાહ તો હજીય છે. સ્કૂલમાંય અનેક ગામોનાં છોકરા-છોકરીઓ ભણે... એમાં સગાઈ થયેલાંય ઘણાં હોય. વહુ નવમામાં ને વર દસમામાં. પ્રાર્થનામાં ને પીટીના તાસમાં એ એકબીજાને તાકી રહે. હું ત્યાં થોડો વખત શિક્ષક હતો - સ્કૂલમાં પંદર-વીસ કાચી સગાઈનાં જોડાં ભણતાં! અમે શિક્ષકો પરસ્પરના 'ક્લાસ-ટીચર-ઈનલૉ' ગણાતા. આ બધાં જોડાંને મેળામાં મળવાનો - વાતો કરવાનો - ભેટ આપવાનો મોકો મળે. કોક ભાવિ પતિ ભાવિ વહુને ઠપકોય આપતો કે 'ફલાણા જોરે કેમ હસે છે / વાતો કરે છે?'

મલક આખાનાં કાચાં-કુંવારાં વહુ-વર આ મેળામાં ઊમટી પડતાં. વાગ્દત્તા છોકરીઓ વૈજયંતીમાલાની જેમ કાન દબાવીને વાળ ઓળતી. બે ચોટલા વાળતી. મીનાકુમારીની જેમ લટો કાઢતી કે નૂતનની જેમ વાળ બાંધતી. કાળા બ્લાઉઝ ને રાતી-પીળી બાંધણીઓની ફૅશન ચાલતી. છોકરાઓ પૅન્ટ-શર્ટમાં-શર્ટઈનમાં આવતા. કોઈ રોમિયો ટીશર્ટના કૉલરે ઝૂલ મુકાવતા. પાન ખાવાનું તો ફરજિયાત મનાતું. ઘણા હાથ ઉપર કૃષ્ણ-મોર કે ઢેલ ચિતરાવે-ખૂંદાવે. કોક કન્યા ગાલે છૂંદણું છૂંદાવતાં રડમસ થઈ જાય - એવી વેદના વેઠે, પછી હસી રહે. પરસ્પર માટે વીંટી-રૂમાલ-કાંસકા-ખરીદાય. થનારી વહુને બાળોવર બંગડી-પાટલા લાવી આપે. પાછું કોઈ જોઈ ના જાય. સગુંવહાલું! એનાથી બચવાનું, નહીં તો 'વહુઘેલો'-'વરઘેલી' એવાં નામ પડે. બધાં ચીડવે. નવાંસવાં પરણેલાં આવે તે તો ચગડોળે વળગેલાં રહે ને મંદિરોમાં જાય, નદીએ બેસી બુંદી ખાય. કોકને 'સગાઈ' ન ગમતી હોય, એ બીજી છોકરી કે છોકરો જુવે ને મનમાં સોરાય. ઘણા મિત્રો સ્કૂલમાં ભણતી છોકરીઓને જોવા, મેળાની ગરદીમાં 'અડી' લેવા આવતા. કોઈ કુસુમ ગોરમાં તો ઘણા ચંદ્રિકા સુથારમાં જીવ પરોવતા ને કલ્પિત વિરહમાં બળતા રહેતા. અનુ રાઠોડ, જશુ દવે, ઊજળી ઊજળી નાથી - રમા ને સોમી પટેલને જોવા આવનારા એમનાં સજધજ રૂપ જોઈને આહો નાખતા! - એ મિત્રોની વાતોના ગુબ્બારા પણ યાદ છે.

બેત્રણ વાગતાં તો મેળો હેલે ચઢતો. હૈયેહૈયું દબાય એવી ભીડ. પન્નાલાલે-કહ્યું છે તેમ એક તો જોબનાઈ અને પાછી મેળે આવેલી! - પછી શું બાકી રહે! મંદિરમાં ઝાંઝપખાજ વાગતાં હોય; પરબડીએ ભજનમંડળીઓ ઝૂમતી હોય પણ જોબનાઈ તો પોતાના મદમાં મસ્ત! કૈંક હૈયાં જોડાય; કૈંકને ઘણે દા'ડે પ્રિયજન મળ્યાનો આનંદ....કોકની નજરમાં ઉલ્લાસ તો કોકની ભીની આંખ... કોક તરસ્યુ જ વળે પાછું! દુનિયામાં ઘણા મેળાઓ હોય ને લાખો જનના હોય... પણ ખરો 'મેળો' તો પોતાનાં સનેખ વચ્ચે પોતાના મલકનો મેળો... વયમાં આવતાં તનમન જ્યાં પ્રેમ અને ઝુરાપાના પ્રથમ પાઠ શીખ્યાં હોય! પણ અફસોસ! આજે તો મધવાસનો ગોંદરો મેળા વિના સૂનો સૂનો છે !

*

ગણેશ ચોથ: ૨૦૫૪: વ. વિ. નગર

મૃત્યુ મીમાંસા

માનવ દેહનું બંધારણ

ડૉ. સુરેશ વકીલ

માણસનું મરણ થાય છે ત્યારે તેના દેહમાંથી 'કંઈક' નીકળી જાય છે તે વાત આપણે આગળ જોઈ. હવે એ શું નીકળે છે, તે જોવાનું છે. તેને માટે આપણે માનવ દેહનું અધ્યાત્મિક બંધારણ સમજવું જોઈશે. માણસના અધ્યાત્મિક બંધારણની વાત તૈતરીય ઉપનિષદમાં કરવામાં આવી છે. માણસના અધ્યાત્મિક બંધારણ અંગેની વિદ્યાને 'પંચકોષ વિદ્યા'એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેને પંચકોષ વિજ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે.

પંચકોષ વિદ્યા અનુસાર માનવદેહ પાચ કોષોની બનેલો છે. આ પાંચ કોષો આ પ્રમાણે છે: અન્નમયકોષ, પ્રાણમયકોષ, મનોમયકોષ, વિજ્ઞાનમયકોષ, અને આનંદમયકોષ, અન્નમયકોષ સ્થૂળ કોષ છે. પ્રાણમય કોષ સૂક્ષ્મ હોય છે. બાકીના દરેક કોષ તેના આગલા કોષ કરતાં સૂક્ષ્મતર હોય છે.

સૂક્ષ્મતર એટલે વધારે સૂક્ષ્મ. પણ સૂક્ષ્મ એટલે શું? એક દાખલાથી અર્થ સ્પષ્ટ થશે. ચાર ઈંચ લાંબો, પહોળો, ઊંચો એવો એક બરફનો ટુકડો લો. આ બરફનો ટુકડો ચાર ઘન ઈંચ જગ્યા રોકે. હવે તેને ઓગળવા દઈશું તો તે પાણી બનવા માંડશે. ધીમે ધીમે આખોય ટુકડો પાણી થઈ જશે. પાણી બરફના ટુકડા કરતાં વધારે જગ્યા રોકે છે. કોઈ પણ વસ્તુ અણુની બનેલી હોય છે. જે વસ્તુમાં અણુઓ એક બીજાને સખત ચોટી રહે તે વસ્તુને ઓછી જગ્યા જોઈએ. અણુઓ છૂટા પડીને ફેલાય તો વધુ જગ્યા જોઈએ. જેટલા પ્રમાણમાં વધુ ફેલાય તેટલી વધુ જગ્યા જોઈએ. પાણી બરફના ટુકડા કરતાં વધુ જગ્યા રોકે છે. બરફના ટુકડામાં અણુઓ એકબીજાને સખત ચોંટી રહે છે એટલે પાણી કરતાં ઓછી જગ્યા રોકે છે. પણ બરફના સખત ચોટેલા અણુઓ છૂટા પડીને ફેલાય એટલે પાણી બને. ફેલાયેલા અણુઓને, એટલે કે વિખરાયેલા અણુઓને વધુ જગ્યા જોઈએ. એટલે બરફ કરતાં પાણીને વધુ જગ્યા જોઈએ. જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુ વધુ જગ્યા રોકે ત્યારે તે સૂક્ષ્મ બને. જેટલી વધુ જગ્યા રોકે તેટલી વધુ સૂક્ષ્મ. જેટલો વ્યાપ વધુ તેટલી વધુ સૂક્ષ્મ પાણી બરફની સરખામણીમાં વધુ જગ્યા રોકે છે. એટલે પાણી બરફ કરતાં સૂક્ષ્મ છે. વરાળ પાણી કરતાં વધુ જગ્યા રોકે છે. પાણી કરતાં વરાળનો વ્યાપ વધુ છે. એટલે વરાળ પાણી કરતાં વધુ સૂક્ષ્મ છે, એટલે કે સૂક્ષ્મતર છે. વરાળ ઈથર બની જાય તો વધુ સૂક્ષ્મ બને અને વરાળ કરતાં વધુ જગ્યા રોકે. વરાળ કરતાં ઈથર વધુ વ્યાપ ધરાવે. આવી જ રીતે દરેક કોષ આગલા કોષ કરતાં વધુ સૂક્ષ્મ હોય છે. હવે આપણે દરેક કોષને ટૂંકમાં જોઈએ.

પ્રથમ અન્નમય કોષ જોઈશું. અન્નમય કોષને સ્થૂળ શરીર સાથે સંબંધ છે. જાગ્રત અવસ્થામાં આપણને સ્થૂળ શરીરનું ભાન હોય છે ચેતનાની જાગ્રત અવસ્થાને અન્નમય કોષ કહે છે. પિતાએ ખાધેલા અન્નના સત્ત્વમાંથી તેનું સર્જન થાય છે; અન્ન ખાવાથી ટકે છે, અને મૃત્યુ પછી પાછું અન્ન બની જાય છે. ટૂંકમાં અન્નમય કોષ અન્નમાંથી ઊભો થાય છે; અન્નથી ટકે છે; અને અંતે અન્ન બની જાય છે. અન્ન સ્થૂળ છે, પણ અન્નમય કોષ સૂક્ષ્મ છે.

પ્રાણમય કોષને વાયુ સાથે સંબંધ છે. આપણે નાક વાટે જે હવા લઈએ છીએ તે લોહી સાથે ભળીને શરીરના એકએક જીવાણુમાં પહોંચે છે.

અને શરીરમાં કામ કરતા પ્રાણને પુષ્ટ કરે છે. શરીરમાં પ્રાણ પાંચ કામ કરે છે. દરેક કામ પ્રમાણે તેનું નામ જુદું હોય છે. તેના કામ પ્રમાણે પ્રાણ પાંચ પ્રકારનો કહેવાય છે. તેને 'પંચ પ્રાણ' પણ કહે છે. પાંચ પ્રાણો આ પ્રમાણે છે. પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, વ્યાન. પ્રાણ ઇન્દ્રિયોના માધ્યમ દ્વારા પ્રાણ જ્ઞાનતંત્રને સક્રિય રાખે છે. અપાન મળ વિસર્જન તંત્રને સક્રિય રાખે છે. સમાન રુધિરાભિસરણ તંત્રને સક્રિય રાખે છે. ઉદાન વિચારતંત્રને સક્રિય રાખે છે. વ્યાન પાચનતંત્રને સક્રિય રાખે છે. પ્રાણમય કોષ અન્નમય કોષ કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ છે.

મનોમય કોષને મન સાથે સંબંધ છે. મનના અસ્તિત્વ અને કાર્યથી બધા પરિચિત હોય છે. મનનાં બે કામો હોય છે. શંકાઓ ઊભી કરવી અને વિકલ્પો રજૂ કરવા. મનની કામગીરીના કારણે વિચારોનો સતત પ્રવાહ ચાલે છે. મનોમય કોષ પ્રાણમય કોષ કરતાં વધુ સૂક્ષ્મ છે.

વિજ્ઞાનમય કોષને નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ પ્રજ્ઞા સાથે સંબંધ છે. મન જે શંકાઓ ઊભી કરે અને વિકલ્પો રજૂ કરે તે અંગે બુદ્ધિ નિર્ણય લે છે. શંકાશીલ કર્મરત બની શકતો નથી. નિર્ણય થયા પછી જ કાર્યનો આરંભ થાય છે. વિજ્ઞાનમય કોષ નિર્ણયાત્મક શક્તિ રૂપે કામ કરે છે. વિજ્ઞાનમય કોષ મનોમય કોષ કરતાં વધુ સૂક્ષ્મ છે.

આનંદમય કોષને સુષુપ્તિ સાથે સંબંધ છે. ચેતનાની સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આપણને દુઃખનો અનુભવ થતો નથી. ચેતનાની સુષુપ્તિ અવસ્થાને આનંદમય કોષ કહે છે. દરેકને સુષુપ્તિમાં દુઃખના અભાવરૂપ સુખનો અનુભવ થાય છે. આ અનુભવ ગરીબ કે તવંગર, યુવાન કે વૃદ્ધ, સફળ કે નિષ્ફળ, વિદ્વાન કે મૂર્ખ-બધાને એકસરખો થાય છે.

આ પાંચ કોષોમાંથી ત્રણ પ્રકારના શરીરો બને છે. સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર અન્નમય કોષ દ્વારા સ્થૂળ શરીરનું સર્જન થાય છે. પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય કોષો દ્વારા સૂક્ષ્મ શરીરનું સર્જન થાય છે. આનંદમય કોષોમાંથી કારણ શરીર સર્જાય છે. આ કારણ શરીર જીવ સાથે અવિચ્છિન્ન (ઇન્સેપરેબલી) જોડાયેલું રહે છે. કારણ શરીર અને જીવનો સંબંધ અનાદિ છે. જેમ કચુકા સાથે છાલ અનાદિ કાળથી જોડાયેલી છે અને સદાય ચોંટેલી રહે છે. તેમ જીવ સાથે કારણ શરીર અનાદિ જોડાયેલું રહે છે. અને જીવને સદાય ચોંટેલું રહે છે. કચુકાને શેકી નાંખીને કે પલાળી નાંખીને તેની છાલ છૂટી પાડી દો તો તે ઊગતો નથી, તેમ જીવથી કારણ શરીરને છૂટું પાડો તો જીવનો પુનર્જન્મ થતો નથી. મોક્ષ એટલે જીવનો કારણ શરીરથી છુટકારો. જૈન દર્શનમાં ત્રણ શરીરોની વાત આવતી નથી. પણ બે શરીરની વાત આવે છે. પુદ્ગલ શરીર અને કાર્માણ શરીર. જીવના ઉપર કર્મના લેપથી ઊભું થયેલું અને જીવને અવિચ્છિન્ન ચોંટી રહેલું કાર્માણ શરીર તૈતરીય ઉપનિષદના કારણ શરીરના જેવું જ છે. જૈન દર્શન પ્રમાણે કાર્માણ શરીર જીવથી છૂટું પડે તેનું નામ મોક્ષ.

આ રીતે જીવંત માનવ દેહ પાંચ કોષોમાંથી સર્જાયેલા ત્રણ શરીરનો બનેલો હોય છે. સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મ દ્રવ્યનું બનેલું હોય છે. અને કારણ શરીર સૂક્ષ્મતર દ્રવ્યનું બનેલું હોય છે. સૂક્ષ્મ શરીર જે માણસમાં હોય તે માણસના કદનું જ હોય છે. સૂક્ષ્મ શરીર માણસની પ્રતિકૃતિ જ હોય છે. સૂક્ષ્મ શરીરમાં માણસના પાછલા જન્મોના સંસ્કારો પડેલા હોય છે.

જીવને કારણ શરીર વળગેલું હોય છે. કારણ શરીરને સૂક્ષ્મ શરીર વળગેલું હોય છે. જીવ, કારણ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીરનું એક ઘટક બનેલું હોય છે. આ ઘટકને આપણે 'સૂક્ષ્મ ઘટક' કહીશું. આ સૂક્ષ્મ ઘટક માણસના શરીરમાં રહેલું હોય છે. સૂક્ષ્મ ઘટક માણસના શરીરમાં રહેલું હોય ત્યાં સુધી માણસ જીવંત હોય છે.

ગૃહગંગાને તીરે

ઘરથી દૂર એક ઘર

લતા હીરાણી

"ઇન દુનિયા મે કોઈ ઇન્સાન અચ્છા હોતા હી નહી" ચોંકી જવાય એવી વાત છે ને તેમાય આ વિધાન એક દસેક વર્ષના બાળકનુ છે એમ જાણ્યા પછી વધુ આચકો લાગે નાનકડી ઉમરમા સમાજે તની ઝોળીમા ક્રૂર અનુભવોનુ ભાથુ જ ભર્યું છે, જેને તે શબ્દોમા વેરે છે

ગધાતી ફુટપાથો પર, ચાની લારીઓ પર કે કમરતોડ મજૂરીમા રહેસાતુ બાળક, કે જેના બાળપણને રમકડાથી ગાઢ એકનુ છેટુ પડી ગયુ છે, ક્યાય શોધવા જવુ પડે તેમ નથી આપણી આસપાસ આવા અસખ્ય બાળકો વસે છે ભારતીય બધારણના અનુચ્છેદ ૨૪, ૩૯ અને ૪૫ ના ૧૪ વર્ષથી નાની વયના બાળકો પાસે કામ કરાવવા પર પ્રતિબધ ભલે મુકાયો હોય પણ આવા પ્રતિબધની હાસી ઉડાવતા આકડાઓ આ રહ્યા આતરરાષ્ટ્રીય મજૂર સગઠનના એક સર્વેક્ષણ મુજબ ભારતમા લગભગ સાડા ચાર કરોડ બાળમજૂરો છે એકલા અમદાવાદ શહેરમા જ એકાદ લાખ જેટલા બાળમજૂરો છે

દુકાનો કે ફેક્ટરીમા કામ કરતા બાળકોની વાત જવા દો પણ અમદાવાદની સુખી ઘરની ગૃહિણીઓને એક સવાલ પૂછવામા આવે કે ઘરમા ઘરઘાટી તરીકે કામ કરતા શકર કે રામા વિશે ક્યારેય વિચારો છો કે ૧૨ ૧૩ વર્ષની કુમળી ઉમરે તે ભણવાનુ અને રમવાનુ છોડી આ વૈતરે જોડાય છે તો તેના બાળપણનુ શુ? જવાબ સામાન્ય રીતે આ જ આવે, "બહાર કાળુ વૈતરુ કૂટે એના કરતા તો ઘરના કામમા તેને પૈસા વધારે મળે, ભરપેટ ખાવાનુ મળે અને સારી રીતે સાચવીએ એ જુદુ મજૂરી કરવા કરતા તો એ સારુ જ છે ને?" ખેર આશ્વાસન લેવા આવી વાત સાભળી લઈ શકાય પણ જો આવા બાળકોની હાલતનો અને તેના ભવિષ્યનો ચિતાર કાઢવા બેસીએ તો આ આશ્વાસનના છોતરા ઊડતા જરાય વાર ન લાગે અત્યત ગરીબીમા જીવતા મા બાપો બાળકને મરજેની નાની મ નમ તમના મત બાળક ખાવા માટે એક પેટ પણ કામ કરવા માટે બે હાથ લઈને આવે છે, કેમ કે થોડુક મોટુ થતા જ એ કામ પર ચડી જાય છે મા બાપની સાથે મજૂરી કરતા બાળકોની સમસ્યા મહદ અશે બાળમજૂરી સાથ સકળાયેલી છે પણ ઘર છોડીને ભાગી જનાર બાળકો કે તરછોડાયેલા બાળકોની સમસ્યા બાળમજૂરીની સાથે સાથે અમુક અશે ગુનાખોરી સાથે પણ સકળાયેલી છે પછી સમસ્યાઓનો ગુણાકાર જ થતા રહે છે

આવા અસખ્ય બાળકોમાંના થોડાક, સિંધુમા બિંદુ જેમ ગણીએ તો હાલ અમદાવાદના ચમનપુરા વિસ્તારમા આવેલ લાયન્સ હોમ ફૉર સ્ટ્રીટ ચિલ્ડ્રનમા આવી વસ્યા છે લાયન્સ ક્લબની ડિસ્ટ્રિક્ટ ૩૨૩ બીના ૧૯૯૭ ૯૮ વર્ષના ડિસ્ટ્રિક્ટ ગવર્નર ડૉ સુધાબહેન શાહે હો । ચલા ।

કરતાંની સાથે જ ત્રણ કાર્યક્રમો આપ્યા અરુણોદય, અંત્યોદય અને રાષ્ટ્રોદય. આમાંના અરુણોદય કાર્યક્રમ હેઠળ લાયન્સ હોમ ફોર સ્ટ્રીટ ચિલ્ડ્રનની સ્થાપના કરવામાં આવી. જેમાં નોધારાં, રઝળતાં શેરી બાળકોના પુનર્વસવાટનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું.

મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન પાસે આ પ્રૉજેક્ટની રજૂઆત કરતાં આવા બાળકોને રાખવા માટેની જગ્યાની સમસ્યાનો તો ચપટીમાં ઉકેલ આવી ગયો. મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના ચમનપુરા ચાર રસ્તા પર આવેલા 'રૈન બસેરા' મકાનનો આ કાર્ય માટે ઉપયોગ કરવાની મંજૂરી મળી ગઈ. 'રૈનબસેરા' બેઘર મજૂરો કે ભિક્ષુકોને રાતવાસો કરવા માટેની જગ્યા હતી, પણ કેટલાક સમયથી આ મકાન બંધ હાલતમાં પડ્યું હતું. એક મોટા હૉલ જેવી આ જગ્યાનો કબજો લઈ તેમાં જરૂરી સમારકામ કરાવ્યું. અંદર પાર્ટીશન કરી ત્રણ ખંડ બનાવ્યા. સ્ટેશન પરથી કે લારીગલ્લાની આસપાસ મજૂરી કરતાં બાળકોને અહીં લાવવા માટે બે કાર્યકરો પણ રોકવામાં આવ્યા.

૨ જુલાઈ, ૧૯૯૭ના દિવસે દસ બાળકોથી રંગેચંગે લાયન્સ હૉમનું ઉદ્‌ઘાટન થયું. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના હંગર પ્રોજેક્ટમાં માનદ સલાહકાર તથા ઇંન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ ડેવલપમેન્ટ પ્લાનર્સ એન્ડ રિસર્ચ સંસ્થાના એક્ઝિક્યુટિવ ડિરેક્ટર શ્રી ગોકુલભાઈ પરીખને અરુણોદય કાર્યક્રમની અને લાયન્સ હોમની સંપૂર્ણ જવાબદારી સોંપાઈ હતી. રજી જુલાઈના ઉદ્‌ઘાટનની ખુશી હજુ તો શમી નહોતી ત્યાં ત્રીજા જ દિવસે એટલે કે ચોથી જુલાઈએ ફોન આવ્યો કે સાત બાળકો ભાગી ગયાં છે. બાળકો અલબત્ત રેઢાં નહોતાં જ. એક ગૃહમાતા ઉપરાંત વૉચમેનને પણ રાખવામાં આવેલ છે જેઓ ૨૪ કલાક બાળકો સાથે રહે - અને બાળકોને સાચવે. બધાં જ બાળકો એકબીજા માટે નવાં હતાં આથી એક દિવસમાં ન ફાવવાનો સવાલ પણ ઊભો થતો ન હતો. ભાગી જવાનું કારણ માત્ર એ જ કે ગમે ત્યાં પ્લેટફૉર્મ પર, બાંકડાઓ પર કે ડબાઓમાં પડી રહેતા, જે મળે તે ખાઈ લેતા ને ઇચ્છા થાય ત્યારે સ્ટેશનના નળ નીચે તાકીને મુક્ત પંખીની જેમ જિંદગી જીવતા આ ટ્રેનવિહારીઓને એક જગ્યાએ થોડી શિસ્ત સાથેની બંધિયાર જિંદગી ગમી નહીં. આ બાળકો તો ઘાટ-ઘાટનાં પાણી પીધેલાં હતાં. માત્ર એક દિવસ લાયન્સ હોમમાં વિતાવી આ પંખીઓ ઊડી ગયાં. માત્ર ત્રણ બાળકો ત્યાં રહી ગયાં.

પછી તો આવનજાવન ચાલતી રહી. કાર્યકરો સ્ટેશન પરથી રખડતાં કે લાલ દરવાજાની આસપાસ ભીખ માગતાં બાળકોને લઈ આવતાં. લાયન્સ હોમમાં તેમને માટે બધી જ સગવડો થતી જતી હતી. સિવિલ હૉસ્પિટલ પાસે આવેલા વિશ્રાંતિગૃહના 'અન્નપૂર્ણા'માંથી તેમને માટે ભોજન આવતું. એક આડવાત. સિવિલ હૉસ્પિટલમાં દાખલ કરાયેલા ગરીબ દર્દીઓનાં સગાંઓને રહેવા, જમવાની સગવડ માટે હૉસ્પિટલની સામે જ લાયન્સ કલબ ઑફ દિગ્વિજયનગર દ્વારા એક વિશ્રાંતિગૃહ બાંધવામાં આવ્યું છે જેમાં આજે પણ માત્ર ટોકન ચાર્જથી એટલે કે રૂા. ૧૦/- માં રહેવા માટે રૂમ અને રૂ. ૭/-માં ભરપેટ ભોજન મળે છે. રહેવાની અને જમવાની વ્યવસ્થા ઉપરાંત હાલ ત્યાં ''દર્દી રાહત ફંડ'' પણ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. સિવિલ હૉસ્પિટલનું પ્રિસ્ક્રિપ્શન લઈ ગયે તો દર્દીને મોંઘી દવાઓ પણ ખૂબ રાહતદરે આપવામાં આવે છે. આમ વિશ્રાંતિગૃહના અન્નપૂર્ણા વિભાગમાંથી ભોજનની વ્યવસ્થા લાયન્સ હોમમાં થઈ તદુપરાંત લાયન્સ ક્લબની વિવિધ શાખાઓ તરફથી પલંગો, ગાદલાં, ચાદરો, કપડાં, પંખા, સિલાઈ મશીન, એક્વાગાર્ડ, ફ્રીઝ, ટી.વી. જેવી તમામ ચીજોની પણ ક્રમશઃ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. બહારના ખુલ્લા ભાગમાં બાળકોને રમવા માટે

હીંચકો અને લપસણી પણ તૈયાર થઈ ગયા

બાળકોને ભણાવવા માટે શિક્ષિકાબહેનને રોકવામા આવ્યા ભણાવવા ઉપરાત તેઓ ભવિષ્યમા પગભર થઈ શકે, તેમની બીજી આવડતો ખીલે તે હેતુથી સિલાઈકામ, કોથળીઓ કે અગરબત્તીઓ બનાવવી, જેવા કામો શીખવવાની પણ વ્યવસ્થા થઈ બાળકોમા અવારનવાર સગીત, ચિત્ર રમતગમત જેવી હરીફાઈઓ યોજીને, ઈનામો આપીને બાળકોને ત્યા રહેવુ ગમે એવુ વાતાવરણ ઊભુ કરવાનો એક નનિષ્ઠ પ્રયાસ થયો હજુયે આ યાત્રા તો ચાલુ જ છે

૨જી જુલાઈ, ૧૯૯૭ના દિવસે શરૂ થયેલા લાયન્સ હોમમા ઘણા બાળકો આવ્યા અને ઘણા બાળકો ભણી ગયા તેમ છતા આજે ૧૭ બાળકોને સ્થાયી કરી શકાયા છે અહી આવનાર કોઈ બાળક ઘર છોડીને ભાગેલુ છે, કોઈ તરછોડાયેલુ છે, કોઈને તેના મા બાપે ગરીબીથી લાચાર થઈને સોંપેલુ છે તો કોઈ રઝળતુ એવી રીતે મળી આવ્યુ છે કે તેને તેના મા બાપ કે પોતાના વિશે પણ કશી જ ખબર નથી કોઈને કોઈ સ્વરૂપે ત્યજાયેલા ને તરછોડાયેલા ૧૭ બાળકોનો સમૂહ આજે એટલા સપ અને પ્રેમથી રહે છે કે એમ જ લાગે કે આ બધા બાળકો એક કુટુબના છે ભારતના જુદા જુદા પ્રાતમાથી આવેલા આ બાળકો રાષ્ટ્રીય એકતાનુ સુદર ઉદાહરણ છે

આ થઈ લાયન્સ હોમ ફોર સ્ટ્રીટ ચિલ્ડ્રનની વાત, હવે થોડીક વાતો આ હોમમા વસેલા બાળકોની

લાયન્સ હોમમા વસે તો રમેશ, વેરાવળનો છે થોડા વખત પહેલા તેનો ભાઈ આવીને તેને લઈ ગયો માત્ર એક જ મહિનામા તે પાછો ફર્યો સાવ નખાઈ ગયેલો, કતાઈ ગયેલો કહેવાની જરૂર નથી કે ઘરે પહોચીને તે મજૂરીમા જોડાયો હતો અહી આવીને તેણે ફરી ભણવાનુ શરૂ કરી દીધુ

મહારાષ્ટ્રના આમગાવનો નાનકડો સચિન, મા બાપનો એકનો એક દીકરો હતો એક વાર કઈક મોટુ તોફાન કરી બેઠો અને બાપ મારશે એ ભયથી નાદાનિયતમા ઘર છોડીને ભાગ્યો રખડતો રખડતો એક દિવસ અમદાવાદ પહોચ્યો ને ત્યાથી લાયન્સ હોમમા પૂછપરછ કરી તેના ઘરનુ સરનામુ મેળવી ત્યા સપર્ક કર્યો મા બાપ સચિનની શોધમા ખુવાર થઈ ગયા હતા સચીનની મા તો સાવ ગાડા જેવી થઈ ગઈ હતી ફોન પર સચિનનો અવાજ સાભળતા જ અમદાવાદને આમગાવ વચ્ચે આસુઓની નદી બે કાઠે છલકાઈ ઊઠી મા બાપ તે જ રાત્રે ગાડીમા બેઠા અને અમદાવાદ આવી રગેચગે સચિનને પાછો લઈ ગયા

લાયન્સ હોમમા વસી સૌનો લાડકો બની ગયેલો સાદિક અતિ ચપળ અને બુદ્ધિશાળી બાળક છે આખો બધ કરી, બે હાથ જોડી ''ગુરુર્ બ્રહ્મા, ગુરુર્ વિષ્ણુ''ની પ્રાર્થના બોલાવડાવે ત્યારે હિંદુ અને મુસ્લિમના વેરઝેર શુ છે તેની સ્મૃતિ પણ ન રહે

બાળકોને ગાધીઆશ્રમ ફરવા લઈ જવાના હતા વારાફરતી બે જૂથમા લઈ જવા એવુ નક્કી કર્યું 'એ' અને 'બી' જૂથની ચિઠ્ઠીઓ બનાવી પહેલા 'એ' જૂથનો વારો પછી 'બી'નો બહુ સ્વાભાવિક છે કે બધા જ બાળકોને પહેલા જવાની ઈચ્છા હોય પણ બે જૂથ કરવા જરૂરી હતા 'એ' જૂથને લઈને હુ ગાધીઆશ્રમ ગઈ બાપુના ફોટાઓ, ચિત્રો બતાવ્યા નીચનુ લખાણ પણ સમજાવ્યુ ગાધીજીના ૧૧ વ્રતો વિશે પણ ટૂકમા સમજાવ્યુ નાના બાળકો એટલે જુઠ્ઠુ ન બોલવુ, ચોરી ન કરવી ખોટુ કામ ન કરવુ વગેરે વાતોની સારી અસર થઈ થોડા દિવસો પછી 'બી' જૂથનો વારો આવ્યો તેમને લેવા ગઈ ત્યારે 'એ' જૂથના બે બાળકો મારી સામે બે હાથે પોતાના કાન પકડી

ઊભાં રહ્યાં. મેં પૂછ્યું, 'કેમ'? તો કહે, ''અમને સજા કરો''. ''શાની સજા?'' ''અમે ખોટું બોલ્યાં છીએ.'' વધારે પૂછતાં ખબર પડી કે તે બંનેને ચિઠ્ઠીમાં 'બી' જૂથ આવ્યું હતું પણ બીજા નાનાં બે બાળકોને ફોસલાવી તેમણે ચિઠ્ઠીઓ બદલી લીધી હતી. ગાંધીજીના વ્રતની તેમના પર અસર થઈ ને મારી પાસે કબૂલાત કરી. શિક્ષા માંગી. તેમનું જે તોફાન હતું તે બાળસહજ અને નિર્દોષ હતું અને એટલું જ નિર્દોષ એમનું મન! સત્ય બોલવાની વાત તેમાં કેટલી ઝડપથી અંકાઈ ગઈ!

'બી' જૂથનાં બાળકો ગાંધીઆશ્રમ આવ્યાં ત્યારે તેમણે ત્યાં ચોગાનમાં એક નાનકડી દેરી જોઈ. મને પૂછ્યું, ''આન્ટી, અમે ત્યાં જઈએ? મેં હા પાડી. થોડીક વારમાં બે બાળકો દોડતાં દોડતાં, પરસેવે રેબઝેબ મારી પાસે આવ્યાં. મારો હાથ પકડીને ''જલદી ચાલો આન્ટી'' હજુ હું કંઈ પૂછું એ પહેલાં તો મારો હાથ પકડીને ખેંચી જ ગયાં. મને નવાઈ લાગી કે એવું તે શું થયું? દેરી પાસે પહોંચ્યા, મને અંદર દર્શન કરવા બોલાવી. આટલે સુધી વાત બરાબર હતી પણ મારું કુતૂહલ હજુ શમ્યું નહોતું.

મેં કહ્યું, ''દર્શન કરવા તો આવું જ છું પણ તમે બધા આટલા પરસેવે રેબઝેબ કેમ છો?''

''આન્ટી, આ અંદર ખૂણામાં ઝાડુ પડ્યું હતું તે અમે આખી દેરી અને બહારનો ઓટલો બધું વાળીને ચોખ્ખું કરી નાખ્યું. ભગવાનના મંદિરમાં આટલો કચરો રખાય?''

''દેરીમાં કદાચ પૂજા નહીં થતી હોય, અવાવરુ પડી હશે પણ હું ખરેખર અવાક્ થઈ ગઈ. સાવ નીચા નમીને અંદર જઈ શકાય એવી દેરી હતી. હું એ આઠેય બાળકો સાથે અંદર ગઈ. ભગવાનની સામે હાથ જોડ્યા પણ મારી બંધ આંખોમાં ભગવાનની મૂર્તિ નહીં, એ આઠેય બાળકોના ચહેરા હતા.

મારે ઘરે એ બાળકો આવ્યાં હતાં. બાળકોને જમવા બેસાડ્યાં. થોડા વખત પહેલાં હું લાયન્સ હોમ ગયેલી ત્યારે મેં બાળકોને જમતી વખતે 'શ્રી સહનાવવતુ, સહનો ભુનક્તુ...' એ પ્રાર્થના કરવી એમ શીખવ્યું હતું. પછી આટલા દિવસો મારે ત્યાં જવાનું બન્યું નહોતું. મારે ઘરે તેઓ જમવા બેઠાં ત્યારે હું ખુદ ભૂલી ગઈ હતી કે મેં તેમને જમતી વખતની પ્રાર્થના શીખવાડી હતી. ભોજન પિરસાયું ને મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે તેમણે પ્રાર્થના શિખવાડી હતી. ભોજન પિરસાયું ને મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે તેમણે પ્રાર્થના શરૂ કરી. બધાં જ બાળકોએ પૂરો શ્લોક ગાયો ને જમ્યા વગર જ મારું મન ખુશી અને સંતોષથી છલકાઈ ઊઠ્યું.

સાંજે તેમને લાયન્સ હોમ પાછા મૂકી આવવાનાં હતાં પણ તેઓ જીદે ચડ્યાં કે ''અમને એક રાત તમારા ઘરે રહેવા દો. અમારે ઓઢવા-પાથરવાનું કંઈ જ નથી જોઈતું. ફર્શ પર સૂઈ રહેશું, પણ રાત્રે અહીં જ રોકાઈશું'' તેમની આ માગણી સામે કોઈ જ દલીલ શક્ય નહોતી. ગોકુળભાઈને ફોન કરીને મેં જણાવી દીધું ને બાળકો ખુશખુશાલ થતાં મારે ત્યાં રોકાઈ ગયાં.

સવારે મારાં ઊઠતાં પહેલાં તો બાળકો ઊઠી ગયાં હતાં અને રમતાં હતાં. બધાં નાહ્યાં એટલી વારમાં મેં તેમના માટે ચા-નાસ્તો બનાવ્યો. નાનકડા રવિએ ડાઈનિંગ ટેબલ પર મીઠી વરિયાળીનું પેકેટ જોયું. મુખવાસ માટે વેચાતા નાનકડા ધાણાની દાળના પેકેટ જેવડું જ એ પેકેટ હતું જેમાંથી એક વ્યક્તિનો મુખવાસ થાય. બાળકો આઠ હતાં. રવિએ પૂછતાં મેં કહ્યું ''મીઠી વરિયાળી છે, થોડીક જ છે પણ તમે લઈ લો. બધાને બે-ચાર દાણા ખાંડ મળશે.'' કહી મેં પેકેટ ખોલી આપ્યું. થોડીક વારમાં રવિ એ પેકેટ પાછું મૂકી ગયો. તેમાં અડધો અડધ વરિયાળી બચી હતી. મેં થોડીક

મીઠો ગુસ્સો કરીને કહ્યુ,

"આગ્લામા શુ પાછી લાવવાની? જા પાછી લઈ જા ને ખાઈ જાવ"!

રવિ કહે, "ના આન્ટી, અમે બધાએ લઈ લીધી હવે આ તમારા માટે, અકન માટે, નિસર્ગભાઈ અને પાર્થભાઈ માટે "

ખૂબ કહેવા છતા તે પેકેટ મૂકીને જતો રહ્યો મારો દીકરો બધા બાળકોને મૂકવા ગાડી લઈને ગયો હુ આવજો કહીને ઘરમા પાછી આવી ત્યારે ડાઈનિંગ ટેબલ પર પેલુ વરિયાળીનુ પેકેટ મારી સામે વહાલથી તાકી રહ્યુ હતુ મારી આખો છલકાઈ ઊઠી

હા, આ બાળકો હવે શેરીબાળકો નથી ઘરમા રહેતા બાળકો જેટલા જ કે કદાચ તેનાથીયે વધારે સમજુ અને સસ્કારી બની ગયા છે તેમને સભાળવા માટે, સાચવવા માટે અમારે સમાજના સાથ અને સહકારની જરૂર છે અમે ફડની પ્રતીક્ષા કરતા રહીએ છીએ પણ બાળકોને તો આવી બધી સમજ, સારુ છે હજુ નથી આવી હા, એમને પ્રતીક્ષા છે વહાલની, હૂફની રમતા રમતા દરવાજા સામે જોઈ લે છે, કોઈ તેમને મળવા, તેમની સાથે વાતો કરવા, તેમને ફરવા લઈ જવા આવ્યુ નથી ને? કોઈ આવશે!

છતાં સથિયારો તૂટી ગયો!

- ડૉ. શ્રીપ્રસાદ શુક્લ

શહેરની નામાકિત સર્વિસ ક્લબ દ્વારા યોજાયેલ "શ્રેષ્ઠ દપતી"ની સ્પર્ધામાં જ્યારે સોનુ અને શ્વેતુ સર્વ સમત વિજેતા દપતી તરીકે આવ્યા ત્યારે કોઈનેય રજભાર સદેહ તો ન જ હતો, પરતુ સાથે જ સાહજિક એવુ આશ્ચર્ય પણ ન હતુ

શ્વેતુ અને સોનુ વિશે એમ જ કહેવાતુ કે તેઓ ભવોભવ પતિ-પત્ની તરીકે જ જન્મે છે, દેહ જુદા ધારણ કરે છે પરતુ આત્મા તો એક જ હોય છે

શ્વેતુ વ્યવસાયે પ્રાધ્યાપક હતો, સોનુ તબીબ હતી પ્રથમ નજરે જ વિસવાદિતાભર્યા લાગતા વ્યવસાયના આમ છતા બન્ને પ્રાણ હતા અને સાથે મળે ત્યારે પુન આત્મા હતા

બન્નેના વ્યવસાયમા બન્ને પોતપોતાની આગવી પ્રતિભા ધરાવતા હતા, સાચે જ ઓતપ્રોત હતા

"સોનુ! હુ ભાષા શિબિરમા દસેક દિવસ આબુ જાઉ?"

"શ્વેતુ! તુ ક્યારે જવાનો?"

"લગભગ પાચ તારીખે "

"મારે ત્યારે મુબઈ કૉન્ફરન્સમા જવાનુ છે - એક શોધપત્ર રજૂ કરવાની છુ!"

"ભલે હુ જવાનુ ટાળી દઈશ "

"ના ના હુ જ વિચાર માડી વાળીશ "

"અરે ગાડી! શોધપત્ર તૈયાર કરવા તે બે વર્ષો ગાળ્યા આવી મહેનત એળે જવા દેવાય"

"પણ ભાષા શિબિર "

"ત્યા કશુ જ શીખવાનુ તો હોતુ જ નથી પણ ઉપરથી ભાષાનુ થતુ ખૂન મૂક સાક્ષી બનીને જોવાનુ હોય છે "

"જા જા મને રાજી રાખવા બનાવટ ના કર "

"સાચે જ ત્યા સચાલક કહેશે ' હવે પ્રો શ્વેતુભાઈને વિનતી કરીશ અથવા

"સ્વ શાસ્ત્રી પરોપકારી હતા અને પોતાના નેત્રોનુ ચક્ષુદાન કરતા ગયેલા "

"શ્વેતુ! તારી રમૂજવૃત્તિને દાદ દેવી પડે!

પણ હું નહીં જાઉં!''

''ના. ના. સોનુ! પાર્થને હું સાચવીશ. તું જઈ આવ કારણ આઈ હેવ નાઈધર ટૂ ગેઈન નોટ ટૂ લૂઝ...''

અને મિત્ર મંડળ કે સભાંસંબંધીઓમાંના જે કોઈ આ વાત જાણતા તેઓ તો આ જોડલાંની ન ઈચ્છે તો પણ આપો આપ મીઠી ઈર્ષા કરતાં થઈ જતાં.

પણ કહેવાતું રહ્યું છે તે સાચું જ છે.

સારા કામને, સારી ચીજને હંમેશાં ''નજર લાગી જ'' જતી હોય છે.

શ્વેતુ અને સોનાના સંવાદી જીવનમાં પણ વણકલ્પ્યું તોફાન ઊઠ્યું, શ્વેતુ તો ક્રોધી હતો જ પરંતુ સોનુ પણ દુર્વાસા બનતી ચાલી.

વાત પછીથી નાની હોય કે મોટી પરંતુ બન્નેમાંથી તેનું કોઈને કોઈ વતેસર બનાવીને જ અટકતું.

''યાદ રાખજે, હું તારો ગુલામ નથી કે તું સૂચવે તે જ મારે કરવું પડે!''

''તો તમેય યાદ રાખજો કે તમેય કંઈ સર્વજ્ઞ નથી કે તમારી ધારણા અને અભિગમ જ સર્દવ સાચા હોય!''

''એ તો કાળ કહેશે!''

''કાળ તો કહેતા કહેશે પરન્તુ વર્તમાન હજુય તમારું માન જાળવે છે તેની કંઈક તો કદર કરતાં શીખો - નહીંતર રસ્તે રઝળતા થઈ જશો, કોઈ ''કેમ છો?'' એટલું પણ પૂછવાવાળું નહીં હોય!''

''મને કોઈ પૂછે કે ન પૂછે - મને તેની પરવા નથી!''

''આટલો ઘમંડ સારો નથી, પૈસો તો આજ છે ને કાલ ન પણ હોય પરંતુ વ્યક્તિની લાગણીની કદર કરતાં તો શીખો? સુખી રહેવાનો એ જ સાચો માર્ગ...''

''તું તો એ માર્ગે જ ચાલે છે ને?''

''હા....''

''તો તો તું દેવી તરીકે જ પૂજાવાની અને ''સર્પ ભેગા વીંછીના''ના ન્યાયે હું પણ દેવ જ ગણાવાનો... માટે દેવી સિધાવો અને મને શિખામણ આપવાનું બંધ કરી મારું કામ કરવા દ્યો!''

સોનુ સમસમીને જતી રહી, શ્વેતુ ગુસ્સો કરતો કરતો બહાર જતો રહ્યો.

''પાર્થ! તમારાં મમ્મી-પપ્પા હમણાંથી બહુ ઝઘડે છે ખરું ને?'' પાર્થનો પાડોશી મિત્ર સહજભાવે પૂછી બેસતો.

''હા યાર! આમ તો પપ્પાનો સ્વભાવ ખૂબ જ આનંદી છે પરંતુ જ્યારે ગુસ્સે થાય છે ત્યારે સમજાતું નથી કે આ એ જ આનંદી પપ્પા છે કે બીજું કોઈ?''

''મારા પપ્પાને કૉલેજમાં તો સારું છે ને?''

''એટલે?''

''આઈ મીન - કૉલેજમાં કોઈ...''

અને પાર્થે મિત્રને ધબ્બો મારતાં કહ્યું, ''નેવર થિંક ઑફ ઈટ્ - ઈવન ઈન ડ્રીમ્સ - માય પપ્પા ઈઝ માય પપ્પા - હી ઈઝ માય ડીઅર પપ્પા વિથ આ સ્પૉટલેસ કેરેક્ટર - માટે સ્વપ્નામાંય મશ્કરીમાં પણ આવી વાત કરતો નહીં.''

''આઈ એમ સૉરી - મારો ઈરાદો તને દુભાવવાનો નહોતો પરંતુ નોકરીના સ્થળના વાતાવરણનો જીવન પર પણ આગવો પ્રભાવ પડે છે એવું માનસશાસ્ત્રમાં હું શીખ્યો છું!''

''માનસશાસ્ત્ર માનસનું શાસ્ત્ર હશે પરંતુ મારા પપ્પા માટેનું નહીં. માય પપ્પા ઈઝ આ યુનિક સાયન્સ બાય હિમસેલ્ફ - મારા પપ્પા જ સ્વયં એક અદ્વિતીય શાસ્ત્ર છે, અપનાવવા જેવો નિયમ પણ છે!'' પાર્થ ભીની આંખે બોલ્યો.

''ઈશ્વર તારી માન્યતા અખંડ રાખે!'' મિત્ર પણ ભાવુક બનીને બોલ્યો, ''હું તો અમસ્તો

જ વાત કાઢી બેઠેલો!''

આવી જ ચાગુભાગુ કૉલેજમાં પણ ચાલતી હતી.

''સર! આપ હમાણાં બહુ મૂડમાં નથી હોતા!''

''નહીં મિસ નીશા, હું તો છું તે જ છું - આઈ રેરલી...''

''નહીં સર! પૂછો ગીતાને - સી વિલ વાઉચ ફોર મી!''

''રીઅલી? મને તો એવું કશું જ નથી લાગતું. હું તો હતો તેવો અને છું એવો જ છું!''

ચર્ચા આગળ ચાલે તે પહેલાં જ બેલ પડ્યો એટલે સહુ વિખરાઈ ગયાં.

''પ્રો. શ્વેતુ! વૉટસ્ રૉન્ગ વિથ યુ નાવા ડેઈઝ?'' શ્વેતુને રાત્રે ક્લબમાં તેના એક મિત્રે પણ પૂછ્યું, ''નાવા ડેઈઝ યુ આર ઓફન અલૉન... હમાણાં સાચે જ કોઈ તકલીફ છે? ક્લબમાં પણ એકલો આવી એકલો જ બેસે છે! ભાભી જોડે ઝઘડો તો નથી થયો ને?''

''હાઉ ડેર યુ ઈવન થિંક સો?'' પ્રો શ્વેતુએ ગુસ્સો કરતાં કહ્યું, ''તારી ભાભી કોઈનીયે જોડે ઝઘડી શકે તેવું માને છે?''

''યાર! કહેવાય છે ને કે ''વૉ અન્ટુ મેન ધેટ ઈઝ વૂમન'' - ખેર જવા દે એ વાત હું તો મજાક કરતો હતો - લેટ અસ હેવ આ ડ્રિન્ક!'' મિત્રે આગ્રહથી પ્રો. શ્વેતુનો હાથ ખેંચી લઈ જતાં કહ્યું, ''બોલ શું પીશે? કૉક કે પૅપ્સી?''

''શિવાઝ રીગાલ વિથ પ્લેઇન વૉટર!'' શ્વેતુએ જવાબ વાળ્યો.

''શું?'' મિત્રની આંખો પહોળી થઈ ગઈ, અવાજ લગભગ ફાટી ગયો.

''એમાં ડઘાય શાનો જાય છે? તેં ડ્રિન્ક પસંદ કરવા સૂચવ્યું અને મેં મારી પસંદગી બતાવી - તારે ન પિવડાવવા ઇચ્છા હોય તો...''

'અરે યાર! તારા માટે તો જાન હાજર છે!'' કહી મિત્રે બન્ને માટે ઑર્ડર દઈ દીધો.

પછીથી તો ક્લબમાં પ્રો. શ્વેતુની પસંદગી એક જ રહેવા માંડતાં તેનો હરકોઈ મિત્ર એજ ઑફર કરતો અને શ્વેતુ સહર્ષ સ્વીકારી લેતો.

''ભાભી! પ્રો. શ્વેતુ હવે બહુ પીવે છે!'' શ્વેતુના એક ડૉક્ટર મિત્રે ''ડૉક્ટર્સ મીટ''ના માસિક મિલન વેળાએ ડૉ. સોનુને કહ્યું

''ખબર છે - પણ શું કરું?'' સિરહોસિસ ઑવ્ લિવર'' વિશે પર્યાપ્ત વિગતો આપી તેને રોજ ચેતવું છું પરંતુ ખબર નહીં કેમ પણ તેના ''પ્લીઝ'' આગળ હું સાવ પાણીપાણી થઈ જઉં છું!''

''એની વે ભાભી! તેને સાવ બંધ ન કરાવી શકો તોપણ...''

''તમારી વાત સમજું છું, પ્રયત્નો કરું જ છું ..'' ડૉ. સોનુ આગળ ન બોલી શકી ત્યારે ડૉક્ટરમિત્ર આપમેળે સમજી ''એક્સ્ક્યુઝ મી'' કહી ત્યાંથી સરકી ગયા

''કજિયાનું મોં કાળું ભલે કહેવાતું હોય છતાં વિદ્વાનની જેમ વિદ્વતા અછતી રહેતી નથી તેમ કજિયાની કહાણી પ્રચુર પ્રસાર પામ્યા વગર નથી રહેતી જેટલી ખ્યાતિ પ્રો. શ્વેતુ અને ડૉ. સોનુની હતી તેથી વધુ વિખ્યાત વાત તેઓના ઝઘડાની હતી.

''શ્વેતુ! તને થયું છે શું? તારાં અને મારાં વર્તુળો આપણી...''

''પ્લીઝ એ વાત ન ઉખેળ - આઈ હેવ નો ડિઝાયર ટૂ ડિસ્કસ ઈટ એની મોર.''

વાત ત્યારે તો અટકી જતી પરંતુ બન્ને વચ્ચેનું અંતર વધતું રહેતુ હતું.

વિશ્વમાં પારકા કજિયામાં ડહાપણ ડહોળી મધ્યસ્થી બનવાનો અભરખો કેવળ ઈશ્વર સિવાય અન્ય હરકોઈને હોય છે. માનવીના સ્વભાવમાં ભલે વૈવિધ્ય હોય પરંતુ કજિયામાં રસ દાખવવાની વૃત્તિ તો જન્મજાત હોય છે અને

તેથી આ વૃત્તિ વિવિધ નામ ધારણ કરી એક યા બીજા સ્વરૂપે કજિયાકારો વચ્ચે ડોકાતી જ રહે છે..

શ્વેતુ અને સોનુ વિદ્વાન હતા તેથી તેઓને આ લોકવૃત્તિ ઝડપથી સમજાઈ જતાં તત્કાળ સુલેહ સાધી લીધી અને કજિયાની હરવાતનો બધા જ દૃષ્ટિકોણથી જાહેર અંત લાવી દીધો.

સ્વાભાવિક છે, દેખીતી રીતે ઝઘડો શમી ગયો, સ્થિતિ પૂર્વવત્ થઈ ગઈ ડાઘ કેવળ અંતરમાં અંકિત થઈ વિરમી ગયો.

શ્વેતુએ કલબ છોડી દીધી અને કૉલેજથી છૂટી આશ્રમ અને મંદિરોમાં જઈ આધ્યાત્મિક શાતા શોધવા માંડી.

શાબ્દિક યુદ્ધમાં વિરામ આવ્યો, માનસિક યુદ્ધનો આરંભ થયો. પરંતુ તેને યથાર્થ પેખી શકનાર આંખો નગણ્ય સંખ્યામાં હોઈ બધા ''ઑલ ઇઝ વેલ ધૅટસ્ એન્ડ વેલ'' - જેનો અંત સારો તે સઘળું સારુંનું આશ્વાસન માણવા માંડ્યા.

શ્વેતુએ સમાધાન સાધી લીધાનો સધિયારો ઊભો કરી દીધો.

અચાનક એક દહાડો શ્વેતુ મંદિરે જવા તૈયાર થયો અને સોનુએ સાથે નીકળવા સૂચવ્યું. ખબર નહીં કેમ અથવા સ્વભાવગત ક્રોધે ભરાયેલ શ્વેતુએ ઘસીને ના પાડી કાર ઝડપથી હંકારી મૂકી.

શ્વેતુને કેટલો સમય થયો હશે તેની તો ખબર નથી પરંતુ તે ઘેર પાછો ફર્યો ત્યાં સુધી સોનુના અશ્રુઓ સુકાયાં ન હતાં.

''સોનુ! કેમ રડે છે?'' અવાજમાં સહેજ મૃદુતા લાવી શ્વેતુએ પૂછ્યું.

'કશું જ નહીં' - એ તો અમસ્તું જ - મને આજે ઘણા વખતે તારી જોડે દર્શને આવવાનું મન થયું.'' ભીના અવાજે સોનુએ જવાબ વાળ્યો.

અલબત્ત વાસ્તવિકતા વાર્તા કરતાં પણ કરુણતમ હોય છે અને હવે પછીની વાસ્તવિકતા તો ખુદ ભગવાનના મંદિરમાં ભગવાનના સાંનિધ્યમાં જ સરજાઈ હોવાથી સાક્ષીની પણ જરૂર નથી. પરંતુ તે દિવસે સોનુના અશ્રુ જોઈ દ્રવી ઊઠેલ શ્વેતુએ રાતભર ઊંઘ્યા વગર, વળતા પ્રભાતે મંદિરે દોટ મૂકી અને....

આ વાર્તા નથી, વાસ્તવિકતા છે માટે હું પણ મારું હૃદય મજબૂત બનાવી લઉં, અશ્રુઓ લૂછી લઉં ત્યાં સુધી ધીરજ રાખો.

અને શ્વેતુ ઈશ્વરની પ્રતિમા સમક્ષ ઊભો રહી અશ્રુધારાના સહારે પ્રાર્થતો રહ્યો.

સમય સરતો રહ્યો, પ્રાર્થનાનો ગણગણાટ અને અશ્રુધારા પણ અસ્ખલિત વહેતાં રહ્યાં -

અને જ્યારે પ્રાર્થનાને અંતે ''એવંમ્ જ્ઞાત્વા દેવ - યથા યોગ્યમ્ તથા કુરુ'' બોલી ''શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ'' કહેવાની ઘડી આવી ત્યારે મીંચેલ આંખો સાથે શ્વેતુએ માત્ર મોટેથી સાંભળી શકાય તેમ એટલું જ કહ્યું: ''પ્રભુ! આજ હું નથી પ્રાર્થ્યો પરંતુ સોનુ પ્રાર્થી છે - ગઈકાલ મેં તેને સાથે લઈ આવવાની ના પાડી હતી તેના પ્રાયશ્ચિતરૂપે હું સોનુ બની તારી સન્મુખ પ્રાર્થું છું - પ્રભુ! આજની મારી ગેરહાજરી માફ કરી દેજે!''

મંદિરમાં અચાનક જ શંખનાદ થયો અને આનંદ આરતીની ઝાલર ઝણઝણી ઊઠી પરંતુ શ્વેતુ ત્યારે અચેત બની ચિરચેતમાં ભળી ગયો!

જેનો જવાબ નથી હોતો એ જ તો પ્રાર્થનાનો ઉત્તર છે.

સી. એચ. સીસોન

જોયેલું ને જાણેલું

લતીફ દાદા

અમારી નજીક બુહારી કસબામાં લતીફ દાદાનું નામ વેપારી આલમમાં સારી પેઠે પંકાયેલું છે. આજે તો એ હયાત નથી પણ બુહારી વૉટર વર્ક્સની ટાંકી માટે સારી રકમની સખાવત કરી તેઓનું નામ અમર કરી દીધું છે - ટાંકી પર નામ લખાવીને.

મારો એમની સાથે પચીસેક વરસનો સંબંધ હતો. ઘણુંખરુ ઉધાર ચાલે અને સીઝને નાણા ભરપાઈ કરવાનાં રહે - અનેક ખેડૂતો સાથે તેમનો આ વહેવાર હતો.

મને તેઓ અનુડો કે અનુપ કહીને બોલાવે પણ ક્યારેક મગફળી કે ભાતનો સોદો પતાવતાં રકઝક થાય ત્યારે કહે અનુપભાઈ, આમાં તો અમને કેટલુંક મળી જવાનું છે? ખાલી તમારા માલનાં નાણાં કરી આપીએ આ તો વેપારી જબાન. પણ અનુપભાઈ-અનુપભાઈ કહીને શીશામાં ઉતારી દે!

વૈશાખ માસ ઊતરવા આવે એટલે કહેશે· અનુપ, હવે ચોમાસું બેસવાની તૈયારી છે. તો તારે જે જોઈએ તે લઈ જા. આપણે કહીએ કે લતીફ, હજી તો વૈશાખ ચાલે છે. શી ઉતાવળ છે?

અલ્યા અનુડા, માલ સવેળા લઈ ગયા હોય તો એટલી નિરાંત રહે. એક વરસાદ આવે ને પછી હાયહુઈ કરવાની? ખેતીનું કામ હોય...ને એમ બેપાંચ દિવસમાં આપણને જોઈતો માલ આપી દે. ખાંડ તો કહું ત્રણ મણ તો કહેશે: અનુડા, ગુણ શું કામ તોડાવે છે. લઈ જા દાગીનો - પણ હું વધીને સાડા ત્રણ મણ જોખાવું. ગોળના ભીલા - બે કે ત્રણ રાખી મેલ દિવાળી સાથે તારે નચિંત તે વખતે ખાંડ મોંઘી, પણ હાળી નોકરને ગોળની ચા આપવાનો રિવાજ. ચા, ચાનો મસાલો બધુ યાદ કરાવે તેલ તો સિઝનમા લઈ લીધું હોય તોય બે ડબ્બા આગ્રહ કરી ગાડીમાં મુકાવે સાથે દીવેલ પણ દસેક કિલો - ખેડૂતની જરૂરત સમજે સૂકાં મરચાં - આપણને યાદ ન હોય, પણ એને બધી યાદ પૈસાની ચિંતા નહીં દિવાળી પછી ભાત કે મગફળીમાંથી ભરપાઈ કરવાના અને હિસાબ કરતાં આપણા નીકળે તો કહેવાનો: હમણાં તારે શી જરૂર છે? નિરાંતે લઈ જજે થોડો વખત મારી પાસે રહેવા દે હમણાં સિઝન છે માલ ખરીદીની ને એય આપણા હાથમાં ઉપલક રકમ આપી એક નિશ્ચિત રકમ ચારેક મહિના માટે રોકી લે

નિષ્ઠાવાન જબરો આપણને અડધી રાતે જરૂર પડે તો લતીફના બારણાં ઉઘાડાં છે. એક વખત ચોમાસામાં મારે ખેંચ પડી ગઈ લતીફને કહ્યું· ત્રણસો રૂપિયાની જરૂર છે. ખેતીમાં નીંદામણ આવી ગયું છે બેચાર દિવસ થોભ પણ બીજે જ દિવસે મારા હાળીને બુહારી જવાનું થયું - એની દુકાને એ ગયો ત્યારે કહે, અનુપનો માણસને, આ ત્રણસો રૂપિયા એને આપી દેજે - કહીને થોડા પરચુરણ સાથે પડીકું બાંધી આપ્યું હાળીએ આવીને મને એ પડીકું આપતાં કહ્યું, લતીફે મોકલ્યા છે.

અદાકારી પણ ખરી. માથે સફેદ ટોપી, સહેજ વાંકી, પહેરીને ઘેરથી નીકળે. ચાલ ધીમી. જાણે કશીયે ઉતાવળ ન હોય. બજારની

બંને બાજુ નજર ફેરવતો આવીને ગાદીએ બિરાજે. દુકાનમાં ઝીણવટભરી નજર નાખે. એક સિગારેટ મંગાવીને ટેસથી પીએ. આ સિગારેટની વાત પણ કરવા જેવી છે. ત્યારે 'હાથી' સિગારેટ દશકાની(દસ પૈસાની) એક પણ લતીફ દાદા કંઈ આખું પાકીટ મંગાવે નહીં. સામે જ પાનનો ગલ્લો અને બીડી સિગારેટની દુકાન. એક વાર મેં પૂછેલું: આ શું લતીફ? પાકીટ ખરીદવામાં શું વાંધો?

ગાંડા, એ તો એવું છે. સામે પાકીટ પડ્યું હોય તો વારે વારે લેવાનું મન થાય. એ કરતાં એટલો સંયમ તો જળવાય. નોકરો કામ કરતા હોય તો એટલું જંપીને બેસી શકાય. પછી કહે, લેવી છે તારે? અને એક નોકરને સાદ કરે, જા, અનુડા માટે એક સિગારેટ લઈ આવ. ને આપણે પણ ગાદીતકિયે બેસી એક સિગારેટ ફૂંકીએ.

પાંચ દીકરાનો પરિવાર. છોકરાઓનું ધ્યાન દુકાનમાંથી આઘુંપાછું થાય તો ઠપકો આપ્યા વિના ન રહે: ગાદી સાચવવાની છે દીકરા... અને એની હયાતીમાં જ છોકરાઓને જુદું કરી આપ્યું તોય દરેક પર એની નિગાહબાની.

એ અરસામાં બારડોલીમાં હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે તોફાન. હિંદુ-મુસ્લિમ બે જાની મિત્રો પણ હુલ્લડ વખતે ખુન્નસભરી આંખે સામ સામે - એ વખતે બુહારીથી પથ્થરની એક ટ્રક બારડોલી ગઈ. લતીફને આની સહેજ મોડેથી ખબર. વખતે આમાં એનો એકાદ દીકરો પણ સામેલ હોય એવો વહેમ પડ્યો. એટલે દીકરાને સીધું તો ન કહ્યું, પણ તેની રૂબરૂમાં ચારપાંચ શંકાશીલ જુવાનિયાને ભેગા કરી તતડાવ્યા: બારડોલીનું તોફાન બુહારીમા તમારે લાવવું છે? તમારો બાપ તમારે પાકિસ્તાનમાં રાખવાનો છે? ત્યાં ભારતમાંથી ગયેલા મુસ્લિમની દશા કેવી છે તે તમે જાણો છો? હાથે કરીને આવા સંકટમાં શું કરવા હોમાવ છો? આવું ઘણું કહ્યું ત્યારે બેએક જાણે ભૂલ કબૂલી. ફરી આવું નહીં કરીએ કહીને કાન પકડ્યા.

આવા લતીફને યાદ કરવાનું એક બીજું અનોખું કારણ છે. તેઓના બાપાકાકા કાઠિયાવાડથી અહીં આવેલા. એટલે વતનપરસ્તી તો એનાયે દિલમાં લગ્નો તો મોટે ભાગે વતનમાં જ કરે, એમ લતીફે ચાર દીકરાનાં લગન તો કાઠિયાવાડ જઈને કરેલાં, પણ છેલ્લા છોકરાના લગન વખતે એના આત્માએ વિચાર્યું કે વતનથી દૂર બુહારી જેવા કસબામાં આપણે વેપારવણજ વધાર્યો અને નામના પણ થઈ. એટલે આ દીકરાનાં લગન તો મારે બુહારીમાં જ કરવાં છે. અને બુહારીના તેમ જ ગામડાંના મારા ગ્રાહકોને જમવા માટે નોતરવા છે. મને પણ એની દિલની ભાવના જણાવી. સાથે ઉમેર્યું. અનુડા, તારે તો આવવાનું જ છે... અને હિંદુ-મુસ્લિમનાં બે રસોડાં થયાં.

એ દિવસે અમારી પંગતમાં જે અદાથી એ ફર્યો તેનું ચિત્ર મારા હૃદયમાં અંકાઈ ગયું છે. આજે એ નથી, પણ એની અસલ આભા મારા મનમાં તાજી ને તાજી રહી ગઈ છે.

-અનુપસિંહ

બા

''ક્યાંક પડશો તો હાથપગ ભાંગશે.''

બાને પાણીની ડોલ ઊંચકી દાદરો ચડતાં જોઈ કહ્યું. ન માન્યાં. માને તો બા શાનાં.''

બાપુજી ગુજરી ગયા પછી બાને ઉપરના માળે સુવાનું કહેલ એમાં પણ બાની જોડે બહુ રકઝક થયેલી. ઘરમાં ભોંયતળિયે એક જ ઓરડો અને બધાંને નીચે જ રહેવાની ટેવ. સુવાના સમયે બધાં ઉપરના માળે જઈ સૂઈ જાય. બાને ઉપર એવું તો ફાવી ગયું કે નીચે જ ન ઊતરે. જાણે કે નીચે ઊતરે અને ઉપર જ ન જવાય તો! એક વાર એમણે કહ્યું પણ ખરું કે, ''ઉપર બહુ

—સારુ છે મોટો બાથરૂમ છે હીંચકો છે ભાઈએ તો મને સારી સગવડ કરી આપી એની જોડે મે ખોટી માથાકૂટ કરેલી ''

હુ બાની રૂમમા જતો ઉપર બાથરૂમનો પાણ શરૂઆતમા ઉપયોગ કરતો બાકીના કોઈ એ બાથરૂમ વાપરતા નહી કે સાફ પાણ કરતા નહી સૂગને કારાણે જતો કોઈ મા બાળકના ઉછેરમા સૂગ રાખતી નથી ઉપરના માળે ગદકી થવા લાગી બા કોઈની જોડે બોલે નહી સૂનમૂન બેઠા રહે હરેફરે નહી તોય ખાવાનુ પચી જતુ બધા ખાતા હોય એ ખાઈ લે એમની ખાવાની થાળી ઉપર જતી

દિવસે દિવસે બા વધારે લાડ કરતા થયા દિવસે સૂઈ રહે અને રાત આખી રૂમથી બાથરૂમ ને બાથરૂમમાથી રૂમમા આટા માર્યા કરે બાથરૂમમા પાણી ઢોળ્યા કરે બે ડોલથી ઓછુ પાણી નહાવા માટે ચાલે નહી માથામા તેલ એટલુ નાખે કે હાથ તેલથી લચપચતા હોય અને કપડા બગાડે કાઈક માગે અને કોઈ આપે નહી તો કહે, ''મારા નિસાસા લાગશે '' અને કોઈને કાઈક ઈજા થાય તો કહેશે ''જો મારા નિસાસા લાગ્યા ને!''

એક નાના બાળકના નિર્દોષ તોફાનની જેમ બા તરફથી થતી આ સતામાણી મે નહન કરી લીધી ઘરના સભ્યોની અકળામણ પાણ શાત રાખી બધા પોતપોતાની રીતે કામ કરવામા એટલા વ્યસ્ત રહેતા હતા કે બા કોઈની પાસે કાઈક માગે તો તે અકળાઈ જાય

ઘરની આ અકળામાણમા બાની બે માન્યતા મને ખૂચી બા જરૂર પડ્યે ચાપ દબાવી બત્તી કરે અને પછી રસોડામા જે હોય તેનુ નામ દઈ કહે ''બત્તી બધ કરજો '' બારાણુ ઉઘાડે પણ બધ કરવાનુ બીજાને કહે દરેક બાબતમા બીજા પાસે આ રીતે કામ કરાવવાનો હક પ્રસ્થાપિત કરે માથામા નાખવાનુ તેલ કે બીજુ કાઈ બા માગે અને તેમને એમા અસતોષ રહે તો કહેશે ''તારા બાપા ઘાણુ મૂકી ગયા છે '' અને એક વાર મારુ મગજ ભમી ગયુ બાની અવસ્થા જોઈ અમે જે એમની ચાકરી કરતા હતા એ વેઠમા ખપતુ હતુ બાની માન્યતા પ્રમાણે બાપુજી દેવુ મૂકીને ગયા હોય તો બાને અમે સાચવત નહી મે મનમા ગાઠ વાળી કે ઘરનુ વાતાવરાણ સુધારીને રહેવુ

અને બે મહિના સુધી ઘરમા લડાઈનુ વાતાવરાણ રહ્યુ બા બહુ જક્કી અને મક્કમ હતા ઘરમા બધા હારી ગયા પાણ બા સમજાયે હાર્યા નહી બધા કહે ''મૂકો ને માથાકૂટ પાકા ઘડે કાઠા ન ચડે'' અને છેલ્લા ઉપાય તરીકે હુ એક વાર એમના ઉપર ગુસ્સે થયો મારી બૂમો સાભળી ઘરમા બધા ગભરાઈ ગયા બાને લૂલો બચાવ ન કરવા દીધો અને ચેતવાણી આપતા કહી દીધુ ''છોકરાઓના નિસાસા લઈ કયા ભવે છૂટશો?'' અને એની અસર થઈ

આજે બા નીચે બધા જોડે રહે છે સવારે ઊઠી નીચે આવી જાય છે એમને જે જોઈતુ હોય એ જાતે લઈ લે છે દરવાજો ઉઘાડે છે અને જાતે બધ કરી મદિર જાય છે અમારા પૌત્રનુ ધ્યાન રાખે છે ઘરમા બધા બા જોડે હસીને બોલતા થતા જાય છે એ સમય આવશે કે જ્યારે બા કહેશે ''મારી પાછલી જિદગી ઘરમા બધા જોડે કિલ્લોલ કરતા જશે ભાઈ કોઈના ઉપર ગુસ્સો તો ન કરે પાણ કોઈને ઊચા સાદે ક્યારેક જ કહે ભાઈને મારા ઉપર લાગાણી બહુ'' અને એ સમય પછી બાની ચાકરી માટે બધા તત્પર હશે

-બલદેવ પરમાર

૧૯૪૨નાં મારાં સંભારાણાં

આઝાદીનાં પચાસ વર્ષ જ્યારે ઊજવી રહ્યા છીએ ત્યારે ૧૯૪૨ની મહાત્મા ગાધીજીના નેતૃત્વ નીચે ''કરેગે યા મરેગે''ના આહ્વાન સાથે લડાઈ શરૂ થઈ હતી તે સમયનાં મારા

સંસ્મરણો યાદ આવી જાય છે.

૧૯૪૨માં તાજી જ ગ્રેજ્યુએટ થયેલી. ઉંમર લગભગ વીસ બાવીસની. તે દરમિયાન આ અહિંસક લડાઈમાં ભાગ લેવા માટે સરઘસ, સભાઓ ને પિકેટિંગમાં પણ જતાં. લાઠીચાર્જનો પણ સ્વાદ લીધો હતો. બુલંદ અવાજેથી 'ભારત છોડો', 'અંગ્રેજો જાઓ', 'ઈન્કિલાબ ઝિંદાબાદ' બોલતાં. વાતાવરણમાં જોમ અને જુસ્સો ઉમેરતાં. ભાવનગર સ્ટેટની દેશી પોલીસને પણ કહેતા કે આવી જાવ અમારી સાથે અને દેશને આઝાદ કરાવો.

ભાવનગરના બંદરે વિદેશી માલ ઉતારવા ન દેવા માટે અમારી ભાઈ-બહેનોની ટુકડી હતી. આ ટુકડી ન જોતી થાક. તડકો કે વરસાદ. બસ એક જ વાત મનમાં કે દેશની આઝાદી માટે જીવનને ન્યોછાવર કરી દેવું. એ સમયના અમારા નેતા સ્વ. જગુભાઈ પરીખ, સ્વ. રસિકભાઈ પરીખ, દુર્ગાબહેન ભટ્ટ ને આત્મારામ ભટ્ટ દેશપ્રેમી આ નેતાઓ અમને પ્રોત્સાહન આપતા.

લડાઈમાં કાર્ય કરનારના ઘેર જપ્તીનો પૂરો ચાન્સ. બૅંકનું ખાતું બંધ કરી અમે દાગીના સગાવહાલાંને ત્યાં મૂક્યા. દેશના ખૂણેખૂણેથી પત્રિકાઓ અમારી પાસે પહોંચી જતી અને છડેચોક સવારના પત્રિકાઓ અમે લોકો સુધી પહોંચાડતાં. ઘણી વાર અમને કસ્ટડીમાં પૂરી દેતા. જોકે અમે તો જેલ જવા પણ તૈયાર હતાં. કારણ કે જોખમો ઉઠાવવાની તૈયારી સાથે જ આ લડાઈમાં ઝંપલાવ્યું હતું. પત્રિકા વહેંચતાં વહેંચતાં મારી નાની બહેન મંગળાને પકડવામાં આવી અને છ માસની જેલની સજા થઈ. જેલમાં પોલીસોનો વ્યવહાર સહયોગપૂર્ણ હતો. મંગળા જ્યારે જેલમાંથી ઈન્ટરની પરીક્ષા આપવા પોલીસના જાપતા નીચે શહેરમાં (ભાવનગરમાં) નીકળી ત્યારે આખું ભાવનગર તેને જોવા ઊમટી પડ્યું હતું. તે દૃશ્ય આજે પણ ભુલાતું નથી. અમે દૂર ક્યાંય પણ સભા, સરઘસ કે પિકેટિંગમાં જતા ત્યારે પોલીસો અમારું ધ્યાન રાખતા હતા જ. છતાં હું એટલું કહીશ કે એ સમયના ભાવનગર સ્ટેટના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ શ્રી છેલભાઈ અમને શિખામણ આપતા કે દીકરાઓ ઘેર જાઓ અને ઘણી વાર તેમની મોટરમાં ઘર સુધી મૂકી જતા. અમને તેમનો ડર નહોતો લાગતો. આ રીતે અમારી સાથે તેમનો આડકતરો સહયોગ જ કહેવાય ને? આવા તો હતા તે વખતના અમારા લોકલાડીલા છેલભાઈ. એ સમયના મહારાજા કૃષ્ણકુમારના ઉચ્ચ ચારિત્રશીલ પોલીસ વડા. જેમ રાજને વફાદાર તેમ પ્રજાવત્સલ પણ.

ચળવળનું જોર ધીમું પડતાં અમે ગામડાઓમાં જનતાને જાગ્રત કરવાનું વિચાર્યું. આ સલાહ અમને સ્વ. રતુભાઈ અદાણી અને દેવીબહેન પટ્ટાણી તરફથી મળી. અમે ૧૫, ૨૦ ભાઈબહેનોની ટુકડી કરી કાઠિયાવાડના ગામડે લોકોને જાગ્રત કરવા આઝાદીનો સંદેશો પહોંચાડવાનું કાર્ય કર્યું. આ મુસાફરી અમારે પગપાળા જ કરવાની. ખાવા-પીવાનું ઠેકાણું હોય જ ક્યાંથી? ગામડાંઓમાં લોકોને એકઠા કરવા માટે સરઘસના રૂપમાં આઝાદીનાં ગીતો ગાતાં ચોરામાં પ્રવેશતાં. આઝાદીનાં ગીતો તદ્દન સરળ ભાષામાં અને જુસ્સાપ્રેરક હતાં. જેમ કે ડંકો વાગ્યો લડવૈયા શૂરા જાગજો રે, 'શૂરા જાગજો રે કાયર ભાગજો રે', અને 'હમ લડેંગે મરતે મરતે, નહીં લડાઈ મરનેવાલી', 'મેદાન ન હોગા ખાલી, જબ તક ન હો ખુશાલી' અને 'નહીં નમશે નહીં નમશે નિશાન ભૂમિ ભારતનું', આ રીતે ફરતાં, ગાતાં. લોકો સમક્ષ અમને આવડે એવી ભાષામાં આઝાદીનાં મૂલ્યો સમજાવતાં અને કહેતાં કે નેતા જેલમાં છે, સરકાર જનતા પર જુલમ ગુજારે છે. આપણે સૌએ ગાંધીજીના હાથ મજબૂત કરવાના છે ને દેશને આઝાદ

કરવાનો છે લોકો ઘણી શાંતિથી સાંભળતા અમારી વ્યવસ્થા ગાડા વગેરેની, તેમના ઘેર જમવા વગેરેની કરી દેતા ત્યારે અમને થતુ કે ગામડાના લોકો કેટલા સરળ, પ્રેમાળ ને નિ સ્વાર્થી છે રાત જે ગામમા રહેતા ત્યાના લોકો અમને દુહા ને ગીતો પણ સભળાવતા ખરેખર અમે જે ત્રણ ચાર મહિના એમની પ્રેમભરી મહેમાનગત માણી છે તે અવિસ્મરણીય છે રાજુલા, ડુગર, ઘોઘા, કોળિયાક, તળાજા વગેરે સોથી દોઢસો જેટલા ગામડાઓમા અમે દેશની આઝાદીની ક્રાતિનો સદેશો પહોચાડ્યો

-હીરાબહેન પારેખ

ઘઉંરત્ન ભલાણીભાઈ

સૌરાષ્ટ્રના એક ગામડામા, સાત ભાઈબહેનોના બહોળા કુટુબમા, છેલ્લા નબરનુ બાળક ઘરમા ગાય, ભેસ, વાછરડીની વણઝાર બા વહેલી સવારથી ઊઠી મોડી રાત સુધી બધા જ બાળકોને તથા જાનવરોને પ્રેમથી ઉછેરે બા બાપુજી તથા ઘરના તમામ સભ્યો કાળી મજૂરી કરે એવા ગારમાટીના ઘરમા ઘઉંરત્ન પેદા થયા

મેસવાણ ત્રણ કિલોમીટર દૂરની પ્રાથમિક શાળામા તથા પાચ કિલોમીટર કેશોદની હાઈસ્કૂલમા નિયમિત ચાલતા જઈને ભણ્યા મૅટ્રિક પાસ થઈ જૂનાગઢ ખેતીકૉલેજમા જવાની ઇચ્છા પણ લાચાર દાખલ ના થઈ શકાયુ નાસીપાસ ના થતા લોકભારતીના ખેતીઅભ્યાસક્રમમા જોડાયા આદરણીય ગુરુજી શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટના સાન્કા, શ્રી મનુભાઈ પચોળીની નજરમા ઉત્તમ વિદ્યાર્થી, શ્રી રતિભાઈ અધાણીયાના ખેતીના વર્ગમા આગળ પડતા આ વિદ્યાર્થીને પાસ થતા પહેલા જ લોકભારતીના કાર્યકર્તા તરીકનુ નોતરુ મળી ગયેલુ "ભાવતુ હતુ ને વૈદ્યે કીધુ" જેવુ નિમત્રણ મળવાથી સસ્થામા જોડાયા

શિક્ષણ સશોધન અને વિસ્તરણના પાયા પર ચાલતી નઈતાલીમની આદર્શ ગ્રામવિદ્યાપીઠ લોકભારતીમા વિદ્યાર્થીઓની શ્રમપ્રવૃત્તિના સયોજક તથા પ્લોટવર્ક વ્યવસ્થાપકની જવાબદારી સોપાઈ પછી નવી માઈધાર સસ્થાની ખેતીના સચાલક તરીકેની જવાબદારી સોપાઈ ગામ કુસપ, વ્યસન, ભેલાણ વગેરે અનેક બદીઓથી ખદબદ ત્યા નાનકડા દીકરા સાથે પ્રેમાળ પત્નીને લઈ એક ગમાણમા જઈ ધામા નાખ્યા પડતર ઉબડખાબડ જમીનને ટ્રૅક્ટરથી સમતલ કરાવી ખેતી શરૂ કરી આધુનિક વૈજ્ઞાનિક ખેતીનુ શિક્ષણ તથા કઠણ જીવનના સસ્કારો કામ આવ્યા ગામમા પહેલા નબરની ખેતી કરી આજુબાજુના ગામના ખેડૂતો જોવા આવે ભલાણીભાઈના બધા મિત્રો થઈ ગયા પત્નીએ રાત્રીશાળા શરૂ કરી ગામની બહેનો ભાઈઓને પ્રેમપૂર્વક ભણાવે લખતા વાચતા શિખવાડે આખા ગામનો તથા સાનપાનના ગામનો પ્રેમ સપાદન કરી લીધો

૧૯૬૭મા નિવૃત્ત ઘઉસશોધક શ્રી ઝવેરદાદાએ લોકભારતીમા પોતાની ઘઉ સશોધનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તેમના મદદનીશ તરીકે ભલાણીભાઈ પાછા લોકભારતીમા આવ્યા ઝવેરદાદાએ ભલાણીભાઈની જાતજાતની ચકાસણી કરી ઘઉંસશોધનના પ્રયોગોમા અતિ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણમા ગુરુજીએ ચેલાને પાસ કર્યા ૧૯૭૨મા ઝવેરદાદા દીકરાને ત્યા અમેરિકા ગયા ત્યારે બધી જવાબદારી ભલાણીને નચિંત સોપતા ગયા ત્યા ઘઉ સશોધનના કામો જોયા ૧૯૭૪-૭૫મા તેઓ પાછા આવ્યા તે દરમિયાન લોક ૧ ઘઉંની સશોધનની દષ્ટિએ તમામ ચકાસણીઓ શ્રી ભલાણીભાઈએ કરી લીધેલી, અને લોક ૧નો નબર પહેલો આવ્યો ૧૯૭૮મા ગુજરાત

સરકારે લોક-૧ ઘઉંને માન્યતા આપી લોકભારતીના પ્રયોગક્ષેત્રમાંથી આ ઘઉં ગુજરાતભરમાં ફેલાઈ ગયા. ગુજરાતની અનેક ઘઉંની જાતોમાં પહેલી હરોળમાં તેનું ઉત્પાદન આવ્યું. ગુજરાતના ખેડૂતોએ હોંશેહોંશે તેને અપનાવી લીધા.

૧૯૮૨માં ગુજરાતની આસપાસનાં રાજ્યોમાં મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાનમાં તેના પ્રયોગો થયા. તેમાં લોક-૧ ત્યાંની સારી જાતો કરતાં ચઢિયાતા પુરવાર થયા ભારતના મધ્યવિભાગમાં તથા દક્ષિણવિભાગમાં મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, આંધ્રપ્રદેશ, પૂર્વવિભાગમાં પશ્ચિમબંગાળ, બિહારમાં લોક-૧ ઘઉં ઓછા દિવસોમાં વધુ ઉત્પાદન આપનારી જાત પુરવાર થઈ.

૧૯૯૬-૯૭માં ભારતભરમાં ૧૦-૧૨ લાખ હેક્ટરમાં લોક-૧ ઘઉંનું વાવેતર થયું. લોક-૧ ઘઉં સ્થાનિક સારી જાતો કરતાં ભારતભરમાં ૮-૧૦% અને ક્યાંક તે ૧૨-૧૫% વધુ પાક્યા, હેક્ટરે બીજી જાતો કરતાં ૨ થી ૨.૫ ક્વિન્ટલ સરેરાશ વધુ ઉત્પાદન મળ્યું. રૂ. ૬૦૦ ક્વિન્ટલના હિસાબે એક હેક્ટરે રૂ. ૧૫૦૦.૦૦ પંદરસો ખેડૂતોને વધુ મળ્યા. ભારતભરમાં ૧૦ લાખ હેક્ટરમાં ૧૫૦ કરોડ રૂ. વધુ ફાયદો દર વર્ષે ખેડૂતોને મળવા લાગ્યો છે.

૧૯૮૦માં ભારત સરકારના ભારતીયકૃષિ અનુસંધાનના ઘઉંસંશોધન વિભાગના પ્રોજેક્ટ ડાયરેક્ટર શ્રી રાવ લોકભારતીનું ઘઉંસંશોધનનું કામ જોઈ ખુશ થઈ ગયા. શ્રી ભલાણીભાઈને ઘઉંસંશોધન વૈજ્ઞાનિકોની સમિતિના સભ્ય બનાવ્યા. હરિતક્રાંતિના પ્રણેતા ડૉ. સ્વામીનાથને લોકભારતીના આ ઘઉંસંશોધનના કામને બીરદાવ્યું.

લોક-૧ ઘઉંના સંશોધન પછી ૧૯૯૭-૯૮ સુધીમાં તેમાંથી વધુ સારી જાતો લોક-૪, લોક-૭, હવે લોક-૩૧ જાતો ગુજરાત તથા અન્ય રાજ્યોના ઘઉં સંશોધન કેન્દ્રોમાં ચકાસણી હેઠળ છે.

લોક-૧ સિવાય લોકબોલ્ડ ઘઉંની જાત લોકભારતીમાં શોધાઈ છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ઘઉં અને મકાઈ સંશોધન કેન્દ્ર મેક્સિકોમાં ઘઉંની હજારો જાતો છે તેમાં સૌથી મોટામાં મોટો વજનદાર દાણો લોક બોલ્ડ ઘઉંનો મળ્યો છે. એક હજાર ઘઉંના દાણાનું વજન સો ગ્રામ થાય છે. તે પછીના ક્રમે સોનાલીકા બાવન ગ્રામ, કલ્યાણ સોના ચાલીસ ગ્રામ વજનના થાય છે. આ જાત જોઈને આ કેન્દ્રના વડા નિયામક નોબલ પ્રાઈઝ વિજેતા ડૉ. નોરમન બોરલોગે ૧૯૮૬માં લોકભારતીને અભિનંદન આપ્યા છે. અને લોકભારતીને વિશ્વના ઘઉંસંશોધન કેન્દ્રમાં સ્થાન આપ્યું છે તથા શિલ્ડ આપ્યું છે.

છેલ્લાં ૩૦-૩૫ વર્ષોથી આપણા ઘઉંરત્ન ભલાણીભાઈ દિનરાત અથાગ પરિશ્રમ લઈને ઘઉંના ખેતરોમાં તથા ઘઉંની ખેતી પૂરી થાય પછી પ્રયોગશાળામાં પોતે, તથા લોકભારતીના વિદ્યાર્થીઓ સાથે ઘઉંસંશોધનના કામમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે.

ભલાણીભાઈ ક્યાં છે? એવી અવારનવાર તપાસ કરનારાઓને તેમાના ઘરમાંથી જવાબ મળે છે કે તેઓ ઘઉંના ખેતરમાં હશે. અગર તો ક્યાંય (ઘઉંનું ઊલટું) ઊંઘતાં પણ તેમને ઘઉંના સ્વપ્નો આવતાં રહે છે. આમ ઘઉંરત્ન ભલાણીભાઈએ પૂ. દાદાના ઘઉં સંશોધનના વારસાને સાર્થક કરી ઉજાળ્યો છે. ઘઉંની નવી નવી જાતો શોધીને લોકભારતીને દેશવિદેશમાં પહોંચાડી છે.

૧૯૯૭-૯૮માં ભારતની બહાર બાંગ્લાદેશ, શ્રીલંકા, પાકિસ્તાન, નેપાળ, ભુતાન તથા એશિયાના ઈન્ડોનેશિયા, ફિલીપાઈન્સમાં તથા યુરોપ, અમેરિકાના, મેક્સિકો, રશિયા વગેરે દેશોના ઘઉંસંશોધન કેન્દ્રોમાં લોક-૧ ઘઉંની

ચકાસણી થઈ રહી છે સદ્દભાગ્યે ઘણાખરા દેશોમા ત્યાની જાતો કરતા લોક ૧ ઘઉ ચડિયાતા પુરવાર થઈ રહ્યા છે

ગુજરાતના આ સુપુત્ર ભલાણીભાઈને ઘઉ સશોધનની ઉત્તમ કામગીરી માટે પાટીદાર રત્ન ઍવોર્ડ ૧૯૯૭મા મળ્યો છે

ઘઉ સશોધનની કામગીરી નભાળવાની સાથે સાથે શ્રી ભલાણીભાઈ આનપાસના ગામડાઓમા ખેડૂત શિબિરોમા તથા ખેડૂતોના ખેતરોમા ઘઉના વધુ ઉત્પાદન માટે માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે

લોકભારતીમા છેલ્લા ૩૦ ૩૫ વર્ષોથી ઘઉ સશોધનની તાલીમ તેમના હાથ નીચે સેકડો વિદ્યાર્થીઓને મળી છે

૧૯૯૮મા, ચાલુ વરને નિયમ પ્રમાણે જૂન માનમા ભલાણીભાઈ નિવૃત્ત થયા ઘઉસશોધક સ્વ શ્રી ઝવેરદાદાના સાચા વારસદાર ઘઉરત્ન શ્રી ભલાણીભાઈને આપણા સૌના હાર્દિક અભિનદન હવે પછીનુ તેમનુ નિવૃત્ત જીવન સપરિવાર શાત સુખી સ્વસ્થ રીતે વિતાવે તથા ઘઉના સશોધન કામમા યથાશક્તિ ફાળો આપે એ જ અભ્યર્થના

-રાજુભાઈ જત્રાણિયા

બેકારીનિવારણનો કીમિયો

આપણા અલ્પવિકસિત દેશમા બેકારીની સમસ્યા મોટી છે તેમા પણ શિક્ષિત બેકારોની સમસ્યા સૌથી મોટો પડકાર છે સામે પક્ષે સરકારી, અર્ધસરકારી તથા ખાનગી ક્ષેત્રો સૌને રોજી આપી શકે તેમ નથી

છતા આ વાસ્તવિકતાથી નિરાશ ન થતા જો આપણે આપણી બદલાતી રસ રુચિ, રીત રિવાજો વગેરેનો ઊડો અભ્યાસ કરીશુ તો ક્યાક ને ક્યાક બે પૈસા રળવાની તકની ભાળ મળશે જ

દા ત અગાઉ કરતા હાલ સમાજમા સારા-માઠા પ્રસગે યોજાતા જમણવારોનુ પ્રમાણ ખૂબ વધી ગયુ છે પરિણામે લગભગ તમામ જ્ઞાતિઓ રસોઈ તથા જમણવારના વાસણો વસાવી જ્ઞાતિજનોને રાહત દરે તથા અન્યોને ઠરાવેલ દરે ભાડે આપતી હોય છે

અમારા ગામની અદાજ ૪૦૦ની વસ્તીવાળી વિશા લાડ વણિક જ્ઞાતિને પોતાની વાડી છે તથા આ પ્રમાણેનો વાસણ સગ્રહ છે

(૧) થાળી વાડકી-ગ્લાસના સેટ નગ ૪૫૦
(૨) ૫૦ ડાઈનિંગ ટેબલો
(૩) ૨૫૦ ખુરશીઓ
(૪) ૫૦ નાના મોટા તપેલા
(૫) ૨૦ નાની મોટી કથરોટો
(૬) કમડળ, જગ, ચમચા, ભાતિયા વગેરે ૫૦ નગ
(૭) ૪૫૦ ચમચી
(૮) પાણીની પવાલી નગ ૫
(૯) બે પેણા
(૧૦) બે ગૅસના ચૂલા જેનુ એક દિવસનુ ભાડુ નીચે મુજબ છે (ફક્ત બે જ વાસણોનુ અહી લખ્યુ છે)

	સમાજ માટે	અન્ય માટે
(૧) થાળી, બે વાડકી, ગ્લાસ, ચમચીનો સેટ	રૂ ૦ ૫૦	રૂ ૧ ૫૦
(૨) નાના મોટા ૧૦ તપેલાનો સેટ	રૂ ૧૦૧ ૦૦	રૂ ૫૦૧ ૦૦

અગાઉ તે ભાડે આપવાનુ કામ સમાજના સેવાભાવી સજ્જન વિનામૂલ્યે કરતા ત્યારે રૂ ૨૩,૦૦૦/ ની વાર્ષિક આવક થઈ હતી જેનુ મુખ્ય કારણ સેવાનો સૂર વિલાઈ જતા માત્ર નામ રળવાની મોહમાયા જીવતી રહેતા, વાસણને ભાડે લેનારા સાથેના મેળાપમા મોટી ઓટ આવી તે હતુ પરિણામે અદાજે સાડા ત્રણ લાખ રૂપિયાના સમાજે ખરીદેલા વાસણનુ

વાર્ષિક ભાડું રૂ. ૨૩,૦૦૦/- જ આવે તે જાણી સમાજનાં આગેવાનો મુંઝાયા. પણ મૂંઝવણ-મુશ્કેલીનો ફાયદો એ કે તે પોતા સાથે મસમોટો પડકાર લાવે જે તે અનુભવનાર ઉઠાવી પોતાની તમામ શક્તિથી તે ઉકેલવા મથે તો તે જીતે જ. એ મુજબ જ્ઞાતિનાં આગેવાનોએ લાખો રૂપિયાનાં વસાવેલાં વાસણોમાંથી મહત્તમ આવક રળવા જ્ઞાતિના સેવાભાવી સજ્જનની સેવાને બદલે જ્ઞાતિના ઉત્સાહી શિક્ષિત યુવાનને સેંકડે ૧૫% કમિશનથી તે કામ સોંપવાનો ક્રાંતિકારી નિર્ણય લીધો. એ મુજબ તે જ્ઞાતિનાં અર્થશાસ્ત્ર સાથે બી.એ. થયેલ તથા ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનનો સર્ટિફિકેટ કોર્સ કરેલ શ્રી સંજયભાઈ આર. શાહને ૧૯૯૬-૯૭થી એ કામ સોંપાયું.

પૂરા ઉત્સાહ ઉમંગથી કામના શ્રી ગણેશ સંજયે કર્યા. સૌ પ્રથમ તમામ વાસણોની કાળજીભરી સફાઈ કરાવી. તેમાં જેને કલાઈ નહોતી તેને તે કરાવી. તથા ઘટતાં વાસણો આગેવાનોને કહી ખરીદાવ્યાં. આ પ્રમાણે સમાજનાં વાસણસંગ્રહને સંપૂર્ણપણે વાપરવા યોગ્ય બનાવ્યો. એ પછી તે લેવા આવનારને તેની આવશ્યકતા પ્રમાણેનાં સ્વચ્છ વાસણો આપવામાં પોતાની તમામ શક્તિ ખરચવા માંડી. ફળસ્વરૂપે તેને ૧૯૯૬-૯૭થી આજ સુધીમાં વાસણ તથા ટેબલ-ખુરશીનાં ભાડા પેટે મસ મોટી રકમ જ્ઞાતિને ચોપડે જમા કરાવી જ્ઞાતિનાં આગેવાનોએ લીધેલા નિર્ણયને સાચો ઠેરવ્યો. જે નીચેના આંકડાઓ જોતાં સમજાશે.

ક્રમ	વર્ષ	વાસણનાં ભાડાની આવક
૧.	૧૯૯૬-૯૭	રૂ. ૫૭,૦૦૦/-
૨.	૧૯૯૭-૯૮	રૂ. ૫૨,૦૦૦/-
	અઢી વર્ષમાં	
૩.	૧૯૯૮-૯૯	રૂ. ૩૮,૦૦૦/-
	કુલ	રૂ. ૧,૪૭,૦૦૦/-
	૧૫%	૨૨,૦૦૦/-

જો આપણે ૧૯૯૬-૯૭ને ધ્યાનમાં લઈ વાત કરશુ તો તેને રૂ. ૫૭,૦૦૦/- વાસણનાં ભાડા પેટે સમાજને જમા કરાવ્યા. તેના ૧૫% લેખે તે રૂ. ૮,૫૫૦/- કમાયો. જે તેના માસિક રૂ. ૭૧૨.૫૦ પગાર થયો. તે મુજબ તે રોજના રૂ. ૨૩.૭૫ પૈસા કમાતો હતો જે માટે તે રોજની ફક્ત ૨૦-૨૫ મિનિટ જ તે કામ કરતો. આ રીતે મિનિટે એક રૂપિયો, કોઈ પણ જાતના રોકાણ વગર, વ્યારા જેવા આદિવાસીઓની ઠીક ઠીક વસ્તીવાળા નગરમાં રળીને સંજયભાઈએ કમાલ કરી.

ધન્યવાદ.

પણ સૌથી વધુ અભિનંદનના અધિકારી તો સમાજના આગેવાનો છે - સમાજના સાડાત્રણ લાખ રૂપિયાનાં વસાવેલ વાસણોનું મહત્તમ વળતર મેળવવા ઉત્સાહી, ઉમંગી શિક્ષિત યુવાનને તેની મહેનત જોગું વળતર આપી કામ કરાવીશું તો અવશ્ય તેનાં સારાં ફળો મળશે જ. એ શ્રદ્ધાને વિશ્વાસે તેમણે લીધેલા ક્રાંતિકારી નિર્ણય માટે.

આજના યુવાનોમાં ભરપૂર શક્તિઓ છે. ટી.વી. વગેરેને કારણે તેમની પાસે માહિતીના ભંડાર ભર્યા છે. પણ બેકારીનાં જીવલેણ રોગથી તે ખૂબ જ અસ્વસ્થ, નિરાશ ને પૂરેપૂરો નિષ્ક્રિય થઈ ગયો છે. તેમને જો આમ કોઈ ચેતનવંતા કરે તો તેઓ ખરા દિલથી કામ કરી તેમને મળતા મહેનતાણાનું વળતર ચૂકવશે જ.

-પ્રકાશ સી. શાહ

બાપુજીની ઘોડાગાડી

મારા બાપુજીને આમ તો હું દાદા કહું તો. બાપાના બાપાને આપણે દાદા કહીએ છીએ. પરંતુ ગામડાગામમાં અમુક વસ્તુઓ, રીતરિવાજો કે બોલીઓ બદલાતી રહે છે. કાકાને અમે 'મોટા' કહેતા અને કાકીને 'બા' કે 'જી' કહેતા. આમ, બાપુજીની ઘોડાગાડી એ

'દાદા'ની ઘોડાગાડી હતી! બાપુજીને ઘોડાગાડી પરત્વે ખૂબ લગાવ હતો

આમ તો બાપુજીએ સ્ટીમરમા નોકરી કરવા જવાનુ હતુ પરતુ દરિયાના પાણીથી બાપુજી હેબતાઈ ગયા હતા, કારણ કે તે વર્ષોમા બાપુજીના મોટા ભાઈની સ્ટીમર દરિયામા ડૂબી ગઈ હતી! એટલ બાપુજીએ એમના મામા સાથે ગામમા નાની હાટડી જેવુ ખોલીને વ્યવસાય કરવાનુ વિચારેલુ બાપુજીના મામા પણ અપગ હતા એટલે તેઓ અમારે ત્યા જ રહેતા હતા આમ, વર્ષો પહેલા મામા ભાણેજની જોડીએ આ દુકાન ચલાવવાનુ શરૂ કર્યું અને ૧૯૩૦ '૪૦ના ગાળામા દુકાન જામી પણ ખરી! દરમિયાન બાપુજીના મામાએ એક્કો ખરીદ્યો એક્કો એટલે એક બળદવાળી નાની ગાડી બાપુજીના મામા એમા સુરત જઈને માલસામાન લઈ આવતા

ધીરે ધીરે દુકાનનો વિસ્તાર થવાથી બાપુજીને ઘોડાગાડી ખરીદવાનુ મન થયુ અને એમણે ઘોડાગાડી ખરીદી બાપુજીને મારા જન્મના અરસામા વસાવેલી ઘોડાગાડી ઠેઠ મારા લગ્ન સુધી એટલે કે ૧૯૪૦થી ૧૯૯૮ સુધી નિભાવી દરમિયાન બાપુજીની દુકાને ઘણી લીલીસૂકી જોઈ પરતુ ઘોડાગાડી પરત્વે બાપુજીને એટલો બધો લગાવ થઈ ગયો હતો કે કપરા સજોગોમા ઘોડાને એક આત્મીયજન ગણીને બાપુજીએ તેમની ખૂબ સેવા કરી અને એ ઘોડો અમને પણ વફાદાર નીકળ્યો! તમે માનશો? એ ઘોડાએ અમારે ત્યા લગભગ ચાળીસ વર્ષ જેવી સેવા બજાવી અને છેલ્લે વફાદાર સેવકની જેમ મરણતોલ સેવા બજાવીને એમણે ફાની દુનિયા છોડી એના મરણનુ દશ્ય હજુ મારી સામે તરવરે છે બીના કઈક આમ બની

બાપુને આમ તો અઠવાડિયે એક જ દિવસ ડુમસથી સુરત જવાનુ થતુ લગભગ શનિવારે જતા એટલે સુરતની શનિવારની 'ગુજરી'નો લાભ પણ લઈ શકાય ગુજરી એટલે નવા જૂના પરચૂરણ સામાન વચવાની હાટડીઓ શનિવારે બાપુજી સાજે પાચથી છના ગાળામા સુરતથી ઘોડાગાડી જોડે એટલે સુરતથી ડુમસ આવતા સાજના સાત વાગી જાય જે દિવસે ઘોડાનુ મૃત્યુ થયુ એ દિવસે બાપુજી લગભગ સાતના અરસામા ગામના પાદરે આવી ગયા હતા ગામના બજારમાથી ઘરે આવતા થોડો ચઢાણવાળો રસ્તો આવે છે માલસામાન સાથ ચઢાણવાળા રસ્તા ઉપર બાપુજી, ગાડીમાથી ઊતરીને ગાડીને દોરીને ચલાવતા તે દિવસે પણ ગાડી દોરીને ચલાવી ઘોડો ખૂબ થાક્યો હતો પરતુ જુસ્સાથી ભરેલી ગાડી ઓણે ટેકરા પરથી નીચે ઉતારીને સપાટ રસ્તા ઉપર આવતા જ ગાડી સાથે તે પટકાઈ ગયો ઢોળાવની બાજુના રસ્તામા પડતાની સાથે જ એનુ પ્રાણપખેરુ ઊડી ગયુ! વફાદારીના ગુણ સાથે માલિકનો સામાન અમારા ઘોડાએ ઘરે લાવી દીધો! મરતા મરતા પણ માલિકના કામને એમણે વફાદારીપૂર્વક પુરુ કર્યું! પ્રાણીઓની આવી ઉચ્ચત્તમ વફાદારીને પ્રણામ જ કરવા રહ્યા અમારા આખા ઘરને આ ઘોડાના પ્રશ્ને ખૂબ શોકમય બનાવી દીધુ

— મ વ ખલાસી

જૌક સાહેબની જૌક

'અગર મરકરભી ચૈન ન પાયે તો કહા જાએ' (જૌક)

સમજવા વિચારવા જેવુ આ કથન છે સતત માનસિક ચિંતાઓથી ઘેરાયેલા રહેતા, આજના સમાજના સામાન્ય માનવીઓમે, દીવાદાડી રૂપ છે આજે આર્થિક, સામાજિક અને વ્યવહારિક બાબતોથી સતત કટાળીને માનવી આપઘાત કરવા પ્રેરાય છે, કેટલાક આવેશ અને ઉશ્કેરાટમા આવીને કહી પણ નાખે છે, ત્યારે જૌક સાહેબ

આપણને સૌને ચેતવતાં પૂછે છે: 'કે મૃત્યુ પછી પણ ચૈન-શાંતિ મળશે જ એવી કોઈ ખાતરી કે ગેરંટી તમારી પાસે છે? જો ના હોય તો આવું દુઃસાહસ ખેડતાં પહેલાં સો વાર વિચારવું!

આ સંદર્ભમાં આપણાં શાસ્ત્રોએ આપઘાત કરવાની બાબતને સૌથી મોટું પાપ કહ્યું છે. આપઘાત શા માટે કરવો? ઈશ્વરે જીવન જીવવા માટે આપ્યું છે. મુશ્કેલીઓ તો આવે ને જાય! ધીરજ રાખીએ, કુશળતાપૂર્વક તેમાંથી માર્ગ કાઢીએ, મુશ્કેલી આવવાનું કારણ દૂર કરીએ, અને તે પણ જો દૂર થઈ શકતું હોય તો સહન કરતાં શીખીએ.

થોડા સમય પહેલાં મારા જ એક શિક્ષક મિત્રે આવું અંતિમ પગલું, મારી જાણ બહાર ભર્યું, ત્યારે મને અત્યંત દુઃખ થયું. પોતે વિધુર હતા, એકલા રહેતા હતા. આર્થિક રીતે સંપન્ન હતા. ઘરનું મકાન હતું. સારી અને કાયમી ગણાય એવી નોકરી હતી. પોતે ભણેલા-ગણેલા એમ.એસસી., એમ.એડ્. હતા, છતાં એક સાંજે ઊંઘ લાવવાની વધુ પડતી ગોળીઓ ગળી જઈને કાયમ માટે આ દુનિયામાંથી જતા રહ્યા!

હવે તેમના આત્માને શાંતિ મળી હશે કે કેમ? 'તે તો રામ જાણે!' પણ અમને સૌ મિત્રોને તો તેઓ અશાંતિની ગર્તામાં ધકેલતા જ ગયા. અમે સૌ પોરબંદરના રાણી બાગમાં બેસતા, સુખદુઃખની વાતો કરતા અને આનંદથી રહેતા. ત્યાં અચાનક આવું બન્યું, તેનું ઊંડું દુઃખ અમે સૌએ અનુભવ્યું. તેમણે અમારી સમક્ષ પોતાની કોઈ મુશ્કેલી રજૂ કરી હોત તો અમે અવશ્ય તેમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ બતાવ્યો હોત! છેલ્લે છેલ્લે તેમણે પ્રાગજી બાપાના ગાંડાના આશ્રમની વાત કરેલી. 'હું તે જોઈ આવ્યો છું. સારું કામ ચાલે છે. હું મારી બધી સંપત્તિ જઈશ ત્યારે તેને આપતો જઈશ.' એવું કહેલું ત્યારે મેં કહેલું, 'તમે તો હજી ઘણી નાની ઉંમરના છો, તમને તો નિવૃત્ત થવાનીયે હજી ઘણીવાર છે. અત્યારથી કેમ આવું વિચારો છો.' મારી વાત સાંભળી તેઓ મૌન રહેલા, પરંતુ તેમના મનમાં તો આ જગતને છોડી જવાના ઘાટ ઘણા સમયથી ઘડાતા હોય તેમ લાગેલું. પ્રથમ શિક્ષિકા પત્નીએ પણ જ્યારથી આપઘાત કરીને દેહ છોડેલો ત્યારથી તેઓ સતત અંદરખાનેથી વ્યથિત રહેતા હોય તેમ જણાતું. બીજાં લગ્ન કરવા માટે તેમનું મન કદી માનેલું નહીં.

જીવનની અસારતા તેમને સ્પર્શી ગયેલી. સામાન્ય શિક્ષક-ગણથી જુદા તરી આવતા, આ શિક્ષક મહર્ષિ અરવિંદના શિષ્ય હતા. ખૂબ વાંચતા અને વિચારતા પણ ખરા. એક મોટા ભાઈ, અને બે બહેનો. તેમના પિતા પણ અમારી શાળામાં હેડમાસ્તર હતા. મૂળ આ કુટુંબ, તળાજાના દાઠા ગામનું વતની, વર્ષોથી પોરબંદરમાં રહેતું.

આવા આપઘાતના મૂળમાં, એકલતા ઉપરાંત 'ન કહેવાય કે ન સહેવાય' એવાં દિલનાં દર્દ હોઈ શકે, પરંતુ તેમાંથી છૂટવાનો આ ઉપાય કેટલે અંશે ઉચિત ગણાય, એ મુદ્દો જ મહત્ત્વનો છે. મૃત્યુની શરણાગતિ પણ ધીમે ધીમે ક્રમ સર સ્વીકારવી રહી. કુદરતે બક્ષેલા આ જીવનને મહામૂલું ગણી, કુદરતી રીતે આવતા મૃત્યુની રાહ જોવી, વાટ જોવી, તેમાં શાણપણ છે. ઍસ્કેપિઝમ-છટકવાવાદથી કોઈ કાયમ માટે છટકી શકતું નથી, છટકી શકાય એવા ભ્રમમાં પણ રહેવાની જરૂર નથી.

ખુદ આપણાં જ જીવનમાં અશાંતિ ઊભી કરતાં પરિબળોને સમજણપૂર્વક, બુદ્ધિપૂર્વક નાથવાં રહ્યાં. ભૂતકાળને સતત વાગોળ્યા કરવાથી પણ શો ફાયદો? જીવનમાં બધું જ આપણને અનુકૂળ રહે, અને પ્રતિકૂળતા ન જ આવે, એમ શી રીતે માની શકાય? કેટલાક સંજોગ Beyond our control રહેવાનાં જ.

તો ઈશ્વર જે કરે છે, તે સારુ જ કરે છે એવી દઢ ભાવના કેળવવી રહી ઘણીવાર દેખીતી રીતે, અણગમતી ઘટના પાછળ પણ ઈશ્વરની લાબા ગાળાની યોજના સારી હોઈ શકે જેણે, જે તત્ત્વે આપણને આ પૃથ્વી પર મોકલ્યા છે તેમા નપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી, ઈશ્વરદત્ત જીવન, આનદપૂર્વક જીવવામા જ ડહાપણ છે અન્યનુ ખૂન કરવા કરતા વધુ ક્રૂરતા માનવી પોતાના આપઘાત સમયે આચરે છે માનવીનો પોતાની જાત ઉપરનો આ જુલ્મ, નિદાને પાત્ર છે

-હરજીવન થાનકી

ચારધામ યાત્રાની ઝાંખી

હિમાલયના ચાર યાત્રાધામ તે યમનોત્રી, ગગોત્રી, કેદારનાથ અને બદરીનાથ તે યાત્રા કરવાની ઘણા વખતથી અદમ્ય ઇચ્છા આ વખતે જ્યારે ૧૫ ઑગસ્ટ ૧૯૯૮થી ૩૦ ઑગસ્ટ ૧૯૯૮ સુધીના એક જાણીતી પ્રવાસસસ્થાના આયોજિત પ્રવાસમા જવાનુ નક્કી થયુ ત્યારે તે ઇચ્છા ફળી અમારુ ચાર જણાનુ જૂથ હતુ હુ, મારી પત્ની કોકિલા, તેની બહેન વદના અને મારા નાદુ કિરીટભાઈ અમે કુલ ૨૪ જણા તે પ્રવાસમા જોડાયા

અમદાવાદથી દિલ્હી ગાડીમા અને ત્યાથી બસમા હૃષીકેશ પહોચ્યા રાત્રિરોકાણ હોટેલમા કર્યું બીજે દિવસે સવારે મસૂરી જવા ઊપડ્યા મસૂરીમા સાજ સુધી ફર્યા ત્યાથી બીજે દિવસે યમનોત્રી જવા નીકળ્યા અમારે પહેલા ૧૨૨ કિ મિ દૂર સ્યાનાચટ્ટી પહોચવાનુ હતુ પણ સ્યાનાચટ્ટી પહોચતા પહેલા જ બસ રોકાઈ આગળ જઈ શકાય તેમ નહોતુ શિલાપ્રપાત થવાથી રસ્તો ભયકર રીતે તૂટી ગયો હતો રાત પડી ગઈ હતી અમે નીચે ઊતરીને, ઘણુ જ ચાલીને, એકબીજાને સહારે હાથ પકડીને, ખાડામા ઊતરીને જેમતેમ કરી સ્યાનાચટ્ટી પહોચ્યા રાત્રે હોટેલમા રોકાયા બીજે દિવસે સવારે હનુમાનચટ્ટી જવા બધા ચાલતા નીકળ્યા આશરે ૩ કિ મિ ચાલ્યા હોઈશુ અને આગળ રસ્તો બધ વચ્ચે જ ઊચા પહાડ ઉપરથી મોટો ભાગ ધસીને રસ્તો ઢાકીને ખીણ બાજુ ધસી પડેલો આગળ જવાય તેમ નહોતુ તેથી બધા પાછા વળ્યા હનુમાનચટ્ટી ગયા હોત તો ત્યાથી ૧૩ કિ મિ ચાલીને અથવા ઘોડા-ડોળી કરીને યમનોત્રી જવાય છે રસ્તો ઘણો જ કઠિન છે યમનોત્રી એટલે યમુનાજીનુ મુખ ત્યા યમુનાજીનુ મદિર છે

હવે સ્યાનાચટ્ટી જતા સુધીમા યમુનાજીના દર્શન તો થતા જ હતા સ્યાનાચટ્ટી જે હોટેલમા અમે ઊતર્યા હતા તેને ઘસાઈને જ યમુના નદી તેના વિરાટ દર્શન કરાવતી, ઉછાળા મારતી, ઘૂઘવતી વહેતી હતી અમે નદીકિનારે જઈને પગ બોળીને બેઠા અજલિમા જળ લઈને મસ્તકે ચઢાવ્યુ અને યમુનાજીના ધરાઈને દર્શન કર્યા

સામાન્ય રીતે આપણે ભગવાનની કલ્પના કરી, મૂર્તિ બનાવીને મદિરમા પ્રતિષ્ઠા કરીએ છીએ અને પછી ફક્ત મૂર્તિમા જ ઈશ્વરને નિહાળીએ છીએ અહીયા યમુનાજીના અનેક રૂપે દર્શન ઠેર ઠેર થતા હતા, છતા ૧૩ કિ મિ ઊચે ચઢીને યમુનાજીના મદિરમા મૂર્તિના દર્શન ના થયા તેનો વસવસો ઘણાના મનમા રહ્યો મૂર્તિરૂપી યમુનાજીના દર્શન વાસ્તવિક યમુનાજી-દર્શન કરતા જુદા ખરા?

કેટલાક શ્રદ્ધાળુ પ્રવાસીઓએ યમુનાજી નદીના તટે જ બ્રાહ્મણ બોલાવી પૂજાવિધિ કરી અને યમુનાજીના દર્શનનો સતોષ માણ્યો

હિમાલયદર્શન તો શરૂ થઈ જ ગયુ હતુ આ ચારે ધામ એટલે દેવભૂમિ આ દેવભૂમિનો વૈભવ એટલે કલ્પના ના થઈ શકે તેવી ભવ્યતા આ બાજુ જુઓ કેટલુ વિશાળ આખોમા સમાય નહી તેવુ હરિયાળુ દશ્ય લીલુછમ મોટુ મેદાન

વિશાળ પહોળાં પગથિયાં ઉપર જાણે કે લીલા ગાલીચા પાથર્યા હોય તેવી લીલોતરી. ઊંચા ઊંચા આભને આંબતા પર્વતો ઉપર લીલાંછમ વૃક્ષો જાણે કે માથે મુગટ ધરીને કતારબંધ ઊભાં છે. તો પર્વતોની છેક નીચે સુધી પર્વતોને ઢાંકતાં, એકબીજાંના હાથ થામતાં વૃક્ષો દેવોને નીરખવા જાણે શિસ્તબદ્ધ ઊભાં છે. હમણાં જાણે કે દેવો વિહાર કરવા આવવાના હોય તેમ ભાસે છે. કોઈ ચિતારો આવું સુંદર ચિત્ર દોરીને જેમ ઘડીક સહેજ પાછો જાય અને જુએ અને આગળ આવે ને કંઈક દોરે, તેમ આવા લીલાછમ પહાડોમાં ઠેર ઠેર ઊભી સફેદ લીટીઓ જાણે કે દોરી હોય તેમ, દૂધ જેવાં સફેદ ઝરણાં લસરી રહ્યાં છે. જરા ધ્યાનથી નજર દોડાવો તો ઠેર ઠેર ઝરણાં જાણે હાથમાં ઝારી લઈને દેવોને વધામણાં દેતાં હોય તેમ નિરંતર વહેતાં જ હોય છે.

અને જરા પેલી બાજુ તો જુઓ જાણે ગિરિરાજે પગ આગળ કર્યો છે ને ગંગા તેના પગની આજુબાજુ ઝાંઝરની માફક જાણે વીંટળાઈ વળી છે. વળી, પર્વતોને, દેવોને એકલાપણું ના લાગે તેમ ગંગા અખંડ સંગીત સંભળાવતી વહી જાય છે. હવે અહીં જુઓ તો ગંગા કેટલી જુસ્સાભેર વહી રહી છે. જાણે કે કોઈ શિલા સાથે અથડાઈને દાંડિયારાસ રમતી હોય તેમ ઘૂમતી ઘૂમતી દોડે છે. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને રથમાં બેસાડી કુરુક્ષેત્ર ભણી જવા માંડ્યું અને જ્યાં અશ્વોની લગામ હાથમાં લીધી કે ઉન્નતમસ્તકે, કેશવાળી ઉછાળતા અશ્વો હાથમાં ઝાલ્યા ના રહે તેમ આ ગંગા તો જુઓ તે પણ અશ્વોની માફક કોઈનેય નહીં ગાંઠતી જોશભેર વહી જાય છે.

વળી, પેલાં વાદળો તો જુઓ, કેટલા ઉત્કટ પ્રેમથી પર્વતોને ગળે લગાવે છે અને પર્વતોને ભેટીને હર્ષાશ્રુ વર્ષારૂપે વરસાવે છે! ઘણી વાર વાદળો એટલાં બધાં સાથે થઈને આપણી આગળ છવાઈ જાય છે અને પ્રકૃતિ અને આપણી વચ્ચે જાણે તેની હસ્તી બતાવી વટ પાડી જાય છે!

કેટલીક વાર ઊંચે ચઢીએ ત્યારે ઊંચા ઊંચા પર્વતોની વચ્ચે ઊંડી ખીણમાં ગંગા વહેતી દેખાય છે. ઈશ્વરે છૂટા હાથે અહીં પ્રકૃતિદર્શન કરાવ્યું છે જેને જોયા વગર કલ્પના ના આવે અને નજરે જોઈએ તો ધરાવાય જ નહીં તેવું સૌંદર્ય. આપણે અવાક્ થઈ જઈએ. ન સૂઝે સ્તુતિ કે ભજન. બસ, મૌન થઈને ઈશ્વરના વૈભવને માણ્યા જ કરીએ.

ક્યાંક ક્યાંક છૂટાંછવાયાં ઘરો ઊંચે ટેકરા ઉપર દેખાય છે. ત્યાં જવાની નાનીઅમથી કેડી. ના મળે વીજળી કે બીજી ખાસ સગવડ. પણ ત્યાંનાં રહેવાસીઓનાં શરીર કસાયેલાં. શહેરમાં રહેવા ટેવાયેલાં આપણે હાથ લાંબો કરીએ ત્યાં જીવનજરૂરી કે મોટે ભાગે બિનજરૂરી વસ્તુઓ મળી રહે અને વળી પારકા પગે દોડવાનું. એટલે આપણાં શરીર નબળાં જ થાય ને?

અને એ છેતરામણા પહાડો....

આવું સુંદર દૃશ્ય જોયા પછી જરા ધ્યાનથી જોઈએ તો મોટા ભાગના આ પહાડો, માટી, રેતી, નાના નાના પથ્થરો તથા મોટી મોટી શિલાઓ, ખડકોના જ બનેલા છે. આ પર્વતોમાંથી નિરંતર પાણી ક્યાંક તો વહેતું જ હોય છે જેનાથી પર્વતોની માટી પલળે છે. વરસાદથી વધુ પલળે છે અને કકડભૂસ કરતો આખા પર્વતનો એક ભાગ રસ્તા ઉપર થઈને છેક ખીણ સુધી તૂટી પડે છે. આપણે રસ્તા ઉપર, બસમાં કે મોટરમાં જતા હોઈએ ત્યારે સતત ડર રહે છે કે હમણાં પહાડ ધસવા માંડશે, ધસી પડશે. જો બસ જતી હોય અને પહાડ ખરવા માંડે તો બસ સાથે બધું જ ખીણમાં પડે. ઘણી જગ્યાએ મોટી મોટી શિલાઓ જાણે કે હમણાં પડશે તેમ લાગ્યા કરે. પહાડની ધાર ઉપર,

મોટાં, ઊંચાં ઝાડનાં મૂળિયાં મોટા ભાગનાં બહાર દેખાય અને ઝાડ હમણાં તૂટી પડશે તેમ ડર રહે. ઘણાંબધાં ઝાડ પહાડ ઉપર પણ તૂટેલાં પડ્યાં હોય. ઘણી જગ્યાએ ઝરણાં ધોધરૂપે ઊતરી આવી રસ્તા ઉપર થઈને ખીણમાં વહેતાં હોય. તે પાણીમાં થઈને બસ પસાર થાય. રસ્તા કેટલીક જગ્યાએ એવા તૂટી ગયેલા કે માંડ બસ પસાર થાય. કેટલીક જગ્યાએ રસ્તા તેની સપાટીથી ૨થી ૩ ફૂટ જેટલા નીચે બેસી ગયેલા.

પળે પળે જાણે કે જીવ અધ્ધર રહે અને જે ક્ષણે વિઘ્ન પસાર કરીએ તે ક્ષણે લાગે કે બચી ગયાં. ઈશ્વરનો વૈભવ જોવાનો અને બીજી જ પળે તેનું રૌદ્ર સ્વરૂપ પણ જોતાં જવાનું. કોણ સમજ્યું છે ઈશ્વરની લીલા ને? જો એક વાર ઈશ્વરની શરણાગતિનો ભાવ મનમાં દૃઢ થઈ જાય તો અભય થઈ જવાય અને શાંતિથી પ્રકૃતિ-લીલાનું દર્શન કરાય

આપણે જેમ કીડી કે ઊધઈના રાફડાને પળમાં દવા છાંટીને નષ્ટ કરીએ છીએ તેમ માનવ-રાફડાને પળમાં કુદરત નષ્ટ કરી નાખે છે. આપણે પણ ઈશ્વર પાસે જંતુના રાફડા જેવા જ ને! પણ આપણે તો માયાનો ચોપડો ચીતરી બેઠા છીએ તેનું શું? જો તેણે આવી લીલા જ કરવી હતી તો મા-બાપ, પુત્ર-પુત્રી, પતિ-પત્નીના લાગણીઓના તાણાવાણા શું કરવા રચવા દીધા?

આમ, વિચારતાં વિચારતાં ઈશ્વરની લીલાનું પાન કરતાં કરતાં આગળ વધતાં ગયાં.

કોઈ રખે એમ માને કે આટલો બધો ભય છે તો જાત્રાએ જવું જ નહીં. દરેક વખતે આટલા પ્રમાણમાં વરસાદ થતો નથી અને આટલા બધા શિલાપ્રપાત થતા નહીં હોય. તેમ છતાં પૂરી તપાસ કરી, ચાલવાની શક્તિનો વિચાર કરી પ્રવાસ ગોઠવવો.

સ્યાનાચટ્ટીથી પાછા વળી ગંગોત્રી જવા ઉત્તરકાશી તરફ પ્રયાણ શરૂ કર્યું. પણ થોડેક આગળ ગયાં અને શિલાપ્રપાત થવાથી બસમાંથી ઊતરી જવું પડ્યું. એક બીજી બસ તેના પૈડાંનો મોટો ભાગ કાદવમાં ખૂંપી જવાથી ફસાઈ ગયેલી. તેની બાજુમાં થઈ, કાદવમાં ચાલીને બીજી બાજુ જઈને ત્યાંની સ્થાનિક બસમાં બેઠાં. થોડીક વાર બસ ચાલી ને પાછી આ બસ બગડી. નીચે ઊતરી જવું પડ્યું. ત્યાંથી પછી ત્રણ જીપગાડી કરી ગંગોત્રી પહોંચ્યાં.

પ્રવાસી કંપનીના મૅનેજરો ઉત્તમ સેવા આપતા. ત્યાંના રહેવાસી અને ભોમિયા હોવાથી બીજી બસ, જીપ વગેરેની સગવડ મળી જતી. વળી, રસોઇયા, રસોઈનો સામાન વગેરે સાથે જ હોવાથી ચા-પાણી, નાસ્તો, જમવાનું વગેરેની સગવડ સારી રહેતી. ગંગોત્રી પહોંચીને ગંગાજીની પૂજા કરી. ત્યાં વ્યવસ્થાપક પાસે ભેટ લખાવો એટલે તે પહોંચ આપે. તે પહોંચ મંદિરમાં બતાવો એટલે ત્યાં બ્રાહ્મણ પૂજાવિધિ કરાવે છે. ગંગોત્રી પાસે પણ ગંગાજીનું પાણી માટીના કાંપ સાથે વહેતું હોવાથી સખત ડહોળું હતું. વળી, બરફ જેવું ઠંડું તો ખરું જ. અમે બધાંએ ખોબામાં ગંગાજળ લઈ આંખે અડાડી મસ્તકે ચઢાવ્યું.

એમ લાગે છે કે ઘણાં વર્ષો પહેલાં જેમણે હિમાલયનો આ વૈભવ જોયો, માણ્યો, ઈશ્વરની લીલાનો-પ્રકૃતિના સૌંદર્યનો રસ પીધો તેમણે, બીજા લોકો પણ તે લાભ લે તે માટે આવાં સ્થળોએ મંદિર વગેરે બંધાવ્યાં અને તે અંગે દંતકથાઓ જોડી, ઉચ્ચ કલ્પનાઓ કરી જેથી લોકોને રસ પડે, કુતૂહલ જાગે અને આવા પ્રકૃતિનાં સ્થળો લોકો નિહાળે. ઈશ્વરની કલ્પના આપણે તેનામાં અતિ પ્રચંડ શક્તિ વર્ણવીને કરીએ છીએ. તે જ રીતે આપણે અમુક સ્થળોનું મહત્ત્વ વર્ણવતી અતિશયોક્તિઓ પણ સ્વીકારતાં થયાં. જેમ કે એક વાર ગંગાજીમાં

નહાવાથી કે એક વાર અમુક જાત્રાના મંદિરનાં દર્શન કરવાથી લાખો પાપ કર્યાં હોય તોપણ તે નાશ પામે છે.

જ્યારે ગીતા વાર્ગવે છે તે જુઓ:

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥

ઈશ્વરને એક વાર નહીં સતત પ્રેમપૂર્વક ભજવાનો છે એટલે કે આપણા દરેક કર્તવ્યમાં તેને સાક્ષીભાવે સાથે રાખવાનો છે તે પાસે હોય પછી ખોટું કામ થાય જ કેવી રીતે? અને આમ પારદર્શક હૃદય લઈને ઈશ્વરની સમીપ ઊભા રહીએ તો જ તેની ઝાંખી થાય.

ઉત્તરકાશીથી ગંગોત્રી જતી વખતે જે બસ કાદવમાં ખૂંપી ગયેલી તે તો પાછાં વળ્યાં ત્યારે નીકળી ગયેલી. પણ હવે અંધારું થઈ ગયું હતું અને એક ટૅન્કર છેક રસ્તાની ધાર બાજુ ખૂંપી ગયેલું. આશરે ૧ ફૂટ જગ્યા બચેલી તે પછી ખીણનો ભાગ શરૂ થાય. તે એક ફૂટની જગ્યામાં સાચવીને પગ મૂકીને, ટૅન્કરનો પાઈપ પકડીને એકબીજાંના સહારે રસ્તો ઓળંગી અમે સામેની બાજુ પહોંચ્યાં. જો દિવસનું અજવાળું હોત તો ખીણ બાજુ જોતાં ડર વધારે લાગત. પણ અંધારામાં ખબર ના પડી.

આમ, પરત ઉત્તરકાશી આવી ગયાં. રાત્રિ-રોકાણ કરી બીજે દિવસે સવારે કેદારનાથ જવા પ્રવાસ શરૂ કર્યો. ત્યાંથી નીકળી અમે ગુપ્તકાશી આવ્યાં. ઉત્તરકાશીથી ગૌરીકુંડ ૨૨૯ કિ.મિ. થાય પણ અમારે ગુપ્તકાશીમાં રોકાવાનું હતું. ત્યાંથી બીજે દિવસે સવારે પ્રયાણ શરૂ કર્યું પણ આગળ રસ્તો બંધ હતો તેથી થોડું ચાલીને આગળથી બીજી બસમાં પ્રવાસ શરૂ કર્યો અને ગૌરીકુંડ પહોંચ્યાં.

હવે ગૌરીકુંડથી ૧૪ કિ.મિ. પગપાળા અથવા ડોળી કે ઘોડાની મદદથી કેદાર જવાનું હતું. બધાં હવે સંજાગ થઈ ગયાં. ડોળીવાળા જોડે ભાવ કસવાનો હતો. કોઈ આપણને છેતરી જશે તો?

સ્વસ્થપણે વિચારીએ તો જે વ્યક્તિ વ્યવસાય કે વેપાર કરતી હોય તેને જેની પાસેથી માલ ખરીદવાનો હોય તે કસીને લે તો તેને બે પૈસા ફાયદો થાય. જે વેપારી પાસેથી તે માલ ખરીદે તેને બહુ બહુ તો તેના નફામાં થોડો ફેર પડે. પણ અહીં તો ડોળીવાળા પોતાની જાત તોડી નાખતા હતા. પહેલું તો એ કે ડોળીમાં બેસવું અને બીજા લોકો પાસે આપણી જાતને ઉંચકાવવી તે જ હૃદયમાં ડંખે. નેપાળથી છ મહિના માટે મજૂરી કરીને પૈસા કમાવા નાની ઉંમરના ૨૦.૨૫ વરસના છોકરાઓ આ ડોળી ઊંચકતા. તમને કેટલું તો સાચવે. ચાર જણ ડોળી ઊંચકે પણ ચારેયના પગ લશ્કરી જવાનો પરેડ વખતે ચાલે તેમ લયબદ્ધ રીતે પડે. નીચે ખાડા, ટેકરા, પથ્થરો, કાદવ, પાણી - બધું જ આવે પણ એકધારી ગતિથી તેઓ ચાલે. તેમની સાથે ભાવ કસવાનો? કે દિલ ખોલીને બક્ષિસ અપાય? સૌએ આ અનુભવ્યું અને દરેકે કંઈક ને કંઈક બક્ષિસથી તેમને રાજી કર્યા.

પહેલાંના વખતમાં જેમ જેમ સમાજરચના થતી ગઈ તેમ તેમ લોકો પોતપોતાનાં સગાંવહાલાં પ્રત્યે, કુટુંબો પ્રત્યે, એકબીજાં પ્રત્યે ફરજ બજાવે, મદદરૂપ થાય તે માટે વ્યવહારનો જન્મ થયો હશે પણ કાળક્રમે તે જ વ્યવહાર કોઈ વખત હૃદયની ઉદારતા સામે અવરોધરૂપ, ઢાલરૂપ થઈ ઊભો રહે છે.

અંતે ડોળી-ઘોડાની મદદથી કેદાર પહોંચી ગયાં. ત્યાં બિકાનેર હાઉસમાં ઊતર્યાં. ઠંડી સખત હતી. ઊંચાઈ લગભગ ૧૧,૭૫૦ ફૂટ છે. વરસાદ થયેલો, રસ્તા તૂટેલા, તેથી પ્રવાસીઓ ઘણાં જ ઓછાં હતાં, તેથી દરેક જગ્યાએ શાંતિથી દર્શન થયાં. કેદારનાથ મંદિરમાં શંકર ભગવાનનું પાડાની પીઠના આકારનું મોટું લિંગ છે. સવારમાં તે લિંગની પાસે બેસીને પૂજાવિધિ

કરાવી કર્મકાંડી પૂજારીઓ, પથી ના જૂથમા અમને બેસાડીને પૂજા કરાવે એકસાથે એવા ૩થી ૪ જૂથ બેને આવી પૂજા ૧૫ મિનિટ ચાલે અને દરેક જૂથ રૂ ૫૫૦ આપે પૂજાનો ભાવ નક્કી જ હોય

કહેવાય છે કે કૌરવોની હત્યાના પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા પાડવો આ યાત્રાએ ગયા અને ત્યા તેમને શકર ભગવાને દર્શન દીધા પછી પાડવોએ આ ભવ્ય મદિર બધાવ્યુ -- તે કેદારેશ્વર તે બાર જ્યોતિર્લિંગમાનુ એક ગણાય છે કેદારની શોભા અદ્ભુત છે મદિરની પાછળ બરફથી ઢકાયેલા હિમાલયના ઊચા પર્વતો દ્શ્યમાન થાય છે અને મન ભાવવિભોર થઈ ઊઠે બ્ઝ પાસે જ મદાકિની જોશભેર વહે છે તેની બાજુમા આદિ શકરાચાર્યની સમાધિ છે

આપણા મનમા ખ્યાલ હોય છે કે જે પૈસા આપણે દાનરૂપે મદિરમા કે ધર્માદામા આપીએ છીએ તે આપણને આ જન્મમા નહી તો આવતા જન્મમા તેના ફળરૂપે અનેકગણુ પુણ્ય કમાવી આપશે આ પૈસા આપણે આપ્યા કહેવાય ખરા? કોઈ બૅન્કમા આપણે થાપણ મૂકીએ ત્યારે પથી ૬ વર્ષે બે ગણી થવાની હોય તેમ જાણીને બૅન્કમા મૂકીએ છીએ તે પૈસા જેમ બન્કને આપી દેતા નથી તે જ રીતે પુણ્યના બદલા માટે આપેલા પૈસા તે થાપણ જ થઈ ને?

ભગવાનની ભક્તિ સ્તુતિ કોઈ પણ અપેક્ષા વગર કરીએ ત્યારે સાચો આનદ આવે 'મુક્તિ કા સહજ માર્ગ'મા આશારામજી લખે છે "લોગ ભગવાનકી આરાધના ઉપાસના કરતે હૈ, અર્ચના સેવા પૂજા કરતે હૈ ઉસ મે ભી ફલસ્વરૂપ કુછ મિલ જાય, અપના ઐહિક કાર્ય સિદ્ધ હો જાય ઐસી આકાક્ષા રખતે હૈ ઐસી સેવા પૂજા મે ભીતર કા રસ નહી ખૂલતા સેવા-પૂજા સહજ ભાવસે હોતી હૈ નિસ્વાર્થ ભાવસે મદિર મે જાતે હૈ તો દર્શન કા મજા કુછ નિરાલા હૈ જિતના જિતના હૃદયમે નિસ્વાર્થતા ભરતે જાયેગે ઉતના હૃદય આતરિક સુખને છલકતા જાયેગા "

આમ, કેદારનાથજીના દર્શન કરી ગુપ્ત કાશી પાછા આવી ગયા બીજે દિવસે ગુપ્ત કાશીથી બદરીનાથજી જવા પ્રયાણ કર્યું રુદ્ર પ્રયાગ થઈને છેક પીપલકોટી આવ્યા ત્યા રોકાણ કર્યું ત્યાથી બીજે દિવસે બદરીનાથ જવા ઊપડ્યા પણ રસ્તામા મોટો શિલાપ્રપાત થયેલો અમને કહેવામા આવેલુ કે, બદરીનાથનો રસ્તો લશ્કરના જવાનો સભાળે છે અને ગમે તેવો રસ્તો તૂટે તોપણ ૪ ૬ કલાકમા સમારકામ કરી નાખે છે પણ એવુ કઈ બનતુ નહોતુ જે રસ્તો તૂટેલો તેની પેલી બાજુ, એટલે કે બદરીનાથની નીચે ઊતરવા માટે આશરે ૨૦૦થી ૩૦૦ મોટરો, બસો વગેરે હારબધ કોઈ ૬ દિવસથી, કોઈ ૮ દિવસથી કે ૧૦ દિવસથી રસ્તા વચ્ચે રોકાઈ ગયેલ અમુક ડ્રાઈવરો થોડા આઘાપાછા જઈ આવી, ખાઈપીને પાછા વાહનમા સૂઈ જતા

અહી પહોચ્યા તે જ દિવસે પગપાળા રસ્તા ઓળગી અમે આગળ વધી શક્યા તે દિવસથી નાની મોટરો ધીમે ધીમે જવા માડી એક કુટુબના ભાઈ મળ્યા તેઓ મૂળ ભારતના લડનમા રહે ત્યાથી બદરીનાથની જાત્રા કરવા આવેલા તેમની સાથે ૮૦ વરસની આસપાસના બે વૃદ્ધજનો પણ હતા તેઓ કહે "અમ ૧૦ દિવસથી જોશીમઠમા રોકાઈ ગયા છીએ અને રોજ રસ્તો ખૂલે તેની રાહ જોતા હતા "

ગમે તેમ કરી, મહામુસીબતે રસ્તો ઓળગી, થોડુ અતર ચાલીને અમે બીજી બસમા બેઠા વળી, આગળ બદરીનાથ બાજુ જતા બીજો સથ રસ્તો આવ્યો હવે રાત પડી ગઈ હતી બીજા રસ્તે ચાલીને જવા માટે ઘણી ઊચાઈએ ટેકરી ચઢીને, ઊતરીને જવાનુ હતુ તેથી બધાએ

અંધારામાં રાત્રે જવાની ના પાડી અને બસમાં આખી રાત બેસી રહેવાની તૈયારી બતાવી.

પણ વળી મૅનેજરે રસ્તો કાઢ્યો. બસમાં થોડાક પાછા જઈને જલારામ અન્નક્ષેત્રમાં અમે રાત્રિ-રોકાણ કર્યું. તે પહેલાં ત્યાં ખીચડી બનાવી સૌએ ખાધી અને એક જ મોટા ઓરડામાં સાંકડે મોકળે અમે ૨૪ જણાં સૂઈ ગયાં. સવારે દૈનિક ક્રિયા પતાવી, ચા-પાણી કરી પછી બસમાં બેઠાં. સૌએ શક્તિ મુજબ અન્નક્ષેત્રમાં ભેગા મળી ભેટ મૂકી. હવે ઊંચી ટેકરી ચઢવાની શરૂઆત કરી. જેઓ સહેજ અસ્વસ્થ હતા. તેમને કરી મળી ગઈ. સામાન ઊંચકનાર પણ મળ્યા. ખાસ્સું ચઢાણ હતું. રસ્તો સાંકડો. સામેથી ઘોડા અવારનવાર આવે. કાદવ હોય, પથરા હોય, ઘોડાની લાદ ઠેર ઠેર પડી હોય. ગમે તેમ કરીને થાક ખાતાં ખાતાં સૌ ટેકરી ચઢી, ઊતરીને પછી બસમાં બેઠાં. આમ, છેક બદરીનાથ પહોંચી ગયાં. ત્યાં નારાયણ પેલેસ હોટેલમાં મુકામ હતો.

બદરીનાથજીના મંદિર પાસે અદ્‌ભુત દૃશ્ય હતું. પાસે જ ઘૂઘવતી અલકનંદા જોશભેર વહેતી હતી. તેને પાર કરવા ઝૂલતો પુલ. મંદિરમાં મૂર્તિને સ્પર્શ કરવાની મનાઈ છે. પ્રાચીનકાળમાં નારદકુંડમાંથી ભગવાન બદરીનાથની મૂર્તિ શોધી આદિગુરુ શંકરાચાર્યે બદરીવિશાલ મંદિરની સ્થાપના કરેલી.

બ્રહ્મકપાલમાં નીચે પિતૃઓની મુક્તિ માટે પૂજાવિધિ થાય છે. ભગવતીપ્રસાદ નામના બ્રાહ્મણ પાસે પૂજા કરાવી. ઘણા જ ભક્તિભાવથી તેમણે પૂજા કરાવી. બધા પૂર્વજોને યાદ કરાવ્યા. તેમની શૈલી-ભાવથી બધાંની આંખો સજળ બની.

બદરીનાથજી ભગવાનની મૂર્તિ ઘણી જ નાની છે. દૂરથી મુખાકૃતિ લગભગ ૨ ઈંચની લાગે. મુગટ મોટો દોઢેક ફૂટ જેટલો તથા બીજા શણગાર જુદા. આજુબાજુ ઘણી મૂર્તિઓ છે જેમ કે ગરુડજી, કુબેરજી, નારદજી વગેરે પુલ ઉપર ઊભા રહીને અલકનંદાને જાણે નીરખ્યા જ કરીએ અને અલકનંદાને અડીને જ પહાડોની ગોદમાં બદરીનાથજી ઊભા છે, પછી જોઈએ શું?

આમ, બદરીનાથની અંતિમયાત્રા પૂરી થતાં મનને ઘણો જ સંતોષ થયો. મન-હૃદય ભક્તિભાવથી ભરાઈ ગયાં. હવે યાત્રા પૂરી કરીને પાછા ફરવાનો સમય નજીક આવ્યો. પાછાં ફરતાં તે જ ટેકરી ચઢ્યાં, ઊતર્યાં અને બસમાં બેસી ૧૯૩ કિ.મિ. કાપી શ્રીનગર આવ્યાં. રાત્રિ-રોકાણ કરી બીજે દિવસે હૃષીકેશ આવી પહોંચ્યાં. ત્યાંથી બીજે દિવસે હરિદ્વાર ગયાં. રાત્રે આરતી થાય ત્યાં સુધી હરકી પૌડી રોકાવાનું હતું.

વર્ષો પહેલાં હરકી પૌડી ગયેલાં ત્યારે શુદ્ધ, પવિત્ર, સ્વચ્છ ગંગા ખળખળ વહેતી તેના કાંઠે કલાકો સુધી પ્રસન્ન મને બેસી આનંદ માણ્યો હતો. જ્યારે આ વખતે ગંગા જોઈને મન વિષાદમાં ડૂબી ગયું: 'આવી ગંગા?' ગંદુંગોબરું કરી મૂકેલું પાણી. વળી આવું ગંગાજળ લોકો કેરબા ભરીને લઈ જાય. આપણે હજુ પવિત્રતા અને સ્વચ્છતાનો નાતો સમજ્યા જ નથી. ગંગાને શુદ્ધ, પવિત્ર, સ્વચ્છ રાખવા જે કંઈ થઈ શકે તે કરવું જોઈએ. આપણી ભક્તિની રીતમાં સ્વચ્છતાને પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ.

આમ, સઘળી યાત્રા પૂરી કરી હરિદ્વારથી હૃષીકેશ આવ્યા. ત્યાંથી દિલ્હી. દિલ્હીથી અમુક પ્રવાસીમિત્રો છૂટા પડ્યા. અમે અમદાવાદ આવવા ગાડીમાં બેઠાં અને આમ ભગવાનની કૃપાથી યાત્રા પૂરી થઈ તેથી સૌના હૃદય-મનમાં પ્રસન્નતા-આનંદ ઉછાળા મારી રહ્યો હતો.

— ભેજેન્દ્ર પટેલ

સંકલન

આવતી સદીમાં ટેક્નોલૉજીને પ્રતાપે ભણતર, કામ અને આરામ વચ્ચેના ભેદ ભૂંસાઈ જશે

વર્ષાન્તે કેટલી ટીવી ચેનલો બચી હશે? આ સવાલ મને અનેક વાર પુછાય છે. ટીવી ચેનલોનો પરપોટો ફૂટી જશે? દૂરદર્શન તેના હરીફોને ધંધામાંથી હાંકી કાઢશે? વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો ટકી શકશે? કે નવાં વીજાણુ માધ્યમોના પ્રતાપમાં કરમાઈ જશે?

આ સવાલોથી આગળના પ્રશ્નો પૂછવાની હજી કોઈએ દરકાર કરી નથી. માધ્યમોની સંખ્યા અને સ્વરૂપનો વિસ્તાર જોતાં સવાલ થાય ટીવીનો પડદો જુનવાણી થઈ જશે કે? ટેલિવિઝનનું સ્થાન કૉમ્પ્યુટરો લઈ લેશે? પુસ્તકો, સામયિકો અને વિડિયો કૅસેટોને સ્થાને સીડી આરઓએમ ગોઠવાઈ જશે? લોકો ફિલ્મો જોશે, સામૂહિક રમતો રમશે, ત્રિકોણમિતિ અથવા આધુનિક કલાનો ઇતિહાસ ભણશે, શૉપિંગ કરશે, વાંસળી કે સંતૂર વગાડતાં શીખશે, ચિત્રો દોરશે, રંગ પૂરશે, શેતરંજ રમશે, રુલેટ કે બ્લેકજેક પર દાવ લગાડશે, સ્રીમિત્ર કે પત્નીની પસંદગી કરશે, કોચિંગ ક્લાસમાં જોડાશે, કારકિર્દી શરૂ કરશે, અજાણી સ્રી સાથે વાતો કરીને પરિચય કેળવશે કે પછી માત્ર ખોળામાં કૉમ્પ્યુટર રાખીને પોતાના સંસદસભ્યો સાથે અંગત ગુફતેગૂ કરશે?

આપણે એવા યુગમાં જીવીએ છીએ કે ગમે ત્યારે ગમે તે બની શકે. આપણા યુગનો આ ચમત્કાર છે.,

માહિતી મેળવવાનું અને તેનો પ્રસાર કરવાનું કામ વધુ ને વધુ સસ્તું અને સહેલું થતું જાય છે. છાપાં થોડા જ વખતમાં જુનવાણી થઈ જશે. વિડિયો કૅસેટોની પણ એ જ હાલત થશે. એક સમય એવો આવશે કે લોકો સીડી અને એલડી ખરીદીને સંઘરી રાખવાને પણ જગ્યાનો વેડફાટ ગણશે. ગમે ત્યારે ગમે તે માહિતી માત્ર ચાંપ દબાવવાથી મળી શકતી હોય એવા સમયમાં માહિતીની માલિકીનો ખ્યાલ જ અદશ્ય થઈ જશે. તમોને કશું પાસે રાખવાની જરૂર નહીં પડે. તમારે કંઈ ખરીદવું કે વેચવું નહીં પડે. કૉમ્પ્યુટર પર બેસી જાઓ, માહિતી અને જ્ઞાનના વિરાટ માર્ગ પર ફાવે ત્યાં ફાવે તેટલું ફરો અને થાકી જાઓ ત્યારે ઘરે પાછા ફરો.

ઑફિસો અદશ્ય થઈ જશે. બસસ્ટૉપ અને રેલવેસ્ટેશનો પરની લાંબી કતારો પણ નહીં રહે. લોકોને લઈને નરીમાન પૉઇન્ટ, કૉનોટ પ્લેસ, ચૌરંગી કે માઉન્ટ રોડ તરફ ધસતી કારો ઓછી થઈ જશે. મોટા ભાગનો ધંધો કે વેપાર ફોન, ફૅક્સ, કૉમ્પ્યુટરો અને વિડિયો કૉન્ફરન્સો દ્વારા થશે. ગીચોગીચ વિમાનો કે બસ પકડવા દોડનારાઓની સંખ્યા ઘટી જશે સૌથી પહેલો ફટકો શાળાઓને પડશે. વિદ્યાર્થીઓ કૉમ્પ્યુટરના પડદા પરથી જ બધું શીખશે. માત્ર પરીક્ષા પસાર કરવા માટે લુચ્ચા અને લોભી શિક્ષકો પાસે ભણવાની તેમને જરૂર નહીં રહે. છેતરપિંડી અટકી જશે, પ્રશ્નપત્રો ફૂટી નહીં જાય. પરીક્ષામાં જવાબો આપતી વખતે સૌને માહિતીકેન્દ્રની સહાય લેવાનો હક રહેશે. પરીક્ષાઓ દેશભરમાં એકસાથે યોજી શકાશે. વર્ગ, જ્ઞાતિ, પૈસો વગેરે સંજોગોમાંથી પેદા થતી

ગેરવાજબી સરસાઈ અદશ્ય થઈ જશે. શિક્ષણ સાથે જોડાયેલાં હાલનાં બંધનો ચાલી જતાં જ્ઞાનસંપાદન એક આનંદદાયક કાર્ય બની રહેશે.

આનંદદાયક એટલા માટે કે તમે ખરેખર વસ્તુઓ જોઈ શકશો અને રમતાં રમતાં માહિતી મેળવી શકશો. શિક્ષકો ભણાવે તે ગોખી નાખવાની અને પરીક્ષામાં તેની ઊલટી કરી નાખવાની જરૂર નહીં રહે. તમે પોતે માહિતી ગ્રહણ કરશો, શીખશો, જાણશો અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો આનંદ માણશો.

તમે કોઈની પાસેથી મેળવેલી સેકન્ડહેન્ડ માહિતી દ્વારા નહીં, પરંતુ પ્રત્યક્ષ અનુભવ દ્વારા શીખશો. તમારા પર દબાણ લાવવા, તમને પજવવા કે ડરાવવા કોઈ શિક્ષક નહીં હોય. તમે તમારા પોતાના સમયે શીખી શકશો. રમતાં રમતાં, સંગીત સાંભળતાં કે ફિલ્મ જોતાં જોતાં ભણી શકાશે. શિક્ષણ સામે જોડાયેલી બનાવટી પવિત્રતાનું સ્થાન વિદ્યાર્થીતરફી માળખું લેશે. ભણતર અને મજા વચ્ચેનો ભેદ ભૂંસાઈ જશે: જિંદગીનાં શ્રેષ્ઠ વર્ષો સૌથી આનંદભર્યાં વર્ષો બનશે.

કુટુંબજીવનમાં સુધારો થશે. બાળકો માતાપિતા સાથે વધુ સમય ગાળી શકશે. માબાપો બાળકોને વધુ સમય આપી શકશે, કારણ કે ઑફિસ, શાળા, રમતનું મેદાન, સિનેમાથિયેટર અને કલાનો વર્ગ -- આ તમામ ઘરમાં જ કેન્દ્રિત થશે. ના. ડિસ્કોથેક બંધ નહીં થઈ જાય. રેસ્ટોરાંઓ પણ ચાલુ રહેશે, પરંતુ ઑફિસ કે શાળામાં હાજરી આપવામાં મોટાઈ નહીં મનાય. વાસ્તવમાં ઑફિસમાં કે શાળામાં ગેરહાજર રહેવાનું વધુ સ્વાભાવિક અને સામાન્ય છે.

સવારથી સાંજ સુધી કામ કરવાની હાલની બુદ્ધિહીન ઘટમાળમાં સમય અને બળતણનો જે વેડફાટ થાય છે તેને બદલે લોકોની જીવનશૈલી વધુ સર્વગ્રાહી અને ઓછી તાણવાળી હશે. લોકો જ્યારે કામ કરવું હશે ત્યારે કામ કરશે, રમવું હશે ત્યારે રમશે, ભણવું હશે ત્યારે ભણશે.

જીવનમાં કેન્દ્રસ્થાને પસંદગી હશે, શિસ્ત કે આદત નહીં. વાસ્તવમાં કામ અને રમત વચ્ચેના ભેદ ભૂંસાઈ જશે.

તમારી સામેના વિકલ્પોમાંથી તમે કઈ રીતે પસંદગી કરો છો એના પર તમારી કુશળતાનો અને આનંદનો આધાર રહેશે. દા.ત. કઈ ક્ષણે તમે ટીવી પર ફિલ્મ જોવાનું બંધ કરીને તમારા મૂડીરોકાણની બજારકિંમત કેટલી થઈ તે જાણવા માગો છો. તમે ચલણોના વિનિમયદરોની વધઘટની આગાહી કેટલી સચોટતાથી કરી શકો છો, કઈ કલાકૃતિ ખરીદો છો, તમારી ટેક્નોલૉજી વેચતી વખતે કઈ રીતે શરતો નક્કી કરો છો. તમારી સજ્જતાની કસોટી ક્ષણે ક્ષણે થશે, વરસને અંતે પરીક્ષા, બોનસ કે પગારવધારાના સમયે નહીં. શેક્સપિયરનાં સોનેટો કે એડિસ અબાબા ક્યાં આવ્યું તે ગોખી નાખવાની તમારી શક્તિ પરથી કોઈ તમારી કિંમત નહીં કરે. એ માહિતી તો તમને ગમે ત્યારે રેફરન્સની ફાઈલોમાંથી મળી શકશે, જો તમને જિંદગીમાં ક્યારેય એની જરૂર પડે તો.

ગણિત શીખવા પાછળ સમય બગાડવાની જરૂર નહીં રહે. કેલ્ક્યુલેટર તમારું કામ કરી આપશે. જોડણી શીખવાની, મિસિસિપીમાં કેટલા 'એસ' આવે છે તે યાદ રાખવાની જરૂર નહીં રહે. એ કામ સ્પેલચેક કરી આપશે. તમારે રુવાન્ડાની રાજધાની કઈ તે યાદ રાખવાની જરૂર નહીં રહે. ૪,૨૯,૪૯,૬૭,૨૯૬નું વર્ગમૂળ શોધવાની તકલીફ લેવી નહીં પડે. તમે લખતાં, ચિત્રકામ કરતાં, ગાતાં, નૃત્ય કરતાં કે સાચી કવિતાનો રસાસ્વાદ માણતાં શીખવામાં સમય પસાર કરી શકશો. શાળાઓમાં શીખવાતી કચરા જેવી કવિતાઓ ગોખવાને બદલે તમે

તમારી ખરી અનલી શક્તિઓ ખીલવી શકશો

શતરંજની પહેલી ચાલ કઈ હોવી જોઈએ તે વિશે તમે નવેસરથી વિચારી શકશો તમે ચાર લીટીનુ સર્વાંગસુદર જોડકાણુ લખી શકશો અડધે ભાણેથી ઊઠીને ૮ ૪૦ની ડબલ ફાસ્ટ પકડવા દોડવાને બદલે તમે જિમ્નેશિયમમા જઈને શરીર કની શકશો તમારો વિધાનસભ્ય અંધારી આલમના નરદારો પાસેથી લાચ લઈને તેમનુ કામ કરવાને બદલે પ્રજાના હિતના કાર્યો કરે એ માટે તમે તેના પર દબાણ લાવી શકશો

પોથીપંડિતો ગમે તે કહે, આવતી કાલની દુનિયા આજની દુનિયા કરતા ક્યાય વધુ નર્જનાત્મક અને આનદદાયક હશે

આ પરિવર્તનના હાર્દમા હશે ટેક્નોલાજી ટેક્નોલૉજીએ જેમ ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધના ભયને જુનવાણી બનાવી દીધો છે એ જ રીતે એ આપણા હાલના અનેક વળગાણોને દૂર કરીને આપણને સાચી નિરાત અને મોકળાશ આપી શકશે

અને અહી આપણે પ્રથમ પ્રશ્ન તરફ પાછા વળીએ છીએ કેટલી ટીવી ચેનલો લાબે ગાળે ટકી શકશે? શુ વિજ્ઞાનનો પરપોટો ફૂટી જશે? ટેક્નોલૉજીની પ્રગતિ થભી જશે? આતરઅવલબન અને માહિતીનો વિસ્ફોટ આ સદીના સૌથી કટાળાજનક લક્ષણો સાબિત થશે?

મારા મતે આ પ્રશ્નોનો જવાબ છે ના, માત્ર જ્યારે ધનકુબેરોની નાણાકીય તાકાત નાનકડા, અનિયમિત ખેલાડીઓને ઝબ્બે કરશે ત્યારે જ થોડીક ઊથલપાથલ થશે કપનીઓના ટેકઓવરો, જોડાણો અને વિલીનીકરણની ભરમાર ચાલશે એક ખડના ભાગીદારો બીજા ખડના ભાગીદારો સાથે સ્પર્ધા કરશે ધનવાનો વધુ ધનિક બનશે, પરતુ માહિતી અને મનોરજનનો ઉદ્યોગ વિકસ્યે જ જશે, વિકસ્યે જ જશે

ચેનલો પોતાના અલગવા ખૂણાઓ પકડી લેશે ચોક્કસ વિષયની, ચોક્કસ ભાષાની, ચોક્કસ ભૌગોલિક વિસ્તારોની ચેનલો હશે જાહેરખબરદાતાઓને અકલ્પ્ય નીચા ભાવે પુષ્કળ તકો મળશે વર્તમાનપત્રો અને અખબારોને પણ તેમના જાહેરાતના દર ઘટાડવાની ફરજ પડશે દૂરદર્શનને પણ તેના ભાવ ઘટાડવા પડશે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ માટે અલાયદી ચેનલો હશે સિનેમા, બિઝનેસ, શાપિંગ, મ્યુઝિક, મૂડીબજાર, સાંપ્રત ઘટનાઓ, અધ્યાત્મ, પ્રચાર, સાસ્કૃતિક, પોર્નોગ્રાફી, રિયલ એસ્ટેટ, લાઇફ એસ્ટેટ, ખેલકૂદ, ગ્રાહકવિષયક બાબતો - પ્રત્યેક વિષય માટેની અલગ ચેનલો હશે પ્રત્યેક ભાષામા, સમાજના પ્રત્યેક વર્ગ માટે અલગ ચેનલ હશે પ્રત્યેક ચેનલ સ્વાવલબી હશે પ્રત્યેક ચેનલ જાહેરખબરદાતાને ચોક્કસ ખર્ચ ચોક્કસ દર્શકવર્ગ સુધી લઈ જશે મધ્યમ ગાળામા પ્રત્યેક ચેનલ આર્થિક રીતે પોષાણક્ષમ બની શકશે, જો તેનુ સચાલન વ્યવસાયી કુશળતાપૂર્વક થશે તો

આ મફત ચેનલો ઉપરાત પૈસા આપીને જોઈ શકાય એવી ચેનલો પણ હશે પ્રત્યેક વિષય માટે પ્રત્યેક ભાષામા એ ચેનલો કેબલ ઑપરેટરને કમાણી કરાવશે એટલી બધી કમાણી કે થોડીક ઉઘરાણી ડૂબી જાય તોપણ કોઈ પરવા નહીં કરે

આપણે ત્યા અક્ષરજ્ઞાન ઓછુ છે અને જિજ્ઞાસા વધુ છે લોકો વધુ માહિતી મેળવવા ઉત્સુક છે અને તેમને પસદગી કરતા આવડે છે આવા દેશમા ટીવી અને ઈન્ફોર્મેશન ટેક્નોલૉજીનુ ભાવિ ખૂબ ઊજળુ છે તેમા શકા નથી

હવે સર્વોચ્ચ અદાલતે દૂરદર્શનની ઈજારાશાહી તોડી પાડી છે એટલે સમાચારો પણ વચાશે ઓછા અને જોવાશે વધુ આનો અર્થ એ કે એકસો ચેનલો માટે તૈયાર થઈ

જવાનો સમય પાકી ગયો છે. તેમાંથી અનેક ચેનલો ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાની, પ્રબળ અને આર્થિક રીતે સક્ષમ હશે. હવે શાસકોના ચમચાઓ, હજૂરિયાઓ અને ખુશામતખોરો ટીવી પર શ્રેષ્ઠ સમયે અડિંગો જમાવી શકશે નહીં. ટીવી પર લાગવગશાહી, ચમચાગીરી, જીહજૂરિયાશાહી અને ભ્રષ્ટાચારને બદલે બજારના નિયમોનું શાસન ચાલશે. જે કાર્યક્રમો શ્રેષ્ઠ હશે તે જ સફળ થશે.

આપણે આ દિશામાં ગતિ કરી રહ્યા છીએ. ધીમે ધીમે, પણ મક્કમતાથી. એવા સમાજ ભણી જેમાં જ્ઞાન આપણી મુક્તિનું કારણ બનશે.

(સમકાલીન) — પ્રીતીશ નંદી

સંસ્કારરક્ષક જ્ઞાનવીર

દલપતરામ(૧૮૨૮-૧૮૯૮)ના કરતાં ત્રીસ વર્ષે નાના, પણ દલપતરામને શ્રદ્ધાંજલિ આપીને તુરત લગભગ તેમની સાથે જ સંસારમાંથી વિદાય લેનાર મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીના સ્વર્ગારોહણનું પણ ચાલુ વર્ષ શતાબ્દીવર્ષ છે. જન્મ તા. ૨૬ સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૮ અને અવસાન તા. ૧ ઑક્ટોબર ૧૮૯૮. નર્મદ-દલપત અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની પહેલી સુધારક-પેઢીના અગ્રણીઓ હતા તો મણિલાલ અને ગોવર્ધનરામ બીજી-સાક્ષર-પેઢીના મુખ્ય પ્રતિનિધિઓ હતા. આગલી પેઢીના બે મહારથીઓની માફક આ બંનેની પ્રતિભાએ પણ ગુજરાતી સાહિત્ય પર ચિરંજીવ સંસ્કાર પાડેલા છે. બંને સાક્ષરો નડિયાદના હતા.

એ જમાનો સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષ અને સમન્વયનો હતો. સ્વધર્મ અને સ્વસંસ્કાર ભૂલીને પશ્ચિમનું આંધળું અનુકરણ કરવા નીકળેલ વર્ગને આર્યધર્મ અને સંસ્કૃતિનો મહિમા સમજાવવાનો પુરુષાર્થ મણિલાલે જિંદગીભર કર્યો હતો. ધર્મચિંતન તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી. અદ્વૈતભાવના તેમના વક્તવ્યનું ધ્રુવબિંદુ હતી. આ અદ્વૈતસિદ્ધાંતને તેમણે પોતાનાં મોટા ભાગનાં લખાણોના કેન્દ્રમાં રાખેલો. દુનિયાના બધા ધર્મોનું મૂળ એક છે અને તે આર્યધર્મમાં છે એમ તેઓ 'સિદ્ધાંતસાર' નામના પોતાના મૌલિક ધર્મચિંતનના ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કરે છે. ચૈતન્યસિદ્ધાંતની ભૂમિકા સમજાવતાં જડની પૂર્વે તેનાથી વ્યતિરિક્ત ચેતન રહેલું છે એમ 'પ્રાણવિનિમય'(mesmerism)ના પ્રયોગ દ્વારા તેમ જ તે વિશેના પુસ્તકમાં તેનો યોગદર્શન સાથેનો સંબંધ જોડીને સમજાવે છે.

ગુજરાતના ઉત્તમ કોટિના નિબંધકાર તરીકે મણિલાલ પ્રતિષ્ઠિત છે. તેમના નિબંધો સાહિત્યિક સુગંધવાળા છે, પણ તેથી અધિક તો એ લેખો પ્રજાને સ્વધર્મ અને સ્વસંસ્કારનું દર્શન કરાવતું એક પ્રકારનું સાંસ્કારિક આંદોલન બની રહ્યા હતા. 'પ્રિયંવદા' (૧૮૮૫) અને 'સુદર્શન' (૧૮૯૦) તેમનાં માસિક પત્રો હતાં. ભારતમાં ધસી આવતા પશ્ચિમના સંસ્કારપ્રવાહને રોકીને કેળવાયેલા વર્ગને પૂર્વ ભણી વળવા પ્રેરનાર ક્રિયાત્મક બળ ડાઈનેમિક ફૉર્સ તરીકે તેમનાં લખાણોએ પ્રભાવ પાડ્યો હતો. આને પરિણામે ગુજરાતમાં તેમનો એક ચોક્કસ અનુયાયી-વર્ગ ઊભો થયો હતો.

આને માટે તેમને રમણભાઈ નીલકંઠ જેવા દ્વૈતવાદી સુધારક સાથે સાત-આઠ વર્ષ સુધી લાંબા વિવાદમાં ઊતરવું પડ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષા તત્ત્વચર્ચા માટે પળોટાઈ અને 'ભદ્રંભદ્ર' જેવી હાસ્યપ્રધાન નવલકથા આ વિવાદને કારણે જન્મી હતી.

પૂર્વ-પશ્ચિમ-સંઘર્ષે તેમને અંગ્રેજીમાં લખવા પ્રેર્યા હતા. તેને કારણે તેમને વિદેશી વિદ્વાનો સાથે પણ વિવાદમાં ઊતરવાનું બન્યું હતું.

'હિંદુઇઝમ' વિશે લેખ તેમાણે શિકાગોમાં ભરાનાર પ્રથમ વિશ્વધર્મપરિષદમાં મોકલેલો. તેનાથી પ્રભાવિત થઈને પરિષદના યોજકોએ તેમને પરિષદમાં ઉપસ્થિત રહેવા નિમંત્રણ મોકલ્યું હતું; પણ નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે તે જઈ શક્યા નહોતા. ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સનાં વિદેશમાં વિવિધ સ્થળોએ ભરાયેલ અધિવેશનોમાં તેમણે 'અદ્વૈત', 'મૉનિઝમ ઑર અદ્વૈતિઝમ?', 'પુરાણ', 'જૈન ફિલૉસૉફી' એમ વિવિધ વિષયો પર અંગ્રેજીમાં શોધપત્રો મોકલેલાં, તેને અંગે મૅક્સમ્યૂલર જેવા વિદેશી વિદ્વાનો સાથે મતભેદ થતાં પત્રવ્યવહાર પણ ચાલેલો. તેઓ થિયોસૉફિકલ સોસાયટીના અંતરંગના સભ્ય હતા અને તેમનાં લખાણો પરદેશી સામયિકોમાં છપાતાં, તેનાથી આકર્ષાઈને પરદેશી વિદ્વાનો તેમની મુલાકાત લેવા નડિયાદ આવતા. ૧૮૯૫માં સ્વામી વિવેકાનંદ પણ તેમને નડિયાદમાં મળેલા.

ભાવનગરની શામળદાસ કૉલેજ સ્થપાઈ (૧૮૮૫), તે વર્ષથી ત્યાં તેઓ સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા બ. ક. ઠાકોર અને ગાંધીજી તેમના વિદ્યાર્થીઓ. કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ ગનિયન પણ તેમના વર્ગમાં સંસ્કૃત શીખવા બેસતા ભારતની મુલાકાતે આવેલા એડ્વિન આરનૉલ્ડે મણિલાલ સાથેની પોતાની મુલાકાતનું વર્ણન કરતાં કહેલું કે મુંબઈ કે પુણેના કોઈ પણ શાસ્ત્રી કે સંસ્કૃતના વિદ્વાન મણિલાલની તોલે આવે એમ નથી.

નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે ૧૮૯૨માં તેમને નિવૃત્ત થઈને નડિયાદ આવવું પડેલું. ૧૮૯૩માં વડોદરાના રાજવી સયાજીરાવ ગાયકવાડે પાટણમાં ગ્રંથભંડારો તપાસીને તેનો હેવાલ આપવા તેમની નિમણૂક કરેલી. પાટણ રહીને તેમણે જૈન ભંડારોમાં રહેલી હસ્તપ્રતોનું ઝીણવટથી વર્ગીકરણ કરીને તેની વિષયવાર યાદી તૈયાર કરી હતી. તેમની પ્રેરણાથી સ્થપાયેલ 'સંસ્કૃત ભાષાંતર શોધ ખાતું' વખત જતાં પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર (ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ) તરીકે વિકસ્યું હતું. ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝની સ્થાપના પણ એ જ નિમિત્તે થયેલી. આ યોજનામાં તેમણે કરેલાં અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં સંશોધન-સંપાદન અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. જેમાં 'દ્વયાશ્રય' અને 'અનેકાન્તવાદ' જેવા શિષ્ટ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. 'સ્યાદ્વાદમંજરી'નું અંગ્રેજી સંપાદન અધૂરું રહેલું તે પાછળથી તેમના અનુગામી ધર્મચિંતક આનંદશંકર ધ્રુવે પૂરું કરેલું.

'નારીપ્રતિષ્ઠા', 'અભ્યાસ' તથા 'પૂર્વ અને પશ્ચિમ' એ લેખમાળા રૂપે પ્રગટ થયેલા તેમના ત્રણ સુદીર્ઘ નિબંધો ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર છે. મુંબઈમાં ગુજરાતી સોશિયલ યુનિયનમાં વિધવાવિવાહ વિશે એક મહિના સુધી વિવાદ ચલાવેલો તેના ફળરૂપે 'નારીપ્રતિષ્ઠા' લેખ તૈયાર થયેલો. 'અભ્યાસ'માં વેદાંતસિદ્ધાંતનો વ્યવહારમાં વિનિયોગ કરવાનું વિશદ માર્ગદર્શન છે. 'પૂર્વ અને પશ્ચિમ'માં વ્યષ્ટિપ્રધાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના કરતાં સમષ્ટિપ્રધાન ભારતીય સંસ્કૃતિ કેવી રીતે ચડિયાતી છે તેનું નિરૂપણ છે. વિચાર અને શૈલીની દૃષ્ટિએ પણ આ ત્રણ લેખો મણિલાલના અક્ષરકાર્યના અર્કરૂપ છે.

ધર્મ અને પ્રેમ મણિલાલના જીવનનાં બે મુખ્ય લક્ષ્યસ્થાનો હતાં. પ્રેમની ખોજે તેમને વ્યવહારમાં સર્વત્ર નિષ્ફળતા અપાવી તો ધર્મચિંતનની પ્રવૃત્તિએ તેમને ઉત્તરોત્તર યશ અપાવ્યો. બેઉ લક્ષ્યોના અનુભવમાં પરસ્પરવિરુદ્ધ પરિણામો સાંપડ્યાં છતાં, આ 'અભેદમાર્ગના પ્રવાસી'ને ધર્મ અને પ્રેમની એકતાની પ્રતીતિ થાય છે અને પ્રેમ - જગદ્વ્યાપી વિશાળ પ્રેમ - એ જ મોક્ષ એવો

નિર્ણય કરે છે. જીવનની અનેકવિધ વિસંવાદિતાઓનું સમાધાન આ અદ્વૈતના કીમિયા વડે કરી બતાવ્યું છે. સ્વયંસ્ફુરિત પ્રેમના આવેગને લલિત પદાવલિમાં ઝીલતી પોતાની કવિતાને પણ વેદાંતતત્ત્વને પ્રગટ કરતી અભેદભાવનાના સમર્થનના સાધન તરીકે તેમણે પરાણે જોતરી હતી! તેની સામે કવિતાએ કેવો પ્રતિકાર કર્યો છે તે તેમની કવિતા, તેની પાછળ મૂકેલી સુદીર્ઘ ટીકા અને તેમનું આત્મવૃત્તાંત સાથે વાંચવાથી સમજાય છે.

આત્મવૃત્તાંતમાં તેમણે ૧૮૯૫ સુધીના સ્વજીવનની હકીકત મૂકેલી છે. ગાંધીજીની માફક મણિલાલ પણ સત્યકથન કરે છે. સુરુચિનો ભંગ થવા દઈને પણ નિખાલસ ભાવે પોતાના દોષો અને સ્ખલનોની સ્પષ્ટ વાત કહે છે. ગાંધીજીની આત્મકથા સત્યદર્શન દ્વારા સતત ઊર્ધ્વગમન કરતા સંતઆત્માનું સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ ઝીલે છે. ત્યારે મણિલાલનું આત્મવૃત્તાંત લેખક, ચિંતક, પંડિત અને અધ્યાત્મપ્રેમી લોકશિક્ષક તરીકે ખ્યાતિ પામનાર જીવનવીરે વ્યાધિ, કુસંગ અને અતૃપ્ત પ્રેમતૃષાને કારણે અદમ્ય બનેલી વિષયેચ્છાની સામે જિંદગીભર ચલાવેલા યુદ્ધની દારુણ કથા રજૂ કરે છે. મણિલાલના અવસાન પછી ૮૦ વર્ષ સુધી અપ્રગટ રહેલી આ આત્મકથા ૧૯૭૯માં પ્રગટ થઈ ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઊહાપોહ થયો હતો.

ચાળીસ વર્ષના અલ્પ આયુષ્યમાં મણિલાલે સાઠથી અધિક ગ્રંથો આપ્યા છે. તેમણે મિત્ર બાળાશંકરના સંસર્ગથી ગઝલનો પ્રયોગ કર્યો અને 'કિસ્મત' ને 'અમર આશા' જેવી અગ્નિશુદ્ધ ગઝલો આપી, કેટલાંક સુંદર ગીતો આપ્યાં. ગ્રીક ટ્રેજિડીના જેવો સંઘર્ષ નિપજાવતું 'કાન્તા' નાટક આપ્યું. જેના પ્રયોગથી મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીએ ૧૮૮૯માં પોતાની પ્રવૃત્તિના શ્રીગણેશ કરેલા. ચૈતન્યવાદના સમર્થન માટે લૉર્ડ લિટનની રહસ્યવાદી નવલકથા 'ઝેનોની'નું 'ગુલાબસિંહ' નામે રૂપાંતર કર્યું. 'શ્રીમદ ભગવદ્‌ગીતા' ઉપરાંત ભવભૂતિનાં 'ઉત્તરરામચરિત' અને 'માલતીમાધવ' નાટકોનાં પ્રાસાદિક ભાષાંતરો આપ્યાં અને અનેક સંસ્કૃત શિષ્ટ ગ્રંથોનાં સંપાદનો ઉપલબ્ધ કરી આપ્યાં.

તેઓ સમર્થ ગદ્યસ્વામી હતા. સાદી છતાં પ્રૌઢ, સરળ છતાં વિચારગર્ભ, ઉત્કટ છતાં સ્વસ્થ અને શાસ્ત્રીય છતાં નાનામોટા સઘળા વિષયોને સચોટતાપૂર્વક સુગ્રાહ્ય બનાવી દેતી સંપૂર્ણ ગુજરાતી અધ્યાસવાળી, સર્વભોગ્ય ગદ્યશૈલી સૌથી પ્રથમ મણિલાલે જ આપણને ઘડી આપી છે. ગુજરાતી ગદ્યના વિકાસમાં મણિલાલનો આ ફાળો અવિસ્મરણીય રહેશે. મણિલાલની ખરી ખૂબી વિચારનું નિર્વહન કરતી શૈલીને ચોક્કસ, સુનિયોજિત સાહિત્યિક આકૃતિમાં નિબદ્ધ કરવામાં રહેલી છે. આ વિશેષતા તેમને આદર્શ નિબંધકાર બનાવે છે.

શરીર રોગથી ઘેરાયેલું હોવા છતાં મણિલાલનું વ્યક્તિત્વ લોહચુંબક જેવું હતું. પ્રથમ મિલને જ કવિ કાન્તનું વિચારપરિવર્તન કરાવનાર મણિલાલ કલાપીના ગુરુ હતા. રાજ્યકારભાર અને પ્રેમપ્રકરણમાં મણિલાલનું માર્ગદર્શન કલાપીને મળ્યા કર્યું હતું. અનેક સ્ત્રીઓના તે પ્રેમભાજન બનેલા. તેમના પર દિવાળીબાઈએ લખેલા પ્રેમપત્રો ગુજરાતમાં અપૂર્વ અને અદ્વિતીય છે.

લાંબો સમય ઉપેક્ષા પામેલા આવા સાધારણ શક્તિવાળા રસિક વિદ્વાનના જીવન અને સાહિત્યનું, આસ્વાદ અને અભ્યાસ સહિત, પુનર્મૂલ્યાંકન કરવાનો આ અવસર છે. બાકી કિસ્મતની દગાબાજી સમજનાર 'અમર આશા'ના આ કવિએ તો ગાયું જ છે કે –

'ક્તનમાય કદમોની, ઉપર કયામત ખુદાઈ છે!'

(અમદાવા) વિશ્વવિહાર

મહામંત્ર ગાયત્રી અને અલ્લામા ઈકબાલ!

ન આફતાબે રુહ ગાને જહા તૂ,
શીરાજા બદ દફતરે કૌનોમકા હે તૂ

બાઈસ હે તૂ જૂદા અદમ કી નમૂદ કા,
હે નજ્ર તેર દમ ન, ચમન હસ્તોબૂદ કા

કાયમ યહ અન્સુરો કા તમાશા તુઝીન હે,
હર શય મે જિન્દગી કા તકાઝા તુઝી ને હે,

હર શય કો તરી જલવાગરીએ નબાત હે,
તરા યહ નોજા નાર નગામા હયાત હે,

ના આફતાબ જિનન જમાન મ નૂર હે,
દિલ હે, ખિ દ હે, રુહ હવા હે, શઉર હે,

એ આફતાબ, હમ કા જિયાએ શઉર હે
ચરમ ખિરદ કો અપની તજલ્લીએ નૂર દ

હે મહફિને વજૂદ કા નામા તરાજ તૂ,
યજદાન સાકિનાન નશેબો ફરાજ તૂ,

તેરા કમાલ હસ્તી હર જાનદાર મે
તેરી નમૂદ સિલસિલએ કોહસાર મ

હર ચીજ કી હયાત મા પરવરદિગાર તૂ,
જાઈદગાને નૂર કા તાજદાર તૂ

નઈબ્તદા કોઈ ન કોઈ ઇન્તહા તરી,
આઝાદ કેદ અવ્વલો આખિર જિયા તેરી

કોની હશે આ કવિતા? ક પના કરતા કશુ જ હાથ ના લાગે તવો ઉર્દૂ તરજુમા ગાયત્રી મત્રોચ્ચારનો છે તેમા કહેવાયુ છે હે નવિતા (પરમનત્તા) તુ જ જીવનના સ્પદનનુ મૂળ છે તુ નમાનનુ નચાનન કરે છે, લોક પરલોકના વિધાતા છે અને પચતત્ત્વોમા પ્રાણ અર્પે છે દરેક વસ્તુ તારા પ્રકાશથી ગતિવાન છે, પ્રકાશ છે તુ છે દદિપ્યમાન સૂર્ય! તેનુ અજવાળુ સર્વત્ર વ્યાપ્તુ છે — પછી ત બુદ્ધિ હોય કે હૃદય! હે સૂર્યનારાયણ! અમન નદ્‌બુદ્ધિ આપ અન નિજ પ્રકાશનુ જ્ઞાન આપજે સૃષ્ટિના મૂળનુ કારણ તુ છે અને અહીં જીવતો તમામ સૃષ્ટિનો જા ણાર પણ તુ જ છે પર્વતમા સૃષ્ટિના કણ કણમા, દરેક જીવતતામા તુ નમાયેલો છે તુ પાલનપોષણ કર છે તુ આદિ અને અતના બધનથી મુક્ત, નદાનર્વદા પ્રકાશમાન છે

ગાયત્રીમત્રનો આ તો નચાર મનુવાદ અલ્લામા મોહમ્મદ ઇકબાલ ના છે ઇકબાલન આપણે બ જ રીત જાણીએ છીએ એક તો 'સારે જહા સે અચ્છા હિન્દોસ્તા હમારા ' ગીતથી, અન બીજુ, ભાગલાની બાતસ અથવા 'પાકિસ્તાન'ની ક પનાના પહેલા ઉદ્ઘોષક તરીકે

પણ ઇકબાલની આ ત્રીજી ઓળખાણ પણ છે આ કવિએ હિન્દુ ધર્મની શ્રેષ્ઠતમ ગણાયેલી ઉપાસના પક્તિ ઓમ ભૂર્ભૂવસ્વ, તત્સવિતુર્વરેણ્ય ભર્ગોદેવસ્ય ધીમહિધિયોયાન પ્રચોદયાત્ ન પોતાની ભાષામા વિનર્જિત કરી દીધી છે જે મોહમ્મદ ઇકબાલ ગ્રથાવલી (કુલ્લિયાત ઇકબાલ, ગ્રથ ૧, પૃષ્ઠ ૨૦)મા 'આફતાબ' શીર્ષકે તેનો નમાવેશ છે

આજની પળે ઇકબાલની આ ગાયત્રી પક્તિઓનુ સ્મરણ કરવાના ઘણા કારણો છે ધર્મ એ વ્યક્તિગત શ્રદ્ધા-ઉપાસનાનો વિષય છે અને દરેક ધર્મનુ મૂળ તત્ત્વ કરુણા, પ્રેમ

ઈશ્વરપ્રાપ્તિ વગેરે - છે. એમ વારંવાર કહેવા પછીયે દરેક ધર્મ તેનાં મિથ્યાભિમાન, હિંસાચાર અને ઉશ્કેરણીમાં સબડે છે. આનું કારણ શું? સામ્યવાદીઓએ તો કહી દીધું કે ધર્મ પણ અફીણના જેવો નશો કરાવે છે. નાસ્તિવાદી-બુદ્ધિવાદીઓ ઈશ્વરને નકારે છે એટલે કોઈ એક ધર્મમાં માનતા નથી. કર્મકાંડો અને મઠાધિશોમાં બંદી બનેલા ધર્મમાં ઉપદેશ અને વિધિવિધાન પણ શોષણના નુસખા બની જાય છે. એટલે માણસની પાસે વિશુદ્ધ આધ્યાત્મિકતા તો બચતી જ નથી!

આમાંથી સ્થાપિત હિતો પેદા થાય છે. આ વર્ગમાં એકલા રાજકારણીઓ નથી આવતા, સમાજ સેવકો અને કથિત ધર્મધુરંધરો પણ આવી-જાય છે. મધ્યકાળમાં ધર્મના નામે ઈસાઈ અને ઈસ્લામ એકબીજાની ક્રૂર કત્લેઆમ તરફ વળ્યા હતા તેને 'ક્રુઝેડ' - ધર્મયુદ્ધ ગણવામાં આવે છે.! એ પછી પણ આજેય 'ધાર્મિક સામ્યવાદ'નો પડછાયો એવો ને એવો છે. યહૂદી પ્રજાને એક સમાજ તરીકે અને એક ધર્મ તરીકે દુનિયાભરમાં - જર્મનીથી માંડીને ઈસ્લામિક રાષ્ટ્રો અને સોવિયેત રશિયામાં પણ એટલું બધું સહન કર્યું કે તેની પ્રતિક્રિયારૂપે આજનું ઈઝરાયલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

હિન્દુ ધર્મ બહુધા વિસ્તારવાદી નથી રહ્યો, પણ તેનો આંતરિક સડો, તેની મૂળ વિચારણા પર અંધારપટ આવરી લે છે. દરેક જમાને આવાં ધાર્મિક પ્રદૂષણોની સામે સંઘર્ષ કરનારા મહાત્માઓ, સંતો, ફિલસૂફો, સમાજસેવકો પેદા થાય છે. ભારતની આ એક મોટી આંતરિક શક્તિ છે. તેનો આધાર લઈને જો કામ કરવામાં આવે તો સામાજિક પુનરુત્થાન પણ શક્ય છે. પણ, તે કરે કોણ? અત્યારે તો ઘણા ખરાં હિન્દુ સંગઠનો પણ રાજકારણના ખેલ કરતાં થઈ ગયાં છે. તેની અંદરનું અને બહારનુંય રાજકારણ ખતરનાક છે. આવું જ ઈસ્લામને વળગેલા કટ્ટરવાદ વિશે કહી શકાય.

વાસ્તવમાં મનુષ્યધર્મ અને તેને પ્રજ્વલિત કરનારી ઝંખના પણ પડેલી છે તે એક આશાસ્થાન છે તેના આધારે ઝનૂનવિહોણી સમાજરચનાની ઈંટો ગોઠવવાનું યુવા પેઢીને શીખવીએ તો?

શા માટે એકબીજાની સામે ઉશ્કેરણીના ગંદા પ્રયાસો થવા જોઈએ? સમસ્યાઓ બધે એકસરખી છે. બે વર્ષ પહેલાં હું અમિતાભ મેકવાનની ઇચ્છા અને આમંત્રણ મુજબ રોમન કેથોલિક યુવાનોના સંમેલનમાં ગયો હતો. આ યુવક-યુવતીઓ પરંપરાગત રીતે પ્રાર્થના ગીતથી તરબતર હતાં, પણ તેમની આંખોમાં એકસરખી સમસ્યા હતી — અસ્તિત્વની. બેરોજગારીની. સડી ગયેલી શિક્ષણપદ્ધતિમાંથી પણ કંઈક મેળવવાની. ધૂંધળા ભવિષ્યની. આ જ સમસ્યાઓ બીજા ધર્માવલંબી યુવાનોની પણ નથી? છે: તો પછી ઝઘડો શાનો છે? એક કડવી વાસ્તવિકતા બધા ધર્માચાર્યો અને સંગઠનોએ સ્વીકારી લેવી પડે કે બધા ધર્મો મૂળભૂત રીતે વૈશ્વિક છે પણ તેના અનુયાયીઓની જગ્યા ભૌગોલિક રીતે નિશ્ચિત છે. તે આખા વિશ્વને ક્યારેય પોતાના ધર્મ હેઠળ આવરી શકશે નહીં. જો આમ જ હોય તો જેઓ જ્યાં છે ત્યાં તેમની ઉપાસના કરતા રહે અને સહિષ્ણુતા તેમ જ સમ-ભાવ બંનેથી બીજાઓને નિહાળે. આમ નથી થતું ત્યાં સંઘર્ષો પેદા થાય છે.

ઈકબાલના નિમિત્ત આ વિચારણા કેટલાક રસ્તાઓ ખૂલ્લા કરી આપે છે. જેમણે 'પાકિસ્તાન' શબ્દનો પહેલો પ્રયોગ કર્યો હતો. તેમણે જે હિન્દુ ધર્મની આ શ્રેષ્ઠતમ ઉપાસના પંક્તિઓનું અવતરણ પણ સ્વભાષામાં કર્યું. કારણ? મૂળભૂત રીતે તે કવિ જ હશે. જેમણે

'સત્યને કહેવાના વિભિન્ન માર્ગો'ની ઓળખ રાખી હશે પ્રા માજદા નનદે નોંધ્યુ છે કે સૂફીઓ મુખ્યત્વે ઈસ્લામના અનુયાયીઓ હતા પણ તેમને ગાયત્રી સ્મરણમા બાધ આવતો નહોતો 'તજ કરાયે ગૌનિયા' પુસ્તકમા મૌલવી શાહ ગુલ હસને કરેલા બયાનમા કનખલના ગગા કિનારે તેમની સૂર્યોપાસના એ ચમત્કાર સુધી પહોચાડ્યાની જિક્ર છે, જેમા હજરત મોહમ્મદ પયગબરસાહેબ અને શ્રીકૃષ્ણ એકબીજાની સાથે સવાદ કરતા હતા!

આમા ક્યાક અતિશયોક્તિ હોય તો પણ આપણે ત્યા વિભિન્ન ધર્મોમા એકબીજાની શ્રેષ્ઠ વિચારણાઓનુ વિલીનીકરણ થયાના સેકડો ઉદાહરણો છે ઈશાન ભારતમા ઈસાઈ થઈ ચુકેલી આદિવાસી કોમોમા ઘણા દવી દવતા પ્રત્યે એવો ને એવા ભક્તિભાવ અનુભવાતો હતો આ બધુ તદ્દન સ્વાભાવિક છે પણ તેને 'જોયુ, અમારા ધર્મમાથી તેમણે આ લીધુ છે' એવા મિથ્યાભિમાનનો વિષય બનાવવા જવુ નથી તેનાથી વિસ્તારવાદની ભાવના અકારણ પેદા થાય છે ગયા વર્ષે દરભગા યુનિવર્સિટીના ડૉક્ટરેટની ડિગ્રી મળવવા ડૉ મોહમ્મદ હનીફખાન અમદાવાદ આવ્યા હતા તેમને મળ્યા પછી જાણ્યુ કે, તમના પીએચ ડી નો વિષય હતો ''મહામત્ર'' ગાયત્રી અને સૂરહ ફાતિહા'' તેમણે કહ્યુ કે મહામત્ર ગાયત્રી અને સૂરહ ફતિહાની વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી ત ગાયત્રીમત્રથી અલગ નથી જો દ્વેષ વિના અને ઉદારતાપૂર્વક વિચારવામા આવે તો ખ્યાલ આવશે ક સૂરહ ફાતિહા સૂત્રરૂપે મહામત્ર ગાયત્રીની જ વ્યાખ્યા આપે છે જેમ કે 'તત્સવિતુર્વરેણ્યમ'નો અર્થ છે 'અલ્હમ્દુ લિલ્લાહ્વિલ આલમીન —' અને 'ભર્ગોદેવસ્ય ધીમહિ' એટલે 'અર્રહમાનનિરહીમ માલિકેયૌમિદ્દીન ''

ખરી વાત એ છે કે વર્તમાનમા ધર્મ કેવળ એકબીજા પ્રત્યે સહિષ્ણુ સમાદર શીખવે એટલુ ઘણુ છે બીજી શક્તિઓ આપોઆપ નાગરિકમા ઊભી થશે લોકતત્રને જીવનશૈલી તરીકે અપનાવવા માગનારા સમાજે તો આ કામ પહેલા કરવુ પડશે અને તેમ કરવુ અઘરુ પણ ક્યા છે?

('જનસત્તા') વિષ્ણુ પડ્યા

એકતા એટલે એક જ ધર્મ કે એક જ ભાષા એવું નહીં

આપણે જ્યારે ભારતીય ભાષાઓની વાત કરીએ છીએ ત્યારે તે હિંદુસ્તાનની એકતાની વાત છે ભાષા લોકોની સાથે અતૂટપણે જોડાયેલી હોય તેને અલગ કરી શકાય નહીં

દેશની ચૌદ માન્ય ભાષાઓ અને ત્રણસો જેટલી બોલીઓ આ દેશને અનોખો બનાવે છે આ દેશ એટલો વિશાળ છે કે તેમા બગાળી બોલાય, તામિલ, તેલુગુ પણ બોલાય, આસામિયા અને ઊડિયા પણ બોલાય અને હિદી તો ખરી જ વળી, તેમા હિંદુ પણ ખરા, મુસલમાન પણ ખરા ખ્રિસ્તી - શીખ અને બુદ્ધિસ્ટ પણ ખરા આમ, વિવિધતાથી ભરેલો આ વિશાળ દેશ છે

હુ જ્યારે યુનેસ્કોમા ગયેલો ત્યારે મને પુછવામા આવેલુ કે, ભારતની ૫૦ વર્ષમા મોટામા મોટી ઉપલબ્ધિ શી? મે કહેલુ, દેશ એક રહ્યો છે તે તેની મોટામા મોટી ઉપલબ્ધિ છે ગાધીજીએ કહેલુ કે, આપણે વિભિન્નતામા માનીએ છીએ અને એ રીતે આગળ વધવા માગીએ છીએ

પોતાની ભાષા બધાને પ્યારી હોય છે બાગ્લાદેશ આમ તો મુસ્લિમ બહુમતીવાળો પ્રદેશ પણ તેની ભાષા બગાળી અને તેના માટેનો પ્રેમ પણ એટલો જ અતૂટ આથી જ્યારે

પાકિસ્તાને ત્યાં ઉર્દૂને મુખ્ય ભાષા બનાવવા પ્રયાસ કર્યો ત્યારે ભાષાને પ્રશ્ને એ દેશ તૂટી ગયો. સોવિયેત રશિયામાં પણ રશિયન ભાષા ઠોકી બેસાડાયેલી પણ લોકોના દિલમાં તો તેમની પ્રાદેશિક ભાષાઓનું મહત્ત્વ રહેલું. દેશ એક રહે છે તેના લોકોની ભાઈચારાની અને સાથે રહેવાની ભાવનાથી. આ સંસ્કારની વાત છે. ભાષા આમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. પ્રદેશની પોતાની ભાષા હોય પણ એ ભાષાઓના આંતરસંબંધથી જ પરસ્પર વ્યવહારની ભાષા બનતી હોય છે. અમીર ખુસરોએ કહેલું કે, મને તુર્કી આવડતી નથી તો કઈ ભાષામાં બોલું? તેમણે ભારતના લોકોની ભાષામાં બોલવાનું રાખેલું. આમ, ભાષા આંતરસંબંધોથી બને છે અને બનતી રહે છે. આવી જ ભાષા જીવંત રહે છે કારણ કે તે બદલાતી રહે છે. હંમેશાં આંતરસંબંધોને કારણે સમૃદ્ધ થતી રહે છે. આજની અંગ્રેજી ભાષા આ રીતે જ વિકસી છે.

ભાષાને જકડી રાખી શકાય નહીં. એમ થાય તો તે સ્થગિત બની જાય, પ્રાણવાન ના રહે. આથી બધાની સાથે હળીમળીને ચાલવાનું છે. આથી જ આપણી સંસ્કૃતિને ગંગા-જમનાની સંસ્કૃતિ અગર સહિયારી સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે.

સોવિયેતમાં, આપણે ઉપર જોયું તેમ, એક ભાષાને ફરજિયાત બનાવાયેલી. આ રીતે ફરજિયાત કરતાં નફરત પેદા થાય છે. દરેકને પોતાની ભાષાનું ગૌરવ હોય છે. આથી જ આપણે ત્યાં ચૌદ રાષ્ટ્રીય ભાષાઓ છે. હા, આપ-લેની, પરપસ્પર વ્યવહારની ભાષા જરૂરી ખરી પણ તે સહિયારી ભાષા હોવી જોઈએ. એ ભાષા જુદી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાંથી પેદા થાય છે. એ રીતે એ સમૃદ્ધ બને છે. અંગ્રેજી ભાષાએ જુદી જુદી ભાષાઓના શબ્દો અને પ્રયોગો અપનાવ્યા છે તેથી તે સમૃદ્ધ બની છે.

આજે આપણી સમક્ષનો મોટો સવાલ દેશની એકતાનો છે. એકતા એટલે એક ભાષા અને એક ધર્મ એમ નહીં. હકીકતમાં વિભિન્નતા પણ રહે અને એકતા પણ બની રહે.

('લોકચેતના') આઈ. કે. ગુજરાલ

હરિનાં લોચનિયાં વધુ ને વધુ ભીનાં થતાં જાય છે

હમણાં એક મિત્ર લંડન જઈ આવ્યા. ત્યાંની મોંઘવારી વિશે વાત નીકળતાં તેમણે કહ્યું 'લંડનમાં એક ખમીસ, રૂપિયામાં કિંમત ગણીએ તો, આશરે બાર હજાર રૂપિયે નંગ દીઠ વેચાય છે!' આ સાંભળી આઘાત અનુભવવા જેવી હવે મન:સ્થિતિ કદાચ કોઈની રહી નહિ હોય! આપણા બાપદાદાઓ બાર હજાર રૂપિયાથીયે ઓછી રકમમાં વર્ષો સુધીનો આખા ઘરનો ખર્ચ કાઢી શકતા! હવે તો રાઈના ભાવ રાતે વહી ગયા જેવી હાલત છે!

પરંતુ બાર હજાર રૂપિયાની કિંમતનું એક ખમીસ વેચવાનો કાંઈ માત્ર લંડનમાં ઇજારો નથી! ભારતમાં સ્થિતિ કદાચ વધારે વણસેલી છે.!

હમણાં આવકવેરા ખાતાએ દેશના ડઝનબંધ ફેશનડિઝાઈનરોનાં આવાસો તથા ધંધાના સ્થળો પર દરોડા પાડી કરોડો રૂપિયાની બેનામી રકમો કબજે કરી, અનેક લોકરોને સીલ કર્યા, ખટલાઓ ભરીને દસ્તાવેજો કબજે કર્યા! દિલ્હી, કલકત્તા, મુંબઈ, ચેન્નાઈ, અમૃતસર, જયપુર વગેરે મોટાં શહેરોમાં વસતા અને ફેશન ડિઝાઈનિંગનો ધંધો કરતાં અનેક સ્ત્રી-પુરુષ વ્યવસાયીઓ પહેલી જ વાર આવકવેરા ખાતાના ઝપાટામાં આવ્યાં છે. અને એક ઉચ્ચ આયકર અધિકારીએ જણાવ્યું તે પ્રમાણે આ તો હજી શરૂઆત છે: આગે આગે દેખિયે, હોતા હૈ ક્યા! આ અને બીજા આયકર અધિકારીઓએ

પ્રસાર માધ્યમોની મુલાકાતોમા ફેશન-ડિઝાઈનિંગના ધધા વિશે, તેમા હજારો ટકાના થતા નફા અગે અને નમગ્રપણે કાળા નાણાના તેમા ફરતા ભયકર ધમ્મરવલોણા વિશે જે પ્રકાશ પાડ્યો તે ભારત દેશના ગરીબ નાગરિકોને તો મૂર્છા પમાડે તેવો છે!

આ અધિકારીઓના જણાવ્યા અનુસાર માડ બારનો રૂપિયાની પડતર કિમત ધરાવતુ એક શર્ટ ચાર હજાર રૂપિયાની કિમતે વેચાય છે! ક્યાક તો એક શર્ટની પ્રાઈસ પચાસ હજાર રૂપિયા જેવી પણ હોય છે! અને સ્ત્રીઓ માટના ટ્રેનીન' તની કિમત તો એક એક નગના લાખો રૂપિયા સુધીની! પેરિસ અને ન્યૂયાર્ક તા જાગ ગાભાત પછાત, નિર્ધન ભારતમા ઊતરી આવ્યા છે! રૂપાળા નામો ધરાવતા સ્ત્રી પુરુષ ફેશન ડિઝાઈનરો, તેઓની ગ્લેમરનભર સૃષ્ટિ, તેઓની આસપાસ ઝળહળતી ખરીદની પબ્લિસિટીનો પ્રકાશ, રૂપકડા, રૂપકડા નામો ધરાવતા તેઓના વૈભવી બુટિક્સ અને એ સર્વનો ખર્ચબોજ ગ્રાહકોને શિરે! અને એ ગ્રાહકો પણ કવા? બધ્ધેબધ્ધા બેનબનિયા! કાળી કમાણીમા આળોટનારા! નોકિસ્ટિકેટડ અને નવા સ્નોબિશ! કાળી સપત્તિને શ્વેત બનાવવા માટના જે અનેક ષત્રોમા કીભાજે ચાલે છે તેમાનુ એક ષત્ર આ ફેશનડિઝાઈનિંગનુ પણ છે! કાળા નાણા ધરાવનારાઓને તેઓના બ્લક મનીને વ્હાઈટમા કન્વર્ટ કરવા છે એટલે એક શર્ટના પચાસહજાર શુ, લાખ રૂપિયા ચૂકવવામાયે તેઓને કશો વાધો નથી! અને ફશનડિઝાઈનરો, તેઓના એજન્ટો આવા ગ્રાહકોને ચીરી નાખે એવા ભાવો લઈ ઊધા અસ્ત્રાથી મૂડી નાખતા શા માટે ખચકાય? અને આમ કરોડોના કરોડોના વેપલા ચાલે છે, હત્યા થાય છે ઉચ્ચ જીવનમૂલ્યોની સ્ટેટસ સિમ્બોલને લગતા ખોટા, ભ્રામક, અનર્થકારી ખ્યાલો સ્વીકૃતિ મેળવે છે દાયકાઓ પહેલા એમ કહેવાતુ કે પડિત જવાહરલાલ નહેરુના કપડા ધોવા માટે છેક પેરિસ મોકલાતા! નહેરુ તો ગર્ભશ્રીમત જમીનદારના એકના એક પુત્ર હતા મોભ્ભા અને પ્રતિષ્ઠાના ભ્રામક ખ્યાલોનો એ જમાનો હતો દેશ ગુલામીમા સબડતો હતો જમીનદારી પ્રથા તેના બધા શોષણખોર સકજાઓ સાથે અસ્તિત્વમા હતી

પણ પછી એક ચમત્કાર બન્યા હતો મોહનદાસ કરમચદ ગાધી દક્ષિણ આફ્રિકામા વ્યક્તિ સ્વાતત્ર્ય કાજેની સત્યાગ્રહનો સફળ લડતનુ નેતૃત્વ કરી ભારત પાછા ફર્યા હતા દેશના જાહેર જીવનમા પ્રવેશતા પહેલા તેઓ નિકટથી ભારતદર્શન કરવા માગતા હતા નીકળી પડ્યા એક સ્થળે તેમણે હૃ ખદાયક દૃશ્ય જોયુ એક ગ્રામીણ સ્ત્રી પાસે એક જ ફાટ્યુ તૂટ્યુ લૂગડુ જ હતુ તે પહેરીને જ તે નદીમા નાહતી બદલવા પૂરતુ બીજુ લૂગડુ જ નહોતુ! રાજકુમાર સિદ્ધાર્થે નગરચર્યા દરમિયાન બીમાર, વૃદ્ધ, મૃત માનવી વગેરેના દશ્યો જોયા, તેમનુ હૈયુ વલોવાઈ ગયુ તેમણે સસાર છોડ્યો તેઓ ભગવાન બુદ્ધ બન્યા આધુનિક ભારતમા ગાધીએ લગભગ નિર્વસ્ત્ર નારીને જોઈને પોતાના લાબા પહોળા કપડા ત્યજ્યા અને પછી આખુ આયખુ એક પોતડી અને ચાદરમા વિતાવ્યુ!

આજે એ જ ભારતમા ફેશનડિઝાઈનરો એક ખમીસના હજારો અને ટ્રેનીનના લાખો રૂપિયા ઓકાવે છે અને ફૂલણજી, ધૂર્ત, ફેશનિયા ગ્રાહકો તે ખરીદવા માટે હોશે હાશે બે નબરની કમાણીની લીલી નોટોના ચારગ્રા ઢગલે ઢગલા કરે છે! આ પણ એક વરવી તોયે વાસ્તવિકતા છે!

રખે કોઈ એવુ માની લે કે હવે આ સ્વતત્ર દેશમા બધા લોકો બાર હજારનુ એક શર્ટ અને પોણો લાખ લાખનો એક ડ્રેસ ખરીદવા જેવી સપન્ન સ્થિતિમા આવી ચૂક્યા છે! તવ હોય તો

ધૂળ નાખી! પણ નારે, ના! આજેય, સ્વતંત્રતાના પચાસ વર્ષો પછીયે બિહાર અને ઉત્તર પ્રદેશ, ઓરિસ્સા અને આસામ, અરે, સમૃદ્ધ ગણાતાં ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રના આદિવાસી વિસ્તારોમાં પુરુષો લંગોટી વીંટાળીને અને સ્ત્રીઓ થોડાંક ચીંથરાથી લાજ ઢાંકીને જીવે છે! અને ત્યારે આ ફેશનડિઝાઈનરો અને તેઓના બાપ લાખ ચાળીસના જેવા ગ્રાહકો અપ્રસ્તુત જ નહિ, અશ્લીલ પણ લાગે છે. કોઈક વિચારકે સાચું જ કહ્યું છે કે ભારત દેશ સમૃદ્ધ છે, પણ ત્યાંની પ્રજા ગરીબ છે. શા માટે પ્રજા ગરીબ છે? કારણ કે આર્થિક અસમાનતાનું હાડોહાડ તથા હડહડતું પ્રવર્તન છે! લક્ઝૂરિસ બુટિક્સમાં જઈ નોટોની સુટકેસ ઠાલવી ફેશનડિઝાઈનરોનો જયજયકાર બોલાવી મોંઘાદાટ વસ્ત્રો ખરીદતાં મુઠ્ઠીભર લોકો દેશનાં મુઠ્ઠીભર શહેરોમાં વસે છે. તેઓએ અઢળક નાણાં બેનંબરી માર્ગોએ એકઠાં કર્યાં છે અને તેનો નિકાલ કરી ઊજળા દેખાવા માટે તેઓ જાતજાતના કીમિયાઓ કરે છે. આ લોકો અને તેઓને પોષનારાઓ, તેઓ દ્વારા પોષાનારાઓ દેશના અર્થતંત્રની છાતી પર ચઢી બેઠેલાં ગીધડાંઓથી લગીરેય કમ નથી. આવાંઓને પાપે દેશ આર્થિક દૃષ્ટિએ ઊંચો આવતો નથી. ફેશન ડિઝાઈનરોનો તો એક નાનો વર્ગ છે. તેઓનો અહીં પ્રતીકાત્મક રૂપે જ ઉલ્લેખ કરાયો છે. પરંતુ બીજા અનેક વ્યવસાયીઓ પણ આવા જ વેપલા કરે છે.

સ્વીકારી શકાય કે ગાંધીજીની જેમ પોતડી અને ચાદર વીંટાળીને ફરવાનું બધાં માટે જરૂરી નથી, પરંતુ વૈભવવિલાસ તથા અતિશય ખર્ચાળ જીવનશૈલીની ક્યાંક તો લિમિટ હોય ખરી કે નહિ? આ તો આડો આંક વળ્યો છે.

અમેરિકા, ફ્રાન્સ કે જર્મનીની જેમ આપણો ભારત દેશ ભૌતિક સમૃદ્ધિને શિખરે પહોંચ્યો હોય અને પછી આવા લખલૂટ-કરોડલૂટ નખરાં કરાતાં હોય તો ઘોળ્યું, પણ આ તો નરી નફફટાઈ છે! કોળિયો અન્ન માટે ટળવળતા લોકોના સમૂહ સમક્ષ અન્નકૂટનાં દર્શન કરવા માટે દોડવું તેના જેવી આ અસમાનતા છે. દાયકાઓ પહેલાં એક કવિએ કરુણાર્દ્ર હૈયે લખ્યું હતું:

'તે દી' દીઠાં મેં
હરિનાં લોચનિયાં ભીનાં!'

ઘેરા વિષાદ સાથે એવો અહેસાસ થાય છે કે હરિનાં લોચનિયાં સદૈવ ભીનાં રહેવાં જ સર્જાયાં છે. કદાચ તે વધારે ને વધારે ભીનાં થતાં જાય છે. કોણ લૂછશે આ અશ્રુધારા? કોઈ અલ્ટ્રામોડર્ન ફેશનડિઝાઈનર તો તેવું નહિ જ કરે!

(સુરત) ગુજરાત મિત્ર

છીછરી જીવનશૈલીના નમૂનાઓ

નિર્દોષ અને અસહાયના રક્ષણ માટે બાંયો ચડાવી સંકટમાં કૂદી પડવાનો કે હાથમાં બંદૂક લઈ લાલ આંખે ચોમેર ઘૂમી વળવાનો અભિનય કરવો સરળ છે. ક્ષુલ્લક બાબતોમાં ભાવુક બની જઈ ઊર્મિથી કંપતા ભીના ભીના અવાજે એકાદ ચોટદાર સંવાદ ફેંકી તાળીઓ ઉઘરાવવાનું કામ પણ અઘરું નથી. ટૂંકમાં સંવેદનશીલ હોવાનું નાટક તો કરી શકાય છે, માત્ર સાચુકલી સંવેદનશીલતાનું જતન અને સંવર્ધન જ કપરું છે. એક તો આ મૂલ્યવાન ચીજ બધાં હૃદયોમાં ઠાંસેલી નથી, અને બીજું એ જરાતરા ક્યાંક બચી હોય તો એને સંપત્તિ અને નામનાનો લૂણો લાગતાં વાર નથી થતી.

છાકટાપણું, ભારોભાર નઠોરતા અને પૈસાથી સઘળું ખરીદી શકાય એવી જડ સમજ આપણી આજની જીવનશૈલીની જાણે ખિર છે. એમાં જે નાનકડો વિશેષાધિકારો ધરાવતો સમુદાય છે એને માટે તો સમાજ સુખ્યાં લાદ

જાજમો પાથરતો રહે છે અને એમને પાપાણે ઉપાડતો રહે છે એ સમુદાય તો કઈ ખોટુ કરે જ નહીં એમ ભોળાભટ લોકો માનતા રહે છે

આવા વિશેષાધિકારવાળા સમુદાયના એક નબીરાની અને એના સાથીદારોની આ શિકાર કથા છે જેને રક્ષવા માટે આપાણે કાયદા કરીએ છીએ એવા રૂપાળા હરણ કાળિયારનો નિર્મમ શિકાર કરીને, એનુ માન રધાવીને ઓડકાર ખાતા વીર સલમાનખાનને, એ જામીન પર છૂટીને આવે ત્યારે વધાવવા, એક મોટુ ટોળુ ખડુ છે સલમાનખાને કયુ પરાક્રમ કરી નાખ્યુ છે તેની તો ખબર આપણને નથી, પણ હરખાઘેલુ ટોળુ સલમાનખાન પર વારી વારી જઈ 'ઝિંદાબાદ'ના નાદ કરે છે ફિલ્મી દુનિયાના નબીરાઓ માણસ તરીકે કેટલા માટીપગા અને વામણા છે એ જાણ્યા પછીયે એમને જોવા સારુ, એમની એક ઝાખી મેળવી આપણાની ધન્યતા રળી લેવા સારુ, ધક્કા ખાવામાય પડાપડી કરતા વેંતિયાઓની સખ્યા આ દેશમા ઓછી છે કઈ?

તો મારુતિ વાનમા, હરણ થાકી જાય ત્યા લગી આ વીરો એમનો પીછો પકડે છે સાથે પાછી ફિલ્મી સુદરીઓ પણ છે દોડી દોડીને થાકેલા હરણને બદૂકની ગોળીએ વીંધવુ, ચપ્પુથી એનુ ગળુ કાપવુ, લોહીથી ખરડાયેલી મોટરમા પાછા આવવુ, કોઈ બીજી હોટલને રસોડે માસ રધાવી ખાવુ, આ યશગાથાની વિગતો જો કશુ ના થયુ હોત તો તો બહાર જ ક્યાથી આવત? મારુતિના ડ્રાઈવર દુલાનીની કેફિયત મુજબ સલમાનખાન જ્યારે નિશાન ચૂકે છે ત્યારે સતીશ શાહ એને 'જમ કે લગાઓ' કહીને એની મર્દાનગીને પડકારે છે! અને છાશવારે પાપાણે આસુના તોરણ લટકાવી ફરતી આ અભિનેત્રીઓ (તબ્બુ, નીલમ, સોનાલી) શિકારમા એમના સાથીઓની વીરતાને બિરદાવવા મોજૂદ છે! પછી ભલે પોલીસની પૂછપરછ દરમિયાન રડમસ અવાજે કહે કે અમે તો માત્ર સાથ જ હતા, તાળીઓ પાડવા સિવાય અમે કશુ જ કર્યું નથી! આમેય આ લલનાઓ ખરેખર કશુ કરી શકે એવી હોત તો એમણે એમનો વિવેક ન વાપર્યો હોત - આ નરવીરોને શિકારમાથી પાછા વાળવામા? પણ હવે એમની પાસે તો શી આશા રાખવી? સત્ત્વ તો બધુ કપડા, ફૅશન, દખાવની માવજત ને એવીતેવી પ્રવૃત્તિમા વપરાઈ નહીં ગયુ હોય?

અહી જે મુદ્દો પ્રસ્તુત છે તે માત્ર હરણ-કાળિયારની હત્યાનો નથી એ અપરાધ તો અક્ષમ્ય છે જ, પણ તે સાથે એક બીજી બાબત ઊપસી આવે છે તે, નામના અને સપત્તિ વ્યક્તિને કેટલી બેજવાબદાર, તોછડી, બેફામ બનાવે છે એની છે બાવડાનુ બળ દેખાડવા આ દેશમા શત્રોની તો કઈ ખોટ નથી એ માટે શર્ટ કાઢીને પોતે કેવા બળવાન છે એમ પણ બતાવવુ પડતુ નથી પણ બાપડા ફિલ્મસ્ટારોને તો એમની તાકાતના જે ઓઘ ઊછળે છે તે ઠાલવવાનુ કોઈ ઠેકાણુ નહી જડતુ હોય, તેમા જ તો માણસજાત પર વિશ્વાસ રાખી, શાતિથી વિચરતા હરણને મારવાની એમને ચળ આવે ને? અસલના જમાનામા મૃગયા એ શાહી શોખ ગણાતો, અત્યારના શાહી લોક કઈક એવુ જ માનતા હશે વળી, ફિલ્મી લોકો તો બરાબર જાણે કે એમનુ કોઈ નામ ન લે એ તો સમાજના લાડકા, એમના નામે સિક્કા પડે, એ તો કાઈ ન કરે ને ઊભા ઊભા હાથ જોડે કે હાથ હલાવે તોયે ગળા ફાડી ફાડીને આપણુ બાઘુ લોક 'ઝિંદાબાદ ઝિંદાબાદ 'થી આકાશ ભેદી નાખે! એ વાળને એક ઝટકો આપે તો વાહ જી વાહ અને અદામા એક આગળી ઊચી કરે તો આહ આહ ! એક તો વિવેકની પૂજીનુ તળિયુ દેખાતુ હોય, અને એમા પાછુ ચોદિશ

નામ ગાજે, ધનના ઢગલા ખડકાય, જે માંગો તે હાજર થાય, પછી મતિભ્રષ્ટ થતાં કેટલી વાર? આ મદોન્મત્ત માણસો પગ હેઠળ આ રૂપાળી ધરતીનું ઘણું ઘણું કચરતા રહે, ઉન્મત્ત બનીને, બેજવાબદાર બનીને, અને તોયે એમનાં નામનો ચળકાટ ઝાંખો ન થાય, એમને માટે દેખાવો થાય, અને 'હમ તુમ્હારે સાથ હૈ'ના વાહિયાત સૂત્રોચ્ચાર થાય. આ તરફ પર્યાવરણ કે વનનાં જતન માટે પેલા બિશ્નોઈ સંપ્રદાયના મુઠ્ઠીભર લોકો માથું મૂકી ઝઝૂમતા રહે, અને સાચેસાચ લોહી રેડતા રહે, તો એમના કીર્તિલેખ આલેખવાની કોઈને ઝાઝી જરૂર ન લાગે. નામના ધજાગરા બંધાય પેલી બોદી ફિલ્મીહસ્તીઓના, ને એમને જોવા ટોળાં તરફડી મરે અમથાં અમથાં! કોઈ નિહાલચંદ બિશ્નોઈ કે અમૃતાદેવી કે છોગારામ બિશ્નોઈનાં નામ કંઈ યાદ રાખવા માટે છે?

સુરક્ષિત પ્રાણીઓની હત્યા કરનારા પેલા અવિચારી માણસો પર ફિટકાર વરસાવી શકાય, યા તો ઉદાસીન રહી એમનાં મોં ન જોવાનો નિર્ણય લેવાય ત્યાં સુધી બરાબર, પણ એમને 'ઝિંદાબાદ'થી વધાવતાં ટોળાં જોઈને થયું કે આ દેશમાં પર્યાવરણવાદીઓએ અને કુદરત કે પ્રાણીઓને ચાહતા જીવોએ શોકસભા ભરવાનો જ સમય આવ્યો છે. અહીં તો પ્રાણીઓના તબીબોને પણ ખરીદી શકાય, વન અધિકારીઓનેય ખરીદી શકાય અને... અર્થદાસોની જમાતમાં વળી કેવું પર્યાવરણ ને કેવું રક્ષણ?

-- અને છે કોઈ બોલિવુડમાં એવું સજાગ, વિચારશીલ જે આ અંગે એક લીટીનુંયે જાહેર નિવેદન કરી શકે?

(નિરીક્ષક) હિમાંશી શેલત

કચરો વીણનારા

દિવાળીનું પર્વ આવે એટલે અગાઉથી ઘરોમાં, દુકાનોમાં સાફસૂફી ચાલે, રંગરોગાન થાય, સ્વચ્છ અને ઊજળા થઈ તે પર્વ ઊજવવાનું ગમે. દિવાળીમાં કેટલી બધી જૂની વસ્તુઓ અને નકામો કચરો ઘરમાંથી નીકળે. કેટલાકને કચરો કાઢવાનો આનંદ હોય છે, તો કેટલાકને કચરો મેળવ્યાનો આનંદ થાય છે. ઉભય પક્ષે પર્વોત્સવ હોય છે. આપણાં કેટલાંક પર્વો સાથે કચરો (સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ) કાઢવાની પ્રથા સંકળાયેલી છે એમાં કેટલું બધું દૂરંદેશીપણું રહેલું છે! આવાં પર્વો ન હોય તો જીવન અસ્વચ્છ અને પ્રમાદી બની જાય.

ફેંકી દેવાયેલો કચરો ફેંદીને તેમાંથી પોતાને કામની વસ્તુ મેળવનારા પણ પછાત દેશોમાં ઘણા બધા માણસો જોવા મળશે. બીજાના એંઠવાડમાંથી ખાનારા ભૂખ્યા ગરીબ માણસો પણ ધરતી પર ઓછા નથી. રસ્તા પર રાખવામાં આવેલા કચરાના ડબ્બામાંથી દાણા વીણીને ખાનારા માણસો પણ ક્યાંક જોવા મળશે. સભ્ય સંસ્કૃતિને માટે કલંકરૂપ આવી ઘટનાઓ છે. એ નથી બનતી એવું નથી.

ફેંકી દેવા લાયક કચરામાંથી વસ્તુઓ મેળવીને તેમાંથી કલાત્મક વસ્તુઓ બનાવનારો વર્ગ પણ દુનિયામાં ઘણે સ્થળે છે, પણ તેનો આશય નિરાળો છે. જૂની-પુરાણી ચીજવસ્તુઓની લે-વેચનું ક્ષેત્ર પણ અત્યંત વિશાળ છે. તેનો વિષય પણ મોટો છે. અહીં તો આપણે ફેંકી દેવાયેલો કચરો વીણીને આજીવિકા રળનાર (રેગ પીકર્સ) વિશે થોડું વિચારીશું.

માણસ ઘરબાર વગરનો હોય, લાચાર હોય, ભૂખે મરતો હોય તો એ આજીવિકા મેળવવા માટે કચરામાંથી પણ બીજા કોઈકને કામ લાગે એવી વસ્તુ શોધી કાઢે છે, એકઠી કરે છે અને એ

વેચીને નજીવી કમાણી કરી લે છે બેની રહેવુ અને ભૂખે મરવુ એના કરતા અલ્પ કમીને પણ પેટ ભરવુ એ સારુ છે એમ તે સમજે છે

દરેક દેશમા દરેક વખતે કચરાને લગતા આવા જુદા જુદા કામધંધા લોકો શોધી કાઢે છે લશ્કરી તાલીમ કેન્દ્રોમા તાલીમ લેતી વખતે ગોળીબાર કે મશીનગનના ફાયરિંગ પછી એ જગ્યામે ફૂટેલા કારતૂસોના ધાતુના ઝીણા ટુકડા વીણવા માટે આસપાસના ગરીબ સ્ત્રીપુરુષો જાનના જોખમે પડાપડી કરતા હોય ગેરેજોમા અકટા થતા ધાતુના ટુકડા પછી ભંગારવાળાને વેચી ગુજરાન ચલાવતા હોય કારખાનાથી ચાલતા કે નવના એન્જિનોમાથી પડતી કોલસાની ભૂકી કે રાખ વીણનારા પણ ઘણા બધા હોય છે ઢોરોનુ છાણ વીણી છાણા થાપનારા માણસોનો દરજ્જો પણ એ જ છે

જૂના વખતમા ધૂળધોયાના ધંધો કરનારા માણસો ઘણા ગામોમા રહેતા આજે પણ એવો વ્યવસાય કરનારા ક્યાક ક્યાક હોય છે તેઓ જ્યા સોનુ ચાદી કે મોતી ઝવેરાતનુ કામ થતુ હોય એ રસ્તા પરથી ધૂળ તગારામા એકઠી કરી લે છે અને પછી તળાવ કે નદીકિનારે જઈ એમા પાણી નાખી ધીમે ધીમે નિતારતા જાય ધૂળ બધી ધોવાઈ જાય અને કાકરા અને બીજી નક્કર વસ્તુ રહે તેમાથી જે રહી મળે તે વેચીને આજીવિકા ચલાવે ઘણી વાર તો દિવસો સુધી કશુ જ ન મળે મહેનત માથે પડે કોઈની કોઈ કિમતી ચીજવસ્તુ ખોવાઈ હોય ને ધૂળધોયાને પહેલેથી કહી રાખ્યુ હોય તો તેઓ પ્રામાણિક એવા કે તે વસ્તુ મળે તો એના માલિકને આપી દે પછી તે માલિક રાજીખુશીથી જે બક્ષિસ આપે તે સ્વીકારી લે (અમે અમારા કિશોરકાળમા કેટલાય ગામોમા આવા ધૂળધોયા જોયા છે) ધૂળધોયાના વ્યવસાય હવે લુપ્તપ્રાય થઈ ગયો છે કેટલાક કુટુબોની અટકમા તે શબ્દ રહ્યા છે અને બહુ મહેનત અત્યત અલ્પ ફળ આપનારા કામના અર્થમા રૂઢિપ્રયોગમા તે રહ્યો છે ધૂળધોયા કરતા કચરો વીણનારા માણસો વ્યવસાય ચડિયાતો છે, કારણ કે તેને સાજ સુધીમા પેટપૂરતી થોડીક રોજગારી તો અવશ્ય મળે છે

માણસને કચરા વીણવાનો વ્યવસાય કેમ ગમતો હશે? ગરીબ, અભણ, બેકાર લાચાર, નિરાધાર માણસ તરત શરૂ કરી શકે એવુ આ કામ છે વળી તેનુ કારણ એ છે કે આ એક એવો ધંધો છે કે જેમા કોઈ શૈક્ષણિક લાયકાતની જરૂર નથી તેમા મૂડીરોકાણ નથી તેમા કોઈની લાગવગ કે ભલામણની જરૂર નથી તે સ્વેચ્છાએ ગમે ત્યારે, ગમે તે સ્થળથી ચાલુ કરી શકાય છે એમા કામના નિશ્ચિત કલાકો નથી કે કોઈ બધન નથી તેમા રજા લેવા માટે કોઈ નિયમ કે બધન નથી તેમા સ્ટોક રાખવાનો કે બગડવાનો સડવાનો કે ચોરાઈ જવાનો ભય નથી તેમા નગદાનગદની કમાણી રોકડી મળી જાય છે તેમા પોતે જ શેઠ અને પોતે જ નોકર જેવી સ્થિતિ હોય છે

ધનાઢ્ય દેશોમા કેટકેટલી સારી વસ્તુઓ કચરામા નાખી દેવામા આવે છે તેમા પણ વાચી લીધેલા સારા સારા ગ્રથો કોઈ લેનાર ન હોવાથી કચરામા નખાતા જોઈને જીવ બળે કાચની કે પ્લાસ્ટિકની બાટલીઓ, ડોબા, રાચરચીલુ, ઝરે, જૂની મોટરકાર સુધ્ધા કચરામા નાખી દેવાય છે પણ તેઓનો સૌથી મોટો કચરો કાગળનો હોય છે હવે ત્યા પર્યાવરણની દૃષ્ટિએ જાગૃતિ આવી છે રિસાયક્લિંગનો કચરો જુદો એકઠો થાય છે તેમ છતા પાર વગરના કાગળી કચરા ધનાઢ્ય દેશોમા દુનિયામા કે અન્યત્ર ફેલાય છે ત્યા કચરા કાઢનારા બધા જ હોય છે, કચરો વીણનારા કોઈ નથી હોતા કારણ કે ત્યાનુ જીવનધોરણ એટલુ

સમૃદ્ધ છે. કચરો વીણનારા મુખ્યત્વે અર્ધવિકસિત દેશોમાં જોવા મળે છે.

કચરો વીણનારાઓમાં મુખ્યત્વે તો કાગળિયાં વીણનારા હોય છે, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં પ્લાસ્ટિકની કોથળીઓ, ખાલી બાટલીઓ, ઇલેક્ટ્રિક વાયરના ટુકડા, ચીથરાં, લોખંડ, પિત્તળ અને અન્ય ધાતુઓના ભંગાર પણ વીણે છે. સાંજે તેઓ પોતાની વીણેલી વસ્તુઓ છૂટી પાડે છે અને પસ્તીવાળા, રદ્દી કાગળવાળા, ભંગારવાળાને તેઓ વેચી આવે છે.

કચરો વીણનારાઓમાં છેલ્લા કેટલાક વખતથી કાગળિયાં વીણનારાનો વ્યવસાય ઠીક ઠીક ફેલાયો છે. ભારતમાં ગરીબી અને બેકારી એટલી બધી છે કે આવા વ્યવસાય તરફ એવા માણસો ખેંચાય એ સ્વાભાવિક છે. જૂની પસ્તીનો વેપાર કરનારની વાત જુદી છે. આ તો રસ્તામાં કચરા તરીકે પડેલાં કાગળિયાં વીણનારાની વાત છે. ફક્ત મુંબઈ શહેરમાં જ દોઢ લાખથી વધુ માણસો આવું કામ કરે છે. એમાં ગરીબ સ્ત્રીઓ પણ છે અને કુમળી વયના છોકરાઓ પણ છે. મુંબઈ ઉપરાંત દિલ્હી, કલકત્તા, મદ્રાસ જેવાં મોટાં શહેરો અને નાનાં નાનાં નગરોમાં પણ ખભે કોથળો લઈને નીકળી પડેલા માણસો જોવા મળે છે. ભારત જેવા અર્ધવિકસિત દેશમાં લાખો માણસો ચીથરાં-કાગળિયાં વીણનાર તરીકે કામ કરે છે.

રોજેરોજ કાગળિયાં વીણનારા માણસો સામાજિક દૃષ્ટિએ ઉપકારક પણ છે. નગરોની સ્વચ્છતામાં તેમનો ફાળો હોય છે, (તેઓ પોતાના વિસ્તારમાં ગંદકી કરે તેની વાત જુદી છે) પણ તદુપરાંત પર્યાવરણની દૃષ્ટિએ પણ તેઓ ઉપયોગી કામ કરે છે. ધનાઢ્ય દેશોમાં રીસાઇક્લિંગનો પ્રચાર તો હવે ચાલુ થયો, પણ આપણા દેશમાં તો પહેલેથી જ એ ચાલે છે. કાગળિયાં વીણનારાઓને કારણે કાગળ, પૂઠાં વગેરે બનાવનારી મિલોને આવો કાચો માલ સસ્તા ભાવે મળે છે અને એથી જંગલનાં વૃક્ષો ઓછાં કપાય છે.

કાગળિયાં વીણનારા ઘણુંખરું સવારમાં નીકળી પડતા હોય છે. રસ્તાઓ પર અને શેરીઓમાં નગરપાલિકાના ઝાડુવાળા કર્મચારીઓ કચરો સાફ કરી નાખે એ પહેલાં તેઓ નીચું જોતાં જોતાં ચક્કર મારી લે છે કે જેથી છૂટાંછવાયાં પડેલાં કાગળિયાં હાથ લાગી જાય.

પોતાની કોથળી ભરાય એટલે એક ચક્કર પૂરું થાય. જો કોઈ સાચવનાર હોય તો પોતાના મુકામે કોથળો મૂકીને બીજો કોથળો લઈને તે નીકળી પડે છે. કેટલાક વીણનારા દિવસ દરમિયાન ફક્ત એક ચક્કર લગાવે છે. કેટલાક બે કે ત્રણ ચક્કર લગાવે. કોથળો ભરાતાં તેઓ એવી રદ્દીનો વેપાર કરનારને વેચી આવે છે. કેટલાક એટલી આવકથી સંતોષ માને છે, તો કેટલાક મજૂરીના પ્રકારનું બીજું પરચૂરણ કામ પણ કરી લે છે.

કચરો વીણનારાને પણ વર્ષાઋતુમાં ઓછી આવક મળે છે. કાગળો ભીના થઈ જાય છે. બીજો કચરો પણ ભીનો થઈ ગયો હોય તો કામમાં આવતો નથી. એવે વખતે સતના આશ્રયનો પ્રશ્ન પણ ઊભો થાય છે. પોતાનું ઠામઠેકાણું ન હોવાથી આવા કેટલાક લોકો વર્ષાઋતુમાં સ્થળાંતર કરી જાય છે. કેટલાક પોતાના વિસ્તારમાં જ બીજું કોઈ કામ શોધી લે છે જે વર્ષાઋતુમાં જ પ્રાપ્ય થતું હોય છે.

કચરા સાથે કામ પાડનાર વ્યક્તિ જે નરવા તંદુરસ્ત હોય તો પણ માંદી પડી જવાનો સંભવ છે, તો પછી જેઓને પૂરતો પોષક ખોરાક મળતો નથી અને જેઓને આરોગ્ય વિષે કશી ગતાગમ નથી એવા લોકો અવારનવાર માંદા પડે

તેમા નવાઈ શી? માદા પડે ત્યારે દવાના પૈસા તો હોય નહી, એટલે આવા લોકો થોડા દિવસ પડ્યા રહે છે અને તાજા થાય એટલે ફરી પાછા કામે લાગી જાય છે

કાગળિયા વીણીને રોજી મેળવનારા નાની વયના છોકરાઓની પણ એક જુદી જ દુનિયા છે તેમના જીવન અને કાર્યનો અભ્યાસ યુનિવર્સિટીઓના સમાજશાસ્ત્રના અને સમાજકાર્યના વિભાગો તરફથી થાય છે અને તેઓના અહેવાલો અને ભલામણો નગરપાલિકા કે સરકારી ખાતાઓને સોપાય છે અને તેના અમલ દ્વારા કેટલાક સુધારા પણ થાય છે

ગરીબ, અભણ અને લાચાર માણસો કચરો વીણવાનો ધધો કરતા હોવાથી તેમના કચરો લેનાર વપારીઓ પણ તેમનુ શોષણ કરે એ સ્વાભાવિક છે ક્યારેક વજનમા કે ભાવમા પણ છેતરપિડી થાય છે કચરો વીણનારાઓ તો વપારી આપે તે રકમ લઈ લેતા હોય છે હિસાબ કરતા તેઓને આવડે નહીં પણ કટલાકને અદાજે સમજ પડે છે તેમને સરખો વાજબી ભાવ આપે અને બિલકુલ છેતરપિડી ન કરે, એવા પણ કેટલાક વેપારીઓ હોય છે જ્યા વિશ્વાસ બેસે ત્યા જ કાગળિયા આપનારા વારવાર જાય છે વખત જતા એકબીજાથી પરિચિત પણ થઈ જાય છે

કચરો વીણનારા લોકો વર્ષો સુધી એ જ કામ કર્યા કરે એવુ બનતુ નથી અડધાથી વધુ લોકોને પોતાનુ આ કામ ગમતુ નથી મનથી તે નારાજ હોય છે, પણ લાચારીથી તે કરવુ પડે છે તેમને પ્રતિષ્ઠાનો કોઈ પ્રશ્ન હોતો નથી, પણ કામ જ ન ગમે એવુ હોય છે બીજી જરાક સારી તક મળતા તેઓ ચાલ્યા જાય છે ક્યારેક સામાન ઊંચકવાની મજૂરીનુ કામ રેલવે, બસ સ્ટેશન કે શાક માર્કેટ કે એવા કોઈ સ્થળે મળતા કે હોટલમા વાસણ ધોવાનુ કામ મળતા તેઓ તે તરફ વળી જાય છે ઓછી અક્કલવાળા, શારીરિક ખોડવાળા, માનસિક ગ્રથિવાળા કેટલાક આવા વ્યવસાયમા વધુ ટકે છે રોજરોજ કચરો વીણનારા તરીકે કામ કરી અનિશ્ચિત આવક મેળવવા કરતા નગરપાલિકાના સફાઈ કામદાર તરીકે નોકરી મળી જાય તો તે તેમા જોડાઈ જાય છે, તો કેટલાકને પોતાના કામધધામા મળતી સ્વતત્રતા વધુ વહાલી લાગે છે

વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરીને, વર્તમાન પરિસ્થિતિને વધુ સારી કેમ કરી શકાય એ વિશે સરકારે અને સેવાભાવી સસ્થાઓએ નક્કર વિચારણા કરવી ઘટે કચરો વીણનારાઓનુ વપારીઓ દ્વારા થતુ શોષણ અટકાવવા માટે પ્રયાસો થવા જોઈએ કચરો વીણનારા બહુધા ઘરબાર વિનાના હોય છે તેમને વ્યવસ્થિત આશ્રયસ્થાન મળી રહે એવી વ્યવસ્થા વિચારવી જોઈએ તેઓને યોગ્ય ખોરાક સસ્તા ભાવે મળી રહે એવી વ્યવસ્થા પણ થવી ઘટે ગેસ્ટ્રી, લાયન્સ કે અન્ય કેટલીક સેવાભાવી સસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓ આવા લોકોને સારા મોટા કોથળા આપવાનો તથા કઈક ખાવાનુ આપવાનો પ્રબધ કરે જ છે કુમળી વયના બાળકો હોય તો તેમને રસ પડે એ પ્રકારની કેળવણી આપવાનો પ્રબધ થવો જોઈએ એવો પ્રબધ ક્યાક ક્યાક થયો પણ છે તેઓ પોતાની કમાણી સિગારેટ શરાબ જુગાર, વેશ્યા વગેરેમા વડ્ફી ન નાખે માટે સેવાકાર્ય કરતી સસ્થાઓએ આવા છોકરાઓના મડળો રચીને કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા છે એવુ કેટલુક કાર્ય સારી રીતે ચાલી રહ્યુ પણ છે કચરો વીણનારાઓમા પણ તેજસ્વી છોકરાઓ હોય છે તેવાને વધુ સારી તક પૂરી પાડવામા આવે તો તેઓ જીવનમા ઘણી પ્રગતિ સાધી શકે એ અંગે પણ વ્યવસ્થિત પ્રયાસ થવાની જરૂર છે

પોતાના અનેક નાગરિકો કચરો વીણનારા

સંસ્થા સમાચાર

તંત્રીની વાત

દીપોત્સવી અંકમાં આ સ્થાનેથી વાત કરતાં સંપાદકીય ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરવાનું બન્યું હતું, અને તે સાથે સૌ સહૃદય વાચકોને સારુ સ્નેહભોજન બની રહેલ દ્વિજ 'અખંડ આનંદ'ના નવઆયોજનની આપણે વિચારણા કરી રહ્યા છીએ એવો સંકેત આપવાનું પણ બન્યું હતું.

જાન્યુઆરી ૧૯૯૯થી એક વ્યાપક તંત્રીમંડળ અસ્તિત્વમાં આવશે. સુપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યસેવી અને શિક્ષણ-પ્રબંધક ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજાની અધ્યક્ષતામાં અમલી બની રહેલા આ તંત્રીમંડળમાં ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટના પ્રમુખ ટ્રસ્ટી આનંદભાઈ અમીન અને સાથી-ટ્રસ્ટીઓ જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, સેવંતીલાલ શાહ, હર્ષદભાઈ શાહ તેમ જ સ્વાભાવિક જ વર્તમાન તંત્રીનો પણ સમાવેશ થશે. મુખપૃષ્ઠ પરની સંગ્રાહ્ય. તસવીરોથી સુપરિચિત તરુણ સાથી વિવેક દેસાઈ પ્રબન્ધ-સંપાદક રહેશે.

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી (વલ્લભ વિદ્યાનગર)ના કુલપતિપદે રહી ચૂકેલા દિલાવરસિંહજી શ્રી અરવિંદના અનુરાગીને નાતે અને અન્યથા પણ આપણી અધ્યાત્મપરંપરાના અભ્યાસકો પૈકી હોઈ સર્વ સાધારણ સાહિત્યિક સજ્જતા ઉપરાંત 'અખંડ આનંદ'ની પરંપરા અને ભૂમિકાને અનુરૂપ એક આયામને પણ વળ ને બળ મળશે. ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટના સ્થાપક-પ્રમુખ સદ્‌ગત એચ. એમ. પટેલ 'અખંડ આનંદ' સમેતની પોતાની અક્ષર જવાબદારીઓમાં એમની સાથે વખતોવખત પરામર્શ કરતા જ હતા. એ રીતે પણ દિલાવરસિંહજી સાથે આ પત્રને સમ્બન્ધનું સાતત્ય છે જ. હવે એ સમ્બન્ધ વધુ ગાઢ ને સક્રિય બનશે એને અંગે આનંદ અને આવકારના ભાવો આ પ્રસંગે સહજપણે વ્યક્ત કર્યા વગર રહી શકાતું નથી.

વાચકોની સાથે અહીંથી વખતોવખત વાત કરતો જ રહ્યો છું, અને આ ક્ષણે પણ એકબે વાતો નિવેદિત કર્યા વગર રહી શકતો નથી. દૈનિક પત્રકારત્વની સીધી જવાબદારીમાંથી હઠવાનું નક્કી કર્યું, હઠ્યો અને વધુ ગંભીર કામોમાં પરોવાઉં તે પહેલાં તો ૧૯૯૧માં (મારા એકાવનમા વરસે) મારે 'અખંડ આનંદ'ના પુન:પ્રાગટ્ય સાથે સંકળાવાનું બન્યું. જિતેન્દ્રભાઈનું સૂચન ને એમ. એચ. પટેલનું નિમંત્રણ, એટલે ના પાડવાનો વિકલ્પ તો ન જ હોય. મને મારું નામ મૂકતાં સંકોચ રહ્યો તે આનંદભાઈએ છોડાવ્યો. એમણે કહ્યું, 'નામ સાથે પ્રગટ થાય તો ઑથેન્ટિસિટી (અધિકૃતતા) આવે.' મારો સુખદ અનુભવ સળંગ એ રહ્યો કે બંને પ્રમુખોએ નીતિવિષયક વ્યાપક ભૂમિકાને ધોરણે તંત્રીના નિર્ણયને હંમેશ બહાલ રાખવાનું વલણ દાખવ્યું.

હવે હિસ્સેદારી ચાલુ રહેવા છતાં સીધી જવાબદારી ખાસી હળવી બને છે અને વરસેક જોણે મને (અને એથી 'અખંડ આનંદ' આદિ કામગીરીને) હાણ પહોંચાડી એ સ્વાસ્થ્ય પણ સુધરતું આવે છે એટલે વચગાળામાં ઓછો સમય પામતાં રહેલાં, ઠેલાતાં રહેલાં ને કંઈક નવાં કામો હાથ ધરવાનુંયે પષ્ટિ તરફ જતે જતે બની શકશે એનો આનંદ છે. આ કામો વિચારપત્ર 'નિરીક્ષક'થી માંડીને જ્ઞાનગંગોત્રી ગ્રંથશ્રેણી

પ્રકારના ને બીજા છે જ્ઞાનગંગોત્રી ગ્રંથશ્રેણીના ત્રીસ ગ્રંથોની શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ ઉપરાંત નવા પાચ ગ્રંથોની સમગ્ર શ્રેણીના વરાયેલા સંપાદક તરીકે મને એ વાતે આનદ છે કે ભોગીભાઈ ગાધીના યોજકત્વમા એચ એમ પટેલના નેતૃત્વમા ને દિલાવરસિહજી સહિતનાઓના પરામર્શમા સમ્પન્ન થયેલી જ્ઞાનગંગોત્રી ગ્રંથશ્રેણીના નવસસ્કરણમા એકવીસમી સદીને ઉબરે નિમિત્ત બનવાનુ પડકારભર્યું સૌભાગ્ય આવી મળ્યુ છે ઋષિઋણ ફેડવાની આ પરપરામા ઉમાશકર જોશી, એચ એમ પટેલ, ઈશ્વર પેટલીકર, યશવંત શુક્લ, પુરુષોત્તમ માવળંકર, દર્શક આદિએ સમાર્જેલુ, વચ્ચે આર્થિક પરિસ્થિતિ કથળી ત્યારે આનદભાઈએ એમના અનુપમ ટ્રસ્ટને જોગવીને નાચવી લીધેલુ, જયન્ત પડ્યાના બન્ધુકૃત્યે નીંચાયેલુ 'નિરીક્ષક' પણ મારા સમય ને શક્તિનુ હક્કદાર બેલાશક છે ઉપરાત ભરત રેશમવાળા (ગુજરાતમિત્ર), અઝીઝ ટકારવી (ગુજરાત ટુડે) અને હરિ દેસાઈ (સમકાલીન) એ તત્રી મિત્રોના સદ્ભાવથી દૈનિક પત્રોમા કતારલેખન તો જારી છે જ

આ બધુ અલબત્ત 'અખડ આનદ'ના હૃદયનો હક્ક સ્વીકારીને સ્તો

'અખંડ આનદ' મેળવવા માટે

સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટને 'અખડ આનદ' સાપ્યુ અને તેનુ પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયુ એ જોતા માર્ચ ૧૯૯૮ના અક સાથે તે આઠમા વરસમા પ્રવેશી ચૂક્યુ છે

જૂની વ્યવસ્થામાથી નવી વ્યવસ્થામા સક્રાન્તિ થઈ તે સદર્ભમા પૂરતી ને સમયસર માહિતીના અભાવે કે ધાર્યા સપર્કના અભાવ કોઈ પણ ગ્રાહકને ખુલાસાની કે વિશેષ માહિતીની જરૂર જણાતી હોય તો કૃપા કરીને તેઓ પોતાના જૂના ગ્રાહક ક્રમાક સાથે કાર્યાલયને લખી જણાવે જેથી એમના પ્રશ્ન હલ થઈ શકે

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાન કે –

(ક) 'અખડ આનદ' માસિકના આજીવન ગ્રાહકો નોધવામા આવે છે અને એ માટેનુ લવાજમ પદર સો રૂપિયા ઠરાવ્યુ છે

(ખ) સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમા જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તે તેઓ પરત લઈ શકે છે વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમા આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઇચ્છતા હોય તો અગાઉની જ રકમ તમને નવા લવાજમમા મજરે આપવામા આવશે

(ગ) 'અખડ આનદ' માસિકની છૂટક કિંમત રૂ ૧૦ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૧૦૦ છે

(ઘ) ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટે 'અખડ આનદ' પરિવાર યોજના કરી છે પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે

પેટ્રન સભ્ય	રૂ ૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ ૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ ૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખડાનદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોશ છે આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખડ આનદ' માસિકને દૃઢમૂળ તથા વ્યાપક બનાવવામા અવશ્ય ઉપયોગી થશે

ગુજરાતનાં લાખો કુટુંબોમાં જેની નકલ પહોંચી ગઈ છે તે
ગીતા (ગુટકો) હવે એકવીસમી આવૃત્તિમાં પ્રવેશે છે....

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

સંસ્કૃત શ્લોકો
અને
ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત

કિં. રૂ.૧૦ (કાચું પૂઠું)
કિં. રૂ.૧૨ (પાકું પૂઠું)

સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

"ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે અગણિત વર્ષો થઈ જવા છતાં એવો બીજો એકે ગ્રંથ હજુ સુધી લખાયો નથી. +++ ગીતાની સાથે સરખાવતાં આખા જગતનું હાલનું બીજું બધું જ્ઞાન મને તુચ્છ લાગે છે. +++ હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારાં હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્રજળમાં સ્નાન કરાવું છું."

મહાત્મા થોરો

ક્રિયા કરે છે. આસક્તિ છૂટતી ન હોય તો પર્વતો કે કંદરાઓ પર જઈને બેસવાનો કોઈ અર્થ નથી. આ હું તમને ઉપદેશ કરતી નથી પણ અંગતભાવે કહું છું. તમને શો ઉપદેશ કરવાનો હોય? મૂળમાં જ તમે બ્રહ્મરૂપ છો.'

જ્ઞાનેશ્વર જેવા પરમ યોગીને બ્રહ્મજ્ઞાન તાજું કરાવતી મુક્તાનું ચિત્ર આંખ આગળ લાવવા જેવું છે. તેમનો આ ઉપદેશ તેમને એક વૈરાગી સાધ્વી ઠેરવે છે.

મુક્તાએ બીજી વારનો સંવાદ મહારાષ્ટ્રના મહાન સંત નામદેવ સાથે કર્યો છે. નિવૃત્તિ પાસે આવેલા નામદેવને સૌ મહાન સંત જાણીને પ્રણામ કરે છે પણ મુક્તા તેમની ભક્તિને સ્વીકારવા તૈયાર નથી.તેમને મતે જંગલી ચણોઠી મોતી કરતાં પણ સુંદર દેખાતી હોવા છતાં શણગાર તરીકે કામ આપતી નથી. તેવું જ નામદેવના સાધુવેશનું છે. એ ચંદનનું ઝાડ છે પણ અહંકારરૂપી સાપ તેના થડ પર વીંટળાયો છે. આથી, મુક્તાબાઈ ગોરા કુંભાર (એક મત પ્રમાણે ગોરખનાથ) પાસે નામદેવની કસોટી કરાવે છે. ગોરખનાથે આવીને બેઠેલા સૌના માથા પર ધોકા જેવું એક સાધન ઠપકાર્યું ત્યારે કોઈએ વિરોધ ન કર્યો ને નામદેવે વિરોધ કરતાં મુક્તાને મતે એ 'કાચો ઘડો' સાબિત થયા. શરમાયેલા નામદેવે પછીથી વિસોબાને ગુરુ કર્યા. આ વિસોબા તે મુક્તાના શિષ્ય. આમ, નામદેવને આડકતરી રીતે મુક્તાનું શિષ્યત્વ સાંપડ્યું.

નામદેવની જેમ જ એ સમયના પ્રસિદ્ધ સિદ્ધયોગી ચાંગદેવને પણ મુક્તાનો સામનો કરવો પડેલો. સિદ્ધિઓનું અભિમાન ધરાવતા ચાંગદેવે, જ્ઞાનેશ્વરની ખ્યાતિ સાંભળીને તેમને એક કોરો પત્ર મોકલ્યો. આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે જ્ઞાનદેવ, ચાંગદેવથી ઉંમરમાં નાના ને જ્ઞાનમાં મોટા હતા. તેમને કયા પ્રકારનું સંબોધન કરવું એની ચાંગદેવને મૂંઝવણ હતી. આ પત્રને જોઈને વિનોદમાં મુક્તાએ ચાંગદેવને 'કોરા' કહ્યા . જ્ઞાનેશ્વરે ઉત્તરરૂપે પાંસઠ ઓવીનો પત્ર ચાંગદેવને પાઠવતાં વાઘ ઉપર સવારી કરીને ચાંગદેવ જ્ઞાનેશ્વર પાસે આવી પહોંચ્યા ને જ્ઞાનદેવનાં મહાન સામાર્થ્યને જોતાં તેમના શિષ્ય થવાની ઈચ્છા પ્રકટ કરી. જ્ઞાનેશ્વરે તેમને મુક્તાના શિષ્ય થવા જણાવ્યું. વૃદ્ધ ઉંમરના ચાંગદેવ કિશોરી મુક્તાના શિષ્ય થવાનું પસંદ કરતાં અકળાતા હતા. પણ જ્ઞાનદેવના કહ્યાથી મુક્તા પાસે પહોંચ્યા ત્યારે મુક્તાને નિર્વસ્ત્ર અવસ્થામાં સ્નાન કરી રહેલાં જોઈ ચાંગદેવે પીઠ ફેરવી લીધી. તેમનો સંકોચ જોઈને મુક્તાએ જણાવ્યું: 'તમે નગુરા જણાવ છો. તમારા મનમાંથી હજુ સ્ત્રી-પુરુષના ભેદ ગયા નથી. ગોખને જોઈને જેમ વિકાર થતો નથી તેમ મને પણ ભીંતના ગોખ જેવી જાણો. ગાય વનમાં તેમ જ નગરમાં નિર્વસ્ત્ર ફરે છે. હું પણ આ ગાયના જેવી છું.' મુક્તાનાં આ વચનોથી ખૂલી ગયેલાં ચક્ષુવાળા ચાંગદેવને જ્ઞાનેશ્વરનો પત્ર મુક્તાએ સહેજમાં ઉકેલી આપ્યો.

ઈ.સ. ૧૨૦૧થી ૧૨૧૭ના માત્ર સત્તર વર્ષના ગાળામાં મુક્તાબાઈએ ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ ને વૈરાગ્યનું સમન્વયીકરણ કરીને પોતાના પ્રજ્ઞાપ્રકાશથી જગતને ઝળહળ કરી દીધું. તેમના વૈરાગ્ય અગ્નિમાં તે સમયના અનેક સંતોએ પોતાનું અહમ્ તપાવીને ભસ્મિભૂત કર્યું. વારસામાં મળેલા સંન્યાસમાં પોતા તરફથી પણ ઘણું ઉમેરીને મુક્તાએ સંન્યાસને ગૌરવ બક્ષ્યું ને માનવજાતને કૃતાર્થ કરી.

વિશેષ

શક્તિસ્તોત્ર પ્રકાર : સરજૂ

હસુ યાજ્ઞિક

શક્તિસ્તોત્રની પરંપરામાં છંદ, અષ્ટક, વધાઈ, ગરબા, આરતી, આરણું રેગ્ડી અને સરજૂ એ આઠ પ્રકારો મુખ્ય છે, તે પૈકી છંદથી આરતી સુધીના પાંચ પ્રકારો સર્વ જાતિ-જ્ઞાતિ-પ્રદેશમાં હોઈ સહુ કોઈ માટે પરિચિત છે, પરંતુ આરણું, રેગ્ડી અને સરજૂ એ ત્રાણ પ્રકારો જાતિગત અને પ્રાદેશિક હોવાથી એ વિશેની જાણકારી ખૂબ ઓછી છે અને તે વિશે લખાયું પણ નથી છંદ પણ એક જુદું જ શક્તિસ્તોત્રનું સ્વરૂપ છે તે 'ગાવા ગરબા છંદ, બહુચર માત તણા મા' જેવી પંક્તિમા જોઈ શકાય છે. છંદમાં જોશભરી ચારણી બાનીમા માતાના પરાક્રમો વર્ણવી સ્તુતિ કરવામાં આવે છે અને અષ્ટકમાં ઝૂલણા, ભુજંગી વગેરે છંદના આઠ પદોમાં માતાની પરાક્રમગાથા વર્ણવી સ્તુતિ સાથે જ તેના સૂક્ષ્મ આદિશક્તિરૂપ સ્વરૂપને વર્ણવવામાં આવે છે. માતા અને માતારૂપ ગંગા-નર્મદા જેવી પવિત્ર નદીઓ પર અષ્ટકો રચાયાં છે. ભારતોરોપીય સમાજમાં છેલ્લા ચાર લાખ વર્ષથી જે જે વીરો અને વીરાંગનાઓ થયાં, શૌર્ય-શક્તિ-સૂઝથી જેમણે સમાજનું રક્ષણ કર્યું, માર્ગદર્શક બની નેતાગીરી પૂરી પાડી, માનવીય કે પ્રાકૃતિક આપત્તિઓમાંથી સમાજને બચાવી તેનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવામાં યોગદાન આપ્યું, એવી વ્યક્તિઓ પર આરંભમા પ્રશસ્તિકાવ્યો, ગાથાઓ જેને બેલાડ્સ કહીએ છીએ એવી રચનાઓ અસ્તિત્વમાં આવી અને તેની પરંપરા ચાલી. કાળક્રમે આવી વ્યક્તિઓ અને તેમનાં કાર્યોમાં દૈવી ચમત્કારનું તત્ત્વ ઉમેરાયું અને લોકોએ આવી વ્યક્તિઓને શ્રદ્ધાથી દેવ-દેવીરૂપે સ્વીકારી. આમ થતાં જે પ્રશસ્તિ-ગાથાઓ હતી તે સ્તોત્રરૂપ બની, આભાર અને અહોભાવનાને સ્થાને શ્રદ્ધા અને ભક્તિ પ્રગટ્યાં, વ્યક્તિ એ તબક્કે ઐતિહાસિક પૌરાણિક વ્યક્તિ મટીને પુરાકલ્પન myth ની વિભૂતિરૂપ વ્યક્તિઓ, દેવી અને દેવરૂપે સ્વીકારાયા જે વ્યક્તિઓનો સ્વીકાર સમગ્ર રાષ્ટ્રે અને એમાં વસતી વિવિધ જાતિ-જ્ઞાતિએ કર્યો, એવી વ્યક્તિઓ ઈશ્વરનો અવતાર મનાઈ ભગવાન શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ આવી ઐતિહાસિક, પૌરાણિક વ્યક્તિઓ છે, જે ઈશ્વરીય અવતારરૂપે સર્વસ્વીકૃત બની. આ તબક્કે જ આવી વ્યક્તિઓ વિશે જે જે જાતિઓ-જ્ઞાતિઓમા અને તેમની વિવિધ ભારતીયકુળની ભાષાઓમાં પ્રશસ્તિરૂપ કથાત્મક કૃતિઓ પ્રચારમાં હતી એને આધારે સસ્કૃતમા મહાભારત, ભાગવત, જેવી એપિક ઑફ ગ્રોથની રચનાઓ બની, વાલ્મીકિ અને તુલસીદાસ જેવા મેધાવી મહાકવિઓ દ્વારા રામાયણ અને રામચરિત માનસ જેવી વ્યક્તિકૃત મહાકાવ્યોની રચનાઓ અસ્તિત્વમાં આવી આ પ્રક્રિયા પછી પણ વિવિધ જાતિજ્ઞાતિઓમાં તેમની ભાષા-રચનાઓની મૌખિક પરંપરા પણ ચાલતી રહી

આ રીતે જે વીરાંગનાઓની ગાથાઓ પણ લોકપરંપરામાં ચાલી અને તેવી વ્યક્તિઓના પણ જાતિગત ધર્મશ્રદ્ધાથી થયેલા સ્વીકારને કારણે પુરાકથામાં રૂપાંતર થયું અને વ્યક્તિ મટી દેવી તરીકે સ્વીકાર મળતો ગયો. ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને જે રીતે લોકશ્રદ્ધાએ મુખ્યત્વે

વિષ્ણુના અવતાર સાથે સાંકળી, એ રીતે આવી વીરાંગનાઓને પાર્વતીનાં વિવિધરૂપ કે અંશાવતાર તરીકે લોકશ્રદ્ધાએ સ્વીકારી. કાળક્રમે એક બીજો નવો વિભાગ - concept એ જન્મ્યો કે જે રીતે બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશ ત્રણ જળમાંથી જન્મેલા સ્વયંભૂ દેવો છે તે રીતે જળમાં રહેલા કમળમાંથી આદિશક્તિનો પણ સ્વયંભૂ પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. અને આ પૃથ્વીની જે રીતે ઉત્પત્તિ થઈ, એનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખતું પાલન થઈ રહ્યું છે, કાળક્રમે એનો વિનાશ પણ થશે એ પાછળની મૂળભૂત શક્તિ પણ આ આદ્યશક્તિ છે. પૃથ્વી અને માનવીય જીવનમાં જે ગતિ છે, સવાર અને સાંજ જેવાં સાવિત્રી અને સંધ્યા છે, માત્રા-અર્ધમાત્રા જેવા સમયના સંવિભાગો કે કાલમાન છે, સજીવના અસ્તિત્વને પ્રેરતા-ટકાવતા શારીરિક-માનસિક શક્તિ, તેના કારણરૂપ ક્ષુધા-નિદ્રા, વિવિધ મૂળભૂત વૃત્તિઓ કે સાહજિક પ્રેરણાઓ છે - એક શબ્દમાં કહીએ તો ગતિ-સ્થિતિ-ઉષ્મા વગેરે રૂપના આદિસ્રોત જેવી જે 'ઊર્જા' છે, તે આ આદ્ય-શક્તિનાં જ વિવિધ રૂપો કે આવિષ્કરણો છે. આ વિભાગના ભારતીય સમાજમાં યુગોના અનુભવો અને તદ્જન્ય જ્ઞાનમાંથી જન્મી. વિવિધ જાતિ-જ્ઞાતિ અને તેની વિવિધ ભાષાની અસંખ્ય કૃતિઓમાં આ વિભાવના પ્રગટ કરતી જે જે રચનાઓ હતી, વિવિધ વીરાંગનાનાં પરાક્રમોની ગાથાઓ હતી, વિવિધ પ્રકારે સર્વસામાન્ય એવા માનવસમાજને કષ્ટપ્રદ બનતી વ્યક્તિઓનાં આસુરી કૃત્યોને ને અંતે કોઈ એક વીરાંગનાને હાથે થતા તેના વિનાશની કથાઓ હતી, તેમાંથી જ 'ચંડી'ની વિભાવનાનો જન્મ થયો અને માર્કંડઋષીએ 'ચંડી શપ્તશતી'માં સંસ્કૃતમાં એનું આકલન-સંકલન કર્યું. એના વિવિધ અધ્યાયોમાં ચંડ-મુંડ, શુંભ-નિશુંભ, રક્તબીજ આદિ અસુરોના ત્રાસનું વર્ણન છે, તેનાથી મુક્ત કરાવવા માટે દેવોએ કરેલી સ્તુતિ સાથે જ દેવીએ કરેલા અસુર-વધનાં વર્ણનો છે અને અંતે ઈન્દ્ર આદિ દેવોએ કરેલી 'શક્રાદયસ્તોત્ર' છે. આ સાથે જ આદિશક્તિનાં જે સૂક્ષ્મ શક્તિરૂપો છે, તે તંત્રોક્ત દેવીસુક્ત અને રાત્રિસુક્તમાં છે. 'ચંડી શપ્તશતી'માં આ રીતે ભારતીય મુખપરંપરાના જે વિવિધ શક્તિસ્તોત્રો હતાં એનું પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સ્તોત્રકૃતિ તરીકેનું રૂપ સંસિદ્ધ થયું છે. જેમ કંઠ પરંપરાની કૃતિઓનો આધાર લઈને ઋગ્વેદ દશમ મંડળના સુક્તોમાં યમ-યમી, પુરુરવા-ઉર્વશી જેવી કથાઓના અવશેષો સચવાયા, વેદોત્તર સાહિત્યમાં સત્યકામ જાબાલ જેવી કથાઓ જળવાઈ; મહાભારત, ભાગવત અને રામકથાની વિવિધ કૃતિઓમા શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીરામની વિવિધ કથાઓ સંસ્કૃત પામી, ભાષા, સ્વરૂપ, નિરુપણ પરત્વે, તેવું જ દેવાંશી વીરાંગનાઓને આધારે ચંડીપાઠ સંસિદ્ધરૂપ પામ્યો. પરંતુ કોઈ વહેતી નદીઓ, ઝરણાઓના પ્રવાહો એકત્ર થઈને સરોવરરૂપે જ્યારે સંસિદ્ધ થાય છે ત્યારે તે સંચિત જળરાશિ સુકાતાં મૂળ સ્રોતને પણ પાણી પૂરું પાડી શકે છે. એ રીતે, પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત કૃતિઓની રચના લોકપ્રવાહની કંઠસ્થ કૃતિઓના આકલને સંસિદ્ધ થઈ સરોવરરૂપે સ્થિર બની છે, પરંતુ પછીને તબક્કે એ જ સરોવરે કંઠસ્થ પ્રવાહના ઝરણાં કે નદીરૂપ સ્રોતોને પણ પ્રેરણા-સામગ્રી પૂરી પાડી છે. લિખિત પ્રવાહ અને કંઠસ્થ પરંપરા, કહો કે સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યનું આદાન-પ્રદાન આમ જ પારસ્પરિક હોય છે.

રામ, કૃષ્ણ અને ચંડી સ્વરૂપો સંલગ્ન વિવિધ અંબા, કાલી જેવી દેવીઓ સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં પ્રસાર-પ્રચાર પામી સ્વીકારાયાં છે, તેમ કેટલાક દેવી-દેવતાઓ જાતિગત કે પ્રાદેશિક હોય છે. આમાં લોકદેવ અને દેવીઓનો સમાવેશ થાય

છે નકળગનો અવતાર મનાતા રામદેવપીર, સર્પદંશના ઝેરમાથી મુક્તિ અપાવતા ચરમાળિયા-ભાથુજી-ઘોઘા કે ગોગા ચૌહાણ વત્સરાજ સોલકી એટલે કે વાછડાદાદા વગેરે પ્રદેશ વ્યાપ્ત સ્વીકૃત લોકશ્રદ્ધાના દેવો છે, જેમની સાથે વણાયેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પ્રાદેશિક જાતિગત ધાર્મિક સ્વીકાર મળતા પૌરાણિક બની, ક્યાક પુરાકલ્પન- Myth રૂપ બની અને એવી વ્યક્તિઓ દેવરૂપ, અવતારી કે દેવાશી અને ચમત્કારી બની કોઈ ખાસ જાતિ કે કુટુબ પૂરતી મર્યાદિત રહેતી શ્રદ્ધાઓ સાથે સૂરધન સકળાયા આ બધા દેવોના સ્થાનકો સ્થપાયા, એમના પૂજન-અર્ચનના વિધિવિધાનો અને કથાઓ, ગીતો, ભજનો, સ્તોત્રો સ્તુતિઓ અસ્તિત્વમા આવી પરપરામા ટકી રહ્યા આવી વીરાગનાઓ, સતીઓ અને તેમના ચમત્કાર લાગતા જીવનકાર્યોમાથી વિવિધ દેવીઓનો જન્મ થયો રન્નાદે, કકાળી ચામુડા, ખોડિયાર, વરુવડી વગેરે અનેક દેવીઓની કથાઓ આજે અસ્તિત્વમા છે, તે મૂળ કોઈ વાસ્તવિક વ્યક્તિના વાસ્તવિક જીવનની ઘટનાએ ધારણ કરેલુ લોકકથા-દતકથા-પુરાકથાનુ રૂપ છે અને દેવી રૂપ સ્થપાયા-સસિધ્ધ થયા પછી જ આવી વ્યક્તિઓ વિશેની પ્રારંભિક પ્રશસ્તિ ગાથાઓ સ્તોત્રનુ રૂપ ધારણ કરે છે, જે પછીના તબક્કે છદ, અષ્ટક, વધાઈ, ગરબા કે આરતી જેવા વિવિધ સ્વરૂપોમા વહે છે આરાસુરી અબાના ગરબામા મળતી ભરવાડની ઘટનાનો ઉલ્લેખ, કાલિકાના ગરબામા કામી રાજા પતઈ રાવળના વધની ઘટના, બહુચરાના ગરબામા મળતો ઘોડાનુ ઘોડીમા જાતીય પરિવર્તન કરવાના ચમત્કારનો ઉલ્લેખ, કોઈ મૂળભૂત વાસ્તવિક ઘટનાઓના બચેલા અવશેષો છે આવી વ્યક્તિ કોઈ મર્યાદિત એવા સ્થળમા, જાતિમા કે કુટુબમા પૂજાય છે ત્યારે તે સ્થળ-કુટુબની સતીમાતા બને છે અને તેના દહેરી, પૂજનવિધિ, બાધા-માનતા, કર, સ્તોત્રરૂપ છદ ગરબા અસ્તિત્વમા આવે છે

આમ આપણા દેવીદેવતાઓ, તેમના પુરાકલ્પનો પર આધારિત રચનાઓ એક પ્રકારનો દતકથા કે કવચિત્ પુરાકથામા રૂપાતરિત થયેલો સામાજિક જાતિગત ઇતિહાસ છે વીરગાથા, લોકકથા, દતકથા પણ આ રીતે જ કોઈ વાસ્તવિક ઘટનાનુ જ કથાત્મક રૂપ હોય છે સ્તોત્રો-સ્તુતિભક્તિ ગીતો એનુ નવનીત છે

છદ, અષ્ટક, વધાઈ, ગરબા અને આરતી જેવા શક્તિસ્તોત્રના સ્વરૂપો સર્વ-સામાન્ય એવા બૃહદ સમાજમા સ્વીકૃત-પરિચિત છે પરતુ તે સિવાયના આરણ્યુ, રેગડી અને સરજૂ ત્રણ સ્વરૂપો એવા છે, જે અમુક ભૌગોલિક સ્થળમા વસવાટ કરતી જાતિ કે જાતીઓ, કોઈ વિશિષ્ટ એવી વ્યાવસાયિક કોમો દ્વારા ગવાતી રચનાઓ છે નવરાત સમયે કે માતાના જાગ કે અન્ય એવા કોઈ વિશિષ્ટ નિમિત્તે રાવળ નામની શાક્તસ્તોત્રની રચનાઓ ગાતી વિશિષ્ટ કોમ દ્વારા ડાકલા પર ગવાતી રચનાઓ તે આરણ્યુ છે કુવારી હરણીના ચામડાને વિધિવત્ વિશિષ્ટ રીતે કમાવેલા ચામડાથી ડાકલુ બને છે અને જે રીતે ચારણાદિ છદ અષ્ટક ગાય છે, તે રીતે રાવળ ગાયક ડાકલા પર આરણ્યુ ગાય છે એનુ ગાન વિશિષ્ટ પ્રકારનુ હોય છે, જે એમના ગળામા જ બેસે, ડાકલાની ઘેરો વિશિષ્ટઘનતા ધરાવતો અવાજ વિશિષ્ટ એવી અસર સાભળનાર ભાવકભક્ત કે ભૂવાના હૃદય પર કરે છે જેમ કોઈ કલાકાર માટે કલાસર્જનની ક્ષણ સવેદનશીલ એવી વિશિષ્ટ માનસિક પરિસ્થિતિ દશા-અનુભૂતિ, અગ્રેજી પર્યાયમા કહીએ તો Mens Rea a state of mind - મનોદશા,